ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΥΠΟ ΤΗΣ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1953

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΥΠΟ ΤΗΣ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1953

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἐπίσημος ἐμφάνισις τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης διὰ δημοσιευμάτων ἐν τῷ στίβῳ τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Ἀγῶνος τοῦ Πανεπιστημίου ἡμῶν συντελεῖται μόλις μετὰ πάροδον δεκαετίας περίπου ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς. Τοῦτο ὀφείλεται ὄχι εἰς τὴν τῶν μελῶν τῆς Σχολῆς ὀλιγωρίαν, ἀλλ᾿ εἰς τὰς περιστάσεις, καθ᾿ ἅς ἤρξατο τῆς λειτουργίας της ἡ Σχολή.

Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ἱδρύθη μὲν ἀμέσως ἅμα τῇ ἱδρύσει τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἀλλ᾿ ἡ λειτουργία της ἀνεβάλλετο συνεχῶς διὰ διαφόρους λόγους καὶ διὰ διάφορα αἴτια. Τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης εἶχε τὸ πρῶτον συλληφθῆ περιλαμβάνον μόνον τὰς καλουμένας «θετικὰς» ἐπιστήμας. Ἐν τῇ ἐργασίᾳ ὅμως πρὸς ἵδρυσιν τοιούτου οἱονεὶ «ἀπνευμάτου» Ἀνωτάτου Πνευματικοῦ Κέντρου προσέκοψεν ἡ σχετικὴ προσπάθεια εἰς τὴν βαθεῖαν πνευματικότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκύψῃ ἐν τέλει ἡ ὑπάρχουσα πλήρης μορφὴ τοῦ Πανεπιστημίου, ἐν ᾗ περιελαμβάνετο καὶ ἡ Θεολογικὴ Σχολή. Παρὰ ταῦτα ἡ ἔναρξις λειτουργίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ἀνεβάλλετο «δι᾿ εὐθετώτερον χρόνον». Ἐν τῷ μεταξὺ τὰ κέντρα σπουδῆς καὶ καλλιεργείας τοῦ Ὀρθοδόξου καὶ Ἑλληνικοῦ Χριστιανικοῦ πνευματικοῦ βίου ἠλαττοῦντο βαθμηδὸν εἴς τε ἀριθμὸν καὶ εἰς ἐνεργὸν δύναμιν, ὥστε καὶ διὰ τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθῇ τρόπος λειτουργίας νέου τινὸς τοιούτου πνευματικοῦ κέντρου καὶ μάλιστα χάριν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὁ μεγαλεπήβουλος Πατριάρχης Μελέτιος διεῖδε τὴν ἀνάγκην καὶ ἐπεχείρησε τὴν ἵδρυσιν καὶ λειτουργίαν Ἀνωτέρου Πνευματικοῦ Ἱδρύματος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἀλλὰ τὸ ὀλίγον τῶν εἰς τὴν διάθεσίν του πνευματικῶν δυνάμεων, ἴσως δὲ καὶ ὁ πρόωρος θάνατός του, δὲν ἀφῆκαν νὰ εὐοδωθῶσιν οἱ ὑπ᾿ αὐτοῦ ἐπιδιωχθέντες σκοποί. Ἐπέπρωτο κατὰ τὰς δεινὰς διὰ τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος περιστάσεις τοῦ πολέμου καὶ τῆς τριπλῆς (ἐν Μακεδονίᾳ) ξενικῆς κατοχῆς νὰ ἀποφασισθῇ ἡ ἔναρξις τῆς λειτουργίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ὁ τότε ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως καὶ Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας καθηγητὴς Κων. Λογοθετόπουλος ρητῶς καὶ μετὰ πόνου εἶπε προσφωνῶν τοὺς πρώτους κα-

θηγητὰς μετὰ τὴν ὁρκωμοσίαν των, ὅτι ἀποστέλλονται εἰς τὴν πρωτεύουσαν πόλιν τῆς Μακεδονίας, ἵνα τονώσωσι τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ βοηθήσωσιν εἰς τὴν ἐθνικὴν πνευματικὴν ἀντίστασιν κατὰ τῶν παντοίων ἐσωτερικῶν πνευματικῶν κακῶν καὶ κατὰ τῶν ἐπικινδύνων ἐξωτερικῶν προπαγανδιστικῶν ξενοδούλων ρευμάτων. Εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ὄχι μόνον ὁ ἁρμόδιος ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργός, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀσμένως ἀποδεχθεὶς τὴν πρότασιν τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας της ἐξ ἀπόψεως οἰκονομικῆς Μακεδὼν Ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Σωτ. Γκοτζαμάνης ἀνέθεσαν χρηστὰς ἐλπίδας ὡς πρὸς τὴν καλλιέργειαν τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀντίστασιν κατὰ τῶν ποικίλων ἀντιπνευματικῶν καὶ ἀντιχριστιανικῶν καὶ ἀνθελληνικῶν ρευμάτων, ὅσα τυχὸν ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρξωσιν ἐν τῇ πνευματικῇ περιοχῇ αὐτῆς ἐν τῇ Βορείῳ Ἑλλάδι.

Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ διὰ τῶν πρώτων της μελῶν, ἐκ τῶν ὁποίων νῦν μόνον δύο ἀπέμειναν, ἀφοῦ δύο μὲν ἐστερέωσαν αὐτὴν ἀποθανόντες ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ καὶ μάλιστα ὡς κοσμήτορες τοῦ ἔτους τοῦ θανάτου των, ἄλλοι δὲ τρεῖς ἐνίσχυσαν τὰς δυνάμεις τῆς ἐν Ἀθήναις Θεολογικῆς Σχολῆς, καὶ διὰ τῶν νέων της μελῶν συνεχίζει τὸ ἔργον της ἀποφέρουσα πολλοὺς τοὺς πνευματικοὺς καρποὺς εἰς τὸ πεδίον τῆς Ἐθνικῆς Παιδείας, τῆς Ἐκκλησιαστικῆς δράσεως καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης.

Ἐν τῷ παρόντι πρώτῳ τόμῳ ὑπάρχουσι μελέται παλαιοτέρων καὶ νεωτέρων μελῶν τῆς Σχολῆς, ὥστε ἡ πρώτη ἐμφάνισις τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης νὰ ἀποτελῇ καὶ ἀψευδὲς τεκμήριον περὶ τῆς ζωτικότητος τῆς Σχολῆς, ἀφοῦ μετὰ τῶν ὡς ἱδρυτῶν ἐργασαμένων καθηγητῶν αὐτῆς παρουσιάζονται καὶ τὰ νέα μέλη αὐτῆς παραστάται καὶ συνεργάται καὶ φερέλπιδες συνεχισταὶ τοῦ ὑψηλοῦ ἔργου της. Ἡμεῖς ἐκπροσωποῦντες τοὺς πρώτους ἱδρυτὰς καὶ θεμελιωτὰς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δοξάζομεν τὸν Πανάγαθον, διότι ηὐλόγησε τὰ ἔργα ἡμῶν καὶ ἀπέστειλεν ἐργάτας βοηθοὺς ἀξίους νὰ παραλάβωσι τὸν ἀμπελῶνά Του καὶ νὰ καλλιεργήσωσιν αὐτὸν δεόντως καὶ μετ᾽ ἀφοσιώσεως καὶ ζήλου χάριν τῆς Ἐκκλησίας Του καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

Ὁ πρῶτος τόμος τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης εἴθε νὰ εἶναι ἡ καλὴ ἀπαρχὴ καὶ προσφορὰ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν Ἐπιστήμην μακρᾶς καὶ γονίμου χρυσῆς πνευματικῆς σειρᾶς.

Κατὰ Αὔγουστον τοῦ 1953

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΕΞΑΡΧΟΣ
Κοσμητεύων προκοσμήτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΝ ΚΑΙ ΤΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑΣ ΣΠΟΥΔΑΣ

ΥΠΟ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ν. ΜΩΡΑΪΤΟΥ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΝ ΚΑΙ ΤΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑΣ ΣΠΟΥΔΑΣ

Α΄
Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

§ 1. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΣ

Πρὶν ἢ διατυπώσωμεν τὴν ἔννοιαν καὶ τὸν ὁρισμὸν τῆς Λειτουργικῆς, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν τὴν χρῆσιν καὶ τὴν ἔννοιαν, τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ λέξις *λειτουργία* παρὰ τοῖς θύραθεν, ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ (τῇ τε Παλαιᾷ καὶ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ) καὶ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἡμῶν γλώσσῃ.

1. *Χρῆσις καὶ ἔννοια τῆς λέξεως «λειτουργία» παρὰ τοῖς θύραθεν.*

Ἡ λέξις «λειτουργία» εἶναι ἀρχαία Ἑλληνικὴ καὶ σημαίνει παρὰ τοῖς κλασικοῖς ἀττικοῖς βαρύ τι δημόσιον ἔργον, ὅπερ οἱ εὐπορώτεροι ἐκ τῶν πολιτῶν ἐπετέλουν ἰδίαις δαπάναις, κυρίως κατὰ διαδοχήν, ἐνίοτε δὲ καὶ δι᾽ ἐκλογῆς ἢ καὶ ἑκουσίως[1]. Αἱ συνήθεις λειτουργίαι, αἱ λεγόμεναι *ἐγκύκλιοι* ἐν Ἀθήναις ἦσαν ἡ γυμνασιαρχία, ἡ χορηγία, ἡ δημοθοινία (ἑστίασις) καὶ ἡ ἀρχιθεωρία. Εἶτα ἡ λέξις ἐσήμαινε πᾶσαν ὑπηρεσίαν, ἢ ἔργον δημόσιον[2], ἀγαθοεργίαν ἢ κοινωφελῆ πρᾶξιν. Οἱ τὰς τοιαύτας ὑπηρεσίας ἀναλαμβάνοντες ἐκαλοῦντο γενικῶς μὲν *λειτουργοὶ* (τῆς πόλεως), εἰδικώτερον δὲ *τριήραρχοι, χορηγοὶ κλπ.* Τέλος ἐσήμαινεν ἡ λέξις *λειτουργία* τὴν δημοσίαν λατρείαν ἢ ὑπηρεσίαν τῶν θεῶν[3], ἰδίως κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ἐντεῦθεν δὲ προσέλαβεν ἡ λέξις καὶ θρησκευτικήν, λατρευτικὴν ἔννοιαν.

---

[1] Ἀντιφῶν 138, 26, Ἀνδοκ. 34, 27, Λυσ. 163, 21. Ἀριστ. Ἀθην. Πολιτ. 81, 15 κλπ.

[2] Πολυβ. 3, 93, 4, 10, 16, 5. Τοῦτο δεικνύει καὶ ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως, ἐκ τοῦ ἀττικοῦ *λεῖτον* ἢ *λήιτον* (δωρικῶς *λάϊτον*, ἐκ τοῦ λαός, λεώς) καὶ *ἔργον*.

[3] «Λειτουργίαι αἱ πρὸς τοὺς θεοὺς» Ἀριστ. Πολιτικ. 7, 10. 11. Πρβλ. καὶ Διόδ. 1, 21 (ἰδὲ καὶ τὰ λεξικὰ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης τῶν Pape, Passow κλπ.). Ὁ A. Deissmann ἔδειξεν ὅτι ἐν Αἰγύπτῳ αἱ λέξεις *λειτουργία* καὶ *λειτουργεῖν* ἐχρησιμοποιοῦντο συχνάκις ἐν ἱερᾷ ἐννοίᾳ πρὸς δήλωσιν τῶν ἐν τῷ Σεραπείῳ ἱεροτελεστιῶν (ναῷ πρὸς τιμὴν τοῦ Σεράπιος, αἰγυπτιακῆς θεότητος).

2. Ἡ «λειτουργία» ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ καὶ παρὰ τοῖς Ο'.

Ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἀπαντῶμεν ἐν ἀναλόγῳ ἐννοίᾳ τὴν λέξιν ἀβωδά, ἣν οἱ Ο' μεταφράζουσι σχεδὸν πάντοτε διὰ τῆς λέξεως *λειτουργία*. Τῆς λέξεως ταύτης, ὡς καὶ τῶν λέξεων *λειτούργημα, λειτουργικός, λειτουργός, λειτουργεῖν* ποιοῦνται χρῆσιν οἱ Ο' πρὸς δήλωσιν πάσης σχεδὸν ἱερᾶς διακονίας τῶν λευιτῶν ἐν τῇ Σκηνῇ καὶ τῷ ναῷ τοῦ Σολομῶντος. Ἐν Ἐξόδῳ φέρεται τὸ *λειτουργεῖν* εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ τελεῖν θυσίαν[1]. Ἐν τῷ βιβλίῳ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἀπαντῶμεν τὴν λέξιν *λειτουργὸς* ἔν τε τῇ ἐννοίᾳ τοῦ διακόνου, θύτου κλπ., ὡς καὶ γενικώτερον ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ ποιοῦντος τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, τοῦ ὑπηρετοῦντος αὐτῷ κατὰ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ[2], ἐν δὲ Ψαλμ. ργ' 4 *λειτουργοὶ* καλοῦνται καὶ οἱ ἄγγελοι.

Πῶς οἱ Ο' παρέλαβον τὴν λέξιν *λειτουργία* εἰς ἔννοιαν θρησκευτικήν; Ὁ Th. Harnack παρετήρησεν[3] ὅτι αἱ λειτουργίαι ἐν ταῖς ἀρχαίαις Ἀθήναις ἦσαν συνδεδεμέναι πρὸς θρησκευτικάς τινας τελετάς, αἵτινες ὠνομάσθησαν ὡσαύτως *λειτουργίαι* καὶ οὕτω περιέπεσεν ἡ λέξις αὕτη εἰς λατρευτικὴν ἔννοιαν. Εἴδομεν καὶ ἀνωτέρω ὅτι κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἔν τε τῇ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ Αἰγύπτῳ ἡ λέξις *λειτουργία* εἶχε καθιερωθῇ καὶ εἰς τὴν σημασίαν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ θείου, ἢ τῆς λατρείας καὶ φυσικῶς καὶ οἱ Ο' μετεχειρίσθησαν τὴν λέξιν ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ.

3. Ἡ «λειτουργία» ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ.

Ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ αἱ λέξεις *λειτουργία, λειτουργός, λειτουργεῖν* κλπ. ἔχουσιν ὁτὲ μὲν εὐρυτέραν, ὁτὲ δὲ στενωτέραν ἔννοιαν, ὡς καὶ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ. Καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ ἐκδοχῇ ὀνομάζεται *λειτουργία* πᾶσα ἱεροτελεστία, ἀλλὰ καὶ πᾶσα διακονία ὑπὲρ τοῦ εὐαγγελίου. Ἐν Λουκ. α' 23 ἡ λέξις *λειτουργία* εἶναι μετάφρασις τῆς ἑβραϊκῆς ἀβωδά, ἥτις σημαίνει, ὡς γράφομεν ἀνωτέρω, τὴν ὑπηρεσίαν τῶν λευιτῶν ἐν τῷ ναῷ («ὡς ἐπλήσθησαν αἱ ἡμέραι τῆς λειτουργίας αὐτοῦ»). Ἐν τῇ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῇ[4] γίνεται χρῆσις τῆς λέξεως *λειτουργὸς* περὶ Χριστοῦ («τῶν ἁγίων λειτουργὸς καὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἀληθινῆς»), ἵνα τονισθῇ ἡ διαφορὰ τῆς θυσίας τῆς Π. Διαθήκης καὶ Κ. Διαθήκης καὶ ἀναδειχθῇ τὸ μεσιτικὸν ἔργον τοῦ Κυρίου, ἐν τῇ αὐτῇ δ' ἐπιστολῇ

---

[1] «Ὅταν προσπορεύωνται λειτουργεῖν πρὸς τὸ θυσιαστήριον» (Ἐξόδ. κη' 43). «Ὃς εἰσελεύσεται εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου, λειτουργεῖν ἐν τοῖς ἁγίοις» (ἔνθ. ἀν. κθ' 30). Πρβ. καὶ Ἀριθ. δ' 39, κ' 22, ις' 9, ιη' 4.

[2] α' 1. Πρβ. καὶ Β' Παραλ. λα' 2, Ἰεζεκ. μ' 46, Σοφ. Σολομ. ιη' 22. Σειρ. ν' 19.

[3] Praktische Theologie I 403. Πρβ. καὶ A. Deissmann, Bibelstudien, 1895, σελ. 137 καὶ E. Achelis, Praktische Theologie, ἐκδ. γ' 1911, τόμ. α' σελ. 186.

[4] η' 2. πρβ. καὶ 6, θ' 21, ι' 11 κλπ.

οἱ ἄγγελοι ὀνομάζονται «λειτουργικὰ πνεύματα»[1]. Ὁ Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῇ[2] καλεῖ ἑαυτὸν «λειτουργὸν Χριστοῦ εἰς τὰ ἔθνη» εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ κήρυκος τοῦ εὐαγγελίου καὶ τοῦ ἱεραποστόλου. Ἀλλαχοῦ χρῆται τῇ λέξει *λειτουργία* ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς πνευματικῆς διακονίας. [3] Καὶ τὰ τῆς ἀγάπης δὲ καὶ φιλανθρωπίας ἔργα *λειτουργία* καλοῦνται ὑπὸ τοῦ Παύλου[4].

Ἐν στενωτέρᾳ δὲ ἐννοίᾳ τὸ *λειτουργεῖν* σημαίνει καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Κ. Διαθήκῃ τὸ τελεῖν τὰ τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ δὴ τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας. Τοιαύτην ἔννοιαν ἔχει τὸ ρῆμα τοῦτο ἐν Πράξ. ιγ΄ 2 («λειτουργούντων δὲ αὐτῶν τῷ κυρίῳ καὶ νηστευόντων» κλπ.) περὶ τῶν προφητῶν καὶ διδασκάλων τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐκκλησίας. Ἐκ τῆς ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ εἰδικῆς σημασίας τοῦ *λειτουργεῖν* περιῆλθεν, ὡς φαίνεται, ἡ λέξις *λειτουργία* εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν πρὸς δήλωσιν εἰδικῶς τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἀλλὰ καὶ πάσης ἱερατικῆς πράξεως συνδεομένης ἀμέσως πρὸς ταύτην.

4. *Ἡ σχετικὴ ὁρολογία ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ γλώσσῃ καὶ φιλολογίᾳ.*

Ἐν τῇ χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ μάλιστα τῇ Ὀρθοδόξῳ διετηρήθησαν αἱ λέξεις *λειτουργεῖν, λειτουργία, λειτουργὸς* ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν λατρευτικῶν πράξεων ἐν γένει καὶ ἰδιαιτέρως τῆς θείας Εὐχαριστίας, ὡς δηλοῦται σαφῶς ἐξ αὐτοῦ ἤδη τοῦ Κλήμεντος Ρώμης[5]. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς κανόνας τῶν Συνόδων ἐν Ἀγκύρᾳ[6] (314) καὶ Ἀντιοχείᾳ[7] (341) καὶ εἰς τοὺς κανόνας τῶν ἁγίων καὶ πανσέπτων Ἀποστόλων[8] καὶ τοὺς τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων[9]

---

[1] α΄ 14.

[2] ιε΄ 16. Πρβ. καὶ Th. Zahn, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν.

[3] Φιλιπ. β΄ 17.

[4] Ρωμ. ιε΄ 27, Β΄ Κορ. θ΄ 12, Φιλιπ. β΄ 25, 30. Περίεργον εἶναι ὅτι ὁ Παῦλος ἐν Ρωμ. ιγ΄ 6 ἀποκαλεῖ «λειτουργοὺς Θεοῦ» καὶ τοὺς πολιτικοὺς ἄρχοντας. Τὸ τοιοῦτον δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ ἐκ τῆς θεοκρατικῆς κοινῆς παρ' Ἑβραίοις ἀλλὰ καὶ παρὰ Ρωμαίοις ἀντιλήψεως περὶ τοῦ συνδέσμου τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἱερατικῆς ἐξουσίας.

[5] Α΄ Κορινθ. μδ΄ 3. Πρβ. καὶ Ἀποστολ. Διαταγὰς βιβλ. Η΄ κεφ. 6.

[6] Καν. Α΄: «Προσφέρειν δὲ αὐτούς, ἢ ὁμιλεῖν, ἢ ὅλως λειτουργεῖν τι τῶν ἱερατικῶν λειτουργιῶν μὴ ἐξεῖναι». Καν. Β΄ «Διακόνους ὁμοίως θύσαντας... πεπαῦσθαι πάσης τῆς ἱερᾶς λειτουργίας, τῆς τε τοῦ ἄρτον ἢ ποτήριον ἀναφέρειν ἢ κηρύσσειν».

[7] Καν. Α΄ «Καὶ οὐ μόνον τοὺς τοιούτους καθαιρεῖ τῆς λειτουργίας...». Καν. Β΄ «Παντελῶς αὐτὸν καθαιρεῖσθαι τῆς λειτουργίας». Καν. Δ΄ «Εἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος... τολμήσειέ τι πρᾶξαι τῆς λειτουργίας» κλπ.

[8] Καν. ΚΗ΄ «Εἴ τις ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος καθαιρεθεὶς... ἐπὶ ἐγκλήμασι φανεροῖς, τολμήσειεν ἅψασθαι τῆς ποτὲ ἐγχειρισθείσης αὐτῷ λειτουργίας...». Πρβ. καὶ τὴν ἐν καν. λστ΄ ἔκφρασιν «καταδέχοιτο τὴν λειτουργίαν». Οἱ κανόνες οὗτοι συνετάχθησαν, συμφώνως πρὸς τοὺς δοκιμωτέρους κριτικούς, κατὰ τὰ τέλη τοῦ δ΄ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ε΄ αἰῶνος.

[9] Τῆς Πενθέκτης ἐν Τρούλλῳ καν. Γ΄ «... ἐπὶ βραχύν τινα χρόνον εἰρχθέντας

κλπ. πολλάκις χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀνωτέρω ὅροι εἰς τὴν αὐτὴν ἔννοιαν. Κατ᾽ ἀρχὰς δηλ. οἱ ὅροι οὗτοι εἶχον μᾶλλον γενικωτέραν τινὰ ἔννοιαν, δηλοῦντες πᾶσαν τῶν ἐπισκόπων, ἱερέων καὶ διακόνων ἐκκλησιαστικὴν ὑπηρεσίαν, ἀλλὰ βραδύτερον αἱ λέξεις αὗται ἐπεκράτησε νὰ δηλῶσι κυρίως τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ τὴν ὅλην πρὸς αὐτὸ συνδεδεμένην ἱερὰν ἀκολουθίαν[1]. Ἐν δὲ τῷ ΙΕ΄ κανόνι τῆς Ε΄ ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου *λειτουργία* καλεῖται καὶ ἡ ἱερὰ ὑπηρεσία τῶν διακονισσῶν[2].

Βεβαίως καὶ πολλοὶ ἄλλοι ὅροι ὑπάρχουσιν ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ καὶ τῇ ἐκκλησιαστικῇ γλώσσῃ πρὸς δήλωσιν τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ εἰδικώτερον τῆς ἱερᾶς λειτουργίας, ὡς οἱ: «κλάσις τοῦ ἄρτου», «εὐχαριστία», «ἱερουργία», «ἱεροτελεστία», «μυσταγωγία», «τελετουργία». «τελετή», «ἀκολουθία» κ.τ.λ., ἀλλὰ πρὸς ὀνομασίαν τοῦ θεολογικοῦ κλάδου τοῦ πραγματευομένου περὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ τῶν συναφῶν αὐτῇ προετιμήθη ἔν τε τῇ ἡμετέρᾳ θεολογικῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ ξένῃ ὁ ὅρος *λειτουργία.*

5. *Ἡ ἔννοια καὶ ὁ ὁρισμὸς τῆς Λειτουργικῆς*

Ἐντεῦθεν ἐμορφώθη καὶ ὁ ὅρος «λειτουργικὴ» (θεολογία).

Κατὰ τὸν Μεσαιῶνα ἐν τῇ Δύσει δὲν ἐχρησιμοποίουν ἢ σπανιώτατα τὴν ἑλληνικὴν λέξιν *λειτουργία* (liturgia). Ἀλλ᾽ ἀπὸ τοῦ ις΄ αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς εἰσήχθη ὑπὸ τῶν λογίων καὶ ἐν τῇ Δύσει ὁ ὅρος οὗτος, ὡς καὶ ὁ «liturgica»[3], περὶ δὲ τὰ μέσα τοῦ ιη΄ αἰῶνος πρῶτος ὁ Μαρτῖνος Gerbert, ἡγούμενος τότε τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Βλασίου, ἐχρησιμοποίησε τὸν ὅρον «Λειτουργικὴ θεολογία» (theologia liturgica, 1759)[4]. Ἔκτοτε ὁ ὅρος οὗτος ἢ ὁ ἁπλούστερος «Λειτουργικὴ» ἐπεκράτησεν ἐν τῇ Δύσει καὶ εἰσήχθη καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Θεολογικῇ Ἐπιστήμῃ.

τῆς ἱερᾶς λειτουργίας». Καν. ΛΑ΄ «Τοὺς ἐν τοῖς εὐκτηρίοις οἴκοις, ἔνδον οἰκίας τυγχάνουσι, λειτουργοῦντας ἢ βαπτίζοντας κληρικούς...». Τῆς ἐν Καρθαγένῃ (τῷ 419 συγκληθείσῃ συνόδῳ), καν. ς΄ «Μήτε δὲ καταλλάξαι τινὰ εἰς δημοσίαν λειτουργίαν πρεσβυτέρῳ ἐξεῖναι». Πρβ. καὶ Πρωτοδευτέρας (861) καν. ΙΒ΄ κλπ. Πρβ. καὶ Πέτρου Ἀλεξανδρείας ἐπιστολὴν «περὶ μετανοίας» (συνεγράφη τῷ 306) καὶ τὸν ἐξ αὐτῆς σχηματισθέντα καν. Ι΄ «Οὐκ ἔστιν εὔλογον... ἔτι ἐν τῇ λειτουργίᾳ εἶναι» (τοὺς ἀπὸ κλήρου αὐτομολήσαντας) καὶ καν. ΙΓ΄ τῆς Δ΄ Οἰκουμ. Συνόδου.

[1] Τῆς ἐν Τρούλλῳ καν. ΝΒ΄ «ἡ τῶν προηγιασμένων λειτουργία».

[2] «Εἰ δέ γε δεξαμένη τὴν χειροθεσίαν καὶ χρόνον τινὰ παραμείνασα τῇ λειτουργίᾳ ἑαυτὴν ἐπιδῷ γάμῳ...».

[3] Cassander, Liturgica, 1558, Mabillon, De liturgia Gallicana, 1685.

[4] Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου του ἦτο: Principia theologicae liturgicae quoad divinum officium, Dei cultum et sanctorum. S. Blasiis 1759. Πρβ. καὶ κατωτέρω § 10 Ἱστορία τῆς Λειτουργικῆς, 3.

Ἡ ἔννοια καὶ ὁ ὁρισμὸς τῆς Λειτουργικῆς ποικίλλουσιν εἰς τὰ διάφορα λειτουργικὰ συγγράμματα καὶ ἐγχειρίδια. Τὴν Λειτουργικὴν ὁρίζουσι συνήθως οἱ Παπικοὶ θεολόγοι ὡς ἐπιστημονικὴν ἔκθεσιν τῶν ὑπὸ τῆς ἀνωτάτης ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας καθοριζομένων καὶ ρυθμιζομένων δημοσίων ἱεροτελεστικῶν πράξεων καὶ ἰδίᾳ τῆς λειτουργίας[1], ἢ γενικώτερον ὡς τὴν ἐπιστήμην τῆς λειτουργίας[2]. Εἰς δὲ τὰ ἡμέτερα ἐγχειρίδια ἡ Λειτουργικὴ συνήθως ὁρίζεται ὡς τὸ μάθημα ἢ ἡ ἐπιστήμη ἐκείνη, ἥτις ἀσχολεῖται γενικῶς μὲν περὶ τὰς δημοσίας λατρευτικὰς πράξεις καὶ τελετάς, εἰδικώτερον δὲ περὶ τὴν ἱστορίαν, θεωρίαν καὶ ἑρμηνείαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ ἰδίᾳ ἐκτενέστερον τῆς θείας Εὐχαριστίας[3]. Παρὰ δὲ τοῖς Διαμαρτυρομένοις ἡ Λειτουργικὴ ὁρίζεται ὡς ἡ ἐπιστήμη ἢ ἡ διδασκαλία περὶ τῶν σταθερῶν μορφῶν τῆς λατρείας, νοουμένης ὡς ἐκδηλώσεως τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, δι᾽ ἧς αὕτη ζητεῖ νὰ ἐξωτερικεύσῃ καὶ ἐπιτύχῃ τὴν ἑνότητα ἑαυτῆς ἢ τῆς Ἐκκλησίας[4].

Τοιουτοτρόπως κατὰ μὲν τοὺς Ὀρθοδόξους καὶ τοὺς Παπικοὺς τὸ ἀντικείμενον τῆς Λειτουργικῆς, ἡ χριστιανικὴ λατρεία καὶ δὴ ἡ ἱερὰ λειτουργία, ἀπορρέει ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ συνδέεται στενώτατα πρὸς αὐτήν, ἐν ᾧ κατὰ τοὺς Προτεστάντας αἱ λατρευτικαὶ πράξεις ἀποτελοῦσι μᾶλλον ἐλευθέραν ἐκδήλωσιν τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, οὐδεὶς δὲ αὐθεντικὸς ρυθμιστὴς αὐτῆς ἀναφέρεται. Μεταξὺ δὲ Παπικῶν καὶ Ὀρθοδόξων ἡ μόνη διαφορὰ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς Λειτουργικῆς εἶναι ὁ τονισμὸς ὑπὸ τῶν πρώτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας διὰ τὴν ρύθμισιν καὶ τέλεσιν τῶν τῆς λατρείας.

Διαφοραὶ ὡσαύτως ὑπάρχουν μεταξὺ Διαμαρτυρομένων καὶ τῶν λοιπῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ὡς πρὸς τὰ ὄργανα, διὰ τῶν ὁποίων τελειοῦται ἡ χριστιανικὴ λατρεία, διότι παρὰ μὲν τοῖς Ὀρθοδόξοις, τοῖς Παπικοῖς καὶ λοιποῖς χριστιανοῖς τὰ μόνα ὄργανα τελέσεως ταύτης εἶναι οἱ κανονικῶς χειροτονημένοι κληρικοί, ἐν ᾧ ὁ Προτεσταντισμὸς στερεῖται κυρίως εἰπεῖν ἱερατείου καὶ ἡ λατρεία κατὰ θεωρίαν καὶ ἐν τῇ πράξει πολλάκις τελεῖται παρ᾽ οἱουδήποτε μέλους τῆς χριστιανικῆς κοινότητος.

---

[1] Οὕτως ἐν F. Braun, Liturgisches Handlexikon, ἔκδ. β' 1924, ἐν τῇ λέξει «Liturgik».

[2] Οὕτως οἱ R. Stapper, Grundriss der Liturgik, ἔκδ. γ'—δ', 1922, σ. 2 καὶ L. Eisenhofer, Grundriss der Katholischen Liturgik, ἔκδ. β'—γ' 1926, σελ. 9.

[3] Πρβ. I. Μεσολωρᾶ, Πρακτικὴ Θεολογία—Εἰσαγωγή, 1911, σελ. 75 καὶ Λειτουργικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, 1914, σελ. 3, Π. Ρομπότη, Λειτουργικὴν (ἐν τῇ Σειρᾷ Ἐγκυκλίων μαθημάτων κλπ), 1869, σελ. 129 κλπ.

[4] Πρβ. E. Chr. Achelis, Lehrbuch der Praktischen Theologie, ἔκδ. γ' 1911, τομ. α', σελ. 191 κλπ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀποδεικνύεται ὅτι ἐν μὲν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ γίνεται χρῆσις τῶν λέξεων λειτουργία, λειτουργεῖν, λειτουργικός κλπ. ὑπὸ διαφόρους ἐννοίας, ἐν δὲ τῇ ἐκκλησιαστικῇ γλώσσῃ ἡ ἔννοια τῶν ὅρων τούτων περιορίζεται εἰς τὴν σημασίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἀποτελουμένης ἐκ διαφόρων ἱεροτελεστιῶν, μερικώτερον δ᾽ εἰς τὴν σημασίαν τῆς κατ᾽ ἐξοχὴν τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Ἐκ τῆς ἐννοίας ταύτης τῆς λειτουργίας Λειτουργικὴ γενικώτερον δύναται νὰ ὀνομασθῇ ὁ κλάδος ἐκεῖνος τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας ἢ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, ὁ πραγματευόμενος περὶ τῶν ἱερατικῶν πράξεων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ δὴ τῆς σπουδαιοτάτης πασῶν (ἱερᾶς λειτουργίας). Μερικώτερον δὲ Λειτουργικὴ δύναται νὰ κληθῇ καὶ ἡ ἱστορία καὶ ἑρμηνεία τῆς θείας μόνον λειτουργίας, τῆς ἀποτελούσης, ὡς εἴπομεν, τὸ κέντρον καὶ τὸν κορμὸν τῆς ὅλης χριστιανικῆς λατρείας.

Ὁ ὁρισμὸς οὗτος δὲν ἀποκλείει τὴν ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν καὶ παντὸς ἄλλου σχετικοῦ πρὸς τὰς ἱεροτελεστίας ζητήματος (ὡς λ. χ. οἱ χῶροι καὶ οἱ καιροὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας κλπ.). Ἀλλὰ περὶ τούτου περισσότερα ἐν τῇ ἑπομένῃ παραγράφῳ.

§ 2. ΥΠΟΘΕΣΙΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ — ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ — ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ (ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ) ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ — ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ

Ἐκ τοῦ ὀνόματος, τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ ὁρισμοῦ τῆς Λειτουργικῆς συνάγομεν ὁποία τις πρέπει νὰ εἶναι ἡ ὑπόθεσις αὐτῆς.

Ἐν πρώτοις ἡ Λειτουργικὴ ὡς ὑπόθεσιν ἔχει τὴν περισυλλογὴν τοῦ λειτουργικοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἔρευναν. Διὰ ταύτης θεμελιοῦμεν τὴν ἱστορικοφιλολογικὴν ὑποδομὴν τῆς Λειτουργικῆς. Ἐξ ἄλλου ἡ ἱστορικὴ αὕτη προεργασία διευκολύνει εἰς τὴν ἀπόκτησιν ἀσφαλῶν γνώσεων περὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐν τῷ συνόλῳ καὶ ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους καὶ προφυλάσσει ἀπὸ σφαλερῶν συμπερασμάτων καὶ παρανοήσεων.

Δεύτερον ἔργον τῆς Λειτουργικῆς εἶναι ἡ ἑρμηνεία τῶν λόγων καὶ πράξεων, διὰ τῶν ὁποίων ἐξωτερικεύεται ἡ δημοσία λατρεία. Ἡ ἑρμηνεία αὕτη δύναται νὰ εἶναι ἱστορικοαρχαιολογική, ἢ — ὡς συνέβαινεν ἰδίᾳ κατὰ τὸν Μεσαιῶνα — συμβολικὴ καὶ ἀλληγορική. (πρβ. κατωτέρω τὰ περὶ μεθόδων τῆς Λειτουργικῆς). Ἐνταῦθα θέσιν ἔχει μόνον τὸ πρῶτον εἶδος τῆς ἑρμηνείας, διότι ἡ Λειτουργικὴ εἶναι θετικὴ ἐπιστήμη, ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν διὰ τῆς ἱστορικῆς καὶ τῆς ψυχολογικῆς ὁδοῦ κατανόησιν τῶν λειτουργικῶν ἐνεργειῶν. Ὁ ἀσχολούμενος μὲ τὴν Λειτουργικὴν ὀφείλει κατὰ ταῦτα νὰ ἔχῃ τὴν ἀπαιτουμένην ἱστορικοαρχαιολογικὴν καὶ ψυχολογικὴν μόρφωσιν (πρβ. καὶ τὰ περὶ τῆς σχέσεως τῆς Λειτουργικῆς πρὸς τοὺς λοιποὺς κλάδους τῆς Θεολογίας καὶ τὰς ἄλλας ἐπιστήμας).

Ζήτημα ἐγεννήθη κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους κατὰ πόσον ἡ ἐξέτασις τῶν χώρων τῆς λατρείας (ναοὶ κλπ.) καὶ τῶν ἀντικειμένων, ἅτινα χρησιμοποιοῦνται δι' αὐτὴν (ἱερὰ σκεύη καὶ ἄμφια) ἀνήκει εἰς τὴν Λειτουργικήν, ἢ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν[1]. Εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἐπεκράτησε ποιά τις σύγχυσις καὶ δι' ἄλλους λόγους καὶ ἰδίως ἕνεκα τῶν διαφόρων ἀντιλήψεων ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας. Παλαιότερον ὡς Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν ἠννόουν τὴν ἔκθεσιν τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων καὶ τῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας[2]. Ἀλλ' εἶναι φανερὸν ὅτι τὰ μὲν περὶ ὀργανώσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ἤτοι τὰ περὶ πολιτεύματος, ἀνήκουσιν εἰς τὸ Κανονικὸν Δίκαιον καὶ τὴν Γενικὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, τὰ δὲ περὶ λατρείας ἀνήκουσιν εἰς τὴν Λειτουργικήν. Σήμερον ἐπικρατοῦσι διάφοροι ἀντιλήψεις περὶ τῆς ὑποθέσεως καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, ὁ σκοπὸς τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἐξέτασις τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν ἐπὶ τῇ βάσει κυρίως τῶν μνημείων τῆς τέχνης καὶ ἄλλων ἀντικειμένων καὶ συμβολικῶν καὶ γραφικῶν παραστάσεων, ὡς καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς τεχνοτροπίας καὶ ἀξίας αὐτῶν τούτων τῶν μνημείων καὶ ἀρχαιολογικῶν ἀντικειμένων, τῶν σχετιζομένων πρὸς τὰς διαφόρους ἐκδηλώσεις τοῦ χριστιανικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Ἑπομένως καὶ τὰ περὶ ναῶν, ἱερῶν σκευῶν, ἀμφίων καὶ ἱερῶν εἰκόνων ἀνήκουσιν ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην εἰς τὴν περιοχὴν καὶ τὴν ἔρευναν τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας. Ἀλλ' εἶναι ἐπίσης φανερὸν ὅτι ταῦτα, ὡς συνδεόμενα ἀμεσώτατα πρὸς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν, ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς ὁποίας ἀνήκει εἰς τὴν Λειτουργικήν, δὲν πρέπει ν' ἀποσπασθῶσιν ἀπὸ τοῦ περιεχομένου αὐτῆς ὁλοσχερῶς· οὔτε ὅμως καὶ ἡ λεπτομερὴς καὶ ἐξονυχιστικὴ αὐτῶν ἐξέτασις καὶ δὴ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα εἶναι ἔργον τῆς Λειτουργικῆς. Θὰ ἦτο δυνατὸν καὶ σκόπιμον διὰ τὰ ἔργα τέχνης καὶ ἀντικείμενα λατρείας νὰ ἐτίθετο ἡ ἑξῆς ἀρχή: Ταῦτα ἐξ ἐπόψεως μὲν τεχνικῆς καὶ αἰσθητικῆς καὶ δὴ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα ἐνδιαφέρουσι, τὴν Χριστιανικὴν (καὶ Βυζαντινὴν) Ἀρχαιολογίαν καὶ ἐξετάζονται λεπτομερῶς ὑπ' αὐτῆς, ἐξ ἐπόψεως δὲ ἱστορικῆς κατανοήσεως τῶν χριστιανικῶν λατρευτικῶν φαινομένων καὶ ἱεροτελεστιῶν ἐξετάζονται ἁδρομερῶς ὑπὸ τῆς Λειτουργικῆς καὶ τῆς Ἱστορίας τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπόθεσιν καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς Λειτουργικῆς προκύπτει καὶ ἕτερον ζήτημα ἐκ τῆς διακρίσεως, ἥτις γίνεται σήμερον, μεταξὺ Λειτουργικῆς καὶ Τελετουργικῆς. Διὰ τοῦ δευτέρου ὅρου (τῆς Τελετουρ-

---

[1] Πρβ. καὶ Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία τ. Α' 1942 σ. 1 κ. ἑ.

[2] Ν. Καλογερᾶ, Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία, 1902, σελ. 7.

γικῆς) νοεῖται ἡ εἰδικὴ ἐξέτασις τῶν ἱερῶν τελετῶν. Εἶναι ὅμως προφανὲς ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ κύριον καὶ οὐσιῶδες τμῆμα τῆς Λειτουργικῆς. Ἄλλως ὅμως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἐὰν διὰ τοῦ ὅρου «Τελετουργικὴ» τονίσωμεν τὴν καθαρῶς πρακτικὴν καὶ τεχνικὴν ἐξέτασιν τῆς τελέσεως τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν, ὁπότε ἡ Τελετουργικὴ δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἓν ἐπικουρικὸν μάθημα τῆς Λειτουργικῆς εἰς τὴν ἔννοιαν καθ᾽ ἣν χρησιμοποιεῖται ἐν τῇ Δύσει ὁ ὅρος Rubristik. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ Λειτουργικὴ διατηρεῖ πάντως τὴν ἔρευναν καὶ ἐξέτασιν καὶ τῶν ἱερῶν τελετῶν καὶ ἀκολουθιῶν, ἀλλὰ μᾶλλον περιορίζεται εἰς τὴν ἱστορικοαρχαιολογικὴν καὶ θεωρητικὴν αὐτῶν διαπραγμάτευσιν.

Ζήτημα ὡσαύτως εἶναι ἐὰν ἡ λεπτομερὴς ἱστορικὴ ἐξέτασις τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ εἰδικώτερον τῆς λειτουργίας, ὡς καὶ ἡ θεωρία περὶ τῆς ἀρχικῆς συστάσεως καὶ τῆς προελεύσεως αὐτῶν καὶ τῶν ἐπιδράσεων, τὰς ὁποίας αὗται ὑπέστησαν (ἂν τῷ ὄντι ὑπέστησαν) ἀνήκῃ εἰς τὴν Λειτουργικήν. Μία τοιαύτη λεπτομερὴς ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ ἐξέτασις θὰ ηὔξανε τεραστίως τὰς διαστάσεις καὶ τὸ περιεχόμενον ταύτης καὶ θὰ ἐξέτρεπεν ἀσφαλῶς αὐτὴν τοῦ κυρίως περιγραφικοῦ χαρακτῆρός της. Διὰ τοῦτο φρονοῦμεν ὅτι ὀρθότερον καὶ σκοπιμώτερον εἶναι ἡ τοιαύτη λεπτομερὴς ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ διαπραγμάτευσις ν᾽ ἀποτελέσῃ ἴδιον βοηθητικὸν ἐπιστημονικὸν μάθημα, τὴν Ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας, τοῦ ὁποίου ὁ κορμὸς θὰ εἶναι βεβαίως ἡ Ἱστορία τῆς ἱερᾶς λειτουργίας (περὶ τούτων πρβ. καὶ κατωτέρω «Κλάδοι τῆς Λειτουργικῆς»). Τὰ αὐτὰ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν καὶ ὡς πρὸς τὴν συγκριτικὴν ἔρευναν μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀρχαίων καὶ συγχρόνων λειτουργιῶν.

§ 3. ΔΙΑΡΘΡΩΣΙΣ ΚΑΙ ΔΙΑΙΡΕΣΙΣ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ

1. Κατὰ τοὺς Ἕλληνας Ὀρθοδόξους.

Ἀνάλογος πρὸς τὴν ὑπόθεσιν καὶ τὸ περιεχόμενον πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ ταξινόμησις καὶ κατάταξις τοῦ ὑλικοῦ τῆς Λειτουργικῆς καὶ ἡ διαίρεσις αὐτῆς. Ἐν τούτοις ὑπάρχουσι διάφοροι τρόποι διαιρέσεως τοῦ θεολογικοῦ τούτου κλάδου. Ἐκ τῶν ἡμετέρων οἱ Π. Ρομπότης καὶ Ἰ. Μεσολωρᾶς διαιροῦσι τὴν Λειτουργικὴν εἰς δύο μεγάλα τμήματα, ὧν προτάσσουσι σύντομον Εἰσαγωγήν, ἐν ᾗ πραγματεύονται ὁ μὲν Ρομπότης περὶ τοῦ ὁρισμοῦ τῆς Λειτουργικῆς, περὶ τῶν πηγῶν καὶ βοηθημάτων αὐτῆς καὶ περὶ τῆς μεθόδου καὶ τῆς ὠφελείας αὐτῆς, ὁ δὲ Μεσολωρᾶς περὶ τοῦ ὁρισμοῦ τῆς Λειτουργικῆς καὶ τῆς λειτουργίας, περὶ τῶν ἐν χρήσει παρ᾽ ἡμῖν θείων λειτουργιῶν, περὶ τῶν βιβλίων τῶν χρησιμοποιουμένων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ χριστιανικῇ λατρείᾳ καὶ περὶ τῆς ὠφελείας τοῦ μαθήματος τῆς Λειτουργικῆς. Ὁ Π. Ρομπότης εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς Λειτουργικῆς πραγματεύεται τοὺς γε-

νικοὺς χαρακτῆρας καὶ τὴν πρόοδον τῆς χριστιανικῆς λειτουργίας, ὡς καὶ τὰ περὶ ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ, ἑορτῶν καὶ ὑμνολογίας—ψαλμωδίας, εἰς δὲ τὸ δεύτερον μέρος πραγματεύεται τὰ περὶ ἀκολουθιῶν καὶ δή: 1) περὶ τῶν νυχθημέρων ἀκολουθιῶν (ἑσπερινοῦ, ὄρθρου κλπ.), 2) περὶ τῶν ἀκολουθιῶν τῆς θείας λειτουργίας καὶ 3) περὶ τῶν λοιπῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν. Ὁ Ἰ. Μεσολωρᾶς τὰ περὶ ἑορτῶν καὶ ὑμνολογίας περιλαμβάνει εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς Λειτουργικῆς.

Ὁ Δ. Μπαλᾶνος, συγγράψας σύντομον ἐκλαϊκευτικὴν Λειτουργικὴν ὑπὸ τὸν τίτλον: «Ἡ Ἐκκλησία μας», ἀκολουθεῖ τὴν τριχοτομικὴν διαίρεσιν: 1) Ὁ Ναός, 2) Αἱ ἑορταί, 3) Αἱ ἀκολουθίαι.

Ὅλως διάφορον διαίρεσιν τῆς Λειτουργικῆς χρησιμοποιεῖ ὁ Φ. Παπαδόπουλος. Οὗτος, μετὰ σύντομον εἰσαγωγήν, ἐν ᾗ ἐξετάζει τὴν ὑπόθεσιν, τὴν διαίρεσιν, τὴν μέθοδον, τὰς πηγάς, τὰ βοηθήματα κλπ. τῆς Λειτουργικῆς, διαιρεῖ εἰς τὰ ἑξῆς πέντε τμήματα: 1) Οἱ ἱεροὶ τόποι τῆς λειτουργίας, ἤτοι οἱ χριστιανικοὶ ναοί. 2) Οἱ ἱεροὶ καιροὶ τῆς λειτουργίας, ἤτοι αἱ χριστιανικαὶ ἑορταί. 3) Ἡ ὑμνωδία, ἡ ἀνάγνωσις τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἡ διδαχὴ (κήρυγμα) καὶ ἡ προσευχή. 4) Ἡ ἱερολογία καὶ τελεσιουργία τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ 5) Πᾶσαι αἱ λοιπαὶ τακτικαὶ καὶ ἔκτακτοι ἱεραὶ ἀκολουθίαι.

2. Κατὰ τοὺς μὴ Ὀρθοδόξους.

Οὐδεὶς ἐκ τῶν ἡμετέρων διήρεσε τὴν Λειτουργικὴν εἰς Γενικὸν καὶ Εἰδικὸν μέρος. Τοὐναντίον οἱ Παπικοὶ λειτουργιολόγοι σχεδὸν ἅπαντες προτιμῶσι τὴν τοιαύτην γενικωτάτην διαίρεσιν. Καὶ εἰς μὲν τὴν Γενικὴν Λειτουργικὴν πραγματεύονται: 1) Τὰς διαφόρους μορφὰς τῆς χριστιανικῆς λατρείας γενικῶς. 2) Τὰ περὶ ἱερῶν ναῶν καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς, ὡς καὶ τὰ περὶ κοιμητηρίων. 3) Τὰ περὶ ἱερῶν καιρῶν τῆς λειτουργίας, ἢ περὶ ἑορτῶν καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους. Ἡ ἐξέτασις τῶν λειτουργικῶν μορφῶν περιλαμβάνει: 1) μορφὰς τοῦ λόγου (γλῶσσα τῆς λειτουργίας, προσευχή, ἐκφωνήσεις, ψαλμωδία, ὑμνολογία κλπ) καὶ 2) μορφὰς κινήσεως (στάσεις τοῦ προσευχομένου, κινήσεις τῶν χειρῶν, σημεῖον τοῦ σταυροῦ, ἐπίθεσις χειρῶν, φυσικὰ καὶ λοιπὰ σύμβολα κλπ). Εἰς δὲ τὴν Εἰδικὴν Λειτουργικὴν πραγματεύονται τὰ περὶ ἱερᾶς λειτουργίας καὶ τῶν λοιπῶν ἀκολουθιῶν τῶν συνδεομένων στενῶς ἢ χαλαρῶς πρὸς αὐτὴν (νυχθήμεροι ἀκολουθίαι, μυστήρια καὶ μυστηριακαὶ τελεταί). Ἡ τοιαύτη διαίρεσις εἶναι ἐπιστημονικωτέρα.

Οἱ Παπικοὶ ὡσαύτως πραγματεύονται διεξοδικώτερον τὴν ἱστορίαν τῆς Λειτουργικῆς ὡς ἐπιστήμης καὶ τῆς λειτουργίας.

Οἱ Προτεστάνται πρακτικοὶ θεολόγοι, θεωροῦντες τὴν λατρείαν ὡς ἐξωτερικὸν σημεῖον ἑνότητος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὑπάγουσι γενικῶς τὴν Λειτουργικὴν ὑπὸ τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν καὶ διαιροῦσι συνήθως αὐτὴν ὡσαύτως εἰς Γενικὸν καὶ Εἰδικὸν τμῆμα. Καὶ τὸ μὲν γενικὸν

τμῆμα περιλαμβάνει δι' ὀλίγων τὰ περὶ ναῶν, ἑορτῶν καὶ λειτουργικῶν μορφῶν, ὑφ' ἃς ἐξετάζονται καὶ τὰ περὶ ἀμφιέσεως τοῦ λειτουργοῦ καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ (ζωγραφικῆς, γλυπτικῆς καὶ μουσικῆς). Τὸ δὲ εἰδικὸν τμῆμα περιλαμβάνει τὰ δύο μόνον μυστήρια, ἅτινα παραδέχονται οἱ Διαμαρτυρόμενοι (θεία Εὐχαριστία, βάπτισμα), ὡς καὶ τὰ περὶ εὐλογιῶν, χρίσματος τῶν ἐφήβων, ἀρραβῶνος καὶ γάμου, νεκρωσίμου ἀκολουθίας καὶ ἄλλων τινῶν ἀκολουθιῶν καὶ προσευχῶν (Achelis).

3. *Ἡ διαίρεσις καθ' ἡμᾶς.*

Αἱ διάφοροι κατὰ καιροὺς προσπάθειαι πρὸς διάρθρωσιν καὶ συστηματικὴν ἔκθεσιν τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν Λειτουργικὴν παρά τε τοῖς ἡμετέροις καὶ τοῖς ξένοις λειτουργιολόγοις κατέδειξαν ὅτι ἡ πρακτικῶς σκοπιμωτέρα διαίρεσις εἶναι ἡ εἰς γενικὸν καὶ εἰς εἰδικὸν μέρος. Εἰς τὸ πρῶτον, πρὸς ἀποφυγὴν ἐπαναλήψεων, καλὸν εἶναι νὰ περιλαμβάνωνται τὰ κοινὰ εἰς πάσας τὰς μορφὰς καὶ τὰς ἐκδηλώσεις τῆς λατρείας, ὡς καὶ τὰ περὶ χώρων καὶ καιρῶν τῆς τελέσεως αὐτῆς (ἐκκλησιαστικὸν ἔτος καὶ ἑορτολόγιον). Εἰς δὲ τὸ εἰδικὸν μέρος σκόπιμον εἶναι νὰ ἐκτίθενται αἱ ἐπὶ μέρους τελετουργικαὶ πράξεις. Ἑκάτερον δὲ τῶν μερῶν τούτων δύναται νὰ ὑποδιαιρεθῇ εἰς τρία μικρότερα τμήματα κατὰ τὸ ἑξῆς σχῆμα :

Μέρος πρῶτον : Γενικὴ Λειτουργική.

α' Γενικαὶ μορφαὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

β' Ναοί, γένεσις καὶ διαμόρφωσις αὐτῶν, ὑλικὸν τῆς λατρείας (λειτουργικὰ βιβλία, ἱερὰ σκεύη, ἱερὰ ἄμφια κλπ.).

γ' Καιροὶ τῆς λατρείας (ἑορταί).

Μέρος δεύτερον : Εἰδικὴ Λειτουργική.

α' Ἡ θεία λειτουργία καὶ αἱ συνδεόμεναι πρὸς αὐτὴν ἀκολουθίαι (ὄρθρος, ἑσπερινὸς κλπ.).

β' Τὰ λοιπὰ μυστήρια.

γ' Ἄλλαι ἀκολουθίαι τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας (μυστηριακαὶ τελεταί).

§ 4. ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ

Οἱ κατὰ τὸν Μεσαιῶνα ἔν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει γράψαντες Λειτουργικὰς μετεχειρίσθησαν μέθοδον ὅλως διάφορον τῆς σημερινῆς, τὴν συμβολικὴν ἢ ἀλληγορικήν, ἐμπνεόμενοι ὑπὸ τοῦ μυστικισμοῦ, ὅστις ἐπεκράτει κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ἡρμηνεύετο ὄχι τόσον κατὰ τὰ δεδομένα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας, ὡς ἰδίᾳ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως ἐπεκράτησεν, ἀλλὰ συμβολικῶς καὶ μυστικῶς. Ὁ τοιοῦτος συμβολισμὸς δύναται νὰ τείνῃ ὁτὲ μὲν πρὸς ἠθικοὺς καὶ δογματικοὺς σκοπούς, ὁτὲ δὲ πρὸς ἱστορικούς. Ὁ ἠθικὸς συμβολισμὸς

ἀποβλέπει εἰς τὴν διὰ τῆς λατρείας διέγερσιν τῆς ψυχῆς καὶ μάλιστα τῶν συναισθημάτων πρὸς οἰκοδομὴν τῶν πιστῶν· ὁ δογματικὸς εἰς τὴν δι᾿ ἐποπτικῶν μέσων προσοικείωσιν τῶν ὑπερφυσικῶν τοῦ χριστιανισμοῦ ἀληθειῶν καὶ τῆς χάριτος. Ὁ δὲ ἱστορικὸς συμβολισμὸς πειρᾶται νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὴν σύλληψιν τοῦ νοήματος τῶν λειτουργικῶν ἀντικειμένων καὶ τελετουργικῶν πράξεων δι᾿ ὑποκειμενικῆς ἑρμηνείας αὐτῶν. Σήμερον ἐπικρατεῖ ὁ ἠθικὸς καὶ δογματικὸς συμβολισμὸς πρὸς πρακτικοὺς σκοπούς, ὁ δὲ ἱστορικός, ὅστις κατὰ τὸν Μεσαιῶνα ἦτο ἐπίσης συνηθέστατος, εἶναι εἰς τοὺς χρόνους μας σπανιώτατος.

Εἶναι φανερὸν ὅτι διὰ τὴν Λειτουργικὴν ἐπιστήμην ἡ μᾶλλον ἁρμόζουσα μέθοδος εἶναι ἡ ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογική, μόνον δὲ ἡ πρακτικὴ ἢ ποιμαίνουσα Λειτουργικὴ δύναται πρὸς καθαρῶς οἰκοδομητικοὺς σκοποὺς νὰ χρησιμοποιῇ τὴν ἀλληγορίαν. Ταύτην ἀνέπτυξεν ὁ μυστικισμὸς τῶν μέσων χρόνων, ὁ ὁποῖος οὐσιαστικῶς ἠρνεῖτο τὴν ἱστορίαν καὶ διὰ τῆς ὑποκειμενικῆς ἑρμηνείας ἐνίοτε ἐνίσχυε μὲν τὴν λαϊκὴν εὐσέβειαν, ἀλλὰ συνεσκότιζε πολλάκις τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν καὶ παρήγετο εἰς αὐθαιρέτους ἐκδοχὰς καὶ ἐν πολλοῖς εἰς φαντασιοπληξίας.

§ 5. ΣΚΟΠΟΙ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ

Ἡ Λειτουργικὴ ἀποβλέπει ἐν πρώτοις εἰς ἐπιστημονικὸν καὶ θεωρητικὸν σκοπόν. Ὡς ἐπιστήμη τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ ὡς θετικὴ ἐπιστήμη καλεῖται νὰ ἐκθέσῃ μεθοδικῶς τὴν ἱστορίαν καὶ τὸ ὑπὸ τῆς παραδόσεως προσφερόμενον λατρευτικὸν ὑλικόν, εἶτα δὲ νὰ ἑρμηνεύσῃ τοῦτο κατὰ τὸ συγκεκριμένον αὐτοῦ περιεχόμενον.

Ὁ γενικώτερος ὅμως οὗτος ἐπιστημονικὸς σκοπὸς δὲν ἀποκλείει ἀπὸ τοῦ νὰ ἔχῃ ἡ Λειτουργικὴ καὶ πρακτικούς τινας σκοπούς, οἱ ὁποῖοι δύνανται νὰ συνοψισθῶσιν εἰς τοὺς ἑξῆς: 1) Ἡ διὰ τῆς βαθυτέρας κατανοήσεως τῶν τῆς λατρείας ὑπὸ τῶν λειτουργῶν τῆς Ἐκκλησίας ἐνσυνείδητος καὶ πεφωτισμένη τέλεσις τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ τῶν λοιπῶν μυστηρίων καὶ ἐν γένει ἡ λειτουργικὴ αὐτῶν δρᾶσις· 2) ἡ ὑπὸ τῶν πιστῶν ἐνσυνείδητος καὶ εὐλαβὴς συμμετοχὴ εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν. Ἡ Λειτουργικὴ ἀνοίγει οὕτως εἰπεῖν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὴν καρδίαν λειτουργῶν καὶ πιστῶν, ἵνα κατανοήσωσι τὸ κάλλος τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συνέχισιν τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Σωτῆρος, διευκολύνουσα οὕτω τὴν καρποφόρον οἰκείωσιν τῆς θείας χάριτος.

§ 6. ΑΞΙΑ ΚΑΙ ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΣ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ

Εὐνόητον, κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, τυγχάνει ὁπόσην χρησιμότητα καὶ

ἀξίαν ἀποκτῶσιν αἱ λειτουργικαὶ σπουδαὶ καὶ μάλιστα διὰ τοὺς περὶ τὴν Θεολογίαν ἀσχολουμένους. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ Λειτουργική, καθ᾽ ὅσον πραγματεύεται περὶ τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεων τῆς εὐσεβείας καὶ θρησκευτικότητος καὶ ἐπιτρέπει τὴν βαθυτέραν ἐπιστημονικὴν κατανόησιν τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων, περὶ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Ψυχολογία καὶ ἡ Κοινωνιολογία καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἡ Φιλοσοφία ἐνδιαφέρονται καὶ ἀσχολοῦνται. Διὰ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς λατρείας ἀποδεικνύεται ὡσαύτως ἡ καθολικότης τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἡ ὁποία ἀριδηλότατα ἐκδηλοῦται καὶ ἐκφράζεται ἐν τῇ λατρείᾳ.

Ὁ δὲ περὶ τὴν Ὀρθόδοξον Λειτουργικὴν ἀσχολούμενος ἔχει πρὸς τούτοις καὶ ἄλλα ὀφέλη νὰ καρπωθῇ, διότι θὰ μάθῃ ὡς καὶ ὁ Π. Ρομπότης λέγει [1], «ὁποία σεμνὴ πολιὰ καταστέφει τὰ τελούμενα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ, ὅταν δηλ. μάθῃ ὅτι οὕτως ἐλάτρευον τῷ Θεῷ οἱ Ἀπόστολοι τοῦ Χριστοῦ καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας».

Ὅλως δὲ ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχει ἡ Λειτουργικὴ διὰ πάντας τοὺς ἐκ τοῦ ἱεροῦ καταλόγου. Δι᾽ αὐτῆς λαμβάνουσιν οὗτοι γνῶσιν τῶν ποικίλων αὐτῶν λειτουργικῶν καθηκόντων, ὁδηγοῦνται εἰς ἐνσυνείδητον ἐπιτέλεσιν αὐτῶν, προφυλάσσονται ἀπὸ παρανοήσεων, ὡς καὶ ἀπὸ τοῦ μηχανισμοῦ (ρουτίνας), τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τῶν δεισιδαιμονικῶν ἀντιλήψεων καὶ ὁπλίζονται διὰ γνώσεων θετικῶν καὶ ἀπηκριβωμένων περὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ χρησίμων διὰ τὸ κήρυγμα, τὸ κατηχητικὸν ἔργον καὶ τὴν ἐξομολόγησιν. Πᾶσα ἡ Πρακτικὴ Θεολογία εἶναι χρησιμωτάτη διὰ τὸν θεολόγον καὶ μάλιστα τὸν κληρικόν, ἀλλ᾽ ὡς τὸ ἀρχιερατικὸν τοῦ Κυρίου ἀξίωμα εἶναι τὸ σημαντικώτατον, οὕτω καὶ ἡ ἱερατικὴ καὶ λειτουργικὴ τῆς Ἐκκλησίας ἐνέργεια καὶ ἡ ταύτην ἐξετάζουσα Λειτουργικὴ ἀποτελοῦσι τὴν σπουδαιοτάτην ἐνέργειαν καὶ τὸν σημαντικώτατον κλάδον τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας.

§ 7. ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ

Ὡς πρὸς ταύτην αἱ γνῶμαι τῶν εἰδικῶν σήμερον διίστανται. Πολλοὶ δηλ. θεωροῦσι τὴν Λειτουργικὴν ὡς μάθημα τοῦ Πρακτικοῦ τῆς Θεολογίας κλάδου, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1777 (τὸ πρῶτον ἐν Αὐστρίᾳ) ἀπεχωρίσθη τῶν ἄλλων κλάδων αὐτῆς καὶ ἀπέκτησεν αὐτοτέλειαν (ὁ κλάδος οὗτος ὀνομάζεται ὑπὸ τῶν Παπικῶν Θεολόγων «Ποιμαντικὴ Θεολογία» ἐν εὐρυτέρᾳ τοῦ ὅρου ἐννοίᾳ). Οἱ ὑποστηρίζοντες τὴν ἄποψιν ταύτην λέγουσιν ὅτι ἡ Πρακτικὴ Θεολογία σκοπὸν ἔχει τὴν ἔκθεσιν καὶ ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν πάσης ἐκκλησιαστικῆς ἐνεργείας, δι᾽ ἧς οὕτως εἰπεῖν συνεχίζεται τὸ τρισσὸν τοῦ Κυρίου ἀξίωμα καὶ ἥτις ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν οἰκοδομὴν τῶν πιστῶν. Ἐκ τῆς ἀπόψεως δὲ ταύ-

---

[1] Μν. ἔρ. σελ. 137.

της ἡ μὲν προφητικὴ ἢ διδακτικὴ τῆς Ἐκκλησίας ἐνέργεια ἐκτίθεται ὑπὸ τῆς Κατηχητικῆς καὶ τῆς Ὁμιλητικῆς, ἡ δὲ κυβερνητικὴ ὑπὸ τῆς Ποιμαντικῆς (ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ) καὶ τοῦ Κανονικοῦ δικαίου, ἡ δὲ ἱερατικὴ ὑπὸ τῆς Λειτουργικῆς. Τὸ σχῆμα τοῦτο τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας παραδέχονται ἰδίως οἱ Διαμαρτυρόμενοι, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ Παπικοὶ καὶ ἡμέτεροι θεολόγοι.

Σήμερον ὅμως τείνει νὰ ἐπικρατήσῃ παρὰ τοῖς ξένοις θεολόγοις ἡ ἄποψις ὅτι ἡ Λειτουργικὴ πρέπει ν' ἀποτελέσῃ ἴδιον κλάδον ἐν τῇ Θεολογικῇ ἐπιστήμῃ. Οἱ ὑποστηρίζοντες τὴν ἄποψιν ταύτην (ἥτις ἀπὸ τῶν μέσων ἤδη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ διὰ τὰ λοιπὰ πρακτικὰ μαθήματα ἔχει θιασώτας) λέγουσιν ὅτι ἡ Λειτουργικὴ καὶ ἔκτασιν μεγάλην τελευταίως προσέλαβε καὶ ἰδίας μεθόδους χρησιμοποιεῖ. Ἡ δευτέρα αὕτη ἐκδοχὴ εἶναι καὶ καθ' ἡμᾶς ἡ ὀρθοτέρα.

§ 8. ΚΛΑΔΟΙ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ

Ἡ Λειτουργικὴ ἢ Λειτουργιολογία καὶ λόγῳ τῆς μεγάλης ἐκτάσεώς της καὶ λόγῳ τῆς αὐτοτελείας της ὡς θεολογικοῦ κλάδου διακρίνεται σήμερον καὶ ἀναλύεται εἰς πολλοὺς μικροτέρους κλάδους, μὲ κορμὸν ὅμως πάντοτε τὴν Συστηματικὴν Λειτουργικήν. Οἱ μικρότεροι οὗτοι κλάδοι εἶναι οἱ ἑξῆς:

1) Φιλολογία καὶ παπυρολογία τῶν λειτουργικῶν κειμένων, ἅτινα ἀπόκεινται εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας καὶ μάλιστα ἀρχαίων μονῶν τῆς Ἀνατολῆς.

2) Ἑρμηνεία καὶ ἀνάλυσις τῆς λειτουργίας καὶ τῶν λοιπῶν ἀκολουθιῶν, ὡς καὶ τῶν ἀρχαίων ὕμνων τῆς Ἐκκλησίας μας[1].

3) Ἱστορία καὶ ἀρχαιολογία τῆς λειτουργίας καὶ γενικώτερον ὅλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν.

4) Συγκριτικὴ Λειτουργική. Παραβολὴ καὶ σύγκρισις τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νεωτέρων λειτουργιῶν, ὁμοιότητες καὶ διαφοραὶ (Συμβολικὴ τῆς χριστιανικῆς λατρείας).

5) Θεολογία τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

6) Ψυχολογία καὶ φιλοσοφία τῆς λατρείας γενικῶς καὶ εἰδικώτερον τῆς χριστιανικῆς.

7) Τελετουργικὴ (πρβ. § 2) ἢ Πρακτικὴ Λειτουργική, εἰς ἣν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπαχθῇ καὶ ἡ «Ποιμαίνουσα» Λειτουργική. Διὰ τοῦ ὅρου τούτου ἐννοοῦμεν ὄχι ἁπλῶς τὴν παροχὴν πρακτικῶν ὁδηγιῶν πρὸς τέλεσιν τῶν τῆς λατρείας, ἀλλὰ καὶ τὴν θεωρητικὴν διαπραγμάτευσιν παντὸς ζητήματος ἀναφερομένου εἰς τὴν διὰ τῆς χριστιανικῆς λατρείας θρησκευτικὴν (καὶ ἠθικὴν) οἰκοδομὴν τῶν πιστῶν.

---

[1] Ἡ Ὑμνολογία μετὰ τῆς Ἁγιολογίας ἀπέκτησεν ὡσαύτως λόγῳ τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς ἐκτάσεώς της αὐτοτέλειαν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους.

Τὰ δύο πρῶτα ἐκ τῶν ἀνωτέρω μαθημάτων συγκροτοῦσιν οὕτως εἰπεῖν τὸν φιλολογικὸν κλάδον τῆς Λειτουργιολογίας, τὰ δύο δεύτερα τὸν ἱστορικο-αρχαιολογικόν, τὰ ὑπ᾿ ἀριθ. 5 καὶ 6 τὸν θεολογικὸν καὶ φιλοσοφικὸν (ἢ συστηματικὸν) καὶ τὸ τελευταῖον τὸν πρακτικόν.

§ 9. ΒΟΗΘΗΤΙΚΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ

Πολλὰ μαθήματα τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης χρησιμοποιοῦνται ὡς βοηθητικοὶ κλάδοι διὰ τὴν Λειτουργικήν, ἰδίως ὅμως ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Δι᾿ αὐτῶν πλουτίζεται σημαντικῶς τὸ ἱστορικοαρχαιολογικὸν ὑλικόν, ὅπερ εἶναι χρήσιμον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ τὴν κατανόησιν αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως ἡ Λειτουργικὴ ἀποτελεῖ χρισιμώτατον μάθημα διὰ τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν. «Ὁ ἀσχολούμενος μὲ τὰ ἔργα τῆς τέχνης τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν καὶ τῶν συνεχιστῶν τῆς τέχνης ταύτης Βυζαντινῶν πρέπει νὰ γνωρίζῃ ἐπακριβῶς τὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν τοῦ ἀρχαίου καὶ βυζαντινοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὰ συνδεόμενα πρὸς τὴν λατρείαν ζητήματα, διότι τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα διαμορφοῦνται συμφώνως πρὸς τὰς λειτουργικὰς ἀνάγκας» [1].

Ἀλλὰ πλὴν τῆς ἱστορικῆς καὶ ἡ ἑρμηνευτικὴ καὶ ἡ δογματικὴ θεολογία ὑποβοηθοῦσι σημαντικῶς τὸ ἔργον τῆς Λειτουργικῆς, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὴν φιλολογικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ τὴν κριτικὴν τῶν λειτουργικῶν κειμένων καὶ εἰς τὴν βαθυτέραν αὐτῶν θεολογικὴν κατανόησιν. Οὕτω καὶ ἡ γενικωτέρα (ἢ θύραθεν) φιλολογία παρέχει τὴν συμβολήν της εἰς τὸ καθαρῶς φιλολογικὸν ἔργον τῆς Λειτουργικῆς. Ἀπωτέραν σχέσιν πρὸς ταύτην ἔχει ἐπίσης καὶ ἡ Λαογραφία, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι λειτουργικά τινα ἔθιμα ἔχουσι τὴν πηγήν των εἰς διαφόρους λαϊκὰς ἀντιλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας.

Οὐχὶ μικροτέρα εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς Θρησκειολογίας καὶ δὴ ὡς αὕτη ἀνεπτύχθη καὶ διεμορφώθη κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Οὕτω παραλλήλους τῆς λατρείας ἐκδηλώσεις καὶ φαινόμενα εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστώσωμεν καὶ εἰς τὰς ἄλλας παλαιὰς καὶ νεωτέρας θρησκείας, ὁ δὲ λειτουργιολόγος ἔχει ἐπίσης νὰ ἐρευνήσῃ ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ ἐσημειώθησαν ξέναι ἐπιδράσεις καὶ δὴ ἐν τῇ γενέσει καὶ τῇ πρώτῃ ἱστορικῇ σταδιοδρομίᾳ τῆς Ἐκκλησίας, ἢ καὶ ἀντιστρόφως, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ἡ χριστιανικὴ λατρεία ἐπέδρασεν ἐπὶ μὴ χριστιανικῶν θρησκειῶν μεταγενεστέρως. Καὶ ἡ ἐπιστήμη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ δὴ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν λατρείαν διαφωτίζει πολλὰ σημεῖα τῆς γενέσεως καὶ πρώτης ἐξελίξεως τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

---

[1] Γ. Σωτηρίου, μν. ἔρ. σελ. 4.

§ 10 ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ

Περιοριζόμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Λειτουργικῆς, δηλαδὴ τῆς συστηματικῆς ἐκθέσεως καὶ ἑρμηνείας τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ δὴ τῆς θείας λειτουργίας, μὴ ἐξετάζοντες τὴν ἱστορίαν τῆς λατρείας καθ᾽ ἑαυτήν. Τὸ θέμα τοῦτο σχετίζεται καὶ πρὸς τὴν λειτουργικὴν φιλολογίαν καὶ δὴ πρὸς τὴν ἔρευναν τῶν λειτουργικῶν πηγῶν, περὶ ὧν ὅμως ἐκτενέστερον θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω.

Ἀπόπειραι πρὸς συστηματικὴν ἔκθεσιν καὶ ἑρμηνείαν τῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐσημειώθησαν ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χριστιανικῶν χρόνων, μόλις ὅμως κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἠδυνήθη ἡ Λειτουργικὴ νὰ προσλάβῃ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τῆς ἱστορικῆς μεθόδου.

1 Ἀρχαῖοι χρόνοι.

Ἡ ἱστορία τῆς Λειτουργικῆς κατὰ τούς ἀρχαίους χριστιανικοὺς χρόνους, οἵτινες περιλαμβάνουσι τὴν ἐποχὴν τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, εἶναι λίαν πενιχρά. Ὁ σπουδαιότερος ἴσως λόγος τῆς τοιαύτης πενιχρότητος εἶναι ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς χριστιανικῆς λατρείας κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἦτο γενικῶς κατανοητὴ εἰς τὸν λαόν, αἱ δὲ τελετουργικαὶ πράξεις ἦσαν πολὺ ἁπλούστεραι, ἑπομένως δὲν παρίστατο ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη ἐξηγήσεως τῆς λειτουργίας καὶ τῶν τῆς λατρείας γενικώτερον Ἀλλὰ καὶ ἕτερος λόγος συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ εἶναι φειδωλοὶ οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοὶ συγγραφεῖς εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐπὶ τὸ συστηματικώτερον καὶ οὗτος εἶναι ἡ ἐχθρότης τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν ἐθνικῶν πρὸς τὸν χριστιανισμὸν καὶ ἡ τάσις αὐτῶν πρὸς ἐμπαιγμὸν τῶν ἱερῶν τελετῶν καὶ δὴ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ἕνεκα τούτων ἡ Ἐκκλησία, ἔχουσα ὑπ᾽ ὄψει καὶ τὸ λόγιον τοῦ Κυρίου : «Μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσίν, μηδὲ βάλητε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν χοίρων, μήποτε καταπατήσουσιν αὐτοὺς ἐν τοῖς ποσὶν αὐτῶν καὶ στραφέντες ῥήξωσιν ὑμᾶς»[1], ἀπέφευγε νὰ δημοσιεύῃ τὰ ἱερώτατα αὐτῆς μυστήρια καὶ ν᾽ ἀναπτύσσῃ αὐτὰ κατὰ πλάτος καὶ ὁσάκις δ᾽ ἔπραττε τοῦτο ἐλάμβανε πάντοτε τὰς δεούσας προφυλάξεις. Διὰ λόγους λοιπὸν κυρίως προνοίας καὶ ἀσφαλείας ἐνεπιστεύοντο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὴν τέλεσιν τῶν μυστηρίων εἰς τὴν προφορικὴν παράδοσιν, ὡς ὁ Τερτυλλιανὸς σημειοῖ : «Traditio tibi paetendetur auctrix, consuetudo coufirmatrix et fides observatrix»[2] καὶ ὁ Μ. Βασίλειος ἀναφέρει : «Τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πεφυλαγμένων δογμάτων καὶ κηρυ-

---

[1] Ματθ. ζ´ 6.

[2] De corona, c. 4.

γμάτων τὰ μὲν ἐκ τῆς ἐγγράφου διδασκαλίας ἔχομεν, τὰ δὲ ἐκ τῆς τῶν Ἀποστόλων παραδόσεως» καὶ «τὴν ἀδημοσίευτον καὶ ἀπόρρητον διδασκαλίαν καλῶς ἐκεῖνα δεδιδαγμένοι τῶν μυστηρίων τὰ σεμνὰ διασώζεσθαι· ἃ γὰρ οὐδ᾽ ἐποπτεύειν ἔξεστι τοῖς ἀμυήτοις, τούτων πῶς ἂν ἦν εἰκὸς τὴν διδασκαλίαν θριαμβεύειν ἐν γράμμασιν;» [1]

Ἐν τούτοις ἤδη ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ καὶ δὴ παρὰ Παύλῳ [2] καὶ τοῖς συνοπτικοῖς Εὐαγγελίοις ἔχομεν τὰς ἀρχαιοτάτας πληροφορίας καὶ εἰδήσεις περὶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου καὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ὀλίγῳ βραδύτερον ἡ Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων παρέχει σπουδαιοτάτας λειτουργικὰς παρατηρήσεις καὶ πληροφορίας. Ἐπίσης ὁ Ἰουστῖνος ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ [3] αὐτοῦ περιγράφει ζωηρῶς τὴν λειτουργίαν καὶ τὸ βάπτισμα.

Ὁ δ' αἰὼν εἶναι πολὺ πλουσιώτερος εἰς σχετικὸν ἱστορικὸν ὑλικόν. Αἱ Ἀποστολικαὶ Διατάξεις ἐν τῷ Β', Ζ' καὶ Η' βιβλίῳ περιέχουσι λείψανα ἀρχαιοτέρων λειτουργιῶν καὶ παρέχουσι περισσοτέρας πληροφορίας. Τὸ Β' βιβλίον περιέχει σύντομον περιγραφὴν τῆς λειτουργίας, τὸ δ' ὀλίγῳ βραδύτερον συνταχθὲν Η' βιβλίον ἐν κεφ. 6 — 15 περιέχει ἐκτενῆ τινὰ λειτουργίαν, ἥτις, κατά τινας, εἶναι ἡ τοῦ Κλήμεντος. Αἱ Ἀποστολικαὶ Διατάξεις συνεγράφησαν περὶ τὰ τέλη τοῦ δ' ἢ ἀρχὰς τοῦ ε' αἰῶνος.

Ἔν τινι περιγραφῇ ἀποδημίας εἰς τοὺς ἁγίους τόπους, συγγραφείσῃ περὶ τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος (ἀκριβέστερον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 380 — 390) ὑπὸ τῆς ἐκ τῆς Δύσεως (Γαλλίας) ὁρμηθείσης μοναχῆς Αἰθερίας καὶ φερούσῃ τὸν τίτλον: «Peregrinatio ad loca sancta Silviae quae fertur vel potius Aetheriae» [4] περιέχεται εἰς λατινικὴν γλῶσσαν λίαν ἐνδιαφέρουσα περιγραφὴ τῶν λατρευτικῶν τελετῶν καὶ ἐθίμων τῆς Ἱερουσαλὴμ κατὰ τὸν δ' αἰῶνα.

Συστηματικὴν περιγραφὴν καὶ ἑρμηνείαν τῆς λειτουργίας καὶ τῶν σπουδαιοτέρων μυστηρίων κατὰ τὸν δ' αἰῶνα ἔχομεν παρὰ Κυρίλλου τοῦ Ἱεροσολύμων († 386) καὶ τοῦ Ἀμβροσίου († 397). Ὁ Κύριλλος κατὰ τὰ ἔτη 345 — 351, πεπιστευμένος ὢν τὴν συστηματικὴν κατηχητικὴν διδασκαλίαν, ἀναπτύσσει εἰς τὰς 5 αὐτοῦ μυσταγωγικὰς κατηχήσεις τὰς διδαχθείσας εἰς τοὺς νεοφωτίστους τῶν Ἱεροσολύμων, τὸ 347 ἢ 348, τὸ τελετουργι-

---

[1] Περὶ ἁγίου Πνεύματος, κεφ. 27 ἐδ. 66.

[2] Α' Κορινθ. κεφ. ια'. Πρβ. καὶ κατωτέρω τὰ περὶ πηγῶν ἐκτενέστερον.

[3] Κεφ. 65—67.

[4] Ἔκδοσις ὑπὸ P. Geyer, Itinera Hierosolymitana saec. 4—8. Gorpus Scriptorum ecclesiasticorum XXXIX (Βιέννη 1898) 35 κ. ἑ. Πρβ. καὶ τὴν νεωτάτην ἔκδοσιν τῆς H. Petré Éthérie, Journal de voyage, 1948, (λατιν. κείμενον μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ εἰσαγωγῆς).

κὸν τοῦ βαπτίσματος, τοῦ χρίσματος καὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας[1]. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς μεγαλυτέρας ἀναπτύξεως τοῦ θεσμοῦ τῶν κατηχουμένων, διὰ τοὺς ὁποίους ἡ Ἐκκλησία ἐλάμβανεν εἰδικὴν πρόνοιαν ὅπως εἰσάγωνται εἰς τὴν κατανόησιν τῶν μυστηρίων. Τοῦτο κατωρθοῦτο δι' εἰδικῶν διαλέξεων ἢ μαθημάτων, τὰ ὁποῖα ἐγίνοντο μετὰ τὸ ὁμαδικὸν βάπτισμα (συνήθως τὴν νύκτα τοῦ Μ. Σαββάτου πρὸς τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα) καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἑβδομάδος τῆς Διακαινησίμου.

Περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐν τῇ Δύσει ἔχομεν τὸ σύγγραμμα τοῦ ἱεροῦ Ἀμβροσίου († 397) De mysteriis[2], ἀπευθυνόμενον ὁμοίως πρὸς τοὺς νεοφωτίστους καὶ πραγματευόμενον περὶ τῶν αὐτῶν μυστηρίων, ὡς καὶ τὸ σύγγραμμα ἀγνώστου τινὸς εἰς ἡμᾶς (καὶ συγχρόνου ἴσως τοῦ Ἀμβροσίου) De sacramentis. Εἰς ἅπαντα ταῦτα τὰ συγγράμματα (τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, τοῦ Ἀμβροσίου καὶ τοῦ Ψευδαμβροσίου) γίνεται ἑρμηνεία τοῦ τελετουργικοῦ τῶν μυστηρίων κατὰ ἠθικὴν — συμβολικὴν ἔννοιαν.

Περὶ τὸ 500 μ. Χ. ἔχομεν συγγραφήν τινα, ἀποδιδομένην εἰς τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην: «Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας»[3], δι' ἧς παρέχεται τὸ πρῶτον συστηματικὴ ἔκθεσις καὶ περιγραφὴ τῆς ὅλης λειτουργίας κατὰ μυστικὴν — θεωρητικὴν ἑρμηνείαν. Πλὴν τῶν τελετῶν τῆς ἱερᾶς λειτουργίας, τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ χρίσματος, ἑρμηνεύονται κατὰ τὴν αὐτὴν μέθοδον ἡ καθαγίασις τοῦ ἐλαίου καὶ ἡ ἱερωσύνη. Ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων ἡ λειτουργικὴ γλῶσσα ἤρχισέ πως νὰ καθίσταται δυσκατάληπτος ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ ἡ Ἐκκλησία εὑρίσκεται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ καταφεύγῃ εἰς ἑρμηνείας τῆς λειτουργίας καὶ τῶν λοιπῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν. Περισσότερον δὲ αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη αὕτη κατέστη ἐν τῇ Δύσει, ἔνθα ἐχρησιμοποιεῖτο ἡ λατινικὴ γλῶσσα ἐν τῇ λατρείᾳ. Ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀρχὴ πολλῶν λειτουργικῶν πράξεων ἤρχισεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ λησμονῆται, ἡ δ' ἑρμηνεία αὐτῶν σκοπὸν εἶχεν ὡσαύτως πολλάκις νὰ διαφωτίζῃ καὶ τὸ ἱστορικὸν τῶν τελετουργικῶν τούτων πράξεων, πρᾶγμα ὅμως τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς χρησιμοποιουμένης μυστικῆς μεθόδου. Ἡ μέθοδος αὕτη ἐν τῇ Δύσει ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν γαλλικανικὴν λειτουργίαν καὶ δὴ ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Ἰσιδώρου Σεβίλλης (†636) «De ecclesiasticis officiis ad Fulgentium» καὶ ἔν τινι ὀλίγῳ βραδύτερον συγγραφείσῃ καὶ εἰς τὸν Γερμανὸν Παρισίων († 576) ἀποδοθείσῃ[4] (τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐξηκριβωμέ-

---

[1] Migne, Ἑλλ. Πατρολογία 33, 1066 κ. ἑ. Πρβ. καὶ ἡμετέραν πραγματείαν: «Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων ὡς κατηχητὴς καὶ παιδαγωγικός», 1949.

[2] Ἔνθ' ἀν. Λατιν. Πατρολογία 16, 389 κ. ἑ.

[3] Ἔνθ' ἀν. Ἑλλ. Πατρολ. 3,410 κ. ἑ.

[4] Ὡς μεταγενεστέραν θεωρεῖ τὴν συγγραφὴν ταύτην ὁ H. Koch, ἀντιθέτως οἱ Bardenhewer καὶ Drews.

νον κατὰ πόσον εἶναι ἢ δὲν εἶναι ἔργον αὐτοῦ) συγγραφῇ «Expositio brevis antiquae liturgiae gallicanae». Τὸ σύγγραμμα Ἰσιδώρου τοῦ Σεβίλλης πραγματεύεται ὄχι μόνον περὶ τῆς λειτουργίας, ἀλλὰ καὶ περὶ ψαλμωδίας, ἀναγνώσεως τῶν Γραφῶν κατὰ τὰς ἀκολουθίας τῶν Κυριακῶν καὶ ἑορτῶν, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ μέρει καὶ περὶ τοῦ ἱεροῦ κλήρου. Ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου ἀπέβη προσφιλὲς καὶ χρήσιμον βοήθημα πρὸς καταρτισμὸν τῶν μελλόντων κληρικῶν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας μετὰ ταῦτα.

2 Μέσοι χρόνοι.

Οἱ κατὰ τὸν Μεσαιῶνα περὶ τὴν Λειτουργικὴν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς λειτουργίας ἀσχοληθέντες καὶ γράψαντες μετεχειρίσθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν μυστικὴν — ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν.

Ἑρμηνεῖαι τῆς λειτουργίας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἶναι:

1) Ἡ «Μυσταγωγία»[1] Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ (†663).

2) Ἡ οὐκ ὀρθῶς εἰς τὸν πατριάρχην Κων/πόλεως Γερμανὸν († 733;; ἢ περὶ τὸ 740) ἀποδιδομένη «Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία», πάντως ὅμως πρὸ τοῦ 992 συγγραφεῖσα[2]. Τὸ κείμενον αὐτῆς ἐνοθεύθη πιθανῶς κατὰ τὸν ια΄ ἢ ιβ΄ αἰῶνα καὶ ἡ ἀρχικὴ μορφὴ αὐτοῦ εἶναι ἤδη ἀνεπανόρθωτος. Ἡ συγγραφὴ αὕτη ἀπεδίδετο καὶ εἰς τὸν Μ. Βασίλειον.

3) Ἡ ὑπὸ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου († 826) συγγραφεῖσα «Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας τῶν προηγιασμένων»[3].

4) Ἡ ὑπὸ Θεοδώρου τοῦ Ἀνδίδων συγγραφεῖσα «Προθεωρία περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων»[4]. Δὲν εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀκριβῶς γνωστὴ ἡ χρονολογία τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων· ἀλλ᾽ ἐφ᾽ ὅσον ἐν κεφ. Ε΄ ἀναφέρεται εἰς ὑπόμνημα φερόμενον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μ. Βασιλείου (ὑπαινισσόμενος προφανῶς τὸ τοῦ Γερμανοῦ, ὅπερ συχνὰ ἀπεδίδετο εἰς τὸν Μ. Βασίλειον), οἱ χρόνοι κατὰ τοὺς ὁποίους ἤκμασε πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστεροι τῶν τοῦ Γερμανοῦ, πιθανὸν δὲ καὶ τῶν τῆς νοθεύσεως τούτου (ἑπομένως μετὰ τὸν ια΄ ἢ διαρκοῦντος τοῦ ιβ΄ αἰῶνος).

---

[1] Migne, Ἑλλ. Πατρολ. τόμ. 91,657—717. Λατινικὴ μετάφρασις ὑπάρχει ἐν «Liturgiae Patrum», Παρίσιοι, 1560. Πρβ. καὶ Brightman XCIII—XCIV.

[2] Migne, τόμ. 98. Ἐδημοσιεύθη ἐν ταῖς «Λειτουργίαις τῶν ἁγίων Πατέρων» Παρίσιοι 1560 καὶ ἐν Βενετίᾳ τὸ 1639 καὶ 1690 ὑπὸ τὸν τίτλον: «Ἡ θεία λειτουργία ἑρμηνευομένη παρὰ τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ».

[3] Migne 99,1687—1690. Ἐξεθόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ A. Mai ἐν «Nova Patrum bibliotheca» V (4), 1849.

[4] Migne 140,417—468. Πρώτη δημοσίευσις ὡσαύτως ὑπὸ τοῦ Mai, ἔνθ᾽ ἀν. VI (2), 1853, σελ. 547 κ. ἑ.

5) Ὁ εἰς τὸν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ζ' αἰῶνος ἀκμάσαντα πατριάρχην Ἱεροσολύμων Σωφρόνιον († 638) ἀποδιδόμενος, πράγματι δὲ κατὰ τὸν ια' ἢ ιβ' αἰῶνα (πιθανώτατα δὲ καὶ μετὰ τὸν Θεόδωρον) συγγραφεὶς «Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ τελουμένων»[1]. Ἀπόσπασμα αὐτοῦ διεσώθη, περατούμενον εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν τῆς μεγάλης εἰσόδου. Τὸ μὴ γνήσιον τῆς συγγραφῆς ταύτης ἀπέδειξεν ὁ Krasnojelzcev[2].

Τὰ τρία ὑπομνήματα τοῦ Ψευδογερμανοῦ,τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων καὶ τοῦ Ψευδοσωφρονίου περιέχουσι πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα. Ἐνταῦθα πρέπει ν' ἀναφέρωμεν καὶ τὸν εἰς τὸν Πρόκλον († 446) ἀποδιδόμενον, πράγματι δὲ μεταγενέστερον «Λόγον περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας[3].

7) Ἡ «ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας» ὑπὸ Νικολάου Καβάσιλα († 1371), μητροπολίτου Θεσσαλονίκης[4]. Αὕτη ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν λατινικῇ μεταφράσει ὑπὸ τοῦ Gentianus Hervetus († 1548). Τέλος

8) Τὸ σύγγραμμα Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης († 1429). ἐν τῷ ὁποίῳ ἐνδιατρίβει καὶ περὶ τὰ ἑξῆς λειτουργικὰ ζητήματα: Περὶ τῶν ἱερῶν τελετῶν[5], Περὶ τῆς ἱερᾶς τελετῆς τοῦ ἁγίου μύρου[6], Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας[7], Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ καὶ τῆς τούτου καθιερώσεως[8], Περὶ τῶν ἱερῶν χειροτονιῶν[9], Περὶ τῆς μετανοίας[10], Περὶ τοῦ τιμίου νομίμου γάμου[11], Περὶ τῆς ἱερᾶς τελετῆς τοῦ ἁγίου ἐλαίου, ἤτοι τοῦ εὐχελαίου[12], Περὶ τῆς θείας προσευχῆς[13], Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδείας[14], Περὶ τοῦ θείου ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ἱερέων τε καὶ περὶ διακόνων, ἀρχιερέων τε καὶ τῶν ἱερῶν στολῶν[15].

---

1 Migne 87, 3981—4001. Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Mai ἐν Spicileg. romanum IV, 1840, σελ. 31 κ. ἑ. Πρβ. καὶ Thalhofer, Handbuch der Katholischen Liturgik, 1912, σελ. 117 καὶ Braun, Die liturgische Gewandung κλπ.

2 Ἐπετηρὶς Ὀδησσοῦ 1894, σελ. 178 κ. ἑ.

3 Migne 65, 849.

4 Ἔνθ' ἀν. 150, 368.

5 Ἔνθ' ἀν. 155, 175.

6 Ἔνθ' ἀν. 237.

7 Ἔνθ' ἀν. 253.

8 Ἔνθ' ἀν. 305.

9 Ἔνθ' ἀν. 361.

10 Ἔνθ' ἀν. 469.

11 Ἔνθ' ἀν. 503.

12 Ἔνθ' ἀν. 515.

13 Ἔνθ' ἀν. 535.

14 Ἔνθ' ἀν. 669.

15 Ἔνθ' ἀν. 693.

Τὸ σύγγραμμα τοῦτο τοῦ Συμεὼν εἶναι μεγίστης ἀξίας[1], ἐποιήσαντο δὲ εὐρεῖαν χρῆσιν αὐτοῦ οἱ μεταγενεστέρως παρ' ἡμῖν περὶ τὴν ἱερὰν λειτουργίαν ἀσχοληθέντες.

Σχέσιν πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Λειτουργικῆς καὶ τῆς λατρείας ἔχουσι καὶ τὰ ἑξῆς μεσαιωνικὰ συγγράμματα:

1) Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου (912—958) τὸ ἔργον «Ἔκθεσις βασιλείου τάξεως»[2].

2) Γεωργίου Κωδηνοῦ τοῦ Κουροπαλάτου († μετὰ τὸ 1454) βιβλίον «Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κων/πόλεως καὶ τῶν ὀφφικίων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας»[3]. Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ γίνεται λόγος οὐ μόνον περὶ τῶν κοσμικῶν ἀξιωμάτων ἐν τῇ αὐλῇ τῆς Κων/πόλεως ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν «ὀφφικίων», ἤτοι ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων, περὶ τῶν ἑορτῶν, καθ' ἃς ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου ἐπεσκέπτετο τὸν ναὸν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας κλπ.

Ἐπίσης καὶ Νεστοριανοὶ καὶ Μονοφυσῖται συγγραφεῖς ἠσχολήθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους μὲ τὴν ἑρμηνείαν τῆς λειτουργίας. Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιοι εἶναι ὁ νεστοριανὸς θεολόγος Ναρσῆς († 503), ὁ Ἰάκωβος Ἐδέσσης († 708), ὁ ἀρμένιος ἐπίσκοπος Χοσρόης († περὶ 972) κλπ. τῶν ὁποίων αἱ ἐργασίαι μετεφράσθησαν εἰς τὴν λατινικὴν καὶ ἄλλας γλώσσας.

Ἐν τῇ Δύσει κατὰ τοὺς χρόνους Καρόλου τοῦ μεγάλου καὶ μετέπειτα ἐγράφησαν οὐκ ὀλίγαι ἑρμηνεῖαι τῆς λειτουργίας πρὸς διαφωτισμὸν τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ, ὧν οἱ συγγραφεῖς εἶναι ἐν μέρει μόνον γνωστοί. Οἱ σπουδαιότεροι ἐκ τῶν συγγραψάντων ἑρμηνείας ἢ ἱστορικὰς ἐργασίας περὶ τῆς λειτουργίας καὶ τῶν μυστηρίων καὶ λοιπῶν ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν εἶναι οἱ ἑξῆς:

1) Ὁ Ἀγγλοσάξων Ἀλκουῖνος Ὑόρκης († 804), φίλος καὶ σύμβουλος Καρόλου τοῦ μεγάλου εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιχειρηθεῖσαν ἀναμόρφωσιν τῆς λειτουργίας (καθ' ἣν αἱ ἐκκλησίαι τῆς Γαλλίας ἀπεδέχθησαν τὴν τυπικὴν λειτουργικὴν διάταξιν τῆς Ρώμης) καὶ εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ κλήρου καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος. Πολλὰ λειτουργικὰ ἔργα φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομά του καὶ δὴ τὸ «Liber sacramentorum»[4].

---

[1] Περὶ τοῦ Συμεὼν ὁ πολὺς Goar γράφει τὰ ἑξῆς: «Vir, si ecclesiae Romanae fuisset coniunctus, antiquis patribus ennumerendus» Τὸ ὅλον ἔργον τοῦ Συμεὼν ἐδημοσίευσε τὸ πρῶτον ὁ Ἰωάννης Μόλυβδος ὑπὸ τὸν τίτλον: «Συμεὼν τοῦ μακαρίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης κατὰ αἱρέσεων» (Ἰάσιον, 1683), ἐκ τοῦ ὁποίου τὸ ἀνεδημοσίευσεν ὁ Migne. Πρβ. καὶ Goar, Εὐχολόγιον, σελ. 179—194.

[2] Migne, 62.

[3] Ἐνθ' ἀν. 157, 25—121. Πρβ. καὶ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Becher (1839).

[4] Migne, Λατ. Πατρολ. 101, 405.

2) Ὁ διάκονος τοῦ Metz Amalarius († μεταξὺ 850 καὶ 853), τοῦ ὁποίου τὰ ἔργα, ἐπεκτεινόμενα ἐφ᾽ ἁπάσης τῆς λατρείας, θεωροῦνται ὡς ὁ ὡριμώτατος καρπὸς τῶν ὑπὸ Καρόλου τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ Ἀλκουΐνου προωθηθεισῶν λειτουργικῶν σπουδῶν. Ἔργα αὐτοῦ εἶναι: De officiis ecclesiasticis libri qnattuor[1] καὶ De ordine antiphonarii[2].

3) Ὁ Βαλαφρεῖδος Στράβων, ἡγούμενος τοῦ Reichenau († 849), τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον φέρει τὸν τίτλον: De exordiis et incrementis[3] κλπ.

4) Ὁ Hrabanus Maurus, ἡγούμενος τῆς μονῆς Fulda († 856), ὅστις συνέγραψε τὸ ἔργον De clericorum institutione lîbri tres[4].

Οἱ μετὰ ταῦτα περὶ τὰς λειτουργικὰς σπουδὰς ἀσχοληθέντες εἰς τὴν Δύσιν (Bernold ὁ ἐπιλεγόμενος Micrologus, Rupert, Honorius κλπ.) εἶναι ἥσσονος σπουδαιότητος. Σημαντικωτέρα πως ἦτο ἡ λειτουργικὴ ἐργασία τοῦ Παρισινοῦ θεολόγου Ἰωάννου Beleth († μετὰ τὸ 1165), ὡς καὶ τοῦ ἐπισκόπου Κρεμόνης Σικάρδου († 1215) καὶ ἰδίᾳ τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ΄ († 1216). Οἱ μεγάλοι Σχολαστικοὶ τοῦ ιζ΄ αἰῶνος (ὡς ὁ Bonaventura καὶ ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτος) ἠσχολήθησαν κυρίως περὶ τὴν Δογματικήν, ὅλως δὲ δευτερευόντως περὶ τὴν Λειτουργικήν. Ὁ μέγας κανονολόγος Γουλιέλμος Δουράνδος († 1296) τοὐναντίον διέπρεψε καὶ ὡς λειτουργιολόγος, μὴ ἀπομακρυνθεὶς ὅμως τῆς συμβολικῆς ἑρμηνείας τῶν τῆς λατρείας, ἥτις ἦτο τότε καὶ ἐν τῇ Δύσει γενικῶς ἐν χρήσει. Συνειδητῶς παρεμέρισε τὴν ἀλληγορικὴν ταύτην μέθοδον πρῶτος ὁ Albertus († 1280) ἐν τῷ λειτουργικῷ ἔργῳ του Opus de mysterio missae[5].

3. Νεώτεροι χρόνοι

Ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμισις ἐν τῇ Δύσει θεωρεῖται δικαίως ὡς ἡ ἀρχὴ νέας περιόδου διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωήν, τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γραμμάτων καὶ τὴν καλλιέργειαν τῶν θεολογικῶν σπουδῶν ἔν τε τῇ Δύσει καὶ τῇ Ἀνατολῇ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνεπτύχθη εἰς μέγαν βαθμὸν τὸ ἱστορικὸν διαφέρον, νέαι δὲ ἐργασίαι ἐγένοντο εἰς ὅλους μὲν τοὺς κλάδους τῆς Θεολογίας, ἰδιαιτέρως δ᾽ εἰς τὴν Λειτουργικὴν καὶ τὴν Χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν. Αἱ ἐπιθέσεις τοῦ Λουθήρου καὶ τῶν ἄλλων μεταρρυθμιστῶν κατὰ τῆς ἀποστολικῆς προελεύσεως τῆς λειτουργίας καὶ ἡ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Οὐ-

---

[1] Ἐνθ᾽ ἀν. 105, 985.
[2] Ἐνθ᾽ ἀν. 1243.
[3] Ἐνθ᾽ ἀν. 114, 919. Βελτιωμένη ἔκδοσις ὑπὸ Knöpfler, 1890.
[4] Ἐνθ᾽ ἀν. 107, 293. Βελτιωμένη ἔκδοσις ὑπὸ Knöpfler, 1900.
[5] Ἔκδοσις Λυὼν 1612.

μανισμοῦ ἀφύπνισις τῆς ὑπνωττούσης ἕως τότε ἱστορικῆς κριτικῆς κατέστησαν ἀναγκαίαν τὴν ἐνασχόλησιν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν καὶ ἔδωκαν ἀφορμὴν εἰς νέας λειτουργικὰς ἐρεύνας καὶ μελέτας πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς παραδόσεως κατὰ τῶν ἐπιθέσεων τῶν νέων αἱρετικῶν. Εἰς ταύτην λοιπὸν τὴν κατὰ τὸν ιστ΄ αἰῶνα σημειωθεῖσαν πνευματικὴν κίνησιν χρεωστεῖ κυρίως ἡ Λειτουργικὴ τὴν μεγάλην αὐτῆς ἀκμήν. Παπικοὶ καὶ Προτεστάνται θεολόγοι ἤρχισαν ἐρευνῶντες τοὺς χειρογραφικοὺς θησαυροὺς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, μελετῶντες τὰς ἱστορικὰς πηγάς, ἐγκύπτοντες μετὰ ζήλου εἰς τὰς ἀρχαίας λειτουργίας καὶ ἐκδίδοντες αὐτὰς ἱστορικοκριτικῶς, ἢ συγγράφοντες περισπουδάστους ἐπιστημονικὰς ἐργασίας σχετικὰς πρὸς τὴν Λειτουργικὴν καὶ τὴν Χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν. Εἰς τὴν ἄνθησιν τῶν σπουδῶν τούτων συνετέλεσε καὶ ἡ ἐφεύρεσις τῆς τυπογραφίας καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀντὶ τῆς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας ἐπεκράτησε πλέον ἡ ἱστορικοαρχαιολογική.

Αἱ πρῶται τοιαύτης φύσεως λειτουργικαὶ ἐργασίαι καὶ προσπάθειαι ἦσαν βεβαίως ἀκόμη ἀτελεῖς καὶ ἕνεκα τῶν δογματικῶν ἑκατέρωθεν προκαταλήψεων, ὀλίγῳ βραδύτερον ὅμως, διὰ τῆς ἀόκνου ἐργασίας καὶ τῆς ἀποκαθάρσεως καὶ δεούσης ἀξιολογήσεως τοῦ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ, ἦλθον εἰς φῶς λαμπραὶ τῷ ὄντι ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι. Ὁ Melchior Hittorp († 1584) ἐξέδωκε λειτουργικὰ ἔργα τοῦ Μεσαιῶνος (Κολωνία 1568), ὁ δὲ Μαυρῖνος μοναχὸς Ἐδμόνδος Martène († 1739) ἐξέδωκε λίαν ἐπιμεμελημένην συλλογὴν ἀρχαίων λειτουργικῶν τελετῶν (Rouen—Ἀμβέρσα 1700—1738). Ὁ σοφὸς βιβλιοθηκάριος Λουδοβῖκος Muratori († 1750) ἐν τῷ ἔργῳ του Liturgia romana vetus (1748) ἠσχολήθη μὲ τὰ ἀρχαῖα ρωμαϊκὰ καὶ γαλλικανικὰ εὐχολόγια. Ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Βλασίου Μαρτῖνος Gerbert († 1793) ἠσχολήθη μὲ τὴν ἀρχαίαν γερμανικὴν λειτουργίαν καὶ τὴν χριστιανικὴν μουσικήν.

Τὴν σπουδὴν τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν λειτουργιῶν ἐκαλλιέργησαν ὁ δομινικανὸς Ἰάκωβος Goar († 1653), ὅστις ἐξέδωκε τὸ 1647 τὸ καταστὰν περίφημον «Εὐχολόγιον sive rituale graecorum», ὅπερ περιέχει πλὴν τῶν λειτουργιῶν καὶ τὰ λοιπὰ μυστήρια καὶ ἱεροτελεστίας, ὁ Εὐσέβιος Renaudot († 1720), ὅστις ἐξέδωκε τὸ 1716 συλλογὴν τῶν ἀνατολικῶν λειτουργιῶν (νεωτέρα ἔκδοσις 1847), ἐν τῇ ὁποίᾳ περιλαμβάνει πλὴν τῶν ἑλληνικῶν καὶ τὰς λειτουργίας τῶν Κοπτῶν, Ἰακωβιτῶν, Νεστοριανῶν κλπ. ἐν λατινικῇ μεταφράσει μετ᾽ ἀξιολόγων σημειώσεων, ὁ καρδινάλιος Ἰωσὴφ Alois Assemani († 1782), ὅστις ἐξέδωκε τὸν Codex liturgicus ecclesiae universae (1749—1766) κλπ. Εἰς πάσας ταύτας τὰς ἐκδόσεις εἶναι προσηρτημέναι ἐμβριθεῖς μικραὶ πραγματεῖαι περὶ τῆς ἱστορίας τῆς λειτουργίας.

Παραλλήλως ἦλθεν εἰς φῶς πλῆθος ἱστορικῶν πραγματειῶν σχετικῶν πρὸς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν, πολλαὶ τῶν ὁποίων ἀκόμη καὶ σήμερον δια-

τηροῦσι τὴν ἐπιστημονικήν των ἀξίαν. Τοιαῦται πραγματεῖαι εἶναι λ. χ. τοῦ καρδιναλίου Ἰωάννου Bona († 1674) Rerum liturgicarum libri duo (1671) καὶ De divina psalmodia (1653), τῶν μνημονευθέντων G. Martène, De antiquis monachorum ritibus (1690) καὶ M. Gerbert, Principia theologiae liturgicae quoad divinum officium (1759) καὶ Monumenta veteris liturgiae alemanicae (1777—1779) κλπ.

Ἐκ τῶν Διαμαρτυρομένων ὁ Ἀγγλικανὸς Ἰωσὴφ Bingham († 1723) εἶναι ὁ διαπρεπέστερος λειτουργιολόγος ἐρευνητὴς τῆς περιόδου ταύτης. Τὸ σύγγραμμα τούτου Origines ecclesiasticae or the antiquities of the Christian Church (1708—1722, 8 τόμοι), περιορίζεται εἰς τοὺς ἓξ πρώτους αἰῶνας τῆς ἱστορίας τῆς χριστιανικῆς λειτουργίας, μετεφράσθη δὲ εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ Grischovius (1824 κ. ἑ., 10 τόμοι). Γενικῶς ἡ ἐποχὴ αὕτη θεωρεῖται ὡς περίοδος ἀκμῆς τῶν λειτουργικῶν ἐρευνῶν καὶ σπουδῶν, διήρκεσε δ' αὕτη μέχρι τῶν μέσων περίπου τοῦ ιη' αἰῶνος.

4. Νεώτατοι χρόνοι

Τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν καὶ ἐρευνῶν εἰς τὴν Δύσιν διεδέχθη ἡ ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ Ὀρθολογισμοῦ. Ἐπί τι μικρὸν χρονικὸν διάστημα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν νέων ἰδεῶν σχεδὸν πάντες οἱ λειτουργιολόγοι τῆς Δύσεως ἔστρεψαν τὸ ἐνδιαφέρον των οὐχὶ τόσον πρὸς τὰς ἱστορικὰς μελέτας περὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ὅσον πρὸς τὸν πρακτικὸν καὶ τὸν ἐποικοδομητικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους καθιερώθη ἡ «Πρακτικὴ Θεολογία» ὡς αὐτοτελὲς μάθημα τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης διὰ τὰς πανεπιστημιακὰς σπουδάς, τούτου δὲ τοῦ μαθήματος ἓν μέρος ἀπετέλεσεν ἡ Λειτουργική. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ προτεσταντικῇ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ παπικῇ θεολογίᾳ (ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ Πρακτικὴ θεολογία τιτλοφορεῖται «Ποιμαντικὴ Θεολογία») μικρὰ καὶ ἀσήμαντος εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῆς Λειτουργικῆς. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἐν τούτοις τοῦ ιθ' αἰῶνος σὺν τῇ βαθμιαίᾳ ἀναζωογονήσει ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πνεύματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν ἱστορικῶν γενικῶς σπουδῶν, ἐπανεμφανίζονται σοβαραὶ ἐργασίαι καὶ ἐν τῇ Λειτουργικῇ. Ἐκ τῆς πληθύος τῶν ἐπιστημονικῶν λειτουργικῶν ἐργασιῶν τοῦ ιθ' αἰῶνος ἐξαίρομεν δύο ἀξιόλογα λειτουργικὰ - ἀρχαιολογικὰ συγγράμματα, ὧν τὸ ἓν τοῦ Διαμαρτυρομένου Augusti εἰς 12 τόμους Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archäologie (1817—1831), τὸ δ' ἕτερον (εἰς 16 τόμους) τοῦ παπικοῦ ἱερέως Binterim μὲ τὸν τίτλον Die vorzüglichen Denkwürdigkeiten der christkatholichen Kirche (1825—1841). Τὸ διαφέρον διὰ τὴν Λειτουργικὴν καὶ τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν διὰ τῶν ἐργασιῶν τούτων καί τινων ἄλλων[1] ἤρχισε ν' ανα-

[1] Ἐν Γερμανίᾳ εἰργάσθη πρὸς προαγωγὴν τῆς Λειτουργικῆς κατὰ τοὺς χρό-

πτύσσεται καὶ πάλιν. Χειρόγραφα καὶ παλαιὰ ἔντυπα λειτουργικῶν βιβλίων ἤρχισαν νὰ μελετῶνται καὶ νὰ ἐπανεκδίδωνται ἐν μέρει κεχωρισμένως, ἐν μέρει συνολικῶς. Εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ταύτας ἐργασίας μεγάλη ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τῶν μοναχικῶν ταγμάτων τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδίᾳ τῶν Βενεδικτίνων τοῦ Solesmes καὶ Beuron ἐν συνεργασίᾳ μετὰ ἐπιστημονικῶν ἑταιρειῶν καὶ διαφόρων εἰδικῶν. Ὁ πρῶτος δ' ἐκ τῶν παπικῶν θεολόγων, ὅστις συνέγραψεν αὐτοτελῆ καὶ ὀγκώδη Λειτουργικὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Kultus der christkatholichen Kirche» (1832, γ' ἔκδ. 1840—1842) ὑπῆρξεν ὁ Franz Xaver Schmid. Σχεδὸν εὐθὺς μετὰ ταῦτα ἐπηκολούθησαν παρόμοια ἐγχειρίδια ὑπὸ διαφόρων ἄλλων παπικῶν θεολόγων (J. B. Lüft[1], J. Fluck[2] κλπ.).

Αἱ νεώταται ἐπιστημονικαὶ λειτουργικαὶ ἐργασίαι καὶ αἱ μᾶλλον ἀξιόλογοι ἐξ αὐτῶν εἶναι τοῦ F. Probst[3], συγγράψαντος μακρὰν σειρὰν μονογραφιῶν περὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἀρχαίων λειτουργιῶν καὶ εὐχολογίων, τοῦ V. Thalhofer[4], δημοσιεύσαντος περισπούδαστον ἐγχειρίδιον Λειτουργικῆς, τῶν Studeny, R. Stapper[5], Hüls[6], J. Köck[7] κλπ. Λειτουργικὸν ὑλικὸν δύναταί τις νὰ εὕρῃ καὶ εἰς τὰ ἐγχειρίδια Ποιμαντικῆς Θεολογίας τῶν Παπικῶν), ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας τῶν Διαμαρτυρομένων. Τοιαῦτα ἐγχειρίδια παπικῶν θεολόγων δυνάμεθα ν' ἀναφέρωμεν τὰ τῶν J. Amberger[8], J. Sshüch[9], J. Pruner-J. Seitz[10],

νους τούτους ὁ †A. Staudenmaier († 1856), γράψας τὸ περίφημον ἔργον Der Geist Christentums dargestellt in heiligen Zeiten, Handlungen und der heiligen Kunst (1835, ε' ἔκδ. 1855), ἐν Γαλλίᾳ δὲ ὁ Βενεδεκτῖνος ἡγούμενος Dom Prosper Guèranger († 1875), γράψας σύγγραμμα Institutions liturgiques, ἔκδ. β' ὅπερ μετεφράσθη καὶ εἰς τὴν γερμανικὴν καὶ τὴν ἀγγλικήν.

[1] Wissenschaftliche Darstellung der Katholischen Kultus 1844 (τὸ σύγγραμα τοῦτο παρέμεινεν ἡμιτελές,).

[2] Katholiche Liturgik, 1853—1855.

[3] Liturgie der drei ersten christlichen Jahrhunderte, 1870. Ὁ αὐτὸς συνέγραψε: Krichliche Disziplin in den 3 ersten Jahrund. 1873, Die Liturgie des 4. Jahrh. und deren Reform 1893 κλπ.

[4] Handbuch der Katholischen Liturgik (1912). Τὸ ἔργον τοῦτο ἐπεξειργάσθη καὶ συνεπλήρωσεν ὁ Eisenhofer, ὅστις ἐξέδωκε καὶ ἴδιον ἔργον λειτουργικὸν (Katholische Liturgik, 1924).

[5] Grundriss der Liturgik, 1922.

[6] Liturgik des heiligen Messopfers, 1915 καὶ Liturgik des Kirchlichen Stundengebetes, 1917.

[7] Handschrifliche Missalien in Steiermark, 1916.

[8] Pastoraltheologie, νεωτ. ἔκδ. 1884-1887.

[9] Handbuch der Pastoraltheologie, ἔκδ. 17η ὑπὸ Polz, 1914.

[10] Lehrbuch der Pastoraltheologie, 2 τόμοι, 1920-1922.

Fr. Schubert[1] κλπ., Διαμαρτυρομένων δὲ τὰ τῶν F. Schleiermacher, K. F. Gaupp, C. J. Nitzsch, W. Otto, G. von Zezschwitz, Th. Harnack, J. von Oosterzee, E. C. Achelis, A. Krauss, K. Knoke, ὡς καὶ τὰ νεώτατα τῶν F. Niebergall καὶ M. Schian. Τὴν ἀξιολογωτέραν ὅμως καὶ πληρεστέραν ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν Λειτουργικὴν συνέγραψεν ἐκ τῶν Διαμαρτυρομένων ὁ G. Rietschel. Ἐνταῦθα πρέπει ν' ἀναφέρωμεν καὶ τὰς λειτουργικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς ἐργασίας τῶν P. Drews[3], Th. Schermann[4], A. Baumstark[5], H. Lietzmann[6], F. Dölger[7], J. Quasten[8], ὡς καὶ τὰς φιλοσοφικὰς ἐργασίας τοῦ F. Heiler[9] (ἐν σχέσει πρὸς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν).

Λίαν περισπούδαστα εἶναι καὶ τὰ νεώτερα περὶ θεωρίας καὶ ἱστορίας τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἔργα Ἀγγλικανῶν λειτουργιολόγων καὶ λοιπῶν θεολόγων καὶ ἱστορικῶν, τινὲς τῶν ὁποίων ἠσχολήθησαν μετὰ ζήλου καὶ περὶ τὴν Ὀρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, ὡς ὁ A. K. Fortescue[10], ὁ C. A. Swainson[11], ὁ F. E. Brightman[12], ὁ B. J. Kidd[13], κλπ., ἐνῷ γενικωτέρας πως ἱστορικο-λειτουργικῆς σημασίας εἶναι τὰ ἔργα

---

[1] Grundzüge der Pastoraltheologie, ἔκδ. β' 1922.

[2] Lehrbuch der Liturgik, 2 τόμοι, 1906 καὶ 1909.

[3] Studien zur Geschichte des Gottesdienstes, 1902, Untersuchungen über die sogenannte Klementinische Liturgie im VIII Buch der Apostolischen Konstitutionen, 1906 κλπ.

[4] Die Gebete in Didache c. 9 und 10 (Festgabe für Al. Knöpfler) 1907, Εὐχαριστία und εὐχαριστεῖν (ἐν Philolo.us 69), 1910 κλπ. κλπ.

[5] Die Anaphora von Thmuis (ἐν Römische Quartalschrift). 1904, Die Messe im Morgenland, 1906, Aegyptischer und antiochenischer Liturgie-Typus in AK I-VII (ἐν Oriens Chritianus 7), 1907, Das encharistische Hochgebet (ἐν Theologie und Glaube, 2), 1910 κλπ. κλπ.

[6] Die Klementinische Liturgie (Kleine Texte 61). Σπουδαιότατον τὸ ἔργον αὐτοῦ: Messe und Herrenmahl, 1926.

[7] Πλεῖσται ἀρχαιολογικαὶ ἐργασίαι, ἐξ ὧν ἀναφέρομεν: Der Exorzismus im altchristlichen Taufritual, 1909, Sphragis, 1911, Sol Salutis κλπ.

[8] Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima.

[9] Das Gebet, 1918. The Spirit of Worship, 1926.

[10] The Orthodox Eastern Church, 1907, The Lesser Eastern Churches, 1913, The Uniate Eastern Churches, 1923, The Ceremonies of the Roman Rite Discribed, ἔκδ. γ' 1930 κλπ.

[11] Greek Litnrgies, 1884.

[12] Liturgies Eastern and Western, τόμ. α' 1896.

[13] The Churches of Eastern Chistendom from A. D. 451, 1927.

τῶν W. Oesterley[1], W. Frere[2], Y. Brilioth[3], F. Burkitt[4], W. Clarke[5], E. James[6], E. Micklam[7], G. Dix[8], E. Underhill[9], J. Norman[10], W. Maxwell[11]. καὶ ἄλλων. Εἰδικῶς δὲ περὶ τὰς ἀρχαίας λειτουργίας ἐκ τῶν Ἀγγλικανῶν ἠσχολήθησαν οἱ D. Stone[12], R. Woolley[13], J. Srawley[14], G. Macgregor[15], A. Macdonald[16], F. Cirlot[17] καὶ ἄλλοι.

Ἐκ δὲ τῶν Γάλλων λειτουργιολόγων καὶ ἀσχοληθέντων εἰδικώτερον καὶ περὶ τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν μνημονεύομεν ἐνταῦθα τῶν J. Thiers[18] († 1703), Cl. de Vert[19] († 1708), J. Grancolas[20], P. Guéranger[21], J. Corblet[22], Ul. Chevalier[23], F. Ca-

---

[1] The Jewish Background of the Christian Liturgy, 1925. Πρβ. καὶ Oesterley καὶ Box, Religion and Worship of the Synagogue, ἔκδ. β' 1911.

[2] The Principles of Religious Ceremonial, 1928. Study in the Early Roman Liturgy: I The Calendar, II The Roman Gospel - Lectionary, 1930, 1934. The Anaphora or Great Eucharistic Prayer, 1938.

[3] Encharistic Faith and Practice, Evangelical and Catholic, 1930.

[4] Christian Worship, 1930.

[5] Liturgy and Worship, 1932, ἔκδ. 5η 1943.

[6] Christian Myth and Ritual, 1933.

[7] Our Approach to God, 1934.

[8] The Apostolic Tradition of St. Hippolytus, 1937. The Schape of the Liturgy, 1945.

[9] Worship, ἔκδ. β' 1937.

[10] Handbook of the Christian Liturgy, 1944.

[11] An Outline of Christian Worship, ἔκδ. γ' 1945.

[12] The History of the Doctrine of the Holy Encharist, 2 τόμοι, 1909.

[13] The Liturgy of the Primitive Church, 1910.

[14] The Early History of the Liturgy, 1910.

[15] Encharistic Origins, 1928.

[16] Christian Worship in the Primitive Church, 1934.

[17] The Early Encharist, 1939.

[18] De l' exposition du s. sactement de l' autel, 1677. Disseriations ecclesiastiquies sur les principaux autels, la clôture du choeur, 1688.

[19] Explication simple litterale et historique des cérémonies, 1706 - 13.

[20] Antiquité des cérémonies qui se pratiquent dans l' administration des sacrements. 1692. Commentaire historique sur le bréviaire romain, 1727.

[21] Πρβ. ἀνωτέρω σελ. 26.

[22] Histoire dogmatique, liturgique et archéologique du sacrement de baptème, 1881 - 2. Histoire dogmatique, liturgique et archéologique du sacrement de l' eucharistie 1885 - 6.

[23] Bibliotheque liturgique, 1893 κ. ἑ.

brol[1], H. Leclerq[2], P. Batiffol[3], Baudot, de Meester[4], Duchesné[5], κλπ. Διαπιστοῦται ἤδη καὶ τάσις τις πρὸς ἐκλαΐκευσιν τῆς λειτουργικῆς ἐπιστήμης[6] ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Γερμανίᾳ. Οἱ Γάλλοι Βενεδικτῖνοι ἀπὸ τοῦ 1900 ἀσχολοῦνται εἰς τὴν ἔκδοσιν ἔργων λειτουργικῶν ὡς τὰ Monumenta ecclesiae liturgica καὶ συνθέτων ἀρχαιολογικῶν καὶ λειτουργικῶν, ὡς ἡ περίφημος Ἐγκυκλοπαιδεία τῶν Cabrol καὶ Leclerq. Ἀφ᾿ ἑτέρου οἱ Ἰησουῖται μοναχοὶ τῆς Γερμανίας ἐξέδωκαν μεσαιωνικὰ κείμενα εἰς μακρὰν σειρὰν τόμων[7]. Ἐνταῦθα μνημονευτέον καὶ τὸ περισπούδαστον ἐπίτομον λειτουργικὸν λεξικὸν τοῦ J. Braun[8].

Οὐκ ὀλίγον συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν λειτουργικῶν μελετῶν καὶ ἐρευνῶν καὶ τῆς καθ᾿ ὅλου λειτουργικῆς κινήσεως ἐν τῇ Δύσει (τῇ Παπικῇ ἰδιαιτέρως) ἡ ἔκδοσις ἐπιστημονικῶν θεολογικῶν περιοδικῶν, τινὰ τῶν ὁποίων εἶναι καθαρῶς λειτουργικοῦ περιεχομένου[9].

Γενικῶς εἶναι δυνατὸν νὰ παρατηρήσῃ τις ὅτι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ´ αἰῶνος σὺν τῇ τεραστίᾳ ἀναπτύξει τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Θεολογίας καθ᾿ ὅλου ἐκαλλιεργήθησαν μετὰ μεγάλου ζήλου καὶ αἱ λειτουργικαὶ ἔρευναι καὶ σπουδαί, καρπὸς τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἡ ἔκδοσις πληθύος ἐπιστημονικῶν λειτουργικῶν ἐργασιῶν. Ἐν τούτοις κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας ἡ ἐπιστημονικὴ ἐργασία ἐστράφη περισσότερον πρὸς τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν λειτουργικῶν πηγῶν, ὡς καὶ τὴν ἐξονυχιστικὴν διαπραγμάτευσιν θεμάτων εἰδικοῦ χαρακτῆρος.

---

[1] Le livre de la prière antique, 1900. Origines liturgiques, 1906. Introduction aux études liturgiques, 1907 κλπ.

[2] Cabrol—Leceerq. Dictionnaire d' archéologie chrétienne et de liturgie, 1907 κ. ἑ.

[3] Histoire du bréviaire romain, 1911. Leçons sur la messe, 1920: Études d' histoire et d' archologie chrétienne, 1919.

[4] La divine liturgie de Jean Chrysostome, 1920.

[5] Origines du culte chretien, ἔκδ. 5η, 1920.

[6] Τοιαῦτα ἔργα εἶναι τὰ προαναφερθέντα τοῦ Studenmaier καὶ τοῦ Guéranger (L' année liturgique), ὡς καὶ τοῦ Himioben—Rippel.

[7] G. Draves καὶ Cl. Blume, Analecta hymnica (ἀπὸ τοῦ 1886 μέχρι τοῦδε ἐξεδόθησαν ὑπὲρ τοὺς 55 τόμοι). Πρβ. καὶ τὰ σχετικὰ ἔργα τῶν H. Daniel, F. Mone, G. Morel κλπ.

[8] Liturgisches Handlexikon, ἔκδ. β´ 1924.

[9] Ἀναφέρομεν ἐνταῦθα τά: Ephemerides liturgicae (ἀπὸ τοῦ 1881), Revue Bénédictine (ἀπὸ τοῦ 1887), Échos d' Orient (ἀπὸ τοῦ 1897), The Journal of Theological Studies (ἀπὸ τοῦ 1900), Oriens christianus (ἐκδιδόμενον ὑπὸ τοῦ A. Baumstark ἀπὸ τοῦ 1901), Rassegna Gregoriana (ἀπὸ τοῦ 1902, μετὰ καλῆς βιβλιογραφίας), Jahrbuch für Liturgiewissenschaft (ἐκδιδόμενον ὑπὸ τοῦ O. Casel ἀπὸ τοῦ 1921, μετὰ διεξοδικῆς βιβλιογραφίας).

5. Ἕλληνες λειτουργιολόγοι

Τὰς λειτουργικὰς μελέτας ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐκτὸς αὐτῆς ἤρχισαν ἤδη ἀπὸ τοῦ ιζ' αἰῶνος νὰ καλλιεργῶσι καὶ Ἕλληνες θεολόγοι καὶ κληρικοί. Ἀλλ' αἱ πρῶται ἐκεῖναι ἐργασίαι ἔφερον πρακτικὸν χαρακτῆρα καὶ πλὴν τῆς ἱστορικῆς ἐχρησιμοποίουν καὶ τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον. Τοιοῦτο εἶναι λ. χ. τὸ ἔργον τοῦ Νικολάου Βουλγάρεως «Κατήχησις ἱερά, ἤτοι τῆς θείας καὶ ἱερᾶς λειτουργίας ἐξήγησις» (Ἑνετία 1681, ἔκδ. νεωτέρα ἐν Κερκύρᾳ 1852). Σύντομον πραγματείαν περὶ τῆς λειτουργίας, ἀλλ' ἐν πολλοῖς ἐπὶ ἱστορικοαρχαιολογικῆς βάσεως στηριζομένην, ἔγραψε καὶ ὁ Εὐστράτιος Ἀργέντης καὶ ἐδημοσίευσεν αὐτὴν· ἐν τῷ τρίτῳ τμήματι τοῦ Συντάγματος κατὰ ἀζύμων (Λειψία 1760, νεωτέρα ἔκδ. 1845). Τὸ 1799 ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις ἐξέδωκεν ἐν Πετρουπόλει μετάφρασιν ἐκ τοῦ ρωσσικοῦ Λειτουργικῆς ὑπὸ τὸν τίτλον «Τελετουργία ἱερά». Τὸ 1833 ἐξεδόθη ἐν Βενετίᾳ ἡ συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἱεροδιδασκάλου Δαν. Γεωργοπούλου «Ἱερὰ Ἀνθολογία, περιέχουσα ἑρμηνείαν ἐπὶ τῆς τελετῆς τῶν ἑπτὰ μυστηρίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας» (ἔκδ. δ' 1880). Τὸ 1851 μετεφράσθησαν ἐκ τοῦ ρωσσικοῦ καὶ ἐξεδόθησαν «Ἐπιστολαὶ περὶ τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν» ὑπὸ Θ. Βαλλιάνου (ἀνετυπώθησαν μετὰ μικρῶν τινων διορθώσεων τὸ 1864 ὑπὸ τῆς χήρας τοῦ μεταφραστοῦ).

Τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἑλληνικῇ πληρέστερον λειτουργικὸν ἔργον εἶναι τοῦ Π. Ρομπότη (1869, ἐν τῇ Σειρᾷ Ἐγκυκλίων μαθημάτων πρὸς χρῆσιν τῶν Ἱερατικῶν Σχολείων, τόμ. θ' περιέχων Χριστιανικὴν Ἠθικὴν καὶ Λειτουργικήν). Τὸ σύγγραμμα τοῦτο διαιρεῖται εἰς δύο μέρη ἢ βιβλία, καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἐξετάζονται τὰ περὶ τὴν λειτουργίαν (ναοί, ἑορταί, ὑμνολογία κλπ.), εἰς δὲ τὸ δεύτερον αἱ ἱεραὶ ἀκολουθίαι τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ δὴ ἡ θεία λειτουργία[1]. Ἐπὶ καθαρῶς ἱστορικῆς καὶ ἀρχαιολογικῆς βάσεως εἶναι συντεταγμένη καὶ ἡ Λειτουργικὴ τοῦ Φ. Παπαδοπούλου (1894), διῃρημένη εἰς 5 κεφάλαια (ναοί, ἑορταί, ὑμνῳδία — ἀνάγνωσις Ἁγίας Γραφῆς — διδαχὴ — προσευχή, λειτουργία, ἔκτακτοι λειτουργίαι καὶ ἱεροτελεστίαι). Ἐν μέρει λειτουργικοῦ περιεχομένου εἶναι καὶ αἱ «Χριστιανικαὶ Ἀρχαιολογίαι» τοῦ Νικηφόρου Καλογερᾶ (1901) καὶ τοῦ Γ. Δέρβου (1913). Ἐντελῶς πρακτικὸν καὶ λαϊκὸν χαρακτῆρα ἔχει σύντομος, ἀλλὰ διδακτικὴ Λειτουργικὴ τοῦ Δ. Σ. Μπαλάνου, δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Ἐκκλησία μας» ἐν τῇ σειρᾷ τῶν «ὠφελίμων βιβλίων». Συντόμους Λειτουργικὰς πρὸς διδακτικοὺς σκοποὺς ἐξέδωκεν ὁ Ἰ. Μεσολωρᾶς (1914 καὶ 1916). Ὀγκῶδες λειτουργικὸν ἔργον ἀξιόλογον συνέγραψεν

---

[1] Πρβ. καὶ τὴν πραγματείαν τοῦ ἐπισκόπου Ζακύνθου Διονυσίου (Πλαίσα) «Παράστασις τῆς θείας λειτουργίας κατὰ τὴν Κ. Δ.», 1886.

ὁ πρωτοπρεσβύτερος Κωνσταντῖνος Καλλίνικος «Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ» (1921). Ἐμβριθὲς δὲ περὶ τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου σύγγραμμα ἔγραψεν ὁ ἀοίδιμος Ἀθηνῶν καὶ ἱστορικὸς Χρυσόστομος Παπαδόπουλος (ἔκδ. β' 1902). Χρησιμώτατον βοήθημα διὰ τὰς λειτουργικὰς σπουδὰς ἀποτελεῖ τὸ ὀγκῶδες σύγγραμμα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Γ. Σωτηρίου «Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, τόμ. Α.' Χριστιανικὰ κοιμητήρια — Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονική», 1942.

Εἰς τὴν Λειτουργικὴν ἠσχολήθησαν κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους καὶ ἄλλοι καὶ δὴ καὶ οἱ καθηγηταὶ τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν τῶν δύο Πανεπιστημίων μας Π. Τρεμπέλας, Ε. Ἀντωνιάδης, Β. Ἔξαρχος καὶ Δ. Ν. Μωραΐτης. Ὁ Π. Τρεμπέλας ἐνέκυψεν εἰς τὴν μελέτην καὶ συνθετικὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν μεσαιωνικῶν λειτουργικῶν μας χειρογράφων καὶ δὴ τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν Ἀθηνῶν ἀποκειμένων τριάκοντα τὸν ἀριθμόν, ἀπόρροιαν δὲ τῶν ἐνδελεχῶν μελετῶν του τούτων ἀποτελεῖ τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ «Αἱ τρεῖς λειτουργίαι (Μ. Βασιλείου, Χρυσοστόμου καὶ Προηγιασμένων Δώρων) κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας» (1935) Εὐθὺς κατόπιν ἐδημοσίευσεν ὁ αὐτὸς καὶ ἑτέρας λειτουργικὰς φιλολογικὰς πραγματείας καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν μυστηρίων (βαπτίσματος, χρίσματος, ἱερωσύνης, γάμου, εὐχελαίου) ἐπὶ τῇ βάσει τῶν αὐτῶν κωδίκων. Εἶναι ὁ πρῶτος Ἕλλην λειτουργιολόγος, ὅστις ἠσχολήθη σοβαρῶς καὶ ἐπιμελῶς μὲ τοὺς ἑλληνικοὺς λειτουργικοὺς κώδικας. Ὁ Ε. Ἀντωνιάδης ἠσχολήθη μᾶλλον περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὑμνολογίαν[1]. Εἰδικὰς μελέτας περὶ τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων ἐδημοσίευσεν ὁ Β. Ἔξαρχος[2], ὅστις καὶ περὶ ἄλλα λειτουργικὰ θέματα ἠσχολήθη. Ἐκ τῶν ἡμετέρων ἐργασιῶν ἐπὶ τῆς Λειτουργικῆς ἀναφέρομεν τὴν «Λειτουργίαν τοῦ Μ. Βασιλείου» (1937) καὶ τὴν «Λειτουργίαν Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου» (1939), μικρὰς εἰσαγωγικὰς καὶ κριτικὰς μελέτας περὶ τῶν λειτουργιῶν τούτων. Τινὲς σύντομοι λειτουργικοῦ περιεχομένου ἐργασίαι ἐδημοσιεύθησαν καὶ εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Ἐγκυκλοπαιδείας Ἐλευθερουδάκη, Πυρσοῦ καὶ Ἡλίου, ὡς καὶ εἰς τὴν «Θρησκευτικὴν καὶ Χριστιανικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν».

---

[1] «Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἀκολουθίαις προκειμένων καὶ ἀλληλουαρίων», (1934).

[2] Βασιλείου Κ. Ἐξάρχου. 1. Τὰ εἴδη τῶν ἀναγνωσμάτων ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ.— Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου» Ἀλεξανδρείας. 2. Τὸ παρ' ἡμῖν ἰσχῦον σύστημα βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων ἐν τοῖς τακτοῖς καιροῖς δημοσίας λατρείας.— Α'. Ὁ κινητὸς κύκλος. Ἐν Ἀθήναις. 1935. 3. Περὶ τὴν ἱστορίαν τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων.— Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας» 1936.

Β΄

ΠΗΓΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ — ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ — ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

§. 11. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

1. Διὰ τὴν ἔρευναν τῶν πηγῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ᾿ ὄψει ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ἔχει τὰς ρίζας του εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν θρησκείαν καὶ ἑπομένως ὅτι φυσικὸν ἦτο ἐν τῇ λατρείᾳ τῇ χριστιανικῇ νὰ διατηρηθῶσιν οὐκ ὀλίγα ἰουδαϊκὰ στοιχεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ Ἐκκλησία ἐπέθεσε τὴν χριστιανικὴν σφραγῖδα. Πρώτη λοιπὸν πηγὴ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιαν. λατρείας εἶναι φυσικῷ τῷ λόγῳ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, τὸ Ταλμοὺδ καὶ τὸ Ταργκούμ, ἀλλὰ ἰδιάζουσαν σημασίαν ἔχει ἡ ἱστορία τῆς λατρείας τῶν Ἑβραίων ἐν τοῖς χρόνοις καθ᾿ οὓς ἔζη ὁ Σωτὴρ καὶ οἱ Ἀπόστολοι. Οὐκ ὀλίγη εἶναι ἑπομένως ἡ συμβολὴ τῆς γνώσεως τούτων διὰ τὴν κατανόησιν πολλῶν ζητημάτων περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς προελεύσεως τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἔκδηλος δ᾿ εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῆς Συναγωγῆς τῶν Ἰουδαίων ἰδίᾳ εἰς τὴν τάξιν καὶ τὰς ὥρας τῆς ἡμερησίας προσευχῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν καθιέρωσιν τῶν ἀρχαιοτέρων χριστιανικῶν ἑορτῶν. Οὕτως οἱ ἐξ Ἰουδαίων χριστιανοὶ καὶ αὐτοὶ οἱ Ἀπόστολοι, ὡς ἀναγινώσκομεν εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων [1], ἐτήρησαν τὰς ἑωθινὰς καὶ ἑσπερινὰς ὥρας τῆς Συναγωγῆς, καθ᾿ ἃς ἀνεγινώσκοντο ψαλμοὶ καὶ περικοπαὶ ἐκ τῆς Π. Διαθήκης καὶ δὴ ἐκ βιβλίων τῶν προφητῶν. Ἀλλὰ καὶ πολλὰς ᾠδὰς καὶ προσευχὰς τῆς Συναγωγῆς ἔχει καὶ σήμερον ἐν χρήσει ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία [2], καθ᾿ ὅσον αὗται προαναγγέλλουσιν ἐν πολλοῖς τὴν τοῦ Μεσσίου ἔλευσιν. Πρὶν δ᾿ ἀποτελεσθῇ ὁ κανὼν τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀνεγινώσκοντο κατὰ τὰς λατρευτικὰς συνάξεις τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν ἀποσπάσματα ἐκ τῆς Π. Διαθήκης μόνον καὶ

---

[1] γ΄ 1: «Πέτρος δὲ καὶ Ἰωάννης ἀνέβαινον εἰς τὸν ἱερὸν (τὸν ναὸν τοῦ Σολομῶντος) ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς τὴν ἐνάτην». Πρβ. καὶ ι΄ 9.

[2] Τοιαῦται ᾠδαὶ καὶ προσευχαὶ εἶναι αἱ τοῦ Μωϋσέως (Ἐξόδ. ιε΄, κα΄ «(Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ» κλπ. καὶ (Δευτερ. λβ΄) «Πρόσεχε οὐρανὲ» κλπ., ἡ τῆς Ἄννης, τῆς μητρὸς τοῦ προφήτου Σαμουὴλ «Ἐστερεώθη ἡ καρδία μου» κλπ. (Α΄ Βασιλ. β΄) καὶ αἱ τῶν προφητῶν Ἀββακούμ: «Κύριε, εἰσακήκοα τὴν ἀκοήν σου» κλπ. (ζγ΄ 1), Ἠσαΐου - «Ἐκ νυκτὸς ὀρθρίζει τὸ πνεῦμά μου» κλπ. (κστ΄ 9) καὶ Ἰωνᾶ (β΄ 2) «Ἐβόησα ἐν θλίψει μου» κλπ., ἡ προσευχὴ τῶν τριῶν παίδων (Δαν. γ΄), ὡς καὶ ὁ ὕμνος αὐτῶν «Εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα Κυρίου» κλπ.

ἠκολούθει ἐπ᾿ αὐτῶν κήρυγμα, κατὰ τὸ ἔθος τῆς Συναγωγῆς. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα συνετέλεσαν προφανῶς εἰς τὴν συγκρότησιν τοῦ πρώτου μέρους τῆς χριστιαν. λειτουργίας, τῆς λειτουργίας τῶν κατηχουμένων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ὄρθρου, τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τῶν ὡρῶν.

Ἀλλ᾿ ὅμως διάφορον γενικῶς εἶναι τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς λατρείας ἐν τῷ χριστιανισμῷ. Ἡ ἰουδαϊκὴ στενότης καὶ τυπολατρεία καὶ τὸ ξηρὸν γράμμα, ὅπερ κτείνει, ἀντεκατεστάθησαν διὰ τῆς χάριτος καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ πνεύματος, ὅπερ ζωοποιεῖ. Ἐν παντὶ τόπῳ καὶ χρόνῳ λατρεύουσιν ἤδη οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ τὸν Θεὸν καὶ τὸ ῥῆμα τοῦ Κυρίου «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ[1]» ἀποβαίνει κανὼν διὰ τὴν νέαν, ὑπὸ τὴν σφαῖραν τῆς χάριτος τελοῦσαν λατρείαν. Δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν κατήργησεν ἐντελῶς τὰς συνήθεις μορφάς, τοὺς τύπους, τὰ σύμβολα καὶ τὰς ἐκδηλώσεις ἐν γένει τῆς λατρείας, ἀλλὰ πάντως διεμόρφωσε πάντα ταῦτα ἐπὶ τὸ πνευματικώτερον καὶ ἰδανικώτερον.

2. Νεώτεροι θρησκειολόγοι ἐζήτησαν ἐπίσης ν᾿ ἀποδείξωσι δῆθεν ὅτι καὶ παρὰ τῶν ἐθνικῶν θρησκειῶν καὶ δὴ τῶν μυστηριακῶν παρέλαβε πολλὰ στοιχεῖα ἡ ἐκκλησία κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς λατρείας της, ὡς αἱ ἐν κρυπτῷ τελεσιουργίαι τῶν μυστηρίων καὶ ἡ διαίρεσις τῶν χριστιανῶν εἰς κατηχουμένους καὶ πιστούς, ἡ ἔννοια καὶ ἡ ὁρολογία τῶν μυστηρίων κλπ. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην δυσκόλως δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, δεδομένου ὅτι οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοί, ὡς γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἀπολογητῶν καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἐν γένει τῶν πρώτων αἰώνων, ἐβδελύσσοντο τὰς ἐθνικὰς θρησκείας καὶ τὴν εἰδωλολατρίαν καὶ δὲν ἦτο λογικὸν νὰ μιμηθῶσι ταύτας, ἢ νὰ παραλάβωσι λατρευτικὰ στοιχεῖα ἐξ αὐτῶν. Αἱ τυχὸν μικραὶ ἀναλογίαι τῆς χριστιαν. λατρείας πρὸς τὰς τῶν ἄλλων θρησκειῶν δέον νὰ ἑρμηνευθῶσιν ὡς ἀπορρέουσαι ἐκ τῆς ἐν παντὶ χρόνῳ καὶ τόπῳ ὁμοιότητος τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, φερομένης πάντοτε εἰς ἐκδήλωσιν τῆς θρησκευτικότητος κατὰ τρόπον σχεδὸν ὁμοιόμορφον. Οὕτω καὶ ὁ Αὐγουστῖνος ἐδέχετο ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῶν ἡμερῶν του εἶχον κοινά τινα μετὰ τῶν ἐθνικῶν, ἀλλ᾿ ὁ σκοπὸς καὶ ἡ βαθυτέρα των ἔννοια ἦσαν διάφορα. Ἡ ὕλη ὡς τοιαύτη, ἡ ἐνέργεια ὡς ἁπλῆ μίμησις καὶ ὡς μηχανισμὸς (μαγεία) οὐδεμίαν ἔχουσιν ἢ πρέπει νὰ ἔχωσι θέσιν εἰς τὸν χριστιανισμόν. Σαφέστατα φανεροῦται τοῦτο ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἥτις οὔτε ἁπλῆ προσφορὰ φυσικῶν δώρων ἢ ὑλικῆς θυσίας εἰς τὸν Θεὸν εἶναι, οὔτε συμβολική τις ἐνέργεια, τύπος, ὡς ἐν τῷ ἀμνῷ τοῦ ἰουδαϊκοῦ Πάσχα, ἀλλ᾿ εἶναι πνευματικὴ καὶ λογικὴ θυσία, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ Χριστὸς θύεται πρὸς δόξαν τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸς σωτηρίαν τῶν εἰς Αὐτὸν πιστευόντων.

---

[1] Ἰωάν. δ' 23.

Ταῦτα ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς χριστιαν. λατρείας καὶ τὴν καθ' ὅλου σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὴν λατρείαν τῶν λοιπῶν θρησκειῶν.

§ 12. ΚΑΤΑΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ[1]

Τὰς πηγὰς τῆς Λειτουργικῆς εἶναι δυνατὸν νὰ κατατάξωμεν εἰς τρεῖς μεγάλας ὁμάδας, ἤτοι α΄) τὰς ἐγγράφους ἢ γραπτὰς πηγάς, β΄) τὰς ἀγράφους καὶ γ΄) τὰς ἀρχαιολογικάς.

α΄) Διὰ τοῦ ὅρου γραπταὶ ἢ ἔγγραφοι πηγαὶ νοεῖται πᾶν τὸ διὰ τῆς γραπτῆς παραδόσεως γνωστὸν εἰς ἡμᾶς περὶ τῆς λειτουργίας καὶ γενικώτερον περὶ τῆς λατρείας τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ τῆς Ὀρθοδόξου. Τοιαῦται γραπταὶ λειτουργικαὶ πηγαὶ εἶναι αἱ ἑξῆς:

1) Ἡ Ἁγία Γραφὴ καὶ δὴ οὐ μόνον ἡ Καινὴ Διαθήκη, ἀλλὰ καὶ ἡ Παλαιά, διότι καὶ ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ, ὡς εἴδομεν, ὑπάρχουσι πολλὰ στοιχεῖα διατηρηθέντα καὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ, ὡς ἀναγνώσεις τῆς Γραφῆς, ὑμνῳδία, ἑορταὶ καὶ ἀποδόσεις τούτων, νηστεῖαι, προεορταὶ κλπ. καὶ αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς θυσίας. Ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἔχομεν καὶ νέα λατρευτικὰ στοιχεῖα, ὁ δὲ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ οἱ Ἀπόστολοι παρίστανται ὡς οἱ κατ' ἐξοχὴν λειτουργοὶ ἐν ταῖς προσευχαῖς καὶ τῇ μεταδόσει τῶν ἱερῶν μυστηρίων.

2) Αἱ γραπτῶς παραδοθεῖσαι λειτουργίαι, ἐξ ὧν γνωστότεραι ἀλλὰ καὶ πληρέστεραι εἶναι ἡ ἐν τῷ Η΄ βιβλίῳ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, ἔχουσα τὰς ῥίζας της ἐν τῇ Διδαχῇ καὶ τῇ Διδασκαλίᾳ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων, αἱ λειτουργίαι Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Μ. Βασιλείου, τῶν Προηγιασμένων Δώρων, τοῦ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου καί τινες ἄλλαι.

3) Τὰ αὐθεντικὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας, τοιαῦτα δὲ εἶναι τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ὁ Ἀπόστολος, ἤτοι βιβλία περιέχοντα τὰς ἐκ τῶν Εὐαγγελίων, τῶν Πράξεων καὶ ἐπιστολῶν τῶν Ἀποστόλων ἐν ταῖς Κυριακαῖς καὶ ἑορταῖς ἀναγινωσκομένας περικοπὰς ἢ ἀναγνώσματα, τὸ Εὐχολόγιον, περιέχον τὰς ἐν χρήσει λειτουργίας, τὴν διάταξιν καὶ τὰς εὐχὰς τοῦ ἑσπερινοῦ, τοῦ ὄρθρου, τοῦ ἁγιασμοῦ, τὰς ἀκολουθίας τῶν λοιπῶν μυστηρίων καὶ ἄλλας διαφόρους εὐχάς[2], τὰ Μηναῖα, τὰ περιέχοντα τὰς ᾀσματικὰς ἀκολουθίας τῶν ἀκινήτων ἑορτῶν μετὰ τοῦ τυπικοῦ καὶ συναξαρίου, τὸ Τριῴδιον καὶ Πεντηκοστάριον, τὰ ὁποῖα περιέ-

---

[1] Πρβ. Π. Ρομπότου, Λειτουργική. σελ. 131, F. Schubert, Grundzüge der Pastoraltheologie, σελ. 222 — 223 κλπ.

[2] Ἔχομεν μικρὸν καὶ μέγα Εὐχολόγιον. Καὶ τὸ μὲν μέγα περιέχει τὰς ἀνωτέρω ἀκολουθίας πάσας, τὸ δὲ μικρὸν διαλαμβάνει μόνον τὰ ἀπολύτως καθ' ἑκάστην χρήσιμα εἰς τὸν λειτουργὸν τῆς Ἐκκλησίας, καλεῖται δὲ καὶ ἁγιασματάριον.

χουσι τὴν ἱερὰν ἀκολουθίαν τῶν κινητῶν ἱερῶν καιρῶν ἑορτῶν), τὸ μὲν Τριώδιον τῶν τριῶν προπαρασκευαστικῶν ἑβδομάδων τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, τὸ δὲ Πεντηκοστάριον τοῦ Πάσχα καὶ ἐφεξῆς μέχρι τῆς μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν Κυριακῆς τῶν Ἁγίων Πάντων. Ἐν μεγίστῃ χρήσει κατὰ τὰς ἱερὰς ἀκολουθίας εἶναι καὶ τὸ Ψ α λ τ ή ρ ι ο ν, περιέχον τοὺς ψαλμοὺς τοῦ Προφητάνακτος Δαβίδ. Τὸ Ὡ ρ ο λ ό γ ι ο ν, βοηθητικὸν λειτουργικὸν βιβλίον, περιέχον τὴν ἀκολουθίαν τῶν ὡρῶν, τοῦ ἑσπερινοῦ, τοῦ ὄρθρου, τοῦ ἀποδείπνου, τοὺς χαιρετισμοὺς τῆς Θεοτόκου κλπ., ἅμα δὲ καὶ μηνολόγιον μετὰ τῶν ἀπολυτικίων καὶ κοντακίων τῶν διαφόρων ἑορτῶν. Εἰς ταῦτα δύναται νὰ προστεθῇ καὶ ἡ Ὀκτώηχος [1], περιέχουσα τοὺς ὀκτὼ ἤχους, ἤτοι τὰ τροπάρια ἑκάστης ἑβδομάδος εἰς διαφόρους ἤχους (τρόπους) ψαλλόμενα.

4) Οἱ κανόνες τῶν τοπικῶν καὶ Οἰκουμενικῶν Συνόδων, πλεῖστα περὶ λατρείας διαλαμβάνοντες καὶ ρυθμίζοντες, αἱ ἐγκύκλιοι τῆς Ἐκκλησίας κλπ.

Τέλος 5) αἱ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὡς καὶ αἱ σχετικῶς ὀλίγαι ἀρχαῖαι ἑρμηνεῖαι ἢ περιγραφαὶ τῆς λειτουργίας καὶ τῶν λοιπῶν μυστηρίων ἢ ἀκολουθιῶν, αἵτινες διεσώθησαν (Κυρίλλου Ἱεροσολύμων ἐν ταῖς μυσταγωγικαῖς κατηχήσεσι, Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου ἐν τῷ Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας ἔργῳ αὐτοῦ, Μαξίμου [2] κλπ)

β΄) Εἰς τὰς ἀγράφους πηγὰς ἀνήκει ἡ προφορικὴ παράδοσις, ὡς καὶ τὸ λειτουργικὸν ἔθιμον, τὸ ὁποῖον πολλάκις δύναται νὰ λάβῃ ἐκ τῶν ὑστέρων μορφὴν γραπτῆς παραδόσεως ἢ κανόνος. Ὁ Μ. Βασίλειος ὁμιλεῖ περὶ «ἀδημοσιεύτου καὶ ἀπορρήτου διδασκαλίας [3]», ἤδη δὲ πρὸ αὐτοῦ ὁ Τερτυλλιανός, ὡς εἴδομεν, γράφει: «T r a d i t i o tibi praetendetur auctrix, c o n s u e t u d o confirmatrix et fides observatrix» [4] καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, γράφων πρὸς τοὺς Κορινθίους λέγει ὅτι διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου, ὅταν θὰ μετέβαινε πρὸς αὐτούς, θὰ ἐρρύθμιζε τὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας καὶ λατρείας [5]. Ὁ Μ. Βασίλειος περὶ τῶν ἀγράφων ἐκκλησιαστικῶν ἐθίμων λέγει: «Εἰ γὰρ ἐπιχειρήσαιμεν τὰ ἄγραφα τῶν ἐθῶν ὡς μὴ μεγάλην ἔχοντα τὴν δύναμιν παραιτεῖσθαι, λάθοιμεν ἂν εἰς αὐτὰ τὰ καίρια ζημιοῦντες τὸ εὐαγγέλιον, μᾶλλον δὲ εἰς ὄνομα ψιλὸν περιεστῶντες τὸ κήρυγμα», ὡσαύτως δὲ παρατηρεῖ ὅτι «ἀμφότερα» (δηλ. γραπτὴ καὶ ἄγραφος παράδοσις) «τὴν αὐτὴν ἰσχὺν ἔχει πρὸς τὴν εὐσέβειαν [6]». Σημειωτέον ὅμως ὅτι τὸ λειτουργικὸν ἔθι-

---

[1] Αὕτη καλεῖται καὶ Π α ρ α κ λ η τ ι κ ή, διότι περιέχονται εἰς αὐτὴν καὶ διάφοροι παρακλητικοὶ κανόνες, ὡς π. χ. πρὸς τοὺς ἀρχαγγέλους κλπ.

[2] Πρβ. καὶ ἀνωτέρω § 10 (Ἱστορία τῆς Λειτουργικῆς· 2. Μέσοι χρόνοι).

[3] Περὶ ἁγίου Πνεύματος 27, 66 (συνεγράφη τῷ 375 μ. Χ.).

[4] De corona, c. 4.

[5] Α΄ Κορινθ. ια΄ 34: «Τὰ δὲ λοιπὰ ὡς ἂν ἔλθω διατάξομαι».

[6] Μν. ἔρ. ὡς ἀνωτέρω.

μον εἶναι διάφορον κατὰ τόπους καὶ κατ' ἐποχάς.

γ') Εἰς τὰς ἀρχαιολογικάς, τέλος πηγὰς ἀνήκουσιν οἱ χῶροι τῆς λατρείας (ναοὶ καὶ ἄλλοι ἱεροὶ τόποι), τὰ ἱερὰ ἄμφια καὶ σκεύη ἢ ἄλλα ἀντικείμενα χρησιμοποιούμενα ἐν τῇ χριστιαν. λατρείᾳ, ἐπίσης δὲ καὶ ἕτερα ἔργα τέχνης (εἰκόνες ἢ καὶ γλυπτά). Διδακτικαὶ εἶναι καὶ αἱ ὑπάρχουσαι πολλάκις ἐπὶ τῶν ἔργων τούτων τέχνης μεγάλαι ἢ μικραὶ ἐπιγραφαί, ὡς διαφωτίζουσαι ἐνίοτε ζητήματά τινα τῆς ἱστορίας τῆς χριστιαν. λατρείας. Ἐνταῦθα ἀνήκουσι καὶ αἱ κατακόμβαι καὶ ἄλλα ἀρχαῖα χριστιανικὰ κοιμητήρια καὶ τάφοι χριστιανῶν μετὰ τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν.

§ 13. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

Σοβαρὰς μελέτας ἐπὶ τῶν ἀρχαίων καὶ μεταγενεστέρων λειτουργικῶν χειρογράφων ἐπεχείρησε κατ' ἀρχὰς ὁ Ρῶσος καθηγητὴς τῆς ἐν Καζὰν Θεολογικῆς Σχολῆς Krasnoseljcev, ἐπίσης δὲ καὶ ὁ Δημητριέβσκη καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων, ὡς ἤδη ἀνεφέραμεν, ὁ Π. Τρεμπέλας. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μελετῶν τούτων εἰργάσθησαν καὶ οἱ Baunstark, De Meester, Swainson, Brightman, Engdahl, Πετρόβσκη καὶ πολλοὶ ἄλλοι.

Ἐκ τῶν γενομένων ἐρευνῶν συνάγεται ὅτι τὸ ἀρχαιότατον τῶν ἕως σήμερον γνωστῶν λειτουργικῶν βυζαντινῶν χειρογράφων εἶναι ὁ περίφημος κῶδιξ ἢ Εὐχολόγιον τοῦ Barberini. Ταῦτο χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ η' αἰῶνος καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ 795, ἀπόκειται δ' ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Βατικανοῦ, σημειούμενον συνήθως ὡς «Barberini III 55». Ὑπάρχει καὶ ἀντίγραφον τοῦ κώδικος τούτου, ὁ κῶδιξ Sebastianov, ὅστις, κατὰ τὸν Swainson, ἀνάγεται εἰς τὸν ια' αἰῶνα καὶ σημειοῦται καὶ ὡς III 42 τῆς συλλογῆς Burdett-Coutts[1].

Μεταξὺ τοῦ κώδικος Barberini καὶ τοῦ πλήθους τῶν λοιπῶν εἰς ἡμᾶς γνωστῶν χειρογράφων τοποθετεῖται ἓν χειρόγραφον παραδοθὲν τῷ Goar ὑπὸ τοῦ ἐκ Σμύρνης Ἰσιδώρου Πυρομάλου καὶ εἰς ὅ, κατὰ τὸν Goar καὶ τὸν Brightman, πρέπει ν' ἀποδοθῇ ἰδιαιτέρα σημασία[2]. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἀνάγεται ἴσως εἰς τὸν θ' ἢ τὸν ι' αἰῶνα (κατὰ τὸν Birghtman), περιέχει τὴν λειτουργίαν τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ ὑπὸ τοῦ Engdahl σημειοῦται ὡς «Pyr B».

Ἔχομεν κατόπιν μακρὰν σειρὰν χειρογράφων τοῦ ια'—ιδ' αἰῶνος, μελετηθέντων καὶ περιγραφέντων τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ μνημονευθέντος Δημητριέβσκη. Ταῦτα εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) DC 64: «Εὐχολόγιον σὺν Θεῷ ἀρχόμενον τὴν θείαν λειτουργίαν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου». Ἀνήκει εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὄρους

---

[1] Swainson, Greek Liturgies, 1884, σελ. 101—143.

[2] «Exemplar aliud liturgiae Basilianae iuxta M. S. Isidori Pyromali Smyrnaei Monasterii Sancti Joannis» κλπ., (Goar, ἔκδ. α' 1647, σελ. 180—185, ἔκδ. β' 1730, σελ. 156—157).

Σινᾶ (ὑπ' ἀριθ. 962) καὶ τοποθετεῖται μεταξὺ τοῦ ια' καὶ τοῦ ιβ' αἰῶνος [1].

2) DB 75: «Εὐχολόγιον σὺν Θεῷ τελειουμένου τοῦ ἁγίου Βασιλείου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου». Ὑπάρχει εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς μονῆς τοῦ Ὄρους Σινᾶ (ὑπ' ἀριθ. 961) [2].

3) DC 83: «Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου»· Τὸ χειρόγραφον σύγκειται ἐξ 163 φύλλων, ἐγράφη κατὰ τὸ 1153, σήμερον δ' ἀπόκειται ὡσαύτως εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ [3].

4) DC 140: Καὶ τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Σινᾶ (ὑπ' ἀριθ. 1020), τοποθετεῖται δὲ μεταξὺ τοῦ ιβ' καὶ τοῦ ιγ' αἰῶνος [4].

5) DC 170: Τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἀνάγεται εἰς τὸν ιγ' αἰῶνα, εἶναι ἐκ περγαμηνῆς καὶ ἀπόκειται εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς μονῆς Πάτμου (ὑπ' ἀριθ. 719) [5].

6) DC 262: «Ἡ θεία καὶ ἱερὰ λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου». Ἀνάγεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ιδ' αἰῶνος (1306) καὶ ἀπόκειται εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἐσφιγμένου τοῦ Ἁγ. Ὄρους [6].

7) DC 273: Περιέχει ἀμφοτέρας τὰς λειτουργίας (Μ. Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου), ἐγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1350 καὶ 1368, ἀπόκειται δ' εἰς τὴν μονὴν τοῦ Βατοπεδίου τοῦ Ἁγ. Ὄρους (ὑπ' ἀριθ. 133) [744] [7].

8) DC 394: Περιέχει τὴν λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου, ἐγράφη τὸ 1426 καὶ ἀνήκει εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς μονῆς τοῦ Ὄρους Σινᾶ (ὑπ' ἀριθμὸν 968) [8].

Μεταξὺ τῆς σειρᾶς ταύτης τοποθετεῖται χρονολογικῶς καὶ ἄλλο τι ἀρχαῖον χειρόγραφον, γνωστὸν ὡς λειτουργικὸς κῶδιξ «Ε.Μ. 6» (τῆς Καρλσρούης, ὡς ἀποκείμενος ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ αὐτῆς). Ἐγράφη εἰς τὸ Ὀτράντο τῆς Κάτω Ἰταλίας περὶ τὸ 1200 καὶ περιέχει, ἐκτὸς ἄλλων τινῶν, ἀμφοτέρας τὰς βυζαντινὰς λειτουργίας.

Διὰ τὴν πρόθεσιν ἢ προσκομιδὴν τῶν λειτουργιῶν τούτων, ὡς καὶ τὰς λειτουργίας αὐτάς, εἶναι σημαντικοὶ [9] οἱ: 1) Ὑπ' ἀριθ. 322 Παρισινὸς ἑλληνικὸς κῶδιξ, ὅστις ταυτίζεται καθ' ὁλοκληρίαν πρὸς τὸν Βατικανὸν ὑπ' ἀριθ. 1970 καὶ ἀνάγεται εἰς τὸν ιβ' αἰῶνα. 2) Βοδληϊνὸς κῶδιξ, (Bodl.

---

[1] Δημητρέβσκη, τόμ. β' σελ. 64.

[2] Ἔνθ. ἀν. σ. 75.

[3] Ἔνθ. ἀν. σ. 83.

[4] Ἄνθ. ἀν. σ. 140.

[5] Ἔνθ. ἀν. σ. 170.

[6] Ἔκδοσις ὑπὸ Δημητριέβσκη (ἔνθ. ἀν. σ. 262). Μέρη ἐδημοσιεύθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ Krasnoseljcev ἐν τῷ Α' μέρει τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ (Καζὰν 1889).

[7] Ἔνθ. ἀν. σ. 273.

[8] Ἔνθ. ἀν. σ. 394.

[9] Πρβ. καὶ Π. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κλπ. σελ. 222 κ. ἑ.

Auct. E 5,13) προερχόμενος ἐκ τῆς ἐν Μεσσήνῃ μονῆς τοῦ Σωτῆρος καὶ ἐκπροσωπῶν συνεπῶς τύπον χρήσεως Σικελικῆς καὶ Ἰταλικῆς [1]. Εἶναι τοῦ τέλους τοῦ ιβ' αἰῶνος. 3) Ἕτερος βοδληϊνὸς κῶδιξ (Bodl. Cromw. 11), ἀναγόμενος εἰς τὸ ἔτος 1225 (Brightman). 4) Ὑπ' ἀριθ. 323 Παρισινὸς κῶδιξ (κατὰ τὸν Engdahl PC 1) τοῦ ιε' αἰῶνος, ὅστις ὅμως εἰδικῶς ἐν τῷ τμήματι τῆς προσκομιδῆς ἐκπροσωπεῖ τὴν πρᾶξιν, ἂν μὴ τοῦ θ' ἢ ι', πάντως ὅμως τοῦ ιβ' αἰῶνος (Brightman). Ἄνευ ἰδιαιτέρας ἀξίας εἶναι οἱ μεταγενέστεροι κώδικες τοῦ Βασιλείου Φαλάσκα, ὡς καὶ ὁ Παρισινὸς κῶδιξ 2509 φύλλον 226v—230v (1430).

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὰς βυζαντινὰς λειτουργίας. Διὰ δὲ τὴν λειτουργίαν Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου τὸ παλαιότερον χειρόγραφον εἶναι τοῦ θ' αἰῶνος καὶ ἀπόκειται ἐν βιβλιοθήκῃ τοῦ Βατικανοῦ, σημειούμενον ὡς Vatic gr, 2282 saec. IX [2]. Εἶναι εἰλητάριον, τοῦ ὁποίου τὴν ἱστορικὴν σημασίαν διεῖδον πρῶτοι οἱ Baumstark καὶ Schermann [3]. Τοῦ χειρογράφου τούτου τὸ κείμενον ἐξέδωκεν ὁ Cozza - Luzi εἰς τὴν «Nova Patrum bibliotheca» (X 2, σ. 29—116). Οἱ ἀνωτέρω ἐρευνηταὶ κατώρθωσαν νὰ δείξωσιν ὅτι ὁ κῶδιξ οὗτος κατάγεται ἐκ τῆς πόλεως Δαμασκοῦ (περιοχὴ Ἀντιοχείας) καὶ ὅτι διετήρησε παράδοσιν κειμένου ἀναγομένην μέχρι τοῦ ζ' αἰῶνος, ἢ ἀκριβέστερον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 670 καὶ 787 [4].

Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων σωζομένων χειρογράφων σημαντικώτατος εἶναι ὁ κύλινδρος (rotulus) τῆς Μεσσήνης. σημειούμενος ὡς gr. 177 (τὸ χειρόγραφον τοῦτο περιέχει τὴν λειτουργίαν τοῦ Ἰακώβου εἴς τινα ἀποσπάσματα μόνον). Ἀνάγεται εἰς τὰ τέλη τοῦ ι' αἰῶνος. Τὰ λοιπὰ χειρόγραφα τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου εἶναι μεταγενέστερα τοῦ ιγ' αἰῶνος, πλὴν τοῦ Παρισινοῦ ὑπ' ἀριθ. gr. 2509 (ιβ' αἰών), ὡς καὶ τοῦ Παρισινοῦ suppl. gr. 476 (τέλη τοῦ ιβ' αἰῶνος) [5].

Ἀρχαιότατα λειτουργικὰ χειρόγραφα εἶναι καὶ δύο φύλλα τοῦ στ' αἰῶ-

---

[1] Ὁ Brightman (Liturgies Eastern and Wrstern, τόμ. α' 1896, σελ. 543) γράφει περὶ τοῦ χειρογράφου τούτου: «This ms. of the end of the twelfth century belonged to the monastery of s. Salvator in Messina, and therefore presumably represents a use of Sicily and South Italy».

[2] Πρότερον τὸ αὐτὸ χειρόγραφον ἐσημειοῦτο ὡς Vatic. 2182.

[3] Der älteste Text der griechischen Jacobusliturgie, Oriens christianus III 1903, σελ. 214 κ. ἑ.).

[4] Τοῦτο συνάγεται ἐκ τῶν εὐχῶν καὶ τῶν διπτύχων.

[5] Πρβ. καὶ ἡμετέραν «Λειτουργίαν Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου», 1939, σελ. 7—10 ἔνθα πλείονα περὶ τῶν χειρογράφων τούτων, καὶ σ. 10—12, ἔνθα συμπεράσματα ἐκ τῆς κριτικῆς ἐξετάσεως τῶν ἀρχαίων χειρογράφων τῆς λειτουργίας ταύτης. Περὶ τῶν χειρογράφων τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων διαλαμβάνει ὁ Π. Τρεμπέλας (μν. ἔρ. σελ. 199 κ. ἑ.).

νος, ἀποκείμενα ἐν τῷ Βρετανικῷ μουσείῳ (Add. 14669 fol. 20) εἰς συριακὴν γλῶσσαν, μὴ ἀναγνωσθέντα ἀκόμη πλήρως, παρὰ τὰς σχετικὰς προσπαθείας τοῦ Bickell[1]. Ὡσαύτως ὁ περίφημος πάπυρος τοῦ Dêr - Balyzeh (παρὰ τὸ Ἀσσιοὺτ), ὅστις ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν μόνον φύλλων, γεγραμμένων κατὰ τὸν ζ΄—η΄ αἰῶνα καὶ περιεχόντων μικρὸν ἀπόσπασμα τῆς ἀρχαίας αἰγυπτιακῆς λειτουργίας[2]. Εἰς ταῦτα δέον νὰ προσθέσωμεν καὶ τὸ Εὐχολόγιον τοῦ Σεραπίωνος, διασωθὲν διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 149 κώδικος τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγ. Ὄρους. Ὁ κῶδιξ οὗτος περιέχει ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ ἀναφοράν τινα ὑπὸ τὸν τίτλον «Εὐχὴ προσφόρου Σεραπίωνος ἐπισκόπου». Πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ συγχρόνου τοῦ Μ. Ἀθανασίου Σεραπίωνος, τοῦ ἐπισκόπου Θμούεως καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς εὐχῆς—ὡς καὶ τῶν λοιπῶν τῆς συλλογῆς ταύτης—συμβιβάζεται ἄριστα πρὸς ὅσα ἐκ τῆς Ἱστορίας τῆς λειτουργίας τοῦ δ΄ αἰῶνος γνωρίζομεν καὶ περιέχει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς αἰγυπτιακῆς λειτουργίας.

Διὰ δὲ τὴν ἀρχαίαν ρωμαϊκὴν λειτουργίαν μεγίστης σημασίας εἶναι τὸ Γρηγοριανόν, τὸ Γελασιανὸν καὶ τὸ ἀρχαιότερον τούτων Λεονιανὸν εὐχολόγια. Τοῦ τελευταίου ἀρχαιότατον χειρόγραφον εἶναι τὸ τῆς Βερώνης (Veronensis 85 saec. VII). Ἐπίσης ἀρχαιότατον Εὐχολόγιον εἶναι τὸ τοῦ Bobbio (Cod. Paris. lat. ὑπ' ἀριθ. 13246 saec. VII), ὅπερ περιέχει τὴν γαλλικανικὴν λειτουργίαν (ἐκδόσεις ὑπὸ Mabillon, Muratori καὶ Migne, Λατ. Πατρολ. 72, 447).

§ 14. ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Τὸ πρῶτον λειτουργικὸν ἔντυπον ἐξεδόθη ἐν Ρώμῃ ἐντολῇ τοῦ Πάπα Κλήμεντος Ζ΄ καὶ ἐπιμελείᾳ τοῦ Δημητρίου Δούκα, ὅστις διετέλει ἐν τῇ πόλει ταύτῃ καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Οὗτος εἶχεν, ὡς φαίνεται, ὑπ' ὄψει του χειρόγραφα, ἅτινα προήρχοντο ἀπὸ τὴν Ρόδον ἢ τὴν Κύπρον. Ἡ ἔκδοσις ἐγένετο τῷ 1526, ἐπιγράφεται δὲ «Αἱ θεῖαι λειτουργίαι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ μεγάλου καὶ ἡ τῶν προηγιασμένων. Γερμανοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία. Ἐν Ρώμῃ χιλιοστῷ φκϛ΄ μηνὸς ὀκτοβρίου. Δεξιώτητι Δημητρίου Δούκα τοῦ κρητός»[3].

Τὸ 1528 ἐπηκολούθησε δευτέρα ἔκδοσις καὶ τὸ 1560 τρίτη, ἥτις καὶ ἐχρησιμοποιήθη ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Ἑλληνικοῦ Εὐχολογίου, ἕως ὅτου ὁ δομινικανὸς J. Goar, μισσιονάριος ἐν Χίῳ († 1653), νέα εἰς τὴν Ἀνατολὴν

---

[1] Οὗτος ἐξέδωκε τὸ συριακὸν κείμενον τῷ 1873 ἐν τῇ Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 27.

[2] Ὁ Th. Schermann ἀπεκατέστησε τὴν ὀρθὴν σειρὰν τῶν φύλλων τούτων.

[3] Διετηρήσαμεν τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ τίτλου.

χειρόγραφα ἀνακαλύψας, ἐπεχείρησε νέαν ἔκδοσιν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν. (Εὐχολόγιον sive rituale graecorum, 1647, Ἑνετία 1730).

Ἡ δὲ πρώτη ἔκδοσις τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου ἐγένετο τῷ 1560 ἐν Παρισίοις ὑπὸ τοῦ G. Morelius (Λειτουργίαι τῶν ἁγίων πατέρων Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου καὶ ἀδελφοθέου, Βασιλείου τοῦ μεγάλου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου). Διὰ ταύτην ἐχρησιμοποιήθησαν δύο ἕως τρία χειρόγραφα, ὧν τὸ ἀρχαιότερον, ὅπερ δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς βασικὴ μορφή, εἶναι τὸ περίφημον εἰλητάριον Vatic. gr. 2282[1].

Αἱ σπουδαιότεραι ἐκ τῶν μετὰ ταῦτα γενομένων ἐκδόσεων εἶναι αἱ ἑξῆς (διὰ τὰς βυζαντινὰς καὶ λοιπὰς ἐν ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἀνατολικὰς λειτουργίας):

E. Renaudot, Liturgiarum orentalium collectio, Παρίσιοι 1716 (2 τόμοι), ἔκδ. β' Frankfurt a. M. 1847.

J. Assemani, Codex liturgicus ecclesiae universae, Ρώμη 1749—1766 (13 τόμοι· τὸ ἔργον δὲν ἐπερατώθη).

S. A. Swainson, Greek Liturgies, Cambridge 1884.

F. Brightman, Liturgies Eastern and Western. Τόμ. I. Eastern Liturgies, Oxford, 1896 (ὁ β' τόμος δὲν ἐξεδόθη).

Π. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθῆναι, 1935.

Μητροπολίτου Φιλίππων καὶ Νεαπόλεως Χρυσοστόμου Ἱεροτελεστικόν, Ἀθῆναι, 1948. Πρβ. καὶ Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, Ἀθῆναι, 1899.

Ἱστορικὰ καὶ παλαιογραφικὰ περὶ τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων, ὡς καὶ καταλόγους αὐτῶν καὶ τῶν παλαιοτέρων ἐντύπων διαλαμβάνουσι τὰ κάτωθι συγγράμματα:

L. Delisle, Memoires sur d' anciens sacramentaires. Memoires de l' Académie des Inscriptions et Belles - Lettres, Παρίσιοι, 1886 (32 τόμοι).

H. Ehrensberger, Blbliotheca liturgica manu scripta, 1889. Τοῦ αὐτοῦ, Libri liturgici bibliothecae apostolicae Vaticanae. Freiburg 1897.

A. Ebner, Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kunstgeschichte des Missale Romanum im Mittelalter, 1896.

V. Leroquais, Les sacramentaires et les missels manuscrits des bibliothèques publiques en France, 1924.

J. Weale, Catalogus Missalium ritus latini, 1886.

---

[1] Πρβ. ἀνωτέρω § 13.

Πολυτίμους εἰδήσεις περὶ τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων παρέχουσι καὶ οἱ Brightman (μν. ἔρ.), de Meester, R. Engdahl κλπ. Πρβ. καὶ τὸ ἔργον F. Probst, Die Litnrgie des vierten Jahrhunderts, 1893, σελ. 377 κ. ἑ.

Χρησιμώτατον βοήθημα πρὸς γνῶσιν τῶν λειτουργικῶν πηγῶν, ἐν ταῖς λεπτομερείαις εἶναι τοῦ Ioannes M. Hanssens: Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus (Ρώμη, 1932).

Μίαν συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν πρώτων ἐκδόσεων τῆς θείας λειτουργίας καὶ τῶν λειτουργικῶν εἰληταρίων τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἄθωνος ἀποτελεῖ ἡ ἐργασία τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Κορυτσᾶς Εὐλογίου Κουρίλα «Λειτουργικὰ ἀνάλεκτα» (ἄρθρον ἐν τῇ «Θεολογίᾳ», τόμ. ιθ΄, τεῦχ. δ΄ 1948, σελ. 650 κ. ἑ.).

Ε Υ Σ Τ Α Θ Ι Ο Σ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΜΠΟΝΗ, ΔΡΟΣ Θ. ΚΑΙ Φ.

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΝ ΤΩ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ*
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Α΄.
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Ἐν τῷ ἔργῳ ἡμῶν: «Βυζαντινὴ Θεολογία[1]» σ. 11 γράφομεν: «Ἡ ἀνάπτυξις τῆς κατὰ τὴν ὑπ᾽ ὄψιν περίοδον—δηλ. τὸν Θ΄—ΙΕ΄ αἰ.—θεολογικῆς γραμματείας προέβαινε κατὰ φύσιν προϊοῦσαν καὶ ἑνιαίαν. Καὶ θεωρεῖται μὲν ὑπὸ πολλῶν ὁ ΙΒ΄ κυρίως αἰὼν ὁ χρυσοῦς, κατ᾽ ἀναλογίαν πρὸς τὴν διαίρεσιν τῆς παλαιᾶς περιόδου, αἰὼν τῆς θεολογικῆς γραμματείας, ἀλλὰ τὰ πνευματικὰ ἐπιτεύγματα τῆς περιόδου ταύτης δὲν εἶναι τοιαῦτα, ὥστε νὰ δημιουργῶνται πᾶσαι ἐκεῖναι αἱ λογοτεχνικαὶ προϋποθέσεις πρὸς διαχάραξιν ὁριστικῶν ὁροθεσίων ἐποχῶν». Ἀλλ᾽ εἴτε εἶναι εἴτε δὲν εἶναι ὁ ΙΒ΄ αἰὼν ὁ χρυσοῦς αἰὼν τῆς μεταγενεστέρας βυζαντιακῆς Λογοτεχνίας, ἓν εἶναι βέβαιον, ὅτι ὁ αἰὼν οὗτος, καθ᾽ ὃν οἱ ἀξιολογώτεροι συγγραφεῖς ἐν Βυζαντίῳ ἤκμασαν — ὅπως π. χ. ὁ Μιχαὴλ καὶ Νικήτας Χωνιάτης, ὁ Ἰωάννης Κίνναμος, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, ὁ Εὐθύμιος Μαλάκης, ὁ Νικόλαος Μεθώνης, ὁ Σωτήριχος Παντεύγενος, ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος, ὁ Νικήτας, ἀρχιεπίσκοπος Νικομηδείας, ὁ Νικόλαος Μουζάλων ἢ Μουζαλών, ὁ Βασίλειος Ἀχρίδος, ὁ Μιχαὴλ Γλυκᾶς, ὁ μαΐστωρ καὶ φιλόσοφος Θεωριανός, ὁ Νικήτας τὸ πρῶτον Μαρωνείας καὶ εἶτα ἀρχιεπίσκοπος Θεσ)νίκης, ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρός, ὁ Ἰωάννης Κλαυδιουπόλεως, ὁ Ἰωάννης Ἱεροσολύμων, ὁ Δημήτριος Τορνίκιος, ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών, ὁ Μιχαὴλ Ἀγχιάλου, πατριάρχης Κων)πόλεως, ὁ Ἰωάννης Καματηρός, ὁ Κων)τῖνος Χρυσομαλᾶς, ὁ Μιχαὴλ Θεσσαλονίκης, ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, ὁ Ἰωάννης Χαλκηδόνος, ὁ Ἰωάννης Κασταμωνίτης, μητροπολίτης Χαλκηδόνος, διάφορος τοῦ προηγουμένου, ὁ Νικήτας Σπανόπουλος, ὁ Ἰωάννας Ζωναρᾶς· ἐκ τῶν ἀσκητικῶν καὶ μυστικῶν: ὁ Θεόδωρος, ἐπίσκοπος Ἀνδίδων ἐν Καππαδοκίᾳ, ὁ Βασίλειος, ἡγούμενος λαύρας τῶν Μαληίνων, ὁ Πέτρος Δαμασκηνὸς ἢ καὶ

---

* Δύο διαλέξεις.

[1] Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Θεολογίας» τόμ. ΙΘ΄ (1941/8), Ἐν Ἀθήναις 1948.

Μανσούρ· ἐκ τῶν ῥητόρων: ὁ Θεοφάνης Κεραμεύς, ὁ Νεόφυτος ἔγκλειστος, ὁ Λέων Βαλιανίτης, ὁ Λέων, πατριάρχης Κων)πόλεως (1134/43), ὁ Γρηγόριος Βούρτζης, μητροπολίτης Ἀθηνῶν († 1190)· ἐκ τῶν γεωγράφων καὶ περιηγητῶν: ὁ Ἰωάννης Φωκᾶς (ἡ εἰς Παλαιστίνην περιήγησις τοῦ ὁποίου πίπτει εἰς τὸ ἔτος 1177), ὁ μέχρι καὶ τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος ἐξικνούμενος περίφημος θεολογικοφιλόσοφος Ἰωάννης Ἰταλός, ὁ μαθητὴς τοῦ περιφήμου Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ὁ Μιχαὴλ Ἰταλικός, ὁ τῆς φιλοσοφίας καὶ ῥητορικῆς διδάσκαλος, ὁ Βασίλειος Ἀχρίδος, ὁ καὶ ἀρχιεπίσκοπος Θεσ)νίκης ἀπὸ τοῦ 1145—1169 χρηματίσας, ὁ Περιβλεπτηνός, ὁ Βασίλειος Κερκύρας ἢ Πεδιαδίτης, ὁ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος ἀκμάσας καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ΄ ἐφαπτόμενος πανηγυριστὴς Νικηφόρος ὁ Χρυσοβέργης, ὁ Γρηγόριος Ἀντίοχος, ὁ Νικηφόρος Βασιλάκης, ὁ Κωνσταντῖνος Παντεχνῆς, ὁ λογοθέτης Ἁγιοθεοδωρίτης, ὁ πολυΐστωρ καὶ σχολιαστὴς Ἰωάννης Τζέτζης, ὁ πρεσβύτερος ἀδελφὸς αὐτοῦ Ἰσαάκιος Τζέτζης, ὁ περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ΄ καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνος ἀκμάσας γραμματικὸς Γρηγόριος, μητροπολίτης Κορίνθου, ὁ πρότερον Πάρδος ὀνομαζόμενος, ὁ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΑ΄ μέχρι τῶν μέσων περίπου τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος ἀκμάσας περίφημος ἀρχίατρος καὶ καθηγητὴς τῆς Ἰατρικῆς (διδάσκαλος τῶν ἰατρῶν) Νικόλαος ὁ Καλλικλῆς, ὁ νεώτερος σύγχρονος τοῦ Πτωχοπροδρόμου Ἰωάννης ὁ Καματηρός, ὁ τὸ Ἐπὶ τοῦ κανικλείου ἀξίωμα κατέχων καὶ εἶτα ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας γενόμενος, ὅστις συνέγραψεν «ἀστρολογικὸν διδακτικὸν ποίημα ἐν τριμέτροις 1351 Περὶ ζωδιακοῦ κύκλου καὶ τῶν ἄλλων ἁπάντων τῶν ἐν τῷ οὐρανῷ», ὁ περίεργος ποιητὴς καὶ αἰνιγματογράφος, κριτὴς Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου, Νικηφόρος Προσοῦχος ἢ Προσούχ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀφιέρωσε πανηγυρικὸν λόγον ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, ὁ Κων)τῖνος ὁ Στιλβῆς, ὁ Νικήτας Εὐγενιανός, ὁ περίφημος ποιητὴς καὶ μυθιστοριογράφος, ὅστις κατὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος ἔγραψεν ἔμμετρον μυθιστόρημα ἐκ 3641 τριμέτρων: «Τῶν κατὰ Δρόσιλλαν καὶ Χαρικλέα βιβλία θ΄», ὁ κατὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ ΙΒ΄ ἐπίσης αἰῶνος γράψας τὸ πεζὸν μυθιστόρημα: «Τῶν καθ᾽ Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν λόγοι ια΄» πρωτονοβελίσιμος Εὐστάθιος (ἢ Εὐμάθιος) ὁ Μακρεμβολίτης, ὁ ποιητὴς Μιχαὴλ ὁ Ἁπλούχειρ, ὁ πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος τὸ «Δραμάτιον» ποίημα, ἐκ τριμέτρων 122 συγκείμενον, συγγράψας καὶ εἴ τις ἕτερος, (διότι δὲν προτίθεμαι νὰ δώσω πλήρη κατάλογον τῶν ὀνομάτων, τῶν κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα ἀκμασάντων ἐν Βυζαντίῳ συγγραφέων)· εἴτε λοιπὸν εἶναι εἴτε δὲν εἶναι ὁ ΙΒ΄ αἰὼν ὁ χρυσοῦς αἰὼν τῆς μεταγενεστέρας βυζαντιακῆς Λογοτεχνίας, ἓν εἶναι βέβαιον, ὅτι ὁ αἰὼν οὗτος κυριαρχεῖται καὶ καλύπτεται ὑπὸ τῆς φιλολόγου καὶ θεολόγου καὶ παντοδαπῆς Μούσης τοῦ Εὐσταθίου, Ἀρχιεπισκόπου Θεσ)νίκης. Εἶναι ὅμως δυστύχημα, ὅτι ἡ ὑπέροχος αὕτη προσωπικότης δὲν εὗρε μέχρι σήμερον τὸν ἱκανὸν ἐπιστήμονα, φιλόλογον ἢ θεολόγον ἢ ἱστορικὸν ἢ λογονέχνην διὰ νὰ ἐκθέσῃ συστηματικῶς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν

ἀπαιτήσεων τῆς Ἐπιστήμης τῆς σήμερον τὰ πρὸς τὸν βίον, τὴν δρᾶσιν καὶ τὴν φιλολογικὴν παραγωγήν του ἀξιολογώτατα γεγονότα. Μέχρι τοῦδε ἡ σπουδαιοτέρα συγγραφὴ πρὸς γνῶσιν τῆς πολυπλεύρου τοῦ Εὐσταθίου προσωπικότητος παραμένουν τὰ Προλεγόμενα τῶν δύο ἀξιολογωτάτων ἄλλως ἔργων τοῦ L. Fr. Tafel, Eusthathii Thessalonicensis opuscula. E. codic. mss Basileensi. Parisinis, Veneto nunc primum ed... Ἐν Φραγκφούρτη 1832 καὶ Τοῦ αὐτοῦ, De Thessalonica ejusque agro dissertatio geographica, Ἐν Βερολίνῳ 1839. Πολλοὶ μετὰ ταῦτα ἠσχολήθησαν περὶ φιλολογικά, θεολογικά, ἱστορικά, λαογραφικά, ὑμνογραφικὰ καὶ ἄλλα προβλήματα, ἀπορρέοντα ἐκ τῶν ἔργων τοῦ μεγάλου τούτου συγγραφέως. Ἀλλ' οὐδείς, ὡς εἶπον, ὡλοκλήρωσε, δι' εἰδικῆς μονογραφίας, τὰς περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου ἀνδρὸς δυναμένας νὰ καρπωθῶσι γνώσεις[1]. Καὶ τὸ θέμα βεβαίως δὲν εἶναι ἐκ τῶν δευτερευόντων. Ἀλλ' ὁμολογουμένως εἶναι τόσαι αἱ πτυχαὶ τῆς πολυποικίλου δράσεως τῆς μεγάλης ταύτης προσωπικότητος, τόσα τὰ προβλήματα, ἅτινα εἰς κάθε σχεδὸν βῆμα ἐρεύνης καὶ ἐξιχνιάσεως τούτων προβάλλουν, τόσα δὲ πολλὰ ἐξ ἄλλου τὰ ἀπαιτούμενα ἐφόδια ὑπὸ τοῦ μέλλοντος μελετητοῦ, διὰ νὰ καταστῇ οὗτος ἱκανὸς νὰ διερευνήσῃ πάσας ταύτας τὰς πτυχὰς τῆς πολυπλεύρου ταύτης πνευματικῆς προσωπικότητος, ὥστε δὲν θεωρῶ καθόλου ὑπερβολὴν νὰ εἴπω, ὅτι ὁ μέλλων ν' ἀποδυθῇ εἰς ἓν τοιοῦτον ἔργον, ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ ἐκ τῶν προτέρων ὅτι δέον νὰ εἶναι οὐ μόνον βαθὺς γνώστης τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν Ἱστορίας καὶ Λογοτεχνίας, ἀλλ' ἅμα νὰ κατέχῃ ἐξαίρετα φιλολογικὰ ἐφόδια καὶ νὰ μὴ εἶναι ἄμοιρος θεολογικῆς προπαιδείας.

Ἐὰν σήμερον τολμῶ νὰ ἐμφανισθῶ ἐνώπιον Ὑμῶν καὶ νὰ ὁμιλήσω περὶ τῆς μεγάλης ταύτης προσωπικότητος, τοῦτο πράττω ἐν γνώσει τῶν ἀδυναμιῶν μου ἔναντι τοῦ μεγάλου τούτου θέματος, ἀλλὰ κυρίως, διότι ἐπιθυμῶ νὰ μεταδώσω εἰς Ὑμᾶς ψήγματα ὠφελείας, ἅτινα καὶ ἐγὼ αὐτὸς ἀπεκόμισα ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἔργων τοῦ Εὐσταθίου. Καὶ ἐπειδὴ οὔτε ὁ χρόνος ἐπιτρέπει οὔτε τὴν πρόθεσιν ἐξ ὑπαρχῆς εἶχον νὰ ἐπιδοθῶ εἰς παμμερῆ ἐξέτασιν τοῦ μεγάλου τούτου συγγραφέως, θὰ περιορισθῶ νὰ παρουσιάσω ἐνώπιον Ὑμῶν ἀποχρώσεις τινὰς τῆς θεολογικῆς κυρίως συγγραφικῆς τούτου δράσεως, καθὸ ἄλλως τε καὶ ὁ ἴδιος περὶ τὴν θεολογικὴν γραμματείαν ἀσχολούμενος. Θὰ προσπαθήσω νὰ ἐμφανίσω εἰς Ὑμᾶς τὸν Εὐστάθιον, ὡς θεολόγον συγγραφέα καὶ ῥήτορα καὶ ἀνακαινιστὴν τοῦ μοναχικοῦ βίου τῆς ἐποχῆς του, προτάσσων, φυσικά, γενικά τινα περὶ τοῦ καθόλου αὐτοῦ βίου, τὸν ὁποῖον ἄς μοὶ ἐπιτραπῇ νὰ διανθήσω πως καὶ ἐγὼ

---

[1] Ὁ κ. Κουκουλές, ἔχει ἑτοίμην πρὸς ἔκδοσιν ἐκτενῆ μονογραφίαν περὶ Εὐσταθιου Θεσσαλονίκης, ἥτις ἀσφαλῶς μέγα κενὸν πρόκειται νὰ πληρώσῃ.

διὰ τῶν ὅσων ὁ περίφημος συνηλικιώτης καὶ φίλος καὶ συσπουδαστὴς καὶ μαθητὴς καὶ σύνοικος καὶ συνιεράρχης Εὐθύμιος ὁ Μαλάκης, μητροπολίτης Νέων Πατρῶν ἐξέθεσε περὶ αὐτοῦ ἐν τῇ «Μονῳδίᾳ» αὐτοῦ, τῇ «ἀναγνωσθείσῃ ἐπὶ τῷ τάφῳ τοῦ ἁγιωτάτου Θεσσαλονίκης κυροῦ Εὐσταθίου, μετά τινας ἡμέρας τῆς αὐτοῦ τελετῆς» καὶ ἣν ἐξέδωκα ἐν τῷ ἔργῳ μου: «Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης), Τὰ σῳζόμενα. Ἐν Ἀθήναις 1937 σ. 78/83.

1. ΒΙΟΣ

Ὁ κλεινὸς λοιπὸν τῆς Θεσ/νίκης Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος ἐγεννήθη πιθανώτατα ἐν Κων/πόλει, εἰ καὶ ῥητὴ περὶ τούτου μαρτυρία δὲν ὑπάρχει. Πρῶτος ὁ Tafel[1] ἐπέστησε τὴν προσοχὴν εἰς χωρίον, ὅπερ ἴσως ὑποδεικνύει τὸν τόπον τῆς γεννήσεως τοῦ Εὐσταθίου. Τὸ χωρίον τοῦτο, εἰλημμένον ἐκ τῆς περιγραφῆς τῆς ἁλώσεως τῆς Θεσ/κης ὑπὸ τῶν Νορμαννῶν, ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ἡμεῖς γοῦν φθάσαντες τὴν τῶν πολεμίων ἔφοδον τοὺς ὅσοι μεθ᾽ ἡμῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν τέκνα, ἐξαπεστείλαμεν εἰς τοὺς ἑαυτῶν[2]». Ἐπὶ τοῦ χωρίου τούτου στηριζόμενος καὶ ὁ Karl Krumbacher[3] ἐδέχθη τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων, ὡς γενέτειραν τοῦ Εὐσταθίου, συμφωνῶν καὶ τῷ Σ. Ἀριστάρχῃ, γράψαντι ἐν Περιοδικῷ τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κων/πόλεως, τόμ. Δ' σ. 58/69. Τὴν γνώμην ταύτην ἠσπάσθη καὶ ὁ L. Cohn, ἐν τῷ ἄρθρῳ αὐτοῦ: Eustathios, Erzbischof von Thessalonike, ἐν Pauly - Wlssowa - Kroll, Realencyclapädie τ. VI, 1452. Ὁμοίως τὴν γνώμην ταύτην ἀποδέχονται καὶ τὰ ἄρθρα ἐν Wetzer und Welte's, Kirchenlexikon ἐν λ. Eustathios στήλῃ 1020 καὶ Hauck, RE[3] V, 360/1 (Gass - Ph. Meyer). Ἀλλ᾽ ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ κ. Κουκουλὲς[4] «εἶπον· ἴσως—ἐγεννήθη δηλ. ἐν Κων/πόλει,—διότι ἡ ὑπογραμμισθεῖσα φράσις δύναται νὰ σημαίνῃ καὶ ὅσοι εὑρισκόμενοι μεθ᾽ ἡμῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἦσαν τέκνα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοὺς ἀπεστείλαμεν εἰς τὴν πατρίδα των, ὁπότε ἡ πληροφορία δὲν ἔχει τὴν σπουδαιότητα καὶ σημασίαν, ἣν τῇ ἀποδίδουσι». Ὅτι πάντως στενὴν πρὸς τὴν βασιλεύουσαν εἶχεν οὗτος σχέσιν, πολλαὶ μαρτυρίαι καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ἀποδεικνύουσιν. Ὁ Εὐστάθιος καλεῖ τὴν Κωνσταντινούπολιν «τὴν καθ᾽ ἡμᾶς πόλιν[5]» καὶ διαστέλλει ταύτην τῶν λοιπῶν τόπων,

---

[1] De Thessalonica ejusque agro σ. 351.

[2] Tafel, Opuscula 283, 81.

[3] Ἱστ. τ. βυζ. λογ., μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου τ. 1—3, Ἀθῆναι 1900 II, 258/9.

[4] Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 1 (1924)11.

[5] Tafel, De Thessalonica ejusque agro σ. 416.

οὓς ἐγνώρισεν: «Ἐν μὲν τῇ περιωνύμῳ τῶν πόλεων καὶ ἐν ἄλλοις τόποις, ὅσους τοὺς μὲν πλείους ἐξ ἱστοριῶν, ἐνίους δὲ καὶ κατ' ὄψιν ἔγνωμεν[1]». Ταύτην δὲ κυρίως ἐπὶ τῷ θανάτῳ του παριστῶσι πενθοῦσαν οἱ πεφιλημένοι αὐτοῦ μαθηταὶ καὶ στενώτατοι φίλοι, Μιχαὴλ ὁ Χωνιάτης καὶ Εὐθύμιος ὁ Μαλάκης: «Τί δὲ ἡ τῶν πόλεων βασιλίς;», λέγει ὁ Μιχαήλ, «Πότερον κουφότερον ὑποίσει τὴν κοινὴν δυσπραγίαν ἢ πολλῷ ἐπαχθέστερον· οἷα ἐλευθεριώτατα καὶ κάλλιστα παρ' αὐτῇ τεθραμμένος;[2]» Ὁ αὐτὸς Χωνιάτης, ἐπιστέλλων ἐκ Κων/πόλεως τῷ Εὐσταθίῳ, γράφει ὅτι ὁ γραμματοκομιστὴς θὰ τῷ εἶναι εὐχάριστος «ὅτι τῆς λόγῳ σε θρεψαμένης ἀποθρώσκει[3]». Καὶ ὁ Εὐθύμιος Μαλάκης ἐν τῇ Μονῳδίᾳ αὐτοῦ, λέγει: «Οὐκοῦν γέμει μὲν ἡ πόλις αὕτη τῶν σοφῶν τοῦ μάκαρος συγγραμμάτων, γέμει δὲ καὶ ἡ τῶν πόλεων βασιλίς, ὅθεν τοὺς λόγους ἐδρέψατο[4]». Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ ἀνωτέρω συγγραφεῖς οὐδὲν λέγουσιν ὅτι ὁ Εὐστάθιος ἐγεννήθη ἐν Κων/πόλει, ἀλλ' ὅτι ἐλευθεριώτατα ἐτράφη ἐν αὐτῇ καὶ ὅτι αὕτη ἦτο ἡ λόγῳ θρεψαμένη, ἢ ὅθεν τοὺς λόγους ὁ Εὐστάθιος ἐδρέψατο. Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ Εὐστάθιος ἐν Κων/πόλει τὴν παιδικὴν ἡλικίαν διήνυσε καὶ ἐκεῖ ἐδιδάχθη τὰ πρῶτα γράμματα[5] καὶ ὅτι «παῖς ὢν καὶ οὐδὲ εἰς ἴουλον ἀρτιφυῆ λασιούμενος[6]» αὐτόθι διέτριβεν. Ἀξία σημειώσεως εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Κουκουλὲ[7] γενομένη παρατήρησις, ὅτι τὸ ζήτημα τῆς πατρίδος τοῦ ἱεράρχου θὰ ἔλυεν ὁ προσδιορισμὸς τῆς πατρίδος Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ τινὸς ἀναφερομένου ἐν τῇ ΚΘ΄ ἐπιστολῇ τοῦ Εὐσταθίου[8], «ᾧ καὶ πλεῖόν τι ἦν προσήκων διὰ τὸ ἐντόπιον», ὡς ὁ ἴδιος λέγει.

Ἀλλ' οὔτε καὶ τὸ ἀκριβὲς ἔτος τῆς γεννήσεως τοῦ Εὐσταθίου εἶναι γνωστόν. Ὁ Εὐθύμιος Μαλάκης ἐν τῇ Μονῳδίᾳ αὐτοῦ, λέγει: «Θρηνεῖ δὲ καὶ ὁ τῶν ἀρχιερέων κατάλογος, ὃν εἶχε καύχημα καὶ κόσμον ἀποβαλὼν καὶ τούτων πλέον ἐγὼ ὁ σ υ ν η λ ι κ ι ώ τ η ς κ α ὶ σ ύ ν τ ρ ο φ ο ς, ὃς καὶ μαθημάτων συμμετέσχον αὐτῷ καὶ τὸν πάντα τῆς νεότητος χρόνον συνηυλίσθην τε καὶ συνέζησα καί, ἵνα συνελὼν εἴπω, εἰς μίαν ἄμφω ψυχὴν συνεκράθημέν τε καὶ συνεδέθημεν». Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τοὺς λόγους τούτους τοῦ Εὐθυμίου ὁ Εὐστάθιος ἦτο «συνηλικιώτης καὶ σύντροφος» τούτου. Ἀλλὰ δυστυχῶς οὐδὲ τοῦ Εὐθυμίου τὸ ἀκριβὲς ἔτος τῆς γεννήσεως κατέστη εἰς ἐμὲ

---

1 Tafel, Opuscula σ. 257,59.
2 Tafel, De Thessalonica ejusque agro σ. 371.
3 Αὐτόθι σ. 358.
4 Κ. Μπόνη, Εὐθ. Μαλ. σ. 80, 17—19.
5 Tafel, Opuscula 111, 52 ἑ. Κ. Μπόνη, ἔνθ' ἀν.
6 Tafel, De Thessalonica ejusque agro σ. 403.
7 Ἔνθ. ἀν.
8 Opuscula 336,90.

δυνατὸν νὰ ἐξιχνιάσω. Ἔκ τινος χωρίου ἐπιστολῆς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου πρὸς τὸν Εὐθύμιον, πρῶτος ὁ Stadtmüller ἐξέφρασε τὴν γνώμην, ὅτι ὁ χρόνος τῆς γεννήσεως τοῦ Εὐθυμίου δέον νὰ τεθῇ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1115 καὶ 1135, ἥν ἀπεδέχθην καὶ ἐγώ, ὡς τὰ μάλιστα πιθανήν. Μεταξὺ λοιπὸν τῶν ἐτῶν τούτων δέον νὰ θεωρήσωμεν καὶ τὸν Εὐστάθιον γεννηθέντα.

Ὁ Εὐστάθιος ἐν Κων/πόλει λοιπὸν ἔλαβε τὰ πρῶτα καὶ ἐγκύκλια γράμματα καὶ ἐμορφώθη πλήρως, φιλολογικῶς τε καὶ θεολογικῶς, καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ περιβοήτῳ Πατριαρχικῇ Σχολῇ, ἥτις, ὡς θὰ ἴδωμεν, δέον νὰ διακρίνηται τῆς δημοσίας Ἀκαδημίας τῆς Κων/πόλεως. Ἐνωρὶς ἐγένετο μοναχὸς ἐν τῇ Μονῇ «τῆς ἁγίας Εὐφημίας [1]». Ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ ὑπ' ἀριθ. 30; λέγει ὁ ἴδιος: «Καὶ τοὺς καλούς μού ποτε συντρόφους, τοὺς τῆς εὐεργέτιδός μου ἁγίας Εὐφημίας κληρικούς».

Τὸ οἰκογενειακὸν αὐτοῦ ὄνομα ἦτο «Κατάφλωρος», ὡς ἀπέδειξεν ὁ Stadtmüller [2], στηριχθεὶς εἰς ἐπιγραφὴν ἑνὸς λόγου τοῦ Εὐσταθίου, ἐχούσης οὕτω: «Λόγος ῥητορικὸς τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κῦρ Εὐσταθίου, τοῦ κατὰ Φλῶρον [3]». Ἐπίσης παρὰ τῷ Δημητρίῳ Χωματηνῷ λέγεγεται: «...τοῦ γὰρ σοφωτάτου ἐκείνου Εὐσταθίου τοῦ κατὰ Φλῶρον διακόνου ὄντος τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ μαΐστορος τῶν ῥητόρων εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Λυκίων-Μυρέων ψηφισθέντος... [4]»

Ὁ Tafel [5], ὁ Krumbacher [6] καὶ ὁ Regel [7] συνεπέραναν ἐκ τῶν ἀνωτέρω χωρίων, ὅτι ὁ Εὐστάθιος ἐγένετο μοναχὸς τῆς Μονῆς τοῦ «Φλώρου» ἐν Κων/πόλει [8]. Ἀλλ' ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Stadtmüller, τὸ χωρίον τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ ἀποκλείει τοῦτο, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν συγχρόνως νὰ εἶναί τις μοναχὸς καὶ διάκονος ἅμα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας [9].

Μετὰ ταῦτα ἐγένετο «διάκονος» τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἤτοι τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ ὡς τοιοῦτος, λόγῳ τῆς μεγάλης αὐτοῦ μορφώσεως, διωρίσθη «δημόσιος διδάσκαλος» εἴτε ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Σχολῇ, εἴτε ἐν τῇ δημοσίᾳ Ἀκαδημίᾳ, εἴτε καὶ ἐν ἀμφοτέραις ταύταις καὶ ὡς τοιοῦτος ἔφερε τοὺς

---

[1] Πρβ. Ἐπιστ. 29, Opusc. 339,83.

[2] Mich. Chon. σ. 140, σημ. 1.

[3] W. Regel, Fontes rerum byzantinarum 92.

[4] Pitra, Analecta sacra et classica VI, 631.

[5] De Thess. ejusque agro σ. 351 A.

[6] Ἱστ. βυζ. λογ. II, 259.

[7] μν. ἔ. σ. XVI καὶ ἐν τῷ πίνακι ἐν λ. Φλῶρος.

[8] Περὶ τῆς Μονῆς ταύτης ὅρα: Scriptores originum Constantinopolitanorum ed. Preger 269,6 ἑ. Νικηφόρον, ed. F. de Boor 38,6. Θεοφάνην ed. de Boor 1,457,16. Θεοδόσιον Μελιτηνὸν ed. Tafel 134.

[9] Περὶ τοῦ ὀνόματος «Κατάφλωρος» ἔγραψεν ὁ Κ. Ἄμαντος ἐν Byz. Zeitschr. 28(1928)14/5.

τίτλους «δημοσίου διδασκάλου» ἢ «μαγίστρου» τῆς ῥητορικῆς (Libellorum Supplicum magister), ὡς καὶ τὸν τίτλον «ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων» [1]. Ὢν «ἐπὶ τῶν δεήσεων» ἐξεφώνησε τὴν ὁμιλίαν, ἧς ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι: «Τοῦ μακαριωτάτου Θεσσαλονίκης, ὅτε ἐν διακόνοις ἦν καὶ διδάσκαλος τῶν ῥητόρων, δέησις εἰς τὸν βασιλέα κύριον Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν, ὡς ἀπὸ τῆς πόλεως, ὅτε αὐτὴν αὐχμὸς ἐπίεζεν [2]». Ὡς «μαΐστωρ τῆς ῥητορικῆς» εἶχεν οὗτος μίαν ἐξόχως ἐνεργητικὴν δρᾶσιν, ὡς πανηγυριστὴς καὶ ἐπ᾽ εὐκαιρίᾳ διαφόρων ὑποθέσεων, ὁμιλητής. Εἴπομεν ἀνωτέρω ὅτι ὁ Εὐστάθιος ἐχρημάτισε «δημόσιος διδάσκαλος» τῆς τε Γραμματικῆς καὶ τῆς Ῥητορικῆς. Ὁ Εὐθύμιος Μαλάκης ἐν τῇ πρὸς αὐτὸν Μονῳδίᾳ αὐτοῦ, λέγει σχετικῶς: «Οἷς μὲν ἐχορήγει γραμματικὴν καὶ μέτρα καὶ ποίησιν, τοσαύτην ἔχων τούτων τὴν ἐπιστήμην, ὡς μηδὲν τῶν ἀρξαμένων σφῶν εὑρέσεως ἀπολείπεσθαι· οἷς δὲ τὴν γλῶτταν ἠκόνει, ῥητορικῶς ἐξηγούμενος καὶ ἄλλους ἄλλοις ἐνήσκει καὶ παιδεύμασι καὶ μαθήμασι, ὅθεν καὶ κλέος ἔσχεν εὐρύ, τοῖς ἁπάντων κείμενος στόμασι» [3]. Ἕτερον χωρίον παρὰ τῷ αὐτῷ Εὐθυμίῳ Μαλάκῃ μὲ ἤγαγεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Εὐστάθιος, ἐκτὸς τοῦ «δημοσίου» αὐτοῦ λειτουργήματος ἵδρυσε καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ οἰκίᾳ «Σχολήν», κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν πρὸ αὐτοῦ, μεγάλου Φωτίου, Ἀρέθα, Ψελλοῦ, Ξιφιλίνου κ. ἄ. Τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Εὐθυμίου ἔχει ὡς ἑξῆς: «ἀκμάζοντα μὲν γὰρ εἶχέ τε ἡ τῶν λόγων πόλις, ἡ Κωνσταντίνου, καὶ ἡ φιλολόγος νεολαία πᾶσα περὶ αὐτὸν καὶ ἦν μουσεῖον ἄντικρυς τὸ δωμάτιον, ἄλλη τις Ἀκαδημία καὶ Στοὰ καὶ Περίπατος» [4].

Ἐνταῦθα ἄς μοὶ ἐπιτραπῇ παρεκβατικῶς νὰ ὁμιλήσω καὶ περὶ τῆς διδακτικῆς μεθόδου, ἧς χρῆσιν ἐποιεῖτο ὁ Εὐστάθιος [5].

Τὴν πρώτην καὶ θεμελιώδη βαθμῖδα τῆς διδακτικῆς μεθόδου τοῦ Εὐσταθίου ἀπετέλει ἡ Γραμματική. Τὸ σπουδαιότερον στοιχεῖον ταύτης ἦτο ἡ Ὀρθογραφία, ἥτις τόσον καὶ σήμερον πιέζει τοὺς μικροὺς μαθητὰς καὶ ἥτις παρὰ ταῦτα τόσον σπουδαῖον ῥόλον παίζει διὰ τὴν φιλολογικὴν τῶν νέων κατάρτισιν. Ἓν νέον στοιχεῖον, ὅπερ κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα ἐνεφανίσθη [6] καὶ τοῦτο θεμελιῶδες, ἦτο ἡ «σχεδογραφία» ἢ «σχεδουργία».

---

[1] Πρβ. Ἐπ. 17, Opusc. 324: «Τοῦ αὐτοῦ, γεγονότος ἐπὶ τῶν δεήσεων.—Ἔχεις ἰδού, πανσέβαστέ μου αὐθέντη, πρώτην τὴν τοῦ Εὐσταθίου δέησιν· καί σοι ἐγκαινίζω εὐτυχῶς τὸ ὀφφίκιον...» Πρβ. καὶ Δημ. Χωματηνόν, Ἔνθ. ἀν.

[2] Tafel, Thess. ej. agro σ. 433.

[3] Κ. Μπόνη, μν. ἔ. σ. 83, 1—4.

[4] Εὐθυμ. Μαλ. Μονῳδία. παρὰ Κ. Μπόνῃ, μν. ἔ. σ. 82, 34/6.

[5] Πρβ. Friedrich Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Byz. Archiv Heft 8, Leipzig und Berlin 1946 καὶ δὴ ἐν σσ. 45—47.

[6] Οὐχὶ τὸ πρῶτον ἐπὶ τῆς Ἄννης Κομνηνῆς, ὡς ὁ Παπαδημητρίου, Θεόδωρος

Ὁ Παπαδημητρίου ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ περὶ Θεοδώρου Προδρόμου, πραγματεύεται διεξοδικῶς περὶ τοῦ νέου τούτου παρὰ Βυζαντινοῖς μαθήματος [1]. Ὁ Krumbacher λέγει περὶ αὐτῆς τὰ ἑξῆς [2]: «Εἰς τὸ ταπεινότατον γένος τῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων ἀνήκει ἡ λεγομένη σχεδογραφία, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν στοιχειώδη γραμματικὴν παιδείαν... Ἀρχαῖοι καὶ ἀποδεκτοὶ εἶναι οἱ λεγόμενοι Ἐπιμερισμοί, ἤτοι αἱ γραμματικαὶ καὶ λεξιλογικαὶ ἐξηγήσεις δυσκολωτέρων χωρίων καὶ κλασικῶν. Κατὰ τὴν συνέχειαν τοῦ κειμένου ἐξηγοῦνται οἱ ἀσυνηθέστεροι τύποι καὶ αἱ σπάνιαι λέξεις ὡς φιλολογικὰ καρυκεύματα, ἐκ τῶν ἑρμηνειῶν δὲ τούτων, αἵτινες ἐπλήρουν καὶ ὑψηλοτέρας ἀνάγκας, ἀνεπτύχθη κατὰ τὸν βυζαντινὸν αἰῶνα ἡ διὰ τὴν κατωτάτην σχολειακὴν βαθμῖδα χρησιμεύουσα σχεδογραφία. Στηρίζεται εἰς τὴν καὶ ἐν νεωτέροις χρόνοις ἀνακαινισθεῖσαν μέθοδον τῆς πρακτικῆς διδασκαλίας τῆς γραμματικῆς δι᾽ ἀναλύσεως καὶ ἑρμηνείας τῶν τύπων καὶ λέξεων συνεχοῦς κειμένου. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι ὡς βάσις ἐξελέγοντο κείμενα κατάλληλα διὰ τὴν ἁπλότητα τοῦ λεκτικοῦ, τὴν δημοτικότητά των ἢ καὶ διὰ τὸ πρακτικὸν τοῦ περιεχομένου ἐνδιαφέρον, οἷον ἀρχαῖαι καὶ εἰδικῶς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον συντεταγμέναι ἐπιστολαί, μικραὶ συνθέσεις, συγγράμματα ἢ τεμάχια συγγραμμάτων παλαιῶν καὶ βυζαντινῶν θύραθεν συγγραφέων, τοῦ Φιλοστράτου, Ἀγαπητοῦ (κάτοπτρον ἡγεμόνος), καὶ ἄλλων, χωρία τῆς Γραφῆς, προσευχαί, ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι καὶ ἄλλα. Ἡ διδακτικὴ αὕτη μέθοδος... διεδόθη τόσῳ μᾶλλον κατὰ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους... καὶ δὴ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΑ´ αἰῶνος ὡς παρακολούθημα τῆς πλήρους γραμματικῆς καὶ λεξικογραφίας, ὡς καὶ τῆς γενικῆς τῶν συγγραφέων ἑρμηνείας, καθόσον ἡ ἐθνικὴ ἐκπαίδευσις σὺν τῇ προϊούσῃ πολιτικῇ παρακμῇ περιωρίζετο ἐντὸς τῶν στενωτέρων ὁρίων τῆς στοιχειώδους μαθήσεως». Παρὰ τὴν γνώμην ταύτην ἢ ἐκείνην, τὴν ὁποίαν δύναταί τις καὶ δὴ καὶ ὁ φιλόλογος ἐκπαιδευτικὸς νὰ ἔχῃ περὶ τῆς παιδαγωγικῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας τῆς μεθόδου ταύτης — καίτοι ὁ Krumbacher εὑρίσκει πολλὰ συγγενῆ στοιχεῖα πρὸς τὴν ἐν τοῖς Πρωσσικοῖς σχολείοις ἐφαρμοζομένην γραμματικὴν καὶ ἀναλυτικὴν τῶν ἀρχαίων κειμένων μέθοδον —, ἐν Βυζαντίῳ αὕτη ἐθεωρεῖτο ἀναγκαιοτάτη προβαθμὶς διὰ τὴν περαιτέρω κλασσικὴν τῶν μαθητευομένων κατάρτισιν. Διὸ καὶ ὁ ἡμέτερος Εὐστάθιος ἦτο οἴκοθεν ὑπο·

Πρόδρομος σ. 413 ἑἑ. δέχεται, ἀλλ' ἤδη ἐπὶ Χριστοφόρου Μυτιληναίου περὶ τὸ 1035. Ὅρα Fuchs, μν. ἔ. σ. 45 σημ. 8.

[1] Θεόδωρος Πρόδρομος, Ὀδησσὸς 1905 σ. 413/36. Ὅρα καὶ Krumbacher GBL² 590 ἑ. Διὰ τὸ «παρεκβόλαιον τῆς σχεδογραφίας» τοῦ Λογκιβάρδου πρβ. R. Reitzenstein, Gesch. der Etymologica σ. 332 καὶ Byz. Zeitschr. 6 (1897)599.

[2] Μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου τ. II, 336.

χρεωμένος νὰ καταρτίζῃ τοὺς ἑαυτοῦ μαθητὰς εἰς τὴν σχεδογραφίαν, δι' ἧς καὶ ἐκλείετο ὁ κύκλος τῆς Γραμματικῆς.

Μετὰ τὴν Γραμματικὴν εἵπετο ἡ ἀνάγνωσις καὶ ἑρμηνεία τῶν κλασσικῶν συγγραφέων καὶ πρώτιστα πάντων τῶν ποιητῶν[1]. Ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης[2] λέγει: «μετὰ γραμματικὴν Ὁμηρικαῖς βίβλοις καὶ λοιπαῖς ποιητικαῖς προσωμιληκώς». Καὶ περὶ τοῦ Εὐσταθίου λέγει ὁ Εὐθύμιος Μαλάκης: «ἐχορήγει γραμματικὴν καὶ μέτρα καὶ ποίησιν»[3]. Τὴν πρώτην θέσιν κατεῖχον ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος. Τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐδιδάσκοντο οἱ κλασσικοί, ἐκτίθησιν ὁ πολυΐστωρ Μιχαὴλ Ψελλός[4]. Τὸ ἀναγνωσθὲν κλασσικὸν ἀπόσπασμα ἐθεωρεῖτο κατὰ πρῶτον ἀπὸ καθαρᾶς φιλολογικῆς καὶ γραμματικῆς ἀπόψεως· εἶτα μετέβαινον ἐπὶ τὰς «λέξεις», ὕστερον ἐπὶ τὰ «σχήματα», τὰς μεταφορὰς δλν. καὶ λοιπὰς λογοτεχνικὰς ἐκφράσεις ἢ τύπους, τέλος δὲ ἐπὶ τὴν καθόλου λογοτεχνικὴν οἰκοδομὴν τοῦ κειμένου. Ἐν τῇ «κρίσει ποιημάτων» διεπραγματεύοντο καὶ προεβάλλοντο εἰς μέσον προβλήματα, οἷα: Ποία ἡ κατὰ τοῦ Ὁμήρου πολεμικὴ τοῦ Πλάτωνος, ἡ ἀξία ταύτης, ἡ ἐπίδρασις κλπ. κλπ. Ἐν τῇ Σχολῇ τοῦ Εὐσταθίου οἱ κλασσικοὶ ἀνεγινώσκοντο καθημερινῶς. Ἰδιαιτέρας διδακτικῆς ἐπιτυχοῦς μεθόδου μνημονεύει ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης τῆς παραλλήλως πρὸς τὴν ἑρμηνείαν τῶν κλασσικῶν ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου παρεκβατικῆς οἱονεὶ διδασκαλίας γενικωτέρων ἐπιστημονικῶν θεμάτων[5]. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου[6] ὁ Εὐστάθιος ἐκ τῶν «ποιητῶν» μετέβαινεν εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν «λογογράφων» καὶ τέλος τῶν «ῥητόρων». Οὕτω δὲ ἐγίνετο καὶ ἡ ὁμαλή, τρόπον τινά, μετάβασις εἰς τὴν ἀνωτέραν διδακτικὴν βαθμῖδα, τὴν Ῥητορικήν.

Τὴν ἐκ τῶν κατωτέρων μαθημάτων μετάβασιν εἰς τὴν Ῥητορικὴν διατυπώνει ἄγνωστος ἡμῖν πατὴρ ἐν τῇ ἑαυτοῦ προσφωνήσει πρὸς τὸν ἴδιον υἱόν: «καταλείψαντα τὸ σχέδος καὶ ἀρξάμενον ἀναγινώσκειν καὶ ῥητορεύειν[7]», ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ Fuchs[8], τοῦτο σημαίνει «πόσον πολὺ ἐκυριάρχει τῆς ἐγκυκλίου προπαιδείας ἡ σχεδογραφία». Ὁ Ἀκροπολίτης ἄρχε-

---

[1] Παπαδητρίου, μν. ἔ. σ. 254: «ἵνα σοι προβαινούσῃ κατὰ τάξιν ἐν τοῖς μαθήμασι πρῶτα μὲν μετὰ ταύτην τὴν πραγματείαν (δηλ. τὴν Γραμματικὴν) τὰς ποιητικὰς διασαφήσωμεν βίβλους, μετὰ δέ, ἣν ἐθέλῃς, καὶ τῆς ῥητορείας ὑφηγηταί σοι γενώμεθα».

[2] Ἐκδ. Heisenberg σ. 2.

[3] Παρὰ Κ. Μπόνῃ, μν. ἔ. σ. 83,1. Πρβ. Σ. Λάμπρου, Μιχ. Ἀκ. I, 288,25.

[4] Παρὰ Κ. Σάθᾳ, Μεσ. Βιβλ. V, 14.

[5] Σ. Λάμπρου, Μιχ. Ἀκ. I, 287.

[6] Studi Italiani di Filol. Class. X(1902)58.

[7] Cod. Escor. V-II-10 fol. 454r.

[8] μν. ἔ. σ. 46.

ται τῆς Ῥητορικῆς μὲ τὸ 17 ἔτος τῆς ἡλικίας του[1]. Ὁ Βλεμμύδης ἄρχεται ἤδη μὲ τὸ 17 ἐπίσης ἔτος τῆς Φιλοσοφίας[2]. Βασικὰ ἔργα διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ῥητορικῆς ἐχρησίμευον τὰ ἔργα τοῦ Ἑρμογένους καὶ Ἀφθονίου[3]. Ἡ Ῥητορικὴ περιελάμβανε «σοφιστικὰ παλαίσματα», ῥητορικὰς δλν. ἀσκήσεις, π. χ. εἰς πεζὸν λόγον ὑπὸ τῶν μαθητῶν ἀπόδοσιν τοῦ ἀναγνωσθέντος ποιητικοῦ κειμένου κ. ἄ.[4]. Ἡ φράσις τοῦ ἀνωτέρω πατρὸς πρὸς τὸν υἱόν του: «ἀρξάμενον ἀναγιγνώσκειν» ὑποδηλοῖ, ἅπερ πρὸ ὀλίγου ἐξεθέσαμεν. Τὸ «ἀναγιγνώσκειν» εἶναι ὅρος (Terminus) καὶ σημαίνει τὴν μετὰ τὴν διασάφησιν, κατὰ τὰς ῥητορικὰς ἀπαιτήσεις, «ἀπαγγελίαν». Ὁ κῶδιξ τοῦ Ἐσκοριάλ, ὅστις περιέχει τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα λόγον τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν ἴδιον υἱόν, περιέχει ἐπίσης «λόγον», καθωρισμένον διὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Λαζάρου, καὶ ὡς λέγει, «ὅτε οἱ τοῦ ῥήτορος μαθηταὶ ἀναγιγνώσκουσι»[5]. Οἱ μαθηταὶ λοιπὸν τοῦ «μαΐστορος τῶν ῥητόρων», «ῥήτορες» καὶ οὗτοι καλούμενοι, ὤφειλον κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην δημοσίᾳ καὶ ἐνώπιον τοῦ διδασκάλου των νὰ ἐμφανισθῶσιν. Οὐχὶ σπανίως συνέβαινεν, ὥστε οὗτος νὰ ὁμιλῇ μετὰ τὴν ἐπίσημον ὁμιλίαν τοῦ διδασκάλου του κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν. Οὕτως ἐν κώδικι τοῦ Ἐσκοριὰλ V - II - 10 fol. 81v περιέχεται ὁμιλία μαθητοῦ τινος κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Λαζάρου, ἣν εἶπε «μετὰ τὸν τοῦ ῥήτορος καὶ μαΐστορος αὐτοῦ λόγον».

Τῇ Ῥητορικῇ εἵπετο, ὡς κορωνὶς καὶ ἐπιστέγασμα τῆς «ἐγκυκλίου παιδείας» ἡ Φιλοσοφία καὶ ἡ Θεολογία ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Σχολῇ. Ὁ Εὐστάθιος ἐδίδασκεν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν[6]. Ὁ Μιχαὴλ Ἰταλικός, ὁ Θεοφύλακτος, καὶ ὁ Εὐστάθιος εἶναι ὁμολογουμένως ἐκ τῶν κορυφαίων διδασκάλων τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Πλούσιαι δὲ Βιβλιοθῆκαι ἦσαν εἰς τὴν διάθεσιν τῶν σπουδαστῶν. Περὶ τούτου πληροφορούμεθα ἐξ ἱδρυτικοῦ ἐγγράφου πατριάρχου τινὸς τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, ὅστις καὶ ὠργάνωσε μίαν τοιαύτην Βιβλιοθήκην ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Σχολῇ. Ἡ Βιβλιοθήκη αὕτη περιελάμβανε βιβλία νομικά, ῥητορικά, φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικά[7]. Ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐτονίσαμεν ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ δέον νὰ δια-

---

[1] Ἔκδ. Heisenberg 1,49,23. 1,46,13.

[2] Blemmydes, ἔκδ. Heisenberg σ. 2.

[3] Blemmydes, ἔκδ. Heisenberg σ. 2.

[4] Σ. Λάμπρου, Μιχ. Ἀκ. I, 286. Ἓν ἀπόσπασμα ῥητορικῆς ἀσκήσεως ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου περιέχει ὁ Cod. Escor. V - II - 10 fol. 46r: «ὅτι μὴ δυνατὸν ἕνα τινὰ φίλοις χρῆσθαι κατ' ἦθος ἐναντιουμένοις». Πρβ. Acropolites ed. Heisenberg I, 50,2 καὶ II σελ. VI.

[5] fol. 221v.

[6] Σ. Λάμπρου, Μιχ. Ἀκ. I, 286.

[7] Παπαδημητρίου, μν. ἔ. σ. 158 σημ. 97 ἐκ τοῦ ἀδημοσιεύτου cod. Vatic. gr. 305 fol. 74v.

κρίνηται τοῦ δημοσίου Πανδιδακτηρίου ἢ τῆς Ἀκαδημίας ἢ Πανεπιστημίου. Ἐπίσημον ἔγγραφον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1084 καὶ 1111 φέρει τὴν σημείωσιν: «ἀπὸ μὲν συγκλήτου βουλῆς» καὶ εἶτα τὴν ὑπογραφὴν τοῦ ἀπὸ κόσμου «ὑπάτου τῶν φιλοσόφων» Θεοδώρου Σμυρναίου, εἶτα δὲ μετὰ τὴν ἐπιγραφήν: «ἀπὸ δὲ ἀρχιερατικοῦ καταλόγου» τὴν ὑπογραφὴν τοῦ «διακόνου» καὶ «διδασκάλου» Εὐσταθίου[1]. Ὁμοίως διακρίνει τὰς δύο Σχολὰς καὶ ὁ Πρόδρομος[2], λέγων: «ἐν αὐτῇ (δηλ. τῇ Κων/πόλει) σοφίζονται ἄνδρες... ὅσοι τε τὸ μέγα βῆμα καὶ ὁπόσοι τὴν σύγκλητον ἀναπληροῦσι βουλήν». Καὶ ἡ διάκρισις αὕτη καὶ ὁ διαχωρισμὸς τῶν ἀνωτέρω Σχολῶν ἐξικνεῖται καὶ εἰς τὴν καθόλου μορφωτικὴν ὀργάνωσιν. Ἀπὸ τὸ ἕν μέρος «οἱ διδάσκαλοι τῆς μεγάλης ἐκκλησίας δικαίῳ τοῦ πατριάρχου διδάσκουσι[3]» ἢ «οἱ τῶν ἐλευθερίων σπουδασμάτων διδάσκαλοι, γραμματικοὶ δηλονότι καὶ τοιοῦτοι ἕτεροι, ἱερωμένοι ὄντες[4]» καὶ ἐξ ἑτέρου «οἱ φιλόσοφοι τῆς συγκλήτου»[5]. Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμὼν διακρίνει τοὺς «διδασκάλους τοὺς ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας» καὶ τοὺς «ἐκτὸς[6]». Καὶ ὁ Μιχαὴλ Θεσ/νίκης λέγει: «οἱ ἐξωτάτω τῆς σκηνῆς στύλοι» καὶ «οἱ ἔνδον αὐτῆς», μεταξὺ τῶν τελευταίων τούτων συγκαταλέγων καὶ τὸν «οἰκουμενικὸν διδάσκαλον[7]». Οἱ σπουδασταὶ οὐχὶ σπανίως, ἐφοίτων καὶ εἰς τὰς δύο Σχολάς, εἴτε συγχρόνως, εἴτε μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν των εἰς τὴν μίαν ἐξ αὐτῶν. Ὁ Δημήτριος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Θεοφυλάκτου, ἦτο μαθητὴς τοῦ «οἰκουμενικοῦ διδασκάλου» Νικήτα[8] καὶ τοῦ «ὑπάτου τῶν φιλοσόφων» Θεοδώρου[9]. Ὡς πρὸς τὸν τόπον, ἐν ᾧ ἦτο ἱδρυμένη ἡ Πατριαρχικὴ Σχολή, ἔχομεν πληροφορίαν τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (I, 157), ὅστις μνημονεύει πρὸ τοῦ Νάρθηκος τῆς «μεγάλης ἐκκλησίας» ἑνὸς «διδασκαλείου». Ὁ Fuchs διεξοδικῶς ἀπέδειξε καὶ ἡμεῖς ἐν τῷ ἔργῳ ἡμῶν «Ἰωάννης ὁ Ξιφλῖνος» ἐκτενῶς διελάβομεν περὶ τοῦ τόπου καὶ τοῦ ὀνόματος τῆς Σχολῆς τῶν Χαλκοπρατείων, ἥτις καὶ «Σχολὴ τῆς παρθένου» ἐκαλεῖτο, διότι ἐν τοῖς Χαλκοπρατείοις ἦτο καὶ ὁ ναὸς «τῆς ἁγίας θεοτόκου τῶν Χαλκοπρατείων». Αὕτη ἔκειτο λίαν ἐγγὺς τῆς Ἁγίας Σοφίας. Βέβαιον φαίνεται ὅτι ἐν τῇ «Σχολῇ τῶν Χαλκοπρα

---

[1] B. de Montfaucon, Bibliotheca Coisliniana 103.

[2] Παπαδημητρίου, Ἐνθ. ἀν. 158 σημ. 97.

[3] Ῥάλλη — Ποτλῆ, Σύνταγμα II, 348.

[4] Αὐτόθι II, 681.

[5] V. Langlois, Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, ἐν journal asiatique VIe série, tom. XIII, Matthias von Edessa, pars II, cap. 94, σ. 151, παρὰ Fuchs σ. 29, σημ. 3 καὶ 4.

[6] Ῥάλλη — Ποτλῆ, Σύνταγμα II, 348.

[7] Cod. Escor. V - II - 10 fol. 318v.

[8] Migne PG. 126, 436. 509.

[9] Αὐτόθι 536.

τείων» ἔχομεν τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν [1]

Ἐν τῇ Σχολῇ λοιπὸν ταύτῃ ἐδίδασκε τόσον ἐπιτυχῶς, ὥστε «καὶ κλέος ἔσχεν εὐρύ, τοῖς ἁπάντων κείμενος στόμασιν [2]», ὡς λέγει ὁ Εὐθύμιος Μαλάκης, καὶ ἐν ταύτῃ τὸ πρῶτον διεκρίθη καὶ ἀνεδείχθη ὁ ἡμέτερος Εὐστάθιος. Μετὰ τὴν ἀναγκαίαν ταύτην παρεκβατικὴν διαδρομήν, ἀναγκαίαν διὰ νὰ γνωρίσωμεν πληρέστερον τὴν μεγάλην τοῦ ἡμετέρου Ἱεράρχου μορφήν, ἐπανέλθωμεν πλέον εἰς τὸν διακοπέντα μῖτον τῆς ἱστορικῆς ἀφηγήσεως τῶν πρὸς τὸν βίον αὐτοῦ συνυφασμένων γεγονότων.

Εἷς τηλικαύτης παιδείας καὶ μορφώσεως ἀνήρ, πρῶτος ἐν τοῖς πρώτοις καὶ λόγῳ ἤθους, δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀφεθῇ ἀχρησιμοποίητος ὑπό τε τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας. Ἐκτιμώμενος ἰδιαιτέρως ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ (1143/80) καὶ ὑπὸ τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας θαυμαζόμενος διά τε τὴν μόρφωσιν καὶ τὸ ἦθος αὐτοῦ, προὐτάθη ἐν ἔτει 1174, ὅτε ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος Μύρων τῆς Λυκίας ἐκενώθη, καὶ ἐψηφίσθη μητροπολίτης τῆς ἐπαρχίας ταύτης. Ἀλλ' ὡς ἐκ τῶν πολλῶν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ ἐπιστολῶν τοῦ Εὐσταθίου διαφαίνεται, ἡ πρὸς αὐτὸν ἐκτίμησις τοῦ Βυζαντίνου ἡγεμόνος ἦτο ἀπεριόριστος. Διὸ εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπιψήφισίν του εἰς μητροπολίτην Μύρων τῆς Λυκίας, κενωθέντος ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Θεσσαλονίκης, διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Κωνσταντίνου, δι' αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος καλεῖται ἡ σύνοδος τῶν Πατριαρχείων Κων/πόλεως νὰ καταστήσῃ τοῦτον ἀντὶ τῶν Μύρων τῆς Λυκίας, Ἀρχιεπίσκοπον τῆς κενωθείσης ἕδρας τῆς Θεσσαλονίκης [3]. Ἐν ἔτει λοιπὸν 1175 ἀναλαμβάνει τὸ μέγα καὶ ὑψηλὸν ὑπούργημα της διευθύνσεως τῆς μεγάλης ταύτης καὶ ἀξιολογωτάτης ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς ἀπόψεως ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας τῆς Θεσσαλονίκης, ἣν ἐτίμησε καὶ ἐκλέϊσεν ὑπὲρ τὴν εἰκοσαετίαν διὰ τῆς θαυμαστῆς πολυπλεύρου δράσεώς του. Ὁ εὐγενὴς οὗτος Ἱεράρχης, ὡς πρώτιστον αὐτοῦ μέλημα ἐθεώρησεν, ἅμα τοὺς οἴακας τῆς ἑαυτοῦ ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως εἰς χεῖρας λαβών, νὰ ἐξυψώσῃ τό τε ποίμνιον πνευματικῶς καὶ τὸν κλῆρον ἠθικῶς. Ἰδίᾳ ἀμέριστον τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἔστρεψεν εἰς τὴν ἐξύψωσιν τοῦ εἰς λίαν χθαμαλὸν ἐπίπεδον, ἵνα μὴ εἴπω βαρβαρώδη κατάστασιν, καταπεσόντος μοναχικοῦ βίου τῆς περιοχῆς του καὶ μάλιστα τοῦ ἀθωνιτικοῦ. Ἀλλ' ὁ δραστήριος οὗτος Ἱεράρχης, ὡς ἦτο ἑπόμενον, φανατικὴν συνήντησεν ἀντίδρασιν ἐκ μέρους τῶν θιγομένων ἐκ τῶν

---

[1] Πρβ. Fuchs σ. 48/50. Καὶ Κ. Μπόνη, Ἰωάννης ὁ Ξιφιλῖνος σ. 19, σημ. 5.

[2] Μπόνη, Εὐθ. Μαλ. σ. 83,1—4.

[3] Ὅρα τὸ αὐτοκρατορικὸν πρόσταγμα ἐν τῇ ἀπαντήσει τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ πρὸς τὸν Κων/τῖνον Καβάσιλαν, παρὰ Leunclavius, jus gr.—rom. I, 317. Πρβ. Regel, Fontes rer. byz. I, 1, XI/XII.

μεταρρυθμιστικῶν του ἐνεργειῶν. Τὸ ὁσημέραι ὀγκούμενον κατ᾽ αὐτοῦ μένος, ἐξειλίχθη εἰς μῖσος καὶ ἄσπονδον ἐχθρότητα. Βυσσοδομοῦν οἱ καλόγηροι τὰ αἴσχιστα κατὰ τοῦ Ἱεράρχου των καὶ τεκταίνονται πλεκτάνας καὶ συκοφαντίας ἀπιστεύτους. Ἡ σθεναρὰ καὶ ἄκαμπτος τοῦ εὐγενοῦς Εὐσταθίου στάσις, φανατίζει τὸ κατ᾽ αὐτοῦ μῖσος τῶν ἐχθρῶν του καὶ εἰς ἀληθῆ συνωμοσίαν κατὰ τῆς ζωῆς του μεταβάλλεται. Τὸ ἀπίστευτον τοῦτο γεγονὸς ἀναγκάζει τὸν Εὐστάθιον, ἑκόντα—ἄκοντα, νὰ ἐγκαταλείψῃ, εὐτυχῶς προσκαίρως, τὸ ποίμνιόν του διὰ νὰ σωθῇ ἐκ τῶν βυσσοδομουμένων δολοφονικῶν προθέσεων τῶν ἐχθρῶν του. Τὴν ἐποχὴν δὲ ταύτην ἐγράφη, ὡς φαίνεται, καὶ ἡ περίφημος Πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολή του [1], ἥτις ἀντανακλᾷ πλήρως τὰ αἰσθήματα, ὑφ᾽ ὧν τότε κατείχετο καὶ περιγράφει διὰ ζωηρῶν χρωμάτων τὰς ἀντιδράσεις καὶ δολοπλοκίας τῶν μισούντων αὐτόν, ἅμα δὲ παρέχει, μὲ τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν σύνεσιν, παρακαταθήκας ἱερὰς καὶ παραινέσεις καὶ προτροπὰς εἰς τὸ ποίμνιόν του. Ὅταν ἄλλοτε λάβωμεν ἀφορμὴν ν᾽ ἀναλύσωμεν τὸ σπουδαιότατον τοῦτο ἐπισήμου ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ δράσεως καὶ ἱστορικῆς ἐκθέσεως ἠθῶν γραμματειακὸν τεκμήριον, θὰ γνωρίσωμεν καλύτερον καὶ τὸν γράψαντα καὶ τὴν κατάστασιν, ὑφ᾽ ἣν ἵστατο ἡ Ἐκκλησία τῆς ἐπαρχίας τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ´ αἰῶνος.

Ἀλλ᾽ ἡ δρᾶσις τοῦ μεγάλου τούτου ἀνδρὸς καὶ Ἱεράρχου δὲν περιωρίζετο εἰς ἀνακαινιστικὰς καὶ μεταρρυθμιστικάς πρὸς ἀνόρθωσιν τῶν ἠθῶν τοῦ ὑπ᾽ αὐτὸν κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν μόνον ἐνεργείας καὶ προσπαθείας, ἀλλ᾽ ἐξετείνετο καὶ εἰς πάντα τὰ πεδία τῆς δημοσίας αὐτοῦ δράσεως. Ὁ Εὐστάθιος διὰ μέσου τῶν γραμμῶν τῶν διασωθέντων ἔργων του τῆς περιόδου ταύτης ἐμφανίζεται καὶ κοινωνικὸς μεταρρυθμιστής, δι᾽ ὅλων τῶν μέσων στηλιτεύων τὰς κοινωνικὰς ἀδικίας, τὰς φορολογικὰς ἀτασθαλίας, τὰς πιεστικὰς ἀδίκων ἀργυραμοιβῶν ἐνεργείας. Ἐμερίμνα ὑπὲρ τῶν πτωχῶν καὶ ταλαιπωρουμένων ἐκ τῶν ἀναγκῶν τοῦ βίου, ὁ ἴδιος ἐκ τοῦ ἰδίου ταμείου διαμοιράζων τὰ ἑαυτοῦ ὑπάρχοντα τοῖς πτωχοῖς καὶ δεομένοις. Ἔζη βίον λιτώτατον, παρὰ τὰς τῶν ἀντιπάλων του συκοφαντικὰς διαδόσεις. Τοῦτο ἀπεδείχθη, ὅτε συλληφθεὶς ὑπὸ τῶν Νορμαννῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς πόλεως ἐν ἔτει 1185 καὶ ἀναγκασθεὶς ὑπὸ τοῦ πειρατοῦ Σιφάντου νὰ ἐπιβῇ «ἱππαριδίου» καὶ νὰ διέλθῃ ἐπὶ τῶν ἀνὰ τὴν λεωφόρον κατεστρωμένων πτωμάτων, ἤχθη εἰς τι πλοῖον, ἔνθα ἀπητοῦντο παρ᾽ αὐτοῦ λύτρα τεσσάρων χιλιάδων χρυσίνων ὑπὸ τῶν νομιζόντων — βάσει τῶν κατ᾽ αὐτοῦ κατηγοριῶν τῶν συκοφαντῶν του — μεγίστας τὰς προσόδους αὐτοῦ. Ὁ Εὐστάθιος κατώρθωσε ν᾽ ἀποδείξῃ τὸ ἔωλον καὶ συκοφαντίας χάριν μεταδοθὲν τοῖς Νορμαννοῖς περὶ κατεχομένου ὑπ᾽ αὐτοῦ πλούτου. Μετ᾽ ἔρευναν αὐστηρὰν ἀπεδεί-

---

[1] Tafel, Opusc. 98.

χθῇ τὸ ἀληθὲς τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ φιλοπτώχου Ἱεράρχου, ὁπότε ὁ ἀρχηγὸς τῶν Νορμαννῶν Γουλιέλμος, μαλαχθεὶς καὶ ὑπὸ τοῦ χρυσοῦ ὄντως τὴν γλῶτταν Ἱεράρχου, διέταξε τὴν ἀπόλυσίν του, ἀφοῦ ἐννοεῖται ἱκανὰς διήγαγεν ἡμέρας ἐν μέσῳ παντοίων στερήσεων μετ᾽ ἄλλων συναιχμαλώτων [1]. Καὶ εἰς τὰ πολιτικὰ πράγματα, ἐφ᾽ ὅσον ἡ ἀνάγκη καὶ τὸ συμφέρον τοῦ ποιμνίου του τὸ ἐπέβαλλεν, ὁ Εὐστάθιος οὐδαμῶς ἀπεδυσπέτει ἢ ὠλιγώρει δι᾽ ἐπέμβασιν. Τὸν ἄρχοντα τῆς πόλεως Δ α υ ῒ δ αὐστηρῶς ἐπετίμα διὰ τὰς ἀτασθαλίας καὶ εἰς βάρος τοῦ λαοῦ ἐνεργείας του. Ὁμοίως δριμέως ἀντεπεξήρχετο κατὰ τῶν ἀδίκων φορολόγων, τῶν ὑπέρογκα ποσὰ ἀπαιτούντων καὶ διὰ ταῦτο τὸν ὄχλον πιεζόντων καὶ διωκόντων. Ὡς γλαφυρότατα ἐκθέτει ἐν τῇ πρὸς τὸν Εὐστάθιον Ὑμνῳδίᾳ αὐτοῦ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, «εἴτε τις φορολογικὸς ἦν λέων καὶ ἔγκατα πάντα λαφύσσων, εἴτε δυνάστης ἐνδαπὸς ποικίλῃ πονηρίᾳ στικτὸς ὡσεὶ πάρδαλις· εἴτε λύκος ἅρπαξ τῷ ποιμνίῳ ἐμπίπτων καὶ λυμαινόμενος. Πεφόβοιτο γὰρ ἅπαν τοιοῦτον καὶ περιίστατο φυλαττόμενον μὴ τοῖς σοῖς λόγοις ὡς λίθοις βεβλήσεται... Τὸ γὰρ ἐπιτιμηθῆναι παρὰ σοῦ ἴσον ἦν τῷ γε μὴ μαινομένῳ καὶ τὴν γῆν διαστῆναι οἱ αὐτήν [2]».

Τὴν εὐθύτητα τοῦ ἀνδρὸς καὶ παρρησίαν αὐτοῦ δεικνύει ὑπὲρ πᾶν ἄλλο καὶ ἡ στάσις αὐτοῦ ἔναντι τοῦ πολλάκις τοῦτον ἄλλως εὐεργετήσαντος καὶ φιλικώτατα, ὡς εἴπομεν, ἔναντι τοῦ Εὐσταθίου διακειμένου αὐτοκτράτορος Μανουὴλ Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ εἰς τὸ ζήτημα τῶν Μωαμεθανῶν [3]. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐξέδωκεν ἐν ἔτει 1178 δύο «τόμους», ὅπως ἀπαλειφθῇ ἀπὸ τῶν διδακτικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων τὸ ἀνάθεμα κατὰ τῆς περὶ Θεοῦ διδασκαλίας τοῦ Μωάμεθ ἐναντίον τῆς χριστιανικῆς πίστεως, καθ᾽ ἣν ὁ Θεὸς «οὔτε ἐγέννησεν οὔτε ἐγεννήθη» καὶ ὅτι «ὁλόσφυρός ἐστί» [4]. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης, Χρονογραφία (ἔκδ. Bonn) 278, 15, ὡς ἑξῆς ἐκθέτει τὸ συμβάν: «ἔγκειται τῷ κατηχητικῷ πυκτίῳ μεθ᾽ ἑτέρων ἀφορισμῶν καὶ τὸ ἀνάθεμα τῷ Θεῷ τοῦ Μωάμετ, περὶ οὗ λέγει «οὔτε ἐγέννησεν οὔτε ἐγεννήθη», καὶ ὅτι ὁλόσφυρός ἐστί. τὸν τοιοῦτον τοίνυν ἀναθεματισμὸν ἀπαλεῖψαι τῶν ὅλων κατηχητηρίων βιβλίων προέθετο, ἀπ᾽ αὐτῆς τῆς ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ πυκτίδος ἀρξάμενος. καὶ ἡ πρόφασις ὡς μάλα εὐπρόσωπος· ἔφασκε γὰρ ὡς εἰς σκάνδαλον πρόκειται τῶν μετατιθεμένων Ἀγαρηνῶν εἰς τὴν καθ᾽ ἡμᾶς θεο-

---

[1] Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, Μιχ. Ἀκ. Ι, 299,8 καὶ ΙΙ, 508/9.

[2] Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, Μιχ. Ἀκ. Ι, 295, 28ἑ. καὶ Ι, 296,24.

[3] Διεξοδικώτερον ἐπὶ τοῦ θέματος διελάβομεν ἐν μελέτῃ ἡμῶν, δημοσιευθείσῃ ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. ΙΘ΄ (1949) 162—169 ὑπὸ τὸν τίτλον: «Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος καὶ οἱ δύο «τόμοι» τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ (1143/80) ὑπὲρ τῶν εἰς τὴν χριστιανικὴν ὀρθοδοξίαν μεθισταμένων Μωαμεθανῶν».

[4] Πρβ. Du Cange, Glossarium ἐν λ. «ὁλόσφυρος». Ὁ Sylburgius τὸ «ὁλόσφυρος» τοῦ Μωάμεθ ἑρμηνεύει «μονοπρόσωπον Θεόν». Ὁ Εὐθύμιος Ζιγαβηνὰς ἐν τῇ πανοπλίᾳ αὐτοῦ, λέγει: «ὁλόσφυρον λέγει τὸν Θεόν, ἤτοι σφαιρικόν».

σεβῆ πίστιν τὸ βλασφημεῖσθαι ὅλως Θεόν». Ὡς δικαιολογίαν δ᾿ ἔφερεν ὁ αὐτοκράτωρ τὸ μὲν ὅτι οἱ εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν μετατιθέμενοι Ἀγαρηνοὶ σκανδαλίζονται ταῦτα ἐν τῇ ἱερᾷ κατηχήσει ἀναγιγνώσκοντες, τὸ δὲ διότι τὸ ἀνάθεμα ἐφαίνετο ὡσεὶ στρεφόμενον κατὰ τοῦ Θεοῦ γενικῶς καὶ οὐχὶ κατὰ τῆς πεπλανημένης τοῦ Μωάμεθ δόξης περὶ Θεοῦ. Ὁ πατριάρχης Θεοδόσιος συνεκάλεσε σύνοδον, ἐν ᾗ ἐκλήθησαν καὶ προσῆλθον καὶ πάντες οἱ ἐν τῇ πρωτευούσῃ ἐνδημοῦντες ἐπίσκοποι καὶ λόγῳ καὶ ἀρετῇ διακρινόμενοι καὶ μεταξὺ τῶν ὁποίων παρίστατο καὶ ὁ Εὐστάθιος. Μετὰ μακρὰν εἰσήγησιν τοῦ πατριάρχου, ἐγένετο διονυχιστικὴ συζήτησις, καθ᾿ ἣν φαίνεται ὅτι ὁ ἡμέτερος Εὐστάθιος ἔπαιξε τὸν κυριώτερον ῥόλον. Ἡ σύνοδος, εἰσηγήσει τοῦ Εὐσταθίου, ἀρνεῖται τὴν παντελῆ διαγραφὴν τοῦ ἀναθέματος ἐκ τῶν κατηχήσεων, διὸ καὶ ἀναγκάζεται ὁ αὐτοκράτωρ νὰ ἐκδώσῃ δεύτερον «τόμον», ὅπως τοὐλάχιστον τὸ ἀνάθεμα περιορισθῇ εἰς ἀνάθεμα κατὰ τοῦ Μωάμεθ. Ἀλλὰ καὶ τὸν «τόμον» τοῦτον ἡ σύνοδος φαίνεται ἀπορρίψασα, διὸ ὁ αὐτοκράτωρ καλεῖ τὸν πατριάρχην καὶ πάντας τοὺς ἐπισκόπους εἰς τὰ ἀνάκτορα, ἔνθα ὁ ἰσχυρὸς τότε αὐτοκρατορικὸς γραμματεὺς Θεόδωρος Ματζούκης, πολλὰ ἀπειλήσας καὶ σύνοδον λέγων προτιθέμενος μεγαλυτέραν ἐν τῇ πρωτευούσῃ, ἐν ᾗ καὶ οἱ τοῦ Πάπα ἀντιπρόσωποι θὰ ἐκαλοῦντο νὰ συγκαλέσῃ, ἐξεβιάζετο τούτους πρὸς ἀποδοχὴν τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀπόψεων καὶ ὑπογραφὴν τοῦ βασιλικοῦ «τόμου». Τότε ὁ πεπαρρησιασμένος τῶν Θεσσαλονικέων Ἱεράρχης Εὐστάθιος, «ὁ πολὺς καὶ μέγας ἐν λόγοις», κατὰ τὸν Νικήταν Χωνιάτην,[1] «ζήλου ἐπὶ τοῖς ἀνεγνωσμένοις πλησθεὶς καὶ μὴ ἐνεγκὼν Θεὸν ἀληθινὸν δοξάζεσθαι ὀλόσφυρόν τι διανοίας ἀνάπλασμα κακοδαίμονος, «ἐσοίμην ἄν», ἔφη, «καταπεπατημένον ταῖς πτέρναις φορῶν τὸν ἐγκέφαλον, καὶ τοῦ σχήματος τούτου παράπαν ἀνάξιος», τὸν ἐπὶ τῶν ὤμων δείξας μανδύαν, «εἰ θεὸν ἡγοίμην ἀληθινὸν τὸν παιδεραστὴν καὶ καμηλώδη καὶ πάσης πράξεως μυσαρᾶς ὑφηγητὴν καὶ διδάσκαλον». ἐπεπήγεσαν οὖν ἐπὶ τοῖς εἰρημένοις τούτοις οἱ ἀκηκοότες αὐτοῦ· ἦν γὰρ καὶ διατόρως ταῦτα φθεγγόμενος καὶ προδήλως χαρακτηρίζων τὸν ζήλῳ εὐσεβείας πυρούμενον. ὁ δὲ τοῦ γράμματος ὑπαγορευτής, στὰς ἐννεὸς καὶ τὰ χείλη μύσας, παλίμπους εἶτα εἰς τὸν αὐτοκράτορα εἴσεισι. καὶ ὃς τὰ λαληθέντα ἐνωτισάμενος, οἷον περιψοφηθείς, ποικίλος ἦν τὸν ἀπόλογον, τὸ μακρόθυμον ἐπηνεκὼς ὡς οὐδέποτε. καὶ ἑαυτὸν γὰρ τοῖς ἄγαν ὀρθοδοξοῦσι χριστιανοῖς ἐνέταττε, καὶ πατέρων ὡμολόγει πανευσεβῶν προελθεῖν, τοὺς φιλαιτίους ἐκκλίνων καὶ φιλοσκώμμονας. καὶ τὴν μετὰ τοῦ Θεσσαλονίκης κρίσιν πολὺς ἐνέκειτο ἐξαιτούμενος... μετὰ βραχὺ δὲ τοῦ πατριάρχου εἰς θέαν ἐκείνῳ ἐληλυθότος καὶ κατεπᾴσαντος τὰ εἰκότα τοῦ τε θυμοῦ ἔληξε, καὶ τῷ Εὐσταθίῳ συγγνώμην παρέσχετο ἐφ᾿ οἷς παρεφθέγξατο, ἐνδε-

[1] Χρονογραφία 282, 2.

δωκὼς αὐτῷ ὅσα ᾑρεῖτο ἀπολογήσασθαι, τελευταῖον δὲ καὶ αὐτὸς ἐπειπὼν ὡς «δεῖ σε σοφὸν ὄντα μὴ αἰσχρορρήμονα δείκνυσθαι μηδὲ θρασυστομεῖν παρακαίρια». Κατόπιν τῶν γενομένων διαξιφισμῶν καὶ ἀντεγκλίσεων καὶ τῆς ἐν τέλει ἀμοιβαίως χορηγηθείσης συγγνώμης, ἐπῆλθε συμφωνία, καθ' ἣν, ἀφοῦ ἀνεγνώσθη ὁ αὐτοκρατορικὸς ἐπὶ τοῦ ζητήματος «τόμος», «καὶ πάντων ἐπαινεσάντων τὰ γεγραμμένα ὡς εὐσεβῶς ὀρθοτομηθέντα, καὶ περιχαρῶς ἐν αὐτῷ ὑπογράψαι καταθεμένων, ὁ σύλλογος διελέλυτο».[1] Ὁ ἱστορίσας τὸ συμβὰν χρονογράφος Νικήτας Χωνιάτης μὲ ἔκδηλον εἰρωνείας ὕφος παρατηρεῖ ὅτι ἀμφότεραι αἱ μερίδες, ἡ τοῦ παλατίου καὶ τῆς πατριαρχικῆς συνόδου ἀπῆλθον εἰς τὰ ἴδια εὐχαριστημέναι, ὅτι ἑκάστη ἐνίκησε τὴν ἑτέραν, «καὶ οἱ μὲν ἀπήεσαν ἀγαλλόμενοι ὡς τῇ οἰκείᾳ ἐνστάσει τὸν βασιλέα νενικηκότες· ὁ δὲ ἔχαιρεν ὡς τῇ ἑαυτοῦ καθυποκλίνας τούτους βουλῇ, καὶ σχὼν διὰ βραχυλογίας οὗπερ διὰ τοῦ πολυστίχου πρότερον τόμου οὐδαμῶς ἀφίκετο». Τὴν ἐπομένην ὅμως συνελθοῦσα ἐκ νέου ἡ Σύνοδος ἐν τοῖς Πατριαρχείοις καὶ ἐπαναγνοῦσα τὸν αὐτοκρατορικὸν «τόμον», εὗρε τινὰ ἐπιλήψιμα, διὸ καὶ ἤθελε ν' ἀπαλείψῃ ταῦτα. Τὸ παλίμβουλον τῶν ἁγίων ἐπισκόπων ἦτο φυσικὸν νὰ παροξύνῃ τὸν αὐτοκράτορα, ὅστις «καὶ ὡς ἀνοηταίνουσι καθαρῶς ἐπεγκαλῶν τὸ τῆς γνώμης ἄστατον καὶ ἀγχίστροφον», ἐξεβίαζεν εἰς ἀποδοχὴν τοῦ διατάγματός του. Τέλος, ὡς συνήθως συμβαίνει εἰς τὰς τοῦ εἴδους τούτου διενέξεις, οἱ διαφωνοῦντες εὑρέθησαν σύμφωνοι ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον, ἐξ οὗ ἤρχισαν τὴν διαφωνίαν των. Ὡς λέγει περαιτέρω ὁ αὐτὸς Χρονογράφος (284,4) : «ὀψὲ δὲ καὶ μόλις συνήλθοσαν, ἵνα τὸ μὲν ἀνάθεμα τῷ Θεῷ τοῦ Μωάμετ τῶν κατηχητικῶν βιβλίων ἀπαλειφθῇ, ἐγγραφῇ δὲ ἀνάθεμα τῷ Μωάμετ καὶ πάσῃ τῇ αὐτοῦ διδαχῇ καὶ διαδοχῇ. καὶ τοῦτο δογματίσαντες καὶ κυρώσαντες τῶν πολλῶν ἐκείνων συνόδων καὶ συλλόγων ἔληξαν». Ἄξια σημειώσεως εἶναι καὶ τὰ περαιτέρω ὑπὸ τοῦ Νικήτα Χωνιάτου ἱστορούμενα, σχετικῶς πρὸς τὸν ἀνάδοχον αὐτοῦ Νικήταν, ἐπίσκοπον Χωνῶν, «πάσης ἀρετῆς καταγώγιον», ὡς περὶ αὐτοῦ λέγει ὁ ἡμέτερος Χρονογράφος, «οὕτω δὴ προφητικὸς καὶ προβλέπων τὰ ἔμπροσθεν ὡς τοῖς μεγίστοις τῶν ὁρώντων ἐγκρίνεσθαι καὶ εἰς θαῦμα κεῖσθαι παρ' οἷς ὁ ἀνὴρ ἐγνώριστο»[2] καὶ ὅστις προεφήτευσε τὸν θάνατον τοῦ Μανουήλ, λέγων τὸ περίεργον : «τῆς δὲ τελευτῆς αὐτοῦ ἐγγιζούσης μανήσεται»[3]. Ἀλλ' οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸ προφητευθὲν ὑπὸ τοῦ Νικήτα, ἐπισκόπου Χωνῶν, περὶ μανίας τοῦ αὐτοκράτορος. «τίς δὲ ἄρα ἔσται ἡ μανία καὶ οἷος ὁ τρόπος αὐτῆς, οὐδεὶς εἶχεν ἀκριβῶς συμβαλέσθαι τῶν εἰδότων τὸ προαγόρευμα»[4]. Αἱ γνῶμαι δεί-

[1] Νικ. Χων. 283, 12.
[2] Νικ. Χων. 284, 13
[3] Νικ. Χων. 285, 14.
[4] Νικ. Χων. 285, 18

σταντο, ὥστε «οἱ μὲν γὰρ ἐς τὸ χρυσομανὲς ἀνέφερον τὸ προφοίβασμα, οἱ δ' ἐς ἄλλο τι σαρκικὸν ἐλάττωμα ἠχμαλώτιζον» (285, 20) Οἱ κληρικόφρονες ὅμως καὶ τοῖς πατριαρχείοις προσκείμενοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων φαίνεται νὰ ἦτο καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης, ἀπέδιδον τὴν ἀσθένειαν τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τιμωρίαν Θεοῦ, ὡς ἀποδεχθέντος τὸ ἀσεβὲς τοῦ Μωάμετ δόγμα. Οὕτω πως ἡ σπερμολόγος τῶν Βυζαντίνων διάθεσις εὗρε τὴν αἰτίαν νὰ δώσῃ τὸ κτύπημα κατὰ τοῦ εἰς τόσας δόξας ὁδηγήσαντος τὸν στρατὸν τοῦ Βυζαντίου μεγαλεπιβόλου τούτου ἡγεμόνος του. «τοῦ δὲ προσεχῶς εἰρημένου δόγματος κινηθέντος, καὶ παραβόλως ἐνισταμένου τὰ πρῶτα τοῦ βασιλέως ἀληθῆ δοξάζειν Θεὸν τὸν παρὰ τῷ Μωάμετ ὁλόσφυρον καὶ μὴ γεγεννημένον ἢ γεννήσαντα Θεόν, πέρας εἰληφέναι πάντες τὴν προθέσπισιν ἔφασκον, ἐπεὶ καὶ μανίαν ἀτεχνῶς ὀρθήν τε καὶ χειρίστην τὴν δόξαν εἶναι ταυτηνὶ ὡς τῆς ἀληθείας ἐπίπαν ἀντίθετον»[1]. Ἀλλὰ σημασίαν ἔχει δι' ἡμᾶς ἐνταῦθα οὐχὶ τόσον τὸ γεγονός, ὅσον ἡ στάσις τοῦ θαρραλέου ἀρχιεπισκόπου Θεσ)κης Εὐσταθίου ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ καὶ ἡ ἐπίδρασις, ἣν ἡ προσωπικότης αὐτοῦ ἤσκησεν ἐπί τε τοῦ Παλατίου καὶ ἐπὶ παντὸς τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε καὶ αὐτὸς ἔτι ὁ θάνατος τοῦ Μανουήλ, ὅστις ἐκ θλίψεως κυρίως διὰ τὰ ἐν τέλει τοῦ βίου αὐτοῦ ἀτυχήματα καὶ δὴ καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς περιφήμου ἐν Μυριοκεφάλοις μάχης ἐν ἔτει 1176, τῇ 17 Σ)βρίου ἐπῆλθε, ν' ἀποδοθῇ εἰς θείαν τιμωρίαν δι' ἀσύνετον δῆθεν ἀποδοχὴν αὐτοῦ τοῦ περὶ Θεοῦ δόγματος τοῦ Μωάμεθ! Μικρὰ πολλάκις γεγονότα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, δημιουργοῦν σοβαρὰ κριτήρια διὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῶν ἱστορικῶν προσωπικοτήτων καὶ τῆς ταύτης ἢ ἐκείνης ἐπιδράσεως αὐτῶν ἐπὶ τοῦ πλήθους. Ἀλλ' ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῶν γεγονότων τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ ἡμετέρου ἀρχιεπισκόπου Θεσ)κης Εὐσταθίου. Τὸ ἀνωτέρω συμβὰν ἔλαβε πιθανώτατα χώραν μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Μανουήλ, ἐφ' ὅσον ὁ θάνατος αὐτοῦ ἐπεδιώχθη ν' ἀποδοθῇ εἰς αὐτό. Ἄρα τὸ ἔτος 1180, ὅτε καὶ ὁ τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ θάνατος ἐπῆλθεν, ὁ Εὐστάθιος διέτριβεν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἀλλ' ὁ εὐγενὴς Ἱεράρχης ἔσπευσε ν' ἀπαθανατίσῃ καὶ νὰ ὑμνήσῃ δεόντως τὸν εὐεργέτην αὐτοῦ αὐτοκράτορα διὰ σπουδαίου θρηνῳδικοῦ «Ἐπιταφίου» λόγου του.

Ἀλλ' ὅπερ τὸ σταθερὸν καὶ ἀδάμαστον τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἐνδόξου τούτου Ἱεράρχου ἀποδεικνύει εἶναι ἡ στάσις αὐτοῦ κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ἐν ἔτει 1185 ὑπὸ τῶν Νορμαννῶν. Μὲ τὰ μελανώτερα χρώματα διεκτραγῳδεῖ ὁ ἴδιος τὰ δεινὰ τοῦ ποιμνίου του κατὰ τὴν ἅλωσιν. Κακουργίαι ἀφάνταστοι, δηώσεις ἄγριαι καὶ πρωτοφανεῖς, ἀπαγωγαί, λεηλασίαι, φόνοι καὶ ἀκατονόμαστοι βαρβαρότητες ἐξετελέσθησαν ὑπὸ τῶν εἰσβολέων.

---

[1] Νικ. Χων. 285, 21.

Ὁ Εὐστάθιος μὲ σπαρασσομένην καρδίαν βλέπει τὰ δεινὰ τοῦ ποιμνίου του καὶ ἐνῷ θὰ ἠδύνατο διὰ τῆς φυγῆς νὰ σώσῃ ἑαυτόν, οὗτος μένει καὶ συμπάσχει καὶ ὁδηγεῖται ὁ ἴδιος δέσμιος αἰχμάλωτος πρὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν εἰσβολέων. Ἀλλὰ δὲν κάμπτεται, δὲν δειλιᾷ, δὲν ὀρρωδεῖ πρὸ τῆς βίας. Τοὐναντίον τολμᾷ καὶ νὰ ἐπέμβῃ ὑπὲρ τοῦ δεινοπαθοῦντος λαοῦ του. Μεταβαίνει ὁ ἴδιος εἰς τὸν κατακτητὴν καὶ θαρραλέως ἐξαιτεῖται ἠπιωτέραν μεταχείρισιν. Ἀπαιτεῖ τὴν διατήρησιν τῆς κατὰ τὸ ὀρθόδοξον δόγμα τελέσεως τῆς λατρείας καὶ τῶν τελετῶν. Ἐπίσης τὴν κατάπαυσιν τῶν βιαιοπραγιῶν καὶ λεηλασιῶν. Καὶ μόνον διὰ τὴν σθεναρὰν ταύτην στάσιν του κατὰ τὴν τραγικὴν περίοδον τῆς ἁλώσεως τῆς πόλεως, ἡ Θεσσαλονίκη θὰ ὤφειλεν εἰς τὸ διηνεκὲς αἰωνίαν τὴν εὐγνωμοσύνην της εἰς τὸν μέγαν τοῦτον Ἱεράρχην της. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον τοῦτο τὸ γεγονὸς διὰ τὴν ὀφειλὴν αἰωνίας εὐγνωμοσύνης τῆς πόλεως Θεσσαλονικέων εἰς τὸν ἐνδοξότατον Εὐστάθιον. Περὶ τῶν κοινωνικῶν αὐτοῦ διαφερόντων καὶ τῶν μοναχικῶν μεταρρυθμιστικῶν αὐτοῦ ἐνεργειῶν, ὡμιλήσαμεν ἤδη ἀνωτέρω. Καίτοι οὗτος ἦτο εἴπερ τις καὶ ἄλλος θαυμαστὴς τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὁ ἴδιος βίον μοναχοῦ διάγων καὶ ἐκ τῆς μοναχικῆς πολιτείας προερχόμενος, ἀποβλέπων ὅμως εἰς βελτίωσιν καὶ ἀνόρθωσιν αὐτοῦ ἐκ τῆς ἀθλίας ἠθικῆς καταπτώσεως, εἰς ἣν περιῆλθεν, ἀνεδείχθη ἀληθὴς ἀνακαινιστὴς τοῦ μοναχικοῦ βίου, καταλιπὼν ἄριστα τεκμήρια τῶν διὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ἀγώνων του. Τὰ λαμπρὰ συγγράμματά του: «Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ ἐπὶ διορθώσει τῶν κατ᾽ αὐτόν», «Λόγος πρός τινα στυλίτην» καὶ «Περὶ ὑποκρίσεως», εἶναι τὰ ἀψευδῆ δείγματα θερμουργοῦ προσωπικότητος καὶ ζηλωτοῦ Ἱεράρχου διὰ τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ὁ μετὰ παρρησίας ἐλεγκτὴς τῶν κακῶν δὲν ὀρρωδεῖ λαῦρος νὰ ἐπιπέσῃ κατὰ τῆς διαφθορᾶς τῶν μοναχῶν, τῆς πλεονεξίας, τῆς ἀκηδίας, τῆς παντελοῦς ἐκλύσεως καὶ τῶν ἄλλων κακιῶν τῶν μοναχῶν καὶ τολμᾷ νὰ στηλιτεύσῃ καὶ αὐτὴν τὴν ὑποκριτικὴν ἄσκησιν τῶν στυλιτῶν, τῶν ἐν σπηλαίοις ἢ ἐπὶ δένδρων ἀσκουμένων, συνιστῶν καὶ ὄντως κατὰ Θεὸν ἄσκησιν, ἀπάρνησιν τῶν ἐγκοσμίων, εὐθύτητα φρονήματος, ἀνεξικακίαν, ἀμνησικακίαν, ἀφιλαργυρίαν, ἀκτημοσύνην πραγματικὴν καὶ δὴ καὶ μάλιστα ἐνασχόλησιν περὶ τὰ γράμματα, μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν διάσωσιν καὶ διαφύλαξιν τῶν μοναστηριακῶν βιβλιοθηκῶν κλπ. κλπ. Τὸ δὲ «Περὶ ὑποκρίσεως» ἔργον του, ὀρθῶς ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἡ ἀρίστη τῶν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου βυζαντινῶν συγγραφῶν.

2. ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ἀλλ᾽ ὅπερ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐσταθίου μέγα κατέστησε καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας ἐκλέϊσε καὶ ἐπιφανὲς ἀνέδειξεν, εἶναι ἡ πανεπιστημοσύνη τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἡ ὑπέροχος φιλολογικὴ κατάρτισις. Τὰ ἐπιστημονικὰ αὐτοῦ ἔργα, ἤτοι

τὰ «Σ χ ό λ ι α», ἔγραψεν ὅτε ἐδίδασκεν ἐν Κων/πόλει, τὰς δὲ Ὁ μ ι λ ί α ς καὶ τὰς λοιπὰς αὐτοῦ συγγραφάς, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν σύγχρονον αὐτῷ Ἱστορίαν, ἔγραψεν ὡς Ἀρχιεπίσκοπος Θεσ/νίκης. Ἐκ τῶν «Σ χ ο λ ί ω ν» πρωτεύουσαν θέσιν καταλαμβάνουσιν «Α ἱ Π α ρ ε κ β ο λ α ὶ» εἰς τὴν Ὁμήρου Ὀδύσσειαν καὶ Ἰλιάδα (αἱ τῆς Ἰλιάδος διπλάσιαι τὸν ὄγκον τῶν τῆς Ὀδυσσείας). Ἀμφοτέρων προτάσσονται προοίμια, ἐν οἷς ὁ Εὐστάθιος πραγματεύεται περὶ ποιητικῶν διαφορῶν μεταξὺ Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσείας, περὶ τῶν τυχῶν τῆς ὁμηρικῆς ποιήσεως, περὶ τῆς σημασίας τοῦ Ὁμήρου ἐν πάσῃ τῇ μετὰ ταῦτα ἱστορίᾳ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. «Αἱ Παρεκβολαὶ» τοῦ Εὐσταθίου ἀποδεικνύουν θαυμαστὴν πολυμάθειαν, ἐνέχουσαι πλείστας κριτικάς, ἑρμηνευτικάς, αἰσθητικάς, καὶ παντοειδεῖς ἄλλας παρατηρήσεις, περιφανῶς μαρτυρούσας τὴν ὀξυδέρκειαν καὶ τὴν φιλοπονίαν αὐτοῦ. Καίτοι δ' ἐπεκρίθη ὑπὸ νεωτέρων τινῶν φιλολόγων, ὅτι παρέβη τὸν κανόνα τῆς ἑρμηνευτικῆς, καθ' ὃν ὁ σχολιάζων μόνον τἀναγκαῖα πρὸς κατάληψιν τοῦ ποιητοῦ ἢ συγγραφέως ὀφείλει νὰ γράφῃ, παρεμβαλὼν οὗτος πλεῖστα σχόλια διὰ λεπτοτάτων μίτων πρὸς τὸ σχολιαζόμενον συνδεόμενα, ἐν τούτοις ἡ ἐξ αὐτῶν ὠφέλεια διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἶναι ἀνυπολόγιστος, ἀφοῦ καὶ πολλὰς διασωθείσας εἰδήσεις καὶ ἀποσπάσματα ἑτέρων συγγραφέων ἐξ αὐτοῦ καὶ μόνον καρπούμεθα καὶ θὰ παρέμενον ἄγνωστα εἰς ἡμᾶς σήμερον, ἂν ἡ φιλόσπουδος τοῦ Εὐσταθίου γραφὶς δὲν ἐφρόντιζε νὰ περισώσῃ ταῦτα εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Καὶ εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν Ἑνετικῶν σχολίων ὑπὸ τοῦ Γάλλου Β ι λ λ ο υ α ζ ώ ν (1789) αἱ «Παρεκβολαὶ» ἀπέβαλόν πως τὴν μεγάλην ἀξίαν, ἣν οἱ παλαιότεροι τῶν φιλολόγων ἀπέδιδον εἰς αὐτάς, ἀλλ' οὐχ ἧττον παραμένουσι καὶ θὰ παραμένωσιν εἰς τὸ διηνεκὲς ὡς θησαυρὸς ἀνεκτίμητος τοῖς φιλολόγοις διὰ τὴν μεγαλυτέραν καὶ ὀρθοτέραν κατανόησιν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, καθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν αὐτῶν διαδρομήν. Ὅθεν ὀρθῶς καὶ δικαίως ὁ Διονύσιος Θ ε ρ ε ι α ν ὸ ς εἶπεν, ὅτι εἰς τὸν «σοφὸν καὶ χρήσιμον τοῦτον ἱεράρχην, ὅστις κατεγίνετο νὰ ἐξηγῇ τὸν ἀρχηγὸν καὶ γενάρχην τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, τὸν Ὅμηρον, τὸ γένος, ὅταν ἀναλάβῃ, χρεωστεῖ ν' ἀνεγείρῃ εἰκόνα[1]». Ὁ Εὐστάθιος συνέγραψεν ἐπίσης «Παρεκβολὰς εἰς Διονύσιον τὸν περιηγητήν», δημοσιευθείσας πρὸ τῶν ὁμηρικῶν Παρεκβολῶν καὶ δὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1170 καὶ 1175. Τὰ σχόλια ἢ κάλλιον εἰπεῖν ὑπομνήματα ταῦτα, ὧν προτάσσεται πολύλογος ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ περὶ τοῦ Διονυσίου, εἶναι ἐλευθέρα πεζὴ παράφρασις μεθ' ἑρμηνευτικῶν παρατηρήσεων, αἵτινες ὅμως συγχωνεύονται εἰς ἓν ὅλον μετ' ἐκείνης. Καὶ τούτου τοῦ ἔργου ἡ ἀξία ἔγκειται ἐν τῇ χρησιμοποιήσει καλῶν, ἐν μέρει ἀπολεσθεισῶν, πηγῶν. Πρὸ τῶν ἀνωτέρω ἔργων

---

[1] Ἀδαμ. Κοραῆ I, 400.

ἐγράφησαν καὶ αἱ «Πινδαρικαὶ Παρεκβολαί». Ἀλλ' ἐκ τούτων μόνον ὁ Πρόλογος διετηρήθη μέχρις ἡμῶν. Ἐν αὐτῷ πραγματεύεται ὁ Εὐστάθιος περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς λυρικῆς ποιήσεως γενικῶς καὶ ἰδίᾳ περὶ τῆς πινδαρικῆς, εἶτα περὶ τοῦ βίου τοῦ Πινδάρου, περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, τοῦ πεντάθλου κλπ. Διὰ τὸ πλῆθος τῶν καλῶν, ἄλλοθεν μὴ γνωστῶν, εἰδήσεων καὶ παρατηρήσεων, καὶ τὸ σύγγραμμα τοῦτο κατατάσσεται εἰς τὰ πολυτιμότατα δείγματα βυζαντινῆς πολυμαθείας. «Σχόλια εἰς ἐπιγράμματα» τοῦ Εὐσταθίου περιεῖχε πιθανῶς ὁ καεὶς κῶδιξ τοῦ Ἐσκοριάλ. Ἀρχιερατεύων ἐν Θεσσαλονίκῃ ἔγραψε καὶ «Σχόλια εἰς τὸν ὕμνον τῆς Πεντηκοστῆς» τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἅτινα ἐδημοσίευσε μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Νορμαννῶν ἅλωσιν τῆς πόλεως τῷ 1185. Ἕτερα ἔργα τοῦ Εὐσταθίου εἶναι: «Ἱστορία τῆς ἁλώσεως τῆς Θεσ/νίκης ὑπὸ τῶν Νορμαννῶν» ἐν ἔτει 1185, περὶ ἧς πολλάκις ὡμιλήσαμεν ἀνωτέρω, Λόγοι ἐγκωμιαστικοὶ καὶ συγχαρητήριοι πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν, Νεκρολογία ἐπὶ τῷ θανάτῳ αὐτοῦ (1180), Προσφωνήσεις καὶ τέλος μέχρις ἡμῶν περιῆλθε Συλλογὴ ἐξ 74 Ἐπιστολῶν, ἃς ὁ Εὐστάθιος ἀπέστειλεν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, πρὸς ἱεράρχας, ἰδίᾳ τὸν Μιχαὴλ Χωνιάτην καὶ Εὐθύμιον Μαλάκην, καὶ πρὸς ἄνδρας κατέχοντας ὑψηλὰ τῆς πολιτείας ἀξιώματα. Τὰ πλεῖστα μικρότερα ἔργα τοῦ Εὐσταθίου ἐδημοσιεύθησαν, ὡς εἴπομεν, ὑπὸ τοῦ Tafel[1] καὶ ἐν Migne, PG. 135—136. Αἱ δὲ Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσσειαν ἐδημοσιεύθησαν τὸ πρῶτον ἐν Ῥώμῃ τὸ 1542—50 (3 τόμ.), ἐν Βασιλείᾳ τὸ 1559/60 καὶ τελευταίως ὑπὸ τοῦ Stallbaum ἐν Λειψίᾳ τὸ 1825/30 εἰς 7 τόμους.

Τοιοῦτος ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ὑπῆρξεν ὁ κλεινὸς τῆς Θεσσαλονίκης Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος Κατάφλωρος. Ἀστὴρ πρώτου μεγέθους, τοῦ ὁποίου ἡ ἐμφάνισις ἐλάμπρυνε τὸ πνευματικὸν στερέωμα τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα. Ἀλλ' ὡς ἡ ἀνατολὴ αὐτοῦ, ἤτοι ὁ χρόνος τῆς γεννήσεως παρέμεινεν ἄγνωστος τοῖς μεταγενεστέροις, οὕτω καὶ ἡ δύσις αὐτοῦ, ἤτοι τὸ ἀκριβὲς ἔτος τοῦ θανάτου του, παρέμεινεν ἐπίσης ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς. Ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Stadmüller[2] ὁ Terminus post quem, ἤτοι ἡ ἐνωρίτερον δυναμένη νὰ τεθῇ χρονολογία τοῦ θανάτου του εἶναι ἡ 1 Σεπτεμβρίου 1193. Τὰ αὐτά που δέχεται καὶ ὁ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῶν ἐπισκόπων Θεσ)κης ἀσχοληθεὶς Louis Petit, ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ: Les évêques de Thessalonique. Echos d' Orient 5 (1901/2) 30. Παλαιότεροι ὅμως καὶ τῶν νεωτέρων τινὲς μεταθέτουσι κατά τινα ἔτη ὕστερον τὸν χρόνον

---

[1] Eustathii Opuscula, Francofurti 1832.

[2] Mich. Choniates σ. 248.

τοῦ θανάτου τοῦ ἐνδόξου τούτου Ἱεράρχου. Πάντως ὁ Terminus ante quem εἶναι τὸ ἔτος 1197 ἢ 1198, καθ᾽ ὃ ὁ διαδεχθεὶς τὸν Εὐστάθιον Κωνσταντῖνος Μεσοποταμίτης ἠναγκάσθη ὑπὸ ἰσχυρῶν ἐχθρῶν πιεζόμενος νὰ παραιτηθῇ [1].

Προσεπαθήσαμεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν νὰ ἐπισημάνωμεν ἁδρᾶ τινα χαρακτηριστικὰ σημεῖα τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τῆς μεγάλης τοῦ Εὐσταθίου προσωπικότητος. Ἐν ἄλλῃ τινὶ ὁμιλίᾳ ἡμῶν προτιθέμεθα νὰ ἐξετάσωμεν τὸν Εὐστάθιον ὡς Θεολόγον καὶ ῥήτορα, παρέχοντες τα οὐσιώδη τῆς ἐπισκοπικῆς δράσεως τοῦ ἐνδόξου τούτου Ἱεράρχου, τὰ ὁποῖα ἐσταχυολογήσαμεν ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῶν ἔργων του. Ἀλλ᾽ οὔτε μία οὔτε δύο ἢ περισσότεραι διαλέξεις θὰ ἐπήρκουν διὰ τὴν δεοντολογικὴν ἀνάλυσιν τῶν ἔργων τοῦ Εὐσταθίου. Περατῶν τὸν λόγον τοῦτο μόνον ἐπιθυμῶ νὰ ἐξάρω: Ὅτι οὗτος, ἐὰν διὰ τὴν βυζαντιακὴν λογοτεχνίαν καὶ τὴν καθόλου ἑλληνικὴν διανόησιν ὑπῆρξε φωστὴρ παμμεγέθης, τιμήσας καὶ δοξάσας εἰς τοὺς αἰῶνας τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα, διὰ τοὺς Θεσσαλονικεῖς ὁ Εὐστάθιος Κατάφλωρος ἀπέβη καί τι πλέον, ἤτοι ὁ ἀναμορφωτὴς καὶ εὐεργέτης, ὅστις συνέδεσε τὸ ὄνομά του εἰς τοὺς αἰῶνας μὲ τοὺς ἐνδοξοτέρους ἀγῶνας τῆς ἱστορικῆς πόλεως, ἀναδειχθείς, κατὰ τὴν ὡραίαν φράσιν τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου [2], ἧς μνημονεύει καὶ ὁ Κων)τῖνος Ἀσώπιος [3] «τοῦ βίου λαμπτήρ, τοῦ λόγου πυρσός, τοῦ κόσμου μέγα φῶς, καὶ τῆς ἱερωσύνης ἥλιος». Δικαίως λοιπὸν θρηνῳδεῖ καὶ ἡ τῶν Θεσσαλονικέων πόλις διὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ Ἱεράρχου της. Ὡς ὁ μέγας Ἱεράρχης καὶ ῥήτωρ Μιχαὴλ Χωνιάτης λέγει ἐν τῇ Μονῳδίᾳ αὐτοῦ εἰς τὸν Θεσ)κης Εὐστάθιον, περιγράφων τὴν ἄφατον τῆς πόλεως θλῖψιν διὰ τὸν θάνατον τοῦ Εὐσταθίου: «Ἥ γε μὴν εὐδαίμων χθὲς δι᾽ ἐκεῖνον Θεσσαλονίκη καὶ νῦν οὐκ εὐδαίμων ἐκείνου χήρα, γεγωνότερον ἀνοιμώζουσα, παρ᾽ ὅσον καὶ διαφερόντως τῶν ἄλλων τῆς συμφορᾶς ᾔσθετο, οἷα κατολοφύρεται καὶ μεθ᾽ ὅσων καὶ οἵων τῶν δακρύων ἀνακαλεῖται τὸν ὡραῖον νυμφίον, τὸν καλὸν ποιμένα, τὸν καθηγητὴν τὸν σοφόν, τὸν σωτῆρα τὸν πολιοῦχον, τὸν πρόβολον καὶ κίονα κατὰ Πίνδαρον ἀστραβῆ καὶ εἴ τι ἄλλον ἐράσμιον καὶ σωτήριον πρᾶγμα καὶ ὄνομα. Οὕτω δὲ ἄρα πενθεῖ καὶ πρὸς τοῦ πάθους ἀπάγεται, ὡς ἂν εἰ κατ᾽ ἄκρας ἑάλω καὶ τοῦτο δεύτερον ἐκπεπόρθηται ἢ καὶ σχετλιώτερα πάσχειν οἴεται». Ὅθεν νομίζω, ὅτι δικαιοῦται ὁ ἱστορικὸς νὰ ὑπομνήσῃ καὶ τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν Θεσ)κης καὶ τὸν Δῆμον τῆς πόλεως τὴν μεγάλην ὀφειλήν, ἣν ὀφείλουσιν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Εὐσταθίου Καταφλώρου, ὥστε νὰ τιμήσωσι τοῦτο διὰ τῆς ὀνομασίας μιᾶς τοὐλάχιστον ὁδοῦ ἢ καὶ δι᾽ ἄλλων ἀναμνηστικῶν ἔργων.

---

1 Πρβ. Stadtmüller, μν. ἔ. σ. 313.
2 Μονῳδία, Σπ. Λάμπρου, Μιχ. Χων. τ. Ἀκ. τὰ Σῳζ. ΙΙ. 285,2.
3 Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων, Ἀθῆναι 1850 σ. 683/88.

Β'.

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΤΙΝΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Εἰς τὴν πρώτην διάλεξίν μου ἐξέθεσα τὰ βιογραφικὰ τῆς προσωπικότητος τοῦ Εὐσταθίου. Σήμερον προτίθεμαι, συμφώνως καὶ πρὸς τὴν δοθεῖσαν τότε ὑπόσχεσιν, νὰ ἐμφανίσω ἐνώπιον ὑμῶν τὸν Εὐστάθιον ὡς ποιμένα καὶ Θεολόγον καὶ ῥήτορα, ἤτοι ὡς ἐκκλησιαστικὸν συγγραφέα. Θ' ἀναλύσω ἔνια αὐτοῦ ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα, παρέχων τὰ οὐσιώδη καὶ μᾶλλον χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα αὐτῶν, δι' ὧν διαλάμπει ἡ φωτεινὴ σκέψις καὶ τὸ θερμουργὸν συναίσθημα τοῦ μεγάλου τούτου συγγραφέως καὶ ποιμενάρχου. Ἀλλὰ πρὸ τούτου ὑπεσχέθην ἅμα νὰ παράσχω δι' ἀναλύσεως τῆς πρὸς τὸν Εὐστάθιον «Μονῳδίας» τοῦ Εὐθυμίου Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης) ζωηρά τινα χαρακτηριστικὰ τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνδρός, εἰς τὰ ὁποῖα μέχρι σήμερον δὲν ἐπεστήθη δεόντως ἡ προσοχὴ τῶν ἐπιστημόνων, τῶν περὶ τὸν Εὐστάθιον ἀσχοληθέντων. Προετίμησα τὴν «Μονῳδίαν» ἢ μᾶλλον τὸν «Ἐπιτάφιον» τοῦ Εὐθυμίου Μαλάκη καὶ οὐχὶ τὴν «Μονῳδίαν» τοῦ ἑτέρου τῆς μεγάλης καὶ ἐνδόξου ταύτης τριανδρίας, ἤτοι τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου, διότι αὕτη, ἐκτενεστέρα οὖσα καὶ κεκαρυκευμένη μὲ ἄκρατον ῥητορισμὸν καὶ χρόνον περισσότερον θ' ἀπῄτει καὶ ἀνάλυσιν ἑρμηνευτικὴν ἐκτενεστέραν, διὰ νὰ καταστῇ δυνατὸν ν' ἀποσπάσωμεν τὰ μᾶλλον ἐνδιαφέροντα σημεῖα καὶ μᾶλλον ἀξιόλογα δι' ἡμᾶς σήμερον χαρακτηριστικὰ τῆς προσωπικότητος τοῦ Εὐσταθίου, ἐκ τοῦ ὁρμαθοῦ τῆς φραστικῆς καλλιεπίας, ὅσον καὶ σκοτεινῆς φρασιολογίας τοῦ κατ' ἐξοχὴν βυζαντιακοῦ ῥήτορος καὶ σοφιστοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐκ Χωνῶν.

1. Ἀνάλυσις
τῆς Μονῳδίας τοῦ σοφωτάτου κυρίου Εὐθυμίου, ἀναγνωσθείσης ἐπὶ τῷ τάφῳ τοῦ ἁγιωτάτου Θεσσαλονίκης κυροῦ Εὐσταθίου, μετά τινας ἡμέρας τῆς αὐτοῦ τελευτῆς

1. Ἰδοὺ λοιπὸν πῶς θρηνεῖ τὴν ἀπώλειαν τοῦ Εὐσταθίου «ὁ συνηλικιώτης καὶ σύντροφος» αὐτοῦ Εὐθύμιος Μαλάκης. Ἐν πρώτοις ἀρχό-

μενος δίδει ἀπάντησιν εἰς τὴν εὐλόγως γεννηθησομένην ὑπό τινος ἀπορίαν, πῶς ὁ ἐπιστήθιος φίλος εὑρίσκει τὴν δύναμιν ν' ἀνοίξῃ τὸ στόμα αὐτοῦ ἔστω καὶ διὰ νὰ θρηνήσῃ τὸν τόσον φιλούμενον καὶ ἡ ἀπώλεια αὐτοῦ δὲν συμπνίγει καὶ τὴν φωνὴν καὶ τὴν πνοὴν καὶ τὸν λάρυγγα ἐκ τοῦ πένθους; «Ἐμὲ δὲ καὶ θαυμάσεταί τις ἄρτι φθεγγόμενον, ὃν ἔδει τοῦ συμπνόου κειμένου καὶ τὰ χείλη συγκαταμύσαι καὶ πνοὴν ὅλην συγκατερεύξασθαι». Εἶτα ἐξακολουθεῖ ἐν ὕφει θρηνῳδικῷ νὰ ἐκθέτῃ τὰ διακατέχοντα αὐτὸν συναισθήματα ἐπὶ τῷ ἀδοκήτῳ θανάτῳ τοῦ πεφιλημένου ἀνδρός: «ἀλλὰ τί πάθω; ἐπόθουν ἰδεῖν τὸν ἐμὲ ποθοῦντα καὶ ταῖς καθημεριναῖς ἐλπίσιν ἐβουκολούμεθα, ὁ μὲν τὸν ἀδελφὸν ὑποδέξασθαι καὶ φιλενδεικτῆσαι περὶ τὸν ξένιον, ἐγὼ δὲ τῷ φιλουμένῳ περιχυθῆναι καὶ ἀφοσιώσασθαι οἱ τὸν φίλον. ἀλλ' οἴμοι! φθάνει τὸ τοῦ θανάτου ταχυπετὲς καὶ ὀξύδρομον, καὶ κεῖται μὲν ὁ πεποθημένος ἄφαντος, ἄναυδος· ἐγὼ δὲ τάφον περιίσταμαι τοῦτον, ὃν οὐκ οἶδ' ὅπως καὶ προσιδεῖν ἐκαρτέρησα· οὐδὲ γὰρ ἐπὶ τάφον ἠρχόμην, οὐδ' ἐπὶ πένθους ὑπόθεσιν, ἀλλ' ἐπὶ λειμῶνα Χαρίτων, ἐπὶ τερπνὴν ἀγαλλίασιν. καὶ γοῦν μοι τὰ μὲν τῆς ζώσης προσλαλιᾶς ὁ χάρτης οὗτος ἀναπληροῖ, ὃς καὶ ἀπὸ τῆς τοῦ πάθους αἰθάλης μᾶλλον ἢ τοῦ συνήθους βάμματος μεμελάνωται. καὶ φθέγγομαι μέν, ἀλλ' οὐχ οἷα καὶ τὸν ἀδελφὸν ὑπακοῦσαι καὶ ἀντιδοῦναι φθέγμα προσήγορον, ἀλλ' οἷα τάφον μόνον περιλαλῆσαι καὶ τοῖς παρεστῶσιν ἀνεγεῖραι κλαυθμόν. εἰ δὲ καὶ τὴν ἀδελφικὴν ἑστίαν ἔδοξά πως καταλαβεῖν, ἀλλ' οὔτε μοι προσυπαντῶντα βλέψω τὸν ἀδελφόν, οὔτε μὴν τὸν θυρωρὸν ὑπανοίγοντα· ἕστηκα δὲ μακρὸν κεκραγὼς καὶ κρούων τὴν θύραν καὶ οὐχ ὑπακούων οὐδείς»[1].

2. Γνήσιος μαθητὴς τῆς πλουσίας καὶ γλαφυρᾶς βυζαντιακῆς σοφιστικῆς ἢ Ῥητορικῆς ὁ Εὐθύμιος ἀποδεικνύμενος, πλέκει τὸν λόγον δι' εἰκόνων καὶ μεταφορῶν διὰ τὸ ἐναργὲς αὐτοῦ. Προσομιλεῖ τῷ Εὐσταθίῳ ὡς ζῶντι καὶ οὐχὶ νεκρῷ, φανταζόμενος τοῦτον βιβλίον ἐν τῇ χειρὶ κρατοῦντα καὶ ἐν τούτῳ ἐγκύπτοντα καὶ διαλαλοῦντα καὶ ἐκδιδάσκοντα σοφὰ τοῖς ἀκροωμένοις διδάγματα· εἶτα πάλιν θεωρεῖ τὸν Εὐστάθιον συγγράφοντα «πρὸς καταρτισμὸν τοῦ ποιμνίου ἢ βίους σκοτεινοὺς ἐρεβοδιφῶν καὶ ἀναπτύσσων, ὁπόσα κρύφια»,—ἐννοεῖ πιθανώτατα τὰς κατὰ τῶν μοναχῶν συγγραφὰς καὶ Ἱερεμιάδας αὐτοῦ—, «ἢ βασιλεῦσι πλέκων ἐγκώμια ἢ φίλοις ἐγχαράττων ἐπιστολὰς (ταῦτα δή σοι τὰ προσευχῆς καὶ μερίμνης ἀεί)». Οἱονεὶ ἐκλιπαρῶν παῦσιν τῆς σιγῆς ἐκ μέρους τοῦ ἀπελθόντος, ἀδικίαν αὐτοῦ χαρακτηρίζει τὴν νεκρικὴν σιγήν, ἀδικίαν δι' αὐτὸν τὸν Εὐθύμιον, ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον διὰ τὴν ἀπαρηγόρητον πόλιν τῶν Θεσσαλονικέων: «ἀδικεῖς δὲ καὶ τὴν σὴν ταύτην πόλιν, μὴ θρήνων ἐπαΐων τῶν πανοδύρτων, οὓς ἐπιλείβει σου τῇ

---

[1] Μπόνη, Εὐθ. τ. Μαλ. τὰ Σφζ. σ. 78/9.

σορῷ παννύχιός τε καὶ πανημέριος· ὡς ἔγωγε ταύτην καὶ ἐλεῶ, τοσοῦτον κόσμον ἀποθεμένην καὶ τηλίκον ὑποστᾶσαν δυστύχημα. Οὕτω καὶ νεὼ πολλάκις ἠλέησα τὸν κυβερνήτην ἀποβαλοῦσαν, οὕτω καὶ στρατιὰν τὸν στρατηγὸν ἀπολέσασαν· ἐπὶ δὲ σώματι καλῷ καὶ κοσμίῳ τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθέντι καὶ ἐπεδάκρυσα» (σ. 79,20)—σῶμα καλὸν καὶ κόσμιον ἐννοεῖ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Θεσσαλονίκης, κεφαλὴν δὲ τὸν ταύτης ἐπίσκοπον Εὐστάθιον.

3. Νῦν, λέγει ἀπολοφυρόμενος ὁ Εὐθύμιος, τῆς παλαιᾶς ὑπὸ τῶν Νορμαννῶν ἁλώσεως τῆς πόλεως ἀναμιμνησκόμενος, «γέγονεν ἡ Θεσσαλονικέων πόλις αἰχμάλωτος καὶ πολέμου δίχα καὶ βαρβάρων ἐπιδρομῆς ἐσκυλεύθη τῶν ἑαυτῆς κειμηλίων, ὅτι περ κράτιστον. δοκεῖ μοι καὶ ὁ ἐν μάρτυσι μυροβλύτης, τὴν τοῦ ῥείθρου πλημμύραν ἀνακόψας ἐπὶ μικρόν, τῆς οἰκείας πόλεως ἐπισημῆναι τὴν συμφοράν. ὁ δὲ τὴν πόλιν περικλύζων δεύτερος ποταμός,—ἐννοεῖ τὸν Ἀξιόν—, οὗ τὸ ῥεῦμα τῶν λόγων καὶ τοῦ Νείλου καταῤῥάκτας ἀπέκρυψεν, ἐπαύσατο ῥέων καὶ ὁ πολὺς ἐκεῖνος ῥοῖζος ἐσίγησε» (σ. 79,27). Οἱ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν μάθησιν διψῶντες ἀπὸ τοῦ νῦν θὰ κατακαίωνται «περικαεῖς τῷ πυρὶ τῆς δίψης» καὶ μὴ δυνάμενοι νὰ γλυκασθῶσι πλέον μὲ τὰ ὑπὲρ μέλι γλυκέα νάματα τῆς ἀναβλυζούσης σοφίας τοῦ Εὐσταθίου Καὶ οὐ μόνον οὗτοι, ἀλλὰ καὶ πολὺ μέρος ἐκ πάσης τῆς οἰκουμένης θὰ αἰσθανθῶσι τὴν στέρησιν τῶν τοῦ μάκαρος ναμάτων. Καὶ τῷ ὄντι· ὡς περὶ τῶν ἀποστόλων ἐγράφη, ὅτι ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης, οὕτω καὶ περὶ τοῦ Εὐσταθίου δύναται τοῦτο νὰ λεχθῇ. «καὶ εἶχε μὲν Θεσσαλονικέων τὸν λογογραφοῦντα, αἱ δὲ λοιπαὶ τῶν πόλεων, ἐν αἷς καὶ λόγων τρόφιμοί τινες καὶ φιλόκαλοι, μετεκαλοῦντο τοὺς λόγους· καὶ ἦσαν ὄντως πτερόεντες, ταχέως πρὸς τοὺς καλοῦντας μεταφερόμενοι. οὐκοῦν γέμει μὲν ἡ πόλις αὕτη τῶν σοφῶν τοῦ μάκαρος συγγραμμάτων, γέμει δὲ καὶ ἡ τῶν πόλεων βασιλίς, ὅθεν τοὺς λόγους ἐδρέψατο. εἰ δὲ καὶ πρὸς ἑτέρας βαδίσειας, οὐκ ἂν εὑρήσῃς τοῦ λόγου μέτοχον τῆς Εὐσταθίου Μούσης ἀμύητον» (σ. 80,14).

4. Καὶ τὰ ὀλίγα ταῦτα καὶ μόνα εἶναι ἱκανὰ νὰ ἐξάρουν τὸ περὶ τοὺς λόγους διάσημον καὶ τὸ τῆς σοφίας ἐξαίρετον τοῦ Εὐσταθίου, διότι ὁμιλοῦν ἀφ᾿ ἑαυτῶν καὶ εἶναι εἰς πάντας γνωστά. Τί δὲ νὰ εἴπω, λέγει ἐν συνεχείᾳ ὁ Εὐθύμιος, διὰ τὴν κοσμιότητα τοῦ ἤθους, τὴν χρηστότητα τῶν τρόπων καὶ τὸ ἐθελόκαλον τῆς προαιρέσεως; «Εὐσταθίῳ δὲ τῷ πάνυ πάνθ᾿ ὁμοῦ τὰ κάλλιστα συνελθόντα εὐθαλῆ παράδεισον ἀπετέλεσαν, πάσαις μὲν ἀρετῶν ἰδέαις περιβριθῆ καὶ κατάκομον, καρποῖς ὡραίοις ἐνευθηνούμενον, φέροντα δὲ ἀλλὰ καὶ τὸ τῆς γνώσεως ξύλον, γυναικὸς δὲ δίχα καὶ ὄφεως» (σ. 81,2). Ὡσεὶ δ᾿ ἐξαπορούμενος διὰ τὸν εὐθαλῆ τοῦτον παράδεισον τῶν ἀρετῶν τοῦ Εὐσταθίου, ὁ Εὐθύμιος θαυμάζων καὶ ὑμνῶν τοῦτον, ἐπάγεται: «ὢ καινὸς οὗτος παράδεισος, ἐν ᾧ φθόνος μὲν ἀπῆν, ψιθυρισμὸς δὲ οὐκ ἦν, οὐδὲ ἀπάτη καὶ γύμνωσις... ὢ νοῦς αἰθέριος· ὢ φρένες στερέμνιοι· ὢ φρονήσεως μέγεθος·

ὦ χειλέων γλυκύτητες μέχρι καὶ μόνου προσρήματος· ὦ χεῖρες καλαὶ μὲν κατὰ τὰς πρὸς Θεὸν ἐκτάσεις, οἷς τῷ λαῷ τὸν Κύριον ἐξηυμένιζον· καλαὶ δὲ καὶ τὸν κρουνὸν τοῦ ἐλέους, ὃν πενομένοις ἐπήγαζον. ὦ καλὰ πάντα καὶ πρὸς ἑαυτὰ καὶ πρὸς ἄλληλα καὶ ὡς λύρα τις ἢ κιθάρα καλῶς πρὸς ἁρμονίαν μίαν ξυναρμοζόμενα. ὦ γλυκεῖα προσλαλιὰ καὶ βλέμμα προσηνὲς καὶ μειλίχιον». (σ. 81,6). Ἀλλ' ὑπὲρ πάσας τὰς ἀρετὰς ὁ Εὐθύμιος θαυμάζει καὶ δικαίως, τὸ ὕψος τῆς ταπεινώσεως τοῦ μεγάλου ἄλλως καὶ ἐνδόξου καὶ σοφοῦ ποιμενάρχου. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀρετῶν, αἵτινες φύσει τε καὶ θέσει ἐκόσμουν τὸν Εὐστάθιον, ἡ ταπεινοφροσύνη τοῦ ἀνδρὸς ἦτο ὄντως ἡ ἀξιολογωτέρα, διότι σπανίως ἀπαντᾷ τις τὸ σοφὸν μὴ συνοδευόμενον ἀπὸ τὸ μεγάλαυχον. «οὔτε γὰρ τὸ περὶ τῆς σοφίας, οὔτε τὸ τῆς συνέσεως ὑπερβάλλον, τὸ τοῦ βίου φιλόσοφον, οὔτ' ἄλλο τι τῶν κατορθωμάτων οὐδὲν εἰς τὸ τύφου βάραθρον αὐτὸν ἀπεκρήμνισεν. οὐ μὴν οὐδὲ τὸ τῆς ἀξίας ὕψος, οὐδ' ὁ περίδοξος θρόνος—εἶναι λίαν ἀξιοπρόσεκτα, ὅσα ὁ Εὐθύμιος λέγει διὰ τὴν ἀξίαν τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς σημασίας τούτου διὰ τὸ Πανελλήνιον κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἐποχὴν—καὶ ὅσα τοῖς τὰ μεγάλα κληρουμένοις παρέπεται, κατοφρυῶσαι τοῦτον δεδυνάμωτο. ἀλλ' ἦν ὑψηλὸς μὲν τοῖς ἔργοις, ταπεινὸς δὲ τῷ φρονήματι καὶ μέγας μὲν ἐντὸς καὶ οἷον ἂν τις ἐκπλαγείη κατανοήσας καὶ τοῖς τοῦ Λιβάνου δένδροις συγκαταλέξειεν» (σ· 81, 29).—Ὁ Βυζαντινὸς ῥήτωρ Εὐθύμιος ἀφοῦ ἐξεθείασε τὸν θεῖον ἀληθῶς ἄνδρα καὶ τὰ πνευματικὰ αὐτοῦ χαρίσματα περιέγραψεν, ἔρχεται νῦν δι' ὀλίγων γραμμῶν, ἀλλὰ λίαν χαρακτηριστικῶν, νὰ σκιαγραφήσῃ τοῦτον καὶ κατὰ τὴν σωματικὴν διάπλασιν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν. Ἐὰν δὲν ἀπατῶμαι, ἐξ ὅσων τοὐλάχιστον ἐμελέτησα, οὐδεὶς μέχρι τοῦδε ἐπέστησε τὴν προσοχὴν αὐτοῦ εἰς τοὺς λόγους τούτους τοῦ Εὐθυμίου, δι' ὧν προσωπογραφεῖται ὁ Εὐστάθιος σωματικῶς. Θὰ ἐκπλαγῆτε ἀσφαλῶς, ὕστερον ἀπὸ τὴν μέχρι τοῦ τελείου περιγραφὴν τῶν πνευματικῶν τοῦ Εὐσταθίου χαρισμάτων νὰ πληροφορηθῆτε, ὅτι ὁ τόσον ἐκθειαζόμενος οὗτος ἐπίσκοπος τῆς ὑμετέρας πόλεως καὶ «παράδεισος» ἀρετῶν χαρακτηριζόμενος, «ἔξωθεν δὲ μικρός τε καὶ περιπέζιος καὶ οἷος ἐξαπατῆσαι καὶ εἰς περιφρόνησιν παρακινῆσαι τοὺς ἐντυγχάνοντας» (σ. 82,1) ἐφαίνετο. Ὁ μικρὸς λοιπὸν τὸ δέμας καὶ τὴν ἐμφάνισιν περιφρονητέος Εὐστάθιος ὑπῆρξεν ἐν τούτοις μέγας ἐν τῇ σοφίᾳ καὶ πελώριος ἐν τῇ ἀρετῇ καὶ ἐπιβλητικὸς ἐν τῇ ἐκτελέσει τοῦ καθήκοντος. Ἀλλὰ ἡ ταπεινοφροσύνη αὐτοῦ διεφαίνετο κυρίως, ὅταν ἐξήρχετο τοῦ περιβόλου τῆς ἐπισκοπῆς του. Οὔτε δορυφορία, ὡς οἱ πολλοὶ τῶν ἐπισκόπων τότε συνήθιζον, οὔτε ὀπαδοί, οὔτε κόλακες ἠκολούθουν αὐτῷ. Μόνον κατὰ τὰ τότε θέσμια διάκονός τις προεπορεύετο κρατῶν ἐν τῇ χειρὶ τὴν λαμπάδα, τὸ σύμβολον τοῦτο τοῦ χριστιανικοῦ φωτὸς καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, διὰ δὲ τὸν Εὐστάθιον σύμβολον ἅμα «τῆς ἔνδον οἰκουρούσης λαμπρότητος καὶ τοῦ φωτὸς τῶν ἔργων προάγγελος» (σ. 82,5).

Εἴπομεν καὶ εἰς τὴν προτέραν ἡμῶν διάλεξιν, ὅτι οἱ κατήγοροι τοῦ Εὐσταθίου μοναχοί, μένεα κατ᾽ αὐτοῦ πνέοντες, ἐκ τῶν ἀνορθωτικῶν αὐτοῦ τάσεων καὶ ἐπιτιμήσεών του διὰ τὸν λόγον τοῦτον, πολλὰ ψευδῆ καὶ συκοφαντικὰ κατὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου αὐτῶν διέσπειρον καὶ δὴ καὶ διὰ τὸ δῆθεν φιλόχρυσον καὶ φιλόπλουτον καὶ φιλοχρήματον καὶ φιλάργυρον τοῦτον κατεσυκοφάντουν. Καὶ φαίνεται ὅτι αἱ σπερμολογίαι αὗται εὗρον διάδοσιν καὶ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς Θεσσαλονίκης. Διὰ τοῦτο ὁ Εὐθύμιος δὲν ἀφίνει τὸ ζήτημα ἀναπάντητον, οὐδὲ ἐπιζητεῖ νὰ παρακάμψῃ τοῦτο, ἀλλ᾽ ἀναιρεῖ πάραυτα καὶ ἀποδεικνύει λήρους καὶ θρασύστομα ψεύδη τὰς διαδόσεις, τὰς δὲ χεῖρας αὐτοῦ λείας καὶ καθαράς, λέγων: «εἰ δὲ καὶ πλουτεῖν ἠγάπα, εἰ δὲ καὶ σωροὺς χρημάτων ἐπεστοιβάσατο, ζητεῖ τὴν ἐξ ὑμῶν μαρτυρίαν, οἷς ἦν ἀεὶ καὶ σύνοικος καὶ συνόμιλος. τί δέ; λημμάτων ἐπληροῦτο τὰς χεῖρας; τί δέ; ξενίοις καὶ δώροις ἔχαιρεν, ὡς καὶ τὰ πνευματικὰ τοῖς βουλομένοις ἔστιν ὅτε καταχειρίζεσθαι καὶ μολύνειν χεῖρας ἀθέσμοις λήμμασι; καὶ τίς οὕτω ψευδοεπὴς καὶ θρασύστομος, ὡς ἐπιθαῤῥῆσαι τοιούτῳ ῥήματι καὶ τὸν σπίλον ἐπιτρίψαι τῷ καθαρῷ καὶ τὸ φῶς ὀνομάσαι σκότος καὶ τὸν λυχνίτην καλέσαι κάχληκα; χεῖρες γὰρ ἦσαν ἐκείνου λεῖαι μὲν ἀεὶ καὶ καθαραὶ μετὰ τῆς Ἰακὼβ ἀπληστίας, μεταπλάσαι δὲ ταύτας εἰς τὸ ἀμφιλαφὲς οὐκ ἠνέσχετο, ὡς ἂν τὸ ἀληθὲς ἐπικρύπτοιτο· φύσει γὰρ καὶ τὸ ἐπίκλοπον ἐμίσει καὶ τὸ δόλιον ἀπεστρέφετο» (σ. 82,6). Πῶς ἦτο λοιπὸν δυνατόν, ὁ Εὐστάθιος, ὅστις παράδεισος τῶν ἀρετῶν ἦτο, νὰ θεωρηθῇ μικρὸς δωροδόχος καὶ ὁ εὐθαρσὴς ἐπιτιμητὴς τῶν κακιῶν, νὰ ἐμφανίζηται ὁ ἴδιος ἐν κρυπτῷ ἰδιοτελὴς καὶ συμφεροντολόγος, αὐτός, ὅστις φύσει «καὶ τὸ ἐπίκλοπον ἐμίσει καὶ τὸ δόλιον ἀπεστρέφετο»; Ἄπαγε τῆς βλασφημίας, λέγει ὁ Εὐθύμιος. Ἤρκει νὰ φανερωθῇ τις τῶν κακιῶν τούτων ἔνοχος διὰ νὰ καταστῇ τούτου ἐχθρὸς καὶ παντελῶς ὑπ᾽ αὐτοῦ νὰ μισηθῇ. Ὅλως τοὐναντίον ὁ Εὐστάθιος «ἐν ἀκακίᾳ καρδίας ἐν μέσῳ τῆς οἰκίας διεπορεύετο», καὶ τοῦ ὁποίου ὁ σύλλογος τῶν φίλων ἀπετελεῖτο οὐχὶ ἐκ πλουσίων, τῶν ὁποίων τὰς θύρας οὐδέποτε ἔκρουσεν, ἀλλ᾽ ἐκ λογίων. Ὡς ἔμβλημα τοῦ βίου αὐτοῦ ἔχων τὴν ἀλήθειαν «καὶ ἄγων ἴσα Θεῷ, τοὺς ποιοῦντας παραβάσεις ἐμίσει καὶ τοὺς λάθρα τοῦ πλησίον καταλαλοῦντας καὶ ψιθυρίζοντας ἐξεδίωκεν» (σ. 82,21).

5. Οἱονεὶ συγκεφαλαιῶν τὸ πλῆθος τῶν ἀρετῶν, αἵτινες ἐκόσμουν τὸν ἄνδρα, ὁ Εὐθύμιος ἐκφράζει τὰ διακατέχοντα αὐτὸν συναισθήματα θαυμασμοῦ μὲ τὴν γνωστὴν ῥητορικὴν παθοποιίαν τοῦ πλουσίου βυζαντιακοῦ λεξιλογίου, λέγων: «Ὦ τί σου πρῶτον ἀποκλαύσομαι, θειότατε ἀδελφέ; τί δέ σου δακρύσω δεύτερον; τὸ ἐμβριθὲς καὶ φιλόσοφον, ἢ τὸ κοινωνικὸν καὶ φιλάλληλον; τὸ σῶφρον τῆς γλώττης, ἢ τὸ γλυκύ τε καὶ χάριεν; τὴν ἀρχιερατικὴν εὐκοσμίαν, ἢ τὴν πολιτικὴν ἐπιφάνειαν;» (σ. 82,24). Πάντα ταῦτα, πολύχρωμα καὶ εὐώδη ἄνθη ἀρετῶν παντοδαπῶν ὄντα, συνήρμοσε καὶ συνεκέρασεν εἰς ἓν ὅλον, ὥστε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐν τῷ συνόλῳ ν᾽ ἀποτελῇ ἀν-

θοδέσμην εὐώδη καὶ εὔχρωμον ποικιλωτάτων ἀποχρώσεων πνευματικῶν προσόντων καὶ ἀρετῶν. Δικαίως λοιπὸν καὶ πρὸ τῆς τελευτῆς ἐμακαρίζετο καὶ μετὰ τὸν θάνατον θρηνεῖται, διὰ τὰς ἀρετὰς ἐξυμνούμενος. Καὶ νέος ὅτε ἦτο ἀπέβη περίδοξος καὶ γέρων κατέστη ἀοίδιμος. Ὅτε δὲ καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀρχιερωσύνης ἀνέδραμεν, ἐξέλαμψεν ὡς φωστὴρ εἰς πᾶσαν τὴν οἰκουμένην: «εἷς ἐν ἀρχιερεῦσιν, εἷς ἐν σοφοῖς ὁ Θεσσαλονίκης παρὰ πᾶσιν ἀνεκηρύττετο» (σ. 83,6). Πῶς λοιπὸν νὰ μὴ θρηνῇ τις διὰ τὴν ἀπώλειαν τηλικούτου ἀνδρός; Πῶς νὰ μὴ ἐποδύρεται «ὁ λογικὸς χορὸς ἅπας καὶ τούτων πλέον οἱ σοφοὶ μαθηταί;» Πῶς νὰ μὴ κλαίῃ «ὁ τῶν ἀρχιερέων κατάλογος» διὰ τὴν ἀπώλειαν τοιούτου ποιμένος, «ὃν εἶχε καὶ καύχημα καὶ κόσμον» καὶ πῶς ὑπὲρ πάντας αὐτὸς ὁ Εὐθύμιος νὰ δυνηθῇ νὰ φέρῃ γενναίως τὴν θλῖψιν ταύτην τὴν μεγάλην, ἀφοῦ ἔχασε «τὸν συνηλικιώτην καὶ σύντροφον», μετὰ τοῦ ὁποίου καὶ μαθημάτων συμμετέσχε καὶ ὅλον τὸν χρόνον τῆς νεότητος «συνηυλίσθη καὶ συνέζησε» καὶ «εἰς μίαν ἄμφω ψυχὴν συνεκράθη καὶ συνεδέθη» μετ᾽ αὐτοῦ; Τὰ ὀλίγα ταῦτα δύναται μόνον νὰ λογογραφήσῃ πρὸ τοῦ σιγῶντος τάφου τοῦ φιλτάτου του ὁ Εὐθύμιος. Ἡ γλῶσσα πλέον συμπνίγεται αὐτοῦ καὶ τὰ διακατέχοντα αὐτὸν συναισθήματα ἐπὶ τῷ ἀδοκήτῳ θανάτῳ τοῦ πεφιλημένου Εὐσταθίου, συσκοτίζουν τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν διὰ νὰ συνεχίσῃ, καθὰ ὤφειλε, τὸν ὕμνον καὶ τὸν θρῆνον. Ἀλλ᾽ ὅπερ ἐν τέλει κάμνει τοῦτον ἐπὶ μᾶλλον δύσθυμον, εἶναι ὅτι ἐξέλιπε πλέον ἡ ἐλπὶς δι᾽ αὐτὸν νὰ εὕρῃ τὴν γλυκυτάτην γλῶτταν τοῦ Εὐσταθίου διὰ νὰ ἐπιψάλλῃ τὸν ἑαυτοῦ ἐπιτύμβιον. Ὅθεν ὁ Εὐθύμιος καὶ τοῦτο θεωρεῖ μετὰ τὴν νῦν συμφορὰν «δυστύχημα δεύτερον» (σ. 83,25) δι᾽ ἑαυτόν.

Ὅσον καὶ ἂν ὁ «Ἐπιτάφιος» τοῦ Εὐθυμίου εἶναι διηνθισμένος μὲ ὅλα τὰ μέσα τῆς βυζαντιακῆς σοφιστικῆς, ἥτις εἰς παντοίας πολλάκις ὑπερβολὰς ἐξικνεῖται, προκειμένου νὰ ὑμνήσῃ τὸ πρόσωπον τῆς ἐκλογῆς της, δὲν ἐπιτρέπεται οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι ἐν μέσῳ τοῦ ῥητορικοῦ πλούτου τῶν λέξεων, δὲν ἀφίνεται νὰ διαφανῇ ἡ ἀλήθεια περὶ τὸ ὑμνούμενον πρόσωπον καὶ νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ ἀξιολογία τῆς ὅλης φυσιογνωμίας του. Καὶ νομίζω ὅτι δὲν σφάλλω, ὅταν δέχωμαι, ὅτι ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ τοῦ Εὐθυμίου Μαλάκη ἔχομεν ἕνα σύντομον μέν, ἀλλ᾽ ἀρκετὰ περιεκτικὸν χαρακτηρισμὸν τῆς προσωπογραφίας τοῦ ἡμετέρου Ἱεράρχου.

Καιρὸς εἶναι τώρα νὰ μεταβῶμεν καὶ εἰς τὴν ἀ ν ά λ υ σ ι ν τῶν ἰδίων τοῦ Εὐσταθίου ἐκκλησιαστικῶν συγγραφῶν, ἵνα ἀμεσωτέραν ἀποκτήσωμεν ἀντίληψιν τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνδρός. Ἐν τῇ ἀναλύσει τῶν ἔργων του ἀκολουθῶ τὴν σειρὰν τῆς ἐκδόσεως τοῦ Migne τ. 135/6 διὰ τὸ ἄνετον καὶ προσιτὸν αὐτῆς, ἐφ᾽ ὅσον ἄλλως τε ἡ ἔκδοσις αὕτη δὲν εἶναι ἢ ἁπλῆ ἀνατύπωσις τῆς ἐκδόσεως τοῦ Tafel, Opuscula. Προκαταβολικῶς ὀφείλω νὰ γνωρίσω εἰς ὑμᾶς, ὅτι καὶ αἱ δύο ἐκδόσεις στεροῦνται μὲν τῶν ἐπιστημονικῶν ἀπαιτήσεων τῆς σήμερον, ἀλλ᾽ αὗται στηριζόμεναι εἰς τὴν

κατ' εἶδος γραμματειακὴν διαίρεσιν, τὰ μέγιστα διευκολύνουν τὸν ἐρευνητὴν διὰ τὴν ἄντλησιν ἀξιολογωτάτων καὶ ποικιλωτάτων εἰδήσεων, μεγάλης ἐκκλησιαστικοϊστορικῆς ἰδίᾳ σπουδαιότητος.

Καὶ νῦν ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῶν ἔργων τοῦ Εὐσταθίου.

2. Ἀνάλυσις ὁμιλιῶν τινων τοῦ Εὐσταθίου μετὰ κριτικῶν καὶ ποικίλων ἄλλων παρατηρήσεων

1. Ὁμιλία Α'. **(Migne,PG135,520—538)**

Ἡ πρώτη ὁμιλία φέρει τὴν ἐπιγραφήν: «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Εὐσταθίου, μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, εἰς τό: «Ἐκοπίασεν εἰς τὸν αἰῶνα, καὶ ζήσεται εἰς τέλος» (Ψαλμ. 48,10). Διαλαμβάνει δὲ ὁ διδασκαλικὸς οὗτος λόγος καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, καὶ ταπεινώσεως, καὶ νηστείας, καὶ λούματος, καὶ εὐχῆς, καὶ λοιπῆς ἐναρέτου διαγωγῆς». Εἶναι ἀπορίας ἄξιον ὅτι ὑπ' οὐδενὸς μέχρι τοῦδε ἐπεστήθη ἡ προσοχὴ ὅτι πρόκειται περὶ «παραινετικοῦ» λόγου τοῦ Εὐσταθίου πρὸς τὸν κλῆρον τῆς ἐπισκοπῆς του. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο συνήγαγον ἐκ τῆς μελέτης τοῦ λόγου, τῆς παραινετικῆς πλοκῆς αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ, προκειμένου περὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τῶν συμβουλευομένων, τῆς συγκρίσεως τούτων πρὸς τοὺς μοναχούς, τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν τῶν ὁποίων δὲν πρέπει νὰ μιμῶνται, τῶν προσφωνήσεων «ὦ κατὰ Θεὸν ἀδελφέ», «ὦ ἐν τῷ βίῳ ἀδελφέ», «ὦ ἐν Χριστῷ ἀδελφοὶ» κλπ., ὡς καὶ εἰδικῶν τινων ἐκφράσεων, αἵτινες μόνον εἰς κληρικοὺς δύνανται ν' ἀναφέρωνται. Καὶ τοιαῦται εἶναι: «Οὐκοῦν ἄφετε τοὺς μοναχοὺς ἀγωνίζεσθαι ἄλλως καὶ συντονίας ἔχεσθαι· ὑμεῖς δὲ ὑφειμένως, ὡς ἐγχωρεῖ, μεταχειρίζεσθε τὸ ἐναρέτως ἀγαθὸν» (135, 532 A). «Καὶ τί ὁ πρὸς ἀμετρίαν ἐγκρατευτικῶς προκαλούμενος τὸν ἐν ἡμῖν διδασκόμενον; Γονυκλίτησον ἀναγκαίως, ὦ κατὰ Θεὸν ἀδελφέ, εἰς ὅσον δύνασαι· μὴ ἐξισχύων δὲ ὅλως, πρόσευξαι τῷ Θεῷ καθηκόντως ὀρθοστάδην, μὴ κάμπτων γόνυ κατὰ τὸν ἁγιώτατον τοῦτον: Ἔστη, φησίν, ἐν τῇ θραύσει ὁ δεῖνα θεράπων Θεοῦ, καὶ ἐξιλάσατο, καὶ τὸ κακὸν ἐπαύσατο, καὶ ἐκορέσθη κρινωθεὶς ἐκεῖνος, καὶ οὕτω σφαιρωθείς, καὶ συστολῇ τοιαύτῃ γενόμενος, ἔτι αὐτῷ αἱ Μωσαϊκαὶ χεῖρες οὐ πρὸς τῇ γῇ ἐρειδόμεναι, συγχαλωμένου τοῦ προφήτου, ἐνήργουν τυπωδῶς τὰ ἐν ὑστέρῳ χρόνῳ σταυρικὰ τεράστια, μεταρσιούμεναι εἰς οὐρανόν, καὶ οὕτω καθέλκουσαι δι' εὐχῆς τὴν ἐκεῖθεν βοήθειαν» (135, 532 D). Ἐπίσης ὁ Εὐστάθιος ὁμιλεῖ περὶ «ἀδελφότητος», ἥτις, συμφώνως πρὸς τὰ συμφραζόμενα, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἱερατικὴν ἀδελφότητα, ἤτοι τὸν κλῆρον τῆς Θεσσαλονίκης. Ἰδοὺ καὶ τὸ χωρίον: «Ἐμάθομεν γὰρ εἶναί τινα πόνον, ὃν συλλαβών τις ἔτεκεν ἀνομίαν· τοιοῦτος δὲ πόνος καὶ ὁ

τῶν ἀχθομένων καὶ οἷον ἀλγούντων καὶ κατακναιομένων τὴν ψυχήν, ὅτι μὴ ἐνεργοῦσι τὰ εἰς βλάβην τ ῆ ς ἀ δ ε λ φ ό τ η τ ο ς». (135, 536D). Ἀλλ' ἐναργεστέρα καὶ ἐκτὸς πλέον ἀμφιβολίας εἶναι ἡ ἀπόδειξις τῆς ἀληθείας τῶν ὑφ' ἡμῶν λεγομένων, ἐκ τῶν ἑπομένων σαφεστάτων χωρίων, ἅτινα προφανῶς ἀναφέρονται εἰς ἱερωμένους. Εἶναι δὲ τὰ ἑξῆς: «Οὐδὲ γὰρ οὐδὲ ἀθροίζεσθαι εἰς τὸν τοῦ Θεοῦ ναὸν ἀξιοῦμεν οἱ μεριμνῶντες μωρὰ καὶ ἄλλως δὲ περὶ πολλὰ τυρβάζοντες καὶ βιωτικοὶ μὲν πάνυ τι ἐφιέμενοι, τοῦ παραδείσου δὲ γενέσθαι ἀνιέμενοι καὶ μὴ ἐνθυμούμενοι, ὡς τοιοῦτον βίον τρίβοντες οὔτε τοῖς ἑπτὰ μερίδα κατὰ τὸ θείως γεγραμμένον διδόαμεν καὶ τοῖς ὀκτὼ οὐδὲ ὀβολιαῖόν τι ἀπομεριζόμεθα» (135,537B). Τέλος τὸ τελευταῖον χωρίον ἔχει ὡς ἀκολούθως: «Διὸ εὔχομαι τοὺς εἰς τ ὸ ἁ γ ί α σ μ α τ ο ῦ Θ ε ο ῦ ε ἰ σ ε ρ χ ο μ έ ν ο υ ς καὶ ἀεὶ φυλάττεσθαι αὐτοῖς ἀξιοῦντας τὸ τοιοῦτον ἀγαθόν, μὴ κάμνειν κατὰ ἀνθρώπων, μηδὲ πονεῖν κατὰ τῶν ὁμοφύλων...· ἀλλὰ μισεῖν ὑπερλίαν τὸ τοιοῦτον κοπίαμα καὶ λέγειν ἕκαστον, ὡς Τοῦτο κόπος ἐστὶν ἐνώπιόν μου, συγκόπτων καὶ κατατέμνων καὶ τὴν κατὰ πνεῦμα συμφυΐαν ἀποδιαιρῶν καὶ χορδεύων οἷον τὴν ἔ ν θ ε ο ν ὁ λ ο μ έ λ ε ι α ν» (135, 537B/C). Νὰ εἰσέλθω νῦν εἰς τὰς λεπτομερείας τοῦ λόγου κρίνω οὐχὶ σκόπιμον, διότι δὲν θὰ ἐπήρκουν οὐχὶ δύο ἢ τρεῖς διαλέξεις, ἀλλὰ συνεχῆ δι' ὅλου τοῦ ἔτους μαθήματα καὶ ἴσως θὰ ὑπεχρεούμην ὁλόκληρον σύγγραμμα πολυμερὲς καὶ ὀγκῶδες νὰ συγγράψω. Ἓν μόνον ἀκόμη ζήτημα θὰ ἐπεθύμουν νὰ θέσω πρὸ τῆς κρίσεως ὑμῶν: Ἐφ' ὅσον ἡ ὁμιλία αὕτη ἐμφανίζεται ὡς «πρώτη» καὶ δὴ καὶ εἰς τὸν κλῆρον τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ Εὐσταθίου ἀπευθυνομένη, εὐλόγως γεννᾶται ἡ ἰδέα μήπως ἅμα τῇ ἀφίξει τοῦ Εὐσταθίου εἰς Θεσσαλονίκην οὗτος συνεκάλεσε τὸν ὑφ' αὐτὸν κλῆρον, ἵνα νουθετήσῃ τὰ δέοντα καὶ χαράξῃ τὰς γραμμὰς τῆς πολιτείας αὐτῶν καὶ ὡς χριστιανῶν καὶ ὡς ποιμένων καὶ ὡς κοινωνικῶν ἀξιωματούχων, ἐφ' ὅσον ὁμιλεῖ οὐ μόνον περὶ βασικῶν πνευματικῶν ἀρετῶν, οἷον περὶ ἐλεημοσύνης καὶ ταπεινώσεως καὶ νηστείας κ.ἄ., ἀλλὰ καὶ περὶ ἀξιοπρεποῦς τούτων ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως καὶ καθαρότητος διὰ λουτρῶν κλπ. Ὅτι καὶ ἐν τῇ ὁμιλίᾳ ταύτῃ ὁ πολὺς Εὐστάθιος ἐμφανίζεται ῥηξικέλευθος καὶ ἀνακαινιστής, ὑποπίπτει πάραυτα εἰς τὸν μελετητήν. Αἱ ἰδέαι, φέρ' εἰπεῖν, ἃς ἐκφράζει περὶ νηστείας, τὸ ἔμμεσον ἀντιμοναχικὸν αὐτοῦ πνεῦμα, τὸ διὰ λουτροῦ λούσιμον κλπ., δεικνύουν ἄνδρα νεωτεριστὴν καὶ διὰ τὴν ἐποχήν του μάλιστα, θὰ ἠδύνατό τις μὴ ἁμαρτάνων νὰ χαρακτηρίσῃ τοῦτον ἐπαναστάτην. Ἀλλ' ὅτι ἐξ ἄλλου διὰ μέσου τῶν γραμμῶν διαβλέπει ἅμα τις τὸν θερμουργὸν τῇ πίστει ἱεράρχην, τὸν ζηλωτὴν ἐκτελεστὴν τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν καὶ τὸν γνήσιον ἑρμηνευτὴν τοῦ ἀληθοῦς χριστιανικοῦ πνεύματος, οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία. Θὰ μὲ ἀπέλιπεν ὁ χρόνος καὶ ὑμεῖς θὰ μ' ἐγκατελίπετε ἀσφαλῶς ληροῦντα, ἂν διὰ τῶν γραμμῶν τοῦ Εὐσταθίου ἐπεζήτουν ἅμα νὰ συναγάγω χρήσιμα διδάγματα διὰ τὰ ἤθη τῶν μοναχῶν καὶ κληρικῶν τῆς ἐποχῆς του.

Παραπέμπω ἁπλῶς τὸν ἐφιέμενον εἰς τὴν μετὰ κρίσεως μελέτην τῶν ἔργων τοῦ Εὐσταθίου.

Καὶ νῦν ἄς μεταβῶμεν εἰς τὴν δευτέραν κατὰ σειρὰν ὁμιλίαν.

2. Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔτους (Migne, PG. 135, 540/60)

Ἡ ὁμιλία αὕτη εἶναι ἀνεπίγραφος. Ἡ ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Tafel εἰλημμένη λατινικὴ ἐπιγραφὴ ἐν Migne ἔχει ὡς ἑξῆς: «Oratio anno auspicando habita», ἤτοι «Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔτους». Δύο σαφῆ χωρία τῆς ὁμιλίας ταύτης παρέχουν ἀπόδειξιν τοῦ χρόνου τῆς ἐκφωνήσεώς της. Ταῦτα εἶναι: «...ἐπιδραμὼν ἐκεῖνος, οἷα καί τις Λατῖνος πολιορκητής, ὁποίων καὶ αὐτῶν οἴμοι πεπειράμεθα...» (135, 556 B) καὶ «Ἔτι πρὸ ὀφθαλμῶν οἷον ἡμῖν τὰ ἐν τῇ ἁλώσει κακά, ὧν συνεργάται ὅτι μάλιστα οἱ ἐκ Σικελίας Ἄφροι». Προδήλως λοιπὸν ἡ ὁμιλία ἐλέχθη τῇ 1 Μαρτίου[1] τοῦ 1186 ἔτους, ἐφ᾽ ὅσον τόσον πρόσφατα ἐμφανίζονται τὰ ἐπὶ τῇ ἁλώσει κακὰ καὶ ἐφ᾽ ὅσον γνωστὸν τυγχάνει ὅτι ἡ μὲν ἅλωσις τῆς πόλεως ἔλαβε χώραν τῇ 24 Αὐγούστου 1185 ὑπὸ τοῦ κόμητος Ἀλδουΐνου, ἡ δὲ ἀπελευθέρωσις ταύτης ὀλίγους μῆνας βραδύτερον, ἤτοι μετὰ τὴν πανωλεθρίαν τῶν Νορμαννῶν, ἣν ὑπέστησαν ὑπὸ τοῦ βυζαντιακοῦ στρατοῦ, ὁδηγουμένου ὑπὸ τοῦ ἀρίστου Ἕλληνος στρατηγοῦ Ἀλεξίου Βρανᾶ, τῇ 7 Ν/βρίου 1185 ἐν τῷ παρὰ τὸν Στρυμόνα χωρίῳ Δημητρίτσι (Γκέλτζερ παρὰ Κρουμπάχερ — Σωτηριάδη, Ἱστ. τ. βυζ. λογ. III, 456/8. Ἀμάντου, Ἱστ. τ. βυζ. κράτους Β΄,). Ἐνταῦθα εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ φέρω ἐνώπιον ὑμῶν καὶ γεννηθεῖσαν εἰς ἐμὲ νέαν ὑπόθεσιν, μήπως ἡ πρώτη ὁμιλία, περὶ ἧς τὸν λόγον ἐποίησα ἀνωτέρω, δέον νὰ χρονολογηθῇ βραδύτερον τοῦ 1175, ἤτοι τοῦ ἔτους τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Εὐσταθίου. Διότι τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς ὁμιλίας ταύτης δεικνύει ὅτι δὲν πρόκειται περὶ «εἰσβατηρίου», παρὰ ἁπλῶς περὶ «παραινετικοῦ» λόγου πρὸς τὸν κλῆρον τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ Εὐσταθίου. Αἱ διδόμεναι συμβουλαὶ προϋποθέτουν ἱκανὴν γνῶσιν τῶν συνθηκῶν, ὑφ᾽ ἃς διῆγεν ἡ Ἐκκλησία Θεσ)κης καὶ ἰδίᾳ οἱ μοναχοί. Ἐπίσης προϋποθέτει αὕτη ἔναρξιν τῆς διαστάσεως Εὐσταθίου καὶ μοναχῶν, ἥτις ἐξειλίχθη, ὡς εἴπομεν καὶ εἰς φανερὰν κατ᾽ αὐτοῦ συνωμοσίαν, ἀναγκάσασαν αὐτὸν ν᾽ ἀπέλθῃ προσωρινῶς τῆς ἐπισκοπῆς του. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ οὐδεμία ἑτέρα ἔνδειξις ἐν τῇ ὁμιλίᾳ ταύτῃ ὑφίσταται διὰ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αὕτη ἐλέχθη μετὰ

---

[1] Ἐν Βυζαντίῳ πρώτη τοῦ ἔτους ἦτο, ἐκκλησιαστικὴ μὲν ἡ 1 Σεπτεμβρίου, πολιτικὴ δὲ πολλάκις καὶ ἡ 1 Μαρτίου. Ὅρα Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός. Athènes 1948 τ. Β, Ι σελ. 19 ἑ.ἑ. Ἀλλ᾽ ἡ 1 Σ)βρίου ἀποκλείεται, ἐφ᾽ ὅσον ἡ μνημονευομένη ἐνταῦθα ἧττα τῶν Νορμαννῶν ἐπῆλθε τῇ 7 Ν)βρίου 1185. Ἄρα πρόκειται περὶ τῆς 1 Μαρτίου 1186, ἀφοῦ τόσον πρόσφατα ἐμφανίζονται τὰ ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Θεσ)κης, τῇ 24 Αὐγούστου 1185, κακά.

τὴν προσωρινὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Εὐσταθίου ἐκ τῆς ἐπισκοπῆς του, λόγῳ τῆς κατ' αὐτοῦ συνωμοσίας τῶν μοναχῶν. 'Αλλὰ καὶ τὸ ἀκριβὲς ἔτος τῆς ἀπομακρύνσεως ταύτης τοῦ Εὐσταθίου παραμένει ἐπίσης ἄγνωστον. Πάντως ὁ Εὐστάθιος ἀπὸ πολλῶν ἤδη ἐτῶν ἦτο ἐπίσκοπος [1]. 'Ο Tafel [2] θέτει τὴν φυγὴν ταύτην τοῦ Εὐσταθίου μικρὸν μετὰ τὸ 1185. διότι οὗτος ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Εὐσταθίου «'Επίσκεψις...» (σ. 255, 20) ἐσφαλμένως εὑρίσκει ὑπαινιγμὸν εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Νορμαννῶν ἅλωσιν τῆς πόλεως (1185). [3] Κατόπιν ὅλων αὐτῶν νομίζω ὅτι δὲν θὰ ἡμάρτανέ τις ἂν τὸν χρόνον τῆς ὁμιλίας ταύτης ὥριζε μεταξὺ τοῦ 1180 καὶ 1185. 'Εκ πάντων τούτων φανερὸν καθίσταται πόσον δύσκολον εἶναι νὰ ἐξευρεθοῦν μὲ μόνην ἐπικουρίαν τὰ ἐσωτερικὰ τεκμήρια ἑνὸς κειμένου, ἀκριβεῖς χρονολογικαὶ ὁροθετήσεις. 'Αλλ' ἂς εἰσέλθωμεν ἐγγύτερον εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ὑπὸ ἀνάλυσιν δευτέρας ὁμιλίας.

Δὲν προτίθεμαι ν' ἀναλύσω ὁλόκληρον τὴν ὁμιλίαν, ἐλλείψει χρόνου. Θὰ σημειώσω ἰδιαιτέρως μόνον σπουδαῖα ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως σημεῖα, ἅτινα διαφαίνονται ἐν αὐτῇ, λίαν χρήσιμα δι' ἡμᾶς. 'Ο Εὐστάθιος εἰσέρχεται ἀμέσως εἰς τὸ θέμα τῆς ὁμιλίας του, λέγων: «Εὐλογεῖται στέφανος ἐνιαυτοῦ πάντως ὑπ' αὐτοῦ Θεοῦ, ὦ ἀδελφοί [4], καὶ ἡ τοιαύτη εὐλογία φαίνεται οὐ δόσις ἁπλῶς εἶναι, ἀλλ' ἀντίδοσις. Εὐλογούμενος γὰρ ὁ Θεὸς ὑφ' ἡμῶν, ἀντευλογεῖ τὰ καθ' ἡμᾶς» (135,540C). Πῶς δὲ ἀληθῶς εὐλογεῖται καὶ δοξάζεται ὁ Θεὸς ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ἔρχεται εὐθὺς ἀμέσως νὰ εἴπῃ. Οὐχὶ μόνον δι' ὑμνῳδικῶν δοξολογιῶν καὶ λοιπῶν εὐχαριστιῶν, ἀλλὰ πρὸ πάντων διὰ τῶν ἐναρέτων πράξεων. Ποῖαι δὲ εἶναι αὗται ἔρχεται ὁ γλαφυρὸς οὗτος διδάσκαλος κατωτέρω νὰ εἴπῃ: «Τί γὰρ ἂν καὶ δοίη τῷ Θεῷ ἄνθρωπος πρὸς ἀξίαν; Πῶς δ' ἂν συναλλάξοι πρὸς ἰσότητα; Δωρεὰν ἡμῖν πάντα τὰ ἐξ ἐκείνου, εἰ καὶ τὰ ὑπὲρ τὴν δύναμιν συνεισενέγκωμεν. Οὐδὲν ἀντισηκοῦν, οὐδὲν ἰσόσταθμον. Τί κέγχρος πρὸς οὐρανόν; Τηλικοῦτον τὰ ἐξ ἡμῶν πρὸς τὰ τοῦ Θεοῦ. Τί τὸ οὐδὲν πρὸς τὸ πᾶν; Τοιοῦτον τὸ ἡμέτερον πρὸς τὰ θεῖα. Καὶ ὅμως οὐ λέγω τὸ παροιμιῶδες ἐκεῖνο τὸ «Δός τι καὶ λάβε τι»· ἀλλά, «Δός τι μετρητὸν καὶ ἀντίλαβε τὸ ἀμέτρητον»· μᾶλλον δέ, «δίδου μικρὸν καὶ ἀντιλάμβανε μέγιστον». Ποῖον μικρόν; Νοῦν ὀρθόν· ἐξάγγελον λόγον ἀληθῆ· γλῶσσαν ἀῤῥύπαρον· τὸ μὴ τρίζειν ὀδόντας ἐπὶ τοῖς

---

[1] Tafel, Opuscula σ. 160,77: «ἡ πολυετὴς διδασκαλία».

[2] Betrachtungen über den Mönchsstand. Eine Stimme des zwölften Jahhunderts. Aus dem Griechischen des Eustathius von Thessalonich. 1847 σ 16,178 σημ. 6.

[3] Πρβ. ἐπίσης Ivan Snêgarov, Istoria na Ochridskata archiepiskopija 1 (1924) 226/7 παρὰ G. Stadtmüller, Mich. Chon. σ. 161 σημ. 4.

[4] Πρβ. 'Απολυτίκιον τῆς πρώτης τοῦ ἔτους—δηλ. τῆς 1 Σεπτεμβρίου ἢ 1 Μαρτίου—ἔνθα ἀπαντᾷ ἡ αὐτὴ περίπου φράσις.

μηδὲν αἰτίοις' — ἡ φράσις ὑπαινίσσεται ἴσως τὴν κατ' αὐτοῦ ἐχθρικὴν διάθεσιν τῶν μοναχῶν —' τὸ μὴ κατὰ τοῦ στόματος ἀγείρειν μιασμοὺς βλασφημιῶν — καὶ ἡ φράσις αὕτη ὑπονοεῖ τοιοῦτόν τι —' τὸ φιλεῖν ἀκραιφνῶς' τὸ ἀγαπᾶν ἀκριβῶς' τὸ μισεῖν τήν τε ὑκόκρισιν καὶ ὃς δὲ αὐτὴν σωμασκεῖ' τὸ μὴ συναχρώνυσθαι μυσαροῖς, εἴτε ἀνθρώποις, εἴτε πράγμασι' τὸ μὴ διττολογεῖν ἐπὶ ψεύδει' τὸ μὴ κακολογεῖν, ἐφ' οἷς οὐ χρή — καὶ τὰς κατ' αὐτοῦ κακολογίας ἔχων πιθανῶς ὑπ' ὄψιν, λέγει ταῦτα —' τὸ μὴ καλλιεργεῖν τὸ πρόσωπον ὑποκριτικῶς ἐπὶ φιλίᾳ' τὸ ἐκδικεῖν, οὓς παραγγέλλει ὁ Θεὸς —ἐνταῦθα θετικῶς ἐκφράζεται διὰ νὰ δικαιολογήσῃ καὶ τὰς ἰδίας ἐκδικήσεις καὶ ἐπιτιμήσεις κατὰ τῶν φαύλων μοναχῶν —' τὸ μὴ ἀδικεῖν ἀφορῶντας εἰς αὐτὸν Θεόν, ὃς οὐ λαμβάνει πρόσωπον ἐν κρίσει — ὑπαινιγμὸς πιθανὸν διὰ τὰς ἐναντίον του ἐκτοξευομένας καὶ διαδιδομένας συκοφαντίας περὶ φιλοχρηματίας κλπ. —' τὸ μὴ προΐεσθαι δώρου τὸ δίκαιον' τὸ μὴ προσίεσθαι τοὺς προκαλουμένους εἰς ἄδικον, ὀκνῶ εἰπεῖν, εἰς τὸ μὴ κατὰ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι, καὶ μάλιστα τοὺς ἐκκλησιαστικούς, ὃ τοῦ νῦν καιροῦ φύμα θεομισές». Ὁ γνωρίζων τὰς συνθήκας, ὑφ' ἃς ἐτέλει ἡ ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν περίοδον, θ' ἀντιληφθῇ ὅτι ὁ Εὐστάθιος τὴν ὅλην ἠθικοδιδασκαλίαν του συγχρονίζει πρὸς τὰς περιστάσεις ταύτας. Ὅτι δὲ τὸ πρᾶγμα οὕτως ἔχει ἀποδεικνύεται σαφέστερον ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου εὐθὺς ἀμέσως λεγομένων. «Εἰπὼν γὰρ αὐτὸ ὑποβάλλω τοῖς ἀκροωμένοις νοεῖν, ὅτι ἀῤῥωστεῖ καὶ ἡ Ἐκκλησία. Καί γε, ὦ οὗτοι, ἀληθῶς ἀῤῥωστεῖ καὶ τὸ τοιοῦτον ἅγιον σῶμα, καὶ μάλιστα κατὰ τῶν τινας δακτύλων αὐτοῦ» (135,541C/D). «Δακτύλους» ἐνταῦθα ὑπονοεῖ τοὺς μοναχούς, οἵτινες φαίνεται ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου ἐν συνεχείᾳ λεγομένων, καὶ διὰ τῆς γραφίδος ἐναντίον του ἐξεστράτευσαν. «Τὰ γὰρ ἄλλα τίμια μέλη τούτου οὐκ ἔχω μέμφεσθαι» —ὑπονοεῖ ἴσως τοὺς πρεσβυτέρους καὶ διακόνους: «Δακτύλους δὲ τούτους εἶπον, οὐκ ἐκβάλλοντας θεομιμήτως δαιμόνια (πῶς γὰρ οἱ, ὡς ἂν καιρίως εἴποι τις, Ἰδαῖοι Δάκτυλοι τοιοῦτοι ἂν εἶεν;), ἀλλὰ γράφοντας, ἃ μὴ χρεών, οἳ καὶ καθ' ἡμῶν αὐτῶν λυγίζονται ὑπογραφέες γινόμενοι' ὧν πρῶτα μὲν γεννᾷ νοῦς οὐκ ὀρθός, εἶτα γλῶσσα μαιευσαμένη ἐκτρέφει ποικίλως, τὰ μὲν ἀέρι παραῤῥιπτοῦσα — πρόκειται περὶ τῶν συκοφαντικῶν κατ' αὐτοῦ διαδόσεων,— τὰ δὲ καὶ βιβλίοις σπαργανοῦσα, καὶ τημελοῦσα καθ' ἡμῶν, τῶν τίνων; τῶν ποίων; τῶν τί ποτε ἢ βλαψάντων ἢ βλαπτόντων; Δότε μοι θαρρούντως εἰπεῖν σὺν Θεῷ, τῶν εὐεργετησάντων τοὺς τοιούτους κοινῇ τε καὶ ἰδίᾳ' κοινῇ μέν, οἷς παντὶ τῷ τοῦ Θεοῦ κλήρῳ συνδιανενέμηται καὶ τὰ κατ' αὐτούς' ἰδίᾳ δὲ τοῖς τε κατ' ἐξοχήν, ἣν εἰς ἁδρὸν πρέμνον τίθημι, καὶ ταῖς παραφυάσιν αὐτῆς» (135,541D—544A). Εἶναι δυστύχημα ὅτι ὁ Εὐστάθιος συγκεκαλυμμένως ὁμιλεῖ περὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ τοῖς μοναχοῖς χορηγηθέντων προνομίων ὁμοῦ μετὰ τῶν καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς κληρικοὺς δοθεισῶν οἰκονομικῶν ἀσφαλῶς ἐπιχορηγήσεων. Μόνον ἐκ τῶν εὐθὺς ἀμέσως ὑπὸ τοῦ Εὐ-

σταθίου λεγομένων παρέχεται εἴδησις περὶ τῆς αἰτίας τῆς ἀπαρχῆς τῶν κατ' αὐτοῦ κατηγοριῶν. «Τινές», λέγει ὁ Εὐστάθιος, τῶν πρὸ αὐτοῦ μητροπολιτῶν («τινὲς» δὲ λέγω, οὐ «πάντες»), ἐκερμάτισαν δόσεις νομισματικάς, ὁ μὲν ταύτην, ὁ δὲ ἐκείνην, ὁ δὲ ἄλλην τῇ ὁμάδι τῶν τιμίων κλήρων, τῷ τε τῆς ἐνυποστάτου τοῦ Θεοῦ Λόγου ἁγίας Σοφίας, καὶ τῷ τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς ὑπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεομήτορος — δηλ. τῆς Παναγίας τῆς 'Αχειροποιήτου — καὶ τῷ τοῦ πολιούχου ἡμῶν μυροβλύτου μεγαλομάρτυρος, οὗ καὶ καὶ τὰ θαύματα τῷ ἀειβρύτῳ μύρῳ ἐρίζει, καὶ τὸ μύρον τοῖς θαύμασι». Διὰ νὰ κατανοήσωμεν πλήρως τὴν ἔννοιαν τῶν ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου λεγομένων εἶναι ἀνάγκη νὰ καταχωρίσωμεν πρῶτον καὶ τὰ ἐν συνεχείᾳ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα. Προκαταβολικῶς λεχθήτω μόνον ὅτι ἡ περι ἧς ὁ λόγος «διανέμησις τοῦ νομισματικοῦ κατακερματισμοῦ» ἐθεσπίσθη, κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου λεγόμενα, ὑπό τ ι ν ω ν — δὲν ἀναφέρει ποίων — τῶν πρὸ αὐτοῦ μητροπολιτῶν. Δηλαδὴ καθωρίσθη ὑπὸ τούτων ἀνάλογον μερίδιον ἐκ τῶν εἰσπράξεων τῶν τριῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ναῶν κατὰ τὰς μεγάλας ἐπετείους τῆς μνήμης τῶν ἐν αὐτοῖς ἑορταζομένων — τῆς ἑορτῆς δλν. τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, τῆς ἑορτῆς τῆς Παναγίας καὶ τῆς ἐπετείου τῆς μνήμης τοῦ πολιούχου ἁγίου Δημητρίου — καὶ ὡς λέγει ὁ Εὐστάθιος, «τῇ ὁμάδι τῶν τιμίων κλήρων». Δύσκολον εἶναι νὰ συμπεράνωμεν ἐπακριβῶς ποίους ἐκ τῶν κληρικῶν ἐννοεῖ. 'Ασφαλῶς πρωτίστως περιελαμβάνοντο οἱ ἐν ἑκάστῳ τῶν ἀνωτέρω ναῶν διακονοῦντες πρεσβύτεροί τε καὶ διάκονοι. Μήπως ὅμως δέον νὰ περιλάβωμεν ἅμα καὶ μερίδιον διὰ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν καὶ διά τινας τοὐλάχιστον τῶν Μονῶν; Καὶ ὅτι ἀσφαλῶς ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Θεσ/νίκης θὰ ἐλάμβανεν ἢ τοὐλάχιστον κατηγορεῖτο ὅτι ἐλάμβανε, τοιοῦτον μερίδιον καὶ δὴ καὶ κατὰ τὸ μέγιστον μέρος, συνάγεται ἐκ τῶν κατωτέρω ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου λεγομένων. Ὅτι ὅμως καὶ ὡρισμέναι Μοναὶ καθόλου ἀπίθανον νὰ ἐλάμβανον ἐξ ἀρχαίου ἔθους τοιοῦτον μερίδιον πρὸς ἐνίσχυσίν των, δὲν φαίνεται καθόλου παράδοξον νὰ ὑπονοήσωμεν, ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται πῶς παρεμβάλλονται οἱ «'Ιδαῖοι δάκτυλοι» οὗτοι κυρίως κατὰ τοῦ ἐπισκόπου των βάλλοντες καὶ χρηματικὰς ἀτασθαλίας αὐτοῦ κατηγοροῦντες. Τὰ εὐθὺς ἀμέσως ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου λεγόμενα εἶναι πολὺ περισσότερον ἀξιοσπούδαστα καὶ ἀπὸ ἱστορικῆς καθαρῶς ἀπόψεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἁγιολογικῆς καὶ ἑορτολογικῆς. Κατωτέρω δὲ θὰ ἴδωμεν ὅτι νύξεις τινὲς περὶ ἀνακαινιστικῶν ἔργων ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἀσφαλῶς καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν τῆς βυζαντιακῆς τέχνης προκαλεῖ. 'Αλλ' ἂς ἀκούσωμεν τοῦ Εὐσταθίου ὁμιλοῦντος: «καὶ προηγοῦνται τῆς τοιαύτης διανεμήσεως τοῦ νομισματικοῦ κατακερματισμοῦ ἑορταὶ ἄλλης ἄλλη, καὶ μακαρίζονται φωναῖς εὐφήμοις οἱ τὰ τοιαῦτα κυρώσαντες, καὶ καλῶς ἄρα γίνεται αὐτό. Εἰ γὰρ ψόγον εἶχεν, οὐκ ἂν οὐδ' αὐτὸς ἐπήνεσα τοῦτο· ὡς δὲ ἐπήνεσα, ἐνδιαθέτως ἔργοις αὐτοῖς ἐκπέφηνε. Δ υ α ῖ ν γ ὰ ρ ἑ ο ρ τ α ῖ ν ἐλλείποντος τοῦ τοιούτου καλοῦ πρὸς ἀκολουθίαν τῆς ἐν

τῇ Μεγαλοπόλει μεγίστης τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν — πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου —, ἀνεπλήρωσα ἐγὼ τὸ τοιοῦτον καλὸν ἐκ τῶν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἁγίου αὐτοῦ. Καὶ τοίνυν ὀφειλέται ὄντες οἱ ἐκκλησιαστικοὶ δάκτυλοι γράφειν ἐμοὶ εὐχαριστίαν — οἱ δὲ καταγράφουσι» (135,544B/C). — Ἰδοὺ τὸ παράπονον τοῦ Εὐσταθίου. Οἱ πρὸ αὐτοῦ Μητροπολῖται καθώρισαν τὴν διανομὴν τῶν εἰσπράξεων. Αὐτὸς δὲ σὺν τούτοις εἰσήγαγε καὶ δύο εἰσέτι ἑορτάς, ἵνα μεγαλοπρεπῶς πανηγυρίζωνται ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ τῆς ἐν τῇ «Μεγαλοπόλει μεγίστης τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν», ἤτοι τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Ἀντὶ δὲ νὰ εὐχαριστήσουν τὸν ἱεράρχην των διὰ τὴν τοιαύτην ἐπαινετὴν χειρονομίαν του, τοὐναντίον οὗτοι «καταγράφουσιν» αὐτῷ ἀχαριστίαν. Τῶν πρὸ αὐτοῦ τὸ ὄνομα εὐγνωμόνως ἐμνημονεύετο διὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν εἰσηγηθεῖσαν διάταξιν τοῦ κερματισμοῦ τῶν νομισματικῶν δόσεων («τῶν τινὲς μακαρίας μνήμης ἠξιωμένων»). Θὰ ἐνόμιζέ τις ὅτι καὶ περὶ τοῦ Εὐσταθίου παρομοίως θὰ ἐγίνετο. Δυστυχῶς ὅλως τοὐναντίον συνέβη. Ἀντὶ εὐχαριστιῶν, οἱ «δάκτυλοι» τῆς ἐκκλησίας ἀγνωμονοῦντες κατηγοροῦσι καὶ διαβάλλουσιν αὐτόν. Δίκαιον ἑπομένως εἶναι καὶ τὸ παράπονον τοῦ εὐθίκτου ἱεράρχου: «Ποῦ δὴ ἐμοὶ μακαριστὸν ἔσται μνημόσυνον κατά γε τοὺς πρὸ ἐμοῦ, ὧν ἕκαστον αὐτὸν ὑπερπαίω (=ὑπερβάλλω, ὑπερνικῶ) τῇ τοιαύτῃ χάριτι;» Καὶ τώρα εὔλογον προβάλλει τὸ ἐρώτημα: Ποίας ἑορτὰς εἰσήγαγεν ὁ Εὐστάθιος, ὅπως πανηγυρίζωνται ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Δημητρίου; Πρόκειται περὶ νέων ἑορτῶν ἢ περὶ παλαιῶν μέν, ἀλλ' ἐπὶ τὸ μεγαλοπρεπέστερον ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου καθορισθεισῶν νὰ πανηγυρίζωνται ἐν τῷ μεγάλῳ τούτῳ ναῷ; Δυστυχῶς τὰ ὑπὸ τούτου ἐν συνεχείᾳ λεγόμενα δὲν διαφωτίζουσιν ἡμᾶς πλήρως ἐπὶ τοῦ ζητήματος. Ὁ Εὐστάθιος λέγει: «Οἶδεν, ἃ λέγω, ἡ ῥόγα (=ἡ χορηγία, αἱ διανομαὶ) ἡ κατὰ τὴν ὕ ψ ω σ ι ν τ ο ῦ τ ι μ ι ω τ ά τ ο υ σ τ α υ ρ ο ῦ, ναὶ δὲ καὶ ἡ τῆς μ ε γ ά λ η ς δ ε υ τ έ ρ α ς». Καὶ προσθέτει εὐθὺς ἀμέσως: «Οὐ μὴν ἀλλ', εἰ καὶ τὰ ἐξ ἀνθρώπων ἡμῖν ἀπέγνωσται, ἀλλὰ σύ, ὦ Σῶτερ Θεέ, δοίης ἡμῖν, καθ' ἣν προβεβλήμεθα προαίρεσιν· καὶ ἀρκέσει τοὐθ' ἡμῖν ἀντὶ μακαρισμοῦ. Ἐπιμάρτυραι ἡμῖν κ α ὶ ἡ σ ή μ ε ρ ο ν κ α τ α ρ ξ α μ έ ν η τ ῆ ς τ ο ῦ ἐ ν ι α υ σ ί ο υ σ τ ε φ ά ν ο υ γ υ ρ ώ σ ε ω ς, τί τετυπώκαμεν ἐν τῷ περικλύτῳ τοῦ ἡμειέρου ἁγιωτάτου μυροβλύτου ναῷ, ἵνα συναναφωνήσῃ μαρτυρικῷ λόγῳ καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔαρ ὑπάνοιξις, ἡ κατὰ τὸν Μάρτιον, καθ' ἣν καὶ αὐτὴν τὸ αὐτὸ χάραγμα τυπὲν οἷον ὑφ' ἡμῶν δίδοται. Θεοῦ καὶ τοῦτο, καὶ τοῦ αὐτοῦ μὲν θεραπεύοντος μεγαλομάρτυρος, ἡμᾶς δὲ καὶ ὑγιοῦντος καὶ ἁγιάζοντος» (135, 544C/D). Τὸ νεωστὶ ἀρξάμενον νὰ δημοσιεύηται μνημειῶδες ὄντως ἔργον τοῦ περιφήμου βυζαντιολόγου Καθηγητοῦ A l b e r t E h r h a r d, Ueberlieferung und Bestand der homiletischen und hagiographischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum 16ten Jahrhundert δὲν ἔφθασεν ἀκόμη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν νεωτέρων μηνολογίων καὶ

ἁγιολογικῶν κειμένων, ὡς καὶ τῶν νεομαρτύρων. Οὕτω πως δὲν δυνάμεθα μετ' ἀσφαλείας ν' ἀποφανθῶμεν ποῖαι αἱ νεοεισαχθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου ἑορταί. Πάντως τὸ ἀνωτέρω χωρίον ὁμιλεῖ περὶ «ῥόγας» κατὰ τὴν Ὕψωσιν τοῦ τιμιωτάτου Σταυροῦ, ἤτοι τῇ 14 Σ/βρίου καὶ κατὰ τὴν Μεγάλην Δευτέραν. Κατὰ τὸ Μηναῖον τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, τῇ Μ. Δευτέρᾳ «Μνεία Ἰωσὴφ τοῦ Παγκάλου καὶ τῆς ξηρανθείσης συκῆς» ἐπιτελεῖται, ὡς καὶ «Γεωργίου Μητροπολίτου Μυτιλήνης». Ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Μ α ν ο υ ὴ λ Ἰ ω. Γ ε δ ε ώ ν, Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον. Ἐν Κων/πόλει 1899 σ. 99 ἀναγινώσκομεν: «Μαρτίου 7. Γεωργίου ἐπισκόπου Μυτιλήνης, ἤ, καθ' ἑτέραν γραφήν, Μελιτηνῆς (Ἱεροσολ. Βιβλ. Β', 296). Υἱὸς εὐγενῶν καὶ πλουσίων γονέων, ἐλεήμων εἰς ἄκρον, ἦν Μυτιλήνης ἐπίσκοπος, καθ' ὅν καιρὸν ἀνέθρωσκεν ἡ τῶν εἰκονομάχων αἵρεσις, καθ' ἣν ἠγωνίσατο, πεπαιδευμένος ὤν. Ἐκοιμήθη ἐν εἰρήνῃ» (Μηνολόγιον καὶ Μηναῖον Ἀπριλίου). Ἐγγὺς λοιπὸν ἵσταται ἡ ὑπόθεσις μήπως ἡ ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου μνημονευομένη ὡς ὑπ' αὐτοῦ εἰσαχθεῖσα πανήγυρις ἀφορᾷ εἰς τὸν κατὰ τὴν Μ. Δευτέραν ἑορταζόμενον νεώτερον ἅγιον Γεώργιον Μυτιλήνης, τὸν κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην συνεορταζόμενον. Ὡς πρὸς δὲ τὴν δευτέραν ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου μνημονευομένην ἑορτήν, τὴν κατὰ τὴν Ὕψωσιν τοῦ τιμιωτάτου Σταυροῦ, λεκτέα τὰ ἑξῆς. Δεν πρόκειται περὶ τῆς κατὰ τὴν 14 Σ/βρίου μεγαλοπρεπῶς ἑορταζομένης πανηγύρεως τῆς Ὑψώσεως τοῦ τιμίου Σταυροῦ ἥτις κατὰ παλαιοτάτην παράδοσιν ἑωρτάζετο (ὅρα Μ α ν ο υ ὴ λ Ἰ ω. Γ ε δ ε ώ ν, ἔνθ' ἀν. σ. 167/8), ἀλλὰ πιθανώτατα περὶ τῆς ἑορτῆς τῆς ε ὑ ρ έ σ ω ς τοῦ τιμίου Σταυροῦ, ἥτις ἑωρτάζετο μὲν τῇ 6 Μαρτίου, ἀλλ' ὡς ἐν τῷ προμνημονευθέντι ἔργῳ τοῦ Μ. Γεδεὼν λέγεται, «Ὁ περὶ τῶν σεπτῶν τούτων κειμηλίων λόγος εἰς τὴν 14 τοῦ Σ/βρίου μηνὸς ἀναβάλλεται, γινόμενος διὰ βραχέων». Ταῦτα δέ, ὡς καὶ τὸν πλήρη τῆς ἑορτῆς τίτλον παρέλαβεν ὁ Γεδεὼν κατὰ τὴν δήλωσίν του ἀπὸ τοῦ Συναξαριστοῦ τοῦ Νικοδήμου. Εἶναι δὲ ὁ πλήρης τίτλος ὁ ἑξῆς: «6 Μαρτίου. Ἡ εὕρεσις τοῦ Τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ, ὅτε εὑρέθη παρὰ τῆς μακαρίας Ἑλένης. Ἡ εὕρεσις τῶν τιμίων ἥλων, οἵ, μετὰ τὸ εὑρεθῆναι, οἱ μὲν τῷ κράνει τῆς κεφαλῆς τοῦ Κωνσταντίνου ἐνεμίγησαν, οἱ δὲ τῷ χαλινῷ τοῦ ἵππου αὐτοῦ, προστάξει τῆς ἁγίας Ἑλένης τῆς μητρὸς αὐτοῦ» (Μ. Γεδεών, ἔνθ' ἀν. σ. 80). Γεννᾶται νῦν τὸ ἐρώτημα: Μήπως τὴν ἑορτὴν ταύτην ὁ Εὐστάθιος εἰσήγαγεν, ὅπως ἑορτάζηται μεγαλοπρεπῶς ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, συμφώνως καὶ πρὸς ὅσα οὗτος λέγει;: «Ἐπιμάρτυραι ἡμῖν καὶ ἡ σήμερον καταρξαμένη τῆς τοῦ ἐνιαυσίου στεφάνου γυρώσεως, τὶ τετυπώκαμεν ἐν τῷ περικλύτῳ τοῦ ἡμετέρου ἁγιωτάτου μυροβλήτου ναῷ, ἵνα συναναφωνήσῃ μαρτυρικῷ λόγῳ καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔαρ ὑπάνοιξις, ἡ κατὰ τὸν Μάρτιον, καθ' ἣν καὶ αὐτὴν τὸ αὐτὸ χάραγμα τυπὲν οἷον ὑφ' ἡμῶν δίδοται»; Τὰς σκέψεις μου ταύτας θέτω καὶ ὑπὸ τὴν ὑμετέραν κρίσιν. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Εὐστάθιος ὑπαινίσσεται ὅτι καὶ

τῶν λοιπῶν ἑορτῶν ἐπλήθυνε τὰς χορηγίας, ἴσως διατάξας, ὅπως ἐπὶ τὸ μεγαλοπρεπέστερον αὗται πανηγυρίζωνται. Λέγει οὗτος: «Ὦ ἑορταὶ λοιπαὶ ἀρίζηλοι, ἐν αἷς κερματίων εὐπεριλήπτων παραῤῥιπτομένων, καί που δράκα μόνην πληρούντων, ἡ μ ε ῖ ς ἐ π λ η θ ύ ν α μ ε ν α ὐ τ ά, ὡς πληροῦν χεῖρας καὶ ὑπὲρ τὴν τοῦ ψαλμικῶς θερίζοντος» (135, 544D). Παραπονετικῶς ἐκφράζεται ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ ὁ Εὐστάθιος. Λέγει δηλ. οὐ μόνον νέας πανηγύρεις ἐθεσπίσαμεν, δι' ὧν αἱ τῶν οἰκείων ναῶν εἰσπράξεις ηὐξήθησαν, ἀλλὰ καὶ τὰς παλαιὰς κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐτυπώσαμεν, ὥστε νὰ πληθυνθῶσιν αἱ εἰσπράξεις καὶ ἄρα «ὁ κερματισμὸς τῶν νομισματικῶν δόσεων τῇ ὁμάδι τῶν τιμίων κλήρων», ὅπερ εἰς εὐγνωμοσύνην τοὺς ὀφειλέτας ὤφειλε νὰ κινήσῃ. Ἀλλὰ τοὐναντίον συνέβη. Οὗτοι κατηγοροῦσιν ἐμοῦ δι' αὐτό, ὅπερ ὡς μεγάλην ἔναντί μου ὀφειλὴν ἔδει νὰ θεωρῶσι καὶ εὐγνωμοσύνην νὰ χρεωστῶσιν. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον ταῦτα, ἅπερ ὁ Εὐστάθιος ἐθέσπισεν. Κατωτέρω ἀναγκάζεται νὰ κάμῃ μνείαν καὶ ἑτέρων ἀγαθῶν πράξεων αὐτοῦ, οἷαι αἱ πρὸς ὠφέλειαν παντὸς τοῦ κλήρου γενόμεναι συναθροίσεις καὶ συνανακλίσεις πνευματικαὶ καὶ τὸ δὴ σπουδαῖον αἱ ὑπ' αὐτοῦ γενόμεναι δαπάναι «εἰς ἐπιποιήσεις, εἰς ἐπικοσμήσεις, εἰς ἕτερα», ἤτοι δι' ἐπιδιορθώσεις καὶ ἀνακαινισμοὺς τῶν ναῶν, διὰ τὴν προμήθειαν ἱερῶν ἀντικειμένων, χρησίμων τοῖς ναοῖς («ἐπικοσμήματα») καὶ δι' ἄλλα τοιαῦτα. Καὶ διὰ νὰ ἄρῃ τὰ ἀντιλογίας τῶν ἀντιφρονούντων, ὅτι ναὶ μὲν ταῦτα πάντα ἐποιήθησαν, ἀλλ' οὐχὶ δι' ἰδίων ἐξόδων, φέρει ὡς παράδειγμα τὸν οἰκοδεσπότην, τὸν οἰκονόμον ἑνὸς οἴκου καὶ τοὺς λοιποὺς συνδούλους, οἵτινες πάντα τὰ δαπανήματα θεωροῦν γιγνόγενα διὰ τοῦ ἰδίου αὐτῶν μόχθου καὶ οὐχὶ διὰ τοῦ οἰκείου δεσπότου, ὅπερ φυσικὸν εἶναι νὰ προκαλέσῃ τὴν δυσμένειαν αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοῦ οἰκονόμου, ὅστις τοιαῦτά τινα διασπείρει μεταξὺ τῶν συνδούλων αὐτοῦ. Παραθέτω αὐτοὺς τοὺς λόγους τοῦ Εὐσταθίου, ἵνα καὶ ὑμεῖς κρίνητε, ἂν καλῶς ἡρμήνευσα τὸ νόημα αὐτῶν: «Τί μοι λέγειν ἀθροισμοὺς καὶ συνανακλίσεις πνευματικάς, εἰ καὶ μὴ ἐν ἀναγκαίοις, ἀλλ' οὖν χαμόθεν ὅποι παρήκει, καὶ ἄλλους δὲ ἐπιτραπεζίους, δι' ὧν ἐδόκουν ὁ μάταιος κτᾶσθαι φίλους, οὐ τοὺς ἐκ τοῦ πίνειν, ἀλλ' ὁποίους τὰ κατὰ Πνεῦμα τὸ θεῖον ἀποτελοῦσι συσσίτια; Ἐῶ τὰ λοιπά, ἵνα μή τις ὀβολιμαῖος νομίσας ἐκεῖνα, καταψηφιεῖταί μου σμικροπρέπειαν καὶ κυμίνου πρίσιν καὶ τὸ ἀνελεύθερον. Σιωπῶ καὶ εἴ τι ἄλλο δεδαπάνηταί που ἢ δαπανᾶται εἰς ἐ π ι π ο ι ή σ ε ι ς, εἰς ἐ π ι κ ο σ μ ή μ α τ α, εἰς ἕτερα, οἷς θαρρούντως λέγω χαίρειν τὸν Θεόν. Οἶδα γὰρ ἀκούσων, ὡς οὐδέν τι ταῦτα πρὸς τοὺς π α π ά δ α ς ἡμᾶς[1]. Καὶ ἐξακολουθεῖ

[1] Ἐπιτραπήτω μοι παρεκβατικῶς νὰ εἴπω ἐνταῦθα ὅτι ἡ ὀνομασία «Παπᾶς» τότε φαίνεται τὸ πρῶτον εἰσαχθεῖσα, ἴσως τῇ ἐπιδράσει τῶν Δυτικῶν Σταυροφόρων

ὁ Εὐστάθιος: «ὅπερ ὅμοιον φαίνεται εἶναι, ὡς εἰ καὶ τοῦ ἐπὶ δεσποτικῆς οἰκίας λογοποιοῦντος τὰ δαπανήματα οἱ σύνδουλοι μηδὲν τὰ λοιπὰ εἴποιεν προσλογίζεσθαι, ὅτι μὴ μόνα τὰ δαπανώμενα εἰς αὐτούς. Καὶ μὴν ὁ τοῦ οἴκου δεσπότης οὐκ ἂν χαίροι τῷ τοιούτῳ λόγῳ· ἀλλὰ τὸν οἰκονόμον ἄλλως ἀποδέξοιτο ἄν, οἶμαι» (135, 544/5Α). Λέγει λοιπὸν ταῦτα ὁ Εὐστάθιος παραβολικῶς λαλῶν, ἵνα μὴ εἴπωσιν αὐτῷ οἱ κληρικοί: Τί πρὸς ἡμᾶς ἂν καὶ ἕτερα ὑπὲρ τῶν ναῶν ἔπραξας; Ἡμεῖς ἐξ αὐτῶν οὐδὲν ὠφελούμεθα. Ὅ,τι εἰς ἡμᾶς ἀφορᾷ, δι᾿ ἐκεῖνο μόνον ἐνδιαφερόμεθα. Ταῦτα πάντα μὴ ἀνεκτὰ ὄντα διὰ τὸν φιλοπρόοδον ἱεράρχην, ἀναγκάζουσι τοῦτον ἄκοντα ἴσως νὰ προσθέσῃ: «Ἑτέρους δὲ εἰς τὸ πᾶν μὲν ἐξᾶραι καὶ προαγαγεῖν, οὐκ ἂν εἴποιμι· προσεπιθεῖναι δέ, οἷς φθάσαντες ὑπὸ ἄλλων ἀρχιερέων ἔσχον, καὶ ἕτερα μείζονα, καὶ δυστυχῆσαι τὴν ἐκ τῶν τοιούτων ἀχαριστίαν οὐκ εἰς τὸ τυχόν, ἀλλ᾿ εἰς ἐκπολέμωσιν» (135, 545Α). Ἀφοῦ δὲ δι᾿ ὡραίας ἀποστροφῆς ἀναθέτει ὁ Εὐστάθιος τῷ Θεῷ, «τῷ καὶ πανσόφῳ καὶ ὑπεραγάθῳ τεχνίτῃ», ἵνα ἐπαναγάγῃ τὰ ἑαυτοῦ οἱονεὶ ἀγάλματα καλλιτεχνηθέντα—ἤτοι τὸν κλῆρον—«εἰς τὸ αὐτῷ ἀρέσκον εὔμορφόν τε καὶ εὐπρεπές», στρέφει τὸν λόγον πρὸς τὸν λαὸν τὸν παρατυχόντα ἐν τῷ ναῷ,—δεῖγμα καὶ τοῦτο ὅτι ὁ λόγος οὗτος ἐλέχθη ἐν τῷ ναῷ, παρόντος καὶ πλήθους κόσμου—, «προσλαλῶν», ὡς λέγει, «διδασκαλικῶς» καὶ καλῶν αὐτούς, ὅσοι ἀνέχονται ν᾿ ἀκούσουν τοὺς λόγους αὐτοῦ, νὰ διδαχθῶσιν ἐκ τῶν ἑαυτοῦ ῥημάτων. Εἶναι πολὺ ἀξιοσπούδαστα, ὅσα καὶ ἐνταῦθα ὁ Εὐστάθιος ἀφίνει ν᾿ ἀποκαλυφθοῦν περὶ τῆς διαθέσεως καὶ πλείστου μέρους ἐκ τοῦ πλήθους ἀπέναντί του. Διότι, ὡς φαίνεται, πολλοὶ λόγῳ τῶν κατ᾿ αὐτοῦ συκοφαντιῶν καὶ λοιπῶν ἑτέρων ψευδῶν διαδόσεων, οὐχὶ μετὰ τῆς προσηκούσης εὐλαβείας καὶ τοῦ προσήκοντος σεβασμοῦ ἔναντι τοῦ ἱεράρχου των διέκειντο. Ὁ εὔθικτος Εὐστάθιος, ὁ τῆς παρρησίας καὶ εὐθύτητος εἰλικρινὴς ὀπαδός, δὲν ἀποκρύπτει τίποτε, ἀλλ᾿ εἰσέρχεται μετὰ τοῦ διακρίνοντος αὐτὸν θάρρους εἰς τὸ θέμα του, ἐλέγχων καὶ ἀποκαλύπτων πλήρως τὰς κακάς τινων διαθέσεις ἐναντίον του, ἀλλ᾿ ἅμα, ὡς πατὴρ καὶ καλὸς ποιμήν, ἐκδιδάσκων καὶ συμβουλεύων αὐτοῖς, εὐκαίρως - ἀκαίρως, ὡς ἂν εἴποι τις, τὰ πρέποντα. Ἀλλ᾿ ἂς ἀφήσωμεν τὸν γλαφυρὸν Εὐστάθιον νὰ ὁμιλήσῃ: «Ἐγὼ δὲ καὶ τῷ παρατυχόντι λαῷ τοῦ Θεοῦ προσλαλῶν διδασκαλικῶς, παρεγγυῶμαι καὶ αὐτοῖς, ὅσοι τέως ἀκούειν ἡμῶν ἀνέχονται. Εἰσὶ γὰρ ἐν αὐτοῖς ἄνθρωποι, ὁδηγηθέντες οὐκ

καὶ ὅτι ὁ ὅρος οὗτος ἀπήρεσκε τοῖς κληρικοῖς, οἵτινες ὡς προσβλητικὸν ἐθεώρουν. Διὰ τοῦτο ὁ Εὐστάθιος ἠναγκάσθη, ἀμυνόμενος τοῦ ὅρου, νὰ γράψῃ καὶ εἰδικὸν ἔργον «Πρὸς τὸν βαρέως ἀκούοντα, εἴπερ ἱερωμένος ὢν καλεῖται παπᾶς», ἐν ᾧ πολλὰ ἀρχαιολογῶν καὶ ἐτυμολογῶν καταδεικνύει, ὅτι ἄδικον ἔχουσιν οἱ ἱερεῖς αἰσχυνόμενοι τὴν δημοτικὴν αὐτῶν ἐπωνυμίαν, ἔκτοτε ἤδη ἐν χρήσει, «παπᾶς», διότι καὶ ἐν ταύτῃ οὐδὲν τὸ κοινὸν καὶ χυδαῖον ὑπάρχει, ὅπως οὐδὲ ἐν ταῖς «πάππος» ἢ «πόπος» ἐξ οὗ τὸ ῥωσσικὸν «πὸπ») ἢ «πάπας».

οἶδ᾽ ὅθεν, ἐπιστρέφειν ἡμᾶς εἰς τὸ ἀγαθὸν διὰ τοῦ μὴ ἐπιστρέφεσθαι ἡμῶν οἷα ἐφαμάρτων, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ὡς εἰς διδασκάλους καθεστῶτες ἡμῖν, διδάσκοντας μὲν οὐθὲν ὁτιοῦν, μεμφομένους ἅπαν, ὅπερ ἂν ἢ δρῶμεν ἢ λέγομεν, καὶ αὐτὴν δέ, ὅ φασί, τὴν ἀναπνοὴν ἡμῶν. Τῷ τοίνυν τοιούτῳ λαῷ τοῦ Θεοῦ φωνὴν εἰς κοινὸν ἀφιέντες παρακαλοῦμεν εἰς ὅμοιον ἀγαθόν, τὸ τῆς εὐλογίας δηλαδή, περὶ ἧς ἄρτι ὁ λόγος ἡμῖν. Καὶ πρῶτα μὲν ἀναμιμνήσκομεν αὐτούς ἐξ᾽ οἵων εἰς οἷα μετηλλάγη τὰ καθ᾽ ἡμᾶς». Εἶναι τῇ ἀληθείᾳ φοβερόν, πῶς καὶ τότε καὶ εἰς πάσας τὰς ἐποχὰς οἱ ἄνθρωποι, τὸ ποίμνιον τοῦτο τὸ λογικὸν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, τόσον ἐχθρικῶς διάκειται κατὰ τοῦ ποιμενάρχου αὐτοῦ καὶ πόσον εὐεπίφορον εἶναι εἰς τὸ ἱεροκατήγορον καὶ δεσποτοκατήγορον καὶ πόσον εὐκόλως κλίνει τὸ οὖς εἰς ῥαδιουργίας καὶ συκοφαντίας, ἰδίᾳ κατὰ τῶν ὑψηλὰ ἱσταμένων καὶ ἀνώτατα ἀξιώματα κατεχόντων, μάλιστα δὲ ἐναντίον τοῦ ἑκάστοτε ἱεράρχου. Πῶς λοιπὸν νὰ μὴ ἀγανακτήσῃ καὶ ὁ μέγας ὄντως οὗτος Ἱεράρχης, ὁ Εὐστάθιος, καὶ πῶς νὰ μὴ καταληφθῇ ὑπὸ ἱερᾶς ὀργῆς ἐναντίον τῶν συκοφαντῶν του, ἀφοῦ οὗτοι, παρορῶντες τὴν πρότερον ἔνδοξον αὐτοῦ θέσιν ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ Βυζαντίου, ἥτις καὶ δόξαν καὶ φήμην καὶ χρῆμα καὶ πᾶν τὸ κατ᾽ ἄνθρωπον περιφανὲς προσεπόριζεν αὐτῷ, ἠνείχοντο νὰ γίνωνται ὄργανα αἰσχρῶν διαβολῶν καὶ ψευδῶν διαδόσεων εἰς βάρος του; Ὅθεν ὀρθῶς καὶ δικαίως λέγει αὐτοῖς ὁ Εὐστάθιος: «Καὶ πρῶτα μὲν ἀναμιμνήσκομεν αὐτούς, ἐξ οἵων εἰς οἷα μετηλλάγη τὰ καθ᾽ ἡμᾶς». Ἀλλ᾽ ἂς ἀκούσωμεν τῆς πεπαρρησιασμένης φωνῆς τοῦ μεγάλου Ἱεράρχου: «Καὶ ἡλίκα μὲν τὰ οὐ πρὸ πολλοῦ ἀγαθὰ τοῦ Θεοῦ—κατὰ συνθήκην λέγει «τὰ οὐ πρὸ πολλοῦ ἀγαθά», διότι ἤδη ὑπὲρ τὴν δεκαετίαν εἶχε ταῦτα καταλίπει, χάριν τῆς ἐπισκοπῆς Θεσσαλονίκης —, ἅ καὶ τὰ ἐν ὑμῖν βιβλία, αἱ μνήμονες ψυχαὶ περιφέρουσι καὶ εἰς ἀνάγνωσιν τοῖς πολλοῖς ἐκτίθενται, καὶ οὐδὲ ἐγὼ ἀμαθὴς οὐδὲ τῶν τοιούτων εἰμὶ γνώσεων. Ἦσαν δὲ γεννήματα τῆς γῆς ὑπὲρ ἄμμον. Ὁ στηρίζων ἄρτος· ὁ καρδίας εὐφραίνων οἶνος· ὁ καίριος ὑετός, τὸ ἢ γάλα οὐράνιον ἢ μάννα δεύτερον· ὁ εὔκρατος ἄνεμος, διακινῶν ἅπαν φυτὸν ὡς εἰς γυμνάσιον· ὁ ἥμερος χειμών· τὸ προσινὲς θέρος (καιροὶ οὗτοι λυπεῖν ἐθέλοντες τῇ ἀκρότητι, ὁ μὲν τοῦ ψύχειν, ὁ δέ, ὅτι θερμαίνει εἰς ὑπερβολήν)· τὸ γόνιμον ἔαρ καὶ πάμφορον καὶ τῷ εὐφράτῳ γλυκάζον· ἡ φθινὰς ὥρα τί γε εἰς ὀπώραν, ὅθεν αὐτῇ καὶ ἡ παρωνυμία, εἰς καὶ ἄλλως τοῖς κρείττοσι βέβριθεν. ἐν οἷς ὑπερλάμπει τό τε μελιτέον σῦκον καὶ ἡ καλὴ σταφυλή, τιθηνή τις καὶ αὕτη, ὡς οὕτως εἰπεῖν, προβαλλομένη τῶν ῥαγῶν ἑκάστην, ὅσα καὶ θηλήν, χορηγὸν τροφῆς τε καὶ πόσεως» (134,545/8). Καὶ ἐξακολουθεῖ τὴν ἄφθαστον αὐτοῦ ποιητικὴν ἔκφρασιν, ποικίλων καὶ ἐξωραΐζων τὴν περιγραφὴν δι᾽ ὡραίων εἰκόνων ἐκ τῆς φύσεως, ἵνα ἀποδείξῃ τῶν ποίων καὶ ὁπόσων ἀγαθῶν ἐστερήθη καὶ ἵνα κατωτέρω αἰσθητοτέραν καταστήσῃ τὴν ἀντίθεσιν τῆς τότε αὐτοῦ διαβιώσεως πρὸς τὴν νῦν, ἐν τῇ ἐπισκοπῇ ὄντος,

τελείαν ἐπὶ τὰ χείρω μεταλλαγήν. Νὰ εἰσέλθω εἰς λεπτομερείας τῆς συνεσκιασμένως πως ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου ἐκτιθεμένης ζωηροτάτης ταύτης διαβιώσεώς του ἐν Θεσ/νίκῃ, κρίνω οὐχὶ σκόπιμον. Ἄξιον πάντως παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ὁ ταπεινόφρων Ἱεράρχης τὰ δεινά, ὑφ᾽ ὧν περιεβάλλετο, ἀπότοκα τῶν ἰδίων ἁμαρτιῶν θεωρεῖ. Ἵνα μὴ δὲ θεωρηθῇ ὡς ὑπὲρ τὸ δέον ὑπερβάλλων τὰ πράγματα καὶ τῶν πάντων κατηγορῶν, ἀναγνωρίζει ὅτι καὶ ἐνταῦθα, ἐν Θεσ/κῃ, ὡς ὁ καλὸς γεωργὸς εἰργάσθη καὶ ἐκοπίασεν καὶ ἠροτρίασε καὶ ἐσκάλισε καὶ ἐθέρισεν ἀναλόγως τῆς εὐγονίας τοῦ ἐδάφους, ἤτοι τῆς προαιρέσεως τῶν δεξαμένων τὸν λόγον του. «Ἐσπείραμέν τινες πέρυσιν—μεταφορικῶς λαμβάνεται ἡ φράσις— ὧδέ που καὶ ὧδε, πειράζοντες οὕτω τὴν γῆν. Ἡ δὲ ἐκεῖ μὲν ἀποδέδωκε τὸ ἀρχαῖον καί τι πρός· ἑτέρωθι δὲ εἰς διπλάσιον παρέτεινε τὸν καρπόν, ἀλλαχοῦ δὲ καὶ εἰς πλεῖον ἐφιλοτιμήσατο, καὶ οὐχ ἁπλῶς, ἀλλὰ εἰς πολὺ πλέον» (135,552D). Ἓν δὲ πρᾶγμα καθιστᾷ τὸν ῥήτορα διστακτικόν· μήπως αἱ νουθεσίαι αὐτοῦ εἰς περίγελων ἀποβῶσι τοῖς καταφρονοῦσιν αὐτὸν καὶ δὴ καὶ ὡς ἁμαρτωλὸν καὶ ἀνάξιον τοὺς ἄλλους διδάσκειν θεωροῦσιν. «Ἐγὼ οὖν αὐτὸς ὑπολαμβάνω αὐτίκα νῦν ἁμαρτάνειν, ὅτι πολλοὺς οἴομαι καταγελᾶν μου τῆς διδασκαλίας, εἰ μηδενὶ πλουτῶν ἀγαθῷ, εἶτα διδάσκω ἑτέρους» (135,553C). Εἶτα προσθέτει λίαν ἀξιοπρόσεκτα καὶ διὰ πάντοτε διδακτικὰ διὰ διδασκάλους καὶ μαθητάς, διὰ ποιμένας καὶ ποιμενομένους, ἰδίᾳ διὰ θεολογοῦντας καὶ κατηχουμένους, διὰ Καθηγητὰς καὶ φοιτητὰς τῶν θείων λόγων, οἵτινες πολλάκις περιφρονοῦσι τὴν διδασκαλίαν μὴ σεβαστῶν ὑπ᾽ αὐτῶν προσώπων, λόγῳ δῆθεν ἀναξιοπρεποῦς διαγωγῆς τῶν διδασκόντων, ὡσεὶ τὰ ὀρθῶς διδασκόμενα δὲν εἶναι ἐκεῖνα, ἅπερ ὤφειλον νὰ ἐνωτίζωνται, καὶ διὰ τὴν ἐπιτέλεσιν τῶν ὁποίων οἱ ἴδιοι θὰ φέρωσι τὴν εὐθύνην ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὸ παράδειγμα τοῦ διδάσκοντος, τὸ δῆθεν ἐπιλήψιμον ἢ καὶ ἐφάμαρτον παρακωλύει τούτους διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν καλῶς καὶ πρεπόντως ὑπ᾽ αὐτοῦ διδασκομένων. Βεβαίως ὠφελεῖ καὶ τοῦτο, ἀλλὰ καὶ ἂν μὴ ὑπάρχῃ, ἐφ᾽ ὅσον τὰ διδασκόμενα ὀρθῶς καὶ καλῶς καὶ θεαρέστως παρέχονται, οὐδεμία δικαιολογία διὰ τοὺς ἀκροωμένους ὑπάρχει διὰ τὴν μὴ φύλαξιν ὑπ᾽ αὐτῶν τῶν διδασκομένων καὶ ὑπ᾽ ἀναξίου ἔτι διδασκάλου ἢ κήρυκος. «Καὶ εἴθε μὲν μὴ οὕτως ἔχοι τοῦτο!», λέγει ὁ Εὐστάθιος. «Οὐδὲ γὰρ χρὴ ὀρθοῦ διδασκάλου βίον περιεργάζεσθαι τούς τε μαθητάς, ἀλλὰ τὸ διδασκόμενον ἐπισκήπτεσθαι καὶ κατ᾽ αὐτὸ ποιεῖν, εἴπερ ὀρθὰ διδάσκει καὶ ἀνεπισφαλῆ» (135,553C). Ὅτι ταῦτα λέγων ὁ Εὐστάθιος, εἶχεν ἐν νῷ τοὺς ἑαυτοῦ ἐπικριτὰς ἀποδεικνύεται ἐξ ὅσων κατωτέρω ὁ ἴδιος λέγει: «Τέως γε μὴν ἐπιδείξω καὶ δακτύλῳ, εἴ γε βούλεσθε, τοῦτον καὶ ἕτερον καὶ ἐκεῖνον καὶ ἄλλον μωκωμένους (=κάμνοντας μορφασμούς, χλευάζοντας), εἰ καὶ τὸ στόμα κατὰ τὸν εἰπόντα ὑπίλλουσι (=σύρουσι μέσα, ἀπὸ κάτω, μαζώνουσι ὑποκάτωθεν, συμμαζώνουσι καὶ ψιθυρίζουσι), καὶ μυκτηρίζοντας καὶ στρέφοντας ὑπὸ τοῖς ὀδοῦσι τό· «Τί φλυαρεῖ

ὁ μέγας π α π ᾶ ς»; Ταῦτα πάντα προκαλοῦσι τὴν δικαίαν ἀγανάκτησιν τοῦ ἀνυποκρίτου καὶ μισοῦντος τὴν δολιότητα Ἱεράρχου, διὸ καὶ ἐν ἱερᾷ ἀγανακτήσει διατελῶν, ἐπάγεται: «Ναί, ναὶ καὶ γελᾶτε, ὦ οὗτοι, καὶ καταγελᾶτε καὶ σκώπτετε καὶ βύετε τὰς ἀκοὰς καὶ ἐξανύετε τὸν συνήθη περίπατον, οὗ τὸ τέλος κρημνὸς ὁ ἐς κ ό ρ α κ α ς» (135, 553C/D).

Παρακατιὼν ἐπιμέμφεται καὶ καταπολεμεῖ τὸ δίγλωσσον καὶ διπρόσωπον ἐνίων ὑποκριτῶν, οἵτινες τὸν φίλον πολλάκις ὑποκρινόμενοι, ἐν τῷ κρυπτῷ καὶ παραβύστῳ βλασφημοῦσι τὸ δῆθεν φιλούμενον πρόσωπον καὶ διαβάλλουσι καὶ συκοφαντοῦσι. «Τί εὐκολώτερον, ὦ ἄνθρωπε, τοῦ ἀπαλλαγῆναι τοιούτου κακοῦ; Μισεῖς καὶ βαρέως ἔχεις ἐπί τινι. Οὐκοῦν μήτε προσκυνήσῃς, μήτε τὸ «χαῖρε» προσείπῃς· ἀλλὰ ἀντιπαρελθὼν ἀπαλλάγηθι τοῦ ἀνδρός. Κατακύψας δὲ εἰς προσκύνησιν οὕτω μάτην καὶ χαρὰν προσφωνήσας τῷ μισουμένῳ, ἐψεύσω εἰς οὐδὲν δέον. Τίς γὰρ ἡ ἀνάγκη;» (135,553/6). Τὸ εὐθαρσὲς καὶ εἰλικρινὲς τοῦ λογίου Ἱεράρχου ἀποδεικνύει καὶ ἡ εὐθὺς ἀμέσως προσθήκη: «Ἔχεις εἰπεῖν κατηγορίαν ἐπὶ τῷ πλησίον. Ἔνστηθι κατ᾽ αὐτοῦ, λάλησον, δίκασον. Καὶ ἢ καταδικάσας παράδος τῷ νόμῳ τὸν ἐναχθέντα καὶ πασχέτω τὰ νενομισμένα ἢ ἀπενεγκάμενος τὴν ἐλάττω, ἠρέμησον. Διαβάλλων γὰρ ἀνύεις (=ἐπιτυγχάνεις, κατορθώνεις) οὐδέν, κερδαίνεις δὲ μόνον τὸ στόμαργος (=φλύαρος) εἶναι καὶ δοκεῖν βαΰζειν (=γαυγίζειν, ὑλακτεῖν, φωνάζειν) κυνηδόν. Καὶ γάρ τοι καὶ κύνες καταδολεσχοῦσι (=καταζαλίζουσι μὲ τὰς φλυαρίας των) μάτην εἰς ἀέρα, ὅτε μὴ δάκνειν ἔχουσιν» (135,556A).

Τὸν αὐστηρὸν ἐπιτιμητὴν τῶν ἀδικούντων, τὸν ἀδέκαστον κριτὴν τῶν πιεζόντων, τὸν ἀπτόητον κατήγορον τῶν ἀδίκων ἀργυραμοιβῶν, καὶ τὸν ὑπερασπιστὴν καὶ ἀμύντορα τῶν πτωχῶν καὶ ἀδυνάτων Εὐστάθιον, ἀποδεικνύει καὶ τὸ ἑξῆς συμβάν, ὅπερ ἐν τῇ ὁμιλίᾳ του ἐπ᾽ εὐκαιρίᾳ παρεμβάλλει: Πρό τινων ἡμερῶν, λέγει, ἀργυραμοιβός τις, «βραχέος λόγου ἄξιος (ἀφίημι γὰρ τὰ πρὸ καιροῦ πλείονος καὶ παλαίτερα πάνδεινα), δουλάριον οἰκτρὸν προσφυγὸν τῇ καθολικῇ τοῦ μεγάλου Θεοῦ ἐν ἡμῖν Ἐκκλησίᾳ — δηλ. τῷ ναῷ τῆς ἁγίας Σοφίας — ἐπιδραμὼν ἐκεῖνος, οἷα καί τις Λατῖνος πολιορκητής, ὁποίων καὶ αὐτῶν οἴμοι πεπειράμεθα, ἐξέσπασεν ἐκεῖνο τὸ ἐλεεινὸν ἀνθρώπιον, οὐ τῶν ἐκκλησιαστικῶν προαυλίων, οὐ τῶν προτεμενισμάτων(=τῶν πρὸ τοῦ ἱεροῦ τεμένους κτισμάτων), οὐ τῶν πτερυγίων τοῦ ναοῦ, ἀλλ᾽ αὐτοῦ ἐκείνου μέσου· καὶ ἀράμενος ἀπήγαγεν οἴκοι, λύκος ἀρνίον. Καὶ οὐκ ἐνθυμηθείς, ὡς ἐκ Θεοῦ χειρῶν αὐτὸ ἦρε, τήν τε κεφαλὴν ἐψίλωσε τριχῶν, οὐχ ἁπλῶς, ἀλλ᾽ ὡς εἰ καὶ πυριᾷν (=θερμαίνειν διὰ τῆς πυρίας, ἀχνίζειν) αὐτὴν ἔδει φόβῳ παραφροσύνης καὶ αὐτῆς ὑποκαταβὰς γίνεται τῆς ὅλης σαρκὸς καὶ πληγὰς ὁλομελεῖς ἐπιτίθησι, τίνα τύπτων ὁ μέγας γεννάδας; τὸν οὐδὲ στερρὰ βαδίζειν δυνάμενον διὰ τὸ κατὰ τὴν ἡλικίαν πανάπαλον» (135, 556B). Ἐκ τῶν ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου λεγομένων, φαίνεται ὅτι ὁ

ἀργυραμοιβὸς ταῦτα διέπραξε κατὰ τοῦ παιδαρίου, διότι ὁ τεθνεὼς πατὴρ αὐτοῦ ἦτο ἀπέναντί του χρεώστης. Ὁ Εὐστάθιος τὸ συμβὰν θέλει νὰ γενικεύσῃ καὶ ν᾽ ἀποδείξῃ τὸν δράστην οὐ μόνον σκληρὸν ἔναντι τοῦ παιδός, ἀλλ᾽ ἀπάνθρωπον καὶ κατὰ παντὸς ὀφειλέτου του. Διὰ τοῦτο καὶ προσθέτει: «Τίνι τῶν ἀνθρώπων οὐκ ἂν ἐπιδράμῃς ληστρικῶς, ἀναιδέστατε, ὁ κατὰ τῶν θείων τοιοῦτος; Τίνα τῶν ἁπάντων ἐντραπήσῃ, ἀπαίδευτε, ὁ τοῦ Θεοῦ μὴ ἐπιστραφείς; Ἄσυλοι αἱ τῶν ἁγίων βασιλέων στῆλαι, εἴ τις αὐταῖς προσφεύξεται. Καὶ σὺ τὸν τοῦ Θεοῦ ἱκέτην ἀπεθρασύνω πρὸς βίαν ἁρπάσαι, ἰταμώτατε. Ἃ δὲ κατὰ τῶν ἐλεεινῶν παπάδων ἐξήμεσας τῶν τοῦ Θεοῦ, εἰ καὶ διαῤῥήγνυται ὁ πονηρὸς ἄνθρωπος τοῦτο ἀκούων, λεγέτωσαν οἱ ἀκούσαντες ἐκ τοῦ ἅρπαγος, ἐφ᾽ οἷς οἱ μὲν ἱεροπρεπεῖς κλαύσονται, οἱ δὲ περιφρονηταὶ τῶν θείων γελάσονται, μήποτε δὲ καί τινες τῶν ἐκκλησιαστικῶν, οὓς ἐκ τῆς ἀγορᾶς ὁ τοῦ Θεοῦ ναὸς δεξάμενος καθιέρωσεν ὀκνοῦντας μὲν οἶμαι ἱερᾶσθαι, τοῦ δὲ ἀγοράζειν ἐφιεμένους ὡς πρότερον» (135,556/7). Αἱ τελευταῖαι φράσεις τοῦ Εὐσταθίου ἐμβάλλουσι τὴν ὑπόνοιαν μήπως ὁ τἀνωτέρω δράσας ἀργυραμοιβὸς προέρχεται ἐκ τῆς τάξεως τοῦ κλήρου. Ἄξια πάντως σημειώσεως εἶναι καὶ τὰ ὅσα ὁ Εὐστάθιος λέγει περὶ τοῦ ἱεροῦ τῶν ναῶν ἀσύλου, διὰ τοὺς εἰς αὐτοὺς καταφεύγοντας, ὅπερ ἄσυλον ἀπὸ τοῦ μ. Θεοδοσίου θεσπισθέν, βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Εὐτροπίου καταργηθὲν καὶ πάλιν ἐπανασυσταθέν, ἵνα καὶ πάλιν εἰς ἀχρηστίαν τεθῇ, ἐν τέλει διεφύλαττε τὸν σεβασμὸν μεταξὺ τῶν πιστῶν ἰδίᾳ καὶ ὡς βλέπομεν καὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς ἔτι τοῦ Εὐσταθίου ἐν τῇ συνειδήσει τοὐλάχιστον τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ αὐτῶν τῶν ποιμένων, ὡς ἰσχὺν ἔχον ἐθεωρεῖτο, ἡ δὲ τούτου κατάλυσις μεγάλη ἀσέβεια, διὸ καὶ ὁ Εὐστάθιος λέγει: «Ὦ ἁγιωτάτη Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ, ἔμελλες ἄρα παρὰ τοιούτου ἀνδρὸς περιυβρισθῆναι» (135,557A). Ὁ Ὁμηριστὴς Εὐστάθιος δὲν λησμονεῖ τὸν φιλόλογον καὶ ὅταν ποιμένος ἔργα ἐπιτελῶν καὶ τὸ χριστιανικῶς πολιτεύεσθαι ἐκδιδάσκων, παρεμβάλλει ἐκ τῆς ἀρχαίας μυθολογίας τὰ παραδείγματα διὰ τὸ ἐναργές, ὅσον καὶ φιλόκαλον τοῦ ὕφους. Μὲ ὡραίαν στροφὴν μετατίθεται εἰς τὰ ἀρχαῖα ταῦτα ὑποδείγματα καὶ ὁτὲ τὸν μῦθον τῆς Σφιγγὸς προβάλλεται, ὁτὲ τὸν τῆς Σκύλλης καὶ Χαρύβδεως ἢ τῶν Ἁρπυιῶν, διὰ νὰ δείξῃ πῶς ἔνιοι ἀπατεῶνες παρασύρουσιν εἰς ὄλεθρον τοὺς ἁπλουστέρους. Διὰ δὲ τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τοιούτων κακοβούλων ὄντων ἐπικαλεῖται τὴν ἐπανεμφάνισιν οἱόν τινος Οἰδίποδος ἢ Ὀδυσσέως. Μόνον οἱ γενναιότατοι, ὡς οἱ ἀνωτέρω μυθολογούμενοι, θὰ ἠδύναντο «τὸν θῆρα τοῦτον τὸν Μακεδονικὸν οὐκ ἐκ βεβήλων τόπων, ἀλλ᾽ ἐκ μεσαιτάτου θειοτάτου οἴκου ἁρπάσαντα τὸν αὐτῷ προσπεφευγότα καὶ δεινὰ διαθέμενον» (135,557B/C), νὰ κατανικήσουν καὶ ἐκβάλουν ἐκ μέσου τῶν ἀδικουμένων. Πόσον ἰσχυρὸς τῇ ἀληθείᾳ φαίνεται ὁ ἀργυραμοιβὸς οὗτος! Ὅτι δὲ καί τινες ἀμφέβαλλον διὰ τὰς ἀποδιδομένας ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου κατηγορίας εἰς τοῦτον, ἐκ λόγων ἴσως προσκλίσεως καὶ εὐνοίας πρὸς τὸν ἄδικον, ἀπο-

δεικνύεται καὶ ἐξ ὅσων ἐν συνεχείᾳ ὁ Εὐστάθιος λέγει, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του ἵνα ἄρῃ τὰς ἀμφιβολίας ταύτας. Θὰ εἴπωσί τινες, ἴσως: «Πόθεν τοῦτο δῆλον;» καὶ τό: «Συκοφαντεῖται ὁ ἄνθρωπος», καὶ τό· «Ἀποδειχθήτω»... Μεσιτεύεται ὁ τοιοῦτος ὑφ' ὑμῶν, ὦ φιλάνθρωποι μεσῖται, μή που δὲ καὶ φιλάρπαγες· καὶ ἔστω δεδικαιωμένος. Ἀποκείσθω δέ μοι λόγος, ὡς ἀντὶ τούτων πολλὰ κλαυσόμεθα ὕστερον. Οὐκ ἀρκεῖ τοῖς ἐλεεινοῖς ἡμῖν, ὅσα κατ' ἀλλήλων τεκταινόμεθα, ὧν οὐδὲ ἔστιν ἀριθμός· ἀλλ' ἰδοὺ καὶ κατ' αὐτοῦ Θεοῦ γινόμεθα ἰσχυροί, ὡς ἂν οἶμαι, πτοηθεὶς εὐλογήσῃ ἄκων ἡμῖν τὸν στέφανον τοῦ ἐνιαυτοῦ» (135,557D).

Ἐν τέλει δι' ὡραιοτάτης προσευχῆς πρὸς τὸν Σωτῆρα Χριστὸν ἐξαιτεῖται ὁ θερμὸς τὴν πίστιν Ἱεράρχης τὴν ἄνωθεν συναντίληψιν καὶ βοήθειαν πρὸς ἀπαλλαγὴν ἐκ τῶν τοιούτων κακῶν καὶ ἐκρίζωσιν ἀπὸ τῶν παντοειδῶν ἀδικιῶν καὶ συκοφαντιῶν καὶ ἐκδικήσεων καὶ τῶν πολυποικίλων τοῦ πονηροῦ ἐκδηλώσεων. Καὶ ἡ προσευχὴ αὕτη καλλιεπὴς καθ' ἑαυτὴν καὶ χρυσορρήμων καὶ θερμὴ καὶ ζέουσα εἶναι ἀξία νὰ παρατεθῇ ἐνταῦθα αὐτούσιος: «Ἀλλ' ὦ Κύριε, Κύριε, ὄρθωσον ἡμᾶς, οὐ προσκόπτοντας, οὐ σφαλλομένους, οὐ καταπίπτοντας, οὐδὲ καταπεσόντας ἄρτι, ἀλλ' ἐκ μακροῦ καὶ κειμένους, καὶ τῷ πτώματι οὐ μόνον ἐμβραδύνοντας, ἀλλὰ καὶ ἐμβαθύνοντας. Εὐλόγησον ἡμᾶς, ἵνα οὕτως, εὐλογηθέντων ἡμῶν, καὶ ἀκολούθως ἀρεσκόντων σοι, εὐλογηθείη καὶ ὁ κύκλος τοῦ ἐνιαυτοῦ διὰ τῆς σῆς χρηστότητος. Ἄλλως γάρ, καθὰ συνορῶ, γενέσθαι τοῦτο οὐ δυνατόν. Οὐ δυνατὸν δὲ τό γε εἰς ἡμᾶς ἧκον ἐκ φαυλότητος. Σοὶ δὲ μόνῳ δυνατόν, τῷ καὶ παντοδυνάμῳ καὶ φιλανθρώπῳ. Ἀνέχου ἡμῶν, εἰ καὶ μὴ ἐσμὲν ἄξιοι τῆς ἀνοχῆς σου. Ὁδήγει παροιστροῦντας. Ἐπάναγε πλανωμένους. Διόρθου στρεβλομένους. Ἐνηλικίου καὶ σωφρόνιζε στρεφομένους εἰς παιδαριώδη νοῦν ἀδόκιμον. Σύῤῥαπτε παραλυομένους, ἐκλυομένους συνάρμοττε, σόφιζε ἀπονενοημένους· ἐντίθει νοῦν ἀπολωλεκόσι τὰς ὀρθὰς φρένας. Δίδαξον ἡμᾶς μὴ ἀπαιτεῖν ἀποδείξεις, ἐφ' οἷς παραγγελλόμεθα. Συχνὸν γὰρ ἐν ἡμῖν καὶ τό· «Πόθεν δηλοῦται, ὅτι πταίομεν;» Ὢ τῆς ἀνεπιστημοσύνης! Οὐ δικαζόμεθα, ὦ ἀδελφοί, οὐκ ἐξελεγχόμεθα, οὐ πολυπραγμονούμεθα· μόνον δὲ διδασκαλικῶς παραινούμεθα. Παραίνεσις δὲ οὐκ ἐξ ἀνάγκης ἅπασα θεραπευτικὴ ἐπὶ φθάσαντι ἁμαρτήματι, ἀλλά που καὶ προφυλάσσουσα, ὁποῖα δή τινα καὶ τὰ ἰατρευτικὰ φάρμακα. Εἰ γοῦν καὶ ἐμοῦ παραινοῦντος ἐξαγριαίνῃ, ὦ ἀδελφέ, καὶ οὐ προσηνῶς ἀκούσεις, ἀλλὰ ἐλέγχους ἀπαιτεῖς, ὑπόνοιαν πέμπεις, ὅτι σπάσας ἔπαισας. Τί γοῦν σεαυτὸν φαίνεις; Τί κατηγορίαν ἐνιστᾷς ἐπὶ σοὶ αὐτῷ; Ἤκουσας παραίνεσιν· προσκύνησον, καὶ σίγησον, ὡς ἂν οὕτω δοκοίης ἀναμάρτητος.

Ταῦτά τε οὖν οὕτως ἐν ἡμῖν, ὦ Σῶτερ, κατάρτισον, καὶ στῆσον τὴν ἰδοὺ κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ὕβριν, καὶ τὸ κατ' αὐτῆς ἐμπήδημα, τὸ θρασύ, τὸ ἀλόγιστον, τὸ ἀπαίδευτον, τὸ ἔκνομον, τὸ πολλῶν πληγῶν ἄξιον, τὸ ἱεροσυ-

λικόν. Καὶ μὴν οὐκ ἔστιν ἐνταῦθα σύλημα, ἵνα καὶ ἱεροσυλεῖν δοκοίη ὁ ἀπόφημος Ἀφρατᾶς; Σύλᾷ μὲν γὰρ ὁπωσοῦν ὁ παρακρυπτόμενος. Ἐνταῦθα δὲ οὐδέν τι κρυφαῖον, οὐδὲ λαθραῖον· ἀλλὰ ἀνέδην ὑπὸ φωτὶ αἰθριάζοντι καὶ ὀφθαλμοφανείᾳ ὁ εἰς Θεὸν ἱκετεύσας ἀπήχθη, συληθεὶς μὲν (οὐκοῦν ἐκ τοῦ ἱεροῦ), ἁφαρπαγεὶς δὲ ὡς ὑπὸ θηρός, τετριγότος ὀδόντας καὶ σιελῶδες ἀπαφρίζοντος. Ἔτι πρὸ ὀφθαλμῶν οἷον ἡμῖν τὰ ἐν τῇ ἁλώσει κακά, ὧν συνεργάται ὅτιμάλιστα οἱ ἐκ Σικελίας Ἄφροι. Ἔστω δὴ καὶ ὁ πιτυρίας οὗτος Ἀφρανᾶς, ὡς οἷά τις εἷς ἐκείνων τῶν Ἄφρων, οἳ καὶ αὐτοὶ τῶν ἁγίων κατεπεχείρησαν ἐκκλησιῶν. Ἀλλ᾽ ἐκείνους μὲν μηκέτι ἴδοιμεν, ὦ Σῶτερ ἡμῶν Θεέ, καὶ ῥῦστα καὶ ἐλευθερωτά. Τοῦτον δὲ ἴδοιμεν, αὐτόν τε σωφρονισθέντα καὶ ἑτέρους δὲ σωφρονίσαντα. Οἶδας παιδεύειν ἐν ἐλέει καὶ ἐλέγχῳ. Οἶδας ἐπιστρέφειν πολυμεθόδως· ὡς, εἴ γε ὁ τοιοῦτος εἰς τέλος ἐπιχαρείη τοῖς θείοις. Οἰχόμεθα, τὸ μὲν θλίψεσι, τὸ δὲ καὶ ὑπὸ τῶν ὁμοίως αὐτῷ ἀφραδέων, εἴ τινές πού καί εἰσιν. Ἐγὼ γὰρ εὔχομαι μηδένα ἕτερον τοιοῦτον ἐκβῆναι· συνεύχονται δὲ τοῦτο καὶ οἱ σοὶ θεράποντες ἅπαντες, ὧν καὶ ἐπακούοις, εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν» (135,557D—560D).

Ζητῶ συγγνώμην, Κύριοι, ὅτι παρασυρθεὶς ὑπὸ τῆς παντοδαπῆς Μούσης καὶ γλυκυτάτης φωνῆς τοῦ Εὐσταθίου, δὲν κατέστρεψα ἐγκαίρως τὸν λόγον, οὐδέ, ὡς ὑπεσχέθην, ἠδυνήθην εἰς ὀλίγας σειρὰς νὰ ἀναλύσω τὰ θεολογικὰ αὐτοῦ συγγράμματα. Μὲ ἀναμένει, ἀλλὰ καὶ ὑμᾶς ἀναμένει, διάθεσις προθυμοτέρα καὶ μεγαλυτέρα ἐπιμονὴ καὶ ὑπομονὴ διὰ νὰ μελετήσωμεν ἐν ἐκτάσει τὸν μέγαν τοῦτον λογογράφον καὶ ῥήτορα. Καὶ ἐγὼ μὲν θελχθεὶς ὑπὸ τῶν εὐφραδῶν αὐτοῦ λόγων, ἐπετέλεσα τὸ καθῆκον μου, ἀναλύσας ἐν ὑπομονῇ καὶ ἐπιμονῇ πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ. Ἀλλ᾽ ὑμεῖς, δὲν γνωρίζω,— κατὰ συγγνώμην λέγω —, ἂν τὰ διαφέροντα ὑμῶν ἐκτείνωνται ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ δύναμαι νὰ προβῶ καὶ εἰς ἑτέρας διαλέξεις μὲ τὸ αὐτό που θέμα. Πάντως ἐὰν ἡ εὐμενὴς ὑμῶν διάθεσις μοὶ τὸ ἐπιτρέψῃ, θὰ προσπαθήσω καὶ πάλιν νὰ συνεχίσω τὸν λόγον ἄλλοτε. Περατῶν τοῦτο μόνον λέγω : Εἶναι τόσον ἄφθονα τὰ ὑπὸ τῶν ἔργων τοῦ Εὐσταθίου δυνάμενα ν᾽ ἀρυσθῶσι διδάγματα καὶ οἱ καρποὶ τῶν σκέψεών του τόσον χυμώδεις καὶ ὠφέλιμοι, ὥστε διὰ πάντας τῶν λόγων τοὺς ἐραστάς, ἀλλὰ πρὸ πάντων διὰ τὸν ἱστορικὸν καὶ δὴ καὶ τὸν ἱστορικὸν τῆς βυζαντιακῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸν φιλόλογον καὶ τὸν θεολόγον ἀπροσμετρήτου ἀξίας, ὥστε νὰ προκαλῇ λύπην ὅτι ἀφέθη ἀνεκμετάλλευτος, τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ δέοντος, εἷς τόσον εὔγονος πνευματικὸς ἀγρός. Καὶ δι᾽ ἕτερόν τι αἰσθάνομαι ἐμαυτὸν ὑποχρεωμένον, ἵνα αἰτήσωμαι συγγνώμην. Μισόλογοί τινες δὲν εὐφραίνονται, δῆθεν, τῇ γλώττῃ μου. Λυποῦμαι, ὅτι δὲν δύναμαι ἄλλως νὰ γράφω ἢ νὰ ὁμιλῶ. Ἓν μόνον λέγω, κατ᾽ ἀντίστροφον τοῦ εὐαγγελικοῦ ῥητοῦ ἔννοιαν : Οἱ ταῦτα λέγοντες ἂς φροντίσουν, ἵνα μὴ «τὰ ἐξερχόμενα» τοῦ στόματός μου κινῶσι τὴν σκέψιν καὶ διάθεσιν αὐ-

τῶν, ἀλλὰ τὰ διὰ τῆς ἀκοῆς ἐνωτιζόμενα νοήματα καὶ διδάγματα. Οὕτω πως καὶ ἅπαν τὸ φιλολογοῦν ἀνέξεταί μου τοὺς λόγους, διότι ἄλλως φωραθήσεται τὸν παρ' Ὁμήρῳ «δεινὸν ἄνδρα ὃς τάχα κεν φησὶ καὶ ἀναίτιον αἰτιόωτο» (Ὁμ. Ἰλ. Λ, 654)!

Η ΑΡΣΙΣ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟΥ ΣΧΙΣΜΑΤΟΣ

ΥΠΟ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝ. ΕΚΚΛ. ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστοριογραφία τῶν περὶ ἡμᾶς χρόνων, ἰδίᾳ παρὰ τοῖς Προτεστάνταις, ἐπανέφερε τὴν μελέτην, τὴν ἔρευναν καὶ τὴν ἔκθεσιν τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰ πλαίσια ἐκεῖνα, ἅτινα ἐχρησιμοποίησεν κατ' οὐσίαν ὁ Εὐσέβιος († 340), ὅταν συνῆψε τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν πρὸς τὴν καθόλου ἱστορίαν (καὶ τὴν χρονογραφίαν) καὶ ἐσχημάτισε πρῶτος τὸν νέον τοῦτον τῆς ἱστορίας κλάδον, τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, οἱονεὶ ὡς ὁμοίωμα ἐκείνης. Ἡ οὐσία τῆς λεγομένης κοσμικῆς Ἱστορίας (Historia profana) ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι αὕτη ἐξετάζει τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς τῶν ἐμμόνων αἰτίων καὶ αἰτιατῶν, κειμένων δῆλον ὅτι ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ (immanent), ἄνευ δὲ προκαταλήψεων καὶ ἰδεολογικῶν προϋποθέσεων, εἰ καὶ τοῦτο εἶναι δυσχερέστατον, ὡς ἔδειξεν ὁ Ed. Spranger (Die Voraussetzungslosigkeit in der Geisteswissenschaften ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου Phil. Hist. Classe 1930), ζητεῖ νὰ ἐκθέσῃ τὴν ἐν τῷ παρελθόντι ποικίλην δρᾶσιν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἱστορία γνωρίζει δύο μεθόδους ἐρεύνης, τὴν φιλολογικὴν καὶ τὴν ἱστορικήν, δι' ὧν ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἱστορικῆς ὕλης ἀποβαίνει καρποφόρος καὶ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ παρελθόντος. Ἀναμφιβόλως ὅμως καὶ ἡ διόρασις (intuition) τὰ μέγιστα συμβάλλεται εἰς τὴν βαθυτάτην κατανόησιν τοῦ παρελθόντος.

***

Αὐτὴ ἡ νεωτέρα ἱστοριογραφία εὗρε ταχέως εἴσοδον εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, τῆς ὁποίας οἱ ἐκπρόσωποι κατὰ τὸν ιθ' αἰῶνα οἷοι : ὁ Ritschl († 1889), Troeltsch († 1923) καὶ ὁ Ad. v. Harnack († 1930) ἐθεμελίωσαν τὰς βάσεις, ἐφ' ὧν ᾠκοδόμησε τὴν ἐκκλησιαστικήν του Ἱστορίαν ὁ K. Müller (Kirchengeschichte I[3] 1941) ὡς τμῆμα τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀναμφιβόλως ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Müller ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς, κατὰ τὰ ἄνω λεχθέντα, διαμορφωθείσης Κοσμικῆς Ἐκκλ. Ἱστοριογραφίας (Profankirchengenschichte [1]), ἡ ὁποία ὅμως

---

[1] Περὶ ταύτης πρβλ. W. Nigg, Die Kirchengeschichtsschreibung, München, 1934, σ. 222 ἑξ. 230 ἑξ. 242 ἑξ.

παρουσιάζει τὸ μέγα μειονέκτημα, ὅτι ἐξαφανίζει τὴν ἰδέαν τῆς μιᾶς ὁρατῆς Ἀποστολικῆς καὶ Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν σπονδυλικὴν στήλην τῆς Γενικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ὥς τε ἐπιστήμης καὶ πραγματικότητος. Ἀλλ' ἀνεξαρτήτως τοῦ θεμελιώδους τούτου μειονεκτήματος καὶ ἄλλων τινῶν δευτερευόντων πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι ἡ κοσμικὴ Ἐκκλ. Ἱστοριογραφία διήνοιξεν ἡμῖν νέας ὁδοὺς πρὸς κατανόησιν τῆς ἀλληλεπιδράσεως Πολιτισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν συνέβαλεν εἰς τὴν βαθυτέραν καὶ πληρεστέραν κατανόησιν τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, ἐντὸς τῆς ἑνότητος τῆς καθ' ὅλου Ἱστορίας καὶ ἐν γένει τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι.

Ἐντὸς τῆς Ἱστορίας καθόλου ἀναμφιβόλως ἡ πολιτικὴ ἱστορία κατέχει ἰδιάζουσαν θέσιν, διότι ἐκθέτει τὴν ἱστορίαν τῶν κρατῶν εἰς ἃ ἐκδηλοῦται ἡ πολιτειακὴ θέλησις λαῶν καὶ μεγάλων προσωπικοτήτων, αἵτινες εἴτε ὁμοῦ εἴτε ἐναλλὰξ μετὰ ἰδεολογικῶν ρευμάτων μεταμορφοῦσι τὸ πρόσωπον τοῦ Κόσμου. Ἡ ἀποφασιστικὴ λοιπὸν σημασία τῆς πολιτικῆς Ἱστορίας διὰ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Πολιτισμοῦ (ἴδε ἔριδας τῶν δύο Σχολῶν παρὰ Ν. Βλάχῳ, Θεωρητικὰ καὶ Μεθοδολογικὰ προβλήματα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ. Ἀθῆναι 1925), ὑπῆρξεν ἀσφαλῶς ἡ αἰτία τῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἤσκησε κατὰ τοὺς περὶ ἡμᾶς χρόνους ἡ διαμόρφωσις τῆς καθόλου Ἱστορικῆς Ἐπιστήμης ἐπὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστοριογραφίαν.

Ἐν τῷ πλαισίῳ τούτῳ δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν π.χ. τὸ ἔργον τοῦ Eduard Schwarz περὶ Μεγάλου Κωνσταντίνου (Konstantin der Grosse), κ.ἄ.

***

Εἰς τὴν ἔρευναν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς δυνάμεθα νὰ σπουδάσωμεν ὥς ἄριστα τὴν ἀλληλεπίδρασιν πολιτισμοῦ καὶ θρησκείας καὶ κατ' ἀκολουθίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ Πολιτείας ἐπειδὴ οἱ δεσμοί των εἶναι πανάρχαιοι. Ἀλλ' οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ δύναμις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ἐξεδηλώθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τὴν μορφὴν Ἑλληνορωμαϊκῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας μὲ τὸ ἀπέραντον καὶ ἰσχυρὸν διοικητικὸν καὶ ἠθικὸν κῦρός της. Ταύτης τὸ Ἑλληνικὸν τμῆμα μετεμόρφωσε τὸ Ἀνατολικὸν Ρωμαϊκὸν κράτος εἰς Βυζαντινὸν—Ἑλληνικὸν ἀπὸ τοῦ δ' μέχρι τοῦ ζ' αἰῶνος.

Τὸ ζήτημα τί εἶναι τὸ πρωτεῦον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἡ Καθολικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἢ ἡ Πολιτεία δύναται νὰ διευκρινισθῇ, ἐὰν λυθῇ τὸ περιώνυμον πρόβλημα τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου τῶν Παλαιολόγων. Ἀπὸ τὰς τρεῖς κατευθύνσεις τῆς ἐρεύνης 1) τὴν νομοκανονικήν, ἥτις ζητεῖ νὰ ὑπαγάγῃ τὴν ἱστορίαν τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν Καισαροπαπισμὸς (ἤ, ὅπερ σπάνιον ἐν Ἀνατολῇ, Παποκαισαρισμός), 2) τὴν τῆς συναλληλίας καὶ 3) τὴν ἱστορι-

κήν, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῶν σχέσεων τούτων καὶ ζητεῖ πέραν πάσης Εἰδοκρατίας ἢ Τυποκρατίας (Formalismus) νὰ ἀναπαραστήσῃ πῶς διεμορφοῦντο ἑκάστοτε αἱ σχέσεις Κράτους καὶ Ἐκκλησίας ἀναλόγως προσώπων, ἀντικειμένων καὶ ἰδεῶν, ἀναμφιβόλως ἡ τελευταία εἶναι ἀκριβεστέρα, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀκόμη πλήρως χρησιμοποιηθῇ ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῶν πηγῶν. Ἀκριβῶς δὲ ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου τὰ συμπεράσματα εἶναι εἰσέτι ἐπισφαλῆ.

Ἀλλ' ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος τούτου δύναται γενικῶς νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ πεποίθησις περὶ τῆς ἁγιότητος τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας ἐν Βυζαντίῳ (ὁ αὐτοκράτωρ ἐθεωρεῖτο βασιλεὺς καὶ ἱερεὺς ἢ καὶ ἀρχιερεὺς) παραλλήλου πρὸς τὴν ἱερατικὴν καὶ προηγουμένης ἐν τῇ τάξει προσέδιδον ὅλως ἰδιάζουσαν θέσιν εἰς τὴν δύναμιν τῆς πολιτείας, ἐν τῇ ρυθμίσει τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. (πρβλ. Στεφανίδου: Ἐκκλ. Ἱστορία σελ, 137 καὶ Byzantium ὑπὸ Baynes καὶ Moss, London 1948 σ. 268). Ἡ συνεργασία καὶ ἀλληλεπίδρασις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν τῇ βαθέως θρησκευούσῃ θεοκρατικῇ αὐτοκρατορίᾳ ἀποτελεῖ τὸ ἰδεολογικὸν βάθρον, ἐφ' οὗ ᾠκοδομήθη ὁ ὅλος πολιτικὸς καὶ πνευματικὸς βίος τοῦ Βυζαντίου. Ἀλλ' ἡ Οἰκουμενικὴ Θεοκρατικὴ Αὐτοκρατορία καὶ ἡ Οἰκουμενικὴ ἢ Καθολικὴ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς ἀντικρύζουσι πάντοτε ἓν κυρίως κεντρικὸν πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τῆς διαφυλάξεως τῆς ἐσωτερικῆς ἑνότητος, ὡς ζωτικὸν πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως ἑκατέρου τῶν ὀργανισμῶν. Καὶ ἡ μὲν Πολιτεία ἐπεζήτει τὴν πολιτικὴν ἑνότητα διὰ ποικίλων τρόπων, ἐν οἷς πρωτεύουσαν κατεῖχε θέσιν ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία, ὡς ἡ ψυχὴ τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐνῷ ἡ Ἐκκλησία μίαν καὶ κυρίαν ἤθελε πάντοτε ἑνότητα τὴν Ὀρθοδοξίαν, τὴν θεμελιωμένην ἐπὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως. Ἡ πρώτη ἐδέχετο συμβιβασμοὺς ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς Ὀρθοδοξίας, ἡ δευτέρα ὄχι. Ἡ συμφωνία ἢ ἡ διαφωνία περὶ τὴν Ὀρθοδοξίαν ἀπετέλει φρονοῦμεν τὴν κυρίαν βάσιν καὶ ἀφετηρίαν ρυθμίσεως τῶν ἑκάστοτε σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ. Παρὰ λοιπὸν τὸν ἐν πολλοῖς φαινόμενον ὡς ἐπικρατοῦντα Καισαροπαπισμὸν ἡ συναλληλία ἦτο πολλάκις ἡ ἰθύνουσα ἀρχὴ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας.

***

Ἔργον ἀμφοτέρων ἐν πνεύματι συναλληλίας τελεσθὲν ὑπῆρξεν ἀσφαλῶς ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν Σλάβων. Ἀλλ' ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων συνετελέσθη διὰ τῆς θελήσεως τῆς Πολιτείας των, ἥτις ἀπέβη

θεμελιώδης παράγων ἐν τῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Σλάβων. Ἐὰν εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς ἐν Βυζαντίῳ Ἐκκλησίας δυνάμεθα νὰ σπουδάσωμεν τὴν ἐπιρροὴν τῆς χριστιανικῆς Πολιτείας ἐπ᾽ αὐτῆς, ἱκανῶς καὶ ὑπὸ τὰς ἀνωτέρω θεμελιώδεις προϋποθέσεις, ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα τῆς Ρωσσικῆς δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν ἐναργῶς τὴν ἰσχυροτάτην ἐπίδρασιν τῆς Πολιτείας ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀναμφιβόλως εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν ἡ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας, (ἂν καὶ οἱ Βούλγαροι εἶναι λαὸς τουρανικὸς ἐκσλαβισθεὶς γλωσσικῶς) καὶ δὴ ἡ σύγχρονος καταλαμβάνει διὰ τοῦτο ἰδιάζουσαν θέσιν, καθόσον αὐτὴ μόνη ἔλαβε τὴν ἀρχὴν αὐτῆς διὰ τῆς συρροῆς τῶν πολιτικῶν περιστάσεων, αἵτινες ἐδημιουργήθησαν ἐν τῇ Χερσονήσῳ τοῦ Αἵμου κατὰ τὸν ΙΘ′ αἰῶνα, καὶ διὰ πράξεως καθαρῶς πολιτικῆς καὶ δὴ ἀλλοθρήσκου Πολιτείας (Φιρμάνιον 1870) πρὸ τῆς ὑπάρξεως ἀνεξαρτήτου κράτους. Ἀλλ᾽ ἡ πρᾶξις αὕτη, ἡ ἀντικανονική, ἣν κατεδίκασεν ὀρθῶς ἡ Καθολικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία διὰ τῆς μεγάλης ἐν Κων)πόλει Συνόδου τοῦ 1872, ἐπειδὴ διεπίπτωσεν, ὅτι ὁ τρόπος δι᾽ οὗ ἐπεζητήθη καὶ ἐπραγματοποιήθη ἡ ἵδρυσις τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας ἀνῆγε τὸν Ἐθνοφυλετισμὸν εἰς ἀρχὴν δημιουργίας τῶν αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν ἐν τῇ Καθολικῇ Ὀρθοδοξίᾳ, ὡς ἐξόχως πολιτικὴ δέον νὰ μελετηθῇ ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου.

Ὁ Οὐλ. Μίλλερ (ἡ Τουρκία καταρρέουσα, μετάφρασις Λάμπρου, σ. 421) παρατηρεῖ σχεδὸν ἐπιγραμματικῶς τὰ ἑξῆς: «...Ἔθνος λησμονημένον καὶ ἀφανὲς (τὸ Βουλγαρικὸν), ἀλλὰ προωρισμένον νὰ διαδραματίσῃ σπουδαῖον πρόσωπον ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν συμβάντων τῆς τελευταίας τριακονταετίας τοῦ αἰῶνος ἀνερριχήθη διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῆς Ρωσίας εἰς ἀνεξάρτητον ἐκκλησιαστικὴν ὕπαρξιν, ἥτις ὑπῆξε πρόδρομος τῆς παλιγγενεσίας αὐτοῦ ὡς κράτους Βαλκανικοῦ μετὰ τὴν πάροδον πέντε σχεδὸν αἰώνων».

Ἡ ἄποψις αὕτη εἶναι ὀρθή, ἀλλ᾽ ἐπιβάλλεται ἡ λεπτομερεστέρα ἐξέτασις τῆς πολιτικῆς πλευρᾶς τῆς γενέσεως τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, εἰς τὸ ὁποῖον δυνάμεθα νὰ σπουδάσωμεν ὡς ἄριστα τὴν ἐπίδρασιν τῆς πολιτικῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς. Οὕτω δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς Γενικῆς Ἱστορίας τοῦ ΙΘ′ αἰῶνος τὸ Βουλγαρικὸν ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα.

᾿Αλλ᾿ ὅπως ἡ ἔναρξις τοῦ Βουλγαρικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος καὶ τὸ Σχίσμα δύνανται νὰ κατανοηθῶσι καὶ ἐκτιμηθῶσιν ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν πολιτικῶν γεγονότων τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, οὕτω καὶ ἡ ἀπότομος διακοπὴ τῶν διαπραγματεύσεων πρὸς ἄρσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1934, ὡς καὶ ἡ αἰφνιδία ἀνακίνησις κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1944 καὶ ἡ ἄρσις τούτου κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1945 κυρίως ἐκ τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς Εὐρώπης κατὰ τὰ ὡς ἄνω ἔτη δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ. Ἡ ἀπόδειξις τῆς θέσεως ταύτης δὲν εἶναι πολὺ δυσχερής, ἐὰν ὁ ἱστορικὸς ἀπροκατάληπτον στρέψῃ τὸ βλέμμα πρὸς τὴν ὅλην ἱστορίαν τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος καὶ ἔχει ἀντίληψιν τῆς ἐπιδράσεως καὶ σημασίας τῆς πολιτικῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς. Βεβαίως κυρίως ἐκκλησιαστικὰ κριτήρια διηύθυναν τὴν πρᾶξιν τῆς Καθολικῆς ᾿Ορθοδόξου ᾿Εκκλησίας τοῦ 1872, ὅπως καὶ τὴν ἐν ἔτει 1930—34 καὶ 1945 στάσιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἔναντι τοῦ Βουλγαρικοῦ ζητήματος, ἀλλ᾿ ἡ κατανόησις τοῦ ὅλου ζητήματος εἶναι ἀτελὴς ἄνευ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως ὅλων τῶν πλευρῶν τοῦ πολιτικοεκκλησιαστικοῦ θέματος, ὅπερ τόσον ζωηρὸν ἤγειρε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ᾿Εκκλησιῶν ἀπὸ ἑνὸς καὶ πλέον αἰῶνος. Πολιτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ στοιχεῖα ἐμπλέκονται ἐν τῷ Βουλγαρικῷ ζητήματι, ὥστε ἐπιβάλλεται ἡ πλήρης ἔκθεσις καὶ τῶν πολιτικῶν γεγονότων, διότι τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἶναι μᾶλλον γνωστά, διὰ νὰ συμπληρωθῇ ἡ εἰκὼν τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος. ᾿Ακριβῶς διὰ τὸν λόγον τοῦτον προτάσσεται τῆς ἐκθέσεως περὶ ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος μακρὰ εἰσαγωγή, ἀναφερομένη κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν Βαλκανικὴν πολιτικὴν τῶν Ρώσσων ἐν τῇ διαμορφώσει τοῦ Πανσλαβισμοῦ των κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα. Ἡ πλευρὰ αὕτη δὲν ἔχει λάβει τὴν ἀκριβῆ θέσιν της εἰς τὴν παρ᾿ ἡμῖν ἔρευναν τοῦ Βουλγαρικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος.

***

Ἡ παροῦσα πρώτη ἐπιστημονικὴ καὶ ἱστορικὴ ἔκθεσις τῆς προπαρασκευῆς καὶ ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, γενομένη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐγκύρων πληροφοριῶν, ὅσας ἠδυνήθημεν νὰ ἔχωμεν ἔξωθεν, ἀκολουθεῖ τὴν μέθοδον οὐχὶ τῆς βραχείας καὶ αὐστηρῶς ἐπιστημονικῆς διατριβῆς, ἀλλὰ τὴν τῆς εὐρείας ἱστορικῆς διηγήσεως. Διότι σκοπὸς ἡμῶν δὲν ἦτο νὰ ἀφηγηθῶμεν τὰ κατὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος χάριν μόνον τῶν ἐπιστημόνων, οἵτινες θέλουσιν ἁπλῶς νὰ ἔχωσι μίαν βραχυτάτην ἐπιστημονικὴν ἔκθεσιν, καθιστῶσαν σχεδὸν ἀναπόφευκτον τὴν ἐκ νέου ἔρευναν καὶ προσφυγὴν εἰς τὰς πηγάς, ἀλλὰ προὐτιμήσαμεν κυρίως νὰ παράσχωμεν πλήρη, κατὰ τὸ δυνατόν, ἀφήγησιν τῶν γεγονότων τούτων καὶ διὰ τοὺς ἐπιστήμονας καὶ διὰ τοὺς φιλίστορας, καθιστῶσαν περιττὴν τὴν ἐκ νέου προσφυγὴν εἰς τὰς οὐχὶ εὐκόλως προσιτὰς πηγάς. Ἕνεκα τούτου πολλάκις παραθέτομεν

μεγάλα τμήματα κειμένων, εἰς ἃ φανεροῦται ἐναργῶς ἡ θέλησις τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ ἐκτιμήση τὴν ὀρθότητα τῶν ἡμετέρων κρίσεων.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἡμετέρα πεποίθησις ἦτο καὶ εἶναι, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀρθῇ τὸ Σχίσμα καὶ ὅτι παρὰ τὰς ἐπικρίσεις διὰ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ἀτέλειαν ἢ παράλειψιν κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις τὸ Σχίσμα ὀρθῶς ἤρθη, ἔστω καὶ εἰς ἀκατάλληλον χρόνον, διὰ τοῦτο πιστεύομεν ὅτι ἠδυνάμεθα νὰ ἐρευνήσωμεν τὸ θέμα μετὰ πάσης εὐρύτητος καὶ χωρὶς δισταγμοὺς καὶ νὰ ἐπικρίνωμεν ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ἐνέργειαν ἢ παράλειψιν των ἡμετέρων ἢ ξένων, χωρὶς φόβον παρεξηγήσεως, διότι σκοπὸς ἡμῶν δὲν εἶναι ἡ κατάκρισις τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος, ἀλλὰ ἡ διαφώτισις τῶν γενεσιουργῶν αἰτίων τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, ὡς καὶ ἐν γένει τοῦ ὅλου θέματος, τ ὸ ὁ π ο ῖ ο ν φ έ ρ ε ι μ ι κ τ ὸ ν π ο λ ι τ ι κ ὸ ν κ α ὶ ἐ κ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ὸ ν χ α ρ α κ τ ῆ ρ α. Διὰ τοῦτο ἠναγκάσθημεν νὰ γράψωμεν τὴν σχετικῶς μακρὰν εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ διπλωματικὴν ἱστορίαν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου κατὰ ΙΘ΄ αἰῶνα, διότι μόνον οὕτω δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν τὰ ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα ἐν τῇ ἀληθεῖ αὐτῶν αἰτιώδει συναφείᾳ πρὸς τὴν καθόλου ἱστορίαν. Ἡ πολιτικὴ ἀντίληψις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σπουδάσωμεν καλλίτερον καὶ ἀκριβέστερον τὸ πολιτικοεκκλησιαστικὸν αὐτὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἐλύθη ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς μεγίστης δοκιμασίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων Ἱεραρχῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ἐμπνεομένων ἀπὸ τὸ ἀνώτερον πνεῦμα τῶν ἀρχῶν τῆς Οἰκουμενιτῆς Ὀρθοδοξίας, αἱ ὁποῖαι ἀνάγονται εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῆς ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. (Περὶ τούτου ἴδε νῦν λόγον μου εἰς τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Καθολικὴ Ὀρθοδοξία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος»).

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 25ῃ Μαρτίου 1950 [1]

ΓΕΡ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

---

[1] Πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐκτυπώσεως ταύτης ἤτοι ἀπὸ τῆς 27ης Μαΐου μέχρις τῆς 4ης Ἰουνίου 1950 εὑρισκόμεθα ἐν Κων/πόλει.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εἰς τὸ κατὰ τὸ προπαρελθὸν ἔτος δημοσιευθὲν ἔργον μας ὑπὸ τὸν τίτλον «ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου» (ἐν Ἀθήναις 1948) ὑπεσχέθημεν (σ. 210), ὅτι θὰ συντάξωμεν ἰδιαιτέραν μελέτην περὶ τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, διότι ὁ χρόνος τὸν ὁποῖον εἴχομεν εἰς τὴν διάθεσίν μας, διὰ τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ περὶ Βουλγαρικοῦ Ἔθνους καὶ Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας κεφαλαίου (αὐτόθι σ. 32—69), τοῦ συνταχθέντος πρὸ τῆς ἐν ἔτει 1945 ἄρσεως τοῦ Σχίσματος τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ἦτο ὅλως ἀνεπαρκὴς διὰ τὴν ἀκριβῆ ἐξέτασιν καὶ ἔκθεσιν τόσον τῶν γεγονότων τῆς προπαρασκευῆς τῆς ἄρσεως αὐτοῦ (1930—35) ὅσον καὶ τῶν κατὰ τὴν ἄρσιν τούτου κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1945. Εἰς τὴν τελικὴν σημείωσιν περὶ τοῦ θέματος τούτου ἐτονίζομεν ἀκόμη, ὅτι «ἀναμφιβόλως ἡ σκοπιὰ ἀφ' ἧς ἐθεωρήσαμεν τὴν ὕλην τοῦ παρόντος βιβλίου θὰ παραμείνῃ ἡ ἰδία, διότι οὐδέποτε πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι πᾶσαι αἱ πράξεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας δέον νὰ ἐξετάζωνται κυρίως ἐν σχέσει πρὸς τὴν θεμελιώδη ἀποστολήν της, ὡς τοῦ ἀρχαιοτάτου τμήματος τῆς «Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας», τοῦ συνεχίζοντος ἐν τῷ κόσμῳ τὸ ἔργον τῆς Μιᾶς Ἁγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῶν ὀκτὼ πρώτων αἰώνων. Καὶ δὲν ὑπάρχει βεβαίως Ἱστορία χωρὶς σκιάς, ἀλλ' ὅμως πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι ἡ Καθολικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Οἰκουμενικὸν Θρόνον, διετήρησεν ἐν τῷ συνόλῳ, καὶ εἰς τὰς γενικὰς γραμμάς, ἐξεταζομένης τῆς Ἱστορίας, τὸ ὑψηλὸν ἀντικειμενικὸν καὶ οἰκουμενικὸν πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας τῆς πρωτοχριστιανικῆς περιόδου καὶ τῆς πρώτης Καθολικῆς τῶν 7 Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ ὅτι ἐπετέλεσε τὰς ἐντεῦθεν προκυψάσας ὑποχρεώσεις, παρὰ τὰς περιπετείας τῶν χρόνων καὶ τὰς ἀγωνιώδεις προσπαθείας πρὸς αὐτοσυντήρησίν της καὶ διάσωσιν τῶν λαῶν καὶ δὴ τοῦ ἑλληνικοῦ. Τοιουτοτρόπως ὁ Οἰκουμενικὸς Θρόνος, ὡς φορεὺς τῆς ἑνότητος καὶ τοῦ πνεύματος τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδοξίας δὲν ἀνεδείχθη μόνον ἡ Ἐθνικὴ κιβωτός, ἡ διασώσασα καὶ ἑνοῦσα τὸ Ἔθνος τῶν Ἑλλήνων εἰς

ἑνιαίαν καὶ ἰσχυρὰν πνευματικὴν δύναμιν, ἀλλὰ καὶ ἡ πρωτοπόρος Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία μὲ τὴν Οἰκουμενικὴν ἀποστολήν.

Εἰς τὸ αὐτὸ βιβλίον διετυπώσαμεν ἔπειτα τὴν ἄποψιν, ὅτι «δὲν ἠμπορεῖ νὰ λησμονηθῇ ἡ Οἰκουμενικὴ ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας μας καὶ κατ᾽ αὐτὰς τὰς πλέον σκοτεινὰς ὥρας τοῦ πολέμου, καθ᾽ ἃς μετέχει μὲ τὸν νοῦν, τὴν καρδίαν καὶ μὲ τὸ αἷμα τῶν λειτουργῶν της, τῶν δοκιμασιῶν τοῦ Ἔθνους»

Τὸ ἀνωτέρω ἀντικειμενικὸν πνεῦμα τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδοξίας δὲν ἀνευρίσκομεν καὶ σπουδάζομεν μόνον εἰς τὴν Ἱστορίαν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ δ´ μέχρι τοῦ ιθ´ αἰῶνος [1], μάλιστα δὲ κατὰ τὴν ἐκχριστιάνισιν καὶ ἐκκλησιαστικὴν χειραφέτησιν τῶν Σλάβων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας, ὅτε ἡ μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας ἐξετείνετο ἐφ᾽ ὅλων τῶν χριστιανικῶν λαῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, (ἀνεξαρτήτως φυλῆς) ἀκόμη δὲ κατὰ τοὺς περὶ ἡμᾶς χρόνους, ὅτε τὸ πνεῦμα τοῦ Ἐθνικισμοῦ ἀποκαλύπτεται εἰς ποικίλας μορφὰς τῆς Ἱστορίας τοῦ ιθ´ καὶ κ´ αἰῶνος.

Ἀλλ᾽ ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας διεσπάσθη κατὰ τὸν ιθ´ αἰῶνα, συνεπείᾳ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἐθνικοτήτων. Ἐξ αὐτῆς προέκυψαν πολλαὶ Ἐκκλησίαι αὐτοκέφαλοι καὶ ἐτέθη ἐν δοκιμασίᾳ ὁ δεσμὸς τῆς ἑνότητος τῆς Οἰκουμενικῆς Ὀρθοδοξίας.

Αἱ αὐτοκέφαλοι Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου ἐδημιουργήθησαν συνεπείᾳ τῆς ἐμφανίσεως τῶν ἐθνικῶν κρατῶν καὶ ἐγεννήθησαν ἐντὸς τῆς πνευματικῆς ἀτμοσφαίρας, τὴν ὁποίαν διεμόρφωσεν ἡ ἀρχὴ τῶν ἐθνικοτήτων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ὑπὸ τοῦ πνεύματος τούτου τῶν ἐθνικοτήτων διείποντο οἱ ἄνδρες οἱ συνεργήσαντες εἰς τὴν αὐθαίρετον ἀνάδειξιν τῶν αὐτοκεφάλων ἐκκλησιῶν Ἑλλάδος (1833), Ρουμανίας (1865) Βουλγαρίας (1870) καὶ Ἀλβανίας (1922—1928—1937). Διάφορον πως καὶ εἰρηνικώτερον πνεῦμα ἐμφανίζει ἡ Ἐκκλησία τῆς Σερβίας.

* * *

Μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω Ἐκκλησιῶν ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ἀναμφιβόλως διεκρίθη διὰ τὸ ἔντονον ἐθνικιστικόν της πνεῦμα, ἐκδηλούμενον κυρίως εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῶν ἐπιδιώξεων ὄχι ἁπλῶς τῆς ἐθνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Βουλγαρίας ὑπὸ ὅλα τὰ καθεστῶτα, ἀλλὰ καὶ τῶν πλέον σωβινιστικῶν μεγαλοβουλγαρικῶν σχεδίων [2]. Καὶ τοῦτο τὸ πνεῦμα βλέπομεν κυ-

---

[1] Πρβλ. νῦν Γερ. Ι. Κονιδάρη. Ἡ Καθολικὴ Ὀρθοδοξία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος (λόγος εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἐν τῷ Παν/μίῳ Θεσ/νίκης) 1950.

[2] Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐκκλησ. αὐτονομίαν ὁ Βουλγαρικὸς κλῆρος διεξήγαγεν ἀγῶνας γνωστούς. Πρβλ. Καρπαθίου. Ἡ Ἐκκλ. τῆς Βουλγαρίας ἐν τῇ Θρησκ. καὶ Χρ. Ἐγκ. Τόμ, Β´ σελ. 679 ἑξ.

ριαρχοῦν ἐν Βουλγαρίᾳ πρὸ τῆς γενέσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Κράτους..

***

Ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ἀποτελέσασα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ὄργανον τῆς βουλγαρικῆς πολιτικῆς κατέστη κατὰ τοὺς περὶ ἡμᾶς χρόνους ἡ μήτηρ τοῦ νεωτέρου Βουλγαρισμοῦ, ἀφοῦ αὕτη ἐγεννήθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1860—70 πρὸ τοῦ Βουλγαρικοῦ Κράτους (1878—1908).

Τὸ ζήτημα τὸ ὁποῖον εἶναι βασικὸν διὰ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν θέμα εἶναι πῶς καὶ διατὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας ἔφερε καὶ φέρει τόσον ἔντονον ἐθνικιστικὸν χαρακτῆρα, κυριαρχήσαντα, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, μέχρι τῶν ἡμερῶν μας καὶ ἐπιδράσαντα κατὰ τὴν πρώτην φάσιν καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν διακοπὴν τῶν διαπραγματεύσεων πρὸς ἄρσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ σχίσματος (1934).

***

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας εὑρεθεῖσα φυσικῶς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὡς θρησκευτικὴ ὁμὰς ἀνήκουσα εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον[1] δὲν ἀνέδειξε μέχρι τοῦ ιθ´ αἰῶνος ἀξιολόγους πνευματικοὺς ἡγέτας[2], ὅπως δὲν ἀνέδειξε καὶ πολιτικούς. Ἕνεκα τοῦ τελευταίου τούτου δὲν ἐπωφελήθη τῶν ἐπαναστάσεων τῶν γειτόνων της, οἱ ὁποῖοι διὰ τοῦ αἵματος ἑκατοντάδων χιλιάδων ἡρώων των ἀπέκτησαν τὴν ἐλευθερίαν των[3]. Ὅ,τι εἶχον οἱ Βούλγαροι κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἦτο δάνειον, ὄντες δὲ πτωχοὶ εἰς πνευματικὰς δυνάμεις καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν καὶ εἰς ἐκδηλώσεις περιῆλθον εἰς «νεκροφάνειαν» κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας.

---

[1] Βασ. Κ. Στεφανίδου Ἐκκλ. Ἱστορία 1948 σ. 664. Βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν λέγοντες ἐννοοῦμεν τὴν ἐκκλησίαν τῆς κυρίως Βουλγαρίας. Εἰς τὸ Συν/μάτιον τοῦ Χρυσάνθου (Ἐνετίησι 1778) σελ. 72 σημειοῦται: ὡς 10ος Ζορνόβου (Τυρνόβου) ὑπέρτιμος καὶ Ἔξαρχος πάσης Βουλγαρίας μετὰ 3 ἐπισκοπῶν. Τζερβενοῦ, Λοφτζοῦ καὶ Πρεσλάβας καὶ 43ος ὁ Δρύστρας, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος παντὸς Παραδουνάβου, 45ος ὁ Σόφιας ὑπέρτιμος. Αὗται ἦσαν αἱ κυρίως βουλγαρικαὶ Μητροπόλεις. Εἰς τὸ τακτικὸν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς (δημοσ. ὑπὸ Παπαδοπούλου Κεραμέως ἐν τῷ 3ῳ τόμῳ τοῦ Δελτ. τῆς Ἱστορ. Ἐθν. Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος σελ. 468 ἑξ.) ὁ Τορνόβου φέρεται 11ος, ὁ Βιδύνης 37ος, ὁ Σόφιας 46ος, ὁ Δρύστρας 51ος, ὁ Προϊλάβου 52ος. Ἀχρίδος δὲν ὑπῆρχεν, ἀλλὰ καὶ ἂν ὑπῆρχε δὲν ἦτο Βουλγαρική. Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου πρβλ. Β. Κ. Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἱστορία 1948 σ. 665 ὑποσημείωσις. Δὲν δυνάμεθα νὰ συμφωνήσωμεν πρὸς τὴν χρονολογίαν τὴν ὁποίαν δίδει ὁ σεβαστὸς διδάσκαλος διὰ τὴν Αρχ/πὴν Ἀχρῖδος (924), διότι αὕτη σχετίζεται πρὸς τὴν Βουλγαρικὴν Ἐπαν. Ἀρχὴν τοῦ 1000/2 μ. Χ. περίπου. Ὁ Η. Gelzer: Der Patriarchat von Achrida εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν θέτει τὴν ἀρχήν της.

[2] Πρβλ. Οὐΐλ. Μίλλερ. Ἡ Τουρκία καταρρέουσα (μεταφρ. Σ. Λάμπρου σ. 421).

[3] Γερ. Ι. Κονιδάρη. Ἡ Ἑλλην. Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου ἐν Ἀθήναις 1948 σ. 60 ἑξ.

Ὅθεν πνευματικὴ καλλιέργεια ἦτο παρ' αὐτοῖς ἀδύνατος, διὸ καὶ ἡ γένεσις Βουλγαρικῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως ἐβράδυνε καὶ προῆλθεν ἔξωθεν. Τοὐναντίον συνέβη μὲ τὸν Ἑλληνισμὸν τῆς Τουρκίας, ὅστις διετήρησε ζωηρὰν τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν, ἐνισχυθεῖσαν διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ ιζ' αἰῶνος ἀναπτυχθείσης Παιδείας, δι' ὃ καὶ πολλάκις πρὸ τοῦ 1821 ἐπανεστάτησεν. Εντεῦθεν εἶναι εὐεξήγητον διατὶ οἱ Βούλγαροι ἐν τῇ Χερσονήσῳ τοῦ Αἵμου δὲν εὑρέθησαν μόνον ὑπὸ τὴν ἐκκλησιαστικήν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴν καὶ τὴν μορφωτικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅστις, καίπερ τελῶν εἰς πολιτικὴν κατάπτωσιν, ἤκμαζε πνευματικῶς, ἰδίᾳ ἀπὸ τῶν μέσων τῆς 17ης ἑκατονταετηρίδος καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος.

Οἱ Βούλγαροι ἐπιθυμοῦντες νὰ μορφωθῶσιν ἐξεπαιδεύοντο παρὰ τοῖς ἕλλησιν, ὡμίλουν καὶ ἔγραφον τὴν ἑλληνικήν, μέχρι σημείου ὥστε καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου οὐδὲ εἷς Βούλγαρος ὑπῆρχεν, ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ ἀκούσῃ τὴν θείαν λατρείαν εἰς τὴν Βουλγαρικὴν γλῶσσαν κατὰ τὸν γνωστὸν Ρῶσσον ἱστορικὸν Colubinskij[1]. Ὁσονδήποτε καὶ νὰ θέλωμεν ν' ἀποδώσωμεν ὑπερβολὴν εἰς τὰς ἀπόψεις ταύτας, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι αὗται εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀληθεῖς, ἀφοῦ καὶ αὐτὸς ὁ φιλικῶς πρὸς τοὺς βουλγάρους γράψας Μίλλερ ἐδέχετο, ὅτι «ἐπὶ Τουρκοκρατίας οἱ Βούλγαροι ὡς ἄτομα ἐθεώρουν προσβολὴν νὰ λέγωνται Βούλγαροι» καὶ ἐρωτώμενοι ἔλεγον: δὲν εἶμαι Βούλγαρος ἀλλὰ Ἕλλην. Εἰς ταῦτα βεβαίως ἀπαντοῦν οἱ Βούλγαροι διὰ τῆς κατηγορίας, ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς διὰ τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου ἐπεχείρησε τὸν ἐξελληνισμόν των[2]. Τὸ παράδοξον εἶναι ὅτι ὁ ἡμέτερος μέγας ἕλλην ἱστορικὸς Παπαρρηγόπουλος κ. ἄ. κατηγόρησαν τὸν Οἰκ. Θρόνον ἀκριβῶς διὰ τὸ ἀντίθετον! Ποὺ κεῖται ἡ ἀλήθεια;

Ἡ κατηγορία αὕτη εἶναι ἀσύστατος διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους.

1ον) Τὸ Οἰκ. Πατριαρχεῖον καὶ οἱ ἕλληνες ἱεράρχαι καθόλου ἦτο ἀδύνατον νὰ συλλάβουν τοιοῦτον σχέδιον, διότι ἀντέκειτο πρὸς τὴν φύσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, εὐνοησάσης, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ρωμαιοκαθολικήν, τὴν ἵδρυσιν καὶ ὀργάνωσιν τῶν αὐτονόμων Ἐκκλησιῶν μὲ βάσιν τὴν ἰδίαν τῶν ἰθαγενῶν γλῶσσαν καὶ πολιτικὴν ὀργάνωσιν. Ἡ σλαβικὴ γραφὴ ὑπῆρξεν ἐφεύρεσις τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου. Ὁ Διον. Θερεανὸς ψέγων τὸ κοσμοπολιτικὸν (!) πνεῦμα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ θ' αἰῶνος παρατηρεῖ, ὅτι οἱ εἰρημένοι ἔθεσαν τὰς βάσεις τῆς γλωσσικῆς πνευματικῆς καὶ ἐθνικῆς τῶν σλαβι-

---

[1] Παρὰ Β. Στεφανίδη, ἐκθ. ἀνωτ. σ. 669.

[2] Γ. Κονιδάρη, ἔνθα ἀνωτ. σ. 62 καὶ Γ. Λ. Μέγα. Ἔχουν οἱ Βούλγαροι ἐθνικὸν ἔπος; σ. 44.

κῶν ἐν γένει φύλων ἀναπτύξεως[1].

2ον) Τὸ γεγονός, ὅτι διετηρήθη ἡ Βουλγαρικὴ γλῶσσα ὡς γλῶσσα τῆς λατρείας εἰς τὴν ὕπαιθρον μαρτυρεῖ ὡσαύτως τὴν ἀνυπαρξίαν ἑλληνικοῦ σχεδίου ἐξελληνισμοῦ τῶν Βουλγάρων.

3ον) Ἀνεξαρτήτως τῶν ὑπὸ τοῦ Π. Καρολίδου ὀρθῶς παρατηρουμένων ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἐξόχως ἀνθρωπιστικὸν χαρακτῆρα τῆς ἑλλην. Παιδείας, μορφωνούσης καὶ ἀναπτυσσούσης αὐτομάτως τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν παντὸς πνευματικοῦ καὶ ἀνωτέρας ἐφέσεις ἔχοντος λαοῦ, πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι ἐπὶ Τουρκοκρατίας οὐδεὶς ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐκ μέρους τῶν Βουλγάρων ἀνάπτυξιν τῆς γλώσσης των καὶ τοῦ πνευματικοῦ των βίου. Οἱ ἕλληνες ἱεράρχαι ἀνήκοντες εἰς ὑπόδουλον ἔθνος δὲν ἠδύναντο νὰ κυριαρχήσωσι βίᾳ πνευματικῶς, ἀφοῦ ἐστεροῦντο καθαρᾶς πολιτικῆς δυνάμεως.

4ον) Τοὐναντίον ἐνῶ δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένα παραδείγματα μαρτυροῦντα τὴν ἀπὸ σχεδίου «κατατυράννησιν» καὶ τὸν ἐξελληνισμὸν τῶν Βουλγάρων, ἔχομεν σπουδαῖα παραδείγματα, ἀποδεικνύοντα ὅτι ἕλληνες Μητροπολῖται δὲν παρέλειπον ἐνίοτε νὰ ἀναπτύσσωσι τὴν Σλαβικήν. Ἀξιόλογον παράδειγμα εἶναι τὸ τοῦ ἕλληνος μητρ. Τυρνάβου Ἱλαρίωνος συγγράψαντος ὀλίγον πρὸ τοῦ 1830 βουλγαρικὴν γραμματικὴν καὶ μεταφράσαντος τὴν Κ. Διαθήκην.

5ον) Τὶ ἠμπόδιζε τοὺς Βουλγάρους νὰ πράξωσι τοῦτο καὶ πῶς δύναται νὰ στηριχθῇ ἐπιστημονικῶς καὶ ἱστορικῶς ἡ συνήθειά των νὰ κρίνουν τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν δὲν ὑπῆρχε ἐθνικὴ συνείδησις τῶν Βουλγάρων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σήμερον ἰσχυόντων καὶ δὴ τῆς ἄκρως σωβινιστικῆς των πολιτικῆς; Οἱ ἕλληνες γράφοντες καὶ κηρύσσοντες ἐνίοτε βουλγαριστί[2], ἱδρύοντες σχολεῖα, εἰς ἃ δὲν ἐξεβίαζον πρὸς εἴσοδον τοὺς Βουλγάρους, πρὸ πάντων δὲ μὴ ἀντιδρῶντες εἰς τὴν ἵδρυσιν Βουλγαρικῶν Σχολείων ἔπραττον κάτι πλέον ἐκείνου, ὅπερ ἠδύνατό τις ν' ἀξιώσῃ παρ' αὐτῶν.

6ον) Αἱ οἰκονομικαὶ προϋποθέσεις τῶν Βουλγάρων, οἰκούντων τὴν πλουσίαν μεταξὺ Δουνάβεως καὶ

---

[1] Πρβλ. νῦν τὴν ἔκθεσιν τοῦ βουλγαρικοῦ ζητήματος ὑπὸ Β. Στεφανίδου, ἔνθ. ἀνωτ. σ. 667 ἑξ. Τὰ μέσα δι' ὧν ἐπεχειρήθη κατὰ τοὺς Βουλγάρους ὁ ἐξελληνισμὸς ἦσαν. 1) οἱ ἕλληνες ἐπίσκοποι τῶν Βουλγ. ἐπαρχιῶν καὶ οἱ ἄλλοι οἱ κατέχοντες ἡγετικὰς θέσεις 2) αἱ ἐπισκ. ἕδραι ἦσαν κέντρα διαδόσεως ἑλλην. γλώσσης καὶ μορφώσεως καὶ ἡ ἑλλην. γλῶσσα κατέστη γλῶσσα τῆς λατρείας εἰς ὅλας τὰς μεγάλας πόλεις. 3) ἱδρύθησαν ἑλλην. σχολεῖα καὶ ἑλλην. βιβλιοθῆκαι, ἐνῶ τὰ Βουλγαρικὰ σχολεῖα παρημελήθησαν καὶ ἐκλείσθησαν· κατεστράφησαν τὰ συγγράμματα τῆς σλαβικῆς φιλολογίας, ὥστε οἱ Βούλγαροι τῶν πόλεων ἐξελληνίσθησαν. Μόνον ἡ ὕπαιθρος ἐχρησιμοποίει τὴν σλαβικήν. Παρὰ Στεφανίδη σ. 667 Πρβλ. Κ. Ἀμάντου εἰσαγωγὴν τοῦ Β. τόμου Ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους Ἀθῆναι 1948. σ. 14, 20 καὶ 33.

[2] Δ. Πασχάλη: Κων)τῖνος Καλογερᾶς μητροπολίτης Προύσσης σελ. 6.

Αἵμου χώραν ἦσαν καλλίτεραι τῶν Ἑλλήνων καὶ κατ' ἀκολουθίαν, ἂν εἶχον πνευματικὰς ἐφέσεις, θὰ ἔπραττον πᾶν τὸ δυνατὸν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν Βουλγαρικῆς Παιδείας.

7ον) Ἡ ἱστορία τῆς Βουλγαρίας τοῦ ἁγιορείτου Βουλγάρου μοναχοῦ Παϊσίου (1762) ἡ κυκλοφορηθεῖσα κατ' ἀρχὰς ἐν χειρογράφῳ εἶναι ἔργον γραφὲν ἐκτὸς τῆς Βουλγαρίας, ἐνῶ τὸ ἔργον τοῦ Βουλγάρου ἱερέως Στόϊκο Βλαδισλάβωφ (γνωστοῦ ἀπὸ τοῦ 1794 ὡς Σωφρονίου ἐπισκόπου Βράτζης) ἐξεδηλώθη κυρίως ἐν Βουκουρεστίῳ, ἤτοι ἐν περιοχῇ τελούσῃ ὑπὸ ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν. Ὁ Παΐσιος καὶ ὁ Σωφρόνιος ἐπέδρασαν ἐπὶ τῶν Βουλγάρων, ἰδίως ἐμπόρων καὶ μεταναστῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ρουθινὸς Βενελῖνος, ὅστις ἐσπούδασεν ἐν Κισνοβίῳ τῆς Ρωσσίας καὶ ἐδιδάχθη τὴν βουλγαρικὴν παρὰ τῶν Βουλγάρων. Τὸ ἔργον του «Ἀρχαῖοι καὶ νέοι Βούλγαροι» (1829) καὶ ἄλλα συνέβαλον εἰς τὴν ἔναρξιν τῆς ἀφυπνίσεως τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καὶ δράσεως τῶν βουλγάρων[1]. Ταῦτα συνδυαζόμενα πρὸς τὸ γεγονὸς τῆς μὴ ἐξεγέρσεως τῶν Βουλγάρων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς σερβικῆς καὶ ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας μαρτυροῦν τὴν ἀνυπαρξίαν ἐθνικῆς βουλγαρικῆς συνειδήσεως μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ' αἰῶνος, ἐν δὲ τῇ κυρίως Βουλγαρίᾳ τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ 1828 - 9[2].

8ον) Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀνωτέρω καὶ τῆς μικρᾶς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ τέλους τοῦ ιη' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ' αἰῶνος ἤρχισε κυρίως ἔξω τῆς Βουλγαρίας παρὰ τοῖς Βουλγάροις ἀνεπτυγμένοις ἐκπαιδευτικὴ κίνησις[3].

Συνέπεια τῆς κινήσεως ταύτης ὑπῆρξεν ἡ ἐν Βουλγαρίᾳ ἵδρυσις 53 βουλγαρικῶν σχολείων τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1835—45. Ἔχομεν ἱκανὰς εἰδήσεις, ὅτι οἱ Ἕλληνες μητροπολῖται ἐβοήθησαν ὑλικῶς καὶ ἠθικῶς τὸ ἔργον τῆς ἱδρύσεως καὶ συντηρήσεως τῶν Βουλγαρικῶν σχολείων. Τοῦτο ἦτο σύμφωνον πρὸς τὰς παραδόσεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ὄχι μόνον λοιπὸν δὲν ἀντέδρασαν οἱ Ἕλληνες ἱεράρχαι ἀλλὰ καὶ

---

[1] Ὁ Μίλλερ (σ. 423) λέγει, ὅτι οἱ Βούλγαροι τῆς Ὀδυσσοῦ ἀπεφάσισαν νὰ ἐπιγράψουν τὸν τάφον τοῦ Βενελίνου μὲ τὴν ῥῆσιν, ὅτι εἶχεν «ἀνακαλέσει εἰς τὴν μνήμην τὸν λησμονημένον, ἀλλὰ ἄλλοτε περιφανῆ καὶ ἰσχυρὸν λαὸν τῶν Βουλγάρων».

[2] Οὐλ. Μίλλερ ἔνθ. ἀνωτ. σ. 421.

[3] Τὸ πρῶτον βουλγαρικὸν περιοδικὸν ἐξεδόθη ἐν Σμύρνῃ (1844) καὶ τὰ βιβλία αἱ ἐφημερίδες εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Πρβλ. Μίλλερ αὐτόθι καὶ σελ. 427, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῆς δειλίας τῶν χριστιανῶν Βουλγάρων τοῦ 1837, οἵτινες «εἶχον κλίνει τὰς κεφαλὰς εἰς τὴν γῆν κατὰ τὴν διάβασιν τοῦ μεγάλου δεσπότου (Μαχμοὺτ τοῦ Β'), εἰς οὗ τὴν ὄψιν δὲν ἐθεωρεῖτο εὐπρεπὲς ν' ἀναβλέψωσιν». Κέντρον σπουδαῖον βουλγαρικῆς ἀναγεννήσεως ὑπῆρξε τὸ Βουκουρέστιον (αὐτόθι σ. 428 καὶ 430).

ἐνίσχυσαν θετικῶς τὴν βουλγαρικὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν.

9ον) Ἀλλὰ εἰς τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα, δι' ὧν ἀποδεικνύεται τὸ ἀσύστατον τῶν βουλγαρικῶν κατηγοριῶν, πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐν Β. Θράκῃ καὶ Β. Μακεδονίᾳ ἔχομεν πληθυσμοὺς οὐχὶ ἐξελληνισθέντας ἀλλ' ἐκσλαβισθέντας [1]. Οὗτοι ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἐθεωρήθησαν Βούλγαροι, ἀφ' ὅτου μάλιστα μετὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς Ἐξαρχίας ἤρξατο διὰ πνευματικῶν μέσων καὶ ἔπειτα διὰ τῆς ὠμῆς βίας ὁ ἐκβουλγαρισμὸς ὄχι μόνον τῶν σλαβοφώνων, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Σλαβόφωνοι ὅμως ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι Βούλγαροι ἄποικοι ἐργάται εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον Ἕλληνες, ἀπωλέσαντες τὴν γλῶσσαν των, ὅπως ἀπέδειξεν ἡ κατοχὴ 1941-1944. [2]

* * *

Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τῶν ἀνωτέρῳ ἐκτεθέντων δὲν δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἀντίδρασιν πρὸς τὸν δῆθεν πιέζοντα Ἑλληνισμὸν ἡ γένεσις τῆς ἐθνικιστικῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας.

Διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ προκειμένου θέματος εἶναι ἀπαραίτητον νὰ γνωρίσωμεν πρῶτον μὲν πῶς καὶ πότε ἤρχισε ἡ ἐθνικὴ ἀφύπνισις τῶν Βουλγάρων, πότε ἔλαβεν ἀνθελληνικὸν καὶ μισελληνικὸν χαρακτῆρα καὶ πότε ἤρχισε ἡ Ἐκκλ. κίνησις τῶν Βουλγάρων. Ἀπαντῶμεν στηριζόμενοι εἰς τὴν πρόσφατον λαμπρὰν ἔκθεσιν τοῦ καθηγητοῦ Στεφανίδου (ἔνθ. ἀνωτ. σ. 669-74) καὶ τοῦ Καρολίδου καὶ τὸ ἔργον τοῦ συναδέλφου κ. Μ. Λάσκαρι, ἐφ' ὧν εἶναι δυνατὸν νὰ οἰκοδομήσωμεν τὴν ἰδίαν μας ἄποψιν. Πρὸς τοῦτο ὅμως εἶναι ἀναγκαία μακρὰ παρέκβασις, διότι τὸ θέμα εἶναι πολιτικὸν καὶ ἐκκλησιαστικόν.

Κατὰ τὸν ἡμέτερον Κολοκοτρώνην (La Macedoine et l' Hellenisme, Παρίσιοι 1919 σ. 520 πρβλ. καὶ Ἐμμ. Καρπάθιον ἐν Θεολογίᾳ τόμ. 3σ. 355) ἡ ἐθνικὴ ἀφύπνισις τῶν Βουλγάρων προῆλθεν ἐξ ἐπιδράσεως τῶν Ρώσσων Πανσλαβιστῶν ἀπὸ τοῦ Ρωσσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1828. Ἀντίθετον ἄποψιν διετύπωσεν ὁ Ernst Reinhard (Die Enstehung des Bulgarischen Exarchats σ. 14.) ὅτι δηλαδή, ἡ ἀφύπνισις τῶν Σλάβων τῆς Τουρκίας ἐγέννησε τὸν Πανσλαβισμὸν τῆς Ρωσίας (πρβλ. Καρολίδην ἐν Πανελληνίῳ Λευκώματι ἔτος στ' 1922 σ. 52).

Ποία τῶν δύο ἀπόψεων εἶναι ἡ ὀρθοτέρα;

---

[1] Ὁ Κ. Ἄμαντος εἰς τὰ Μακεδονικὰ ἔδειξεν, ὅτι ὅπου συναντηθοῦν ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ Σλαβικὴ γλῶσσα ἡ πρώτη ἡττᾶται, διότι εἶναι δυσκολωτέρα. Ἴσως εἰς τοῦτο πρέπει νὰ προστεθῇ, ὅτι οἱ Ἕλληνες ὡς ἔμποροι τῶν παραλίων ἐξυπηρετοῦντες τοὺς Σλάβους τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶχον τὴν ἀνάγκην νὰ μανθάνουν τὴν γλῶσσαν τῶν πελατῶν των.

[2] Γ. Κονιδάρη: 2 ἄρθρα ἐν τῇ «Βραδυνῇ» τῆς 14ης καὶ 15ης Ἀπριλίου 1947. Πρβλ. τοῦ ἰδίου ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλ. ἔνθ. ἀνωτ. σ. 63.

‘Ο Πανσλαβισμὸς ἀποτελεῖ τὴν ἰθύνουσαν ἰδέαν τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῶν Ρώσσων μετὰ τὰ μέσα τοῦ ιθ΄ αἰῶνος, ἀλλὰ αἱ ἀρχικαὶ προϋποθέσεις του κεῖνται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Μ. Πέτρου. Ἰδοὺ διατί.

Τὸ ἀπέραντον κράτος τῶν Τσάρων, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ εἰς πρόσφατον πραγματείαν του ὁ διακεκριμμένος συνάδελφος Μ. Λάσκαρις, «ἀφ᾽ ὅτου τὸ στέμμα περιῆλθεν εἰς τὸν Μέγαν Πέτρον (1682-1725) ἤρχισε λαμβάνον ἐπίγνωσιν τῆς θέσεως, ἣν ἐδικαιοῦτο νὰ καταλάβῃ εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ τοῦ ρόλου, ὃν ἠδύνατο νὰ διαδραματίσῃ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς[1]». Ἀλλ᾽ ἡ Ρωσσικὴ Αὐτοκρατορία εἶχεν ἀπὸ ἀπόψεως γεωπολιτικῆς ἕνα σπουδαιότατον μειονέκτημα: ἐστερεῖτο ἐλευθέρας ἐξόδου πρὸς τὴν θάλασσαν, εἴτε πρὸς Δ. (Βαλτική) εἴτε πρὸς Νότον (Εὔξεινος - Μεσόγειος) δεδομένου, ὅτι ἡ πρὸς Βορρᾶν εἶναι κατὰ τοὺς πλείστους μῆνας ἄχρηστος.

Ἀπὸ τοῦ Μ. Πέτρου λοιπὸν ἐνετάθη ἡ προσπάθεια τῆς Ρωσσικῆς διπλωματίας πρὸς ἐπέκτασιν καὶ κυριαρχίαν ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν τοῦ Βοσπόρου. Ἀλλ᾽ ἡ κυριαρχία αὕτη ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ, νομίζομεν, διὰ διπλῆς πιέσεως ἐπὶ τῆς Τουρκίας, ἤτοι διὰ τοῦ Καυκάσου καὶ τῶν περιοχῶν τοῦ Εὐξείνου καὶ τῆς Βαλκανικῆς, διότι ὁ Εὔξεινος ἐθεωρεῖτο τουρκικὴ λίμνη.

‘Ολόκληρος ὁ ιη΄ αἰὼν σημειώνει βαθμιαίαν πρόοδον τῆς Ρωσσίας πρὸς τὸν Εὔξεινον μέχρις ὅτου ἐπὶ Αἰκατερίνης τῆς Β΄ οἱ Ρῶσσοι ἀπέβησαν ὁριστικῶς πλέον παράκτιοι τῆς Μ. θαλάσσης ἀποκτήσαντες συνάμα τὸ δικαίωμα ἐλευθέρας ἐν αὐτῇ ναυσιπλοΐας[2].

Ἀλλ᾽ ἡ κυριαρχία ἐπὶ τοῦ Β. Εὐξείνου ἀπετέλει τὴν ἀρχὴν τῆς λύσεως τοῦ μεγάλου καὶ ζωτικοῦ προβλήματος τῆς Ρωσσικῆς πολιτικῆς, τῆς ὁποίας οἱ προσεχεῖς ἀντικειμενικοὶ σκοποὶ ἦσαν ἡ ἐξασφάλισις τῆς κυριαρχίας τῶν ἀνατολικῶν καὶ πρὸ πάντως τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου, κατεχομένων ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἀναμφιβόλως μείζονας δυσχερείας παρουσίαζε καὶ παρουσιάζει μέχρι σήμερον ἡ κατοχὴ τῶν δυτικῶν παραλίων τοῦ Εὐξείνου ὄχι μόνον, διότι ἡ Τουρκία παλαιότερον εἶχε πάντοτε ὑποστηρικτάς, ἀλλὰ καὶ πρὸ πάντων, διότι κατῳκεῖτο ὑπὸ τεσσάρων ἐθνῶν: τῶν Ρουμάνων, τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν ‘Ελλήνων καὶ Τούρκων ἐν Ἀν. Θράκῃ καὶ Κωνσταντινουπόλει[3]. Ἄλλως τε ἡ λύσις τοῦ ζωτικοῦ ρωσσικοῦ προβλήματος εὑρίσκετο ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῶν Δαρδανελλίων καὶ διὰ τοῦτο τὸ ζήτημα τῶν Στενῶν ἀποτελεῖ τὴν βαρύνουσαν πλευρὰν τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος ἐξ ἐπόψεως ρωσσικῆς.

---

[1] Τὸ Ἀνατολικὸν ζήτημα τεῦχος α΄, Θεσσαλονίκη 1948 σ. 18.

[2] Αὐτόθι σ. 20.

[3] ‘Η ἐπιρροὴ ἐπὶ τῆς Σερβίας ἀποτελεῖ, φρονοῦμεν, τὸ ἀναγκαῖον βάθος εἰ τὴν πολιτικὴν ταύτην.

Εἰς τὸν Ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1768—69 ἡ Ρωσσικὴ στρατιὰ ἔφθασε μέχρι τοῦ οικουρεστίου, ἐνῶ συγχρόνως μοῖρα τοῦ στόλου τ ῆς Βαλτικῆς ἐπεχείρει, παρακάμπτουσα τὸ Γιβραλτάρ, νὰ φθάσῃ εἰς τὴν 'Ανατολικὴν Μεσόγειον.

'Η Μ. Αἰκατερίνη (1762—96) ἐν τῇ προσπαθείᾳ της ἐθεώρησε πρόσφορον ἀφ' ἑνὸς μὲν «νὰ προσδώσῃ εἰς τὸν πόλεμον τοῦτον χαρακτῆρα σταυροφορίας τῆς 'Ορθοδοξίας κατὰ τῆς 'Ημισελήνου, ἐξάπτουσα τὸν θρησκευτικὸν πατριωτισμὸν τοῦ Ρωσσικοῦ λαοῦ καὶ ἀποκρύπτουσα ἀπὸ τῶν ὁμοδόξων ραγιάδων τοὺς πραγματικούς της σκοποὺς[1]», ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ στηρίξῃ τὴν προσπάθειάν της, ὅπως πλήξῃ τὴν Τουρκίαν ἀπὸ νότου, εἰς τοὺς Ἕλληνας. Διπλῆ λοιπὸν λαβὴ τῆς ρωσσικῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς δυνάμεως περιέβαλε τὴν Τουρκοκρατουμένην Βαλκανικὴν ἀπὸ Βορρᾶ καὶ Νότου.

'Η ἐπανάστασις τοῦ 'Ορλὼφ κακῶς ὀργανωθεῖσα φυσικὰ ἀπέτυχε (1870) καὶ μὲ αὐτὴν κατεστράφησαν τὰ ρωσσικὰ σχέδια διὰ τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἵμου[2]. 'Η Μ. Αἰκατερίνη συνήγαγε τότε τὸ ἐσφαλμένον συμπέρασμα, ὅτι οἱ Ἕλληνες (οἱ Σπαρτιᾶται) ἐξεφυλίσθησαν. Καὶ ναὶ μὲν κατέστρεψαν οἱ Ρῶσσοι τὸν τουρκικὸν στόλον παρὰ τὸν Τσεσμὲν (1770), ἀλλ' ἡ αὐστριακὴ καὶ πρωσσικὴ πολιτικὴ ἐπέτυχον νὰ σώσουν τὴν Τουρκίαν εἰς βάρος τῆς διαμελισθείσης Πολωνίας. Παρὰ ταῦτα ἡ περιώνυμος συνθήκη τοῦ Κουτσοὺκ Καϊναρτζῆ (1774) ἀπετέλεσε τὸ εὐτυχὲς τέρμα τῶν προσπαθειῶν τῆς Ρωσσίας. 'Η σημασία τῆς συνθήκης ταύτης εἶναι μεγάλη, διότι ἡ Ρωσσία ἀπεφάσισε νὰ ἐμφανίσῃ ὡς θεμελιώδη γνώμονα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἐν 'Ανατολῇ τὴν προστασίαν ὅλων τῶν Χριστιανῶν καὶ μάλιστα τῶν 'Ορθοδόξων, ἐφ' ὧν ἠθέλησε νὰ στηρίξῃ τὴν βαλκανικὴν καὶ ἀνατολικὴν αὐ τῆς πολιτικήν, ἀφοῦ ἀπηγοητεύθη ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας. 'Η ἐπέκτασις πρὸς τὴν Μαύρην Θάλασσαν καὶ ἡ διατήρησις τῶν προνομίων ἐπὶ τῶν ἐκκενουμένων ἐδαφῶν τῶν Παριστρίων ἡγεμονιῶν ἀπετέλεσεν πρόοδον σημαντικὴν εἰς τὰ σχέδια τῶν Ρώσσων περὶ καθόδου εἰς τὰ θερμὰ ὕδατα, ἀφοῦ μάλιστα «ἡ Ρωσία ἐθεώρησεν, ὅτι ἀνεγνωρίσθη εἰς αὐτὴν τὸ δικαίωμα προστασίας ἐπὶ τῶν ἐν Τουρκίᾳ ὁμοδόξων χριστιανῶν, τοῦθ' ὅπερ συνεπήγετο διὰ τὸν Τσάρον τὸ δικαίωμα ἐπεμβάσεως εἰς τὰ ἐσωτερικὰ πράγματα τῆς Τουρκίας[3]».

'Η προσέγγισις Αὐστρίας καὶ Ρωσίας ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἐκδιώξεως

---

[1] Λάσκαρι σελ. 20.

[2] Γεωργίου Κόλλια. Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν Ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον (1787—1792) 'Αθῆναι 1940.

[3] Λάσκαρι σ. 22-3.

τῆς Τουρκίας ἀπὸ τὴν Εὐρώπην ἐπανέφερεν φαινομενικῶς τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ρώσσων διὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν Ἑλλήνων, διότι ἡ προταθεῖσα ἵδρυσις Ἑλληνικῆς Αὐτακρατορίας περιλαμβανούσης τὴν Θράκην μετὰ τῶν Στενῶν, ὡς καὶ τὴν Βουλγαρίαν, τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θεσσαλίαν[1] μὲ πρωτεύουσαν τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ Ρῶσσον πρίγκηπα[2] ἀπέβλεπεν εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν ῥωσσικῶν σχεδίων κατὰ τρόπον ἔμμεσον καὶ ἀνεκτὸν ἀπὸ τὴν Αὐστρίαν, εἰς ἣν παρεχωροῦντο εἰς τὴν Β. Δ. Βαλκανικὴν ἱκαναὶ ἐπαρχίαι. Ἡ ἀπροθυμία τῆς Αὐστρίας ἐματαίωσε τὰ σχέδια ταῦτα, ἀλλ᾽ ἡ κατάληψις τῆς Κριμαίας ἔστεψε τὰς προσπαθείας τῶν Ρώσσων νὰ καταστήσουν τὸν Εὔξεινον ἰδικόν των τοὐλάχιστον κατὰ τὸ βόρειον τμῆμα.

Ὁ Ρωσσοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1787, ἕνεκα τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως (1789) καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Β΄ τῆς Αὐστρίας, κατέληξεν εἰς τὴν συνθήκην τοῦ Ἰασίου τοῦ 1792, δι᾽ ἧς ἡ Ρωσσία ἐστερέωνε οὐ μόνον τὴν κτῆσιν τῆς Κριμαίας, ἀλλὰ καὶ τῆς μεταξὺ Μποὺγ καὶ Δνείστρου χώρας (Ὀτζάκοφ). Ἀλλ᾽ ἡ Ρωσσία ἐπέτυχε καὶ τὴν ἀνανέωσιν τῶν προνομίων τῆς συνθήκης τοῦ Κουτσοὺκ Καϊναρτζῆ. Ὁ Εὔξεινος Πόντος, ὅστις πρὸ 100 ἐτῶν ἀπετέλει τουρκικὴν λίμνην, μετεβάλλετο, λήγοντος τοῦ ιη΄ αἰῶνος εἰς θάλασσαν, ἧς ἐδέσποζον τὰ φρούρια τῆς Σεβαστουπόλεως»[3]. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα τῆς Ρωσσίας νὰ κυριαρχήσῃ τῶν Δαρδανελλίων παρέμενεν ἄλυτον εἰς τὴν μεγάλην του ἔκτασιν. Τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος[4] ἡ λύσις, φρονοῦμεν, κατὰ τὴν ῥωσικὴν διπλωματίαν ἔφερε ἐξεχόντως βαλκανικὸν χαρακτῆρα,[5] ἕνεκα τῆς ἀναγκαιότητος διεξόδου πρὸς τὴν Μεσόγειον, δι᾽ ὃ καὶ ἀπέβη ἔκτοτε πρόβλημα καίριον τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ρωσσίας τῆς τε Τσαρικῆς καὶ τῆς Σοβιετικῆς.

Ἡ Ρωσσοτουρκικὴ συμμαχία τοῦ 1798 στραφεῖσα κατὰ τῆς Γαλλίας τοῦ Ναπολέοντος ἐπέτρεψε τὴν διὰ πρώτην φορὰν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ διάπλευσιν

---

[1] Χαρακτηριστικὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι, ὅτι δὲν περιελαμβάνετο εἰς τὸ ὑπὸ ἵδρυσιν Κράτος ἡ κυρίως Ἑλλάς, ἡ ὁποία ἂν καὶ ἦτο ἡ πηγὴ καὶ τὸ κέντρον τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἀφήνετο μετὰ τῆς Κρήτης καὶ Κύπρου εἰς τὴν Βενετίαν!

[2] Καὶ ἡ Δανία θὰ ἐτίθετο ὑπὸ Ρῶσσον πρίγκηπα.

[3] Λάσκαρι σ. 25

[4] Ὁ Λάσκαρις (αὐτόθι σ, 12) θεωρεῖ προτιμότερον τὸν ὁρισμὸν τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος τοῦ Οὐλ. Μίλλερ. Ἰδοὺ ὁ ὁρισμός. «Τὸ ζήτημα τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς δύναται νὰ ὁρισθῇ ὡς τὸ πρόβλημα τῆς πληρώσεως τοῦ κενοῦ τοῦ δημιουργουμένου διὰ τῆς βαθμιαίας ὑποχωρήσεως τῆς Τουρκικῆς αὐτοκρατορίας ἐν Εὐρώπῃ.»

[5] Καίτοι ἡ Ἀσιατικὴ πολιτικὴ τῆς Ρωσσίας ἐφαίνετο νὰ βαρύνῃ, εἰς τὰς ἐνεργείας τῆς διπλωματίας.

τῶν Στενῶν ὑπὸ τοῦ Ρωσσικοῦ στόλου, τὴν ἕνωσιν αὐτοῦ μετὰ τοῦ Τουρκικοῦ καὶ τὴν κατάληψιν τῆς Ἑπτανήσου. Ἀλλ' ἡ ἐμφάνισις τοῦ Ἀγγλικοῦ παράγοντος ὡς ὑποστηρικτοῦ τῆς ἐν καταπτώσει Τουρκικῆς Αὐτοκρατορίας ἀπετέλεσε νέον στοιχεῖον ἀντίθετον τῶν Ρωσσικῶν ἐπιδιώξεων εἰς τὴν Βαλκανικήν, ἀνεξαρτήτως τοῦ γενικωτέρου ἀνταγωνισμοῦ Ρωσσίας — Ἀγγλίας εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Εὐρώπην.

Ἡ Ρωσσία καὶ κατὰ τὴν πρόσκαιρον συνεννόησιν μετὰ τοῦ Ναπολέοντος ἐπεδίωξε νὰ κυριαρχήσῃ τῶν Στενῶν, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσε, διότι οὐδ' αὐτὴ ἡ Γαλλία συγκατετίθετο εἰς τοῦτο. Ἡ Ρωσσοτουρκικὴ συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου τοῦ 1812, ἂν καὶ ἐπέβαλε εἰς τὴν Ρωσσίαν τὴν ἐκκένωσιν τῆς Βλαχίας καὶ τοῦ μεγαλυτέρου τμήματος τῆς Μολδαβίας, ὑπῆρξε κατὰ τοῦτο πολύτιμος διὰ τὰ Ρωσσικὰ σχέδια, διότι διὰ τῆς καταλήψεως τῆς Βεσσαραβίας προώθει τὰ σύνορά της μέχρι τοῦ Προύθου ἤτοι πλησίον τῶν ἐκβολῶν τοῦ Δουνάβεως.

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν ἢ ἀκριβέστερον ὀλίγον πρότερον (1804 - 5) ἐδόθη ἀφορμὴ εἰς τὴν Ρωσσίαν ν' ἀναμιχθῇ εἰς τὸ πρῶτον ζήτημα ἀνεξαρτησίας τῶν λαῶν τοῦ Αἵμου, ὥστε φυσικῶς ἐγεννᾶτο νέα προοπτικὴ διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς Βαλκανικῆς αὐτῆς πολιτικῆς.

Τὴν ἀφορμὴν πρὸς ἐπέμβασιν παρεῖχε ἡ αἴτησις τῶν Σέρβων τοῦ Καραγεώργεβιτς πρὸς τὴν Ρωσσίαν πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ἐθνικοῦ των κινήματος. Ἡ Ρωσσία δοῦσα τὴν ὑποστήριξίν της ἐπέτυχε εἰς τὴν ἀνωτέρω συνθήκην τοῦ Βουκουρεστίου τοῦ 1812 νὰ παρασχεθῇ αὐτονομία εἰς τὴν Σερβίαν, ἀλλ' αὕτη ὑπῆρξε προσωρινή, διότι ἡ Ρωσσία ἀπησχολημένη μὲ τὸν Ναπολέοντα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ δώσῃ ὅλην τὴν ἐλπιζομένην παρὰ τῶν Σέρβων βοήθειαν. Πρέπει ὅμως ἰδιαιτέρως νὰ σημειωθῇ, ὅτι διὰ τὴν Ρωσσίαν τὸ πρόβλημα τῶν Δαρδανελλίων εὑρίσκετο μακρὰν τῆς λύσεώς του καὶ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῶν Σέρβων, ἐκδηλωθὲν καὶ διὰ τῆς ἐν Ρωσσίᾳ φιλοξενίας τοῦ Καραγεώργεβιτς καὶ τῶν περὶ αὐτὸν ἐνεῖχε δευτερεύουσαν μέν, ἀλλὰ πάντως βαρύνουσαν, σημασίαν, διότι ἐπέτρεπε τὴν ἄσκησιν πιέσεως, πρὸς τελικὴν ἐκδίωξιν τῆς Τουρκίας ἐξ Εὐρώπης καὶ δὴ ἐκ τῶν Δαρδανελλίων, ἀλλ' ἐμμέσως καὶ ἐκ τῶν ἔνδον.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ρωσσίας ὑπὲρ τῆς αὐτονομίας τῆς Σερβίας ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη, ὅτε ἐξερράγη ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις. Τὸ σερβικὸν καὶ τὸ ἑλληνικὸν ζήτημα συνεδέθησαν, ἂν καὶ τὸ ἑλληνικὸν κατέστη ζήτημα γενικωτέρας εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς [1].

Ἡ ἀμφιταλάντευσις τῆς Ρωσσικῆς Πολιτικῆς τοῦ Τσάρου Ἀλεξάνδρου τοῦ Α´ († 1825) ἔναντι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐξακολουθοῦντος νὰ

---

[1] Λάσκαρι σ. 47.

θεωρῇ ἑαυτὸν προστάτην τῶν χριστιανῶν τῆς Τουρκίας, εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς διὰ τὸ προκείμενον ζήτημα, τῆς θέσεως δῆλον ὅτι τὴν ὁποίαν ἔδιδε τότε ἡ Ρωσσία ἐν τῷ σχεδίῳ της περὶ καθόδου εἰς τὰ Δαρδανέλλια εἰς τοὺς Σέρβους, Μολδαβούς, Βλάχους, καὶ Ἕλληνας.

Τὸ Ρωσσικὸν σχέδιον τοῦ 1824, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Λάσκαρις [1], ἀπέβλεπεν οὐχὶ εἰς τὴν ἵδρυσιν μιᾶς ἑνιαίας καὶ ἀνεξαρτήτου Ἑλλάδος, ἀρκούντως ἰσχυρᾶς, ὥστε νὰ ζήσῃ ἀφ᾿ ἑαυτῆς χωρὶς νὰ ἔχῃ τὴν ἀνάγκην τῆς Ρωσσικῆς προστασίας, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὴν ἐξασθένησιν τῆς Τουρκίας.

Ἡ μεταβολὴ τῆς Ρωσσικῆς πολιτικῆς ἡ ἐμφανιζομένη εἰς τὸ ἑλληνικὸν ζήτημα ἐν τῷ μυστικῷ πρωτοκόλλῳ τῆς Πετρουπόλεως τῆς 4ης Ἀπριλίου 1826 ὑπῆρξεν ἔργον κυρίως Ἀγγλικόν, ἀλλὰ πολὺ σπουδαιοτέρα διὰ τὴν Ρωσσικὴν πολιτικὴν ἐν τῇ Χερσονήσῳ τοῦ Αἵμου ὑπῆρξεν ἡ σύμβασις τοῦ Ἄκκερμαν (Ὀκτώβριος τοῦ 1826), δι᾿ ἧς ἡ Τουρκία ἠναγκάσθη ν᾿ ἀναγνωρίσῃ εἰς τὴν Ρωσσίαν δικαίωμα προστασίας ἐπὶ τῆς Μολδαβίας, τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Σερβίας, ἐνῷ διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου τῆς 6ης Ἰουλίου 1827 ὁ Ἀγγλο - γαλλο - ρωσσικὸς συνασπισμὸς ἔθετε τὰς βάσεις τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος, ὑπὸ ἔννοιαν βεβαίως διάφορον ἐκείνης τῶν διακηρύξεων καὶ προθέσεων τῶν ἑλληνικῶν Ἐθνοσυνελεύσεων.

Ἡ ἐφαρμογὴ ὅμως τῶν ἀνωτέρω συνθηκῶν προσκρούσασα εἰς τὴν ἀπροθυμίαν τῆς Τουρκίας καὶ εἰς τὴν ἀκολουθήσασαν τὴν ναυμαχίαν τοῦ Ναυαρίνου (Ὀκτώβρ. 1827) διακοπὴν τῶν σχέσεων τῶν τριῶν προστατίδων τῆς Ἑλλάδος Δυνάμεων (Ἀγγλίας Γαλλίας καὶ Ρωσσίας) καὶ τῆς Τουρκίας περιεπλάκη, ἕνεκα τοῦ Ρωσσοτουρκικοῦ πολέμου 1828 — 9 εἰς τὸν ὁποῖον ἐδόθη ἡ εὐκαιρία εἰς τοὺς Ρώσσους νὰ εἰσέλθουν εἰς τὰς Ρουμανικὰς χώρας καὶ τὴν Βουλγαρίαν καὶ νὰ ἐπαναλάβουν τὴν ἀπὸ Ἀνατολῶν καὶ Δυσμῶν πίεσιν ἐπὶ τῆς Τουρκίας μὲ ἀπώτερον σκοπὸν τὰ Δαρδανέλλια.

Ἡ συνθήκη τῆς Ἀδριανουπόλεως τοῦ 1929 [2] καὶ τὸ πρῶτον πρωτόκολλον τοῦ Λονδίνου τῆς 3ης Φεβρουαρίου 1830 μαρτυροῦν καὶ πάλιν ὅτι ἡ Ρωσσία δὲν ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν ὕπαρξιν μεγάλης καὶ ἰσχυρᾶς καὶ ἀνεξαρτήτου Ἑλλάδος, ἀλλὰ περισσότερον διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς προνομιακῆς

---

[1] Αὐτόθι, σ. 58, περὶ τριῶν αὐτονόμων ἑλλην. ἡγεμονιῶν ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου.

[2] Αὐτόθι, σ. 47 καὶ 62. Τὸ πρωτόκολλον τοῦ Λονδίνου οὐδὲν ἔλεγε περὶ συνόρων τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ᾿ ἁπλῶς ἐπανελάμβανε τὸ πρωτόκολλον τῆς Πετρουπόλεως μὲ τὴν οὐσιώδη προσθήκην τῆς ἐπιβολῆς ἀνακωχῆς εἰς Τούρκους καὶ Ἕλληνας διὰ τῶν στόλων. Ἡ Ἑλληνικὴ ἡγεμονία θὰ ἦτο φόρου ὑποτελὴς εἰς τὸν Σουλτάνον.

θέσεώς της εἰς τὴν περιοχὴν μεταξὺ τοῦ Δέλτα τοῦ Δουνάβεως καὶ τῶν Δαρδανελλίων. Ἡ πολιτικὴ ἐπιρροὴ τῆς Ρωσσίας ἐπὶ τῶν Ἡγεμονιῶν Βλαχίας καὶ Μολδαβίας συμπίπτει πρὸς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἐξεδηλώθη ἐμμέσως τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ρώσσων καὶ διὰ τὴν Βουλγαρίαν, τῆς ὁποίας ἡ θέσις παρὰ τὰ Δαρδανέλλια προσείλκυσε φυσικῶς τὰ βλέμματα αὐτῶν. Τὰ γεγονότα ταῦτα συμπίπτουν ὡσαύτως πρὸς τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων Βουλγάρων μοναχῶν Παϊσίου καὶ Σοφρωνίου ἐπὶ τῶν Βουλγάρων, ἰδίως ἐμπόρων καὶ μεταναστῶν μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ρουθηνὸς Γεώργιος Βενελῖνος. Οὗτος ἦλθεν εἰς σχέσεις πρὸς τοὺς Βουλγάρους κατὰ δὲ τὸ 1829, ὅτε οἱ Ρῶσσοι κατεῖχον τὴν Ρουμανίαν καὶ ὑπερέβαινον τὴν Βουλγαρίαν, ὁ Βενελῖνος ἐξέδωκε τὸ ἔργον «Οἱ ἀρχαῖοι καὶ νέοι Βούλγαροι, ἐν τῇ πολιτικῇ ἐθνογραφικῇ ἱστορικῇ θρησκευτικῇ αὐτῶν πρὸς τοὺς Ρώσσους σχέσει», δι' οὗ ἐνισχύετο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ρώσσων διὰ τὴν Βουλγαρίαν[1]. Ἡ Ρωσσικὴ μάλιστα Ἀκαδημία ὑπῆρξεν ἐκείνη, ἡ ὁποία ἀπέστειλε τὸν Βενελῖνον εἰς τὰς Ρουμανικὰς χώρας καὶ τὴν Βουλγαρίαν καὶ οὕτω συνέβαλεν εἰς τὴν ἔναρξιν τῆς ἀφυπνιστικῆς κινήσεως τῶν Βουλγάρων. Ὅτι ὁ Βενελῖνος ἦτο κυρίως ὄργανον τῶν Ρώσσων, ἡ δὲ Ρωσσικὴ κατοχὴ τῆς Βουλγαρίας ἀπὸ τοῦ 1829 μέχρι τοῦ 1836[2] πρέπει νὰ παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς Ρώσσους νέας μελέτης τῆς Βαλκανικῆς αὐτῶν πολιτικῆς, εἰς ἣν βεβαίως περιελαμβάνετο καὶ τὸ Ἑλληνικὸν ζήτημα, δυνάμεθα εὐλόγως νὰ τὸ ὑποθέσωμεν.

Τὸ Ἑλληνικὸν ζήτημα ἦτο βεβαίως πρωτεῦον, ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα ποσῶς νὰ εἴπωμεν, ὅτι εἶχον ἐγκαταλειφθῇ οἱ ἀπώτεροι σκοποὶ τῆς Ρωσσικῆς πολιτικῆς ἐν τῇ Βαλκανικῇ. Αἱ διεθνεῖς ὅμως περιστάσεις, καὶ δὴ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Μ. Δυνάμεων δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἐμφάνισιν πασῶν τῶν ἀπωτέρων ρωσσικῶν βλέψεων. Ὁ Οὐϊλ. Μίλλερ λέγει σχετικῶς, ὅτι ἡ Ρωσσία εἶχε καταδείξει σαφῶς, ὅτι δὲν ἐπεθύμει Βουλγαρίαν ἀνεξάρτητον καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ Σλίβεν μετ' οὐ πολὺ ἐξέφρασαν τὴν δυσαρέσκειαν αὐτῶν ἐπὶ τῇ κηδεμονίᾳ τοῦ Ρώσσου προξένου, ἀλλ' Ἄγγλος περιηγητὴς ἐπισκεφθεὶς τὸ Σλίβεν καὶ τὴν Κοτέλην προεσήμανε τὴν μεταγενεστέραν, μετὰ δύο μῆνας,

[1] Στεφανίδου ἐν τῇ ἀνωτ. σ. 670, ἰδίως Π. Καρολίδου, Σύγχρονος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων, τόμ. Δ' σ. 261.

[2] Στεφανίδου, σ. 670. Ὁ Μίλλερ, ἔνθα ἀνωτ. σ. 421 ἐξετάζων τὴν περὶ τὸ 1829 στάσιν τῶν Βουλγάρων παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: «Παρὰ τὰς λογοτεχνικὰς προσπαθείας φιλοπατρίδων Βουλγάρων, οἷοι ὁ Παΐσιος καὶ ὁ Σωφρόνιος οἱ εὐήθεις Βούλγαροι εἶχον μείνει σχετικῶς ἀσυγκίνητοι ὑπὸ τῶν καταπληκτικῶν γεγονότων, ὧν θέατρον εἶχον ὑπάρξει αὐτὴ ἡ Βουλγαρία καὶ αἱ παρακείμεναι χῶραι. Ἀλλὰ προσθέτει, ὅτι ὁ Ρωσσοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1828 — 29 ἐξήγειρε τὴν ἐνεργὸν αὐτοῦ συμπάθειαν εἰς βαθμὸν μεγαλύτερον πρὸ αὐτοῦ». Μέχρι τοῦ ἔτους 1836 διετηρήθη ἡ Ρωσσικὴ φρουρὰ ἐν Σιλιστρίᾳ.

πολιτικὴν τοῦ Λόρδου Σαλίσβουρυ, καθ' ἣν τὸ συμφέρον τῆς Ἀγγλίας ἦγεν εἰς τὴν δημιουργίαν βουλγαρικοῦ Κράτους ἀντιρρόπου μεταξὺ τῆς Ρωσσίας καὶ τῆς Τουρκίας[1]. Περὶ τῶν ἀκριβῶν προθέσεων τῆς οὑτωσεὶ περιγραφομένης πολιτικῆς τῶν Ρώσσων ἔναντι τῆς Βουλγαρίας δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν ἐπακριβῶς, ἐφ' ὅσον δὲν ἐδημοσιεύθησαν τὰ ρωσικὰ ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Εἶναι ὅμως διαφωτιστικὴ ἐν προκειμένῳ ἡ γνωμάτευσις τῆς Μυστικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς συσταθείσης ὑπὸ τοῦ Νικολάου τοῦ Α΄ μετὰ τὴν νίκην των κατὰ τῶν Τούρκων τοῦ 1829 περὶ τῆς ἀρίστης πολιτικῆς τῆς προσηκούσης τῇ Ρωσσίᾳ κατὰ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ πολέμου.

Ἡ ἐπιτροπεία ἀπεφήνατο 1ον) ὅτι ἡ πρὸς τὴν Ρωσσίαν ὠφέλεια ἐκ τῆς ἐν Εὐρώπῃ διατηρήσεως τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους εἶναι μείζων τῆς ζημίας, ἣν προξενεῖ εἰς αὐτήν, 2) ὅτι κατ' ἀκολουθίαν ἡ κατάργησις τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους ἀντίκειται εἰς τὰ συμφέροντα τῆς Ρωσσίας, 3) ὅτι ἐπεβάλλετο νὰ συνομολογηθῇ ἔντιμος εἰρήνη, 4) ὅτι καθυστερημένης τυχὸν ἀπαραιτήτου τῆς πτώσεως τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, ἔδει ἡ Ρωσσία νὰ φροντίσῃ διὰ παντὸς τρόπου, ἵνα μὴ ὁ πορθμὸς τοῦ Βοσπόρου καταληφθῇ ὑφ' οἱασδήποτε μεγάλης δυνάμεως. καὶ 5) ὡς πρὸς τὴν τύχην τῶν λοιπῶν χωρῶν ἦτο ἀνάγκη νὰ συνεννοηθῇ ἡ Ρωσσία πρὸς τὰς λοιπὰς μεγάλας δυνάμεις[2]. Ταῦτα μαρτυροῦν περίσκεψιν ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῶν ἀμέσων καὶ καλυτέρων σκοπῶν τῆς Βαλκανικῆς Πολιτικῆς τῶν Ρώσσων, ἐφ' ὅσον αὕτη ἐνεπλέκετο ὁλονὲν πρὸς τὴν πολιτικὴν τῶν Μεγάλων δυνάμεων ἐν τῇ αὐτῇ περιοχῇ. Λόγῳ λοιπὸν τῶν διεθνῶν περιστάσεων οἱ ἀπώτεροι πολιτικοὶ σκοποὶ τῶν Ρώσσων δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπιτευχθῶσι[3]. Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ πολιτικῇ τῶν Ρώσσων τὸ Ἑλληνικὸν ζήτημα, ὡς τὸ χρονικῶς καὶ πραγματικῶς πρότερον παρὰ τὸ βουλγαρικόν, ἐμφανίζεται ἐν ἀρχῇ ὡς βαρυσήμαντον μέρος τῆς μεγάλης πολιτικῆς τῶν Ρώσσων ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ΄ αἰῶνος καὶ ἐφ' ἑξῆς[4]. Ἀλλ' ὄπισθεν πάντων τῶν ἐπὶ μέρους προβλημάτων ὑπῆρχε πάντοτε τὸ πρόβλημα

---

[1] Μίλλερ ἔνθ. ἀνωτ. σ. 420. Ἀναμφιβόλως ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ὑπῆρξεν ἐσφαλμένη, διότι ἡ ἐπίδρασις τῆς Ρωσσίας ἐπὶ τῆς Κυβερνήσεως τῆς Βουλγαρίας ἦτο εὐχερεστέρα ἀπὸ τὴν ἐξασφάλισιν ἐπιρροῆς ἐν Βουλγαρίᾳ εἴτε διὰ τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως (σχεδὸν ἀδύνατος;) εἴτε διὰ τῆς κατοχῆς τῆς Βουλγαρίας, ὅπερ ἐπίσης ἦτο σχεδὸν ἀδύνατον, ἐφ' ὅσον τὸ πρόβλημα τῶν Δαρδανελλίων κατέστη διεθνὲς κατὰ τὴν ὑπ' ὄψει περίοδον.

[2] Καρολίδου, ἐν ἀνωτ. Α΄. σ. 423, 427 — 29.

[3] Ἡ μισελληνικὴ πολιτικὴ τῶν Ἄγγλων στρεφομένη κατὰ τῆς ἐξασθενίσεως τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἦτο ἀντιρωσσική, διότι ἡ ἐγκατάστασις τῶν Ρώσσων εἰς τὸν Βόσπορον ἔθετεν εἰς κίνδυνον τὴν πρὸς τὰς Ἰνδίας ὁδόν.

[4] Πρβ. Λάσκαρι, ἔνθ. ἀνωτ. σ. 77, 99, 100 καὶ 114 ἑξ.

τῶν Δαρδανελλίων. Προεῖχε πάντοτε διὰ τοὺς Ρώσσους ἡ βαθμιαία καὶ μετὰ προσοχῆς, ἕνεκα τῶν ἀντιθέτων συμφερόντων τῶν Μ. Δυνάμεων καὶ δὴ τῆς Ἀγγλίας, στερέωσις τῆς Ρωσσικῆς ἐπιρροῆς ἐπὶ τῆς βορείας τῶν Δαρδανελλίων περιοχῆς [1], ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ ἕλληνες κατεῖχον δευτερεύουσαν μὲν ἀλλ' ἀξιοπρόσεκτον θέσιν (ἐννοοῦμεν ὡς λαϊκὴ δύναμις [2]), ἐνῷ οἱ Σλάβοι καὶ οἱ Ρουμᾶνοι πρωτεύουσαν. Ἡ ἐξασφάλισις τῶν Ρωσσικῶν προνομίων εἰς τὸν Εὔξεινον καὶ ἡ ἄσκησις σοβαρᾶς πολιτικῆς ἐπιρροῆς ἐπὶ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου καὶ τοῦ Καυκάσου καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐπὶ τῶν Δαρδανελλίων ἀπέβλεπον εἰς τὴν διατήρησιν γενικωτέρας ἐπιρροῆς καὶ πιέσεως ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὡς ἀντίβαρον πρός τὸ διαρκῶς αὐξανόμενον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν Μ. Ἀνατολὴν (ἕνεκα τῆς ὁδοῦ πρὸς τὰς Ἰνδίας) τῆς Μ. Βρεττανίας. Ἡ Ρωσσία ὅμως ἐπέτυχε νὰ ἀσκήσῃ τὴν ἐπίδρασιν ταύτην ἐπὶ τῆς ἐν καταπτώσει Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας διὰ τῆς συνθήκης τῆς 8ης Ἰουλίου τοῦ 1833 [3]. Ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι οἱ Ρῶσσοι παρέμειναν ἐν Βουλγαρίᾳ μὲν μέχρι τοῦ 1836 περίπου, ἐν Ρουμανίᾳ δὲ μέχρι τοῦ τέλους περίπου τοῦ 1834, ἀλλ' ἡ ἰσχυρὰ πολιτικὴ ἐπιρροὴ διετηρήθη μέχρι 1856. Ἡ ἀναχαίτισις τῆς Ρωσσικῆς καθόδου διὰ τῆς ἀντιθέτου πολιτικῆς τῶν λοιπῶν μεγάλων δυνάμεων ἔθεσε τὴν Τουρκίαν ἀπὸ τοῦ 1839 σαφέστερον ὑπὸ τὴν πολιτικὴν τῆς Ρωσσίας ῥοπήν, ἐνῷ ταὐτοχρόνως τὸ καθεστὼς τοῦ Αἵμου ἔκτοτε καὶ ἀπὸ τοῦ 1856 (ἀπὸ τῆς συνθήκης τῶν Παρισίων μετὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον (1853—56) ὑπέστη ἀλλοιώσεις συμφώνως πρὸς τὴν θέλησιν ὄχι πλέον τῆς Ρωσσίας, ἀλλὰ τῶν Μεγ. Δυνάμεων.

Παρὰ ταῦτα ἡ πολιτικὴ τῶν Ρώσσων οὐδέποτε ἔπαυσε ἀποβλέπουσα πρὸς τὰ Στενὰ τῶν Δαρδανελλίων, ἅτινα ἀπετέλουν καίριον σκοπὸν τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῶν πολιτικῆς.

---

[1] Πρβλ. Π. Καρολίδου, Σύγχρονος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων κλπ. Α' σ. 402 — 13 Ὁ Κ. λέγει, ὅτι ὁ Ρωσσοτουρκικὸς πόλεμος ἐπεχειρήθη κατὰ μέγα μέρος καὶ ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος (σ. 412). Φρονῶ, ὅτι εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ δὴ τὴν βαλκανικὴν πολιτικὴν τῶν Ρώσσων ἀναγκαίως περιελήφθη καὶ τὸ ἑλληνικὸν ζήτημα, διότι τοῦτο ἦτο ἀναπόφευκτον, ἐφ' ὅσον εἶχε καταστῇ διεθνές, ἕνεκα τοῦ ἀλυτρωτικοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων, ἡ δὲ Ρωσσικὴ ὑποστήριξις δέον νὰ τεθῇ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς γενικωτέρας πολιτικῆς τῶν Ρώσσων πρὸς διέξοδον εἰς τὴν Μεσόγειον. Ἓν μέσον πρόσφορον πρὸς τοῦτο ἦτο ἡ ἄσκησις προστατευτικῆς πολιτικῆς ὑπὲρ τῶν Ὀρθοδόξων, δι' ὧν θὰ διεισέδυεν εἰς τὰς περιοχὰς ταύτας. Πράγματι δὲ ἡ Ρωσσικὴ ἐπιρροὴ κατέστη πρωτεύουσα ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ Καποδιστρίου καὶ Ὄθωνος, ἐκτὸς τῶν μικρῶν περιόδων 1839 — 41 ἢ 1844 — 47 καθ' ἃς ὑπερίσχυσεν ἡ Γαλλική, Λάσκαρι αὐτόθι σ. 76. Πρβλ. Καρολίδου: ἔνθ. ἀνωτ. Λ. σ. 429, 439, Δ' 183 — 195.

[2] Πρβλ. χάρτην Standfort 1877 ἑλλην. ἔκδοσιν ὑπὸ Ξαναλάτου. Τὰ ὅρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Βαλκανικήν.

[3] Λάσκαρη, ἔνθ' ἀνωτ. τῇ σ. 83 ἑξ.

᾿Αλλ᾿ ἡ πραγματοποίησις τῆς πολιτικῆς ταύτης ἐξηρτᾶτο πάντοτε καὶ ἐξαρτᾶται μέχρι τοῦ νῦν ἐκ τριῶν κυρίων παραγόντων, ἤτοι 1) τῆς ἐπιρροῆς ἐπὶ τῆς Ρουμανίας 2) τῆς ἐπιρροῆς ἐπὶ τῆς Βουλγαρίας καὶ 3) ἐκ τῆς Τουρκίας. ᾿Αναμφιβόλως ἡ κάλυψις τῶν πλευρῶν καὶ τὸ βάθος τῆς πολιτικῆς αὐτῆς κατ᾿ ἀρχὰς ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς ἐπί τε τῆς Σερβίας καὶ τῆς ῾Ελλάδος, ἀλλὰ προεῖχε φυσικῶς ἡ θέσις τῆς Βουλγαρίας. Τὸ ὑπὲρ αὐτῆς σαφὲς Ρωσσικὸν ἐνδιαφέρον ἐξεδηλώθη τὸ πρῶτον τὸ 1853, δι᾿ ὅ καὶ δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1828—1853 κατέστη συνειδητὴ εἰς τοὺς ἰθύνοντας τὴν ᾿Ανατολικὴν πολιτικὴν τῆς Ρωσσίας, ἡ ἐξόχως σημαντικὴ γεωπολιτικὴ θέσις τῆς Βουγαρίας διὰ τὴν πολιτικήν των ἐπὶ τῶν Στενῶν[1]. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν συνετελέσθη, καθ᾿ ἡμᾶς, ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν ἡ μεταβολὴ τῆς Ρωσσικῆς βαλκανικῆς πολιτικῆς εἰς πολιτικὴν Πανσλαβιστικήν[2], ἀλλ᾿ ὡς παράλληλος ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν πρὸς τὴν πολιτικὴν προστασίας τῶν ᾿Ορθοδόξων, ἀφ᾿ ἑτέρου δέ, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ιθ΄ αἰῶνος, ἐξεδηλώθη ἡ πολιτικὴ τῆς προστασίας τῆς ᾿Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἧς ὅμως τὴν διαδοχὴν εἰς τὰ Στενά, ἐν περιπτώσει διαλύσεως (κατὰ τὸ δυνατὸν συνήργει εἰς ταύτην), ἐπεδίωκε δι᾿ ἑαυτήν[3].

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προχωρήσωμεν περισσότερον εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν

---

[1] ῾Ο Λάσκαρις σημειώνει (ἐν τῇ ἀνωτ. σ. 97), ὅτι τὰ μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου δημοσιευθέντα μυστικὰ ἀρχεῖα τῆς τσαρικῆς κυβερνήσεως ἀπεκάλυψαν, ὅτι κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἡ Κυβέρνησις τῆς Πετρουπόλεως ἐσχεδίασε μεταβολὴν του καθεστῶτος τῶν Στενῶν, ἀντιμετωπίσασα καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐνδεχόμενον τῆς βιαίας αὐτῶν καταλήψεως.

[2] ῾Ο Πανσλαβισμός, ὡς κίνημα ἀποβλέπον εἰς τὴν ἕνωσιν τῶν Σλάβων ὑπὸ μίαν πολιτικὴν ὀργάνωσιν, ὑπὸ τὴν φυσικὴν προστασίαν τῶν Ρώσσων, ἐξεδηλώθη ἐντόνως κατὰ τὸν ιθ΄ αἰῶνα ἐν συνεχείᾳ τοῦ ᾿Ανατολ. ζητήματος καὶ ἔπειτα ἐν συνεχείᾳ τῶν νικῶν τοῦ Κ΄ αἰῶνος μετὰ τὰς νίκας τῆς Σοβ. Ρωσσίας τοῦ δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Ταῦτα σημειώνει τὸ Nouveau Larousse universelle τοῦ 1949, (II, 397), ἀλλὰ προσθέτει, ὅτι τῆς θεωρίας τοῦ Πανσλαβισμοῦ εἷς τῶν πρώτων προπαγανδιστῶν ὑπῆρξεν ὁ Πέτρος ὁ Μέγας. ῾Η ἰδέα τοῦ Πανσλαβισμοῦ εἶναι ἐξωρωσσική, πρβλ. Ν. Μοσχοπούλου: Πανσλαβισμὸς ἐν Μεγ. ῾Ελλην. ᾿Εγκυκλοπαιδείᾳ τόμ. ΙΘ΄ σ. 548.

[3] Τῷ 1853 ὁ Τσάρος ἀνεκοίνωσεν ἐμπιστευτικῶς εἰς τὸν ῎Αγγλον πρέσβυν Seymour περὶ τῆς ἀνάγκης ὅπως πρὸ τοῦ ἐπικειμένου θανάτου τοῦ ἀσθενοῦς (δηλ. τῆς Τουρκίας) ἡ ᾿Αγγλία καὶ ἡ Ρωσσία συνεννοηθοῦν ἐκ τῶν προτέρων περὶ τῆς διανομῆς τῆς κληρονομίας του. Κατὰ τὸν Τσάρον, ἡ Βουλγαρία ἔδει ν᾿ ἀποβῇ αὐτόνομος. Αὕτη ὡς καὶ ἡ Σερβία, ἡ Μολδαβία καὶ ἡ Βλαχία θὰ παρέμενον ὑπὸ τὴν ἀποκλειστικὴν προστασίαν τῆς Ρωσσίας. (Λάσκαρις ἔνθ᾿ ἀνωτ. σ. 110). ῾Η ἀπάντησις τῶν ῎Αγγλων ἦτο ἀπροκαλύπτως ἀρνητική, οὐχὶ βεβαίως ἕνεκα φιλελληνισμοῦ.

πολιτικῶν γεγονότων τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, διότι ἐκ τῶν λεχθέντων καθίσταται φανερόν, ὅτι ὁ Πανσλαβισμὸς διεμορφώθη βαθμιαίως κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς ιθ΄ ἑκατονταετηρίδος καὶ μέχρι τοῦ 1867[1].

Ὁ Πανσλαβισμὸς ἀπετέλει τὴν ἀναγκαίαν ἀποκορύφωσιν τῆς Σλαβοευρωπαϊκῆς, ἀλλὰ ἰδίως τῆς Πολωνικῆς καὶ Βαλκανικῆς πολιτικῆς τῶν Ρώσσων. Ἴσως θὰ ἠδύνατο νὰ διατυπωθῇ ἡ γνώμη, ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ὁλοκληρωμένη Πανσλαβιστικὴ πολιτικὴ τῶν Ρώσσων πρὸ τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν ὕπαρξιν ἀνεξαρτήτου Βουλγαρίας, ἤτοι πρὸ τοῦ 1853. De facto ὅμως ἐδημιουργήθησαν αἱ προϋποθέσεις καὶ ἀρχαὶ τοῦ Πανσλαβισμοῦ βεβαίως ἐπὶ Μ. Πέτρου καὶ τῶν διαδόχων του, ἀλλὰ καὶ πρὸ πάντων κατὰ τὰ ἔτη 1812 — 1853, ἂν καὶ πρὸ τοῦ 1853 ἐφαίνετο ὅτι προεῖχεν ἀκόμη ἡ γενικὴ ἀρχὴ τῆς προστασίας τῶν Ὀρθοδόξων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Καὶ ἡ ἀρχὴ ὅμως αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ λάβῃ τὴν θέσιν της εἰς τὸν Πανσλαβισμόν.

Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ λεχθῇ, ὅτι προηγήθη τῶν καθαρῶς πολιτικῶν μέσων ἡ χρησιμοποίησις τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ τῆς ἐννοίας τῆς Ὀρθοδοξίας, ὡς μέσου λίαν προσφόρου καὶ ὠφελίμου, διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἀπωτέρων σκοπῶν τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῶν Ρώσσων[2]. Μεταξὺ δὲ τῶν ἐτῶν 1812 (Σερβικὸν) καὶ 1853 διεμορφώθησαν καὶ ἐξεδηλώθησαν αἱ κύριαι γραμμαὶ τῆς Ἀνατολικῆς καὶ δὴ τῆς Βαλκανικῆς πολιτικῆς τῶν Ρώσσων, εἰς τὴν ὁποίαν διαδοχικῶς κατέλαβον θέσιν τὰ διαφέροντα ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, τῶν Σέρβων, τῶν Ρουμάνων καὶ τέλος τῶν Βουλγάρων. Ὅθεν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ ἐπώασις καὶ ὁλοκλήρωσις τοῦ Πανσλαβισμοῦ συνετελέσθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν τούτων, τῷ δὲ 1867 ἐξεδηλώθη καὶ δημοσίᾳ ἐν Ρωσσίᾳ ἡ Πανσλαβιστικὴ κίνησις ὑπὸ μορφὴν φιλανθρωπικὴν (Πρβλ. Μοσχοπούλου Ν. ὁ Πανσλαβισμὸς ἔνθα ἀνωτ.). Τῷ 1867 συνεκλήθη τὸ β΄ Σλαβικὸν Συνέδριον τῆς Μόσχας καὶ ἐφανερώθη καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει πανηγυρικῶς ὁ Ρωσσικὸς Πανσλαβισμός[3].

---

[1] Ἐνῷ ἡ Πρωσσία διὰ τοῦ Γαλλογερμανικοῦ πολέμου ἀνεδείχθη εἰς πρωτεύουσαν μεγάλην δύναμιν ἐν Εὐρώπῃ «ἡ Ρωσσία, ἀπαλλαγεῖσα τῶν ἐπιβληθέντων αὐτῇ τῷ 1856 (ἕνεκα τῆς ἥττης τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου) πρὸς τὸν Εὔξεινον δεσμῶν, εἰργάζετο ἐκ νέου πυρετωδῶς ἵνα δυνηθῇ νὰ λύσῃ τὸ Ἀνατολικὸν ζήτημα διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Σλαβικοῦ στοιχείου ἐν τῇ Χερσονήσῳ τοῦ Αἵμου». Λάσκαρη: Διπλωματικὴ Ἱστορία τῆς Εὐρώπης 1814—1914. Ἐν Ἀθήναις 1936 σ. 185—6.

[2] Ἀπὸ τοῦ Μ. Πέτρου (εἰς τὰς τάσεις τοῦ ὁποίου τοποθετοῦνται αἱ ἀρχαὶ τοῦ Πανσλαβισμοῦ) διὰ τῆς καταργήσεως τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἱδρύσεως τῆς Δ. Συνόδου, μὲ τὸν πανίσχυρον βασιλικὸν Ἐπίτροπον ἐν αὐτῇ παρεδρεύοντα, κατὰ τὸ 1721, ἐξεδηλώθη σαφῶς ἡ ἰσχυροτάτη ἐπιρροὴ τῆς ρωσσικῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἁγία Ρωσσία ἀπέβη βαθμιαίως τὸ κύριον μέσον διεισδύσεως τῶν Ρώσσων εἰς τὴν Μ. Ἀνατολήν.

[3] Ἡ ἐκδήλωσις αὕτη διευκολύνθη ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Χάττι Σερὶφ τοῦ

᾿Αλλ᾿ ἀκριβῶς κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν οἱ Βούλγαροι ἤρξαντο ἀνακτῶντες τὴν ἐθνικὴν αὐτῶν συνείδησιν, ἐκδηλωθεῖσαν κυρίως εἰς τὴν ἐκκλησιαστικήν των κίνησιν[1]. Ὡς γνωστὸν οἱ Βούλγαροι ἐτέλουν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀνθελληνικῶν βιβλίων τοῦ Παϊσίου καὶ τοῦ Σωφρονίου. Οἱ Βούλγαροι ἐπωφελούμενοι τῶν διατάξεων τοῦ Χάττι Σερὶφ τοῦ 1839 ἐζήτησαν τὴν τέλεσιν τῆς θείας λατρείας εἰς τὴν ἐθνικήν των γλῶσσαν, ἡ ὁποία ἤρχισε ν᾿ ἀναπτύσσεται διὰ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ προαχθείσης ἐκπαιδευτικῆς κινήσεως[2]. Τὸ Πατριαρχεῖον ἐδέχθη, διότι δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ τὴν τέλεσιν σλαβιστὶ τῆς θ. λατρείας εἰς ἃς πόλεις ἐπλεόναζον οἱ Βούλγαροι. Ἡ τέλεσις εἰς δύο γλώσσας καθωρίσθη εἰς τὰς πόλεις ἔνθα οἱ Βούλγαροι ἀπετέλουν μειονότητα (π. χ. ἐν Φιλιππουπόλει ἀπὸ τοῦ 1840) ἐν τῷ Ἁγιοτ. Μετοχίῳ ᾿Αδριανουπόλεως (ἀδείᾳ τοῦ Ἱεροσολύμων). ᾿Εν αὐτῇ δὲ τῇ Κωνσταντινουπόλει τῷ 1848 ἡ Βουλγαρικὴ κοινότης ἀπέκτησε ναὸν εἰς ὃν ἡ λατρεία ἐτελεῖτο σλαβιστί. Ὁ δῆθεν ἐξελληνισθεὶς Βούλγαρος Στεφ. Βογορίδης ἐδώρησεν εἰς τὴν εἰρημένην κοινότητα τὴν ἔναντι τῶν Πατριαρχείων οἰκίαν του ἵνα χρησιμοποιηθῇ ὡς ναός, τὸ δὲ Οἰκουμεν. Πατριαρχεῖον παρενέβη παρὰ τῇ Τουρκικῇ Κυβερνήσει ὑπὲρ τῆς χορηγήσεως ἀδείας ἀνεγέρσεως νέου ναοῦ, οὗτινος τὸν θεμέλιον λίθον κατέθεσε πανηγυρικῶς ὁ Ἄνθιμος ὁ στ΄, συμπαραστατούμενος ὑπὸ τριῶν Πατριαρχῶν καὶ τῆς Ἱ. Συνόδου (Στεφανίδου σ. 671).

Τοιουτοτρόπως μαρτυρεῖται ἐπαρκῶς, ὅτι ἡ ᾿Εκκλησία Κων)πόλεως ἐφάνη ἐνδοτικὴ εἰς τὰς ἀξιώσεις τῶν Βουλγάρων ὑπηκόων τοῦ Σουλτάνου, ὅπερ δὲν θὰ ἔπραττεν ἂν εἶχε διαφόρους σκοπούς. Ἡ αὐτὴ καλὴ διάθεσις ἐδείχθη ἐκ μέρους τοῦ Πατριαρχείου καὶ εἰς τὰς κατηγορίας τῶν Βουλγάρων ἔναντι Ἑλλήνων ἀρχιερέων, οὓς τὸ Πατριαρχεῖον ἀντικαθίστα[3].

Ἡ ἀκριβὴς ἐξέτασις τῶν γεγονότων ἀπὸ τοῦ 1840 μέχρι τοῦ 1856

Γκιουλχανὲ τοῦ 1839 (τοῦ Σουλτάνου ᾿Αβδοὺλ Μετζὴτ) δι᾿ οὗ ἐξησφαλίζετο θεωρητικῶς ἡ ζωή, ἡ τιμὴ καὶ ἡ περιουσία τῶν ὑπηκόων τῆς ᾿Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἀνεξαρτήτως φυλῆς ἢ θρησκείας.

1. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἑλληνικῆς ᾿Επαναστάσεως καὶ τῆς συνθήκης τῆς ᾿Αδριανουπόλεως (κατὰ Λάσκαρην, Διπλμ. Ἱστορ. σ. 186. Μ. Λάσκαρη, Τὸ ᾿Ανατολικὸν ζήτημα, σ. 112). Πρέπει νὰ σημειώσωμεν, ὅτι τὸ 1850 ἐξεδηλώθη ἀξιόλογος πνευματικὴ καὶ ἐθνικὴ ἀναγέννησις τῶν Σλάβων τῆς Αὐστροουγγαρίας. Τὸ 1853 ἀκριβῶς ὑπελόγιζεν ὁ Τσάρος ἐπὶ ἐξεγέρσεως (τῇ ὑποκινήσει τίνος;) τῶν χριστιανῶν τοῦ Αἵμου.

2 Ἴδε ταῦτα λεπτομερέστερον παρὰ Στεφανίδῃ ἐν ἀνωτ. σ. 670 ἑξ. Τὴν ἐκκλ. κίνησιν τῶν Βουλγάρων ἐκθέτει διὰ μακρῶν ὁ Γεδεὼν καὶ ὁ Βαφείδης (᾿Εκκλησ. Ἱστορία Γ. β. σ. 157 ἑξ.).

3 πρβλ. Β. Στεφανίδου αὐτόθι σ. 672 ἔνθα ἐκτίθεται ἡ ἀπάντησις ἡμετέρων καὶ ξένων εἰς τὰς κατηγορίας κατὰ ἑλλήνων ἱεραρχῶν ὡς καὶ ἡ ἀντικατάστασις μητροπολιτῶν κατηγορηθέντων ὑπὸ τῶν βουλγάρων ἔστω καὶ ἀδίκως.

πείθει πάντα ἀμερόληπτον ἐρευνητήν, ὅτι οἱαιδήποτε δευτερεύουσαι ὑποχωρήσεις τοῦ Πατριαρχείου ἔναντι τῶν Βουλγάρων μὴ ἐξυπηρετοῦσαι ἐπαρκῶς τὸ σχέδιον αὐτῶν ν' ἀποκτήσωσιν ἐλευθέραν ἑστίαν ἄνευ θυσιῶν καὶ δὴ διὰ τῆς ἀντικανονικῆς δημιουργίας Ἐκκλησίας αὐτονόμου μὲ ἀπεριόριστα γεωγραφικὰ ὅρια δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνουν δεκταὶ ὑπ' αὐτῶν. «Μόνον δὲ ὑπὸ ἰδίαν ἐθνικὴν αὐτοκέφαλον Ἐκκλησίαν τὸ Βουλγαρικὸν ἔθνος διακρινόμενον τοῦ ἑλληνικοῦ (Ρουμ= Ρωμαϊκοῦ) θ' ἀνεγνωρίζετο ὑπὸ τῆς Τουρκίας ἐπισήμως, ὡς τοιοῦτον καὶ θὰ ἠδύνατο τότε αὐτὸ μόνον νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν πολιτικήν του ἀνεξαρτησίαν» λέγει σύγχρονος Βούλγαρος, ἐπιβεβαιῶν τοὺς θεμελιώδεις πολιτικοὺς σκοποὺς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κινήσεως τῶν Βουλγάρων ἀπὸ τοῦ 1840 περίπου μέχρι τοῦ 1870[1].

Καὶ αὐτοὶ οἱ σκοποὶ ἀκριβῶς ἐξεδηλώθησαν σαφῶς ἀπὸ τοῦ 1856 μετὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον. Ταῦτα σημαίνουν, ὅτι πολιτικὸν καὶ Ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα τῶν Βουλγάρων συνεδέοντο ἀναποσπάστως[2], καὶ ἀποτέλουν ἓν ἑνι-

---

[1] Νίκωφ, Ἡ Ἀναγέννησις τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἔθνους, Σόφια 1926 σ. 187 καὶ Γ. Κονιδάρη ἡ Ἑλλην. Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, πρβλ. Ἐκκλ. Φάρον τόμ. Γ. 1909 πλ. 213 ἔνθα οἱ Βούλγαροι ἡγέται, κατὰ τὸν Ρῶσσον διπλωμάτην Τρουμπέτσκοϊ, παρίστανται ὡς ἀδιαφοροῦντες ἐντελῶς διὰ τὰ θρησκευτικὰ δόγματα.

[2] Κατὰ τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ παρόντος πρὸ τῆς ἐκτυπώσεως ἐχρησιμοποίησα τὸ ἔργον τοῦ Π. Πιπινέλη τέως μονίμου ὑφυπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν: Ἱστορία τῆς Ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος 1923-1941. Ἐν Ἀθήναις 1950. Ἐν αὐτῷ εὑρίσκω ἱκανὰ στηρίγματα διὰ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν θέμα. Οὕτως ἐν σελίδι 90 λέγεται: τὸ Βουλγαρικὸν πρόβλημα, τῷ ὄντι, δὲν εἶναι τίποτε ὀλιγώτερον ἀπὸ ἓν καθαρῶς ἐθνικὸν πρόβλημα, δηλαδὴ τὸ πρόβλημα ἑνὸς λαοῦ, ὁ ὁποῖος καλῶς ἢ κακῶς πιστεύει, ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες αὐτὸν ἐκτείνονται εἰς τὸ μεγαλύτερον τμῆμα τῆς Βαλκανικῆς καὶ ὁ ὁποῖος ἑπομένως νομίζει, ὅτι ἔχει ἱερὸν καὶ ἀπαράγραπτον δικαίωμα νὰ περιλάβῃ ἐντὸς τῶν συνόρων του ὅλα τὰ ἐδάφη αὐτά. Ἡ σημερινὴ Βουλγαρία, ὡς γνωστόν, ἐγεννήθη ἀπὸ τὸ ὄνειρον τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγ. Στεφάνου. Φρονοῦμεν, ὅτι τὸ ἀκριβέστερον εἶναι, ὅτι εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν βουλγαρικὸν πρόβλημα, οὗτινος ἡ βάσις ἦτο πολιτική, ἐνεφανίσθη τὸ ὄνειρον τῆς Μεγάλης Βουλγαρίας πολὺ πρότερον, (1853—70). (Τὰ γεγονότα παρὰ Βαφείδῃ Γβ σ. 157), ἡ δὲ συνθήκη τοῦ Ἁγ. Στεφάνου ἀπετέλεσε τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ τοῦ ὀνείρου. Ἀλλὰ τὸ ὄνειρον αὐτὸ διελύθη διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου. Ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Πιπινέλης (αὐτόθι σ. 97), ὅτι ἐνῷ ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία θεωρεῖ τὴν Βουλγαρίαν γεννηθεῖσαν τῷ 1878 διὰ τῆς Βερο

αῖον καὶ μέγα πρόβλημα τῆς Βαλκανικῆς, ἡ δὲ λύσις τοῦ Βουλγαρικοῦ ζητήματος ἐξηρτήθη ἐφεξῆς ἐκ τῆς γενικωτέρας πολιτικῆς καταστάσεως ἐν τῇ Μ. Ἀνατολῇ καὶ τῆς πολιτικῆς τῶν Μ. Δυνάμεων καὶ δὴ τῆς Ρωσσίας καὶ τῆς Τουρκίας. Ἡ ἀπὸ τοῦ 1856 ἐνίσχυσις τῆς ἀντιρωσσικῆς πολιτικῆς καὶ ἐπιρροῆς τῶν Μ. Δυνάμεων ἐν τῇ Βαλκανικῇ συνδεθεῖσα πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀκεραιότητος τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὰς ἐν αὐτῇ μεταρρυθμίσεις ὄχι μόνον δὲν ἠδύνατο πλέον ν' ἀναστείλῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Βουλγαρικῆς ἐκκλησιαστικῆς κινήσεως, ἀλλὰ τοὐναντίον προῆγεν αὐτὴν ἐπὶ καθαρῶς ἐθνικῶν βάσεων, διότι ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῶν Σουλτάνων ἐστηρίζετο ἐπὶ νέας συμπληρώσεως τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ 1839[1]. Ἡ ἔκδοσις τοῦ Χάττι Χουμαγιοὺμ τῷ 1856 ἀποβλέπουσα εἰς τὴν εἰσαγωγὴν μεταρρυθμίσεων, κατὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα, εἰς τὴν διοίκησιν, τὴν δικαιοσύνην, τὸν στρατὸν καὶ τὴν παιδείαν ἐστηρίζετο οὐχὶ πλέον ἐπὶ θεοκρατικῶν μουσουλμανικῶν ἀντιλήψεων, ἀλλὰ ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνικοτήτων. Οἱ χριστιανοὶ δὲν ἐθεωροῦντο ἐφεξῆς «θρησκευτικαὶ ὁμάδες», ἀλλὰ ἄλλα ἔθνη, μέλη τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας[2]. Ἡ σύγκλησις τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως πρὸς σύνταξιν τῶν Γενικῶν Κανονισμῶν[3] ἐπέτρεψε τὴν πρώτην σαφῆ ἐμφάνισιν τοῦ Ἐθνοφυλετισμοῦ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν ὡς καὶ τῶν ἀξιώσεων ἔναντι τοῦ Πατριαρχείου Κων/πόλεως[4]. Ἡ ἐφαρμογὴ ἐν τῇ διοικήσει τῆς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικοπολιτικῆς ἀρχῆς τοῖς πολιτικοῖς» τοῖς πολιτικοῖς καὶ δημοσ. τύποις καὶ ἡ τῶν ἐκκλησ... τάξις ἀκολουθείτω» δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθῇ, διότι οἱ Βούλγαροι δὲν εἶχον ἴδιον κράτος.

Οἱ Βούλγαροι ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέται, τελοῦντες ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Πανσλαβισμοῦ, ὅστις φυσικῶς προσέλαβε βαθμιαίως ἀνθελληνικὸν καὶ μισελληνικὸν χαρακτῆρα (1840—1878)[5], καὶ ἐνθαρρυνόμενοι ὑπὸ τῶν Ρώσσων

λινείου συνθήκης, οἱ Βούλγαροι θεωροῦν ταύτην ὡς διαμελίσασαν τὴν «πραγματικὴν» Βουλγαρίαν τοῦ Ἁγ. Στεφάνου.

[1] Μ. Λάσκαρη, ἔνθα ἀνωτ. σ. 107 ἑξ.

[2] Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σ. 674.

[3] Γενικοὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ γενικός, ἀλλὰ ἐκ τοῦ Γένος.

[4] Μ. Γεδεών. Πατριαρχικὰ ἔγγραφα περὶ τοῦ Βουλγαρικοῦ ζητήματος ἐν Κωνσταντινουπόλει 1908 σ. 392, ἔνθα ἡ ὑπὸ ἐπιτροπῆς τῆς Μ. Συνόδου τοῦ 1872 ἔκθεσις ἡ διαφωτίζουσα τὴν ἑτεροδιδασκαλίαν τοῦ Φυλετισμοῦ.

[5] Πρβλ. Politicus (ἦτο ὁ Εὐάγγελος Σαρηγιάννης θεολόγος καὶ διπλωματοῦχος τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τῆς Μόσχας, κατ' ἀνακοίνωσιν πρὸς τὸν γράφοντα τοῦ καθηγητοῦ Γρηγ. Παπαμιχαήλ, τότε Διευθυντοῦ τοῦ Ἐκκλησ. Φάρου): Ἡ Ρωσσικὴ πολιτικὴ ἐν Ἀνατολῇ καὶ τὸ Βουλγαρικὸν Σχίσμα ἐν «Ἐκκλησ. Φάρῳ» 1908 σ. 124 ἑξ. ἔνθα δημοσιεύεται ἀνάλυσις τῆς ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον περισπουδάστου μελέτης τοῦ ρώσσου διπλωμάτου πρίγκηπος Γρ. Τρουμπέτσκοϊ. Ἐν αὐτῇ μεταξὺ τῶν ἐκδιδομένων τὸ πρῶτον ἐγγράφων τοῦ Ρωσσικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν περιέχονται καὶ αἱ

ἐπεζήτησαν ν' ἀποκτήσωσι, (συνεργούσης καὶ τῆς εὐπίστου καὶ ἀνθελληνικῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως, ἐλπιζούσης ἐκμηδένισιν μελλοντικῆς συμπράξεως Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων καὶ ἐξασθένισιν τοῦ ἐν Τουρκίᾳ χριστ. στοιχείου),

---

ἀκόλουθοι βαρυσήμαντοι ὁδηγίαι τούτου πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ρῶσσον πρεσβευτὴν μετὰ τὸ 1856 ὑπὸ τὸν τίτλον: «Αἱ μέλλουσαι σχέσεις μας μετὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς». Ἐπειδὴ τὸ σημείωμα τοῦτο μὴ προοριζόμενον διὰ τὴν δημοσιότητα ἀποκαλύπτει τὰς βαθυτέρας προθέσεις τῆς Ρωσσικῆς πολιτικῆς πρέπει νὰ τὸ παράσχωμεν αὐτούσιον. «Συμφέρει ἡμῖν, λέγει, νὰ συσφίξωμεν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τοὺς ἡμετέρους δεσμοὺς μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς καὶ πρὸ πάντων μετὰ τοῦ Πατριαρχείου Κων)πόλεως, τὸ ὁποῖον εἶναι κέντρον αὐτῆς. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐπιθέσεων, διευθυνομένων καθ' ἡμῶν ὑπὸ τῆς πανουργίας τῶν ἡμετέρων ἀντιπάλων κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον, ὁ Ἄγγλος πρέσβυς ἀπήτει τῷ 1853 παρὰ τοῦ Πατριαρχείου Κων)πόλεως νὰ κηρύξῃ τὴν ρωσσικὴν Ἐκκλησίαν σχισματικήν, ἐπὶ τῷ λόγῳ τῆς διαφορᾶς συνηθειῶν τινων, οὐδαμῶς δογματικῶν ἀλλὰ κανονικῶν, πρὸς τὰς τῆς Ἀνατολῆς. Προσεπάθησαν νὰ καταστήσωσι πιστευτὸν καὶ παρὰ τῷ κλήρῳ καὶ τῷ Ὀρθοδόξῳ πληθυσμῷ τῆς Ἀνατολῆς, ὅτι ὁ μόνος σκοπὸς τῶν ἡμετέρων μεσιτεύσεων ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας ἦτο ἡ πολιτικὴ κυριαρχία, ὅτι ἠξιοῦμεν νὰ ὑποτάξωμεν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν πληθυσμὸν ὑπὸ τὴν ἡμετέραν ἐπιρροὴν πρὸς κατάκτησιν αὐτῶν. Δὲν ἔχομεν ἀνάγκην νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτω. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ ἡμέτερα πολιτικὰ συμφέροντα εἶναι, ὡς ἦσαν πάντοτε, καὶ δὲν θὰ παύσωσι νὰ ὦσιν, ἐν Ἀνατολῇ στενῶς συνδεδεμένα μετὰ τῶν συμφερόντων τῆς Ὀρθοδοξίας. Οἱ ἀντίπαλοι ἡμῶν κάλλιστα γνωρίζουσι τοῦτο. Ὅταν οὕτω πολεμῶσι τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀνατολῆς, ὡς καὶ ὅταν προθυμοποιῶνται νὰ τὴν προστατεύσωσιν, ὅπως κάλλιον προμηθευθῶσι τὰ μέσα πρὸς καταδίωξιν αὐτῆς, δὲν πράττουσι τοῦτο μόνον μὲ ζῆλον ὑπὲρ τῆς Καθολικῆς καὶ τῆς Προτεσταντικῆς προπαγάνδας, ἀλλ' ἐξ ἴσου καὶ πρὸ παντὸς μετά τινος ὀπισθοβουλίας ἐναντίον τῆς ἡμετέρας ἐπιρροῆς. Ἀπὸ τοῦ χρόνου τῶν πολέμων τῆς Αὐτοκρατείρας Αἰκατερίνης ἡ Ἀνατολὴ διέρχεται περίοδον μεταβατικήν. Μέγα συμφέρον ἡμῶν εἶναι, ὅπως ἐξέλθῃ ταύτης μίαν ἡμέραν χωρὶς ν' ἀπωλέσῃ τὸ ἐν αὐτῷ κύριον στοιχεῖον τῆς συντηρητικότητος καὶ τῆς ὁμογενείας, ζωηρὰ καὶ ἰσχυρὰ ἀπ' αἰώνων παρὰ τὰς μεταβολάς, ἃς ὑπέστη, παρὰ την διαφορὰν τῶν ὑπὸ τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ὑποδουλωθέντων μελῶν. Εἶναι σπουδαιότατον ἡμῶν συμφέρον νὰ ἔχωμεν ἀμέσους γείτονας πληθυσμοὺς προσκεκολλημένους ἡμῖν διὰ τῶν δεσμῶν τῆς πίστεως, ἥτις ἐπέφερε τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἥτις κατεργάζεται προοδευτικῶς ὑπὸ τὰ ἡμέτερα ὄμματα τὴν ἀνάστασιν τῶν σλαβικῶν καὶ ρωμουνικῶν ἐθνικοτήτων. Δὲν διστάζομεν νὰ ἐπαναλάβωμεν ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον ἡμῶν ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ὁμοδόξων τῆς Ἀνατολῆς οὐδαμῶς δέον νὰ περικαλύπτεται. Τοῦτο στηρίζεται ἐπὶ δύο ἀρχῶν πλήρως δυναμένων νὰ ὁμολογηθῶσι, τῆς ἐσωτερικῆς θρησκευτικῆς ἑνότητος καὶ τῆς διατηρήσεως τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς συνθήκης τῶν Παρισίων». Ὁ Ρῶσσος διπλωμάτης καθορίζει τὴν θέσιν τῆς Ἀνατ. Ἐκκλησίας ἐν Βυζαντίῳ, ἐν τῷ Τουρκικῷ Κράτει καὶ σημειώνει χαρακτηριστικῶς, ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀνεγνώριζον ἕνα λαὸν τῶν Χριστιανῶν τέως ὑπηκόων τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, δι' ὃ καὶ ὠνόμαζον τοῦτον Ρούμ-μιλέτ, οὗτινος ἀρχηγὸς ἀνεγνωρίσθη ὁ Πατριάρχης, ἔχων καὶ πολιτικὴν ἐξουσίαν. Μετὰ ταῦτα παριστᾷ, ἐσφαλμένώς βεβαίως, τὸν Οἰκ. Πατριάρχην ὄργανον τῶν Σουλτάνων καὶ ἐργαζόμενον

(Σ. Λάσκαρη σ. 186) ἐλεύθερον κρ τος ἄνευ θυσιῶν καὶ διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τῆς Ἐκκλησίας[1]. Ὁ Ρῶσσος διπλωμάτης Τρουμπέτσκοϊ ἔλεγεν, ὅτι αἱ βουλγαρικαὶ ἐπιθυμίαι πρὸς ἀπόκτησιν Ἐκκλησίας αὐτονόμου ὑπέκρυπτον σκοπὸν καθαρῶς πολιτικόν, διότι διέβλεπον ἐν αὐτῇ ἑτοίμην ὀργάνωσιν, ἱκανὴν νὰ συνδέσῃ τὸν πληθυσμὸν καὶ νὰ προσδώσῃ εἰς τὸ Ἔθνος τὴν ἐλλείπουσαν ἑνότητα[2]. Ἀλλὰ οἱ Βούλγαροι, καὶ τοῦτο πρέπει καὶ αὖθις νὰ τονισθῇ, δὲν ἀπέβλεπον μόνον εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἐθνικῆς των ἑστίας, ἤτοι τῆς μεταξὺ τοῦ Αἵμου καὶ τοῦ Δουνάβεως ἀρχικῆς ἐν Εὐρώπῃ κοιτίδος των, ἀλλὰ εἰς πολὺ εὐρύτερα ἐκκλησιαστικὰ ὅρια, ἅτινα θ' ἀπετέλουν τὴν Μεγάλην Βουλγαρίαν[3]. Αὕτη θ' ἀπετελεῖτο διὰ τοῦ ἐκβουλ-

---

διὰ τὴν ἀφομοίωσιν τῶν Σλάβων. Ἐν τούτῳ ἀκολουθεῖ ἀνθελληνικὴν κατεύθυνσιν τὸ βιβλίον, σημειώνει ὅμως, ὅτι ἡ ἐθνικὴ συνείδησις τῶν Σλάβων ἐκάθευδε (σ. 129). Ἡ Ρωσσία δὲν ἠδύνατο νὰ προστατεύσῃ αὐτοὺς ἢ διὰ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ὀργάνου, τοῦ ἀνωτέρω κλήρου ὄντος τοῦ μοναδικοῦ ἀντιπροσώπου τῆς ποίμνης ταύτης. Ἡ ρωσσικὴ πολιτικὴ ἐχειραγωγεῖτο ὑπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς πίστεως, ἥτις ἀπέβη ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος τῆς διπλωματικῆς ἐνεργείας. Ὁ σ. μὴ κατανοῶν τὴν θέσιν τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου ἐπικρίνει τὴν στάσιν του ἔναντι τῶν Σλάβων (σ. 134) λησμονῶν πῶς ὁ Οἰκ. Πατριάρχης ἐφέρθη πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους Ἕλληνας κατὰ τὰ ἔτη 1833—1850. Περὶ τῆς Πανσλαβιστικῆς πολιτικῆς τῶν Ρώσσων πρβλ. Γρηγ. Παπαμιχαήλ. Ἀποκαλύψεις περὶ τῆς ρωσσικῆς πολιτικῆς ἐν Ἀνατολῇ, ἐν «Ἐκκλ. Φάρῳ, Δ' 358,389, 521 καὶ Ε. 52, ἔνθα ἐκτίθεται ἡ ἐπὶ τῇ βάσει ρωσσικῶν στοιχείων ἡ ἐν τῷ Βουλγαρικῷ καὶ τῷ ἐν συνεχείᾳ τούτου Ἱεροσολυμητικῷ κλπ. ζητήματι αἱ σκέψεις καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ Ἰγνάτιεφ καὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις περιωνύμου Ρώσσου ἀρχιμ. Ἀντωνίνου.

[1] Πρβλ. «Ἐκκλ. Φάρον» Ἀλεξάνδρεια Α. σ. 278, καὶ 307-313, 317, 556 Β. 57, 372 ἔνθα ἐκτίθεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Ρωσ. ἐγγράφων τοῦ Ὑπουργείου ἐξωτερικῶν ἡ στάσις τῶν Τούρκων. Ὁ Οὐΐλ. Μίλλερ ἔνθα ἀνωτ. σ. 428 λέγει ὅτι «ἡ Κρητικὴ ἐπανάστασις (1866) καὶ ἡ ἔχθρα τῆς Ἑλλάδος ἠνάγκασαν τοὺς Τούρκους πολιτευτὰς ν' ἀποδεχθῶσι τὴν συμβουλὴν τὴν δοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Φουὰτ Πασᾶ ἐν τῇ πολιτικῇ αὐτοῦ διαθήκῃ, εἰσηγουμένου τὴν ἀπομόνωσιν τῶν Ἑλλήνων ὅσον τὸ δυνατὸν πλειότερον τῶν ἄλλων χριστιανῶν» καὶ τὸν χωρισμὸν τῶν Βουλγάρων ἀπὸ τῆς κυριαρχίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἀαλῆ Πασᾶς, ἄρτι ἐπανελθὼν ἐκ Κρήτης, ὑπεστήριζε τὴν γνώμην τοῦ Φουὰτ καὶ ὁ Ἰγνάτιεφ συνηγόρησεν ὑπὲρ τῆς ἱδρύσεως ἰδίας βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ Πανσλαβισμοῦ.

[2] Αὐτόθι σ. 135. Ὁ Πανσλαβισμὸς κατ' ἀνάγκην ἐστηρίχθη εἰς τὴν ἐν Βουλγαρίᾳ Ἐκκλησίαν, διότι αὕτη ἀπετέλει τὴν μόνην ὠργανωμένην δύναμιν ἐν Βουλγαρίᾳ. Ἡ Ἐκκλησία ἐμποτισθεῖσα ὑπὸ βαθέος ἐθνικοῦ πνεύματος κατέστη ὄργανον τῆς Ἐθνικῆς πολιτικῆς τῶν Βουλγαρων καὶ τῶν Ρώσσων. Πρβλ. Καρολίδου ἔνθ' ἀνωτ. σ. 266-7 διὰ τὰς συνεπείας.

[3] Ξαναλάτου. Τὰ ὅρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Βαλκανικὴν (μετὰ χαρτῶν καὶ σημειώσεων) Ἀθῆναι 1945. Πρβλ. καὶ Μίλλερ. Ἡ Τουρκία καταρρέουσα κλπ. σ. 424, ἔνθα ὀρθῶς παρετήρει ὁ σ. ὅτι τοὺς βουλγάρους ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτας «οὐδὲν ἄλλο ἠδύνατο νὰ εὐαρεστήσῃ πλὴν τῆς ἀνεξαρτήτου ἐθνικῆς Ἐκκλησίας μὴ περιοριζομένης εἰς τὸ διαμέρισμα μεταξὺ τοῦ Αἵμου καὶ τοῦ Δουνάβεως».

γαρισμοῦ ὅλων τῶν πληθυσμῶν τῆς Θράκης καὶ Μακεδονίας[1]. Δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία, ὅτι ὁ Ἐθνοφυλετισμὸς οὐδέποτε ἐξεδηλώθη ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ σαφέστερον ἀπὸ τὰ ἔτη 1858—70, ἤτοι ἀπὸ τῆς συγκλήσεως ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ἐν Κων/πόλει τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως πρὸς σύνταξιν τῶν Γεν. Κανονισμῶν μέχρι τῆς ἐκδόσεως τοῦ Φιρμανίου, δι' οὗ τὸ πρῶτον ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Ἐκκλησίας ἱδρύετο ἀνεξάρτητος Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ἡ τῆς Βουλγαρίας, διὰ πράξεως ἀλλοθρήσκου Κράτους[2] μὲ 13 ἐπαρχίας, (τὰς διὰ ἀραιῶν στοιχείων κατωτέρω μνημονευομένας) καὶ τρεῖς μικτὰς (Φιλιππουπόλεως, Βάρνας καὶ Ἀγχιάλου)[3]. Ἀλλὰ κατὰ τὸ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα (1861—1867) ἐξεδηλώθησαν αἱ ἀκόμη εὐρύτεραι προθέσεις τῶν Βουλγάρων, τὰς ὁποίας ὀρθῶς ὁ Β. Στεφανίδης περιγράφει ὡς σχέδια ἐκβουλγαρισμοῦ τοῦ Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Εἰς τὴν πολιτικήν των ἐν γένει οἱ Βούλγαροι ὠθοῦντο ὑπὸ τῶν Ρώσσων καὶ δὴ τοῦ ἐν Κων/πόλει πρεσβευτοῦ τῆς Ρωσσίας Ἰγνάτιεφ, ὅστις μεταβαλὼν πολιτικὴν ἔναντι τῶν Ἑλλήνων καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὑπεβοήθει τὰ σχέδια τῆς ἄκρας ἐθνικιστικῆς μερίδος τῶν Βουλγάρων ἡγετῶν (πρβλ. κατωτέρω)[4].

---

[1] Πρβλ. Β. Στεφανίδου, ἔνθα ἀνωτ. σ. 674, ἔνθα ὁ σ. τονίζει, ὅτι ἕνεκα τῶν μεγαλοβουλγαρικῶν σχεδίων «ἀκριβῶς προέκυψαν τά ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια εἰς τὴν εἰρηνικὴν λύσιν τοῦ βουγαρικοῦ ζητήματος». Οἱ βούλγαροι ἐνεπνέοντο ὑπὸ τῶν ἰδεῶν τοῦ ἐκ Ρωσσίας προελθόντος Βενελίνου. Αὐτόθι σ. 677. Τῷ 1866 διὰ τοῦ δευτέρου σχεδίου των διὰ πρώτην φορὰν οἱ Βούλγαροι ἀνέφερον ὅτι ἐζήτουν 30 ἐκ τῶν 49 ἐπαρχιῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, ἤτοι τὰς ἐπισκοπὰς τῶν παλαιῶν ἀρχιεπισκοπῶν Τυρνόβου (κυρίως Βουλγαρίας) και Ἀχρίδος καὶ ἐν μέρει τῆς Νοτίου Θράκης καὶ Ἀν. Ρωμυλίας. Πρβλ. Στεφανίδου ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 677 ὑποσημ. 5, ἔνθα μνημονεύονται αἱ 30 ὑπὸ τῶν Βουλγάρων αἰτούμεναι ἐπαρχίαι ἤτοι 1) Τυρνόβου 2) Φιλιππουπόλεως 3) Σόφιας 4) Βιδύνης 5) Ρουστουκίου 6) Σκοπείων 7) Μογλενῶν 8) Καστορίας 9) Κιστεντηλίου 10) Νύσσης 11) Σαμακοβίου 12) Δρύστρας (Σιλιστρίας) 13) Πρεσλάβας (Σούμλας) 14) Βάρνης 15) Δεβρῶν 16) Βελισσοῦ 17) Βράτσης 18) Νυσσάβας (πλησίον τῆς Νύσσης) 19) Λοφτζοῦ 20) Βόσνης 21) Ἐρσεκίου 22) Ζβορνικίου 23) Πολυανῆς 24) Ρασκοπρεσρένης 25) Ἀδριανουπόλεως 26) Πελαγωνίας 27) Πρεσπῶν 28) Στρωμνίτσης 29) Βοδενῶν 30) Ἀγχιάλου. Καὶ τὸ τουρκικὸν σχέδιον λύσεως τοῦ βουλγαρικοῦ ζητήματος ἄφινε ὅρια ἀκαθόριστα, ἀφοῦ περιελάμβανε καὶ μικτὰς ἑλληνοβουλγαρικὰς ἐπαρχίας καὶ ἐδημιούργει μίαν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἐντὸς τῆς ἄλλης, καθίστα τὴν διδομένην λύσιν περισσότερον ἀντιβαίνουσαν εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας (Αὐτόθ. σ. 678),

[2] Γεδεὼν: ἔνθα ἀνωτ. σ. 243 καὶ Στεφανίδου ἔνθα ἀνωτ. σ. 679.

[3] Μίλλερ: ἔνθα ἀνωτ. σ. 429. Τὸ 1864 ἱδρύθη τὸ βιλαέτιον τοῦ Δουνάβεως ἐπὶ τοῦ Δουνάβεως ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ ἐξετείνετο ἡ ἐξαρχία πρβλ. καὶ Politicus ἔνθα ἀνωτ. «Ἐκκλ. Φάρος» τόμος γ' σελ. 212 καὶ 218 καὶ Σ. Λάσκαρη: Διπλωματικὴ Ἱστορία σ. 186.

[4] Ὁ Politicus, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 210, παρατηρεῖ, «ὅτι ἡ Ρωσσικὴ διπλωματία καὶ

Καὶ παρίστων μὲν οἱ Ρῶσσοι ἀφελῶς ὅτι ἠναγκάσθησαν νὰ μεταβάλουν πολιτικήν, ἕνεκα τῆς φανερᾶς ἔχθρας τῶν Ἑλλήνων, τῆς δυσπιστίας τοῦ ἀνωτέρω ἑλληνικοῦ κλήρου καὶ τῆς ἀρνήσεως τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ στ΄. νὰ παραδεχθῇ τὰς ἀντικανονικὰς λύσεις τῶν ἐπιτροπῶν καὶ μάλιστα ἐκ τοῦ φόβου μὴ οἱ Βούλγαροι προσέλθωσι εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολισμὸν (πρβλ. τὰ κατὰ τὴν ἀπόπειραν παρὰ Στεφανίδῃ καὶ Μίλλερ σ. 424), ἀλλὰ ταὐτοχρόνως προσεπάθουν ν᾽ ἀποσείσουν τὴν εὐθύνην ἀμέσου ἢ ἐμμέσου συμμετοχῆς εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Φιρμανίου καὶ ἔφθανον μέχρι τοῦ σημείου νὰ παριστοῦν τὸν Ἰγνάτιεφ ἐξαπατηθέντα ὑπὸ τῶν Βουλγάρων (Γεδεών: ἔγγραφα σ. 243). Καὶ ἐὰν ὅμως ἀκόμη δὲν εἴχομεν ἀρκετὰς ὁμολογίας, ἀποδεικνυούσας, ὅτι ὁ Ἰγνάτιεφ εἰσηγήθη καὶ ἐπέσπευσε τὴν ἔκδοσιν τοῦ Φιρμανίου[1] πάλιν θὰ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ τὸ ὑποθέσωμεν, θεωροῦντες μετὰ προσοχῆς τὴν ἐξέλιξιν τῆς Βαλκανικῆς πολιτικῆς τῶν Ρώσσων, ἐν τῷ πλαισίῳ βεβαίως τῆς ὅλης ἐξωτερικῆς αὐτῶν πολιτικῆς, Εὐρωπαϊκῆς τε καὶ Ἀσιατικῆς. Ἡ γνώμη τοῦ Ἰγνάτιεφ, ὅτι ἡ Πύλη λύσασα ὡς ἔλυσε τὸ Βουλγαρικὸν ζήτημα παρέσχε τοῖς Ρώσσοις «τεραστίαν ἐκδούλευσιν» καὶ ἡ τελικὴ ἐπιδοκιμασία τοῦ Ρωσσικοῦ Ὑπουργείου ἐξωτερικῶν (οὐχὶ καὶ τῆς δημο-

---

ὁ Ἰγνάτιεφ τῷ 1869 ἀπέρριψαν πάντα τὰ προσχήματα καὶ ἀπεδύθησαν εἰς ἀγῶνα λυσσαλέον κατὰ τοῦ Πατριαρχείου, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτο ἐμπεπιστευμένη ἡ περιφρούρησις τῶν συμφερόντων τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ ἡ σύσφιξις τῶν μετὰ τῆς Μ. Ἐκκλησίας δεσμῶν τῆς Ρωσσικῆς Αὐτοκρατορίας». Διὰ τὴν ρωσσικὴν διπλωματίαν ὁ τελευταῖος αὐτὸς σκοπὸς ἦτο φαινομενικὸς καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν δὲν ἔχει δίκαιον ὁ Ρ. (πρβλ. σ. 555 ἔνθα τὰ περὶ σχέσεων Βουλγάρων καὶ Ρώσσων). Ὁ Ἰγνάτιεφ «ἦτο φανατικὸς πανσλαβιστὴς (Ἴδε Γρ. Παπαμιχαὴλ : «Ἐκκλ. Φάρον» τόμος ε. σ. 68) δεξιώτατος ἐν ταῖς διπλωματικαῖς δολοπλοκίαις, πανταχοῦ τοῖς πᾶσι τὰ πάντα ἐγίνετο πρὸς ἐφαρμογὴν καὶ ὠφέλειαν τοῦ Πανσλαβιστικοῦ προγράμματος, ἐγκλείων τὴν Ὀρθοδοξίαν ἐν τοῖς ἀποκλειστικοῖς τοῦ Πανσλαβισμοῦ πλαισίοις καὶ παραβιάζων τῶγ ἄλλων τὰ δίκαια καὶ πρὸ πάντων τὰ ἑλληνικά. Ὅταν ἀπετύγχανον οἱ Ἕλληνες ἐχαιρεχάκει. Ἡ διαγωγή του, κατὰ τὸν Γρ. Παττμιχαήλ, ἦτο ἰδιοτελὴς καὶ ἀνήθικος, ὅπως ἀποδεικνύει τὸ γεγονὸς ὅτι ἤθελε νὰ χρυσώσῃ τὸν Πατριάρχην μὲ ἓν ἐγκόλπιον! Ἦτο δόλιος καὶ ἐνήργει πολλάκις παρὰ τὰς δεδηλωμένας ὁδηγίας τῆς Πετρουπόλεως, ἡ ὁποία δὲν ἤθελε νὰ ἔχῃ προστριβὰς ἐν Ἀνατολῇ.» Ἀναμφιβόλως ὅμως ὁ Ἰγνάτιεφ ἐγνώριζε σαφῶς τοὺς ἀπωτέρους σκοποὺς τῆς ρωσικῆς Πολιτικῆς.

[1] Σ. Λάσκαρη σ. 286 καὶ Politicus ἔνθα ἀνωτέρω 216—7 καὶ 214. Ὁ Ἰγνάτιεφ τηλεγραφῶν διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Φιρμανίου εἰς τὴν Κυβέρνησίν του ἔλεγεν, ὅτι ἡ λύσις αὕτη ἦτο ἡ καλλιτέρα «ἡ στέφουσα τὰς εὐχὰς τῶν Βουλγάρων καὶ προφυλάττουσα τὸν Πατριάρχην πάσης εὐθύνης ἐνώπιον τῶν Ἑλλήνων». Ἔπειτα δὲ ἐχαρακτήριζεν «ὡς εὐτυχῆ ἐπίστεψιν τῶν πενταετῶν προσπαθειῶν του». Αὐτόθι σ. 215. Ὥστε ἡ μεταβολὴ τῆς πολιτικῆς δὲν ὑπῆρξε ἔργον συντελεσθὲν μετὰ τοῦ 1866 ὡς θέλει ὁ σ. τοῦ Λεξικοῦ Ἐλευθερουδάκη (Ἰγνάτιεφ). Πρβλ. σελ. 555. Βεβαίως δὲν ἐδημοσιεύθησαν ποτὲ πάντα, οὐδὲ πλήρη τὰ ἔγγραφα τοῦ Ὑπ. Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσσίας. Ἄλλωστε ὁ σαφὴς πολιτικὸς σκοπὸς τῆς ἐξωτερικῆς ἐκκλ. πολιτικῆς τῶν Ρώσσων δὲν ἦτο δυνατὸν οὐδὲ ἀνάγκη νὰ μνημονεύηται.

σίας ἐν Πετρουπόλει γνώμης), δέον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς συνδεόμεναι πρὸς τὴν ἀνωτέρω παρατήρησιν. Ἀπὸ τὸ πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ φιρμανίου στάδιον ὅμως πρέπει νὰ ἐξάρωμεν σχετικῶς τοῦτο: τὴν προσπάθειαν τῶν ὀρθοδόξων Πατριαρχῶν, ἐκδηλωθεῖσαν εἰς τὰ ἀλλεπάλληλα σχέδιά των περὶ ἡμιαυτονόμου Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας (τὸ Τουρκικὸν Βιλαέτιον τοῦ Δουνάβεως τοῦ 1864 ἀπετέλει τὴν βάσιν τοῦ ἐκκλ. θέματος). Αὕτη μαρτυρεῖ περὶ τῆς φιλελευθέρας ἀντιλήψεως καὶ εὐστροφίας τῶν Οἰκουμενικῶν Πατριαρχῶν, ζητούντων νὰ συμβιβάσωσι τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τοὺς πολιτικοὺς πόθους τῶν Βουλγάρων[1]. Εἶναι ἄξιος μάλιστα πολλῆς προσοχῆς ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ στ'. καὶ Ἀνθίμου τοῦ στ'. ὡς προσκειμένων τῇ Ρωσσίᾳ[2]. Ἀναμφιβόλως ὀρθότερον εἶναι νὰ λεχθῇ, ὅτι ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν οἱ Οἰκουμενικοὶ Πατριάρχαι πάντας τοὺς παράγοντας, ἐν οἷς καὶ ὁ Ρωσσικός, ἀλλὰ κύριος γνώμων τῶν ἐνεργειῶν των ὑπῆρξεν, ἡ ἐν πνεύματι οἰκουμενικῷ καὶ φιλελευθέρῳ ἐφαρμογὴ τῶν κανονικῶν ἀρχῶν τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδοξίας. Μὴ λησμονῶμεν τὴν στάσιν των ἔναντι τῶν ὁμαιμόνων Ἑλλήνων (1833—1850). Ἡ προσπάθεια ὅμως τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ἐν τῷ Βουλγαρικῷ προβλήματι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ τελεσφορήσῃ, ἐφ' ὅσον δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἱκανοποιηθῇ ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς Βουλγαρικῆς ἐξεγέρσεως, ἤτοι ἡ ἀπόκτησις μεγάλης ἀνεξαρτήτου Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ἐκτεινομένης ὄχι ἁπλῶς ἐν τῇ κοιτίδι τοῦ Βουλγαρισμοῦ, ἤτοι ἐν τῇ μεταξὺ Αἵμου καὶ Δουνάβεως χώρᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης[3]. Αὕτη θ' ἀπετέλει τὴν ἀπαρχὴν ἀποκαταστάσεως μεγάλης πολιτικῆς δυνάμεως ἐν τῇ Βαλκανικῇ ἄνευ θυσιῶν. Εἰς τὸ σχέδιον τοῦτο οἱ Βούλγαροι ἐνεθαρρύνοντο ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ρωσσίας[4], ἕνεκα τῆς σημασίας τῆς χώρας ταύτης διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἀπωτέρων ρωσσικῶν βλέψεων ἐν τῇ Βαλκανικῇ (Στεφανίδου). Ἡ προκλητικὴ καὶ σχεδὸν περιφρονητικὴ στάσις τῶν Βουλγάρων ἔναντι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (Στεφανίδου σ. 678-9) δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ μόνον ὡς συνέπεια τῆς Ρωσσικῆς στάσεως, ἐκδηλουμένης διὰ τοῦ Ἰγνάτιεφ. Χάρις εἰς τὴν ἐπιρροήν του ἦτο εὐμενὴς ἡ διάθεσις τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως.

Δὲν δυνάμεθα νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν λεπτομερειῶν τοῦ

---

[1] Πρβλ. τὰ σχέδια τῶν Π)χῶν ἐκτενέστερον παρὰ Βαφειάδη καὶ Γεδεὼν ἔνθα ἀνωτ. νῦν δὲ παρὰ Στεφανίδῃ: Ἐκκλ. Ἱστορία σ. 677—9.

[2] Ἐκκλ. Φάρος Γ'. σ. 555.

[3] Πιπινέλη σ. 89-90.

[4] Μίλλερ. Ἡ Τουρκία καταρρέουσα σ. 421.

βουλγαρικοῦ ζητήματος, τὸ ὁποῖον κατέληξεν εἰς τὸ Σχίσμα[1]. Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσωμεν ἐκ τῶν γνωστῶν γεγονότων ἐνταῦθα τοῦτο, ὅτι ὁ Ρῶσσος ἐν Κων)πόλει πρεσβευτὴς ἐνίσχυσε τὴν Τουρκικὴν Κυβέρνησιν εἰς τὴν ἄρνησίν της νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν σύγκλησιν Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῶν Ὀρθοδόξων. Ἡ Ρωσσικὴ Ἐκκλησία, ὡς καὶ κατὰ τὴν πρώτην φοράν, ὁριστικῶς ἀπέκρουσε τὴν σύγκλησιν τοιαύτης συνόδου, συνέστησε δὲ τὴν σύγκλησιν τοπικῆς (Στεφανίδου σ. 680). Ἡ Ρωσσία ἐπιδρῶσα ἰσχυρῶς ἐν Κων)πόλει δὲν ἐγκατέλειπε τοὺς ἀπωτέρους ἀντικειμενικοὺς σκοπούς της. Συνεπείᾳ ἀκριβῶς τῆς Ρωσικῆς στάσεως τὸ Φιρμάνιον ἐφηρμόσθη κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη, τὸ δὲ Οἰκουμ. Πατριαρχεῖον συνεκάλεσε τὴν Μεγάλην Τοπικὴν σύνοδον τῷ 1872 ἐν τῇ ὁποίᾳ κατεδικάσθη ὁ Ἐθνοφυλετισμὸς ὡς βάσις διὰ τὴν δημιουργίαν αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν. Ἡ Ρωσσικὴ πολιτικὴ ἀντιδρῶσα κατὰ τῆς Συνόδου ηὐνόησεν ἐξαιρετικῶς τὸν Ἱεροσολύμων Κύριλλον, ἀρνηθέντα νὰ μετάσχῃ καὶ μὴ ἀποδεχθέντα τὰς ἀποφάσεις[2]. Ἡ Ἁγιοταφικὴ ὅμως Ἀδελφότης τὸν κατεβίβασεν ἀπὸ τὸν θρόνον. Τὸ Ἱεροσολυμητικὸν λεγόμενον ζήτημα καὶ τὰ ἄλλα ὅσα προεκλήθησαν ἐν Ἀνατολῇ ἀποτελοῦν συνέχειαν τῆς ἐπὶ τοῦ Βουλγαρικοῦ ἐφαρμοσθείσης ρωσικῆς πολιτικῆς ἐπεμβάσεως εἰς τὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας[3]. Οἱ Ρῶσσοι πάντως ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῆς πολιτικῆς των ἐν τῇ βορείως τῶν Δαρδανελλίων περιοχῇ δὲν ἠδύναντο παρὰ νὰ στηριχθοῦν εἰς τὴν μόνην ὑπάρχουσαν ὠργανωμένην δύναμιν ἐν Βουλγαρίᾳ, τὴν Ἐκκλησίαν, δι' ἧς ἠδύναντο ν' ἀσκήσουν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς χώρας καὶ νὰ συντελέσουν εἰς τὴν ἵδρυσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ κράτους, οὐχὶ βεβαίως πλήρως ἀνεξαρτήτου, ἀλλὰ ἐν τῇ οὐσίᾳ κηδεμονευομένου ὑπ' αὐτῶν.

Τὴν ἵδρυσιν τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας ἠκολούθησεν ἡ μεγάλη κρίσις τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος τῶν ἐτῶν 1875—78, εἰς τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας προέχουσαν θέσιν καταλαμβάνει τὸ Βουλγαρικὸν ζήτημα, ἡ ἵδρυσις δῆλον ὅτι τῆς Βουλγαρικῆς Ἡγεμονίας, πρῶτον μὲν ἐφημέρως διὰ τῆς ὀνει-

---

[1] Ἀρίστη συνοπτικὴ ἡ ἔκθεσις ἡ τοῦ Στεφανίδου ἔνθ. ἀνωτ.

[2] Ὁ Στεφανίδης (αὐτόθι σ. 681) λέγει, ὅτι ὁ Πατριάρχης Κύριλλος ἐλθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν δὲν μετέσχε τῆς συνόδου «ἕνεκα πολλῶν καὶ ἀκατανομάστων αἰτίων». Πρβλ. Βαφείδη : Ἐκκλ. Ἱστορία Γβ. (Ἀλεξάνδρεια 1928) σ. 285 ἔνθα τονίζεται ὅτι ὁ Φιλιππὼφ ἀποδίδει τὴν εὐθύνην καὶ εἰς τοὺς Ρώσσους. Ὀρθῶς ὁ Βαφείδης τονίζει διὰ τὴν στάσιν τῶν Ρώσσων ἔναντι τοῦ Βουλγαρικοῦ 1ον) ὅτι ἡ Ρωσσία δὲν ἀπήντησεν εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν τῆς ἀποφάσεως τῆς Μεγάλης συνόδου (184), 2ον) ὅτι οἱ Πανσλαβισταὶ παρέσυραν τὴν Ρωσσικὴν Κυβέρνησιν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν (σ. 193), 3) ὅτι Ρῶσσοι κληρικοὶ ἀτόπως συνιερούργουν μετὰ Βουλγάρων (187,2) 4ον) ὅτι ὁ Ἰγνάτιεφ ἐπήρετο, ὅτι ἐβοήθησε εἰς τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ Ἀνθίμου τοῦ στ' καὶ εἰς τὴν ἀντικατάστασίν του ὑπὸ τοῦ Ἰωακείμ. (187).

[3] Πρβλ. Γ. Παπαμιχαὴλ ἔνθα ἀνωτ. Ἀποκαλύψεις περὶ τῆς Ρωσ. Πολιτικῆς.

ρώδους συνθήκης τοῦ Ἁγ. Στεφάνου εἶτα δὲ ὁριστικῶς διὰ τῆς Βερολίνειου συνθήκης, περιορισάσης κατ' ἀρχὴν τὴν Βουλγαρίαν εἰς τὰς καθαρῶς βουλγαρικὰς ἐπαρχίας [1]. Ἡ συνθήκη τοῦ Ἁγ. Στεφάνου ἦτο ἔργον τοῦ Ἰγνάτιεφ. Δι' αὐτῆς ἡ Ρωσσία ἐπεχείρησε νὰ καταστήσῃ τὴν Βουλγαρίαν μέγα Κράτος τῆς Βαλκανικῆς, φυσικὰ ὡς ὄργανον τῶν ρωσσικῶν βλέψεων. Ἡ ἀκολουθήσασα ἧττα τῆς ρωσσικῆς πολιτικῆς (Βερολίνειος συνθήκη 1878) [2] δὲν ἐσταμάτησε κατὰ τὰ ἐφεξῆς ἔτη τὴν ἐκ μέρους τῶν Ρώσσων καταβολὴν προσπαθειῶν πρὸς ἐξασφάλισιν ἐπιρροῆς ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ ἀσκήσεως πιέσεως ἐπὶ τῆς Τουρκίας διὰ τὴν διέξοδον πρὸς τὰ Στενὰ τῶν Δαρδανελλίων. Ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς προσπαθείας ταύτης δέον νὰ κατανοηθῇ ἡ Ρωσσικὴ ὑποστήριξις τῆς Βουλγαρίας (παρὰ τὰς δυσαρεσκείας) ἐν Ἀνατολικῇ Ρωμυλίᾳ (1885) ὡς καὶ αἱ προσπάθειαι πρὸς ἄρσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος. Τὰ πολιτικὰ συμφέροντα τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Ρωσσίας ἐναλλὰξ εἴτε ὁμοῦ προεκάλουν τὰς ἑκάστοτε ἐμφανιζομένας προθέσεις πρὸς ἄρσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος [3]. Ἐνταῦθα δὲ πρέπον εἶναι νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ἡ Βουλγαρία καὶ ἡ Ἐκκλησία της, ὅπως ὀρθῶς παρετήρει ὁ Βαφείδης (Ἐκκλ. Ἱστορία: β σ. 187—8), εἶχον δύο εὐλόγους εὐκαιρίας ἐπιζητήσεως ἄρσεως τοῦ Σχίσματος μετὰ τὸ 1878 καὶ μετὰ τὴν Βερολίνειον συνθήκην τῷ 1885. Πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ τὸ 1908—9. Τὰ Μακεδονικὰ σχέδια ὅμως καὶ τὸ προδιαγεγραμμένον καὶ ἐπίμονον σχέδιον τῆς Μεγάλης Βουλγαρίας ἐματαίωνον οἱανδήποτε ἐνέργειαν. Οὕτως ἡ Βουλγαρία παρέμεινε πάντοτε ἐν ἀπομονώσει ἐκκλησιαστικῇ.

Ἐὰν νῦν θελήσωμεν νὰ προσδιορίσωμεν τὸν θεμελιώδη παράγοντα τῆς

---

[1] Οἱ Ρῶσσοι ἰσχυρίζοντο βραδύτερον, ὅτι ἐξαναγκασθέντες εἰς τὴν διάσκεψι τοῦ Reichstadt (1876) νὰ ἀναγνωρίσωσι τὴν ἐπὶ τῆς Βαλκανικῆς ἐπιρροὴν τῆς Αὐστρίας «ἀνεκάλυψαν» ἓν νέον αὐτόνομον κράτος σλαβικὸν ἐν τοῖς Βαλκανίοις διὰ τὴν σφαῖραν ἐπιρροῆς των! Πιπινέλη σ. 90.

[2] Πρβλ. Ν. Βλάχου, τὸ Μακεδονικὸν ὡς φάσις τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος, Ἀθῆναι 1935 σ. 7,9 ἑξ. Ἡ ρωσσικὴ πολιτικὴ κατηυθύνετο ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ Ὑπ. τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Πανσλαβιστάς. Οὗτοι ἐπεθύμουν συνεννόησιν Σερβίας—Βουλγαρίας. Πρβλ. νῦν Πιπινέλη σ. 90.

[3] Ἡ Ρωσσικὴ Κυβέρνησις, ἥτις ὑπεβοήθησε τὸ βουλγαρικὸν πραξικόπημα τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας (1885) εἶχεν ἤδη τὸ 1895 τὴν ἄποψιν, ὅτι ἔδει ν' ἀρθῇ τὸ Σχίσμα καὶ ταύτην ἐφάνη ὅτι ἐδέχοντο οἱ Βούλγαροι, τῶν ὁποίων ὁ κύριος σκοπὸς ἦτο ἡ ἀπόσπασις τῆς προσοχῆς τοῦ Οἰκ. Θρόνου ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν (Βλάχου 141 ἑξ.). Τῷ 1902 σημειωτέον συνήφθη μεταξὺ Ρωσσίας καὶ Βουλγαρίας ἀμυντικὴ συνθήκη ἐναντίον τῆς Ρουμανίας καὶ Αὐστρίας, ἀλλ' αὕτη ἠτόνισεν. Ἡ Βουλγαρικὴ Κυβέρνησις καὶ ἡ Ἐξαρχία ἀπήλαυον κατὰ τὰ διαστήματα τῆς ἐνεργοῦ ὑποστηρίξεως τῆς Μ. Βρεττανίας καὶ Αὐστρίας, ὧν τὰ συμφέροντα ἀντετίθεντο πρὸς τὰ Ρωσσικὰ σχέδια. Ἀπὸ τοῦ 1896 ἀπήλαυον οἱ Βούλγαροι τῆς καταφόρου συνδρομῆς τῆς Ρωσσικῆς πολιτικῆς (αὐτόθι σ. 172). Πρβλ. καὶ σελ. 165 ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῶν ἐν Σίπκᾳ Ρωσσικῶν καὶ Βουλγαρικῶν ἑορτῶν.

ἔναντι τῆς Βουλγαρίας εὐμενοῦς πολιτικῆς τῶν Ρώσσων, φρονοῦμεν ὅτι πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ γεωπολιτικὴ θέσις τῆς Βουλγαρίας ὑπῆρξεν ὁ κύριος παράγων τῆς εὐμενοῦς καὶ τῆς δυσμενοῦς ἀκόμη πολιτικῆς τῶν Ρώσσων ἔναντι τῆς Βουλγαρίας[1]. Ἐντεῦθεν δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν, διατὶ ἐνῶ ἡ Βουλγαρία κατὰ τοὺς δύο παγκοσμίους πολέμους τοῦ 1914—18 καὶ 1939—44 εὑρέθη παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ἐχθρῶν τῆς Ρωσσίας, καὶ μάλιστα κατὰ τὸν πρόσφατον διηυκόλυνε τὰς κατὰ τῆς Ν. Ρωσσίας ἐπιχειρήσεις τῆς Γερμανίας, ἐν τούτοις ἀπολαύει τῆς πλήρους ὑποστηρίξεως τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως, ὅπως ἀπήλαυε καὶ τῆς πολιτικῆς ὑποστηρίξεως τῆς Ρωσσίας τῶν Τσάρων. Ἡ θέσις τῆς σλαυοφώνου Βουλγαρίας παρὰ τὰ Δαρδανέλλια εἶναι πολύτιμος διὰ τὴν Ρωσσίαν πάντοτε καὶ ὑπὸ οἱονδήποτε πολιτικὸν καθεστώς. Διὰ τοῦτο ὑποστήριξις τῶν μεγαλοβουλγαρικῶν σχεδίων τῶν ἐν Σόφιᾳ κομμουνιστῶν ἢ μὴ εἶναι πλέον ζωτικὴ παρὰ ἡ ὑποστήριξις τῶν Σερβικῶν βλέψεων, ἀνεξαρτήτως τοῦ ζητήματος ἀρχῆς, ὅπερ προκύπτει διὰ τὴν Μόσχαν ἐκ τῆς ἀποστασίας ἀπὸ τὸ Κομμουνιστικὴν (ἀκριβέστερον Πανσλαβιστικὴν ὑπὸ Κομμουνιστικὸν ἔνδυμα) πολιτικὴν τοῦ Κρεμλίνου. Ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ πλαισίου δέον νὰ κατανοήσωμεν καὶ τὴν θέσιν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ Ὀρθοδοξία καὶ ὁ Πανσλαβισμὸς ἀποτελοῦν δύο μέσα σημαντικὰ χρησιμοποιηθέντα ὑπὸ τῆς Ρωσσικῆς πολιτικῆς τόσον τῶν Τσάρων ὅσον καὶ τῶν Σοβιέτ. Ἡ Βουλγαρία ἐν τῇ προσπαθείᾳ της νὰ ἐπιτύχῃ κἄποτε τὰ ὅρια τῆς Συνθήκης τοῦ Ἁγ. Στεφάνου προσκολλᾶται ὑπὸ διάφορα καθεστῶτα εἴτε πρὸς τὰς Κεντρικὰς αὐτοκρατορίας εἴτε πρὸς τὴν Ρωσσίαν διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν ἕνα καὶ κύριον σκοπόν της: τὴν Μεγάλην Βουλγα-

---

[1] Καὶ ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ ἡ εὐνοήσασα τὴν Βουλγαρίαν διείπετο ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ παράγοντος. Ἡ Ἀγγλία εἰργάζετο σταθερῶς διὰ τὴν διαφύλαξιν τῆς ἀνεξαρτησίας της καὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς φιλίας της, διότι δι' αὐτὴν ἡ Βουλγαρία συνεργαζομένη μετὰ τῆς Τουρκίας ἀπετέλει τὸ κυριώτατον ἔρεισμα τῆς ἀμύνης τῶν Στενῶν κατὰ τῆς ἀπὸ Βορρᾶ πιέσεως. πρβλ. Π. Πιπινέλη: Ἱστορία τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος 1923—1941 σ. 105—6. καὶ σ. 102. Ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ σταθερῶς ἀπετύγχανε νὰ προσελκύσῃ τὴν Βουλγαρίαν, ἐφ' ὅσον αὕτη λόγῳ τῶν οἰκονομικῶν μᾶλλον πλεονεκτημάτων καὶ τῆς στρατηγικῆς της θέσεως εὑρίσκετο ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν ἠπειρωτικῶν δυνάμεων. (σ. 106). Ἡ Βουλγαρία ἐγνώριζε πάντοτε ὅτι ἡ Γερμανία κατ' ἀνάγκην θὰ εἶχε τὴν πρωτοβουλίαν εἰς τὰ Βαλκάνια καὶ ὅτι αὐτὴ ἑπομένως καὶ ἠδύνατο νὰ τὴν βοηθήσῃ εἰς τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἐθνικῶν της βλέψεων ἢ νὰ τὴν συντρίψῃ, ἐὰν ἀντετίθετο εἰς αὐτήν. (σ. 107). Μεταξὺ τῶν δύο ἠπειρωτικῶν ὄγκων, τοῦ Ρωσσικοῦ καὶ τοῦ Γερμανικοῦ, ὁ τελευταῖος εἶχεν ὅλα τὰ πλεονεκτήματα δυνάμεως, γεωγραφικῆς καὶ στρατηγικῆς θέσεως καὶ οἰκονομικῆς ἐπιρροῆς (σ. 105), δι' ὃ καὶ ἐξετόπιζε τὸν Ρωσσικὸν (σ. 109)

ρίαν. Τὸ συμφέρον τῶν Ρώσσων εἶναι νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ μεγάλη Βουλγαρία ὡς ὄργανον τῶν Ρωσσικῶν βλέψεων πρὸς τὰ Δαρδανέλλια καὶ τὰ θερμὰ ὕδατα τῆς Μεσογείου. Ἡ ἐπιδίωξις τοῦ σκοποῦ τούτου ἐπιβάλλεται τῇ Ρωσσικῇ πολιτικῇ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ὡς ἀναγκαιότης ἀδήριτος καθ' ὅσον ἡ ἐπιρροὴ ἐπὶ τῆς Τουρκίας καθίσταται νῦν δυσχερεστέρα παρὰ ἄλλοτε. Εἰς τὴν Ἀνατολικὴν πολιτικὴν τῶν Σοβιὲτ ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ μόλις λήξαντος πολέμου περιελήφθη καὶ πάλιν ὡς μέσον τῶν ἐπιδιώξεών της ἡ Ὀρθοδοξία. Ἐν τῷ πλαισίῳ τούτῳ δυνάμεθα, ὡς θὰ καταδειχθῇ ἐκ τῆς ἐκθέσεως τῶν γεγονότων, νὰ κατανοήσωμεν καὶ τὴν θέσιν τῆς Ρωσσικῆς Σοβιετικῆς Κυβερνήσεως ἔναντι τοῦ προβλήματος τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος.

Ἡ πολιτικὴ ὡς γενεσιουργὸς αἰτία τοῦ Σχίσματος ὑπῆρξε, πιστεύομεν ἐν ταὐτῷ, καὶ ἡ γενεσιουργὸς αἰτία τῆς ἐν ἔτει 1945 ἄρσεως αὐτοῦ. Βεβαίως ἡ πολιτικὴ πλευρὰ τοῦ θέματος δὲν καλύπτει τὸ σύνολον τῶν ἀπόψεων ἐπὶ τοῦ βουλγαρικοῦ προβλήματος, ἀλλὰ παρέχει τὸ πλαίσιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου τοποθετοῦνται καὶ ἑρμηνεύονται τὰ σπουδαιότερα τῶν γεγονότων. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ κανονικὴ ἄποψις τοῦ Βουλγαρικοῦ ζητήματος εἶναι πολὺ γνωστή, (πρβλ. Βαφείδου Ἐκκλ. Ἱστορία Γ'. μέρος Β. Ἀλεξάνδρεια 1928. § 263 καὶ Β. Στεφανίδου σ. 682—3) καὶ αὐτὴ διηύθυνε τὴν πολιτικὴν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, δι' ὃ καὶ εἶναι εὐεξήγητος ἡ προθυμία ἡ ἐκδηλωθεῖσα διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος κατὰ τὰ ἔτη 1930—34 καὶ κατὰ Φεβρουάριον 1945[1].

***

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ἀφ' ἑαυτῆς ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ τεθὲν ἐρώτημα, διατὶ ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία κατέστη κατ' ἐξοχὴν Ἐθνικὴ Ἐκ-

---

[1] Διὰ τὴν οἰκουμενικὴν ἀντίληψιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ εὐρύτερον αὐτῆς πνεῦμα ἴδε τὸν ἡμέτερον λόγον ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τῆς μετὰ χεῖρας εἰσαγωγῆς. Εἰς ὅσα ἐκεῖ λέγω πρέπει νὰ προστεθῶσι καὶ τὰ περὶ τοῦ Ἰωακεὶμ Γ., ὅστις ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν Χαρ. Τρικούπην ἐτόνιζεν, ὅτι «εἶμαι Ἕλλην, ἀλλ' εἶμαι καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης καὶ ἀνήκω διὰ τοῦτο εἰς τὴν ὅλην Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἅτε κανονικὸς πρόεδρος αὐτῆς» καὶ προσέθετεν: ἡ οἰκουμενικότης τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου ὑπὸ τὴν Ἑλληνικὴν Ἱεραρχίαν κάλλιον καὶ ἐθνωφελέστερον ἐξυπηρετεῖ καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πρβλ. Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν Ἀθηναγόρα: Ὁ Μέγας Πατριάρχης Ἰωακεὶμ ὁ Γ. (ὀφειλομένη ἀπάντησις καὶ Φιλ. Βαφείδου). Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος Κέρκυρα 1929 σ. 7—9. Ὁ Ἰωακεὶμ ὁ Γ' ἐθεώρει τὸν Οἰκουμενικὸν Θρόνον «μητέρα τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Ἄρειον Πάγον συμπάσης τῆς Ὀρθοδοξίας» (σελ. 11), Ἴδε καὶ κρίσεις περὶ αὐτοῦ τοῦ Ρώσσου Ἀρχ/ου Βολίκης καὶ Ζητομὶρ Ἀντωνίου (ἴδε αὐτόθι σ. 16). Τὰς αὐτὰς περὶ τοῦ Οἰκ. Θρόνου ἀπόψεις εἶχε καὶ ἐπανέλαβε πρὸς τοὺς Ἕλληνας ὁ Ἄνθιμος ὁ Ζ'.

κλησία.

Ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ἐγεννήθη ἐντὸς τοῦ ἐθνικιστικοῦ πνεύματος τοῦ ιθ΄ αἰῶνος καὶ ὑπῆρξε μήτηρ τοῦ Βουλγαρισμοῦ, ἤτοι ἡ κυρία δύναμις δι᾽ ἧς ἐδημιουργήθη τὸ Βουλγαρικὸν Κράτος, μὲ τὰ μεγάλα σχέδια. Αὕτη εὑρέθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ρωσσικῆς Πανσλαβιστικῆς πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς κινήσεως καὶ ὑπὸ τὴν ροπὴν τῆς Τσαρικῆς Ἐθνικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσσίας καὶ διὰ τοῦτο τὸ πνεῦμα της εἶναι βαθέως ἐθνικόν[1]. Δὲν ὑφίσταται δὲ δι᾽ αὐτὴν σήμερον, ὅπως δὲν ὑφίστατο καὶ ἐν τῷ παρελθόντι ποτέ, πρόβλημα ἰσορροπίας ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τῆς Οἰκουμενικῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας ὡς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου τῆς ἐθνικολαϊκῆς ἀποστολῆς της. Κατενόει πάντοτε βαθύτατα μόνον τὴν δευτέραν ἀποστολήν της.

Ἡ εὐχὴ παντὸς καθολικοῦ ὀρθοδόξου χριστιανοῦ δὲν ἠμπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη τώρα, ὅτε, χάρις εἰς τὸ εὐρὺ καὶ μεγαλόψυχον Οἰκουμενικὸν πνεῦμα τῶν ἑλλήνων ἱεραρχῶν, ἤρθη τὸ Σχίσμα, παρὰ νὰ καταστῇ ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία, ὅταν ἡ χώρα της ἀπελευθερωθῇ, γνήσιον μέλος τῆς ὄντως Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἡ διαφώτισις τῶν αἰτίων τῆς μέχρι τοῦδε παρεκκλίσεώς της ἀπὸ τῆς ὀρθῆς γραμμῆς τῆς Οἰκουμενικῆς ὀρθοδοξίας φρονοῦμεν, ὅτι ἐξυπηρετεῖ τοὺς ἀπωτέρους σκοποὺς τοῦ ὀρθῶς ἀναλαβόντος τὴν εὐθύνην τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος Οἰκουμενικοῦ Θρόνου.

Ὁ Οἰκουμενικὸς Θρόνος, πιστεύομεν, ὅτι ἐπέτυχε νὰ διατηρήσῃ τὴν μακραίωνα ὑπερεθνικὴν κληρονομίαν του ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ιθ΄ αἰῶνος, τοῦ αἰῶνος τῶν ἐθνικοτήτων καὶ τῶν ἐπαναστάσεων καὶ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κόσμου τοῦ κ΄ αἰῶνος, ἐν τῷ ὁποίῳ τὸ ἐθνικιστικὸν πνεῦμα ὑπὸ ποικίλας μορφὰς ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρῇ ἰσχυρὰν τὴν ροπήν του ἐπὶ τῶν λαῶν τῆς Οἰκουμένης.

---

[1] Ὅπως καὶ σήμερον τῆς Σοβιετικῆς. Τὸ Κομμουνιστικὸν Κόμμα ἦτο ὄργανον τῆς Komitern, ἥτις ὑπεδαύλιζε (1927 ἑξ.) τὴν δρᾶσιν τῶν Βουλγαρικῶν Κομιτάτων, Πιπινέλη σ. 77. Ἡ Ἐκκλησία ὅμως ἀναμφιβόλως ἐπάλαισε κατὰ τοῦ Κομμουνισμοῦ. «Ἐκκλησία» 1936.

Η ΑΡΣΙΣ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟΥ ΣΧΙΣΜΑΤΟΣ

(1930 - 35 ΚΑΙ 1945)

ΜΕΡΟΣ Α΄.

Η ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΑΡΣΕΩΣ ΑΥΤΟΥ

(1930-1935)

§1. Ἡ πρώτη ἀνακίνησις καὶ φάσις τοῦ ζητήματος τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἐν τῇ Διορθοδόξῳ Ἐπιτροπῇ τοῦ Ἁγ. Ὄρους (1930). Ἡ πρόθυμος συγκατάθεσις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ ἀνάθεσις τῶν διαπραγματεύσεων εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Ἱεροσολύμων.

Δὲν θὰ ἠδύνατό τις ν' ἀμφισβητήσῃ πωσῶς τὸ ὑπὸ τοῦ ἐπισήμου ὀργάνου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου γραφέν, ὅτι ἡ ὕπαρξις τῆς καταχρίσεως, ὑφ' ἣν εὑρέθη σύμπασα ἡ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας ἀπὸ τοῦ 1872 δὲν ὑπῆρξεν ἁπλῶς λυπηρά, ἀλλὰ καὶ ἐπιζήμιος εἰς τὴν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας[1]. Πρέπει δὲ ὡσαύτως νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος δὲν ἀπετέλει μόνον προσδοκίαν τῆς μητρὸς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ὅλης Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅπως μαρτυροῦν αἱ ἀποφάσεις τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει καὶ δὴ τῆς ἐν τῇ Μεγίστῃ Μονῇ τοῦ Βατοπεδίου συνελθούσης Προκαταρκτικῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Ἁγίων Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν (8—23 Ἰουνίου 1930) πρὸς παρασκευὴν τῆς συγκλήσεως Ὀρθοδόξου Προσυνόδου.

Ἐν τῇ συσκέψει ταύτῃ τῶν Ὀρθοδόξων ἐτέθη διὰ πρώτην φοράν, ὑπὸ τοῦ Σέρβου ἀντιπροσώπου μητροπολίτου Ἀχρῖδος Νικολάου Βελιμίροβιτς, τὸ ζήτημα τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος μετὰ τῆς προτάσεως ὅπως ἡ λύσις δοθῇ πρὸ τῆς Προσυνόδου[2]. Ὁ Ἀχρ. Νικόλαος ἐν τέ-

---

[1] «Ὀρθοδοξία» Κωνσταντινουπόλεως 1945 σ. 50.

[2] Ἴδε τοῦ Α. Χρυσάνθου († 1949) (Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου, μετασχόντος τῆς

λει ἐδήλωσεν, «ὅτι ἂν παρίσταται ἀνάγκη παρεμβάσεως ἄλλης Ἐκκλησίας, ἡ ἡμετέρα (σ. γρ. ἡ Σερβική) προσφέρεται ἑτοίμη μεθ' ὅλης τῆς δυνάμεως αὐτῆς καὶ τῆς καλῆς θελήσεως». Περίεργος καὶ εἰς ἄκρον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ δήλωσις τοῦ εἰρημένου μητροπολίτου, ὅτι ἦτο δύσκολον εἰς τὴν Σερβικὴν Ἐκκλησίαν νὰ παρακαθήσῃ εἰς τὴν μέλλουσαν νὰ συγκληθῇ προσύνοδον ἄνευ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας[1]. Δὲν ἐπιθυμοῦμεν νὰ διακινδυνεύσωμεν εἰς κρίσεις περὶ τῶν παραγόντων, οἵτινες συνείργησαν εἰς τὴν θέσιν τοῦ ζητήματος τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας, ἀλλὰ σημειοῦμεν ἁπλῶς, ὅτι ἡ Νοτιοσλαυΐα, ὅπως ὠνομάσθη τὸ Βασίλειον τῶν Σέρβων, Κροατῶν καὶ Σλοβένων ἀπὸ τοῦ 1929, ἐτέλει ἀπὸ τῆς 6ης Ἰανουαρίου 1929 ὑπὸ τὸ Δικτατορικὸν καθεστὼς τοῦ Βασιλέως Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ στρατηγοῦ Ζίφκοβιτς, τὸ ὁποῖον ἐπανελάμβανε τὴν ἀπὸ τοῦ 1923 διακοπεῖσαν προσπάθειαν προσεγγίσεως Σερβίας καὶ Βουλγαρίας[2]. Ὅθεν εἶναι εὔλογος ἡ εἰκασία, ὅτι ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν διὰ τὴν σύγκλησιν Προσυνόδου ἐν Ἁγ. Ὄρει θὰ εἶχε σύμφωνον τὸ Σερβικὸν Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν διὰ τὴν ἀνακίνησιν τοῦ ζητήματος τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος. Ἡ ἀνωτέρω φιλοβουλγαρικὴ δήλωσις δέον νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὰς κατὰ περιόδους ἐμφανιζομένας τάσεις, ἰδίᾳ ἐκ μέρους τῶν Σέρβων, προσεγγίσεως καὶ ἑνώσεως Σέρβων καὶ Βουλγάρων, (τῶν λεγομένων Σλάβων τοῦ Νότου), χωρὶς νὰ δύναται ποσῶς ν' ἀποκλεισθῇ καὶ ἡ καλὴ θέλησις τῶν σέρβων ἱεραρχῶν, ἐπιθυμούντων νὰ προσφέρωσι τὰς ὑπηρεσίας των, χάριν τῆς ἑνότητος τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας.

ἐν λόγῳ συσκέψεως ὡς ἀντιπροσώπου τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου) «τὸ Βουλγαρικὸν Σχίσμα». Ἐδημοσιεύθη ἐν «Πολιτικῇ Ἐπιθεωρήσει» Ἀθηνῶν τοῦ 1945 τεῦχος 12. Παραπέμπομεν εἰς τὸ ἀνάτυπον σ. 14. Ἀπὸ τὴν σύσκεψιν ἀπουσίαζον ἀντιπρόσωποι τῶν Ἐκκλησιῶν Ρωσσίας καὶ Ἀλβανίας, ἕνεκα τῆς ἀνωμάλου καταστάσεως αὐτῶν καὶ φυσικὰ καὶ ἡ Σχισματικὴ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία.

[1] Αὐτόθι σ. 15.

[2] Πιπινέλη σ. 165. Ἡ ἀπὸ τοῦ 1923 κυριαρχία τῶν Μακεδονικῶν Κομιτάτων ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ αἱ ἐπιδρομαὶ ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Σερβίας ἐπέφερον τὸν ἀποκλεισμὸν τῶν συνόρων Σερβίας καὶ Βουλγαρίας ἀπὸ τοῦ 1926—31 καὶ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας· Πιπινέλη ἔνθ. ἀνωτ. σ. 77—79. Τὸ καθεστὼς τοῦ Ζίφκοβιτς ἦτο ἀπηλλαγμένον τῶν πιέσεων τῆς κοινῆς γνώμης ἀνέλαβε τὸ 1929 διὰ τῆς διασκέψεως καὶ τῶν συμφωνιῶν τοῦ Πιρότ νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν φιλίαν Σερβίας—Βουλγαρίας. Οἱ Βούλγαροι ἐματαίωσαν τὴν προσπάθειαν ταύτην (σ. 80) καὶ μετὰ τὴν ἐπικύρωσιν ὑπὸ τῆς Σοβράνιε (81). Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1931 ἡ Γιουγκοσλαβία ἠπείλει νὰ ἀγάγῃ τὸ ζήτημα τῶν Κομιτατζήδων ἐνώπιον τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Ἡ κυριαρχία τοῦ Βουλγαρομακεδονικοῦ Κομιτάτου ἦτο συνεχὴς ἐπὶ τῆς βουλγαρικῆς πολιτικῆς (αὐτόθι σ. 81 καὶ 86).

῞Οπως ὅμως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα ἡ ἀντιπροσωπεία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου κατὰ τὴν ιβ´ συνεδρίαν τῆς Διορθοδόξου Ἐπιτροπῆς ἐξέφρασε τὴν βαθεῖαν λύπην τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας διὰ τὸ Σχίσμα καὶ ἐδήλωσε σαφῶς, ὅτι «ἐπιθυμεῖ τὴν διὰ τῆς κανονικῆς ὁδοῦ κατάταξιν καὶ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ χορείᾳ τῶν Ὀρθοδόξων αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν». Πρὸς τοῦτο τὸ Οἰκ. Πατριαρχεῖον «δὲν θὰ εἶχεν ἀντίρρησιν νὰ δεχθῇ πᾶσαν μεσολάβησιν μιᾶς καὶ πλειόνων Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἵνα οὕτω, διευθετουμένου τοῦ ζητήματος τούτου, πᾶσαι αἱ Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι μεγάλην αἰσθανθῶσι χαρὰν βλέπουσαι μεταξὺ αὐτῶν παρεδρεύουσαν ἐν τῇ μελλούσῃ Προσυνόδῳ καὶ τὴν Βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν»[1]. Ἡ δήλωσις αὕτη ἦτο συνεπὴς πρὸς τὴν καθόλου πολιτικὴν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ὁ ὁποῖος μετὰ λύπης ἠναγκάσθη τῷ 1872 νὰ λάβῃ τὴν γνωστὴν ἀπόφασιν.

Κατὰ τὴν συνεδρίαν λοιπὸν τῆς Διορθοδόξου Ἐπιτροπῆς τῆς 20ῆς Ἰουνίου 1930[2], μετὰ τὰς ὁμοφώνους δηλώσεις τῶν ἀντιπροσωπειῶν τῶν λοιπῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, καθ᾽ ἃς ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἦτο ἐπείγουσα καὶ ἡ μεσολάβησις μιᾶς ἢ πλειόνων Ἐκκλησιῶν ὠφέλιμος, ἐγένετο ἀπεδεκτὴ ὁμοθύμως ἡ πρότασις τοῦ μητροπολίτου Ἀχρῖδος, «ὅπως μὴ ἀναγραφῇ ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ζητημάτων τῆς Προσυνόδου[3], ἀλλὰ διαβιβασθῇ διὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἡ ἀπόφασις—παράκλησις καὶ εὐχὴ—τῆς Διορθοδόξου Ἐπιτροπῆς—πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἱεροσολύμων ν᾽ ἀναλάβῃ τὴν μεσολάβησιν πρὸς διευθέτησιν τοῦ ζητήματος τούτου, μετὰ συνεννόησιν μετὰ τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου», εἰς ὃ ἐπαφίετο «νὰ ὁρίσῃ, ἂν κρίνῃ τοῦτο χρήσιμον, τὰς Ἐκκλησίας ἐκείνας, αἵτινες θὰ συνέπραττον μετ᾽ αὐτῆς ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ. Ἐν περιπτώσει ἀποτυχίας τῆς ἐνεργείας ταύτης παρεκαλεῖτο τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ὅπως θέσῃ τὸ ζήτημα τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος εἰς τὴν Προσύνοδον, ὡς διετυπώθη ὑπὸ τῆς ὑποεπιτροπῆς[4]. Ἦτο δὲ τότε ἄραγε γνωστὴ τῇ Ἐπιτροπῇ ἡ ἐν προκειμένῳ γνώμη τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου[5]; Βεβαίως ναί, ὡς θὰ ἴδωμεν.

---

[1] Αὐτόθι σ. 15.

[2] Πρβλ. περιοδικὸν «Ὀρθοδοξία» Κωνσταντινουπόλεως 1935 σ. 56.

[3] Ἐκ λόγων λεπτότητος πρὸς τὸ Οἰκ. Πατριαρχεῖον (κατὰ τὸν Α. Χρύσανθον, αὐτόθι).

[4] Α. Χρυσάνθου: ἔνθα ἀνωτ.σ. 15.

[5] Ἐν ἔτει 1935 ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀποτυχίας τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἡ «Ὀρθοδοξία» ἐδημοσίευσε τὰς σχετικὰς ἐπιστολὰς καὶ τὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1930—35 ἐν οἷς ἀνευρίσκομεν τοῦτο μὲν συγχαρητήριον ἔγγραφον τοῦ Βιδύνης Νεοφύτρυ, ἀπευθυνθέν, κατὰ Μάρτιον τοῦ 1930, πρὸς τὸν Πατριάρχην Φώτιον ἐπὶ τῇ ἀναρρήσει του εἰς τὸν Θρόνον, ὥστε ἡ πρώτη ἐπαφὴ Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας καὶ Οἰκ. Πατριαρχείου ἔγινε 3 μῆνας πρὸ τῆς ἀνακινήσεως τοῦ ζητήματος τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, τοῦτο δὲ ἀπάντησιν εὐχαριστήριον τοῦ ἀοιδίμου Πατριάρχου

Τὰ ἀνωτέρω περιλαμβανόμενα εἰς τὸ ἀπόσπασμα τῆς ιβ' συνεδρίας τῆς Διορθοδόξου Ἐπιτροπῆς ὑπεβλήθησαν δι' ἐγγράφου ὑπὸ τοῦ Προέδρου τῆς Προκαταρκτικῆς Διορθόξου Ἐπιτροπῆς ἀειμνήστου Ἡρακλείας Φιλαρέτου (Βαφείδου), ἄλλοτε καθηγητοῦ τῆς Γεν. Ἐκκλ. Ἱστορίας ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ καὶ συγγραφέως, εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην μετὰ τῆς παρακλήσεως, ἵνα, «ἐὰν ἐγκριθῶσι διαβιβασθῶσιν ὑπὸ τούτου εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Ἱεροσολύμων, παρακαλουμένην, συνῳδᾷ τοῖς ἀποφασισθεῖσιν ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς, ὅπως ἐπικοινωνήσῃ πρῶτον μετὰ τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου καὶ ἀκούσῃ παρ' αὐτοῦ τοὺς ὅρους τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος».

Πράγματι τὴν 9ην Αὐγούστου τοῦ 1930 ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Φώτιος Β' ἀπηύθυνε πρὸς τὸν τότε Πατριάρχην Ἱεροσολύμων Δαμιανὸν ἔγγραφον, δι' οὗ διεβίβαζε τ' ἀνωτέρω καὶ ἐδήλου «ἀσμένως» ἀποδοχὴν τῆς προτάσεως περὶ ἀδελφικῆς μεσολαβήσεως τῆς Ἐκκλ. Ἱεροσολύμων διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος. Ἐπὶ τούτοις ὁ Οἰκ. Πατριάρχης παρακαλῶν νὰ ἔχῃ ἐπίσημον ἀπάντησιν περὶ τῆς ἀποδοχῆς τῆς προτεινομένης μεσολαβήσεως ἀνεκοίνου, ὅτι θὰ δηλώσῃ τοὺς «ὅρους πρὸς τὴν διευθέτησιν τῆς λυπηρᾶς ταύτης ἐν τῷ σώματι τῆς Ἁγίας ἡμῶν Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀνωμαλίας». Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτος ἡ ἐν προκειμένῳ προσθήκη τοῦ Πατριάρχου, ὅτι οἱ ὅροι θὰ διεπνέοντο «ὑπὸ εἰλικρινοῦς πάντοτε ἀγάπης ἐκ μέρους ἡμῶν καὶ ὑπὸ πρόφρονος καὶ ἐγκαρδίου διαθέσεως πρὸς τὴν ἐκ παντὸς τρόπου ἀποκατάστασιν τῆς εἰρήνης καὶ τῆς κανονικῆς ἀδελφικῆς σχέσεως, ἵνα μετὰ τὴν γνῶσιν τῶν ὅρων τούτων προέλθῃ ἡ Ἁγ. ἀδελφὴ Ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων εἰς τὸ προσῆκον, παρὰ τοῖς ἐν Βουλγαρίᾳ ἁρμοδίοις ἐκκλησιαστικοῖς κύκλοις, διάβημα».

Ἀπαντῶν ὁ Ἱεροσολύμων εἰς τὸ ἀνωτέρω ἔγγραφον καὶ εὐχαριστῶν ἐπὶ τῇ τιμῇ, ἀνεκοίνου κατ' ἀρχὴν τὰς δυσχερείας τοῦ ἐγχειρήματος, τὰς προκυπτούσας τοῦτο μὲν ἐκ τῆς ἀποστάσεως τῆς χωριζούσης τὰ Ἱεροσόλυμα ἀπὸ τὴν Βουλγαρίαν, τοῦτο δὲ «ἐκ τῶν ἀκριτομυθιῶν τῶν σχετικῶν συζητήσεων

πρὸς τὸν πρῶτον. Ἐν αὐτῇ ἀναγγέλλει τὰ ἑξῆς: «αἰσθανόμεθα ὡς ἓν τῶν πρώτων ἡμῶν καθηκόντων καὶ τῶν ὀφειλετικῶν μελημάτων — ἔλεγεν ὁ Πατριάρχης — ὅπως τὰς δυνάμεις ἡμῶν πρὸς τῇ λοιπῇ τοῦ Θρόνου μερίμνῃ καταναλώσωμεν ἰδιαιτέρως διὰ τὰ μεγάλα τῆς Μιᾶς ἡμῶν Ἁγ. Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας συμφέροντα καὶ προβλήματα καὶ πρὸς κράτυνσιν τῆς ἑνότητος, τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀλληλεγγύης μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους ἀδελφῶν Ἐκκλησιῶν ἐπὶ τῷ κοινῷ πασῶν ἀγαθῷ». Ἐπὶ τούτοις δὲ προσέθετεν, ὅτι ἦτο «πλέον καιρὸς» νὰ διευθετηθῇ τὸ σχίσμα. Ἡ διάθεσις αὐτη τοῦ Πατριάρχου ἦτο ἀναμφιβόλως γνωστὴ εἰς τοὺς Ἱεράρχας τοὺς ἀποτελοῦντας τὴν ἀντιπροσωπείαν τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου εἰς τὴν Διορθόδοξον Ἐπιτροπὴν τοῦ Ἁγ. Ὄρους.

ἐν τῇ Διορθοδόξῳ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἐπιτροπῇ ὡς καὶ ἐκ δηλώσεων, γενομένων παρ' ἀρχηγοῦ Αὐτοκεφάλου Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, προκαλεσασῶν ἐπίσημον δήλωσιν τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς, δι' ἧς καθορίζονται αἱ ἀπόψεις αὐτῆς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος, ἄντικρυς ἀντικειμένων πρὸς τὰς ἀπόψεις τῆς καθόλου Ἁγιωτάτης Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς πρὸς τοὺς ὅρους, ὑφ' οὓς «δυνατὴ ἐστὶν ἡ κανονικὴ αὐτοῦ διευθέτησις». Ἕνεκα τῶν σοβαρῶν τούτων λόγων ὁ ἐξ ὀνόματος τῆς Συνόδου γράφων Πατριάρχης προέτεινεν ὀρθῶς ἵνα, πρὸ πάπάσης ἐπισήμου μεσολαβήσεως, προηγηθῶσιν ἀνεπίσημοι συνομιλίαι καὶ διαπραγματεύσεις ἐπὶ τῷ σκοπῷ προσεγγίσεως τῶν ἑκατέρωθεν ἀπόψεων καὶ καθορισμοῦ τοῦ κανονικοῦ τύπου «τοῦ δυναμένου νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸς ἀμφοτέρωθεν πρὸς ἄρσιν τῆς ἀνωμαλίας». Ταῦτα ἦσαν δεδικαιολογημένα, διότι ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία εὑρίσκετο ὑπὸ ἰδιαζούσας πάντοτε συνθήκας [1].

§2. Ἡ Ἐκκλησία Ἱεροσολύμων ὡς μεσολαβητὴς τῶν διαπραγματεύσεων διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος. Οἱ «ὅροι» τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου καὶ ἡ ἀξία τῆς εὐμενοῦς στάσεως τοῦ Φωτίου Β' ἔναντι τῶν Βουλγάρων.

Τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ὀρθῆς προτάσεως τοῦ ἀειμνήστου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων γενομένης ἀποδεκτῆς ὑπὸ τῆς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ δὴ «ὡς σκοπίμου», διότι οὕτω μόνον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ προπαρασκευασθῇ τὸ ἔδαφος τῆς τελικῆς διευθετήσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος [2] ὁ Ἱεροσολύμων ἀνήγγειλε τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ, ὅτι ἀποδέχεται, παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις του (ἰδία λόγῳ τῆς ἀποστάσεως), τὴν

---

[1] Ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὄχι μόνον εὑρίσκετο πάντοτε ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Βουλγαρομακεδονικῶν κομιτάτων, ἀλλὰ καὶ συνειργάζετο. Δίκαιον ὅμως εἶναι νὰ σημειωθῇ, ὅτι ταὐτοχρόνως εὑρίσκετο ἀπὸ ἐτῶν (ἀπὸ τοῦ 1926 ἰδιαιτέρως) ἐν ἀγῶνι πρὸς τοὺς κομμουνιστάς, ἀναπτύσσοντας μεγίστην προπαγάνδαν ἐν Βουλγαρίᾳ. Ἐναντίον των ἀντέταξε ἀντιπροπαγάνδαν διὰ φυλλαδίων, ὁμιλιῶν. Πρβλ. «Ἐκκλησίαν» 1933 σελ. 143, 287, 159. Κατηγορήθη ὅμως ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ὅτι εἶχε 400 κομμουνιστὰς κληρικούς, πρᾶγμα ὅπερ ἀπέκρουσε. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ, ὅτι κατὰ τὸ 1934 («Ἐκκλησία» σελ. 167) ἐπεχειρήθη κατὰ τὰς ἐκλογὰς ἐνοριακῶν ἐπιτρόπων ἡ εἴσοδος εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ναῶν ἀνθρώπων ὄχι μόνον μηδεμίαν σχέσιν ἐχόντων πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ ἐπιβλαβῶν εἰς αὐτήν.

[2] Ἐπιστολὴ τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου ἀπὸ 18 Σεπτεμβρίου ἐν «Ὀρθοδοξίᾳ» ἔνθ. ἀνωτ. σ. 59—60. Σημειώνομεν, ὅτι καὶ τότε οἱ ἕλληνες εὑρίσκοντο ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἀπὸ τοῦ 1923 κυριάρχων ἐν Βουλγαρίᾳ κομιτάτων. Πιπινέλη ἔνθ. ἀνωτ. σ. 86. Ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς πάντοτε ὑπῆρχεν ἡ θέλησις ἐκκαθαρίσεως τῶν μετὰ τῆς Βουλγαρίας σχέσεων καὶ ἐπικρατήσεως εἰρήνης εἰς τὰ Βαλκάνια. Ἐν τούτῳ συνέπιπτεν ἡ θέλησις τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας.

μεσολάβησιν καὶ ὅτι ἀπηύθυνεν ἤδη γράμματα πρὸς τὸν Σόφιας Στέφανον[1] παρακαλούμενον ἵνα, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἑορτῶν, ἀποστείλῃ εἰς Ἱεροσόλυμα ὡς προσκυνητὴν ἀντιπρόσωπον ἁρμοδίως πληρεξουσιοδοτημένον, ἵνα ἀπ' εὐθείας συζητήσῃ μετ' αὐτοῦ τὸ ζήτημα. Περαίνων τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν ὁ τῆς Σιωνίτιδος Ἐκκλησίας Πρόεδρος παρεκάλει τὸν Οἰκ. Πατριάρχην ἵνα ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐνεργήσῃ «δι' ὧν οἶδε μέσων», ὥστε νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ ἀνωτέρω πρότασις παρὰ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποστείλῃ αὐτῷ «τοὺς ὅρους, ὑφ' οὓς φρονεῖ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγία Ἐκκλησία», ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ διευθετηθῇ τὸ ζήτημα.

Πράγματι ὁ Οἰκουμ. Πατριάρχης διὰ τοῦ ἀπὸ 20 Δεκεμβρίου 1930 γράμματος πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων ἀπέστειλε τὸ αἰτηθὲν σημείωμα περὶ τῶν ὅρων, ὑφ' οὕς, κατὰ τὴν ἄποψιν τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος[2], καὶ ταὐτοχρόνως διεβίβαζεν ἐν ἀντιγράφῳ[3] τ' ἀνταλλαγέντα κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος γράμματα μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τότε Προέδρου τῆς Συνόδου τῆς Σόφιας Βιδύνης Νεοφύτου[4].

---

[1] Τὸ ἀπὸ 16 Ὀκτωβρίου γράμμα τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων πρὸς τὸν Σόφιας Στέφανον ἴδε ἐν «Ὀρθοδοξίᾳ» ἐνθ. ἀνωτ. σ. 62. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν ὅτι τὰ γεγονότα ταῦτα συμπίπτουν πρὸς τὴν κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1930 ἀρξαμένην προσπάθειαν τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, βοηθουμένου ὑπὸ τῶν Τούρκων, δια μίαν συνολικὴν προσπάθειαν ἐκκαθαρίσεως τῆς ἀτμοσφαίρας μετὰ τῆς Βουλγαρίας καὶ ἐπιτεύξεως Βαλκανικῆς συνεννοήσεως. Ἡ ἔντασις τῶν Γιουγκοσλαβικῶν καὶ Βουλγαρικῶν σχέσεων ἐξηκολούθει.

[2] Αὐτόθι σ. 63—64.

[3] Αὐτόθι σ. 64—66.

[4] Τὸ γράμμα τοῦ Βιδύνης Νεοφύτου πρὸς τὸν Φώτιον τὸν Β', χρονολογούμενον ἀπὸ 14 Μαρτίου 1930, ἤτοι πρὸ τῆς ἀποφάσεως τῆς ἐν Ἁγ Ὄρει Διορθοδόξου Ἐπιτροπῆς, εἶναι συγχαρητήριον ἐπὶ τῇ εἰς τὸν Οἰκουμ. Θρόνον ἀναρρήσει τοῦ νέου Πατριάρχου. Ὁ Β. Ν. ὑπενθυμίζων εἰς τὸν νέον Πατριάρχην γνωριμίαν των κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἐνθρόνισιν τοῦ Πατριάρχου Μύρωνος καὶ μνημονεύων τῆς «βαθείας ἐντυπώσεως», ἣν τῷ ἀφῆκε, διότι, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος ἐπὶ λέξει εἰς τὸν Πατριάρχην, «ἐκ τῶν ἑλλήνων ἀρχιερέων μόνον ὑμεῖς ὑπήρξατε οὕτω φιλόφρων, ὥστε ν' ἀνταλλάξητε μεθ' ἡμῶν ἀγαθοὺς λόγους», ἐν οἷς αὐτὸς διεῖδε μαρτυρίαν ἀγαθότητος καὶ εὐαγγελικῶς πεφωτισμένης ψυχῆς, ἐπιλαμβάνεται τῆς εἰρημένης εὐκαιρίας διὰ νὰ ἐκδηλώσῃ τοῦτο μὲν «τὰ συγκινητικὰ αἰσθήματα φιλαδελφίας καὶ ἀναλλοιώτου τιμῆς», τοῦτο δὲ διὰ νὰ εὐχηθῇ ὅπως ἡ Πατριαρχία Φωτίου τοῦ Β'., ἀφίσῃ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἔργα ἀξιοσημείωτα καὶ ἐπάξια τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ ὀνόματος», ὅπερ ἔφερεν. Ἀναμφιβόλως δὲν ἀπεῖχε τῆς ἀληθείας λέγων, ὅτι «τὸ μεγαλύτερον καὶ μᾶλλον ἀξιοσημείωτον ἔργον» θὰ ἦτο ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἑνότητος καὶ τῆς ἀγάπης μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν Ὀρθοδόξων κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν, ὅπερ πάλιν θέλει σημάνει τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἰσχυρᾶς αὐτῶν ἠθικῆς δυνάμεως

Οἱ ἀρχικοὶ ὅροι, οἱ προταθέντες ὑπὸ τῆς Ἰ. Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἦσαν οἱ ἑξῆς :

α΄) Ἡ ἐν Σόφιᾳ Σύνοδος τῶν Βουλγάρων Μητροπολιτῶν, ἐκπροσωποῦσα τὴν γνώμην τῆς καθόλου Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, διὰ γραμμάτων πρὸς τὸν Οἰκ. Πατριάρχην δηλοῖ ὅτι, θλιβομένη διὰ τὸν χωρισμόν, ὅστις ὑφίσταται ἐν ταῖς κανονικαῖς σχέσεσι τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Μητέρα Ἐκκλησίαν τῆς Κων)πόλεως καὶ ποθοῦσα τὴν ἀποκατάστασιν αὐτῶν, ἐπιθυμεῖ, ὅπως ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία συγκαταριθμηθῇ μεταξὺ τῶν Αὐτοκεφάλων Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν τῶν ἐχουσῶν κανονικὰς σχέσεις πρὸς τὸ Οἰκ. Πατριαρχεῖον καὶ ἀποκατασταθῇ οὕτως ὁ ἀδελφικὸς δεσμὸς αὐτῆς πρὸς τὸ Οἰκ. Πατριαρχεῖον καὶ πάσας τὰς Ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας.

β΄) Ὡς πρὸς τὴν κανονικὴν ἐξάρτησιν τοῦ ἐν Κων)πόλει ἢ ἀλλαχοῦ τοῦ κλίματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου Βουλγαρικοῦ Κλήρου ἢ τοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ, ἐφ᾽ ὅσον θὰ ὑπάρξῃ, ἡμετέρου τοιούτου καὶ τὸ ἀπὸ μέρους ἑκατέρου αὐτῶν μνημόσυνον τῆς οἰκείας Ἐκκλ. ἀρχῆς, τηρηθήσονται αἱ σχετικαὶ κανονικαὶ διατάξεις.

Κρίνοντες τὸ περιεχόμενον τῶν ἀρχικῶν καὶ βασικῶν τούτων ὅρων δὲν δυνάμεθα ἢ νὰ ἀποδεχθῶμεν τὴν ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων Δαμιανὸν ἐκφραζομένην γνώμην, ὅτι οἱ ὅροι «ἀποτελοῦντες προδήλως ἐσχάτην κανονικὴν οἰκονομίαν χάριν τοῦ στοχαζομένου ἱεροῦ σκοποῦ, εἰσὶν ἅμα καὶ ὑπὸ πᾶσαν ἄλλην ἔποψιν ἐλαφροὶ καὶ ἀνώδυνοι». Ἡ τοιαύτη μακροθυμία τοῦ Οἰκ. Θρόνου ἦτο τοσοῦτον μᾶλλον ἀξιοσημείωτος καθ᾽ ὅσον ἐξεδηλοῦτο καὶ πάλιν «παρὰ τὰς ἀναμφηρίστους δηλωνοῦν πολλὰς καὶ ποικίλας κανονικὰς ὑπερβασίας, αἵτινες ἀτυχῶς καὶ ἐν τῇ ἀρχῇ καὶ ἐφεξῆς ἐπὶ μακρόν, καὶ μέχρι τῆς παρούσης στιγμῆς, ὥστε οὐδὲν τὸ ἀντιβαῖνον ἔχουσαι ἐθεωρήθησαν καὶ ἐνηργήθησαν ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, ἐνῷ τοὐλάχιστον μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Βουλγαρίας καὶ τὰς ἐπελθούσας ἐν τῇ Χερσονήσῳ μεταβολὰς ἔδει ἵνα κατανοηθῇ τὸ ὅλως ἀντικανονικὸν καὶ ἀντιβαῖνον τῆς ἐγκαταστάσεως καὶ ἐνεργείας τῆς Βουλγαρικῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς ἔξω τῶν οἰκείων ὁρίων καὶ μέχρις αὐτοῦ τοῦ κέντρου τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ Ἁγ. Ἐκκλησία Κων)πόλεως, χάριν τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, παρεῖδε μακροθύμως τὰ γενόμενα ταῦτα πάν-

---

πρὸς ἐπιτυχῆ ἀντίστασιν κατὰ τῆς ἀπιστίας, τῆς αἱρέσεως καὶ τοῦ ἄρχοντος τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου». Ταύτης τῆς εὐκαιρίας ἐπωφελήθη ὁ Οἰκ. Πατριάρχης—ὡς εἴδομεν— διὰ νὰ ἐκδηλώσῃ τὴν πρόθεσιν αὐτοῦ περὶ ἄρσεως τοῦ Σχίσματος».

τα καὶ ἀποφεύγουσα τὴν περὶ αὐτῶν κρίσιν περιορίζεται φιλαδέλφως νῦν καὶ μόνον εἰς τὴν γενικὴν ἔκφρασιν θλίψεως ἐκ μέρους τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, τοῦθ' ὅπερ βεβαίως ἀνωδύνως καὶ ἄνευ θίξεως καὶ οἱουδήτινος ἄλλου αἰσθήματος δύναται νὰ ὁμολογηθῇ καὶ λεχθῇ». Ἐκφράζων δὲ ὁ Πατριάρχης τὴν πεποίθησιν, ὅτι καὶ ἡ Ἐκκλ. Ἱεροσολύμων θὰ ἐπιδοκιμάσῃ τ' ἀνωτέρω καὶ ὅτι ἡ τοιαύτη χειρονομία θὰ ἐκτιμηθῇ προσηκόντως, ὥστε νὰ γίνῃ «αἰσία τῶν πάντων διευθέτησις», ἀναμφιβόλως ἐξέφραζε τῆς καθόλου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας τήν τε πρόθεσιν καὶ τὸ πνεῦμα, διότι ἀληθῶς οὐδέποτε αἱ ἐθνικαὶ Ἐκκλησίαι τῶν Ἑλλήνων ἐλησμόνησαν τὴν Χριστιανικὴν αὐτῶν ἀποστολὴν καὶ δὴ τὴν ἀπορρέουσαν ἐκ τοῦ Καθολικοῦ—ὑπερεθνικοῦ—χαρακτῆρος τῆς Μιᾶς Ἁγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Κρίνοντες τοὺς ὅρους δὲν θὰ εἴχομεν ἄδικον ἰσχυριζόμενοι, ὅτι κατ' ἀλήθειαν δὲν ἐπρόκειτο περὶ ὅρων, ἀλλὰ περὶ ἁπλοῦ τύπου, λύσεως ἀξιοπρεποῦς, διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Βουλγαρίας, τοῦ ζητήματος τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν σχέσεών της πρὸς τὴν Καθολικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Καθίστατο δὲ αὕτη ἐφικτή, διότι ἀπὸ τοῦ 1872 μέχρι τοῦ 1930 εἶχον μεσολαβήσει δύο οὐσιώδη διὰ τὸ προκείμενον ζήτημα γεγονότα, ἤτοι 1ον) ἡ ἵδρυσις ἀνεξαρτήτου καὶ διεθνῶς ἀνεγνωρισμένου Βουλγαρικοῦ Κράτους (1878—1908), ἔχοντος φυσικὰ τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκτήσῃ κανονικῶς Αὐτοκέφαλον Ἐκκλησίαν, μὲ νόμιμα ὅρια καὶ 2ον) ἡ ἀπὸ τοῦ 1915, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἐν Κων/πόλει Βουλγάρου Ἐξάρχου Ἰωσήφ, μὴ ὀνομασία νέου Ἐξάρχου ἐν Κων/πόλει, τοῦ ὁποίου ἡ τυχὸν ἀντικανονικὴ ὕπαρξις θὰ καθίστα ἀδύνατον τὴν ἔναρξιν διαπραγματεύσεων. Ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρχον αὐτὰ τὰ σπουδαῖα ἐμπόδια ἠδύνατο ὁ Οἰκουμενικὸς Θρόνος νὰ φανῇ ἐπιεικὴς διὰ τὸ παρελθὸν καὶ τὰς ποικίλας πράξεις, τὰς ἀντικανονικάς, τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας[1], διότι τὸ ὕπατον συμφέρον τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἦτο νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἕνωσιν καὶ ἀποκαταστήσῃ βαθμιαίως εἰρηνικὰς καὶ φιλικὰς σχέσεις καὶ τὴν ἀλληλεγγύην καὶ ἑνότητα πνεύματος καὶ σκοπῶν τῶν ἐπὶ μέρους Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν.

Τῶν εὐγενῶν τούτων σκοπῶν καὶ προθέσεων, (τοιαύτας θυσίας πάντοτε ὀφείλει νὰ κάμνῃ ἡ Ἐκκλησία καὶ μάλιστα ἡ κορυφὴ αὐτῆς ὁ Οἰκουμενικὸς Θρόνος, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ οἰκουμενικοῦ πνεύματος τοῦ Χριστιανισμοῦ), ἐγένοντο φορεῖς οἱ δύο Πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς ὁ Φώτιος ὁ Β΄[2] καὶ ὁ

[1] Π.χ. τὴν συμμετοχὴν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας εἰς τὴν διοίκησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Οἰκ. Θρόνου ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ 1914—18, ἔνθα διεπράχθησαν ἀνήκουστοι ὠμότητες. Ἴδε G. Mylonas: The Balkan States, S. Louis Missouri 1947 σ. 121 ἑξ. 138 ἑξ.

[2] Πρβλ. «Ὀρθοδοξίαν» Κων/πόλεως ἔκτ. τεῦχος Δ/βρίου 1935 ἐπὶ τῷ θανάτῳ του.

Δαμιανός. Ὁ Φώτιος μάλιστα ἦτο διὰ τοῦτο ἄξιος ἰδιαιτέρας τιμῆς, διότι ζήσας κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ βίου αὐτοῦ, ὡς μαθητὴς τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ Διδασκαλείου Φιλιππουπόλεως, ὡς καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἀρχιδιάκονος καὶ ἱεροκῆρυξ τῆς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως, ἔνθα ἀρχιεράτευεν ὁ ὁμώνυμος θεῖος του, καὶ ὑπηρετήσας μέχρι τοῦ 1906 ὡς πρωτοσύγκελλος αὐτοῦ, ὑπέστη τὰς ταλαιπωρίας τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀν. Ρωμυλίας, ἥτις ἐξεβουλγαρίσθη βιαίως. Ἀλλὰ καὶ τὸ πικρὸν ποτήριον τοῦ Βορειοθρακικοῦ Ἑλληνισμοῦ τὸ ἔπιεν ὁ Φώτιος μέχρι τρυγός. Διότι καὶ μετὰ τὸ 1906, ὅτε ἐξώσθησαν βιαίως ἐκ Ρωμυλίας καὶ Βουλγαρίας οἱ μητροπολῖται τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ὁ Φώτιος, ἕνεκα τῆς πραότητος καὶ συνέσεως καὶ αὐτοθυσίας του, διωρίσθη, ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, Γενικὸς Πατριαρχικὸς Ἐπίτροπος πρὸς διοίκησιν τῶν ἐν Ρωμυλίᾳ καὶ Βουλγαρίᾳ ἐπαρχιῶν τοῦ Θρόνου. Παρέμεινε δὲ εἰς τὴν κρίσιμον ταύτην θέσιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀνέδειξεν ἑαυτὸν δεξιὸν οἰακοστρόφον τῆς χειμαζομένης Ἐκκλησίας καὶ ἀληθῆ ποιμενάρχην τῆς ὄντως Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μέχρι τοῦ 1914, ὅτε μεθ' ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνικοῦ κλήρου ἐξωρίσθη ἐκ Βουλγαρίας κατὰ τρόπον βίαιον.

Ὁ Φώτιος λοιπὸν ἀνελθὼν τὸν Οἰκ. Θρόνον δι' ὁμοφώνου ἀποφάσεως τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως (7 Ὀκτωβρίου 1929), οὐδεμίαν διετήρησε πικρίαν ἐκ τῶν μεγάλων παθημάτων του, ἀλλ' ὅλως τοὐναντίον. Διότι ὁ ἀείμνηστος σεμνὸς κληρικὸς ἐνεφορεῖτο ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς χριστιανικῆς ἐπιεικείας καὶ ὑπὸ ζήλου διὰ τὴν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐντεῦθεν καθίσταται εὐεξήγητον διατὶ ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν ἀνάρρησιν αὐτοῦ εἰς τὸν Θρόνον (τῇ 14η Μαΐου 1930) ἐπωφελούμενος τῆς εὐκαιρίας τῆς παρασχεθείσης διὰ τῆς συγχαρητηρίου ἐπιστολῆς τοῦ Βιδύνης Νεοφύτου, Προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Σχισματικῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας, ὑπομιμνήσκοντος τὴν φιλόφρονα διάθεσιν, ἣν ἐπεδείξατο πρὸς αὐτὸν κατὰ τὴν ἐν Ρουμανίᾳ συνάντησιν, ἀπήντησεν, ὡς εἴδομεν (σελ. 129 ὑποσ. 5), θερμῶς, θέτων σαφῶς τὸ ζήτημα τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος. Εὐχαριστῶν ἐπὶ τοῖς συγχαρητηρίοις, προσέθετεν ὁ ἀοίδιμος Πατριάρχης, «ἡ ἐκ τῶν ἐκτάκτων γεγονότων προκληθεῖσα καὶ δημιουργηθεῖσα ἀνώμαλος ἐκκλησιαστικὴ κατάστασις ἐν ταῖς σχέσεσι πρὸς τὴν καθ' ἡμᾶς Μητέρα Ἐκκλησίαν, γεννήσασαν καὶ γαλουχήσασαν καὶ παρὰ τὰς δυσχερείας τῶν καιρῶν σῶον καὶ ἀβλαβὲς διαφυλάξασαν τὸ ὑμέτερον Ἔθνος, εἶναι καιρὸς πλέον νὰ διευθετηθῇ, εἶναι καιρὸς πλέον, ἔγραφε, νὰ ἀποκατασταθῶσιν οἱ δεσμοὶ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἑνότητος» Ἡ διευθέτησις αὕτη δὲν προϋποτίθησιν «οὐδὲ ἀπαιτεῖ θυσίας, ἀλλὰ μόνον εὐγενὲς θάρρος καὶ εἰλικρινῆ παρρησίαν ἀπὸ μέρους ὑμῶν πρὸς ὁμολογίαν ἑνὸς πραγματικοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος, χάριν τῆς κανονικῆς τάξεως καὶ τῆς διὰ τοῦ κανονικοῦ τρόπου ἐξομαλύνσεως». Μὴ ἀρκούμενος δὲ εἰς μόνον ταῦτα ὁ ζηλωτὴς τῆς ἑνότητος τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας Πατριάρχης

προσέθετε χαρακτηριστικῶς: Ἡ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἀκραιφνὴς καὶ ἀνεπιφύλακτος ἐν τούτῳ ἔφεσις καὶ προθυμία ἐξεδηλώθη ἐπανειλημμένως ἤδη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη παρ᾽ αὐτῆς, διευκολυνούσης τὰ πράγματα διὰ τῆς μέχρι τοῦ ἐσχάτου ὁρίου προβαινούσης παραχωρήσεως ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ἱερῶν κανονικῶν ἀπαιτήσεων. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον οὐδεμία εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθῇ περὶ αὐτῆς βάσιμος αἰτίασις, ὅτι ἠδιαφόρησεν ἢ ἀδιαφορεῖ διὰ τὴν κατάπαυσιν τῆς λυπηρᾶς διαστάσεως»[1].

Παρέθηκα, παρὰ τὴν ἐν τῇ συγχρόνῳ ἐπιστήμῃ συνήθειαν, μεγάλα τεμάχια τῆς ἐπιστολῆς ταύτης, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐκτίθενται τόσον σαφῶς αἱ σκέψεις καὶ αἱ προθέσεις τοῦ ἀειμνήστου ἀσκητικοῦ καὶ νηφαλίου Πατριάρχου, διότι ἐν τοῖς ὑπ᾽ αὐτοῦ γραφομένοις δυνάμεθα νὰ διίδωμεν τὸ ἀληθὲς πνεῦμα τῆς ἐκπροσωπούσης τὴν κορυφὴν τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας Ἐκκλησίας Κων/πόλεως καὶ διὰ νὰ ἐξηγήσωμεν τί προηγήθη τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων, εἰς ὃν διεβιβάζοντο οἱ «ὅροι» τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος. Ἡ ἐν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Βιδύνης Νεόφυτον κατὰ Μάϊον τοῦ 1930, ἐκδηλουμένη μακροθυμία τῆς Ἐκκλησίας Κων/πόλεως πρὸς τὴν σχισματικὴν Ἐκκλησίαν τῆς Βουλγαρίας ἐξεδηλοῦτο καὶ δι᾽ ἔργων διὰ τῆς κατὰ Δεκέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους συντάξεως τῶν ὅρων τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος (ἀνωτέρω σελ. 133 καὶ «Ὀρθοδοξία» 1935 σελ. 63).

§3. Αἱ ἐν Ἱεροσολύμοις διαπραγματεύσεις καὶ ἡ συμφωνία ἐπὶ τῶν «ὅρων» ἄρσεως τοῦ Σχίσματος μέχρι τῶν μέσων τοῦ ἔτους 1934.

Τὸ 1931 διέρρευσεν ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐνάρξεως τῶν διαπραγματεύσεων διὰ τῆς ἐλεύσεως ἀντιπροσώπων τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας εἰς Ἱεροσόλυμα. Ἀλλὰ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο συνέβη ὁ θάνατος τοῦ Πατριάρχου Δαμιανοῦ (1897—1931) καὶ ἡ ἀνάληψις τῆς τοποτηρητείας ἀπὸ τὸν ἀείμνηστον Μητροπολίτην Πτολεμαΐδος Κελαδίωνα. Οὗτος εἰς τὸ ἀπὸ 23 Φεβρουαρίου 1932 γράμμα πρὸς τὸν Οἰκ. Πατριάρχην ἀνεκοίνωσεν ὅτι «ἡ Σύνοδος τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας» λαβοῦσα γνῶσιν (ἐξ ἀντιγράφου ἀποσταλέντος τῷ Μητροπολίτῃ Σόφιας) τοῦ περιεχομένου τοῦ ὑπ᾽ ἀριθ. 964 καὶ ἀπὸ 16 Ὀκτωβρίου 1930 γράμματος τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων διὰ τοῦ ἀντιπροέδρου αὐτῆς Μητροπολίτου Βιδινίου Νεοφύτου[2], ἀνεκοίνωσεν, ὅτι προθύ-

---

[1] «Ὀρθοδοξία» 1935 σ. 66.

[2] Ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἐκκλησία» τοῦ 1933 (σελ. 87) σημειοῦται, ὅτι ὁ Βιδινίου Νεόφυτος συμπληρώσας τετραετίαν ὡς Πρόεδρος τῆς Ι. Συνόδου τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ἐπανεξελέγη διὰ τὴν ἐπιοῦσαν τετραετίαν (1933—37).

μως ἀποδέχεται τὴν πρόσκλησιν τὴν ἀπευθυνθεῖσαν αὐτῇ πρὸς ἀπακατάστασιν τῶν κανονικῶν σχέσεων, παράκλησιν δὲ διετύπωσεν ὅπως γνωσθῇ αὐτῇ ὑπὸ ποίους ὅρους, ποῦ καὶ πότε αἱ ἐπίσημοι συνομιλίαι δύνανται νὰ διεξαχθῶσιν[1]. Ἡ μεσολαβοῦσα Ἐκκλησία Ἱεροσολύμων ἀνεκοίνου περαιτέρω εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιστολήν, ἀπαντῶσα εἰς τὴν Βουλγαρικὴν Σύνοδον, ὅτι ἀνεμένετο πρὸ τῆς μεγάλης τεσσαρακοστῆς ἀντιπρόσωπος τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας «ἁρμοδίως πληρεξουσιοδοτημένος» καὶ ὅτι «πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ θεαρέστου σκοποῦ ἐφαρμοσθήσεται ἡ ἐσχάτη οἰκονομία, ἄνευ θίξεως οἱουδήποτε αἰσθήματος». Ἐπωφελούμενος τῆς εὐκαιρίας ταύτης ὁ τοποτηρητὴς ἐζήτει παρὰ τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου νὰ γνωρίσῃ αὐτῷ ἐκτενέστερον τὴν γνώμην τῆς Ἁγιωτάτης Ἐκκλησίας Κων/πόλεως ὅσον ἀφορᾷ τὸν β'. ὅρον τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος καὶ δὴ τὴν σχέσιν πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βουλγαρικοῦ κλήρου, προβλεπομένου, ὅτι ἐν ταῖς συζητήσεσι μετὰ τοῦ ἐλπιζομένου ἀποσταλῆναι ἀντιπροσώπου τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας τὸ ἄρθρον τοῦτο θὰ προὐκάλει μείζονα ἀπασχόλησιν.

Ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν ἀποστολὴν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ὁ Τοποτηρητὴς τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου Ἱεροσολύμων ἐλάμβανε τὴν ἀπὸ 12 Ἀπριλίου 1932 ἐπιστολὴν τοῦ Ἀντιπροέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Βουλγαρίας μητροπολίτου Βιδινίου Νεοφύτου, ἀγγέλλοντος τὴν ἀποστολὴν εἰς Ἱεροσόλυμα ὡς ἀντιπροσώπου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας τοῦ Ἐπισκόπου Στοβίας Βόριδος, γραμματέως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ἔχοντος τὴν ἐντολὴν «ν' ἀρχίσῃ ἐμπιστευτικὰς διαπραγματεύσεις...πρὸς ἀποκατάστασιν ἀδιαρρήκτων κανονικῶν δεσμῶν μετὰ τοῦ Οἰκ. Θρόνου καὶ τῶν λοιπῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν».

Τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ἀφιχθέντος καὶ φιλοξενηθέντος εἰς τὸ Πατριαρχεῖον, αἱ διαπραγματεύσεις ἤρξαντο τὴν 9/22 Ἀπριλίου 1932, τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων ἐκπροσωπουμένης ὑπὸ τῶν: Ἀρχιεπισκόπου Ἰορδάνου Τιμοθέου (νῦν Πατριάρχου Ἱεροσολύμων), τοῦ ἀρχιγραμματέως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἀρχιμ. Ἐπιφανίου (νῦν ἀρχ/που Φιλαδελφείας) καὶ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Καλλίστου. Ὡς βάσις τῶν διαπραγματεύσεων ἐτέθησαν οἱ ὅροι τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου (ἀνωτ. σ. 133). Κατὰ τὰς διεξαχθείσας ὅμως συζητήσεις ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ὑπέβαλεν ἀντιπροτάσεις περιλαμβανούσας ιβ'. ἄρθρα[2].

Καὶ τοῦ μὲν α' ἄρθρου μετέβαλε τὴν φρασεολογίαν τοῦ πρώτου ὅρου τοῦ Οἰκ. Θρόνου οὐσιωδῶς, διότι 1ον) ἀντὶ τῆς φράσεως «ἡ ἐν Σόφιᾳ Σύ-

---

[1] «Ὀρθοδοξία» 1935 σ. 66—67.

[2] Αὐτόθι σ. 71—73.

νοδος τῶν Βουλγάρων Μητροπολιτῶν, ἐκπροσωποῦσα τὴν γνώμην τῆς καθόλου Βουλγαρικῆς» θέτει τὴν φράσιν «ἡ Σύνοδος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας ὡς ἀνωτάτη Ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία», ὅπερ σημαίνει, ὅτι μετέθετε τὸ βάρος τῆς εὐθύνης τῶν ληφθησομένων ἀποφάσεων εἰς τὴν Σύνοδον καὶ 2ον) διότι ἀντικαθίστα τὴν φράσιν «θλιβομένη διὰ τὸν χωρισμόν», ἥτις ὑπεδήλου τὸ Σχίσμα καὶ τὴν ὕπαρξιν εὐθύνης τοῦ γράφοντος, διὰ τῆς ἐκφράσεως λύπης, «διότι δὲν ὑφίστανται κανονικαὶ σχέσεις» μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας καὶ τοῦ Οἰκ. Θρόνου. Οὕτω τὸ πρόβλημα τῆς εὐθύνης τοῦ χωρισμοῦ ἀπεσβένυτο. Μετὰ τὰς διαπραγματεύσεις τῶν ὁποίων τὰς λεπτομερείας δὲν γνωρίζομεν ἐπῆλθε συμφωνία, ἐξ ἧς δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν τινὰ περὶ αὐτῶν.

Τὸ Α΄. ἄρθρον τῆς ἐπελθούσης συμφωνίας[2] ἀποφεύγει τὸ ζήτημα τοῦ τί ἐξεπροσώπει ἡ Βουλγαρικὴ Σύνοδος ἐρχομένη εἰς διαπραγματεύσεις διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος, διὰ τῆς διαγραφῆς τῶν ἐκφράσεων ἀμφοτέρων τῶν σχεδίων καὶ ἐπανέρχεται ἐπὶ τῆς οὐσιώδους διὰ τὸν Οἰκουμενικὸν Θρόνον ἐκφράσεως, ὅτι ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία «θλιβομένη διὰ τὸν χωρισμόν» ἐπιθυμεῖ ὅπως α΄) ἀποκατασταθῇ ὁ ἀδελφικὸς δεσμὸς κλπ. β΄) ἀναγνωρισθῇ καὶ συγκαταριθμηθῇ ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία μεταξὺ τῶν αὐτοκεφάλων κλπ., ἀλλὰ προσθέτει ὡς γ΄ τὸ ἑξῆς: «ἀρθῇ ἡ ἐν τῷ παρελθόντι ἕνεκα τῶν γνωστῶν λόγων κατάκρισις τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, καθ᾽ ἣν τινὲς μὲν τῶν ἀρχιερέων αὐτῆς ἐστερήθησαν τοῦ βαθμοῦ αὐτῶν, ὁ δὲ λοιπὸς βουλγαρικὸς κλῆρος καὶ λαὸς ἐκηρύχθησαν ἀλλότριοι τῆς Μιᾶς Ἁγίας ἡμῶν Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας». Ὁ ὅρος οὗτος ἐνισχύων τὴν ἔκφρασιν τῆς θλίψεως διὰ τὸν «χωρισμὸν» ἀσφαλῶς θὰ ἔδει νὰ λάβῃ τὴν θέσιν τοῦ α΄, διότι ἀπετέλει τὴν πρώτην προϋπόθεσιν ἀποκαταστάσεως ἀδελφικῶν σχέσεων, ἀλλὰ σκοπίμως, ὡς εἰκάζω, καὶ ὀρθῶς ἐτέθη ὡς γ΄.

Τὸ Β΄. ἄρθρον τῶν ἀντιπροτάσεων τοῦ Στοβίας Βόριδος συμπληρώνει τὰ ἀνωτέρω, ἤτοι τὸ πρῶτον ἄρθρον αὐτοῦ καὶ τὸν α΄ ὅρον τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου, διότι καθορίζει, ὅτι ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης θ᾽ ἀπήντα, ἐκφράζων «τὴν ἐπιθυμίαν ἀποκαταστάσεως τῆς εἰρήνης καὶ τῶν κανονικῶν σχέσεων» καὶ «ἀναγνωρίζων ἐπισήμως ὡς αὐτοκέφαλον **τὴν Βουλγαρικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἥτις ἐν ἐνεργείᾳ τυγχάνει** (αὐτοκέφαλος)».

Εἶναι προφανές, ὅτι καὶ διὰ τῆς ἀντιπροτάσεως ταύτης ἐπεζητεῖτο ἡ de jure canonico ἀναγνώρισις τοῦ αὐτοκεφάλου, ὅπερ ὑφίστατο de j. profano, διὰ τοῦ φιρμανίου τοῦ 1870! Πρέπει καὶ ἐδῶ νὰ σημειώσωμεν, ὅτι καὶ οἱ ἡμέτεροι περὶ τὸ 1850 ἐπεζήτησαν τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ αὐτοκεφάλου, ὅπερ ἀνε-

---

[2] Αὐτόθι σ. 73.

κήρυξαν αὐθαιρέτως τῷ 1833, ἀλλ' ὁ Συνοδικὸς Τόμος τοῦ 1850 διαγράφων τὸ παρελθὸν ἐκήρυξεν ὡς ἀνεξάρτητον τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος[1].

Οἱ ἡμέτεροι ἐπέτυχον κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις νὰ γίνῃ εἰς τὸ ἄρθρον τοῦτο δεκτὴ ἡ ἄποψις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, διότι τὴν ὕποπτον ἔκφρασιν περὶ ἐπιθυμίας ἐκ μέρους τοῦ Οἰκ. Θρόνου πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν σχέσεων ἀντικατέστησαν διὰ τῆς ἑξῆς: Ὁ Οἰκ. Πατριάρχης ἑρμηνεύων τὴν χαρὰν αὐτοῦ ἐπὶ τῇ ἐκφρασθείσῃ ἐπιθυμίᾳ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν κανονικῶν σχέσεων ἀναγνωρίσῃ ἐπισήμως τὴν Ὀρθόδοξον Βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν ὡς αὐτοκέφαλον, κηρύττων τὸν βουλγαρικὸν κλῆρον καὶ λαὸν τέκνα πιστὰ τῆς Μιᾶς Ἁγίας ἡμῶν Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Εἶναι προφανές, ὅτι οἱ ἡμέτεροι παρακάμπτοντες μετὰ δεξιοτεχνίας τὸν σκόπελον τοῦ ζητήματος (ἀναγνώρισις ἢ ἀνακήρυξις τοῦ αὐτοκεφάλου) περιέλαβον εἰς τὸ «κηρύττων κλπ.» τὴν σταθερὰν ἀντίληψιν καὶ πρᾶξιν (ἔναντι τῶν ὁμαιμόνων ἑλλήνων ἐφαρμοσθεῖσαν[2]) τῆς Ἐκκλησίας Κων/πόλεως, ὅτι δὲν ἀναγνωρίζει τὰ κακῶς γενόμενα, ἀλλὰ ἀνακηρύσσει ἀπὸ τοῦδε (ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ οἰκείου Τόμου) τὸ αὐτοκέφαλον, ὑπὸ ὡρισμένας προϋποθέσεις.

Ἡ Γ'. ἀντιπρότασις περιέχει νέαν συμπλήρωσιν τῶν ἀνωτέρω, διότι καθορίζει, ὅτι αἱ δύο ἐπιστολαὶ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου θὰ ἐδείκνυον «καὶ πραγματικῶς καὶ ἐπισήμως τὴν ἀποκατάστασιν τῶν κανονικῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς τελευταίας ὡς αὐτοκεφάλου ὡς καὶ τὴν συγκαταρίθμησιν κλπ. Ἡ πρότασις αὕτη ἐγένετο δεκτὴ ὑπὸ τῶν ἡμετέρων ὡς ἄρθρον Γ'.

Ἡ Δ'. ἀντιπρότασις περὶ ἀναγγελίας ἐκ μέρους ἀμφοτέρων εἰς τὰς λοιπὰς Ἐκκλησίας ἐγένετο ὡσαύτως δεκτὴ (ὀρθῶς) ὡς ἄρθρον Δ'.

Ἡ Ε'. ἀντιπρότασις περισσότερον πάσης ἄλλης μαρτυροῦσα περὶ τῆς διατηρήσεως παρὰ τοῖς Βουλγάροις τοῦ ἐξαρχικοῦ πνεύματος[3], ἀφορᾷ εἰς τὴν θέσιν τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τοῦ Β'. ὅρου τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου (ἀνωτ. σ. 133). Ἰδοὺ ὁλόκληρος ἡ ἀντιπρότασις:

Ε'. Ἵνα ἡ θέσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἐξαρχάτου, ὅπερ μένει ἐν Κωνσταντινουπόλει ὡς διαρκὴς ἀντιπροσω-

---

[1] Πρβλ. Χρυσ. Παπαδοπούλου: Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τόμ. Α'. Ἀθῆναι 1920. Γερ. Ι. Κονιδάρη: Ἐπίτομος Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1938 σ. 369 καὶ τοῦ αὐτοῦ: Ἀνακοίνωσις ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, 1938 σ. 535 ἑξ.

[2] Γερ. Ι. Κονιδάρη. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Ἐν Ἀθήναις 1948 σ. 66.

[3] Τοῦ Α. Χρυσάνθου ἔνθ. ἀνωτ. σ. 15.

πεία τῆς Βουλγαρικῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας παρὰ τῷ Οἰκουμ. Πατρ. Θρόνῳ, καὶ τὸ ὁποῖον — τῇ εὐλογίᾳ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως — θὰ μεριμνᾷ περὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν τῶν Ὀρθοδόξων Βουλγάρων ἐν Τουρκίᾳ, διαρρυθμισθῇ συνῳδᾷ τοῖ κανόσι τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας».

Εἶναι προφανές, ὅτι διὰ τῆς προτάσεως ταύτης ἐπεδιώκετο ἡ ἔμμεσος ἀναγνώρισις τῆς ὑπάρξεως τῆς Ἐξαρχίας ἐν Κων/πόλει. Φυσικὰ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ ἀνωτέρω διατύπωσις. Ἡ ἀντιπροσωπεία τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων[1] ἐπέτυχε νὰ γίνῃ κατ' ἀρχὴν δεκτὸς ὁ β'. ὅρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου μετὰ τῆς προσθήκης τοῦ μνημοσύνου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου ἐκ μέρους τοῦ ἐν τῷ κλίματι αὐτοῦ βουλγαρικοῦ κλήρου, ἀλλ' ἐδέχθη μεταρρυθμισμένην ἐπὶ τὸ κανονικώτερον τὴν εὔλογον ἀξίωσιν τῶν Βουλγάρων, ἵνα «ὁ προϊστάμενος τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βουλγαρικοῦ κλήρου διοριζόμενος ὑπὸ τῆς Βουλγαρικῆς Συνόδου, τῇ ἐγκρίσει καὶ εὐλογίᾳ τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου, θὰ ἔχῃ τὴν μέριμναν τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν τῶν Ὀρθοδόξων Βουλγάρων ἐν Τουρκίᾳ» (ἄρθρ. Ε).

Ἡ ΣΤ'. ἀντιπρότασις περὶ τῆς κανονικῆς θέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου ἐν Βουλγαρίᾳ τροποποιηθεῖσα φραστικῶς ἐγένετο δεκτή, ἐκ λόγων ἀμοιβαιότητος.

Λίαν χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ Ζ'. ἀντιπρότασις Βουλγάρου ἀντιπροσώπου, μαρτυροῦσα περὶ τῆς ἀπροκαλύπτου ἐξυπηρετήσεως ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας τῶν ἐθνικῶν βλέψεων τοῦ Βουλγαρικοῦ Κράτους. Ἐπειδὴ ἡ Ζ.' ἀντιπρότασις ὡς πιστεύω, ἐχαρακτήριζεν ἐπαρκῶς τήν τε τάσιν καὶ τὸν κύριον χαρακτῆρα τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὡς Ἐκκλησίας Ἐθνικῆς καὶ προσδεδεμένης εἰς τὸ ἅρμα τῆς Πολιτείας εἶναι ἐπιβεβλημένον νὰ τὴν παραθέσω ὁλόκληρον. Ἰδοὺ αὕτη:

«Ἵνα ἡ Βουλγαρικὴ αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία ἀναθέσῃ εἰς τὴν μέριμναν τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἐν τοῖς ὁμόροις κράτεσιν ἐν τῇ Βαλκανικῇ Χερσονήσῳ τοὺς ὀρθοδόξους ἐκείνους Βουλγάρους, οἵτινες πρὸ τῶν πολέμων ἀνῆκον εἰς τὸ ποίμνιον αὐτῆς, μετὰ δὲ τοὺς πολέμους ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν τῶν ὁμόρων Κρατῶν καὶ ἵνα εἰς τοὺς ὀρθοδόξους τούτους Βουλγάρους ἀναγνωρισθῇ τὸ δικαίωμα νὰ ἔχωσι τὰς ἐκκλησιαστικὰς αὐτῶν κοινότητας καὶ νὰ εὔχωνται ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις καὶ διδάσκωνται ἐν ταῖς σχολαῖς ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν γλώσσῃ». Εἶναι ἐξώφθαλμον ἐνταῦθα, ὅτι ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ὑπακούουσα εἰς ὁδηγίας τοῦ εἰς ὃ ὑπήγετο Ὑπουργείου (Ἐξωτερικῶν) ἐπεζήτει α) τὴν διὰ τῆς Ἐκκλησίας κατ' ἀρχὴν ἔμ-

[1] Ὁ Α. Χρύσανθος (ἐνθ. ἀνωτ. σ. 15) λέγει, ὅτι ἡ τροποποίησις ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου, ὅπερ δὲν εἶναι ἀκριβές.

μεσον ἀναγνώρισιν τῆς ὑπάρξεως Βουλγαρικῶν μειονοτήτων εἰς τὰ ὅμορα Κράτη β) τὴν ἐπέκτασιν τῶν ἀξιώσεων τῆς Βουλγαρίας ἐφ' ὅλων τῶν περιφερειῶν δι' ἃς κατὰ καιροὺς εἶχον ἐπιτύχει τὴν ἔκδοσιν βερατίων διὰ Βουλγάρους ἀρχιερεῖς, ἀπὸ τοῦ 1870 μέχρι τοῦ 1912, καὶ διὰ τὰς περιοχὰς τῆς Θράκης, ἣν κατέλαβον οἱ Βούλγαροι τῷ 1914—1918 καὶ γ) τὴν ἑδραίωσιν τούτων διὰ τῆς ἐπιζητήσεως ἱδρύσεως κοινοτήτων (ἐκ βουλγαριζόντων σλαβοφώνων) ἀπολαυουσῶν γλωσσικῆς καὶ θρησκευτικῆς αὐτονομίας.

Εἶναι περιττὸν νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ πρότασις αὕτη δὲν περιελήφθη εἰς τὴν συμφωνίαν, διότι ἦτο ἀπολύτως ξένη πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῶν διαπραγματεύσεων καὶ ἀνεμίγνυεν τὴν Ἐκκλησίαν εἰς ἀλλότρια τῆς δικαιοδοσίας αὐτῆς θέματα μειονοτήτων. Ταῦτα ἀποτελοῦντα ζήτημα πολιτικῶν διαπραγματεύσεων, ἀφεώρων τὰς Κυβερνήσεις καὶ οὐχὶ τὰς Ἐκκλησίας.[1]

Ἡ Η΄. ἀντιπρότασις τῆς Βουλγαρικῆς περὶ προσκλήσεως αὐτῆς εἰς τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1932 μέλλουσαν νὰ συνέλθῃ ἐν Ἁγ. Ὄρει Προσύνοδον, μετὰ πλήρων δικαιωμάτων, ἐγένετο ὡς Ζ΄. ἄρθρον εὐλόγως ἀποδεκτή.

Διὰ τῆς Θ΄ ἀντιπροτάσεως ἐζητεῖτο παρὰ τῆς Ἐκκλησίας Κ)πόλεως νὰ δεχθῇ ἵνα οἱ ἐν Ἄθωνι ἀπεσταλμένοι ἀμφοτέρων τῶν Ἐκκλησιῶν καθορίσωσι «λεπτομερείας τινάς, αἵτινες ἦσαν ἀναγκαῖαι διὰ τὰς τελείως ὀρθὰς καὶ κανονικὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο τούτων Ἐκκλησιῶν». Καὶ ἡ πρότασις αὕτη ὑποστᾶσα φραστικὴν μεταβολὴν ἐπουσιώδη ἐγένετο δεκτὴ ὡς ἄρθρον Η.

Ἡ Ι΄ ἀντιπρότασις ἐπανερχομένη εἰς τὸ θέμα τῆς Ζ΄. (ἀνωτ. σ. 141) ἐπιζητεῖ «νὰ καθορίσῃ τὴν κανονικὴν θέσιν τῶν Ὀρθοδόξων ἐκείνων Βουλγάρων ἱερέων», ἐν τῇ Βαλκανικῇ Χερσονήσῳ, «οἵτινες ἐχειροτονήθησαν καὶ διωρίσθησαν ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀνήκουν εἰς τὸν κλῆρον αὐτῆς». Φυσικὰ εἰς τὴν ἐπελθοῦσαν συμφωνίαν οὐδεὶς γίνεται περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου λόγος, διότι ἦτο ξένον πρὸς τὸ ὑπὸ διαπραγμάτευσιν θέμα ἡ δὲ ἀποδοχὴ τῆς ἀντιπροτάσεως θὰ ὡδήγει εἰς ἀνάμιξιν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κανονικὴν δικαιοδοσίαν τῶν αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν.

Δὲν στερεῖται ἐνδιαφέροντος καὶ ἡ ΙΑ΄. ἀντιπρότασις περὶ κοινῆς λειτουργείας ἐν Ἄθωνι καὶ περὶ μνημοσύνου τῶν προαναπαυσαμένων Πατριαρχῶν καὶ ἀρχιερέων τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως καὶ πάντων τῶν ἐξάρχων καὶ ἀρχιερέων τῆς Βουλ. Ἐκκλησίας, διότι ἐν αὐτῇ γίνεται λόγος περὶ

---

[1] Ἡ ὕπαρξις ὀλίγων σλαβοφώνων βουλγαριζόντων, 40 χιλ. κατ' ἀνώτατον ὅριον ἔναντι συνολικοῦ πληθυσμοῦ 2.381.000 Ἑλλήνων καὶ 100.000 Τούρκων κλπ. ἐν τῇ Β. Ἑλλάδι (διότι πᾶς σλαβόφωνος δὲν εἶναι καὶ βούλγαρος ἢ σέρβος) οὐδαμῶς ἀφορᾷ τὰς Ἐκκλησίας. Πρβλ. Γ. Κονιδάρη: «Σλαβομακεδόνες» «Μακεδονία τοῦ Αἰγαίου» καὶ Βουλγαρικὴ πολιτική, ἐφημ. Βραδυνὴ 14 καὶ 15 Ἀπρ. 1947. Ὀρθῶς ἡ Ἑλλην. Κυβέρνησις ἀρνεῖται τὴν ὕπαρξιν Μακεδονικῶν μειονοτήτων, διότι οἱ ἀπομείναντες ὀλίγοι σλαβίζοντες μετὰ τὴν συμφωνίαν Καφαντάρη—Μολὼφ (1924) ἐξεδήλωσαν σαφῶς τὴν θέλησίν των νὰ μείνουν Ἕλληνες ὑπήκοοι, ἐνῷ οἱ λοιποὶ ἐπήλυδες μετηνάστευσαν.

ἰδιαιτέρου μνημοσύνου τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Κυρίλλου, ἕνεκα προφανῶς τῆς στάσεως αὐτοῦ ἔναντι τῆς ἐν Κων)πόλει Συνόδου τῆς κατακρινάσης τὴν Βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν (1872). Ὑπελόγιζον οἱ Βούλγαροι, ὅτι οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἐκκλ. Ἱεροσολύμων θὰ εἶχον δισταγμὸν νὰ μὴ ἀποδεχθῶσι τὴν φιλόφρονα πρότασιν τῶν Βουλγάρων διὰ τὸν Ἱεροσολυμίτην Πατριάρχην. Οἱ Ἱεροσολυμῖται ὅμως ἐξεπροσώπουν τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ δὲν τὴν ἀπεδέχθησαν.

Εἰς τὴν ΙΒ΄. ἀντιπρότασιν ἐζήτησαν οἱ Βούλγαροι τὴν κοινὴν λειτουργίαν πάντων τῶν Ὀρθοδόξων ἐν Ἄθωνι.

Αἱ δύο τελευταῖαι προτάσεις συγχωνευθεῖσαι, ἄνευ τῆς πονηρᾶς μνείας τοῦ Κυρίλλου, ἀπετέλεσαν τὸ Θ΄. ἄρθρον τῆς ἐπελθούσης συμφωνίας.

Δὲν ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὰ πρακτικὰ τῶν συζητήσεων τῶν Ἱεροσολύμων, ἀλλ᾽ ἐκ τῶν θεμελιωδῶν κειμένων τῶν προτάσεων τοῦ Στοβίας Βόριδος καὶ τῆς ἐπελθούσης συμφωνίας προκύπτει σαφῶς, ὅτι ἐνῶ οἱ ἡμέτεροι ἐστάθησαν σταθερῶς ἐπὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐδάφους τοὐναντίον συνέβη μὲ τοὺς Βουλγάρους. Διότι οἱ Βούλγαροι δὲν ἐπεζήτουν ἁπλῶς τὴν ἄρσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, ἀλλὰ καὶ τὴν διατήρησιν, κατὰ τρόπον οὐχὶ ἁρμόζοντα, ἐθνικῶν τινων πλεονεκτημάτων, χρησίμων εἰς τὰς αἰωνίους βλέψεις τῆς Βουλγαρίας ἐν τῇ Βαλκανικῇ. Τοὐναντίον οἱ ἡμέτεροι ἐμνεόμενοι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς συγγνώμης δὲν ἐπεζήτησαν δι᾽ οὐδεμιᾶς ἐκφράσεως ἢ ὅρου νὰ ταπεινώσωσι τὴν Βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν, παρ᾽ ἧς θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ζητηθῇ ἵνα αἰτήσηται σαφῶς συγγνώμην, δι᾽ ὅσα κατὰ καιροὺς διέπραξε κατὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ἀπὸ τοῦ 1870 μέχρι τοῦ 1918.

Ἡ ὑπὸ τοιαύτας προϋποθέσεις[1] ἐπελθοῦσα συμφωνία, ἐπισφαλὴς ἕνεκα τῆς ἀπορρίψεως τῶν δύο πολιτικῶν προτάσεων τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, μὴ δυνηθείσης νὰ ἐπιμείνῃ ἐπ᾽ αὐτῶν, ἀνεκοινώθη εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον. Οὕτως ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Βαλκανικοῦ Συμφώνου, εἰς ὃ κληθεῖσα δὲν μετέσχε ἡ Βουλγαρία, προσεφέρετο πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Βουλγαρίας νέα εὐκαιρία διακοπῆς τῆς ἀπομονώσεώς της[2]. Ἡ τοιαύτη πρᾶξις ἐνεῖχε καὶ πολιτικὴν σημασίαν. Ὁ τότε Οἰκου-

[1] Ἐνταῦθα πρέπει νὰ σημειώσωμεν, ὅτι τῷ 1933—34 διέρρευσεν ἐν μέσῳ προσπαθειῶν τῶν Βαλκανικῶν Κρατῶν πρὸς συνεννόησιν καὶ ὅτι τὸν Φεβρουάριον 1934 συνήφθη ἐν Ἀθήναις ἡ Βαλκανικὴ συμφωνία (Ἑλλάδος, Τουρκίας, Γιουγκοσλαβίας καὶ Ρουμανίας) εἰς ὃ κληθεῖσα δὲν προσεχώρησε καὶ πάλιν ἡ Βουλγαρία. Ἴδε Πιπινέλη σ. 188.

[2] Ἡ ἐπίμονος προσπάθεια τῆς Ἑλλάδος πρὸς συνδιαλλαγὴν μετὰ τῆς Βουλγαρίας ἦτο ἐξ ἴσου ἰσχυρὰ καὶ παρὰ τοῖς Τούρκοις καὶ τοῖς Σέρβοις (Πιπινέλη σ. 195, 8).

μενικὸς Πατριάρχης Φώτιος ὁ Β΄. διὰ τοῦ ἀπὸ 11 Ἀπριλίου 1934[1] γράμματος πρὸς τὸν τοποτηρητὴν τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου ἀνήγγειλεν, ὅτι ἐπιδοκιμάζει κατ᾽ ἀρχὴν τὴν γενομένην ἐργασίαν, ἀναπτερώσασαν ἤδη τὰς ἐλπίδας τῆς Ἐκκλησίας Κων/πόλεως «περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς αἰσίας καὶ ταχείας τοῦ λυπηροῦ μεσοτοίχου ἄρσεως, ἣν μετ᾽ ἀγάπης πάντοτε καὶ πάσης στοργικῆς εὐμενείας ἐπόθησε καὶ ἐπεδίωξεν ἡ Μήτηρ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία».

Εἰς τὸ αὐτὸ γράμμα καὶ ἐν σημειώματι ἀπεστάλησαν οἱ ὅροι τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος. Οἱ ὅροι οὗτοι περιεχόμενοι εἰς 6 ἄρθρα χαρακτηρίζονται ὑπὸ τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου ὡς σύμφωνοι πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπελθούσης ἐν Ἱεροσολύμοις συμφωνίας, «πλὴν ἑνὸς σημείου, ἐν ᾧ ἐπηνέχθη ὑπὸ τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου συμφωνοτέρα πρὸς τὴν κανονικὴν τάξιν καὶ τὴν πραγματικὴν κατάστασιν τροποποίησις». Ἐν τέλει παρεκάλει ὁ Πατριάρχης ν᾽ ἀνακοινωθῶσιν οἱ ὅροι εἰς τὴν Βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν, ἵνα «δηλώσῃ καὶ αὐτὴ τὴν ἀποδοχὴν αὐτῶν πρὸς ἐνέργειαν τῶν περαιτέρω».

Ἐκ τῆς παραβολῆς τῶν δύο κειμένων, ἤτοι τῆς συμφωνίας τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῶν τελικῶν ὅρων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου προκύπτει, 1ον) ὅτι οἱ τέσσαρες πρῶτοι ὅροι εἶναι οἱ αὐτοὶ πρὸς τοὺς τῆς συμφωνίας,

---

[1] Ἐνταῦθα πρέπον εἶναι νὰ σημειώσωμεν, ὅτι κατὰ τὸ 1933 δὲν ἔχομεν εἰδήσεις εἰς τὰ σύγχρονα περιοδικὰ περὶ τοῦ θέματος τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος. Εἶναι ὅμως ἐνδεικτικαὶ αἱ ἑξῆς πληροφορίαι: Κατ᾽ Ἀπρίλιον τοῦ 1933 ἐπισκέφθησαν τὴν Σόφιαν ἐκ μέρους τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας οἱ ἐπίσκοποι: Ἀχρίδος καὶ Βιτωλίων Νικόλαος Βελιμίροβιτς (ὁ ὑποβαλὼν τὴν πρότασιν περὶ ἄρσεως τοῦ Σχίσματος ἐν Ἁγ. Ὄρει) καὶ Νοβισὰδ Εἰρηναῖος, ὅπως ὡς μέλη τοῦ Ἐθνικοῦ Σερβικοῦ Συμβουλίου «τοῦ Διεθνοῦς Συνδέσμου προαγωγῆς τῆς διεθνοὺς φιλίας διὰ τῶν Ἐκκλησιῶν» συσκεφθῶσι μετὰ τοῦ Βουλγαρικοῦ ὁμωνύμου Συμβουλίου «περὶ τῆς ἀκολουθητέας ὑπὸ τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν στάσεως ἐπὶ τῷ τέλει τῆς συνεννοήσεως τῶν Ὀρθοδοξων λαῶν». Ἔπειτα συνελειτούργησαν, εἶτα δὲ ἐν συνεδρίῳ, εἰς τὸ Συνοδικὸν μέγαρον τῆς Σόφιας, συνεζητήθησαν τὰ μεταξὺ «τῶν δύο λαῶν» ἐπίμαχα ζητήματα. Ἀσφαλῶς αἱ συζητήσεις θὰ συνείχοντο καὶ πρὸς τὸ θέμα τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος. «Ἐκκλησία» 1933 σ. 159. Ἐπηκολούθησε συνάντησις ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Ρήλου, ὁπόθεν ἐξεδόθη ἀνακοίνωσις περὶ καταβολῆς προσπαθειῶν πρὸς ἄρσιν τῆς ἀντιχριστιανικῆς ἔχθρας Βουλγάρων καὶ Σέρβων. Ὡς μέσα προεκρίθησαν ἀνταλλαγὴ ἀρχιερέων καὶ καθηγητῶν. Ἀπεφασίσθη οἱ Βούλγαροι ν᾽ ἀνταποδώσουν τὴν ἐπίσκεψιν καὶ νὰ γίνῃ συλλειτουργία εἰς Ἀχρίδα (αὐτόθι σ. 168). Ἡ Βουλγ. Ἐκκλησία ἐδέχθη καὶ τὴν ἐπίσκεψιν τὸν μὴ ἀναγνωρισμένου Ἀλβανίας Βησσαρίωνος (αὐτόθι σ. 344). Βούλγαροι φοιτηταὶ τῆς Θεολογίας ἐπεσκέφθησαν τὴν Σερβίαν ὁ δὲ Βόρις τῶν Δεκέμβριον 1933 ἐπεσκέφθη τὸ Βελιγράδιον (αὐτόθι 1934 σ. 88). Καὶ ὁ Βασιλεὺς τῆς Νοτιοσλαβίας Ἀλέξανδρος ἐπισκεφθεὶς τὴν Σόφιαν ἀπένειμε τὸ παράσημον τοῦ Στέμματος εἰς τὸν Σόφιας Στέφανον, «Ἐκκλησία» 1934 σ. 367. Οἱ Σέρβοι οὐδέποτε ἐγκατέλιπον τὴν προσπάθειαν προσεταιρισμοῦ τῆς Βουλγαρίας, Πιπινέλη σελ. 185 ἑξ.

περὶ ἧς ἀνωτέρω καὶ 2ον) ὅτι ὁ Ε΄. καὶ ΣΤ΄. συγχωνευθέντες εἰς ἕνα καὶ τροποποιηθέντες ἀπετέλεσαν τὸν Ε΄. ὅρον τοῦ Οἰκ. Θρόνου, ἔχοντα οὕτω :

Ε. Ἵνα εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Βουλγαρικὴν κοινότητα, ὡς καὶ «εἰς πᾶσαν ἄλλην τοιαύτην ἐν τοῖς ὁρίοις τῆς Τουρκικῆς Δημοκρατίας εὑρισκομένην, μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν κανονικῶν σχέσεων μετὰ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας» συμφώνως πρὸς τοὺς ὅρους τῆς παρούσης συμφωνίας καὶ τὴν ἀποχώρησιν τῶν Βουλγαρικῶν Ἐκκλ. ἀρχῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, χορηγηθῇ ἐσωτερικὴ ἐκκλησιασαικὴ αὐτοδιοίκησις ἐν τῷ πλαισίῳ πάντοτε τῶν Ἱερῶν Κανόνων, τῶν Βουλγαρικῶν κοινοτήτων δυναμένων νὰ ὑποδεικνύωσι τῷ Οἰκουμ. Πατριάρχῃ τὸν ἐφημεριακὸν αὐτῶν κλῆρον (τοὺς ἱερατικῶς προϊσταμένους, τοὺς ἱερεῖς καὶ διακόνους), πρὸς ἔγκρισιν διὰ τὸν διορισμὸν ἢ τὴν χειροτονίαν αὐτοῦ, ἐφ᾽ ὅσον ἐννοεῖται οἱ ὑποδεικνυόμενοι πρὸς τοῦτο κεκτηνται τὰ σχετικὰ κανονικὰ προσόντα.

Τὰ ἀνωτέρω θὰ ἴσχυον καὶ «διὰ τὰς ἐν Βουλγαρίᾳ Ἑλληνικὰς Κοινότητας καὶ τὸν κλῆρον αὐτῶν, ἐφ᾽ ὅσον θὰ ὑπάρξωσι τοιαῦται». Τὸ κείμενον εἶναι διάφορον τοῦ τῶν προτάσεων τοῦ Στοβίας Βόριδος καὶ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις συμφωνίας. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται τόσον εἰς τὴν κανονικωτέραν διατύπωσιν ὅσον καὶ εἰς τὸν ἀκριβέστερον καθορισμὸν τῆς θέσεως τῶν ἐν Κ)πόλει Βουλγ. Ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν.

Τὰ ἄρθρα Ζ΄. καὶ Η΄. ἀπηλείφθησαν, διότι ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἀποφασισθῆ ἡ ματαίωσις τῆς ἐν Ἄθωνι Προσυνόδου.

Τὸ Θ΄ ἄρθρον (ΣΤ.) κατέστη ἁπλούστερον. Δι᾽ αὐτοῦ καθωρίζετο κοινὴ λειτουργία ὑπὲρ ζώντων καὶ τεθνεότων ἐν τῷ Π)χικῷ Ναῷ τῆς Κ)πόλεως.

Οἱ ὅροι οὗτοι διαβιβάσθησαν τὴν 15ην Ἀπρ. 1934 πρὸς τὸν προεδρεύοντα τῆς Βουλγαρικῆς Συνόδου Βιδινίου Νεόφυτον, (τοῦτο ἀνηγγέλθη καὶ εἰς τὸν Οἰκ. Π)χην διὰ τοῦ ἀπὸ 27 Ἰουλίου 1934 γράμματος), οὗτινος ἡ ἀπάντησις πρὸς τὴν Ἐκκλ. Ἱεροσολύμων ἀπὸ 26 Ἰουλίου καθώριζεν, ὅτι οἱ ὅροι τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου θὰ καθυπεβάλλοντο εἰς τὴν «ἐπισταμένην συναφῆ μελέτην τῆς Συνόδου τῶν ἐπαρχιακῶν ἀρχιερέων», ἧς τὴν ἀπόφασιν θ᾽ ἀνεκοίνου ὁ Βιδινίου πρὸς τὴν Ἐκκλ. Ἱεροσολύμων.

Εἶναι προφανές, ὅτι διὰ τοῦ ἀνωτέρω γράμματος ἐνεφανίζετο εἷς νέος παράγων εἰς τὸ θέμα τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος, ἡ Ἐπαρχιακὴ Σύνοδος, ἡ ὁποία μέχρι τοῦδε δὲν ἐφαίνετο, ὅτι θὰ διεδραμάτιζε πρόσωπον σημαῖνον εἰς τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος. Διὰ τὴν κρίσιν μας ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου πρέπει ν᾽ ἀναμνησθῶμεν τοῦ ἐν ἀρχῇ τῆς παρούσης λεχθέντος (ἀνωτέρω σ. 133), ὅτι ἐνῷ εἰς τοὺς ἀρχικοὺς ὅρους τοῦ Οἰκ. Θρόνου καθωρίζετο, ὅτι ἡ ἄρσις τοῦ Βουλ. Σχίσματος θὰ ἐζητεῖτο ὑπὸ τῆς ἐν Σόφιᾳ Συνόδου τῶν Βουλγάρων Μητροπολιτῶν, ἐκπροσωπούντων τὴν γνώμην τῆς καθόλου Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὰς ἀντιπροτάσεις τοῦ

Στοβίας Βόριδος καθωρίζετο ὅτι τὴν ἄρσιν θὰ ἐζήτει ἡ «Σύνοδος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας, ὡ ς ἀ ν ω τ ά τ η Ἐκκλ. Ἐξουσία ἐν Βουλγαρίᾳ». Ἔπειτα εἰς τὴν προκαταρκτικὴν συμφωνίαν τῶν Ἱεροσολύμων ἀπηλείφθη ἡ τελευταία ἔκφρασις, ἡ καθορίζουσα διατὶ τὴν ἄρσιν θὰ ἐζήτει ἡ Βουλγαρικὴ Σύνοδος. Ἡ ἄποψις αὕτη ἐγένετο δεκτὴ ὑπὸ τοῦ Οἰκ. Π)χείου, μὴ ἐπιθυμοῦντος νὰ ἔχῃ ἀνάμιξιν εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ἀνάμιξις εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος τῆς Συνόδου τῶν Ἐπαρχιακῶν ἀρχιερέων δὲν ἐνέβαλε τοὺς ἡμετέρους εἰς ὑποψίαν τινά, ἴσως εὐλόγως[1], δι᾿ ὃ καὶ «ἀ ν ε μ έ ν ε τ ο ὑ π ὸ π ά ν τ ω ν ἡ ἀ π ο δ ο χ ὴ τ ῶ ν ὅ ρ ω ν κ α ὶ ἡ ἄ ρ σ ι ς τ ο ῦ Σ χ ί σ μ α τ ο ς[2]». Εἶναι ὅμως πρόδηλον, ὅτι ἄλλοι παράγοντες ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ πρώτη ἀσφαλῶς ἡ Κυβέρνησις[3] ἠθέλησαν νὰ μετατοπίσουν τὴν εὐθύνην τῆς ἄρσεως εἰς τὸ σῶμα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον, τελοῦν περισσότερον ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐκτὸς τῆς πρωτευούσης παραγόντων[4], θὰ καθίστα δυσκολωτέραν τὴν λῆψιν ἀποφάσεως, ἐφ᾿ ὅσον εἶχον ἀπορριφθῆ αἱ ἀνωτέρω (σ. 140 - 1) μνημονευθεῖσαι ἐθνικιστικαὶ καὶ μεγαλοβουλγαρικαὶ ἀντιπροτάσεις τοῦ Βόριδος. Δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ἀπὸ τῆς στιγμῆς καθ᾿ ἣν ἐλήφθη ἐν Βουλγαρίᾳ ἡ ἀπόφασις περὶ τῆς μετατοπίσεως τῶν εὐθυνῶν εἰς τὴν Ἐπαρχιακὴν Σύνοδον, ἡ ἄρσις

---

[1] Διότι τὸ ἐν Σόφια συγκληθὲν Ἀρχιερατικὸν Συμβούλιον κατὰ Δ/βριον τοῦ 1934 ἐζήτησε (προφανῶς ὑφίστατο προσχέδιον) ἵνα «ἡ Ἱ. Σύνοδος τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ἀποτελῆται ἐκ τῶν ἀρχιερέων πασῶν τῶν ἐπαρχιῶν, τὸ δὲ Δ. Σ. ἐκ μελῶν Συνοδικῶν». Ἡ Σύνοδος θὰ συνεκάλει ἀνὰ 4ετίαν συνέδριον πρὸς τροποποίησιν τοῦ Ἐξαρχικοῦ κανονισμοῦ. Τὸ ἀρχιερ. Συμβούλιον ἐζήτησε νομιμοποίησιν τοὐλάχιστον τῆς ἀποφάσεως ὅτι «ἡ Ἱ. Σ. ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ Ἐξάρχου καὶ πάντων τῶν ἐπαρχιακῶν ἀρχιερέων». Ἡ Ἐ κ κ λ. Σ ύ ν ο δ ο ς ἀ π ο τ ε λ ε ῖ τ α ι ἐ κ τ ῶ ν ἀ ρ χ ι ε ρ έ ω ν κ α ὶ τ ο ῦ ὑ π ο υ ρ γ ο ῦ τ ῶ ν Ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ῶ ν. Πρὸς τὸ σχέδιον διεφώνησαν 3 μητροπολῖται. «Ἐκκλησία». 1935 σ. 23,55 καὶ 276.

[2] Χρυσάνθου, ἔνθ᾿ ἀνωτ. σ. 17.

[3] Κατ᾿ Αὔγουστον 1934 ἐσημειοῦντο ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἐκκλησία» (σ. 255), ὅτι ὁ Πρωθυπουργὸς τῆς νέας Κυβερνήσεως Κίμων Γεωργῆεφ (ὃν γνωρίζομεν καὶ ἐκ τῶν τελευταίων ἐτῶν ὡς ἡγέτην τοῦ Πατριωτ. Μετώπου) «π ρ ο σ ε λ θ ὼ ν π ρ ό τ ι ν ο ς ε ἰ ς τ ὸ μ έ γ α ρ ο ν τ ῆ ς Ἱ. Σ υ ν ό δ ο υ ἐ π ε σ κ έ φ θ η τ ο ὺ ς ἀ π ο τ ε λ ο ῦ ν τ α ς α ὐ τ ὴ ν σ ε β. ἀ ρ χ ι ε ρ ε ῖ ς, μ ε θ᾿ ὧ ν π α ρ έ μ ε ι ν ε σ υ ν ο μ ι λ ῶ ν ἐ π ὶ μ ί α ν κ α ὶ ἡ μ ί σ ε ι α ν (ἀριθ. 1 $^1/_2$) ὥ ρ α ν περὶ διαφόρων ἐκκλ. καὶ κοινωνικῶν ζητημάτων». Ἡ «Ν. Σιὼν» τῶν Ἱεροσολύμων ἀνέγραψεν ἁπλῶς ὅτι κατ᾿ Ἀπρίλιον 1934 ἀφίκετο ἐκεῖ ὁ Βελίτσης Ἀνδρέας, βοηθὸς τοῦ μητροπολίτου Βάρνης.

[4] Δὲν γνωρίζομεν κατὰ πόσον θὰ ἠδυνάμεθα ν᾿ ἀποδώσωμεν σημασίαν τινὰ εἰς τὴν κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1934 συνελθοῦσαν συνέλευσιν τῶν Ὀρθοδόξων ἐν Βουλγαρίᾳ σωματείων» (206 τὸν ἀριθμόν).

τοῦ Σχίσματος τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας καθίστατο προβληματική[1].

§ 4. Ἡ ματαίωσις τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος ὑπὸ τῆς Βουλγαρικῆς Ἱεραρχίας καὶ οἱ λόγοι οἱ προκαλέσαντες ταύτην. Ἡ στάσις τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν.

α. Ἐνῷ λοιπὸν οἱ ἡμέτεροι ἀνέμενον, ὡς μὴ ὤφελε, τὴν τελικὴν ἀποδοχὴν τῶν ἀνωδύνων καὶ ἐλαφρῶν ὅρων περὶ ἄρσεως τοῦ Σχίσματος, ἐκ μέρους τῆς Ἐπαρχιακῆς Συνόδου τῶν Βουλγ. Ἀρχιερέων, ὁ Βιδύνης Νεόφυτος, ὡς ἀντιπρόεδρος τῆς Συνόδου τῆς Βουλγ. Ἐκκλησίας, διὰ τοῦ ἀπὸ 31 Δεκεμβρίου 1934 γράμματος αὐτοῦ πρὸς τὸν τοποτηρητὴν τοῦ Θρόνου Ἱεροσολύμων ἀνεκοίνου, «ὅτι ἐν τῇ κατὰ Δεκέμβριον συνελεύσει τῶν Ἱεραρχῶν τῆς Βουλ. Ἐκκλησίας, τὸ ζήτημα τοῦτο συνεζητήθη μετὰ τῆς προσηκούσης σοβαρότητος, ἀλλ' ἕνεκα τῆς γενικῆς καταστάσεως καὶ τῆς ἐπελθούσης μετατροπῆς (transformation)[2] τῶν δυνάμεων, εἰς ἣν ἀσχολοῦνται αὗται, ἡ συνέλευσις τῆς Ἱεραρχίας ἐπείσθη, ὅτι αἱ περιστάσεις αὗται οὐδόλως εἰσὶν εὐνοϊκαὶ πρὸς τελείαν λύσιν τοῦ ζητήματος κατὰ τὴν παροῦσαν στιγμήν»[3]. Ἡ Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας ἀνέμενεν «εὐνοϊκωτέρας ἡμέρας διὰ τὴν ἤρεμον λύσιν τοῦ τόσον σπουδαίου ζητήματος» καὶ μόνον ἡ Σύνοδος ηὐχαρίστει «διὰ τὴν πρόθυμον καὶ συγκινητικὴν... μεσολάβησιν ἐν τῷ ἀρξαμένῳ ἁγίῳ ἔργῳ», ὅπερ ἤλπιζε νὰ ἀχθῇ ποτε εἰς «αἴσιον πέρας». Δυνάμεθα ἐνταῦθα νὰ διατυπώσωμεν τὴν πιθανὴν σκέψιν, ὅτι ἴσως οἱ εὐνοοῦντες τὴν ἄρσιν νὰ ἦσαν ἀρκετοὶ ἐν τῇ Δ. Συνόδῳ. Ἡ δημοσίευσις τῶν ἀρχείων θὰ μᾶς διαφωτίσῃ ἴσως κάποτε περὶ τῶν προσώπων καὶ παραγόντων, οἵτινες συνείργησαν εἰς τὴν μετατόπισιν καὶ ματαίωσιν τῆς ἀρχικῆς ἀποφάσεως περὶ ἄρ-

---

[1] Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν ὅτι τοῦ κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1933 ἐν Τζουμαγιᾷ συγκροτηθέντος συνεδρίου τῶν μακεδονικῶν Βουλγαρικῶν ὀργανώσεων προήδρευσε μητροπολίτης. Οἱ Βούλγαροι ὡμίλουν καὶ τότε ὅπως καὶ τώρα περὶ «ἀπελευθερώσεως» τῆς Μακεδονίας, ἐννοεῖται τῆς τε Σερβικῆς καὶ Ἑλληνικῆς. Πιτινέλη σελ. 81. Τῷ 1933 αἱ Ἑλληνοβουλγαρικαὶ καὶ Βουλγαροσερβικαὶ σχέσεις εὑρίσκοντο εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον, (αὐτόθι σ. 89), ἀλλ' αἱ διαθέσεις τῆς τε Ἑλλάδος καὶ Γιουγκοσλαβίας περὶ εἰρηνεύσεως μετὰ τῆς Βουλγαρίας ἦσαν πάντοτε ζωηραί. Οἱ Ἕλληνες συγκατετέθησαν ἵνα ὁ κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1933 εἰς Σόφιαν μεταβαίνων Τοῦρκος Πρωθυπουργὸς ζητήσῃ τὴν προσχώρησιν εἰς τὸ Ἑλληνοτουρκικὸν σύμφωνον. Οἱ Βούλγαροι ἠρνήθησαν. Σημεῖα κατευνασμοῦ ὑπῆρχον (σελ. 164 - 5 καὶ 173 - 4)· ἀλλ' ἡ Βουλγαρία ἠκολούθει τὸν δρόμον της ὡς δυνάμεως ἐπιθυμούσης νὰ διασπάσῃ τὴν Βαλκανικὴν ἑνότητα διὰ νὰ ἐπανέλθῃ κάποτε εἰς τὸ ὄνειρον τῆς Μεγάλης Βουλγαρίας τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.

[2] Ὁ Α. Χρύσανθος ἀποδίδει διὰ τοῦ μᾶλλον «μεταμορφώσεως» τῶν δυνάμεων.

[3] «Ὀρθοδοξία» ἔνθ' ἀνωτ. σ. 81.

σεως τοῦ Σχίσματος. Ὅτι κύριος παράγων ὑπῆρξε τὸ Μακεδονικὸν Κομιτάτον πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον [1].

Τὴν ἀπροσδόκητον διὰ τοὺς ἡμετέρους ἀναβολὴν (ἀκριβέστερον ματαίωσιν), τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, ἀνεκοίνωσεν ὁ νέος τοποτηρητὴς τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων Μαδάβων Μελίτων (ὁ διαδεξάμενος τὸν ἀποθανόντα Κελαδίωνα) εἰς τὸν Οἰκ. Πατριάρχην Φώτιον Β. διὰ τοῦ ἀπὸ 16 Ἰανουαρίου 1935 γράμματος.

Ἡ ἀλγεινὴ ἐντύπωσις ἡ προκληθεῖσα ἐν Κων/πόλει ἐκ τῆς ἀποφάσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας ἀποτυποῦται εἰς τὴν ἀπὸ 19 Φεβρ. 1935 [2] πατριαρχικὴν ἐπιστολὴν τὴν ἀπευθυνθεῖσαν πρὸς τὰ Πατριαρχεῖα Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων, Σερβίας καὶ Ρουμανίας καὶ τὰς αὐτοκεφάλους Ἐκκλησίας Κύπρου, Ἑλλάδος καὶ Πολωνίας [3]. Ἐν αὐτῇ τῇ ἐπιστολῇ ὁ Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος ἐπισυνάπτων ἀντίγραφα τῶν διαμειφθέντων ἐπισήμων ἐγγράφων (περὶ ὧν ἀνωτέρω) παρετήρει, ὅτι πρὸς τὴν πρὸ πενταετίας πρότασιν τῆς Διορθοδόξου Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, δὲν ἠδύνατο «ἵνα μὴ μετὰ πάσης ἐλπίδη τιμῆς καὶ πρόφρονος καὶ εἰλικρινοῦς γνώμης καὶ προαιρέσεως... ἡ Μήτηρ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ἥτις οὐδέποτε ἀπ᾽ ἀρχῆς τῆς θλιβερᾶς ῥήξεως ἐπαύσατο διαπνεομένη ὑπ᾽ ἀγάπης καὶ ἐγκαρδίου ἀγαθῆς διαθέσεως πρὸς τὴν ἐκ παντὸς τρόπου τῆς εἰρήνης καὶ ἀδελφικῆς σχέσεως ἀποκατάστασιν, πάντοτε καὶ ἐν πάσῃ εὐκαιρίᾳ τοῦτο ἐκδηλώσασα καὶ ἐπιμαρτυρήσασα». Διὰ τοῦτο καὶ ἀσμένως ἀπεδέχθη τὴν μεσολάβησιν τῆς Ἐκκλ. Ἱεροσολύμων. Τονίζων περαιτέρω ὁ ἀείμνηστος Πατριάρχης, ὅτι ἀπὸ τὰ ἐπισυναπτόμενα ἠδύναντο αἱ λοιπαὶ Ἐκκλησίαι νὰ ἀντιληφθῶσι τὴν προθυμίαν καὶ προσπάθειαν, τὴν πρόφρονα καὶ ζηλευτὴν ἀδελφικὴν ἀγάπην τῶν Ἐκκλησιῶν Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἱεροσολύμων κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν διαπραγματεύσεων ἐπάγεται «καὶ ἦν ἤδη ἡ ἐλπὶς ἡμῶν πολλὴ ἐπὶ πᾶσι καὶ ὡς βεβαίαν ἤδη καὶ προσεχεστάτην τὴν πλήρη καὶ αἰσίαν

---

[1] Α. Χρυσάνθου, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 17. Ἡ πολιτικὴ αὕτη τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ἐπιθυμούσης νὰ παραμείνῃ εἰς τὴν ἀπομόνωσιν, ἦτο συνεπὴς πρὸς τὴν ὅλην ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Βουλγαρικῆς Κυβερνήσεως ἀρνουμένης νὰ μετάσχῃ τῆς Βαλκανικῆς συνεννοήσεως. Καὶ οἱ Σέρβοι ὅμως καίτοι μετέχοντες τοῦ Βαλκανικοῦ συμφώνου ἐπεθύμουν μᾶλλον Γιουγκοσλαβοβουλγαρικὴν συνεννόησιν. (Πιπινέλη σελ. 202 ἑξ.), ἣν ἐφαίνοντο ἐνθαρρύνοντες οἱ Βούλγαροι. Ἡ πολιτικὴ τῶν Βουλγάρων ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἰδέας ταύτης καὶ τῆς διασπάσεως τῆς Βαλκανικῆς Συνεννοήσεως (αὐτόθι σ. 257 καὶ 309).

[2] Ἐσφαλμένως ὁ Α. Χρύσανθος, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 17 ἀναφέρει ὡς ἔτος τὸ 1936.

[3] Ἴδε τὸ κείμενον ἐν «Ὀρθοδοξίᾳ» 1935 σελ. 52-3.

τῶν πάντων ἔκβασιν ἐλογιζόμεθα... ἐνῷ ἐχαίρομεν ἤδη ἐλπίζοντες ἐν τάχει χαροποιήσειν καὶ τὰς Ἁγίας ἀδελφὰς Ἐκκλησίας διὰ τοῦ ἀγγέλματος τῆς ἐκ τοῦ σώματος τῆς Ὀρθοδόξου παρατάξεως ἄρσεως τοῦ θλιβεροῦ τῆς διαιρέσεως σκόλοπος ὅτε πρό τινος ἐπῆλθεν ἀδόκητος ἀνακοπή[1] ἐν τῇ ὁσίᾳ καὶ αἰσίᾳ τῶν πραγμάτων πορείᾳ, θλίβουσα μὲν μεγάλως ἡμᾶς, ἀναμφιβόλως δὲ καὶ τὰς λοιπὰς ἀδελφὰς Ἐκκλησίας λυπήσασα».

Ὁ Πατριάρχης ἐν τοῖς ἐφ᾿ ἑξῆς κρίνων τὸν λόγον τῆς διακοπῆς τῆς τελικῆς διακανονίσεως τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος, ἐνῷ οἱ ὅροι ταύτης εἶχον γίνει κατ᾿ ἀρχὴν παραδεκτοὶ παρατήρει ὀρθῶς, ὅτι αἱ «δύσκολαι περιστάσεις ἀκριβῶς, αἵτινες ἄλλωστε καὶ σχέσιν ἄμεσον καὶ πραγματικὴν οὐ δύνανται ἔχειν πρὸς τὴν ἱερὰν διακανόνισιν τῆς καθαρῶς ἐκκλ. διαφορᾶς»[2], ἀπετέλουν ἕνα ἐπὶ πλέον λόγον «ἵνα ἔτι μᾶλλον καὶ μετὰ μείζονος σπουδῆς ἐπιδιωχθῇ ἢ ἐπιτευχθῇ ἡ ἱερὰ καὶ τοῖς πᾶσιν ἐφετὴ διακανόνισις, «ἡ ὁποία ἐκτὸς τῆς ὀφειλετῆς ἀποκαταστάσεως τῶν μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν Ἐκκλησιῶν... ἀδελφικῶν σχέσεων, σπουδαίως καὶ εἰς τὴν τῆς ὅλης Ὀρθοδόξου παραστάσεως καὶ παρατάξεως ἐνίσχυσιν συντελεῖ».

Παρήγορον ὅμως ἐθεώρει ὁ Πατριάρχης, ὅτι ἡ ἀπόφασις τῆς ἀναβολῆς δὲν ὠφείλετο εἰς ἀντιθέτους ἀντιλήψεις ἐπὶ τῆς κατ᾿ οὐσίαν ἐπελθούσης συμφωνίας, ἀλλ᾿ εἰς τὰς περιτάσεις. Ἀναμφιβόλως ὅμως εἶχε δίκαιον ὁ Πατριάρχης, ὡς βλέπων τὰ πράγματα ἀπὸ καθαρῶς ὀρθοδόξου καὶ κανονικῆς σκοπιᾶς, ὅτι αἱ περιτάσεις ἦσαν ἄσχετοι πρὸς τὸ προκείμενον ζήτημα. Ἀλλ᾿ ὅτε Πατριάρχης καὶ οἱ ἡμέτεροι γενικῶς παρεγνώριζον τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Βούλγαροι σχεδὸν πάντοτε ἀπὸ τὸν θ΄. αἰῶνος εἶχον καὶ ἔχουν, ὑπὸ οἱονδήποτε πολιτικὸν καθεστὼς καὶ ἂν διαβιοῦν, ἀναλλοιώτους πολιτικοὺς σκοπούς, ἐπεκτάσεως καὶ κυριαρχίας ἐπὶ τῶν Βαλκανίων. Ἐλησμόνουν ἴσως, ὅτι ἡ Βουλγαρικὴ Ἐξαρχία ἐξηρτᾶτο ἐκ τοῦ Ὑπουργείου τῶν ἐξωτερικῶν.

Τοὺς σκοπούς των μετὰ προσοχῆς, ὡς εἴδομεν, ἐνεφάνισαν κατὰ τὰς ἐν Ἱεροσολύμοις διαπραγματεύσεις ἀλλὰ καὶ ταχέως ἀπέσυρον. Τοὺς πραγματικοὺς λόγους, οἵτινες ὤθησαν εἰς τὴν λῆψιν τῆς ἀποφάσεως δὲν ἠδύναντο βεβαίως οἱ Βούλγαροι νὰ ἐκθέσουν δημοσίᾳ, διότι θ᾿ ἀπεδείκνυον πόσον ἐθνικὴ εἶναι ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ Οἰκ. Πατριαρχεῖον. Παρὰ ταῦτα κατ᾿ Αὔγουστον τοῦ 1935 ὁ Μητροπολίτης Βιδινίου Νεόφυτος φέρεται δηλώσας εἰς τὴν ἐφημερίδα «Οὔτρο», ἀπαντῶν εἰς ἐρώτησιν περὶ τοῦ σημείου εἰς ὃ εὑρίσκεται τὸ ζήτημα τοῦ Σχίσματος, «ὅτι ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία συνεζήτησε μὲν περὶ αὐτοῦ ἐν τῇ Συνόδῳ», ἀλλὰ λόγοι

---

[1] Τοῦτο ἐπαναλαμβάνει κατωτέρω.

[2] Τὴν παρατήρησιν ταύτην ἐπαναλαμβάνει ἐνειδκτικῶς καὶ κατωτέρω.

πολιτικοὶ ἀναγκάζουν αὐτὴν ν' ἀναβάλη τὴν περαιτέρω συζήτησιν, ὅτι ὅμως ἡ Σύνοδος εἶχε πρόσκλησιν διὰ τὴν μέλλουσαν νὰ συγκληθῆ Σύνοδον. Οὕτως ἔχομεν ἀπὸ ἐπίσημα χείλη σαφῆ ὁμολογίαν περὶ τοῦ αἰτίου τῆς ματαιώσεως τῆς συμφωνίας τῶν Ἱεροσολύμων[1].

Οὐδεὶς καλῆς πίστεως ἐρευνητὴς τοῦ προκειμένου προβλήματος μικτοῦ χαρακτῆρος (ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἐθνικοῦ) δύναται νὰ ἀρνηθῆ, ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος δὲν εἶχε συμφέρον ν' ἀρθῆ τὸ Σχίσμα. Ἀναμφισβητήτως ἡ διατήρησίς του ἀπετέλει ἕνα ἐπὶ πλέον παράγοντα καὶ φραγμόν, συντελοῦντα εἰς τὸν διαχωρισμὸν Ἑλλήνων καὶ βουλγαριζόντων ἐν τῇ Βαλκανικῇ καὶ τῇ Β. Ἑλλάδι, ἔνθα ἀνάξια λόγου ὑπολείμματα βουλγαριζόντων καταλειφθέντα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ[2], ἕνεκα τῆς ἀπρονοησίας καὶ τοῦ κομματισμοῦ τῶν ἡμετέρων, ἀποτελοῦν τὴν βάσιν τῶν αἰωνίων βουλγαρικῶν ἀξιώσεων.

Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἑλληνικότητος τῶν ἐν Β. Θράκῃ καὶ Β. Μακεδονίᾳ ἑλληνοορθοδόξων πληθυσμῶν ἐπίσης ἦτο χρήσιμος ἡ διατήρησις τοῦ Σχίσματος. Ἡ Ἑλληνικὴ ὅμως Ἐκκλησία καὶ δὴ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀρνηθῆ τὴν ζητουμένην ἄρσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἐφ' ὅσον θὰ ἤροντο ἐκ τοῦ μέσου τὰ κανονικὰ ἐμπόδια[3]. Τοὺς ἐθνικοὺς ὅμως λόγους δὲν ἠδύνατο νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψει τὸ Οἰκουμ. Πατριαρχεῖον, ὅπως δὲν τοὺς ἔλαβεν ὑπ' ὄψει κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῦ Μακεδονικοῦ ζητήματος, ὅτε ὁ Πατριάρχης Ἄνθιμος Ζ'. ὑπέδειξεν εἰς τὸν ἐν Κων)πόλει Πρεσβευτὴν τῆς Ἑλλάδος ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν πρέπει νὰ φυλετίζῃ[4].

Ἀκριβῶς δὲ διότι οἱ ἡμέτεροι εἶχον εἰλικρινῆ διάθεσιν νὰ ἄρουν ἀπὸ τοῦ μέσου τὸ Βουλγαρικὸν Σχίσμα, ἀφοῦ τὸ ὕπατον συμφέρον τῆς ἑνότητος τῆς Ὀρθοδοξίας (δι' ἣν πάντοτε ὑπέχει εὐθύνην μείζονα ὁ Οἰκ. Θρόνος, ἐκ παραδόσεως μακρᾶς) ἀπῄτει τοῦτο, δὲν ἤθελον νὰ πιστεύσουν, ὅτι σοβαροὶ ἐθνικοὶ λόγοι ἢ μᾶλλον ὁ ἐθνικὸς σωβινισμὸς τῶν Βουλγάρων δὲν ἐπέτρεπον εἰς τὴν Βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν

---

[1] Ταύτην τὴν σημείωσιν εὗρον ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὴν «Ἐκκλησίαν» τοῦ 1935 σ. 270.

[2] Ἴσως σκοπίμως, μετὰ τὴν σύμβασιν Καφαντάρη—Μολώφ, (1924). Πρβλ. Γερ. Ι. Κονιδάρη: Ἐφημερὶς «Βραδυνή» ἔνθ' ἀνωτ.

[3] Τῷ 1913 ἀπεμακρύνθη ἐκ Κων)πόλεως ἐξαναγκασθεὶς ὁ τελευταῖος Βούλγαρος Ἔξαρχος Λοφτσοῦ Ἰωσὴφ καὶ ἀπέθανεν τῷ 1915. Ἔκτοτε οὐδεὶς ἐξελέγη ἔξαρχος μέχρι τοῦ 1945, ὡς θὰ ἴδωμεν. Ἤδη πρότερον ἡ Βουλγαρία ἦτο ἡγεμονία (1878) καὶ ἀπὸ τοῦ 1908 Βασίλειον καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐδικαιοῦτο νὰ ἀποκτήσῃ αὐτοκέφαλον Ἐκκλησίαν.

[4] Ν. Βλάχου: Τὸ Μακεδονικὸν ὡς φάσις τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος, ἐν Ἀθήναις 1935. σελ.182-3

νὰ ἐπιζητήσῃ εἰλικρινῶς τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος.

Οἱ σοβαροὶ αὐτοὶ σωβινιστικοὶ λόγοι εἶναι σήμερον δι' ἡμᾶς προφανεῖς μετὰ τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1939—1944. Ὅταν οἱ Βούλγαροι ἐδέχθησαν τὴν συζήτησιν περὶ ἄρσεως τοῦ Σχίσματος ἡ πολιτικὴ κατάστασις τῆς Εὐρώπης καὶ ἰδίως τῆς Βαλκανικῆς ἦτο ἐντελῶς διάφορος ἐκείνης, ἡ ὁποία διεμορφώθη μετὰ τὸ 1933.

Καὶ κατὰ μὲν τὰ ἔτη 1930—1932 δὲν ἐφαίνετο ἐν Εὐρώπῃ κανεὶς πολιτικὸς συνασπισμὸς πρὸς ὃν θὰ ἠδύνατο νὰ προσανατολισθῇ καὶ νὰ στηριχθῇ ἡ Βουλγαρικὴ πολιτική. Τότε ἡ Γερμανία ἐπάλαιεν ἐσωτερικῶς διὰ τὴν ἀνάδειξιν ἰσχυρᾶς τινος πλειοψηφίας. Αἱ συνθῆκαι ὅμως, αἵτινες ἐδημιουργήθησαν ἐκεῖ καὶ μετ' ὀλίγον διὰ ταύτης εἰς τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην, διὰ τῆς ἀνόδου τοῦ Χίτλερ εἰς τὴν ἀρχὴν κατὰ τὴν 30ην Ἰανουαρίου 1933, ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν τῆς ἐξελίξεως τῆς τελευταίας δεκαετίας, ὅτε καὶ ἐξεδηλώθη ἡ πλήρης ἀδυναμία τῶν Δυτικῶν Συμμάχων νὰ ἐπέμβουν ἀποτελεσματικῶς εἰς τὰ πράγματα τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης διὰ νὰ διατηρήσουν τὴν συνθήκην τῶν Βερσαλλιῶν.

Κατὰ τὸ 1934 ἡ θέσις τοῦ Χιτλερικοῦ καθεστῶτος, συνεργαζομένου μετὰ τῆς Φασιστικῆς Ἰταλίας, ὄχι μόνον ἦτο ἐξησφαλισμένη, ἀλλὰ εὑρίσκετο εἰς τὴν ἄνοδον, ἐνῷ ἀντιθέτως ἡ δύναμις τῆς Μ. Βρεττανίας καὶ τῆς Γαλλίας εὑρίσκετο εἰς τὴν κατιοῦσαν. Ἡ Ρωσσία τότε δὲν ἠδύνατο νὰ ἀσκήσῃ σημαίνουσαν ἄμεσον ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς. Τοὐναντίον εἰς τὴν Βαλκανικὴν καὶ τὴν Μέσην καὶ τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην ἐδημιουργοῦντο δύο συνασπισμοί, ἤτοι ἡ Μ. Ἀντὰντ (Τσεχοσλοβακία, Ρουμανία καὶ Νοτιοσλαυΐα) καὶ ὁ Βαλκανικὸς Συνασπισμός, οὗτινος βάσις ἦτο ἡ ἑλληνοτουρκικὴ φιλία (1930). Οἱ δυσμενεῖς ὅροι, ὑφ' οὓς εὑρίσκετο ἡ Βουλγαρία μέχρι τοῦ 1933, εὑρισκομένη ἐν τῷ μέσῳ δύο συνασπισμῶν, ἐξηνάγκασαν ταύτην νὰ ὑπογράψῃ τὴν ἑλληνοβουλγαρικὴν συμφωνίαν τῆς Θεσσαλονίκης (1936) διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ὅμως ἐπανεξοπλισμόν της.

Ἀπὸ τοῦ 1934 ὅμως, ὡς εἴδομεν, ἡ κατάστασις παρουσιάζει ἕνα νέον παράγοντα τὴν ἄνοδον τῆς δυνάμεως τῆς πρώην πιστοῦ συμμάχου τῆς Βουλγαρίας Γερμανίας. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ Βουλγαρία, ἡ ἔχουσα, ὡς εἴδομεν, ἀναλλοιώτους σκοπούς, ἤρχισε νὰ γίνεται ἐπιφυλακτικὴ καὶ νὰ μὴ προβαίνῃ εἰς παραχωρήσεις. Φυσικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ πολιτικὴ τοῦ Μακεδονικοῦ Κομιτάτου εὗρε νέα στηρίγματα εἰς τὴν διαμορφουμένην πολιτικὴν κατάστασιν τῆς Εὐρώπης, τῆς ὁποίας ὁ ὁρίζων ἤρχισε νὰ θολοῦται ἀπὸ τοῦ 1934. Ἡ ἐθνικιστικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική, λοιπόν, τῶν Βουλγάρων ἐπέδρασε φυσικῶς ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐπὶ τῶν κατευθύνσεων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας, ἐξαρτωμένης ἀνέκαθεν καὶ ἀπολύτως καὶ περισσότερον ἀπὸ οἱανδήποτε ἄλλην Βαλκανικὴν χώραν—παρομοίαν ἐξάρτησιν παρουσίαζε παλαιότερον μέχρι τοῦ 1917 ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρωσσίας

ἀπὸ τὸ Τσαρικὸν καθεστώς, ὅπως καὶ νῦν (ἀπὸ τοῦ 1945) ὑπὸ τὸ Σοβιετικὸν—ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Βουλγαρίας, παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν σχετικὴν διοικητικὴν αὐτονομίαν, δι' ἣν ἠγωνίζοντο οἱ Βούλγαροι κληρικοί [1]. Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Βουλγαρίας καὶ ἡ τῆς Βουλγαρικῆς ἐξαρχίας συνέπιπτον, δι' ὃ καὶ ἡ πρώτη ἐπροστάτευε τὴν β'. ἐν Τουρκίᾳ, καὶ ἡ δευτέρα ἠκολούθησε, κατὰ τὰς κατακτήσεις 1914—1918, τὴν πρώτην.

Τὰ αὐτὰ συνέβησαν καὶ ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει. Κατὰ τὸ 1930, ὅτε αἱ διεθνεῖς συνθῆκαι ἐπέβαλλον πολιτικὴν φιλικὴν πρὸς τοὺς γείτονας ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ἐδέχθη τὰς διαπραγματεύσεις διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος καὶ κατὰ τὸ 1934, ὅταν ἤρχισαν αἱ νέαι πολιτικαὶ ζυμώσεις εἰς τὴν Εὐρώπην [2] καὶ τὸ ὄνειρον τῆς Μ. Βουλγαρίας ἐφαίνετο νὰ ἔχῃ ἔστω καὶ ἀμυδρὰς ἐλπίδας πραγματοποιήσεως, αἱ διαπραγματεύσεις διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος διεκόπησαν. Καὶ οἱ ὠθήσαντες εἰς τὴν διακοπὴν ἐπέπρωτο μετ' ὀλίγα ἔτη νὰ δικαιωθοῦν ἔστω καὶ προσωρινῶς εἰς τὰς προβλέψεις των.

***

β. Διεγράψαμεν ἀνωτέρω τὴν στάσιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου αἰφνιδιασθέντος ἐκ τῆς ἀναβολῆς τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος καὶ πρέπει νὰ σημειώσωμεν τί γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἀπαντήσεων τῶν Πατριαρχείων καὶ Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν.

Ἐκ τούτων ἐδημοσιεύθησαν αἱ ἀπαντήσεις μόνον τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀλεξανδρείας καὶ Κύπρου [3], μοὶ εἶναι δὲ ἄγνωστον ἂν αἱ λοιπαὶ Ἐκκλησίαι ἀπέστειλαν ἀπαντήσεις, διότι κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη τοῦ Περιοδικοῦ «Ὀρθοδοξία» δὲν ἀνεῦρόν τι τὸ σχετικόν.

1. Ὁ ἀείμνηστος Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μελέτιος ἀπαντῶν τὴν 11 Ἀπριλίου 1935 εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν ἐγκύκλιον τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου ἀνακοινοῦντος τὴν ἀπροσδόκητον ἀναβολὴν τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγ. Σχίσμα-

---

[1] Πρβλ. Ἐφ. Καρπαθίου (νῦν μητρ. Κῶ) Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία, ἐν τῇ Θρησ. καὶ Χρ. Ἐγκυκλ. Β' σ. 679 ἑξ Αἱ διαφοραὶ ἀντιλήψεων Βουλγαρικοῦ κλήρου καὶ πολιτικῆς ἀφεώρον οὐχὶ τὴν ἐξωτερικήν, ἀλλὰ τὴν αὐτονομίαν τῆς Βουλ. Ἐκκλησίας εἰς τὰ ἐσωτερικὰ ζητήματα.

[2] Εἴδομεν, ὅτι εἰς τὸ τελευταῖον ἔγγραφόν της ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία (Ὀρθοδοξία 1935 σ. 81) μεταχειρίζεται τὴν σκοτεινὴν ἔκφρασιν «ἀλλ' ἕνεκα τῆς γενικῆς καταστάσεως ἐν ᾗ εὑρίσκονται αἱ κεχωρισμέναι Ἐκκλησίαι καὶ τῆς ἐπελθούσης ζυμώσεως (transformation) τῶν δυνάμεων, εἰς ἣν ἀσχολοῦνται αὗται, ἡ συνέλευσις τῆς Ἱεραρχίας» κλπ. Μήπως ἀκουσίως προδίδει τι ἡ ἔκφρασις αὕτη;

[3] Ὀρθοδοξία 1935 σ. 162 ἑξ. Αἱ σκέψεις τῆς Ἐκκλ. Ἱεροσολύμων εἶχον διατυπωθῆ κατὰ τὴν ἀναγγελίαν τῆς ἀναβολῆς τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος (ἀνωτέρω). Κατ' ἀκολουθίαν ἐλλείπουν αἱ γνῶμαι τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀντιοχείας, Ἑλλάδος κ. ἄ. Βαλκανικῶν.

τος παρετήρει, ὅτι κατεννόησεν «ἔκ τε τῆς ἐκθέσεως καὶ τῶν συνημμένων ἐγγράφων τὸ εἰλικρινὲς τῶν προθέσεων τῆς Ἁγιωτάτης ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησίας, ὅπως δοθῇ δεξιὰ κοινωνίας τῇ ἀπεσχισμένῃ ἀδελφῇ ἐν πίστει, Ἐκκλησίᾳ καὶ γένηται εἰρήνη». Ὁ Ἀλεξ. συμμεριζόμενος τὴν λύπην τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως «ἐκ τοῦ προσκόμματος τῶν ἐνεργειῶν, εἰς πρόοδον ταχέως χωρουσῶν» ἐδήλου ὅτι συμμερίζεται τὴν ἀντίληψιν τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου ὅτι «εἷς ἐπὶ πλέον λόγος περὶ εἰρηνεύσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ἔστι καὶ ἡ κατάστασις, ἣν ἡ τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ Ἱεραρχίας ἀπόφασιν προβάλλει ὡς δικαιολογίαν τῆς ἀναβολῆς... Πρόδηλον γάρ, ὅτι σπουδαίως ἂν συμβάλοιτο εἰς τὴν γενικωτέραν εἰρήνην ἡ τῆς ἐκκλ. εἰρήνης ἀποκατάστασις. Ἀλλ᾽ ὡς ἔοικεν, οὔπω ἥκει τὸ πλήρωμα τῶν καιρῶν, ὅπως ἀρθῇ τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ καὶ δέον ἄρα ἐπιμεῖναι ἡμᾶς κρούοντας τὴν θύραν τοῦ Κυρίου κλπ.».

Ἀλλ᾽ ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας δὲν ἐξέφραζεν ἁπλῶς τὰς ὀρθὰς ταύτας διαπιστώσεις οὐδὲ ἐξεδήλου μόνον τὴν πρόθεσιν συνεχίσεως τῆς προσπαθείας πρὸς ἄρσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἐκκλ. Σχίσματος, παρὰ τὴν ἐκδηλωθεῖσαν κακὴν πρόθεσιν τῶν Βουλγάρων, ἀλλὰ καὶ προσέθετε τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά· «βλέπομεν δ᾽ ὅμως καὶ σημαντικόν τι κέρδος ἐν τῇ ἀποτυχούσῃ προσπαθείᾳ. Κατεδείχθη δῆλον ὅτι δι᾽ αὐτῆς, ὅτι ἡ Ἁγιωτάτη Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως, ὡς οὐδεμιᾶς ἐφείσθη θυσίας ὅπως ἀποφευχθῇ τὸ Σχίσμα, οὕτω καὶ οὐδεμιᾶς ὀλιγωρεῖ πρὸς ἄρσιν αὐτοῦ. Ἔστι δὲ τοῦτο πρὸς ἔπαινον τοῦ εἰρηνοποιοῦ πνεύματος αὐτῆς». Εἰς τὴν ἐπιγραμματικὴν αὐτὴν διατύπωσιν δὲν παρίσταται ἀνάγκη νὰ προσθέσωμέν τι, διότι διαπιστώνει γεγονότα καὶ προθέσεις τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε πάντοτε νὰ θυσιάζηται ὑπὲρ τῶν γενικωτέρως εὐγενῶν σκοπῶν.

2. Ἀπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα διέπεται καὶ ἡ ἀπάντησις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, ἐκπροσωπουμένης ἀπὸ τὸν ἀείμνηστον τοποτηρητὴν τότε Πάφου Λεόντιον, ὁ ὁποῖος ἦτο φύσις ἀγωνιστικὴ καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἀπάντησίς του εἶναι ζωηροτέρα. Ἐδόθη δὲ ἡ ἀπάντησις τοῦ ἀειμνήστου Λεοντίου ἀπὸ συμφώνου μετὰ τῶν ἐξορίστων μητροπολιτῶν Κυρηνείας Μακαρίου (τοῦ ἀειμνήστου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου) καὶ τοῦ ἀειμνήστου Κιτίου Νικοδήμου, πρὸς οὓς ἐκοινώνησε διὰ γραμμάτων. Ἐκ τῆς ἀπαντήσεως ταύτης εἶναι ἄξιον σημειώσεως τὸ λεγόμενον, ὅτι «αἱ δυσχερεῖς περιστάσεις, ἐν αἷς εὕρηνται ἀδελφαί τινες Ἐκκλησίαι καὶ ἃς ὡς λόγον τῆς περὶ ἀναβολῆς ἀποφάσεως αὐτῆς προὐβάλετο ἡ Βουλγαρικὴ Ἱεραρχία οὐκ ἔχουσι μὲν ἄμεσον καὶ πραγματικὴν σχέσιν πρὸς τὴν διακανόνισιν τοῦ ζητήματος τούτου, ἐπιβάλλουσι δὲ τοὐναντίον τὴν μετὰ μείζονος σπουδῆς ἐπιδίωξιν καὶ ἐπίτευξιν τῆς διακανονίσεως ταύτης, ὥστε ἐνισχυθῆναι ἐντεῦ-

θεν τὴν ὅλην Ὀρθόδοξον παράστασιν καὶ παράταξιν πρὸς εὐχερεστέραν τῶν δυσχερειῶν κατανίκησιν».

Ὁ ἀρχιεπισκοπεύων τῆς Κύπρου φαίνεται περισσότερον συμμεριζόμενος ἀπολύτως τὴν ἄποψιν, ὅτι ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν διατύπωσιν τῶν ὅρων «ἄκραν ἐπεδείξατο πρὸς τὴν Βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν ἀγάπην καὶ ἐπιείκειαν καὶ συγκατάβασιν», πρᾶγμα ὅπερ, ὡς εἴδομεν, εἶναι ἀληθές. Ἀλλ' ὁ ἀείμνηστος ἀρχ/πος Λεόντιος προχωρεῖ ἔτι περαιτέρω καὶ παρατηρεῖ, ὅτι ἡ τοιαύτη ἐπιείκεια ἠδύνατο νὰ ἐκληφθῇ ὑπὸ μὲν τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας «ὡς ἀδυναμία, ὑπὸ δὲ τῶν λοιπῶν Ὀρθ. Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν ὡς ἐξικνουμένη μέχρι παρεκκλίσεως ἀπὸ τοῦ αὐστηροῦ πνεύματος τῶν διεπόντων τὸ πολίτευμα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας Ἱερῶν κανόνων».

Ἐκφράζων δὲ μετὰ ταῦτα τὴν λύπην του, διότι «παρ' ἐλπίδα» ἡ Βουλ. Ἐκκλησία δὲν ἀνταπεκρίθη εἰς τὴν ἀγάπην τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας, εὔχεται ὁ Θεὸς νὰ «φωτίσῃ τὴν Ἱεραρχίαν τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἀναγνωρίζουσα τὸ σφαλερὸν καὶ ἀντικανονικὸν καὶ τῆς προσφάτου αὐτῆς στάσεως καὶ ἐπωφελουμένη τῆς ἐπιδειχθείσης αὐτῇ ἀγάπης καὶ ἐπιεικείας τῆς μητρὸς Ἐκκλησίας ἐπανέλθῃ τὸ ταχύτερον εἰς τὴν εὐθεῖαν κανονικὴν ὁδὸν καὶ οὕτως ἀποδοθῇ τοῖς φιλοστόργοις κόλποις τῆς μόνης Ἁγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας». Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καὶ ἐν τούτῳ ἐξέφραζε τὰς σκέψεις πάντων τῶν ἑλλήνων Ὀρθοδόξων, οἱ ὁποῖοι ἂν καὶ ὡς ἕλληνες δυσπιστοῦσι πρὸς τοὺς Βουλγάρους, ἐν τούτοις ὡς ὀρθόδοξοι ἔχοντες εὐρὺ πνεῦμα οὐδέποτε ἐσκέφθησαν ἐν τῷ συνόλῳ νὰ βλάψωσι τὴν Βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν.

Τοιουτοτρόπως διεκόπησαν αἱ τελικαὶ διαπραγματεύσεις διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ ἐκκλ. Σχίσματος, ἕνεκα λόγων ἀποκλειστικῶς πολιτικῶν καὶ ἐξ ὑπαιτιότητος τῆς Βουλγαρικῆς Ἱεραρχίας, τελούσης ἀπολύτως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῶν Βουλγαρικῶν Κυβερνήσεων οἱασδήποτε μορφῆς. Ἀλλ' ἂς στρέψωμεν ἤδη τὴν προσοχὴν εἰς τὰ γεγονότα, ἅτινα ἐπέφερον τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος μετὰ 10 ἔτη, ἤτοι ἐν ἔτει 1945.

ΜΕΡΟΣ Β.

Η ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΙΣ ΤΗΣ ΑΡΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟΥ ΣΧΙΣΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΝ ΤΟΥ 1945 ΚΑΙ Η ΑΝΑΚΗΡΥΞΙΣ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΟΥ

§5. Αἱ ἱστορικαὶ προϋποθέσεις τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος τῆς Βουλγρικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ κύριος παράγων τῆς ἀνακινήσεως τοῦ ζητήματος κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1944.

Εἴδομεν ἀνωτέρω, ὅτι πολιτικοὶ λόγοι συνέτειναν εἰς τὴν ἀναβολὴν τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος καὶ ἀπομένει νὰ ἐξετάσωμεν 1ον) τίνες ὑπῆρξαν οἱ πιθανοὶ παράγοντες οἱ συντελέσαντες εἰς τὴν αἰφνιδίαν πραγματοποίησιν τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγ. Σχίσματος, 2ον) πῶς ἤρθη τοῦτο, 3) καὶ ἐν συνεχείᾳ: τίνι τρόπῳ ἐγένετο ἡ ἀνακήρυξις τοῦ Αὐτοκεφάλου καὶ 4ον) ἂν καλῶς ἐγένετο ἡ ἄρσις.

Διὰ νὰ δώσωμεν ἀπάντησιν εἰς τὸ πρῶτον ζήτημα δέον νὰ μεταφερθῶμεν εἰς τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον τῆς ἐποχῆς, ἐν ᾗ προπαρεσκευάσθη ἡ νέα ἀνακίνησις τοῦ ζητήματος καὶ ἀκόμη διὰ βραχέων νὰ μνημονεύσωμεν τῶν γεγονότων, ἅτινα ἐμεσολάβησαν ἀπὸ τῆς λήψεως τῆς ἀποφάσεως τῆς Βουλγαρικῆς Ἱεραρχίας κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1934 περὶ ἀναβολῆς μέχρι τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1944.

***

Ἀναμφιβόλως ὁ διεθνὴς ὁρίζων ἤρχισε νὰ θολοῦται ἀπὸ τῆς ἀνόδου τοῦ Χίτλερ εἰς τὴν ἀρχὴν (30 Ἰανουαρίου 1933), οὕτως ὥστε κατὰ Δ/βριον τοῦ 1934 εἶχον ἱκανῶς μεταβληθῆ αἱ διεθνεῖς πολιτικαὶ προϋποθέσεις ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ὁποίων εἶχον ἀρχίσει αἱ διαπραγματεύσεις πρὸς ἄρσιν τοῦ Σχίσματος.

Οὕτως εἶναι φυσικόν, ὡς εἴδομεν, νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ ἀναπτέρωσις τῶν ἐλπίδων περὶ πραγμστοποιήσεως τῶν μεγαλοβουλγαρικῶν σχεδίων, εἰς ἃ ἀείποτε εὑρέθησαν σύμφωνοι ἥ τε Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία καὶ τὸ Κράτος ὑπὸ οἱονδήποτε πολιτικὸν καθεστώς, ὄχι μόνον συνέβαλον εἰς τὴν ἀναβολὴν τῆς ἑτοίμης λύσεως πρὸς ἄρσιν τοῦ Σχίσματος, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κατὰ τὰ ἀκολουθήσαντα ἔτη ἐγκατάλειψιν

ταύτης, ὅπως ἀποδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὰ ἔτη 1934—39, ὅτε ἐξερράγη ὁ πόλεμος, ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ἐτήρησεν ἀπόλυτον σιγήν. Ἴσως εἴπῃ τις ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ πράξῃ ἄλλως[1]. Εἶναι ὅμως γνωστόν, ὅτι ἀπὸ αὐτὴν ἐξηρτᾶτο νὰ καθορίσῃ τὸν εὔθετον χρόνον τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος, διότι οὐδεμία πρωτοβουλία ἠδύνατο πλέον νὰ αναληφθῇ ἀπὸ τὸ Οἰκ. Πατριαρχεῖον, ἐφ᾽ ὅσον τοῦτο εἶχε καθορίσει τοὺς τελικοὺς ὅρους τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1934 καὶ εἶχεν ἐπέλθει κατ᾽ ἀρχὴν συμφωνία ἐπὶ τῶν ὅρων τούτων.

Ἀλλ᾽ ἡ ἀνακίνησις τοῦ ζητήματος καὶ ἡ ἄρσις τοῦ Σχίσματος κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1945 ὑπῆρξαν γεγονότα αἰφνίδια, δι᾽ ὃ καὶ ἐπιβάλλεται ἡ προσεκτικὴ ἔρευνα διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τῶν παραγόντων, οἵτινες συνέβαλον εἰς τὴν τοιαύτην μεταβολὴν τῆς στάσεως τῆς Βουλγαρίας.

Ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ὑπῆρξε, φρονοῦμεν, τὸ ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα τῆς ἐμφανίσεως τῆς Ρωσσίας εἰς τὰ Βαλκάνια καὶ τῆς θέσεως, εἰς ἣν περιῆλθεν ἡ Βουλγαρία μετὰ τὴν ἧτταν τῶν Δυνάμεων τοῦ Ἄξονος Βερολίνου—Ρώμης κατὰ τὸν β΄ Παγκόσμιον Πόλεμον.

Εἰς ἀπόδειξιν τῆς θέσεως ταύτης πρέπει νὰ λεχθῶσι τὰ ἀκόλουθα· εἶναι πολὺ γνωστὰ τὰ πρόσφατα γεγονότα τοῦ β΄. Παγκοσμίου Πολέμου, ὅπως εἶναι πολὺ γνωστὴ καὶ ἔχει ἐκτιμηθῇ δεόντως καὶ δὴ διεθνῶς ἡ στάσις τῆς Βουλγαρίας κατὰ τὰ ἔτη 1939—1945. Οὐχ᾽ ἧττον ὅμως πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν ταῦτα διὰ βραχυτάτων, διότι ἔχουν ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ζήτημα καὶ συντελοῦν εἰς τὴν διαφώτισιν αὐτοῦ.

Ἡ Βουλγαρία κατὰ τὸν β΄. Παγκόσμιον Πόλεμον δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ ταχθῇ παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ἀναθεωρητικῶν τῶν συνθηκῶν τοῦ Α΄. Παγκοσμίου Πολέμου Δυνάμεων τῆς Γερμανίας καὶ Ἰταλίας, ἤτοι μὲ τὸ μέρος τῆς παλαιᾶς φίλης καὶ συμμάχου της (οὐχὶ ἀδίκως οἱ Βούλγαροι ὠνομάσθησαν οἱ Πρῶσσοι τῆς Βαλκανικῆς καὶ τὸ πρὸς Ἀνατολὰς προκεχωρημένον φυλάκιον τοῦ Γερμανισμοῦ). Ἡ θέσις της ἦτο ἐκ παραδόσεως πρὸς τὸ μέρος τῶν κατακτητικῶν (ἐπεκτατικῶν imperialistischen) δυνάμεων, ἐφ᾽ ὅσον ὑπὸ οἱονδήποτε πολιτικὸν καθεστὼς καὶ ἂν ἔζησεν, ἀπὸ τοῦ 1878 μέχρι σήμερον, οὐδέποτε παρῃτήθη τῶν μεγαλοβουλγαρικῶν σχεδίων, ὡς ἐξεδηλώθησαν ταῦτα εἰς τὴν συνθήκην τοῦ Ἁγ. Στεφάνου, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν

---

[1] Πάντοτε ὑποθέτομεν, ὅτι ὑπῆρχον ἱεράρχαι Βούλγαροι ἐπιθυμοῦντες τὴν ἀποκατάστασιν τῶν σχέσεων τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὰς λοιπὰς Ὀρθοδόξους. Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ἡ ἐξάρτησις τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ ἡ δύναμις τῶν Μακεδονικῶν Κομιτάτων ἦσαν πάντοτε τόσον ἰσχυρὰ ἐν Βουλγαρίᾳ, ὥστε δὲν ἦτο εὔκολος ἡ διαμόρφωσις αὐτοτελοῦς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας. Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι κατὰ πόσον ἠγωνίσθη νὰ ἔχῃ τοιαύτην.

ἔργον τῆς Ρωσσίας. Ἀλλὰ κατὰ τὸν β.' παγκόσμιον πόλεμον ἡ Βουλγαρία ἠθέλησε νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ σχέδιά της ἄνευ θυσιῶν. Φοβουμένη δὲ τὴν μῆνιν τῆς Ρωσσίας εἰς ἐνδεχομένην, ἔστω καὶ ἐλάχιστα ἐλπιζομένην, νίκην δὲν ἐκήρυξε τὸν πόλεμον κατ' αὐτῆς, ἀλλ' οὐχ' ἧττον παρέσχε τὸ ἔδαφός της ὡς βάσιν ἐξορμήσεως τοῦ ναυτικοῦ καὶ τῆς ἀεροπορίας τοῦ Χίτλερ κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν γερμανικῶν ἐνόπλων δυνάμεων ἐναντίον τῆς Ν. καὶ Ν.Α. Ρωσσίας. Ἡ Βουλγαρία τότε ὅμως παριστῶσα τὴν οὐδετέραν δύναμιν ἐπέτυχεν ὡς ἀμοιβὴν παρὰ τῶν Γερμανῶν τὴν ἐδαφικήν της ἐπέκτασιν διὰ τῆς καταλήψεως τῆς ἀπὸ τοῦ Ἀξιοῦ Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ μέχρι τῆς Θράκης περιοχῆς (μετὰ τῆς νήσου Θάσου), εἰς ἣν ἀνέλαβε δῆθεν ἀστυνομικὰ καθήκοντα, ἵνα δυνηθοῦν οἱ Γερμανοὶ νὰ διαθέσουν πάσας τὰς δυνάμεις των εἰς τὸν κατὰ τῆς Ρωσσίας ἀγῶνα. Πράγματι ὅμως οἱ Βούλγαροι ἐγκατεστάθησαν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ μὲ τὸν σκοπὸν νὰ παραμείνουν εἰς τὰ ἑλληνικώτατα ταῦτα ἐδάφη ὁριστικῶς[1]. Ἡ βουλγαρικὴ κατοχὴ τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης ὑπῆρξε νέα συμφορὰ διὰ τὴν ἀρχαιόθεν ἑλληνικωτάτην ταύτην περιοχήν. Ὅπως ὀρθῶς παρετηρήθη ἤδη[2] οἱ Γερμανοὶ ἐξαπέλυσαν τὰς βουλγαρικὰς ὀρδὰς εἰς τὴν ἑλληνικὴν Θράκην καὶ Μακεδονίαν, ἔνθα αὗται ἐλεηλάτησαν, ἐφυλάκισαν, ἐξώρισαν, ἔσφαξαν κατὰ μυριάδας ἀθώους ἕλληνας πολίτας, ἠρήμωσαν. Ἐξαπελύθησαν δὲ συγχρόνως καὶ οἱ Βούλγαροι κληρικοὶ καὶ δὴ μητροπολῖται, ὡς ὁ Φιλιππουπόλεως Κύριλλος, ἀκολουθοῦντες τὰ βουλγαρικὰ στρατεύματα καὶ «ἄνευ τινὸς συστολῆς καὶ ὡς θῶες ἐσπάραξαν τὰς σάρκας τοῦ σώματος τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας», εἰς τὴν ὑψηλὴν ἐποπτείαν τῆς ὁποίας ὑπάγονται μέχρι τοῦ νῦν αἱ μητροπόλεις τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης. Περὶ τῶν γεγονότων τούτων ἔχομεν τὴν ἔγκυρον ἔκθεσιν τῶν καθηγητῶν τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης[3] καὶ τὰς μὴ δημοσιευθείσας ἐκθέσεις τῶν Ἑλλήνων μητροπολιτῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, οἱ ὁποῖοι ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει ἀποκατασταθέντες εἰς τὰς ἕδρας των ὑπέβαλον ἐκθέσεις πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος

---

[1] Πρβλ. τὴν περίληψιν τῶν μυστικῶν ἐγγράφων τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν Γερμανίας περὶ τοῦ «πῶς διεπραγματεύθη ἡ Βουλγαρία τὴν συμμετοχήν της εἰς τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τῆς Ἑλλάδος», (αἱ ἔριδες μὲ τὴν Νοτιοσλαυΐαν διὰ τὴν Βουλγαρίαν) ἐν τῇ ἐφημερίδι «Ἑστίᾳ» Ἀθηνῶν τῆς 13 καὶ 16ης Αὐγούστου 1949.

[2] Α. Χρυσάνθου: ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 17.

[3] (Δ. Χόνδρου τῆς Φυσικῆς, Ι. Θεοδωρακοπούλου τῆς Φιλοσοφίας, Ν. Βλάχου τῆς Ἱστορίας τῆς Ν. Ἑλλάδος (τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), Σ. Κυριακίδου τῆς Λαογραφίας καὶ Χ. Φραγκίστα τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας (τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). Ἡ μαύρη Βίβλος τῶν Βουλγαρικῶν ἐγκλημάτων εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Δυτ. Θράκην 1941—1944. Ἔκδοσις τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης. Ἐν Ἀθήναις 1945, σ. 11—14.

ἐμπνεομένη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς εἰρήνης καὶ τῆς συγγνώμης πρὸς τοὺς ἁμαρτήσαντας «χριστιανοὺς» Βουλγάρους, δὲν προτίθεται νὰ δημοσιεύσῃ ταύτας. Αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἀποτελεῖ μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν τοῦ ἀνωτέρου πνεύματος, τὸ ὁποῖον διέπει τὴν Καθολικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἀντιθέτως, καὶ τοῦτο πρέπει ἀτυχῶς νὰ τὸ σημειώσωμεν, ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία καθ' ὅλον μὲν τὸ διάστημα ἀπὸ τοῦ 1872, ὅτε ἠναγκάσθη ὁ Οἰκουμενικὸς Θρόνος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ ὀρθῶς συμπράττοντες Πατριάρχαι τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας νὰ κηρύξῃ τὴν Βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν ὡς σχισματικήν, ὡς εἰσάγουσαν τὸν Ἐ θ ν ο φ υ λ ε τ ι σ μ ό ν[1], ὡς ἀρχὴν ρυθμίσεως τῆς αὐτονομίας τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μέχρι τοῦ 1939, ὅτε ἐξερράγη ὁ δεύτερος παγκόσμιος καὶ μέγιστος τῶν πολέμων τῆς Ἱστορίας, παρέμεινε σταθερῶς Ἐκκλησία Ἐθνική, προσκεκολλημένη εἰς τὸ ἅρμα τῆς σωβινιστικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Βουλγαρίας, κατὰ τρόπον ἐξερχόμενον τῶν ὁρίων τῆς καλῶς νοουμένης ἐθνικῆς αὐτῆς ἀποστολῆς.

Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ βασικοῦ τούτου γεγονότος ἦτο, ὅτι, ὅταν ἐξερράγη ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος καὶ ἡ Βουλγαρία ὅπως καὶ κατὰ τὸν πρῶτον κατὰ τὸν αὐτόν, ἐχθρικὸν πρὸς τὴν εἰρήνην τῶν Βαλκανίων, τρόπον εὑρέθη καὶ πάλιν σταθερῶς παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ἁρπακτικῶν κεντρικῶν Δυνάμεων (τοῦ Ἄξονος), ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ἀτυχῶς καὶ πάλιν ἠκολούθησε εἰς τὸν ἀνίερον αὐτὸν πόλεμον τὴν ἁρπακτικήν της κυβέρνησιν. Δὲν ἠκολούθησε δὲ ἁπλῶς τὰ κελεύσματα τῆς Κυβερνήσεως, γεγονός, ὅπερ ἄλλως θὰ ἠδύνατό τις ἐπιεικῶς κρίνων τὰ πράγματα καὶ μὲ εὐρυτέραν πολιτικὴν ἀντίληψιν νὰ θεωρήσῃ ἀναπόφευκτον, ἀλλὰ καὶ συνείργησεν εἰς σοβαρὰς ἀντικανονικὰς πράξεις καὶ ἠνέχθη μὲ ἠθικὴν ἀναλγησίαν ὠμότητας, αἵτινες συνιστοῦν θεμελιώδη καὶ ἀπαράδεκτα χριστιανικῶς παραπτώματα διὰ τὴν Ἐκκλησίαν.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω ἐννοῶ, ὅτι ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία συνειργάσθη διὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν κανονικῶν καὶ νομίμων ἱεραρχῶν καὶ τοῦ κλήρου ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν καὶ ἠνέχθη ἐν συνεχείᾳ ἀνοσιουργήματα πιστοποιηθέντα ὑπό τε τῶν ξένων καὶ ἡμετέρων.

Οἱ Βούλγαροι λοιπὸν ἱεράρχαι οἱ εἰς τοιαῦτα ἀντικανονικὰ καὶ ἀνήθικα ἔργα συνεργήσαντες ὑπέπεσαν ἀναμφισβητήτως εἰς σοβαρώτατα ἐκκλ. παραπτώματα, ὧν τὸ ἐλαφρότερον ἀσφαλῶς εἶναι ἡ πρᾶξις παρ' ἐνορίαν. Εἰδικώτερον ἡ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας εἴτε ἀνεχθεῖσα εἴτε ἐπιτρέψασα θετικῶς τὰς πράξεις ταύτας[2] ἐγένετο συνυπεύθυνος σοβαρωτάτων

---

[1] Μ. Γεδεών: Τὸ Βουλγαρικὸν ζήτημα ἐν Κωνσταντινουπόλει 1908.

[2] Εἶναι εὔλογον νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ κάθοδος τῶν Βουλγάρων Ἱεραρχῶν εἰς τὰς ἑλλην. περιοχὰς ἐγένετο κατόπιν ἀποφάσεων κοινῶν Κυβερνήσεως καὶ Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας.

ἐκκλησιαστικῶν καὶ κανονικῶν παραβάσεων. Φυσικὰ οὐδεὶς δύναται νὰ γίνῃ λόγος διὰ τὴν «χριστιανικὴν» στάσιν τῶν ἐκπροσώπων Βουλγάρων Μητροπολιτῶν Νευροκοπίου καὶ Φιλιππουπόλεως κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀντικανονικῆς παραμονῆς των εἰς ξένας ἕδρας ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ[1], ἔνθα ἡ στάσις τῶν Βουλγάρων ὑπῆρξεν ἀπάνθρωπος (ἴδε ἔκθεσιν σελ. 42 ἑξ.).

Παρὰ ταῦτα καὶ ἐν ὅσῳ ἀκόμη αἱ πληγαὶ ἃς ἤνοιξαν εἰς τὸ σῶμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶχον ἐπουλωθῆ, οἱ Βούλγαροι ἱεράρχαι, οἱ ἐν πλήρει εἰρήνῃ ἐν ἔτει 1934 θεωρήσαντες ὡς δυσχερεῖς τὰς συνθήκας ὑφ' ἃς ἐτέλουν τότε ἡ Ἐκκλησία Κων/πόλεως καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας, κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1944 ἐθεώρησαν εὔκαιρον τὴν στιγμὴν διὰ νὰ ζητήσουν τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος. Διὰ τὴν κρίσιν μας ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναμνησθῶμεν τοῦ γεγονότος, ὅτι, ὅτε κατὰ τὴν 8ην Δεκεμβρίου 1944 ὁ ἐν Κων/πόλει διαμένων ἐπίσκοπος Βελισσοῦ Ἀνδρέας ἐξεδήλωσε τὴν ἐπιθυμίαν τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας πρὸς ἄρσιν τοῦ Σχίσματος, ἡ μὲν ἀπελευθέρωσις τῆς Εὐρώπης δὲν εἶχε συντελεσθῆ, ἀφοῦ αἱ μάχαι ἐμαίνοντο εἰσέτι ἐν Γαλλίᾳ, ἡ δὲ Ἑλλὰς ἐστέναζεν ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῶν Σλα-

[1] Πρέπει ἀκόμη νὰ ὑπομνησθῇ, ὅτι Βούλγαροι κληρικοὶ παρέμειναν ἐν ταῖς καταληφθείσαις περιοχαῖς τῆς Ἑλλάδος καὶ μετὰ τὴν ἧτταν καὶ ἀναχωρὴν τῆς Βουλγαρίας, μετὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1944, ἤτοι καθ' ὅλον τὸ διάστημα καθ' ὃ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ρωσσίας ἐδυστρόπουν νὰ ἐκκενώσουν τὰ ἑλληνικὰ ἐδάφη τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης. Ἡ Μαύρη Βίβλος κλπ. σ. 17 ἑξ. Ἐνταῦθα ἐκτίθεται πῶς ἐπεχειρήθη ὁ ἐκβουλγαρισμὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας τῶν καταληφθεισῶν περιοχῶν διὰ τῆς ἐκδιώξεως τῶν μητροπολιτῶν Σερρῶν Κωνσταντίνου, Σιδηροκάστρου Βασιλείου καὶ τοῦ τοποτηρητοῦ Ἀλεξανδρουπόλεως ἐπισκόπου Πατάρων Μελετίου. Ἐκ τούτων ὁ 2ος καὶ ὁ 4ος ἐκακοποιήθησαν καὶ ἐληστεύθησαν. Ἡ αὐτὴ συμπεριφορὰ ἐπεδείχθη καὶ πρὸς τοὺς ἐκτοπισθέντας ἱερεῖς, (πλὴν εὐαρίθμων) καὶ δὴ ὑπερήλικας καὶ ἀσθενεῖς πρὸς οὓς συμπεριεφέρθησαν βαναύσως (σ. 18, 47 ἑξ. 106—7). Οἱ ἐπίτροποι τῶν μητροπολιτῶν Νευροκοπίου, Φιλιππουπόλεως ἐγκατεστάθησαν εἰς τὰ ἑλληνικὰ μητροπολιτικὰ μέγαρα (σ. 18, 55, 86). Κατελήφθησαν αἱ Μοναὶ καὶ κατεσχέθη ἡ περιουσία των (σ. 82). Ἐκάησαν τὰ ἐκκλ. βιβλία καὶ ἀπηλείφθη πᾶν ἴχνος μαρτυροῦν περὶ τῆς ἑλλην. προελεύσεως ναῶν καὶ μονῶν. Καὶ αὐταὶ αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν εἰκόνων καὶ τῶν τάφων (σ. 18, 57, 86) ἀντικατεστάθησαν διὰ βουλγαρικῶν. Οἱ ἕλληνες, ὅσοι ἔμειναν (σ. 21, 31, 33), ὑπεχρεοῦντο νὰ ἀκούουν τὴν λειτουργίαν βουλγαριστὶ καὶ νὰ δέχωνται μυστήρια τελούμενα ὑπὸ σχισματικῶν ἱερέων (σ. 80). Τὰ χρήματα τῶν ἐκκλ. εἰσπράξεων προωρίζοντο διὰ τὰς ὡς ἄνω μητροπόλεις καὶ κατετίθεντο εἰς τὰς Βουλγ. Τραπέζας (σελ. 18, 55, 82), Σημειοῦται, ὅτι «κατὰ τὸ σκηνοθετηθὲν κίνημα τοῦ Σ]βρίου 1941 (σελ. 22 ἑξ.) ὁ τότε γραμματεὺς τοῦ ἀρχιερ. ἐπιτρόπου Δράμας καὶ κατόπιν ἐπίτροπος τοῦ μητροπολίτου Νευροκοπίου ἐν Δράμᾳ Ἀντώνωφ, ἔδωσε τὴν τελειωτικὴν βολὴν εἰς ἡμιθανεῖς ἕλληνας κατακειμένους εἰς τὴν πλατεῖαν τῆς Ἐλευθερίας τῆς πόλεως (σελ. 18, 26). Βούλγαροι ἱερεῖς ἔλαβον κτήματα (σ. 29, 60-1, 63), ὅπως καὶ οἱ ἐποικισθέντες Βούλγαροι.

βοκινήτων δυνάμεων τοῦ Ε.Α.Μ., τὸ ὁποῖον ἠπείλει νὰ καταλάβῃ καὶ τὸ τελευταῖον ἀπομεῖναν ἐλεύθερον τμῆμα τῆς Ἑλληνικῆς πρωτευούσης.

Τὸ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖον τίθεται εὐθὺς ἀμέσως, εἶναι εὔλογον. Ποῖος ἄράγε παράγων προεκάλεσε τὴν αἰφνιδίαν ταύτην μεταβολὴν τῶν Βουλγάρων, ἡ Ἐκκλησία τῶν ὁποίων ἐζήτει ἐπειγόντως καὶ δὴ ἓξ ὅλους μῆνας πρὶν ἢ τελειώσῃ ὁ πόλεμος (Ἰούνιος 1945) καὶ ὑπογραφοῦν αἱ συνθῆκαι, τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος;

Διὰ νὰ δοθῇ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ὑπὸ ποίας συνθήκας εὑρίσκετο ἡ Βουλγαρία κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου 1944 μέχρι τοῦ 1945 καὶ ἑξῆς διάστημα. Ἡ Βουλγαρία, ὡς γνωστόν, ἐτέλει ὑπὸ ρωσσικὴν κατοχήν. Ἐνθυμούμεθα ὅλοι πῶς ἡ Ρωσσία ἐπωφελουμένη τῆς πλεονεκτικῆς στρατιωτικῆς της θέσεως εἰς τὰ Βαλκάνια, (χάρις εἰς τὴν σφαλερὰν πολιτικὴν τῶν Δυτ. Δυνάμεων ἀπὸ τῆς διασκέψεως τῆς Τεχεράνης) ἐκήρυξε τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Βουλγαρίας, ἡ ὁποία διεπραγματεύετο ἀνακωχὴν πρὸς τοὺς Συμμάχους ἐν Καΐρῳ, καὶ πῶς ἡ ἀνακωχὴ συνήφθη ἐν τέλει ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ρωσσίας, μετὰ 24ωρον (δῆθεν) πόλεμον.

***

Ἐντεῦθεν, φρονοῦμεν, ὅτι δὲν δύναται ἢ νὰ χαρακτηρισθῇ, ὡς αἰφνιδία καὶ ἀδόκητος [1] ἡ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1944 αἴτησις περὶ ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος. Ὁτιδήποτε καὶ ἂν ἔλθῃ βραδύτερον εἰς φῶς ὡς πρὸς τὰ παρασκήνια τῆς τοιαύτης μεταστροφῆς τῆς Βουλγαρικῆς στάσεως καὶ τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος, πιστεύομεν ὅτι δὲν θὰ μεταβάλλῃ τὰ πράγματα, ὡς πρὸς τοὺς κυρίους παράγοντας τοὺς συνεργήσαντας εἰς τὴν ἄρσιν του. Κυρίους δὲ παράγοντας συμβαλόντας εἰς τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος θεωροῦμεν κατὰ σειρὰν ἱστορικῆς πολιτικῆς σημασίας τὸν Ρωσσικόν, τὸν Ἐκκλησιαστικόν, δι' οὗ ἐννοοῦμεν, τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ τὸν Ἑλληνικόν.

Πρωταρχικὸς παράγων ἀναμφιβόλως ἀνεδείχθη ὁ Ρωσσικὸς καὶ δὴ ἐν τῇ ἐκδηλώσει τῆς Βαλκανικῆς καὶ γενικώτερον τῆς Ἀνατολικῆς αὐτοῦ πολιτικῆς, τῆς ἐκδηλωθείσης κατὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου καὶ εἰδικώτερον καὶ σαφέστερον μετὰ τὰ μέσα τοῦ 1944.

---

[1] Εἶχον γράψει τὸ σημεῖον τοῦτο, ὅτε ἀνέγνωσα τὸν λόγον τοῦ Μητροπολίτου Νεοκαισαρείας Χρυσοστόμου ἐν τῷ Πατριαρχικῷ ναῷ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ὑπογραφῆς τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος. Λέγει λοιπὸν ἐκεῖ «τὴν ἐπελθοῦσαν δὲ εἰρήνευσιν, ἐπελθοῦσαν εἰς ἀπροσδόκητον διὰ πάντας στιγμήν, ἐν μέσῳ μάλιστα τοῦ σάλου τοῦ πολέμου καὶ τοῦ ἀναβρασμοῦ τῶν παθῶν, ἃς τὴν θεωρήσωμεν ὡς ἕνα θεόπεμπτον προάγγελλον, ἐλπιδοφόρον χελιδόνα τῆς ἤδη προσδοκωμένης ἀνοίξεως τῆς εἰρήνης, τῆς εἰρηνεύσεως ὅλων τῶν λαῶν...». (Ὀρθοδοξία» 1945 σ. 72).

Οὕτως ἡ κατὰ τὸν γνωστὸν τρόπον ὑπογραφεῖσα κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1944 ἀνακωχὴ μεταξὺ Βουλγαρίας καὶ Ρωσσίας ἔφερεν μόνον τὸν Ρωσσικὸν στρατόν, ἔχοντα τὴν κατοχὴν τῆς Βουλγαρίας καὶ ἐπιβάλλοντα τὰς θελήσεις του ἐπὶ τῆς πολιτικῆς τῆς χώρας ταύτης, πρῶτον μὲν διά τινων σκιωδῶν κυβερνήσεων ἔπειτα δὲ διὰ τοῦ λεγομένου «Πατριωτικοῦ Μετώπου» καὶ δὴ τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, τέλος δὲ καὶ πλέον ἀπροκαλύπτως, διὰ τοῦ ἐπ᾽ ἐσχάτων ἀποβιώσαντος Δημητρώφ, πρώην Γεν. Γραμματέως τῆς Γ΄. Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς καὶ τῶν διαδόχων του[1].

Καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ἡ Ρωσσικὴ πολιτικὴ ἀπὸ ἀρκετοῦ ἤδη χρόνου μεταβαλλοῦσα διὰ λόγους πραγματικοὺς καὶ τακτικῆς τὴν πολιτικὴν αὐτῆς ἔναντι τῆς θρησκείας καὶ εἰδικώτερον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ρωσσίας ἐπέτρεψε, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου, τὴν ἐκλογὴν ὡς Πατριάρχου τῆς Μόσχας (τὸ Πατριαρχεῖον διηυθύνετο ὑπὸ τοποτηρητῶν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀπὸ τοῦ 1917 φυλακισθέντος Πατριάρχου Τύχωνος) τοῦ Σεργίου καὶ τούτου ἀποθανόντος νῦν πατριάρχου Ἀλεξίου (Φεβρ. 1945). Ἡ πανηγυρικὴ ἐκλογὴ τούτου ὡς Πατριάρχου, οὐχὶ διὰ μυστικῆς, ἀλλὰ διὰ φανερᾶς ψηφοφορίας καὶ ἐπὶ παρουσίᾳ ἐκπροσώπων τῶν Πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς οὐδὲν ἄλλο ἐσήμαινεν ἢ ὅτι ἡ Σοβιετικὴ Κυβέρνησις ἐπεζήτει διὰ τῶν τοιούτων πανηγυρικῶν πράξεων νὰ κατευνάσῃ τὴν δημοσίαν γνώμην τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης, ἥτις ἐπανειλημμένως εἶχεν ἐξεγερθῇ κατὰ τῆς μπολσεβικικῆς ἀντιθρησκευτικῆς πολιτικῆς τοῦ παρελθόντος. Ἀλλ᾽ αἱ τοιαῦται ἐκδηλώσεις καὶ ἐνέργειαι τῆς Ρωσσίας δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ ἔχωσι σαφεῖς πολιτικοὺς σκοπούς. Καὶ οἱ σκοποὶ αὐτοὶ τῆς Ρωσσικῆς πολιτικῆς εἶναι καθαρῶς ἐπεκτατικοί, τόσον εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολὴν ὅσον καὶ εἰς τὴν Ν.Α. Εὐρώπην καὶ δὴ πρὸς τὰ Στενά. Ἀναμφιβόλως ἡ Ρωσσικὴ πολιτικὴ εἰς τὰς εἰρημένας περιοχὰς θὰ εὑρίσκετο ἐν μειονεκτικῇ μοίρᾳ, ἐὰν ἐστηρίζετο μόνον ἐπὶ τῶν μικρῶν μειοψηφιῶν τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων, ἐφ᾽ ὅσον εἶναι γνωστὸν ποίαν σημασίαν ἔχει ἡ θρησκεία καὶ ἡ Καθολικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία διὰ τοὺς λαοὺς τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Μ. Ἀνατολῆς. Οὕτως ἡ Σοβιετικὴ Κυβέρνησις ἐμφανιζομένη καὶ πάλιν ὡς «ἡ Χριστιανικὴ Ρωσσία»!! θὰ ἠδύνατο νὰ ἐλαττώσῃ τὴν ἀντίθεσιν εἰς τὴν ἔντασιν τῶν σχέσεων αὐτῆς πρὸς τοὺς λαοὺς τῶν εἰρημένων πε-

---

[1] Ἡ παρουσία τῆς «Συμμαχικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐλέγχου» ἐλάχιστα ἠδύνατο νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τῶν Ρώσσων, τῶν πραγματικῶν κυρίων τῆς Βουλγαρίας. Αὐτὴ ἦτο καὶ εἶναι ἡ ἐντύπωσις τῆς δημοσίας γνώμης ἐν Ἑλλάδι, ἡμεῖς δὲ ὡς μέλος τότε (τῷ 1945) τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Πολεμικῶν Ἐπανορθώσεων τῆς Ἑλλάδος παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ Ἐξωτερικῶν δυσκόλως θὰ ἠδυνάμεθα ν᾽ ἀντιταχθῶμεν πρὸς τὴν γνώμην, ὅτι τῆς Διασυμμαχικῆς ἐν Σόφιᾳ ἐπιτροπῆς ἡ παρουσία ἦτο σκιώδης.

ριοχῶν. Τὶ ἐπέτυχε δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐξετάσωμεν. Τοῦτο μόνον θὰ ἠθέλαμεν νὰ τονίσωμεν, ὅτι καθ' ἡμᾶς πρόθεσις τῆς Σοβιετικῆς Κυβερνήσεως ἦτο καὶ εἶναι νὰ χρησιμοποιήσῃ κατὰ τὸ δυνατὸν ὄχι μόνον τὴν «Ὀρθοδοξίαν» καθόλου ὡς ἔννοιαν καὶ συναίσθημα ἰσχυρὸν παρὰ τοῖς λαοῖς, ἀλλὰ καὶ τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν τῆς Ρωσσίας ὡς ὄργανον εἴτε ἀμέσου εἴτε ἐμμέσου ἐπιδράσεως ἐπὶ τῶν λαῶν καὶ τῶν Καθολικῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, ὥστε ἡ ἐπέκτασις τῆς ἐπιρροῆς της νὰ συναντήσῃ μικροτέραν ἀντίστασιν.

Καὶ ἡ πρόθεσις αὕτη τῆς Ρωσσικῆς Κυβερνήσεως, ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς Ἀνατολικῆς αὐτῆς πολιτικῆς, ἐξεδηλώθη δραστηρίως καὶ διὰ συντόνων ἐνεργειῶν, ἐξ ὧν δέον ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν, ὅ,τι, κατὰ ἡμετέραν γνώμην, ἀφορᾷ εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἀντικείμενον.

Θεωροῦμεν κατ' ἀρχὴν ἀδύνατον ὅτι ἐγένετο τὸ διάβημα, πρὸς τὸ Οἰκ. Πατριαρχεῖον περὶ ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τῆς ἐν Σόφιᾳ Ρωσσικῆς Στρατιωτικῆς Διοικήσεως τοῦ στρατάρχου Τολμποῦχιν. Ἀκόμη τολμῶμεν νὰ ἐκφέρωμεν τὴν εἰκασίαν, ὅτι ἡ Ρωσσικὴ Στρατιωτικὴ Διοίκησις ἐκτελοῦσα ἐντολὰς τοῦ Ρωσσικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν (σύστασις ἢ συνέργεια τῆς Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀποκλείεται ποσῶς), περὶ τῆς ἀνατολικῆς πολιτικῆς τοῦ ὁποίου ὡμιλήσαμεν, ὑπέδειξε —δυνατὸν καὶ νὰ ἐπέβαλε, — τὴν ἰδέαν τῆς ἐπιζητήσεως τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος[1]. Οἱ Βούλγαροι πολιτικοὶ ἡγέται ἦσαν ἀνίσχυροι καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέται ὁμοίως, δι' ὃ καὶ δὲν θὰ ἐτόλμων, φρονοῦμεν, νὰ ὑποκινήσωσι τοιοῦτον ζήτημα. Ἐν τούτοις πρέπει νὰ σημειώσωμεν, ὅτι δὲν πρέπει νὰ

---

[1] Ἡ τουρκικὴ ἐφημερὶς «Γενῆ Σαμπὰχ» τῆς Κωνσταντινουπόλεως (23-2-46) ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ θανάτου τοῦ Βενιαμὶν τοῦ Α', παρετήρει, ὅτι ὁ εἰρημένος Πατριάρχης ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποίου, ὡς γνωστόν, ἤρθη τὸ Βουλγαρικὸν Σχίσμα, ἠσχολήθη ὀλιγώτερον παντὸς ἄλλου μὲ τὴν πολιτικὴν καὶ ἦτο κατευναστικὸς καὶ σώφρων, ὥστε οἱ ὀρθόδοξοι ἦσαν καλοὶ Τοῦρκοι πολῖται. Ὁ ἀρθρογράφος ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ προσπάθεια τῆς Μόσχας πρὸς συμφιλίωσιν ἀπέβλεπε καὶ εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ δυνατὴν τὴν παρουσίαν τοῦ Βουλγάρου Ἐξάρχου εἰς τὴν ἐνθρόνισιν τοῦ νέου Πατριάρχου Ἀλεξίου. Ἀσφαλῶς αὐτὸ ἦτο ἐντελῶς δευτερεῦον. Ἄλλαι τοὐναντίον τουρκικαὶ ἐφημερίδες, ὡς πληροφοροῦμαι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἔγραψαν, ὅτι ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἐγένετο τῇ ὑποδείξει τῆς Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας (ἡ Σὸν Νταχικά). Ὅτι ἡ Ρωσσικὴ Ἐκκλησία καὶ δὴ ὁ ὑποψήφιος Πατριάρχης, τότε τοποτηρητὴς Ἀλέξιος, μητρ. Λένιγκραδ, πιθανῶς ἔθιξε τὸ ζήτημα τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἐγκαίρως παρὰ τοῖς ἁρμοδίοις Ρώσσοις ἐπισήμοις δὲν δύναται νὰ ἀποκλεισθῇ, ἀλλὰ τουναντίον κεῖται ἐντὸς τῆς σφαίρας τῶν πιθανοτήτων. Ἀλλ' ἡ ἀποφασιστικὴ ἐνέργεια θὰ ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ρωσσικοῦ Ὑπουργείου ἐξωτερικῶν μετ' ἔγκρισιν τοῦ περιφήμου Πολὶτ-Μπυρώ, τὸ ὁποῖον καθορίζει τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τῶν Σοβιέτ.

θεωρήσωμεν ἀπίθανον, ὅτι πάντοτε θὰ ὑπῆρχον βούλγαροι κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, οἱ ὁποῖοι ἐπεθύμουν τὴν ἄρσιν τῆς καταχρίσεως, ὑφ' ἣν εὑρέθη ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ἀπὸ τοῦ 1872. Ἑπομένως ὑπῆρξε καὶ πρόσφορον ἔδαφος τόσον μᾶλλον ὅσον ἡ ὕπαρξις ἀνεξαρτήτου Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ἀνεγνωρισμένης ὑπὸ τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῶν λοιπῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, θὰ καθίστα πιθανῶς ταύτην μ ᾶ λ λ ο ν ἀ ν ε ξ ά ρ τ η τ ο ν ἀ π ὸ τ ὴ ν ἐπίδρασιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς κατεχούσης τὴν Βουλγαρίαν Δυνάμεως. Πάντως ὁ κύριος παράγων ἦτο ὁ Ρωσσικός.

Ἡ αἴτησις λοιπὸν τῆς Βουλγαρίας πρὸς ἄρσιν τοῦ Σχίσματος ὑπῆρξε βεβαίως διὰ τοὺς ἡμετέρους ἀδόκητος, ἀλλ' οὐχ ἧττον εἶναι εὐεξήγητος, διὰ πάντα παρακολουθοῦντα τὴν ἀπὸ τοῦ πολέμου καὶ δὴ ἀπὸ τῆς ἐποποιΐας τῆς Πετρουπόλεως[1] (νῦν Λένινγραδ) πολιτικὴν τῆς Ρωσσίας ἔναντι τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Πιστεύομεν δὲ ὅτι ἕνα ἐπὶ πλέον σοβαρὸν ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας ἀπόψεως, ὅτι ἡ Ρωσσικὴ πολιτικὴ μᾶλλον ὑπεκίνησε τὴν αἰφνιδίαν ἐμφάνισιν τοῦ ζητήματος τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος, καθ' ὃν χρόνον ἡ Ἑλλὰς ἦτο ἀνίκανος ν' ἀσκήσῃ οἱανδήποτε σοβαρὰν ἐπιρροήν, λόγῳ τοῦ Δεκεμβριανοῦ κινήματος, εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ρωσσικὸς τύπος, ὁ διευθυνόμενος ἀπολύτως ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν, οὐδὲν ἔγραψε περὶ τοῦ θέματος τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος καὶ ταύτην γενομένην, κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1945, οὐδόλως ἀνήγγειλε μέχρι τοῦ Ἀπριλίου, ἐφ' ὅσον τοὐλάχιστον ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω. Γνωρίζομεν βεβαίως, ὅτι τὸ ἐπιχείρημα ex silentio σχετικὴν μόνον ἀξίαν ἔχει ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐπιστήμῃ, ἀλλ' ἐν προκειμένῳ, φρονοῦμεν ὅτι δύναται νὰ προσαχθῇ μετὰ μείζονος βαρύτητος[2], δεδομένου, ὅτι ἡ σιωπὴ ἐν τῇ πολιτικῇ ἐφαρμόζεται εἰς εὐρεῖαν κλίμακα, μάλιστα δὲ ὑπὸ τῶν δικτατορικῶν καθεστώτων. Ἡ σιγὴ ἀσφαλείας ὅμως δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλής, διότι εἶναι γνωστὸν εἰς τὴν δημοσίαν γνώμην τοῦ κόσμου, ὅτι εἰς τὰ ὁλοκληρωτικὰ καθεστῶτα ὄχι ἁπλῶς μεγάλης σημασίας ἐνέργειαι δὲν γίνονται ἄνευ ἐγκρίσεως τοῦ ἀσκοῦντος τὴν ὑπάτην ἐξουσίαν, ἀλλ' ἀκόμη δὲν ἀναλαμβάνονται πρωτοβουλίαι ὑπὸ κατωτέρων πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ὀργάνων, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τοῦ δικτάτορος ἢ ὑπ' ἄλλου τῆς ἀπολύτου ἐγκρίσεως αὐτοῦ. Ὅτι δὲ ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἀπετέλει πρᾶξιν μεγάλης πολιτικῆς σημασίας, οὐδεὶς δύναται ν' ἀμφισβητήσῃ, ὅπως οὐδεὶς θὰ ἠδύνατο σοβαρῶς ν' ἀρνηθῇ, ὅτι ἐν Βουλγαρίᾳ πᾶσα ἡ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξουσία κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1944 καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1945 εὑρίσκετο ἀπολύτως εἰς χεῖρας τοῦ Ρώσσου στρατάρχου Τολμποῦχιν.

---

[1] Κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Πετρουπόλεως ἀνεδείχθη ὡς πατριώτης καὶ ἡγέτης ὁ νῦν Πατριάρχης πασῶν τῶν Ρωσσιῶν Ἀλέξιος, τότε μητροπολίτης Λένινγραδ.

[2] Ὁπωσδήποτε ἡ σιγὴ τῆς Μόσχας ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγ. Σχίσματος οὐδαμῶς ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν ἡμετέρων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, ἀλλὰ παρετηρήθη, ὡς ἤκουσα, ὑπὸ μόνον τῶν διπλωματῶν.

§6. Τὰ κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ Ἰανουάριον καὶ Φεβρουάριον τοῦ 1945.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας καὶ πολιτικὰς προϋποθέσεις ἤρξαντο κατὰ τὰς ἀρχὰς Δ)βρίου 1944 αἱ πρῶται ἐνέργειαι τῶν Βουλγάρων πρὸς ἄρσιν τοῦ Σχίσματος ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ τοῦ ἐκεῖ διαμένοντος ἐπισκόπου Βελισσοῦ Ἀνδρέου, δηλώσαντος τὴν ἐπιθυμίαν τῶν Βουλγάρων πρὸς ἄρσιν αὐτοῦ[1]. Ὁ ἐπίσκοπος Βελισσοῦ φέρεται τότε δηλώσας, ὅτι ἐθεώρει τὴν στιγμὴν εὔθετον καὶ ὅτι προέβλεπε τὸν σχηματισμὸν ἀντιπροσωπείας ἐξουσιοδοτημένης ὑπὸ τῆς Βουλγαρικῆς Συνόδου. Ὁ Βούλγαρος ἱεράρχης φέρεται μάλιστα, κατά τινας πληροφορίας, ἰσχυρισθεὶς ὅτι ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ἦτο ἐλευθέρα, διότι ἡ «Βουλγαρικὴ Κυβέρνησις» οὐδὲν πρόσκομμα ἤθελε νὰ παρεμβάλλῃ εἰς τὰς ἐνεργείας τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εἶχε πλήρη ἐλευθερίαν (;) διὰ νὰ πράξῃ πᾶν ὅ,τι θὰ ἔκρινε καλὸν καὶ συμφέρον εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν. Ὁ Βούλγαρος ἱεράρχης ἤθελε μάλιστα νὰ γίνῃ δεκτὸς ὑπὸ τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου, ἀλλ' ὁ Βενιαμὶν ὁ Α' δὲν ἠθέλησεν, ὀρθῶς, νὰ δώσῃ συνέχειαν εἰς τὴν ἐπιζητουμένην ἐπαφήν, διότι ἐθεώρει πιθανῶς ταύτην ὡς οὐχὶ ἔγκυρον. Εἶναι περιττὸν νὰ λεχθῇ, ὅτι, (ἐὰν αἱ ἰδιωτικαὶ πληροφορίαι μου περὶ τῶν τελευταίων ἰσχυρισμῶν τῶν βουλγάρων εἶναι ἀληθεῖς), αἱ περὶ ἐλευθερίας τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τὴν Ρωσσικὴν κατοχὴν εἰδήσεις δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἀνταπεκρίνοντο πρὸς τὴν πραγματικότητα.

Ὁπωσδήποτε ἡ εἴδησις περὶ ἐνεργειῶν πρὸς ἄρσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἐδημοσιεύετο εἰς τὸν Ἀμερικανικὸν τύπον τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἰανουαρίου 1945 μετὰ συνεντεύξεως τοῦ Σόφιας Στεφάνου, τονίζοντος ὅτι ἡ ἐνέργεια αὕτη ἦτο ἀπαραίτητος πρὸς «δημοκρατοποίησιν» (!) καὶ κανονικὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας. Ταύτης ἔδει νὰ προηγηθῇ ἡ

---

[1] Κατὰ βασίμους ἰδιωτικὰς πληροφορίας ἐκεῖθεν. Πάντως ἐνωρίτερον, τὴν 29ην Ὀκτωβρίου 1944, ἡ ἐφημερὶς «Ἴζγηρεβ» ἔγραφεν (ἐν Σόφια) ὅτι ὑπὸ τῆς Βουλγαρικῆς Συνόδου συνετάσσετο ἐγκάρδιον μήνυμα πρὸς τὸν Ρῶσσον Πατριάρχην πρὸς ὃν διετυποῦτο ἡ παράκλησις νὰ μεσολαβήσῃ διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος, τοῦ ἐπιβληθέντος εἰς τὴν Βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κ/πόλεως. Ταῦτα συνέβαινον ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν ἀνακωχήν. Ἀλλὰ καὶ τὴν 4ην Νοεμβρίου 1944 τὸ «Ὀτεστεστβεν Φρόντ», ἔγραφεν, ὅτι ὁ προεδρεύων τῆς Βουλγαρικῆς Συνόδου εἰς συνέλευσιν ἱερέων εἶπεν, ὅτι ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία πρέπει νὰ προσεγγίσῃ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ Ἔθνος τῆς Ὁμοσπόνδου Γιουγκοσλαβίας. Ὁ Βούλγαρος μητροπολίτης φέρεται δηλώσας, ὅτι ἔλαβεν ἐπιστολὴν τοῦ τοποτηρητοῦ τοῦ Ρωσσικοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου περὶ τῆς ἀνάγκης κοινῶν προσπαθειῶν τῶν Σλαβικῶν Ἐθνῶν καὶ τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἐξεδήλου δὲ τὴν πρόθεσιν νὰ ἔλθῃ εἰς Βουλγαρίαν. Αἱ πληροφορίαι αὗται μαρτυροῦσι περὶ τῶν ταὐτοσήμων πολιτικῶν τάσεων τῆς τε Βουλγαρικῆς Κυβερνήσεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας.

ἐκλογὴ Βουλγάρου Ἐξάρχου, διότι, ὡς εἴδομεν, ἀφ' ἧς κατὰ τὸ 1915 ἀπέθανεν ὁ ἐν Κων/πόλει διαμένων Βούλγαρος Ἔξαρχος δὲν ἐγένετο νέα ἐκλογή.

Ἡ πρώτη ἐπίσημος πρᾶξις, σημαντικὴ διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος, ὑπῆρξεν ἀναμφιβόλως ἡ κατὰ τὴν 21ην Ἰανουρίου 1945 ἐκλογὴ τοῦ Σόφιας Στεφάνου ὡς Βουλγάρου Ἐξάρχου, δι' ἧς τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας τὸ πρῶτον συνεδέετο πρὸς τὸ λειτούργημα τοῦ μητροπολίτου Σόφιας, τῆς Βουλγαρικῆς πρωτευούσης. Ὁ νέος Βούλγαρος Ἔξαρχος κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν φέρεται συντάξας τὸ εἰρηνικὸν αὐτοῦ γράμμα πρὸς τὸν Οἰκουμ. Πατριάρχην Βενιαμὶν τὸν Α΄.[1] εἰς τὸν ὁποῖον, ἀφοῦ ἀναγγέλλει τὴν ἐκλογήν του, ἐπικαλεῖται τὴν ἐν ταῖς προσευχαῖς στήριξίν του καὶ προσθέτει· «ἡ Βουλγαρικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία πάντοτε ἐθλίβετο καὶ ἔτι θλίβεται διὰ τὰς λυπηρὰς παρανοήσεις, αἵτινες κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἀνεφύησαν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ Ἁγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ Θρόνου καὶ διὰ τὸν συνεπείᾳ τούτου ἐπελθόντα προσωρινὸν μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν χωρισμόν. Ταὐτοχρόνως ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία ἐπεθύμει πάντοτε εἰλικρινῶς, ὅπως τεθῇ τέρμα εἰς τὸν μαρτυρικὸν τοῦτον χωρισμὸν καὶ δημιουργηθῶσιν ἐγκάρδιοι καὶ κεχαριτωμένοι δεσμοὶ καὶ τακτικαὶ κανονικαὶ σχέσεις μετὰ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Κων/πόλεως καὶ πασῶν τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν. Δυστυχῶς ὅμως ἡ διαρκὴς αὕτη ἐπιθυμία τῆς Βουλγαρικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας οὐ κατέστη δυνατὸν ἵνα ἐκπληρωθῇ μέχρι τοῦδε, ἕνεκα τοῦ δυσκόλου τῶν περιστάσεων καὶ τῶν δυσχερειῶν ἐν αἷς ζῶσι καὶ ἐνεργοῦσιν αἱ Ἐκκλησίαι ἡμῶν καὶ ἕνεκα διαφόρων ἐμποδίων. Ἀλλ' ἡμεῖς καὶ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Βουλγ. Ἐκκλησίας ἀπεφασίσαμεν στερρῶς, ὅπως ὑπερπηδήσωμεν πάντα τὰ ἐμπόδια καὶ πράξωμεν, τὸ ἐφ' ἡμῖν, πᾶν τὸ δυνατὸν ἵνα δημιουργηθῶσι κανονικοὶ δεσμοὶ καὶ κεχαριτωμένη κοινωνία μετὰ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Κων/πόλεως καὶ ἀποκατασταθῇ πλήρως ἡ ἑνότης καὶ ἡ εἰρήνη ἐν τῇ Μιᾷ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ».

Μεθ' ὃ ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος ἐπαναλαμβάνει τὸ κείμενον τῶν κυρίων ὅρων (1, 2 καὶ 3) τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου[2], μετὰ ἐπουσιωδῶν φραστικῶν τροποποιήσεων, ζητῶν ἵνα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐπισήμου ταύτης ἀποδοχῆς τῶν ὅρων ὁ Οἰκ. Πατριάρχης «ἐνεργήσῃ καὶ συνεργήσῃ ὡς φιλόχριστος καὶ θεόσοφος προκαθήμενος ὁμοῦ μετὰ τῆς Ἁγιωτάτης Πατριαρχικῆς Συνόδου», τὰ δέοντα (συμφώνως πρὸς τὰ συμπεφωνημένα).

Μετὰ ταῦτα δηλοῖ ρητῶς, ὅτι αὐτός τε καὶ ἡ Βουλγαρικὴ Σύνοδος «συμφωνοῦσι πλήρως, ὅπως τὸ ἱερὸν τοῦτο ἔργον γένηται ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου, ὑπὸ τοὺς ὅρους, οἵτινες ἐνεκρίθησαν ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἁγ. Οἰκ. Πα-

[1] Πρβλ. διὰ τὰ ἐφεξῆς «Ὀρθοδοξίαν» Κων/πόλεως 1945 ἀπὸ τοῦ τεύχους τοῦ Φεβρουαρίου—Μαρτίου.

[2] «Ὀρθοδοξία» 1935 σελ. 76 καὶ ἀνωτέρω σελ. 143—4.

τριαρχείου καὶ διεβιβάσθησαν εἰς τὴν Βουλγ. Ἐκκλησίαν κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1934, διὰ τῆς «καρποφόρως μεσολαβησάσης Ἁγ. Σιωνίτιδος ἐν Ἱερουσαλὴμ Ἐκκλησίας. Ὑπὸ τοὺς ὅρους ἐκείνους καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἕδρα τοῦ Βουλγάρου Ἐξάρχου καὶ τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Βουλγ. Ἐκκλησίας εἶναι ἡ πρωτεύουσα τοῦ Βουλγαρικοῦ Κράτους Σόφια, οὐδὲν ὑπάρχει ἐκκλησιαστικὸν κώλυμα, ὅπως τερματισθῇ ἡ μέχρι τοῦδε λυπηρὰ μεταξὺ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Βουλγαρικῆς Ὀρθ. Ἐκκλησίας διάστασις κλπ.».[1]

Ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος ἐκφράζει περαιτέρω τὴν πεποίθησιν, ὅτι ὅ τε Οἰκ. Πατριάρχης καὶ ἡ Σύνοδος «μέλλει ἵνα ὑπερπηδήσῃ πᾶν ὁθενδήποτε ἐμπόδιον καὶ ἐνεργήσῃ ἀποφασιστικῶς ὅπως ἐπιτελεσθῇ, θείᾳ συνάρσει καὶ κοινῇ προσπαθείᾳ, τὸ μέγα τοῦτο καὶ θεάρεστον ἔργον κλπ.». Ἐπανερχόμενος δὲ ἐπὶ τῆς ἱκεσίας τῆς Βουλγ. Ἐκκλησίας ὁ νέος αὐτὸς ἡγέτης ἀπευθύνει «ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου... πρὸς τὴν πρεσβυτέραν ἀδελφὴν αὐτῆς Μεγάλην Ἐκκλησίαν Κων/πόλεως ἐγκάρδιον ἔκκλησιν καὶ θερμὴν παράκλησιν πρὸς... κοινωνίαν καὶ ἑνότητα ἐν Χριστῷ τῷ Κυρίῳ καὶ πιστεύει «ἀκραδάντως», ὅτι ὁ Οἰκ. Θρόνος «συντόμως θέλει ἀνταποκριθῇ εἰς τὴν ἐγκάρδιον ταύτην ἔκκλησιν κλπ.».

Ἐν τέλει ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος ἀναγγέλλει, ὅτι ἀποστέλλει κατόπιν ἀποφάσεως τῆς Ἱ. Συνόδου ὡς ἀντιπροσώπους: 1) τὸν Μητροπολίτην Νευροκοπίου Βόριδα (ὃν ἐγνωρίσαμεν ὡς ἐπίσκοπον Στόβων, ἐκπρόσωπον τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰς διαπραγματεύσεις τῶν Ἱεροσολύμων τῷ 1932)[2], 2) τὸν Μητροπολίτην Τυρνόβου Σωφρόνιον καὶ 3) τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει διαμένοντα ἐπίσκοπον Βελισσοῦ Ἀνδρέαν, οἵτινες κομίζοντες τὸ γράμμα «ἦσαν πληρεξουσιοδοτημένοι ὅπως διεξαγάγωσι τὰς ἀναγκαίας διαπραγματεύσεις καὶ ὑπογράψωσι τὰ σχετικὰ ἔγγραφα πρὸς ἀποκατάστασιν θεαρέστου ἀδελφικῆς κοινωνίας κλπ.». Εἰς τοὺς αὐτοὺς ἀνετέθη, ὅπως ἄρξωνται τῆς λειτουργικῆς κοινωνίας μεταξὺ τῶν δύο ἀδελφῶν Ἐκκλησιῶν.

Τοιοῦτον εἶναι τὸ περιεχόμενον τοῦ εἰρηνικοῦ γράμματος τοῦ νέου Βουλγάρου Ἐξάρχου. Ἐὰν θελήσωμεν νὰ τὸ σχολιάσωμεν ὀφείλομεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι εἶναι καλῶς συντεταγμένον καὶ ἐν συναφείᾳ πρὸς τοὺς ὅρους τοῦ

---

[1] Κατά τινας πληροφορίας τοῦ τύπου ἡ μεταφορὰ τῆς ἕδρας τοῦ Βουλγάρου Ἐξάρχου ἐψηφίσθη τὴν 24ην Ἰανουαρίου 1945. Εἰς δηλώσεις του πρὸς τὸν τύπον ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος φέρεται εἰπών, ὅτι «διὰ τῆς ἀναδείξεως τοῦ Ἐξάρχου ἐξεδηλώθη ἐκ μέρους τοῦ ποιμνίου ἡ ἐπιθυμία, ὅπως ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία εἶναι ἀνεξάρτητος, ἐκ μέρους δὲ τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Πατριωτικοῦ Μετώπου ἡ ἀπόφασις, ὅπως ἀναδημιουργηθῇ καὶ ἐκπληρώσῃ τὴν κοινωνικήν της ἀποστολήν.

[2] Ἀτυχὴς σύμπτωσις οἱ δύο ἐπίσκοποι να φέρουν τίτλους Μακεδονικῶν μητροπόλεων.

1934, ὥστε ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης δὲν ἠδύνατο κατ' ἀρχὴν ν' ἀρνηθῇ τὴν ἔναρξιν τῶν τελικῶν διαπραγματεύσεων διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος.

***

Ἡ εἴδησις ἡ κυκλοφορηθεῖσα ἐν Κων)πόλει, ὅτι οἱ Βούλγαροι θὰ ἐζήτουν ἐπισήμως τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος προὐκάλεσεν αἴσθησιν καὶ ποιάν τινα σύγχυσιν παρὰ τοῖς ἁρμοδίοις, ἀσφαλῶς διότι ἤρχετο εἰς τοιαύτην στιγμὴν πολιτικῆς ἀνωμαλίας εὐρωπαϊκῆς, βαλκανικῆς καὶ ἑλληνικῆς καὶ τὴν ἐπαύριον τῆς διαπιστώσεως τῶν ἐγκλημάτων τῶν βουλγάρων ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τοῦ Οἰκ. Θρόνου ἐν Ἑλλάδι. Ἐνῷ λοιπὸν εἶχεν ὡριμάσει πρὸ πολλοῦ τὸ ζήτημα τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἡ στιγμὴ ἀσφαλῶς δὲν ἦτο εὔθετος, αἱ δὲ περιστάσεις τοῦ 1944 συγκρινόμεναι πρὸς τὰς τοῦ 1934 ἦσαν ἀσφαλῶς καὶ ἀσυγκρίτως χείρονες, ἀφοῦ καὶ τὸ Βουλγαρικὸν Κράτος δὲν ἦτο ἐλεύθερον, διότι ἐτέλει ὑπὸ τὴν στρατιωτικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν κατοχὴν τῶν Ρώσσων. Ἐν τούτοις οἱ Βούλγαροι ἔσπευδον τώρα διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἄρσεως, μὴ ἀφίνοντες χρόνον εἰς τοὺς ἐν Κων)πόλει νὰ σκεφθῶσιν ἠρέμα ἐπὶ τοῦ πρακτέου, διότι ἡ μὲν πρόθεσις πρὸς ἄρσιν τοῦ Σχίσματος ἐν τῷ συμφερόντι τῆς Ὀρθοδοξίας ὑφίστατο πάντοτε ζωηρά, ἀλλ' αἱ περιστάσεις ἦσαν ἀνώμαλοι, ἐφ' ὅσον ὁ πόλεμος διήρκει.

Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα ὅτε ἔφθασαν αἰφνιδίως εἰς Κων)πολιν, τὴν 3ην Φεβρουαρίου 1945, οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες ἐπίσημοι ἀπεσταλμένοι τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας, κομίζοντες τὸ γράμμα τοῦ Βουλγάρου Ἐξάρχου μετὰ τοῦ πληρεξουσίου. Οὗτοι ἦσαν ἐπιφορτισμένοι νὰ διαπραγματευθῶσι μετὰ τοῦ Οἰκ. Θρόνου «τὴν ἀποκάτάστασιν τῆς θεαρέστου ἀδελφικῆς κοινωνίας καὶ τὴν δημιουργίαν τακτικῶν κανονικῶν δεσμῶν μεταξὺ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τῆς Βουλγαρικῆς». Ἦσαν ὡσαύτως πληρεξουσιοδοτημένοι, ὅπως «ὑπογράψωσι τὰ ἀναγκαῖα ἔγγραφα τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὴν ἐπιτευχθησομένην συνεννόησιν καὶ θῶσι τὴν βάσιν τῆς λειτουργικῆς κοινωνίας μεταξὺ τῶν δύο Ὀρθοδόξων ἀδελφῶν Ἐκκλησιῶν» (τὸ πληρεξούσιον φέρει τὴν αὐτὴν ἡμερομηνίαν, ἤτοι 21 Ἰανουαρίου 1945).[1]

Διὰ τῆς ἀφίξεως τῆς Βουλγαρικῆς ἀντιπροσωπείας ἡ θέσις τοῦ Πατριαρχείου καθίστατο δυσχερής, διότι ὁ Πατριάρχης δὲν ἠδύνατο ἐπὶ μακρὸν ν' ἀρνηθῇ τὴν ἐπικοίνωνίαν εἰς τοὺς ὑπὸ τοιαύτας, ἃς ἀνωτέρω εἴδομεν, προϋποθέσεις προσερχομένους βουλγάρους πληρεξουσίους, ἐπιζητοῦντας ἐπιμόνως νὰ γίνωσι δεκτοὶ ὑπ' αὐτοῦ. Δὲν ἄφινον δὲ πίστωσιν χρόνου εἰς αὐτὸν διὰ νὰ σκεφθῇ ἐπὶ τοῦ σοβαρωτάτου θέματος. Ἡ ἐν τῷ μεταξὺ παραδοθεῖσα ἐπιστολὴ τοῦ Βουλγάρου Ἐξάρχου ἐφαίνετο ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς

---

[1] Ὀρθοδοξία, 1945 σ. 59.

πλευρᾶς κατὰ τοιοῦτον τρόπον συντεταγμένη, ὥστε νὰ μὴ ἀφίνῃ δυνατότητας ὑπεκφυγῆς. Καὶ δὲν ἠδύνατο βεβαίως τὸ Οἰκ. Πατριαρχεῖον νὰ ματαιώσῃ τὴν ἔναρξιν τῶν διαπραγματεύσεων ἄνευ τῆς δημιουργίας σοβαρωτάτων παρεξηγήσεων φύσεως πολιτικῆς, ἀφοῦ, ὡς εἶναι δι' ἡμᾶς βέβαιον, ἡ κυρία ὤθησις διὰ τὴν προκειμένην ἐνέργειαν τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας προήρχετο ἐκ μέρους τῆς Μεγάλης Δυνάμεως τῆς κατεχούσης τὴν Βουλγαρίαν, ἀλλ' ἠδύνατο νὰ παρεμβάλῃ ἐμπόδια σημαντικὰ κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις.

Ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς μάλιστα πλευρᾶς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προέλθῃ οὐδεμία ἀντίρρησις διὰ τὴν οὐσίαν τοῦ πράγματος, ἐφ' ὅσον ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν ἦτο σλαβόφιλος[1], ἀλλ' ἀνεξαρτήτως τούτου καὶ οἱ λοιποὶ ἑλληνικοὶ παράγοντες εἶχον συναίσθησιν τῆς ἀνάγκης τῆς διατηρήσεως τοῦ κύρους τοῦ Οἰκουμ. Θρόνου· ἡ δὲ ἐν προκειμένῳ ἐνέργεια τῶν βουλγάρων ἀναμφιβόλως ἐνίσχυε τοῦτο. Ἡ διαφύλαξις τῆς οἰκουμενικότητος τοῦ Θρόνου τῆς Κων/πόλεως ἀποτελεῖ τὸ κυριώτατον στήριγμα τοῦ κύρους αὐτοῦ καὶ πρέπει πᾶς ὑπεύθυνος ἕλλην νὰ ἔχῃ τοῦτο πρὸ ὀφθαλμῶν. Παρὰ τὴν δυσάρεστον λοιπὸν ἐντύπωσιν τὴν προκληθεῖσαν εἰς τὰς Ἀθήνας — μόλις ἐλευθερωθείσας ἀπὸ τῶν Σλαβοκομμουνιστῶν — δὲν ἠδύνατο νὰ προέλθῃ καμμία ἐντεῦθεν ἐνέργεια διὰ τὴν ματαίωσιν τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος.

Ἐπειδὴ δὲ ἀκριβῶς οἱ ἐν Κων/πόλει ἀρχιερεῖς, παρὰ τὰς ἐλλείψεις των, διατηροῦσι πρῶτον μὲν σταθερῶς τὴν μακραίωνα οἰκουμενικὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας Κων/πόλεως, παραπλεύρως δὲ καὶ κατὰ δεύτερον λόγον τοὺς φυσικοὺς δεσμοὺς πρὸς τὸ ἡμέτερον Ἔθνος[2], διὰ τοῦτο δυνάμεθα ν' ἀντιληφθῶμεν διατί δὲν ἐξήτασαν μετὰ σχολαστικότητος τὰς ἀδυνάτους πλευρὰς τῆς αἰτήσεως τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, οὐδὲ ἐπεκαλέσθησαν τὸ σπουδαῖον ὄντως κώλυμα τῆς ἀσθενείας τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου, ἄνευ τοῦ ὁποίου δὲν ἠδύνατο ν' ἀρχίσῃ ἡ ἐπίσημος συζήτησις περὶ ἄρσεως τοῦ Σχίσματος (κατὰ τοὺς κανόνας) οὐδὲ ἀκόμη τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Βουλγαρία ἐστερεῖτο ἐλευθέρας κυβερνήσεως. Τοιουτοτρόπως ὁ Οἰκ. Θρόνος εὑρεθεὶς καὶ πάλιν εἰς ἐξόχως λεπτὴν θέσιν μεταξὺ τῶν δεσμῶν πρὸς τὸ Ἑλλην. Ἔθνος, τὰ κατὰ τοῦ ὁποίου ἀνήκουστα ἐγκλήματα εἶχον γνωσθῆ ἐν τῷ ἱερῷ κέντρῳ τῆς Ὀρθοδοξίας, καὶ τῆς οἰκουμενικῆς του ἀποστολῆς — ἐξ ἧς ἐκπορεύεται ἡ ἰδέα τῆς ἐν Χριστῷ συγγνώμης καὶ ἀγάπης, ἔτι δὲ καὶ τὸ μακραῖον οἰκουμ. παρελθόν του — προέκρινε τὴν ἐπιτέλεσιν τῆς οἰκουμενικῆς του ἀποστολῆς. Δὲν ἔχομεν

---

[1] Τινὲς νομίζουσιν, ὅτι ὁ Ἰωάν. Σοφιανόπουλος, ὡς ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Κεβερνήσεως Πλαστήρα (1945), εἶχε φιλορωσσικὰς τάσεις καὶ ἐνίσχυσεν ἐπισήμως καὶ δὴ γραπτῶς τὴν ἄποψιν τῶν Σλάβων. Ἐφ' ὅσον δύναμαι νὰ γνωρίζω ἡ εἰκασία αὕτη δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα.

[2] Πρβλ. περὶ τούτου τὸ ἡμέτερ. ἔργον: Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, Ἀθῆναι 1948.

ἀμφιβολίαν, ὅτι οἱ ἐν Κων/πόλει ἀρχιερεῖς μὲ πραγματικὴν ψυχικὴν ὀδύνην ἀπεφάσισαν τὴν ἔναρξιν τῶν διαπραγματεύσεων, δι' ἃς εἶχεν ἐκδηλώσει ἐνδιαφέρον καὶ ἡ Ρωσσικὴ 'Εκκλησία, ἡ ὁποία τὴν 2αν Φεβρουαρίου 1945 ἐξέλεξε Πατριάρχην τὸν Μακαρ. 'Αλέξιον. 'Αλλὰ καθ' ὃν χρόνον διεξήγοντο ἐν Μόσχᾳ αἱ ἀνεπίσημοι συζητήσεις, ἐν Κων/πόλει συνετελεῖτο ἡ ἐπαφὴ μεταξὺ τῆς ἀντιπροσωπείας τῆς Βουλγαρικῆς 'Εκκλησίας καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου[1].

Οὕτω τὴν 8ην Φεβρουαρίου συνῆλθεν ἡ 'Ιερὰ Σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου προεδρευομένη ὑπὸ τοῦ «πρώτου τῇ τάξει» Μητροπολίτου Χαλκηδόνος κ. Μαξίμου (τοῦ τέως Οἰκ. Πατριάρχου Μαξίμου τοῦ ε'), κατόπιν ἀδείας τοῦ ἀσθενοῦντος Πατριάρχου Βενιαμὶν τοῦ Α'[2]. Πρὸ τῆς 'Ι. Συνόδου φυσικὰ ἐτέθη τὸ ἐπίσημον ἔγγραφον τοῦ Σόφιας Στεφάνου καὶ τὰ πληρεξούσια τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Βουλγαρικῆς Συνόδου, δι' ὧν ἐτίθετο τέρμα εἰς τὴν ἀναβολὴν τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος τὴν προκληθεῖσαν διὰ τῆς ἀποφάσεως τῆς Βουλγαρικῆς 'Ιεραρχίας τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1934. 'Ασφαλῶς τὰ σπουδαιότερα τῶν ἐμποδίων πρὸς ἄρσιν τοῦ Σχίσματος εἶχον πλέον ἐκλείψει, ἐφ' ὅσον 1ον) ἡ Βουλγαρικὴ 'Εξαρχία ἀπέκτησεν ὡς ἕδραν τὴν Σόφιαν, τὴν πρωτεύουσαν τοῦ Βουλγαρικοῦ Κράτους· 2ον) ἡ Βουλγαρία ἦτο ἤδη πρὸ πολλοῦ διεθνῶς ἀνεγνωρισμένον Κράτος καὶ ἐδικαιοῦτο, συμφώνως πρὸς τὸ Καν. Δίκαιον τῆς Καθολικῆς 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας, ν' ἀποκτήσῃ αὐτοκέφαλον 'Εκκλησίαν καὶ 3ον) ὁ νέος Βούλγαρος Ἔξαρχος ὑπὸ τὴν ἰδιότητα αὐτοῦ, ὡς Προέδρου καὶ ἐντολοδόχου τῆς Συνόδου τῆς Βουλγαρικῆς 'Εκκλησίας, ἀποδεχόμενος τοὺς τελικοὺς ὅρους τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου τοῦ 1934 περὶ ἄρσεως τοῦ Σχίσματος ἐζήτει τὴν ἄρσιν αὐτοῦ. Αὐτὰ εἶναι τὰ κύρια γεγονότα καὶ στοιχεῖα, ἅτινα δὲν ἦτο δυνατὸν

---

[1] Πληροφορίαι τοῦ τύπου ἔφερον, ὅτι εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν τῆς κληρικολαϊκῆς συνελεύσεως τῆς Μόσχας, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ ἐκλέξῃ τὸν μόνον ὑποψήφιον Πατριάρχην πασῶν τῶν Ρωσσιῶν Ἀλέξιον, (ἀρχικῶς κατὰ τὴν 31ην 'Ιανουαρίου 1945), ἦτο ἀναγεγραμμένον καὶ τὸ ζήτημα τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος. Βεβαίως τοῦτο ἦτο ἄτοπον, διότι τὸ ζήτημα τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἦτο κατὰ πρῶτον λόγον ζήτημα τοῦ Οἰκ. Θρόνου καὶ τῆς Βουλγαρικῆς 'Εκκλησίας καὶ ἔπειτα Πανορθόδοξον. Συμφώνως πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐκτεθείσας ἀπόψεις δὲν ἦτο δυνατὸν ἡ Μόσχα νὰ μὴ ἐπωφεληθῇ τῆς παρουσίας τῶν Π/χῶν 'Αλεξανδρείας Χριστοφόρου, 'Αντιοχείας 'Αλεξάνδρου, τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ Οἰκουμ. Θρόνου Θυατείρων Γερμανοῦ καὶ Σεβαστουπόλεως 'Αθηναγόρου (ἐκ μέρους τοῦ Πατριαρχείου 'Ιεροσολύμων). Τί ἐλέχθη δὲν γνωρίζομεν, ἀλλ' ἀσφαλῶς δὲν ἦτο δυνατὸν αἱ συμβουλαὶ τῶν Πατριαρχῶν νὰ διέφερον τῶν ὅρων τοῦ 1934.

[2] Διὰ τὰ ἐφεξῆς πρβλ. «'Ορθοδοξίαν» τοῦ 1945 σ. 51 καὶ ἑξῆς. Τῆς συνεδρίας μετέσχον πάντες οἱ συνοδικοὶ πλὴν τοῦ ἀπὸ ἔτους ἀπουσιάζοντος μητροπολίτου Ἴμβρου καὶ Τενέδου 'Ιακώβου (νῦν μητροπολίτου Δέρκων. Μάϊος 1950.)

νὰ μὴ ἀποτελέσωσι τὸν γνώμονα τῆς στάσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, οὗτινος τὰς κυρίας τάσεις διεγράψαμεν ἀνωτέρω.

Κατ᾽ ἀκολουθίαν ἡ Σύνοδος τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου δὲν ἦτο δυνατὸν ἢ νὰ ἀποφασίσῃ κατ᾽ ἀρχὴν τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος, δι᾽ ὃ καὶ κατήρτισεν ἔκτακτον συνοδικὴν Ἐπιτροπὴν ἐκ τῶν μητροπολιτῶν: Χαλκηδόνος Μαξίμου ὁ ὁποῖος καὶ ὡς πρῶτος τῇ τάξει ἀπὸ δεκαετίας περίπου ἀπετέλει ἰθύνουσαν προσωπικότητα τοῦ Οἰκ. Θρόνου, τοῦ ἀειμνήστου Σάρδεων Γερμανοῦ, τοῦ Εἰρηνουπόλεως Κων/τίνου καὶ τοῦ Λαοδικείας Δωροθέου «ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως ἀπὸ κοινοῦ» μετὰ τῆς Βουλγαρικῆς ἀντιπροσωπείας «ὑπογράψωσι τὸ πρωτόκολλον τὸ ἐμπεριέχον τοὺς πρὸς διακανόνισιν τοῦ Βουλγαρικοῦ ζητήματος ὅρους, ὡς οὗτοι διεβιβάσθησαν τῇ 11ῃ Ἀπριλίου 1934 ἔτους διὰ τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων τῇ ἐν Βουλγαρίᾳ Συνόδῳ καὶ προέλθωσιν, εἰ δεήσῃ, εἰς διαπραγματεύσεις ἐπὶ λεπτομερειακῶν σημείων, ἐντὸς πάντοτε τοῦ γράμματος καὶ τοῦ πνεύματος τῶν ὅρων τοῦ ὡς ἄνω πρωτοκόλλου»[1]. Ἐξ ὅσων δὲ γνωρίζομεν οὔτε εἰς τὴν Σύνοδον οὔτε εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν προεβλήθησαν βασικαὶ ἀντιρρήσεις διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος, καίτοι θὰ ἦτο δυνατὸν ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἱστορικὴν συνεδρίαν τῆς Συνόδου νὰ ἐξετασθῶσιν αἱ περιστάσεις καὶ αἱ προϋποθέσεις τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος (ἀνωτ. σελ. 166) Τοὐναντίον ὡς πληροφοροῦμαι νῦν ἐγκύρως ἠκούσθησαν λόγοι ὑψηλοί, ἀντάξιοι τῶν ὑψηλῶν παραδόσεων τοῦ Οἰκ. Θρόνου, τῶν Ἑλλήνων ἱεραρχῶν παραμερισάντων τὰ ἴδια αὐτῶν ἐθνικὰ αἰσθήματα. Ὁ νόμος τῆς ἀγάπης ἐπρυτάνευσε, διότι τὸ ὕψιστον συμφέρον τῆς ἑνότητος τῆς Ὀρθοδοξίας ἐκυριάρχει σχεδὸν πάντοτε εἰς τὰς σκέψεις τῶν ἱεραρχῶν τοῦ Θρόνου ἔναντι τῶν Βουλγάρων ἤδη ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἀνεξικάκου Φωτίου Β΄. Τὸ ἔργον τοῦ Φωτίου τοῦ Β΄ ἀπέδιδε νῦν τοὺς καρπούς του.

Τὸ αὐτὸ ὑψηλὸν πνεῦμα ἐκυριάρχησε καὶ κατὰ τὴν πρώτην ἐπίσημον συνάντησιν τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου καὶ τῆς Βουλγαρικῆς Ἀντιπροσωπείας[2], γενομένην κατὰ τὴν 9ην Φεβρουαρίου 1945.

Οἱ λόγοι τοῦ προσφωνήσαντος Νευροκοπίου Βόριδος πρὸς τὸν Οἰκ. Πατριάρχην ἦσαν πλέον ἢ θερμοί, ἐφ᾽ ὅσον ὡμίλει περὶ πίστεως, ἀφοσιώσεως καὶ λατρείας τῆς τε Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ λαοῦ καὶ ἐπεζήτει τὴν στοργὴν τῆς Μητρὸς Μεγάλης Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Βουλγαρίας. Ὁποία ἀληθῶς ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν λόγων καὶ τῶν ἔργων τῶν Βουλγάρων! Διὰ τοῦτο καὶ αἱ ἐκφράσεις αὗται ἦσαν μᾶλλον τυπικῶς ἀ-

---

[1] Τὸ κείμενον τοῦ πληρεξουσίου ὑπογεγραμμένον ὑπὸ τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου Βενιαμὶν Α. εὕρηται ἐν «Ὀρθοδοξία» 1945 σ. 58, ἐν σελίδι δὲ 59 τὸ πληρεξούσιον τῶν Βουλγάρων.

[2] Παρισταμένης καὶ τῆς Πατριαρχικῆς ἀντιπροσωπείας «Ὀρθοδοξία» 1945 σ. 59 ἑξ.

ναγκαῖαι, ἐνῷ τοὐναντίον προσλαμβάνουν ἐξαίρετον ἀξίαν οἱ λόγοι τοῦ ἐξ ὀνόματος τοῦ ἀσθενοῦντος Πατριάρχου ἀντιφωνήσαντος Χαλκηδόνος Μαξίμου. Ὁ σεβασμ. εὐχηθεὶς τὸ «ὡς εὖ παρέστητε» εἰς τοὺς Βουλγ. ἀπεσταλμένους καὶ τονίσας τοὺς «ἱστορικούς, ἱεροὺς καὶ ἀκαταλύτους δεσμοὺς» τοῦ Οἰκ. Θρόνου καὶ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ἐβεβαίου ὅτι «παρὰ τὰ μεσολοβήσαντα θλιβερὰ γεγονότα, ἡ καρδία τῆς Μητρὸς Μεγάλης Ἐκκλησίας οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ πάλλῃ στοργικῶς» ὑπὲρ τῶν Βουλγάρων. Ἀναφερόμενος δὲ εἰς τὸ ἔργον των καὶ χρησιμοποιῶν τὸ τοῦ Παύλου «ὡς ὡραῖοι οἱ πόδες τῶν εὐαγγελιζομένων τὴν εἰρήνην, τῶν εὐαγγελιζομένων τὰ ἀγαθά», ἀναγγέλλει τὸν σχηματισμὸν τῆς συνοδικῆς ἀντιπροσωπείας πρὸς ἔναρξιν τῶν διαπραγματεύσεων, αἵτινες ἀρξάμεναι κατὰ τὸ 1930 καὶ συνεχισθεῖσαι καὶ διὰ τοῦ ἐνθέου ζήλου τοῦ παρισταμένου Βουλγάρου μητροπολίτου Νευροκοπίου σχεδὸν ἔληξαν κατὰ τὸ 1934. Μεθ᾽ ὃ προσέθεσε χαρακτηριστικῶς, «πιστεύομεν ἤδη, ὅτι πρυτανεύοντος ἀμφοτέρωθεν τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστοῦ, τοῦ εὐαγγελικοῦ πνεύματος τῆς ἀληθείας καὶ εἰλικρινείας, θὰ ἐπιτευχθῇ ἡ διευθέτησις τῆς ὑπὸ μελέτην ἡμῶν ἐκκλησιαστικῆς ἀνωμαλίας ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων καὶ διὰ τῆς τηρήσεως ὅλων τῶν συναφῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμίων καὶ παραδόσεων κλπ.».

Ἡ ἐπακολουθήσασα ἀντιφώνησις τοῦ μητροπολίτου Νευροκοπίου ὑπῆρξε καὶ πάλιν ἔνθερμος καὶ ἀνεφέρθη εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῶν ὅρων τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου τοῦ 1934.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἤρξαντο αὐθημερὸν αἱ διαπραγματεύσεις μεταξὺ τῶν δύο ἀντιπροσωπειῶν [1], αἵτινες ἐσυνεχίσθησαν καὶ κατὰ τὴν 12ην καὶ 19ην Φεβρουαρίου [2]. Κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις ταύτας, ἐφ᾽ ὅσον δύναμαι νὰ γνωρίζω, δὲν προεβλήθη ἀπὸ μέρους τοῦ Οἰκουμεν. Θρόνου καμμία ἀξίωσις πρὸς τοὺς Βουλγάρους πέραν τῶν ὅρων τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1934. Τοὐναντίον οἱ Βούλγαροι ἐζήτησαν τὴν ἀνύψωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας εἰς Πατριαρχεῖον [3], πιθανῶς δὲ καί τι ἐπὶ πλέον, διότι δὲν δύ-

---

[1] Ὁ Α. Χ, ἔνθα ἀνωτέρω σ. 18, προσθέτει, ὅτι μετὰ τὴν πρώτην συνεδρίαν (τῆς 9ης Φεβρ.) οἱ Βούλγαροι ἀρχιερεῖς συνοδευόμενοι ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς μητροπολιτῶν Σάρδεων καὶ Λαοδικείας ἀνέγνωσαν γονυπετῶς πρὸ τῆς κεκλεισμένης Πύλης τοῦ ἀπαγχονισθέντος Πατριάρχου Γρηγορίου ε΄ τρισάγιον ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς αὐτοῦ καὶ ἐπεσκέφθησαν τὸν Πατριαρχικὸν ναὸν δεηθέντες ὑπὲρ τῆς ὑγείας τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου.

[2] «Ὀρθοδοξία» 1945 σ. 51, σελ. 63 ἑξ.

[3] Ὁ Α. Χρ. ἄλλοτε ἀποκρισιάριος τοῦ Οἰκ. Θρόνου ἐν Ἀθήναις (ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 18) μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Νευροκοπίου κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 12ης Φεβρουαρίου ἐδήλωσεν, ὅτι ἡ Βουλ. Ἐκκλησία «ἀναμένει ὡς δῶρον τῆς Μητρὸς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ ὑποβάλλει θερμὴν εὐχὴν καὶ παράκλησιν, ὅπως ἐπὶ τῇ ἐπ᾽ αἰσίοις νῦν ἀνακηρύξει αὐτῆς εἰς αὐτοκέφαλον, ἀνυψωθῇ κατὰ τὸ παράδειγμα καὶ τῶν λοιπῶν αὐτο-

ναται νὰ ἐξηγηθῇ ἄλλως τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὸν Συνοδικὸν Τόμον ἀπουσιάζει ὁ συνήθης ὅρος τῆς λήψεως τοῦ 'Αγ. Μύρου ἐκ Κων)πόλεως. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο φρονῶ, ὅτι δυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν τὰς ἀντιρρήσεις, τὰς ὁποίας ἠδύνατο νὰ προβάλῃ ἡ ἀντιπροσωπεία τοῦ Οἰκ. Θρόνου πρὸς τὴν Βουλγαρικήν.

1η) Ὅτι ἡ Βουλγαρικὴ Κυβέρνησις δὲν ἐζήτησε τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος ὁμοῦ μετὰ τῶν ἱεραρχῶν τῆς Βουλγαρίας. Ἀναμφιβολως ἡ παράλειψις αὕτη ἦτο σπουδαία, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀναγνωρισθῇ, ὅτι ἡ τοιαύτη ἀντίρρησις μόνον ἀναβολὴν τῶν διαπραγματεύσεων ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ, διότι, ἐφ' ὅσον ἡ πολιτικὴ τῆς Ρωσσίας εἶχε τὸν πρῶτον λόγον ἐν προκειμένῳ, ἡ Βουλγαρικὴ Κυβέρνησις δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ ἀποστείλῃ τὴν τυχὸν ζητουμένην αἴτησιν [1].

2α) Ὅτι αἱ περιστάσεις ὑφ' ἃς διετέλει ἡ Βουλγαρία ἦσαν λίαν ἀνώμαλοι (Κατοχὴ τῶν Ρώσσων). Ὅθεν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ Κυβέρνησις (καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐν ἱκανῷ μέτρῳ) δὲν ἦτο ἐλευθέρα ν' ἀποφασίσῃ καὶ νὰ δεσμεύσῃ τὰς εἰς τὸ μέλλον, μετὰ τὴν κατοχήν, ἀναδειχθησομένας δι' ὄντως ἐλευθέρων ἐκλογῶν Βουλγαρικὰς Κυβερνήσεις.

3η) Ὅτι ἐνῷ τὴν ἀναβολὴν τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος ἐζήτησεν ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, τὴν αἴτησιν περὶ τελικῆς ἄρσεως ἐζήτει μόνον ἡ Διοικοῦσα Σύνοδος.

4η) Ὅτι ἡ Βουλγαρικὴ Σύνοδος ἦτο ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ὑπεύθυνος, διότι Βούλγαροι ἱεράρχαι κατεπάτησαν τὰ δικαιώματα τῶν κανονικῶν ἱεραρχῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου κατὰ τὸ 1941—1944, ἐφ' ὅσον ἔλαβον κατοχὴν μητροπόλεων ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν κανονικῶν ἱεραρχῶν.

κεφάλων Ἐκκλησιῶν εἰς τὴν τιμὴν τῆς Πατριαρχικῆς ἀξίας». Οἱ ἡμέτεροι ἐδήλωσαν, ὅτι εὑρίσκονται διὰ πρώτην φορὰν ἐνώπιον διατυπώσεως τόσον σοβαρωτάτης αἰτήσεσεως, περὶ ἧς δὲν ἐγένετο λόγος ἐν τῷ παρελθόντι, οὔτε καὶ εἰς τὸ πρόσφατον γράμμα τοῦ Σόφιας. Ἐπὶ τούτου δὲν εἶχον ἁρμοδιότητα. Οὕτως ἐτίθεντο δύο ζητήματα κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἡμετέρων, ἀλλ' ἡ ἀνακήρυξις τοῦ αὐτοκεφάλου ἀπετέλει τὴν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν διὰ τὴν ἀνύψωσιν Ἐκκλησίας τινὸς εἰς τὴν τιμὴν τῆς Πατριαρχικῆς ἀξίας. Αὐτὸ ἐγένετο καὶ μὲ τὰς ἐκκλησίας Ρωσσίας, Σερβίας καὶ Ρουμανίας. Ὁ Νευροκοπίου ἀπαντῶν ἐδήλωσεν, ὅτι διετύπωσε τὸ ἐν λόγῳ αἴτημα ἐκ σεβασμοῦ καὶ ἀγάπης πρὸς τὸ Οἰκ. Πατριαρχεῖον, τὸ ὁποῖον χορηγοῦν ἐξ ἀγάπης καὶ στοργῆς τὴν Πατριαρχικὴν ἀξίαν θὰ ἔδιδεν κῦρος πανορθόδοξον εἰς τὴν Βουλ. Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ κατόπιν τῶν δοθεισῶν ἐξηγήσεων ἀποσύρει τὸ αἴτημα.

[1] Αὕτη ἐκαλύφθη ἐκ τῶν ὑστέρων διὰ τοῦ εὐχαριστηρίου πρὸς τὸν Πατριάρχην τηλεγραφήματος τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν καὶ τῶν Θρησκευμάτων Σταϊνώφ, ἐνεργοῦντος ἐξ ὀνόματος τῆς Κυβερνήσεως. («Ὀρθοδοξία» 1945 σ. 79). Πάντως τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ αὐτοκεφάλου θὰ ἔπρεπε νὰ ζητήσῃ καὶ δι' αἰτήσεώς της ἡ Βουλγαρικὴ Κυβέρνησις, ὡς συνέβη προκειμένου περὶ τῶν Ἐκκλησιῶν Ἑλλάδος (1850), Σερβίας καὶ Ρουμανίας.

Πρὸς τὰς οὐσιώδεις ταύτας ἀντιρρήσεις, αἵτινες ἠδύναντο νὰ προβληθῶσι φυσικά, συνδέεται ἡ ἄποψις τῆς συγκρίσεως τῶν περιστάσεων, ὑφ᾿ ἃς ἐλήφθη ἡ ἀπόφασις περὶ ἀναβολῆς τῷ 1934 καὶ τῶν τοῦ 1944 - 5. Ἡ σύγκρισις θὰ ἔθετε τοὺς Βουλγάρους ἀντιπροσώπους πρὸ ἀνυπερβλήτου δυσχερείας διὰ ν᾿ ἀπαντήσουν . Πιστεύω, ὅτι καὶ εἰς τοὺς ἐν Κων)πόλει δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ ἐπῆλθεν εἰς τὸν νοῦν ὄχι μόνον ἡ τελευταία αὕτη ἄποψις ἀλλὰ καὶ ἡ σκέψις κατὰ πόσον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ ἀπόφασις τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας περὶ ἄρσεως τοῦ Σχίσματος, ἐὰν ἡ Βουλγαρία εὑρίσκετο εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν νικητῶν.

Παρέθηκα τὰς σκέψεις ταύτας διὰ νὰ δείξω πόσον ὀρθὴ εἶναι ἡ ἄποψις ἡ κυκλοφορηθεῖσα ἐν Ἑλλάδι, ὅτι οἱ ἐν Κων/πόλει ὑπεβοήθησαν τὴν ἐπιθυμίαν τῶν Βουλγάρων, ἀλλ᾿ ἡ προβολὴ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθεισῶν οὐσιωδῶν ἀντιρρήσεων θὰ ἐματαίου τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος, τὸ ὁποῖον εἴχομεν λόγους ἐθνικοὺς νὰ μὴ ἄρωμεν, χωρὶς νὰ φανερώσωμεν τοῦτο ἀμέσως. Αἱ ἀνωτέρω οὐσιώδεις ἀντιρρήσεις κεῖνται ἐντὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς σφαίρας καὶ τῶν συνηθειῶν τοῦ παρελθόντος καὶ τῆς πραγματικότητος, ὥστε προβαλλόμεναι νὰ μὴ δύνανται εὐκόλως ν᾿ ἀποκρουσθῶσιν. Ἐὰν καλῶς ἔπραξαν οἱ ἡμέτεροι θὰ τὸ εἴπωμεν εἰς τὰς τελικὰς κρίσεις. Ἀρκούμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν διαπίστωσιν τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐπρυτάνευσεν ἐν Κων/πόλει ἀπολύτως ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἄποψις καὶ παρεμερίσθη σχεδὸν τελείως ἡ ἐθνικὴ ἑλληνικὴ πλευρὰ τῆς ὑποθέσεως, διότι ἡ ἄρσις τοῦ Σχίσματος ἐθεωρεῖτο ὡς ἀνώτερος σκοπὸς ὑπηρετῶν τὴν ἑνότητα τῆς Ὀρθοδοξίας, δι᾿ ἣν φέρει μείζονα εὐθύνην ὁ Οἰκ. Θρόνος.

Ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν λοιπὸν τοῦ συμφέροντος τῆς καθόλου Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ μὲ τὴν σαφῆ θέλησιν νὰ μὴ θιγῇ τὸ παράπαν ἡ φιλοτιμία τῶν Βουλγάρων συνετάχθη καὶ ὑπεγράφη κατὰ τὴν 19ην Φεβρουαρίου 1945 τὸ πρωτόκολλον τῶν ὅρων τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος. Οἱ ὅροι οὗτοι εἶναι σχεδὸν πανομοιότυποι πρὸς τοὺς τοῦ Ἀπριλίου 1934[1].

§7. Ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος καὶ ἡ ἀνακήρυξις τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ Ἐκκλησίας ὡς Αὐτοκεφάλου κατὰ τὴν 22αν Φεβρουαρίου 1945.

Ἡ αἰσία λῆξις τῶν ἐργασιῶν τῶν δύο ἀντιπροσωπειῶν ἐσήμανε τὸ οὐσιαστικὸν τέρμα τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, διὸ καὶ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὴν 22αν Φεβρουαρίου συνερχομένης Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἦτο κατ᾿ ἀρχὴν εὔκολον.

---

[1] Πρβλ. τὰ κείμενα ἀμφοτέρων ἐν «Ὀρθοδοξία», 1935, 76—77 καὶ 1945 63—64. Ἴδε καὶ ἀνωτέρω σελὶς 143—4.

Παρὰ ταῦτα δὲν φαίνεται, ὅτι ἡ κύρωσις τοῦ πρωτοκόλλου τῶν ὅρων, ὑπῆρξεν ὅλως τυπική. Συνδυάζοντες τὰς πληροφορίας τοῦ τουρκικοῦ τύπου [1] πρὸς τὸ γεγονὸς τῆς ἀπουσίας ἀπὸ τὰς ὑπογραφὰς τῆς Πατριαρχικῆς καὶ Συνοδικῆς πράξεως περὶ ἄρσεως τοῦ Σχίσματος τῶν ὑπογραφῶν τῶν μητροπολιτῶν Ἴμβρου καὶ Τενέδου Ἰακώβου καὶ Δέρκων Ἰωακεὶμ δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ εἰρημένοι εἶχον ἀντιρρήσεις, οὐχὶ βεβαίως διὰ τὴν κατ᾿ ἀρχὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος, ἀλλὰ διὰ τὴν ἐπίσπευσιν αὐτῆς [2]. Διὰ τὸν Δέρκων Ἰωακεὶμ († 1949) δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἀσφαλέστερον, διότι παρέστη κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 8ης Φεβρουαρίου, ὅτε κατ᾿ ἀρχὴν ἀπεφασίσθη ἡ ἄμεσος ἄρσις τοῦ Σχίσματος καὶ συνεστήθη ἡ Ἐπιτροπεία χωρὶς νὰ διατυπώσῃ ἀντιρρήσεις [3]. Κατὰ τὴν συνεδρίαν ταύτην, κατά τινας φήμας, ἐξητάσθη καὶ τὸ ζήτημα τοῦ Ἁγίου Μύρου καὶ τῆς αἰτηθείσης, ἀλλ᾿ ἀμέσως ἀποσυρθείσης, παρακλήσεως τῶν Βουλγάρων περὶ συστάσεως Βουλγαρικοῦ Πατριαρχείου. Φυσικὰ τὸ κύριον ζήτημα ἦτο τὸ τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, διὰ τοῦ καταρτισμοῦ «ἀντὶ - ὅρου», ἐφ᾿ ὅσον ἔπρεπε ν᾿ ἀρθῇ «ὁ ὅρος» τῆς Συνόδου τοῦ 1872.

Ἔπειτα ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν πληροφοριῶν δὲν φαίνεται νὰ ἀντιμετωπίσθῃ ἐν τῇ σημαντικῇ ταύτῃ συνεδρίᾳ τῆς Ἱ. Συνόδου τοῦ Πατριαρχείου ἡ συγκρότησις Μ. Ἐνδημούσης Συνόδου [4] (προσκαλουμένων καὶ ἐκπροσώπων τῶν ἄλλων Πατριαρχείων), ἡ ὁποία ἀσφαλῶς ἦτο ἡ μᾶλλον ἐνδεδειγμένη διὰ νὰ συντάξῃ τὸν «ἀντὶ - ὅρον», ἐφ᾿ ὅσον καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 1872 ἦτο ἐνδημοῦ-

---

[1] Ἀπὸ τὴν «Γενῆ Σαμπάχ» 23-2-46 πληροφορούμεθα, ὅτι ὁ Δέρκων ἀπεχώρησε τῆς συνεδρίας τῆς Συνόδου. Ἦτο τοῦτο ἀληθές; φαίνεται ναί.

[2] Ὅτι θὰ εἶχον ἀντιρρήσεις φαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀντικατεστάθησαν ὅπως καὶ ὁ ἀσθενῶν Σάρδεων Γερμανὸς διὰ τῶν μητροπολιτῶν Γάνου καὶ Χώρας Παγκρατίου, Κυδωνιῶν Ἀγαθαγγέλου καὶ Περγάμου Ἀδαμαντίου, οἵτινες καὶ ὑπογράφουσι τὸν Συνοδικὸν τόμον τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Βουλ. Ἐκκλησίας, οὗτινος τὸ ἐπίσημον κείμενον ἴδε ἐν «Ὀρθοδοξίᾳ» 1945 σ. 73—74.

[3] Ὁ Α. Χ. (ἔνθ᾿ ἀνωτ. σ. 20) δυνάμενος ὡς ἐκ τῆς ἐν τῷ παρελθόντι θέσεώς του νὰ γνωρίζῃ τὰ πράγματα, ἅτινα δὲν ἀναγράφει τὸ ἐπίσημον ὄργανον τῶν Πατριαρχείων «Ὀρθοδοξία», ὁμιλεῖ περὶ διαμαρτυρίας τοῦ Μητρ. Δέρκων, ὑπὸ ἡμερομηνίαν 25 Φεβρ. 1945, ὑποβληθείσης εἰς τὴν Ἱ. Σύνοδον τοῦ Οἰκ. Θρόνου, προφανῶς κατόπιν ἑορτῆς, διότι ἡ ἀπόφασις περὶ ἄρσεως ἐλήφθη τὴν 22αν Φεβρουαρίου.

[4] Ὁ Α. Χ. (αὐτόθι) παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ, ὅτι, ἐνῷ μέχρι τῆς 12ης Φεβρουαρίου 1945 πρὸς ἄρσιν τοῦ ὅρου τοῦ Σχίσματος ἐπρόκειτο (;;) καὶ ἔπρεπε νὰ συνέλθῃ ὅλη ἡ ἐνδημοῦσα σύνοδος, ἀποτελουμένη ἐξ ἁπάντων τῶν ἐν Κων)πόλει ἀρχιερέων, ἐν οἷς καὶ ὁ διακρινόμενος διὰ τὸν ἐπιστημονικὸν ἐκκλησιαστικὸν καὶ κανονικὸν αὐτοῦ καταρτισμὸν σεβ. Μητρ. Ἡλιουπόλεως κ. Γεννάδιος καὶ οὕτω δὲν θὰ ἐπιδίδετο εἰς τὴν Ἱ. Σύνοδον ἡ ὑπὸ ἡμερομ. 25 Φεβρ. 1945 ἔγγραφος διαμαρτυρία τοῦ σεβ. Δέρκων Ἰωακεὶμ μέλους τῆς Ἱ. Συνόδου, ἀντὶ τῆς ἐνδημούσης Συνόδου ἦρε τὸν ὅρον τοῦ Σχίσματος μόνον ἡ Ἱ. Σύνοδος τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου.

σα. Τοὐναντίον ἡ Πατριαρχικὴ Σύνοδος ἦτο ἁρμοδία διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου, ἐφ' ὅσον ἐπρόκειτο περὶ ἀνακηρύξεως αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας ἀνηκούσης ἄλλοτε εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου. Ἡ ἐξήγησις, ἡ ὁποία δύναται νὰ δοθῇ εἰς τ' ἀνωτέρω, εἶναι ὅτι οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἔσπευδον νὰ λύσουν τὸ Βουλγαρικὸν Ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα, ἐφ' ὅσον ἐδόθη εὐκαιρία, ἄνευ μεγάλου θορύβου καὶ χρονοτριβῆς, διότι ἡ Σύγκλησις Μ. Συνόδου θὰ συνεπήγετο ἀμφότερα. Ἴσως ὅμως νὰ ἐπεκράτει καὶ ἡ σκέψις, ὅτι ὑπῆρχε δέσμευσις ἔναντι τῆς Βουλγαρίας ἀπὸ τῆς ἀνακοινώσεως τῶν ὅρων τοῦ 1934. Ὅ,τι πάντως ἐλέχθη διὰ τὰς παραλείψεις, αἵτινες συνέβησαν εἰς τὴν Ἐπιτροπείαν (ἀνωτ. σ. 171) ἰσχύει πολλῷ μᾶλλον διὰ τὴν Συνεδρίαν τῆς Συνόδου. Εἶναι προφανές, ὅτι οἱ ἰθύνοντες τὰ τοῦ Οἰκουμ. Θρόνου ἔσπευδον καὶ δὲν ἐλάμβανον ὑπ' ὄψει τὰ αἰσθήματα τοῦ μόλις ἀπελευθερωθέντος ἀπὸ τὸν Βουλγαρικὸν ζυγὸν Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ μόνον τὴν ὑψίστην σκοπιμότητα τοῦ νὰ κλείσῃ ἓν ρῆγμα εἰς τοὺς κόλπους τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀπὸ τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπωφεληθῇ διὰ διεισδύσεως οἱοσδήποτε ἐχθρὸς τῆς Ὀρθοδοξίας.

Ὑπὸ τοιαύτας προϋποθέσεις ἐξεδόθη καὶ ὑπεγράφη ἡ πατριαρχικὴ καὶ συνοδικὴ Πρᾶξις τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος ἐν τῷ πατριαρχικῷ παρεκκλησίῳ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου τῇ 22ᾳ Φεβρουαρίου 1945 [1]. Διὰ ταύτης ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου τῆς ἀγάπης προφρόνως ἀποδεχθεῖσα τὴν αἴτησιν τῆς Βουλγαρικῆς Συνόδου ἀπεφάνθη συνοδικῶς καὶ ἐν Ἁγ. Πνεύματι «ὅπως πάντες οἱ διὰ τοῦ «ὅρου» τῆς Ἁγίας καὶ Μ. Συνόδου, τῆς ἐν ἔτει χιλιοστῷ ὀκτακοσιοστῷ ἑβδομηκοστῷ δευτέρῳ, Ἰνδικτιῶνος Α΄ κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον, ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς Πανσέπτῳ Πατριαρχικῷ Ναῷ τοῦ Ἁγ. Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου συγκροτηθείσης, κηρυχθέντες καὶ θεωρούμενοι καὶ νῦν «σχισματικοὶ καὶ ἀλλότριοι τῆς τοῦ Χριστοῦ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας» Βούλγαροι κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, ὑπάρχωσιν ἀπηλλαγμένοι τῆς κατ' αὐτῶν ἀπὸ μέρους τῆς Ἐκκλησίας ἀπαγγελθείσης καταδίκης καὶ ἐπιβληθείσης ποινῆς, συγκεχωρημένοι καὶ εὐλογημένοι παρὰ τῆς Ἁγίας καὶ Ὁμοουσίου Τριάδος, θεωρούμενοι ἀπὸ τοῦδε καὶ ἐφεξῆς καὶ λογιζόμενοι καὶ προσωνυμούμενοι εὐσεβεῖς χριστιανοὶ καὶ τέκνα πιστὰ τῆς Μιᾶς Ἁγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπὶ πάντας δὲ τοὺς ἀπὸ τῆς λυπηρᾶς διαστάσεως οἱαδήποτε ἐπὶ μέρους Ἐκκλησίας κατακρίσει καὶ ἀποφάσει ἢ καθόλου τῇ γενικῇ τοῦ «ὅρου» ἀποκηρύξει ὑποβληθέντας καὶ ἤδη τῶν τῇδε μεταστάντας Βουλγάρους κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς ἐπικαλούμεθα τὸ θεῖον ἔλεος».

Τὸ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ σημείου τούτου τμῆμα τοῦ ἀντὶ-ὅρου ἀνεγνώσθη κατὰ τὴν εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὴν συνεδρίαν τῆς Συνόδου ἀκολου-

---

[1] Ἴδε «Ὀρθοδοξίαν» 1945 σ. 65—66 ἔνθα τὸ κείμενον.

θήσασαν ἐκκλησιαστικὴν τελετὴν[1] ἐν τῷ Πατριαρχικῷ παρεκκλησίῳ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου λογίου μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανοῦ[2], τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βενιαμὶν ἀναγνώσαντος τὴν ἐν τέλει τῆς πράξεως τοῦ Σχίσματος ὑπάρχουσαν εὐχήν. Μετὰ ταῦτα ὑπέγραψαν ὅ τε Πατριάρχης καὶ οἱ συνοδικοὶ φέροντες ὠμόφορον καὶ ἐπιτραχήλιον, τῶν χορῶν ψαλλόντων τὰ τροπάρια τῆς Παμμακαρίστου, τὸ ὑπερδεδοξασμένος εἶ... καὶ Δόξα καὶ νῦν, τὸ Βασιλεῦ Οὐράνιε κλπ. Μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς Πράξεως οἱ χοροὶ ἔψαλλον τὸ εἴδομεν τὸ φῶς καὶ τὸν πολυχρονισμὸν τοῦ Πατριάρχου.

***

Κατὰ τὴν αὐτὴν συνεδρίαν τῆς Συνόδου κατηρτίσθη καὶ ὁ «Πατριαρχικὸς καὶ **Συνοδικὸς Τόμος τοῦ Αὐτοκεφάλου τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας**».

Μετὰ τὴν συνήθη εἰσαγωγὴν ἐν τῷ Συνοδικῷ Τόμῳ τονίζεται, (ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅσα συνήθως ἰσχυρίζονται οἱ Βούλγαροι), ὅτι «ἐπειδὴ ἡ ἐν Βουλγαρίᾳ Ἐκκλησία, ἡ δι' ἰδιαιτέρων πνευματικῶν δεσμῶν συνδεομένη μετὰ τῆς Ἐκκλ. Κων/πόλεως, ἐπὶ αἰῶνας μακροὺς ὑπὸ τὴν ἄμεσον κανονικὴν ἐξάρτησιν» ἀπὸ τοῦ Πατριαρχείου διετέλει καὶ ἐπειδὴ ἐζήτησε παρὰ τοῦ Οἰκ Πατριάρχου «τὴν συγκαταρίθμησίν της εἰς τὰς αὐτοκεφάλους Ἐκκλησίας διὰ τοῦτο» ὁ Πατριάρχης «συνοδικῶς ἐν Ἁγ. Πνεύματι ἀποφαίνεται καὶ ἐπευλογεῖ τὴν αὐτοκέφαλον σύστασιν καὶ ὀργάνωσιν τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ Ἁγίας Ἐκκλησίας», ὁρίζων, ὅπως αὕτη, ἐπωνυμουμένη «Ἁγία Ὀρθόδοξος Αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας καὶ πνευματικὴ ἀδελφὴ ὑπάρχουσα διοικῇ καὶ διέπῃ τὰ κατ' αὐτὴν ἀνεξαρτήτως καὶ αὐτοκεφάλως, κατὰ τὴν τάξιν καὶ τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα καὶ τῶν λοιπῶν Ὀρθοδόξων Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, ἀναγνωρίζουσα ὡς ὑπερτάτην αὐτῆς Ἐκκλ. Ἀρχὴν τὴν ἐξ ἀρχιερέων ἀπαρτιζομένην Ἱ. Σύνοδον καὶ ἔχουσαν πρόεδρον τὸν κατὰ καιρὸν Μακ. Μητροπολίτην Σόφιας καὶ Ἔξαρχον πάσης Βουλγαρίας».

Μετὰ ταῦτα μνημονεύονται αἱ ὑποχρεώσεις τοῦ Βουλγάρου Ἐξάρχου 1) ν' ἀποστέλλῃ εἰρηνικὰ γράμματα κατὰ τὴν ἐκλογὴν καὶ ἀνάρρησιν αὐτοῦ εἰς τὸν Θρόνον τῆς Σόφιας περιέχοντα τὴν Ὀρθόδοξον διαβεβαίωσιν τῆς Ἐκκλησίας του, 2ον) νὰ μνημονεύῃ τοῦ Πατριάρχου καὶ τῶν ἀρχηγῶν τῶν λοιπῶν Ὀρθ. Ἐκκλησιῶν εἰς τὰ ἱερὰ δίπτυχα, 3ον) ν' ἀναφέρεται εἰς τὸν Οἰκ. Θρόνον καὶ «δι' αὐτοῦ ἐπιζητεῖν καὶ λαμβάνειν τὴν ἔγκυρον γνώμην καὶ ἀντίληψιν αὐτοῦ τε καὶ τῶν λοιπῶν ἁγίων ἀδελφῶν Ἐκκλησιῶν ἐπὶ γε-

---

[1] Ἴδε τυπικὴν διάταξιν ἐν τῇ «Ὀρθοδοξίᾳ» 1945 σ. 67—73.

[2] Ἀποθανόντος τὴν 3ην Μαρτίου 1945.

[3] «Ὀρθοδοξία» 1945 σ. 72—75.

νικῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, τῆς καθολικωτέρας ψήφου καὶ δοκιμασίας δεομένων [1]».

Συμφώνως πρὸς τοὺς ὅρους τοῦ πρωτοκόλλου τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος ἐγένετο κατὰ τὴν Κυριακὴν 25ην Φεβρουαρίου ἐν τῷ πανσέπτῳ πατριαρχικῷ ναῷ ἡ ἐπίσημος λειτουργία τῇ συμμετοχῇ καὶ τῶν Βουλγάρων ἀρχιερέων. Ταύτης προεξῆρχεν, ἀσθενοῦντος τοῦ Πατριάρχου, ὁ πρῶτος τῇ τάξει Μητρ. Χαλκηδόνος Μάξιμος, ὁ μετὰ ταῦτα Οἰκ. Πατριάρχης, συλλειτουργούντων τῶν μητροπολιτῶν Προύσης Πολυκάρπου, Πριγκηπονήσων Θωμᾶ, Σάρδεων Γερμανοῦ, Θεοδωρουπόλεως Λεοντίου, Εἰρηνουπόλεως Κωντίνου, Χριστουπόλεως Μελετίου, Λαοδικείας Δωροθέου καὶ Προικονήσου Φιλοθέου [2].

Κατὰ τὴν πανηγυρικὴν ταύτην λειτουργίαν κατὰ τὴν μεγάλην εἴσοδον ὁ μὲν προεξάρχων ἐμνημόνευσεν ἐν τοῖς ζῶσι διὰ πρώτην φορὰν τοῦ Βουλγ. Ἐξάρχου καὶ μεταξὺ τῶν τεθνεώτων τῶν βουλγ. κληρικῶν ἀπὸ τοῦ 1872, ὁ δὲ Σχολάρχης τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης μητροπολίτης Νεοκαισαρείας Χρυσόστομος ἐξεφώνησε τὸν πανηγυρικὸν τῆς ἡμέρας ἐξ ὀνόματος τοῦ Οἰκ. Θρόνου. Τοιοῦτον ἔνθερμον λόγον μόνον ἕλλην ἱεράρχης μὲ τὴν γνωστὴν εἰς ἡμᾶς ἀνεξικακίαν ἠδύνατο νὰ ἐκφωνήσῃ [3]. Οὗτος στηριχθεὶς εἰς τὴν ἰδέαν, ὅτι ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ κατευθύνει τὴν Ἱστορίαν καὶ χαρακτηρίσας τὴν ἡμέραν τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος ὡς ἡμέραν «ἀγάπης καὶ συνδιαλλαγῆς» ἔστρεψε τὸν λόγον πρὸς ἐξύμνησιν τοῦ γεγονότος. Εἰς τὸν ὕμνον τοῦτον γίνεται λόγος περὶ τῆς μεγάλης χαρᾶς τῆς Μητρὸς τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν «διότι ὑποδέχεται εἰς τὰς ἀγκάλας αὐτῆς θυγατέρα πεφιλημένην, τὴν ὁποίαν πρώτην ἐγέννησεν ἐν τῇ χριστιανικῇ πίστει, ἐγαλούχησε τῷ γάλακτι τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἰς ἡμέρας σκοτεινὰς τῆς ἱστορίας αὐτῆς ἐπροστάτευσεν ὑπὸ τὰς θερμὰς καὶ φιλοστόργους αὐτῆς πτέρυγας ὡς προσφιλῆ καὶ πολύτιμον νεοσσόν». Μετὰ ταῦτα ἐχαρακτήρισεν τὴν ἡμέραν ὡς ἡμέραν «εὐφροσύνης καὶ καυχήσεως», διότι ἡ Ἐκκλ. Κων/πόλεως προβιβάζει τὴν Ἁγίαν τῆς Βουλγαρίας

---

[1] Τὴν 23ην Φεβρ. 1945 ὁ Βούλγαρος Ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Σταϊνὼφ ἀπηύθυνε πρὸς τὸν Οἰκ. Πατριάρχην τηλεγράφημα εὐχαριστήριον δι' οὗ «ὑπέβαλε»! τὴν μεγάλην ἱκανοποίησιν τῆς Βουλγαρικῆς Κυβερνήσεως ἐπὶ τῇ ἄρσει τοῦ Σχίσματος, τὸ ὁποῖον «θὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τὴν ὀρθόδοξον Βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν, ὅπως ἐκ νέου προσεγγίσῃ πρὸς τὰς λοιπὰς Ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας». Ὁ Βούλγαρος ὑπουργὸς ηὐχαρίστει τὸν Πατριάρχην διὰ τὴν προσωπικήν του συμβολὴν εἰς τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος.

[2] Ἐν τῇ «Ὀρθοδοξίᾳ» 1945 σ. 52 σημειοῦται, ὅτι παρέστησαν ὁ Γεν. Πρόξεξενος τῆς Βουλγαρίας μετὰ τοῦ στρατ. ἀκολούθου, ὁ αὐτὸς ἐκπρόσωπος τῆς Ρουμαμανίας, οἱ ὑποπρόξενοι Σοβιετίας καὶ Πολωνίας, ἀντιπροσωπεῖαι τῶν λοιπῶν Ὀρθ. Προξενείων (καὶ τῆς Ἑλλάδος ;;) οἱ ὀφφικιάλιοι τῆς Ἐκκλησίας, πλεῖστοι ἐκ τῶν τὰ πρῶτα φερόντων τῆς τε εὐσεβοῦς ὁμογενείας καὶ τῆς Βουλ. παροικίας, καὶ πλῆθος πυκνόν.

[3] Ὅρα τὸ ἡμέτερον ἔργον: Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία σελ. στ'.

Ἐκκλησίαν «γνήσιον γέννημα τῶν πνευματικῶν αὐτῆς ὠδύνων καὶ καλὸν ἄγαλμα τῶν ἑαυτῆς πόνων» (κατὰ Φώτιον) εἰς Αὐτοκέφαλον Ἐκκλησίαν, καταλαμβάνουσαν τὴν ἐμπρέπουσαν θέσιν εἰς τὴν μεγάλην οἰκογένειαν τῶν λοιπῶν Ὀρθοδόξων Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν».

Μετὰ ταῦτα ὁ ὁμιλητὴς ἐξαίρων τὸ θέαμα τῆς ἀδελφικῆς λειτουργίας μετὰ τῶν Βουλγάρων ἀρχιερέων καὶ «ἑρμηνεύων τοῦ πόθου σύμπαντος τοῦ Βουλγ. λαοῦ» (;;) ἐκφράζει τὴν γνώμην, ὅτι τοῦτο ὡραματίσθησαν καὶ ηὐχήθησαν ὁ Ἄνθιμος ὁ στ΄. (1872) καὶ πάντες οἱ μακαριστικῆς μνήμης ἱεράρχαι, οἱ ὁποῖοι ηὔχοντο διὰ τὴν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας, τὴν προβαλλομένην ἐν τῇ πίστει ἐν τῇ διοικήσει καὶ ἐν ταῖς κοιναῖς κατευθύνσεσι. Ταύτην θέτουσιν ἐν κινδύνῳ αἱ αἱρέσεις τὰ σχίσματα, αἱ φυλετικαὶ φιλοτιμίαι καὶ αἱ κοσμικαὶ ἀξιώσεις.

Αἰτιολογῶν μετὰ ταῦτα τὴν ἐξωτερικὴν κατάτμησιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας (ἀκριβέστερον θὰ ἔπρεπε νὰ εἴπῃ τῆς Μιᾶς Ἁγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀπ. Ἐκκλησίας) παρετήρει τὰ ἑξῆς ὁ λόγιος ἱεράρχης· «καὶ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἡ ἀναπτυχθεῖσα ἐν τῷ δημοκρατικῷ περιβάλλοντι τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἀποδεχθεῖσα τὸ ὁμοσπονδιακὸν ἐν τῇ διοικήσει αὐτῆς σύστημα, ἔχει ἀνάγκην, πρὸς τῇ ἐσωτερικῇ ἑνότητι τῆς πίστεως, καὶ ἐξωτερικωτέρας πως ἑνότητος. Τὴν ἐξωτερικὴν ταύτην ἑνότητα ἡ Ἀνατολὴ οὐδέποτε ἠννόησεν, οὐδὲ καὶ ἠνέχθη, ὥς τινα Καισαροπαπισμὸν ἢ ἐκκλησιαστικὸν Ὁλοκληρωτισμόν, ἐπιβολὴν τ.ἔ. μιᾶς Ἐκκλησίας ἢ συμπλέγματος Ἐκκλησιῶν, ὡς ἰσχυροτέρων ἐπὶ τῶν λοιπῶν, ἅτε ἀσθενεστέρων.

Τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῆς ἑνότητα ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἠννόησεν ὡς μίαν ὁμοσπονδίαν μὲ μέλη ἰσόψηφα ἢ κατὰ κοινοτέραν παρομοίωσιν, ὡς οἰκογενειακὸν συμβούλιον, ἐν τῷ ὁποίῳ τὰ μέλη—ἀδελφοί, εἶναι ἴσα μὲ τὰ αὐτὰ δικαιώματα καὶ καθήκοντα, συνδεόμενα πρὸς ἄλληλα μὲν διὰ τῶν δεσμῶν τῆς ἀγάπης, πρὸς δὲ τὴν Μητέρα καὶ πρωτόθρονον Ἐκκλησίαν διὰ τῆς στοργῆς, τῆς ἀφοσιώσεως καὶ τοῦ σεβασμοῦ. Τὸ σύστημα τοῦτο, βασιζόμενον ἐπὶ τῶν κανόνων καὶ μορφωθὲν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, κρίνεται ὡς συμφωνότερον πρὸς τὸν εὔθικτον ἐθνικὸν χαρακτῆρα ἑκάστης ἐπὶ μέρους Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ὡς καλλίτερον, διότι ἀφίνει πλήρη ἐλευθερίαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς ἑκάστης κατὰ τόπους Ἐκκλησίας.

Πλήν, ἀνεξαρτήτως τοῦ τύπου τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τῆς ἑνότητος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅλοι θὰ ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία πρέπει καὶ αὕτη νὰ συντονίσῃ τὰς δυνάμεις αὐτῆς καὶ νὰ συσπειρωθῇ διὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν κρίσιν, τὴν ὁποίαν διέρχεται ἡ ἀνθρωπότης, διὰ νὰ προετοιμασθῇ διὰ τὰς νέας συνθήκας, ὑπὸ τὰς ὁποίας θὰ διαμορφωθῇ ὁ κόσμος τοῦ μέλλοντος. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία πρέπει νὰ συγκροτήσῃ τὸ ἑνιαῖον αὐτῆς πνευματικὸν μέτωπον, διὰ νὰ ἀντικρούσῃ τὰς θεωρίας, αἱ ὁποῖαι πειρῶνται νὰ ἀνατρέψωσι

τὴν κοινωνικὴν αὐτῆς διδασκαλίαν. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία πρέπει νὰ ἀνασυντάξῃ τὰς πνευματικὰς αὐτῆς δυνάμεις, νὰ ἀναθεωρήσῃ καὶ νὰ προσαρμόσῃ τὴν ζωήν της πρὸς τὰς νέας ἀπαιτήσεις».

Μετὰ τὰ λίαν ἐνδιαφέροντα ταῦτα περὶ τοῦ πολιτεύματος τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἀφοῦ ὁ ὁμιλητὴς ἐτόνισε τοὺς κινδύνους, οὓς διέρχεται ἡ χριστιανικὴ ἀνθρωπότης ἐκ τῆς νέας κοσμογονίας, ἡ ὁποία συντελεῖται προσέθεσεν, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης ἀποστρεφομένη τὴν βίαν καὶ τὰς ταραχὰς εἶναι κατὰ βάσιν συντηρητικὴ καὶ τοῦ ψυχολογικοῦ τούτου παράγοντος ὀφείλει νὰ ἐπωφεληθῇ ἡ Ἐκκλησία. Ἐν τέλει συνεπλήρωσε τὸν λόγον διὰ τῆς ἀποδόσεως εἰς τὴν θείαν ἐπέμβασιν τοῦ χαρμοσύνου γεγονότος τῆς εἰρηνεύσεως «εἰς ἀπροσδόκητον διὰ πάντας στιγμὴν ἐν μέσῳ μάλιστα τοῦ σάλου τοῦ πολέμου καὶ τοῦ ἀναβρασμοῦ τῶν παθῶν». Μεθ᾿ ὃ ηὐχήθη τὴν ἐκ Θεοῦ εἰρήνευσιν σύμπαντος τοῦ κόσμου.

Εἰς τὸν λόγον τοῦτον ἀπήντησε διὰ καταλλήλου προσλαλιᾶς, μεταφρασθείσης εἰς τὴν ἑλληνικήν, ὁ μητροπολίτης Νευροκοπίου, ἐκφράσας τὴν ἐγκάρδιον χαρὰν τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν βαθεῖαν αὐτῆς πρὸς τὴν μητέρα Ἐκκλησίαν εὐγνωμοσύνην, ἐπὶ τῇ ἀποκαταστάσει τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰρήνης καὶ ἑνότητος. Αὐθημερὸν ὁ Οἰκ. Πατριάρχης ἀπηύθυνε πρὸς τὸν Ἔξαρχον πάσης Βουλγαρίας Μακαριώτατον μητροπολίτην Σόφιας Στέφανον τηλεγράφημα, δι᾿ οὗ ἀναγγέλλει, ὅτι, χάριτι θείᾳ, συνεπληρώθη τὸ θεάρεστον ἔργον τῆς διευθετήσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος, διεβιβάζων δὲ τὰ συγχαρητήρια τῆς Μητρὸς Μεγάλης Ἐκκλησίας ηὔχετο, ὅπως ὁ Θεὸς ἐνισχύῃ τὸν Μητροπολίτην Σόφιας καὶ τὴν «ἀδελφὴν Αὐτοκέφαλον Ἐκκλησίαν Βουλγαρίας, πλουσίαν καταπέμπων τὴν εὐλογίαν Αὐτοῦ, τῷ εὐαγεῖ κλήρῳ καὶ παντὶ τῷ εὐσεβεῖ πληρώματι».

Ἀπαντῶν τὴν 28ην τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος ἐτηλεγράφει πρὸς τὸν Οἰκ. Πατριάρχην ἐκφράζων τὴν βαθυτάτην εὐγνωμοσύνην αὐτοῦ, τῆς Συνόδου καὶ τοῦ Ὀρθοδόξου Βουλγαρικοῦ λαοῦ, δεχθέντος «μετὰ πασχαλίου ἀγαλλιάσεως τὴν ἀγγελίαν τῆς εὐτυχοῦς διευθετήσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος». Ἐν τέλει ἀγγέλλων τὴν τέλεσιν εὐχαριστηρίου λειτουργίας ηὔχετο «ὑπὲρ τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ θριάμβου τῆς Ὀρθοδοξίας».

Ταῦτα πάντα ἠκολούθησε κοινὴ λειτουργία, τὴν Κυριακὴν 4ην Μαρτίου 1945, ἐν τῷ ἐν Βαλατᾷ (Κων/πόλεως) βουλγαρικῷ ναῷ τοῦ Ἁγ. Στεφάνου, προεξάρχοντος τοῦ τότε μητροπολίτου Χαλκηδόνος.

Ἡ ἐπίσημος τελετή, τῆς ὑπογραφῆς καὶ ἐπιδόσεως εἰς τοὺς βουλγάρους ἀντιπροσώπους τοῦ Πατριαρχικοῦ καὶ Συνοδικοῦ Τόμου περὶ ἀνακηρύξεως τοῦ Αὐτοκεφάλου τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ Ἐκκλησίας ἐγένετο τὴν 13ην Μαρτίου ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τοῦ Συνοδικοῦ, προεξάρχοντος τοῦ ἀειμν. Οἰκ. Πατριάρχου Βενιαμὶν τοῦ Α΄. Ἡ τελετὴ διεξαχθεῖσα συμφώνως πρὸς

τὴν τυπικὴν διάταξιν[1] κατέληξεν εἰς τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου καὶ τὴν ἐπίδοσιν αὐτοῦ ἐκ μέρους τοῦ Πατριάρχου, προσφωνήσαντος καταλλήλως τὸν μητροπολίτην Νευροκοπίου, ὅστις «ποιήσας μετάνοιαν ἀσπάζεται τὴν δεξιὰν τοῦ Πατριάρχου», ὅπως καὶ οἱ λοιποὶ βούλγαροι ἀρχιερεῖς. Ὁ βούλγαρος μητροπολίτης ἀντεφώνησε καταλλήλως[2].

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν ὑπέγραψεν ὁ Οἰκ. Πατριάρχης τὰ πρὸς τὸν Βούργαρον Ἔξαρχον «ἐπίσημα πατριαρχικὰ ἀπαντητικὰ γράμματα» (πρβλ. ἀνωτέρω σ. 164 περίληψιν τοῦ ἀπὸ 21 Ἰαν. 1945 γράμματος τοῦ Σόφιας). Εἰς τὸ μακρὸν τοῦτο καὶ ἔνθερμον γράμμα ὁ Οἰκ. Πατριάρχης, ἀφοῦ ἐκφράζει τὴν χαράν του διὰ τὴν λῆψιν τῶν εἰρηνικῶν γραμμάτων τοῦ νέου Βουλγ. Ἐξάρχου ζητοῦντος τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος, συμφώνως πρὸς τοὺς ὅρους τοῦ 1934, ἀναγγέλλει τὰ κατὰ τὴν ἀκολουθηθεῖσαν διαδικασίαν, ἣν ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν καὶ καταλήγει διὰ τῶν αὐτῶν περίπου εὐχῶν, ἃς ἐξέφρασεν εἰς τὸ ἀνώτερον μνημονευθὲν τηλεγράφημα.

Οὕτω συνετελέσθησαν ἀμφότερα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ἥ τε δῆλον ὅτι ἄρσις τοῦ ἐπὶ 73 περίπου ἔτη διαρκέσαντος Βουλγαρικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Σχίσματος καὶ ἡ ἀνακήρυξις (οὐχὶ ἀναγνώρισις) τοῦ αὐτοκεφάλου.

Τοῦ ἔργου τούτου συντελεσθέντος οἱ ἀπεσταλμένοι τῆς Βουλγαρικῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἀνεχώρησαν τὴν 15ην Μαρτίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἰς Σόφιαν, κομίζοντες τὸ Ἅγιον Μύρον, τὸν Συνοδικὸν Τόμον καὶ τὰ ἐπίσημα πατριαρχικὰ γράμματα. Εἶναι προφανές, ὅτι οἱ Βούλγαροι ὑποσχεθέντες νὰ λαμβάνουν τὸ Μύρον παρὰ τοῦ Οἰκ. Θρόνου ἐπέτυχον νὰ μὴ τεθῇ τοῦτο εἰς τοὺς ὅρους τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ αὐτοκεφάλου. Ἡ ὑποχώρησις αὕτη τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου μαρτυρεῖ καὶ πάλιν τὸ πνεῦμα ἐπιεικείας καὶ καλωσύνης, ὅπερ διεῖπε τὰς σκέψεις καὶ διαθέσεις τῶν ἰθυνόντων τὰ τοῦ Οἰκ. Θρόνου καὶ μάλιστα τοῦ πρώτου τῇ τάξει καὶ ἰθύνοντος νοῦ τοῦ Θρόνου μητροπολίτου Χαλκηδόνος, τοῦ ἐπὶ βραχὺ διάστημα Οἰκ. Πατριάρχου.

§8. Τὰ μετὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος καὶ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ Αὐτοκεφάλου τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας γεγονότα.

Εἶναι περιττὸν νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ ἄρσις τοῦ Σχίσματος καὶ ἡ χορήγησις τοῦ αὐτοκεφάλου ἀνεμένοντο μὲ ἀγωνίαν ἐκ μέρους τῶν μετριοπαθῶν βουλγάρων

---

[1] Ἴδε τὴν τυπικὴν διάταξιν, ὁμοίαν πρὸς τὴν προηγηθεῖσαν τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλ. Σχίσματος, εἰς τὴν «Ὀρθοδοξίαν» 1945 σ. 74 - 75. Κατὰ τὴν τελετὴν παρέστησαν, ἐκτὸς τῶν βουλγ. ἀρχιερέων, ὁ Γεν. Πρόξενος τῆς Βουλγαρίας, οἱ ὀφφικιάλιοι τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ τμηματάρχαι τοῦ Πατριαρχείου.

[2] Αἱ βραχεῖαι ἀντιφωνήσεις (αὐτόθι σ. 76 - 77) διέπονται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος, ὑφ' οὗ καὶ οἱ προηγηθέντες λόγοι (ἀνωτέρω).

ὀρθοδόξων, διότι, ὅπως ἐτονίζετο ὀρθῶς ἐν τῷ τύπῳ, δὲν ἐπρόκειτο μόνον περὶ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος, ἀλλὰ καὶ πολιτικοῦ. Ἦτο πολλάκις ὀδυνηρὰ διὰ τὰς διεθνεῖς σχέσεις τῆς Βουλγαρίας καὶ δὴ τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἡ ὕπαρξις τοῦ Σχίσματος, δι' ὃ καὶ ἡ ἐπάνοδος εἰς Σόφιαν τῆς ἐκ Κων/πόλεως ἀντιπροσωπείας προὐκάλεσε μέγιστον ἐνδιαφέρον.

Ἡ ἄφιξις τῶν βουλγάρων ἱεραρχῶν εἰς Σόφιαν προὐκάλεσεν ἐνθουσιῶδες τηλεγράφημα τοῦ νέου Βουλγ. Ἐξάρχου πρὸς τὸν Οἰκ. Πατριάρχην (18 Μαρτίου 1945). «Χάριτι θείᾳ, ἐτηλεγράφει ὁ Σόφιας Στέφανος, οἱ ἐκκλησ. ἡμῶν ἀπεσταλμένοι μητροπολῖται Βόρις καὶ Σωφρόνιος ἐπέστρεψαν πανευτυχεῖς, κομίζοντες τὸ Ἅγιον Μύρον, τὸν Τόμον τοῦ αὐτοκεφάλου καὶ τὰς ἀδελφικὰς ἐπιστολὰς τῆς ὑμ. Παναγιότητος. Πρὸ παντὸς ἄλλου πρωτίστως εὐχαριστῶ τὸν Θεὸν διὰ τὴν συνδρομὴν Αὐτοῦ πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ ἁγίου ἔργου τῆς ἱ. ἑνώσεως καὶ τῶν κανονικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο ἡμῶν Ἐκκλησιῶν». Μετὰ τὰς εὐχαριστίας πρὸς τὴν Πατριαρχικὴν Σύνοδον καί τινας εὐχὰς ἀνήγγειλεν ὅτι ἠκολούθουν ἐπιστολαί. Ἡ ἐπιστολὴ φέρουσα ἡμερομηνίαν 29 Μαρτίου 1945 εἶναι μικρὰ καὶ περιελαμβάνει ἐν συντομίᾳ τὰ ἑξῆς[1]:

Μετὰ τὰς συνήθεις προσφωνήσεις ὁ νέος Βούλγαρος Ἔξαρχος γράφων τὴν ἐπαύριον πανηγυρικῆς συνεδρίας τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἐπαναλαμβάνει διὰ περισσοτέρων ὅσα ἐτηλεγράφει, ὀλίγον πρότερον, πρὸς τὸν Οἰκ. Πατριάρχην καὶ περιγράφει τὰς ἐκδηλώσεις χαρᾶς τῶν μελῶν τῆς Συνόδου ἐπὶ τῇ λήψει τῶν πολυτίμων δώρων, ἤτοι τοῦ Μύρου, τοῦ Τόμου καὶ τοῦ γράμματος τοῦ Οἰκ. Πατ/χου, μεθ' ὃ ἀναγγέλλει ἀπόφασιν νὰ ἐκφρασθῶσιν εὐχαριστίαι πρὸς τὸν Πατ/χην καὶ τὴν Σύνοδον διὰ τὴν προθυμίαν, ἀκρίβειαν, ἐνεργὸν ἀποφασιστικότητα καὶ σταθερότητα καὶ τὴν χριστιανικὴν ἀξιοπρέπειαν καὶ δεξιότητα» προσόντα τὰ ὁποῖα ἐπέδειξαν καὶ ἀρετάς, ἃς ἐνεφάνισαν «ἐν τῇ ἐκτελέσει τοῦ παλαιόθεν ποθουμένου ἁγίου ἔργου».

Μετὰ ταῦτα ὁ Βουλγαρος Ἔξαρχος διαβεβαιοῖ, ὅτι ἡ Ἐκκλησία του παρέμενε πάντοτε σταθερῶς πιστὴ εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ ὅτι θὰ παραμείνῃ ἀφοσιωμένη καὶ εὐγνώμων διὰ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν πρὸς τὴν γεννήσασαν μητέρα Ἐκκλησίαν, τῆς ὁποίας ἡ ἐνίσχυσις ἐπιβάλλεται «ἵνα αὕτη λάμπῃ καὶ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον καὶ ᾖ καὶ διαμένῃ εἰς αἰῶνας τὸ φωτεινὸν κέντρον συμπάσης τῆς Ὀρθοδοξίας». Ἐπανερχόμενος δὲ εἰς τὴν ἔξαρσιν τοῦ γεγονότος τῆς ἐπιτευχθείσης ἑνότητος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐν Κων/πόλει κοινῶν τελετουργιῶν, ἔτι δὲ καὶ τῆς ἐν Σόφιᾳ εὐχαριστηρίου λειτουργίας, παρέχει καὶ αὖθις τὴν διαβεβαίωσιν, ὅτι «ἡμεῖς, οἱ λειτουργοὶ τῶν δύο ἡνωμένων ἤδη Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἐδώκαμεν πρὸ τοῦ θυσια-

---

[1] «Ὀρθοδοξία» 1945 σ. 86 - 90.

στηρίου, ἐν τῷ ναῷ τὴν ἁγίαν καὶ ἀμετάκλητον ὑπόσχεσιν, ὅπως διατηρήσωμεν ἀκλόνητον πάντοτε τὴν ἱερὰν ἐν Χριστῷ τῷ Κυρίῳ ἑνότητα μεταξὺ ἡμῶν, καὶ πασῶν τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἤτοι μετὰ τῆς Μιᾶς Ἁγίας καὶ ἀδιαιρέτου Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας» κλπ.

* * *

Οὕτω συνετελέσθη ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος. Ὅθεν ἡ 22α Φεβρουαρίου 1945 κατέστη διὰ τὴν Βουλγαρίαν «ἡμέρα ἱστορική», ὅπως ὀρθῶς ἔλεγεν ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος εἰς δηλώσεις του πρὸς τὸν τύπον· «φρονοῦμεν ὅτι καὶ εἰς τὰς μᾶλλον εὐτυχεῖς ἡμέρας τῆς Βουλγαρίας ἦτο αἰσθητὴ διὰ τοὺς ἔχοντας ἐκκλησιαστικὴν συνείδησιν βουλγάρους ἡ συνεπείᾳ τοῦ Σχίσματος ἀπομόνωσις τῆς χώρας ταύτης». Ἡ δὲ ἀποκατάστασις τῆς θέσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας ἐν τῇ ὥρᾳ τῆς ἐσχάτης καὶ τρίτης κατὰ σειράν, ἐντὸς μιᾶς γενεᾶς (1913—45), στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς ταπεινώσεως ἀπετέλει γεγονὸς δυνάμενον νὰ προκαλέσῃ χαρὰν τινὰ ἐν ὥρᾳ θλίψεως εἰς τὴν διεθνῶς ὑπόδικον ταύτην χώραν. Τώρα πλέον ἡ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας, διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν κανονικῶν σχέσεων πρὸς τὸν Οἰκ. Θρόνον καὶ τὰς λοιπὰς ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας, κατελάμβανε καὶ πάλιν «τὴν ἱστορικήν της θέσιν ὡς μία τῶν ἀρχαιοτέρων Ἐκκλησιῶν τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου», ὅπως ἐδήλου ὁ αὐτὸς Βούλγ. Ἔξαρχος. Ἀπέδιδον δὲ οἱ βούλγαροι, κατὰ τὰς αὐτὰς δηλώσεις πρὸς τὸν τύπον, τὸν ἐπιτυχῆ τερματισμὸν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος «εἰς τὴν σοφὴν καθοδήγησιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου καὶ τῆς Συνόδου ἔτι δὲ καὶ τὴν μεγίστην ἀγάπην πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ τὴν εἰλικρινῆ καὶ καλὴν θέλησιν τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ τῆς Βουλγαρικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας», δι' ὃ καὶ ἐξέφραζον τὴν εὐγνωμοσύνην των. Πανηγυρίζοντες ὅμως τὸ γεγονὸς τῆς κοινῆς ἐν Κων)πόλει λειτουργίας καὶ δοξολογοῦντος οἱ ἐν Σόφιᾳ ἐτόνιζον, ὅτι «τίθεται πέρας εἰς θλιβερότητα, ἥτις πρὸ πολλοῦ δὲν ἐδικαιολογεῖτο καὶ ὑπεκινεῖτο ὄχι τόσον ἔσωθεν ὅσον ἔξωθεν». Ἀφίνοντες ἀσχολίαστα τὰ ἄλλα, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ τονίσωμεν καὶ ἡμεῖς ὅτι ἡ ὕπαρξις καὶ ἡ διατήρησις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἦτο ἔργον ἐσωτερικὸν Βουλγαρικὸν καὶ ἂν ὑπῆρχον παράγοντες ἐξωτερικοὶ οὗτοι διεδραμάτισαν δευτερεῦον ὅλως πρόσωπον.

Ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία εἰς ἣν ἀνήκει ἡ μείζων εὐθύνη διὰ τὴν εὐστάθειαν τῆς Ὀρθοδοξίας δὲν ἤθελε τὸ Σχίσμα μαρτυροῦν αἱ διαπραγματεύσεις καὶ αἱ παραχωρήσεις πρὸς τοὺς βουλγάρους κατὰ τὰ ἔτη 1860—1870, ὅτε οἱ τελευταῖοι ἦσαν ὑπήκοοι τοῦ Σουλτάνου καὶ ὅλη ἡ μετὰ ταῦτα πολιτεία της [1]. Ὅτι ὡσαύτως ἡ Ἑλλην. Ἐκκλησία δὲν ἤθελε τὴν

---

[1] Πρβλ. Φ. Βαφείδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τόμ. Γ' Μέρος Β' Ἀλεξάνδρεια 1928 σελ. 186 ἑξ ἔνθα ἐκτίθεται ἡ μετὰ τὸ 1872 στάσις τῶν Βουλγάρων.

διατήρησιν τοῦ Σχίσματος μαρτυρεῖ ἡ προθυμία μεθ' ἧς ἐδέχθη καὶ διεξήγαγε τὰς διαπραγματεύσεις κατὰ τὰ ἔτη 1930—1934, ἡ διατύπωσις τῶν ὅρων, ποὺ δὲν ἦσαν ὅροι, ἀλλὰ τρόπος εὐσχήμου ἄρσεως τοῦ Σχίσματος τῶν Βουλγάρων, χωρὶς τὸ παράπαν νὰ ταπεινωθοῦν δι' ὅσα ἔπραξαν. Πάντα δὲ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα μαρτυροῦν, ὅτι οἱ ἡμέτερα παρὰ τὸν φυσικὸν πόνον, ὃν ᾐσθάνοντο διὰ τὰ πρόσφατα γεγονότα ὄχι μόνον δὲν ἠθέλησαν νὰ θίξουν τὴν φιλοτιμίαν τῶν Βουλγάρων, ἀλλὰ τοὐναντίον ἐφάνησαν πρόθυμοι νὰ ἐκτελέσουν τὰ συμπεφωνημένα τοῦ 1934, ὅταν εἶδον ἐκ τῶν πλησίον τὰς συγκινητικὰς παρακλήσεις τῶν βουλγάρων ἱεραρχῶν. Ἀποτελεῖ δὲ ἀληθῆ ἐπισφράγισιν τῆς ὑπερόχου στάσεως τῶν ἱεραρχῶν τοῦ Θρόνου ἡ ἐν ὥρᾳ πολέμου καὶ δὴ τὴν ἐπαύριον πολλαπλῶν καὶ καθ' ὑποτροπὴν διαπραχθέντων βουλγαρικῶν ἐγκλημάτων, εἰς βάρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ (1941—1944), ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν «ὅρων» τοῦ 1934. Οἱ Βούλγαροι, ἐνισχυόμενοι ὑπὸ τῶν Ρώσσων Πανσλαβιστῶν, προὐκάλεσαν τὸ Σχίσμα καὶ ἠδύναντο νὰ ζητήσουν τὴν ἄρσιν του οἱανδήποτε ὥραν μετὰ τὸ 1878 δὲν ἦτο δὲ δυνατὸν παρὰ νὰ εὕρουν πρόθυμον συγκατάβασιν. Σοβαρὰ κατ' ἀρχὴν ἀντίδρασις ἦτο δυνατὸν νὰ προβληθῇ ἐξ Ἑλλάδος, διότι ναὶ μέν ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀναμιγνύεται, ἀλλὰ τὸ Κράτος ὠφελεῖτο βεβαίως ἐθνικῶς ἐκ τῆς διατηρήσεως τοῦ Σχίσματος. Εὐτυχῶς ὅμως οὐδέποτε ἠθέλησέ τις νὰ βλάψῃ τὸ κῦρος τοῦ Οἰκ. Θρόνου[1]. Διὰ τοῦτο οὐδέποτε ἀντέδρασε κατὰ τῶν προθέσεων τοῦ Οἰκουμ. Θρόνου νὰ ἄρῃ τὸ Σχίσμα. Τουναντίον συνέβαινεν ἐν Βουλγαρίᾳ, ἔνθα τὸ Μακεδονικὸν κομιτᾶτον ἦτο πάντοτε πανίσχυρον καὶ ἤθελε νὰ διατηρῇ ἄσβεστον τὸ μῖσος πρὸς πᾶν ἑλληνικὸν διὰ τὴν κατάκτησιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ τὴν πραγματοποίησιν τῶν μεγαλοβουλγαρικῶν σχεδίων. Τὸ 1945 ὅμως τὸν πρῶτον λόγον εἶχον οἱ Ρῶσσοι καὶ ἀναμφιβόλως τῶν προθέσεών των ἐπωφελήθησαν καὶ οἱ μετριοπαθεῖς βούλγαροι ἱεράρχαι, οἱ ὁποῖοι καὶ κατὰ τὸ 1930—1934 ἐξεδήλωσαν τὴν πρόθεσιν ἄρσεως τοῦ Σχίσματος. Τὸ ἔργον τοῦτο ἦτο κατ' ἀρχὴν εὔκολον, ἐφ' ὅσον ὁ Οἰκ. Θρόνος δὲν ἔθεσε νέους ὅρους. Καὶ ἠδύνατο νὰ θέσῃ ὅρους ἡ Ἑλλην. Ἐκκλησία, ὅπως εἴδομεν ἀνωτέρω, καὶ μάλιστα σοβαρούς, δυναμένους τοὐλάχιστον νὰ προκαλέσουν ἀναβολὴν τῶν διαπραγματεύσεων.

Εἶναι πολὺ ὅμως φυσικόν, ὅτι ἐν Ἑλλάδι ὄχι μόνον ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, ἀλλὰ καὶ αἱ ἐν Κ)πόλει ἐκδηλώσεις, ἃς περιεγράψαμεν ἀνωτέρω προὐκάλεσαν, πολὺ διάφορα συναισθήματα. Ἂν καὶ ὁ λαὸς ταχέως λησμονεῖ τὰ ἐκ τῶν δυναστῶν προελθόντα κακὰ (παράδειγμα αἱ σχέσεις Ἑλλάδος καὶ Ἰταλίας ἀπὸ τοῦ 1943 μέχρι σήμερον) ἐν τούτοις ἦσαν τόσον

---

[1] Ὁ Α. Χρύσανθος, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 20, παρατηρεῖ ὅτι «τὸ Σχίσμα, ὡς ἐδείχθη ἐκ τῶν ὑστέρων, ἐθνικῶς μᾶς ὠφέλησεν. Ἡ ὠφέλεια ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ συνίστατο ἐν τούτῳ, ὅτι ἐπήρχετο καὶ διαχωρισμὸς θρησκευτικὸς ἑλλήνων καὶ βουλγάρων.

πρόσφατα τὰ γεγονότα, ὥστε μοιραίως προὐκλήθη πικρία καὶ ἐπίκρισίς τις ἐναντίον τῶν σπευδόντων πρὸς ἄρσιν τοῦ Σχίσματος ἱεραρχῶν τοῦ Οἰκ. Θρόνου [1]. Ἰδιαιτέρως ὀδυνηρὰν ἐντύπωσιν προὐκάλεσεν ἡ κοινὴ λειτουργία ἑλλήνων καὶ βουλγάρων. Ἐν τούτοις οὐδεμία σοβαρὰ δημοσία ἐκδήλωσις τῶν συναισθημάτων τούτων ἐγένετο, διὰ τοὺς ἀνωτέρω ἐκτεθέντας λόγους. Ἔπειτα ἡ δυσπιστία ἔναντι τῶν βουλγάρων, ἕνεκα τοῦ παρελθόντος, ἦτο εὔλογος, ἀφοῦ οἱ βούλγαροι πολλάκις ἠθέτουν τὰ συμπεφωνημένα· τώρα δέ, κατὰ παράδοξον ὄντως συγκυρίαν, οἱ ἀπεσταλμένοι της ἔφερον τίτλους μητροπόλεων τῶν Ἐκκλησιῶν Κ)πόλεως καὶ Σερβίας, κατεχομένων κανονικῶς ὑπὸ τῶν ἰθαγενῶν ἱεραρχῶν τῶν οἰκείων Ἐκκλησιῶν. Ὡσαύτως ἦτο ὕποπτον ὅτι οἱ ἀπεσταλμένοι τῆς Βουλ. Ἱεραρχίας δὲν ἐξεπροσώπουν τὴν Ἱεραρχίαν τῆς Βουλ. Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία κατὰ Δ)βριον τοῦ 1934 ἀνέβαλε τὴν τελευταίαν στιγμὴν τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος, ἄνευ σοβαρᾶς αἰτιολογίας.

Ἀλλ' αἱ ἀντιρρήσεις αὗται καὶ τὰ συναισθήματα ταχέως ἐξέλιπον, διότι ἡ Ἑλλὰς ἀντίκρυζε πολὺ σπουδαῖα ἐσωτερικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τοῦ 1945 μέχρι 1949 κατέστησαν ὀξύτερα, ἕνεκα τῆς τρομοκρατικῆς δράσεως τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων τῆς Ἀλβανίας, Βουλγαρίας καὶ Γιουγκοσλαβίας, ὥστε δὲν ὑπῆρχε καιρὸς οὔτε διάθεσις, καίτοι ὑπῆρχε ἡ ἀφορμὴ ἐκ τῆς συγχρόνου στάσεως τῆς Βουλγαρίας, διὰ τὴν συζήτησιν τοῦ τετελεσμένου γεγονότος.

Καὶ ὅταν ἀκόμη μετὰ τὸ 1946 ἀπεκαλύφθη ἡ νέα βουλγαρικὴ ἐπιβουλὴ ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος καὶ μέχρι σήμερον οὐδεὶς ἕλλην ἐπίσημος ἐξέφρασε, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, δημοσίᾳ γνώμην ἐναντίον τῆς γενομένης ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος.

Ἀλλ' ἂς ἐπανέλθωμεν εἰς τὰς κατὰ τοῦ 1945 συνεχισθείσας ἐκδηλώσεις, τόσον ἐν Κ)πόλει ὅσον καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς Ἐκκλησίαις.

§ 9. **Τὸ πρὸς τὰς Ὀρθοδόξους Πατριάρχας καὶ τὰς αὐτοκεφάλους Ἐκκλησίας ἐγκύκλιον, περὶ τῶν γενομένων, πατριαρχικὸν γράμμα. Ἡ γενικὴ ἀναγνώρισις τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος καὶ τοῦ Αὐτοκεφάλου τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας.**

Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ἑπόμενος τῷ ἔθει τῆς ἀναγγελίας πρὸς τοὺς Προέδρους τῶν Ἐκκλησιῶν πάσης γενικωτέρας σημασίας ἐκκλ. ἐνεργείας του ἀπέστειλε, κατὰ τὴν 29ην Μαρτίου 1945, μακρὸν γράμμα [2] πρὸς τοὺς

---

[1] Τινὲς κατηγόρουν τοὺς ἱεράρχας τοῦ Θρόνου, ὅτι ἠδιαφόρουν διὰ τὰς βουλγαρικὰς ὠμότητας ἐν Ἑλλάδι. Ἔπειτα ἄλλοι ἐφρόνουν, κατ' ἀρχὴν δικαίως, ὅτι ἔπρεπε νὰ συνέλθη μείζων Σύνοδος. Πρβλ. εἰς τὰς δηλώσεις τοῦ ἀειμνήστου «πρώην Ἀθηνῶν Χρυσάνθου» εἰς τὸν «Ἀσύρματον» 7 Μαρτίου, ὡς καὶ τοῦ Θυατείρων Γερμανοῦ.

[2] «Ὀρθοδοξία» Κ)πόλεως 1945 σ. 83—85

Πατριάρχας καὶ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν εἰς τὸ ὁποῖον ἐξέθετε 1ον) τὴν προϊστορίαν τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος (1930—1934) 2ον) τὴν ἐπ' ἀόριστον ἀναβολὴν τῆς προετοιμασθείσης ἄρσεως αὐτοῦ, δι' ἀποφάσεως τῆς Βουλγαρικῆς Ἱεραρχίας (κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1934) 3ον) τὰ κατὰ τὴν αἴτησιν τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος τὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ νέου Βουλγάρου Ἐξάρχου 4ον) τὴν χαρὰν καὶ προθυμίαν μεθ' ἧς αὐτός τε καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ Θρόνου ἦρον τὸ Σχίσμα καὶ ἀνεκήρυξαν τὸ αὐτοκέφαλον, ὑπὸ τοὺς γνωστοὺς καὶ ἀνωτέρω ἐκτεθέντας λεπτομερῶς ὅρους καὶ 5ον) ὅτι τὸ ὄνομα Βουλγάρου Ἐξάρχου θέλει μνημονεύεσθαι ἐν τοῖς διπτύχοις ἀμέσως μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ κατὰ καιρὸν Μακαριωτάτου Ἀρχ)που Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος[1]. Ἐν τέλει ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα, ὅτι αἱ Ἁγ. Ἐκκλησίαι θὰ αἰσθανθῶσι χαρὰν καὶ ἀγαλλίασιν ἐπὶ τῇ ἄρσει τοῦ Σχίσματος καὶ τῇ ἀποκαταστάσει πλήρους ἑνότητος καὶ ἀγάπης ἐν τῇ Μιᾷ Ἁγίᾳ, Καθολικῇ, καὶ Ἀποστολικῇ Ὀρθοδόξῳ ἡμῶν Ἐκκλησίᾳ, δι' ἰδιαιτέρας δὲ μέλλει περιβάλλειν ἀγάπης τήν τε Ἁγιωτάτην ἐν Βουλγαρίᾳ Ἐκκλησίαν καὶ τὸν Πρόεδρον αὐτῆς Μακ. Μητροπολίτην Σόφιας Στέφανον καὶ Ἔξαρχον πάσης Βουλγαρίας, προφρόνως τὴν ἑαυτῆς, εἴ ποτε δεήσει, παρέχουσα συναρωγὴν καὶ συναντίληψιν.

Εἰς τὸ Πατριαρχικὸν τοῦτο γράμμα ἀπήντησε πρῶτος ἀπὸ Τριπόλεως (τῇ 7η Μαΐου) ὁ Πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἀλέξανδρος, ἐκφράζων τὴν χαρὰν τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας ἐπὶ τοῖς γεγονόσιν. Εὐθὺς μετὰ ταῦτα (11 Μαΐου) ἀπήντησεν ὁ Ἱεροσολύμων Τιμόθεος ἐκφράζων τὰ αὐτὰ αἰσθήματα καὶ γνωρίζων, ὅτι ἐπληροφορήθη τὰ κατὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος καὶ τὴν χορήγησιν τοῦ αὐτοκεφάλου ἀπὸ γράμμα τοῦ Βουλγάρου Ἐξάρχου[2]. Τῇ 25η Ἰουνίου

---

[1] Καὶ πρὸ τοῦ Ἰβηρίας καὶ τοῦ Πολωνίας. Τὸ ζήτημα τῆς θέσεως τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ Ἐκκλησίας ἐν τῇ «τάξει προκαθεδρίας» τῶν Αὐτοκεφάλων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς φρονῶ, ὅτι καλῶς ἐλύθη, διότι μετὰ τὰ 4 πατριαρχεῖα ἔρχονται τὰ 3 νεώτερα, κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν (Μοσχας, Σερβίας, Ρουμανίας). Μετὰ ταῦτα ἀκολουθεῖ ἡ κατὰ τὴν πρώτην ἀποστολικὴν ὁδοιπορίαν τοῦ Παύλου ἱδρυθεῖσα Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, ἡ ὁποία καὶ πρώτη ἐγένετο αὐτοκέφαλος, δι' ἀποφάσεως τῆς ἐν Ἐφέσῳ Γ'. Οἰκουμ. Συνόδου (431). Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ποὺ ἀκολουθεῖ ὀρθῶς προηγεῖται τῆς Βουλγαρικῆς, διότι εἶναι ἡ πρώτη ἀποστολικὴ ἐπὶ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους καὶ διετέλεσεν ἐπὶ αἰῶνας ἀνεξάρτητος ὑπὸ τὰς μητροπόλεις Κορίνθου καὶ Θεσσαλονίκης (α—δ'. αἰῶνα) μεθ' ὃ κατέστη ἡμιαυτόνομος ὑπὸ τὸν Θεσσαλονίκης καὶ τὴν ἀνωτάτην καὶ ψιλὴν ἐποπτείαν τοῦ Ρώμης (400 περίπου μέχρι 733) καὶ αὐτοκέφαλος ἀπὸ τοῦ 1833—50. Μετὰ ταῦτα ἀκολουθοῦν: ἡ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας, ἀνακηρυχθεῖσα ἀνωμάλως εἰς Π)χεῖον κατὰ τὸν ι' αἰῶνα (πρβλ. Β. Στεφανίδου Ἐκκλ. Ἱστορία. Ἀθῆναι 1948 σ. 665 καὶ Γ. Κονιδάρη. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Ἀθῆναι 1948 σ. 46—56) καὶ αἱ νεώτεραι Ἐκκλησίαι Γεωργίας (Ἰβηρίας) Πολωνίας καὶ Ἀλβανίας. Μεταβολὴ εἰς τὴν τάξιν ταύτην δύναται νὰ γίνῃ ἐφ' ὅσον ἤθελεν Ἐκκλησία τις προαχθῇ εἰς Πατριαρχεῖον. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος δὲν πρέπει νὰ πράξῃ τοῦτο ποτέ.

[2] Πρβλ. τὰς ἐπιστολὰς ἐν «Ὀρθοδοξία» 1945 σ. 117—119.

τοῦ ἰδίου ἔτους ἀπήντησε διὰ μακρῶν καὶ ὁ τοποτηρητὴς τῆς 'Αρχ)πῆς Κύπρου ἀείμνηστος Λεόντιος, ὁ μετὰ ταῦτα καὶ ἐπὶ ὀλίγον ἀτυχῶς ἀρχιεπίσκοπος τῆς ἑλληνικῆς μεγαλονήσου [1]. Εἰς τὸ γράμμα τοῦτο ἀναγγέλλων τὴν λῆψιν τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος, δι' οὗ ἔλαβε γνῶσιν τῶν ἐπὶ 15 ἐτίαν (1930—1945) καταβληθεισῶν μητρικῶν οἰκτιρμόνων ἐνεργειῶν τῆς μητρὸς 'Εκκλησίας διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος ἐκφράζει τὴν χαρὰν τῆς 'Εκκλησίας τοῦ 'Απ. Βαρνάβα ἐπὶ τοῖς ἐπ' αἰσίοις διὰ τὴν 'Ορθ. 'Εκκλησίαν γεγονόσι καὶ πληροφορεῖ, ὅτι θέλει εὐχαρίστως τείνει χεῖρα κοινωνίας τῷ Μακρ. Μητρ. Σόφιας. Καταλήγων συγχαίρει τῷ κλινῷ Φαναρίῳ ἐπὶ ταῖς εὐστόχοις ἐνεργείαις καὶ τῇ πλήρει εὐοδώσει τῆς ἑνότητος τῆς 'Εκκλησίας. 'Ο ἀείμνηστος ἀρχιεπίσκοπος 'Αθηνῶν καὶ πάσης 'Ελλάδος Δαμασκηνὸς (τότε ἀντιβασιλεὺς) ἀπαντῶν εἰς τὸν Οἰκ. Πατριάρχην ἐτόνιζεν, ὅτι ἀφοῦ τὸ θεάρεστον ἔργον τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος ἀνεκόπη δι' ἀποφάσεως τῆς Βουλγαρικῆς 'Ιεραρχίας ἀσμένως ἐδέχθη νῦν τὸ ἄγγελμα τῆς αἰτήσεως τοῦ νέου Βουλγάρου 'Εξάρχου περὶ πραγματοποιήσεως τῶν ἀνωτέρω ἱστορηθέντων γεγονότων, δι' ἃ εὐαρέστως διετέθη, διότι διὰ τῶν γεγονότων τούτων διεφυλάχθη ἡ ἑνότης τῆς Μιᾶς 'Αγίας Καθολικῆς καὶ 'Αποστολικῆς 'Εκκλησίας. 'Εν τέλει συγχαίρει τόν τε Πατριάρχην καὶ τὴν Σύνοδον καὶ παρέχει τὰς αὐτάς, ὡς καὶ ὁ Κύπρου διαβεβαιώσεις.

Σχετικῶς ἀργά, τὴν 21/8 Δεκεμβρίου, ἀπεστάλη ἡ ἀπάντησις τοῦ προεδρεύοντος τῆς 'Αρχιερατικῆς Συνόδου τῆς 'Ορθοδόξου Σερβικῆς 'Εκκλησίας μητροπολίτου Σκοπίων 'Ιωσήφ [2], ἀλλὰ τοῦτο ἦτο δεδικαιολογημένον, διότι ἀπὸ τοῦ 1941 ὅτε ὁ Βασιλεὺς ἡ Κυβέρνησις καὶ ὁ Πατριάρχης Γαβριὴλ ἠναγκάσθησαν, ἕνεκα τῆς βαρβάρου Γερμανικῆς ἐπιθέσεως καὶ μέχρι σήμερον (ὅτε ὁ Πατριάρχης Γαβριὴλ ἔχει [3] ἐπανέλθει συμβιβασθεὶς πρὸς τὸ Κομμουνιστικὸν καθεστὼς τοῦ Τίτο), ἡ 'Εκκλησία τῆς Σερβίας εἶναι ἐμπερίστατος καὶ τελεῖ ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ καθεστῶτος. 'Ο σέρβος μητροπολίτης ἐκφράζων αἰσθήματα λύπης διὰ τὸν χωρισμὸν τῆς Βουλγαρικῆς 'Εκκλησίας δοξάζει τὸν Θεὸν ἐπὶ τῷ δώρῳ τούτῳ, ἡ δὲ 'Αρχιερ. Σύνοδος «ἐν ἰδιαιτέρᾳ πνευματικῇ ἀγαλλιάσει... ἀπεδέξατο τὴν πλήρη ἐλπίδος ἀπόφασιν περὶ ἄρσεως τοῦ Σχίσματος... καὶ ἀνυψώσεως τῆς Βουλγαρικῆς 'Εκκλησίας εἰς Αὐτοκέφαλον δι' ὃ καὶ ἔσπευσεν ἀμέσως... ἵνα πληροφορήσῃ τὴν ἀδελφὴν

---

[1] Τότε ἡ 'Εκκλησία τῆς Κύπρου ἐστερεῖτο ἱεραρχῶν καὶ Προέδρου, ὅπως ἔλεγεν ὁ ἀείμνηστος Λεόντιος. Τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ὡς καὶ τὴν τοῦ 'Αθηνῶν ἀπὸ 19 'Ιουλίου πρβλ. αὐτόθι σ. 198—262.

[2] Ἅτε ἀπουσιάζοντος τοῦ Σέρβου Πατριάρχου Γαβριήλ, ὡς λέγει ἡ ἐπιστολή, «'Ορθοδοξία» 1945 σ. 262—3.

[3] Κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ παρόντος (Μάϊος 1950) ἀνηγγέλθη ὁ θάνατος τοῦ Πατριάρχου Σερβίας Γαβριήλ.

Βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν περὶ τῆς πρόφρονος ἀποδοχῆς ὑπ᾽ αὐτῆς τῆς ἀποφάσεως τῆς Συνόδου τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας» κλπ.

Ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας κ. Χριστοφόρος ἀπήντησε πολὺ ἀργά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ χρονογραφικὸν σημείωμα τοῦ πατριαρχικοῦ περιοδικοῦ τοῦ Ἰανουαρίου 1946 («Ὀρθοδοξία» 1946 σ. 32), ἔνθα λέγεται, ὅτι ληφθὲν ἀνεγνώσθη συνοδικῶς γράμμα τοῦ Μακαρ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, συγχαίροντος ἐπὶ τῇ ἄρσει τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Σχίσματος καὶ τῇ εἰς αὐτοκέφαλον ἀνυψώσει τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Τὸ γράμμα δὲν ἐδημοσιεύθη, ἐφ᾽ ὅσον γνωρίζω [1]. Τοιουτοτρόπως ἐντὸς τοῦ 1945 ἀνεγνωρίσθησαν αἱ ἐν Κ)πόλει πράξεις τοῦ Οἰκ. Θρόνου ὑπὲρ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν Ὀρθόδοξων Πατριαρχείων καὶ Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν καὶ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Σερβίας [2]. Ἡ ἀναγνώρισις αὕτη τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ἀντικαθιστᾷ ἐν μέρει τὴν μὴ συγκροτηθεῖσαν, ἕνεκα τῶν περιστάσεων, μεγάλην Σύνοδον.

§10. Ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος Σόφιας Στέφανος ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τὰ ἐφεξῆς γεγονότα μέχρι τοῦ 1949.

Τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγορικοῦ Σχίσματος ὑπὸ τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ἠκολούθησεν ἡ ἐκ μέρους τοῦ Βουλγάρου Ἐξάρχου «διὰ γραμμάτων, διαπνεομένων ὑπὸ αἰσθημάτων ἐξαιρετικῆς πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Θρόνον εὐλαβείας ἡ ἔκφρασις τῆς ἐπιθυμίας, ὅπως πρὸ πάσης ἄλλης εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐπισκέψεως ἐπισπεφθῇ πρῶτον κατὰ τάξιν τὸ Οἰκ. Πατριαρχεῖον καὶ ὑποβάλη οὕτω καὶ ἐκ τοῦ σύνεγγυς τῇ Μητρὶ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ τὴν βαθεῖαν εὐγνωμοσύνην τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ Ἐκκλησίας ἐπὶ τῇ αἰσίᾳ διεθετήσει τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος. Ἡ ἐπίσκεψις αὕτη ὁρισθεῖσα κατ᾽ ἀρχὰς διὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1945 ἀνεβλήθη, ἕνεκα λόγων ἀνωτέρων καὶ ἀνεξαρτήτων τῆς θελήσεως τῆς Σόφιας [3]. Αὕτη ἐγένετο τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1945. Τότε ὁ Σόφιας Στέφανος μετὰ τῆς ἀκολουθίας του, ἀποτελουμένης ἐκ τῶν Νευροκοπίου Βόριδος τοῦ ἀρχιγραμματέως τῆς Βουλγαρικῆς Συνόδου Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ πρωτοσυγκέλλου καὶ ἑνὸς ἀρχιδιακόνου ἀφίκετο εἰς Κωνσταντινούπολιν τὴν 24ην τοῦ εἰρημένου μηνὸς καὶ ἐγένοντο δεκτὸς μετ᾽ ἐξαιρετικῶν τιμῶν.

Ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος διεδήλωσεν ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς, ὅτι ἦλ-

---

[1] Παρὰ ταῦτα πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐν τῷ πατριαρχικῷ περιοδικῷ τῆς Ἀλεξανδρείας («Πάνταινος» 1949, 21 Φεβρουαρίου) ἐπικρίνεται ὑπὸ ἀνωνύμου ἡ ὅλη ἐν τῇ ἀνακηρύξει τῶν αὐτοκεφάλων ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν πολιτικὴ τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου ὡς καὶ ἡ ἀνακήρυξις τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας.

[2] Τὸ Πατριαρχεῖον τῆς Μόσχας ἀναγνωρίσαν δὲν ἀπήντησεν, ἐφ᾽ ὅσον γνωρίζω.

[3] «Ὀρθοδοξία» 1945 σ. 161.

θε νὰ ἐκφράσῃ τὴν βαθυτάτην εὐγνωμοσύνην τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, διὰ τὴν ἐσχάτως συντελεσθεῖσαν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος καὶ νὰ διαβεβαιώσῃ «τὴν Μεγάλην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, τὴν αἰωνίαν μητέρα συμπάσης τῆς Ὀρθοδοξίας»... «περὶ τῆς πίστεως τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ, ἐκτελῶν οὕτω προσκύνημα, ὅπερ πάντοτε οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας εἶχον ὡς μέλημα». Ἐν Κων/πόλει ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ βουλγάρου πρεσβευτοῦ κατέλυσεν εἰς τὸ μέγαρον τῆς τέως Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας, ἔνθα καὶ ἐπὶ παρουσίᾳ τῆς παροικίας κλπ. ὁ Εἰρηνουπόλεως Κων/τῖνος μέλος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου προσφωνῶν τὸν Μακαριώτατον διεδήλου, ὅτι ἡ Μ. Ἐκκλησία ἀνέκαθεν ἐπιθυμοῦσα τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος ἐφρόνει, ὅτι αὕτη καθίστατο «εἴπερ ποτὲ ἐπιβεβλημένη» νῦν, ἵνα «τὸ σῶμα τῆς Ὀρθοδοξίας παρουσιάζηται ἑνιαῖον ἀπέναντι τῶν μεγάλων προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦσι τὴν ἀνθρωπότητα». Διὰ τοῦτο τὸ συντελεσθὲν ἔργον ἀποτελεῖ γεγονὸς ἰδιαιτέρας διὰ τὴν «Ὀρθοδοξίαν σημασίας». Ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος[1] ἀπαντῶν ἐτόνισε, μετά τινος βεβαίως ὑπερβολῆς, ὅτι «ὁλόκληροι γενεαὶ τῆς Βουλγαρικῆς Ἱεραρχίας ἔζησαν μὲ τὸ ὄνειρον τοῦτο καὶ κατ᾽ αὐτὰς ἀκόμη τὰς δυσκολωτέρας στιγμὰς τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ, περὶ τούτου δὲ τρανῶς μαρτυροῦσιν ἡ χαρά, ὁ ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ συγκίνησις, μεθ᾽ ἧς ἐγένετο ὑφ᾽ ὁλοκλήρου τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ δεκτὴ ἡ ἀναγγελία τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος καὶ αἱ πρὸς αὐτὸν ἐκδηλώσεις» κατά τε τὴν δοξολογίαν ὑπὲρ τῆς ὑγείας τοῦ Οἰκ. Πατ/ρχου καὶ κατὰ τὴν ἀναχώρησίν του εἰς Κων/πολιν. Τῇ ἐπαύριον ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος ἐγένετο δεκτὸς μετὰ τῶν νενομισμένων τιμῶν εἰς τὰ Πατ/χεῖα καὶ τὸν πάνσεπτον πατριαρχικὸν ναόν, ἔνθα περιστοιχούμενος ὑπὸ τῆς πατριαρχικῆς συνοδείας, περιβληθεὶς ἐπιτραχήλιον καὶ ὠμόφορον καὶ ἀνελθὼν ἐπὶ τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου προέστη δοξολογίας. Μεθ᾽ ὃ μετὰ πάσης μεγαλοπρεπείας ἐγένετο ἡ ὑποδοχὴ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βενιαμὶν τοῦ Α΄.

Ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος προσφωνῶν τὸν Πατριάρχην ἔλεγεν· «μετὰ εἰλικρινοῦς θλίψεως διὰ τὸ λυπηρὸν παρελθόν, βαθείας καὶ ἀνεκφράστου χαρᾶς διὰ τὸ ἐν εἰρήνῃ ἀνατεῖλαν παρόν, χρηστῶν δὲ ἐλπίδων διὰ τὸ φωτεινὸν μέλλον, εὐλαβῶς διῆλθον σήμερον τὸ κατώφλιον τοῦ ὑπὸ τῆς ὑμετέρας Παναγιότητος σοφῶς χειραγωγουμένου Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου». Σημειῶν ἐν τοῖς ἐφεξῆς, ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας διετέλεσε κατ᾽ αὐτὸν, ἐπὶ 73 ἔτη, «τυπικῶς κεχωρισμένη», ἂν καὶ πνευματικῶς οὐδέποτε ἔπαυσεν αἰσθανο-

---

[1] Ὁ Στέφανος ἐγεννήθη τῷ 1878 καὶ τῷ 1900 ἐσπούδασε εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Κιέβου. Τῷ 1910 ἐγένετο γραμματεὺς τῆς Ἐξαρχίας τῷ δὲ 1922 Μητροπολίτης Σόφιας.

μένη ἑαυτὴν ἡνωμένην μετὰ τοῦ Πατριαρχείου «ἐν τῇ εὐαγγελικῇ κλήσει καὶ ἐν τῇ ζωῇ τῆς Ἁγ. Ἀποστολικῆς Ὀρθοδόξου Οἰκουμ. Ἐκκλησίαις» προσέθετεν, ὅτι οἱ βούλγαροι εἶχον «βαθεῖαν θλῖψιν, ὅτι αἱ ἀγκάλαι τῆς μητρὸς Ἐκκλησίας παρέμενον κεκλεισμέναι... διὰ τὰ τέκνα αὐτῆς, ὅτι κατὰ τὰς πονηρὰς ἡμέρας, καθ᾽ ἃς πολλαχόθεν ἄγρια κύματα συνετάρασσον καὶ ἐξακολουθοῦσι συνταράσσοντα τὸ σκάφος τῆς Ἐκκλησίας, καθ᾽ ἧς πάντοθεν δόλιοι καὶ ἀκάθαρτοι χεῖρες ἡπλοῦντο πρὸς τὰς ὀρθοδόξους ψυχάς, πρὸς τὰ ἱερὰ τῆς πίστεως ἡμῶν... κατὰ τὰς κινδυνώδεις ἀκριβῶς ταύτας ἡμέρας ᾐσθάνοντο οἱ βούλγαροι κληρικοὶ ἑαυτοὺς ἀπομεμονωμένους, σχεδὸν ἐγκατελελειμμένους». Διετήρησαν ὅμως, ἔλεγεν ὁ Σόφιας Στέφανος, «τὴν πατρικὴν κληρονομίαν καὶ πίστιν μέχρις οὗ ἡ σκοτεινὴ νὺξ ἐπέρασε καὶ ἀνέτειλεν ἡ 22 Φεβρουαρίου». Μετὰ ταῦτα προσέθετε: Εἰς τὸν ἱστορικὸν πίνακα τῶν μεγάλων ἔργων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὴν ζωογόνον δύναμιν, τὸ πνευματικὸν κάλλος καὶ τὴν ἀποστολικὴν αὐθεντίαν τῆς Πατριαρχικῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως προσεθήκατε ἓν ἔτι πολύτιμον ἔργον· διὰ δὲ τῆς ἀγάπης δικαιοσύνης καὶ ἐκκλησιαστικῆς σοφίας παρέσχετε μεγάλην παραμυθίαν καὶ ἀνερμήνευτον χαρὰν πάσαις ταῖς Ὀρθοδόξοις Ἐκκλησίαις.. καὶ τὰς καρδίας τοῦ εὐσεβοῦς ἡμῶν ποιμνίου καὶ κλήρου ἐπληρώσατε εἰλικρινεστάτης εὐγνωμοσύνης». Καταλήγων δὲ διὰ θερμῶν λόγων ἐξέφραζε τὴν εὐγνωμοσύνην τῆς ἱερᾶς Συνόδου τῆς Βουλγαρίας «διὰ τὰς καταβληθείσας πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς κανονικῆς κοινωνίας προσπαθείας».

Ἀπαντῶν ὁ Πατριάρχης καὶ διερμηνεύων δι᾽ ἐγκαρδίων λόγων τὴν χαράν του διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἑνότητος τῆς Ἐκκλησίας, ἣν βαθέως ἐπεθύμει, ἐχαρακτήριζε ταύτην ὡς ἔργον τοῦ Ἰ. Χριστοῦ. Μετὰ τοῦτο ὁ Βούλγαρος πρέσβυς παρέδωκε τὰ παράσημα τῆς Βουλγαρικῆς Κυβερνήσεως τὰ ἀπονεμηθέντα εἴς τε τὸν Πατριάρχην καὶ τοὺς Συνοδικούς, ὁ δὲ Μακαριώτατος Σόφιας προσέφερε τῷ Πατριάρχῃ ἀδαμαντοκόλλητον Εὐαγγέλιον, εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλήτου καὶ δοχεῖον ροδελαίου.

Εἰς τὴν πατριαρχικὴν τράπεζαν ἠκολούθησε θερμὴ πρόποσις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, χαρακτηρίσαντος τὴν τράπεζαν ὡς «τράπεζαν ἀγάπης» καὶ ἀπάντησις θερμὴ τοῦ Σόφιας Στεφάνου, διαπνεομένη ὑπὸ τῶν αὐτῶν σκέψεων καὶ αἰσθημάτων, ἅτινα εἴδομεν, μετὰ τοῦ τονισμοῦ τῆς θλίψεως διὰ τὸ παρελθὸν καὶ ἐξάρσεως τῆς «ὑψηλῆς διακρίσεως», ἥτις ἐπεδαψιλεύθη τῇ Βουλγ. Ἐκκλησίᾳ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, νὰ εἶναι ἐν ὅλῃ τῇ εὐρωπαϊκῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολῇ πρεσβυτέρα θυγάτηρ τῆς Ἁγ. Μεγ. Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κ/πόλεως καὶ πρώτη νὰ τιμηθῇ παρ᾽ αὐτῆς, συμφώνων οὐσῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀρχαίων Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, διὰ τοῦ Πατριαρχικοῦ ἀξιώματος»!

Τὴν ἑσπέραν τῆς ἰδίας ἡμέρας ὁ Οἰκουμ. Πατριάρχης, συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν συνοδικῶν Χαλκηδόνος Μαξίμου, Προύσσης Πολυκάρπου καὶ Πριγκηποννήσων Θωμᾶ καὶ τοῦ ἀρχιγραμματέως τῆς Ἱ. Συνόδου καὶ τοῦ διερμηνέως, ἀντεπεσκέφθη τὸν Μαχ. Στέφανον εἰς τὸ μέγαρον τῆς τέως Ἐξαρχίας.

Ὁ Σόφιας Στέφανος ἐπεσκέφθη τὴν 27 Ὀκτωβρίου τὴν Ἁγ Σοφίαν, ἡ ὁποία ἔχει μεταβληθῆ εἰς Μουσεῖον, τοὺς τάφους τῶν Πατριαρχῶν εἰς τὴν Σταυροπηγιακὴν Μονὴν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Βαλουκλῆ, τὴν δὲ 28ην, ἡμέραν Κυριακὴν μετ᾽ «ἔκδοσιν πατριαρχικήν [1]», ἐτέλεσε συλλείτουργον μετὰ τῶν συνοδικῶν ἀρχιερέων Πριγκηποννήσων Θωμᾶ, Θεοδωρουπόλεως Λεοντίου, Λαοδικείας Δωροθέου καὶ τῶν βουλγάρων Μητροπολιτῶν Νευροκοπίου Βόριδος καὶ τοῦ Βελισσοῦ Ἀνδρέου. Κατὰ τὴν εἴσοδον τῶν τιμίων δώρων ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος μετὰ τὴν μνείαν τῶν ζώντων Πατριαρχῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων ἐμνημόνευσεν ἐν τοῖς τεθνεῶσι «τῶν ἀπὸ τοῦ Ἀνθίμου τοῦ στ´, ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ ὁποίου ἐγένετο τὸ Σχίσμα, μεχρι τοῦ Φωτίου Β´ καὶ τοῦ Σάρδεων Γερμανοῦ ὡς καὶ ἁπάντων τῶν ἀπὸ τοῦ Σχίσματος μέχρι τοῦ 1945 ἱεραρχῶν τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας», ἐνῷ εἰς τὸ «ἐν πρώτοις μνήσθητι», ἁπάντων τῶν ἀρχιερέων καὶ τοῦ Βενιαμὶν τοῦ Α´. Ἐν τῇ μετὰ τὸ Τρισάγιον, ἐπὶ τῶν ἔξωθι τοῦ ναοῦ τάφων τῶν Βουλγάρων ἀρχιερέων, ὁμιλίᾳ πρὸς τὰ πλήθη ἀπὸ τῆς ὡραίας Πύλης ἐξιστόρησε τὰ τοῦ Σχίσματος καὶ ἐξέφρασε τὴν χαρὰν ἐπὶ τῇ ἄρσει. Ἐν τῇ μακρᾷ, ἀλλὰ γλαφυρᾷ κατὰ τὰ ἐπιδόρπια, τοῦ ἀκολουθήσαντος γεύματος, ἐν τῷ μεγάρῳ τῆς Ἐξαρχίας, προπόσει του ὁ Βούλγαρας Ἔξαρχος ἀνατρέχων εἰς τὸ παρελθὸν ἤτοι εἰς τὴν ἵδρυσιν καὶ ἱστορίαν τῶν Ἐκκλησιῶν Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ρώμης καὶ ἐξαίρων τὸ εἰρηνικὸν ἔργον τοῦ κατὰ τὴν παράδοσιν εἰς τὴν Δυτικὴν ὄχθην τοῦ Εὐξείνου καὶ παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Δνειπέρου δράσαντος πρωτοκλήτου Ἀνδρέου, προσέθετε· «τοῦτο δὲν προανήγγειλεν ἆρά γε, ὅτι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι πολλὰς θλίψεις καὶ λύπας θὰ προυξένει ἡ Ρώμη εἰς τὴν ἀληθῆ Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ ὅτι ἡ Ἐκκλησία Κων/πόλεως θὰ ἀπέβαινε τὸ προπύργιον τῆς εἰρήνης, τὸ κέντρον τὸ ἀπεργαζόμενον τὴν ἑνότητα τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Χριστοῦ, τῶν ὀρθοτομουσῶν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας;» Ἐξαίρων δὲ τὸ τελευταῖον σημεῖον ὡς καὶ τὸ ἔργον τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων διὰ νὰ τονίσῃ, ὅτι «ὁ Χριστιανικὸς κόσμος κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Κων/πόλεως ὀφείλει τὸν πολύτιμον πνευματικὸν θησαυρόν, τὸν ὁποῖον παρέδωκαν αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι» καὶ οἱ μεγάλοι Οἰκουμενικοὶ Πατριάρχαι Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Φλαβιανός, ὁ Ταράσιος καὶ ὁ Φώτιος ὁ Α´, «ὁ ἀνατρέψας τὰς φιλοπρώτους καὶ φιλοδόξους σκέψεις τοῦ Πάπα Νικολάου τοῦ Α´» παρετήρει, ὅτι οἱ εἰρημένοι κατέ-

[1] Ἴδε τὸ κείμενον ἐν Ὀρθοδοξίᾳ 1945 σ. 246.

στησαν τὸν Θρόνον «φρούριον τῆς πίστεως καὶ ἐλπιδοφόρον φύλακα τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας» μεθ᾽ ὃ προσέθετε˙ «κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην στιγμὴν ἡμεῖς καὶ οἱ πλείονες τῶν πιστῶν ἀτενίζομεν πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον μὲ ἐλπίδας, ὅτι ἡ πολυετὴς πεῖρα καὶ ἡ σοφία θὰ ὑποδείξωσι εἰς αὐτὸ τίνι τρόπῳ νὰ συνενώσῃ περὶ ἑαυτὸ πάσας τὰς Ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας πρὸς κοινὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως καὶ τῆς σωτηρίας». Ἐν τούτοις ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος ἐθεώρησεν ὡς παρήγορον φαινόμενον τὴν ὕπαρξιν τῆς Οἰκουμενικῆς κινήσεως, ἥτις ἔθετεν ὡς σκοπὸν αὐτῆς «νὰ βοηθήσῃ τὰς διαφόρους χριστιανικὰς Ἐκκλησίας καὶ ὁμολογίας, ὅπως γνωρίσωσι καὶ κατανοήσωσιν ἀλλήλας, ἐξασθενήσωσι καὶ λειοποιήσωσι πᾶν εἰς ὅ,τι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ συμφωνία καὶ νὰ τείνωσιν ἀλλήλαις τὴν χεῖρα ἐν οἷς δύνανται νὰ συμφωνήσωσι, πρὸς κοινήν, ἐν πνεύματι χριστιανικῆς ἀγάπης, ἐργασίαν πρὸς δόξαν Θεοῦ. Οἱ πιστοὶ ἀκόλουθοι τοῦ Χριστοῦ ἀναμένουσιν, ὅπως καὶ ἐν τῷ μεγάλῳ τούτῳ ἔργῳ ὁ Οἰκουμενικὸς Θρόνος ἀναδειχθῇ καλὸς ὁδηγὸς τῶν ἄλλων Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν».

Καταστρέφων τὸν λόγον ηὐχήθη ἐξ ὀνόματος τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, «ὅπως ἡ ἱστορικὴ ἀποστολικὴ σταδιοδρομία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου εἶναι ἐν τῷ μέλλοντι ἐσπαρμένη οὐχὶ δι᾽ ἀκανθῶν, ἀλλὰ διὰ ρόδων, αὐξάνῃ δὲ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἡ εὐεργετικὴ αὐτοῦ σημασία διὰ τὰς ἄλλας Ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας».

Εἰς τοὺς λόγους τούτους ἀπήντησε θερμῶς εὐχαριστῶν ὁ μητροπολίτης Πριγκηποννήσων «διερμηνεύων τὴν βαθεῖαν ἱκανοποίησιν» τῆς Α. Θ. Παναγιότητος καὶ τῆς Ι. Συνόδου «διὰ τοὺς φιλόφρονας λόγους καὶ τὰς θερμὰς ἐκδηλώσεις» τοῦ Μακαριωτάτου Σόφιας [1].

Ἀναμφιβόλως οἱ λόγοι τοῦ Μακαριωτάτου Σόφιας Στεφάνου ἀπετέλουν παρήγορον ἐκδήλωσιν δεδομένου ὄντος, ὅτι οἱ βούλγαροι πολλὰ εἶπον καὶ ἔπραξαν κατὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου. Ταῦτα ἀπετέλουν οἱονεὶ ἀνάκλησιν τῶν κατὰ τοῦ σεπτοῦ Θρόνου κατηγοριῶν καὶ ἐν ταὐτῷ ἐκδήλωσιν πίστεως εἰς τὴν δεξιὰν διοίκησιν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας.

Κατὰ τὰς ἐφεξῆς ἡμέρας ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος ἐπεσκέφθη τὰ ἀξιοθέατα τῆς Κων/πόλεως, τὴν δὲ Πέμπτην, 1ην Νοεμβρίου, ἀδείᾳ τοῦ Πατριάρχου «ἐλειτούργησεν ἐν τῇ ἐν Σισλῇ ἱερᾷ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τῆς Ρήλας», «μετὰ τῆς προσηκούσης παρρησίας καὶ ἄνευ τῆς ἐν τῷ Ἱερῷ Συνθρόνῳ ἐγκαθιδρύσεως». Τὴν 3ην Νοεμβρίου ὁ Σόφιας, ἀκολουθούμενος ὑπὸ συνοδείας καὶ τῶν ξεναγῶν καὶ διερμηνέων τοῦ Π/χείου, διεπεραιώθη εἰς Χάλκην πρὸς ἐπίσκεψιν τῆς Ι. Θ. Σχολῆς. Ὁ σχολάρχης Νεοκαισαρείας Χρυ-

---

[1] Αὐτόθι 1945 σ. 238—51.

σόστομος προσφωνῶν ἐν τῷ ναῷ τῆς Σχολῆς τὸν ἐπὶ τοῦ Θρόνου ἱστάμενον καὶ χοροστατοῦντα κατὰ τὴν δοξολογίαν Βούλγαρον Ἔξαρχον ἐτόνιζε μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ἡ παρουσία τοῦ Μακ. Σόφιας ὑπὸ τοὺς θόλους τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῆς ἱστορικῆς Μονῆς, τὴν ὁποίαν ἵδρυσεν «ὁ ἐν Χριστῷ παιδαγωγὸς τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ Ἁγιώτατος Πατριάρχης Φώτιος» μεταφέρει τοὺς παρισταμένους εἰς τὰς πρώτας δεκαετίας τῆς ἱδρύσεως τῆς Σχολῆς, ὅτε πολλοὶ βούλγαροι μαθηταὶ συνηνωμένοι μετὰ τῶν ἑλλήνων ἐν πνεύματι ἀγάπης Χριστοῦ προσήρχοντο εἰς Χάλκην, ἵνα διδαχθῶσι τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν. Σήμερον μετὰ τὰς λυπηρὰς διακυμάνσεις «αἱ ψυχαὶ τῶν κεκοιμημένων ἐκείνων ποιμένων τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες νεαροὶ τότε μαθηταὶ προσηύχοντο ἐν ἀτμοσφαίρᾳ μόνον ἱερᾶς θρησκευτικῆς κατανύξεως θὰ ἀγάλλωνται βλέπουσαι κατόπιν τόσων ἐτῶν τὸν ἀρχηγὸν τῆς Ἐκκλησίας των ὁμοῦ μετὰ τῶν ἑλλήνων δοξολογοῦντα τὸν Θεὸν ὑπὸ τοὺς ἰδίους προσφιλεῖς θόλους τοῦ προσφιλοῦς ναοῦ».

Ἐν τέλει ὁ σχολάρχης ἐξέφρασε τὴν ἐλπίδα, ὅτι ἐφεξῆς θὰ ἐπικρατήσῃ συναδέλφωσις μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ὅτι εἰς ταύτην θὰ συμβάλῃ καὶ ἡ συναδέλφωσις τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν. Ὁ Σόφιας Στέφανος ἀπαντήσας καταλλήλως ἐξέφρασε τὴν χαράν του, διότι ἐπεσκέφθη «τὴν τροφὸν Σχολὴν πολλῶν ἐκ τῶν μελῶν τῆς Βουλγαρικῆς Ἱεραρχίας».

Τὴν 4ην Νοεμβρίου, ἀδείᾳ τοῦ Οἰκ. Πατριάρχου, καὶ συλλειτουργούντων τῶν Μητροπολιτῶν Πριγκηποννήσων Θωμᾶ, Νευροκοπίου Βόριδος, Λαοδικείας Δωροθέου, Γάνου καὶ Χώρας Παγκρατίου καὶ Νεοκαισαρείας Χρυσοστόμου ἐλειτούργησεν ὁ Σόφιας εἰς τὸν Πατριαρχικὸν ναὸν «μετὰ τῆς προσηκούσης παρρησίας καὶ ἄνευ τῆς ἐν τῷ ἱερῷ συνθρόνῳ ἐγκαθιδρύσεως».

Κατὰ τὴν πανηγυρικὴν ταύτην λειτουργίαν ὁ Μακαρ. Σόφιας ὡμίλησε βουλγαριστὶ λαβὼν ὡς ῥητὸν τὸ τοῦ πασχαλίου ὑμνῳδοῦ· «αὕτη ἡ ἡμέρα, ἣν ἐποίησεν ὁ Κύριος ἀγαλλιασώμεθα καὶ εὐφρανθῶμεν ἐν αὐτῇ». Ὠνομάσας τὴν ἡμέραν ταύτην Νέον Πάσχα καὶ χαρακτηρίσας τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος ὡς νίκην τῆς ἐν Χριστῷ ἀγάπης καὶ θαυμαστὸν ἔργον τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ ἐπανέλαβε, διὰ θερμῶν λόγων τὰ αὐτὰ περίπου νοήματα, ἅτινα εἴδομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς λαμπρὰν προσευχὴν πρὸς τὸν Κύριον Ἰ. Χριστόν, ἵνα εὐοδώσῃ τὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Προσφωνῶν τὸν Σόφιας ὁ Οἰκ. Πατριάρχης ἐν τῇ πατριαρχικῇ τραπέζῃ ἐχαρακτήριζεν τὴν ἐν τῷ πατριαρχικῷ ναῷ λειτουργίαν ὡς τὴν ὡραιοτέραν ἐπισφράγισιν τῆς ἐπισκέψεως, ἡ ὁποία ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τοῦ τυπικοῦ καὶ συμβατικοῦ γεγονότος καὶ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ καθ᾽ ὅλας αὐτῆς τὰς ἐκδηλώσεις ὡς ἓν εὐλαβὲς προσκύνημα πρὸς τὸ αἰωνόβιον Κέντρον τῆς Ὀρθοδοξίας, τὸν Ἁγιώτατον Ἀποστολικὸν καὶ Οἰκουμενικὸν Θρόνον. «Διὰ τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος, προσέθηκεν ὁ Πατριάρχης, προβάλλει «ἐν

ἐκπάγλῳ ὡραιότητι ἡ ἑνότης, τὸ πνεῦμα καὶ ἡ δύναμις τῆς Ὀρθοδοξίας». Ἀντιφωνῶν ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος ἐτόνιζεν, ὅτι δὲν ἔχει λόγους νὰ ἐκφράσῃ τὸ τί ᾐσθάνετο αὐτὸς καὶ οἱ συνοδοί του ἀπὸ τῆς ἡμέρας καθ' ἣν εὑρέθησαν εἰς τὴν «ἱστορικὴν καθέδραν τῆς Ὀρθοδοξίας» καὶ ὅτι «τὸ γεγονὸς τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος ἐνεῖχε παγκόσμιον ἱστορικὴν σημασίαν καὶ σπουδαιότητα, ἣν δὲν δυνάμεθα νὰ ἐκτιμήσωμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἀλλ' ὅτι θὰ ἔλθῃ καιρός, ὅτε τὸ ἔργον τοῦτο θὰ ἐμφανισθῇ ἐν ὅλῃ τῇ πνευματικῇ καὶ ἀποστολικῇ αὐτοῦ δυνάμει». Ὑπερεγκωμιάζων δὲ τοῦ Βενιαμὶν τοῦ Α΄, ἔλεγεν, ὅτι «εἰσέρχεται εἰς τὸ πάνθεον τῆς Ὀρθοδοξίας ὡς ἐμπνευσμένος ἀπόστολος» καὶ προσέθετεν ἐπὶ λέξει «εἴμεθα εὐτυχεῖς παρακαθήμενοι εἰς τὴν σημερινὴν τράπεζαν, ἡ ὁποία συμβολίζει τὴν πνευματικὴν τροφήν, ἣν διὰ μέσου τῶν αἰώνων παρέσχεν εἰς τὴν βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν βουλγαρικὸν λαὸν ὁ Οἰκουμενικὸς Θρόνος, ἀνθ' ὧν δὲ ὑπὲρ ἡμῶν φιλοστόργως ἐνήργησε καὶ ἔπραξεν ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία προσφέρομεν τὴν ἄνευ ὁρίων ἀγάπην καὶ εὐγνωμοσύνην ἡμῶν, αἰσθήματα τὰ ὁποῖα οὐδεὶς οὐδέποτε δύναται νὰ ἀλλοιώσῃ». Βεβαιώσας δὲ ὁ Σόφιας ὅτι ὁ βουλγαρικὸς λαὸς θὰ δοκιμάσῃ αἰσθήματα ἐξαιρετικῆς συγκινήσεως διὰ τὰς πατριαρχικὰς εὐλογίας ἐδικαιολόγει ταύτην, διότι ὁ Οἰκ. Πατριάρχης «ὄχι μόνον ᾐσθάνθη ὡς γενικὴν ἐκκλ. ἀνάγκην τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἑνότητος ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», ἀλλὰ ἐπλησίασε καὶ ἠγάπησεν ὡς πατὴρ φιλόστοργος τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Βουλγαρίας».

Οὕτως ἔληξεν ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Βουλγάρου Ἐξάρχου εἰς Κων/πολιν τὴν 5ην Νοεμβρίου 1945, δὲν ἦτο δὲ κενὸς λόγος τό τε περιεχόμενον τοῦ ἀποχαιρετιστηρίου τηλεγραφήματος τοῦ Βουλγάρου Ἐξάρχου πρὸς τὸν Οἰκουμ. Πατριάρχην δι' οὗ ἐκεῖνος ηὐχαρίστει διὰ τὴν μεγάλην εὐμένειαν [1] ὡς καὶ τὸ μακρὸν γράμμα τῆς Βουλγαρικῆς Συνόδου [2]. Πράγματι ἡ ὅλη ὑποδοχὴ καὶ διαμονὴ τοῦ Βουλγάρου Ἐξάρχου ὑπῆρξεν ὄχι ἁπλῶς ἄψογος, ἀλλὰ καὶ ἀνταξία τῶν παραδόσεων τοῦ Φαναρίου καὶ τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς εὐγενείας, παρεῖχε δὲ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι διεξήγετο εἰς μᾶλλον εἰρηνικοὺς χρόνους παρὰ τὴν ἐπαύριον ἑνὸς πολέμου, τραυματίσαντος βαθύτατα τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν του. Ἀναμφιβόλως ἡ θέσις τῶν Ἑλλήνων ἦτο λίαν λεπτή, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῶν ὀξυτάτων ἐθνικῶν ἀντιθέσεων, ἀλλὰ ἡ πεποίθησις περὶ τῶν οἰκουμενικῶν ὑποχρεώσεων τοῦ Θρόνου ὑπερενίκησε πάσας τὰς δυσχερείας.

Αἱ συνθῆκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας εὑρίσκεται ἔκτοτε ἡ ἐν Βουλγαρίᾳ Ἐκκλησία δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν σχέσεων πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Θρόνον [3], διότι ἥ τε Ἐκκλησία καὶ τὸ Κράτος εὑρίσκονται ὑπὸ τὴν αὐστη-

[1] «Ὀρθοδοξία» αὐτόθι σ. 261.

[2] Αὐτόθι 1946 σ. 7—9.

[3] Ἐν τῷ πατριαρχικῷ περιοδικῷ σημειοῦται («Ὀρθοδοξία» 1947 σ. 188) ὅτι

ρὰν κυριαρχίαν τῶν Ρώσσων. Πρέπει ὡσαύτως νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ὁ Ρῶσσος Πατριάρχης μετέβη κατὰ Μάϊον τοῦ 1946 εἰς Σόφιαν, συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Λένινγραδ καὶ Νοβογορόδου Γρηγορίου καὶ ἄλλων κληρικῶν, ἵνα μετάσχῃ τῶν ἑορτῶν τῆς χιλιετηρίδος τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τῆς Ρήλας, ἱδρυτοῦ τῆς ὁμωνύμου Μονῆς. Ἐκ ταύτης ἀπέστειλαν ὅ τε Ρῶσσος Πατριάρχης καὶ ὁ Βούλγαρος Ἔξαρχος πρὸς τὸν Οἰκ. Πατριάρχην ἔνθερμον τηλ)μα [1]. Ἀναμφιβόλως ἡ Ρωσσικὴ Ἐκκλησία ἐνδιαφέρεται πάντοτε ν᾿ ἀσκῇ ἐπιρροὴν ἐν Σόφιᾳ, ὅπως καὶ τὸ Ρωσσικὸν Κράτος. Ἀλλ᾿ ἀνεξαρτήτως τῶν σχέσεων τούτων πρέπει νὰ προστεθῇ, ὅτι· ἡ ἐσωτερικὴ θέσις τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας κατέστη χειροτέρα ὑπὸ τὸ κομμουνιστικὸν καθεστὼς κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη. Οὕτως ὁ Σόφιας Στέφανος Α΄. «ἀπροσδοκήτως», ὡς ρητῶς ἐτόνιζεν εἰς τὸ ἐπίσημον γράμμα αὐτῆς ἡ Βουλγαρικὴ Σύνοδος πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην, τὴν 6ην Σεπτεμβρίου 1948 ὑπέβαλε προφορικῶς καὶ γραπτῶς ἐνώπιον πάντων τῶν ἀρχιερέων τὴν παραίτησίν του, γεγονὸς ὅπερ ἡ αὐτὴ Σύνοδος ἐχαρακτήρισεν ὡς σπουδαιότατον [2].

Ἡ Σύνοδος ἐν ὁλομελείᾳ ἐν τῇ συνεδρίᾳ αὐτῆς τῆς 8ης Σεπτεμβρίου «μετὰ πολλῆς περισκέψεως» καὶ κατόπιν «εὐρυτάτων συζητήσεων λαβοῦσα ὑπ᾿ ὄψει τὴν ὑγιεινὴν κατάστασιν τῆς Α. Μακαριότητος καὶ σπουδαίους τινὰς λόγους ἐκκλησιαστικοῦ καθαρῶς χαρακτῆρος» ὁμοφώνως ἀπεφάσισε νὰ ἀποδεχθῇ τὴν παραίτησιν, ἀλλὰ χαρακτηριστικῶς δὲν ἐξέλεξε νέον Βούλγαρον Ἔξαρχον, ἀλλ᾿ ἀνέθετο, συνῳδὰ τῷ 29ῳ ἄρθρῳ τοῦ καταστατικοῦ χάρτου τῆς Ἐξαρχίας, τὰ καθήκοντα ἀναπληρωτοῦ τοῦ Προέδρου τῆς Συνόδου καὶ τοποτηρητοῦ τοῦ χηρεύσαντος μητροπολιτικοῦ Θρόνου Σόφιας εἰς τὸν ἔχοντα τὰ πρεσβεῖα τῆς ἀρχιερωσύνης μητροπολίτην Δοροστόλου καὶ Τζερβενοῦ Μιχαήλ. Ὁ Οἰκ. Πατριάρχης Μάξιμος ὁ ε΄. ἐξέφρασε τὴν θλῖψιν τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν παραίτησιν.

Ὀλίγον χρόνον μετὰ ταῦτα συνέβη ἕτερον θλιβερὸν γεγονὸς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Βουλγαρίας. Ὁ Μητροπολίτης Νευροκοπίου Βόρις, ὃν ἐγνωρίσαμεν πρωτοστατοῦντα εἰς τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος, εὗρεν τραγικὸν θάνατον τὴν 26ην Ὀκτωβρίου 1948, δολοφονηθεὶς ὑπὸ ἀναξίου καὶ καθῃρημένου κληρικοῦ ἐν τῷ χωρίῳ Κολύροβο τῆς ἐπαρχίας Νευροκοπίου μετὰ τὴν τέλεσιν τῆς θείας λειτουργίας καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν θείαν μετάληψιν καὶ τὸ πρὸς τὸν λαὸν κήρυγμα αὐτοῦ [3].

κατὰ Ἰούνιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἡ ἐν Ἀνδριανουπόλει Βουλγαρικὴ κοινότης ἐζήτησε παρὰ τοῦ Οἰκ. Πατ/χείου τὴν εἰς πρεσβύτερον χειροτονείαν τοῦ Βουλγάρου Μιχ. Δημητρώφ, ἥτις καὶ ἐγένετο ἐν Κων/πόλει.

[1] «Ὀρθοδοξία» τοῦ 1947 σ. 254—5.

[2] «Ὀρθοδοξία» 1948 σ. 317—9.

[3] Αὐτόθι σ. 400.

Τ' ἀνωτέρω γεγονότα μαρτυροῦσι ὑπὸ ποίας συνθήκας εὑρίσκεται ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ἀγωνιζομένη σκληρῶς κατὰ τῆς κομμουνιστικῆς περὶ κόσμου θεωρίας καὶ ἀντιθρησκευτικότητος. Δὲν ὑπάρχει δὲ ἀμφιβολία ὅτι «ὁ ἀγὼν τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας κατὰ τῆς κομμουνιστικῆς εἶναι προφανῶς σκληρός»[1]. Καὶ ναὶ μὲν κατὰ διαφόρους περιστάσεις ἡ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας τονίζει τοὺς δεσμοὺς αὐτῆς μετὰ τοῦ Κράτους οὐχ ἧττον ὅμως αἱ ἐκδηλώσεις αὗται δὲν ἔχουν σημασίαν εἰς τὸ ὁλοκληρωτικὸν Βουλγαρικὸν Κράτος, διότι οἱ πάντες ὀφείλουν νὰ ἐκδηλώσουν ἀφοσίωσιν καὶ πίστιν εἰς τὸ κομμουνιστικὸν κράτος καὶ τοὺς ἡγέτας του εἴτε τὸ πιστεύουν εἶτε ὄχι. Ὅτι ἡ θέσις τῶν ἡγετῶν τῆς Ἐκκλησίας εἶναι δυσχερής, εἶναι βέβαιον. Ὡς ἐνδείξεις δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τοῦτο μὲν τὴν νέαν μεταβολὴν εἰς τὴν προεδρείαν τῆς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1949[2] (ἡ ἐκλογὴ νέου μητροπολίτου Σόφιας ἀνεβλήθη καὶ πάλιν) τοῦτο δὲ τὴν ἀρθρογραφίαν τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σόφιας, πρωτοπρεσβυτέρου καὶ λίαν γνωστοῦ θεολόγου, Στεφάνου Zankow ἐπὶ ζητημάτων ἀμέσως ἐνδιαφερόντων τὴν χριστιανικὴν κοσμοθεωρίαν καὶ τὴν ἄμυναν κατὰ τῆς ἀθεΐας καὶ τῆς κομμουνιστικῆς ἠθικῆς[3].

Ἀλλὰ πέραν τῶν ἐνδείξεων τούτων πολὺ μείζονος σημασίας εἶναι διὰ τὸν σχηματισμὸν γνώμης περὶ τῆς πιέσεως, ἣν ὑφίσταται ἡ Ὀρθόδοξος Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία τὰ νομοθετικὰ καὶ οἰκονομικὰ μέτρα τῆς Κυβερνήσεως κατ' αὐτῆς. Ἡ δήλωσις τοῦ γραμματέως τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν πρὸ ἔτους συνελθοῦσαν ἐν Σόφιᾳ (18 - 20 Ὀκτωβρίου 1949) κληρικολαϊκὴν συνέλευσιν, ὅτι διὰ τοῦ χωρισμοῦ Ἐκκλησίας καὶ Κράτους ἡ Ἐκκλησία ἀπέκτησε πνευματικὴν ἐλευθερίαν καὶ οἰκονομικὴν αὐτοτέλειαν, διότι τὸ κράτος εἶναι ἀνεξίθρησκον, ἐλαχίστην σημασίαν δύναται νὰ ἔχῃ εἰς τὸ ὁλοκληρωτικὸν κομμουνιστικὸν κράτος[4]. Πάντως δύναται νὰ λεχθῇ τοῦτο, ὅτι δῆλα δὴ ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος καὶ ἡ ἀνακήρυξις τοῦ αὐτοκεφάλου συνεπαγομένη τὴν διεθνῆ ἐξασφάλισιν τῆς αὐτοτελείας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας εἶναι παράγων πολύτιμος διὰ τὴν τύχην της ἐν τῷ κομμουνιστικῷ κράτει. Ἐὰν ἦτο σχισματικὴ καὶ ἀπομεμονωμένη, τότε ἡ ἐπέμβασις, τοῦτο μὲν ἐκ μέρους τοῦ Κράτους τοῦτο δὲ ἐκ μέρους

---

[1] Πρβλ. B. Spuler: Die Orthodoxen Kirchen ἐν τῷ περιοδικῷ, Internationale kirchliche Zeitschrift Bern Januar—März 1950 σ. 17.

[2] Διὰ τοῦ ἀπὸ 16/1/49 εἰρην. γράμματος πρὸς τὸν Π/χην ἀναγγέλλεται, ὅτι ἀνασυγκροτηθείσης τῆς Συνόδου προεδρεύων τῆς Ἱ. Συνόδου καὶ τοποτηρητὴς τοῦ μητρ. Θρόνου τῆς Σόφιας ἐξελέγη ὁ Βράτσης Παΐσιος. «Ὀρθοδοξία» 1949 σ. 114.

[3] Spuler ἔνθ. ἀνωτ. σ. 17—8.

[4] Spuler ἔνθ' ἀνωτ. σ. 19. Εἰς τὸ περιοδικὸν «Ἐκκλησία» τοῦ παρόντος ἔτους ἐσημειώθη, ὅτι εἰς τὴν Θεολ. Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σόφιας εἰσήχθη ἡ διδασκαλία τοῦ Μαρξισμοῦ!

τῆς Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας, πιεζομένης ὑπὸ τῶν Σοβιέτ, ἴσως θὰ ἦτο πλέον ἐκτεταμένη μὲ ἀγνώστους συνεπείας. Τώρα εἶναι ἰσότιμον καὶ κανονικὸν μέλος τῆς Μιᾶς Ἁγ. Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦτο εἰς τὴν δεινὴν δοκιμασίαν εἰς ἣν εὑρίσκεται εἶναι βεβαίως παρήγορον καὶ χρήσιμον.

ΤΕΛΙΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ

Εἰς τὴν παροῦσαν ἱστορικὴν μονογραφίαν ἐπεχειρήσαμεν ὄχι ἁπλῶς νὰ ἐκθέσωμεν τὰ κατὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος, ἀλλὰ καὶ νὰ τοποθετήσωμεν γενικώτερον τήν τε γένεσιν καὶ τὴν ἄρσιν αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ὅλης ἱστορίας τῆς Ἀνατολῆς τῶν δύο τελευταίων αἰώνων. Οὕτως ἠδυνήθημεν, ὡς πιστεύω, νὰ ἀποκαλύψωμεν σαφέστερον τοῦτο μὲν τὸν μικτόν, πολιτικὸν καὶ ἐκκλησιαστικόν, χαρακτῆρα τοῦ Βουλγαρικοῦ ζητήματος, τοῦτο δὲ τοὺς κυρίους παράγοντας τοὺς συντελέσαντας εἰς τὴν συντέλεσιν τοῦ Σχίσματος καὶ τὴν ἄρσιν αὐτοῦ. Καὶ ἐνῷ προκειμένου περὶ τῆς Βουλγαρίας κατέστη φανερόν, ὅτι ὁ κύριος παράγων ὁ ἐξωθήσας αὐτὴν εἰς τὸ Σχίσμα ὑπῆρξε κυρίως πολιτικός, τοὐτέστιν ἡ ἐπιθυμία διὰ τὴν ἵδρυσιν μεγάλης Ἐκκλησίας μὲ ἀκαθόριστα ὅρια, ὡς προϋπόθεσις διὰ τὴν πολιτικὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν Μεγάλην Βουλγαρίαν (διὰ τῆς ἐνισχύσεως τῶν Πανσλαβιστῶν καὶ τῆς ρωσσικῆς πολιτικῆς), τοὐναντίον προκειμένου περὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κύριος γνώμων τῶν ἐνεργειῶν του ὑπῆρξεν ὁ ἐκκλησιαστικὸς—κανονικός. Οἱ αὐτοὶ παράγοντες συνέβαλον εἰς τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι καὶ οἱ μετριοπαθεῖς βούλγαροι ἱεράρχαι, οἱ ἐπιθυμοῦντες τὴν ἄρσιν τῆς κατακρίσεως (1944—5), εὐχαρίστως ἀπεδέχθησαν τὴν πιθανῶς ἐκ πολιτικῆς σκοπιμότητος, πιθανώτατα δὲ τῇ πρωτοβουλίᾳ τῶν Ρώσσων, ἀναληφθεῖσαν προσπάθειαν ἄρσεως αὐτοῦ. Εἶναι σχεδὸν βέβαιον, ὅτι οἱ Βούλγαροι ἱεράρχαι ᾐσθάνθησαν ἰδιαζόντως τὴν ἀνάγκην τῆς ἄρσεως τοῦ Σχίσματος καὶ τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ Αὐτοκεφάλου, ἀφ᾿ οὗ χρόνου ἡ Ρωσσία κατέλαβε τὴν Βουλγαρίαν (Σ/βριος 1944), διότι ἡ θέσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας τόσον ἔναντι τῶν Σοβιὲτ ὅσον καὶ ἔναντι τῆς Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἀκολουθούσης τὰς ὑποδείξεις τοῦ Ρωσσικοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν (παράδειγμα ἔστω ἡ προσφάτως ὑπὸ τοῦ Ρωσσικοῦ Πατριαρχείου ἀνακήρυξις ἐκ νέου τοῦ Αὐτοκεφάλου τῆς Πολωνικῆς Ἐκκλησίας ὑφισταμένου ἀπὸ τοῦ 1924 διὰ Συνοδ. Τόμου τοῦ Οἰκ. Π/χείου καὶ διορθοδόξως ἀνεγνωρισμένου), ἦτο πολὺ μειονεκτική. Διὰ τοῦτο θὰ ἐδέχθη ὡς δῶρον θεῖον τὴν πρωτοβουλίαν περὶ ἄρσεως τοῦ Σχίσματος. Καίτοι δὲ ἡ πρωτοβουλία αὕτη δέον νὰ κατανοηθῇ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς δράσεως τῆς Ρωσσίας (μὲ κύριον σκοπὸν τὰ Στενὰ τῶν Δαρδανελλίων) ἐν τῇ ἀναπτύξει Ἀνατολικῆς αὐτῆς πολιτικῆς (αὕτη εἶναι συνέχεια τῆς Τσαρικῆς) ἐν τούτοις πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Οἰκουμενικὸς Θρόνος καλῶς ἔπραξε

ἀποδεχθεὶς τὴν ἄρσιν τοῦ Σχίσματος καὶ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ Αὐτοκεφάλου διὰ τοὺς ἑξῆς κυρίους λόγους:

Πρῶτον ἡ προκαταρκτικὴ συμφωνία τῶν Ἱεροσολύμων (1932) καὶ οἱ τελικοὶ ὅροι τοῦ 1934 ἦσαν δεσμευτικοὶ τοὐλάχιστον ἠθικῶς δι᾽ ἀμφότερα τὰ μέρη. Ὅθεν ἦτο δύσκολον κατ᾽ ἀρχὴν ν᾽ ἀρνηθῇ ὁ Οἰκουμενικὸς Θρόνος τὴν ἔναρξιν τελικῶν συνομιλιῶν, δι᾽ ἀμφότερα τὰ ὡς ἄνω μνημονευθέντα ζητήματα, ἐφ᾽ ὅσον οἱ Βούλγαροι προσήρχοντο μὲ ἀποδοχὴν τῶν ὅρων τοῦ 1934.

Δεύτερον ὡς πρῶτος Βούλγαρος Ἔξαρχος μετὰ τὸ 1915 ἐξελέγη ὁ Μητροπολίτης Σόφιας, οὕτω δὲ ἀμφότερα τὰ ἐκκλησιαστικὰ λειτουργήματα συνηνοῦντο, καταργουμένης τοιουτοτρόπως τῆς ἐν Κων/πόλει ἀντικανονικῆς Ἐξαρχίας.

Τρίτον ὁ Οἰκουμενικὸς Θρόνος ὡς ἔχων ἀπὸ αἰώνων τὴν εὐθύνην καὶ τὴν μέριμναν διὰ τὴν εὐστάθειαν καὶ ἑνότητα τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας δὲν ἠδύνατο νὰ ἀφήσῃ νὰ παρέλθῃ ἄπρακτος ἡ δοθεῖσα εὐκαιρία διὰ τὴν κάλυψιν ἑνὸς ρήγματος εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, δεδομένου ὅτι αἱ εὐκαιρίαι παρέρχονται πολλάκις ἀνεπιστρεπτεί. Ἐφ᾽ ὅσον οὐσιαστικοὶ καὶ δὴ κανονικοὶ λόγοι διὰ τὴν μὴ ἄρσιν τοῦ Σχίσματος (ἀνωτέρω σελ. 166—8) δὲν ὑφίσταντο πλέον ἡ πολιτικὴ σύνεσις καὶ ἡ εὐστροφία ἐπέβαλλον εἰς τοὺς ἡγέτας τοῦ Οἰκ. Θρόνου νὰ πράξουν ὅ,τι ἔπραξαν, χάριν τοῦ συμφέροντος τῆς ἑνότητος τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἧς αὐτοὶ εἶναι οἱ πρῶτοι τῇ τάξει θεματοφύλακες.

Ἡ συγγνώμη ἡ παρασχεθεῖσα εἰς τοὺς ἁμαρτήσαντας πολλάκις ἔναντι τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου βουλγάρους ἂς εὐχηθῶμεν νὰ χρησιμεύσῃ αὐτοῖς, ὅταν ἐλευθερωθοῦν πραγματικῶς ἀπὸ τὴν Σοβιετορωσσικὴν τυραννίδα, ὡς ἀφετηρία ἐπανόδου εἰς τὸν δρόμον, τὸν ὁποῖον φωτίζει ἡ Οἰκουμενικὴ πνευματικότης τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ Παύλου ὡς καὶ μακραίων δρᾶσις καὶ παράδοσις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου.

Η ΚΑΙΝΗ ΕΝΤΟΛΗ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ ΚΑΙ Ο ΥΜΝΟΣ ΑΥΤΗΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΠ. ΠΑΥΛΟΥ ΕΝ 1 ΚΟΡ. 13

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΧΡ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

1. ΑΝΑΓΚΗ ΑΓΑΠΗΣ

«Ἡ ἀγάπη οἰκοδομεῖ»
1 Κορ. 8, 1.

Ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ἀφ' ἧς ἐποχῆς εἶναι αὕτη ἱστορικῶς γνωστή, παρέρχεται ἐν μέσῳ διαρκῶν ταραχῶν καὶ ἀνησυχιῶν, ὥστε θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ τις, ὅτι δὲν ὑπάρχει οὔτε μία ἡμέρα πραγματικῆς ἡσυχίας καὶ γαλήνης ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ἱστορίᾳ. Ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ἔχει καταντήσει νὰ εἶναι ἱστορία τῶν πολέμων της, τῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν ποικίλης μορφῆς συγκρούσεων καὶ ἀναστατώσεων. Ὑπάρχουσι μάλιστα φιλόσοφοι, οἵ ὁποῖοι ὑπὸ τοῦ φαινομένου τούτου τῶν διαρκῶν ἀγώνων καὶ ταραχῶν κινούμενοι, ἐκήρυξαν, ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι πατὴρ πάντων, ὅτι ὁ ἀγὼν καὶ ἡ πάλη μεταξὺ ἀτόμων ἢ λαῶν ἢ κοινωνικῶν τάξεων εἶναι νόμος φυσικὸς τῆς ζωῆς ἀπαράβατος καὶ συνεπῶς εἶναι ματαιοπονία πᾶσα προσπάθεια πρὸς ἄρσιν καὶ ἐξουδετέρωσιν αὐτῶν. Ἐν τούτοις οὐδεὶς θὰ πείσῃ τὸν ἄνθρωπον, ὅτι ἔγκειται εἰς τὴν φύσιν αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων νὰ μὴ ἡσυχάσῃ ποτέ. Οὐδέποτε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καὶ ἡ ἀνθρωπίνη καρδία ἔπαυσαν νὰ ἀποβλέπωσιν εἰς τὴν πραγματοποίησιν μιᾶς ἰδεώδους κοινωνίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ ἄνθρωποι θὰ ζῶσιν ὡς ἀδελφοὶ ἀλλήλων, ὡς πραγματικοὶ ἄνθρωποι, καὶ ἀπὸ τὴν ὁποίαν θὰ λείψωσι τὰ μίση, αἱ συγκρούσεις, οἱ πόλεμοι, τὰ δάκρυα. Κατὰ τοὺς φιλοσόφους καὶ ἐπιστήμονας τοῦ κόσμου τούτου τὰ αἴτια τῶν τοιούτων διαρκῶν ἀγώνων καὶ ταραχῶν εἶναι πολιτικά, κοινωνικά, φυλετικά, οἰκονομικὰ καὶ τὰ τοιαῦτα καὶ ἀναλόγως πρὸς ταῦτα ὑποδεικνύονται ἑκάστοτε τὰ προσήκοντα μέτρα πρὸς θεραπείαν τῶν κακῶς ἐχόντων καὶ εἰρήνευσιν τοῦ κόσμου. Ἐν τῇ παρούσῃ ἐργασίᾳ ἡμῶν δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ τὴν ἐξέτασιν τῶν τοιούτων αἰτίων, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀνάλυσιν ἑνὸς βασικοῦ συστατικοῦ στοιχείου τοῦ τελείου καὶ εὐδαίμονος κατὰ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν βίου, τ.ἔ. μὲ τὴν ἀνάλυσιν τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, διότι, ὅπως λέγει ὁ Ἀπ. Παῦλος, καὶ ἂν ὁ ἄνθρωπος ἔχῃ ὅλα τὰ χαρίσματα, δὲν ἔχει δὲ ἀγάπην, δὲν εἶναι τίποτε, καὶ ἂν ἡ ἀνθρωπότης ἐπιτύχῃ ὅλα ὅσα ὀνειρεύεται διὰ τὴν ἀνύψωσιν καὶ βελτίωσιν τῶν συνθηκῶν τοῦ βίου, καὶ δὲν ἔχει ἀγάπην, οὐδὲν ὠφελεῖται. Ἐὰν ἀνίστατο ὁ Ἀπ. Παῦλος

καὶ ἐκήρυττεν εἰς τὴν σύγχρονον ἀνθρωπότητα, τὴν τόσον καυχωμένην διὰ τὰς τεραστίας πράγματι προόδους της εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα σπαρασσομένην ἀπὸ μίση καὶ ἀνησυχίας καὶ φόβους, θὰ ἐπανελάμβανε τὰ αὐτὰ περίπου, ὅσα ἔγραφε πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τῶν Παρισίων τῆς ἐποχῆς του, πρὸς τοὺς χριστιανοὺς δηλονότι τῆς Κορίνθου, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι διεκρίνοντο διὰ τὴν σοφίαν καὶ διὰ τὴν εὐημερίαν καὶ τὰς ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς, ἀλλὰ κατετρύχοντο συνάμα ἀπὸ σχίσματα καὶ διαιρέσεις. Θὰ ἔλεγε λοιπὸν ὁ θεῖος Ἀπόστολος εἰς τοὺς συγχρόνους χριστιανούς: «Ἐὰν ἔχω πᾶσαν γνῶσιν καὶ γνωρίζω ὅλα τὰ μυστήρια τῆς ζωῆς, καὶ ἐὰν γίνω κυρίαρχος τῆς φύσεως καὶ πάσης ἐν αὐτῇ ἐνεργείας, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδέν εἰμι. Καὶ ἂν μεταβληθῇ ἡ ὄψις τῆς γῆς τελείως εἰς παράδεισον καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ἡ τεχνικὴ πρόοδος φθάσῃ εἰς τὸ τέλειον, ὥστε νὰ ἀρθῶσι παντελῶς οἱ κίνδυνοι τῆς ξηρᾶς, τοῦ ἀέρος καὶ τῆς θαλάσσης καὶ νὰ λείψωσιν ἀπολύτως ἡ ἀγραμματωσύνη, ἡ πενία, οἱ φόβοι, αἱ ἀσθένειαι, καὶ ἂν ἀκόμη σμικρυνθῶσιν αἱ ἀποστάσεις, ὥστε νὰ κάμνω τὸν γῦρον τῆς γῆς εἰς μίαν μόνην ὥραν καὶ νὰ βλέπω καὶ νὰ ἀκούω ἐξ Ἀθηνῶν ἄνθρωπον κατοικοῦντα οὐ μόνον εἰς Ν. Ὑόρκην, ἀλλ' εἰς αὐτὸν τὸν Ἄρην, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδὲν ὠφελοῦμαι. Καὶ ἂν κτίσωμεν ὡραίας ἐπαύλεις διὰ πάντα κάτοικον τῆς γῆς καὶ ἐὰν ἔχωσιν ὅλοι ἀνεξαιρέτως ἄφθονα τὰ μέσα τῆς εὐζωΐας, καὶ ἂν παύσωμεν τοὺς πολέμους καὶ διὰ κοινῆς συμφωνίας καταργήσωμεν τοὺς στρατοὺς καὶ καταρρίψωμεν τὰ σύνορα καὶ γίνωσιν ὅλα τὰ Κράτη ἓν κράτος, αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι τῆς γῆς, καὶ δὲν ἔχομεν ἀγάπην, πάλιν οὐδὲν ὠφελούμεθα. Διότι μόνη: «ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ, χρηστεύεται, οὐ ζηλοῖ, οὐ περπερεύεται, οὐ φυσιοῦται, οὐκ ἀσχημονεῖ, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, οὐ παροξύνεται, οὐ λογίζεται τὸ κακόν, οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ, συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ· πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει. Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει».

Τόσον οὐσιῶδες πράγματι συστατικὸν στοιχεῖον τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἀγάπη! Αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν συνεκτικὴν δύναμιν τῶν τὴν κοινωνίαν συναπαρτιζόντων μελῶν, τὴν ἀμμοκονίαν οὕτως εἰπεῖν, ἡ ὁποία συνέχει καὶ συγκρατεῖ στερεῶς πάντα τὰ μέρη τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος. Αὕτη εἶναι διὰ τὰ πνευματικὰ ὄντα, ὅ,τι εἶναι ὁ ἥλιος καὶ ἡ βροχὴ διὰ τὰ φυτά, διότι αὕτη διαθερμαίνει τὴν ζωὴν καὶ μεταμορφώνει καὶ ἐξευγενίζει ταύτην κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν ποιότητά της. Ἀλλὰ τὸ θαυμάσιον τοῦτο λειτούργημα τῆς ἀγάπης ἐν τῇ ζωῇ ἀπεκάλυψε καὶ ἐτόνισεν Ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἀπεκάλυψε καὶ τὰς ἄλλας ὑψίστας ἀληθείας τῆς ζωῆς, διότι ῥητῶς καὶ ἀπεριφράστως ὁ Κύριος ἐχαρακτήρισε ταύτην ὡς καινὴν ἐντολήν του καὶ ὡς τὸ βασικὸν γνώρισμα τῶν ὀπαδῶν του, εἰπών: «Ἐντολὴν καινὴν δίδωμι ὑμῖν, ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους, καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς, ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀγαπᾶτε ἀλλήλους. Ἐν τούτῳ γνώσονται πάντες, ὅτι ἐμοὶ μαθηταί ἐστε, ἐὰν ἀγάπην ἔχετε

ἐν ἀλλήλοις[1]». Ἡ χριστιανικὴ θεολογία ἔχει καθῆκον νὰ παρακολουθῇ, ὅπως πᾶσα ἀληθὴς ἐπιστήμη, τὰς ἀνησυχίας καὶ τὰς ἀνάγκας ἑκάστης ἐποχῆς καὶ νὰ προσφέρῃ τὰς ὑπηρεσίας της διὰ τῆς ἐξάρσεως τῶν ἀληθειῶν ἐκείνων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, αἱ ὁποῖαι περισσότερον ἅπτονται τῶν ἀνησυχιῶν τούτων καὶ συντελοῦσι πρὸς ἐξύψωσιν καὶ τελείαν ἐκχριστιάνισιν τῆς ζωῆς. Καὶ εἰς τὴν τεταραγμένην καὶ ἀπὸ μίση καὶ ἐγωϊσμοὺς καὶ ἀνταγωνισμοὺς ταλαιπωρουμένην σύγχρονον ἀνθρωπότητα δὲν ὑπάρχει προσφορώτερον κήρυγμα ἀπὸ τὸ κήρυγμα τῆς ἀγάπης, τῆς μόνης ἱκανῆς νὰ κατασβέσῃ τὰς φλόγας, αἱ ὁποῖαι πανταχόθεν περιλείχουσι τὴν οἰκουμένην καὶ νὰ ἐμπεδώσῃ τὴν εἰρηνικὴν ζωὴν μεταξὺ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν. Ἂν καὶ ἀρχαιότερον καὶ ἐσχάτως ἔχουσι πολλὰ καὶ παρὰ διακεκριμένων συγγραφέων, θεολόγων καὶ μή, γραφῆ περὶ τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης[1], ἐν τούτοις δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ ὁμολογήσωμεν, ὅτι παρὰ ταῦτα δὲν ἔχει δοθῆ ἡ προσήκουσα βαρύτης εἰς τὴν ἀξίαν τῆς ἀγάπης καὶ δὲν ἔχει κατανοηθῆ παρὰ πάντων, πόσον ζωτικὸν καὶ κεντρικὸν σημεῖον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς χριστιανικῆς ζωῆς ἀποτελεῖ ἡ ἀγάπη, ἐξ ἧς μόνης ἐξαρτᾶται ἡ κατὰ Θεὸν ζωὴ τοῦ κόσμου. Ἡ ἀγάπη εἶναι οὐσιῶδες συστατικὸν στοιχεῖον τῆς χριστιανικῆς προσωπικότητος καὶ τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας, οὕτως ὥστε ταύτης ἐλλειπούσης, λείπουσι τὰ πάντα. Δὲν ὑπάρχει ὁ Χριστὸς ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει ἡ ἀγάπη. Μικρὰν συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν καὶ ἀνάλυσιν τῆς θείας ταύτης χριστιανικῆς ἀρετῆς ἀποτελεῖ ἡ παροῦσα μελέτη, περιστρεφομένη διεξοδικώτερον περὶ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ περιφήμου ὕμνου τῆς ἀγάπης ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Παύλου ἐν Κορ. 13, διότι ἐν αὐτῷ ὁ θεόπνευστος οὗτος ἀνὴρ παρέχει μετὰ θαυμασίου ποιητικοῦ λυρισμοῦ τὰ γνωρίσματα καὶ ἐξαίρει τὴν σπουδαιότητα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης διὰ τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν τοῦ κόσμου.

2. Η ΑΓΑΠΗ ΩΣ ΚΑΙΝΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΣ ΕΝΤΟΛΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ. ΥΠΗΡΧΕΝ ΑΓΑΠΗ ΠΡΟ ΧΡΙΣΤΟΥ;

«Ἐντολὴν καινὴν δίδωμι ὑμῖν, ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους».
Ἰωανν. 13, 14

Ἡ ἀγάπη παρὰ τοῖς ἀρχαίοις.

Πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ὕμνου τῆς ἀγάπης ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Παύλου, θὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον ἂν ἡ περὶ ἀγάπης διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖ καινόν τι καὶ πρωτότυπον πρᾶγμα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἠθικῆς καὶ πῶς ἠννόει ταύτην ὁ ἴδιος ὁ Χριστός.

---

[1] Ἰωάν. 13, 34.
[1] Ἰδὲ σχετικὴν βιβλιογραφίαν εἰς τὸ τέλος τῆς ἐργασίας.

Ἡ κατὰ Χριστὸν ζωὴ τῶν μελῶν τῆς νέας χριστιανικῆς κοινωνίας ἄρχίζει μὲν διὰ τῆς μετανοίας καὶ διὰ τῆς πίστεως εἰς Χριστόν, ἀλλ' ἐμπράκτως ἐκδηλοῦται πρωτίστως διὰ τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης πάντων καὶ ἡ ἀγάπη εἶναι τὸ κύριον ἐλατήριον καὶ ἡ πηγὴ ὅλης τῆς δράσεώς των. Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐκάλουν καὶ ἐθεώρουν ἀλλήλους ὡς ἀδελφοὺς καὶ ἔζων ὡσὰν νὰ εἶχον μίαν ψυχὴν καὶ μίαν καρδίαν. Βασικὸν γνώρισμα, ὅτι ἦσαν χριστιανοί, ἀπετέλει ἡ ἀγάπη, καὶ μετέπειτα τὰ ἔργα καὶ ἡ ζωὴ τῆς ἀγάπης διέκρινον τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, οὕτως ὥστε θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ τις, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἶναι ἡ ἱστορία τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης. Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ μυστικὸν σῶμα Αὐτοῦ, ζωὴ καὶ ἀγάπη εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ τὸ μέτρον τῆς ἀγάπης ἑκάστου χριστιανοῦ εἶναι τὸ μέτρον τῆς χριστιανικότητός του.

Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς διεκήρυξε ρητῶς ὅτι ἡ ἐντολὴ τῆς ἀγάπης ἀποτελεῖ καινὴν ἐντολήν Του, ἀλλ' εἶναι πράγματι ἡ ἀγάπη καινὸν καὶ πρωτότυπον κήρυγμα τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα; Διὰ πρώτην φορὰν ἤκουσαν τότε οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὅτι ὀφείλουσιν νὰ ἀγαπῶσιν ἀλλήλους ὡς ἀδελφούς ἀκόμη καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐχθρούς των ; Πολλοὶ ὑποστηρίζουσιν ἀπεριφράστως, ὅτι ἡ ἀγάπη εἶναι τελείως καινὴ διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ, διότι πρὸ Χριστοῦ οὔτε ἀνεγνωρίζετο καὶ ἐδιδάσκετο ἡ ἀγάπη ὡς βασικὴ ἠθικὴ ἀρχὴ τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, οὔτε ἠσκεῖτο αὕτη ὅσον καὶ ὅπως ἔπρεπεν ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ. Ὅπως δὲν ὑπῆρχε παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις ἡ λέξις ἀγάπη, οὕτω δὲν ὑπῆρχε καὶ ζωὴ ἀγάπης, αἱ δὲ λέξεις φιλία καὶ ἔρως, δι' ὧν ἐξεφράζοντο τὰ πρὸς τοὺς ἄλλους συναισθήματα συμπαθείας δὲν συμπίπτουσιν κατὰ τὸ περιεχόμενον πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀγάπην[1]. Ἤδη ὁ πολέμιος τοῦ Χριστιανισμοῦ φιλόσοφος Nietzsche ἀνε-

---

[1] Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς μετεχειρίζοντο τὴν λέξιν ἀγαπῶ ὑπὸ διάφορον σημασίαν τῶν συνηθεστέρων παρ' αὐτοῖς λέξεων φιλέω καὶ ἐράω, διότι παρ' αὐτοῖς ἡ μὲν λέξις ἀγαπῶ ἐσήμαινεν, ὅτι εἶμαι εὐχαριστημένος καὶ ἀρκοῦμαι μὲ κἄτι ὅπερ κατέχω, ἀρέσκομαι, ἀποθαυμάζω, ἀσπάζομαι κἄτι. Ὁ Πλάτων πδχ. λέγει (Πολιτ. 330 B.c.): «ὅτι μοι ἔδοξας οὐ σφόδρα ἀγαπᾶν τὰ χρήματα, τοῦτο δὲ ποιοῦσιν ὡς τὸ πολὺ οἳ ἂν μὴ αὐτοὶ κτήσωνται· οἱ δὲ κτησάμενοι διπλῇ ἢ οἱ ἄλλοι ἀσπάζονται αὐτά· ὥσπερ γὰρ οἱ ποιηταὶ τὰ αὐτῶν ποιήματα καὶ οἱ πατέρες τοὺς παῖδας ἀγαπῶσι, ταύτῃ τε δὴ καὶ οἱ χρηματισάμενοι, περὶ τὰ χρήματα σπουδάζουσιν ὡς ἔργον ἑαυτῶν καὶ κατὰ τὴν χρείαν, ᾗπερ οἱ ἄλλοι». Τὸ δὲ ρῆμα φιλέω μετεχειρίζοντο ὑπὸ τὴν σημασίαν τοῦ παρ' ἡμῖν ἀγαπάω, τὸ δὲ ἐράω μᾶλλον μὲ φυλογενετικὴν σημασίαν, καὶ ἐν τῷ Πλατωνισμῷ ὑπὸ εἰδικὴν ἔννοιαν, πρὸς ἔκφρασιν τῆς φυσικῆς κινήσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἄφθαρτον κόσμον τῶν ἰδεῶν. Παρὰ ταῦτα, ἐπειδὴ ὑπάρχει στενὴ σχέσις μεταξὺ τῶν διαφόρων συναισθημάτων τῆς συμπαθείας καὶ ὁρμῆς πρός τι, δὲν δύναται νὰ γίνῃ αὐστηρὰ διάκρισις καὶ διαχώρισις τῶν ἀντιστοίχων ρημάτων φιλέω, ἐράω, ἀγαπάω. Παρὰ τοῖς Ο'. καὶ ἐν τῇ Κ. Διαθ. ἡ λέξις ἀγαπάω ἀπαντᾷ ὑφ' ἣν ἔννοιαν καὶ παρ' ἡμῖν ἤτοι πρὸς δήλωσιν τῆς ἀγάπης τῶν γονέων, τῶν τέκνων, τῶν συζύγων, τῶν ἀρ-

γνώριζεν, ὅτι τὸ κήρυγμα τῆς ἀγάπης παρὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀποτελεῖ «ἀνατροπήν„ μεταποίησιν ὅλων τῶν ἀρχαίων ἀξιῶν («eine Umwertung aller antiken Werten»)[1]. Ὁμοίως ὁ Nygren διατείνεται, ὅτι ἂν ὁ Χριστιανισμὸς ἐπέφερε μεταβολὰς εἰς τὰς θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ἰδέας τοῦ κόσμου, αὗται συγκεντροῦνται εἰς τὴν περὶ ἀγάπης διδασκαλίαν[2]. «Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οὐδείς, λέγει ὁ Kierkgaard, ἠγάπα τὸν πλησίον, διότι οὐδεὶς ὑπωπτεύετο τὴν ὕπαρξίν του»[3].

Ἄλλοι πάλιν ἀκολουθοῦντες μέσην ὁδὸν δέχονται μὲν ὅτι ἡ ἀγάπη διὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας προσέλαβε νέας καὶ εὐρυτέρας διαστάσεις, ἐν τούτοις δὲν ἀποτελεῖ ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ περὶ ἀγάπης «σεμνόν τι καὶ καινὸν μάθημα»[4], διότι καὶ ἀγάπη ὑπῆρχε πρὸ Χριστοῦ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐδιδάσκετο αὕτη παρὰ τῶν φιλοσόφων καὶ δὴ παρὰ τῶν Πλατωνικῶν καὶ τῶν Πυθαγορείων. Πρὸς τοῦτο προσάγονται μεμονωμένα ρητὰ φιλοσόφων καὶ ἄλλων συγγραφέων πρὸς διαπίστωσιν καὶ ἀπόδειξιν, ὅτι τὸ καθῆκον τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης ἐδιδάσκετο καὶ παρὰ τῶν Ἀρχαίων[5]. Ἀλλὰ τοιαῦτα ρητὰ εἶναι μεμονωμέναι καὶ σποραδικαὶ γνῶμαι καὶ δὲν δεικνύουσι ποσῶς ὅτι ἡ πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους ἀγάπη ἦτό ποτε ἀνεγνω-

---

χόντων, τῶν ἀρχομένων, ἀγάπης πρὸς διάφορα ὑλικὰ πράγματα, καὶ συνηθέστατα ἀγάπης πρὸς τὸ ἔλεος, τὴν δικαιοσύνην, τὸν νόμον, τὴν εἰρήνην, τὸ ἀγαθὸν καὶ πρὸς τὰς ἀντιθέτους κακίας ἤτοι πρὸς τὴν ἀνομίαν, τὸ ψεῦδος καὶ ἑξῆς (πρβλ. Δευτ. 4,37. 6,5. 11,1. Ἔξοδος 20,6. Ὠσ. 11,1. κ.ἑ.). Ἀντιθέτως τὸ οὐσιαστικὸν ἀ γ ά π η δὲν ἀπαντᾷ οὐδαμοῦ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσιν καὶ εἶναι αὕτη καθαρῶς βιβλικὴ λέξις, ἀπαντῶσα μόνον ἐν τῇ Παλ. καὶ Κ. Διαθήκῃ. Οὐκ ὀρθῶς δέ, φρονοῦμεν, ὁ Deissmann, προσάγων παραπομπὰς ἐκ τοῦ Φίλωνος, διατείνεται, ὅτι, ἡ λέξις ἀγάπη ἦτο ἐν χρήσει εἰς τοὺς Ἀλεξανδρηνοὺς κύκλους τῆς ἐποχῆς τοῦ Κυρίου, οἱ ὁποῖοι δὲν παρέλαβον ταύτην ἀπὸ τοὺς Ο΄ καὶ συνεπῶς, ὅτι δὲν εἶναι καθαρῶς βιβλικὴ λέξις (Bible studies, μετ. ἐκ τοῦ Γερμ. σελ. 199, 1903). Διατί δὲν θὰ δεχθῶμεν, ὅτι παρέλαβεν ταύτην ἐκ τῆς Παλ. Διαθ. (μετ. τῶν Ο΄.) ἀφ' οὗ εἶναι γνωστόν, ὅτι τὴν Ἑλλ. Παλ. Διαθήκην μόνον ἐγνώριζον καὶ ἀνεγίνωσκον καὶ τῆς Παλ. Διαθ. τὰς διδασκαλίας ἐφρόντιζον νὰ συναρμονίσωσι πρὸς τὰς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων;

[1] Παρὰ Anders Nygren, Eros und Agape Erster Teil σελ. 12, 1930.

[2] Αὐτόθι σελ. 27.

[3] S. KierKgaard, Vie et Régne de l' amour (μετ. ἐκ τοῦ Δαν. παρὰ Pierre Villadsen) σελ. 65. Ἐν σελ. 55 λέγει οὗτος: «l' amour du prochain, dont il ne se trouve pas même la plus vague notion dans le paganisme».

[4] Λόγοι τοῦ Κέλσου περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ παρὰ Ὠριγ. κατὰ Κέλσον Ι, 4.

[5] Τοιαῦτα συγγενῆ πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἐντολὴν τῆς ἀγάπης ρητὰ θὰ ἠδύνατο νὰ προσαγάγῃ τις τὸ τοῦ Μενάνδρου (Ἀπόσπ. 781): «τοῦτ' ἔστι τὸ ζῆν, οὐχ ἑαυτῷ ζῆν μόνον». Ἐπίσης τῆς Ἀντιγόνης τοὺς λόγους: «οὔτοι συνέχθειν ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν» (Σοφ. Ἀντιγ. 523), τῶν Πυθαγορείων τοὺς λόγους περὶ φιλίας τῶν μελῶν τῆς Σχολῆς των: «περισσῶς τῶν ἄλλων ἀρετῶν τὴν φιλίαν ἐτίμων καὶ σύνδεσμον αὐτὴν πασῶν τῶν ἀρετῶν ἔλεγον» (Σιμπλίκιος εἰς Ἐπίκτητον σελ. 208) πρβλ. Κολ. 3,14: «ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις τὴν ἀγάπην, ἥτις ἐστὶν ὁ σύνδεσμος τῆς τελειότητος».

ρισμένη ὡς ὑψίστη ἠθικὴ ἀρχὴ τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων. Συνήθειαι καὶ παραδόσεις ἀλληλοβοηθείας καὶ ἀλληλεγγύης ὑπῆρχον φύσει καὶ παρ᾽ αὐτοῖς τοῖς πρωτογόνοις λαοῖς, μάλιστα ἰσχυρότεραι ἢ ὅσον εἶναι παρὰ τοῖς συγχρόνοις δῆθεν πεπολιτισμένοις λαοῖς[1]. Γενικῶς ὅμως παρὰ τοῖς πρὸ Χριστοῦ λαοῖς ἡ ἀγάπη ἐξεδηλοῦτο μόνον μεταξὺ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν αὐτὴν φυλὴν ἢ ἐθνότητα ἢ θρησκείαν ἢ θρησκευτικὸν θίασον ἢ φιλοσοφικὴν σχολὴν καὶ μεταξὺ τῶν συνδεομένων διὰ προσωπικῶν δεσμῶν αἵματος καὶ συγγενείας. Ἀλλὰ μία τοιαύτη ἀγάπη προσώπων, μετὰ τῶν ὁποίων συνδέεταί τις διά τινος ἰδιαιτέρου προσωπικοῦ δεσμοῦ, εἶναί τι τὸ ἐξαιρετικὸν καὶ ἀξιοθαύμαστον; Καὶ οἱ φαῦλοι ἀγαπῶσι πρόσωπα, μεθ᾽ ὧν συνδέονται ἰδιαιτέρως: «Εἰ γὰρ ἀγαπᾶτε τοὺς ἀγαπῶντας ὑμᾶς ποία ὑμῖν χάρις ἐστίν; καὶ γὰρ ἁμαρτωλοὶ τοὺς ἀγαπῶντας αὐτοὺς ἀγαπῶσιν»[2]. Γενικῶς ἡ Ἠθικὴ τῶν Ἀρχαίων περιωρίζετο εἰς τὴν φυλὴν ἢ εἰςτὸ ἔθνος καὶ ἀγαθὸς ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ εἶναί τις πρὸς τὰ μέλη τῆς κοινότητος, εἰς ἣν ἀνῆκεν, ἐκτὸς δὲ αὐτῆς ἠδύνατο νὰ φέρηται κατὰ βούλησιν. Οὐδεὶς ἄλλος ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ἀξιώσεις ἐπ᾽ αὐτοῦ. Ἡ εὐημερία τῆς φυλῆς ἢ τοῦ ἔθνους του ἦτο ὁ μοναδικὸς καὶ ἀποκλειστικὸς σκοπὸς ὅλων τῶν καθηκόντων του.

Πλατωνικὸς ἔρως καὶ χριστιανικὴ ἀγάπη. Ἄλλοι ἠθέλησαν νὰ ἀνεύρωσι συγγένειαν καὶ ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ πλατωνικοῦ οὐρανίου ἔρωτος καὶ τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης. Ὁ θεῖος Πλάτων πράγματι ἠθέλησε νὰ κάμνῃ χρῆσιν τοῦ θυμικοῦ στοιχείου εἰς τὴν ἠθικότητα καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας του περὶ ἔρωτος προσέδωκεν εἰς τὴν ἠθικὴν ζωὴν φλόγα καὶ ἐνθουσιασμόν, ἀπαραίτητα στοιχεῖα διὰ τὴν πραγματοποίησίν της. Ὁ ἔρως, κατὰ τὸν Πλάτωνα, εἶναι μία φυσικὴ κίνησις τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ καλόν, τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ ἀληθές, εἷς ἀσίγητος πόθος ταύτης πρὸς τὸν ἄφθαρτον καὶ πάγκαλον κόσμον τῶν ἰδεῶν, ὅπου ἡ ψυχή, αἰρομένη, οὐ μόνον ὑπὸ τῆς ἰδίας ἐμφύτου ὁρμῆς πρὸς τὰ Ἄνω, ἀλλὰ καὶ καθ᾽ ἕλξιν ἀπὸ τὸ κάλλος τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν, ἐξευγενίζεται καὶ θεοῦται. Ὁ ἔρως ἐκφράζει τὰς εὐγενεῖς ταύτας πτήσεις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς πρὸς τὸν τέλειον καὶ ὑπερφυσικὸν κόσμον, πρὸς τὸν Θεόν. Τοιοῦτος ὢν ὁ ἔρως τοῦ Πλατωνισμοῦ διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν ἀγάπην, τῆς διαφορᾶς προερχομένης καὶ ἀπὸ τὴν διάφορον ἀντίληψιν μεταξὺ τῶν Ἀρχαίων καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ κόσμον. Οἱ ἀρχαῖοι εἶχον ἀνθρωποκεντρικὸν πολιτισμόν, τὰ πάντα ἐξαρτῶντες ἐκ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων δυνάμεων

---

[1] Πρβλ. Ed. Westermarck, l' origine et le developement des idées morales (Μετ. Γαλλ.) Τομ. 1ος 539.

[2] Λουκ. 6,32.

καὶ προσπαθειῶν, ἐν ᾧ ὁ χριστιανισμὸς εἶναι θεοκεντρικός, διδάσκων, ὅτι τὰ πάντα ὀφείλομεν εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν θείαν χάριν. «Χάριτι δὲ Θεοῦ εἰμι, ὅ εἰμι[1]», λέγει ὁ εὐσεβὴς χριστιανός, ἀποδίδων τὰ πάντα εἰς τὸν Θεόν, ἐν ᾧ ὁ Ἀρχαῖος ἐθεώρει αὐτάρκη τὸν ἄνθρωπον διὰ τὴν ἑαυτοῦ τελειοποίησιν, διὸ συνίστα ἁπλῶς νὰ γίνῃ ἕκαστος εἷς πραγματικὸς ἄνθρωπος διὰ τοῦ γνωστοῦ ῥητοῦ: «γένοιο οἷος εἶ» ἢ νὰ περιμένῃ τὸ πᾶν μόνον ἀπὸ τὸν ἑαυτόν του κατὰ τὸ λόγιον τῶν Στωϊκῶν: «εἴ τι ἀγαθὸν θέλεις παρὰ σαυτοῦ λαβέ[2]». Δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπον νὰ σημειωθῇ καὶ τοῦτο τὸ γνώρισμα τῆς ἠθικῆς ζωῆς τῶν Ἀρχαίων, ὅτι ἐτόνιζον πολὺ τὸ «μηδὲν ἄγαν» καὶ τὸ «πᾶν μέτρον ἄριστον», ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ὥριζε τὴν ἀρετὴν ὡς μεσότητα μεταξὺ δύο ἄκρων, μεταξὺ τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως. Ἡ ἰδιοσυγκρασία αὕτη τῶν Ἀρχαίων ἀντίκειται πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀγάπην, διότι ἴδιον ταύτης ἀκριβῶς εἶναι νὰ ὑπερβαίνῃ διαρκῶς τὰ ὅρια καὶ νὰ προσφέρῃ ἑαυτὴν καὶ νὰ θυσιάζηται ἀπεριορίστως ὑπὲρ τῶν ἄλλων. Ὁ πλατωνικὸς ἔρως ἀποτελεῖ ὁμολογίαν καὶ ἀναγνώρισιν τῆς προαναφερθείσης εὐγενείας καὶ αὐταρκείας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, διότι ἐκφράζει, ὡς εἴπομεν, τὴν ἔμφυτον ὁρμὴν καὶ κίνησιν τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ὑπερφυσικὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν, πρὸς τὸν Θεόν. Πλὴν τούτου ὁ πλατωνικὸς Ἔρως εἶναι ἐκλεκτικὸς καὶ ἀριστοκρατικὸς τὸν χαρακτῆρα, ἐκδηλούμενος κατ᾽ ἐπιλογὴν μόνον πρὸς ὅ,τι ἔχει ἀξίαν, κάλλος, ἀλήθειαν καὶ εἶναι ἀξιαγάπητον, ἐν ᾧ ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη δὲν λαμβάνει ὑπ᾽ ὄψιν τὴν ἀξίαν τοῦ ἀγαπωμένου, ἀλλ᾽ ἀντιθέτως ὅσον αὕτη ἐκδηλοῦται πρὸς ὄντα ἁμαρτωλὰ καὶ ἀνάξια ἀγάπης, τόσον θειοτέρα καὶ καθαρωτέρα εἶναι, ὁμοιάζουσα πρὸς τὴν θείαν ἀγάπην, τὴν ἐκδηλωθεῖσαν πρὸς τὴν ἁμαρτωλὴν ἀνθρωπότητα διὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Κυρίου πρὸς ἀπολύτρωσίν της καὶ ἐκδηλουμένην καθ᾽ ἑκάστην καὶ πρὸς πονηροὺς καὶ πρὸς ἀγαθούς.

Ἐπίσης ὁ πλατωνικὸς ἔρως ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐξύψωσιν καὶ τὸν πλουτισμὸν καὶ τὴν θέωσιν τοῦ ἐρῶντος, εἶναι δημιουργικὸς τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, κινῶν διαρκῶς τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὰ ἄνω, πρὸς τὸ καλύτερον. Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη δὲν ἀποβλέπει εἰς τὴν ἰδίαν ἀνύψωσιν καὶ θέωσιν, δὲν ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, ἀλλὰ τὴν ἀνύψωσιν καὶ ἀπολύτρωσιν τοῦ πλησίον ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν, μὴ ἐνδιαφερομένη διὰ τὸν ἀνθρώπινον καὶ κατὰ κόσμον πολιτισμόν, ἀλλὰ διὰ τὴν ἵδρυσιν μιᾶς ἰδεώδους κοινωνίας ἀγάπης, τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. «Εἰς τὰ ὄμματα τοῦ Ἕλληνος, λέγει ὁ Van der Leeuw, ἐξετάζων τὴν διαφορὰν τοῦ Ἔρωτος καὶ τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, πᾶν βίωμα προσλαμβάνει θείαν ὄψιν. Ἐντεῦθεν δὲν ὁμιλεῖ περὶ ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν, πολὺ ὀλιγώτερον περὶ ἀγάπης, προερχομένης ἐκ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ λέγει, ὅτι αὐτὴ ἡ ἀγάπη εἶναι Θεός, καὶ μάλιστα ὁ ἀρχαιότερος τῶν

[1] 1 Κορ. 15, 10.
[2] Ἐπικτ. διατριβ. I. 29, 4.

Θεῶν, ὁ Ἔρως ἡ πρωταρχικὴ κίνησις τοῦ κόσμου. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ὅλη ἡ ζωτικὴ ὁρμή, ἡ ἐκδηλουμένη πρὸς τὰ αἰσθητὰ καὶ ὑλικὰ ἢ πρὸς τὰ ὑπὲρ αἴσθησιν καὶ ὑψηλὰ ἢ πρὸς τὸ καλόν, ἀγαθὸν καὶ ἀληθές, εἶναι ὁρμὴ καὶ κίνησις (élan) πρὸς τὰ ἐμπρός, εἶναι ἔρως. Ἐπίσης καὶ κατὰ τὸν Ὀρφισμὸν ἡ πρωτίστη ἀρχὴ τῶν ὄντων εἶναι ὁ Ἔρως, «ὁ ἀνίκατος μάχαν» κατὰ τὸν Σοφοκλέα, ἡ ὑψίστη καὶ ἐσχάτη ἀρχὴ τῶν ὄντων, ἡ ἰδέα. Ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἰδέα δὲν δύναται νὰ ἀγαπᾶ. Ὁ Θεὸς ἀγαπᾶ, ἀλλ' αἱ ἰδέαι τοῦ Πλάτωνος δὲν ἀγαπῶσιν... Ἐάν τι ἐκ τοῦ χριστιανισμοῦ προσεγγίζει πρὸς τὸν πλατωνικὸν ἔρωτα, πρέπει νὰ ἀναζητῶμεν τοῦτο εἰς τὸν μυστικισμόν» [1]. Μεταγενέστερον πράγματι ὁ πλατωνικὸς ἔρως ταυτίζεται παρά τινων μυστικῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀγάπην καὶ χαρακτηρίζεται μάλιστα ἡ πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπη ὡς ἔρως. «Ὥστε τοῦτο δὴ τὸ τοῦ ἔρωτος ὄνομα μὴ φοβηθῶμεν, μηδέ τις ἡμᾶς θορυβείτω λόγος περὶ τούτου δεδιττόμενος», λέγει ὁ συγγραφεὺς τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου φερομένων συγγραμμάτων, συνιστῶν τὴν ἄνευ ἐνδοιασμῶν χρῆσιν τῆς λέξεως ἔρως [2]. Παρὰ ταῦτα, ὅπως οὔτε ὁ Πλάτων ἔχει τὴν λέξιν ἀγάπη, οὔτε ἡ Κ. Διαθήκη τὴν λέξιν ἔρως, οὕτω καὶ ὡς πρὸς τὸ νόημα δὲν ὑπάρχει οὐδεμία ὁμοιότης καὶ συγγένεια μεταξὺ τοῦ πλατωνικοῦ ἔρωτος καὶ τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης [3]. Ὁ Πλατωνισμὸς διὰ τῆς περὶ τοῦ οὐρανίου ἔρωτος διδασκαλίας του ἐξαίρει τὴν εὐγένειαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ ἐκ τοῦ εὐγενοῦς τούτου στοιχείου ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, κινοῦντος διαρκῶς τὴν ψυχὴν πρὸς τὰ ὑψηλὰ καὶ καλά, πρὸς τὸν τέλειον κόσμον τῶν ἰδεῶν, παράγει καὶ στηρίζει τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμὸν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην εὐδαιμονίαν, αὐτὸν τὸν ἔρωτα θεωρῶν ὡς πηγὴν καὶ αἰτίαν πάσης ἀρετῆς καὶ παντὸς ἀγαθοῦ: «Οὕτω δὲ ἔγωγέ φημι Ἔρωτα θεῶν καὶ πρεσβύτατον καὶ τιμιώτατον καὶ κυριώτατον εἶναι εἰς ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας κτῆσιν ἀνθρώποις καὶ ζῶσι καὶ τελευτήσασιν» λέγει ὁ Πλάτων ἐν τῷ Συμποσίῳ του [4]. Ἀντὶ τοῦ εὐγενοῦς τούτου στοιχείου, τοῦ παντοδυνάμου ἔρωτος, ὁ χριστιανισμὸς ἐμβλέπει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἄλλην ἰσχυροτάτην ῥοπὴν καὶ δύναμιν, τὴν ἁμαρτίαν, ἥτις εἰς πεῖσμα πάσης ἀνθρωπίνης προσπαθείας καὶ πάσης ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐμφύτου κλίσεως πρὸς τὰ καλὰ καὶ ἀγαθά, παρασύρει διαρκῶς τὸν ἄνθρωπον,

---

[1] G. Van der Leeuw, la religion (edit. Frans.) 1948, σελ. 501.

[2] Περὶ θείων ὀνομάτων, Mign. Ε.Π. 3,709.

[3] Ὁ Wilamovits—Moellendorf (Platon, I, 1919 σελ. 384) καταδικάζει διὰ δριμέων λόγων τοὺς ταυτίζοντας τὴν χριστιανικὴν ἀγάπην πρὸς τὸν πλατωνικὸν Ἔρωτα. Εὐστόχους παρατηρήσεις κάμνει καὶ ὁ Συκουτρῆς ἐν τῇ ἐκδόσει του τοῦ Συμποσίου τοῦ Πλάτωνος, ἐξαίρων προσηκόντως τὰς διαφορὰς μεταξὺ ἔρωτος καὶ ἀγάπης σελ. 230—246.

[4] Πλάτ. Συμπόσιον 180α.

συνηθέστατα καὶ παρὰ τὴν θέλησίν του, πρὸς τὸ κακὸν καὶ μακρὰν τοῦ Θεοῦ. Τὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἁμαρτίαν κατέβαλεν ἡ θεία ἀγάπη διὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Χριστοῦ πρὸς ἀπολύτρωσιν τοῦ κόσμου ἐκ τῆς ἁμαρτίας: «Ἐν τούτῳ ἔστιν ἡ ἀγάπη, οὐχ ὅτι ἡμεῖς ἠγαπήσαμεν τὸν Θεόν, ἀλλ' ὅτι αὐτὸς ἠγάπησεν ἡμᾶς καὶ ἀπέστειλε τὸν Υἱὸν αὐτοῦ ἱλασμὸν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν»[1]. Ἡ τοιαύτη καταπληκτικὴ καὶ ἀσύλληπτος ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἀνθρώπους πληροῖ αὐτοὺς εὐγνωμοσύνης καὶ ἀφοσιώσεως πρὸς τὸν Θεὸν καὶ κινεῖ αὐτοὺς εἰς ἀγάπην πρὸς Αὐτὸν καὶ πρὸς τοὺς συνανθρώπους: «ἡ γὰρ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ συνέχει ἡμᾶς, κρίνοντας τοῦτο, ὅτι εἷς ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν... ἵνα οἱ ζῶντες μηκέτι ἑαυτοῖς ζῶσι, ἀλλὰ τῷ ὑπὲρ αὐτῶν ἀποθανόντι καὶ ἐγερθέντι»[2]. Βεβαίως ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι μένουσιν ἀναίσθητοι καὶ ἀνεπηρέαστοι καὶ πρὸ τῆς ἐκδηλώσεως τῆς αὐτοθυσιαζομένης ἀπείρου ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἁμαρτωλὸν καὶ ἀνάξιον ἄνθρωπον, οὐχ ἧττον ἡ ἐν τῷ Χριστῷ ἀποκαλυφθεῖσα ἀγάπη ἐκείνη συνεκλόνισεν ἐκ θεμελίων τὴν ζωὴν τοῦ κόσμου, κατέρριψε καὶ ἐξήλειψε πάσας τὰς εἰδωλολατρικὰς θρησκείας τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἔστρεψε τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Χριστόν.

3. Η ΑΓΑΠΗ ΕΝ ΤΗ ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ

«Ὁ νόμος διὰ Μωϋσέως ἐδόθη, ἡ χάρις καὶ ἡ ἀλήθεια διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐγένετο».
Ἰωάν. 1, 17.

Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἰσραήλ. Ἡ ἐκλογή. Ἡ Παλ. Διαθήκη περιέχει σκιωδῶς καὶ ἐν πυρῆνι τὰς ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ἀποκαλυπτομένας ἀληθείας, συνεπῶς εἶναι φυσικὸν νὰ συναντῶμεν καὶ εἰς ἐκείνην τόσον τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς Ἰσραηλίτας ὅσον καὶ τὴν ἀγάπην τούτων πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον. Πράγματι ἐξ ἀγάπης ὁ Θεὸς ἐκλέγει ἐξ ὅλων τῶν λαῶν τῆς γῆς τοὺς Ἰσραηλίτας, ἵνα χρησιμεύσωσιν ὡς ὄργανα καὶ θεματοφύλακες τῶν πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα αἰωνίων καὶ σωτηρίων Αὐτοῦ βουλῶν. Ἡ ἀγάπη αὕτη καὶ ἰδιαιτέρα εὔνοια ὑπὲρ τοῦ Ἰσραὴλ δὲν ἐκδηλοῦται λόγῳ ἰδιαιτέρας τινὸς ἀξίας καὶ ὑπεροχῆς αὐτοῦ ὑπὲρ τοὺς ἄλλους λαούς, ἀλλ' ἁπλῶς εἶναι ἀπόρροια αὐτῆς τῆς ἀπολύτου ἐξουσίας τοῦ Θεοῦ, αὐτῆς τῆς ἰδίας ἀγάπης Του. Ὁ Θεὸς ἐκλέγει τοὺς Ἰσραηλίτας, διότι ἁπλῶς οὕτως ἠθέλησεν ἡ θεία Του ἀγάπη. Δὲν προσέλαβεν αὐτοὺς ὁ Κύριος ἐκ τοῦ μέσου τῶν λαῶν

---

[1] 1 Ἰωαν. 4,10.
[2] 2 Κορ. 5,14.

τῆς γῆς διὰ τὴν ἀξίαν καὶ τὰς ἀρετάς των, ἀλλὰ «ἐπιεικῶς ὁ Κύριος προσελάβετο αὐτοὺς ἑαυτῷ εἰς λαόν[1]». Ἡ θεία ἀγάπη ἦτο αὐθόρμητος ἀπολύτως καὶ ἀναίτιος. Οἱ Ἰσραηλῖται ἔπρεπε τοῦτο νὰ ἔχωσι πάντοτε ὑπ᾽ ὄψιν, ὥστε νὰ μὴ καυχῶνται διὰ τὴν ἐκλογήν των ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ νὰ φανῶσιν ἄξιοι τῆς τοιαύτης ἐκλογῆς. Ὁ Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς μὲ τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως ἐτόνισεν εἰς αὐτούς, ὅτι ὁ Θεὸς ἠδύνατο καὶ «ἐκ τῶν λίθων τούτων ἐγεῖραι τέκνα τοῦ Ἀβραάμ[2]». ὥστε, ἐὰν ἔλειπον οἱ Ἰσραηλῖται, καὶ οἱ λίθοι μὲ τὴν θείαν παντοδυναμίαν ἠδύναντο νὰ ἀντικαταστήσωσιν αὐτούς. Τόσον μηδαμινὴ καὶ ἀνύπαρκτος εἶναι ἡ ἀξία των. Οἱ προφῆται καὶ οἱ ποιηταὶ τῶν ψαλμῶν ὑμνοῦσι διὰ συγκινητικῶν λόγων τὴν μεγάλην ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἰσραήλ, παρομοιάζοντες ταύτην πρὸς τὴν ἀγάπην τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρὸς πρὸς τοὺς υἱούς των καὶ πρὸς τὴν ἀγάπην τοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὴν σύζυγόν του. «Εἶπε δὲ Σιών, ἐγκατέλιπέ με Κύριος, καὶ ὅτι Κύριος ἐπελάθετό μου. Μὴ ἐπιλήσεται γυνὴ τοῦ παιδίου αὐτῆς, ἢ τοῦ μὴ ἐλεῆσαι τὰ ἔκγονα τῆς κοιλίας αὐτῆς; Εἰ δὲ καὶ ταῦτα ἐπελάθοιτο γυνή, ἀλλ᾽ ἐγὼ οὐκ ἐπιλήσομαί σου, εἶπε Κύριος[3]». Ἡ μήτηρ δηλαδὴ εἶναι δυνατὸν νὰ λησμονήσῃ τὸ τέκνον της, ἀλλ᾽ οὐδέποτε ὁ Θεὸς τὸν Ἰσραήλ, τόσον ἰσχυρὰ εἶναι ἡ πρὸς αὐτὸν ἀγάπη.

Ὁ Νόμος. Ἡ ἀγάπη αὕτη τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἐκλεκτὸν λαόν του ἐξεδηλώθη διὰ ποικίλων ἐξαιρετικῶν ἐνεργειῶν, ἰδιαιτέρως δὲ διὰ τῶν δοθεισῶν μεγάλων ἐπαγγελιῶν καὶ διὰ τῆς χορηγήσεως τοῦ Νόμου, συναφθείσης καὶ ἰδιαιτέρας Διαθήκης, δι᾽ ἧς ὁ μὲν Θεὸς ἀνεγνώριζεν αὐτοὺς ὡς λαόν τουκαὶ ὑπέσχετο νὰ προστατεύῃ αὐτοὺς διαρκῶς, οἱ δὲ Ἰσραηλῖται ὡρκίσθησαν, ὅτι θὰ τηρῶσιν ἀκριβῶς καὶ πάντοτε τὰς ἐν τῷ Νόμῳ περιεχομένας θείας ἐντολάς. «Καὶ νῦν, ἐὰν ἀκοῇ ἀκούσητε τῆς ἐμῆς φωνῆς, λέγει ὁ Θεὸς πρὸς τὸν λαόν, καὶ φυλάξητε τὴν διαθήκην μου, ἔσεσθέ μοι λαὸς περιούσιος ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν.... Ἀπεκρίθη δὲ πᾶς ὁ λαὸς ὁμοθυμαδὸν καὶ εἶπαν. Πάντα ὅσα εἶπεν ὁ Θεὸς ποιήσομεν καὶ ἀκουσόμεθα[4]». Ὁ Νόμος καθώριζε τὰς σχέσεις τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἰσραὴλ καὶ ἀντιστρόφως. Κατὰ ταῦτα ἀποκαλύπτεται μὲν καὶ ἐν τῇ Παλ. Διαθήκῃ ὁ Θεὸς ὡς ἀγάπη καὶ ἐξ ἀγάπης ἐκλέγει τὸν Ἰσραὴλ καὶ χορηγεῖ εἰς αὐτὸν τὸν Νόμον, οὐχ ἧττον ἡ κοινωνία μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν Ἰσραηλιτῶν στηρίζεται οὐχὶ ἐπὶ τῆς ἀγάπης ταύτης, ἀλλ᾽ ἐπὶ τοῦ Νόμου καὶ τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τοῦ Ἰσραὴλ δὲν διέπει ἡ ἀγάπη, ἀλλ᾽ ὁ Νόμος. Ὁ Νό-

---

[1] 1 Βασ. 12, 22. Δευτ. 7, 7.
[2] Ματ. 3, 9. Λουκ. 3, 8.
[3] Ἡσ. 49, 15.
[4] Ἔξ. 19, 5. 8.

μος ἀποτελεῖ τὴν δεσπόζουσαν δύναμιν ἐν τῇ ζωῇ των καὶ περὶ τὴν πιστὴν τήρησιν τῶν Νόμων συνέκεντροῦτο ὅλη ἡ προσοχή των. Ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραὴλ δὲν εἶναι θρησκεία τῆς ἀγάπης, ἀλλὰ θρησκεία τοῦ Νόμου, θρησκεία νομική. Αἱ εὐλογίαι τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ προστασία Του ἐπεδαψιλεύοντο εἰς τοὺς φυλάσσοντας τὰς ἐντολὰς τοῦ Νόμου, οἱ δὲ παραβάται αὐτῶν ἐτιμωροῦντο αὐστηρῶς. Ἡ νομοκρατία αὕτη (legalisme) ἦτο ἀναγκαία διὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητος πρὶν ἀποκαλυφθῇ διὰ τοῦ Χριστοῦ ὁ τελειότερος θρησκευτικὸς βίος, ὁ ἐπὶ τῆς ἀγάπης βασιζόμενος, διότι διὰ τοῦ Νόμου ὁ Θεὸς ἤθελε νὰ διαπαιδαγωγήσῃ καὶ ἡμερώσῃ τὸν τραχὺν καὶ σκληροτράχηλον λαὸν τοῦ Ἰσραήλ, ὥστε νὰ διαφυλάττῃ τὴν πίστιν εἰς ἕνα Θεὸν καὶ νὰ τηρῇ τὸ ἅγιόν του θέλημα. Ὁ Νόμος ἐχρησίμευσεν εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας ὡςπαιδαγωγὸς διὰ τὴν προπαρασκευήν των, ὅπως δεχθῶσι τὴν ἐν Χριστῷ τελειοτάτην ἀποκάλυψιν τοῦ θείου θελήματος.

Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ ἀντὶ τῆς ἀγάπης Αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δὲν ἦτο θρησκεία τῆς ἀγάπης, ἀλλὰ τοῦ Νόμου, διὰ τοῦτο ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ μᾶλλον ἢ ἡ ἀγάπη ἀποτελεῖ ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ τὴν κυριαρχοῦσαν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν ἀρχήν. Εὐσεβεῖς ἐν τῷ Ἰσραὴλ εἶναι οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον, καὶ ἡ ὑποταγὴ εἰς τὸ θεῖον θέλημα καὶ ἡ τήρησις τῶν ἐντολῶν προήρχοντο πρὸ παντὸς ἀπὸ τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ εἶχον ὡς κύριον ἐλατήριον. «Τέλος λόγου, λέγει ὁ Ἐκκλησιαστής, τὸν Θεὸν φοβοῦ καὶ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ φύλασσε, ὅτι τοῦτο πᾶς ἄνθρωπος»[1]. Ὁ φόβος τοῦ Κυρίου ἐξυμνεῖται μετὰ θαυμασίου λυρισμοῦ ὑπὸ τοῦ Σειραχίδου ὡς δόξα καὶ καύχημα τοῦ εὐσεβοῦς, ὡς πηγὴ εὐφροσύνης, χαρᾶς καὶ μακροημερεύσεως, ὡς στέφανος καὶ ρίζα σοφίας[2]. Τὸ συναίσθημα τοῦτο τοῦ φόβου ἐγεννᾶτο καὶ ἀπὸ τὴν σκέψιν τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀπείρου ἀποστάσεως αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Ἰαβὲ ἦτο διὰ τοὺς Ἰσραηλίτας τὸ παντοδύναμον καὶ ὕψιστον Ὄν, τὸ ὁποῖον ὁσάκις ἀπεκαλύπτετο, ἐφανεροῦτο ἐν μέσῳ καπνῶν καὶ βροντῶν καὶ ἐν σεισμῷ. «Θεός ειμι ἐγὼ καὶ οὐκ ἄνθρωπος[3]» λέγει διὰ τῶν προφητῶν ὁ Θεός, ἵνα ὑπενθυμίσῃ εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας τὴν διαφορὰν καὶ τὴν ἀπόστασιν. Τὸ ἱερὸν ὄνομα τοῦ Θεοῦ ὤφειλον νὰ ἀποφεύγωσιν ἀπὸ τοῦ νὰ φέρωσιν εἰς τὰ χείλη των, ἄλλως ἔπρεπε μετὰ μεγάλης εὐλαβείας νὰ προφέρωσιν αὐτό. Τὸ αἴσθημα τοῦτο τοῦ φόβου κατεῖχε τοὺς Ἰσραηλίτας εἰς τὰς σχέσεις των πρὸς τὸν Θεὸν καὶ διότι διὰ τῶν συνε-

---

[1] Ἐκκλ. 12,13.
[2] Σοφ. Σερ. 1,11—21.
[3] Ὠσ. 11, 9. Ἡσ. 31, 3. Ἰεζ. 28, 9.

χῶν παραβάσεων εἶχον προκαλέση καὶ δοκιμάση τὴν θείαν ὀργήν. Ἀναφέρεται βεβαίως ἐν τῷ Νόμῳ, ἵνα ἀγαπῶσιν οἱ Ἰσραηλῖται τὸν Θεὸν ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ διανοίας[1] καὶ ὁ Κύριος, προβάλλων τὴν ἐντολὴν τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον, μνημονεύει τὴν ἀνωτέρω ἐντολὴν τοῦ Νόμου[2], ἀλλὰ πρῶτον μὲν ἡ ἐντολὴ αὕτη δὲν ἐξῄρετο ἐν τῷ Νόμῳ ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην, ἀλλ' ἁπλῶς ἀναφέρεται ὡς μία μεταξὺ πλείστων ἄλλων, δεύτερον δὲ ἔπρεπε νὰ ἔλθη ὁ Κύριος διὰ νὰ διαχωρίση ταύτην ἀπὸ πάσας τὰς ἄλλας καὶ νὰ παραστήση καὶ συστήση ταύτην εἰς τοὺς ὀπαδούς του ὡς τὴν ὑψίστην τῶν ἐντολῶν καὶ ὡς τὴν ρίζαν πάσης ἀρετῆς. Ἡ ἀγάπη λοιπὸν δὲν ἔδιδε τὸν τόνον εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ Θεοῦ καὶ Ἰσραήλ, ἀλλ' ὁ φόβος. Ἐντεῦθεν ἀντὶ τῆς ἀγάπης ἐξαίρεται ἰδιαιτέρως τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ παρὰ τῶν ἱερῶν συγγραφέων τῆς Παλ. Διαθήκης καὶ ὁ Θεὸς χαρακτηρίζεται παρ' αὐτῶν ὡς οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων καὶ πολυεύσπλαχνος[3]. Εἶναι ὅθεν διάφορος καὶ κατὰ τὴν ἔμφασιν καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἁμαρτωλούς, ἡ ὑπὸ τῆς Κ. Διαθήκης διδασκομένη ἀπὸ τὴν τῆς ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ. Ὁ φόβος, ὅστις διακρίνει τὸ πνεῦμα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, δὲν ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν τελείας θρησκευτικότητος, διότι τελεία εἶναι ἡ θρησκεία ἐκείνη, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ κοινωνία Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀγάπης, ὡς τοῦτο λίαν χαρακτηριστικῶς ἐκφράζεται ἐν 1 Ἰωαν. 4,18. «φόβος οὐκ ἔστιν ἐν τῇ ἀγάπῃ, ἀλλ' ἡ τελεία ἀγάπη ἔξω βάλλει τὸν φόβον, ὅτι ὁ φόβος κόλασιν ἔχει, ὁ δὲ φοβούμενος οὐ τετελείωται ἐν τῇ ἀγάπῃ».

Ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον ἐν τῇ Παλ. Διαθήκῃ. Τίς εἶναι ὁ πλησίον.

Ὅπως ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἡ ἐν τῇ Παλ. Διαθήκῃ ἀποκαλυπτομένη, εἶναι διάφορος ἀπὸ τὴν ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ἐκδηλουμένην, οὕτως ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο Διαθηκῶν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴν ἀρχὴν τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον. Ἐν πρώτοις ὑπάρχει κολοσσιαία ἀπόστασις μεταξὺ τῆς Ἰουδαϊκῆς καὶ χριστιανικῆς ἀντιλήψεως περὶ τοῦ πλησίον. Τὴν χριστιανικὴν ἔννοιαν τοῦ πλησίον εὑρίσκομεν εἰς τὴν ἀπάντησιν τοῦ Κυρίου πρὸς τὸν νομικόν, τὸν ἐρωτήσαντα «τίς ἐστιν ὁ πλησίον». Διὰ τῆς εἰς τοῦτον διηγήσεως τῆς παραβολῆς τοῦ Σαμαρείτου διδάσκει ὁ Κύριος, ὅτι δὲν καθορίζουσι τὸν

---

[1] Δευτ. 6, 5.—2.

[2] Μαρκ. 12, 30. Ματθ. 22, 37. Λουκ. 10, 27. Ἀξιοσημείωτον, ὅτι εἰς τὸ Ταλμοὺδ ἐτίθετο τὸ ἐρώτημα «ποία ἡ μικρὰ ἐντολὴ ἐξ ἧς κρέμαται ὅλον τὸ σῶμα τοῦ Νόμου» καὶ ὡς ἀπάντησις ἐφέρετο τὸ ἐν Παροιμ. 3, 5. «Ἴσθι πεποιθὼς ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ τῷ θεῷ, ἐπὶ δὲ σῇ σοφίᾳ μὴ ἐπαίρου». (Beracoth 63α. παρὰ Lagrange, St. Matthieu σελ. 432. 1948.

[3] Πρβλ. Ψαλμ. 102, 8—18.

πλησίον ὁ τόπος ἢ ἡ συγγένεια, ἢ ἡ ἐθνότης ἢ ἡ γλῶσσα, ἀλλὰ μόνον ἡ ἀγάπη, ἤτοι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος μᾶς ἀγαπᾶ, ἐκεῖνος εἶναι ὁ πλησίον μας εἰς οἱανδήποτε ἐθνότητα ἢ φυλὴν ἢ θρησκείαν καὶ ἂν ἀνήκῃ. Εἰς τὸν ἐμπεσόντα εἰς τοὺς λῃστὰς δὲν ἦσαν οἱ πλησίον του ὁ ἱερεὺς καὶ ὁ Λευΐτης, ἂν καὶ ὁμοεθνεῖς καὶ ὁμόθρησκοι, ἀλλ' ὁ Σαμαρείτης, «ὁ ποιήσας τὸ ἔλεος μετ' αὐτοῦ[1]». Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κυρίου συνεζητεῖτο ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων τὸ ζήτημα τίς εἶναι ὁ πλησίον, ἀλλ' οὐδαμοῦ ὑπάρχει οὔτε κἂν νύξις τις, ὅτι πᾶς ἄνθρωπος εἶναι πλησίον μας[2]. Ὁ Ἰουδαϊσμὸς διεπνέετο ἀπὸ στενὰς ἐθνικιστικὰς ἀντιλήψεις καὶ ὑπετίμα καὶ κατεφρόνει πάντας τοὺς ἄλλους λαούς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔβλεπον οὗτοι καὶ ἐκάκιζον. Οἱ ἐθνικοὶ ἐθεωροῦντο ξένοι τελείως καὶ πᾶς Ἰουδαῖος φονεύων ἐθνικὸν δὲν κατεδικάζετο ὑπὸ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Συνεδρίου εἰς θάνατον, ὡς θὰ συνέβαινεν, ἐὰν ἐφόνευεν Ἰσραηλίτην[3]. Ἐν Λευϊτ. 19, 16 καὶ 19, 33. γίνεται μὲν λόγος περὶ καθηκόντων τῶν Ἰουδαίων πρὸς τὸν πλησίον, ἀλλ' εἰς μὲν τὸ πρῶτον χωρίον νοοῦνται σαφῶς οἱ ὁμόθρησκοί των Ἰουδαῖοι, εἰς δὲ τὸ δεύτερον οἱ προσήλυτοι ἐκεῖνοι Ἐθνικοί, οἵτινες εἶχον ἀσπασθῆ ἐν μέρει τὴν θρησκείαν τῶν Ἰουδαίων καὶ ἦσαν συγκάτοικοί των. Διὰ τοῦ Χριστοῦ κατηργήθησαν αἱ ποικίλαι διακρίσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ ὅλοι εἶναι θρησκευτικῶς ἴσοι πρὸ τοῦ Θεοῦ καὶ πλησίον ὁ εἷς ἔναντι τοῦ ἄλλου. Αἱ διακρίσεις τόπου, ἐθνότητος, φυλῆς, συγγενείας καὶ ἑξῆς εἶναι ἐφήμεροι διακρίσεις τοῦ κόσμου τούτου καὶ ὅταν ἀποθάνωμεν, ἐξαλείφονται ὅλαι καὶ μένομεν ἁπλῶς ἄνθρωποι. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦτο τῆς αἰωνιότητος ἀτενιζόμενος ὁ ἄνθρωπος χάνει τὰ παροδικὰ σχήματα τῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ζωῆς του ἤτοι ἂν ἦτο βασιλεὺς ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ ἢ ἐπαίτης, ἂν ἦτο σοφὸς ἢ ἀγράμματος, ἂν ἦτο ὁμοεθνὴς ἡμῶν ἢ ξένης ἐθνότητος καὶ ἑξῆς καὶ παραμένει ἁπλῶς ἄνθρωπος καὶ ὡς τοιοῦτος εἶναι πλησίον μας πᾶς ἄνθρωπος ὑφ' οἱονδήποτε σχῆμα καὶ μορφὴν καὶ ἂν ζῇ ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ·

Ὁ Χριστιανισμὸς χωρὶς νὰ καταργήσῃ τὰς κοσμικὰς καὶ παροδικὰς ταύτας διακρίσεις διδάσκει τὴν ἑνότητα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀπὸ θρησκευτικῆς σκοπιᾶς, τονίζων, ὅτι ὅλοι εἶναι ἁμαρτωλοὶ καὶ σώζονται ὅλοι διὰ τῆς πίστεως εἰς Χριστόν. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι λοιπὸν εἶναι ἴσοι πρὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς τοιοῦτοι ὅλοι ἀνεξαιρέτως εἶναι οἱ πλησίον μας. Καὶ ἔναντι τοῦ πλησίον τούτου ἡ στάσις, ἣν πρέπει νὰ τηρῶμεν ὡς ὀπαδοὶ τοῦ Χριστοῦ εἶναι πολὺ διάφορος ἀπὸ τὴν στάσιν, ἣν ἐτήρουν οἱ Ἰουδαῖοι. Ὁ Μωσ. Νόμος ἐδίδασκε τὴν ἀνταπόδοσιν ἴσου κακοῦ πρὸς τὸν ἀδικοῦντα ἢ

---

[1] Λουκ. 10,37.

[2] Ἰδέ Strack - Billerbeck, Kommentar zum N. T. aus Talmud und Midrasch, I. 354. 1926.

[3] Παρὰ Plumme St. Luke σελ. 285.

κακοποιοῦντα ἡμᾶς διὰ τῆς ἐντολῆς: «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος, χεῖρα ἀντὶ χειρός, πόδα ἀντὶ ποδός, κατάκαυμα ἀντὶ κατακαύματος, τραῦμα ἀντὶ τραύματος, μώλωπα ἀντὶ μώλωπος»[1]. Ὁ νόμος οὗτος εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὥς τις πρόοδος εἰς τὰ ἀνθρώπινα ἤθη, διότι ἦτο ἠπιώτερος τοῦ ἀρχαιοτέρου βαρβάρου ἐθίμου τοῦ νὰ ἀποδίδῃ τις δέκα κτυπήματα ἀντὶ ἑνός. Πλὴν ὁ Κύριος συμπληρόνων τὸν νόμον τοῦτον τῆς Παλ. Διαθήκης, διεκήρυξεν: «ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ἀντιστῆσαι τῷ πονηρῷ, ἀλλ' ὅστις σὲ ῥαπίζει εἰς τὴν δεξιάν σου σιαγόνα, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην...»[2]. Διὰ τῆς εἰκονικῆς ταύτης γλώσσης ὁ Κύριος θέλει νὰ διδάξῃ τὴν μὴ ἀντίστασιν καὶ τὴν τελείαν ὑποχωρητικότητα ἀπέναντι τῶν ἀδικούντων καὶ κακοποιούντων ἡμᾶς. Ὁ ἀδικούμενος χριστιανὸς ἐξ ἀγάπης πρὸς τὸν ἀδικοῦντα πρέπει νὰ ὑποχωρῇ πάντοτε καὶ νὰ εἶναι πρόθυμος νὰ ὑποστῇ καὶ ἄλλας ἀδικίας. Ἡ ἀγάπη ὑποφέρει πάντοτε ἀπὸ τὰ ἐλαττώματα τοῦ ἀγαπωμένου καὶ ὑφίσταται μεθ' ὑπομονῆς πᾶσαν νέαν ἀδικίαν, μεταχειριζομένη τὸν κακὸν καὶ ἄδικον ὡς ἕνα παράλογον ἀδελφόν, τοῦ ὁποίου οὐ μόνον δὲν πρέπει νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὰς ἀδικίας καὶ τὰς ἐπιθέσεις καὶ τὰς ὕβρεις, ἀλλ' ἀντιθέτως διὰ τῆς ἐν ἀγάπῃ ὑποχωρητικότητος νὰ κατανικήσῃ καὶ νὰ καταπραΰνῃ τὰς ἐπιθετικὰς καὶ κακοποιοὺς διαθέσεις του. Ἡ κακία τῶν ἄλλων δὲν ἐξαντλεῖ τὴν ὑπομονὴν καὶ τὴν ἐπιείκειαν τοῦ ὑπὸ πραγματικῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον ἐμφορουμένου, δεδομένου μάλιστα, ὅτι διὰ τῆς ἀνταποδόσεως ἴσου καὶ ὁμοίου κακοῦ δὲν αἴρεται τὸ κακόν, ἀλλὰ τοὐναντίον ἁπλοῦται καὶ ἐπεκτείνεται περισσότερον. Δὲν μειοῦται δέ τις, ἂν ὑπέστη προσβολήν, ἀλλ' ἂν ἀνταποδώσῃ τὰ ὅμοια καὶ ἐξομοιωθῇ πρὸς τὸν προσβάλλοντα. Ἡ ὑποχωρητικότης δὲ αὕτη καὶ ἐπιείκεια ὀφείλουσι νὰ εἶναι ἀπεριόριστοι καὶ ἀνεξάντλητοι, διότι ὁ Κύριος ἐδίδαξε ῥητῶς, ὅτι πρέπει νὰ συγχωρῶμεν τὸν ἀντίδικόν μας καὶ ἐχθρὸν οὐχὶ ἑπτάκις, ὡς ἔλεγεν ὁ Ἀπ. Πέτρος ἀλλ' «ἑβδομηκοντάκις ἑπτὰ»[3] ἤτοι ἀπείρως καὶ ἀπεριορίστως.

---

[1] Ἔξοδ. 21,24. Λευιτ. 24,20. Δευτ. 19,21. Καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις ὑπῆρχεν εἰς τοὺς δώδεκα πίνακας τῶν Νόμων ἡ ἐντολὴ τῆς ἀνταποδόσεως τοῦ ἴσου εἰς τοὺς κακοποιοῦντας· «si membrum rupit... talio esto».

[2] Ματθ. 5,38. Λουκ. 6,29. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐθεώρει ὑπερβολὴν ἐπιεικείας τὸ νὰ μὴ ἐξεγείρεταί τις ῥαπιζόμενος: «καίτοι ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἐπὶ τῷ ἵλεων εἶναι.... καὶ μὴ ὀργίζεσθαι ῥαπιζόμενον» (Εὔδημος ΙΙ, 5). Ὁ Ἐπίκτητος συνίστα τὴν ὑποχωρητικότητα καὶ μὴ ἀνταπόδοσιν ἀλλ' ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως μὴ ἐξαγριώσωμεν τὸν κακὸν καὶ πάθωμεν χειρότερα: «ἂν δὲ ἀγγαρεία ᾖ καὶ στρατιώτης ἐπιλάβηται, ἄφες, μὴ ἀντέτεινε, μηδὲ γόγγυζε· εἰ δὲ μή, πληγὰς λαβών, οὐδὲν ἧττον ἀπολεῖς καὶ τὸ ὀνάριον». (IV, I. 79).

[3] Ματθ. 18,22.

Ἡ ἀγάπη πρὸς τοὺς ἐχθροὺς ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ.

Ἀλλ' ἡ διαφορὰ τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης ἀπὸ τὴν ἐν τῇ Παλ. Διαθήκῃ διδασκομένην ἀγάπην ἐμφαίνεται ἔτι περισσότερον ἐν τῇ στάσει τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τῶν ἐχθρῶν του. Ὁ Μωσ. Νόμος ἐδίδασκεν: «ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου καὶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου» [1], ὁ Κύριος ὅμως, συμπληρῶν πάλιν τὸν Νόμον ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ διδάσκει: «ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν διωκόντων ὑμᾶς, ὅπως γένησθε υἱοὶ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν οὐρανοῖς, ὅτι τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους».

Ὁ Ἰουδαϊσμὸς ἐθεώρει νόμιμον καὶ φυσικὴν τὴν ἔχθραν καὶ τὸ μῖσος πρὸς τοὺς ἐχθροὺς καὶ πρὸς πάντας τοὺς μὴ Ἰσραηλίτας, ὅταν μάλιστα κατεδιώκοντο ὑπ' αὐτῶν. Τοὺς ψαλμοὺς διαπνέει πνεῦμα ἐκδικήσεως καὶ μίσους πρὸς τοὺς ἐχθρούς, ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ἄλλα βιβλία τῆς Π. Διαθήκης διηγοῦνται πόσον ἀγρίως καὶ ἐκδικητικῶς ἐφέροντο οἱ Ἰσραηλῖται πρὸς τοὺς περιοίκους ἐχθρούς των, τοὺς Μωαβίτας, τοὺς Ἀμαληκίτας, τοὺς Φιλισταίους καὶ λοιπούς [2]. Ἡ ἀγάπη πρὸς τοὺς ἐχθροὺς ἦτο ἄγνωστος παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις καὶ οὐδὲν περὶ ταύτης ἀναφέρεται καὶ ἐν τῇ ῥαββινικῇ φιλολογίᾳ [3]. Ὁ χριστιανισμὸς ὅμως διδάσκει τελείαν ἀγάπην καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἐχθρούς, οὐχὶ δὲ παρεμπιπτόντως ἀλλ' ὡς κυρίαν καὶ βασικὴν ἀρχὴν τοῦ χριστιανικοῦ ἤθους. Καὶ ἐντέλλεται ὁ Κύριος τὴν ἀγάπην πρὸς τοὺς ἐχθροὺς μὲ τὴν καταπληκτικὴν καὶ ἀσύλληπτον ταύτην αἰτιολογίαν, διότι καὶ ὁ Θεός,

---

[1] Ἡ ἐντολὴ αὕτη ἐπὶ λέξει δὲν ὑπάρχει ἐν τῷ Νόμῳ, ἀλλ' ἀποδίδει τὸ πνεῦμα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ συνάγεται ἀπὸ ἄλλας παρεμφερεῖς ἐντολάς. Ἐν Λευϊτ. 19,18. ἀναφέρεται «ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν» ἐπειδὴ δὲ «πλησίον» ἐκ τῶν συμφραζομένων ἐν τῷ κειμένῳ νοοῦνται μόνον οἱ Ἰσραηλῖται, ἄρα τοὺς μὴ Ἰσραηλίτας ἠδύναντο νὰ μισῶσιν οἱ Ἰουδαῖοι. Καὶ πράγματι ἀναφέρεται πολλάκις ἐν τῇ Παλ. Διαθ. ὅτι ὤφειλον οἱ Ἰουδαῖοι νὰ ἀποστρέφωνται καὶ νὰ μισῶσι τοὺς περιοίκους ἐχθρούς των (λ.χ. ἐν Δευτ. 7,2. 15,3. 20,13 - 18. 33,3 - 7. 25,17 - 19). Οἱ Ἰουδαῖοι λοιπὸν δὲν ἠδύναντο νὰ ἔχωσιν ἀντίρρησιν ὡς πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ ἀποδιδομένου εἰς τὸν Νόμον των ῥητοῦ: «ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου καὶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου».

[2] Πρβλ. Ψαλμ. 16, 8—14. 17, 37—43. 20, 8—13 κ.ἑ. Δευτ. 7,2. 15,3. κ.ἑ.

[3] Μόνον ἐν Παροιμ. 25,21. ἐν τῷ μέσῳ πολλῶν ἄλλων ποικίλων ἐντολῶν ἔχομεν καὶ μίαν ἐντολὴν περὶ ἀγάπης καὶ καλωσύνης πρὸς τοὺς ἐχθρούς, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Ἀπ. Παῦλος ἐν Ρωμ. 12,20. Αὕτη εἶναι: «ἐὰν πεινᾷ ὁ ἐχθρός σου, ψώμιζε αὐτόν, ἐὰν διψᾷ πότιζε αὐτόν· τοῦτο γὰρ ποιῶν ἄνθρακας πυρὸς σωρεύσεις ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ». Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, ὅτι καὶ ἡ καλωσύνη αὕτη πρὸς τὸν ἐχθρὸν ἀποβλέπει εἰς τὴν χειροτέραν τιμωρίαν του, πλὴν τοῦτο δὲν εἶναι ἀληθές, διότι ἐν συνεχείᾳ προστίθεται, ὅτι θὰ ἀμειφθῇ τις διὰ τὴν τοιαύτην στάσιν πρὸς τὸν ἐχθρόν του: «ὁ δὲ Κύριος ἀνταποδώσει σοι ἀγαθά». Ἐν δὲ ταῖς Παροιμ. 24,17. δὲν πρόκειται περὶ ἀγάπης πρὸς τοὺς ἐχθρούς, ὡς φρονοῦσί τινες, ἀλλὰ περὶ τῆς ἀποφυγῆς τῆς χαιρεκακίας ἐπὶ ταῖς συμφοραῖς τῶν ἐχθρῶν.

ὁ οὐράνιος πατὴρ ἡμῶν, οὕτω πράττει. Ὁ μικρὸς ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ φέρεται πρὸς πάντας, ἔτι καὶ πρὸς τοὺς ἐχθρούς, ὅπως αὐτὸς ὁ Θεός! Ἐνταῦθα ἔγκειται ἡ πρωτοτυπία καὶ τὸ ὕψος τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, ὅτι εἶναι ἀπέραντος καὶ καθαρωτάτη, ὅπως ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐχθρότης τῶν ἄλλων εἶναι ἱκανὴ νὰ διεγείρῃ ἐν τῇ ψυχῇ μας ὅμοια ἐχθρικὰ αἰσθήματα, ἀλλ' ὁ τέλειος χριστιανὸς οὐδέποτε παρασύρεται ἀπὸ τὰ δυσμενῆ αἰσθήματα καὶ τὰς ἐχθρικὰς πράξεις τῶν συνανθρώπων του πρὸς αὐτόν. Ἡ ἀπάντησίς του εἰς τὰς ἐχθρικὰς ἐνεργείας τοῦ ἄλλου εἶναι ἀπόλυτος ἀγάπη καὶ καλωσύνη. Τότε μόνον ἐνεργεῖ ὅπως αὐτὸς ὁ Θεὸς καὶ εἶναι τέλειος ὅπως ὁ Θεὸς συμφώνως πρὸς τὴν παραγγελίαν τοῦ Κυρίου, ὅστις ἐπισφραγίζει τὴν περὶ ἀγάπης τῶν ἐχθρῶν διδασκαλίαν του μὲ τὰ ὑπέροχα ἐκεῖνα: «ἔσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι, ὡς ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος τέλειός ἐστιν[1]».

Καὶ ἐν συγκρίσει λοιπὸν πρὸς τὴν ἐν τῇ Παλ. Διαθήκῃ διδασκομένην ἀγάπην ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη, διαφέρουσα κατά τε τὴν εὐρύτητα καὶ κατὰ τὴν ἔμφασιν, δικαίως χαρακτηρίζεται ὡς πρωτότυπος καὶ καινὴ ἠθικὴ ἀρχὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἀνθρωπίνων ἠθῶν. Αἱ περὶ ἀγάπης ἐντολαὶ τῆς Παλ. Διαθήκης εἶναι σποραδικαὶ καὶ ἐλάχισται, παραβαλλόμεναι πρὸς ἄλλας δευτερευούσας ἐντολάς. Ἐν τῇ Παλ. Διαθήκῃ, ὡς εἴπομεν, ἀνευρίσκεται σκιωδῶς ὅ,τι διδάσκεται σαφῶς ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ καὶ εἶναι ἐκείνη τὸ ὀρυχεῖον, ὅπου εὑρίσκετο ἤδη καὶ ὁ χρυσὸς τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου, ἀλλ' ἐγκαταμεμιγμένος καὶ μετὰ χωμάτων καὶ μετ' ἄλλων μετάλλων. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὅπως ἐν μέρει ἔκαμον τοῦτο καὶ οἱ προφῆται, ἀνέσυρε τὸν χρυσὸν τοῦτον εἰς τὴν ἐπιφάνειαν καὶ ἐδίδαξεν εἰς τοὺς Ἰουδαίους καὶ εἰς ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ἀληθειῶν καὶ τὴν ὑψίστην ἐντολὴν τῆς ἀγάπης. Οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι μετὰ κόπου πολλοῦ ἐφρόντιζον νὰ κάμνωσι καταλόγους τῶν ἐντολῶν κατὰ τὴν ἀξίαν καὶ σπουδαιότητά των καὶ εἶχον ἀπαριθμήσει 613 διαφόρους ἐντολάς, ἐξαχθείσας ἀπὸ τὰ πέντε βιβλία τῆς Πεντατεύχου. Ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἐντολῶν τούτων ἡ ἀγάπη δὲν ἐμφανίζεται ὡς ἡ πρώτη ἐντολή. Ἤριζον δὲ οὗτοι πρὸς ἀλλήλους σφοδρῶς ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τῆς πρώτης ἐντολῆς, ἐντεῦθεν ἐτέθη καὶ εἰς τὸν Κύριον τὸ ἐρώτημα: «ποία ἐντολὴ μεγάλη ἐν τῷ νόμῳ»[2]. Ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον δὲν ἀναφέρεται ρητῶς καὶ ἀπεριφράστως ἐν τῷ Δεκαλόγῳ, διότι ἐν αὐτῷ ἀρνητικῶς μόνον λέγεται «οὐ μοιχεύσεις, οὐ κλέψεις, οὐ φονεύσεις, οὐ ψευδομαρτυρήσεις κατὰ τοῦ πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ, οὐκ ἐπιθυμήσεις... ὅσα τῷ πλησίον σου ἐστὶν» ἔνθα βλέπομεν, ὅτι ἡ ἀγάπη καὶ θετική τις ἀγαθοεργία πρὸς τὸν πλησίον δὲν συνιστᾶται, ἐπὶ πλέον δὲ πλησίον, ὅπως καὶ

---

[1] Ματθ. 5,48.
[2] Ματθ. 22,27.

ἀνωτέρω ἐλέχθη, διὰ τοὺς Ἰουδαίους εἶναι μόνον οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ συγκάτοικοι προσήλυτοι, οὐχὶ δὲ πάντες οἱ ἄνθρωποι. Ἡ Ἰουδαϊκὴ θρησκεία εἶναι θρησκεία τοῦ νόμου καὶ τοῦ φόβου, οὐχὶ δὲ τῆς ἀγάπης. Τοῦτο χαρακτηριστικώτατα διετύπωσεν ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης διὰ τῶν λόγων τούτων: «ὁ νόμος διὰ Μωϋσέως ἐδόθη, ἡ χάρις καὶ ἡ ἀλήθεια διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐγένετο»[1] ἔνθα χάρις εἶναι ἡ δωρεὰν καὶ πρὸς πάντας τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἀποκαλυφθεῖσα ἀγάπη τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

4. Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

«Ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστὶν»
1 Ἰωαν. 4,7.

Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον.

Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ κατ᾽ ἐξοχὴν θρησκεία τῆς ἀγάπης, διότι, ἐὰν θρησκεία σημαίνει τὴν κοινωνίαν τοῦ Θεοῦ μετὰ τῶν ἀνθρώπων, ἡ κοινωνία αὕτη, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου, θεμελιοῦται εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον, ἀρχίζει δὲ καὶ αὐξάνει ἐπίσης διὰ τῆς ἀγάπης. Τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον εἶναι τὸ βιβλίον, τὸ περιέχον τὴν διήγησιν τῶν ἔργων τῆς θείας ἀγάπης διὰ τὴν ἀπολύτρωσιν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐν αὐτῷ πᾶσα κίνησις τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον εἶναι καὶ μία νέα ἐκδήλωσις τῆς θείας ἀγάπης πρὸς αὐτόν. Τὴν ὑπερτάτην ἀποκάλυψιν τῆς ἀγάπης ταύτης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον ἀποτελοῦσιν ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ Κυρίου, ὁ σταυρός Του καὶ ἡ ἀνάστασίς Του. Οἱ ἄνθρωποι, κατάπληκτοι πρὸ τῆς ἀσυλλήπτου ταύτης ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτούς, ἕλκονται ὑπὸ ταύτης, πληροῦνται καὶ οὗτοι ὑπὸ ὁμοίας ἁγίας ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν καὶ λατρεύουσιν αὐτόν. Ἡ ἀγάπη των πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι ἀπόρροια καὶ ἀπαύγασμα τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτούς. «Ἡμεῖς ἀγαπῶμεν αὐτόν, ὅτι αὐτὸς πρῶτος ἠγάπησεν ἡμᾶς»[2]. Ἀλλ᾽ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη ἀποτελεῖ συνάμα τὴν βάσιν καὶ τὸ κίνητρον καὶ τῆς στάσεώς των καὶ τῆς ἀγάπης των πρὸς τοὺς συνανθρώπους, πρὸς τὸν πλησίον. Κατὰ ταῦτα, κατὰ τὸ ἱερὸν εὐαγγέλιον, καὶ αἱ σχέσεις Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων (θρησκεία) στηρίζονται ἐπὶ τῆς ἀγάπης, καὶ αἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους (Ἠθική) ὡς ὕψιστον νόμον ἔχουσι τὴν ἀγάπην. Ἐντεῦθεν λέγομεν, ὅτι ἡ κατ᾽ ἐξοχὴν θρησκεία τῆς ἀγάπης εἶναι ὁ Χριστιανισμός. «Dans la religion chrétienne le mouvcment de Dieu, aussi bien que la réaction de l' homme ressortissent à une seule essence: le mouvement de la puissance envers le

---

[1] Ἰωάν. 1,17.1
[2] 1 Ἰωαν. 4,19.

monde est amour; le mouvement du monde envers Dieu est amour en retour; aucun autre terme ne se présente»[1]. Χριστιανισμὸς σημαίνει ζωὴν ἀγάπης, καὶ μία τοιαύτη ζωὴ ἀγάπης εἶναι βίος ἐν τῷ Θεῷ, διότι «ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν»[2].

Ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ Σωτῆρος καὶ Θεοῦ ἡμῶν. Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον, κατὰ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἀποκαλύπτεται διὰ συνταρακτικῶν καὶ ἀκατανοήτων διὰ τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν γεγονότων, καὶ δὴ πρῶτον διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, τοῦ δευτέρου Προσώπου τῆς ἁγίας Τριάδος. Τὸ θεῖον καὶ κεντρικὸν γεγονὸς ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ἱστορίᾳ εἶναι τοῦτο, ὅτι «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν»[3]. «Τοῦ Ἰησοῦ γεννηθέντος ἐν Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας ἐν ἡμέραις Ἡρώδου τοῦ βασιλέως[4]». «Ὅτε ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἐξαπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ, γενόμενον ἐκ γυναικός, γενόμενον ὑπὸ νόμον, ἵνα τοὺς ὑπὸ νόμον ἐξαγοράσῃ, ἵνα τὴν υἱοθεσίαν ἀπολάβωμεν[5]». Διὰ τοιούτων ἁπλῶν φράσεων διηγεῖται ἡ Ἁγία Γραφὴ τὴν εἴσοδον τῆς θεότητος εἰς τὴν ἱστορικὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος, ἵνα ἀνυψώσῃ καὶ θεώσῃ ταύτην. «Γενώμεθα ὡς Χριστός, λέγει Γρηγόριος ὁ θεολόγος, ἐπεὶ καὶ Χριστὸς ὡς ἡμεῖς.... Προσέλαβε τὸ χεῖρον, ἵνα δῷ τὸ βέλτιον· ἐπτώχευσεν, ἵνα ἡμεῖς τῇ ἐκείνου πτωχείᾳ πλουτήσωμεν· δούλου μορφὴν ἔλαβεν, ἵνα ἐλευθερίαν ἡμεῖς ἀπολάβωμεν· κατῆλθεν, ἵνα ὑψωθῶμεν[6]». Ὁ Θεὸς δὲν ἵσταται πλέον μακρὰν καὶ ἐπέκεινα τοῦ κόσμου, ἀλλὰ προσλαβὼν μορφὴν ἀνθρώπου, εἰσέρχεται εἰς τὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος, συναγωνιζόμενος μὲ τὴν μοῖραν αὐτῆς. Θεὸς καὶ ἱστορία, Θεὸς καὶ ἀνθρωπότης διασταυροῦνται εἰς ὡρισμένον σημεῖον τῆς ἱστορίας καὶ ἀπὸ τότε ἀρχίζει νέα ζωὴ διὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ἀρχίζει ἡ μεταμόρφωσις καὶ ἀναδημιουργία της διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Χριστοῦ εἰς βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, εἰς μίαν κοινωνίαν ἀγάπης. Διότι τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ζωῆς του ὡς ἀνθρώπου καὶ ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἁμαρτωλῶν ἀνθρώπων αἰτία εἶναι μόνον ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον, ἡ ὁποία ἠθέλησε διὰ τοῦ Χριστοῦ νὰ σώσῃ αὐτόν: «Οὕτως γὰρ ἠγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἔδωκεν, ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν μὴ ἀπόληται, ἀλλ' ἔχῃ ζωὴν αἰώνιον[7]». Ἡ ἀγάπη ἡ ἀπόλυτος συγ-

---

[1] G. Van der Leeuw, ἔνθ. ἀν. σελ. 630.
[2] 1 Ἰωαν. 4,7.
[3] Ἰωαν. 1,14.
[4] Ματθ. 2,1.
[5] Γαλ. 4,4.
[6] Γρηγ. Θεολόγου Λόγος «εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα» Migη. Ε. Π. 35 σελ. 397.
[7] Ἰωάν. 3, 16.

κεκριμενοποιεῖται καὶ αἰσθητοποιεῖται, ἵνα πάντες αἰσθανθῶσι ταύτην ὡς πραγματικότητα, διότι, βλέπων τις τὸν Χριστόν, βλέπει τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, αὐτὸν τὸν Θεόν: «ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ ἑώρακε τὸν πατέρα»[1]. Ὅπως ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη, οὕτω καὶ ὁ Χριστὸς ὑπῆρξεν ἐν τῇ ζωῇ ὅλως ἀγάπη, ἡ ἐνσάρκωσις ταύτης, ἀδιάκοπος καὶ διαρκῶς ἐν δράσει. Ὁ χρόνος αὐτοῦ δὲν διέρρευσε ποτὲ χωρὶς νὰ ἔχῃ ὡς περιεχόμενον τὴν ἀγάπην. Πᾶσα στιγμὴ τῆς ζωῆς του, πᾶσα σκέψις καὶ κίνησίς του καὶ λέξις ὑπῆρξαν ἀγάπη. Παύει ποτὲ ὁ ἥλιος νὰ φωτίζῃ καὶ νὰ θερμαίνῃ; Ὑπάρχει στιγμὴ καθ' ἣν ἐκπέμπει φῶς καὶ θερμότητα περισσότερον ἢ εἰς ἄλλην στιγμήν; Οὕτω καὶ ὁ Χριστὸς καθ' ὅλον τὸν ἐπίγειόν του βίον ἦτο μία διαρκὴς ἀποκάλυψις τῆς αὐτῆς θείας ἀγάπης. Καὶ εἰς μικρὰ καὶ εἰς μεγάλα, καὶ εἰς ὁμαλὰς στιγμὰς καὶ εἰς σκοτεινοτάτας τοιαύτας, ὅπως κατὰ τοὺς φρικτοὺς πόνους ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, ἐξέπεμπε τὴν αὐτὴν θείαν ἀγάπην. Καὶ ἡ ἀγάπη του ὑπῆρξε μία καὶ ἡ αὐτὴ πρὸς πάντας, μὴ ποιουμένη οὐδεμίαν διάκρισιν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, εἰς τοιοῦτον μάλιστα βαθμόν, ὥστε δὲν ἐδέχετο διάκρισιν καὶ τῆς μητρός του ἀκόμη ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Πᾶς ἄνθρωπος ἦτο διὰ τὸν Χριστὸν μήτηρ καὶ ἀδελφὸς καὶ ἀδελφὴ καὶ μαθητής του, ἀρκεῖ νὰ ἤθελε νὰ πλησιάσῃ καὶ νὰ πιστεύσῃ εἰς αὐτόν[2]. Ἠγάπησε τοὺς ἀνθρώπους τόσον, ὅπως ὁ Πατὴρ ἀγαπᾷ αὐτόν. «Καθὼς ἠγάπησέ με ὁ πατήρ, κἀγὼ ὑμᾶς ἠγάπησα»[3]. Καὶ τίς δύναται νὰ ἀναλογισθῇ ὁποία εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ Πατρὸς πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ Θεὸν ἡμῶν; Παρὰ ταῦτα διὰ τοιαύτης ἀγάπης ἠγάπησεν ὁ Χριστὸς τοὺς ἀνθρώπους, διότι ὁ ἴδιος ἦτο αὐτὴ ἡ ἀγάπη. Ἐντεῦθεν καὶ συνέστησεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους πρὸ παντὸς νὰ ἀγαπῶσιν ἀλλήλους, καὶ οὗτοι δὲ μὲ τοιαύτην ἀγάπην, οἵαν αὐτὸς ἔδειξε πρὸς αὐτούς. «Αὕτη ἐστὶν ἡ ἐντολὴ ἡ ἐμή, ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους, καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς»[4]. Ἐντεῦθεν ἐπίσης ἀπεκάλυψεν ἐκ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ Θεοῦ πρωτίστως τὴν ἀγάπην διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ διὰ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ του ἔργου. Ὁ ἀγαπῶν μόνον γινώσκει τὴν ἀγάπην: «καθὼς γινώσκει με ὁ πατὴρ κἀγὼ γινώσκω αὐτόν»[5]. Λέγουσι πολὺ ὀρθῶς οἱ φιλολογοῦντες, ὅτι τότε ἡ ἑρμηνεία ἑνὸς κειμένου ἢ ἑνὸς χαρακτῆρος εἶναι ἀληθὴς καὶ ἐπιτυχής, ὅταν ὁ ἑρμηνευτὴς ταυτίζει ἑαυτὸν καὶ γίνεται ἓν μὲ τὸν ἑρμηνευόμενον συγγραφέα ἢ χαρακτῆρα, ὅταν ἀφανισθῇ οἱαδήποτε διάκρισις μεταξὺ ἑρμηνευτοῦ καὶ ἑρμηνευομένου. Ὁ Χριστὸς ἀπεκάλυψε πραγματικῶς τὸν Πατέρα Θεόν, διότι ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς εἶναι ἕν, διότι καὶ αὐτὸς εἶναι ἀγάπη «καὶ υἱὸς τῆς ἀγά-

---

[1] Ἰωαν. 14,9.
[2] Μαρκ. 3,35.
[3] Ἰωαν. 15.9.
[4] Ἰωαν. 15,12.
[5] Ἰωαν. 10,15.

πης[1]», προελθὼν ἐκ τῶν κόλπων αὐτῆς: «Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε· ὁ μονογενὴς υἱός, ὁ ὢν εἰς τοὺς κόλπους τοῦ πατρός, ἐκεῖνος ἐξηγήσατο[2]».

Ὁ σταυρὸς τοῦ Κυρίου ὡς ἀποκάλυψις τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ.

Ὁ σταυρικὸς θάνατος τοῦ Κυρίου ἀποκαλύπτει ὑπὲρ πᾶν ἄλλο γεγονὸς τῆς οἰκονομίας τῆς ἀπολυτρώσεως τὴν πρὸς τὸν κόσμον ἀγάπην τοῦ Θεοῦ: «ὅς τοῦ ἰδίου υἱοῦ οὐκ ἐφείσατο (ἐξ ἀγάπης), ἀλλ᾽ ὑπὲρ ἡμῶν πάντων παρέδωκεν αὐτόν»[3]. Ἡ ἀπόλυτυς ἁγιότης καὶ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ ἐπέβαλλον τὴν αἰωνίαν τιμωρίαν τοῦ ἀποστάτου καὶ ἁμαρτωλοῦ ἀνθρώπου, ἐπεμβαίνει ὅμως ἡ θεία ἀγάπη, ἥτις, μὴ θελήσασα τὴν ἀπώλειαν αὐτοῦ, ἐξέλεξεν ὡς μέσον ἀπολυτρώσεως τὴν ἑαυτῆς θυσίαν, τὴν θυσίαν τοῦ ἰδίου Υἱοῦ ὡς λύτρον ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ κόσμου. Τὸ πρωτάκουστον καὶ καινὸν γεγονός, ὅπερ ἐξαγγέλλει ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι, ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν σώζονται διὰ τῶν ἰδίων παθημάτων, ἀλλὰ διὰ τῶν παθημάτων αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος τοῦ κόσμου ἐξ ἀγάπης πρὸς τὸν κόσμον. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς λέγει ὅτι ἦλθε «δοῦναι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ λύτρον ἀντὶ πολλῶν»[4] συνιστῶν δὲ τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, εἶπεν «...τοῦτο ἔστι τὸ αἷμά μου τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον»[5]. Ἐπίσης καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ἅμα τῇ δημοσίᾳ ἐμφανίσει τοῦ Κυρίου προλέγων καὶ τὰ πάθη τοῦ Κυρίου καὶ τὴν βαθυτέραν σημασίαν τῆς θυσίας ταύτης, χαρακτηρίζει τὸν Κύριον ὡς τὸν ἀμνὸν τοῦ Θεοῦ τὸν αἴροντα τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου[6]. Καὶ τὸ κίνητρον διὰ τὴν ἀκατάληπτον ταύτην θυσίαν ὑπῆρξε μόνον ἡ ἀγάπη. Οὐδὲν ἄλλο γεγονὸς τοῦ βίου τοῦ ἐνσαρκωθέντος Λόγου τοῦ Θεοῦ καταδεικνύει ἐμφανέστερον τὴν μεγάλην ταύτην ἀλήθειαν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὅτι ὁ «Θεὸς ἀγάπη ἐστίν». Ὁ ἀτενίζων τὸν σταυρόν, ἀτενίζει τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ: «Ἐν τούτῳ ἐγνώκαμεν τὴν ἀγάπην, ὅτι ἐκεῖνος ὑπὲρ ἡμῶν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἔθηκεν»[7]. Σταυρὸς καὶ ἀγάπη ἀλληλοσυμπληροῦνται καὶ ἀποτελοῦσι τὴν οὐσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐντεῦθεν οἱ πρῶτοι κήρυκες τοῦ Εὐαγγελίου προσεῖχον κατὰ τὸ κήρυγμα, ὅπως μὴ δίδωσι μεγαλειτέραν τοῦ δέοντος σημασίαν εἰς ἄλλα σημεῖα καὶ θέματα τοῦ Εὐαγγελίου πρὸς προσηλυτισμὸν τῶν ἀκροατῶν: «ἵνα μὴ κενωθῇ ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ»[8]. Ἔχει τοσαύτην ἀκατάσχετον δύναμιν καὶ ἀξίαν μόνον ὁ σταυρός, ὥστε περιττεύει πᾶν ἄλλο μέσον

[1] Κολ. 1,13.
[2] Ἰωαν. 1,18.
[3] Ρωμ. 8,32.
[4] Ματθ. 20,28.
[5] Μαρκ. 14,23. Λουκ. 22,19. Ματθ. 26,28.
[6] Ἰωαν. 1,29.
[7] 1 Ἰωαν. 3,16.
[8] 1. Κορ. 1,17.

πρὸς κατάκτησιν καὶ ὑποταγὴν εἰς Χριστὸν τῶν ἀνθρωπίνων καρδιῶν: «οὐ γὰρ ἔκρινά τι εἰδέναι ἐν ὑμῖν, εἰ μὴ Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ τοῦτον ἐσταυρωμένον» ἔλεγεν ὁ θεῖος Παῦλος[1]. Ποίαν μεγαλειτέραν θυσίαν ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ τις, ὅτι θὰ ἔπρεπεν ἡ θεία ἀγάπη νὰ κάμῃ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου; Τί ἀπέμεινεν, ὅπερ δὲν ἔπραξεν αὕτη ὑπὲρ τοῦ ἀνθρώπου; Ὑπάρχει τι ἰσχυρότερον καὶ μεῖζον ἀπὸ τὴν τοιαύτην ἀγάπην, ὅπερ θὰ ἔστρεφε τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Χριστόν, ἂν δὲν εἶναι οὗτοι ἀναίσθητοι; Πράγματι «ἡ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ συνέχει ἡμᾶς κρίνοντας τοῦτο, ὅτι εἷς ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν»[2].

Ἡ ὑπὲρ τῶν ἁμαρτωλῶν ἀγάπη καὶ θυσία τοῦ Χριστοῦ.

Ἔτι μεγαλειώδη καὶ ἐκπληκτικωτέραν καθιστᾷ τὴν ἐν σταυρῷ ἀποκαλυφθεῖσαν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τὸ γεγονός, ὅτι ἐξεδηλώθη αὕτη ὑπὲρ τῶν ἀσεβῶν καὶ τῶν ἁμαρτωλῶν: «ὑπὲρ γὰρ τοῦ ἀγαθοῦ τάχα τις καὶ τολμᾷ ἀποθανεῖν· συνίστησι δὲ τὴν ἑαυτοῦ ἀγάπην εἰς ἡμᾶς ὁ Θεός, ὅτι ἔτι ἁμαρτωλῶν ὄντων ἡμῶν Χριστὸς ὑπὲρ ἡμῶν ἀπέθανεν»[3]. Ταῦτα εἶναι τὰ παράδοξα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, τὰ σκάνδαλα καὶ ὁ πειρασμὸς διὰ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ὅτι διδάσκει, ὅτι ὁ ἄπειρος καὶ ἀπρόσιτος Δημιουργὸς τοῦ ἀπείρου αὐτοῦ σύμπαντος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ γῆ δὲν εἶναι εἰς ἀξίαν καὶ εἰς μέγεθος, οὔτε κἂν ὅσον εἶναι μίαν σταγὼν εἰς τὸν ὠκεανόν, ὁ δὲ ἄνθρωπος ἀκόμη ἀσημότερος καὶ μιᾶς σταγόνος ἐνώπιον τοῦ ἀπείρου Θεοῦ, αὐτὸς ὁ Δημιουργὸς ἐνσαρκοῦται καὶ προσλαμβάνει τὴν μορφὴν αὐτῶν τῶν ἀσήμων ἀνθρώπων, ζῇ ἐπὶ ὀλίγα ἔτη ἐπὶ τῆς ἀσημάντου ταύτης γῆς ἐν μέσῳ στερήσεων καὶ ταπεινώσεων, οἵας οὔτε ὁ ἔσχατος τῶν ἀνθρώπων ἐν τῇ ἱστορίᾳ δὲν ἐδοκίκασε, καὶ τελευταῖον συλλαμβάνεται, καθυβρίζεται, μαστιγοῦται καὶ σταυροῦται ὡς λῃστὴς ἐν μέσῳ δύο λῃστῶν ὑπὸ τῶν ἰδίων πλασμάτων Του. Ἀλλὰ δὲν καταπλήσσεταί τις, ὅταν γνωρίζῃ τὰς ἰδιότητας καὶ τὸ βάθος τῆς θείας ἀγάπης, τῆς ὁποίας πάντοτε τὰ ἔργα ὑπερβαίνουσι πάντα ἀνθρώπινον λογισμόν. Ἡ θεία αὕτη ἀγάπη ἀπεκαλύφθη πρὸς τοὺς ἀναξίους καὶ ἁμαρτωλοὺς ἀνθρώπους: «Οὐκ ἐλήλυθα καλέσαι δικαίους, ἀλλ᾽ ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν» διεκήρυξεν ὁ Χριστός[4]. Διὰ τῶν θαυμασίων παραβολῶν τοῦ ἀπολωλότος προβάτου, τῆς ἀπωλεσθείσης δραχμῆς καὶ τοῦ ἀσώτου, τῶν περιεχομένων εἰς τὸ 15ον κεφάλαιον τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου, ἐξαίρεται ἡ ἰδιαιτέρα αὕτη ἀγάπη τοῦ Θεοῦ διὰ τοὺς ἁμαρτωλοὺς καὶ ἡ χαρὰ ἐν τῷ

---

[1] 1 Κορ. 2,2.
[2] 2 Κορ. 5,14.
[3] Ρωμ. 5,7.
[4] Λουκ. 5,33.

οὐρανῷ «ἐπὶ ἑνὶ ἁμαρτωλῷ μετανοοῦντι ἢ ἐπὶ ἐνενήκοντα ἐννέα δικαίοις, οἵτινες οὐ χρείαν ἔχουσι μετανοίας» [1], διότι, ὅπως προστίθεται ἐν τῷ Ματθαίῳ: «οὕτως οὐκ ἔστι θέλημα ἔμπροσθεν τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν οὐρανοῖς ἵνα ἀπόληται ἓν τῶν μικρῶν τούτων» [2]. Οἱ ἐχθροὶ τοῦ Κυρίου καὶ κατὰ τὴν ἐποχήν του καὶ κατόπιν διεῖδον πολὺ καλῶς τὴν ἰδιαιτέραν ταύτην προτίμησίν του καὶ ἀγάπην πρὸς τοὺς ταπεινοὺς καὶ ἁμαρτωλούς, διὰ τοῦτο οἱ μὲν Φαρισαῖοι ἔλεγον περὶ αὐτοῦ, ὅτι εἶναι «τελωνῶν φίλος καὶ ἁμαρτωλῶν» [3] ὁ δὲ Κέλσος, ὅτι «τοὺς ἰδίους ἀποστόλους, τοὺς μέλλοντας κηρύσσειν τὸ εὐαγγέλιον αὐτοῦ ἐξελέξατο, ὄντας ὑπὲρ πᾶσαν ἁμαρτίαν ἀνομωτέρους»: [4]. Ἀλλὰ διατὶ ἡ ἰδιαιτέρα αὕτη προτίμησις καὶ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἁμαρτωλούς; Ὑπάρχουσι πολλοί, οἵτινες κάμνουσι τὸ ἐρώτημα τοῦτο καὶ λέγουσιν: «Ὑπάρχει ἴσως κἄτι ἐν τῇ φύσει τῶν ἁμαρτωλῶν, ὅπερ διὰ τὰ ὄμματα τοῦ Θεοῦ προσδίδει εἰς αὐτοὺς ἀξίαν μεγαλειτέραν ἢ εἰς τοὺς δικαίους. Συνάγεται ἐκ τῆς προτάσεως ὁ Θεὸς ἀγαπᾷ τοὺς ἁμαρτωλούς, ὅτι ὁ ἁμαρτωλὸς εὑρίσκεται ἔναντι τοῦ Θεοῦ εἰς θέσιν καλυτέραν ἀπὸ τὸν δίκαιον;» [5] Ὁ Nygren, θέτων τὸ ἐρώτημα τοῦτο καὶ ἀναλύων αὐτὸ εἰς τὸ προμνημονευθὲν ἔργον, ἀντικρούει πρῶτον τὴν ἀκόλουθον ἄποψιν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου τοῦ φιλοσόφου Max Scheler, ἀναπτυσσομένην εἰς τὸ ἔργον του «Um Umsturz der Werte» (I, σελ. 134) ὡς ἑξῆς: «Ὁ διάσημος ἁμαρτωλὸς ὁμολογεῖ τὴν ὕπαρξιν τοῦ κακοῦ ἐσωτερικῶς ἐν τῇ ψυχῇ του. Δὲν λαμβάνω ὑπ᾽ ὄψιν, ὅτι ὁμολογεῖ διὰ λόγων πολλάκις τοῦτο δημοσίᾳ, ἀλλ᾽ ἐν ἑαυτῷ καὶ διὰ τῆς κακῆς πράξεως, εἰς ἣν ἀπέληξεν ἡ ἁμαρτωλὸς βούλησίς του. Ἂς εἶναι κακὸν καὶ ἁμαρτωλὸν τοῦτο, ὅπερ ὁμολογεῖ. Ἡ ὁμολογία ὅμως αὕτη, ὅτι ἁμαρτάνει, διότι ἔχει μίαν ἁμαρτωλὴν καρδίαν, δὲν εἶναι κακόν, ἀλλὰ καλόν. Διὰ τῆς ὁμολογίας ἐξαγνίζει τὴν καρδίαν του καὶ παρακωλύει τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ δηλητηρίου, τὸ ὁποῖον ἀντιθέτως παρ᾽ ἄλλῳ, ὅστις τὰς κακὰς ὁρμὰς ὠθεῖ καὶ ἐγκρύπτει εἰς τοὺς ἐσωτερικοὺς χώρους τῆς ὑπάρξεώς του, καταλαμβάνει ὁλονὲν περισσότερον ἔδαφος εἰς τὰ βάθη τῆς προσωπικότητός του.... Διὰ τοῦτο ἡ ἁμαρτωλὸς πρᾶξις καὶ ἡ ἐπακολουθοῦσα μετάνοια εἶναι διὰ τὸν Κύριον καλύτεραι ἀπὸ τὴν ἀπώθησιν τῶν ἁμαρτωλῶν ὁρμῶν πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἐξ ἧς προκύπτει ἡ δηλητηρίασις τοῦ ἐσωτάτου πυρῆνος τοῦ ἀνθρώπου, συνδεομένη πολλάκις μὲ τὴν ἐπιπολαίαν συναίσθησιν, ὅτι εἶναί τις καλὸς καὶ δίκαιος ἐνώπιον τοῦ Νόμου. Διὰ τοῦτο «χαρὰ ἐν τῷ οὐρανῷ ἔσται ἐπὶ ἑνὶ ἁμαρτωλῷ μετανοοῦντι ἢ ἐπὶ ἐνενήκοντα

---

[1] Λουκ. 15,7.
[2] Ματθ. 18,14.
[3] Ματθ. 11,19.
[4] Ὠριγ. κατὰ Κέλσου I, 63.
[5] Nygren, ἔνθ. ἀν. σελ. 55, 57.

ἐννέα δικαίοις» καὶ διὰ τοῦτο λέγεται «ᾧ δὲ ὀλίγον ἀφίεται, ὀλίγον ἀγαπᾷ [1]». Τὴν ἄποψιν ταύτην ὀρθῶς ἀποκρούει ὁ Nygren, λέγων ὅτι ὁ Χριστὸς οὐδέποτε ἐδίδαξεν, ὅτι ὁ διαπράττων ἁμαρτωλὴν πρᾶξιν ἁμαρτωλὸς ἐξαγνίζει τὴν καρδίαν του διὰ τῆς ὁμολογίας τῆς πράξεώς του καὶ δὲν ἀφήνει νὰ εἰσέρχεται τὸ δηλητήριον τῆς ἁμαρτίας εἰς τὰ βάθη τῆς ὑπάρξεώς του, ὅπως συμβαίνει εἰς τὸν ἁμαρτωλόν, τὸν μὴ ὁμολογοῦντα τὰς ἁμαρτωλὰς πράξεις του, ἀλλὰ συγκαλύπτοντα αὐτὰς ἐντὸς τῆς ψυχῆς του. Ὁ Χριστὸς δὲν ἐθεώρησέ ποτε τὴν ἁμαρτίαν ὡς ἐγγίζουσαν τὰ ἐξωτερικὰ στρώματα τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἀλλὰ τοὐναντίον ἐδίδαξεν, ὅτι αὕτη ἔχει τὰς ρίζας της εἰς τὸ ἐσώτατον βάθος τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὴν καρδίαν του. Ἀλλ' ἀνεξαρτήτως τούτου εἶναι σφαλερὰ κατὰ βάσιν ἡ θέσις τοῦ ἐρωτήματος, λέγει ὁ Nygren, διατὶ ἀγαπᾷ ὁ Θεὸς τὸν ἁμαρτωλὸν καὶ ποίαν ἰδιαιτέραν ἰδιότητα ἔχει οὗτος ἣν δὲν ἔχει ὁ δίκαιος, ὥστε νὰ προτιμᾶται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἐὰν ὁ Θεὸς ἠγάπα τὸν ἁμαρτωλόν, διότι ὑπῆρχε λόγος τις ἰδιαίτερος ἢ ἀξία τις ἰδιαιτέρα ἐν αὐτῷ, τότε ἡ θεία ἀγάπη θὰ εἶχεν ἐλατήρια, τοῦθ' ὅπερ δὲν εἶναι ὀρθόν. Ὁ Θεὸς ἀγαπᾷ πάντοτε ἁπλῶς διότι εἶναι ἀγάπη.

Καθ' ἡμᾶς εἶναι περιττὸν νὰ τεθῇ τὸ ἐρώτημα, διατὶ ἀγαπᾷ ὁ Θεὸς τοὺς ἁμαρτωλοὺς ὑπὲρ τοὺς δικαίους καὶ διατὶ χαίρει «ἐπὶ ἑνὶ ἁμαρτωλῷ μετανοοῦντι ἢ ἐπὶ ἐνενήκοντα ἐννέα δικαίοις, οἵτινες οὐ χρείαν ἔχουσι μετανοίας». Ὅπως λέγομεν εἰς ἄλλην σχετικὴν πραγματείαν ἡμῶν [2] αἱ τρεῖς ἀνωτέρω προμνημονευθεῖσαι παραβολαὶ τοῦ ἀπωλολότος προβάτου, τῆς ἀπωλεσθείσης δραχμῆς καὶ τοῦ ἀσώτου υἱοῦ δὲν πρέπει νὰ συνδέωνται πρὸς τὴν στάσιν τοῦ Θεοῦ ἔναντι τῶν δικαίων, ὅπως πράττουσι πολλοὶ ἑρμηνευταί, οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦσι μετὰ κόπου νὰ ἐξηγήσωσιν, ἂν ὁ Κύριος εἶχεν ὑπ' ὄψιν ἐνενήκοντα ἐννέα πραγματικῶς δικαίους καὶ πῶς, παραβλέπων τοσούτους δικαίους ὁ Θεός, χαίρει ἰδιαιτέρως δι' ἕνα ἐπιστρέφοντα ἁμαρτωλόν. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν ἦτο τόσον αἰσιόδοξος περὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ὥστε νὰ δέχηται, ὅτι ἐπὶ ἑκατὸν ἀνθρώπων εἶναι δυνατὸν οἱ ἐνενήκοντα ἐννέα νὰ εἶναι δίκαιοι καὶ εἷς μόνον ἁμαρτωλός. Αἱ παραβολαὶ εἶναι προσηρμέναι πρὸς τὰ ἐν τῇ πραγματικότητι συνήθως παρ' ἀνθρώποις συμβαίνοντα. Εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπολέσῃ ποιμήν τις ἓν ἐκ τῶν ἑκατὸν προβάτων καὶ ἅμα τῇ ἀνευρέσει του μετὰ κοπιώδεις ἀναζητήσεις νὰ αἰσθάνηται βαθεῖαν χαράν, ἣν πρὶν δὲν εἶχε δοκιμάσῃ, ὅτε εἶχε καὶ τὰ ἑκατὸν πρόβατα. Καὶ ὅταν ὁ Κύριος ἔλεγεν, ὅτι ἦλθεν, ἵνα καλέσῃ ἁμαρτωλούς, οὐχὶ δὲ δικαίους, ἀπετείνετο πρὸς τοὺς Φαρισαίους, οἱ ὁποῖοι ἐθεώρουν ἑαυτοὺς δικαίους, ἐν ᾧ ἐν τῇ πραγματικότητι δὲν ἦσαν. Οἱ δῆθεν δίκαιοι καὶ οἱ αὐταρέσκως θεωροῦντες

---

[1] **Παρὰ Nygren ἔνθ. ἀν. σελ. 55.**

[2] «Ἡ περὶ θείας χάριτος διδασκαλία τῆς Κ. Διαθήκης» «Θεολογία» τόμ. Α.' Περίοδος Β.' σελ. 225, 1940.

ἑαυτοὺς καλοὺς καὶ ἀγαθούς, εἶναι ἀνεπίδεκτοι οἱασδήποτε ἀναγεννήσεως καὶ μεταβολῆς, διότι οὐδεμίαν συναίσθησιν ἔχουσι τῆς ἁμαρτωλότητος.

Τοὺς τοιούτους λοιπὸν ὁ Κύριος δὲν συνανεστρέφετο, οὔτε ἐκάλει εἰς μετάνοιαν. Ἀντιθέτως οἱ ταπεινόφρονες καὶ οἱ συναισθανόμενοι τὰς ἰδίας ἁμαρτίας δὲν ἔχουσι τὴν δύναμιν καὶ τὸ θάρρος νὰ ἀτενίσωσι πρὸς τὸν ἅγιον Θεὸν καὶ νὰ πλησιάσωσιν αὐτόν, ἡ θεία ὅμως ἀγάπη σπεύδει ἡ ἰδία πρὸς ἀναζήτησίν των διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ κινεῖ τούτους εἰς τὴν πρὸς τὸν Χριστὸν πίστιν. Οἱ τοιοῦτοι ἁμαρτωλοὶ σώζονται καὶ εἰσέρχονται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, οὐχὶ δὲ οἱ πεποιθότες ἐφ᾽ ἑαυτούς. Ἡ πρὸς τοὺς ἁμαρτωλοὺς τούτους ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πάλιν εἶναι αὐθόρμητος καὶ καθαρὰ μέν, διότι καὶ οἱ ταπεινόφρονες καὶ οἱ συναισθανόμενοι τὰς ἰδίας ἁμαρτίας δὲν παύουσι νὰ εἶναι ἁμαρτωλοί, ὅπως καὶ οἱ θεωροῦντες ἑαυτοὺς ὡς δικαίους, ἀλλ᾽ εὑρίσκει ἔδαφος πρόσφορον παρ᾽ αὐτοῖς καὶ εἶναι ἀποτελεσματική. Ἐπὶ πλέον ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἁμαρτωλοὺς κατὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀναίτιος καὶ ἄνευ τινὸς κινήτρου (unmotiviert), ὅπως τονίζουσι μεθ᾽ ὑπερβολῆς ὁ Nygren καὶ οἱ κατ᾽ αὐτὸν σκεπτόμενοι Λουθηρανοὶ Προτεστάνται, διότι ὁ Θεὸς κατηλλάγη μετὰ τῆς ἁμαρτωλῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἀγαπᾷ αὐτὴν χάρις εἰς τὴν ἀξιομισθίαν τοῦ σταυροῦ τοῦ Κυρίου. Ὁ Σωτὴρ προσέφερεν ἑαυτὸν ἑκουσίως ὑπὲρ τῶν ἁμαρτωλῶν ἀνθρώπων, ὁ δὲ Θεὸς δέχεται τὴν ἑκουσίαν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ θυσίαν καὶ ἀμείβει, τὴν ἀμοιβὴν ὅμως καὶ τὴν ἐκ τοῦ σταυροῦ ἐκπηγάζουσαν εὐλογίαν καὶ χάριν μεταβιβάζει εἰς τοὺς μετὰ τοῦ Χριστοῦ διὰ πίστεως ἡνωμένους, χαριζόμενος εἰς αὐτοὺς τὰ παραπτώματα. Ὁ σταυρὸς τοῦ Κυρίου ἐκπέμπει τὴν ἁγίαν δύναμίν του καὶ κατὰ τὰς δύο διευθύνσεις, καὶ πρὸς τὸν Θεόν, καταλλάσσων Αὐτὸν μετὰ τοῦ κόσμου καὶ προκαλῶν τὴν ἀγάπην Του πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ πρὸς τούτους, ἑλκύων πάντας πρὸς τὸν Θεόν: «Κἀγὼ ἐὰν ὑψωθῶ ἐκ τῆς γῆς, πάντας ἑλκύσω πρὸς ἐμαυτόν· τοῦτο δὲ ἔλεγε σημαίνων ποίῳ θανάτῳ ἤμελλεν ἀποθνήσκειν» [1]. Εἰς τὸν σταυρὸν βλέπει ὁ Θεὸς καὶ συγχωρεῖ καὶ ἀγαπᾷ τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἀνθρώπους, εἰς τὸν σταυρὸν ἀτενίζουσι καὶ οἱ ἄνθρωποι, ὅπως οἱ Ἰσραηλῖται εἰς τὸν ὄφιν ἐν τῇ ἐρήμῳ [2], καὶ ἀπολυτροῦνται καὶ κινοῦνται εἰς τὴν ἀγάπην καὶ λατρείαν τοῦ Θεοῦ.

---

[1] Τὴν θεμελιώδη ταύτην σημασίαν τοῦ σταυροῦ ἀναπτύσσει ὁ Nygren μόνον εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς περὶ σταυροῦ διδασκαλίας τοῦ Ἀπ. Παύλου (σελ. 103 κ.ἑ), ἣν διδασκαλίαν θεωρεῖ ὡς περαιτέρω ἐμβάθυνσιν καὶ διασάφησιν τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης παρὰ τοῦ Ἀποστόλου τούτου. Πάντως βασικὸν γνώρισμα τῆς ὑπ᾽ αὐτοῦ ὑποστηριζομένης θέσεως εἶναι. ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ οὐδένα λόγον ἢ ἐλατήριον ἢ κίνητρον ἔχει, διότι ὁ Θεὸς κατὰ τὴν οὐσίαν του εἶναι ἀγάπη καὶ ἡ πραγματικὴ καὶ καθαρὰ ἀγάπη οὐδενὸς κινήτρου ἔχει ἀνάγκην. Ἐντεῦθεν ἐκδηλοῦται καὶ πρὸς ἁμαρτωλοὺς καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἐχθρούς.

[2] Ἰωαν. 12,32.

Ἡ ἀπάντησις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν θείαν ἀγάπην.

Ἀτενίζοντες οἱ ἄνθρωποι τὴν θυσίαν ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τὴν διὰ ταύτης ἀποκαλυπτομένην ἄπειρον ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, πληροῦνται καὶ οὗτοι ὑπὸ ἀγάπης καὶ λατρείας πρὸς τὸν τοιοῦτον Θεόν των. Ἡ ἀγάπη των πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, ἀπόρροια καὶ ἀπαύγασμα τῆς πρὸς αὐτοὺς θείας ἀγάπης. Στρεφόμεθα πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ἀγαπῶμεν Αὐτὸν χάρις εἰς τὸν Χριστὸν καὶ μὲ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἀγάπης του πρὸς ἡμᾶς: «οὐδεὶς ἔρχεται πρὸς τὸν Πατέρα εἰμὴ δι᾿ ἐμοῦ[2]». Ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη, λέγει ὁ Κύριος, πρέπει νὰ εἶναι ἀπόλυτος, ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ διανοίας. Οὐδὲν ἔχουσιν οἱ ἄνθρωποι, ὅπερ δὲν ἀνήκει εἰς τὸν Θεόν, ἑπομένως τί δύνανται νὰ προσφέρωσιν οὗτοι εἰς τὴν ἄπειρον ἀγάπην τοῦ ἀπείρου Θεοῦ; Ἐντεῦθεν πολλοὶ ὑποστηρίζουσιν, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὁμιλῇ τις περὶ ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν, διότι εἶναι τόλμη καὶ θρασύτης, διότι δὲν ἔχει νὰ προσφέρῃ τίποτε ὁ πάμπτωχος καὶ ἄσημος ἄνθρωπος εἰς τὸν μέγαν Θεόν. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει τὸ ἀνάστημα καὶ τὴν δύναμιν νὰ πράττῃ τι ἀντάξιον ἐκείνων, ἅτινα πράττει ἡ ἀγάπη τοῦ ἀπείρου Θεοῦ πρὸς αὐτὸν καὶ δὴ ἀπέναντι τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Κυρίου ὑπὲρ αὐτοῦ. Τί δύναται εἷς ἄθλιος καὶ ρακένδυτος ἐπαίτης νὰ πράξῃ ἔναντι μεγάλης θυσίας ὑπὲρ αὐτοῦ ἑνὸς μεγάλου βασιλέως, ὅταν οὗτος λόγου χάριν ῥίπτεται καὶ εἰς τὸ πῦρ ἀκόμη καὶ σώζει τὸν ἐπαίτην καὶ ἄθλιον ὑπήκοόν του; Καὶ ἡ ἀπόλυτος λοιπὸν ἀγάπη ἡμῶν καὶ λατρεία δὲν εἶναι σπουδαῖόν τι καὶ ἀνταξία τῆς πρὸς ἡμᾶς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸν τοιοῦτον Θεὸν ὀφείλομεν νὰ παραδώσωμεν ὅλην τὴν ζωήν μας, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ οὔτε μία στιγμὴ τοῦ βίου ἡ ὁποία νὰ μὴ κατέχηται ἀπὸ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν λατρείαν. Τὸν τοιοῦτον Θεὸν πρέπει νὰ ἀγαπῶμεν περισσότερον καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ζωήν μας, περισσότερον καὶ ἀπὸ ὅ,τι προσφιλέστερον ἔχομεν εἰς τὸν κόσμον τοῦτον καὶ ἀπὸ γονεῖς καὶ ἀπὸ τέκνα καὶ ἀπὸ ἀδελφούς, διότι: «ὁ φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμὲ οὐκ ἔστιν μου ἄξιος· καὶ ὁ φιλῶν υἱὸν ἢ θυγατέρα ὑπὲρ ἐμὲ οὐκ ἔστιν μου ἄξιος[3]». Ὁ νοῦς καὶ ἡ καρδία καθ᾿ ὅλας τὰς στιγμὰς τοῦ βίου πρέπει νὰ κενωθῶσιν ἀπὸ πᾶσαν ἀγάπην ἄλλων πραγμάτων καὶ προσώπων καὶ νὰ καταληφθῶσιν ἀπὸ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, ὥστε ἐν τῷ Θεῷ σκεπτόμενος πάντοτε καὶ αἰσθανόμενος καὶ ποιῶν τὰ πάντα, νὰ μὴ ζῇ αὐτός, ἀλλ᾿ ὁ Χριστὸς ἐν αὐτῷ.

Ἡ παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀγάπη οὐ μόνον κινεῖ τοὺς ἀνθρώπους εἰς εὐγνωμοσύνην καὶ λατρείαν πρὸς Αὐτόν, ἀλλὰ πληροῖ αὐτοὺς συνάμα καὶ ἀγάπης καὶ ἁγίων διαθέσεων πρὸς ἀλλήλους. Ὁ ἀγαπῶν τὸν Θεὸν ἀναγκαίως ἀγαπᾷ καὶ τὸν πλησίον καὶ πάλιν ὁ μὴ ἀγαπῶν τὸν πλησίον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀγαπᾷ τὸν Θεόν. Ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη εἶναι ὁ μοναδικὸς τρόπος τῆς

---

[1] Ἰωαν. 14,6.

[2] Ματθ. 10,37.

ἐμπράκτου ἐκδηλώσεως τῆς ἐν ἡμῖν ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν. Δὲν δύναται νὰ ἀγαπᾷ τις τὴν ἑστίαν τοῦ φωτὸς καὶ νὰ περιφρονῇ τὴν ἀκτῖνα: «Ἐάν τις εἴπῃ, ὅτι ἀγαπᾷ τὸν Θεόν, καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ μισῇ, ψεύστης ἐστίν˙ ὁ γὰρ μὴ ἀγαπῶν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, ὃν ἑώρακεν, τὸν Θεόν, ὃν οὐχ ἑώρακεν, οὐ δύναται ἀγαπᾶν[1]». Ἀφ᾽ οὗ ἀνέφερε τὴν πρώτην ἐντολὴν τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν ὁ Κύριος, προσέθεσεν: «αὕτη ἐστὶν ἡ μεγάλη καὶ πρώτη ἐντολή˙ δευτέρα ὁμοία αὐτῇ˙ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν˙ ἐν ταύταις ταῖς δυσὶν ἐντολαῖς ὅλος ὁ νόμος κρέμαται καὶ οἱ προφῆται[2]». Κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου τὸ καθῆκον τῆς ἀγάπης τοῦ πλησίον εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ καθῆκον τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ. Εἶναι τρομερὰ καὶ ἀκατάληπτος ἡ ἐξομοίωσις τοῦ νὰ ἀγαπᾷς τὸν συνάνθρωπόν σου ὅπως ἀγαπᾷς αὐτὸν τὸν Θεόν. Ἐν τούτοις αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπαίτησις τοῦ Κυρίου καὶ τόσον εἶναι ἀλληλένδετος ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν ἀγάπην τοῦ πλησίον. Ἀμφότεραι εἶναι δύο ὄψεις τοῦ αὐτοῦ πράγματος καὶ ἐξ ἀμφοτέρων, κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου, κρέμανται οἱ νόμοι καὶ οἱ προφῆται. Ἀλλ᾽ ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται εἶναι ὅλη ἡ θρησκεία καὶ ὅλη ἡ Ἠθική.

Ἡ θρησκεία συνεπῶς καὶ ἡ Ἠθικὴ εἶναι στενῶς συνυφασμέναι καὶ διεισδύουσιν ἡ μία εἰς τὴν ἄλλην, οὕτως ὥστε ἄνευ θρησκείας—ἤτοι ἄνευ ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ τούτου πρὸς τὸν Θεὸν—δὲν ὑπάρχει ἠθικὸς βίος ἤτοι ἀγάπη πρὸς τοὺς συνανθρώπους. Οἱ ἄνθρωποι ἀφ᾽ ἑαυτῶν δὲν δύνανται νὰ ἀγαπῶσι πραγματικῶς τοὺς συνανθρώπους των. Ἡ φυσικὴ ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου ἔχει πάντοτε ἐλατήρια καὶ αἴτια καὶ σκοποὺς καὶ ὑστεροβουλίαν, καὶ ὡς τοιαύτη δὲν εἶναι πραγματικὴ ἀγάπη, ἀλλὰ διεστραμμένη καὶ ἁμαρτωλὸς ἤ, ὅπως ὀρθῶς ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι Πατέρες, «μία λάμπουσα κακία». Ἐντεῦθεν ὑπάρχουσι πολλὰ εἴδη ἀγάπης—συζύγων, γονέων, τέκνων, πατρίδος, πλούτου, δόξης καὶ ἑξῆς—καὶ διάφοροι βαθμοὶ ἀγάπης, συνηθέστατα δὲ διακρίνει τὴν ἀνθρωπίνην ἀγάπην ὁ χαρακτὴρ τῆς ἀμοιβαιότητος. Ὁ ἐν τῷ Θεῷ ὅμως ἀγαπῶν τὸν πλησίον, ἀγαπᾷ αὐτὸν ὅπως ὁ Χριστὸς ἠγάπησεν ἡμᾶς: «Ἐντολὴν καινὴν δίδωμι ὑμῖν, ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς». Πραγματικὴ ἀγάπη οὐδαμοῦ τοῦ κόσμου ὑπάρχει μακρὰν τοῦ Θεοῦ, διότι ἡ ἀγάπη εἶναι θεία ἰδιότης, ἐπειδὴ «ἡ ἀγάπη ἐκ τοῦ Θεοῦ, ἐστὶν» καὶ μόνον «ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν». Ὅ,τι λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι χαρακτηρίζουσιν ὡς ἀγάπην δὲν εἶναι πραγματικὴ ἀγάπη, ἀλλὰ παραποίησις καὶ νοθεία ταύτης. Σχέσεις πραγματικῆς ἀγάπης πρὸς τοὺς συνανθρώπους ὑπάρχουσιν μόνον, ὅταν ὑπάρχωσι σχέσεις ἀγάπης καὶ μετὰ τοῦ Θεοῦ. Τὸ χριστιανικὸν ἦθος καὶ φρόνημα εἶναι ἀπ᾽ ἄκρου εἰς ἄκρον θρησκευτικόν, ὥστε καὶ ὁ ἀγαπῶν πραγματικῶς εἶναι πάντοτε εὐσεβής:

[1] 1 Ἰωαν. 4,20.
[2] Ματθ. 22,39.

«πᾶς ὁ ἀγαπῶν ἐκ τοῦ Θεοῦ γεγέννηται[1]». Ἠθικότης αὐτόνομος καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς θρησκείας εἶναι ἀνύπαρκτος καὶ ἀδύνατος, ὑπάρχουσα μόνον εἰς τὰ βιβλία καὶ εἰς τὰ χείλη τῶν ἀνθρώπων. «Ἠθικὴ καὶ θρησκεία, παρατηρεῖ λίαν εὐστόχως ὁ Harnack[2], ἐφάπτονται ἀλλήλων κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ καὶ δύναται νὰ χαρακτηρίσῃ τις τὴν θρησκείαν ὡς τὴν ψυχὴν τῆς ἠθικῆς καὶ τὴν ἠθικὴν ὡς τὸ σῶμα τῆς θρησκείας». Ἡ πρὸς τοὺς συνανθρώπους ἀγάπη, ἥτις εἶναι ὁ κανὼν τῶν μετ᾽ αὐτῶν σχέσεών μας δὲν εἶναι ἀπόρροια ἐμφύτου ἀνθρωπισμοῦ καὶ φυσικῆς τινος ἀλληλεγγύης, ἀλλ᾽ ἔχει θρησκευτικὰς τὰς ρίζας, διότι εἶναι ἀπόρροια τῆς ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου ζώσης ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν. Διὰ τοῦτο ἡ οὕτως ἐρριζωμένη ἀγάπη ἔχει πάντα τὰ γνωρίσματα τῆς θείας ἀγάπης, ἥτις εἶναι πλήρης, διαρκής, ἀνυστερόβουλος καὶ ἄδολος, καθολική, ἐπεκτεινομένη ἀδιακρίτως πρὸς πάντας, ἀκόμη καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἐχθρούς. Ὅπως ἡ ἀκτὶς τοῦ ἡλίου φωτίζει καὶ ἐκχύνεται πρὸς πᾶσαν διεύθυνσιν χωρὶς καμμίαν ἐπιλογὴν καὶ διάκρισιν, οὕτω καὶ ἡ ἀγάπη τῶν ἀληθῶν χριστιανῶν ἐκδηλοῦται ἡ αὐτὴ πρὸς ὅλας τὰς πλευράς. Ἡ τοιαύτη ἐν Χριστῷ ἀγάπη θεωρεῖ ὅλα τὰ ὄντα ἀξιαγάπητα, δὲν ἔχει ἀξιώσεις ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ὥστε μόνον ὅταν εἶναι τοιοῦτοι ἢ τοιοῦτοι, τότε νὰ ἀγαπᾷ αὐτούς. Ἡ ἀγάπη οὐδεμίαν ἀξίωσιν ἔχει ἀπὸ τοὺς ἀγαπωμένους. Δὲν ζητεῖ οὔτε κἂν ἀγάπην ἀπὸ αὐτούς, διότι βασικὴ ἰδιότης της εἶναι διαρκῶς νὰ προσφέρηται καὶ νὰ θυσιάζηται. Ἡ τοιαύτη ἀγάπη εἶναι ἀνεξάντλητος καὶ παντοδύναμος, ἡ μεγίστη δύναμις ἐν τῇ ζωῇ καὶ ἐν τῷ κόσμῳ ὅλῳ. Οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπῃ ποῖα εἶναι τὰ ὅρια καὶ αἱ δυνατότητες τῆς ἀγάπης, διότι οὔτε ὅρια ἔχει οὔτε σταματᾷ ποτε, ἵνα σκεφθῇ φιλαρέσκως, ὁπόσα ἔχει πράξῃ. Ἐὰν σταματήσῃ κάπου, παύει νὰ εἶναι χριστιανική, θεία ἀγάπη. Ἐπειδὴ οὐδέποτε παύει, οὔτε ἀπογοητεύεται, διὰ τοῦτο πάντοτε κατακτᾷ, θριαμβεύει καὶ ἀπολυτρόνει, μόνη αὕτη ἐξομοιοῦσα πρὸς τὸν Θεὸν[3] καὶ ἀποτελοῦσα τὸ βασικὸν γνώρισμα τοῦ ἀληθοῦς χριστιανοῦ κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κυρίου[4]. Ἐν τῷ πνευματικῷ κόσμῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀνήκει ὁ ἄνθρωπος, ἡ ἀγάπη εἶναι δημιουργικὴ καὶ ἁγιαστικὴ δύναμις ἀνυπολογίστων διαστάσεων καὶ οὐσιῶδες στοιχεῖον τῆς ζωῆς του. Διὰ ταῦτα ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, ἡ μόνη ἐξ ὅλων τῶν θρησκειῶν καὶ τῶν φιλοσοφημάτων διδάσκουσα ὡς ὑψίστην ἠθικὴν ἀρχὴν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου τὴν ἀγάπην καὶ ἐξ αὐτῆς ἐξαρτῶσα τὴν μοῖραν παντὸς ἀνθρώπου, δικαίως θεωρεῖται «θρησκεία τῆς ἀγάπης».

---

[1] 1 Ἰωαν. 3,8.
[2] A. Harnack, das Wesen des Christentums, σελ. 47, 1902.
[3] Ματθ. 5, 48.
[4] Ἰωάν. 13, 35

5. Η ΑΓΑΠΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΠ. ΠΑΥΛΟΝ.

«Ἡ γὰρ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ συνέχει ἡμᾶς, κρίνοντας τοῦτο, ὅτι εἷς ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν».

2 Κορ. 5, 15.

Ὁ Παῦλος ὡς ἀπόστολος τῆς ἀγάπης. Ἐν τῇ θεολογίᾳ καὶ τῇ χριστιανικῇ παραδόσει ἔχει ἐπικρατήση ἡ γνώμη, ὅτι ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀπόστολος τῆς ἀγάπης, διότι οὗτος καὶ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ του καὶ ἰδίως εἰς τὰς τρεῖς μικρὰς ἐπιστολάς του ἐξαίρει ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην χριστιανικὴν ἀρετὴν τὴν ἀγάπην καὶ αὐτὸς μόνος ἀπεριφράστως ἀποφαίνεται περὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, λέγων ὅτι «ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστιν»[1]. Ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ τῆς ἰδίας ἐπιστολῆς γράφει τὰ ἑξῆς βαρυσήμαντα περὶ ἀγάπης: «ἀγαπητοί, ἀγαπῶμεν ἀλλήλους, ὅτι ἡ ἀγάπη ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστιν, καὶ πᾶς ὁ ἀγαπῶν ἐκ τοῦ Θεοῦ γεγέννηται καὶ γινώσκει τὸν Θεόν. Ὁ μὴ ἀγαπῶν οὐκ ἔγνω τὸν Θεόν, ὅτι ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστιν. Ἐν τούτῳ ἐφανερώθη ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐν ἡμῖν, ὅτι τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἀπέσταλκεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν κόσμον, ἵνα ζήσωμεν δι' αὐτοῦ. Ἐν τούτῳ ἐστιν ἡ ἀγάπη, οὐχ ὅτι ἡμεῖς ἠγαπήσαμεν τὸν Θεόν, ἀλλ' ὅτι αὐτὸς ἠγάπησεν ἡμᾶς καὶ ἀπέστειλεν τὸν υἱόν αὐτοῦ ἱλασμὸν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν». Τοιοῦτοι λόγοι καταδεικνύουσι πράγματι πόσον ὁ ἀναπεσὼν ἐπὶ τὸ στῆθος τοῦ Κυρίου ἐν τῷ μυστικῷ δείπνῳ καὶ ἠγαπημένος μαθητὴς Αὐτοῦ Ἰωάννης εἶχεν εἰσδύση εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὸ νόημα τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολυτρώσεως, χαρακτηρίζων μὲν τὸν Θεὸν ὡς ἀγάπην, ἀποδίδων δὲ τὴν ἀπολύτρωσιν μόνον εἰς τὴν ἀγάπην ταύτην. Ὁ Ἀπ. Παῦλος θεωρεῖται συνήθως ὡς ὁ ἀπόστολος τῆς πίστεως καὶ ὁ διδάσκαλος τῆς σωτηρίας διὰ τῆς πίστεως μόνης. Ἐν τούτοις καὶ αὐτός, περισσότερον ἴσως καὶ ἀπὸ τὸν Ἰωάννην, κατενόησε καὶ ἐτόνισε τὴν σπουδαιότητα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, εἰς ἣν ἀφιέρωσε θαυμασίους ὕμνους (Ρωμ. 8,31 - 39. 1 Κορ. 13) καὶ τὴν ὁποίαν ἐν 1 Κορ. 13, 13. χαρακτηρίζει ὡς μείζονα καὶ αὐτῆς τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐλπίδος. «Καὶ εἶναι ἀξιοπρόσεκτον, λέγει ὁ Plummer, ὅτι οἱ ὕμνοι τῆς ἀγάπης—οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες—δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀπόστολον τῆς ἀγάπης, ἀλλ' ἀπὸ τὸν ἀπόστολον τῆς πίστεως. Δὲν εἶναι ἀληθές, ὅτι οἱ Ἀπόστολοι εἶναι προκατειλημμένοι καὶ μονόπλευροι, ὥστε νὰ βλέπῃ ἕκαστος τὸ χάρισμα ἐκεῖνο, ὅπερ ἰδιαιτέρως ἐκτιμᾷ. Ἀκριβῶς ὅπως ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης λέγει «αὕτη ἐστὶν ἡ νίκη ἡ νικήσασα τὸν κόσμον,

---

[1] 1 Ἰωάν. 4, 7. 16.

ἡ πίστις ἡμῶν»[1] οὕτως ὁ Ἀπόστολος Παῦλος δηλοῖ, ὅτι μείζων ὅλων τῶν χαρισμάτων εἶναι ἡ ἀγάπη»[2]. Ἐξ ἄλλου ἂς μὴ λησμονῶμεν, ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ λέξις ἀγάπη ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Παύλου χρησιμοποιεῖται διὰ πρώτην φορὰν καὶ δυσαναλόγως περισσότερον ἀπὸ τοὺς λοιποὺς συγγραφεῖς τῆς Κ. Διαθήκης. Βεβαίως ὁ Παῦλος εὗρε ταύτην ἐν χρήσει παρὰ τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς καὶ εἶδε ταύτην ἰδεωδῶς ἐφαρμοζομένην ἐν τῷ βίῳ παρ᾽ αὐτῶν, οὐχ᾽ ἧττον καταδεικνύει τὴν ὑπ᾽ αὐτοῦ εἰς τὴν ἀγάπην ἀποδιδομένην σπουδαιότητα τὸ γεγονός, ὅτι, ἐν ᾧ παρὰ τῷ Μάρκῳ καὶ ἐν ταῖς Πράξεσι δὲν ἀπαντᾷ ἡ λέξις ἀγάπη οὐδὲ ἅπαξ, παρὰ τῷ Ματθαίῳ καὶ τῷ Λουκᾷ ἀνὰ μίαν φοράν, ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Ἰωάννου ἑπτάκις, ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Ἀπ. Παύλου ἀπαντᾷ 75ης περίπου[3]. Μόνον ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν τῆς ἐκτάσεως, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐξαίρεσις, διότι ἐν αὐτῇ ἡ λέξις ἀγάπη ἀπαντᾷ εἰκοσάκις περίπου. Ἐπιπροσθέτως δέον νὰ ληφθῇ ὑπ᾽ ὄψιν καὶ τοῦτο, ὅτι ὁ Ἀπ. Παῦλος χαρακτηρίζει τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους δι᾽ ἰδιαιτέρας λέξεως, πάλιν ὑπ᾽ αὐτοῦ τὸ πρῶτον χρησιμοποιουμένης, διὰ τῆς λέξεως «χάρις».

Ἡ λέξις «χάρις» εἶναι παρ᾽ αὐτῷ ταυτόσημος πρὸς τὴν ἀγάπην[4], ἀλλ᾽ ὁ Παῦλος προτιμᾷ τὴν λέξιν «χάρις» διότι ἤθελε νὰ τονίσῃ τὸ στοιχεῖον τῆς δωρεὰν καὶ κατὰ χάριν ἀποκαλυφθείσης ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, λόγῳ τῆς ἀναξιότητος καὶ ἁμαρτωλότητός των. Εἶχε δὲ ὁ Ἀπόστολος οὗτος καὶ ἰδιαιτέρους προσωπικοὺς λόγους, ὅπως χαρακτηρίσῃ ὡς χάριν τὴν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἐπιδειχθεῖσαν θείαν ἀγάπην διὰ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου καὶ μάλιστα διὰ τοῦ σταυρικοῦ του θανάτου. Οὗτος, πρὶν ἀποκαλυφθῇ εἰς αὐτὸν ὁ Κύριος ἐν ὁράματι παρὰ τὴν Δαμασκόν, ἦτο φοβερὸς διώκτης τῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκήρυττον, ὅτι ὁ Χριστός, εἷς ἄσημος καὶ ἄγνωστος χωρικὸς ἐκ Ναζαρέτ, καταδεδικασμένος ὑπὸ τῶν Ἀρχῶν του εἰς τὸν διὰ σταυροῦ θάνατον, ἦτο ὁ ἀναμενόμενος Μεσσίας τοῦ Ἰσραήλ. Μολονότι ὅμως κατεδίωξε μανιωδῶς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, παρὰ ταῦτα ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ ὁράματος παρὰ τὴν

---

[1] 1 Ἰωαν. 5,4.

[2] A. Plummer, 1 Corinthians, the internat. Critical Commentary, 2me ed. p. 285.

[3] Πρβλ. καὶ Lagrange, Èpitre aux galates 4me édit. p. 139. «Le motqui ne se tronve ni dans les Actes, ni dans Marc, a sans doute reçu son sens définitif de saint Paul».

[4] Ἰδὲ ἡμέτερον ἔργον «ἡ περὶ χάριτος διδασκαλία τῆς Κ. Διαθήκης» ἔνθ. ἀν. σελ. 198 κ.ἑ. Πολλοὶ διακρίνουσι τὴν ἀγάπην τῆς χάριτος, διότι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν χάριν ἡ ἀγάπη προϋποθέτει ἐκτίμησιν τοῦ ἀγαπωμένου. Ἀλλ᾽ ἡ ἀληθής, ἡ θεία ἀγάπη ἐκδηλοῦται ἀκριβῶς πρὸς ἀναξίους καὶ ἁμαρτωλούς. Ἰδὲ καὶ Nygren, ἔνθ. ἄνω σελ. 100.

Δαμασκὸν εἰς τὴν διακονίαν τῆς Ἐκκλησίας ταύτης. Πῶς νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἐκλογὴν καὶ κλῆσιν ταύτην ὡς ἀποστόλου τοῦ Χριστοῦ, ἐν ᾧ ὑπῆρξε διώκτης αὐτοῦ καὶ εἷς βλάσφημος καὶ ὑβριστής[1]; Τοῦτο βεβαίως ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, ὅστις κατὰ χάριν ἐκάλεσεν αὐτὸν εἰς τὸ ὑψηλὸν ἐκεῖνο ἔργον τῆς διακονίας τοῦ εὐαγγελίου. «Χάριτι δὲ Θεοῦ εἰμί, ὅ εἰμί»[2] διαβεβαιώνει ὁ μέγας οὗτος ἅγιος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ἡ θρησκευτική του ψυχὴ ἔκτοτε κατείχετο ἀπὸ τὴν ἰσχυρὰν πεποίθησιν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὀφείλουσι τὰ πάντα εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, ἥτις σώζει καὶ ἐξυψώνει κατὰ χάριν τοὺς εἰς Χριστὸν πιστεύοντας. Ἀπὸ τοῦ ὁράματος παρὰ τὴν Δαμασκὸν ὁ βίος του καθίσταται τελείως θεοκεντρικὸς ἢ χριστοκεντρικός, διότι ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ πραγματικότης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς σκέψεώς του, τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς βουλήσεώς του καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ κινεῖται ἡ προσωπική του ζωή. Ὁ Χριστὸς ἀνακύπτει ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του καὶ ἔχει καταληφθῇ ἐπὶ τοσοῦτον ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ, ὥστε διεκήρυττεν ὅτι «ζῶ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός». Οὗτος εἶναι καὶ εἷς ἐπὶ πλέον λόγον, δι᾿ ὃν ἡ ἀγάπη δὲν φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ κατέχῃ δεσπόζουσαν θέσιν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς, οἵαν ὁ Χριστός. Ἀντὶ τῆς ἀγάπης ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς ἀποτελεῖ τὴν κινοῦσαν αὐτὸν δύναμιν, τὸν σκοπὸν τῆς ζωῆς, τὸ κέντρον τῶν ἰδεῶν του. Δὲν λέγει ὁ Ἀπ. Παῦλος, ὅτι οἱ πιστοὶ μένουσιν ἐν τῇ ἀγάπῃ, ἀλλ᾿ ἐν τῷ Χριστῷ, οὔτε ὅτι ζῶσιν ἐν ἀγάπῃ, ἀλλ᾿ ἐν Χριστῷ καὶ ὁ Χριστὸς ἐν αὐτοῖς. Ὁ Χριστὸς δέ, οὐχὶ ἡ ἀγάπη, εἶναι ἐπίσης ἡ ἑνοῦσα τοὺς πιστοὺς πρὸς ἀλλήλους εἰς ἓν σῶμα, οὗτινος ἡ κεφαλὴ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς οἱ δὲ πιστοὶ τὰ μέλη αὐτοῦ, Ἐντεῦθεν ἀντὶ τῆς ἀγάπης ὁ Χριστός, ἡ ἐνσάρκωσις τῆς ἀγάπης, προβάλλει ἐμφανέστερον ἐν τῇ ζωῇ καὶ ἐν ταῖς ἰδέαις τοῦ Παύλου.

Ἡ ἀπολυτρωτικὴ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους.

Ἡ ἀνθρωπίνη ἱστορία ἀτενίζεται ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Παύλου ἀπὸ θρησκευτικῆς σκοπιᾶς, θεωρουμένη ὡς ἡ σκηνή, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐξελίσσεται τὸ δρᾶμα τῆς πτώσεως καὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Μετὰ τὴν πτῶσιν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἠδύνατο νὰ σωθῇ καὶ νὰ ἀναγεννηθῇ, καὶ τότε ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς τείνει τὴν χεῖρα καὶ ζητεῖ τὴν ἀνόρθωσίν του καὶ σωτηρίαν. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ὀνομάζει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀπολύτρωσιν[3] δηλαδὴ ἢ ἀπελευθέρωσιν ἁπλῶς ἀπὸ τὰς συνεπείας τῆς πτώσεως, ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὸν θάνατον, ἢ ἀπελευθέρωσιν διὰ τῆς πληρωμῆς λύτρων καὶ ἐξαγορᾶς ἐκ τῆς κατάρας τῆς ἁμαρτίας.

---

[1] 1 Τιμ. 1,13.

[2] 1 Κορ. 15,19.

[3] 1 Κορ. 1,30. Ρωμ. 3,24 8,23. Κολ. 1,14. Ἐφ. 1,7. 14. 4,30.

Τὰ λύτρα δὲ ταῦτα καὶ ἡ τιμὴ τῆς ἐξαγορᾶς εἶναι τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου[1]. Ἡ ἀπολύτρωσις αὕτη τῆς ἀνθρωπότητος ἀποδίδεται πάντοτε εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὴν ἀγάπην Αὐτοῦ. Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ σκέπτεται ἀπὸ καταβολῆς κόσμου τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν ἀνθρώπων, προπαρασκευάζει ταύτην διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ πραγματοποιεῖ διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Οἱ ἄνθρωποι, ὅταν ἀγαπῶσι τὸν Θεόν, ἀγαπῶσιν Αὐτὸν ἀπὸ σήμερον ἢ ἀπὸ χθές, ἀφ' ἧς ἡμέρας μετενόησαν καὶ ἐπίστευσαν εἰς τὸν Χριστόν, ἀλλ' ὁ Θεὸς σκέπτεται αὐτοὺς καὶ ἀγαπᾷ πρὶν ἀκόμη γεννηθῶσιν, προαιωνίως καὶ ἀπὸ καταβολῆς κόσμου! Τὸ πανόραμα τοῦτο τοῦ θείου σχεδίου τῆς ἀπολυτρώσεως καὶ κατὰ τὴν ἀρχικὴν πρόθεσιν καὶ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν καὶ τὸ τέρμααὐτῆς, περιγράφει ὁ Ἀπ. Παῦλος εἰς μίαν μεγαλοπρεπῆ καὶ ἐκτενῆ περίοδον τῆς πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῆς, ὁμοιάζουσαν μᾶλλον πρὸς λειτουργικὸν ὕμνον καὶ πρὸς βιβλικὸν ψαλμὸν παρὰ πρὸς πεζογράφημα (Ἐφ. 1, 3-14). Ἡ κυρία ἰδέα ἐκφράζεται ἐν τῷ πρώτῳ στίχῳ: «εὐλογητὸς ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ εὐλογήσας ἡμᾶς ἐν πάσῃ εὐλογίᾳ πνευματικῇ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ἐν Χριστῷ». Ὁ ὕμνος ἀρχίζει διὰ δοξολογίας τοῦ Θεοῦ διὰ τὰς ἐπιδαψιλευθείσας πρὸς τοὺς ἀνθρώπους πνευματικὰς εὐλογίας διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὁ ῥυθμὸς ἀποκτᾷ μουσικότητα διὰ τῆς διαδοχικῆς παραθέσεως τῶν εὐήχων λέξεων: ε ὐ λ ο γ η τ ὸ ς . . . ὁ ε ὐ λ ο γ ή σ α ς ἐ ν π ά σ ῃ ε ὐ λ ο γ ί ᾳ . Οἱ ἄνθρωποι εὐλογοῦσι δεχόμενοι τὰς εὐλογίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' οἱ μὲν ἄνθρωποι εὐλογοῦσι διὰ λόγων, ὁ δὲ Θεὸς δι' ἔργων. Μνημονεύσας τὰς ἐν Χριστῷ χορηγηθείσας εὐλογίας ὁ Ἀπόστολος, ἀναλογίζεται, ὅτι αὗται παρέχονται συμφώνως πρὸς τὸ προαιώνιον σχέδιον τῆς ἀπολυτρώσεως, διὸ προσθέτει: «καθὼς ἐξελέξατο ἡμᾶς ἐν αὐτῷ... ἐν ἀγάπῃ προορίσας[2] ἡμᾶς εἰς υἱοθεσίαν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ... εἰς ἔπαινον δόξης τῆς χάριτος αὐτοῦ, ἧς ἐχαρίτωσεν ἡμᾶς ἐν τῷ ἠγαπημένῳ» (στιχ. 4-6). Αἱ εὐλογίαι ὀφείλονται εἰς τὴν ἐκλογήν, γενομένην ἀπὸ καταβολῆς κόσμου καὶ ἀποσκοποῦσαν εἰς τὸ νὰ εἴμεθα ἅγιοι καὶ ἄμωμοι ἐνώπιον αὐτοῦ καὶ εἰς υἱοθεσίαν ἡμῶν διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ υἱοθεσία δὲ αὕτη συντελεῖ εἰς τὸ νὰ διαλάμψῃ ἡ δόξα τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, τῆς θείας του χάριτος, δι' ἧς «ἐχαρίτωσεν ἡμᾶς» τουτέστιν ἐπλήρωσεν ἡμᾶς διὰ πολλῶν χαρίτων καὶ «ἐπεράστους ἐποίησεν» κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον[3]. Καὶ αἱ εὐλογίαι καὶ ἡ ἐκλογὴ καὶ ἡ υἱ-

---

[1] Πρβλ. 1 Κορ. 6,20 7,23: «τιμῆς ἠγοράσθητε». Ἐφ. 1,7: «ἐν ᾧ ἔχομεν τὴν ἀπολύτρωσιν διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ, τὴν ἄφεσιν τῶν παραπτωμάτων».

[2] Πολλοὶ συνδέουσι τὸ «ἐν ἀγάπῃ» μετὰ τοῦ προηγουμένου «ἐξελέξατο», ἀλλὰ φρονοῦμεν, ὅτι κάλλιον συνδετέον πρὸς τὸ ἑπόμενον «προορίσας», διότι ἐξαίρεται οὕτως, ὅτι ὁ προορισμὸς γίνεται ἐξ ἀγάπης (πρβλ. T. K. Abbot, Ephes. and Col. εἰς the Internat. Crit. Comm. σελ. 8, 1897.

[3] «Ἣν ἐχαρίτωσεν ἡμᾶς φησί· τουτέστιν οὐ μόνον ἁμαρτημάτων ἀπήλλαξεν,

οθεσία καὶ ἡ παροχὴ τῶν χαρίτων συνδέονται στενῶς μὲ τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ, διότι ὁ Θεὸς «ἐν Χριστῷ» ηὐλόγησεν ἡμᾶς, «ἐν αὐτῷ» ἐξελέξατο ἡμᾶς καὶ προώρισεν ἡμᾶς εἰς υἱοθεσίαν «διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ» καὶ τέλος ἐχαρίτωσεν ἡμᾶς «ἐν τῷ ἠγαπημένῳ, ἐν ᾧ ἔχομεν τὴν ἀπολύτρωσιν διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ». Οὐ μόνον δὲ ὁ Χριστὸς δὲν παραλείπεται εἰς πᾶσαν ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ, ἀναφερομένην ἐν τῷ προκειμένῳ χωρίῳ, ἀλλὰ καὶ ἡ αἰτία ὅλων τῶν θείων τούτων ἐνεργειῶν πολλάκις ἐξαίρεται ἤτοι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἢ ἡ θεία Αὐτοῦ χάρις. Οὕτω λέγεται, ὅτι προώρισεν ἡμᾶς εἰς υἱοθεσίαν «ἐν ἀγάπῃ» καὶ «κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ θελήματος αὐτοῦ», καὶ ὅτι ἔσχομεν τὴν ἀπολύτρωσιν «κατὰ τὸ πλοῦτος τῆς χάριτος αὐτοῦ». Ἠσθάνετο δὲ ὁ θεῖος Ἀπόστολος τόσον ζῶσαν καὶ ἐνεργὸν ἐν τῇ ζωῇ τῶν πιστῶν τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, ὥστε δὲν διστάζει νὰ παραστήσῃ ταύτην ὡς πνευματικὸν ῥευστόν, ἐγκεχυμένον ἐν ταῖς αἰχμηραῖς καρδίαις τῶν ἀνθρώπων, ἵνα δροσίζῃ καὶ ἀναζωογονήσῃ ταύτας. «Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, λέγει, ἐκκέχυται ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν διὰ πνεύματος ἁγίου τοῦ δοθέντος ἡμῖν»[1].

Ἀλλὰ τὴν ὑψίστην ἀποκάλυψιν τῆς θείας ἀγάπης ἀποτελεῖ, ὡς καὶ προηγουμένως ἐξ ἄλλης ἀφορμῆς εἴπομεν, ὁ σταυρὸς τοῦ Κυρίου. Ὅπως ὁ Χριστός[2], ὅπως ἡ ἀγάπη[3], οὕτω καὶ ὁ σταυρὸς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Παύλου ὡς «δύναμις Θεοῦ[4]. Ὁ σταυρὸς ἦτο τὸ κύριον καὶ τὸ συνεχῶς προβαλλόμενον θέμα εἰς τὸ κήρυγμα τοῦ Παύλου. Ἄλλοι ἐζήτουν θαύματα, ἵνα πιστεύσωσιν (οἱ Ἰουδαῖοι), ἄλλοι ἐζήτουν σοφίαν ἐν τοῖς λόγοις καὶ ἐπιχειρήμασιν, ἵνα πεισθῶσιν (οἱ Ἕλληνες), ἡμεῖς ὅμως, λέγει ὁ Ἀπόστολος εἰς τοὺς Ἕλληνας χριστιανοὺς τῆς Κορίνθου «κηρύσσομεν Χριστὸν ἐσταυρωμένον, Ἰουδαίοις μὲν σκάνδαλον, Ἕλλησι δὲ μωρίαν, ἡμῖν δὲ τοῖς κλητοῖς Ἰουδαίοις τε καὶ Ἕλλησιν, Χριστόν, Θεοῦ δύναμιν καὶ Θεοῦ σοφίαν[5]». Εἰς τοὺς ἰδίους Κορινθίους ὑπενθυμίζει, ὅτι δὲν παρουσιάσθη ἐνώπιόν των «καθ' ὑπεροχὴν λόγου ἢ σοφίας», διότι οὐδὲν ἄλλο ἐκήρυξεν εἰς αὐτοὺς «εἰμὴ Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ τοῦτον ἐσταυρωμένον»[7]. Ὁ σταυρὸς εἶναι τὸ ἀποκορύφωμα τῆς αὐτοπροσφερομένης θείας ἀγάπης, ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων: «Καὶ περιπατεῖτε ἐν ἀγάπῃ, γράφει πρὸς τοὺς Ἐφεσίους ὁ Ἀπ. Παῦλος, καθὼς καὶ ὁ Χριστὸς ἠγάπησεν ἡμᾶς καὶ παρέδωκεν ἑαυτὸν ὑπὲρ ἡμῶν προσφορὰν καὶ θυσίαν τῷ Θεῷ εἰς ὀσμὴν εὐωδίας»[8]. Μόνον οἱ προκατειλημμένοι ὀρθολογισταὶ θὰ ἠδύναντο νὰ ἀρνηθῶσιν, ὅτι ἡ σταύρωσις τοῦ Κυρίου ἐξελαμβάνετο ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Παύλου ὡς μία ἐξιλαστικὴ θυσία ὑπὲρ τῆς ἀπολυτρώσεως τῆς ἀνθρωπότητος. Ὅλον τὸ ἔργον τῆς ἀπο-

---

ἀλλὰ καὶ ἐπεράστους ἐποίησεν. ἐπιθυμοῦσι γὰρ ἄγγελοι παρακῦψαι πρὸς τοιαύτην ψυχὴν» Χρυσόστ. ad Loc.

[1] Ρωμ. 5, 5. [2] Ρωμ. 5,5. [3] 1 Κορ. 1,24. [4] 2 Κορ. 5,14. [5] 1 Κορ. 1,18. [6] 1 Κορ. 1,22. [7] 1 Κορ. 2,2. [8] Ἐφ. 5,2.

λυτρώσεως καὶ αἱ συνέπειαί της συνδέονται παρ' αὐτῷ μὲ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ἤτοι μὲ τὴν αἱματηρὰν θυσίαν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Οὕτω λέγεται: «ἔχομεν τὴν ἀπολύτρωσιν διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ...[1]. Εἰρηνοποιήσας διὰ τοῦ αἵματος τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ εἴτε τὰ ἐπὶ τῆς γῆς εἴτε τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς...[2]. Πολλῷ οὖν μᾶλλον δικαιωθέντες νῦν ἐν τῷ αἵματι αὐτοῦ σωθησόμεθα ἀπὸ τῆς ὀργῆς...[3]. Τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας ὃ εὐλογοῦμεν, οὐχὶ κοινωνία ἔστι τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ;...[4]. Ὥστε ὃς ἂν ἐσθίῃ τὸν ἄρτον ἢ πίνῃ τὸ ποτήριον τοῦ Κυρίου ἀναξίως, ἔνοχος ἔσται τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου...[5]. Νυνὶ δὲ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ὑμεῖς (οἱ Ἐθνικοὶ) οἵ ποτε ὄντες μακρὰν ἐγενήθητε ἐγγὺς ἐν τῷ αἵματι τοῦ Χριστοῦ»[6]. Καὶ ὅπου παρὰ τῷ Παύλῳ ἡ ἀπολύτρωσις καὶ αἱ συνέπειαί της δὲν συνδέονται μὲ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, τότε ἀποδίδονται αὗται εἰς τὸν σταυρικὸν θάνατόν του, τοῦθ' ὅπερ εἶναι τὸ ἴδιον. Οὕτω λέγεται: «Ὁ Χριστὸς ἀπέθανεν ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν κατὰ τὰς Γραφάς...[7]. Εἷς ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν... καὶ ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν, ἵνα οἱ ζῶντες μηκέτι ἑαυτοῖς ζῶσιν, ἀλλὰ τῷ ὑπὲρ αὐτῶν ἀποθανόντι καὶ ἐγερθέντι...[8] Νυνὶ δὲ ἀποκατήλλαξεν ἐν τῷ σώματι τῆς σαρκὸς αὐτοῦ διὰ τοῦ θανάτου...[9]. Ἔτι ἁμαρτωλῶν ὄντων ἡμῶν Χριστὸς ὑπὲρ ἡμῶν ἀπέθανεν»[10]. Οὐκ ἔθετο ὁ Θεὸς ἡμᾶς εἰς ὀργήν, ἀλλ' εἰς περιποίησιν σωτηρίας διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἀποθανόντος ὑπὲρ ἡμῶν...[11]. Ἄλλοτε πάλιν σαφῶς γράφει, ὅτι ὁ Θεὸς προώρισεν τὸν Χριστὸν ὡς ἱλαστήριον θῦμα, θυσιασθὲν ἀντὶ ἡμῶν πρὸς ἐξιλέωσιν τοῦ Θεοῦ, ὅπως συνήθιζον οἱ Ἑβραῖοι νὰ προσφέρωσι θυσίαν ἐξιλαστήριον κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ ἐξιλασμοῦ ὡς καὶ καθ' ἕκαστον Πάσχα τὸν πασχαλινὸν ἀμνόν. Οὕτως ἐν μὲν Ρωμ. 3,25 λέγει περὶ τοῦ Χριστοῦ: «ὃν προέθετο ὁ Θεὸς ἱλαστήριον διὰ πίστεως ἐν τῷ αἵματι αὐτοῦ εἰς ἔνδειξιν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ διὰ τὴν πάρεσιν τῶν προγεγονότων ἁμαρτημάτων ἐν τῇ ἀνοχῇ τοῦ Θεοῦ», ἐν δὲ 1 Κορ. 5,7: «ἐκκαθάρατε τὴν παλαιὰν ζύμην, ἵνα ἦτε νέον φύραμα, καθὼς ἔστε ἄζυμοι· καὶ γαρ τὸ Πάσχα ἡμῶν ἐτύθη Χριστός» τουτέστιν, ὅ,τι διὰ τοὺς Ἑβραίους ἦτο ὁ πασχαλινὸς ἀμνός, οὕτω διὰ τοὺς χριστιανοὺς εἶναι ὁ Χριστός, ὁ θυσιασθείς, ἵνα καθαρίσῃ ἡμᾶς καὶ γίνωμεν οὕτω νέον φύραμα, ἀνέπαφοι ἀπὸ τῆς ζύμης τῆς ἁμαρτίας. Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀποκαλυφθεῖσα εἰς τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου, πληροῖ τὴν ψυχὴν τοῦ Παύλου ἀπὸ θάμβος καὶ θρησκευτικὴν συγκίνησιν, διὸ ἐξυμνεῖ ταύτην ἐν Ρωμ. 8,31 - 39 δι' ἑνὸς φλογεροῦ καὶ ἐνθουσιώδους ὕμνου, ὁ ὁποῖος μαζὶ μὲ τὸν ἄλλον ὕμνον τῆς ἀγάπης ἐν 1 Κορ. 13 εἶναι, κατὰ τὸν

---

[1] Ἐφ. 1,7. [2] Κολ. 1,20. [3] Ρωμ. 5,9. [4] 1 Κορ. 10,16. [5] 1 Κορ. 11,27. [6] Ἐφ. 2,13. [7] 1 Κορ. 15,3. [8] 2 Κορ. 5,15. [9] Κολ. 1,22. [10] Ρωμ. 5,8. [11] 1 Θεσ. 5,10.

διάσημον Ἑλληνιστὴν Ed. Norden [1] ἀπὸ τὰ ὡραιότερα τεμάχια οὐ μόνον τῆς ἁγίας Γραφῆς, ἀλλὰ καὶ πάσης τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Καὶ ἀρχίζει τὸν ὕμνον τοῦτον μὲ τὴν ἔκφρασιν τῆς καταπλήξεώς του καὶ τοῦ θαυμασμοῦ διὰ τὴν ἀνέκφραστον ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα, μὴ φεισθέντος οὐδὲ τοῦ ἰδίου Υἱοῦ του χάριν τῆς σωτηρίας ἡμῶν ἀλλὰ παραδόντος αὐτὸν εἰς θάνατον. «Τί οὖν ἐροῦμεν πρὸς ταῦτα ;» διερωτᾶται. Τί δύναται νὰ εἴπῃ τις ἐνώπιον τοιούτων ἐκπληκτικῶν γεγονότων τῆς θείας ἀγάπης ; Ὁ ἄνθρωπος εἶναι βεβαίως ἓν πεπερασμένον καὶ ἀσήμαντον ὄν, ἀλλ᾽ ὅταν ὁ ἄπειρος καὶ πανάγαθος Θεὸς κατέρχεται μέχρις αὐτοῦ καὶ ἐναγκαλίζεται αὐτὸν ἐν ἀγάπῃ, τί θέλει ἄλλο ὁ ἄνθρωπος, ὅταν ἔχῃ τὴν ἀγάπην ταύτην ; Ἢ πῶς δὲν θὰ ἔχῃ τὰ πάντα, ὅταν ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ περιβάλλει αὐτὸν εἰς τοιοῦτον ἀσύλληπτον βαθμόν, ὥστε καὶ τὸν ἴδιον Υἱὸν παρέδωκεν ὑπὲρ ἡμῶν; «Εἰ ὁ Θεὸς ὑπὲρ ἡμῶν τὶς καθ᾽ ἡμῶν; ὅς γε τοῦ ἰδίου υἱοῦ οὐκ ἐφείσατο, ἀλλ᾽ ὑπὲρ ἡμῶν πάντων παρέδωκεν αὐτόν, πῶς οὐχὶ καὶ σὺν αὐτῷ τὰ πάντα ἡμῖν χαρίσεται ;» Καὶ ἐξακολουθεῖ ἔπειτα ὁ θεῖος Παῦλος νὰ περιγράφῃ διὰ τῶν συνήθων εἰς αὐτὸν ρητορικῶν ὑπερβολῶν καὶ ἀλλεπαλλήλων ἐρωτήσεων τὴν ἀπόλυτον βεβαιότητα καὶ ἀσφάλειαν τοῦ εὐσεβοῦς χριστιανοῦ, διότι διατελεῖ οὗτος ὑπὸ τὴν σκέπην καὶ προστασίαν τῆς ἀπείρου καὶ αὐτοθυσιασθείσης ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε οὐδεμία δύναμις δύναται νὰ κάμψῃ ταύτην καὶ νὰ ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τοὺς εὐσεβεῖς: «Τὶς ἡμᾶς χωρίσει ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ [2]; Θλῖψις ἢ στε-

---

[1] Ed. Norden. «Die Antike kunstprosa σελ. 509, 2ος τόμ. 1923. Ὁ ὕμνος οὗτος κατὰ τὸ γλωσσικὸν ὕφος, ὅπως καὶ ὅλαι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, ὁμοιάζει πολὺ μὲ τὸ ὕφος τῆς Στωϊκῆς διατριβῆς, ἧς γνώρισμα εἶναι καὶ αἱ ἀλλεπάλληλοι σύντομοι ἐρωτήσεις. Ὅπως ὁ Παῦλος ἐν Ρωμ. 8,38. οὕτω καὶ ὁ Ἐπίκτητος ἔλεγεν: «καὶ ἁπλῶς οὔτε θάνατος, οὔτε φυγή, οὔτε πόνος, οὔτε ἄλλο τι τῶν τοιούτων αἰτιόν ἐστι τοῦ πράττειν τι ἢ μὴ πράττειν ἡμᾶς, ἀλλ᾽ ὑπολήψεις καὶ δόγματα» (I, 11,23). Διὰ τούτων διακηρύττει ὁ Ἐπίκτητος, ὅτι οὐδὲν δύναται νὰ πειθαναγκάσῃ τὸν σοφὸν εἰς τὸ νὰ πράττῃ τι παρὰ τὰς πεποιθήσεις του.

[2] «Ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ» ἤτοι ἀπὸ τῆς ἀγάπης, ἣν ὁ Χριστὸς ἔχει δι᾽ ἡμᾶς (γεν. ὑποκ.) καὶ οὐχὶ ἀπὸ τῆς ἀγάπης ἡμῶν πρὸς τὸν Χριστόν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς πάντας τοὺς συγχρόνους ἑρμηνευτάς, οἵτινες φρονοῦσιν ὅτι ἐν τῷ ὕμνῳ τούτῳ ἐξαίρεται ἡ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων, οἱ ἀρχαῖοι ἑρμηνευταὶ ἐδέχοντο, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἀγάπης ἡμῶν πρὸς τὸν Θεόν. Οὕτω λ.χ. ὁ Θεοδώρητος λέγει: «Ὅ τοίνυν λέγει τοῦτό ἐστιν· οὐκ ἂν εἱλόμην τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν ἔχειν καὶ τὰ ὁρώμενα πάντα καὶ τὰ νοούμενα, καὶ ἄλλα δὶς τοσαῦτα καὶ τρίς, δίχα τῆς περὶ τὸν Θεὸν ἀγάπης» (Cat Cram. τομ. 4 σελ, 291). Ἐπίσης ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος (αὐτόθι σελ. 290): «Ταῦτα δὲ ἔλεγε... μεθ᾽ ὑπερβολῆς ἁπάσης τὸ φίλτρον, ὃ περὶ τὸν Χριστὸν εἶχεν, ἐπιδεῖξαι βουλόμενος». Ἀλλ᾽ ἐν τοῖς στίχ. 37 καὶ 39 σαφῶς ἀναφέρεται ἡ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ εἰς ὅλα δὲ τὰ προηγηθέντα δὲν εἶναι ὁ λόγος περὶ τῶν καθηκόντων τῶν πιστῶν πρὸς τὸν Θεόν, ἀλλὰ περὶ τῶν δωρεῶν καὶ τῶν ἀπολυτρωτικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐπὶ

νοχωρία ἢ διωγμὸς ἢ λιμὸς ἢ γυμνότης ἢ κίνδυνος ἢ μάχαιρα;... Πέπεισμαι γάρ, ὅτι οὔτε θάνατος οὔτε ζωὴ οὔτε ἄγγελοι οὔτε ἀρχαὶ οὔτε ἐνεστῶτα οὔτε μέλλοντα οὔτε δυνάμεις οὔτε ὕψωμα οὔτε βάθος οὔτε τις κτίσις ἑτέρα δυνήσεται ἡμᾶς χωρίσαι ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν». Καθ' ὅλα τὰ προηγηθέντα ὀκτὼ κεφάλαια τῆς πρὸς Ρωμ. ἐπιστολῆς μέχρι τοῦ ὕμνου τούτου τῆς θείας ἀγάπης ὁ Ἀπ. Παῦλος ἔκαμε λόγον περὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν ἐν Χριστῷ ἀπολύτρωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ περὶ τῆς δικαιώσεως παντὸς ἀνθρώπου διὰ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως. Ὁ ὕμνος οὗτος πρὸς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἀποτελεῖ θαυμασίαν κατακλεῖδα τοῦ προηγηθέντος δογματικοῦ μέρους τῆς πρὸς Ρωμ. ἐπιστολῆς.

Ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη κατὰ τὸν Ἀπ. Παῦλον. Ἔχει παρατηρηθῆ καὶ ἔχει γίνη δεκτὸν παρὰ τῶν ἑρμηνευτῶν σήμερον, ὅτι ὁ Ἀπ. Παῦλος σπανίως καὶ μετ' ἐπιφυλάξεως ὁμιλεῖ περὶ τοῦ καθήκοντος τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν ἢ τὸν Χριστόν. Τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀπ. Παύλου εἶναι τόσον πολυσύνθετον καὶ πολύπλευρον, ὥστε εἶναι δυσχερέστατον ἔργον ἡ ἀνάλυσις τῶν ἰδεῶν του καὶ συστηματοποίησίς των καὶ ὑπαγωγὴ ὑπὸ μερικὰς βασικὰς ἰδέας καὶ κατηγορίας. Δὲν δυνάμεθα ὅθεν νὰ ὁμιλῶμεν περὶ Παυλινισμοῦ, καθ' ὃν τρόπον ὁμιλοῦμεν περὶ Πλατωνισμοῦ λόγου χάριν ἢ περὶ Νεοπλατωνισμοῦ καὶ ἑξῆς. Ἡ πίστις, ἡ ἐλπὶς καὶ ἡ ἀγάπη εἶναι αἱ ἀρεταί, δι' ὧν κατὰ κανόνα περιγράφει τὴν στάσιν τῶν χριστιανῶν καὶ τὰ καθήκοντά των πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν Χριστόν, προκειμένου ὅμως περὶ τῆς ἀγάπης δὲν εἶναι πάντοτε σαφὲς ἂν ἔχῃ ὑπ' ὄψιν τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἢ τὴν ἀγάπην τούτων πρὸς Αὐτὸν καὶ πρὸς ἀλλήλους. Πολλάκις ἀναφέρει τὴν ἀγάπην ἄνευ προσδιορισμοῦ τινος καὶ εἶναι δύσκολον νὰ συμπεράνῃ τις ἐκ τῶν συμφραζομένων περὶ ποίας ἀγάπης πρόκειται. Ὅπως εἴδομεν ὀλίγον προηγουμένως ἐν τῷ ὕμνῳ τῆς ἀγάπης ἐν Ρωμ. 8, 31 - 39, ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ ἀρχαίων καὶ συγχρόνων ἑρμηνευτῶν ἂν πρόκειται ἐν αὐτῷ περὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἢ τούτου πρὸς τὸν Θεόν. Τὸ αὐτὸ περίπου συμβαίνει, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ εἰς τὸν ἄλλον ὕμνον τῆς ἀγάπης ἐν 1 Κορ. 13. Σαφῶς ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη ἀναφέρεται μόνον ἐν Ρωμ. 8, 28. 1 Κορ. 8,3, καὶ Ἐφ. 6,24, ἤτοι εἰς ὀλίγα μόνον ἐδάφια, διὰ τοῦτο εἴπομεν ἐν ἀρχῇ, ὅτι ὁ Παῦλος σπανίως καὶ μετ' ἐπιφυλάξεων ὁμιλεῖ περὶ ἀγάπης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, ἐν ᾧ, ὡς γνωστόν, ὁ Κύριος ὡς πρωτίστην ἐντολὴν διὰ τὸν ἄνθρω-

---

πλέον δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὁμιλῇ ὁ Ἀπ. Παῦλος μετὰ τοσαύτης ἀσφαλείας καὶ πεποιθήσεως περὶ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγαπης ἡμῶν, ὅτι οὐδεμία δύναμις δύναται νὰ κάμψῃ καὶ νὰ ἀποσπάσῃ ταύτην ἐξ ἡμῶν.

πον ἐδίδαξε τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ διανοίας καὶ τοῦ πλησίον ὡς σεαυτοῦ. Ὅταν, δοθείσης δὶς τῆς εὐκαιρίας[1], ὁμιλεῖ περὶ τῆς διπλῆς ταύτης ἐντολῆς ὁ Ἀπ. Παῦλος, παραλείπει τὴν πρώτην, τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπην, καὶ μνημονεύει μόνον τὴν πρὸς ἀλλήλους ἀγάπην, προσθέτων, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Κυρίου «πλήρωμα οὖν νόμου ἡ ἀγάπη» (Ρωμ. 13,8.) καὶ «ὁ γὰρ πᾶς νόμος ἐν ἑνὶ λόγῳ πεπλήρωται, ἐν τῷ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν» (Γαλ. 5,14.). Ποῦ ὀφείλεται ἡ ἐπιφύλαξις αὕτη τοῦ Ἀπ. Παύλου; Ὁ βαθύτερος λόγος, καθ' ἡμᾶς, τῆς τοιαύτης ἐπιφυλάξεως δέον νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν γνωστὴν παρὰ τῷ Ἀποστόλῳ τούτῳ βαθεῖαν συναίσθησιν τῆς ἰδίας ἀναξιότητος καὶ ἁμαρτωλότητος, δι' ἃς οὐδὲ ἀγάπην κἂν πραγματικὴν τολμᾷ νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν Θεόν. Ἡ νέα κοινωνία τοῦ Θεοῦ μετὰ τῶν ἀνθρώπων στηρίζεται μόνον εἰς τὴν ἄπειρον θείαν ἀγάπην, τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ μάλιστα διὰ τοῦ σταυρικοῦ του θανάτου. Ἔναντι τοιαύτης ἀγάπης τὶ δύναται νὰ προσφέρῃ ὁ ἁμαρτωλὸς καὶ μικρὸς ἄνθρωπος, ὅσην καλὴν θέλησιν καὶ αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης καὶ ἂν ἔχῃ; Ἡ μόνη δυνατὴ ἀπάντησις καὶ ἡ προσήκουσα στάσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν τοιοῦτον Θεὸν εἶναι ἡ πίστις του, ἤτοι ἡ τελεία ὑπακοὴ καὶ μετὰ τυφλῆς ἐμπιστοσύνης παράδοσις ἑαυτοῦ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ. Ἐντεῦθεν συνιστᾷ ὁ Ἀπ. Παῦλος διαρκῶς πίστιν εἰς τὸν Θεόν, δι' ὃν λόγον καὶ θεωρεῖται ὁ Ἀπόστολος τῆς πίστεως. Ἀλλ' ἐν τῇ πίστει ταύτῃ, ὅταν εἶναι, ὅπως ἠννόει ταύτην ὁ μέγας Ἀπόστολος, ἐνυπάρχει ἀναγκαίως καὶ πυρίνη ἀγάπη πρὸς τὸν Θεόν, διότι ἀκριβῶς διὰ τῆς πίστεως, ἤτοι διὰ τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης καὶ ἐγκαταλείψεως ἑαυτῶν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ ἀποδεικνύομεν ἐμπράκτως, ὅτι ἀγαπῶμεν Αὐτόν. Ὅστις πιστεύει βαθέως καὶ δι' ὅλων τῶν δυνάμεών του εἰς τὸν Θεόν, ἐκεῖνος ἀσφαλῶς ἀγαπᾷ καὶ λατρεύει Αὐτόν. Ἡ πίστις εἶναι ὁ ὀφθαλμὸς τῆς εὐσεβοῦς ψυχῆς, διὰ τοῦ ὁποίου αὕτη βλέπει τὰ ἐπέκεινα τοῦ κόσμου τούτου καὶ κατανοεῖ, ὅσα ἀκατανόητα ἐπετέλεσεν ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Χριστοῦ ὑπὲρ τῆς ἀπολυτρώσεως τοῦ κόσμου. Ἡ πίστις εἶναι «πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων»[2]. Διὰ τῆς πίστεως ζῶμεν εἰς τὸν μάταιον καὶ ἐφήμερον αὐτὸν κόσμον: «ὃ δὲ νῦν ζῶ ἐν σαρκί, ἐν πίστει ζῶ τῇ τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀγαπήσαντός με καὶ παραδόντος ἑαυτὸν ὑπὲρ ἐμοῦ[3]». Διὰ τῆς πίστεως οἰκειοποιεῖταί τις τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίαν καὶ δικαιοῦται: «ἐκ πίστεως δικαιοῖ τὰ ἔθνη ὁ Θεός»[4]. Ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατον νὰ εὕρῃ ἐν ἑαυτῷ τοσαύτην καὶ τοιαύτην ἀγάπην, οἵαν ἀξίζει ἡ ἐν τῷ Χριστῷ καὶ ἐν τῷ σταυρῷ αὐτοῦ ἀποκαλυφθεῖσα ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, τὸ μό-

---

[1] Ρωμ. 13,8. Γαλ. 5,14.

[2] Ἑβρ. 11,1. [3] Γαλ. 2,20. 2 Κορ. 5,7. [4] Γαλ. 3,8.

νον, ὅπερ δύναται νὰ πράξη ὁ εὐσεβὴς χριστιανὸς εἶναι νὰ παραδώση ἑαυτὸν ἐν πίστει εἰς χεῖράς τοῦ Θεοῦ, ἐπαφιέμενος εἰς Αὐτὸν πάντοτε καὶ ἐν πᾶσιν. Οὗτος εἶναι ὁ λόγος, δι᾽ ὃν προβάλλει συχνότερον καὶ ἐμφανέστερον ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Ἀπ. Παύλου ἡ πίστις παρὰ ἡ ἀγάπη. Οὐχ ἧττον εἰς τὴν ψυχήν του πάντοτε ἡ πίστις συνδέεται μετὰ τῆς ἀγάπης, ἐνίοτε δὲ καὶ μετὰ τῆς ἐλπίδος, ὥστε δὲν νοεῖται, κατ᾽ αὐτόν, ζωὴ πίστεως ἄνευ ἀγάπης ἢ ζωὴ ἀγάπης ἄνευ πίστεως. Ἐὰν παραβάλωμεν τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν πρὸς μίαν κινουμένην ἀτμομηχανήν, ὁ μηχανοδηγὸς εἶναι ἡ πίστις, ἡ δὲ ἀγάπη εἶναι ὁ ἀτμός. Διὰ τοῦτο εὔχεται ὁ Ἀπ. Παῦλος εἰς τοὺς χριστιανοὺς νὰ ἔχωσιν «ἀγάπην μετὰ πίστεως» [1] ἢ «θώρακα πίστεως καὶ ἀγάπης» [2] ἢ «ἀγάπην ἐκ καθαρᾶς καρδίας καὶ συνειδήσεως ἀγαθῆς καὶ πίστεως ἀνυποκρίτου» [3] καὶ πίστιν «δι᾽ ἀγάπης ἐνεργουμένην» [4].

Ἡ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπη κατὰ τὸν Ἀπ. Παῦλον. Ἡ ἠθικὴ διδασκαλία τοῦ Ἀπ. Παύλου περιστρέφεται πρωτίστως περὶ τὴν πρὸς ἀλλήλους ἀγάπην καὶ εἰς τὸ θέμα τοῦτο ἐπανέρχεται συχνότατα ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του, διότι ἐγνώριζεν ἐκ πείρας ὁ ἱδρυτὴς οὗτος καὶ διοργανωτὴς τόσων χριστιανικῶν κοινοτήτων ἀνὰ τὸν τότε γνωστὸν κόσμον πόσον ἀπαραίτητος εἶναι ἡ κατ᾽ ἐξοχὴν κοινωνικὴ ἀρετὴ τῆς ἀγάπης διὰ τὴν συντήρησιν καὶ αὔξησιν τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ διὰ τὴν τελειότητα τῶν ἐπὶ μέρους πιστῶν. Αἱ διχόνοιαι, αἱ διαιρέσεις, τὰ σχίσματα ἦσαν μία διαρκὴς ἀπειλὴ κατὰ τῆς ἑνότητος τῶν χριστιανῶν, διὰ τοῦτο ἐπανήρχετο συνεχῶς ὁ Ἀπόστολος εἰς τὸ θέμα τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης. Καὶ τὴν ἀγάπην ταύτην δὲν συνίστα ἐκ λόγων ἀλτρουϊσμοῦ καὶ ἀλληλεγγύης, ἀλλ᾽ ὡς ἀπαίτησιν αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν, τὸν ὁποῖον καὶ προέβαλλε πάντοτε ὡς ὑπογραμμόν, ἵνα μιμηθῶμεν τὴν πρὸς ἡμᾶς ἀγάπην Αὐτοῦ: «Περιπατεῖτε ἐν ἀγάπη, λέγει, καθὼς καὶ ὁ Χριστὸς ἠγάπησεν ἡμᾶς καὶ παρέδωκεν ἑαυτὸν ὑπὲρ ἡμῶν» [5]. «Ἕκαστος ὑμῶν τῷ πλησίον ἀρεσκέτω εἰς τὸ ἀγαθὸν πρὸς οἰκοδομήν· καὶ γὰρ ὁ Χριστὸς οὐχ ἑαυτῷ ἤρεσεν» [6] ἢ «προσλαμβάνεσθε ἀλλήλους καθὼς καὶ ὁ Χριστὸς προσελάβετο ἡμᾶς εἰς δόξαν Θεοῦ» [7] ἢ «καθὼς καὶ ὁ Κύριος ἐχαρίσατο ἡμῖν, οὕτω καὶ ὑμεῖς» [8]. Ἐκτὸς τοῦ παραδείγματος τοῦ Χριστοῦ ὑπενθυμίζει ἄλλοτε ὅλους ἐκείνους τοὺς θείους παράγοντας, οἵτινες συνδέουσι πρὸς ἀλλήλους πάντας τοὺς πιστοὺς εἰς ἓν σῶμα καὶ ὑποχρεοῦσιν αὐτοὺς νὰ ἀγαπῶσιν ἀλλήλους. Οἱ πιστοὶ εἶναι ἀδελφοὶ ἀλλήλων καὶ ἀποτελοῦσι μίαν οἰκογένειαν, διότι ἔχουσιν ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν Θεὸν καὶ Πατέρα [9], ἐνεπλήσθησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἁγίου Πνεύματος [10], ὁμολογοῦσι τὴν αὐτὴν πίστιν καὶ ἐβαπτίσθησαν ἐν τῷ αὐτῷ

---

[1] Ἐφ. 6,23. [2] 1 Θεσσ. 5,8. [3] 1 Τιμ. 1,5. [4] Γαλ. 5,6, [5] Ἐφ. 5,2. [6] Ρωμ. 15,2. [7] Ρωμ. 15,7. [8] Κολ. 3,13. - [9] Ἐφ. 4,6. [10] 1 Κορ. 12,13. Γαλ. 3,37.

βαπτίσματι [1], ἐκλήθησαν ἐν μιᾷ ἐλπίδι [2], ἐσθίουσι τὸν αὐτὸν ἄρτον κατὰ τὴν μετάληψιν τῆς θείας κοινωνίας [3] καὶ ἀπαρτίζουσι πάντες· ἓν σῶμα, οὗτινος κεφαλὴ μὲν εἶναι ὁ Χριστός, μέλη δὲ οἱ πιστοί. Ἐν τῷ Χριστῷ τελεσιουργεῖται ἡ ἑνότης τοῦ σύμπαντος, διότι ἐν αὐτῷ ἠθέλησεν ὁ Θεὸς «ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ, τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ ἐπὶ τῆς γῆς» [4] καὶ «ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ πάντα» [5]. Ὅπως ἐν τῇ δημιουργίᾳ εἶναι μοναδικὴ ἡ ἀποστολὴ τοῦ Κυρίου, οὕτως εἶναι καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Αὐτὸς εἶναι τῆς Ἐκκλησίας ἡ κεφαλή, ἐκ τῆς ὁποίας ὅλα τὰ μέλη τοῦ σώματος, οἱ πιστοί, προσλαμβάνουσι ζωὴν καὶ δύναμιν [6], ἵνα ἀναπτύξωσιν οὕτω τὰ ἰδιαίτερα προσόντα καὶ θέσωσι ταῦτα εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ συνόλου. Κατὰ τὸν Ἀπ. Παῦλον ἡ ζωὴ τοῦ χριστιανοῦ δὲν δύναται νὰ αὐξάνῃ καὶ νὰ τελειοποιῆται μεμονωμένως, ἀλλὰ μόνον, ὅταν ἐργάζηται οὗτος ὡς συνειδητὸν μέλος τοῦ σώματος τῶν πιστῶν. Ὅσον περισσότερον παρέχει τις ἑαυτὸν καὶ θυσιάζεται ὑπὲρ τοῦ συνόλου, τόσον τελειότερον πραγματοποιεῖ τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν καὶ αὐξάνει ὡς μέλος, ἐντεταγμένον εἰς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ: «ἐξ οὗ πᾶν τὸ σῶμα διὰ τῶν ἀφῶν καὶ τῶν συνδέσμων ἐπιχορηγούμενον καὶ συμβιβαζόμενον αὔξει τὴν αὔξησιν τοῦ Θεοῦ» [7] ἢ «τὴν αὔξησιν ποιεῖται εἰς οἰκοδομὴν ἑαυτοῦ ἐν ἀγάπῃ» [8]. Πόσον συνεταράσσετο ὁ μέγας οὗτος Ἀπόστολος ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τῆς εἰρήνης καὶ ἀγάπης καὶ ἀπὸ τοὺς διασπαστὰς τῆς ἑνότητος τῶν χριστιανῶν καταφαίνεται ἀπὸ τοὺς σκληροὺς καὶ ἀδιαλείπτους ἀγῶνάς του κατὰ τῶν Ἰουδαϊζόντων χριστιανῶν, ἐναντίον τῶν ὁποίων μετεχειρίσθη ὁ ἅγιος αὐτὸς ἀνὴρ δριμυτάτην γλῶσσαν, ἀποκαλῶν αὐτοὺς ὡς «κύνας, δολίους καὶ κακοὺς ἐργάτας, ψευδαποστόλους, κατατομήν» [9], διότι καὶ τὴν ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου διέστρεφον καὶ τὴν ἑνότητα καὶ ἀγάπην τῶν χριστιανῶν ἐτάραττον.

---

[1] Ἐφ. 4,4. [2] Ἐφ. 4,5.

[3] 1 Κορ. 10, 17: «ὅτι εἷς ἄρτος, ἓν σῶμα οἱ πολλοί ἐσμεν· οἱ γὰρ πάντες ἐκ τοῦ ἑνὸς ἄρτου μετέχομεν».

[4] Ἐφ. 1, 10. [5] Κολ. 1, 16.

[6] Ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Lightfoot (Colossians σελ. 198) ὁ Ἀπ. Παῦλος, ὁρμώμενος ἀπὸ τὰς γνώμας τῶν ἰατρῶν τῆς ἐποχῆς του περὶ τῆς κεφαλῆς, ὡς κέντρου πάσης κινήσεως καὶ ζωῆς ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι, χαρακτηρίζει τὸν Χριστὸν ὡς κεφαλὴν τοῦ σώματος τῶν πιστῶν. Ὁ Ἱπποκράτης γράφει τὰ ἀκόλουθα περὶ τῆς κεφαλῆς ἢ τοῦ ἐγκεφάλου: «Εἰδέναι δὲ χρὴ τοὺς ἀνθρώπους, ὅτι ἐξ οὐδενὸς ἡμῖν αἱ ἡδοναὶ γίγνονται καὶ αἱ εὐφροσύναι καὶ γέλωτες καὶ παιδιαὶ ἢ ἐντεῦθεν, ὅθεν καὶ λῦπαι καὶ ἀνίαι καὶ δυσφροσύναι καὶ κλαυθμοί... Καὶ ταῦτα πάσχομεν ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου πάντα... Καὶ ταῦτα νομίζω τὸν ἐγκέφαλον δύναμιν πλείστην ἔχειν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ» Ἱπποκρ. «περὶ ἱερῆς νόσου 17, 19.

[7] Κολ. 2, 19. [8] Ἐφ. 4, 16.

[9] 2 Κορ. 11,13. Φιλ. 3,2.

Ὁ Ἀπ. Παῦλος συνίστα μετ' ἐπιμονῆς ἀγάπην πρὸς ἀλλήλους εἰς τοὺς πιστοὺς τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν, διότι ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας εἶχε διΐδη ὅτι μόνον «ἡ ἀγάπη οἰκοδομεῖ»[1]. Οἱ λόγοι μας καὶ αἱ πράξεις μας τότε μόνον φέρουσιν ἀποτέλεσμα καὶ εἶναι ἐποικοδομητικοί, ὅταν ἐμπνέωνται ὑπὸ ἀγάπης πρὸς τοὺς ἄλλους. Πειθόμεθα εὐκόλως εἰς τὰς γνώμας καὶ τὰς συμβουλὰς ἐκείνων, οὓς συναισθανόμεθα, ὅτι τρέφουσι πρὸς ἡμᾶς ἀγάπην καὶ ἐξ ἀγάπης μᾶς ὁμιλοῦσιν. Ἐὰν σπανίζουσι τὰ ἐποικοδομητικὰ πράγματα σήμερον καὶ πάντοτε ἐκ τῆς ζωῆς, συμβαίνει τοῦτο, διότι λείπει ἡ ἀγάπη ἀπὸ τὴν ζωήν. Καὶ οἰκοδομεῖ ἡ ἀγάπη, διότι ἐκ φύσεως τείνει εἰς τὸ νὰ ἐξυπηρετῇ τοὺς ἄλλους καὶ ἔχει ὑπομονὴν καὶ ὑποχωρητικότητα καθ' ὅλας τὰς ἀντιδράσεις καὶ ἀντιξοότητας, τὰς ὁποίας συναντᾷ ἐν τῇ ὁδῷ της. Ἡ ἀγάπη οἰκοδομεῖ, διότι προσβλέπει μετ' ἐμπιστοσύνης πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ μετ' ἐνθουσιασμοῦ, πιστεύουσα, ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι ἔχουσιν ἀγάπην καὶ θέλουσι τὸ ἀγαθόν. Κατὰ τὸν μῦθον, ὅταν εἶπον εἰς τὴν ἀκτῖνα τοῦ φωτός, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐπισκεφθῇ καὶ θερμάνῃ καὶ τὰ ἀνήλια ὑπόγεια τῶν πτωχῶν, αὕτη ἔσπευσεν εἰς ὅλας τὰς ἀνηλίους καὶ σκοτεινὰς κατοικίας, ἀλλ' οὐδαμοῦ εὗρε σκότος, διότι ἁπλούστατα, ὅπου μετέβαινεν, ἐσκόρπιζεν ἅμα τῇ ἐμφανίσει της φῶς καὶ ζωήν. Οὕτω καὶ ἡ ἀγάπη φύσει καὶ αὐθορμήτως διαχέει πέριξ αὐτῆς ἀγάπην καὶ καλωσύνην, καὶ διὰ τοῦτο πάντοτε σώζει καὶ οἰκοδομεῖ. Καὶ οἰκοδομεῖ ἐπίσης, διότι καταργεῖ τὰς ἀνισότητας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ συντρίβει ὅλους τοὺς ἄλλους δεσμούς, ἵνα ἐμπνεύσῃ μόνον ἕνα δεσμὸν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, τὸν δεσμὸν τῆς ἀγάπης. Καὶ ὅταν σφυρηλατηθῇ ὁ δεσμὸς οὗτος τῆς ἀγάπης ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ, τότε πάντοτε γίνονται ἐποικοδομητικὰ καὶ σωτήρια ἔργα, ἐν ᾧ ἐὰν ἀφαιρέσῃ τις τὴν ἀγάπην, οὐδεὶς οἰκοδομεῖ οὔτε οἰκοδομεῖται, διότι ἡ ἀγάπη μόνον εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ θεμέλιον παντὸς καλοῦ ἔργου ἤ, ὅπως λέγει ἐπιγραμματικῶς πάλιν ὁ θεόπνευστος Παῦλος, αὕτη εἶναι «ὁ σύνδεσμος τῆς τελειότητος»[2]. Μετὰ τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ἀρετῶν, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ κατακοσμῶσι τοὺς ἐκλεκτοὺς καὶ ἠγαπημένους τοῦ Θεοῦ, προσθέτει: «ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις τὴν ἀγάπην, ὅ ἐστιν σύνδεσμος τῆς τελειότητος» ἤτοι, ὡς ἑρμηνεύει ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος: «οὐδὲν ἐκείνων ὄφελος, διαλύεται γὰρ πάντα ἐκεῖνα, ἐὰν μὴ μετ' ἀγάπης γίνηται· πάντα ἐκεῖνα αὕτη συσφίγγει· καὶ ὅπερ ἂν εἴπῃ ἀγαθόν, ταύτης ἀπούσης, οὐδέν ἐστι, ἀλλὰ διαρρεῖ»[3].

Καὶ ταῦτα πάντα, ἅτινα συνίστα ὁ Παῦλος εἰς τοὺς ἄλλους, ἐφήρμοζεν ὁ ἴδιος ἐν τῇ ζωῇ του, καταναλώσας αὐτὴν ὅλην εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἄλ-

---

[1] 1 Κορ. 8,1.

[2] Κολ. 3,14.

[3] Cat. Cram. τομ. 6ος σελ. 332.

λων καὶ εἰς τὴν μέριμναν ὑπὲρ αὐτῶν. Χαρὰ καὶ εὐχαρίστησίς του ἦτο ἡ αὐτοθυσία ὑπὲρ τῶν ἄλλων. «Ἐγὼ δὲ ἥδιστα δαπανήσω καὶ ἐκδαπανηθήσομαι ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ὑμῶν» [1]. Ἡ ζωή του ἦτο ἓν διαρκὲς καὶ καθημερινὸν μαρτύριον καὶ πολλάκις ηὔχετο νὰ ἀποθάνῃ, ἵνα ἴδῃ τὸν Χριστὸν ἐνωρίτερον, ἐν τούτοις προὐτίμα νὰ ζῇ ἀκόμη περισσότερον, ἵνα ὠφελήσῃ καὶ σώσῃ, ὅσον τὸ δυνατὸν περισσοτέρους [2]. Τὴν ἀπέραντον αὐτοῦ ἀγάπην πρὸς τοὺς ἄλλους μαρτυροῦσιν οἱ πλήρεις πόνου καὶ στοργῆς οὗτοι λόγοι, οἵτινες εἶναι ὀλίγα μόνον παραδείγματα τῶν ἀναριθμήτων παρομοίων ἐκδηλώσεων τοῦ μεγάλου Παύλου: «τὶς ἀσθενεῖ, λέγει, καὶ οὐκ ἀσθενῶ; τὶς σκανδαλίζεται καὶ οὐκ ἐγὼ πυροῦμαι» καὶ «τεκνία μου, οὓς πάλιν ὠδίνω μέχρις οὗ μορφωθῇ Χριστὸς ἐν ὑμῖν» καὶ «μάρτυς γάρ μοι ὁ Θεὸς ὡς ἐπιποθῶ πάντας ὑμᾶς ἐν σπλάγχνοις Χριστοῦ Ἰησοῦ» [3]. Ἡ ἐν Χριστῷ ζωὴ τοῦ Παύλου καὶ τὸ ἐν αὐτῷ ἅγιον Πνεῦμα εἶχον ἀνάψῃ ἄσβεστον φλόγα ἀγάπης πρὸς τοὺς ἄλλους εἰς τὴν καρδίαν του, τὴν ὁποίαν, ὡς λέγει ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος εἰς τὸ ἐγκώμιον τοῦ Παύλου ἐν τῷ τέλει τῆς ἑρμηνείας του τῆς πρὸς Ρωμ. ἐπιστολῆς «οὐκ ἄν τις ἁμάρτοι καρδίαν τῆς οἰκουμένης εἰπών, καὶ τῶν μυρίων πηγὴν ἀγαθῶν καὶ ἀρχὴν καὶ στοιχεῖον τῆς ἡμετέρας ζωῆς». Καὶ εἶχε τοιαύτην μεγάλην καρδίαν ὁ Ἀπόστολος οὗτος, διότι εἶχε πλοῦτον ἀγάπης, ἡ δὲ ἀγάπη ἔχει τὴν ἰδιότητα, ὅπως καὶ ἡ θερμότης, νὰ εὐρύνῃ πᾶν ὅ,τι κατακτήσῃ: «Καθάπερ γὰρ τὸ θερμὸν εὐρύνειν εἴωθε, λέγει πάλιν ὁ Χρυσόστομος, οὕτω καὶ ἡ ἀγάπη· θερμὸν γάρ τι χρῆμα ἡ ἀγάπη» [4].

6. Ο ΥΜΝΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

Ἐν 1 Κορ. 13.

Τὰ πνευματικὰ χαρίσματα καὶ αἱ ἔριδες τῶν Κορινθίων.

Εἰς τὰ κεφάλαια 12, 13 καὶ 14 τῆς πρώτης πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς, λαμβάνων ἀφορμὴν ὁ Ἀπ. Παῦλος ἀπὸ τὰς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Κορίνθου ἀναφυείσας ἔριδας καὶ διαιρέσεις λόγῳ τῆς διαφορᾶς καὶ ποικιλίας τῶν πνευματικῶν χαρισμάτων παρὰ τοῖς πιστοῖς, ὁμιλεῖ ἐκτενῶς περὶ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἑνότητος τῶν χριστιανῶν. Οἱ Ἕλληνες χριστιανοὶ τῆς Κορίνθου κατετρύχοντο ἀπὸ τὸ πατροπαράδοτον καὶ ἐθνικὸν ἐλάττωμα τῆς διχονοίας, ὅπερ διακρίνει καὶ συνταράσσει τὴν ἑλληνικὴν φυλὴν καθ' ὅλην τὴν τρισχιλιετῆ ἱστορίαν της ἀπ'

---

[1] Κορ. 12,15.

[2] Φιλ. 1,24.

[3] 2 Κορ. 12,29. Γαλ. 4,18. Φιλ. 1,8.

[4] Ἑρμ. 2 Κορ. 6,12 «τὸ στόμα ἡμῶν ἀνέῳγε πρὸς ὑμᾶς, Κορίνθιοι, ἡ καρδία ἡμῶν πεπλάτυνται» (Cat. Cram. τομ. 5 σελ. 391.

ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἕκαστος αὐτῶν εἶχεν ἰδιαίτερον πνευματικὸν χάρισμα, ὅπερ ὑπερεξετίμα καὶ ἐθεώρει ἀνώτερον τῶν ὑπὸ τῶν ἄλλων κατεχομένων χαρισμάτων. Τὰ διακρίνοντα δὲ αὐτοὺς χαρίσματα ἦσαν ἡ σοφία, ἡ γνῶσις, ἡ ἱκανότης περὶ τὸ προφητεύειν καὶ διδάσκειν μετ᾽ ἐμπνεύσεως καὶ ἐνθουσιασμοῦ, ἡ δύναμις τοῦ θαυματουργεῖν, ἡ γλωσσολαλία καὶ ἑξῆς. Ἡ ἅμιλλα καὶ αἱ ἀντιλογίαι πρὸς ἀλλήλους ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν καὶ χρησιμότητα τῶν διακρινόντων ἕκαστον πνευματικῶν τούτων χαρισμάτων ἐγίνοντο ἀφορμὴ ψυχρότητος, διαιρέσεων καὶ ἐχθροτήτων μεταξὺ αὐτῶν. Ὁ Ἀπ. Παῦλος προσπαθεῖ νὰ καταδείξῃ εἰς τοὺς Κορινθίους, ὅτι τὰ πνευματικὰ ταῦτα χαρίσματα ἀντὶ νὰ γίνωσιν ἀφορμὴ κακοῦ ἔπρεπε νὰ συνδέωσιν αὐτοὺς καὶ νὰ συντελῶσιν εἰς οἰκοδομὴν τοῦ σώματος τῶν πιστῶν, διότι ὅλα εἶχον τὴν αὐτὴν πηγήν, τὸν Θεόν, διενέμοντο ὑπὸ τῆς αὐτῆς θείας δυνάμεως, τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καὶ προωρίζοντο διὰ τὸν αὐτὸν σκοπόν, διὰ τὴν διακονίαν τῆς Ἐκκλησίας: «διαιρέσεις χαρισμάτων εἰσίν, τὸ δὲ αὐτὸ πνεῦμα· καὶ διαιρέσεις διακονιῶν εἰσιν, καὶ ὁ αὐτὸς κύριος· καὶ διαιρέσεις ἐνεργημάτων εἰσίν, ὁ δὲ αὐτὸς Θεός, ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα ἐν πᾶσιν»[1]. Ὅπως ὁ ἥλιος διὰ τῆς ζωογόνου αὐτοῦ θερμότητος συντελεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ἑκάστου σπόρου κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὰς ἰδιαιτέρας ἰδιότητάς του, οὕτω καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα γονιμοποιεῖ καὶ ἀναπτύσσει ἐν ἑκάστῃ ψυχῇ τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς ἕκαστον πιστὸν ἐμφυτευθέντα χαρίσματα. Διὰ τῆς ποικιλίας τῶν χαρισμάτων ἀντιμεπίζονται ἐπιτυχῶς αἱ ποικίλαι ἀνάγκαι τῆς Ἐκκλησίας. Αἱ προσωπικαὶ ὅθεν διακρίσεις λόγῳ τῶν ἰδιαιτέρων ἑκάστου πνευματικῶν χαρισμάτων δὲν ἐξαλείφονται ἐν τῇ νέᾳ κατὰ Χριστὸν ζωῇ καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Αὐτοῦ, ἀλλὰ διατηροῦνται καὶ ἀποβλέπουσιν εἰς τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον τῆς Ἐκκλησίας: «ἑκάστῳ δὲ δίδοται ἡ φανέρωσις τοῦ πνεύματος πρὸς τὸ συμφέρον. Ὧ μὲν γὰρ διὰ τοῦ πνεύματος δίδοται λόγος σοφίας, ἄλλῳ δὲ λόγος γνώσεως κατὰ τὸ αὐτὸ πνεῦμα, ἑτέρῳ δὲ πίστις ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι... πάντα δὲ ταῦτα ἐνεργεῖ τὸ ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πνεῦμα, διαιροῦν ἰδίᾳ ἑκάστῳ καθὼς βούλεται»[2]. Οἱ πιστοὶ διαφέρουσιν ἀλλήλων κατὰ τὰ ἰδιαίτερα πνευματικὰ χαρίσματα, ἀλλ᾽ ὅλοι ἔχουσιν ἀνάγκην ἀλλήλων καὶ εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν οἰκοδομὴν καὶ αὔξησιν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, τῆς Ἐκκλησίας.

Πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἀνάγκης ἑνότητος καὶ συνεργασίας μεταξὺ τῶν διαφόρων μελῶν τῆς Ἐκκλησίας παρὰ τὴν διαφορὰν καὶ ποικιλίαν τῶν χαρισμάτων ὁ Ἀπ. Παῦλος προσάγει καὶ χρησιμοποιεῖ ἀριστοτεχνικῶς τὴν γνωστὴν παρομοίωσιν τῆς κοινωνίας πρὸς τὸν ἀνθρώπινον ὀργανισμόν, τὴν ὁποίαν παρομοίωσιν, ὡς γνωστόν, πρῶτος ἐχρησιμοποίησεν ὁ Μενήνιος Ἀ-

---

[1] 1 Κορ. 12,4.

[2] 1 Κορ. 12, 7-11.

γρίππας κατὰ τὰς ἐμφυλίους διενέξεις τῶν Ρωμαίων[1]. Ἡ παρομοίωσις τοῦ ἀθροίσματος τῶν πιστῶν πρὸς σῶμα εἶναι συνηθεστάτη παρὰ τῷ Παύλῳ καὶ εἶναι ἐνδεικτικὸν καὶ τοῦτο τῆς σπουδαιότητος, ἣν ἀπέδιδεν εἰς τὴν ἑνότητα καὶ τὴν συνεργασίαν ἐν ἀγάπῃ, ἀλλ' ἐνταῦθα γίνεται λεπτομερὴς χρῆσις καὶ ἐφαρμογή[2]. Ἡ κοινωνία ὁμοιάζει πρὸς ζῶντα ὀργανισμόν, ἐν τῷ ὁποίῳ κυριαρχεῖ ὁ νόμος τῆς ἀμοιβαίας συμπαθείας καὶ ἀλληλοεξαρτήσεως. Οἱ Στωϊκοὶ ἰδίᾳ φιλόσοφοι ἐπρέσβευον ὡς δόγμα, ὅτι μεταξὺ τῶν ὄντων κυριαρχεῖ ὁ νόμος τῆς συμπαθείας τῶν ὅλων (conjuctio concentus, continuatio naturae), ὁ κυριαρχῶν ἐπίσης καὶ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ, ἐν τῇ ὁποίᾳ πάντες ὀφείλουσι νὰ συνεργάζωνται καὶ νὰ συμπληρῶσιν ἀλλήλους. «Γεγόναμεν πρὸς συνεργασίαν, λέγει ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὡς πόδες, ὡς χεῖρες, ὡς βλέφαρα, ὡς οἱ στοῖχοι τῶν ἄνω καὶ κάτω ὀδόντων· τὸ οὖν ἀντιπράσσειν ἀλλήλοις παρὰ φύσιν»[3]. Αὐτὰς τὰς ἁπλᾶς ἀληθείας ἐπιζητεῖ ὁ Ἀπ. Παῦλος νὰ ὑπομνήσῃ καὶ νὰ τονίσῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας χριστιανοὺς τῆς Κορίνθου, τὰς ὁποίας ἀσφαλῶς ἐγνώριζον, διότι ἦσαν πολὺ προηγμένοι ὡς πρὸς τὴν παιδείαν καὶ τὴν κατὰ κόσμον σοφίαν. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι ἄψυχον σῶμα, συγκείμενον ἀπὸ ὅμοια καὶ ἴσα μέρη, ὅπως εἷς σωρὸς ἄμμου σύγκειται ἀπὸ ἴσους καὶ ὁμοίους κόκκους ἄμμου, ἀλλ' εἶναι εἷς ζῶν ὀργανισμὸς ἑνιαῖος, ἐν τῷ ὁποίῳ οὐδὲν μέλος εἶναι παρόμοιον πρὸς τὸ ἄλλο, ἀλλ' ὅλα ἐκπληροῦσιν ὡρισμένην λειτουργίαν ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ συνόλου. Ὅπως, ἐὰν ἓν μέλος στασιάσῃ καὶ δὲν ἐκπληρώσῃ τὴν ἰδιάζουσαν εἰς αὐτὸ λειτουργίαν ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ ὀργανισμῷ, καὶ αὐτὸ φθείρεται καὶ ἀφανίζεται καὶ τὸ ὅλον σῶμα βλάπτει[4], οὕτω συμβαίνει καὶ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ἄτομα τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας: «Εἴτε πάσχει ἓν μέλος, συμπάσχει πάντα τὰ μέλη· εἴτε δοξάζεται ἓν μέλος, συγχαίρει πάντα τὰ μέλη· ὑμεῖς δὲ ἐστε σῶμα Χριστοῦ καὶ μέλη ἐκ μέρους»[5]. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχωσιν ὅλοι τὸ αὐτὸ χάρισμα ἢ εἷς ὅλα τὰ χαρίσματα μαζί, διότι τότε δὲν θὰ ὑφίστατο ἡ Ἐκκλησία ὡς σῶμα οὔτε θὰ εἶχεν ἀνάγκην νὰ ἐντάξῃ τις ἑαυτὸν ἐντὸς τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, διότι, ὡς ἔχων ὅλα τὰ χαρίσματα, θὰ ἦτο αὐτάρκης καὶ ἀνενδεὴς τῶν ἄλλων: «Ὥσπερ γὰρ τὸ σῶμα διὰ τοῦτό ἐστι σῶμα,

---

[1] Παρὰ Λιβίῳ 11, 32.

[2] Πρβλ. Ρωμ. 12,4,5. Ἐφ. 4,16. 5,30.

[3] Μαρκ. Αὐρ. 11,1.

[4] Πρβλ καὶ ὅσα σχετικὰ λέγει ὁ Σωκράτης ἐν Ξεν. Ἀπομν. Β, ΙΙΙ, 8: «Νῦν μὲν γὰρ οὕτως ἔφη (ὁ Σωκράτης) διάκεισθον, ὥσπερ εἰ τὼ χεῖρε, ἃς ὁ Θεὸς ἐπὶ τῷ συλλαμβάνειν ἀλλήλοιν ἐποίησεν, ἀφεμένω τούτου τράποιντο πρὸς τὸ διακωλύειν ἀλλήλω, ἢ εἰ τώ πόδε θείᾳ μοίρᾳ πεποιημένω πρὸς τὸ συνεργεῖν ἀλλήλοιν, ἀμελήσαντε τούτου ἐμποδίζοιεν ἀλλήλω. Οὐκ ἂν πολλὴ ἀμαθίη εἴη καὶ κακοδαιμονία τοῖς ἐπ' ὠφελείᾳ πεποιημένοις ἐπὶ βλάβῃ χρῆσθαι;»

[5] 1 Κορ. 12,26.

ἐπειδὴ ἐκ διαφόρων συνέστηκε μελῶν, οὕτω καὶ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τοῦτ' ἔστι τὴν ἐκκλησίαν, τοῦτο εἶναι ποιεῖ σῶμα, ἡ διαφορὰ τῶν χαρισμάτων καὶ τῶν διακονιῶν... αὐτὸ τὸ ποιοῦν ἐκείνοις πρόφασιν μικροψυχίας τὸ εἶναι διάφορα τὰ χαρίσματα, αὐτὸς (ὁ Παῦλος) εἰς πρόφασιν ἑνώσεως λαμβάνει»[1]. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἡ Ἐκκλησία ὡς σῶμα ἄνευ τῆς διαφοροποιήσεως τῶν μελῶν κατὰ τὰ ἰδιαίτερα ἑκάστου χαρίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων παράγονται καὶ τὰ διάφορα ἀξιώματα καὶ αἱ διακονίαι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Οὕτως ὁ Θεὸς κατέστησεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἄλλους ἀποστόλους, ἄλλους προφήτας, ἄλλους διδασκάλους, ἄλλους εὐαγγελιστάς, ἄλλους ποιμένας, ἄλλους ἑρμηνευτάς, ἄλλους ἱκανοὺς ἐνεργείας ἰαμάτων καὶ ἑξῆς: «μὴ πάντες ἀπόστολοι; μὴ πάντες προφῆται; μὴ πάντες διδάσκαλοι; μὴ πάντες δυνάμεις; μὴ πάντες χαρίσματα ἔχουσιν ἰαμάτων; μὴ πάντες γλώσσαις λαλοῦσιν; μὴ πάντες διερμηνεύουσιν»[2];

Οἱ Κορίνθιοι ὤφειλον νὰ εὐχαριστῶσι καὶ νὰ δοξάζωσι τὸν Θεόν, διότι ἠξίωσεν αὐτοὺς «μὴ ὑστερεῖσθαι ἐν μηδενὶ χαρίσματι»[3], ἀλλὰ τὰ χαρίσματα ταῦτα καὶ μάλιστα ἡ σοφία καὶ αἱ γνώσεις εἶχον καταστήση αὐτοὺς ἀλαζόνας καὶ πεφυσιωμένους, ὥστε ἐφέροντο μετὰ περιφρονήσεως πρὸς τοὺς κεκτημένους μικρότερα χαρίσματα ἢ ἐστερημένους παντάπασι τοιούτων. Ὁ Ἀπ. Παῦλος δὲν θέλει νὰ μειώσῃ τὸν ζῆλόν των διὰ τὰ ἔκτακτα πνευματικὰ χαρίσματα, τοὐναντίον μάλιστα παρακινεῖ αὐτοὺς εἰς τὸ νὰ ἐπιζητῶσι τὰ ἀνώτερα χαρίσματα, λέγων: «ζηλοῦτε δὲ τὰ χαρίσματα τὰ κρείττονα»[4]. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ κτῆσις τοιούτων ἐκτάκτων πνευματικῶν χαρισμάτων οὔτε δυνατὴ εἰς πάντα χριστιανὸν εἶναι, οὔτε ἀποτελεῖ ἀσφαλῆ ὁδὸν πρὸς τὸν τέλειον κατὰ Χριστὸν βίον, ὡς δεικνύει τὸ παράδειγμα πολλῶν ἐπηρμένων διὰ τὰ χαρίσματά των Κορινθίων, διὰ τοῦτο ὑποδεικνύει μίαν ἀνωτέραν, ἀσφαλεστέραν καὶ προσιτὴν εἰς πάντα χριστιανὸν ὁδὸν πρὸς τὸν τέλειον βίον, τὴν ὁδὸν τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον: «Καὶ ἔτι καθ' ὑπερβολὴν ὁδὸν ὑμῖν δείκνυμι» λέγει ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ ὕμνου, ἔνθα καθ' ὑπερβολὴν ὁδὸς ἢ ἀνωτέρα ὁδὸς χαρακτηρίζεται ἡ ὁδὸς τῆς ἀγάπης. Οὕτως ὁ ὕμνος τῆς ἀγάπης συνδέεται στενῶς πρὸς τὰ περὶ πνευματικῶν χαρισμάτων λεχθέντα ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου, διότι ἐν αὐτῷ ἐξαίρεται ἡ ἀξία τῆς ἀγάπης ὑπεράνω ὅλων τῶν χαρισμάτων, τὰ ὁποῖα, λειπούσης τῆς ἀγάπης οὐδεμίαν ὠφέλειαν προσπορίζουσιν εἰς τὸν κάτοχόν των.

---

[1] Ἱερὸς Χρυσ. εἰς 1 Κορ. 12,19 (Cat. Cram. τομ. 5, σελ. 238).
[2] 1 Κορ. 12,29.
[3] 1 Κορ. 1,7.
[4] 1 Κορ. 12,31.
[5] 1 Κορ. 13,1.

Λογοτεχνικὴ ἀξία τοῦ ὕμνου τῆς ἀγάπης καὶ ἄλλα γνωρίσματα αὐτοῦ.

Ἐὰν ἐπεχείρει τις νὰ ἐκφράσῃ συντόμως ποῖον εἶναι τὸ νόημα τοῦ θαυμασίου αὐτοῦ ὕμνου τῆς ἀγάπης, θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ, ὅτι ἐν αὐτῷ ἐξαίρεται μετὰ ποιητικοῦ λυρισμοῦ ἡ κεντρικὴ αὕτη χριστιανικὴ ἀλήθεια, ὅτι ζωὴ χριστιανικὴ καὶ ζωὴ ἐν ἀγάπῃ εἶναι ταυτόσημοι καὶ συμπίπτουσι, διότι ἀληθὴς χριστιανικὴ ζωὴ ἄνευ ἀγάπης δὲν ὑπάρχει καὶ τὸ μέτρον τῆς χριστιανικότητος καὶ τελειότητος ἑκάστου χριστιανοῦ εἶναι τὸ μέτρον τῆς ἀγάπης του πρὸς τὸν πλησίον. Καὶ ἀνάλογον πρὸς τὸ ὑψηλὸν τοῦτο θέμα εἶναι καὶ τὸ λογοτεχνικὸν κάλλος τοῦ ὕμνου πρὸς τὴν ἀγάπην. Τὸ θέμα ἐμπνέει τὸν οὐρανοβάμονα Παῦλον εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε χωρὶς νὰ εἶναι ρήτωρ ἢ ποιητὴς καὶ ψαλμωδός, μόλις ἐπιλαμβάνεται τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀνωτέρων πλεονεκτημάτων τῆς ἀγάπης, ἐνθουσιᾷ καὶ συντάσσει ἓν ἀνυπερβλήτου κάλλους ποιητικὸν πεζογράφημα, ἐφάμιλλον πρὸς τὰ ὡραιότερα τεμάχια τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας. Ἐν τῷ ὕμνῳ τῆς ἀγάπης ἔχομεν ἓν ὑπέροχον πρότυπον μιᾶς ρητορικῆς τῆς καρδίας, ἀλλὰ μιᾶς ἐνθουσιώδους καὶ ἐξ ἀγάπης φλεγομένης καρδίας. Καὶ ἓν βασικὸν γνώρισμα τοῦ ποιητικοῦ τούτου πεζογραφήματος εἶναι, ὅτι προσωποποιεῖ τὴν ἀγάπην καὶ οὕτως ὁ λόγος ἀποκτᾷ ἰδιαιτέραν ἀσυνήθη ζωηρότητα, ἥτις ἐπαυξάνει διὰ τῆς χρήσεως τοῦ ρηματικοῦ ὕφους, ἤτοι διὰ τῆς χρήσεως ἀλλεπαλλήλων ρημάτων εἰς μικρὰς ἀσυνδέτους προτάσεις. Ὁ Marcus Dods παραλληλίζων τοὺς στίχους 4-7 τοῦ ὕμνου τῆς ἀγάπης ὑπὸ τοῦ Παύλου πρὸς τοὺς στίχους 197 d. τοῦ Συμποσίου τοῦ Πλάτωνος, ἐν τοῖς ὁποίοις ἐκθειάζονται αἱ ἀρεταὶ τοῦ θείου Ἔρωτος, λέγει, ὅτι, ἂν καὶ ἀπίθανον, δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχεν ἀναγνώσει ὁ Παῦλος τὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος[1]. Ἀλλὰ μία ἀκριβῶς οὐσιώδης διαφορὰ ὡς πρὸς τὸ ὕφος μεταξὺ τῶν παραλληλιζομένων τεμαχίων εἶναι, ὅτι ὁ Παῦλος μεταχειρίζεται διαρκῶς ρήματα ἐν τῷ ὕμνῳ του, ἐν ᾧ ὁ Πλάτων ἀντιθέτως μόνον ὀνόματα κατὰ τὴν τεχνητὴν ρητορικότητα τοῦ Γοργίου καὶ τῶν ὁμοίων του. Παραθέτομεν ἐνταῦθα ἀμφότερα τὰ παραλληλιζόμενα τεμάχια πρὸς διαπίστωσιν τῆς τοιαύτης διαφορᾶς εἰς τὸ ὕφος των, ὅτι δηλ. εἰς τὸ ἓν μὲν κυριαρχεῖ τὸ ρηματικόν, εἰς τὸ ἄλλο δὲ τὸ ὀνοματικὸν ὕφος:

1 Κορ. 13, 4-7: «Ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ, χρηστεύεται· ἡ ἀγάπη οὐ ζηλοῖ, ἡ ἀγάπη οὐ περπερεύεται, οὐ φυσιοῦται, οὐκ ἀσχημονεῖ, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, οὐ παροξύνεται, οὐ λογίζεται τὸ κακόν, οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ, συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ· πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει. Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει».

---

[1] Marcus Dods, the first Epistle to the Corinthians (the expositor's Bible) σελ. 299.

Πλάτ. Συμπ. 197 d: «Οὗτος δὲ (ὁ Ἔρως) ἡμᾶς ἀλλοτριότητος μὲν κενοῖ, οἰκειότητος δὲ πληροῖ, τὰς τοιάσδε ξυνόδους μετ᾽ ἀλλήλων πάσας τιθεὶς ξυνιέναι, ἐν ἑορταῖς, ἐν χοροῖς, ἐν θυσίαις γιγνόμενος ἡγεμών· πρᾳότητα μὲν πορίζων, ἀγριότητα δὲ ἐξορίζων· φιλόδωρος εὐμενείας, ἄδωρος δυσμενείας· ἵλεως, ἀγαθός, θεατὸς σοφοῖς, ἀγαστὸς θεοῖς· ζηλωτὸς ἀμοίροις, κτητὸς εὐμοίροις· τρυφῆς, ἁβρότητος, χλιδῆς, χαρίτων, ἱμέρου, πόθου πατήρ· ἐπιμελὴς ἀγαθῶν, ἀμελὴς κακῶν· ἐν πόνῳ, ἐν φόβῳ, ἐν πόθῳ, ἐν λόγῳ κυβερνήτης, ἐπιβάτης, παραστάτης τε καὶ σωτὴρ ἄριστος· ξυμπάντων θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων κόσμος· ἡγεμὼν κάλλιστος καὶ ἄριστος, ᾧ χρὴ ἕπεσθαι πάντα ἄνδρα ἐφυμνοῦντα καλῶς, ᾠδῆς μετέχοντας, ἣν ᾄδει θέλγων πάντων θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων νόημα» [1].

Καὶ θεολόγοι καὶ φιλόλογοι ἔχουσιν ὁ εἷς κάλλιον τοῦ ἄλλου ἐξάρη τό τε ὑψηλὸν περιεχόμενον καὶ τὸ ἄφθαστον λογοτεχνικὸν κάλλος τοῦ ὕμνου τῆς ἀγάπης ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Παύλου ἐν 1 Κορ. 13. Ὁ Harnack λέγει, ὅτι ὁ ὕμνος οὗτος εἶναι τὸ βαθύτερον καὶ μεγαλείτερον καὶ ἰσχυρότερον ἐξ ὅλων, ὅσα ὁ Ἀπ. Παῦλος ἔγραψεν. «Ἐν τῷ μέσῳ ἑνὸς πολιτισμοῦ, διακρινομένου διὰ τὰς διανοητικὰς αὐτοῦ τάσεις καὶ περιβαλλομένου συγχρόνως ἀπὸ μυστήρια καὶ τελετάς, ὁ Ἀπ. Παῦλος ἐξέφρασε τὴν θεμελιώδη σκέψιν τοῦ Ἰησοῦ περὶ τῆς τοῦ πλησίον ἀγάπης εἰς συναρπαστικὸν τόνον καὶ εἰς μίαν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν πᾶς ἠδύνατο νὰ ἐννοῇ. Ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη εἶναι τὸ κάλλιστον ἐν τῷ κόσμῳ, διότι αὕτη μένει καὶ εἶναι αἰωνία· αὕτη ἵσταται ὑπεράνω τῶν χαρισμάτων καὶ τῶν γνώσεων, τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ ἀποκτήσωμεν, καὶ ἔχει θέσιν πλησίον ἢ μᾶλλον ὑπεράνω τῶν θρησκευτικῶν ἀρετῶν τῆς πίστεως καὶ ἐλπίδος. Οὕτως ἀποκαλύπτεται ἡ ἁπλῆ καὶ ἀχρωμάτιστος ἠθικὴ ὡς ἡ οὐσία τῆς θρησκείας. Ὅπως παρ᾽ αὐτῷ τῷ Ἰησοῦ, οὕτω καὶ παρὰ τῷ Παύλῳ ἡ θρησκεία καταβιβάζεται ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἐν τῷ ἀνθρω-

---

[1] Ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης εἰς ἑπτὰ γραμμὰς ὁ Ἀπ. Παῦλος ἔχει δέκα ἕξ ρήματα, ἐν ᾧ ὁ Πλάτων εἰς δέκα πέντε γραμμὰς ἔχει μόνον τέσσαρα ρήματα. Ἡ ὁμοιότης μεταξὺ τῶν δύο τεμαχίων ἔγκειται εἰς τὸ ποιητικὸν πάθος καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸν ἀμφοτέρων τῶν μεγάλων τούτων πνευμάτων διὰ τὸ ὑπ᾽ αὐτῶν ἐξυμνούμενον θέμα. Τὸ πάθος καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ διάφορα ρητορικὰ σχήματα καὶ ἀπὸ τὰς ἀσυνδέτους μικρὰς προτάσεις. Ὁ Συκουτρῆς ἐν τῷ προμνημονευθέντι ἔργῳ του περὶ τοῦ ἀνωτέρω τεμαχίου τοῦ Συμποσίου γράφει: «Ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει τὸν φραστικὸν τρόπον τοῦ Γοργίου εἶναι κυρίως ὕφος κατ᾽ ἐπικράτησιν ὀνοματικόν, ὄχι ρηματικόν. Ἀποφεύγει δηλαδὴ τὴν χρῆσιν τῶν ρημάτων (εἰς ὅλον τὸ δεύτερον μέρος τοῦ λόγου ἔχομεν ἕνα ἐστὶν μόνον καὶ τὰ κενοῖ-πληροῖ, χρή-ᾄδει· ἀντὶ ρημάτων προτιμῶνται ἐπίθετα ἢ μετοχαὶ ποὺ ἐκφράζουν τὴν ἐνέργειαν ὡς ἰδιότητα) καὶ γενικῶς ὅλων τῶν λέξεων ποὺ ἐκφράζουν ἀκριβεῖς λογικὰς σχέσεις, τῶν ἐπιρρημάτων, τοῦ ἄρθρου, τῶν συνδέσμων κ.τ.λ.».

πίνῳ καὶ ἀναγκαίῳ χωρὶς νὰ παραβλάπτηται ἡ θειότης αὐτῆς» [1]. Τὸ λογοτεχνικὸν κάλλος τοῦ ὕμνου τῆς ἀγάπης τοποθετεῖ αὐτόν : «μεταξὺ τῶν ὡραιοτέρων τεμαχίων τῶν ἁγίων Γραφῶν, λέγει ὁ Plummer, ἢ τῇ ἀληθείᾳ, καὶ οἱωνδήποτε συγγραμμάτων... Τὸ τεμάχιον τοῦτο εἶναι μία ἐμπνευσμένη προφητεία, δυναμένη νὰ τιτλοφορηθῇ διὰ τοῦ τίτλου, ὃν φέρει ὁ 44ος ψαλμὸς «ᾠδὴ ὑπὲρ τοῦ ἀγαπητοῦ» [2]. Ἐκ τοῦ θαυμασίου χαρακτηρισμοῦ τοῦ ὕμνου τούτου παρὰ τοῦ διακεκριμένου Ἑλληνιστοῦ Ed. Norden παραθέτομεν τὰ ἀκόλουθα : «οἱ δύο ἐκεῖνοι ὕμνοι τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν [3] καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον (Ρωμ. 8,31. καὶ 1 Κορ. 13), ἐχάρισαν πάλιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, κἄτι, ὅπερ αὕτη εἶχεν ἀπολέσῃ ἀπὸ αἰώνων, τὴν ἐσωτερικότητα καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν, ὃν ἐδοκίμαζεν ὁ ἐπόπτης ἐν τῇ μακαρίᾳ ἑνώσει μετὰ τοῦ Θεοῦ, ὃν ἐνθουσιασμὸν ἀπαντῶμεν ἐν παρομοίᾳ ἁγιότητι εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ διὰ τελευταίαν φορὰν εἰς τὸν Κλεάνθην. Ποίαν ἄραγε ἀπήχησιν εἶχεν ἡ γλῶσσα αὕτη εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι εἶχον συνηθίσει νὰ τέρπωνται μὲ τὴν πλαδαρὰν φλυαρίαν τῶν σοφιστῶν! Εἰς τὰ τεμάχια ταῦτα τὸ λεκτικὸν τοῦ Παύλου ἔχει φθάσῃ εἰς τὰ ὕψη τοῦ πλατωνικοῦ Φαίδρου...» [4].

Ἀλλὰ πῶς ὁ Ἀπ. Παῦλος ἐσχημάτισε τοιαύτην ὑψηλὴν ἰδέαν περὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, ἣν μετὰ τοσαύτης δυνάμεως καὶ τόσον φλογεροῦ ἐνθουσιασμοῦ περιγράφει ἐν τῷ ὕμνῳ του πρὸς ταύτην; Πολλοὶ ἑρμηνευταὶ ὀρθῶς ὑποστηρίζουσιν, ὅτι εἰς τὴν τοιαύτην ἐκτίμησιν καὶ ἀγάπην τῆς ἀγάπης ἐνεπνεύσθη ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὁποίου καὶ ὁ βίος ἐπὶ τῆς γῆς κατηναλώθη ὅλος εἰς ἔργα ἀγάπης πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἡ διδασκαλία του συνεχῶς περιεστρέφετο περὶ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίον. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Ἀπ. Παῦλος εἶχε λεπτομερῆ γνῶσιν τοῦ ἐπιγείου βίου τοῦ Κυρίου ἐκ διηγήσεων τῶν Ἀποστόλων, τῶν πρώτων χριστιανῶν καὶ τῶν ἀμέσων συνεργατῶν του, τοῦθ' ὅπερ εἶναι πολὺ φυσικόν, διότι ἀσφαλῶς ὁ Παῦλος, ὁ ὁποῖος κέντρον τῆς ζωῆς του εἶχε τὸν Χριστόν, θὰ ἤθελε νὰ ὁμιλῶσιν ὅλοι καὶ νὰ μάθῃ καὶ αὐτὸς πῶς ὁ Χριστὸς αὐτός, τὸ ἴνδαλμα καὶ ἡ λατρεία του, ἔζησεν ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ἄνθρωπος καὶ πῶς ἐφέρετο πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Θὰ εἶχεν ἐπίσης τὴν περιέργειαν νὰ μάθῃ καὶ θὰ ἐπληροφορήθη πᾶν ὅ,τι εἶχε σχέσιν πρὸς τὴν παράστασιν καὶ ἐμφάνισιν

---

[1] A. Harnack: «Das hohe Lied des Apostels Paulus von der Liebe (1 Kor. 13). und seine religions — geschichtliche Bedeutung». Sitzungsberichte der Königlichen Akademie der Wissenschaften» 1911. Bd. 1. S. 161 f.

[2] Alfred Plummer, first Epistle of St. Paul to the Cor, (Internat. Crit. Comm.) σελ. 285.

[3] Ἡμεῖς ἀνωτέρω ἐν τῷ οἰκείῳ μέρει ἐδέχθημεν, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους.

[4] Ed. Norden, die Antike Kunstprosa, 2 Bd. S. 509.

τοῦ Κυρίου, τὰς κινήσεις του, τοὺς καθημερινοὺς κόπους, τὴν ὑπομονὴν καὶ μακροθυμίαν του, τὴν ἀπέραντον στοργήν του ὑπὲρ τῶν ταπεινῶν καὶ τῶν ἁμαρτωλῶν, καὶ δι᾽ ὅλων τούτων ὡς καὶ δι᾽ ἐμπνεύσεως ἄνωθεν ἐσχημάτισε τὴν πεποίθησιν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ὑπῆρξεν ἐπὶ τῆς γῆς ἡ ἐνσάρκωσις τῆς ἀπολύτου ἀγάπης. Ἐντεῦθεν κατενόησεν, ὅτι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον εἶναι θεῖον πρᾶγμα, μόνη ἱκανὴ νὰ ἐξομοιώσῃ τὸν χριστιανὸν πρὸς τὸν Χριστόν: «Πολλοί, λέγει ὁ Plummer, δέχονται ὡς μαρτυρίαν τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως τοῦ βίου καὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Ἰησοῦ ἐκ μέρους τοῦ Παύλου τὴν θαυμασίαν ταύτην ἀνάλυσιν τῆς φύσεως καὶ τῶν ἰδιοτήτων τῆς ἀγάπης. Ἐὰν ἐν τῷ ὕμνῳ τούτῳ ἀντὶ τῆς λέξεως ἀγάπη θέσωμεν τὴν λέξιν Ἰησοῦς, ἀμέσως ὁ πανηγυρικὸς οὗτος τῆς ἀγάπης μεταβάλλεται εἰς μίαν ἁπλῆν καὶ τελείαν περιγραφὴν τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ» [1]. Ὑμνῶν λοιπὸν τὴν ἀγάπην ὁ Παῦλος, ὑμνεῖ τὸν Ἰησοῦν καὶ διακηρύττων, ὅτι ἄνευ ἀγάπης δὲν εἶναι τίποτε ὁ χριστιανός, διακηρύττει, ὅτι ἄνευ τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ ψυχῇ του εἶναι μηδέν.

Ἀλλ᾽ αἱ σκέψεις αὗται δὲν ἄγουσιν ἡμᾶς εἰς τὴν παρὰ πολλῶν ὑποστηριζομένην ἄποψιν, ὅτι ἐν τῷ προκειμένῳ ὕμνῳ δὲν πρόκειται περὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, ἀλλὰ περὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν; Ὑπάρχουσι πράγματι τρεῖς ἀπόψεις ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἐξ ὧν ἡ μία μὲν εἶναι, ὅτι πρόκειται ἁπλῶς περὶ τῆς ἀγάπης, ἄνευ ἀναφορᾶς τινος πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, ἡ δευτέρα δέ, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν, τοὐλάχιστον ἀπὸ τοῦ στιχ. 7 καὶ ἑξῆς, καὶ ἡ τρίτη, ἣν δεχόμεθα καὶ ἡμεῖς, ὅτι θέμα τοῦ ὕμνου εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον [2]. Ὁ Reitzenstein, ὅστις ἠσχολήθη ἰδιαιτέρως περὶ τὴν ἀνάλυσιν· τοῦ ὕμνου τούτου ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς σχέσεώς του πρὸς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὰς θρησκευτικὰς τάσεις καὶ παραστάσεις τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων [3], φρονεῖ, ὅτι ἐν ἀρχῇ μὲν (στιχ. 4-6) ὁ Ἀπ. Παῦλος ἔχει ὑπ᾽ ὄψιν τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην, ἀκολούθως ὅμως προχωρεῖ εἰς τὸ κύριον θέμα του, εἰς τὴν πρὸς τὸν Θεὸν

---

[1] Ἐνθ. ἀν. σελ. 286.

[1] Οἱ ἀρχαῖοι ἑρμηνευταὶ ὁμοίως δέχονται πάντες, ὅτι ἐν τῷ ὕμνῳ ὁ λόγος εἶναι περὶ τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης. Οὕτως ὁ Θεοδώρητος ἐν 1 Κορ. 13, 13. «ἡ δὲ ἀγάπη ἐκεῖ μᾶλλον ἔχει τὸ κράτος, τῶν παθῶν παυομένων»· Ἱεροῦ Φωτίου εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον: «τότε γὰρ ὡς ἀληθῶς (ἐν τῇ ἄλλῃ ζωῇ) τοῖς ἁγίοις τὸ εἰρηνικὸν καὶ φιλάλληλον καθαρὸν καὶ ἀστασίαστον». Ἐπίσης Θεοδώρου Μοψουεστίας εἰς 1 Κορ. 13,2: «λέγει τοίνυν ὅτι κἂν πάσας εἰδῶ τὰς τῶν ἀνθρώπων φωνάς, πρὸς δὲ τούτοις καὶ τὰς τῶν ἀοράτων δυνάμεων, τὴν δὲ περὶ τὸν πέλας ἀγάπην μὴ ἔχω, τῶν ἀψύχων ὀργάνων οὐδὲν διενήνοχα».

[2] Reitzenstein R. «die Formel: Glaube, Liebe, Hoffnung, bei Paulus. Nachrichten von der Kön. Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen, Philol. - hist. Kl. 1919 σελ. 367.— Τοῦ αὐτοῦ: die hellenistischen Mysterienreligionen, 3 Auff 1927 σελ. 383.—ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ: Historia Monachorum und Historia Lausiaca, 1916. σελ. 100 κ.ἑ.

ἀγάπην, εἰς τὴν ὁποίαν μόνον προσήκουσιν οἱ ἐν τῷ τέλει χαρακτηρισμοί, ὅτι εἶναι αἰωνία καὶ μένει πέραν τῆς παρούσης ζωῆς, τοῦθ' ὅπερ δὲν δύναται νὰ λεχθῇ διὰ τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην. Ὁ Harnack, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, εἶναι τῆς γνώμης, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης. Ὁ Nygren φρονεῖ ὅτι δὲν πρέπει νὰ τεθῇ τὸ ζήτημα, ἂν πρόκειται περὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν ἢ περὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον ἐν τῷ ὕμνῳ, διότι διὰ τὸν Ἀπ. Παῦλον ἡ ἀγάπη ἔχει ἰδίαν αὐθυπόστατον ἀξίαν, ἄνευ ἀναφορᾶς τινος πρὸς τὸ ἀντικείμενόν της καὶ εἶναι μία, ἡ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἀπορρέουσα καὶ ἐκχυνομένη ἐν ταῖς καρδίαις τῶν πιστῶν (Ρωμ. 5,5). Ἡ θεία αὕτη ἀγάπη εἶναι ἡ ὑπόθεσις τοῦ ὕμνου καὶ περὶ ταύτης λέγεται, ὅτι μένει καὶ «οὐδέποτε ἐκπίπτει». Ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη ἡμῶν δὲν εἶναι ἀνθρωπίνη, ἀλλὰ θεία ἀγάπη, διότι ἀπορρέει ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ ἔχει τὰ γνωρίσματα τῆς θείας ἀγάπης, τὰ ὁποῖα δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἡ ἀνθρωπίνη ἀγάπη[1]. Ὁ Lietzmann ἐπίσης φρονεῖ, ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ γίνηται διάκρισις μεταξὺ ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον. Ὁ Ἀπ. Παῦλος μίαν ἀγάπην γνωρίζει, τὴν ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐκχυνομένην διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐξ οὗ καὶ χαρακτηρίζεται αὕτη «ἀγάπη τοῦ Πνεύματος» ἐν Ρωμ. 15, 30 Ἡ ἀγάπη αὕτη ἀποτελεῖ συστατικὸν πλέον στοιχεῖον τῆς χριστιανικῆς προσωπικότητος καὶ ἀντικείμενον αὐτῆς δύναται νὰ εἶναι εἴτε ὁ Θεός, εἴτε ὁ πλησίον. Ἀμφότεραι, καὶ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη καὶ ἡ πρὸς τὸν πλησίον, εἶναι ἁπλῶς διάφοροι ἐκφράσεις δηλωτικαὶ τῆς δράσεως τῆς αὐτῆς ἀγάπης («Beide, die Gottes - wie die Nächstenliebe, sind nur verschiedene Betätigungsformen derselben ἀγάπη»)[2]. Καθ' ἡμᾶς ἐν τῷ ὕμνῳ πρόκειται περὶ τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης, ἡ ὁποία ἔλειπεν ἀπὸ τοὺς Κορινθίους. Οἱ Κορίνθιοι εἶχον πίστιν εἰς τὸν Θεὸν καὶ διεκρίνοντο διὰ πολλὰ πνευματικὰ χαρίσματα, χαρισθέντα εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, διὸ καὶ εὐχα-

---

[1] Nygren ἔνθ. ἀν. σελ. 114 - 124. Ὁ Nygren δὲν δέχεται, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ καὶ φυσικὴ ἀνθρωπίνη ἀγάπη, ἀλλὰ μόνον μία, ἐκείνη τὴν ὁποίαν ἐμφυτεύει ὁ Θεὸς διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματός του. Ἀλλ' ὅπως ἔχει ἐν σπέρματι καὶ ἐν ἀτελείᾳ ἄλλας ἀρετὰς ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος, οὕτως ἔχει καὶ φυσικὴν ἀγάπην, τὴν ὁποίαν ἡ θεία χάρις καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐξυψώνουσι καὶ ἐξαγνίζουσιν ἀπὸ τὰς παρομαρτούσας πᾶσαν φυσικὴν ἀρετὴν ἀτελείας, ὑστεροβουλίας καὶ πονηρὰς τάσεις, ὥστε νὰ μὴ εἶναι λάμπουσαι κακίαι. Ὁ Nygren κατὰ τὰς Λουθηρανὰς δοξασίας θεωρεῖ ἀδύνατον πᾶσαν κοινωνίαν καὶ πάντα διάλογον τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεον, δεχόμενος μίαν ὁδὸν μόνον, τὴν ὁδὸν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, τοῦ ἀνθρώπου οὐδὲν προσφέροντος εἰς τὴν ἀγάπην ταύτην τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὴν ἰδίαν σωτηρίαν εἰμὴ ὑποταγὴν καὶ κειθαρχίαν. Πρβλ. «Vers une philosophie de l' amour» ὑπὸ Maurice Nedoncelle σελ. 23 ἀνάλογον κριτικὴν τῆς θέσεως τοῦ Nygren.

[2] Lietzmann, Handbuch zum N. Testament, an die Korinther 1 καὶ 11 σελ. 67 I § σελ. 67.

ριστεῖ ὁ Ἀπ. Παῦλος τὸν Θεὸν ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς πρὸς αὐτοὺς ἐπιστολῆς: «Εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ πάντοτε περὶ ὑμῶν ἐπὶ τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ τῇ δοθείσῃ ὑμῖν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ὅτι ἐν παντὶ ἐπλουτίσθητε ἐν αὐτῷ». Ἐν τούτοις ἔλειπεν ἐξ αὐτῶν τὸ βασικὸν γνώρισμα παντὸς χριστιανοῦ ἤτοι ἡ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπη, καὶ ταύτην ζητεῖ νὰ ἐμβάλῃ καὶ νὰ ἐξάρῃ διὰ τοῦ προκειμένου θαυμασίου ὕμνου. Καὶ ἐν τούτῳ ἔγκειται ἡ ἀξία καὶ πρωτοτυπία τοῦ ὕμνου τούτου, ὅτι εἶναι ὕμνος τῆς ἀγάπης τοῦ πλησίον. Ἐποιήθησαν παρὰ πολλῶν ὕμνοι τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, τοῦ θείου ἔρωτος τῶν ἁγίων πρὸς τὸν Θεόν, ὡς καὶ ὕμνοι τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα, πρὸς τὴν φύσιν, πρὸς τὴν μητέρα, πρὸς τὸ τέκνον, πρὸς τὸν ἔρωτα, πρὸς τὴν ἐπιστήμην καὶ πρὸς τὴν σοφίαν, ἀλλ' οὐδεὶς οὐδέποτε ἐξύμνησε τὴν ἀξίαν καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, διότι ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον δὲν ἔχει ποιητικότητα καὶ οὐδεὶς ᾐσθάνθη βαθεῖαν καὶ πραγματικὴν ἀγάπην πρὸς τὸν πλησίον, πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, οὔτε ἐσκέφθη ποτέ, πόσον θὰ μετεμορφοῦτο ἡ ὄψις τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς τελείως, ἂν εἴχομεν ὅλοι αὐτό, ὅπερ δικαίως ὁ Ἀπ. Παῦλος ἐξυμνεῖ ὡς τὴν μεγίστην τῶν ἀρετῶν καὶ τὴν ρίζαν πάσης ἀρετῆς, ἤτοι τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην. Πρῶτος ὁ Ἀπ. Παῦλος ἐξύμνησε τὴν θείαν ταύτην ἀρετὴν τῆς ἀγάπης τῶν συνανθρώπων μας δι' ὕμνου, ὁ ὁποῖος πραγματικῶς διὰ τοῦ λογοτεχνικοῦ του κάλλους καὶ τῆς ποιητικῆς ἐξάρσεως εἶναι ἀντάξιος πρὸς τὸ θέμα του, πρὸς τὴν ἀξίαν τῆς ἀγάπης ταύτης τῶν συνανθρώπων.

Μετὰ τὰς ἀναγκαίας ταύτας εἰσαγωγικὰς παρατηρήσεις περὶ τοῦ ὕμνου τῆς ἀγάπης, ἀπαραιτήτους κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν διὰ τὴν καλυτέραν κατανόησιν αὐτοῦ, προβαίνομεν ἤδη εἰς τὴν ἑρμηνείαν καὶ ἀνάλυσιν αὐτοῦ μετὰ δειλίας καὶ ἐνδοιασμῶν, διότι εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι, ὅπως τὸ ὡραῖον ἄνθος διὰ τῆς περιγραφικῆς ἀναλύσεως πάντων τῶν συστατικῶν στοιχείων καὶ τῆς κατασκευῆς του παρὰ τοῦ βοτανολόγου χάνει πολὺ ἐκ τῆς ἀξίας του, διότι ὁ βοτανολόγος δὲν δύναται συνήθως νὰ περιγράψῃ κατ' ἀξίαν τὸ ἄρωμά του καὶ τὸ χρῶμά του ἤτοι τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα τοῦ ἄνθους, οὕτω καὶ ὁ μελῳδικώτατος οὗτος ὕμνος τῆς ἀγάπης μείωσιν ἀσφαλῶς τοῦ κάλλους του καὶ τοῦ μεγαλείου του θὰ ὑποστῇ διὰ τῆς λεπτομεροῦς ἀναλύσεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ περιεχομένου του, παρ' ἀνθρώπων μάλιστα, οἵτινες δὲν ἠδυνήθησαν, οὔτε δύνανται νὰ ἔχωσί ποτε τοιαύτην πεῖραν καὶ κατάληψιν τῆς ἀγάπης, οἵαν ὁ θεῖος Παῦλος εἶχεν.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΙΣ
ΤΟΥ ΥΜΝΟΥ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ ΕΝ 1 ΚΟΡ. 13, 1-13

Ὁ ὕμνος δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς τὰ ἑξῆς τρία μέρη: 1) Καὶ τὰ μέγιστα χαρίσματα δὲν ὠφελοῦσι τὸν ἄνθρωπον προσωπικῶς, ἂν δὲν ἔχῃ ἀγάπην (1-3). 2) Τὰ ὑπέροχα γνωρίσματα τῆς ἀγάπης (4-7) καὶ 3) ἡ αἰωνιότης τῆς ἀγάπης (8-13).

Α^ον ΜΕΡΟΣ. 1-3. Καὶ τὰ μέγιστα χαρίσματα δὲν ὠφελοῦσι τὸν ἄνθρωπον προσωπικῶς, ἂν δὲν ἔχῃ ἀγάπην. **«Ἐὰν ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ καὶ τῶν ἀγγέλων, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, γέγονα χαλκὸς ἠχῶν ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον. Καὶ ἐὰν ἔχω προφητείαν καὶ εἰδῶ τὰ μυστήρια πάντα καὶ πᾶσαν τὴν γνῶσιν, καὶ ἂν ἔχω πᾶσαν τὴν πίστιν, ὥστε ὄρη μεθιστάναι, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδέν εἰμί· καὶ ἂν ψωμίσω πάντα τὰ ὑπάρχοντά μου, καὶ ἐὰν παραδῶ τὸ σῶμά μου, ἵνα καυθήσομαι, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω οὐδὲν ὠφελοῦμαι.**

Ἐὰν ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁμιλῶ τὰς γλώσσας τῶν ἁπανταχοῦ τῆς γῆς ἐθνῶν, ἀκόμη καὶ αὐτῶν τῶν ἀγγέλων, δὲν ἔχω ὅμως ἀγάπην, ὁμοιάζω πρὸς ἠχηρὸν χάλκινον πρᾶγμα ἢ πρὸς θορυβῶδες κύμβαλον· καὶ ἐὰν ἔχω τὸ χάρισμα τῆς προφητείας καὶ ἐὰν ἔχω γνῶσιν ὅλων τῶν θείων πραγμάτων καὶ πᾶσαν ἄλλην γνῶσιν, τὴν ὁποίαν δύναται νὰ ἀποκτήσῃ ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἐὰν ἔχω τοιαύτην πίστιν, ὥστε νὰ μετακινῶ ὄρη, δὲν ἔχω ὅμως ἀγάπην, δὲν εἶμαι τίποτε· καὶ ἐὰν πωλήσω ὅλα τὰ ὑπάρχοντά μου, ἵνα διαθρέψω τοὺς πτωχούς, καὶ ἐὰν παραδώσω τὸ σῶμά μου εἰς τὸ μαρτύριον, ἵνα καῇ, δὲν ἔχω ὅμως ἀγάπην, οὐδόλως ὠφελοῦμαι.

Ἐὰν ταῖς γλώσσαις... Γίνεται χρῆσις σειρᾶς ὑπερβολῶν, ἵνα καταδειχθῇ, ὅτι καὶ τὸ μέγιστον χάρισμα, ὅπερ θὰ ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ἀνωφελὲς εἰς αὐτόν, ἐὰν δὲν ἔχῃ ἀγάπην. Ἀρχίζει δὲ ἀπὸ τὴν γλωσσολαλίαν, διότι αὕτη ἀπεθαυμάζετο περισσότερον παρὰ τῶν πιστῶν. Ἀκολούθως προβάλλει τὴν ἀπίθανον ὑπόθεσιν τοῦ νὰ ὁμιλῇ τις τὴν γλῶσσαν τῶν ἀγγέλων, ἣν δὲν γνωρίζομεν, οὔτε δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν. Οἱ ἄνθρωποι ὁμιλοῦσι συχνὰ περὶ ἀγγελικῆς μορφῆς καὶ ἀγγελικῆς φωνῆς καὶ γλώσσης πρὸς παράστασιν τῶν τοιούτων εἰς βαθμὸν ὑπερβαίνοντα τὴν φυσικὴν καὶ εἰς ἡμᾶς γνωστὴν πραγματικότητα. Ὁ Ἀπ. Παῦλος κατὰ τὴν ἔκστασίν του μέχρι τοῦ παραδείσου, ὅτε «ἤκουσεν ἄρρητα ῥήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι» ἄραγε ἐγνώρισε τὴν ὁμιλίαν τῶν ἀγγέλων; Οἱ Ραββῖνοι συνεζήτουν τὸ ζήτημα τῆς γλώσσης τῶν ἀγγέλων καὶ διετείνοντο, ὅτι ἦτο ἡ Ἑβραϊκή. Χαλκὸς ἠχῶν· ἐν τοῖς ἱεροῖς εὐαγγελίοις χαλκὸς εἶναι τὰ ἐκ χαλκοῦ νομίσματα (Ματθ. 10, 9. Μαρκ. 6, 8. 12, 41.), ἐνταῦθα

ἡ λέξις σημαίνει πᾶν οἱονδήποτε χάλκινον ἀντικείμενον, ὅπερ, πληττόμενον, προξενεῖ θορυβώδη καὶ ὀχληρὸν κρότον. Κύμβαλον ἀλαλάζον· τὰ κύμβαλα συνέκειντο ἐκ δύο κοίλων μεταλλίνων τεμαχίων, ἅτινα συγκρουόμενα πρὸς ἄλληλα ἔκαμνον ἐπίσης πολὺν κρότον λόγῳ τῆς κοιλότητός των. Ἐν τοῖς μυστηρίοις τῆς Κυβέλης καὶ τοῦ Διονύσου κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀπ. Παύλου ἐχρησιμοποίουν κατὰ τὰς τελετὰς τοιαῦτα θορυβώδη κύμβαλα πρὸς ἔξαψιν τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὅπως περίπου συμβαίνει καὶ σήμερον εἰς τὴν θρησκευτικὴν αἵρεσιν τῶν Δερβίσιδων καὶ ἄλλων αἱρέσεων. Καὶ ἐὰν ἔχω προφητείαν· δὲν νοεῖται ἐνταῦθα μόνον τὸ χάρισμα τοῦ προβλέπειν καὶ προλέγειν τὰ μέλλοντα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱκανότης τοῦ διδάσκειν μετ' ἐμπνεύσεως καὶ ἐνθουσιασμοῦ. Μυστήρια πάντα καὶ πᾶσαν τὴν γνῶσιν· μυστήρια εἶναι τὰ θεῖα πράγματα, ἅτινα ἐξ ἀποκαλύψεως μόνον δύναται νὰ γνωρίσῃ τις, γνῶσις δὲ σημαίνει πᾶσαν ἀνθρωπίνην γνῶσιν. Καὶ τὰ μυστήρια καὶ τὴν γνῶσιν ὁ ἱερὸς Χρυσόσμος περιλαμβάνει εἰς τὴν προφητείαν ὑπὸ εὐρεῖαν σημασίαν, ἑρμηνεύων: «προφητείαν γὰρ ἐὰν ἔχω, οὐ τὴν τυχοῦσαν, φησίν, ἀλλὰ τὴν ἀκροτάτην, τὴν τὰ μυστήρια καὶ τὴν γνῶσιν ἔχουσαν, ἄνευ ἀγάπης οὐδὲν εἰμί»[1]. Καὶ ἐὰν ψωμίσω πάντα τὰ ὑπάρχοντά μου· ψωμίζω σημαίνει τρέφω τινα, παρέχων ψωμίον (Ρωμ. 12,20. Ἰωάν. 13, 26) καὶ ἐνταῦθα, ἐὰν πωλήσω τὰ ὑπάρχοντά μου πρὸς ἀγορὰν ψωμίων καὶ διανείμω αὐτὰ εἰς τοὺς πτωχούς, εἰς οὐδὲν μὲ ὠφελεῖ ἡ θυσία αὕτη τῆς περιουσίας, ἐὰν δὲν ἔχω ἀγάπην. Ἰδιάζουσαν δύναμιν καὶ ζωηρότητα προσδίδουσιν εἰς τὴν ἔκφρασιν τὰ συνεχῆ πᾶς (τὰ μυστήρια πάντα, πᾶσαν τὴν γνῶσιν, πᾶσαν τὴν πίστιν, πάντα τὰ ὑπάρχοντα), ἡ σύντομος καὶ ἀποφθεγματικὴ ἀπόδοσις ἐν τῷ τέλει τῆς περιόδου (οὐδέν εἰμι, οὐδὲν ὠφελοῦμαι), καὶ ἡ χρῆσις τῆς μορφῆς ἐκείνης τοῦ λόγου, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ γράφων ἢ ὁ ὁμιλῶν θέτει ἑαυτὸν ὡς τυπικὸν παράδειγμα. Ἐνταῦθα ὁ Ἀπ. Παῦλος λαμβάνει ἑαυτὸν ὡς τυπικὸν παράδειγμα καθ' ὅλην τὴν σύγκρισιν τῶν πνευματικῶν χαρισμάτων πρὸς τὴν ἀγάπην (ἐὰν λαλῶ, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, γέγονα, ἐὰν ἔχω προφητείαν καὶ εἰδῶ ... οὐδέν εἰμι, οὐδὲν ὠφελοῦμαι). Πάντα ταῦτα δὲν εἶναι ρητορικότης, κτηθεῖσα ἐκ μαθήσεως καὶ ἐξ ἀσκήσεως, ἀλλὰ ρητορικότης τῆς καρδίας, προκύπτουσα ἀπὸ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν δυναμικότητα τῆς μεγάλης ταύτης προσωπικότητος, ἡ ὁποία: «ἐμβάλλει ὅλην τὴν ψυχήν της εἰς ὅσα λέγει καὶ εἶναι πεπλημμυρισμένη ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ὑποθέσεως, ἣν μετὰ τελείας ἀφοσιώσεως ὑπηρετεῖ... Τὸ ὕφος εἶναι πρωτότυπον ὅπως καὶ ἡ προσωπικότης»[2].

---

[1] Cat. Cram. τομ. 5ος σελ. 251.

[2] Paul Wendland, Die Hellenistisch - römische kultur» 3 Aufl. 1912 σελ. 358.

Ὁ Ἀπ. Παῦλος εὐθὺς ἀμέσως, ἀρχόμενος τοῦ ὕμνου τῆς ἀγάπης, οἱονεὶ ex abrupto ἐξυψώνει ταύτην εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε λέγει, ὅτι καὶ τὰ μέγιστα καὶ τὰ καταπληκτικώτερα χαρίσματα καὶ ἔργα, ὅπως ἡ γλωσσολαλία, ἡ προφητεία, ἡ θαυματουργὸς πίστις, ἡ πώλησις τῶν ὑπαρχόντων ὅλων ὑπὲρ τῶν πτωχῶν καὶ ὁ μαρτυρικὸς ἀκόμη θάνατος ὑπὲρ τῆς πίστεως οὐδὲν ἀπολύτως ὠφελοῦσι τὸν ἄνθρωπον, ἐὰν δὲν ἔχῃ καὶ ἀγάπην, ἐὰν τὰ χαρίσματά του καὶ τὰ ἔργα του δὲν διαπνέῃ ἡ ἀγάπη. Εἰς ποίαν ἀμηχανίαν θὰ περιῆλθον καὶ πόσον θὰ ἐξεπλάγησαν οἱ πρῶτοι ἐκεῖνοι χριστιανοὶ τῆς Κορίνθου, οἱ ὁποῖοι ἤκουον τώρα ἀπὸ τὸν Ἀπ. Παῦλον, ὅτι, ἂν καὶ κατεῖχον τὴν γλωσσολαλίαν καὶ ἦσαν πλούσιοι εἰς γνῶσιν καὶ σοφίαν καὶ διεκρίνοντο διὰ τὴν δύναμιν τοῦ λόγου, ἐν τούτοις ἦσαν κύμβαλα ἀλαλάζοντα, ἀσήμαντα θορυβοποιὰ ὄντα, ἐφ' ὅσον δὲν εἶχον ἀγάπην! Οὔτε ἡ γλωσσολαλία, οὔτε ἡ προφητεία, οὔτε αἱ πολλαὶ γνώσεις, οὔτε ἡ ἰσχυρὰ πίστις καὶ ὁ μαρτυρικὸς θάνατος δύνανται νὰ συνδέσωσιν ἡμᾶς μετὰ τοῦ Χριστοῦ, ἐὰν δὲν ἔχωμεν ἀγάπην. Ἤδη εἶχεν ἀποκρούσῃ ὁ Κύριος ὡς ἐργαζομένους τὴν ἀνομίαν τοὺς μαθητὰς ἐκείνους, οἵτινες ἔλεγον πρὸς αὐτόν: «κύριε, κύριε, οὐ τῷ σῷ ὀνόματι ἐπροφητεύσαμεν καὶ τῷ σῷ ὀνόματι δαιμόνια ἐξεβάλομεν καὶ τῷ σῷ ὀνόματι δυνάμεις πολλὰς ἐποιήσαμεν»[1]; Ὁ Κύριος εἶχεν εἴπῃ εἰς τὸν πλούσιον νεανίαν, ὅτι, ἐὰν θέλῃ νὰ γίνῃ τέλειος, ὀφείλει νὰ πωλήσῃ πάντα τὰ ὑπάρχοντά του καὶ νὰ διανείμῃ τὰ εἰσπραχθέντα ποσὰ εἰς τοὺς πτωχούς. Ὁ Ἀπ. Παῦλος λέγει, ὅτι καὶ μία τοιαύτη θυσία ὅλης τῆς περιουσίας εἰς οὐδὲν ὠφελεῖ, ἐὰν δὲν γίνεται ἐκ καθαρᾶς ἀγάπης. Πολλάκις ἔγιναν τοιαῦται μεγάλαι θυσίαι οὐχὶ ἐξ ἀγάπης, ἀλλ' ἀπὸ πνεῦμα ἐπιδείξεως ἢ ἐξ ἰδιοτροπίας ἢ ἐκ τῆς τάσεως πρὸς παράδοξα καὶ ἐντυπωσιακὰ ἔργα. Ἀλλὰ καὶ ὁ μαρτυρικὸς θάνατος ὑπὲρ τῆς πίστεως, ἡ ἡρωϊκωτέρα πρᾶξις ἑνὸς ἁγίου, δὲν εἶναι πάντοτε τεκμήριον, ὅτι ζῇ τις ἐν Χριστῷ καὶ ἐν τῇ ἀγάπῃ Αὐτοῦ. Εἶχε καταντήσει συνήθεια κατὰ τοὺς αἰῶνας τῶν πρώτων διωγμῶν τῆς Ἐκκλησίας νὰ ρίπτωνται οἱ χριστιανοὶ εἰς τοὺς κινδύνους καὶ εἰς τὸ μαρτύριον ἄνευ ἀνωτέρας βίας καὶ οἱ Πατέρες κατέκρινον τὴν τοιαύτην ἄλογον καὶ ἄκαιρον πρόκλησιν τῶν διωκτῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας[2].

---

[1] Ματθ. 7, 22.

[2] Ἡ μήτηρ τοῦ Ὠριγένους, ἵνα ἐμποδίσῃ αὐτὸν δεκαεπταετῆ ὄντα ἀπὸ τὴν σφοδράν του ἐπιθυμίαν νὰ ὁρμήσῃ καὶ αὐτὸς εἰς τὸ μαρτύριον μετὰ τῶν ἄλλων ἁγίων καὶ μάλιστα μετὰ τὴν φυλάκισιν τοῦ πατρός του, ἐπειδὴ διὰ τῶν ἱκεσιῶν της δὲν συνεκράτει αὐτόν, ἠναγκάσθη ἐν τέλει νὰ ἀποκρύψῃ τὰ ἐνδύματά του, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ ἐξέλθῃ τῆς οἰκίας του. Τότε ὁ Ὠριγένης μὴ δυνάμενος ἄλλο τι νὰ πράξῃ, ἀποστέλλει εἰς τὸν ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ πατέρα του «προτρεπτικωτάτην περὶ μαρτυρίου ἐπιστολὴν ἐν ᾗ κατὰ λέξιν αὐτῷ παραινεῖ λέγων· «ἔπεχε, μὴ δι' ἡμᾶς ἄλλό τι φρονήσῃς». (Εὐσ. Ἐκκλ. Ἱστορ. VI, 2. 6). Ὁ πόθος τοῦ νεαροῦ Ὠριγένους διὰ τὸ μαρτύριον ἦτο ἁγνός, ἀλλ' ἄκαιρος. Ἀφ' οὗ ἔδρασε πλουσίως καὶ ἔφθασεν εἰς ὥριμον ἡλι-

Δὲν εἶναι σπουδαῖον πρᾶγμα νὰ κάμνῃ τις ἐξαίρετα ἔργα εἰς μίαν στιγμὴν ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἐξάψεως, καὶ καθ' ἑκάστην παριστάμεθα μάρτυρες ἡρωϊσμῶν καὶ θυσιῶν, προερχομένων συνηθέστατα ἐκ πνεύματος ἐπιδείξεως καὶ μάλιστα ἐκ τοῦ ἔρωτος πρὸς τὴν τιμὴν καὶ δόξαν. Ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ κρίνεταί τις πάντοτε ἀπὸ ὅσα πράττει, ἀλλ' ἀπὸ ὅ,τι εἶναι. Ἐκεῖνο, ὅπερ δίδει ἀξίαν εἰς τὰ ἔργα καὶ εἰς τοὺς λόγους, εἰς τὰς πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ἀρετάς, εἶναι ἡ ἀγάπη, ἥτις εἶναι ἡ ρίζα πάσης ἀρετῆς καὶ ἡ βαθυτέρα αἰτία παντὸς καλοῦ ἔργου. Ὁ Ἀπ. Παῦλος λέγει, ὅτι καὶ ἐὰν ἔχῃ τις τὸ πᾶν, δὲν ἔχει δὲ ἀγάπην, δὲν ἔχει τίποτε, εἶναι μηδέν, διότι μόνον ὅπου ὑπάρχει ἀληθὴς ἀγάπη τῶν συνανθρώπων ὑπάρχει θεία καὶ πλουσία εἰς ἀρετὰς ζωή. «Ἡμεῖς οἴδαμεν, λέγει ὁ Ἰωάννης τονίζων τὴν ἀνωτέρω ἀλήθειαν, ὅτι μεταβεβήκαμεν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωήν, ὅτι ἀγαπῶμεν τοὺς ἀδελφούς· ὁ μὴ ἀγαπῶν μένει ἐν τῷ θανάτῳ»[1].

Β^{ον} ΜΕΡΟΣ. 4 7. Τὰ ὑπέροχα γνωρίσματα τῆς ἀγάπης: **«Ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ, χρηστεύεται· ἡ ἀγάπη οὐ ζηλοῖ, ἡ ἀγάπη οὐ περπερεύεται, οὐ φυσιοῦται, οὐκ ἀσχημονεῖ, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, οὐ παροξύνεται, οὐ λογίζεται τὸ κακόν, οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ, συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ· πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει».**

Ἡ ἀγάπη εἶναι μεγαλόψυχος, ἀγαθή· ἡ ἀγάπη δὲν φθονεῖ, δὲν καυχησιολογεῖ, δὲν ἐπαίρεται διὰ τὰ ἔργα της, ἀποφεύγει πᾶσαν ἀσχημίαν, δὲν ἔχει ἀξιώσεις, δὲν ἀφαρπάζεται ἐξερεθιζομένη, δὲν σκέπτεται τὸ κακόν, δὲν χαίρει διὰ τὰ ὑπὸ τῶν ἄλλων διαπραττόμενα ἄδικα ἔργα, ἀλλὰ χαίρει, ὅταν βασιλεύῃ ἡ ἀλήθεια· ὅλα τὰ ἐλαττώματα τοῦ ἄλλου καλύπτει ἡ ἀγάπη, δι' ὅλους ἔχει ἐμπιστοσύνην, δι' ὅλους ἐλπίζει, καὶ ὅλους ἀνέχεται μεθ' ὑπομονῆς.

Μακροθυμεῖ: ὁ ἀγαπῶν ἐξεγείρεται βραδέως διὰ τὸ ἐναντίον του διαπραττόμενον κακόν· δὲν εἶναι ὀξύθυμος· χρηστεύεται· τὸ ρῆμ. μόνον ἐνταῦθα, ἐν ᾧ τὸ οὐσ. χρηστὸς σύνηθες ἐν τῇ Κ.Δ. καὶ σημαίνει καλωσύνην καὶ προθυμίαν εἰς τὸ νὰ πράττῃ τις τὸ ἀγαθόν· οὐ περπερεύεται· ἐκ τοῦ πέρπερος, φλύαρος· ὁ Χρυσόστομος μεταφράζει «οὐ προπετεύεται» (προπετὴς) ἤτοι δὲν καυχησιολογεῖ μετὰ κουφότητος διὰ τὰ ἴδια ἔργα· οὐ φυσιοῦται· δὲν ἐπαίρεται καὶ δὲν κομπάζει· οὐκ ἀσχημονεῖ· εἴτε ἀποφεύγει πᾶσαν ἀπρεπῆ κίνησιν καὶ ἐμφάνισιν, ἢ δὲν θεωρεῖ ἐξευτελιστικὴν οἱανδήποτε ἐνέργειαν διὰ τὸ καλὸν τῶν ὑπ' αὐτῆς ἀγαπωμένων· ὀρ-

---

κίαν, ἐξεπληρώθη καὶ ὁ πόθος οὗτος, διότι ἀπέθανεν ἐκ τῶν κακώσεων, τὰς ὁποίας ὑπέστη κατὰ τοὺς διωγμοὺς ἐπὶ αὐτοκράτορος Δεκίου.

[1] 1 Ἰωαν. 3, 14.

θοτέρα ἡ πρώτη ἄποψις. Συγχαίρει τῇ ἀληθείᾳ· ἀλήθεια καὶ ἀγάπη συμβαδίζουσιν ἤτοι ἡ ἀγάπη αἰσθάνεται χαράν, ὅταν πέριξ αὐτῆς βασιλεύῃ καὶ γίνεται πάντοτε τὸ καλόν. Πάντα στέγει· κυρίως σημαίνει σκεπάζει (στέγη, στεγάζω, λατ. tegere) ἤτοι δικαιολογεῖ καὶ συγχωρεῖ πᾶσαν παράβασιν ἢ πᾶν σφάλμα τῶν ὑπ᾽ αὐτῆς ἀγαπωμένων· μεταφορικῶς σημαίνει ἀνέχομαι, ὑπομένω καὶ ὑπὸ τὴν μεταφορικὴν ταύτην ἔννοιαν ἀπαντᾷ ἐν 1 Κορ. 9, 12 καὶ 1 Θεσ. 3, 1.5. Ἐνταῦθα δὲν ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑπομένειν καὶ ἀνέχεσθαι, διότι ἔχει ἐν τῇ αὐτῇ φράσει «πάντα ὑπομένει». Ὁ Ἀπ. Παῦλος μετὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους βραχείας ἀρνητικὰς προτάσεις κατακλείει ὅλην τὴν περίοδον διὰ θετικῶν συντόμων προτάσεων, ἐν αἷς πάλιν ἡ ἐπανάληψις τοῦ πάντα πρὸ ἑκάστου ρήματος δίδει ἰδιάζουσαν δύναμιν εἰς τὴν ἔκφρασιν. Ἀπὸ τοῦ στίχ. 8 καὶ ἑξῆς μέχρι τέλους ὁ ὕμνος χάνει μᾶλλον τὸν ποιητικὸν λυρισμόν του καὶ προσλαμβάνει ἠρεμώτερον καὶ ὁμαλώτερον πεζὸν ὕφος.

Ἀφ᾽ οὗ κατέδειξεν ὁ Ἀπ. Παῦλος τὴν χριστιανικὴν ἀναξιότητα τῶν πεπροικισμένων μὲν δι᾽ ἐξόχων ταλάντων καὶ χαρισμάτων χριστιανῶν, ἀλλ᾽ ἐστερημένων ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, προβαίνει ἀκολούθως εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν διαφόρων ὄψεων καὶ ἐκδηλώσεων τῆς ἀγάπης, ὡς ἀποκαλύπτεται αὕτη ἐν τῇ καθημερινῇ ζωῇ κατὰ τὴν συναναστροφὴν μετὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἐκ τῆς περιγραφῆς ταύτης καταδεικνύεται πόσον εὐεργετικὴ καὶ γόνιμος εἶναι ἐν τῇ ζωῇ ἡ ἀγάπη, ἀποτελοῦσα τὴν βάσιν καὶ τὴν πηγὴν πάσης ἀρετῆς. Καὶ ἐν πρώτοις μνημονεύει τὴν μακροθυμίαν καὶ χρηστότητά της, Ἡ ἀγάπη εἶναι φύσει ἀγαθή, χρηστή, πρόθυμος καὶ ἀστείρευτος εἰς ἀγαθὰ καὶ χρηστὰ ἔργα καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἐξοργίζεται εὐκόλως, οὔτε κάμπτεται ἀπὸ τὴν κακίαν τῶν ἄλλων, ἀλλὰ τοὐναντίον μακροθυμεῖ, ἐπιδεικνύει δηλονότι πεῖσμα εἰς τὸ νὰ ἀγαπᾷ, ἐν ᾧ προκαλεῖται εἰς τὸ νὰ μισῇ. Δὲν ὑπάρχει τίποτε ἐν τῷ κόσμῳ, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ἀποξηράνῃ καὶ νὰ ψυχράνῃ τὴν ἀγάπην. Ὁ ἔχων ἐν ἑαυτῷ θείαν καὶ πραγματικὴν ἀγάπην αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην πάντοτε νὰ ἀγαπᾷ διὰ τοῦτο καὶ τοὺς πειράζοντας καὶ βλάπτοντας αὐτὸν μακροθύμως περιβάλλει διὰ συμπαθείας καὶ στοργῆς. Ὁ ἀγαπῶν πραγματικῶς εἶναι δυστυχὴς καὶ ὑποφέρει, ὅταν δὲν παρουσιάζωνται εὐκαιρίαι ἢ δὲν εὑρίσκει τὰ μέσα πρὸς ἐκδήλωσιν τῆς ἰδίας ἀγάπης. Ἡ προκλητικὴ κακία τῶν ἄλλων δὲν εἶναι πειρασμὸς διὰ τὴν ἀγάπην, ὅλως τοὐναντίον θεωρεῖται ὑπὸ ταύτης ὡς εὐκαιρία πρὸς ἐνεργὸν καὶ ἔμπρακτον ἐκδήλωσιν οὐχὶ ἁπλῶς μακροθυμίας μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτοθυσίας ὑπὲρ αὐτῶν. Δὲν φοβεῖται ἡ ἀγάπη τὰς θυσίας, ἃς ὑφίσταται μακροθυμοῦσα, ἀλλὰ τὸν κίνδυνον μὴ δὲν προσφέρεται καὶ δὲν θυσιάζεται, ὅσον πρέπει.

Ἡ ἀγάπη οὐ ζηλοῖ, οὐ περπερεύεται· ἤτοι δὲν φθονεῖ τοὺς ἄλλους διὰ τὰ χαρίσματά των ἢ τὰ ἔργα των, οὔτε καυχησιολογεῖ διὰ τὰ ἑαυτῆς προσόντα καὶ ἔργα. Ἡ ἀγάπη ἀπέχει ἀπὸ τὰς κούφους φλυαρίας καὶ εἶναι σιω-

πηλή, σεμνὴ καὶ ἀφαγὴς εἰς τὴν ἔνδοξον καὶ ἁγίαν ζωήν της. Ἡ ἀγάπη δὲν φθονεῖ τοὺς ἄλλους διὰ τὰ ἀγαθά των, ἀντιθετως χαίρει μετὰ τῶν χαιρόντων καὶ κλαίει μετὰ τῶν κλαιόντων. Ὁ φθονερὸς λυπεῖται καὶ ὑποφέρει διὰ τὰ ἀγαθὰ τῶν ἄλλων. Μαρτυρεῖ καὶ ὁ ἀγαπῶν, μαρτυρεῖ καὶ ὁ φθονερός, ἀλλ' ὁ μὲν πρῶτος διὰ τὰς ἀτυχίας τῶν ἄλλων ὁ δὲ δεύτερος διὰ τὰς εὐτυχίας αὐτῶν καὶ κατὰ τοῦτο δικαίως ἐλέχθη, ὅτι ὁ μὲν ἀγαπῶν εἶναι μάρτυς τοῦ Χριστοῦ ὁ δὲ φθονερὸς μάρτυς τοῦ διαβόλου, μόνος αὐτὸς βασανιζόμενος διαρκῶς κατὰ τὴν παροῦσαν ἀκόμη ζωὴν ὑπὸ τοῦ ἰδίου πάθους.

Ἡ ἀγάπη δὲν φυσιοῦται, οὔτε ἀσχημονεῖ. Ἐπειδή, ὡς εἴπομεν, ἡ ἀγάπη δὲν ὑπολογίζει τὰ ἴδια ἔργα καὶ πάντοτε νομίζει, ὅτι ὑστερεῖ εἰς ἔργα ἀγάπης καὶ θυσίας, διὰ τοῦτο οὐδέποτε κομπάζει καὶ ἐπαίρεται, σχηματίζουσα, ὡς ὁ ἐγωϊστής, ἀπατηλὴν ἰδέαν περὶ ἑαυτῆς. Ἡ φυσίωσις ἄλλως τε καὶ ἡ κομπορρημοσύνη ἀποτελοῦσιν ἀηδεστάτην ἀσχημίαν, ἡ δὲ ἀγάπη οὐδέποτε ἀσχημονεῖ. Οἱ καλοὶ καὶ οἱ σεμνοὶ τρόποι μαρτυροῦσιν ἀγάπην καὶ σεβασμὸν πρὸς τοὺς ἄλλους· εἶναι ἀγάπη, ἐκδηλουμένη εἰς τὰ μικρὰ καὶ καθημερινὰ πράγματα τοῦ βίου. Ἡ ἀγάπη ἀποφεύγει τοὺς ἀσχήμους τρόπους καὶ τὴν ἀπρεπῆ ἐμφάνισιν, δὲν καθίσταται ὁ περίγελως τῶν ἄλλων διὰ πράξεων ἢ λόγων ἀσέμνων καὶ ἐκκεντρικῶν, διότι χαρίζει εἰς τὸν ἄνθρωπον αὐτοκυριαρχίαν καὶ ἰσορροπίαν εἰς πᾶσαν ἐκδήλωσίν του.

Ἡ ἀγάπη δὲν ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς· τὰ ἑαυτοῦ, τὰ τοῦ ἰδίου ἐγὼ ζητεῖ μόνον ὁ ἐγωϊστής. Εἰς σχέσεις πραγματικῆς ἀγάπης ἐξαλείφεται τὸ ἴδιον ἐγὼ καὶ ὅλων ὑπάρχει «καρδία καὶ ψυχὴ μία» (Πραξ. 4, 32). Ἐν τῇ ἀγάπῃ δὲν ὑπάρχει ἰδικόν μου καὶ ἰδικόν σου, ἀλλὰ μόνον προσφορὰ καὶ θυσία ὑπὲρ τῶν ἄλλων. Ἡ ἀγάπη κατὰ τοῦτο εἶναι ἀνωτέρα τῆς δικαιοσύνης, ὑπὲρ ἧς κόπτονται οἱ ἄρχοντες τῶν λαῶν τῆς γῆς αὐτῆς, διότι δικαιοσύνη σημαίνει τὸ ἀποδίδειν ἑκάστῳ τὸ ἀνῆκον ἤτοι ἡ δικαιοσύνη ἀναγνωρίζει τὴν ὕπαρξιν ἀξιώσεων καὶ ἰδιοκτησίας, τὴν ὕπαρξιν ἰδικοῦ μου καὶ ἰδικοῦ σου, ἐν ᾧ ἡ ἀγάπη οὐδὲν ζητεῖ ὑπὲρ ἑαυτῆς, οὐδὲν θεωρεῖ ὡς ἰδικόν της, ἀλλὰ τὰ πάντα, ἀκόμη καὶ τὴν ἰδίαν ζωὴν ἔχει καὶ διαθέτει ὑπὲρ τῶν ἄλλων. Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐγείρει ἀξιώσεις, ζητοῦσα ἀμοιβήν, ἀναγνώρισιν, ἐπαίνους, προτεραιότητα, προτίμησιν, ἐπιδοκιμασίαν, χειροκροτήματα καὶ τὰ τοιαῦτα, ἅτινα ζητοῦσι μόνον οἱ μὴ ἔχοντες ἀγάπην χριστιανικήν. Δὲν ζητεῖ καὶ δὲν ἀξιοῖ ἡ ἀγάπη οὔτε κἂν ἀγάπην ὡς ἀμοιβὴν ἀπὸ τοὺς ἀγαπωμένους, διότι οὐδέποτε ἀσχολεῖται περὶ τὰ ἑαυτῆς καὶ περὶ τὰ παρὰ τῶν ἄλλων ὀφειλόμενα εἰς αὐτήν, ἀλλὰ μόνον περὶ τὴν ὀφειλὴν τῆς ἀγάπης, ἣν ὀφείλει πρὸς πάντας, καὶ ἡ ὁποία εἶναι ἡ μοναδικὴ ὀφειλή, ἣν ἔχομεν πρὸς πάντα ἄνθρωπον κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Ἀπ. Παύλου: «μηδενὶ μηδὲν ὀφείλετε, εἰ μὴ τὸ ἀγαπᾶν ἀλλήλους[1]». Ἡ ἀγάπη λοιπὸν οὐ μόνον οὐδὲν ζητεῖ ὑπὲρ ἑαυτῆς,

[1] Ρωμ. 13, 8.

ἀλλ' εἶναι αἰώνιος ὀφειλέτης πρὸς τοὺς ἄλλους, διότι πάντοτε θέλει νὰ προσφέρῃ καὶ νὰ θυσιάζῃ ἑαυτήν.

Ἡ ἀγάπη δὲν ἐξανίσταται μετ' ἀγανακτήσεως, ὅταν πάσχῃ κακόν τι παρὰ τῶν ἄλλων, καὶ οὐ μόνον δὲν πράττει αὕτη κακόν τι, ἀλλ' οὔτε κατὰ διάνοιαν διαλογίζεται τοῦτο. Τόσον εἶναι ἄσπιλος ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ κακίας. Ἐντεῦθεν δὲν χαίρει οὐδέποτε μετὰ κακεντρεχείας, ὅταν οἱ ἄλλοι εἶναι κακοὶ καὶ περιπίπτωσιν εἰς σφάλματα καὶ ἁμαρτήματα. Ὑπάρχουσι πολλοί, οἵτινες χαίρουσιν ἐπὶ τῇ πτώσει καὶ ταῖς ἁμαρτίαις τῶν ἄλλων, διότι νομίζουσιν, ὅτι οὕτως αὐτοὶ ἐξυψώνονται καὶ οὕτω κατ' ἀντιδιαστολὴν διακρίνονται ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ λαμβάνουσι τὰς κενουμένας ἐν αὐτῇ θέσεις διὰ τῆς πτώσεως καὶ τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν ἁμαρτησάντων. Ἡ ἀγάπη ἀντιθέτως χαίρει, ὅταν οἱ ἄλλοι προκόπτωσιν ἐν παντὶ καὶ ὅταν βασιλεύῃ πανταχοῦ ἡ ἀλήθεια. Ὁ ἀληθῶς ἀγαπῶν προτιμᾷ νὰ ὑφίσταται μείωσιν ὁ ἴδιος μᾶλλον ἢ ὁ πλησίον, περὶ τοῦ ὁποίου εὐχαρίστως λέγει: «αὕτη οὖν ἡ χαρὰ ἡ ἐμὴ πεπλήρωται· ἐκεῖνον δεῖ αὐξάνειν, ἐμὲ δὲ ἐλαττοῦσθαι»[1] ἢ ὅπως αὐτὸς ὁ Ἀπ. Παῦλος ἔλεγε περὶ τῶν Κορινθίων, ὅταν ἔγραφε πρὸς αὐτούς: «χαίρομεν γάρ, ὅταν ἡμεῖς ἀσθενῶμεν, ὑμεῖς δὲ δυνατοὶ ἦτε· τοῦτο καὶ εὐχόμεθα, τὴν ὑμῶν κατάρτισιν»[2].

Ἡ ἀληθὴ ἀγάπη οὐ μόνον δὲν χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ καὶ ταῖς ἁμαρτίαις τῶν ἄλλων, ἀλλ' ὅλως τοὐναντίον φροντίζει νὰ συγκαταλύπτῃ καὶ νὰ δικαιολογῇ ὅλα: «π ά ν τ α σ τ έ γ ε ι». Ἡ ἀγάπη εἶναι ἀνεξάντλητος εἰς τὴν καλωσύνην καὶ τὰς ἀγαθὰς διαθέσεις της, δικαιολογοῦσα παραβάσεις καὶ ἐλαττώματα, πιστεύουσα εἰς τὰς διδομένας ἐξηγήσεις, ἀπορρίπτουσα φήμας καὶ διαδόσεις δυσμενεῖς, στρέφουσα τὴν προσοχὴν καὶ ἑαυτῆς καὶ τῶν ἄλλων πρὸς τὰς ἀρετὰς τῶν ἄλλων μᾶλλον ἢ πρὸς τὰς κακίας των. Οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι, ἐπειδὴ οἱ ἴδιοι εἶναι κακοί, εὐχαριστοῦνται εἰς τὸ νὰ ἀποκαλύπτωσι καὶ νὰ διαλαλῶσι κακίας καὶ σκάνδαλα τῶν ἄλλων. Ὡς οἱ χοῖροι εὐχαριστοῦνται νὰ κυλίωνται εἰς τὸν βόρβορον. Καὶ εὑρίσκουσι προθύμους ἀκροατὰς εἰς τὴν κακογλωσσίαν των αὐτήν, διότι καὶ οἱ ἄλλοι εἶναι τοῦ αὐτοῦ φυράματος καὶ εὐχαριστοῦνται εἰς τὸ νὰ ἀκούωσι διηγήσεις σκανδάλων καὶ φαύλων πράξεων τῶν ἄλλων. Ἐὰν ὁμιλήσῃς περὶ τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν γενναίων πράξεων τῶν ἄλλων, δὲν θὰ γίνῃς πιστευτὸς καὶ θὰ στρέψωσι τὴν συζήτησιν περὶ τὴν μείωσιν τῆς ἀξίας καὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν καλῶν ἔργων τῶν ἄλλων. Καὶ παρουσιάζονται συχνότατα οἱ διὰ τὴν διαφθορὰν καὶ τὴν κακίαν τῶν ἄλλων κοπτόμενοι ὡς ἄνθρωποι ἔμπειροι περὶ τὰ πράγματα

---

[1] Ἰωαν. 3, 29.

[2] 2 Κορ. 13, 9 πρβλ. καὶ στιχ. 7 αὐτόθι: «οὐχ ἵνα ἡμεῖς δόκιμοι φανῶμεν, ἀλλ' ἵνα ὑμεῖς τὸ καλὸν ποιῆτε, ἡμεῖς δὲ ὡς ἀδόκιμοι ὦμεν».

τοῦ κόσμου, ὡς ἐξησκημένοι εἰς τὸ νὰ παρατηρῶσι καὶ νὰ διακρίνωσι πᾶν κακόν, ὅπερ περὶ αὐτοὺς συμβαίνει. Τὸ βλέμμα των ἔχει ἐξοικειωθῆ εἰς νὰ βλέπῃ τὸ ἐν τῷ κόσμῳ κακόν. Ἡ ἀγάπη ἀντιθέτως, φύσει τερπομένη μὲ τὰ καλὰ καὶ ἀγαθά, δὲν ἔχει ἀσκηθῆ εἰς τὸ νὰ βλέπῃ τὸ παρὰ τοῖς ἄλλοις κακὸν καὶ ἀξιόμεμπτον, ἀλλὰ φέρεται πρὸς πάντας ὡς νήπιον ἀφελὲς καὶ ἄκακον. Εἶναι δυνατὸν τότε ἡ ἀγάπη νὰ μυκτηρίζεται διὰ τὴν ἄγνοιαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς κοινωνίας καὶ διὰ τὴν παιδικήν της ἀφέλειαν, πλὴν αὕτη ἀδιαφορεῖ διὰ τοῦτο ἢ μᾶλλον δὲν βλέπει κἄν, ὅτι μυκτηρίζεται ὡς παιδαριώδης τὴν συμπεριφοράν. Αὕτη ἀκολουθεῖ ἐν τούτῳ τὸ τοῦ Παύλου «τῇ κακίᾳ νηπιάζετε»[1].

Στέγει δὲ τὰ πάντα ἡ ἀγάπη, οὐ μόνον διότι ὡς τὸ ἄκακον νήπιον εἶναι ἀγαθή, ἀλλὰ καὶ διότι τρέφει ἐμπιστοσύνην πρὸς πάντας καὶ πάντοτε ἐλπίζει καὶ ὑπομένει. Διὰ τῶν τεσσάρων συντόμων χαρακτηρισμῶν τῆς ἀγάπης «πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει», ὁ Ἀπ. Παῦλος παρουσιάζει μίαν κλίμακα τῆς στάσεως καὶ τῆς διαγωγῆς τῆς ἀγάπης ἔναντι τῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐπιπολαζούσης κακίας καὶ ἔναντι τῶν δοκιμασιῶν, εἰς ἃς ὑποβάλλουσιν αὐτὴν αἱ ἐλλείψεις καὶ τὰ ἁμαρτήματα τῶν συνανθρώπων. Εἶναι ἀναντίρρητον, ὅτι ὑπάρχει πολλὴ κακία ἐν τῷ κόσμῳ, ἀκόμη καὶ ἐν τῷ ἁγίῳ σώματι τῆς Ἐκκλησίας εὑρίσκονται πολλὰ ἀνάξια μέλη. Πῶς φέρεται ἡ ἀγάπη ἔναντι αὐτῶν; Πολλοὶ αὐστηροὶ κριταί, οὐδεμίαν ἀγάπην ἐν τῇ ψυχῇ των τρέφοντες, αἰσθάνονται ἀηδίαν διὰ τὴν ἀθλιότητα τῆς κοινωνίας καὶ εὔχονται νὰ μὴ εἶχον ἔλθῃ εἰς τοιοῦτον κόσμον! Ἡ ἀγάπη ἀντιθέτως τρέφει ἐμπιστοσύνην πρὸς πάντας καὶ ἐλπίζει, ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ὅλοι θὰ ἀνεύρωσι τὴν εὐθεῖαν ὁδὸν καὶ θὰ γίνωσι καλοί. Ὅσον ἀπελπιστικὴ καὶ ἂν εἶναι ἡ περὶ αὐτὴν κατάστασις, ἡ ἀγάπη οὐδέποτε δέχεται, ὅτι τὸ κακὸν εἶναι ἀθεράπευτον, καί, ἀντὶ νὰ θρηνῇ καὶ νὰ ἐκστομίζῃ ἱερεμιάδας διὰ τὴν ἀθλιότητα τοῦ βίου, πλήρης αἰσιοδοξίας καὶ ἐνθουσιασμοῦ σκορπίζει πανταχοῦ φῶς καὶ χαρὰν καὶ ἀγωνίζεται νὰ ἄρῃ καὶ νὰ νικᾷ διὰ τῆς ἀγάπης τὸ ἐν τῷ κόσμῳ κακόν. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑφίσταται διαρκεῖς διαψεύσεις καὶ ἀπογοητεύσεις τῶν προσδοκιῶν καὶ ἐλπίδων, ἐν τούτοις ἡ ἀγάπη, ὡς ἡ φιλόστοργος μήτηρ ἔναντι τῶν τέκνων καὶ ὡς αὐτὸς ὁ πανάγαθος Σωτὴρ ἡμῶν ἔναντι τῶν ἁμαρτωλῶν, δεικνύει πάντοτε ἀνεξάντλητον ὑπομονήν, ἀναμένουσα μετὰ βεβαιότητος τὸ καλύτερον. Ὁ Χριστὸς ἂν ἔστρεφε τὴν ἀγάπην του μόνον πρὸς δικαίους, δὲν θὰ εὕρισκεν οὐδένα ἄξιον τῆς ἀγάπης Του. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἦτο Θεὸς καὶ ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη, ἠγάπα πάντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἤθελε τὴν σωτηρίαν πάντων. Οὕτω καὶ ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη ἀγαπᾷ τὸν ἄνθρωπον ὡς ἄνθρωπον, μὴ λαμβάνουσα ὑπ' ὄψιν

---

[1] 1 Κορ. 14, 20.

τὰς ἀτελείας καὶ τὰ ἐλαττώματά του ἢ μᾶλλον ἀγαπῶσα αὐτὸν περισσότερον καὶ μεριμνῶσα προθυμότερον ὑπὲρ αὐτοῦ ἀκριβῶς, διότι ἔχει ἀτελείας καὶ ἐλαττώματα. Ἡ ἀγάπη κατέβη ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ εἶναι στοιχεῖον τῆς θείας οὐσίας, δὲν ζητεῖ ὅμως νὰ εὕρῃ τὸ τέλειον ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ νὰ μεταβάλῃ τὴν γῆν εἰς οὐρανόν. Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε συζητεῖ ἢ παρατηρεῖ, ἐὰν εἶναι καλοὶ ἢ κακοὶ οἱ ἄλλοι, ἀλλ' ἀγαπᾷ ὁμοίως, ὅπως ὁ Θεός, ὅλους, πονηροὺς καὶ ἀγαθούς. Δὲν ἀγαπᾷ εἰλικρινῶς ὁ ἀγαπῶν ὑπὸ ὅρους καὶ ἀξιῶν, ὅπως ὦσι τοιοῦτοι ἢ τοιοῦτοι οἱ ἀγαπώμενοι. Διὰ ταῦτα πάντα, ὅσον κακὴ καὶ ἂν εἶναι ἡ περὶ ἡμᾶς κοινωνία, ἡ ἀγάπη, εἰθισμένη πάντοτε νὰ εἶναι αἰσιόδοξος καὶ ἐνθουσιώδης, δὲν παύει μεθ' ὑπομονῆς καὶ ἐλπίδων νὰ φροντίζῃ, νὰ διορθώνῃ, νὰ θριαμβεύῃ. Ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ κραταιοτάτη δύναμις ἐν τῷ κόσμῳ, «κραταία ὡς ὁ θάνατος»,[1] καὶ ὁ ἀποδοτικώτερος καὶ ἱκανώτερος διδάσκαλος τῶν ἀνθρώπων. Τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἀπέραντον κακίαν μόνον ἡ ἀπέραντος ἀγάπη δύναται νὰ διορθώσῃ καὶ νὰ ἀφανίσῃ. «Μεγάλη γὰρ αὕτη, λέγει ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, διδάσκαλος καὶ ἱκανὴ καὶ πλάνης ἀπαγαγεῖν καὶ τρόπον μεταρρυθμίσαι καὶ πρὸς φιλοσοφίαν χειραγωγῆσαι καὶ ἀπὸ λίθων ἀνθρώπους ἐργάσασθαι. Καὶ εἰ βούλει μαθεῖν αὐτῆς τὴν δύναμιν, ἄγε μοι ἄνδρα δειλὸν καὶ ψοφοδεῆ καὶ τὰς σκιὰς τρέμοντα, καὶ ὀργίλον καὶ τραχὺν καὶ θηρίον μᾶλλον ἢ ἄνθρωπον, καὶ λάγνον καὶ ἀσελγῆ καὶ πᾶσαν ἔχοντα κακίαν καὶ παράδος αὐτὸν ταῖς τῆς ἀγάπης χερσὶ καὶ εἰς τὸ γυμνάσιον εἰσάγαγε τοῦτο, καὶ ὄψει ταχέως τὸν δειλὸν ἐκεῖνον καὶ ἄτολμον, ἀνδρεῖον καὶ μεγαλόψυχον γινόμενον καὶ πάντα τολμῶντα ῥαδίως[2]».

Γον ΜΕΡΟΣ. Ἡ αἰωνιότης τῆς ἀγάπης (8 - 13). **Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει· εἴτε δὲ προφητεῖαι, καταργηθήσονται, εἴτε γλῶσσαι, παύσονται· εἴτε γνῶσις, καταργηθήσεται· ἐκ μέρους γὰρ γινώσκομεν καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν· ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ τέλειον, τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται. Ὅτε ἤμην νήπιος, ἐλάλουν ὡς νήπιος, ἐφρόνουν ὡς νήπιος, ἐλογιζόμην ὡς νήπιος· ὅτε γέγονα ἀνήρ, κατήργηκα τὰ τοῦ νηπίου. Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον· ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους· τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην. Νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα· μείζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη.**

8. Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε σταματᾷ, εἶναι ἄφθαρτος. Εἴτε δὲ προφητεῖαι ὑπάρχουσι, κάποτε θα ἐκλείψωσιν, εἴτε γλωσσολαλίαι παρουσιάζονται, κάποτε καὶ αὗται θὰ παύσωσιν, εἴτε γνώσεις ἔχομεν ἐδῶ, καὶ αὗται θὰ εἶναι

[1] Ἱερὸς Χρυσ, Mign, 61, 282.

[2] Παρὰ Ἱερῷ Χρυσ. ἔνθ. ἀν. Mign. 61, 282.

ἄχρηστοι κατόπιν. Διότι εἰς αὐτὸν τὸν κόσμον ἐν μέρει καὶ ἀτελῶς γινώσκομεν καὶ ἀτελῶς καὶ ἐν μέρει προφητεύομεν. Ὅταν ὅμως ἔλθη τὸ τέλειον ἐν τῇ ἄλλῃ ζωῇ, τὰ ἐπὶ μέρους καὶ ἀτελῆ θὰ ἐκλείψωσιν. Ὅταν ἤμην νήπιον, ὡς νήπιον ὡμίλουν, ὡς νήπιον ἐσκεπτόμην καὶ ὡς νήπιον ἔκρινον, τώρα δὲ ὅτε ἔγινα ἀνήρ, ἀπέβαλον τὰ τοῦ νηπίου. Διότι τώρα βλέπομεν ἀμυδρῶς ὡς διὰ καθρέπτου, τότε ὅμως θὰ βλέπωμεν εὐθέως κατὰ πρόσωπον. Τώρα αἱ γνώσεις μου εἶναι μερικαὶ καὶ ἀτελεῖς, τότε θὰ γινώσκω τελείως, ὅπως τελείως μὲ γινώσκει ἀπ' ἀρχῆς ὁ Θεός. Οὕτω λοιπὸν παραμένουσιν τὰ τρία ταῦτα, ἡ πίστις, ἡ ἐλπίς, ἡ ἀγάπη, ἀλλ' ἀνωτέρα ὅλων εἶναι ἡ ἀγάπη.

Οὐδέποτε ἐκπίπτει· ἡ ἀγάπη οὐδέποτε μειοῦται, ἀλλὰ διαρκῶς αὐξάνει καὶ ἔχει τὴν ἀξίαν της. Ε ἴ τ ε - ε ἴ τ ε καὶ ἑξῆς, ἀναφέρονται ἐκ τῶν πολλῶν χαρισμάτων μόνον τρία, ἡ προφητεία, ἡ γλωσσολαλία καὶ ἡ γνῶσις, τὰ σπουδαιότερα κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, τὰ ὁποῖα ὅμως παρὰ τὴν σπουδαιότητά των, θὰ παύσωσι νὰ ὑπάρχωσιν ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ διὰ τοὺς ἐν συνεχείᾳ ἀναφερομένους λόγους. Ἐν τῇ πραγματικότητι τὰ χαρίσματα τῆς προφητείας (διδασκαλία καὶ κήρυγμα μετ' ἐμπνεύσεως) καὶ τῆς γλωσσολαλίας (ὁμιλία μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐν ἐκστατικῇ καταστάσει, ὅτε ἐψελλίζοντο ἀσυνάρτητοι διὰ τοὺς ἄλλους λόγοι ἢ ὁμιλία ἐν ξέναις γλώσσαις ὡς κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς) ἐξέλιπον ἤδη ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος μ.Χ. Διὰ τοῦ εἴτε - εἴτε ὑποδηλοῦται ἀδιαφορία περὶ τὰ χαρίσματα ταῦτα καὶ μείωσις τῆς ἀξίας αὐτῶν. Μετὰ τὸ ε ἴ τ ε νοητέον τὸ ῥῆμα ε ἰ σ ί ν. Ἐν τῷ στίχῳ 9 παραλείπεται ἡ γλωσσολαλία καὶ μνημονεύονται μόνον τὰ χαρίσματα τῆς προφητείας καὶ τῆς γνώσεως ἐν χιαστῷ σχήματι (προφητεῖαι, γνῶσις - γινώσκομεν, προφητεύομεν) καὶ ἀναπτύσσονται ἀπὸ τοῦ στίχου τούτου οἱ λόγοι, δι' οὓς ἐν τῷ μέλλοντι βίῳ δὲν θὰ ἔχῃ τις ἀνάγκην τῶν γνώσεων καὶ τῆς προφητείας τοῦ παρόντος βίου. Ἐ κ μ έ ρ ο υ ς ἤτοι οὐχὶ τελείως καὶ πλήρως, ἀλλὰ μερικῶς μόνον, ἐπαναλαμβανομένου τρὶς χάριν ἐμφάσεως τοῦ προσδιορισμοῦ τούτου. Ὅ τ α ν ἔ λ θ ῃ τ ὸ τ έ λ ε ι ο ν, ἤτοι ἐν τῇ τελείᾳ μετὰ τὴν δευτέραν Παρουσίαν ζωῇ, ὅταν θὰ ἔχωμεν πλήρη γνῶσιν τῶν θείων ἀληθειῶν καὶ οὕτως αἱ μερικαὶ καὶ ἀτελεῖς γνώσεις τῆς παρούσης ζωῆς θὰ εἶναι ἄχρηστοι. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο καταστάσεων εἶναι οἵα ἡ διαφορὰ τῶν γνώσεων τοῦ νηπίου πρὸς τὰς γνώσεις τοῦ τελείου ἀνδρός. Παρὰ τῷ Ἀπ. Παύλῳ εἶναι συνήθης ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τ ε λ ε ί ο υ ἀνδρὸς καὶ ν η π ί ο υ (1 Κορ. 3, 1. 14, 20. Ἐφ. 4, 13. κ.ἑ.). Ὁ παρατ. ἤ μ η ν ν ή π ι ο ς εἶναι τῆς Κοινῆς τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ νεοελληνικὸς τύπος. Δ ι' ἐ σ ό π τ ρ ο υ ἐ ν α ἰ ν ί γ μ α τ ι,.. βλέπομεν τὴν ἀλήθειαν ὡσὰν ἐπάνω εἰς καθρέπτην ἀσαφῶς. Τὰ ἀρχαῖα κάτοπτρα ἢ ἔσοπτρα ἦσαν ἐκ στιλπνοῦ μετάλλου, ἀντανακλῶντα ἀμυδρῶς τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἀντικειμένου. Τὰ ἔσοπτρα τῆς Κορίνθου διεκρίνοντο τότε ἰδιαιτέρως. Ὁ Φίλων περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος λέγει : «ὡς διὰ κατόπτρου φαντασιοῦται ὁ νοῦς Θεὸν δρῶντα

καὶ κοσμοποιοῦντα καὶ τῶν ὅλων ἐπιτροπεύοντα» (περὶ Δεκαλ. 105 σελ. 198). Εἶναι ἄλλο νὰ βλέπῃ τις τὴν εἰκόνα ἀντικειμένου τινὸς ἐπὶ καθρέπτου, καὶ ἄλλο εἶναι νὰ βλέπῃ αὐτὸ κατ' εὐθεῖαν. Τὸ «ἐν αἰνίγματι» διασαφηνίζει περισσότερον τὸ νόημα καὶ σημαίνει : αἰνιγματωδῶς, ἀσαφῶς. Ἡ χρῆσίς του εἶναι κυρίως εἰς τὴν ὁμιλίαν (αἰνιγματωδῶς ὁμιλεῖν), ἀλλ' ἐνταῦθα χρησιμοποιεῖται διὰ τὴν ὅρασιν. Αἴνιγμα εἶναι λόγος ἀσαφής, οὗτινος δέον νὰ μαντεύσῃ τις τὸ νόημα. Ἐν αἰνίγματι βλέπω σημαίνει βλέπω τι ὑπὸ ἀκαθόριστον καὶ ἀσαφῆ μορφήν[1]. Πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, ἑβραϊσμὸς καὶ σημαίνει κατὰ πρόσωπον, κατ' εὐθεῖαν[2]. Τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην, ἡ πρόθεσις ἐπὶ χάριν ἐπιτάσεως εἰς τὸ ῥῆμα γινώσκω. Τότε, μετὰ τὴν Παρουσίαν, θὰ γινώσκῃ τὸν Θεὸν τόσον τελείως, ὅσον τελείως ἔχει γνωρίσῃ ὁ ἐκλέξας καὶ ἀγαπήσας αὐτὸν Θεός. Νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα. Τὸ ἐπίρρ. νυνὶ οὐχὶ ὑπὸ χρονικὴν σημασίαν, ἀλλ' ὡς συλλογιστικὸς σύνδεσμος ἤτοι, οὕτω λοιπόν. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τύπον «πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη» ὅστις εἶναι συνήθης εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Ἀπ. Παύλου, ἔχουσι διατυπωθῇ ποικίλαι γνῶμαι παρὰ φιλολόγων καὶ θεολόγων ὡς πρὸς τὴν προέλευσίν του.

Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Ἀπ. Παύλου ἡ τριὰς πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη ἀπαντᾷ ἐν 1 Θεσ. 1, 3. 5, 8. Γαλ. 5, 5. 6. Ρωμ. 5, 1 - 5 Κολ. 1, 4 - 5. Ἀντὶ τῆς ἐλπίδος ὑπάρχει ἡ λέξις ὑπομονὴ ἐν 2 Θεσ. 1, 3 - 4. 1 Τιμ. 6, 11. 2 Τιμ. 2, 2. Καὶ ἄλλοι μὲν φρονοῦσιν, ὅτι ὁ τριαδικὸς οὗτος τύπος εἶναι Ἰουδαϊκῆς προελεύσεως, ἄλλοι ὅτι ἦτο ἐν χρήσει ἤδη παρὰ τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς καὶ ἄλλοι τέλος (Reitzenstein, Norden κ.ἄ.) ὅτι ἀπαντᾷ εἰς τὴν θρησκευτικὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀπ. Παύλου. Ὁ Πορφύριος εἰς τὴν τριάδα τῶν ἀρετῶν τούτων προσθέτει καὶ τὴν ἀλήθειαν : «τέσσαρα στοιχεῖα μάλιστα κεκρατύνθω περὶ Θεοῦ· πίστις, ἀλήθεια, ἔρως, ἐλπίς· πιστεῦσαι γὰρ δεῖ, ὅτι μόνη σωτηρία ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἐπιστροφή, καὶ πιστεύσαντα ὡς ἔνι μάλιστα σπουδάσαι τἀληθῆ γνῶναι περὶ αὐτοῦ, καὶ γνόντα ἐρασθῆναι τοῦ γνωσθέντος, ἐρασθέντα δὲ ἐλπίσιν ἀγαθαῖς τρέφειν τὴν ψυχὴν διὰ βίου»[3]. Ὁ Reitzenstein διϊσχυρίζεται, ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς τῆς τετράδος τῶν ἀρετῶν ἦτο ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Κορινθίοις καὶ τοῦτον μεταχειρίζεται καὶ ὁ Ἀπ. Παῦλος ἐν τῷ ὕμνῳ τῆς ἀγάπης, ἀλλ' ἐπιφέρει εἰς αὐτὸν δύο ἀναγκαίας μεταβολάς. Πρῶτον ἀντικαθιστᾷ ἐν τῷ τύπῳ τὴν λέξιν «ἔρως» διὰ τῆς ἀγάπης, ἔπειτα ἀπορρίπτει τελείως τὴν ἀλήθειαν (γνῶσιν) καὶ οὕτως ἐχρησιμοποιεῖτο

[1] Ἴσως ὁ Ἀπ. Παῦλος εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸ ἐν Ἀριθ. 12, 8. «στόμα κατὰ στόμα λαλήσω αὐτῷ ἐν εἴδει καὶ οὐ δι' αἰνιγμάτων».

[2] Πρβλ. 1 Ἰωαν 3, 2.

[3] Εἰς Μαρκέλλαν, 24.

ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Παύλου ἡ τριὰς τῶν θεολογικῶν ἀρετῶν. Ἐξέβαλε δὲ τὴν λέξιν «ἀλήθεια» (γνῶσις), διότι ὁ Ἀπ. Παῦλος κατεπολέμει ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του καὶ μάλιστα ἐν τῇ πρώτῃ πρὸς Κορινθίους σφοδρῶς τὴν γνῶσιν καὶ γενικῶς τὸν νοησιαρχικὸν πολιτισμὸν τῶν Ἑλλήνων [1]. Ἄλλοι λέγουσιν, ὅτι ὁ τριαδικὸς τύπος «πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη», δὲν προέρχεται κατ' ἐπίδρασιν ἄλλοθεν, ἀλλ' ἔχει τὴν προέλευσίν του ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλουσίαν καὶ ἔντονον θρησκευτικότητα τοῦ Ἀπ. Παύλου καὶ ἀπὸ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ [2]. Καὶ αὕτη εἶναι καὶ καθ' ἡμᾶς ἡ ὀρθὴ ἄποψις τοῦ ζητήματος, δεδομένου, ὅτι ὁ Ἀπόστολος δὲν μεταχειρίζεται τὴν τριάδα τῶν θεολογικῶν τούτων ἀρετῶν μόνον ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς πρὸς Κορινθίους, ἀλλ' εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἐπιστολάς, ὡς προανεφέραμεν ἀνωτέρω, λόγῳ τῆς σπουδαιότητος, ἣν ἔχουσι καὶ αἱ τρεῖς ἀρεταὶ διὰ τὸν καταρτισμὸν τῆς χριστιανικῆς προσωπικότητος. Εἴδομεν ἀνωτέρω, ὁμιλοῦντες περὶ τῆς σχέσεως τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πίστιν παρὰ τῷ Ἀπ. Παύλῳ, ὅτι οὗτος συνδέει πολλάκις ἀμφοτέρας τὰς ἀρετὰς ταύτας, ἐνταῦθα δὲ προσθέτει ἐπὶ πλέον καὶ τὴν ἐλπίδα. Ἐκεῖνο ὅμως, ὅπερ εἶναι ἀξιοσημείωτον ἐν προκειμένῳ εἶναι, ὅτι ὁ Ἀπ. Παῦλος λέγει καὶ περὶ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐλπίδος, ὅτι παραμένουσιν αἰωνίως καὶ μετὰ τὴν Παρουσίαν ὁμοῦ μετὰ τῆς ἀγάπης, ἐν ᾧ ἐν μὲν Ρωμ. 8, 24 λέγει, ὅτι ἡ ἐλπὶς ἔχει ἀξίαν καὶ σημασίαν μόνον ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ, ἐν ᾧ ἐν τῇ μελλούσῃ, ὅτε θὰ ἔχωμεν τὰ ἐλπισθέντα ἀγαθά, θὰ εἶναι ἄχρηστος («ὃ γὰρ βλέπει τις τί καὶ ἐλπίζει;»), ἐν δὲ 2 Κορ. 5, 7 παρουσιάζεται καὶ ἡ πίστις ὡσαύτως ὡς ἰδιότης τῶν χριστιανῶν μόνον κατὰ τὸν παρόντα βίον, ἐν τῷ ὁποίῳ «διὰ πίστεως περιπατοῦμεν, οὐ δι' εἴδους» (ὅπως ἐν τῇ αἰωνίᾳ ζωῇ). Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἀντιφάσεως ταύτης πολλοὶ ἑρμηνευταί, ἀρχαῖοι τε καὶ νεώτεροι, δέχονται, ὅτι ὁ Ἀπ. Παῦλος δὲν ἐννοεῖ διὰ τοῦ προκειμένου χωρίου, ὅτι ἡ πίστις καὶ ἡ ἐλπὶς παραμένουσι καὶ μετὰ τὴν Παρουσίαν, ἀλλὰ μόνον ἐν τῷ παρόντι βίῳ. Τὰ χαρίσματα τῆς προφητείας, τῆς γλωσσολαλίας, τῆς γνώσεως, λέγουσιν οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἑρμηνείας ταύτης, θὰ καταργηθῶσιν ἐκ τῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν, ὅταν διαδοθῇ ἡ πίστις εἰς ὅλον τὸν κόσμον καὶ ὅταν ἡ ἐλπὶς καὶ ἡ ἀγάπη ἐμπνέῃ τὴν δρᾶσίν των. Οὕτως ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος λέγει: «ἡ μὲν γὰρ πίστις καὶ ἡ ἐλπὶς τῶν πιστευθέντων καὶ τῶν ἐλπισθέντων παραγενομένων ἀγαθῶν παύεται· ἡ δὲ ἀγάπη τότε μάλιστα ἐπαίρεται καὶ γίνεται σφοδροτέρα»[3]. Ἐπίσης ὁ ἱερὸς Φώτιος: «τὰ μὲν γὰρ ἄλλα, ἅπερ καὶ ἀπηριθμήσατο, καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἀργήσει, τῶν τελειοτέρων ἡμῖν

---

[1] R. Reitzenstein, die hellenistischen Mysterienreligionen, 1927 σελ. 391.

[2] I. Moffatt, Love in the New Testament σελ. 186: There is therefore no need to imagine any source for «faith, hope and love» than the origiual spontaneous mind of the apostle himself».

[3] Cat. Cram, τομ. 5ος σελ. 258,

ἐπιγινομένων τότε· ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ παρόντι ἐπιλείψει καὶ ἀργήσει, τῆς εὐσεβείας εἰς πάντας ἐξαπλουμένης· «εἰδήσουσι γάρ με καὶ ἀπὸ μακροῦ ἕως μεγάλου» καὶ γὰρ τὰ πλεῖστα τῶν ἄλλων χαρισμάτων ἐδόθη, ἕνεκα τοῦ χειραγωγεῖσθαι καὶ προσάγεσθαι τῇ πίστει τοὺς ἀνθρώπους· προσαχθέντων δὲ καὶ πιστευσάντων, δηλονότι παύσεται»[1]. Ἐκ τῶν νεωτέρων ἀναφέρομεν τὸν Fillion (εἰς τὸ χωρίον «μείζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη»): «Dans cette catégorie, la charité a une supériorité incotestable, et elle seule survivra dans l' autre monde, puisque la foi fera place à la vision directe (cf. 2 Cor. 5, 7) et l' espérance á la possession (cf. Rom.. 8, 24)»[2]. Οἱ δεχόμενοι, ὅτι ὁ Ἀπ. Παῦλος κατ' ἐπίδρασιν ἔξωθεν μεταχειρίζεται τὸν τύπον «πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη» διατείνονται, ὅτι, ὅπως ἐξέβαλε τὴν λέξιν «γνῶσις» ἐκ τῆς τετράδος τῶν ἀρετῶν, οὕτως ἀπέδωκε καὶ τὴν ἀσυνήθη παρ' αὐτῷ σημασίαν εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν ἐλπίδα, παρασυρθεὶς ὑπὸ τοῦ παραδεδομένου καὶ ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Κορινθίοις τύπου καὶ μὴ θελήσας συνεπῶς νὰ ἀποχωρίσῃ τὴν ἀγάπην ἀπὸ τὰς ἀδελφάς της θεολογικὰς ἀρετάς, τὴν πίστιν καὶ τὴν ἐλπίδα[3]. Οἱ πλεῖστοι ὅμως τῶν νεωτέρων δέχονται, ὅτι ὁ Ἀπ. Παῦλος διδάσκει, ὅτι μετὰ τῆς ἀγάπης καὶ ἡ ἐλπὶς καὶ ἡ πίστις παραμένουσιν αἰωνίως ὡς βασικαὶ ἀρεταὶ τοῦ τελείου χριστιανοῦ καὶ ἐν τῇ μελλούσῃ αἰωνίᾳ ζωῇ, καὶ τὴν ἄποψιν ταύτην ἠσπάσθημεν καὶ ἡμεῖς ἀνωτέρω κατὰ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ χωρίου. «Αἱ τρεῖς θεολογικαὶ ἀρεταί, λέγει ὁ Goudge, πρέπει νὰ εἶναι αἰώνιαι, διότι τὸ ἀντικείμενόν των εἶναι ὁ Θεός, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ ἴδιος αἰώνιος. Ἡ πίστις, ἐν τῇ ὑψίστῃ καὶ εὐρυτάτῃ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, ὡς ἐμπιστοσύνη καὶ αὐτοπαράδοσις εἰς τὸν Θεόν, πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε τὸ μέσον τῆς κοινωνίας ἡμῶν μετὰ τοῦ Θεοῦ· ἡ ἐλπὶς θὰ χαίρηται διαρκῶς διὰ τὴν ἐξησφαλισμένην συνέχειαν τῆς μακαριότητος»[4]. Ἐὰν ὑπὸ τὴν λέξιν π ί σ τ ι ς ἐννοοῦμεν τὴν πίστιν εἰς πράγματα ἀόρατα καὶ τὸν νοῦν ὑπερβαίνοντα, τότε ἡ τοιαύτη πίστις θὰ λείψῃ ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ, ὅτε δὲν θὰ ὑπάρχωσιν ἀόρατα καὶ πράγματα ἐπέκεινα νοῦ καὶ νοήσεως. Ὁμοίως ἐὰν ὑπὸ τὴν λέξιν ἐλπίδα ἐννοοῦμεν τὴν προσδοκίαν μελλόντων ἀγαθῶν, τότε ἐν τῇ αἰωνίᾳ ζωῇ, ὅτε θὰ κατέχωμεν τὰ ἀγαθὰ ταῦτα, ἡ ἐλπὶς εἶναι ἄχρηστος. Ἀλλ' ἡ πίστις καὶ ἡ ἐλπὶς εἶναι διαρκῆ στοιχεῖα συστατικὰ τῆς θρησκευτι-

---

[1] Cat. Cram. 5, 258.

[2] Fillion, La Sainte Bible, τόμ. 8ος, ἔκδ. 9η 1925.

[3] Πρβλ. Lietzmann, Handbuch zum N. Testament, an die 1 Kor. σελ. 67. Ἐπίσης ὁ Reitzenstein, ὁ Ed. Norden κ. ἄ. Ἐπίσης J. K. Mozley, εἰς τὸ A New Commentary on Holy Scripture, τομ. Βος σελ. 507, ἔνθα παρατηρεῖ: «Εἶναι ἑλκυστικὴ ἡ ἄποψις τοῦ Weiss, ὅτι ἡ πίστις καὶ ἡ ἐλπὶς ἐσχημάτιζον μετὰ τῆς ἀγάπης μίαν παγκοίνως γνωστὴν τριάδα καὶ ἐκ τούτου προέρχεται ἡ μνεία των ἐνταῦθα».

[4] H. Goudge, The first Epistle to the Corinth.—Westminster Commentaries, 4η ἔκδ. σελ. 122.

κῆς προσωπικότητος, διότι πάντοτε θὰ πιστεύωμεν ἤτοι θὰ ἔχωμεν τυφλὴν καὶ ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν Θεὸν καὶ πάντοτε θὰ ἐλπίζωμεν μετὰ βεβαιότητος νέαν δόξαν καὶ μακαριότητα καὶ ἐν τῇ τελείᾳ μετὰ τὴν Παρουσίαν ζωῇ, ἐν τῇ ὁποίᾳ θὰ ὑπάρχῃ διαρκὴς καὶ ἀσφαλὴς πρόοδος ἐν τῇ κοινωνίᾳ μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ἐν τῇ μετ᾽ αὐτοῦ μακαριότητι. Ἂν καὶ ὅμως καὶ αἱ τρεῖς θεολογικαὶ ἀρεταὶ κατέχουσι μόνιμον καὶ αἰωνίαν ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα, ἡ ἀγάπη εἶναι, κατὰ τὸν Παῦλον, καὶ πάλιν ἀνωτέρα τῆς ἐλπίδος καὶ τῆς πίστεως: «Μείζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη». Διατὶ εἶναι ἀνωτέρα τῆς ἐλπίδος καὶ τῆς πίστεως ἡ ἀγάπη; Διότι ἡ πίστις καὶ ἡ ἐλπὶς εἶναι ἀνθρώπιναι ἀρεταί, ἐν ᾧ ἡ ἀγάπη εἶναι κατ᾽ ἐξοχὴν θεία ἀρετή. Ὅπως λέγει ὁ Bengel, δὲν χαρακτηρίζεται ὁ Θεὸς ὡς ἀπόλυτος πίστις ἢ ἀπόλυτος ἐλπίς, λέγεται ὅμως περὶ Αὐτοῦ, ὅτι εἶναι ἀγάπη (Deus non dicitur fides aut spes absolute, amor dicitur). Ἐπὶ πλέον, καὶ τῆς ἐλπίδος καὶ τῆς πίστεως, ὅπως ὅλων τῶν ἀρετῶν, ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ ῥίζα, διότι, καθὰ ὁ Ἀπόστολος ἐν αὐτῷ τῷ ὕμνῳ τονίζει, ἡ ἀγάπη «πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει».

Τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον μέρος τοῦ ὕμνου, ὡς εἴδομεν, ἀφιεροῦται εἰς τὴν ἔξαρσιν μιᾶς βασικῆς ἰδιότητος τῆς ἀγάπης, τῆς διαρκείας καὶ αἰωνιότητος αὐτῆς. Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει, λέγει ὁ Παῦλος ἤτοι οὐδέποτε μειοῦται ἢ παρέρχεται, ἵνα παραχωρήσῃ τὴν ὑπέροχον καὶ ἡγεμονικὴν θέσιν αὐτῆς εἰς ἄλλην ἀρετὴν τῆς ψυχῆς, αὕτη παραμένουσα τὸ μόνον διαρκὲς καὶ βασικὸν κριτήριον τῆς χριστιανικότητος καὶ γενικῶς τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου. Πᾶσαι αἱ ἄλλαι ἔκτακτοι ἀρεταί, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἐν μεγάλῃ τιμῇ παρὰ τοῖς συγχρόνοις τοῦ Ἀποστόλου χριστιανοῖς, ὅπως ἡ προφητεία, ἡ γλωσσολαλία καὶ αὐτὴ ἡ γνῶσις, ἔχουσι μόνον παροδικὴν καὶ ἐφήμερον ἀξίαν καὶ χρησιμότητα. Τὰ ὑπέροχα ταῦτα χαρίσματα οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐθεώρουν ὡς καύχημα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὡς μόνιμον ἀπόκτημα τῶν πιστῶν. Ὁ Ἀπόστολος αἴρει τὴν πεπλανημένην ταύτην ἰδέαν των καὶ λέγει, ὅτι ταῦτα εἶναι χρήσιμα μόνον ἐν τῷ παρόντι βίῳ, ἀλλ᾽ ἐν τῷ μέλλοντι θὰ εἶναι ἄχρηστα, διότι ταῦτα εἶναι ὅπως τὰ ἰκριώματα, τῇ βοηθείᾳ τῶν ὁποίων συντελεῖται ἡ οἰκοδομὴ ἑνὸς κτιρίου, μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν ὅμως τούτου ταῦτα, ὡς ἄχρηστα, θὰ ἀφαιρεθῶσιν. Ἀλλὰ καὶ ἡ γνῶσις, ἣν ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος περὶ Θεοῦ καὶ κόσμου εἴτε διὰ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως εἴτε διὰ τῆς φυσικῆς ὁδοῦ, καὶ αὕτη θὰ καταργηθῇ καὶ θὰ εἶναι ἄχρηστος μετὰ θάνατον ἐν τῇ μελλούσῃ αἰωνίᾳ ζωῇ; Καὶ αἱ παντὸς εἴδους γνώσεις τοῦ παρόντος βίου, λέγει ὁ Ἀπ. Παῦλος, θὰ εἶναι ἄχρηστοι τότε, καὶ πρὸς διασάφησιν τοῦ διϊσχυρισμοῦ τούτου προσάγει τὴν εὔστοχον παρομοίωσιν τῶν παιδικῶν γνώσεων καὶ τὴν εἰκόνα ἀντικειμένου, ὁρωμένου ἀμυδρῶς κατ᾽ ἀντανάκλασιν ἐπὶ ἑνὸς κατόπτρου. Αἱ γνώσεις τοῦ παρόντος βίου εἶναι, ὅπως αἱ γνώσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας, κατὰ τὴν ὁποίαν εἶναι περίεργος καὶ φιλομαθὴς

ὁ ἄνθρωπος καὶ ἀποκτᾷ πολλὰς καὶ χρησίμους γνώσεις, ἀλλ' αὗται εἶναι πλέον ἄχρηστοι καὶ ἀντικαθίστανται ὑπὸ ἀκριβεστέρων καὶ πληρεστέρων γνώσεων κατὰ τὴν ἐνηλικίωσίν του. Ὅταν εἶναί τις ἀνὴρ δὲν ἀναγινώσκει πλέον τὰ παιδικὰ βιβλία, οὔτε τὰς ἐκθέσεις καὶ τὰς ἄλλας ἐργασίας τῆς παιδικῆς του ἡλικίας. Ὅταν ῥίψῃ ἓν βλέμμα εἰς αὐτὰς ἔπειτα, θὰ μειδιάσῃ διὰ τὴν ἁπλότητα καὶ τὴν πενιχρότητα αὐτῶν τόσον ποιοτικῶς ὅσον καὶ ποσοτικῶς. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὰς γνώσεις τοῦ παρόντος βίου, τὰς ἀναφερομένας εἴτε εἰς τὰς θείας ἀληθείας, εἴτε εἰς τὰς περὶ κόσμου ἀληθείας. Ἤδη πολλοὶ σοφοὶ ἔχουσι διακηρύξει· «ἓν οἶδα, ὅτι οὐδὲν οἶδα» ἢ «ignoramus et ignorabimus». Ὁ Ἀπ. Παῦλος πολὺ ὀρθῶς λέγει, ὅτι ἐν τῷ παρόντι βίῳ «γινώσκομεν ἐκ μέρους», ἤτοι κατέχομεν μερικὴν μόνον γνῶσιν τῆς ἀληθείας, διότι δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ γνωρίζωμεν τὸ σύνολον τῶν περὶ Θεοῦ καὶ κόσμου ἀληθειῶν ἢ τὸ σύνολον μιᾶς ἐπὶ μέρους ἀληθείας, ὥστε νὰ κρίνωμεν τὴν σχέσιν μερικῆς τινος ἀληθείας πρὸς τὸ σύνολον αὐτῆς. Ἐφ' ὅσον εἶναι ἀδύνατος ἡ γνῶσις τοῦ συνόλου, κατ' ἀνάγκην ἡ γνῶσις τοῦ μέρους θὰ εἶναι ἀτελὴς καὶ ἀσαφής. Γνωρίζομεν λόγου χάριν ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι πανταχοῦ παρών, ἀλλὰ πῶς συμβαίνει τοῦτο δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν, διότι προαπαιτοῦνται καὶ ἄλλαι γνώσεις καὶ ἄλλαι πνευματικαὶ δυνάμεις. Ἀλλ' «ὅταν ἔλθῃ τὸ τέλειον» ἐν τῇ μελλούσῃ παρὰ τῷ Θεῷ αἰωνίᾳ ζωῇ ἡμῶν, τότε αὐτομάτως αἱ μερικαὶ καὶ ἀτελεῖς αὗται γνώσεις θὰ εἶναι ἄχρηστοι καὶ θὰ ἐξαφανισθῶσιν, ὅπως ἐξαφανίζονται οἱ ἀστέρες, ὅταν ἀνατέλλῃ ὁ ἥλιος, ἢ ὅπως δὲν χρησιμοποιεῖ τις τὸ φῶς τοῦ φανοῦ κατὰ τὴν ἡμέραν, ἐν ᾧ κατὰ τὴν νύκτα τὸ ὀλίγον φῶς καὶ τῶν ἄστρων καὶ τοῦ φανοῦ εἶναι τόσον χρήσιμον.

Ὁ ἀπόστολος Παῦλος δὲν εἶναι ὀπαδὸς τοῦ ἀγνωστικισμοῦ, ἀλλ' ἁπλῶς διδάσκει, ὅτι αἱ γνώσεις ἡμῶν, ἰδίως αἱ εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν σωτηρίαν ἡμῶν ἀναφερόμεναι, περὶ ὧν μόνον ἐνδιεφέρετο, εἶναι μερικαὶ καὶ αἰνιγματώδεις ἐν παραβολῇ πρὸς τὴν μέλλουσαν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, ὅτε θὰ βλέπωμεν Αὐτὸν «πρόσωπον πρὸς πρόσωπον», ὅπως Ἐκεῖνος βλέπει ἡμᾶς πάντοτε. Ὁ Θεὸς «οὐκ ἀμάρτυρον ἑαυτὸν ἀφῆκεν»[1] ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ ἐλάλησεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους «πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως»[2]. Ἐν Ρωμ. 1, 20, λέγει ὁ Ἀπ. Παῦλος, ὅτι «τὰ ἀόρατα αὐτοῦ (τοῦ Θεοῦ) ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἥ τε ἀΐδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ θειότης. Αὐτὸς ὁ Θεὸς φωτίζει τοὺς πιστούς, ἵνα ἀξιωθῶσι «τῆς γνώσεως τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ ἐν προσώπῳ Χριστοῦ»[3]. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι παντελῶς ἄγνωστος εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος ἐποιήθη καὶ προωρίσθη «ζητεῖν τὸν Θεόν, εἰ ἄραγε ψηλαφήσειεν αὐτὸν καὶ εὕροιεν, καὶ γε οὐ μακρὰν ἀπὸ ἑνὸς ἑκάστου ἡ-

---

[1] Πραξ. 14, 17. [2] Ἑβρ. 1, 1. [3] 2 Κορ. 4, 6.

μῶν ὑπάρχοντα»[1]. Ἐὰν ἦτο ἀδύνατος οἱαδήποτε γνῶσις τοῦ Θεοῦ, ἔστω ἀμυδρὰ καὶ ἀτελής, ἡ θρησκεία δὲν θὰ εἶχε λόγον ὑπάρξεως. Ὅπως αἱ ἐπιστῆμαι ἀφορμῶνται ἀπὸ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος δύναται νὰ γνωσθῇ, οὕτω καὶ ἡ θρησκεία ὁρμᾶται ἀπὸ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ ἐπικοινωνία, ἀμφότεραι δὲ δὲν ἔχουσι διαψευσθῇ ἐν τούτῳ, ὡς δεικνύουσιν αἱ ἐπιτυχίαι, εἰς τὰς ὁποίας ἔχουσιν φθάση οἱ ἄνθρωποι ψηλαφοῦντες καὶ ἀναζητοῦντες τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀλήθειαν περὶ τῶν ὄντων καὶ δημιουργημάτων Αὐτοῦ. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ ἐνσαρκωθεὶς ἀκριβῶς, ἵνα ἀποκαλύψῃ τὸν Θεὸν καὶ τὰς σωτηρίους βουλὰς αὐτοῦ εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἐδίδαξε κατὰ τέλειον ὅσον καὶ ἁπλοῦν τρόπον, ὅλας ἐκείνας τὰς θείας ἀληθείας, αἱ ὁποῖαι εἶναι ζωτικαὶ καὶ ἀπαραίτητοι διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ αἱ ὁποῖαι εἶναι προσιταὶ εἰς πάντας, τοὺς δεχομένους αὐτὰς μετὰ καθαρᾶς καρδίας καὶ διὰ φωτισμοῦ παρὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Εἰς τὸν φυσικὸν ἄνθρωπον, ὅπως καὶ εἰς τὸν ἀφώτιστον χριστιανὸν ἐν μέρει[2], αἱ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἀποκαλυφθεῖσαι ἀλήθειαι θὰ ἦσαν καὶ θὰ παρέμενον αἰνίγματα ἄνευ τῆς διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐνισχύσεως καὶ διαφωτίσεως. «Τὸ πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐλάβομεν, λέγει ὁ Ἀπ. Παῦλος, ἵνα εἰδῶμεν τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ χαρισθέντα ἡμῖν· ἃ καὶ λαλοῦμεν οὐκ ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, ἀλλ' ἐν διδακτοῖς πνεύματος»[3]. Ὑπάρχει ὅθεν καὶ ἐν τῇ παρούσῃ πεπερασμένῃ ζωῇ χριστιανικὴ σοφία καὶ γνῶσις, ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰακώβου ὡς «ἄνωθεν σοφία»[4] χαρακτηριζομένη, ἀλλ' ἡ γνῶσις, ἧς θὰ ἀξιωθῶμεν ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν Οὐρανῶν, δὲν εἶναι μὲν ἀληθεστέρα τῆς νῦν γνώσεως, εἶναι ὅμως σαφεστέρα, ἀμεσωτέρα καὶ πληρεστέρα καὶ ὡς τοιαύτη θὰ ἐκτοπίσῃ καὶ θὰ καταργήσῃ τὴν παροῦσαν γνῶσιν: «ὅταν ἔλθῃ τὸ τέλειον, τότε τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται».

Οὕτω λοιπὸν θὰ παραμένωσι μόνον ἡ πίστις, ἡ ἐλπὶς καὶ ἡ ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα, καὶ μάλιστα ἡ ἀγάπη, διότι εἶναι ἀνωτέρα τῶν ἄλλων, ἐπειδὴ εἶναι ῥίζα των καὶ ψυχὴ καὶ ἄνευ τῆς ἀγάπης καὶ ἡ πίστις εἶναι νεκρὰ καὶ ἡ ἐλπὶς ματαία. Ἐντεῦθεν ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ τρίτου μέρους, ἐν ᾧ ὁ λόγος περὶ τῶν καταργουμένων καὶ περὶ τῶν μενόντων, δὲν περιλαμβάνει καὶ τὰς τρεῖς θεολογικὰς ἀρετάς, ἀλλὰ μόνον διὰ τὴν ἀγάπην λέγει ὁ Ἀπόστολος, ὅτι «οὐδέποτε ἐκπίπτει». Καὶ τὸν λόγον ὁ ἴδιος πάλιν Ἀπόστολος ἐν τῇ ἀμέσως προηγουμένῃ προτάσει ἀναφέρει: ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει, διότι «πάντα

---

1 Πραξ. 17, 27.

2 1 Κορ. 3,3.

3 1 Κορ. 2, 12.

4 Ἰάκ. 3, 17. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἡ ἁγία συνείδησις τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ ἔχει ἑνώσῃ μετὰ τῆς πίστεως, ἐλπίδος καὶ ἀγάπης καὶ τὴν σοφίαν, καθιερώσασα κοινὴν αὐτῶν ἑορτὴν κατὰ τὴν 17ην Σεπτεμβρίου. Αἱ τρεῖς θεολογικαὶ ἀρεταὶ θεωροῦνται ὡς θυγατέρες τῆς Σοφίας.

πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει». Τοιαύτης οὔσης τῆς ἀγάπης, ποία δύναμις δύναται νὰ ἀποθαρρύνῃ ἢ νὰ καταβάλῃ καὶ νὰ ἐξαφανίσῃ αὐτήν; Οὔτε ὁ πανδαμάτωρ χρόνος δύναται νὰ θίξῃ τὴν ἀγάπην, διότι προέρχεται ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ μετέχει τῆς αἰωνιότητος. Ἡ ἀγάπη δὲν ὑπόκειται εἰς τὸν νόμον τῆς φθορᾶς καὶ παροδικότητος τοῦ κόσμου τούτου, διότι δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, ἀλλ' ἐκ τοῦ Ἄνω κόσμου, καὶ κατέβη μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐξεχύθη ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἀνθρώπων, ἵνα σώσῃ καὶ χαρίσῃ εἰς αὐτοὺς θείαν ζωήν. Ἡ λυδία λίθος τῆς χριστιανικότητος ἢ θειότητος μιᾶς ἀγάπης εἶναι ἡ διάρκεια καὶ αἰωνιότης αὐτῆς. Ἐάν τις ἔχῃ ἐν ἑαυτῷ ἀληθινὴν χριστιανικὴν ἀγάπην, οὐδέποτε θὰ παύσῃ νὰ ἔχῃ ταύτην, διότι «ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει». Ἐὰν ὅμως δὲν ἔχῃ τώρα ἀγάπην ἢ ἐὰν διέρρηξε τοὺς δεσμοὺς ἀγάπης πρός τι πρόσωπον, ἔστω καὶ οὐχὶ ἐξ ὑπαιτιότητός του, ὁ τοιοῦτος δὲν εἶχέ ποτε χριστιανικὴν ἀγάπην, διότι αὕτη «οὐδέποτε ἐκπίπτει». Ὁ ἀγαπῶν ζῇ πραγματικῶς καὶ μετέχει τῆς αἰωνιότητος, ἐν ᾧ «ὁ μὴ ἀγαπῶν μένει ἐν τῷ θανάτῳ»[1]. Θὰ ἠδύνατο ὅθεν ἀντὶ τοῦ Καρτεσιανοῦ ἀξιώματος νὰ εἴπῃ τις «amo, ergo sum» ἀγαπῶμεν, ἄρα ζῶμεν. «Ἡμεῖς οἴδαμεν, ὅτι μεταβεβήκαμεν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωήν, ὅτι ἀγαπῶμεν τοὺς ἀδελφούς»[2]..: Οὐδὲν λοιπὸν ἁγιώτερον καὶ θειότερον τῆς ἀγάπης, τῆς ὁποίας παρούσης, διώκεται καὶ ἐκριζοῦται ἐκ τῆς κοινωνίας παντάπασιν ἡ κακία: «Εἰ γὰρ πάντες ἠγάπων καὶ ἠγαπῶντο... πάντα ἂν ἐκποδὼν ἐγεγόνει τὰ πονηρὰ καὶ μέχρις ὀνόματος ἂν ἠγνοήθη ἡ κακία»[3]. Διὰ τοῦτο, ὅπως λέγει ὁ Ἀπ. Παῦλος εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὸν πανηγυρικὸν τῆς ἀγάπης, θὰ κατακλείσωμεν καὶ ἡμεῖς τὴν περὶ τῆς ἀγάπης παροῦσαν ἔρευναν, λέγεοντες: «διώκετε τὴν ἀγάπην»[4].

---

[1] 1 Ἰωαν. 3, 15.
[2] Αὐτόθι 3, 14.
[3] Mign. Ε.Π. 61, 271.
[4] 1 Κορ. 14, 1.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Κλήμης ὁ Ρώμης Mign. Ἑ. Π. 1, 309.
2. Ἰ. Χρυσόστομος Mign. Ἑ. Π. 55, 155 - 167. Ἐπίσης 61, 268 - 295.
3. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου Mign. Ε. Π. 3 - 4.
4. Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου, Mign. Ε. Π. 34. Λόγος περὶ ἀγάπης 908 - 936.
5. **St. Bernard, de diligendo Deo** (Mign. P. L. 182).
6. **W. R. Inge,** Light, life and love· Selections from the German mystics of the Middle Ages.
7. **William Law,** The spirit of love (works, 1892. 8, 351).
8. **S. Kierkegaard**, Vie et règne de l' amour (traduit par Pierre Villadsen).
9. **Nygren Anders,** Eros und Agape 2 Bd. 1930.
10. **Moffat James,** Love in the N. Testament 1929.
11. **Lütgert W.** Die Liebe in N. Testament, 1905.
12. **Uhlhorn G.** Die christliche Liebestätigkeit in der alten Kirche 1882.
13. **Διδυμοτείχου Φιλαρέτου Βαφείδου,** Ἡ ἀγάπη καὶ τὰ ἔργα αὐτῆς ἐν τῇ Ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ (Ἀνάτυπον ἐκ «Γρηγ. Παλαμᾶ») 1927.
14. «Εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἀγάπης», ἔκδ. «Δαμασκὸς» 1949.
15. **R. P. Michel Riquet,** Le chrétien face aux ruines.— les chemins de la charité.— Conférences de Notre - Dame de Paris 1946.
16. **E. Sartorius,** the doctrine of divine love 1884.
17. **Maurice Nédoncelle,** Vers une philosophie de l' amour (Aubier, éd. Montaigne).
18. **Maria Fürth,** Caritas und Humanitas 1923.
19. **H. Scholz,** Eros und Caritas, 1929.
20. **John Burnaby,** Amor Dei, the Hulsean lectures, 1938.
21. **R. Reitz nstein,** Die Formel «Glaube, Liebe und Hoffnung» bei Paulus. Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philos. hist. kl. 1936.
22. **A. Harnack,** Das hohe Lied des Apostels Paulus von der Liebe (1 Kor. 13). und seine religionsgesch. Bedeutung». Sitzungsbericht der kön. Akad. der Wissenschaften 1911, Bd. 1. s. 161.
23. **A. Harnack,** das Wesen des Christentums. 1913.
24. **M. Scheler,** Wesen und Formen der Sympathie 1923.
25. Die Religion in Geschichte und Gegenwart, art. Liebe' (1929) Bd. III.
26, **James Hastings,** Encycl. of religion and Ethics, vol 8. p. 164. art «Love», James Strahan.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΝ ΤΗ, ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ, ΣΧΟΛΗ,

ΕΞ ΕΠΟΨΕΩΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Κ. ΕΞΑΡΧΟΥ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

§ 1. ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΤΟΝ ΚΑΙ Η ΕΡΕΥΝΑ ΑΥΤΟΥ

Τὸ ἐπιστητὸν διακρίνεται εἰς δύο κύρια μέρη, τὸ φυσικὸν καὶ τὸ πνευματικόν, ὥστε καὶ αἱ ἐρευνῶσαι καὶ ἐκθέτουσαι τὰ κατ᾽ αὐτὸ ἐπιστῆμαι νὰ διακρίνωνται εἰς τὰς φυσικὰς καὶ εἰς τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας. Ἀκριβέστερον δ᾽ εἰπεῖν, αἱ μὲν φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἔχουσιν ὡς ἀντικείμενον ἐρεύνης τὰ τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ ἔργα, αἱ δὲ πνευματικαὶ τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, τὰ καλούμενα «πολιτισμὸς» ἢ «πνευματικὸς βίος», μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ αὐτὸν τοῦτον τὸν ἄνθρωπον ὡς δημιουργὸν αὐτῶν.

Ἡ ἔρευνα τοῦ ἐπιστητοῦ ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης χωροῦσα ὁλονὲν καὶ βαθύτερον χωρεῖ ἀπὸ τῶν φαινομένων ἐπὶ τὴν οὐσίαν, ἥτις εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ δημιουργοῦν πνεῦμα· διότι ἀκριβῶς ἡ τοῦ πνεύματος φύσις «ἐκδηλοῦται» εἰς τὰ ἔργα, ἐξ ὧν καὶ δι᾽ ὧν εἶναι δυνατὴ ἐπὶ γῆς ἡ «καθ᾽ ἑρμηνείαν» ἢ «κατὰ κατανόησιν» γνῶσις τοῦ πνεύματος. Πᾶσα γνῶσις τῶν ἔργων ὡς φαινομένων, ἤτοι πᾶσα ἔρευνα ἐξιχνουμένη ἁπλῶς καὶ μόνον μέχρι τῆς διαπιστώσεως τῶν ὑπαρχόντων εἰδῶν φαινομένων, ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον μέν, ἁπλῶς ὅμως καὶ μόνον προεργασίαν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ κυρίου σκοποῦ τῆς γνώσεως, τ.ἔ. τῆς γνώσεως αὐτοῦ τούτου τοῦ ἐκδηλουμένου πνεύματος· διὰ τοῦτο δὲ ἀκριβῶς καὶ ὁ μέχρις αὐτῶν καὶ μόνων (δηλ. τῶν φαινομένων) χωρῶν σταθμεύει ἐν τῷ μέσῳ τῆς πορείας του ἐξαπατώμενος ὑπὸ τῶν καταλαμβανόντων ἴσως αὐτὸν φαινομένων τῆς κοπώσεως.

Τοῦ «κοσμικοῦ» πνεύματος, τ.ἔ. τοῦ Δημιουργοῦ, ἡ γνῶσις ἐπιτυγχάνεται ἔστω «δι᾽ ἐσόπτρου καὶ ἐν αἰνίγματι» (Α΄ Κορ. ιγ΄, 12) διὰ τῆς σπουδῆς τῆς δημιουργίας (πρβλ. Ρωμ. α΄, 20), ἐν τῇ ὁποίᾳ συμπεριλαμβάνεται καὶ ὁ ἄνθρωπος· ἐπειδὴ δὲ πάλιν ἡ γνῶσις τοῦ ἀνθρώπου ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς σπουδῆς τῶν ἐκδηλωμάτων αὐτοῦ, διὰ τοῦτο καὶ ἡ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν γνῶσις συμπεριλαμβάνει καὶ τὴν γνῶσιν τοῦ Δημιουργοῦ ὡς σκοπόν της ἀπώτατον, ὥστε καὶ τὸ ὅλον τῆς ἐρεύνης τῶν τοῦ ἀνθρώπου ἐκδηλωμάτων νὰ ἀποτελῇ κατ᾽ οὐσίαν προπαρασκευὴν εἰς τὴν πλήρη καὶ τελικὴν γνῶσιν, καὶ ἄρα ὁ περὶ ταύτας καθόλου ἢ κατὰ μέρος ἀσχολούμενος νὰ

φωρᾶται σταθμεύων ἐν μέσῃ τῇ ὁδῷ, ἐὰν δὲν προχωρῇ καὶ εἰς τὴν τοῦ Δημιουργοῦ γνῶσιν, ὅσον ἐγχωρεῖ.

Τὰ ἀνωτέρω εἶναι μὲν βασικὰ ἀξιώματα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, δὲν ἀποτελοῦσιν ὅμως καὶ πάντοτε κοινὸν κτῆμα τῶν μελῶν τῆς ἐπιστημονικῆς ὁμάδος ἀνεξαιρέτως· τοὐναντίον μάλιστα, βλέπει καὶ ἀκούει τις οὐχὶ ὀλίγους ἐξ αὐτῶν ἰσχυριζομένους, ὅτι εἶναι «ἐπιστήμονες», ἀλλὰ ἀδιαφόρως ἔχοντας ὡς πρὸς τὸ πόσον καὶ ποῖον μέρος τοῦ ἐπιστητοῦ ἔγνωσαν καὶ ἄρα πόσον καὶ ποῖον μέρος τῆς οὐσίας τοῦ σκοποῦ τῆς ἐπιστήμης ἔχουν πραγματώσει ἐν ἑαυτοῖς, ὥστε καὶ ἀνάλογον νὰ εἶναι καὶ τὸ δικαίωμά των τοῦ νὰ ἰσχυρίζωνται, ὅτι εἶναι «ἐπιστήμονες». Διὰ τοῦτο εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ἐξ ἀντικειμένου ἀνάδειξις τῶν καθ' ἑκάστην ἐπιστημῶν εἰς τὴν οἰκείαν θέσιν, ὥστε καὶ οἱ ἐκπρόσωποί της νὰ ἔχωσιν ἐπίγνωσιν καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ των καθήκοντος, ἀλλὰ καὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς τιμῆς, ἣν δικαιοῦνται νὰ ἐπικαλῶνται ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ ὑπὲρ τοῦ ὑπ' αὐτῶν θεραπευομένου ἐπιστημονικοῦ τομέως, ἤτοι τοῦ τμήματος τοῦ ἐπιστητοῦ τῶν σπουδῶν των. Ἐὰν τοῦτο δὲν συμβαίνῃ, τότε παρουσιάζεται τὸ φαινόμενον τοῦ «ὑπερφρονεῖν παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν» (Ρωμ. ιβ', 3) (ἀντὶ τοῦ «φρονεῖν εἰς τὸ σωφρονεῖν, ἑκάστῳ ὡς ἔλαχε μέτρον ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ γνώσεως»), ὅτε καὶ παραλείπονται οὐσιώδη καθήκοντα ἐρεύνης διὰ τὸ ἔχειν τὸ ὄνομα τῆς ὁμάδος τῶν ἐρευνητῶν καὶ οὐχὶ διὰ τὴν γενομένην ἢ γινομένην ἔρευναν.

Αἱ ἀνωτέρω σκέψεις ἤγαγον ἡμᾶς εἰς τὴν ἐν τοῖς ἑξῆς ἐξέτασιν τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, τῆς φύσει ἀνηκούσης εἰς τὴν οὕτω κληθεῖσαν Θεολογικὴν Σχολήν, καὶ δὴ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου. Ἡ διάκρισις ἐξ ἐπόψεως «ὀρθοδόξου» γίνεται σκοπίμως καὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ καὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὡς συγκεκριμένης ὁμάδος καὶ τῆς ἐξ ἀπόψεως γενικῶς χριστιανικῶς ὀρθῆς («ὀρθοδόξου») ἀντιλήψεως. Διότι τὸ ὀρθόδοξον δύναται καὶ ἐμπειρικῶς κοινωνιολογικῶς νὰ ἐκληφθῇ καὶ κατ' ἀρχὴν καὶ γνωσιολογικῶς νὰ τεθῇ· ἐν τῇ δευτέρᾳ ταύτῃ ἐννοίᾳ ἐπεκράτησεν ἡ λέξις «ὀρθόδοξος» ἐν τῇ συνειδήσει τῆς ἐκκλησίας μας, πλὴν ἐπ' ἐσχάτων πολὺ ὀλίγον συνειδητόν, ὡς μὴ ἔδει, παρουσιάζεται τοῦτο εἰς οὐκ ὀλίγους ἐκ τῶν ἐπισήμων ἐκπροσώπων αὐτῆς. Ἐπειδὴ δὲ κατ' ἀρχὴν πρόκειται περὶ σχολῆς σχέσιν ἐχούσης πρὸς τὴν ἔρευναν τοῦ «πολιτισμοῦ», ἀρχόμεθα τῆς ἐξετάσεως τοῦ ζητήματος ἐκθέτοντες καὶ τὰ τῆς ἐννοίας τοῦ «πολιτισμοῦ» καθόλου, ἵνα ἔπειτα εἰσέλθωμεν εἰς τὰ εἰδικώτερα σημεῖα τῆς εὐρεύνης αὐτοῦ.

§ 2. ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑΝ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Λέγοντες «πολιτισμὸν» δὲν ἔχομεν πάντες ἐν νῷ σαφῶς, τί τοῦτο κατὰ βάθος καὶ κατ' οὐσίαν σημαίνει· διὰ τοῦτο πρὸ πάσης περὶ τῆς ἱστορικῆς

ἐξελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ ἢ περί τινος φάσεως ἢ μερίδος αὐτοῦ συζητήσεως εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιχειρηθῇ ὁ κατὰ τὸ δυνατὸν καθορισμὸς τοῦ τὶ εἶναι καὶ πῶς γίγνεται ἢ γεννᾶται ὅ,τι καλοῦμεν πολιτισμόν.

α'. Τὰ ὀργανικὰ ὄντα, ἡ ζωή των καὶ ἡ μεταξύ των διαβάθμισις. Ἡ «αὐτοτέλεια» καὶ ἡ «ἑτεροτέλεια» (ἢ «ὑποτέλεια») τῶν ὀργανικῶν ὄντων· ὁ ἄνθρωπος ὡς ὁ σκοπὸς τῆς δημιουργίας.

Τὰ ὀργανικὰ ὄντα ἀποτελοῦνται μὲν κατ᾽ ἀρχὴν ἐξ ὕλης ἀναλυτῆς εἰς τὰ χημικὰ στοιχεῖα, ἐκτὸς ὅμως αὐτῆς παρουσιάζουν καί τι διάφορον, ὅπερ καλοῦμεν «ζωήν». Ἡ ζωὴ αὕτη παρουσιάζεται ὡς διαδοχὴ φαινομένων καὶ γεγονότων, ἅτινα συμβαίνουν μὲν ἐν τῇ ὑλικῇ ὑποστάσει τοῦ ὄντος, ἀκολουθοῦσιν ὅμως ἰδίους τινὰς «νόμους» μὴ αἴροντας μὲν τοὺς φυσικοχημικούς, πλὴν καὶ μὴ ἀνήκοντας εἰς αὐτούς. Κατὰ τὸ φαινόμενον τῆς ζωῆς τὸ ὂν παρίσταται διὰ τῆς ὕλης μὲν δρῶν, κατὰ σκοπὸν ὅμως τινὰ χρησιμοποιοῦν τὰ στοιχεῖα καὶ τὴν αὐτῶν σύνθεσιν μετὰ τῶν λοιπῶν γεγονότων· οἱ νόμοι δηλαδὴ τῆς ὕλης, οἱ κατὰ «ποιητικὸν αἴτιον» λειτουργοῦντες, συντονίζονται εἰς λειτουργίαν κατὰ «τελικὸν αἴτιον». Τὰ ὀργανικὰ ὄντα ἔχουν «αὔξησιν» καὶ «γέννησιν» καὶ «γῆρας» καὶ «θάνατον», ἅπερ δὲν ὑπάρχουν εἰς τὰ ἀνόργανα ὄντα.

Τῶν ὀργανικῶν ὄντων ὑπάρχει κλῖμαξ κατὰ ἀεὶ καὶ πολυπλοκώτερον καὶ πολυσχιδέστερον περιεχόμενον ζωῆς, διὰ τοῦτο δὲ ἔχομεν καὶ «ἀνώτερα» καὶ «κατώτερα» ὀργανικὰ ὄντα. Τὴν διάκρισιν ταύτην δὲν δυνάμεθα νὰ κάμωμεν καὶ μεταξὺ τῶν ἀνοργάνων ὄντων, ἐὰν δὲ γίνεται τοιαύτη τις, τότε δὲν γίνεται ἐν συγκρίσει τούτων πρὸς ἄλληλα καθ᾽ ἑαυτά, ἀλλ᾽ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ ὀργανικά, εἰς τῶν ὁποίων τὴν ζωὴν κατὰ διάφορον βαθμὸν καὶ τρόπον συντελοῦσιν, ὥστε κατὰ τοῦτο καὶ νὰ διαβαθμίζωνται.

Ἡ διαβάθμισις αὕτη χωρεῖ καὶ ἐπέκεινα τῆς περιοχῆς τῶν ἀνοργάνων ἤτοι ἐπεκτείνεται καὶ μεταξὺ τῶν ὀργανικῶν ὄντων. Διότι τὰ ἀνόργανα ὄντα εἶναι κατ᾽ ἀρχὴν «χρήσιμα» εἰς διάφορον βαθμὸν καὶ τρόπον χάριν πάντων τῶν ὀργανικῶν ὄντων· ἀλλὰ καὶ τὰ ὀργανικὰ ὄντα μεταξύ των εἶναι χρήσιμα κατὰ διάφορον βαθμὸν καὶ τρόπον, ὥστε καὶ ἐνταῦθα πλὴν τῆς κατ᾽ ἀρχὴν καὶ καθ᾽ ἑαυτὰ διαβαθμίσεως εἰς ἀνώτερα καὶ κατώτερα νὰ γίνεται κατὰ χρησιμότητα ἤτοι ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ἄλλα ὀργανικὰ ὄντα διαβάθμισις. Ὡς πρῶτον ἀναφέρομεν τὴν χρησιμότητα τῶν φυτῶν εἰς διάνυσιν τῆς ζωῆς τῶν ζώων, εἶτα δὲ καὶ τὴν τῶν ζώων μεταξύ των, ἔστω καὶ ἂν αὕτη ἴσως θὰ ἐθεωρεῖτο ἐπίκτητος καὶ ὄχι πρώτη φυσικὴ σχέσις. Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει πάλιν καὶ ὅτι τῶν ἀνοργάνων δὲν γίνεται χρῆσις ὑπὸ τῶν λοιπῶν ὀργανικῶν βαθμίδων· διότι γίνεται χρῆσις καὶ ἐμμέσως διὰ τῶν ὀργανικῶν καὶ ἀμέσως ἔστω καὶ εἰς μικρότερον βαθμόν.

Ἡ χρῆσις αὕτη ἀποτελεῖ τὴν μορφήν, δι᾽ ἧς διεξάγεται ἡ ζωὴ τῶν

ὀργανικῶν ὄντων, συνίσταται δὲ εἰς ἱκανοποίησιν τῶν διαφόρων «ἀναγκῶν» τοῦ ἑκάστοτε ὀργανικοῦ ὄντος. Ἄλλαις λέξεσιν, τὸ ὀργανικὸν ὂν ἔχει ἔνδοθεν ἀνάγκας ἤτοι ὁρμάς, τ.ἔ. ζητεῖ ὡρισμένα ἔξωθεν στοιχεῖα, δι᾿ ὧν θὰ συντηρηθῇ καὶ θὰ αὐξηθῇ ἱκανοποιοῦν τὰς καθ᾿ ἑκάστην «λειτουργίας» συμφώνως πρὸς τὸ ὅλον σχέδιον γενέσεως καὶ ἀναπτύξεώς του, συμφώνως πρὸς τὴν οἰκείαν ζωτικὴν ἀρχὴν ἢ αἰτίαν (τὴν «ἐντελέχειαν»). Τὸ γίγνεσθαι δηλαδὴ τῶν ὀργανικῶν ὄντων συντελεῖται διὰ τῆς «οἰκειώσεως» πραγμάτων ἔξωθεν λαμβανομένων καὶ ἐσωτερικῶς μετασχηματιζομένων, διὰ τῶν ἰδίων ὀργάνων τοῦ ὄντος τιθεμένων εἰς ἀντίστοιχον ἐνέργειαν. Ἐὰν τὰ ἔξω στοιχεῖα ἐλλείψουν, τότε διακόπτεται ἡ ζωὴ τοῦ ὀργανικοῦ ὄντος, τ.ἔ. ἡ ἱκανότης συνεχίσεως τῆς προσλήψεως καὶ ἀφομοιώσεως τῆς ἔξωθεν ὕλης εἰς ἱκανοποίησιν τῆς ζωῆς του. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐὰν ὑπαρχόντων τῶν ἔξωθεν στοιχείων δὲν γίνεται ἢ καθόλου πρόσληψις ἢ ἔστω καθόλου ἀφομοίωσις αὐτῶν· τότε ἐπέρχεται ὁ θάνατος («ξήρανσις» λεγόμενος ὡς πρὸς τὰ φυτά).

Τὰ προσλαμβανόμενα ὑλικὰ στοιχεῖα ἐφ᾿ ὅσον ἱκανοποιοῦν ἀνάγκας τοῦ ὀργανικοῦ ὄντος καλοῦνται «ἀγαθά», αἱ δὲ ἱκανοποιοῦσαι τὰς ἀνάγκας ἰδιότητες ἢ στοιχεῖα καθ᾿ ἕκαστον καλοῦνται «ἀξίαι». Ἀξίαι ἐπίσης καλοῦνται καὶ τὰ συνιστῶντα τὸ ὀργανικὸν ὂν ἤτοι αἱ λειτουργίαι, αἵτινες καὶ ὡς ἀνάγκαι ἢ ὁρμαὶ καὶ τάσεις χαρακτηρίζονται, καθ᾿ ὅσον τείνουν εἰς ἐνέργειαν καὶ ζητοῦν τὸ δι᾿ οὗ θὰ ἐκτελέσουν τὴν ἐνέργειάν των ἀντικείμενον, τὸ ἀγαθὸν ἢ τὰς ἐν αὐτῷ ἀξίας. Πρὸς διάκρισιν τὰς μὲν ἐν τῷ ἀγαθῷ ἀξίας καλοῦμεν ἢ ἁπλῶς ἀξίας ἢ «κατ᾿ ἀνταύγειαν ἀξίας» (ἢ «ἐκ προβολῆς ἀξίας» ἢ «ἐπακολουθούσας ἀξίας»), τὰς δὲ συνιστώσας τὸ ὂν καλοῦμεν «αὐτοαξίας»[1].

Ἐὰν παρακολουθήσῃ τις τὴν σειρὰν τῆς ὀργανικῆς φύσεως λεπτομερέστερον, θὰ διαπιστώσῃ οὐχὶ μετὰ πολλῆς δυσκολίας, ὅτι ὑπάρχει εἶδός τι «ὑποτελείας» ἤτοι ὑποταγῆς εἰς ξένον ἢ ἀλλότριον σκοπόν, ὥστε ἕκαστον ὂν καὶ ἑκάστη ὁμὰς ὁμοειδῶν ὄντων νὰ εἶναι καὶ «αὐτοτελὴς» καὶ «ἑτεροτελὴς» ἢ «ὑποτελής». Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἑκάστη ὁμοειδὴς ὁμὰς ὀργανικῶν ὄντων ἀποτελεῖ «ἀγαθόν» ἤτοι φορέα ἀξιῶν εἰς ἱκανοποίησιν ἀξιολογικῶν τάσεων ἄλλων ὁμάδων ὀργανικῶν ὄντων, οὐχὶ δὲ «ἐλευθέραν καὶ αὐτοτελῆ ὕπαρξιν». Τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς ἑτεροτελείας ἔχει πολλοὺς σκανδαλίσει, οἵτινες καὶ διεμαρτυρήθησαν κατὰ τῆς καταστάσεως ἢ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης. Πᾶσα ὅμως διαμαρτυρία ἀποτελεῖ κενὴν πρᾶξιν, ὅταν διαπιστώνωνται ἀ-

---

[1] Τὰ ἀνωτέρω δὲν λέγονται γενικῶς ὑπὸ τῶν ἀσχολουμένων περὶ τὰ ἀξιολογικὰ προβλήματα, διότι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ σκέψις ἔχει ὡς κέντρον καὶ ἀφετηρίαν τὸν ἄνθρωπον μόνον καὶ ὄχι καὶ πάντα τὰ ὀργανικὰ ὄντα. Εἶναι παρὰ ταῦτα φανερόν, ὅτι ἡ ἐνταῦθα ἐκτιθεμένη γνώμη ἀποτελεῖ ὁλοκλήρωσιν τῆς σκέψεως ἤτοι ἐπέκτασιν αὐτῆς ἐπὶ σύμπαντα τὰ ὁμοειδῆ φαινόμενα τῆς ἐπιγείου πραγματικότητος.

πλῶς τὰ πράγματα ἐπέκεινα τῆς ἡμετέρας δυνάμεως καὶ ἐνεργείας. Ἡ «σκοπιμότης» ἐν τῇ δημιουργίᾳ εἶναι πραγματικότης, ἀφοῦ ἕκαστον στοιχεῖόν της εἶναι ἐντεταγμένον εἰς τὸ ὅλον καὶ συντελεῖ τὸ καθ' ἑαυτὸ εἰς τὴν συντήρησιν τοῦ ὅλου κατὰ μέρος καὶ καθόλου. Ἐν τῇ κλίμακι ταύτῃ τοῦ ὀργανικοῦ κόσμου ὁ ἄνθρωπος, τ.ἔ. ἡ ἀνθρωπότης, ἀποτελεῖ τὴν κορωνίδα τῆς ὅλης δημιουργίας, ὥστε πάντα τὰ λοιπὰ ὄντα, ὀργανικὰ καὶ ἀνόργανα, νὰ ἀποτελῶσιν «ἀγαθὰ» δι' αὐτόν. Τοῦτο λέγομεν καὶ ἡμεῖς ὡς ἁπλῆν ἀλήθειαν κοινῇ βεβαιουμένην παρὰ τὴν διαμαρτυρίαν τῶν ὀνειροπόλων, ὅτι δῆθεν ἀποτελεῖ «ἐγωϊστικὴν» τοῦ ἀνθρώπου ἐκδήλωσιν. Ὁ χριστιανισμὸς τὴν ἀλήθειαν ταύτην διακηρύσσει ὡς βασικὴν ἀλήθειαν, ὅτι δηλαδὴ ὁ σκοπὸς τῆς ὅλης δημιουργίας εἶναι ὁ ἄνθρωπος, τ.ἔ. ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ πνευματικῆς ὑπάρξεως ἤτοι τῆς ἀθανάτου ψυχῆς· πάντα τὰ ἄλλα κέκτηνται ἁπλῶς καὶ μόνον «ὑπηρετικὴν» ἀξίαν.

β'. Τὰ «διάφορα» μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ τῶν λοιπῶν ζῴων. Ἡ πεῖρα τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ διαδοχῇ τῶν γενεῶν ὡς ὁ «πολιτισμὸς» ἤτοι ὁ «πνευματικὸς βίος».

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω πρέπει νὰ λεχθῶσι καὶ τὰ «διάφορα» μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ λοιπῶν ὀργανικῶν ὄντων σημεῖα, ἵνα καταστῇ σαφὴς ἡ διάκρισις μεταξὺ ἰδίᾳ τῶν ζώων καὶ τοῦ ἀνθρώπου· διότι ἀκριβῶς ἐν προκειμένῳ ὑπάρχει οὐχὶ σαφὴς ἀντίληψις περὶ αὐτῶν, ὥστε διὰ τοῦτο νὰ μὴ εἶναι καὶ σαφὴς καὶ ἡ ἔννοια ἤτοι οὐσία τοῦ πολιτισμοῦ, ὅστις ἀποτελεῖ καὶ τὸ κύριον πρόβλημα τῆς ἐνταῦθα ἐκτιθεμένης ἑνότητος σκέψεων.

Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ λεχθῇ, ὅτι πάντα που τὰ ζῶα «ἕτοιμα» ἀναζητοῦσι καὶ λαμβάνουσι τὰ ἀγαθά, ὅσα χρειάζονται εἰς ἱκανοποίησιν τῆς ζωῆς των, τ. ἔ. τῶν «ἀξιολογικῶν των λειτουργιῶν». Τὰ λοιπὰ δηλαδὴ πλὴν τοῦ ἀνθρώπου ζῶα εὑρίσκουσιν ἐν τῷ περιβάλλοντι αὐτῶν κατ' ἀρχὴν ἕτοιμα ἐν καιρῷ τὰ ἀγαθά, ὅσα ἀπαιτοῦνται εἰς τὴν ζωήν των, ἤτοι ἄνευ ἀνάγκης ἐκτελέσεως ἐνεργειῶν εἰς παραγωγὴν καὶ ἑτοιμασίαν αὐτῶν. Αἱ περιπτώσεις μετασχηματισμοῦ τῶν ἐν τῷ περιβάλλοντι ἀντικειμένων κατὰ τρόπον ἀνταποκρινόμενον εἰς τὴν τοῦ ζώου ἀνάγκην εἶναι καὶ ὀλίγαι καὶ μικρᾶς ἐκτάσεως. Διότι ἡ κατασκευὴ τῆς φωλεᾶς ὑπὸ τῶν πτηνῶν λόγου χάριν εἶναι βεβαίως ἐνέργεια σκόπιμος εἰς μεταβολὴν τοῦ περιβάλλοντος ἢ εἰς μετασχηματισμὸν αὐτοῦ, ἀποτελεῖ ὅμως ὅλως στοιχειώδη ἐνέργειαν. Τὸ αὐτὸ λεκτέον καὶ περὶ τῆς μελίσσης καὶ τοῦ μύρμηκος καὶ τῶν ὁμοίων· διότι πάντα τὰ ὑπὸ τῶν ζώων τούτων τελούμενα εἶναι ὑποτυπώδη καὶ ἄνευ μεγάλης μεταβολῆς τῶν τοῦ περιβάλλοντος στοιχείων. Πρὸς τούτοις ὅμως, ὅπερ καὶ τὸ κύριον ἐν προκειμένῳ, πᾶσα ἡ τῶν ζώων τούτων ἐνέργεια εἶναι ἐντεταγμένη ἐν τῷ περιβάλλοντι καὶ βασίζεται κυρίως εἰπεῖν ἐπὶ τῆς «ἐκ κατασκευῆς αὐτῶν ἱκανότητος» τ. ἔ. ἐπὶ τοῦ «ἐνστίκτου».

Τὰ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἐξ ἑτέρου χάριν τῆς ζωῆς του τελούμενα «μεταβάλλουν τὸ περιβάλλον» ἢ ἔστω «τὰ ἐκ τοῦ περιβάλλοντος στοιχεῖα» καὶ ῥυθμίζουν τὰ κατ᾽ αὐτὸ εἰς τρόπον, ὥστε νὰ ἱκανοποιῶνται αἱ ἴδιαι αὐτοῦ ἀνάγκαι· τὰ συμβαίνοντα δηλαδὴ καὶ ὑπάρχοντα ἐν τῷ περιβάλλοντι «συντονίζονται» ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου οὕτως, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ ἱκανοποίησις τῶν ἀναγκῶν του. Τὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐνέργειαν ταύτην καθιστᾷ δυνατὴν ἡ λειτουργία τοῦ «λόγου», ὅπως ἔλεγον οἱ παλαιότεροι, τὸ σύνολον δηλαδὴ τῆς γνωστικῆς καὶ ἐκτιμητικῆς καὶ πρακτικῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἱκανότης αὕτη περιλαμβάνει ὡς πρῶτον στοιχεῖον τὴν «συνείδησιν» ὡς λειτουργίαν γνώσεως τῶν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς συμβαινόντων καὶ ὑπαρχόντων, ἀλλὰ καὶ τὴν «μνήμην» καὶ τὴν «ἀνάμνησιν» μετὰ τῆς «τάξεως» ἤτοι λογικῆς κατὰ λόγον ὁμοιότητος καὶ διαφορᾶς διατάξεως τῶν ἐν τῇ συνειδήσει ἐμφανιζομένων. Πάντα ταῦτα ὅμως λέγονται «ἱκανότης σχηματισμοῦ εἰκόνος περὶ τοῦ ἔξω κόσμου προσωποπαγοῦς καὶ ἐλευθέρως μετασχηματιστῆς». Ἄνευ τῆς ἱκανότητος ταύτης θὰ ἦτο ἀδύνατον εἰς τὸν ἄνθρωπον, νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὰς ἑαυτοῦ ἀνάγκας κατὰ τρόπον ἐπιτυχῆ καὶ ἐπαρκῆ. Ἡ εἰκὼν αὕτη ἀποτελεῖ τι, ὅπερ καθιστάμενον προσωποπαγὲς εἶναι δυνατὸν ἔπειτα νὰ μεταδοθῇ καὶ εἰς τοὺς ὁμοίους ἐν βραχεῖ χρόνῳ, ὥστε οὕτω νὰ ἀποκτᾶται ἀεὶ καὶ μείζων καὶ πληρεστέρα εἰκὼν περὶ τῶν ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου ὑπαρχόντων, ἥτις ἐν τῇ διαδοχῇ τῶν γενεῶν συλλέγεται ἔστω καὶ κατὰ μέρος καὶ ἀποτελεῖ τὴν πεῖραν τῶν αἰώνων ἤτοι τὴν ἀνθρωπίνην πεῖραν.

Ἡ πεῖρα αὕτη περιλαμβάνει ὅσα ὁ ἄνθρωπος περὶ τοῦ περιβάλλοντός του ἔγνω· εἰς τὸ περιβάλλον ὅμως ἀνήκει καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος ὡς εἶδος. Εἰς τοῦτο ὅμως πρέπει νὰ προσέξῃ κανείς, διότι ἐνδέχεται νὰ μὴ συλλάβῃ τὸ ὅλον τοῦ πράγματος. Διότι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁμοῦ καὶ τὸ περιεχόμενον, ὅπερ ἔχει σχηματισθῆ ἐν αὐτῷ καὶ ἀποτελεῖται καὶ ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ κόσμου καὶ ἀπὸ τὰς ἀνεπτυγμένας λειτουργίας τῆς ὑπάρξεώς του καὶ ἰδίᾳ τῆς ψυχικῆς ὑπάρξεώς του. Ἐκ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἕκαστος ἄνθρωπος ἀποτελεῖ «ἀγαθὸν» ὡς πρὸς τοὺς ὁμοίους του, ἀφοῦ δύναται νὰ παράσχῃ εἰς αὐτοὺς τὴν εὐκαιρίαν ἀναστροφῆς μετ᾽ αὐτοῦ καὶ ἄρα μετὰ τῶν αὐτοῦ ἀξιῶν. Τοῦτο βεβαίως δὲν αἴρει κατ᾽ ἀρχὴν τὴν «αὐτοτέλειάν» του, εἶναι ὅμως γεγονὸς τῆς «διαλεκτικῆς τοῦ πνεύματος», καθ᾽ ὃ γίνεται ἐναλλαγὴ προοπτικῆς καὶ ἀφετηρίας ἐν τῷ αὐτῷ ὅλῳ. Διότι ὅλον ἀποτελεῖ ἡ ἀνθρωπίνη ὕπαρξις ὡς οὖσα ἐκ τῆς αὐτῆς πνευματικῆς οὐσίας ἐν παντὶ ἀνθρωπίνῳ ὄντι καὶ ὡς συνιστῶσα τὸ ἑνιαῖον ὁμαδικὸν ὅλον, τὸ ἔχον ἁπλῶς «ἀτομικὰς» μορφὰς συγκεντρώσεως τῆς τῶν λοιπῶν ἀτόμων ζωῆς, ὥστε νὰ ἔχωμεν ἐν ἑνὶ ἑκάστῳ φορέα καὶ ἐκπρόσωπον τῆς ὁμάδος ἀτομικοῦ τύπου ἐν μεγάλῃ ποικιλίᾳ καὶ συνθέσεως καὶ βαθμίδος τῶν ἀνθρωπίνων στοιχείων. Ἕκαστος δηλαδὴ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ ἐνδεχομένην ἑστίαν συγκεντρώσεως πάσης τῆς ἀκτινοβολίας τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, τῶν τε συγχρόνων καὶ ἰδίᾳ τῶν παλαιοτέρων, ἀλλ᾽ ἐνταυτῷ καὶ πηγὴν ἀκτινοβολίας καὶ

κατ᾽ ἀντανάκλασιν καὶ κατὰ πρώτην ἐκπομπήν. Τὸ πόσον καὶ πῶς τῆς συγκεντρώσεως ταύτης καὶ τῆς ἀκτινοβολίας ἐξαρτᾶται καὶ ἐκ τῆς «ἀτομικῆς ἑκάστου φύσεως» καὶ ἐκ τῆς καταβληθείσης «προσπαθείας συγκεντρώσεως» καὶ ἐκ τῶν εὐκαιριῶν «συμπτώσεως τῶν ἔξωθεν ἀκτινοβολιῶν εἰς τὴν οἰκείαν γωνίαν εἰσδοχῆς». Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἄνθρωποι καὶ ἐν τῷ αὐτῷ περιβάλλοντι συγχρόνως ζῶντες διαφέρουν ἀπ᾽ ἀλλήλων, ἀλλὰ καὶ οἱ διαφόρων τόπων καὶ ἐποχῶν παρουσιάζουν διαφορὰς μεταξύ των. Ἡ πεῖρα αὕτη τῆς ἀνθρωπότητος τῶν κατὰ διαδοχὴν γενεῶν καθ᾽ ὁμάδας καὶ καθόλου καλεῖται «πολιτισμὸς» ἢ «πνευματικὸς βίος», παρουσιάζεται δὲ ἐν ὑποκειμενικῇ μὲν μορφῇ ὡς «παιδεία» ἢ «μόρφωσις», ἐν ἀντικειμενικῇ δὲ ὡς πληθὺς ἐκδηλωμάτων, ἅτινα χαρακτηρίζονται ὡς «ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ» ἢ «ἔργα πολιτισμοῦ» ἢ «ἀντικειμενικὸν πνεῦμα». Ἀλλ᾽ ἐνταῦθα προβάλλει νέον τι σημεῖον πρὸς ἔρευναν ἢ σαφεστέραν κατανόησιν.

γ΄. Ἡ «ἐνύλωσις» ὡς ἀναγκαία προϋπόθεσις τῆς παραστάσεως καὶ διατηρήσεως τοῦ πνεύματος (τοῦ «πνευματικοῦ βίου») καὶ ἡ μετ᾽ αὐτῆς ἐπαφὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ ἀποτελοῦν τι ὁμοιάζον πρὸς τὰ ὑλικὰ ἀντικείμενα καὶ πρὸς τὰ λοιπὰ ὀργανικὰ ὄντα, διότι ἀκριβῶς ὑλικῆς τινος ὑποστάσεως χρήζει πᾶσα παράστασις τοῦ πνευματικοῦ ἢ τοῦ καθόλου ἀνθρωπίνου βίου. Ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος παραδείγματος χάριν δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐμφανισθῇ καὶ νὰ ζήσῃ ἐπὶ τῆς γῆς, ἐὰν δὲν ἐφόρει τὸ σῶμα, τὴν καλουμένην σάρκα· καὶ τὰ τοῦ ἀνθρώπου στοιχεῖα, τὰ καθαυτὸ ἀνθρώπινα, τ. ἔ. τὰ ψυχικοπνευματικά, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξουν καθ᾽ ἑαυτὰ καὶ ἄρα νὰ γίνουν προσιτὰ εἰς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους παρὰ μόνον ἐὰν λάβουν ὑλικήν τινα μορφὴν παραστάσεως καὶ ζωῆς, ἐὰν «ἐξαντικειμενωθῶσιν», ἤτοι ἐὰν «ἐνυλωθῶσιν». Ἡ ἐνύλωσις αὕτη δυνατὸν νὰ εἶναι ἢ προσωποπαγής, τ. ἔ. συνδεδεμένη μετὰ τοῦ οἰκείου σώματος, ἢ «ἀπεσπασμένη», τ. ἔ ἐκτὸς τῆς ἀτομικῆς προσωπικῆς (σωματικῆς) ὑπάρξεως. Τὸ ὅλον τοῦτο καλεῖται ἐκδήλωσις (ἢ ἔκφρασις ἢ ἐξωτερίκευσις), εἶναι δὲ ἄσχετον τὸ ὄνομα πρὸς τὴν ἐτυμολογικὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ἀφοῦ ἁπλῶς καὶ μόνον ἡ ἐκτὸς τῆς ψυχικῆς περιοχῆς συμβολικὴ τοῦ ψυχικοπνευματικοῦ περιεχομένου ἐμφάνισις σημαίνεται ἢ θέλει νὰ σημανθῇ δι᾽ αὐτοῦ.

Κατὰ ταῦτα πᾶς ἄνθρωπος ἀντιμετωπίζει ἐκτὸς ἑαυτοῦ ἤτοι ἐκτὸς τῆς ψυχικῆς του κεντρικῆς περιοχῆς, ἐκτὸς τοῦ ἐγώ, πρῶτον μὲν τὸ ἑαυτοῦ σῶμα, εἶτα δὲ τὰ ἔνυλα ἀντικείμενα, ἅτινα ἢ εἶναι τὰ μὴ ἐξ ἐνεργείας ἀνθρώπου γενόμενα ἢ εἶναι τὰ ἐξ ἀνθρωπίνης ἐνεργείας προελθόντα, τὰ περιλαμβάνοντα καὶ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ἐξ ἀνθρώπων. Τὰ ἐκτὸς τοῦ ἐγὼ ὄντα ταῦτα παρουσιάζονται ἔναντι τοῦ ἐγὼ ὑπὸ τὴν μορφὴν τῶν εἰκόνων, περὶ ὧν ἀνωτέρω (σελ. 274) ἐγένετο λόγος, μεθ᾽ ὧν κατ᾽ ἀρχὴν δύναται πράγματι τὸ

ἐγὼ νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν καὶ νὰ κινηθῇ ἤτοι νὰ ζήσῃ. Καὶ τὰ ἀνθρωπίνης καὶ τὰ μὴ ἀνθρωπίνης προελεύσεως πράγματα, εἴτε ἔξω εἶναι εἴτε ἐντὸς καὶ ὑπὸ μορφὴν εἰκόνων, παρουσιάζουν τὴν ἐξωτερικήν των ἔνυλον μορφὴν ἀπ' εὐθείας, ἐνῷ ἡ καθαυτὸ πνευματικὴ οὐσία ἁπλῶς σημαίνεται, ὡς εἴπομεν, ἤτοι συμβολίζεται διὰ τῆς ὑλικῆς. Διὰ τοῦτο ἡ γνῶσις τῶν πραγμάτων ἄρχεται ἀπὸ τῆς γνώσεως τῆς ὑλικῆς μορφῆς καὶ χωρεῖ ἐπὶ τὴν ἀεὶ καὶ πληρεστέραν γνῶσιν τῆς πνευματικῆς. Βάσις καὶ προϋπόθεσις τῆς ὑλικῆς περιοχῆς τῶν ὄντων εἶναι τὰ ὑλικὰ ἢ σωματικὰ αἰσθητήρια, δι' ὧν μετασχηματίζεται τὸ ἔξω ὑλικὸν εἰς ψυχικὴν εἰκόνα, ἐνῷ τῆς πνευματικῆς περιοχῆς βάσις εἶναι τὰ «ψυχικὰ» ἢ «πνευματικὰ» αἰσθητήρια, τὰ ἄλλως «ἀξιολογικὰ» αἰσθητήρια καλούμενα. Διὰ τῶν ἀξιολογικῶν αἰσθητηρίων ἀντιλαμβανόμεθα τὰ ψυχικὰ πνευματικὰ στοιχεῖα τῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα πάλιν, ὡς ἐλέχθη, ἢ εἶναι καθαυτὸ ψυχικὰ πνευματικὰ ἤτοι συστατικὰ τῆς ψυχικοπνευματικῆς ὀντότητος ἢ εἶναι τὰ εἰκαστικὰ τῶν ἔξω ὄντων στοιχεῖα ἤτοι αἱ μορφαὶ τῆς παραστάσεως αὐτῶν ἔναντι τοῦ πνευματικοῦ ἐγώ.

Οὕτω παρουσιάζεται σειρὰ καὶ ἀλληλουχία πνευματοψυχικοῦ καὶ καθαρῶς ὑλικοῦ στοιχείου τῆς πραγματικότητος, τὴν ὁποίαν ἀντιμετωπίζομεν ἐν ἑκάστῃ περιπτώσει, ἤτοι ἐν ἑκάστῳ δημιουργήματι ἀνθρωπίνῳ, ἀπὸ τῆς κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν ὑλικοπνευματικῆς ἀμέσου συστάσεως μέχρι καὶ τῆς ἀπωτάτης πρώτης σχέσεως τῶν ἐν τῇ συνειδήσει στοιχείων τοῦ ἐξ οὗ προῆλθεν ἀνθρώπου. Ἡ κατάστασις αὕτη δημιουργεῖ τὸ μέγα καὶ δυσχερὲς πρόβλημα τῆς «κατανοήσεως», ὅπερ κυρίως καὶ ὀρθῶς εἰπεῖν εἶναι πρόβλημα συλλήψεως τοῦ ἑκάστοτε ἐν τῷ ὑλικῷ φορεῖ («ἀγαθῷ») συμβολιζομένου ψυχικοπνευματικοῦ κατ' οὐσίαν στοιχείου ἢ στοιχείων κατὰ τὴν διαδοχήν. Ἡ διαδοχὴ αὕτη λήγει εἰς τὴν πρώτην πνευματικὴν ὕπαρξιν ἢ εἰς τὰς περιοχὰς τῆς πρώτης πνευματικῆς ὑπάρξεως.

Ἐννοεῖται, ὅτι καὶ ὡς πρὸς τὴν κατωτέραν τῶν ὀργανικῶν ὄντων κλίμακα ἰσχύει παρόμοιόν τι· διότι καὶ ἐκεῖ ὑπάρχει, ὡς ἐλέχθη, περιοχὴ «αὐτοαξιῶν» ἔστω καὶ μᾶλλον ὑλικῆς ἐκδηλώσεως ἢ περιοχῆς. Διὰ τοῦτο καὶ ἐκεῖ ὑπάρχει τὸ πρόβλημα τῆς «κατανοήσεως» ἤτοι τῆς ἀναζητήσεως τοῦ «οὗ χάριν» ἐγένετό τι, τ. ἔ. εἰς ἱκανοποίησιν ἢ ἐκδήλωσιν τίνος ἀνάγκης (ἢ «τάσεως» ἢ «λειτουργίας») ἐγένετό τι. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι καὶ ἐκεῖ τὰ ὑλικὰ ἀποτελοῦν φαινόμενα καὶ γεγονότα ὑπαγόμενα εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ «τέλους» ἤτοι τοῦ σκοποῦ, ὅστις συνίσταται εἰς ἱκανοποίησιν ἀκριβῶς ἀπαιτήσεώς τινος ζωῆς. Ἐντεῦθεν ἕπεται μετὰ ταῦτα καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς τῶν ἀντικειμένων «σκοπιμότητος» ἤτοι τῶν ἀγαθῶν ἐξ ἀπόψεως τελολογικῆς, καθ' ὅσον ταῦτα ἀναφέρονται εἰς αὐτοαξίαν ἢ αὐτοαξίας καθόλου, ἕκαστον δὲ μέρος αὐτῶν ἐξυπηρετεῖ τὴν τοῦ ὅλου σκοπιμότητα καὶ ἄρα μετέχει καὶ αὐτὸ τῆς καθόλου ἀξίας· ἄλλαις λέξεσιν, ἔχομεν καὶ ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τὸ πρόβλημα τῆς «κατανοήσεως».

Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πάντων τῶν ἐπὶ γῆς ἀντικειμένων, εἴτε ἐν συνόλῳ εἴτε κατὰ μερικὰ σύνολα λαμβανομένων, γεννᾶται τὸ πρόβλημα τῆς «κατανοήσεως», διότι καὶ ταῦτα «ἀναφέρονται», τ.ἔ. ἐνέχουν ποιότητας ἀντιστοιχούσας πρὸς τὰ ὀργανικὰ ὄντα, καὶ πρὸς τὸ σύνολον καὶ πρὸς τὰς καθ᾽ ἑκάστην ὁμάδας. Ἄλλαις λέξεσιν, τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς κατανοήσεως τοῦ συνόλου τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν εἰς αὐτὴν ἀναφερομένων στοιχείων τῆς νεκρᾶς ὕλης, εἶτα δὲ καὶ τοῦ συνόλου κόσμου, τ.ἔ. τοῦ σύμπαντος. Ἡ ἑρμηνεία αὕτη ἀποτελεῖ τὴν ζήτησιν τοῦ πρώτου πνεύματος, ὅπερ σκοπίμως ἐνέταξε καὶ διέταξε τὰ ἄλλως ὑλικῆς ὑποστάσεως ἔργα, εἶναι δὲ δυνατὴ κατὰ διάφορον βαθμὸν καὶ μετὰ πολὺν κόπον καὶ μόχθον· ἐπίσης εἶναι δυνατὴ ἐφ᾽ ὅσον καὶ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς ὑπάρχει ἡ οἰκεία πνευματικὴ αἴσθησις. Διότι δὲν πρέπει νὰ διαφεύγῃ τὴν προσοχήν μας τὸ γεγονός, ὅτι καὶ τῶν μικροτέρων (τῶν ὑπανθρωπίνων) ἔργων τὴν κατανόησιν ἐπιτυγχάνομεν ἢ δυνάμεθα νὰ ἐπιτύχωμεν, διότι ἀκριβῶς «μετέχομεν» τῆς φύσεως ἐκείνων, ἔστω καὶ ἐν ἄλλῃ τινί συνθέσει. Τὸ ὅμοιον γίγνεται καὶ ἐν προκειμένῳ· ἡ κατανόησις τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ (συμπεριλαμβανομένου βεβαίως καὶ τοῦ ἀνθρώπου), ἤτοι ἡ ἀναζήτησις καὶ ἀνεύρεσις τοῦ πνεύματος, οὗ πάντα ταῦτα ἀποτελοῦσιν ἔργα ἤτοι «ἐνύλωσιν» συμβολικήν, εἶναι κατ᾽ ἀρχὴν ὑφ᾽ ἡμῶν δυνατή, διότι συμμετέχομέν πως τῆς ἐκείνου οὐσίας, τ.ἔ. εἴμεθα ὅμοιοι αὐτῷ, καὶ κεκτήμεθα τὴν ἀντίστοιχον πνευματικὴν αἴσθησιν.

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω γίνεται φανερὰ καὶ ἡ δυνατότης καὶ τὸ ἔργον τῆς γνώσεως τῶν ἐκδηλωμάτων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἤτοι τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπερ ἀποτελεῖ ἔργον τῶν λεγομένων ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος ἢ τοῦ πολιτισμοῦ. Δυνάμεθα ὅθεν νὰ μεταβῶμεν ἐπὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀναγομένων εἰδικώτερον εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἐκδηλωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, εἰς ἃ ἀναφέρεται πλὴν ἄλλων καὶ ἡ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ ἔρευνα περὶ ἧς κυρίως ἐνταῦθα ὁ λόγος.

§ 3. ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑΝ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΗΤΟΙ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΕΚΔΗΛΩΜΑΤΩΝ

α'. Οἱ ἀτομικοὶ καὶ οἱ ὁμαδικοὶ φορεῖς τῶν ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων ἤτοι τοῦ πολιτισμοῦ.

Οἱ φορεῖς τῶν ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων ἤτοι τοῦ «πολιτισμοῦ» (ἢ τοῦ «πνευματικοῦ βίου») δύνανται νὰ εἶναι ἢ ὁμὰς ἢ ἄτομα, ἀλλὰ καὶ ταῦτα πάλιν ἀποτελοῦσι κυρίως εἰπεῖν μέλη ὁμάδος ἀνθρώπων· ἄλλαις λέξεσιν, τοὺς φορεῖς τῶν ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων ἀντιμετωπίζομεν μὲν κατ᾽ αἴσθησιν ὡς ἄτομα, πλὴν ἐν αὐτοῖς καὶ δι᾽ αὐτῶν ἐμφανίζεται τὸ «ὁμαδικόν». Λέγοντες ὅμως πάλιν «ὁμαδικὸν» δὲν πρέπει νὰ παρίδωμεν, ὅτι καὶ τὸ ὁμαδικὸν τοῦτο ἀναφέρεται εἰς «ἀτομικὸν» κέντρον, ὅθεν κατὰ πρῶτον λόγον ἐκπηγάζει,

ἐπαναλαμβάνεται δὲ ἔπειτα εἰς ἄλλα ἐπίσης ἀτομικὰ πνεύματα εἴτε ἀπ' εὐθείας, ἤτοι ἐκ τοῦ πρώτου ἐκπηγάσαντος ἀτομικοῦ, εἴτε ἐκ τοῦ μεταλαβόντος πρώτου καὶ ἄρα ἐμμέσως λαμβάνοντα, ὅτε τὰ ἔμμεσα συνιστῶσι σειρὰν ἀτελεύτητον, ἀφοῦ καὶ τὰ τοῦ πρώτου ἐκδηλώματα καὶ τὰ τῶν μεταλαβόντων δύνανται νὰ «ἀποτυπωθῶσιν» εἰς ὑλικὰ ἤτοι αἰσθητὰ ἀντικείμενα καὶ ἄρα νὰ εἶναι προσιτὰ εἰς μέγα καὶ ἀνώνυμον πλῆθος. Πάντως ἐκ τῆς ἀμοιβαίας ταύτης μεταδόσεως καὶ μεταλήψεως δημιουργεῖται κοινόν τι εἶδος ἐκδηλωμάτων ἀνῆκον εἰς τὸν τούτων δημιουργὸν καὶ φορέα, ὥστε ἡ ἔρευνα τῶν ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων νὰ γίνηται συγκεκριμένως ἐπὶ ὁμαδικῶν ἀνθρωπίνων συνόλων, ἀκόμη καὶ ὅταν ὡς ἐκπρόσωπος τῶν ἐκδηλωμάτων παρουσιάζηται ἄτομόν τι.

β'. Ἡ ἔρευνα τῶν κατὰ μέρος ὁμαδικῶν ἐκδηλωμάτων καὶ ἡ γνῶσις τοῦ καθολικῶς ἀνθρωπίνου πνεύματος.

Ἡ ἔρευνα τῶν ὁμαδικῶν ἐκδηλωμάτων ἀποτελεῖ καθ' ὁμάδα εἶδος τῶν καθόλου ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων· παρὰ ταῦτα ὅμως διὰ τῆς ἐρεύνης τῶν καθ' ἕκαστον ὁμαδικῶν συνόλων δυνάμεθα κατ' ἀρχὴν νὰ ἀποκτήσωμεν καὶ τοῦ καθόλου ἀνθρωπίνου πνεύματος τὴν γνῶσιν. Διότι ἀκριβῶς τὸν κύριον σκοπὸν τῆς ἐρεύνης ἀποτελεῖ τὸ καθολικῶς ἀνθρώπινον, ὅπερ ὅμως μόνον ὡς ἄτομον καὶ ὡς μερικὴ ὁμὰς δύναται νὰ ἐμφανίζηται συγκεκριμένως καὶ νὰ ἀναπτύσσῃ ἑαυτὸ διὰ τῆς ἑκάστοτε συγκεκριμένης συνθέσεως τῶν ἐπιγείων ὅρων καὶ παραγόντων. Ὁ κίνδυνος ὑφίσταται βεβαίως, μήπως τὸ μερικὸν καὶ σχετικὸν ἐκληφθῇ ὡς δῆθεν γενικὸν καὶ ἀπόλυτον· τοῦτο ὅμως ἀποτελεῖ ἄλλο κεφάλαιον, ἀνήκει δηλαδὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῶν ὅρων καὶ ὁρίων τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, ὥστε ἐνταῦθα θὰ παραμένῃ ὡς ἀρκοῦν γεγονός, ὅτι ἡ καθολικὴ γνῶσις διασφαλίζεται διὰ τῆς ἐρεύνης τῶν ἐκδηλωμάτων πασῶν τῶν ἀνθρωπίνων ὁμάδων.

Πρὸς τούτοις ὅμως ὑπάρχει καὶ ἄλλο σημεῖον, ὅπερ πρέπει νὰ καταστῇ σαφές· πρόκειται περὶ τοῦ ἐὰν ἡ γνῶσις τῶν ἐκδηλωμάτων πασῶν τῶν ὁμάδων ἢ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἀποτελῇ καὶ κριτήριον περὶ τοῦ τοιοῦ ἤτοι περὶ τοῦ μείζονος ἢ ἐλάσσονος κύρους ἀληθείας τῶν πορισμάτων τῆς ἐρεύνης. Ἐν προκειμένῳ τὸ πλῆθος τῶν ἐκδηλωμάτων καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀτόμων ἢ ὁμάδων, ὧν τὰ ἐκδηλώματα μελετῶνται καὶ παρουσιάζουσί τι, δὲν ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸν κριτήριον περὶ τοῦ κύρους τῆς ἀληθείας τῶν πνευματικῶν στοιχείων· διότι τὸ πᾶν ἐν προκειμένῳ συνίσταται εἰς τὴν σύλληψιν τῆς οὐσίας, ἥτις ὅμως οὔτε παρὰ πᾶσιν ἐμφανίζεται πρώτη, οὔτε ἐμφανισθεῖσα παρά τινι ἐπανεμφανίζεται ὁμοίως καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς μέλεσι τῆς ὁμάδος ἢ παρὰ ταῖς λοιπαῖς ὁμάσιν. Διότι ἡ ἀνάπτυξις τῆς πνευματικῆς οὐσίας ἑκάστου ἀνθρώπου ἀποτελεῖ δύσκολον ἔργον, ἀνήκει δὲ εἰς τοὺς «ἐκλεκτοὺς» καὶ εἰς τὰς «ἐκλεκτὰς» ὁμάδας, αἵτινες «ἐμπνέονται» ἤτοι «δέχονται τὴν τοῦ πνεύματος

ἀποκάλυψιν», ἵνα πληροφορήσωσι καὶ τοὺς ἄλλους ἢ τοὐλάχιστον δώσωσιν ἵνα μεταλάβωσι καὶ οἱ ἄλλοι «ὅσον ἑκάστῳ ἐγχωρεῖ» ἔστω καὶ «πίστει», τ.ἔ. κατ' αὐθεντίαν παρὰ τοῦ ἀπ' εὐθείας «θεωρήσαντος» τὸ πνεῦμα.

Τὰ ἀνωτέρω παρέχουσι τὸ γενικὸν διάγραμμα τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς πορείας τῆς γνώσεως τῶν ἐκδηλωμάτων τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἀπόκτησιν τῆς γνώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καθόλου καὶ κατὰ μέρος. Ἡ γνῶσις αὕτη ἀποτελεῖ κυρίως εἰπεῖν γνῶσιν ἡμῶν αὐτῶν ἤτοι «αὐτογνωσίαν»· διότι διὰ τῆς μελέτης τῶν ἄλλων ἀντιμελετῶμεν καὶ ἡμᾶς αὐτούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους μόνον διὰ τῆς αὐτομελέτης εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίσωμεν. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει ὄχι μόνον περὶ τῆς ἀτομικῆς αὐτογνωσίας, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ὁμαδικῆς αὐτογνωσίας· ἑκάστη δηλαδὴ ὁμὰς ἀνθρώπων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἔχει ἐκδηλωθῆ ἐν χρόνῳ καὶ ἐν τόπῳ, εἶναι δὲ ἀπαραίτητος προϋπόθεσις τῆς συνεχίσεως τῆς ζωῆς της ἡ αὐτογνωσία τ.ἔ. ἡ γνῶσις τῆς πορείας της καὶ τῶν ἐκδηλωμάτων της, ὥστε νὰ ἔχῃ καὶ ἐπίγνωσιν καὶ τοῦ πῶς δύναται καὶ πρέπει νὰ συνεχίσῃ τὴν ζωήν της. Διότι ἀκριβῶς ὅ,τι περὶ τῶν καθ' ἕκαστον ζώων καὶ περὶ τῶν φυτῶν ἰσχύει, ὅτι δηλαδὴ ἡ περιποίησις καὶ ἀποδοτικότης αὐτῶν δύναται νὰ συμβῇ ἐπιτυχῶς μόνον ἐὰν ἔχῃ μελετηθῆ ἡ ζωή των τ.ἔ. ἡ τῶν ὁμοειδῶν των, τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων ὁμάδων· ἡ μελέτη τῶν ἐκδηλωμάτων τῆς ὁμάδος ὡς ὅλου καὶ τῶν μελῶν της καθ' ἕκαστον ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν τῆς αὐτογνωσίας ἑκάστου μέλους καὶ τῆς ἑκάστοτε γενεᾶς, ὥστε καὶ τὰ τῆς ζωῆς καὶ δράσεώς των νὰ γίνωνται ἔλλογος συνειδητὸς σκοπός.

γ. Ἡ κατὰ κατηγορίας καὶ ἡ καθ' ὁμαδικὰ σύνολα ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῶν ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων.

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῶν ἐκδηλωμάτων τοῦ ἀνθρώπου δύναται νὰ γίνεται κατὰ τομεῖς ἤτοι γενικὰς κατηγορίας, ὅτε ἡ ὁμὰς δύναται νὰ μὴ ἀποτελῇ παρὰ ἁπλῶς καὶ μόνον «εἰδοποιὸν διαφοράν»· δύναται ὅμως νὰ γίνεται καὶ κατὰ τὰς «κλειστὰς ὁμάδας», ὅτε αἱ κατηγορίαι τῶν ἐκδηλωμάτων ἀποτελοῦν εἰδοποιὸν διαφορὰν εἰς διάκρισιν τῶν ἐπιστημονικῶν τομέων. Τὰς διακρίσεις κατὰ κατηγορίας τῶν ἐκδηλωμάτων θέλουν νὰ ἔχουν ὡς βάσιν αἱ διάφοροι σχολαὶ τῶν πανεπιστημίων, χαρακτηρίζονται δὲ ἤτοι ὀνομάζονται κατὰ τὰς κατηγορίας ταύτας ἢ ἔστω κατὰ τὰ ὀνόματα τῶν κυρίων κατηγοριῶν τῶν ὑπ' αὐτῶν μελετωμένων ἐκδηλωμάτων. Ἐν προκειμένῳ καὶ ἡ τῆς «Θεολογικῆς Σχολῆς» ὀνομασία παρουσιάζει ἰδιοτυπίαν λέξεως ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ κατηγορίας τινὸς ἀντικειμένου ἀσχέτως πρὸς τὴν φέρουσαν ἢ ἐκδηλοῦσαν αὐτὸ ὁμάδα· εἶναι ὅθεν ἀνάγκη νὰ ἐνδιατρίψωμεν ὀλίγον περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο.

β'. Ἡ κατὰ σχολὰς πανεπιστημιακὰς διάκρισις τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τῶν ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων ἤτοι τοῦ πνευματικοῦ βίου. Τὸ ὄνομα καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τῶν σχολῶν τοῦ πανεπιστημίου.

Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὰ τῆς διακρίσεως τῶν σχολῶν ἐν τοῖς πανεπιστημίοις, θὰ ἴδωμεν, ὅτι ἑκάστη τῶν σχολῶν νομικῆς, ἰατρικῆς, φυσικῶν, μαθηματικῶν, ἔχει ὡς βασικὸν γνώρισμα ὀνομασίας της μίαν κατηγορίαν τῶν ἀντικειμένων· τοὺς «νόμους» ὡς ἐκπροσώπησιν τοῦ δικαίου ἔχει ἡ νομική, τὴν «τάσιν» εἰς ἀποκατάστασιν τῆς ὑγείας καὶ ἄρα τὴν «ὑγείαν» τοῦ (ὅλου) ἀνθρώπου ἡ ἰατρικὴ (τῶν δὲ χρησίμων τῷ ἀνθρώπῳ ζώων ἡ κτηνιατρική), τὴν ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου φύσιν ἡ τῶν φυσικῶν σχολή, τὴν τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων σχέσιν ὡς μονάδα καὶ πλῆθος καὶ ὡς σχῆμα ἐν τῷ χώρῳ ἡ τῶν μαθηματικῶν σχολή.

Ἐὰν χωρήσωμεν λεπτομερέστερον καὶ ἀναζητήσωμεν τὸ περιεχόμενον τῆς νομικῆς σχολῆς οὐχὶ κατὰ τὸ ὄνομα μόνον, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ ἀντικείμενον, τότε εὑρίσκομεν πρῶτον μὲν τὴν ἐξέτασιν καὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς πρὸς τῇ «νομικῇ ζωῇ», ἔπειτα δὲ καὶ μέρος τῆς «παιδαγωγικῆς ζωῆς» ἐν τῇ περιοχῇ τῆς «σωφρονιστικῆς», εἰς ἣν συμπεριλαμβάνεται ἥ τε τῶν ἀνηλίκων καὶ ἡ τῶν ἐνηλίκων περιοχή. Τὴν οἰκονομικὴν περιοχὴν συμπεριέλαβεν ἐν τῇ ὀνομασίᾳ της ἡ νομικὴ σχολὴ παρ' ἡμῖν ἀποκληθεῖσα «σχολὴ νομικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν». Ἐὰν δὲ ἐξετάσωμεν ἔτι περαιτέρω τὸ περιεχόμενον τῆς ἐν τῇ νομικῇ σχολῇ ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ διδασκαλίας, θὰ εὕρωμεν, ὅτι ὑπάρχει καὶ ἡ ἔρευνα τῆς πολιτείας καὶ τῆς κοινωνίας, ὥστε καὶ ἐν προκειμένῳ νὰ ὑπάρχῃ ἀτέλεια ἐν τῇ ὀνομασίᾳ, τ. ἔ. τὸ ὄνομα νὰ μὴ συμπεριλαμβάνῃ τὰ εἴδη ἤτοι τοὺς τομεῖς τῶν ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων, ἅτινα ἀποτελοῦσιν ἀντικείμενον ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ ἐκθέσεως ἐν τῇ οὕτω πλέον καλουμένῃ σχολῇ νομικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν. Πρὸς τούτοις χωρῶν τις ἔτι περαιτέρω ἀνευρίσκει ἐν τῇ νομικῇ σχολῇ κατάστασιν ἐξ ἀπόψεως «ὁμαδικῆς» μὴ σημαινομένην ἐν τῷ ὀνόματι σαφῶς. Διότι ἡ ἔρευνα τῶν νόμων ἢ τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων κλπ. δὲν γίνεται ἀπολύτως ἤτοι ἀσχέτως πρὸς ὁμάδα τινὰ καὶ γενικῶς ἀνθρωπίνως, ἀλλὰ συντελεῖται ἐν ἀναφορᾷ κυρίως πρὸς τὴν ὁμάδα, ἐν ᾗ λειτουργεῖ τὸ πανεπιστήμιον (καὶ δὴ τὴν πολιτείαν καὶ τὴν κοινωνίαν), ὥστε ἡ νομικὴ σχολὴ νὰ ἀποτελῇ τὸν θεσμὸν τῆς αὐτογνωσίας τῆς ὁμάδος ὡς πρὸς τὰ τμήματα ταῦτα τῶν ἐκδηλωμάτων της. Τοῦτο δὲν σημαίνει βεβαίως τὴν ἔλλειψιν ἐπεκτάσεως καὶ εἰς ἄλλας ὁμάδας, διότι καὶ γίνεται καὶ ἀπαιτεῖται νὰ γίνεται· ἀλλὰ πρῶτον μὲν τὸ κύριον ἀποτελεῖ τὸ «παρ' ἡμῖν συμβαῖνον», δεύτερον δὲ καὶ τοῦ ἐκτὸς τῆς ὁμάδος ἡ ἔρευνα εἰς κατανόησιν καὶ βελτίωσιν τοῦ παρ' ἡμῖν γίνεται καὶ ἄρα ἔχει ἐπέκτασιν ὅσον ἡ ὁμὰς ἔρχεται πρὸς ἄλλας σχέσιν καὶ ἀποτελεῖ οἱονεὶ μέλος τῆς «συνομάδος».

Ἀφήκαμεν τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν τελευταίαν, καὶ ἀπὸ σκοποῦ· αὕτη ἀποτελεῖ ἄθροισμα τμημάτων ἐκδηλωμάτων, ἅτινα κατ᾽ ἐλάχιστον μέρος σημειοῦνται ὑπὸ τοῦ ὀνόματος «φιλοσοφικὴ» σχολή. Θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ ἀποτελεῖ τὴν σχολήν, εἰς ἣν ἀνήκει ὅ,τι καὶ ὅσον ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων δὲν ἔχει χωριστὴν σχολὴν ἤτοι ἄλλην σχολὴν εἰς ἔρευναν καὶ ἔκθεσίν του. Ἡ ὀνομασία «φιλοσοφικὴ» ἀποτελεῖ ἱστορικὴν ἁπλῶς καὶ τυχαίαν ὀνομασίαν, ἥτις ἀνάγεται εἰς χρόνους παλαιούς, καθ᾽ οὓς συνέβησαν πνευματικαὶ συγκρούσεις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Δύσεως, περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν δι᾽ ὀλίγων καὶ κατωτέρω.

Τὸ κύριον τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς ἀντικείμενον ἀπετέλεσεν ἐν ἀρχῇ ἡ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων μελέτη καὶ δὴ ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν μελέτην τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων. Τῆς «φιλοσοφίας» ταύτης ἡ ἔρευνα δὲν εἶχε σχέσιν πρὸς τὰ σήμερον παρουσιαζόμενα στοιχεῖα τῆς «γραμματικῆς», διότι ταῦτα ἦσαν «προπαρασκευὴ» καὶ «προβαθμὶς» εἰς μελέτην τῶν συγγραφῶν τῶν φιλοσόφων. Ἡ ἑρμηνεία τῶν ἀρχαίων φιλοσοφικῶν συγγραφῶν ἀπετέλει τὸν τρόπον οἰκειώσεως τῶν «σοφῶν» ἤτοι «ἀληθῶν» γνωμῶν, ὅσαι ἐν αὐταῖς περιελαμβάνοντο. Ἡ μελέτη αὕτη ἐγίνετο πρότερον ἀποτελοῦσα τὴν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν τῆς μελέτης καὶ κατανοήσεως καὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν συγγραφῶν τῶν χριστιανῶν «φιλοσόφων» συγγραφέων, τῶν «πατέρων». Κατὰ τὴν καλουμένην ἐποχὴν τῆς «ἀναγεννήσεως» τὰ πράγματα διεσπάσθησαν, ἡ δὲ μελέτη τῶν ἀρχαίων φιλοσοφικῶν συγγραφῶν ἀπετέλεσε τὸ ἀντίθετον τῆς μελέτης τῶν χριστιανῶν συγγραφῶν· τότε ἔχομεν τὰς «φιλοσοφικὰς» σχολὰς ἐμφανιζομένας ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς οὕτω κληθείσας «θεολογικὰς» σχολάς. Ἐκ τῆς ἐμφανίσεως δηλονότι τῆς διακρίσεως μεταξὺ τῆς «φιλοσοφικῆς» σχολῆς ἀπὸ τῆς «θεολογικῆς» ὑποδηλοῦται καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς καὶ τῆς θεολογικῆς κατὰ τὴν διακεκριμένην ἐμφάνισιν αὐτῶν.

Ἐκ τῆς περαιτέρω ἐξελίξεως τῶν πραγμάτων βλέπομεν, ὅτι τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τὸ περιεχόμενον λαμβάνει χαρακτηριστικὸν τὴν μελέτην τῶν ἐκδηλωμάτων «πρὸ Χριστοῦ» καὶ «ἐκτὸς Χριστοῦ» ἢ τῶν «ἐν Χριστῷ» ἐξ ἀπόψεως «ἐκτὸς Χριστοῦ». Τοῦτο ἄλλαις λέξεσιν σημαίνει, ὅτι τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς χαρακτηριστικὸν παρέμεινεν ἡ ἔρευνα τῶν ὑπολοίπων (τῶν μὴ ἐν ταῖς λοιπαῖς σχολαῖς ἐρευνωμένων) ἐκδηλωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἐξ ἐπόψεως «ἐνδοκοσμικῆς» ἤτοι «ἐπιγείου» ἢ «ἐπιγειοκρατικῆς» τοὐλάχιστον κατ᾽ ἀρχὴν καὶ κατὰ διάθεσιν.

Πρὸς τούτοις ὅμως ἐν ἑκάστῃ φιλοσοφικῇ σχολῇ πλὴν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν ἐκδηλωμάτων (τῆς «κλασσικῆς» ἀρχαιότητος) περιελήφθησαν καὶ τὰ μετὰ ταῦτα μέχρι καὶ τῶν συγχρόνων ἐκδηλωμάτων, ὅσα τὰ καθ᾽ ἕκαστον ἔθνη καὶ κράτη θεωροῦσιν ἀναφερόμενα εἰς τοὺς προγόνους των καὶ εἰς τοὺς τῆς ἐν ᾗ κατοικοῦσι χώρας προγενεστέρους τοῦ νῦν

ἔθνους κατοίκους. Ἀκριβῶς ἐνταῦθα ὑπάρχει τὸ χαρακτηριστικὸν ἑκάστης συγχρόνου φιλοσοφικῆς σχολῆς, ὅτι δηλαδὴ ἐν αὐτῇ μελετῶνται ἢ θέλουν νὰ μελετῶνται τὰ ἐκδηλώματα τῆς ὁμάδος, ἐν ᾗ λειτουργεῖ ἡ σχολή, ἕν τε τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει αὐτῶν καὶ κατ' ἀρχήν, ἡ δὲ τῆς «κλασσικῆς» ἢ τῆς μετὰ ταῦτα ἀρχαιότητος ἔρευνα ἀποτελεῖ τὸ ἀπαραίτητον κύριον μέρος, οὗ ἄνευ δὲν νοεῖται ἡ ὕπαρξις καὶ λειτουργία φιλοσοφικῆς σχολῆς. Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ κατέστη τὸ ἵδρυμα τῆς ἐγκοσμίου κοινωνίας, τ.ἔ. τῆς ἐγκοσμιοκρατικῶς τὰ ἐκδηλώματα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἀντιλαμβανομένης ἢ τοὐλάχιστον μακρὰν τῆς ἐν Χριστῷ (ἢ καὶ ἄλλης τινὸς) ἀποκαλύψεως ἐκδεχομένης τὴν γνῶσιν τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος ἐκ τῶν ἐκδηλωμάτων του καὶ δι' αὐτῶν· ἄλλαις λέξεσιν, ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ προσπαθεῖ νῦν κατ' ἀρχὴν νὰ γνωρίσῃ τὰ ἀνθρώπινα ἐκδηλώματα καὶ δι' αὐτῶν τὸν ἄνθρωπον ἐπὶ τῇ βάσει καὶ μόνης τῆς «φυσικῆς ἀποκαλύψεως».

Κατὰ ταῦτα ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ ἀποτελεῖ πλέον τὴν σχολὴν τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτογνωσίας τῆς κατὰ κόσμον ὁμάδος ὡς πρὸς τὰ ἐκδηλώματα, ἅτινα δὲν ἐρευνῶνται ἰδιαιτέρως ἐν ἄλλῃ τινὶ πανεπιστημιακῇ σχολῇ, ἀλλὰ καὶ τῆς καθόλου αὐτογνωσίας ἤτοι τῆς κατ' οὐσίαν αὐτογνωσίας, ὅτε ἐν αὐτῇ συμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ διὰ τῶν ἄλλων σχολῶν γινωσκόμενα στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς οὐσίας τῆς ὁμάδος, ταῦτα δὲ πάντα καθαρῶς «ἐγκοσμιοκρατικῶς» τ. ἔ. ἐπὶ τῇ βάσει μόνης τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως. Τονίζομεν τοῦτο ἰδιαιτέρως, διότι καὶ ὅταν ἐκδηλώματα ἐμπεριέχοντα «μεταφυσικὴν» ἤτοι «ὑπερφυσικὴν» ἀποκάλυψιν ἐρευνῶνται ἐν αὐτῇ, πάλιν ἡ ἔρευνα γίνεται κατὰ τὴν «φυσικὴν» ἀποκάλυψιν ἤτοι τὴν «ἐνδοκοσμιοκρατικήν», ἥτις ἀποτελεῖ πλέον τὴν διήκουσαν δι' ὅλης τῆς ἐν αὐτῇ ἐρεύνης ἀρχήν.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω δέον νὰ προστεθῇ, ὅτι τὰ ἐκδηλώματα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἅτινα ἐρευνῶνται ἐν τῇ φιλοσοφικῇ σχολῇ, ἀνήκουν κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν «ἐθνικὴν» ἢ ἔστω «πολιτειακὴν» ὁμάδα, ἔνθα λειτουργεῖ ἡ φιλοσοφικὴ σχολή. Ἡ ἔρευνα τῶν «ἀρχαίων κλασσικῶν» ἐκδηλωμάτων γίνεται ἢ διότι εἶναι ἐπίσης «ἐθνικά», ὡς συμβαίνει παρ' ἡμῖν, ἔνθα ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης εἶναι ἐθνική· ἢ διότι ἔχουν συνδεθῇ μετὰ τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους, ὡς συμβαίνει παρ' ἡμῖν, ἔνθα ἡ λατινικὴ ἀρχαιότης ἐπέδρασεν ἐπὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους (ὅπως καὶ ἡ νεωτέρα εὐρωπαϊκή), ἢ παρὰ τοῖς νεωτέροις, λατινογλώσσοις καὶ μή, εὐρωπαμερικανικοῖς λαοῖς, ἔνθα κατὰ πρῶτον λόγον ἐπέδρασεν ἡ λατινικὴ καὶ εἶτα καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης (καὶ ἀμέσως καὶ διὰ τῆς λατινικῆς)· ἢ διότι ἡ κατανόησις τῆς εὐρωπαϊκῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἣν θέλουν νὰ γνωρίσουν ἵνα ἐπωφεληθῶσιν αὐτῆς, δὲν εἶναι δυνατὴ ἄνευ τῆς γνωριμίας τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς ἀρχαιότητος ἤτοι τῶν ἀρχαίων ἐκδηλωμάτων τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν ἐκδηλωμάτων τῆς λατινικῆς ἢ ῥωμαϊκῆς ὁμάδος. Διὰ τοῦτο ἄλλως τε ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὅτι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ ἡ λατινικὴ ἀρχαιότης ἀποτελεῖ τὸ κύριον μέρος τῶν ἐν τῇ φι-

φιλοσοφικῇ σχολῇ ἐρευνωμένων ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων· διὰ τοῦτο ἐπίσης εἰς τὴν ἔρευναν τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς προστίθενται ἐν ἑκάστῃ περιπτώσει τὰ ἐκδηλώματα τοῦ ἔθνους ἢ κράτους, ἔνθα λειτουργεῖ ἡ καθ' ἑκάστην σχολή. Ἡ ἔρευνα βεβαίως αὕτη δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ζήτησιν τῆς περιωρισμένης «ἀληθείας» ἤτοι τῆς τοῦ μερικοῦ πνεύματος, ἀλλ' ἐπεκτείνεται κατ' ἀρχὴν καὶ εἰς τὴν ζήτησιν τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου καθόλου. Τοῦτο ἐπιχειρεῖται, ὅταν ἐπιχειρῆται, διὰ τῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὰ τῆς οἰκείας ὁμάδος ἐκδηλώματα, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς συγκριτικῆς ἐρεύνης τῶν ἐκδηλωμάτων τῶν ἄλλων ὁμάδων καὶ τῆς ἀνθρωπότητος καθόλου.

***

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων περὶ τῶν διαφόρων σχολῶν γίνεται φανερόν, ὅτι τούτων ἁπασῶν ὁμοῦ λαμβανομένων τὸ ἀντικείμενον ἤτοι περιεχόμενον ἐρεύνης καὶ ἐκθέσεως, εἴτε τὸ τῆς φύσεως εἶναι εἴτε τὸ τῶν ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων, πάντως εἶναι κατ' ἀρχὴν ἐκτὸς τῆς κατὰ Χριστὸν καὶ ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως· τοῦτο δὲ ὄχι κατὰ τὴν τοῦ ἀντικειμένου φύσιν, ἀλλὰ κατὰ τὴν διάθεσιν καὶ τὴν κατ' ἀρχὴν προοπτικὴν τῆς ἐρεύνης καὶ ἑρμηνείας αὐτῶν [1]. Ἐπίσης καὶ ἡ ὁμάς, ἧς τὰ ἀνθρώπινα ἐκδηλώματα (τ. ἔ. ὁ πνευματικὸς βίος) ἐρευνῶνται, εἶναι ἡ τοῦ ἔθνους καὶ τῆς πολιτείας (τοῦ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς πολιτείας ζῶντος ἢ ζήσαντος πληθυσμοῦ) ὡς «φυσικῶν ἐγκοσμίων στοιχείων»· ἡ «βιολογικὴ βάσις» δηλαδὴ τῶν ὁμάδων καὶ ὄχι ἡ «καθαυτὸ ψυχικὴ» ἀποτελεῖ διακριτικὸν στοιχεῖον τῶν καθ' ἑκάστην ὁμάδων καὶ ἄρα καὶ τῶν καθ' ἑκάστην (κατὰ τόπους) σχολῶν. Ἡ «διακρατικὴ» συνεννόησις τῶν διαφόρων ἐν τοῖς πανεπιστημίοις σχολῶν βασίζεται κατὰ τὸ λεγόμενον ἐπὶ τῆς κοινῆς διαθέσεως τῆς «ἐρεύνης τῆς ἀληθείας» ὡς τοῦ ἰδανικοῦ σκοποῦ πάσης ἐπιστήμης ὡς γνώσεως τοῦ ἐπιστητοῦ. Πρὸς τούτοις ὅμως ἐνυπάρχει καὶ «κατ' ἀντιδιαστολὴν» γνώρισμα κοινόν, ὅπερ δὲν ἀναφέρεται μὲν πάντοτε, ἄρχει ὅμως ἐν τῷ ὑποσυνειδήτῳ καὶ ἐκδηλοῦται ἐπ' εὐκαιρίᾳ· τὸ γνώρισμα τοῦτο εἶναι τὸ «ἐνδοκοσμικὸν» ὡς ἀντίθετον ἢ ἔστω διακριτικὸν ἀπὸ τοῦ χριστιανικοῦ (ἢ ἄλλης τινὸς παρομοίας ἀποχρώσεως). Οὕτω παρουσιάζεται ἡ διάκρισις ἀπὸ τῆς «θεολογικῆς σχολῆς», εἰς ἣν ὡς οἰκεῖον παραπέμπεται τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἢ τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν τμῆμα τῶν ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων.

Οὕτω καταλήγομεν καὶ εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ τῆς «Θεολογικῆς Σχολῆς» περιεχομένου ἤτοι ἀντικειμένου ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Τὸ ὄνομα «θεολογικὴ» σχολὴ παρουσιάζει αὐτὴν ἀσχολουμένην περὶ τὰ ἀντικείμενα ὅσα

---

[1]) Τοῦτο οὐδὲν θέλει νὰ εἴπῃ περὶ τῆς διαθέσεως τῶν ἐν αὐτῇ προσώπων ἔναντι τοῦ Χριστιανισμοῦ· διότι εἶναι γνωστόν, ὅτι οἱ ἐν αὐτῇ δρῶντες ἐπιστήμονες δύνανται νὰ εἶναι, καὶ εἶναι, Χριστιανοὶ καὶ Χριστιανικῶς νὰ σκέπτωνται καὶ νὰ ζῶσιν.

ἀναφέρονται εἰς τὸν «Θεόν», διότι τοῦτο σημαίνεται διὰ τῆς ὑφῆς τῆς λέξεως ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ. Κατὰ πρῶτον ἄρα λόγον ἡ «Θεολογικὴ Σχολὴ» παρουσιάζεται χαρακτηριζομένη ἐκ τοῦ τομέως τῶν ἐρευνωμένων τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ ὄχι ἐκ τῆς ὁμάδος, εἰς ἣν ἀνήκει τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐρεύνης. Ἔπειτα τὸ ὄνομα παρουσιάζει ὡς ἀντικείμενον τὸν «θεὸν» (καὶ τὰ μετ᾿ αὐτοῦ συνδεόμενα), ὥστε ἐντεῦθεν νὰ δικαιολογῆται ἢ ἔστω νὰ ἐξηγῆται καὶ ἡ εἰς αὐτὴν πρὸς ἔρευναν παραπομπὴ τοῦ τομέως τῶν ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων, τοῦ καλουμένου «θρησκευτικοῦ», τ. ἔ. τῆς «θρησκείας» καὶ δὴ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ἀκριβῶς διὰ τοῦτο γίνεται λόγος καὶ περὶ «θρησκευτικῶν» καὶ περὶ «ψυχολογίας» ἢ «φιλοσοφίας τῆς θρησκείας» καὶ περὶ «ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων» καὶ παρομοίων εἰδικῆς φύσεως ἐκδηλωμάτων ἐρεύνης. Τὰ περὶ τῆς ὁμάδος στοιχεῖα ἤτοι τὰ τῆς «ἐκκλησίας» λησμονοῦνται ἢ καὶ γενικεύονται διὰ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς ἐρεύνης εἰς πασῶν τῶν ἀνθρωπίνων ὁμάδων τὰ ἐκδηλώματα, τὰ «θρησκευτικῆς» φύσεως ἤτοι τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἀξιολογικὴν περιοχὴν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὅτε δὲν ἀναφέρονται μόνον τὰ τῶν διαφόρων «χριστιανικῶν» θρησκευτικῶν ὁμάδων, ἀλλὰ καὶ πασῶν τῶν ὡς θρησκευτικῶν ἢ μὴ ὀνομαζομένων ἀνθρωπίνων ὁμάδων. Ἐντεῦθεν ἔχει ἐπέλθει σύγχυσις τῶν πραγμάτων καὶ δὴ μείζων τῆς ἀναμενομένης ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀλλαχοῦ συμβάσης συγχύσεως, ὥστε νὰ παρουσιάζηται κατάστασις ἐγκυμονοῦσα ὁλονὲν καὶ μείζονας κινδύνους διά τε τὴν θεολογικὴν σχολὴν καὶ διὰ τὴν ἐκκλησίαν, οἵτινες δὲν εἶναι μόνον θεωρητικοὶ ἀλλὰ καὶ πρακτικοί. Διότι κατ᾿ αὐτὸν τὸν τρόπον ὁλονὲν καὶ «περισφίγγεται» ὁ βρόχος τῶν κοσμικῶν στοιχείων εἰς βάρος τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ὥστε νὰ γίνεται λόγος ἢ ἔστω νὰ πρέπῃ νὰ γίνεται λόγος περὶ τῶν ἀκανθῶν, αἵτινες «ἀνέβησαν» καὶ θέλουν νὰ «ἀποπνίξωσι» τὸν σπαρέντα λόγον τοῦ Χριστοῦ, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς λειτουργίας τῆς αὐτογνωσίας τῆς ἐκκλησίας τ. ἔ. ἀπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τοῦ χριστιανισμοῦ.

Διὰ πάντα τὰ ἀνωτέρω, τά τε λεχθέντα καὶ τὰ ὑποδηλωθέντα, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπανεξετασθῇ τὸ πρόβλημα τῆς περιοχῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἐν τῇ οὕτω καλουμένῃ Θεολογικῇ Σχολῇ, εἰς ἣν παραπέμπεται ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία. Ἡ ἐξέτασις αὕτη δέον νὰ ἄρξηται ἀπὸ τῆς ἐξετάσεως τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας ἐν τῇ γενέσει των καὶ ἐν τῇ ἱστορικῇ των πορείᾳ, ὅτε θὰ ἀναδειχθῇ καὶ ἡ φύσις τῶν ἐν αὐτοῖς ἐκδηλωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ τῆς ὁμάδος, οὕτω δὲ καὶ ἡ τούτων σχέσις πρὸς τὰς ἄλλας ὁμάδας καὶ τὰ αὐτῶν ἀνθρώπινα ἐκδηλώματα.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΤΗ͂Ι ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ͂Ι ΣΧΟΛΗ͂Ι ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΙΔΙΚΩΤΕΡΟΝ

1. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΚΥΡΙΩΣ ΕΝ ΑΥΤΗ͂Ι ΠΡΑΓΜΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΣΚΟΠΟΣ

Ὁ ἄνθρωπος ὡς φυσικὸς ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἐν ἑαυτῷ συνεχῶς τὴν ἀβεβαιότητα τῆς ἐπιγείου ζωῆς καὶ δράσεως ὡς πρὸς τὸ ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ζῇ καὶ δρᾷ οὕτως, ὡς κατὰ βάθος θὰ ἔπρεπεν ἤτοι θὰ ἦτο εἰς αὐτὸν ὄντως ὠφέλιμον νὰ ζήσῃ καὶ νὰ δράσῃ. Τὸ γεγονὸς ἀκριβῶς τοῦτο, ὅπερ ἀποτελεῖ γενικὴν τύχην παντὸς ἀνθρώπου, ἀποτελεῖ καὶ τὴν πορείαν τῆς ἀνθρωπότητος ἀναζητούσης τὸ «ὄντως ἀληθὲς» περὶ ἑαυτῆς καὶ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὴν κόσμου, ἵνα καὶ «ὡς ἀληθῶς ζήσῃ» καὶ «ὡς ὀρθῶς δράσῃ».

Τὸ γενικὸν τοῦτο φαινόμενον ἐπεχείρησαν πολλοὶ νὰ ἑρμηνεύσωσιν, εἶναι δὲ γνωστὴ καὶ ἡ τοῦ Πλάτωνος ἑρμηνεία περὶ τῆς πάλαι ποτὲ διαβιώσεως τῆς ψυχῆς μετὰ τῶν «ἰδεῶν» καὶ ἡ περὶ «ἀναμνήσεως τῶν ἰδεῶν» ἐπὶ γῆς εἰς ἀποκατάστασιν τῆς μετ᾽ αὐτῶν φιλίας σχέσεως. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν τὸ γεγονὸς τοῦτο συνέβη καὶ συμβαίνει, διότι ὁ ἄνθρωπος «ἔπεσεν» ἤτοι ὑπέπεσεν εἰς τὸ λεγόμενον «προπατορικὸν ἁμάρτημα», ὥστε ἔκτοτε νὰ συντελῆται ἡ προσπάθεια «ἀνορθώσεως» τοῦ ἀνθρώπου ἤτοι ἡ ἀποκατάστασίς του εἰς τὴν πρώτην, τὴν «προπτωτικὴν» κατάστασιν, τὴν καλουμένην «ἀρχέγονον κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου».

Ἡ πτῶσις τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ γεγονός, ὅπερ ἐπήνεγκε τὴν ἐκτροπὴν ἀπὸ τῆς φυσικῆς τοῦ ἀνθρώπου ζωῆς διὰ τῆς ἐξεσθενήσεως τῶν αὐτοῦ ψυχικῶν δυνάμεων, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ εἶναι κατ᾽ ἀρχὴν καταδικασμένος εἰς «ἀπώλειαν», διότι ἀπώλεια εἶναι ἡ μὴ φυσικὴ τῆς ἑαυτοῦ ὀντότητος ζωὴ καὶ ἀνάπτυξις. Διὰ τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος βαθμηδὸν καὶ κατ᾽ ὀλίγον ἐπανέρχεται εἰς ἑαυτὸν διὰ τῆς γνώσεως ἑαυτοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ ἤτοι διὰ τῆς γνώσεως τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, τοῦ διαφόρου τῆς ὑλικῆς αἰσθήσεως, καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν διὰ τῆς ζωῆς καὶ δράσεως κατὰ τοὺς νόμους ἤτοι κανόνας τοῦ πνεύματος. Ἡ ἐπάνοδος αὕτη συντελεῖται διὰ τῆς χρήσεως τῶν ἀνθρωπίνων ψυχικῶν δυνάμεων καὶ διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παρεχομένης ἐνισχύσεως. Ἡ ἐνίσχυσις αὕτη τοῦ Θεοῦ παρέχεται διὰ τῶν ἐκλεκτῶν ἀνθρώπων, τῶν καταβαλλόντων ἁπάσας τὰς ἑαυτῶν δυνάμεις εἰς ἀπόκτησιν ὅσον τὸ δυνατὸν μείζονος «ἀληθείας», καὶ δὴ καὶ ἀμέσως καὶ ἐμμέσως ἐπιδαψιλευομένη. Ἄμεσος ἐπιδαψίλευσις τῆς βοηθείας ἤτοι ἄμεσος «ἀποκάλυψις» τῆς ἀληθείας εἶναι ἡ διὰ τῶν «προφητῶν» ἐν τῷ Ἰουδαϊκῷ ἔθνει (κυρίως εἰπεῖν καὶ πρὸ αὐτοῦ διὰ τῶν πρὸ τοῦ Ἀβραὰμ ἀνδρῶν)· ἔμμεσος δὲ ἀποκά-

λυψις τῆς ἀληθείας εἶναι ἡ διὰ τῶν «σοφῶν» καὶ διὰ τῆς «κτίσεως» κατορθουμένη· ἡ δευτέρα • καλεῖται συνήθως «φυσικὴ ἀποκάλυψις», ἡ δὲ πρώτη «ὑπερφυσικὴ ἀποκάλυψις», ἐν ᾗ συμπεριλαμβάνεται ὡς βάσις καὶ ἡ «φυσικὴ» ἀποκάλυψις.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα τὸ σύνολον τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος ἀποτελεῖ κυρίως εἰπεῖν ἱστορίαν τῆς «παλιγγενεσίας τοῦ ἀνθρώπου» ἤτοι ἱστορίαν τῆς ἐπανόδου τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν πρώτην καὶ ὀρθὴν μορφὴν ζωῆς καὶ δράσεώς του. Ἡ προσπάθεια αὕτη παρουσιάζεται μὲν πανανθρώπινος καὶ συνεχίζεται, πλὴν ἔχει ἤδη ἐπιτευχθῆ ἡ πληρότης τῆς ἀποκαλύψεως ἐν Χριστῷ καὶ διὰ Χριστοῦ. Ἐὰν καλέσωμεν τὸ γενόμενον τοῦτο «φυλογενεσίαν» (ὅπως καλεῖται ἐν τῇ βιολογίᾳ ἀνάλογον σωματικὸν φαινόμενον), τότε ἕκαστος ἄνθρωπος ὡς ἄτομον, ἀλλὰ καὶ ἑκάστη ὁμὰς ἀνθρώπων, ἔχει πλέον ὡς ἔργον της καθῆκον τὴν ἐν ἑαυτῇ πραγμάτωσιν τῆς πλήρους φυλογενεσίας ὡς «ὀντογενεσίας» ἤτοι ὡς κατ' ἄτομον ἐπαναλήψεως τῆς κυρίας πορείας ζωῆς καὶ δράσεως καὶ ἄρα ἀναπτύξεως τῆς ἀτομικῆς (καὶ ὁμαδικῆς) ψυχῆς. Κατὰ ταῦτα τὸ μετὰ Χριστὸν ἱστορικὸν γίγνεσθαι λαμβάνει σαφὲς περιεχόνενον· διότι ἐὰν πρὸ Χριστοῦ ἡ ἀνθρωπότης «ἀνεζήτει» τὴν ἀλήθειαν περὶ ἑαυτῆς καὶ περὶ τοῦ κόσμου, τώρα «εὑρεθεῖσαν» ἤτοι «ἀποκαλυφθεῖσαν» ἔχει ὡς ἔργον καθῆκον νὰ οἰκειωθῇ, τ.ἔ. νὰ «κατανοήσῃ» καὶ νὰ «πραγματώσῃ» ἐν ἑαυτῇ κατὰ τὴν ἐπίγειον ζωὴν καὶ δρᾶσίν της, ὅτε καὶ ἀναπτύσσεται ἡ καθ' ἑκάστην ἀνθρωπίνη ψυχή.

2. Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΕΝ ΤΗ͂Ι ΙΣΤΟΡΙΚΗ͂Ι ΠΟΡΕΙΑ͂Ι ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΟΣ. ΑΙ ΠΡΟ ΑΥΤΟΥ ΜΟΡΦΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΟΣ

Ὁ χριστιανισμὸς ὡς τελικὸς κατ' οὐσίαν ἱστορικὸς σταθμὸς τῆς πορείας τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς τὴν «ἐπιστροφὴν» εἰς τὸν Θεὸν καὶ εἰς ἑαυτήν, ἤτοι πρὸς τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἀπολεσθείσης προτέρας αὐτῆς καταστάσεως, παρουσιάσθη ἐν τῷ χώρῳ τῆς περὶ τὴν Μεσόγειον ἀνθρωπότητος, ἔνθα δύο λαοὶ εἶχον τὸν πνευματικὸν βίον διανύσει κατὰ ἰδιάζοντα καὶ προκεχωρημένον τρόπον καὶ βαθμόν, ὁ Ἑλληνικὸς καὶ ὁ Ἰουδαϊκός. Ὁ Ἑλληνικὸς λαός, ἢ ἀκριβέστερον, τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος ἀποτελεῖ τὸ τμῆμα τῆς ἀνθρωπότητος, ὅπερ χρώμενον ταῖς ἰδίαις αὑτοῦ δυνάμεσι καὶ τῇ φυσικῇ ἀποκαλύψει καθόλου ἐπλησίασε πρὸς τὴν «ἀλήθειαν» τόσον, ὥστε νὰ εἶναι ἱκανὸν πλέον εἰς μετὰ κατανοήσεως ἀποδοχὴν ἐκείνου, ὅπερ ὁ Θεὸς εἰς ὁλοκλήρωσιν θὰ ἀπεκάλυπτεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἡ χάριν ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος ἱστορικὴ ἀποστολὴ ὑπῆρξεν ἀκριβῶς ἡ εἰς τὰ «ἔθνη» ἤτοι εἰς τὰ ἐκτὸς τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους τμήματα τῆς ἀνθρωπότητος μετάδοσις τῆς περὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ ἀληθείας καὶ τῆς ἀληθοῦς μεταξύ των σχέσεως, ἀφοῦ πρότερον εἶχεν αὐτὸ ἑαυτὸ ἀναπτύξει

εἰς βαθμὸν δυνάμενον νὰ ἐπαυξηθῇ εἰς τὸ ἐντελὲς διὰ τῆς ἐν Χριστῷ καὶ διὰ Χριστοῦ «ὑπερφυσικῆς» ἀποκαλύψεως. Διὰ τῶν λεγομένων τούτων δὲν παραγνωρίζεται βεβαίως ἡ τῶν ἄλλων ἐθνῶν συμβολή, ἀλλ' ἁπλῶς διαπιστοῦται ἡ ἡγετικὴ καὶ ἄρα μοναδικὴ θέσις καὶ ἀποστολὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἀνθρωπότητος εἰς ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας. Πάντα τὰ λοιπὰ ἔθνη ἀπεδέξαντο ἢ ἔπρεπε νὰ ἀποδέξωνται τὴν διὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ εὑρεθεῖσαν ἀλήθειαν, ἵνα ἀξιωθῶσιν ἐπιτυχοῦς μεταλήψεως καὶ τῆς ἐν Χριστῷ μείζονος μερίδος αὐτῆς.

Τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους ἡ ἱστορικὴ ἀποστολὴ ὑπῆρξεν, ὅπως παραλαμβάνον τὴν πρὸ αὐτοῦ γενικὴν μετὰ βοηθείας τῆς Θείας Χάριτος «ἀποκάλυψιν», τὴν περιέχουσαν καὶ «φυσικὴν» καὶ «ὑπερφυσικὴν» ἀποκάλυψιν, καταστῇ διὰ τῶν ἐξαιρέτων του ἀνδρῶν φορεὺς τῆς εἰδικῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως, ἣν ὁ Θεὸς ὥρισεν εἰς πᾶν τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἐνεφανίσθη ἐν τῷ Ἰουδαϊκῷ ἔθνει καὶ δι' αὐτοῦ «μετηγγίσθη» εἰς τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος, ἵνα διὰ τούτου πλέον μεταδοθῇ εἰς ὁλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα εἰς τὸ διηνεκές. Διότι κατὰ τρόπον χαρακτηριστικὸν τὸ Ἰουδαϊκὸν ἔθνος ὡς μετὰ Χριστὸν συνέχεια τοῦ προηγουμένου ἀπηρνήθη τὴν περαιτέρω ἀποστολήν του καὶ ἐγένετο ἀντὶ φορέως καὶ μεταδότου τῆς ὡλοκληρωμένης ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως διώκτης αὐτῆς καὶ «χριστομάχος».

Κατὰ ταῦτα ἡ τοῦ Χριστιανισμοῦ κατανόησις εἰς τὸ περιεχόμενον εἶναι δυνατὴ διὰ τῆς κατανοήσεως τῶν πρὸ αὐτοῦ ἐμφανισθεισῶν μορφῶν τῆς ἀποκαλύψεως, τῆς ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους, ἐξ ὧν οἱονεὶ ὡς «ὀργανικὴ φάσις» παρουσιάσθη ὁ ἐν Χριστῷ πνευματικὸς βίος. Διὰ τοῦτο προβαίνομεν ἐν τοῖς ἑξῆς εἰς γενικὴν χαρακτηριστικὴν ἀνάλυσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου πρῶτον καὶ εἶτα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ, ὅτε ἀκολουθεῖ ἡ ἐκ τῆς ἐπαφῆς τούτων παραχθεῖσα κατάστασις πνευματικοῦ βίου, ἐν ᾗ παρουσιάσθη ὁ χριστιανισμός.

α' Ὁ ἑλληνικὸς πνευματικὸς βίος ἤτοι τὰ ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει ἐμφανισθέντα ἐκδηλώματα ἀνθρωπίνου βίου.

1. Ἡ διάκρισις κατὰ περιόδους καὶ κατὰ ἐκδηλούσας ἢ βιούσας τὸν πνευματικὸν βίον ὁμάδας.

Τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τὰ ἐκδηλώματα πνευματικοῦ βίου ἔχουν λάβει τὸ ὄνομα τοῦ «κλασσικοῦ» ἤτοι τοῦ «προτύπου» ἢ «κανονικοῦ» πνευματικοῦ βίου, ἤτοι πολιτισμοῦ. Ἀκριβέστερον δ' εἰπεῖν, ὡς κλασσικὸς ἑλληνικὸς πολιτισμὸς χαρακτηρίζεται ὁ μέχρι περίπου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρουπνευματικὸς βίος, διότι ὁ μετὰ ταῦτα πνευματικὸς βίος ἐκλαμβάνεται ὡς «μὴ πρωτότυπος» ἢ καὶ ὡς μὴ καθαυτὸ ἑλληνικὸς πνευματικὸς βίος. Δὲν εἶναι ἐνταῦθα κατάλληλος ὁ

τόπος εἰς συζητήσεις παρομοίας· δύναται ὅμως καὶ πρέπει νὰ λεχθῇ, ὅτι «ἑλληνικὸς» ἦτο ὁπωσδήποτε καὶ ὁ μετὰ ταῦτα πνευματικὸς βίος, ὁσονδήποτε καὶ ἂν μετέσχον αὐτοῦ καὶ βιολογικῆς προελεύσεως μὴ ἑλληνικὰ ἄτομα ἢ ὁμάδες. Διότι ὅπως ἤδη καὶ ὁ Ἰσοκράτης κατὰ τὴν «κλασσικὴν» ἐποχὴν εἶπεν, «Ἕλληνες καλοῦνται οἱ τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας μετέχοντες»· οἱ ἐφιέμενοι δηλαδὴ ἀνωτέρου ἀνθρωπίνου βίου μετελάμβανον τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ ἄρα ἐγίνοντο, ὅσον βεβαίως καὶ ὅπως ἦτο ἑκάστῳ δυνατόν, «Ἕλληνες» τὴν πνευματικὴν ὑπόστασιν. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν εἶναι ὄχι ἐὰν ἦτο «ἑλληνικὸς» ὁ μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον πνευματικὸς βίος τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ᾽ ἐὰν οἱ μετασχόντες αὐτοῦ μὴ Ἕλληνες τὸ γένος μετέσχον γνησίως καὶ πλήρως ἢ οὒ καὶ ὑπὸ ποίας μορφὰς κλπ.

Πρέπει βεβαίως ἡ πρὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου περίοδος νὰ διακρίνηται τῆς μετ᾽ αὐτόν, ἀλλ᾽ ἡ διάκρισις δέον νὰ γίνεται οὐχὶ κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς «ἑλληνικότητος», ἀλλὰ κατὰ τὸ ἰδιάζον τῆς γενέσεως. Διότι ἐνῷ κατὰ τὴν πρὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου περίοδον παρουσιάζεται ἡ κατ᾽ ἀρχὴν θεμελίωσις τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ ἡ εἰς μεγάλας μορφὰς βίωσις καὶ προβολή του, ἐν τῇ μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον περιόδῳ ἔχομεν τὴν προσπάθειαν οἰκειώσεως καὶ ἐπεκτάσεως αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν του καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν μετεχόντων αὐτοῦ. Ἡ μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον δηλαδὴ ἐποχὴ ἀποτελεῖ τὴν ἐποχὴν τῆς «διαδόσεως» τοῦ ὑπὸ τῶν ὀλίγων καὶ ἐκλεκτῶν βιωθέντος ἀνωτέρου ἀνθρωπίνου βίου μεταξὺ τῶν πολλῶν ἤτοι μεταξὺ τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐθνῶν, τῶν μὴ ἑλληνικῶν. Τοῦτο ὅμως πάλιν δὲν σημαίνει «ἁπλῆν ἀναβίωσιν», διότι τοῦτο μόνον φανταστικῶς κατ᾽ ἀρχὴν εἶναι δυνατόν· οὐδέποτε ὑπάρχει πραγματικὴ ἁπλῆ ἀναβίωσις, ἀλλὰ πάντοτε παρουσιάζεται «γόνιμος οἰκείωσις»· ἡ ἁπλῆ ἀναβίωσις περιορίζεται εἰς μίμησιν ἁπλῶς τῶν ἐξωτερικῶν συμβόλων ἄνευ οἱουδήποτε ἀξιολόγου πνευματικοῦ βίου. Ἡ μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον περίοδος παρουσιάζει τοὐναντίον γόνιμον προσπάθειαν οἰκειώσεως μετὰ «ἑρμηνείας» καὶ «μεταφράσεως» εἰς τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς, ὥστε διὰ τοῦτο νὰ εἶναι μᾶλλον συγχρονισμένη, καὶ ὡριμωτέρα ἐμφάνισις τῶν προηγουμένων παρὰ μίμησις ἁπλῆ αὐτῶν.

Τοῦ κλασσικοῦ ἑλληνικοῦ βίου πρέπει νὰ γίνεται ἐπίσης διάκρισις εἰς δύο μέρη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν αὐτοῦ κυρίων φορέων. Διότι ὅ,τι παρουσιάζεται ἐν τῇ χρονικῇ ἐκείνῃ περιόδῳ δὲν ἀποτελεῖ ἐκδήλωμα πάντων τῶν κατ᾽ ἐκείνην τὴν χρονικὴν περίοδον ζώντων Ἑλλήνων, ἀλλ᾽ ἄλλο ἄλλων. Ἐν τοῖς ἐκδηλώμασιν ἐκείνοις παρουσιάζονται διαφοραί, καὶ οὐσιώδεις μάλιστα, ὥστε ἡ προσεκτικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα νὰ εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ διακρίνῃ τὰ ἐκδηλώματα κατὰ τὸν φορέα.

Λέγοντες νὰ γίνεται διάκρισις τῶν ἐκδηλωμάτων κατὰ τὸν φορέα ἐννοοῦμεν τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῶν πολλῶν καὶ τῶν ὀλίγων ἐκλεκτῶν, τῶν

κατ' ἐξοχὴν ἀνωτέρας φύσεως καὶ βαθμίδος βίον ζησάντων ἢ προβαλόντων εἰς τοὺς πολλοὺς συγχρόνους καὶ μεταγενεστέρους. Ὁ πολὺς ὄχλος ἔζη, ὅπως πάντοτε συμβαίνει, ἄλλον βίον, καὶ ἄλλα ἐκδηλώματα εἶχεν, περὶ ὧν συνήθως ἐμμέσους πληροφορίας κατέλιπον, ἐνῷ οἱ ὀλίγοι ἔζων ἄλλον βίον καὶ τούτου τὰ ἐκδηλώματα ἔχομεν καταλειφθέντα τοῖς μεταγενεστέροις, ὅσα πάλιν καὶ τούτων διεσώθησαν. Κατὰ ταῦτα καὶ ὁ περὶ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ λόγος θὰ γίνῃ ἐνταῦθα διακεκριμένως, ἤτοι πρῶτον μὲν θὰ ἐξετασθῇ ἡ «λαογραφική» οὕτως εἰπεῖν μορφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου, εἶτα δὲ ἡ «λογία» μορφή. Τὴν πρώτην μορφὴν δὲν λαμβάνουν πολὺ ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν σχετικὴν συζήτησιν, διότι κατ' ἀρχὴν θεωροῦσιν, ὅπως ἄλλως τε καὶ εἶναι, κατωτέρα τῆς λογίας, τῆς τῶν «φιλοσόφων». Παρὰ ταῦτα ὅμως ἐπιβάλλεται καὶ ἡ ταύτης συνεξέτασις διὰ δύο λόγους· πρῶτον μὲν διότι ἐξ αὐτῆς ὡς «συμβολικῆς προϋποθέσεως» καὶ ὡς «ῥίζης» προέρχεται κατ' ἀρχὴν ὁ λοιπὸς βίος, οἱονεὶ κατὰ τὴν σχέσιν τῆς παιδικῆς ἡλικίας πρὸς τὴν ἐφηβικὴν καὶ νεανικὴν καὶ ἀνδρικήν· δεύτερον δὲ καὶ ἡ τῶν ὀλίγων καὶ ἐκλεκτῶν ζωὴ προβαλλομένη εἰς τοὺς πολλοὺς ἐνδέχεται μὲν ὡς σπόρος νὰ μὴ ἀποδώσῃ κατ' εὐθεῖαν καρποὺς ὁμοίους τῷ σπέρματι, παρὰ ταῦτα ὅμως ἔστω καὶ μεταφορικῶς μεταμορφούμενος γονιμοποιεῖται καὶ ἀποδίδει καρποὺς ἔστω καὶ μεταβεβλημένους. Ἐν τοῖς στοιχείοις δηλαδὴ τοῦ «λαϊκοῦ» βίου ἐνυπάρχουν ἔστω καὶ συγκεκαλυμμένοι οἱ σπόροι τῶν λογίων, ὥστε διὰ τῆς τούτων ἐξετάσεως δύναταί τις νὰ κατονοήσῃ καὶ τῶν λογίων τὰς ἐκδηλώσεις.

2. Ὁ «λαϊκὸς» κλασσικὸς πολιτισμὸς ἤτοι τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα τοῦ ἁπλοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς ἀρχαιότητος.

Ὁ ἑλληνικὸς πνευματικὸς βίος χαρακτηρίζεται ἐκ τῆς περὶ θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἀντιλήψεως καὶ ἄρα καὶ ἐκ τῆς περὶ τοῦ κόσμου καθόλου ἀντιλήψεως, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ἦτο ἀνεπτυγμένη καὶ ἡ προσωπική του μορφὴ ζωῆς. Περὶ τοῦ Θεοῦ ἐφέρετο ἡ δοξασία ὡς ἀποτελοῦντος σύστημα θεῶν ἀρρένων καὶ θηλέων, οἵτινες ἀπετέλουν ἐκπροσώπησιν ἰσχύος μετὰ εἰδικῆς «ἀξιολογικῆς» ἰδιότητος, ὥστε ἐν τῷ πλήθει τῶν θεῶν νὰ ἀντικατοπτρίζηται καὶ τὸ πλῆθος τῶν τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ γῆς τάσεων καὶ ἀναγκῶν. Τὸ πλῆθος τοῦτο παρίστατο ὄχι μόνον ἀνεξάρτητον, ἀλλὰ καὶ ἀντιμαχόμενον ἐν ἑαυτῷ, ἀφοῦ οἱ θεοὶ ἐπροστάτευον ἕκαστος καὶ μίαν ἰδιότητα, ὥστε ὁ ἀσκῶν ταύτην ἄνθρωπος νὰ εἶναι ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἀντιστοίχου θεοῦ ἐναντίον τῶν ἄλλων ὡς προστατῶν τῶν διαφόρων ἢ ἀντιθέτων ἰδιοτήτων (ἢ «ἀξιῶν» ἢ «ἰδεῶν»).

Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων οἱ θεοὶ δὲν εἶχον «ἦθος» ἤτοι μόνιμον καὶ ὡλοκληρωμένην μορφὴν ζωῆς καὶ δράσεως, ἀλλ' ἦσαν διεσπασμένοι, ὥστε καὶ ἐντὸς τῶν εἰς αὐτοὺς «πιστευόντων» ἀνθρώπων νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ γένε-

σις «ἤθους». Ἡ περὶ τῆς ψυχῆς μέριμνα δὲν ἦτο μέριμνα ὑπὲρ τῆς «ὀρθῆς ζωῆς», ὥστε νὰ γεννηθῇ καὶ «ὀρθὴ αὐτῆς ἀνάπτυξις», ἐξ ἧς νὰ ἐξαρτᾶται ἡ μετὰ θάνατον «εὐεστώ». Ἡ τῶν θεῶν προστασία περιωρίζετο εἰς τὴν ἐπὶ τῆς γῆς προστασίαν εἰς ἐπιτυχίαν τῶν ἐπιδιωκομένων ὑπὸ ἑνὸς ἑκάστου (ἢ καὶ ὑπὸ μιᾶς ἑκάστης ὁμάδος, πόλεως ἢ ἔθνους ἢ οἰκογενείας), διὰ τοῦτο δὲ ἐπεδιώκετο ἡ «ἐξευμένισις» καὶ ἡ «ὑποχρέωσις» τοῦ θεοῦ ὑπὸ τοῦ ἔχοντος ἢ θέλοντος τὴν προστασίαν του. Τὰ μετὰ θάνατον ἄλλως τε ἀνῆκον εἰς ἄλλον θεόν, ὅστις καὶ αὐτὸς μὲ τὴν σειράν του ἀπήτει καὶ ἐλάμβανε τὴν «λατρείαν του» ἤτοι τὰς θυσίας. Ὡραιοτάτη ἀνάλυσις τῶν σχετικῶν πραγμάτων παρέχεται ἐν τῷ «Εὐθύφρονι» τοῦ Πλάτωνος, ἔνθα καταδεικνύεται τὸ στενὸν τῆς περὶ λατρείας τῶν θεῶν ἀντιλήψεως τῶν ἁπλοϊκῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του.

Ἦθος λοιπὸν ἤτοι ὡλοκληρωμένη καὶ ἑνιαία δέουσα μορφὴ ζωῆς τῆς ψυχῆς δὲν ὑπῆρχεν οὔτε καὶ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ παρὰ τοῖς πολλοῖς κατὰ τὴν «κλασσικὴν» ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα. Ἐὰν θὰ ἤθελέ τις νὰ ἔχῃ τὸ παράλληλον τῆς ἐποχῆς σήμερον, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ σκεφθῇ τὴν «παιδικὴν» καὶ μάλιστα τὴν «ἐφηβικὴν» ἡλικίαν τοῦ ἀνθρώπου. Κατ᾽ αὐτήν, ὡς γνωστόν, δὲν ἔχει ἀναπτυχθῆ «ἦθος», ἀλλ᾽ ἁπλῆ «συνήθεια» ἤτοι «ἔθος»· ὁ παῖς καὶ ἔφηβος δρᾷ κατὰ συνήθειαν καὶ «κατ᾽ ἐπικρατοῦσαν ἑκάστοτε ὁρμήν», ὥστε νὰ δύναται μετὰ πάθους νὰ ἱκανοποιῇ ἁπάσας τὰς «τάσεις» ἢ «ὁρμάς» του μεταπίπτων ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην χωρὶς «μεταμέλειαν» διὰ τὸ ὅτι ἱκανοποίησε ταύτην ἢ ἐκείνην, ἡ ὁποία «δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἱκανοποιηθῇ»· τὸ μόνον ἐκ τῆς ἀναμνήσεως στοιχεῖον, ὅπερ δύναται νὰ φέρῃ μεταμέλειαν, εἶναι τὸ ὅτι ἡ α ἢ ἡ β ἱκανοποίησις τῆς δεῖνος ἢ δεῖνος τάσεως ἢ ὁρμῆς ἀπέδωκε μείζονα ἢ ἐλάσσονα «ἡδονὴν» ἢ «κέρδος». Ἕνεκα τούτου παρουσιάζεται ἐν τῷ ἑλληνισμῷ τῆς ἀρχαιότητος ἡ εἰς μέγιστον βαθμὸν ἀνάπτυξις καὶ ἱκανοποίησις τῶν ἐπὶ μέρους τάσεων μεμονωμένως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὅμως ἐλλείπει τὸ «ἦθος» ἤτοι ἡ ἑνότης καὶ ἡ ἁρμονία τῆς ἀτομικῆς (καὶ τῆς ὁμαδικῆς) ζωῆς. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐξηγεῖται, ὡς εἴπομεν, ἐκ τῆς ἐλλείψεως ὀρθῆς καὶ πλήρους περὶ τοῦ θεοῦ γνώσεως ἡνωμένης μετὰ ἀτελοῦς περὶ τῆς ψυχῆς ἤτοι περὶ τῆς φύσεως αὐτῆς καὶ τῆς σχέσεως τῆς ἐπὶ γῆς ζωῆς της πρὸς τὴν μόνιμον μετὰ θάνατον κατάστασίν της. Διότι ἡ «θρησκευτικότης» καὶ ἡ ταύτης ἑκάστοτε ἱκανοποίησις ἀποτελεῖ οἱονεὶ τὴν «ἀντιμέτρησιν» τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ «ἀπόλυτον πνεῦμα», ὅτε δύναται νὰ διαπιστῶται ἡ ὑπάρχουσα ἔλλειψις τῆς ψυχῆς καὶ νὰ ἀποφασίζηται τῇ βοηθείᾳ καὶ τοῦ θεοῦ ἡ «διόρθωσις» τοῦ βίου εἰς «διόρθωσιν» ἢ «συμπλήρωσιν» αὐτῆς κατὰ τὸ πρότυπον (ἢ τὴν «θέλησιν») τοῦ τελείου πνεύματος ἤτοι τοῦ θεοῦ. Ἐὰν ὅμως ὁ θεὸς δὲν εἶναι «ἠθικὸς» καὶ δὲν ζητῇ «ὁμοίωσιν ἑαυτῷ» εἰς ἀπόκτησιν τοῦ δυνατοῦ τῆς μετ᾽ αὐτοῦ σχέσεως τῆς ψυχῆς, τότε οὐδεμία «ἐντολὴ» ἢ «ἀπαίτησις» προβάλλει ἐξ αὐτοῦ. Τὸ μόνον, ὅπερ οἱ θεοὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀπήτουν, εἶναι αἱ θυσίαι καὶ αἱ «εὐχαὶ» καὶ τὰ παρόμοια, ὅσα οἱ ἰσχυροὶ ἄνθρωποι

ἀπαιτοῦσιν (δῶρα καὶ ἔπαινοι καὶ ἱκεσίαι καὶ τὰ παρόμοια), διότι καὶ αὐτοὶ (δηλ. οἱ θεοὶ) ἦσαν ἁπλῶς ἰσχυροὶ καὶ ἀθάνατοι καὶ ἠδύναντο νὰ βλάψουν ἢ νὰ ὠφελήσωσι τοὺς «φίλους» καὶ τοὺς «εὐνοουμένους» των, τοὺς κατὰ τὸν ἐπίγειον βίον των εἰς δυσχερῆ θέσιν εὑρισκομένους, ἀντιτιθέμενοι καὶ ἀνταγωνιζόμενοι πρὸς τοὺς ἄλλους «συναδέλφους των» θεούς, οἵτινες ἐτύγχανον νὰ εἶναι προστάται τῶν ἄλλων, τῶν ἐχθρῶν τῶν προστατευομένων των.

Τὰ ἀνωτέρω μαρτυροῦσι περὶ τῆς ἐλλείψεως «ἤθους» ἐν τῇ αὐστηρᾷ σημασίᾳ τῆς λέξεως ὡς δεοντολογικῶς ἐπιβαλλομένου κανόνος ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἀνάπτυξιν τῆς ψυχῆς. Δι᾽ αὐτῶν δὲν προβάλλεται ἡ γνώμη, ὅτι δῆθεν ἡ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ζωὴ διήγετο ἄνευ κανόνων τινῶν· τοὐναντίον μάλιστα, εἶναι φανερὸν καὶ γνωστόν, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι εἶχον κανόνας τινὰς τοῦ βίου των, τῶν ὁποίων οὐκ ὀλίγοι ἦσαν καὶ ὀρθοὶ καὶ ἀναγνωρίζονται καὶ ἐν τῷ χριστιανισμῷ. Τὸ ἐνταῦθα τονιζόμενον εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ἔλειπεν ἡ ἑνότης καὶ ἡ ὁλότης καὶ ἡ θεμελίωσις τῶν «ἠθικῶν» κανόνων. Τοῦτο ἦτο, ὡς ἐλέχθη, ἑπόμενον, ἐφ᾽ ὅσον ἔλειπεν ἡ ὀρθὴ περὶ τῆς ψυχῆς καὶ περὶ θεοῦ γνῶσις καὶ ἄρα δὲν ἀπεδίδετο ἡ πραγματικὴ φύσις τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης μορφῆς ζωῆς εἰς γένεσιν ἤτοι ἀνάπτυξιν τῆς ψυχῆς, ἐξ ἧς ῥυθμίζεται ἤτοι προκαλεῖται καὶ ἡ ταύτης μετὰ θάνατον κατάστασις. Διότι ἡ ἀντίληψις περὶ ἐπιγείου καὶ μόνον ἀποτελέσματος τῆς ἑκάστοτε ἐκτελουμένης πράξεως τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ τὴν βάσιν εἰς «ἐπιτηδειότητα» καὶς «σκοπιμότητα» καὶ τὰ παρόμοια, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς «δέουσαν ἀπολύτως» πρᾶξιν καὶ εἰς «αὐτοθυσίαν» χάριν τοῦ μετὰ θάνατον ἀποτελέσματος. Τὴν αὐτοθυσίαν δηλαδὴ καὶ τὴν ὑπερνίκησιν τῆς ἑκάστοτε ὑλικῆς δυσχερείας ἢ τὴν περιφρόνησιν πρὸς τὴν ἐπίγειον ζωὴν μόνον ἡ χάριν τοῦ «αἰωνίου» ἤτοι τοῦ μετὰ θάνατον προτίμησις δύναται νὰ παραγάγῃ. Ὁ θάνατος δὲν παρουσιάζεται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὡς σταθμὸς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς ἐπιγείου εἰς τὴν ἐπέκεινα τοῦ τάφου ζωήν, ἥτις νὰ συνεχίζηται κατὰ τὴν ἐπὶ γῆς ζωὴν τῆς ψυχῆς. Ἑκάστη πρᾶξις περιορίζεται εἰς τὴν ἐπίγειον συντελεστικότητα τ. ἔ. εἰς τὸ μετὰ τὴν πρᾶξιν εὐχάριστον ἢ δυσάρεστον ἀποτέλεσμα, τὸ συνιστῶν μορφὴν τῆς περαιτέρω ἐπιγείου ζωῆς τοῦ ἀτόμου. Καὶ αὐτὴ ἡ «μετὰ θάνατον δόξα» ἐπίγειον εἶχε τὴν βάσιν καὶ ὡς εἶδος «κενῆς προλήψεως» παρουσιάζετο διαθρύπτουσα τὴν «φιλοδοξίαν» ἐν τῇ φαντασίᾳ τῶν ἀνθρώπων· τοῦτο λέγομεν μὴ παραβλέποντες καὶ τὸ γνωστὸν γεγονός, ὅτι ἡ ὁμαδικὴ συνείδησις καὶ τὸ στοιχεῖον τῆς ὁμαδικῆς κοινωνικῆς τιμῆς ἐκ τῶν ἔργων τῶν προγόνων ἀπετέλει, ὅπως ἀποτελεῖ ἔτι καὶ νῦν, μέγα στήριγμα τῆς δράσεως τῶν ἀτόμων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς περιόδου κατὰ κανόνας τινὰς ἔχοντας οἱονεὶ ἀπόλυτον κῦρος διὰ τὴν ὁμάδα καὶ τὴν ἐποχήν, ὅπως ἄλλως τε βλέπομεν καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν νὰ παρουσιάζωνται καὶ «ἄθεοι» ἥρωες. Πρόδηλον ὅμως εἶναι, ὅτι τὸ «ἦθος» τοῦτο ἔχει μὲν «ψυχολογικῶς» στοιχεῖα ἀπολύτου ἐπιβολῆς ἐπὶ τῶν ἀτόμων εἰς πρᾶξιν αὐτοθυσίας, δὲν εἶναι ὅ-

μως ἐνταυτῷ καὶ «κατ᾽ ἀρχὴν» ἤτοι κατὰ βάθος μεταφυσικῶς ἀπολύτως ἐστηριγμένον, διότι στερεῖται τοῦ θεμελίου τῆς περὶ ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ ζωῆς καὶ περὶ θεοῦ πλήρους γνώσεως ἤτοι πεποιθήσεως.

Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις παρουσιάζονται νομοθέται, οἵτινες ὁρίζουσι τὰ τῆς ζωῆς τῶν πόλεων ἤτοι τῆς ὠργανωμένης ὁμαδικῆς ζωῆς, ἡ δὲ κύρωσις εἶναι ἐπίγειος καὶ ἐπίγειον τῆς ἐξουσίας καὶ δυνάμεως πηγὴν ἔχει. Οἱ νόμοι δηλαδή, οἱ ὑπὸ τῶν διαφόρων νομοθετῶν ὁριζόμενοι, ἀποτελοῦσι κανόνας εὐρύθμου καὶ ὠφελίμου ὁμαδικοῦ βίου ἀντιστοιχοῦντες οἱονεὶ πρὸς τὸ καλούμενον «κοινωνικὸν συμβόλαιον», ἀποτελοῦσι δὲ ἴσως παράδειγμα τῆς μαρξιστικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς πηγῆς τῶν κρατικῶν καὶ κοινωνικῶν θεσμῶν. Τὸ ὅτι οἱ κανόνες οὗτοι ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν ἀπόλυτον τῆς ψυχῆς φύσιν καὶ ἀντιπροσωπεύουν πολλάκις ἀπολύτως ὀρθοὺς πνευματικῆς ζωῆς κανόνας, τοῦτο γνωρίζομεν σήμερον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας· τὴν ἐποχὴν ὅμως ἐκείνην οὔτε ὁ νομοθέτης οὔτε καὶ τὸ κοινὸν εἶχε συνείδησιν τοῦ ἀπολύτου κύρους των ἤτοι ὅτι ἀντεπροσώπευον κανόνας τοῦ καθαυτὸ πνεύματος. Ἐντεῦθεν προήρχετο καὶ ἡ καταπάτησις αὐτῶν «ἐλαφρᾷ τῇ συνειδήσει», ἀφοῦ δὲν ἦσαν καὶ ἀπολύτου ἠθικοῦ κύρους.

Ἡ τῶν θεῶν σχέσις πρὸς τὴν πόλιν καὶ τὸ ἄτομον καθώριζε καὶ τὰ περὶ «εὐσεβείας» καὶ «ἀσεβείας». Χαρακτηριστικὰ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ δίκη τῶν ἐν Ἀργινούσαις νικητῶν στρατηγῶν καὶ ἡ κατὰ τοῦ Σωκράτους κατηγορία. Ὁ μὴ προσφέρων θυσίας εἰς τοὺς (προστάτας τῆς πόλεως) θεοὺς καθιστᾷ τὴν πόλιν ἔνοχον ἔναντι τῶν θεῶν, οἵτινες δυσηρεστημένοι ὄντες οὐ μόνον δὲν προστατεύουσιν αὐτὴν ἔναντι τῶν κινδύνων, ἀλλὰ καὶ προκαλοῦσι τιμωρίας ἤτοι δεινὰ εἰς πάντας καὶ τὴν πόλιν. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ εἰς τὸν ἀσεβῆ ἐπιβαλλομένη ποινὴ ἀποτελεῖ τρόπον «ἐξευμενίσεως» τοῦ θεοῦ καὶ ἀπαλλαγῆς τῆς πόλεως ἀπὸ τῆς εὐθύνης, τῆς ἕνεκα τῆς πράξεως τοῦ «κακοῦ» καὶ «ἀσεβοῦς» μέλους της.

Παρομοίας φύσεως ἦσαν καὶ τὰ «μυστήρια» τῶν ἀρχαίων. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐνισχύσεως τῆς ἐπιγείου ζωῆς καὶ τῆς μετὰ τοῦ θεοῦ ἐπικοινωνίας εἰς ἐνίσχυσιν ἀπετέλει τὸ κύριον ψυχικὸν ἐλατήριον τῶν μετεχόντων τῶν μυστηρίων. Ἡ δῆθεν δηλαδὴ μετὰ τοῦ θεοῦ κοινωνία τῶν καθ᾽ ἕκαστον μυστηρίων παρεῖχεν ἐσωτερικὴν ἐνίσχυσιν εἰς τὴν ψυχὴν (ψυχολογικῶς βεβαίως, ἤτοι ὡς ἐσωτερικῶς ἐβίου ὁ μεμυημένος καὶ οὐχὶ ὡς πράγματι συνέβαινεν), ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀποκτᾷ δυνάμεις ἐν τῷ ἀγῶνι τῆς ζωῆς λυτρούμενος ἀπὸ τῶν κατατρυχόντων αὐτῶν ἐγκοσμίων δυσχερειῶν. Ὅρος εἰς ἐπιτυχίαν τῆς κοινωνίας μετὰ τοῦ θεοῦ ἦτο ἡ τήρησις ὡρισμένων ἐξαγνιστικῶν τύπων, οἵτινες κατ᾽ ἀρχὴν οὐδεμίαν σχέσιν εἶχον πρὸς τὴν «ἠθικὴν» ζωὴν τοῦ ἀτόμου· ἡ τοῦ θεοῦ φύσις δὲν εἶχεν «ἦθος» καὶ ἄρα οὔτε καὶ τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς τοῦ μύστου ἀπητεῖτο «ἦθος».

Γενικῶς λοιπὸν εἰπεῖν, ἡ μορφὴ τοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀπε-

τέλει μορφὴν «διεσπασμένην ὡς πρὸς τὴν βάσιν» ἤτοι μορφὴν «ἄμορφον». Αἱ ἐπὶ μέρους λειτουργίαι τῆς ψυχικῆς ζωῆς ἱκανοποιοῦντο ἐντόνως, ὥστε νὰ παρουσιάζηται πλούσιος ἀνθρώπινος βίος κατὰ μέρος (οἱονεὶ κατὰ εἰδικότητα ἀξιολογικὴν θετικῆς καὶ ἀρνητικῆς φύσεως), ἀλλὰ καὶ σχεδὸν πλήρης διάσπασις τῆς ὅλης πνευματικῆς ζωῆς· τοῦτο εἶχεν ὡς αἰτίαν τὸ γεγονός, ὅτι δὲν εἶχεν ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην κατορθώσει νὰ συλλάβῃ τὸ πνεῦμα, τό τε ἀνθρώπινον καὶ τὸ θεῖον, καὶ νὰ αἰσθανθῇ τοὺς κανόνας τοῦ πνευματικοῦ τούτου εἶναι (τοῦ Θεοῦ) καὶ γίγνεσθαι (τοῦ ἀνθρώπου). Ὁ ἀρχαῖος ἦτο εἰς μέγαν βαθμὸν προσκεκολλημένος εἰς τὴν κατ' αἴσθησιν ὑλικὴν ἐντύπωσιν, ὥστε νὰ μὴ δύναται ἀπολύτως νὰ αἰσθανθῇ καὶ νὰ ζήσῃ αὐτὸ τοῦτο τὸ πνεῦμα. Τοῦτο ἠμπόδιζε λόγου χάριν αὐτὸν νὰ διακρίνῃ τὴν κατὰ φύσιν ταυτότητα τοῦ δούλου καὶ τοῦ κυρίου καὶ τὴν τῆς γυναικὸς καὶ τοῦ ἀνδρός, ὥστε πολὺ μᾶλλον δυσχερὴς νὰ ἦτο ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἀναγνώρισις ἀξίας εἰς τὸν ξένον. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ κατὰ μέρος ψυχικὴ ζωὴ δὲν ἐχώρει μὲν εἰς ὁλόκληρον τὸ βάθος, προέβαινε δὲ εἰς ἀρκετὸν βαθμόν, διὰ τοῦτο ἐγεννήθη τὸ πρόβλημα τῆς «τάξεως» καὶ τῆς «ἐλλόγου» ζωῆς μετὰ τῆς ζητήσεως τῆς ἑνούσης ταῦτα πάντα ἀρχῆς. Ἀκριβῶς εἰς τοῦτο ὀφείλεται καὶ ἡ ἐμφάνισις τῶν «σοφῶν» καὶ τῶν «φιλοσόφων», οἵτινες βιώσαντες ἐντόνως καὶ κατ' ἀντίθεσιν τὴν διάσπασιν κατώρθωσαν, ὅπως βιώσωσι καὶ τὴν ἑνότητα εἰς διάφορον ἕκαστος βαθμὸν καὶ προβάλωσιν εἰς τοὺς ἄλλους ὡς αἴτημα ἢ ἔστω ὡς συγκεκριμένην «δέουσαν» μορφήν. Οὕτω μεταβαίνομεν ἐπὶ τὴν ἐξέτασιν τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν «λογίων» ἤτοι τῶν «φιλοσόφων» Ἑλλήνων.

3. Ὁ τῶν «σοφῶν» καὶ «φιλοσόφων» πνευματικὸς βίος τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος.

Οἱ τῆς κλασσικῆς περιόδου ἐκπρόσωποι τῆς λογίας μερίδος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους δὲν εἶναι ἅπαντες τῆς αὐτῆς μορφῆς δράσεως· μεταξὺ αὐτῶν διακρίνομεν τοὺς «σοφοὺς» καὶ τοὺς «φιλοσόφους». Σοφοὶ εἶναι οἱ τῆς πρώτης φάσεως, χαρακτηριστικὸν δὲ αὐτῶν εἶναι τὸ ἀποφθεγγματικὸν καὶ παροιμιακόν. Μορφὴ διατυπώσεως τῶν βιουμένων ὑπ' αὐτῶν ὡς ἀληθειῶν εἶναι ἡ τῆς ἀπ' εὐθείας κατηγορηματικῆς ἐκφράσεως, παρελαμβάνετο δὲ τοῦτο ὑπὸ τῶν «μαθητῶν» ἢ τῶν «ἀκροατῶν» καθόλου ὡς ἀξίωμα ἔγκυρον. Τὸ κῦρος ἔδιδε κατ' ἀρχὰς μὲν ὁ βίος τοῦ λέγοντος καὶ τὸ «πολύπειρον» τῆς ζωῆς του, ἔπειτα δὲ καὶ ἡ «παράδοσις» μεταξὺ τῶν ἐπιγιγνομένων, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ «πολιὰ ἀρχαιότης» καὶ νὰ γίνεται ὁ λόγος του «παροιμία» ἤτοι «γνωμικόν». Τῶν «φιλοσόφων» χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ διδακτικὴ καὶ ἡ ἀποδεικτικὴ μορφὴ τῶν ἀληθειῶν, ὅσας οὗτοι εἴτε ὑπὸ τῶν σοφῶν λεχθείσας παρέλαβον εἴτε διὰ τῆς ἀτομικῆς πείρας καὶ μελέτης ἀπέκτησαν. Χαρα-

κτηριστικὸν εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους λεχθέν, ὅτι δηλαδὴ αὐτὸς δὲν ἦτο «σοφός», ἀλλὰ «φιλόσοφος» ἤτοι φίλος τῆς σοφίας, ἣν ἄλλοι ἴσως ἔσχον ἢ ἔχουν, ἐκεῖνος δὲ ἁπλῶς ἀνεζήτει διὰ τῆς σκέψεως.

Τῶν σοφῶν καὶ τῶν φιλοσόφων εἶδος ἀπετέλουν οἱ «σοφισταί», οἵτινες δύνανται νὰ παραβληθῶσι πρὸς τοὺς μεταγενεστέρους «διδασκάλους» τῆς γενικῆς μορφώσεως, ἀφοῦ ἔργον των ἦτο ἡ ἐξ ἐπαγγέλματος παροχὴ ἤτοι διδασκαλία τῶν ἀληθειῶν περὶ ζωῆς καὶ ἡ τῶν δεξιοτήτων εἰς εὔκολον ἀντιμετώπισιν τῆς ζωῆς. Ἄλλαις λέξεσιν, εἰς τὸ ἔργον τῶν σοφῶν καὶ φιλοσόφων μετεῖχον καὶ οἱ διδάσκαλοι τῆς ἀνωτέρας καὶ ἀνωτάτης γενικῆς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην μορφώσεως, οἵτινες μετέδιδον τὴν «σοφίαν» τῆς ἐποχῆς μετὰ τῶν ἀπαραιτήτων διὰ τὴν ἀνωτέραν κοινωνικὴν καὶ δημοσίαν σταδιοδρομίαν τῶν νέων. Εἶναι φανερόν, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δὲν εἶναι σαφὴς ἡ διάκρισις μεταξὺ τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν σοφιστῶν, διότι δὲν ὑπάρχει «γραπτὴ βάσις» ἤτοι «ἔνυλα γλωσσικὰ δημιουργήματα» περιέχοντα τὴν σοφίαν, ὅπως συνέβη μετὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχήν.

Τὴν τῶν σοφῶν καὶ τῶν φιλοσόφων ὁμάδα δὲν δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν κατὰ τὴν φύσιν τῶν περιεχομένων, ἀλλὰ κυρίως κατὰ τὸ ὅλον ἔργον της ἐν σχέσει πρὸς τὴν τῶν πολλῶν πνευματικὴν ζωήν. Οἱ σοφοὶ διετύπωσαν καὶ διὰ τοῦ κύρους των ἐδημιούργησαν «αὐθεντίαν τινὰ» περὶ τῆς ἀληθείας τῶν γνωμῶν, ὥστε διὰ τῆς «παραδόσεως» νὰ παραχθῇ ὡς ἄξιον λόγου καὶ ἀνώτερον κατ᾽ ἀξίαν εἶδός τι ζωῆς ἤτοι πεποιθήσεις καὶ πράξεις ἢ κανόνες πράξεων. Τῶν κανόνων ἴδιον εἶναι ἡ μεταξύ των ὁμαλὴ σχέσις ἤτοι ἡ κατὰ τὸ δυνατὸν ἄνευ ἀντιθέσεων καὶ συγκρούσεων ἐφαρμογή των· τοῦτο ὅμως παράγει δυσχερείας εἰς τὴν πρᾶξιν καὶ ἄρα δημιουργεῖ προβλήματα εἰς τὸν πρακτικῶς δρῶντα περὶ τοῦ κύρους ἑκάστου τῶν κανόνων καὶ περὶ τῆς διαβαθμίσεως αὐτῶν κατὰ τὸ «κῦρος» ἤτοι κατὰ τὴν «ἀξίαν». Ἐνταῦθα ἄρχεται ἡ σύγκρουσις καὶ ἡ «ζήτησις» τοῦ «ὀρθοῦ» καὶ τοῦ «κρείττονος», ἥτις παράγει τὴν «συζήτησιν» ἤτοι τὸν διάλογον καὶ τὰ ἐπιχειρήματα. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐμφανίζεται ὁ «φιλόσοφος» ἤτοι ὁ φίλος καὶ ἀναζητητὴς τῆς σοφίας, τ. ἔ. τῆς ἀληθείας μεταξὺ τῶν πιθανοτήτων.

Τῶν φιλοσόφων ἔργον εἶναι νὰ ἀνεύρουν τὴν «ἀλήθειαν» καὶ νὰ τὴν «διατυπώσωσιν» σαφῶς καὶ ἄνευ ἀντιφάσεων εἰς σύστημα ἑνιαῖον. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι οἱ φιλόσοφοι ἀνέλαβον νὰ ἀνεύρουν τὴν περὶ κόσμου καὶ ἀνθρώπου ἀλήθειαν ἤτοι τὸ ἀπόλυτον (τὸ «κοσμικὸν») καὶ τὸ σχετικὸν (τὸ «ἀνθρώπινον») πνεῦμα. Τὸ ἔργον τοῦτο ἄλλοι ἄλλως ἐπετέλεσαν, πρόκειται δὲ ἐνώπιον τῆς ἀνθρωπότητος μεγάλη ποικιλία ἐπιτευγμάτων αὐτῶν διαφόρου μορφῆς καὶ τελειότητος, ἅτινα ἔχουν λάβει ἔνυλον μορφὴν διὰ τῶν διαφόρων συγγραφῶν εἴτε αὐτῶν τῶν ἰδίων εἴτε τῶν μαθητῶν ἢ ἄλλων περὶ αὐτῶν γραψάντων.

Ἐπισκοποῦντες τὰ τῶν φιλοσόφων ἐκδηλώματα πνευματικοῦ βίου δια-

πιστοῦμεν, ὅτι οὗτοι ἐβίωσαν καὶ ἐξεδήλωσαν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα στοιχεῖα· διότι τὰ ἐκδηλώματα αὐτῶν ἀποτελοῦσι σειρὰν ἀπὸ τῆς πλήρους «ἀπνευματότητος» μέχρι μεγάλης βαθμίδος (οὐχὶ τῆς ἀπολύτως μεγίστης) «ἐμπνευματότητος» (κατὰ τὸ «ἀσώματος» καὶ «ἐνσώματος). Μεταξὺ δηλαδὴ τῶν φιλοσόφων τινὲς ἐν τῇ προσπαθείᾳ των, ὅπως «κατανοήσωσι» τὰ τῶν ἁπλῶν ἀνθρώπων διὰ τῆς παραδόσεως βιωθέντα καὶ ἐκδηλωθέντα καὶ ὡς πρὸς τὰ τῆς «φύσεως» καὶ ὡς πρὸς τὰ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, δὲν κατώρθωσαν νὰ ἀναπτύξωσι τὴν «πνευματικὴν» ἤτοι τὴν «ψυχικὴν» αἴσθησιν (ἢ «διαίσθησιν») εἰς «σύλληψιν» ἢ «ἀντίληψιν» τοῦ διὰ τῶν ἐκδηλωμάτων ὑποσημαινομένου ἀνθρωπίνου καὶ θείου πνεύματος. Ἡ τῶν κατ' αἴσθησιν ἐντυπώσεων δύναμις εἶχε παρουσιασθῆ παρ' αὐτοῖς ἐντονωτέρα τῆς τῶν «ἀοράτων» ἤτοι καθαρῶς πνευματικῶν ἐντυπώσεων, ὥστε νὰ παραχθῇ ἐν αὐτοῖς «ἀτροφία» καὶ «τυφλότης» τῶν πνευματικῶν ἤτοι ἀξιολογικῶν των αἰσθητηρίων. Οἱ «ὑλισταὶ» ἀποτελοῦσι τὴν ἄκραν περίπτωσιν τῆς «πνευματικῆς» ἢ «ἀξιολογικῆς» ἀτροφίας καὶ ἀναπηρίας καὶ ἄρα τὴν ἄκραν μορφὴν τῆς «ἀπνευματότητος» μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος.

Ἀπὸ τῆς τῶν ὑλιστῶν βαθμίδος δύναταί τις νὰ ἀνέλθη διαφόρους βαθμίδας μέχρι τῆς τοῦ Πλάτωνος βαθμίδος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐν τῇ κλίμακι ταύτῃ παρουσιάζεται ὁλονὲν καὶ μείζων ἀνάπτυξις τῆς ψυχικῆς ἤτοι τῆς πνευματικῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου εἰς αἴσθησιν τῆς πνευματικῆς πραγματικότητος, τῆς τε ἐν τῷ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐν τῷ σύμπαντι. Ἀπὸ τῆς διασπάσεως, ἤτοι τῆς διεσπασμένης τοῦ Θεοῦ παραστάσεως, μεταβαίνει ἡ προσπάθεια εἰς τὴν ἕνωσιν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν ἑνός, εἶτα δὲ καὶ εἰς τὸν Ἕνα Θεόν, τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα. Ἡ τῶν ὄντων φύσις διακρίνεται εἰς ἀνόργανον καὶ ὀργανικήν. Τῆς ὀργανικῆς κατ' ἀρχὰς μὲν δὲν γίνονται κατ' οὐσίαν διακρίσεις, ἔπειτα ὅμως διακρίνονται τὰ ἄλλα ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ κεκτημένου τὸ «ἀθάνατον» στοιχεῖον, τὸν «νοῦν», ὅστις εἶναι ὅμοιος πρὸς τὸν Νοῦν τοῦ κόσμου, πρὸς τὸν Θεόν.

Περὶ τῆς σχέσεως τῶν δύο πνευμάτων, τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, παρατηρεῖται μεγάλη ποικιλία ἀντιλήψεων. Ὁ ἐπίγειος δηλαδὴ βίος τοῦ ἀνθρώπου ἢ δὲν συσχετίζεται πρὸς τὸν βίον καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ Θεοῦ ἢ παραμένει ῥυθμιζόμενος κατὰ λόγον ἰσχύος ὅπως περίπου καὶ παρὰ τοῖς ἁπλοϊκοῖς. Αἱ διάφοροι «ἀρεταί», τὰς ὁποίας ἡ ἀνθρωπίνη πεῖρα βαθμηδὸν ἀνέδειξε μεμονωμένως, ἢ παρουσιάζονται ἐγκοσμιοκρατικῶς ὡς «ἀξιέπαινοι» ἢ «χρήσιμοι» τρόποι ζωῆς ἢ ἀνάγονται εἰς τὴν τῆς ψυχῆς φύσιν ἤτοι τὴν αὐτῆς ζωήν. Παράδειγμα τῆς πρώτης μορφῆς πρόκειται λόγου χάριν τὸ βιβλίον «Παραίνεσις πρὸς Δημόνικον», ἔνθα παρατίθενται συμβουλαὶ εἰς τὸ πῶς θὰ εὐδοκιμήσῃ ὁ ἄνθρωπος (ὁ Δημόνικος) καὶ πῶς θὰ καταλίπῃ φήμην ἀγαθήν. Ἡ κοινωνικὴ δόξα ἐν τῇ ζωῇ καὶ ἡ ὑστεροφημία, ἀμφότερα ἐγκοσμιοκρατικῆς φύσεως, ἀποτελοῦσι τὸ «θεμέλιον» ἢ τὴν «ψυχικὴν αὐθεντίαν» εἰς ἀ-

ποδοχὴν καὶ τήρησιν τῶν προβαλλομένων κανόνων ζωῆς. Ὅμοιον περίπου παράδειγμα παρέχει καὶ ἡ τοῦ Ἀριστοτέλους «ἠθική»· διότι καὶ αὐτὴ ἄνευ θεμελίου παρουσιάζεται ἐκτιθεμένη. Ἴσως ἐν τῇ τοῦ Ἀριστοτέλους ἠθικῇ νὰ πρέπῃ νὰ διίδωμεν τὴν «κατὰ φύσιν τῆς ψυχῆς» αὐθεντίαν, τ. ἔ. ὅτι ἡ συστηματικὴ περὶ τῶν κυρίων ἀρετῶν ἔκθεσις ἀναφέρεται εἰς τὴν περιγραφὴν ἐκείνου, ὅπερ «ἀναγινώσκεται» ἐν τῇ τῆς ψυχῆς φύσει καὶ ζωῇ, διὰ τοῦτο δὲ καὶ παρέχεται ἐπιτυχής πως ἀνάδειξις τῶν «ἀρετῶν», ὅπως νῦν κρίνομεν αὐτὰς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. Πάντως καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ ἠθικὴ ἤτοι ἡ περὶ τῶν κανόνων τοῦ ἐπιγείου βίου διδασκαλία εἶναι πλημμελὴς καὶ ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν καὶ ὡς πρὸς τὴν «θεμελίωσίν» της. Δὲν ἦτο δὲ δυνατὸν νὰ συμβῇ ἄλλως, διότι καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπεκταθεὶς εἰς τὴν σύγκρισιν τῶν ὀργανικῶν ὄντων διετέλει εἰς μέγαν βαθμὸν ἐπηρεασμένος ὑπὸ τῆς κατ' αἴσθησιν ἐντυπώσεως, ὥστε νὰ μὴ δυνηθῇ νὰ λάβῃ τὴν αἴσθησιν τοῦ πνεύματος, τοῦ τε ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ ἀπολύτου, κτῆμα πλῆρες τῆς ψυχῆς του καὶ ἄρα ἔκφρασμα πρὸς τοὺς ἄλλους. Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ «νοῦ», ἤτοι τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, «θύραθεν» ἀποτελεῖ ἐξήγησιν ἤτοι ἑρμηνείαν τῶν ἀνθρωπίνων ἐκδηλώσεων βεβιασμένην καὶ ἀσθενῆ καὶ ἄρα καὶ μὴ παραδεκτήν· διὰ τοῦτο καὶ ἡ τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ «ψυχῆς» διδασκαλία γίνεται ἀποδεκτὴ «βιολογιοκρατικῶς» ἤτοι ὡς διδάσκουσα περίπου τὴν ταυτότητα τῆς φύσεως τῆς ζωτικῆς ἀρχῆς μεταξὺ πάντων τῶν ζῴων τοὐλάχιστον, ὥστε αἱ διαφοραὶ νὰ εἶναι ἁπλῶς καὶ μόνον βαθμίδος ἀνελίξεως οὐχὶ δὲ καὶ οὐσίας. Διὰ τοῦτο ἄλλως τε καὶ ἡ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ ἢ ὑπάρχουσα νὰ μὴ εἶναι παρὰ σχέσις «διαφόρων» κατ' οὐσίαν ὄντων.

Ἡ τοῦ Πλάτωνος περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ θείου πνεύματος βίωσις καὶ διδασκαλία διακρίνεται διὰ τὴν εἰς βαθμὸν περισσότερον ὑπάρχουσαν ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων βίωσιν παρὰ «φυσικῶν» ἐν ταῖς λεπτομερείαις. Ὁ Πλάτων δηλαδὴ ἀφῆκε τὴν ψυχικήν του ὑπόστασιν νὰ δεχθῇ ἐκδηλώματα ἀνθρωπίνου βίου ποικίλα, τὴν δὲ ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου φύσιν ἔζησε «θεωρήσας» μᾶλλον αὐτὴν πνευματικῶς διὰ μέσου τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Ἐντεῦθεν παρουσιάζεται ἐν τοῖς Πλατωνικοῖς ἐκδηλώμασιν ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἡ κυρία ἢ ἡ καθαυτὸ φύσις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ Θεὸς ὡς ἡ κυρία οὐσία τοῦ σύμπαντος· ἄλλαις λέξεσιν, ὁ Πλάτων κατώρθωσε νὰ βιώσῃ τὰ «πνεύματα», τά τε ἀνθρώπινα καὶ τὸ Θεῖον, ὡς τὴν πηγὴν παντὸς τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, τοῦ τε μετὰ τῆς ψυχῆς (δηλ. τοῦ σώματος) καὶ τοῦ ἐκτὸς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ὑπάρχοντος, ὅπερ παρουσίασε καὶ ὡς ἐμπόδιον ἐπικοινωνίας τῶν πνευμάτων μεταξύ των. Παρὰ ταῦτα ὅμως τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς λοιπὰς τῆς ψυχῆς ποιότητας καὶ ὁ Πλάτων ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν διατελῶν τῆς διὰ τῶν ἐγκοσμίων, ἤτοι τῶν ἐνύλων στοιχείων παραστάσεως τῶν πνευματικῶν, ἐφαντάσθη ὡς «εἰκόνας» ἤτοι ὡς στατικῶς ἐπέκεινα τῆς πνευματικῆς ψυχῆς

(καὶ τοῦ Θεοῦ) ὑπαρχούσας ὀντότητας, μεθ' ὧν ἡ ψυχὴ ἤτοι τὸ πνεῦμα καθόλου δύναται νὰ κοινωνῇ ὡς ἕτερον πρὸς ἕτερον. Βασιζόμενος δηλαδὴ ὁ Πλάτων ἤτοι ἀναχωρῶν ἀπὸ τῆς ἐγκοσμίου καταστάσεως, καθ' ἣν αἱ ψυχαὶ δὲν ἐπικοινωνοῦσι μεταξύ των παρὰ μόνον διὰ τῆς ἐνύλου καὶ ἄρα συμβολικῆς σημάνσεως τῶν ἐν ἑαυταῖς στοιχείων καὶ καταστάσεων, παρεσύρθη εἰς τὴν ἀναγωγὴν τῶν «ἐννοιῶν» τῶν πνευματικῶν ἐκδηλωμάτων εἰς αὐτοτελῆ ὄντα ἐκτὸς τῆς ψυχῆς, ὅπως καὶ ἐπὶ τῆς γῆς ἐκτὸς τῆς ψυχῆς παρουσιάζονται ἐν τοῖς ἐνύλοις ἐκδηλώμασιν. Τὰς «ἰδέας» μάλιστα, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν πνευματικὴν ὀντότητα, ἀνέμειξε μετὰ τῶν «ἰδεῶν», τῶν ἀποτελουσῶν ἁπλῶς τῆς ὕλης καὶ τῶν ὑλικῶν φαινομένων «εἰκόνας», τοῦτο δὲ ἐγένετο, διότι διατελῶν ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν αἰσθητῶν δὲν διέκρινε τὴν «ὑπεραισθητὴν» ἤτοι τὴν διὰ τῶν πνευματικῶν ἤτοι ἀξιολογικῶν αἰσθητηρίων διὰ μέσου τῶν ὑλικῶν ἢ αἰσθητῶν «συλλαμβανομένην» (ἢ «καταλαμβανομένην» ἢ «κατανοουμένην») πνευματικὴν οὐσίαν, ὥστε κατ' αὐτὸν νὰ ἀποτελῇ καὶ ἡ «πνευματικὴ» ἰδέα ὅμοιόν τι πρὸς τὴν «ὑλικὴν» ἰδέαν. Ἐντεῦθεν προέρχεται ἡ ἀνάμιξις τῶν ἑτεροειδῶν ἰδεῶν παρὰ Πλάτωνι καὶ ἡ κατὰ βαθμίδα ἀφαιρέσεως κυρίως διάκρισις αὐτῶν ἤτοι κατὰ μορφὴν ὑλικὴν τῶν εἰς ἃ ἀναφέρονται ἀντικειμένων. Ἄλλαις λέξεσιν, ὁ Πλάτων, παρουσιάζει ἐν τῇ βιώσει τῶν πνευματικῶν «ἐξωστρέφειάν» τινα, καθ' ὅτι δὲν διακρίνει τὴν «συμβολικὴν» πνευματικὴν ἐκδήλωσιν ἀπὸ τῆς αὐτοῦ τοῦ πνεύματος οὐσίας, χαρακτηρίζει δὲ ἅπαντα ὡς «εἴδωλα» τῶν «ἰδεῶν», τὰς ὁποίας φέρει εἰς τὴν αὐτὴν περίπου μοῖραν, ὅπως εἶναι καὶ αἱ σήμερον καλούμεναι «ἔννοιαι» ἤτοι τὰ κατασκευάσματα τῆς νοητικῆς ἀφαιρέσεως. Ἐκ τῶν ἐκτεθέντων γίνεται φανερόν, ὅτι κατὰ τὸ τοῦ Πλάτωνος σύστημα σχέσις μεταξὺ τῶν πνευμάτων, εἴτε τοῦ ἀνθρωπίνου μετὰ τοῦ θείου εἴτε τῶν ἀνθρωπίνων μεταξύ των, δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνον σχέσις αὐτῶν πρὸς τὰς ἐκτὸς παντὸς τοῦ πνεύματος «ἰδέας», τὰς ὁποίας τὸ μὲν ἀνθρώπινον πνεῦμα «φιλεῖ» καὶ ἔχει ὡς ἀντικείμενον τοῦ ἔρωτός του, ἀφοῦ δὲν ἔχει αὐτὰς αὐτουσίας ἐπὶ γῆς, διὰ τῶν εἰδώλων δὲ ἁπλῶς ἀπολαύει αὐτῶν διὰ ζωογονήσεως τῶν παλαιῶν «ἰχνῶν» των, τὸ δὲ θεῖον πνεῦμα ἔχει διαρκῶς ἐν ἀπολαύσει συναναστρεφόμενον αἰωνίως μετ' αὐτῶν. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ἡ ἐπίγειος ζωὴ δέον κατὰ τὸν Πλάτωνα νὰ συντελῆται διὰ τῆς κατὰ τὸ δυνατὸν γνώσεως καὶ βιώσεως τῶν ἰδεῶν διὰ μέσου τῶν «εἰδώλων», ὥστε νὰ ἀξιωθῇ τὸ ταχύτερον καὶ τὸ ἀσφαλέστερον μετὰ θάνατον νὰ ἀπολαύσῃ αὐτῶν, ὅτε οἱονεὶ καὶ «θεοῦται». Διὰ τοῦτο λόγου χάριν καὶ ὁ Σωκράτης παρουσιάζεται μὴ φοβούμενος τὸν θάνατον, διότι ἴσως αὐτὸς τὸν φέρῃ εἰς τὰς ἰδέας, μεθ' ὧν ἀναστρεφόμενος (ἤτοι ἀναστρεφομένη ἡ ψυχὴ) θὰ ἔχῃ ὅ,τι φύσει ζητεῖ· διότι κατὰ τὴν Πλατωνικὴν ἀντίληψιν ἡ ψυχὴ ἀναστραφεῖσα πρὸ τοῦ ἐλθεῖν εἰς τὸν κόσμον μετὰ τῶν ἰδεῶν ἔχει καταθελχθῇ ὑπ' αὐτῶν, τὴν ἡδονὴν δὲ ἐκείνην ἀκριβῶς ἀναζητοῦσα καὶ μὴ εὑρίσκουσα ἐπὶ γῆς, ἀφοῦ μόνον τὰ εἴδωλα ἀντιμετωπίζει καὶ ἐν ἀταξίᾳ,

πάσχει συνεχῶς καὶ οἱονεὶ «νοσταλγεῖ» ἀναμιμνησκομένη τὸν ἀπολεσθέντα παράδεισόν της.

Τοῦ Πλάτωνος τὸ σύστημα ἀποτελεῖ σπουδαίαν ἑνότητα καὶ σχεδὸν πληρότητα ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνθρωπίνου πνευματικοῦ βίου, στερεῖται ὅμως πειστικῆς κατὰ βάθος πρώτης ἀρχῆς ἢ αὐθεντίας. Περιγράφων δηλαδὴ ὁ Πλάτων τὰ τοῦ πνευματικοῦ βίου στοιχεῖα βασιζόμενος ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς των ἑνιαίας βιώσεως καὶ ἔχων ἐν ἑαυτῷ ἢ ἔστω θέλων νὰ ἔχη ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀπόλυτον πεποίθησιν ἐπὶ τὴν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν τῶν βεβιωμένων ὑπ᾽ αὐτοῦ, προσπαθεῖ νὰ στηρίξη τὸ ὅλον σύστημα ἐπὶ πρώτων ἀρχῶν, τὰς ὁποίας ὅμως δὲν «ἀποδεικνύει» διὰ συλλογισμῶν, ἀλλ᾽ εἰσάγει διὰ τοῦ μύθου, ὥστε καὶ ἐνταῦθα νὰ παρουσιάζηται ἄνευ αὐθεντίας πραγματικῆς, ἀφοῦ στηρίζεται κατ᾽ οὐσίαν ἐπὶ τῆς τῶν «ἀφελῶν» πεποιθήσεως τοὐλάχιστον κατὰ φύσιν ἂν ὄχι καὶ κατὰ δάνειον παρ᾽ αὐτῶν ληφθέν.

Ἐὰν δὲ προστεθῇ εἰς ταῦτα καὶ ὅτι κυρίως εἰπεῖν ὁ Πλάτων «διαλεκτικῶς» εἰσάγει τὰς γνώμας καὶ αὐτοῦ τοῦ Σωκράτους, τότε κατανοεῖται καὶ τὸ ὅτι ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ ἔργῳ τοῦ Πλάτωνος (δηλ. ἐν τοῖς συγγράμμασιν) ἐνυπάρχει ἡ «ἀμφιβολία» ὁσονδήποτε καὶ ἂν εἶναι σπουδαῖαι αἱ εἰσαγόμεναι ἀποδείξεις· τοῦτο δέ, ὅταν ὁ διάλογος καταλήγει εἰς ὁριστικὴν διατύπωσιν τῆς ἀληθείας, διότι οἱ τοῦ Πλάτωνος διάλογοι κυρίως εἰπεῖν θέτουν καὶ διαφωτίζουν τὰ προβλήματα ἐκ πολλῶν ἀπόψεων καὶ δὲν καταλήγουν εἰς κατηγορηματικὴν διατύπῶσιν. Ἐκ τούτου ἕπεται, ὅτι διὰ τοῦ Πλάτωνος εἰσάγεται ἡ συστηματικὴ διαλεκτικὴ ἀμφιβολία περὶ πάντων τῶν βασικῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς ἤτοι τῆς γνώσεως τοῦ πνεύματος, τοῦ τε ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ θείου, ὥστε νὰ ἐξαρτᾶται κυρίως εἰπεῖν ἡ ἀποδοχὴ καὶ βίωσις τούτου ἢ ἐκείνου οὐχὶ τόσον ἐκ τῆς «λογικῆς» ἤτοι «συλλογιστικῆς» στηρίξεως, ὅσον καὶ μᾶλλον ἐκ τῆς προσωπικῆς ἑκάστου ἐμπράκτου ψυχικῆς πείρας ἤτοι ἐμπράκτου ἀναπτύξεως τῆς ψυχικῆς του ὑπάρξεως. Τοῦτο βραδύτερον διετυπώθη ὡς «ἰσοσθένεια τῶν λόγων», ἥτις δικαιολογεῖ τὸ «μέτρον πάντων χρημάτων ἄνθρωπος» καὶ ὄχι τὸ «θεὸς πάντων χρημάτων μέτρον». Διὰ τοῦ Πλάτωνος ὅμως εἰσάγεται καὶ ἡ ὁλότης τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ὡς πρόβλημα ἔναντι τῆς τοῦ κόσμου πρώτης ἢ κυρία ὑποστάσεως, ὥστε νὰ δημιουργῆται διὰ τοῦ Πλάτωνος τὸ μέγα πρόβλημα τῆς βιώσεως τοῦ συνόλου τῶν ὄντων ἐν τῇ ἀτομικῇ ὑποστάσει τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτω παρουσιάζεται βιωθὲν καὶ εἶτα μεταδοθὲν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος τὸ κοσμικὸν πρόβλημα τῆς ψυχῆς μὲ πνευματοκεντρικὴν βάσιν, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ προανάκρουσμα τῆς βιώσεως τῆς πλήρους ἀληθείας, ἣν ἀλλαχοῦ καὶ ὑπὸ ἄλλων θὰ συντελεσθῇ βραδύτερον χάριν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ τοῦ «ἔρωτος πρὸς τὰς ἰδέας» προβληθεῖσα ἢ ἔστω συμβολικῶς σημανθεῖσα ἀλήθεια ἀντικειμενικῶς μὲν ἤτοι ὡς πρὸς τὴν τῶν ἰδεῶν ὕπαρξιν ἀποτελεῖ πλάνην, ὑποκειμενικῶς ὅμως ἐμπερικλείει τὴν ἀλήθειαν τοῦ πόθου καὶ τῆς νοσταγλίας τῆς ψυχῆς, ὅπως ἀνακτήση τὴν ἀπολεσθεῖ-

σαν προτέραν αὐτῆς κατάστασιν, ὥστε ὄντως νὰ «ἐρᾷ» ἤτοι νὰ ζῇ τὸν «θεῖον ἔρωτα». Τονίζομεν τοῦτο, διότι ἀκριβῶς ἐν τοῖς στοιχείοις τούτοις ἐμπερικλείεται σπουδαῖον μέρος τῆς «ἀποκαλύψεως» περὶ τῆς φύσεως τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῆς ἀνησυχίας της ὡς πρὸς τὴν δέουσαν κατάστασίν της. Ὅπως εἴπομεν, δὲν συμφωνεῖ τοῦτο πρὸς τὴν περὶ θεοῦ ἀντίληψιν, τὴν ὁποίαν ἐδίδαξεν ὁ Πλάτων, ἀφοῦ παρουσιάζει αὐτὸν ἐκτὸς τῆς μετ' ἀνθρώπου σχέσεως· ἐν τούτοις διὰ τῆς ἀντὶ θεοῦ θέσεως τῶν ἰδεῶν, πρὸς ἃς αἰσθάνεται ἔρωτα ἡ ἀνθρωπίνη ψυχή, διεδήλωσε τὴν ἀλήθειαν τῆς ζωῆς τῆς ψυχῆς ἔστω καὶ εἰς τὰς ἰδέας, τὰς οἱονεὶ ὡς «ὑποκατάστατα» τοῦ Θεοῦ παρουσιαζομένας. Ἡ βραδύτερον ἀποκαλυφθησομένη ἀλήθεια, ὅτι αἱ ἰδέαι δὲν ὑπάρχουν παρὰ ὡς «πνεῦμα» τέλειον μὲν ἐν τῷ Θεῷ, ἀτελὲς δὲ ἤτοι φερόμενον εἰς τελειότητα ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, θὰ προσφέρῃ τὸ ἀντικειμενικῶς ἀληθές, εἰς ὃ πλέον ἐν τῇ συνειδήσει θὰ ἀναφέρηται ὁ ἔρως. Τὸ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος δηλαδὴ διδαχθὲν ἀποτελεῖ βίωσιν μὲν σχεδὸν ἀληθῆ τῆς τῆς ψυχῆς φύσεως καὶ ζωῆς ἔναντι τοῦ ἀπολύτου πνεύματος, ἀναληθῆ ὅμως ἀντίληψιν περὶ τῆς φύσεως τοῦ πρὸς ὃ ἡ ψυχὴ στρέφεται ἀντικειμένου· διότι ἀντὶ τοῦ πραγματικοῦ ἀπολύτου πνεύματος αὐτὸ μὲν δημιουργεῖ ὡς αὐτοτελές, τὰς δὲ αὐτοῦ ἰδιότητας ἤτοι ἀξίας χωρίζει ὡς ἀπολύτους καὶ ὡς τρίτον τι, πρὸς ὃ καὶ τὸ ἀπόλυτον καὶ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα φέρεται, ὥστε ἐν αὐτῷ οἱονεὶ καὶ νὰ συναντῶνται καὶ δι' αὐτοῦ νὰ κοινωνῶσι μεταξύ των. Ταῦτα βεβαίως πάλιν χωρὶς νὰ λησμονῆται καὶ ἡ ἀνάμιξις τῶν «ὑλικῆς» βάσεως ἰδεῶν μετὰ τῶν «πνευματικῆς» βάσεως κυρίως ἰδεῶν, περὶ ἧς ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος. Διὰ τῆς «μεθέξεως» εἰς τὰς ἰδέας παρουσιάζεται ὅ,τι καλοῦμεν ἀρετήν, ἡ δὲ ταυτότης τῶν ἀρετῶν παράγει καὶ τὴν ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος (δηλαδὴ τῆς ψυχῆς) καὶ τοῦ θεοῦ. Βαθυτέρα περὶ τῆς φύσεως τῆς ἀρετῆς ἤτοι περὶ τῆς σχέσεως τῆς ἀρετῆς πρὸς τὴν φύσιν τῆς ψυχῆς διδασκαλία δὲν ἀπαντᾷ, ἀποτελεῖ δὲ κενὸν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει διατηρηθέν.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω δέον νὰ προστεθῇ, ὅτι ἡ περίοδος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας παρέμεινε μὴ βιώσασα τὴν σχέσιν τοῦ θείου πνεύματος πρὸς τὸν κόσμον ὁλόκληρον ὡς σχέσιν δημιουργοῦ πρὸς δημιούργημα· ἐπίσης καὶ κατὰ μείζονα λόγον δὲν ἐβίωσεν τὴν σχέσιν τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον ὡς σχέσιν ἀμέσου δεσμοῦ ἤτοι «πατρὸς πρὸς τέκνον». Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ μὴ κατορθωθεῖσα βίωσις τῆς σχέσεως τῆς φροντίδος τοῦ θεοῦ ὑπὲρ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς πηγαζούσης ἀμέσως ἐξ αὐτοῦ· διότι ἡ ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων φροντὶς τῶν θεῶν ἢ τοῦ θεοῦ, ἐὰν ἀντιληφθῇ τις αὐτὴν ὥσπερ οἱ «ἁπλοϊκοὶ» τῆς ἑλληνικῆς περιόδου, ἀπετελεῖ «ἀμοιβὴν» πρὸς τὸν ἄνθρωπον δι' ὅσα προσφέρει εὐχὰς ἢ θυσίας κλπ. εἰς τὸν θεόν, οὐχὶ δὲ ἄλλο τι. Οἱ φιλόσοφοι δὲν παρέμειναν βεβαίως εἰς αὐτὴν τὴν βαθμίδα, ἀλλὰ καὶ δὲν προὐχώρησαν εἰς βαθυτέραν σχέσιν. Οὗτοι, δύναταί τις εἰπεῖν, ἠρνήθησαν τὴν

φροντίδα ὑπὲρ τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ ὁ θεὸς ἢ εἶναι τὸ «ἀκίνητον κινοῦν» διὰ τῆς ἕλξεως ἢ ἀποτελεῖ πνεῦμα ἀναστρεφόμενον μετὰ τῶν ἰδεῶν καὶ μὴ θίγον τὴν ὕλην ὡς μὴ οὖσαν πνεῦμα. Ἡ ἐπὶ γῆς ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὑπόκειται εἰς τὴν παντοδυναμίαν τῆς τύχης, ὅπως ἀκριβῶς ὑπόκειται καὶ τῶν θεῶν ἡ θέλησις· οὐδεὶς ἦτο δυνατὸν νὰ προΐδῃ ἢ νὰ ἀντιστῇ εἰς τὴν «μοῖραν», διότι αὐτὴ καὶ τυφλὴ ἦτο καὶ παντοδύναμος. Ὅ,τι καὶ ἂν ὑφίσταται ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἑαυτοῦ πράξεως, ἀλλὰ τῆς μοίρας, ὥστε ὁ ἄνθρωπος κατ᾽ οὐσίαν ἦτο δέσμιος τῆς «τυφλῆς ἀνάγκης», εἰς ἣν καὶ οἱ θεοὶ ὑπήγοντο· ἐναγώνιος ὅθεν ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ζωή του καὶ μεγάλην προσπάθειαν ἔπρεπε νὰ καταβάλῃ, ἵνα γνωρίσῃ, τὶ ἡ μοῖρα προώρισεν ἢ ἐνδέχεται νὰ δράσῃ εἰς περαιτέρω τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου περιπέτειαν. Ἡ μαγεία καὶ ἡ μαντεία καὶ τὰ συναφῆ ἀποτελοῦσι τὴν μορφὴν τῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς περιστάσεως, ἢ καὶ ἡ «ἀπόγνωσις» καὶ ἡ «μοιρολατρεία» πάντων. Ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἠθικὴ ἐλευθερία περιορίζεται ὑπὸ τῆς ἀνάγκης, ὥστε καὶ τὸ ὅλον τῆς ζωῆς του νὰ μὴ εἶναι ἔργον ἴδιον, ἀλλὰ τῆς παντοδυνάμου καὶ τυφλῆς τύχης. Ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ παρουσιάζεται δέσμιος καὶ μὴ δυνάμενος νὰ ῥυθμίσῃ τὰ τῆς ζωῆς του· τοῦτο ὅμως δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐπίγειον ζωὴν ὡς προπαρασκευὴν τῆς μετὰ θάνατον, ἀλλ᾽ εἰς τὴν ἐπίγειον ζωὴν ὡς τὸ ὅλον τῆς ὑπάρξεως, ὥστε διὰ τοῦτο νὰ εἶναι τραγικωτέρα ἡ κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου. Ἐὰν δηλαδὴ ἡ ἐλευθερία ἀναφέρηται εἰς τὴν ἐπίγειον ζωήν, αὕτη δὲ παρέχει τὰς «εὐχαριστήσεις» ἢ «ἀπολαύσεις» ὡς τὸ ζητούμενον περιεχόμενον τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, τότε ἀποτελεῖ τραγῳδίαν διὰ τὸν ἄνθρωπον ἡ ἀντίληψις, ὅτι παράγων ἄλλος ἄγνωστος ἢ ἔστω ἀγνώστως ῥυθμίζων τὰ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς δὲν ἀφήνει αὐτὸν «νὰ χαρῇ τὴν ζωήν», ἀλλὰ τὴν γεμίζει κατὰ βούλησιν μὲ θλίψεις καὶ βάσανα. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ὅσοι εἶχον συνείδησιν ἔπασχον, οἱ δὲ πολλοὶ συνήθως παρεσύροντο εἰς τὰ γεγονότα μήπως «χαρῶσι τὴν ζωήν».

4. Ἡ μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον ἤτοι ἡ «Ἀλεξανδρινὴ» περίοδος τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου.

Μετὰ τὴν κλασσικὴν περίοδον ἀκολουθεῖ νέα, ἡ «Ἀλεξανδρινὴ» περίοδος. Τῆς περιόδου ταύτης ὁ πνευματικὸς βίος ἀποτελεῖ ἑνότητα διὰ τὸ κατὰ αὐτὴν συντελεσθὲν γεγονὸς τῆς «γονιμοποιήσεως» τῶν προτέρων ὑπὸ τῶν φιλοσόφων ῥιφθέντων σπόρων καὶ τῆς «διαδόσεως» αὐτῶν. Μετὰ τὴν κατὰ τὴν πρώτην, τὴν καθαυτὸ «κλασσικήν», περίοδον γενομένην βίωσιν ἀληθειῶν περὶ τὴν τοῦ πνεύματος φύσιν καὶ ζωὴν ἄρχεται ἡ περίοδος τῆς «κατανοήσεως» καὶ τῆς «μεταδόσεως» καὶ τῆς «μεταλήψεως» καὶ ἄρα τῆς «διαδόσεως» καὶ τῆς «ἐπεκτάσεως» τῶν ἰδεῶν, ἢ ἄλλαις λέξεσιν, ἡ οἰκείωσις τῶν ἀληθειῶν ὑπὸ τῶν «ἀπογόνων».

Διὰ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς ἀνατολὰς καὶ διὰ τῆς δημιουργίας μείζονος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν «πόλιν» χώρου πολιτικῆς ζωῆς παρουσιάσθη καὶ τὸ πρόβλημα τῆς συνεχίσεως τῆς «πατρικῆς» ζωῆς τῶν «ἀποδήμων» οὕτως εἰπεῖν Ἑλλήνων. Πρώτη μορφὴ ἐνυλώσεως τῆς μορφῆς ζωῆς τῶν ἐν τῇ πατρίδι προγόνων εἶναι ἡ «γλῶσσα», διότι ἐκ τῶν τρόπων ἐνύλου παραστάσεως ἤτοι ἀποτυπώσεως τῶν ἐκδηλωμάτων τῆς ψυχικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καθόλου πρῶτος εἶναι ὁ ἔναρθρος λόγος, τοῦ ὁποίου προσωποπαγοῦς ὄντος ἀντίστοιχος ἐν ἀντικειμένῳ ἤτοι ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ μακρὰν καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπ' αὐτοῦ εἶναι ἡ «γραφὴ» ἤτοι ἡ γραπτὴ γλῶσσα. Ἑπόμενον λοιπὸν πρῶτον φαινόμενον διατηρήσεως τῆς συνεχείας τῆς ζωῆς τῶν ταξιδευόντων εἰς χώρας μακρυνὰς Ἑλλήνων ὑπῆρξεν ἡ διδασκαλία τῆς γλώσσης τῶν γραπτῶν κειμένων, ὅσα ἐν τῇ πατρίδι ἢ ὀρθώτερον, ἐν τῇ κοιτίδι τοῦ ἔθνους εἶχον γραφῆ καὶ «ἐνεσάρκωνον» ἤτοι «ἐνύλωνον» τὴν «ἐθνικὴν» ψυχήν, ὅπως ὑπῆρξε καὶ εἶχεν ἀναπτυχθῆ κατὰ τὴν πρώτην ἐκείνην περίοδον καὶ ἐντὸς τῆς «πατρικῆς ἐθνικῆς ἑστίας». Τὰ γραπτὰ ταῦτα ἀποτυπώματα τῆς ζωῆς τῶν «πατέρων» δὲν ἦσαν οἱαδήποτε ἢ τοὐλάχιστον δὲν ἐθεωρήθησαν ὄντα τὰ οἱαδήποτε· ταῦτα ἦσαν τὰ ἐκδηλώματα τῶν «μεγάλων» ἐκπρωσώπων τῆς ἐθνικῆς ζωῆς, οἵους παρέδωκεν ἡ ἱστορία ἤτοι ὁ θαυμασμὸς τῶν γενεῶν εἰς τοὺς μετέπειτα. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀνέλαβον νὰ διεξαγάγωσιν οἱ «σοφισταὶ» ἤτοι οἱ διδάσκαλοι τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων τῆς ἐποχῆς. Μεταξὺ αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν κύκλων, οἵτινες ἀπετέλουν οἱονεὶ τοὺς «στόλους» τῆς ἑλληνικῆς μορφῆς ζωῆς ἀνὰ τοὺς ἀποδήμους ἤτοι ἀπομακρυνθέντας τῆς γενετείρας Ἕλληνας, δέον νὰ φαντασθῶμεν τοὺς κυρίους «μορφωτὰς» τῆς περαιτέρω ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀφοῦ αὐτοὶ ἀπετέλουν τοὺς λειτουργοὺς τῆς ἀναβιώσεως τῆς ὑπὸ τῶν ἐκλεκτῶν τέκνων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς βιωθείσης πνευματικῆς ζωῆς ἐν τῇ κοιτίδι τοῦ γένους, τῇ κειμένῃ ἐν τῇ λωρίδι περὶ τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον καὶ ἐχούσῃ πρὸς ἀναταλὰς τὸν Εὔξεινον καὶ τὸ Αἰγαῖον μετὰ τῆς ἀνατολικῶς τῆς Κύπρου θαλάσσης καὶ πρὸς δυσμὰς τὸ Τυρρηνικὸν πέλαγος. Λέγοντες ταῦτα ἐννοοῦμεν, ὅτι δὲν πρέπει νὰ παραμένῃ τις μὲ τὴν ἀπατηλὴν εἰκόνα, ὅτι δῆθεν ἡ Ἀττικὴ ἐγέννησε τὴν μορφὴν βίου τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς περιόδου, διότι ἐκεῖ ἁπλῶς «συγκέντρωσις» καὶ «ἕνωσις» καὶ «σύνθεσις» συνετελέσθη, οὐχὶ δὲ καὶ «δημιουργία» ἀφοῦ, καὶ λίαν ὀρθῶς, τὰ πρόσωπα, εἰς ἃ οἱ τῆς ἐποχῆς ἐν Ἀθήναις φορεῖς ἀνάγουσι τὰ πνευματικά των στοιχεῖα, εἶναι ἐκ γενετῆς μὴ Ἀθηναῖοι. Οἱ «σοφισταὶ» λοιπὸν μετὰ τῶν «ῥητόρων» ἤτοι οἱ «διδάσκαλοι τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων» (τῆς γενικῆς ἀνωτέρας μορφώσεως, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον ἀποβλέποντες εἰς τὸ περιεχόμενον) καὶ οἱ «νομικοὶ» ἀπετέλεσαν τὴν μερίδα τῶν Ἑλλήνων, ἥτις παρέλαβε καὶ διετήρησε καὶ μετέδωσε καὶ διέδωσε τὸν ἑλληνικὸν πνευματικὸν βίον εἰς τοὺς ἀνὰ τὰ μέρη τῆς «Ἐγγὺς Ἀνατολῆς», ὡς λέγεται σήμερον ἡ περιοχὴ αὕτη, ἐγκατασταθέντας καὶ πληθυνθέντας μετὰ ταῦτα καὶ

«ἐξελληνίσαντας τὸν κενὸν ἢ ἔστω ἀραιῶς πως κατῳκημένον τοῦτον χῶρον[1].

Οὗτοι διεσπειρόμενοι ἀνὰ τὸν ἑλληνικὸν χῶρον ζωῆς ἐν συμπάσῃ τῇ ἐγγὺς ἀνατολῇ ἵδρυον σχολὰς ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας, παρέδωσαν δὲ οὕτω καὶ διέδωσαν ἐν τῇ σειρᾷ τῶν γενεῶν τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν, τὸν ἐν τῇ πρώτῃ κοιτίδι τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους βιωθέντα καὶ ἐκδηλωθέντα. Ἐν ταῖς σχολαῖς ταύταις ἐγίνετο συστηματικὴ διδασκαλία τῶν «γραφῶν» ἤτοι τῶν συγγραφῶν τῶν Ἑλλήνων λογίων καὶ φιλοσόφων τῆς «κλασσικῆς» περιόδου. Οἱ διδάσκοντες κατὰ κανόνα ἢ κατὰ προτίμησιν εἶχον «σπουδάσει» ἐν τῇ μητρὶ χώρᾳ καὶ ἰδίᾳ ἐν Ἀθήναις, ἔνθα διεσώζετο ζῶσα ἡ παράδοσις τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τῶν συνθετικῶν δημιουργῶν ἤτοι τῶν φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν τῆς «κλασσικῆς» περιόδου.

Ἡ διάδοσις αὕτη τῶν περιεχομένων τῶν συγγραφῶν τῶν «φιλοσόφων» ἰδίᾳ ἀπετέλεσε τὴν μορφὴν καὶ τὴν αἰτίαν τῆς διαδόσεως τῶν ψυχικῶν περιεχομένων τῆς ζωῆς τῶν φιλοσόφων, ὅπως πράγματι τὴν ἔζησαν ἢ τὴν ἐπεθύμησαν εἴτε χάριν ἑαυτῶν εἴτε χάριν τῶν ἄλλων. Οὕτω συντελεῖται περίοδος «ἀναγεννήσεως» μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συνδεδεμένων ἔστω καὶ δευτερογενῶς ἐθνῶν ἢ μελῶν τῶν ἐθνῶν). Ἐννοεῖται ὅμως, ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο δὲν εἶναι τὸ μόνον ἐπιτελούμενον οὐδὲ καὶ μόνον εἰς τὴν «φιλοσοφικὴν» μορφὴν καὶ βαθμίδα πνευματικῆς ζωῆς ἀναφερόμενον καὶ δὴ κατὰ φυσικὸν λόγον· διότι οἱ ἐπεκτεινόμενοι πρὸς ἀνατολὰς πρω-

---

[1] Ἀποτελεῖ ἀνακρίβειαν ἱστορικὴν τὸ λεγόμενον, ὅτι ἐγένετο «ἐξελληνισμὸς τῶν κατοίκων τῶν μερῶν ἐκείνων». Τοῦτο δὲν συνέβη οὐδὲ ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῇ, ἐὰν ἐκεῖνοι εἶχον τὴν πλειοψηφίαν δημογραφικῶς. Τὸ μόνον συμβὰν εἶναι ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ χώρου, ὅστις καὶ εὔφορος καὶ ἀραιῶς πως κατῳκημένος ἦτο. Ὁ Ἰσοκράτης ἀκριβῶς τοιοῦτόν τι γράφει πρὸς τὸν Φίλιππον, ὅτι δηλαδὴ τὸ δημογραφικὸν πρόβλημα, ὅπερ κατατρύχει τοὺς Ἕλληνας, δὲν λύεται διὰ τῆς ὑποταγῆς τῶν μὲν ὑπὸ τοὺς δέ, ἀλλὰ διὰ τῆς πορείας πρὸς ἀνατολάς, ὅπου καὶ πολὺς χῶρος εὔφορος ὑπάρχει καὶ ὀλίγοι οἱ κάτοικοι· τότε παρουσιάζετο ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ τὸ μετέπειτα ἐπ' ἄλλῃ ἀφορμῇ λεχθὲν περὶ τοῦ «λαοῦ ἄνευ χώρου» καὶ περὶ τοῦ «χώρου ἄνευ λαοῦ». Εἰς τὸ σχετικὸν τοῦτο κενὸν εἰσῆλθεν ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἐπλήρωσεν αὐτό, τοῦτο δὲ εἶναι καὶ ὁ «ἐξελληνισμός».

Λέγοντες τὰ ἀνωτέρω· δὲν ἀρνούμεθα βεβαίως καὶ τὸν «ἐξελληνισμὸν» ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς τῶν ἀλλοεθνῶν μεταβολῆς ἐξ ἀπόψεως συνειδήσεως. Διότι τοιοῦτόν τι καὶ συνέβη καὶ ὄχι εἰς μικρὸν βαθμὸν μεταξὺ τῶν ἡγετικων μερίδων τῶν ἀλλοεθνῶν· ἀλλ' αἱ ἡγετικαὶ μερίδες καὶ ὀλιγάριθμοι εἶναι καὶ τοὺς λαοὺς δὲν ἀποτελοῦν, ἀφοῦ οὗτοι διὰ τῆς «παραδόσεως» καὶ τῆς «λαογραφικῆς» μορφῆς ζωῆς διατηροῦνται ἀκέραιοι, ὅταν βεβαίως εἶναι ἀρκετοὶ εἰς ἀριθμόν, ἂν καὶ πολλάκις καὶ ὀλιγάριθμοι ὄντες ἠδυνήθησαν νὰ περισωθῶσιν. Τὸ γεγονὸς ἄλλως τε, ὅτι ἀπό τινος γραμμῆς καὶ πέραν πρὸς ἀνατολὰς μόνον νησῖδες τινὲς ἑλληνισμοῦ διετηρήθησαν ἐπὶ ἑκατονταετηρίδας τινὰς καὶ εἶτα ἐξηφανίσθησαν, μαρτυρεῖ, ὅτι ὅπου διετηρήθη ὁ ἑλληνικὸς χαρακτὴρ τοῦ τόπου, ἐκεῖ εἶχεν ἐν κενῷ ἐγκατασταθῆ μεγάλη μερὶς ἑλληνισμοῦ ἢ τοὐλάχιστον μείζων τῶν ἐγχωρίων, ἥτις ἔπειτα ἐπολλαπλασιάσθη εἰς ἀριθμόν.

τον μὲν δὲν ἦσαν οἱ «φιλοσοφοῦντες», ἔπειται δὲ ἀπετέλουν συνέχειαν τοῦ ἐν τῇ κοιτίδι ζῶντος ἑλληνισμοῦ. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ ἐν τῇ μητρὶ γῇ κατάστασις παρουσιάζεται κατ᾽ ἀρχὴν καὶ ἐν τῇ νέᾳ γῇ διαβιώσεως. Αἱ ἱδρυόμεναι πόλεις ἐλάμβανον μορφὴν καὶ περιεχόμενον ζωῆς οἷα καὶ τὰ ἐν τῇ κοιτίδι καὶ δὴ εἰς μείζονα καὶ εὐρύτερον βαθμόν, ἀφοῦ καὶ τὰ ὑλικὰ μέσα τῆς ζωῆς ἦσαν ἀφθονώτερα, ὅπως λόγου χάριν συμβαίνει ἢ συνέβη καὶ ἐν Ἀμερικῇ, ὅπου οἱ νέοι κάτοικοι, οἱ ἐξ Εὐρώπης προερχόμενοι, συναπεκόμισαν τὰς μορφὰς τῆς ζωῆς τῆς πατρίδος των, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τοῦ πλουσιωτέρου ἐδάφους ἐβίωσαν «πλουσιώτερον» ἤτοι μετὰ μείζονος εὐμαρείας καὶ ἀφθονίας. Διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο τούτων φαινομένων ὑπάρχει κατὰ τὸ γεγονός, ὅτι ἐν τῇ Ἀλεξανδρινῇ περιόδῳ ἡ ἐπέκτασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ γίνεται συστηματικώτερον καὶ ὁλοκληρωτικώτερον ἐξ ἀπόψεως συνθέσεως τοῦ ἐγκαθισταμένου πληθυσμοῦ· διότι ἡ πολιτεία ἦτο ἑλληνικὴ καὶ οἱ ἐγκαθιστάμενοι ἐγκαθίσταντο ἐν ἠρεμίᾳ καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς πολιτείας, ὥστε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ὑπάρχῃ πληρότης βίου ἐν τῇ νέᾳ ἑστίᾳ τῶν ὁμάδων. Ἐν τῷ πλήρει τούτῳ βίῳ περιελαμβάνετο καὶ ὁλόκληρος ἡ «λαϊκὴ» μορφὴ μετὰ τῶν στοιχείων τῆς λατρείας καὶ τῶν λοιπῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ τοῦ τῆς πόλεως βίου. Διὰ τὸν λόγον τοῦτο παρουσιάζεται ἡ τοῦ ἑλληνικοῦ τῆς μητρὸς γῆς βίου διὰ τῶν «σοφιστῶν» καὶ τῶν «ῥητόρων» μετάδοσις ὅπως καὶ ἐν τῇ μητρὶ γῇ περίπου συνεχιζομένη, ὥστε μετὰ τῶν «φιλοσόφων» νὰ παραδίδωνται καὶ οἱ «ποιηταὶ» καὶ οἱ λοιποὶ «λογοτέχναι» κατὰ τὴν μορφὴν τῆς ἐποχῆς, ἤτοι καὶ οἱ «λογογράφοι» καὶ οἱ «ἱστορικοὶ» καὶ λοιποὶ διὰ τῆς γλώσσης ἐντέχνως διατυπώσαντες ἤτοι παραστήσαντες τὰ περιεχόμενα τῆς ἐν τῇ μητρὶ γῇ ζωῆς τῶν Ἑλλήνων.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα ἔχομεν κατὰ τὴν μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον περίοδον τὸ αὐτὸ μὲν κατ᾽ οὐσίαν φαινόμενον, οἷον καὶ πρότερον, ἔχον ὅμως χῶρον καὶ ὅρους γενέσεως καὶ ἐξελίξεως κατὰ πολὺ διαφόρους ἕνεκα τῆς μεγάλης μεταβολῆς εἰς τὸν τρόπον τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς καὶ τῆς τῶν ἀτόμων ὡς διεξαγομένης οὐχὶ πλέον κατὰ «πόλεις» ἀλλὰ κατὰ «βασίλεια» κοινὰ ἔχοντα τὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου καὶ μὴ διακρίνοντα τοὺς κατοίκους των ἀπολύτως μεταξύ των, ἀλλ᾽ ἅπαντα ὡς τῆς αὐτῆς φύσεως ἤτοι ὡς «ὁμοεθνεῖς» προσλαμβάνοντα.

Ἐπισκοποῦντες τὸν πνευματικὸν βίον τῆς Ἀλεξανδρινῆς περιόδου διαπιστοῦμεν τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά. Ἐν πρώτοις ἡ «λαϊκὴ» μορφὴ πνευματικοῦ βίου δοκιμάζει κλονισμοὺς ἕνεκα δύο παραγόντων, πρῶτον τῆς «φιλοσοφίας» καὶ δεύτερον τῆς γνωριζομένης ξένης μορφῆς ζωῆς ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν «θρησκευτικὴν» ζωήν. Ὁ δεύτερος παράγων ἀντιμετωπίζεται διὰ τῆς «ἀφομοιώσεως» τῶν ξένων στοιχείων πνευματικοῦ βίου ἤτοι διὰ τῆς δημιουργίας (ὀρθότερον δ᾽ εἰπεῖν, «γενέσεως») συνθέτου τινὸς μορφῆς, ἐν ᾗ κυριαρχοῦντος τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου συνηνώθησαν μετασχηματισθέντα τὰ

ξένα, ὥστε νὰ παραχθῇ πλουσιώτερός τις πνευματικὸς βίος. Ἐννοεῖται ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ κύριον γεγονός· διότι παρουσιάσθη καὶ μορφὴ ἢ μᾶλλον ποικιλία μορφῶν κατὰ τὰς περιστάσεις καὶ τὴν «δυναμικότητα» τῶν φορέων τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τῶν ξένων στοιχείων πνευματικοῦ βίου. Ὅταν δηλαδὴ ὁ τῆς συνθέσεως φορεὺς ὡς ἄτομον ἢ καὶ ὡς ὁμὰς εἶχεν ἐντονώτερα καὶ πλουσιώτερα τὰ ξένα στοιχεῖα καὶ ἰδίᾳ ὅταν ἡ καταγωγὴ τοῦ ἀτόμου ἢ ἡ πλειοψηφία τῶν μελῶν τῆς συμβιωτικῆς μονάδος ἦτο μὴ ἑλληνική, καὶ τοῦτο συνεβαινεν ἐν τῇ «ἄκρᾳ» τοῦ χώρου ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τότε προδήλως καὶ εὐλόγως τὸ ξένον στοιχεῖον ἤτοι ἡ ξενικὴ μορφὴ βίου εἶχε τὴν ἐπικρατοῦσαν θέσιν.

Ἡ «φιλοσοφία» παρουσιάζεται ἐπιδρῶσα ἐπὶ τοῦ «λαϊκοῦ» πνευματικοῦ βίου ἐντονώτερον διὰ τῆς διασαλεύσεως τῆς εἰς τοὺς «θεοὺς» πεποιθήσεως τῶν «λαϊκῶν στρωμάτων» καὶ διὰ τῆς ἀμφισβητήσεως τοῦ κύρους τῆς κατ᾿ ἔθος «ἠθικῆς». Ἡ τῶν θεῶν φύσις καὶ ὁ χαρακτὴρ αὐτῶν τίθενται τοὐλάχιστον ὑπὸ ἀμφιβολίαν, ἡ δὲ τῶν «πεπαιδευμένων» συμμετοχὴ εἰς τὰς ἑορτὰς γίνεται χάριν τοῦ ὄχλου καὶ μόνον εἰς ἀπόλαυσιν τῶν μετὰ τῶν ἑορτῶν συνδεδεμένων κοσμικῶν στοιχείων· τοῦτο δὲ καὶ ὅταν δὲν ἐλέγετο, (διότι ἐλέγετο πολλάκις καὶ ἐγράφετο), πάλιν ἐγίνετο ἀντιληπτὸν ὑπὸ τῶν πολλῶν. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ μὴ συμμετοχὴ εἰς τὴν «ἐνεργὸν λατρείαν» ἀποτελεῖ ἀψευδὲς δεῖγμα τῆς μαρανθείσης θρησκευτικῆς ζωῆς, τοῦτο δὲ προδίδεται ἀμέσως καὶ γίνεται αἰσθητὸν ὑπὸ τῶν πολλῶν. Ἡ τῆς «συγχωνεύσεως» τῶν θεῶν μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ξένης πολυθεΐας ὑπῆρξε μὲν προσωρινῶς καὶ ἐν μέρει ἀποδοτική, δὲν ἀπεμάκρυνεν ὅμως καὶ τὴν γένεσιν τῆς ἀμφιβολίας καὶ ἄρα καὶ τῆς ἀπιστίας. Ἡ μορφὴ τῆς σχέσεως πρὸς τοὺς θεούς, ἤτοι ἡ ἀντιμετώπισις αὐτῶν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἰσχυρῶν καὶ ἄρα δυναμένων νὰ ὠφελήσωσιν ἢ νὰ βλάψωσι τὸν ἄνθρωπον, ἐδημιούργησε τὸ «περιδεὲς» ἤτοι τὴν «δεισιδαιμονίαν» ἐν τῇ κυρίᾳ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, χωρὶς νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν «ἠθικὴν» προκοπήν, ἀφοῦ ὁ θεὸς ἤτοι οἱ θεοὶ ἦσαν «ἀνήθεις» (δηλ. ἄνευ ἤθους). Ἡ ὑπόλοιπος ζωὴ τῶν πολλῶν ἀνθρώπων διεξήγετο ὅπως ἡ ἡδονὴ καὶ τὰ ὑπάρχοντα μέσα ἐπέτρεπον ἄνευ «μέτρου» ἢ «κανόνος» πλὴν τοῦ κανόνος τῆς διασαλεύσεως τῆς σωματικῆς δυνάμεως («ὑγείας»), τῆς ἐχούσης ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν διακοπὴν τῆς ἀπολαύσεως καὶ τὴν πόνων (ἄλγους) παραγωγὴν καὶ αὐτὸν τὸν θάνατον. Ὡς μέτρον δηλαδὴ ἐλαμβάνετο τὸ «σκόπιμον» τῆς χρήσεως τῶν σωματικῶν δυνάμεων εἰς ἐπιτυχίαν καὶ διατήρησιν τῆς ἐπιγείου ἀπολαύσεως, οὐχὶ δὲ καὶ τὸ ὠφέλιμον ἢ μὴ εἰς τὴν τῆς ψυχῆς ἀνάπτυξιν.

Ἀντίδρασιν εἰς ταῦτα ἐπεδίωξε νὰ ἀσκήσῃ ἡ «φιλοσοφία» διὰ τῆς ἐπικλήσεως τῶν μεγάλων «σοφῶν» καὶ «φιλοσόφων», εἰς οὓς ὅμως περιελαμβάνοντο καὶ οἱ «ποιηταί». Μεταξὺ τῶν παρεχομένων εἰς τὴν νέαν γενεὰν χάριν ἀνωτέρας μορφώσεως δὲν ἦσαν μόνον τὰ τῆς φιλοσοφίας περιεχόμενα, ἀλλὰ

καὶ τὰ ἐλαφρότερα γραπτῶς διατυπωθέντα ἐκδηλώματα τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς κλασσικῆς περιόδου, ἡ «λογοτεχνία», ὅπως λέγομεν σήμερον. Ἐντεῦθεν προέρχεται, ὅτι κατὰ τὴν Ἀλεξανδρινὴν περίοδον ἔχομεν τὸ περιεχόμενον τῆς παιδείας τυγχάνον οἰκειώσεως εἰς δύο κύκλους ἐπαλλήλους, τὸν κατώτερον, τὸν «γραμματικὸν» ἢ «ῥητορικόν», καὶ τὸν ἀνώτερον, τὸν «φιλοσοφικόν». Ἀμφότεροι καλοῦνται «παιδεία», ὁ δὲ ἀνώτερος μόνον «φιλοσοφία». Τὴν σύγχυσιν ταύτην καταβάλλεται πολλάκις προσπάθεια νὰ μὴ ἐμφανίζουν αἱ κοιναὶ ἐκφράσεις, πλὴν δὲν ἐπιτυγχάνεται τοῦτο πλήρως, ἢ ὀρθότερον εἰπεῖν, δὲν ἐπιτυγχάνεται. Ὅπως ἀκριβῶς καὶ σήμερον γίνεται κακομεταχείρισις τῆς λέξεως «μόρφωσις» (καὶ τῶν παρομοίων ἐκφράσεων, «μορφωμένος», «πολὺ μορφωμένος» «ἀμόρφωτος», «μορφωτικὸς κινηματογράφος» καὶ λοιπῶν), οὕτω καὶ κατ᾽ ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἡ λέξις «παιδεία» καὶ «πεπαιδευμένος» κλπ. ἐτύγχανε κακομεταχειρίσεως· διότι ὡς «παιδεία» ἐχαρακτηρίζετο ἡ ἁπλῆ τῶν «λογοτεχνημάτων» τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς γλώσσης αὐτῶν οἰκείωσις ἄνευ ἀνωτέρας τινὸς πνευματικῆς ζωῆς, ὅπως καὶ σήμερον κατὰ μέγα μέρος συμβαίνει ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ «μορφωμένου».

Ἐκ τοῦ ἐναντίου ἡ «φιλοσοφία» λαμβάνει κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν μορφὴν ἔντονον καὶ ὡς διδασκαλία καὶ ὡς οἰκείωσις πνευματικῆς ζωῆς, οἵα ἡ τῶν «σοφῶν» καὶ «φιλοσόφων» τῆς κλασσικῆς περιόδου. Οἱ «φιλόσοφοι» δηλαδὴ ἀποτελοῦσι τοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες λόγῳ τε καὶ ἔργῳ ἐπιχειροῦσιν ὅπως βιώσωσι τὸ διδαχθὲν ὑπὸ τῶν φιλοσόφων (καὶ βιωθὲν ἔστω), οὕτω δὲ προβάλλουσιν εἰς τὴν ἐποχὴν ὡλοκληρωμένον τι εἶδος ἀνθρωπίνης ζωῆς ἤτοι ὁλότητα πνευματικοῦ βίου μὲ τὸν χαρακτῆρα τοῦ «δέοντος» ἤτοι τοῦ «ἰδανικοῦ» ἢ «ἰδεώδους». Τὸ κῦρος τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ βίου των ἀνάγουσιν εἰς τὰς μεγάλας μορφὰς τῶν προγενεστέρων φιλοσόφων, διὰ τοῦτο δὲ καὶ θεωροῦσιν ἑαυτοὺς «μαθητὰς» ἐκείνων καὶ τὰ ὀνόματα ἐκείνων προτιμῶσιν εἰς τὴν «σχολήν» των νὰ δώσωσιν· οἱ ὀπαδοὶ δηλαδὴ τῶν νέων πνευματικῶν ἡγετῶν ἀκολουθοῦσιν αὐτοῖς ὡς «ἑρμηνευταῖς» καὶ «διαδόχοις» τῶν μεγάλων φιλοσόφων, ὥστε καὶ ὅταν δὲν ἔχωσι τὸ ἐκείνων «ἐπώνυμον», πάλιν εἰς ἐκείνων τὴν διδασκαλίαν νὰ πρέπῃ νὰ στηρίζωνται.

Ἐκ τούτου προέρχεται, ὅτι κατὰ τὴν Ἀλεξανδρινὴν περίοδον παρουσιάζεται μεγίστη ποικιλία «αἱρέσεων» φιλοσοφικῶν, αἵτινες ἑκάστη ὑπὲρ ἑαυτῆς προβάλλουν τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς «πνευματικῆς» ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ὅπως αἱ τότε περιστάσεις ἐπέβαλλον καὶ οἱ ὅροι τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀπῄτουν. Ἐπεζητεῖτο δηλ. ἡ «ἀναγέννησις» διὰ τῆς μιμήσεως τῆς ζωῆς τῶν μεγάλων καὶ ἰδίᾳ τοῦ Σωκράτους, ἀλλὰ πάλιν τοῦτο ἐφαίνετο «ἀδύνατον» καὶ «ἐκτὸς τῆς ζωῆς» ἤτοι «ἀσκητικόν». Διὰ τοῦτο ἔχομεν τὴν φιλοσοφίαν ὡς «καταφύγιον παρηγορίας» ἔναντι τῆς δυσχερείας τῆς ζωῆς καὶ ἄρα ἀσκουμένην μὲν ὑπὸ τῶν ὀλίγων, νοσταλγουμένην δὲ ὑπὸ τῶν πολλῶν, τοῦ τε λαοῦ καὶ τῶν λογίων. Ἡ παρηγορία αὕτη δὲν εἶναι ὅμως καὶ θετικὴ καὶ γενική·

ἕκαστος μετέχει αὐτῆς κατὰ τὸ δοκοῦν, ἀλλὰ καὶ σπανίως ἱκανοποιεῖται. Ὁ λόγος τούτου εἶναι τὸ «περιεχόμενον τῆς φιλοσοφίας» καὶ ἡ «ἀθεμελίωτος» φύσις αὐτοῦ.

Ὅπως ἐλέχθη καὶ περὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν οἱ σοφοὶ καὶ φιλόσοφοι τῆς προηγουμένης περιόδου ἔζησαν καὶ προέβαλον, οὕτω δέον νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς νῦν περιόδου· καὶ αὕτη στερεῖται τῆς ὀρθῆς καὶ πλήρους βιώσεως τῆς ἀληθείας περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος (τῆς ψυχῆς) καὶ περὶ τοῦ θείου πνεύματος. Τὸ ἔγκυρον ἢ μὴ τῶν προβαλλομένων «κανόνων» τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου δὲν δύναται νὰ ἀντλῆται ἐκ τῆς δεῖνος ἢ δεῖνος προσωπικότητος, ὁσονδήποτε σπουδαία καὶ ἂν εἶναι αὕτη. Ἡ ἐπίκλησις ἄρα τῆς προσωπικότητος τοῦ Σωκράτους ἢ τοῦ Πλάτωτωνος ἢ τοῦ Ἀριστοτέλους ἢ τοῦ Πυθαγόρου ἢ οἱουδήποτε ἄλλου παρεῖχε μὲν στήριγμά τι ὡς «ἐξ ἐνδόξων ἐπιχείρημα», δὲν ἐθεμελίωνεν ὅμως καὶ βαθέως τὴν πεποίθησιν εἰς τὰ διδασκόμενα, τ.ἔ. δὲν ἐδημιούργει καὶ «πίστιν». Τὸ μόνον ὅπερ ἐστήριζε τοὺς ὀπαδοὺς τῶν διαφόρων αἱρέσεων, ἦτο ἡ «ὁμοιότης» τῆς ἀτομικῆς ψυχικῆς καταστάσεως καὶ τὸ «ἔθος» καὶ τὸ ὅτι ἔπρεπε κάπου νὰ στηριχθῶσι, καὶ ἐστηρίζοντο ἐπὶ τῆς ὁμάδος τῶν ὁμοφρόνων, καὶ ὅτι αὐτὸ ἀπετέλει δι᾽ αὐτοὺς καὶ «ἐπάγγελμα», ὅπερ δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ τὸ ὑποστηρίζῃ τις καὶ νὰ τὸ συγκρατῇ. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ τὰ «ἀνήσυχα πνεύματα» δὲν παρέμενον ἔν τινι συστήματι μονίμως, ἀλλὰ ἐγνώριζον καὶ ἐδοκίμαζον πολλὰς «αἱρέσεις» φιλοσοφικάς, μήπως εὕρωσιν ὅ,τι ἐζήτουν, ἐν τέλει δὲ ἐσχημάτιζον «σύνθεσιν ἀτομικήν». Ἐκ τῆς «συνθέσεως» ἢ τῶν «συνθέσεων» τούτων παρήχθη μεγάλη ποικιλία καὶ νέων αἱρέσεων φιλοσοφικῶν, ἀλλὰ καὶ μεγάλη διάδοσις τῶν «φιλοσοφικῶν δογμάτων» μεταξὺ τοῦ λαοῦ, ὥστε βαθμηδὸν καὶ κατ᾽ ὀλίγον νὰ γίνῃ εἶδος «λαϊκῆς φιλοσοφίας», ἀφοῦ ἐν τῷ στόματι τοῦ λαοῦ ἐφέροντο φιλοσοφικὰ δόγματα ὑπὸ τύπον παροιμιῶν καὶ ἀποφθεγγμάτων. Τῆς φύσεως ταύτης λόγου χάριν εἶναι ἡ τῆς Στοᾶς διδασκαλία, ἥτις διανύσασα πολλὰ στάδια διὰ μέσου τῶν ἑκατονταετηρίδων καὶ παραλαβοῦσα καὶ λόγῳ ἀναπτύξασα καὶ (διὰ τῶν ὀπαδῶν της) ἐμπράκτως δείξασα τοῖς πολλοῖς κατέστη παροιμιώδης εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ καὶ παρέσχεν αὐτῷ ὁδηγίας πρακτικὰς εἰς τὴν ζωήν, τὴν τε ἀτομικὴν καὶ τὴν ὁμαδικήν. Παρὰ ταῦτα ὅμως πάντα δὲν παρείχετο βαθεῖα ψυχικὴ βίωσις τοῦ πνεύματος καὶ ἄρα δὲν παρείχετο ἔγκυρος ψυχικὴ λύτρωσις ἀπὸ τῆς ἀβεβαιότητος. Ὁ Θεὸς ἢ οἱ θεοὶ ἢ παρέμενον ἐκτὸς τοῦ κόσμου ἢ ἀπετέλουν εἶδος τυράννου ἀπαιτοῦντος ἐξευμένισιν, ἵνα μὴ βλάψῃ, ἢ ὑποχρέωσιν, ἵνα ὠφελήσῃ εἰς ὅ,τι ἕκαστος ἐπιθυμεῖ. Ἡ ἐπίγειος ἤτοι ἡ ἐν τῇδε τῇ ζωῇ σκοπιμότης ἀπετέλει καὶ πάλιν τὴν ἐσχάτην αὐθεντίαν ἤτοι τὸν ἔσχατον λόγον τῶν προβαλλομένων κανόνων ζωῆς, ὅτε καὶ οἱ κανόνες δὲν εἶχον σταθερὸν κῦρος καὶ ἄρα ἐγκατέλειπον τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν τύχην του. Τὰ μυστήρια παρεῖχον καὶ πάλιν τὴν «ἐνίσχυσιν» τοῦ θεοῦ εἰς τὴν ἐπίγειον ἀγωνίαν τῆς ζωῆς, ἀλ-

λὰ καὶ ταῦτα ἄνευ ῥυθμιστικῆς ἱκανότητος ἐπὶ τὴν τῆς ἐπιγείου ζωῆς διεξαγωγήν. Οὕτω παριστάμεθα κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν μάρτυρες τῆς ἀγωνίας τοῦ κόσμου, ὅστις δοκιμάσας ἁπάσας τὰς ἐπιγείους μορφὰς ζωῆς μετὰ σπινθήρων πολλῶν ἐκ τῆς πνευματικῆς δὲν γνωρίζει, τὶ καὶ πῶς δέον νὰ πράξῃ, ἵνα ἀποκτήσῃ τὴν ἡσυχίαν τῆς ψυχῆς του καὶ τὴν ἐν ἑαυτῷ εἰρήνην.

Ἡ προσπάθεια τῆς Στοᾶς, ὅπως συμβιβάσῃ τὴν «μοῖραν» μετὰ τῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθερίας ἤτοι ἐλευθέρας δράσεως, ἀπετέλεσε ἀξιόλογον βαθμὸν προόδου εἰς τὴν βίωσιν τῆς ἐσωτερικῆς «νομοτελείας» τοῦ πνεύματος. Διότι βιώσασα καὶ προβαλοῦσα τὴν εἱμαρμένην ὡς τὴν «ἔλλογον τάξιν» ἐν τῷ κόσμῳ καὶ συνδέσασα αὐτὴν μετὰ τοῦ «Διός», διεμήνυσε τρόπον τινὰ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχήν, ὅτι ὑπάρχει ἀντικειμενική τις δύναμις παντοδύναμος μέν, ἀλλ' ὄχι καὶ παντελῶς «ἄλογος»· τονίσασα δὲ πάλιν, ὅτι τὸ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δὲν ἀντιστρατεύεται πρὸς τὸν ἀπόλυτον λόγον, παρέσχε δικαίωσίν τινα τῶν δυστυχιῶν τῆς ἐπιγείου ζωῆς, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀναζητῇ τὸ τὶ ἔπραξεν, ἵνα πάθῃ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Πάντα ταῦτα διδασκόμενα παρεῖχον μὲν ἀνακούφισίν τινα, δὲν ἐδημιούργουν ὅμως καὶ πλήρη ἐσωτερικὴν εἰρήνην ἐν ταῖς ψυχαῖς, διότι ἦσαν «ψυχρὰ» λογικὰ καὶ ἔλειπεν ἡ «ἀγάπη» ἤτοι ἡ πρὸς τὸν ἄνθρωπον στροφὴ τοῦ μεγάλου καὶ ἰσχυροῦ καὶ ἡ βοήθεια μετὰ συμπαθείας καὶ ἡ προστασία· ἔλειπε δηλ. ἡ βίωσις τῆς ἑλκούσης μετ' ἀγάπης πατρικῆς θεότητος, ἣν ἀνεζήτει μετὰ ἀγωνίας ἡ ἀνθρωπίνη ψυχή, ἔλειπεν ὁ Πατήρ, ὅστις θὰ ὑπεδέχετο τὸν «ἄσωτον» καὶ «πολλὰ πάσχοντα» υἱόν.

Εἰς τὴν ἀγωνίαν του αὐτὴν ὁ ἑλληνικὸς πνευματικὸς βίος δοκιμάζει ἔστω καὶ ὑπὸ μορφὴν προβλημάτων τὴν γνωριμίαν τῆς ἐν τῷ Ἰουδαϊκῷ ἔθνει «ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως», τὴν ὁποίαν γνωριμίαν κατέστησε δυνατὴν πλὴν ἄλλων καὶ ἡ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν (ἔστω καὶ ὑπὸ τὴν ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων σχηματισθεῖσαν διάλεκτον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης) μετάφρασις τῶν «Γραφῶν» τῶν Ἰουδαίων, ὧν μία εἶναι καὶ ἡ καλουμένη τῶν Ἑβδομήκοντα (Ο΄). Διὰ τῆς ἐξαπλώσεως δηλαδὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν ἀνατολὴν καὶ διὰ τῆς ἀντεξαπλώσεως τοῦ ἰουδαϊσμοῦ εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας δημιουργεῖται ἡ προϋπόθεσις τῆς συνεννοήσεως μεταξὺ τῶν δύο ἀποκαλύψεων. Οἱ φιλοσοφοῦντες Ἕλληνες καὶ ἂν δὲν ἔρχωνται εἰς ἐπαφὴν ἄμεσον διὰ τῆς μελέτης τῶν Ἰουδαϊκῶν Γραφῶν, πάντως δέχονται τὰ προβλήματα ἐκείνων, ἀφοῦ ἄλλως τε καὶ οἱ Ἰουδαῖοι διὰ τοῦ «προσηλυτισμοῦ» μεταδίδουσι τὰ προβλήματά των εἰς τὸν πολὺν λαόν[1].

---

[1] Ἡ Ρωμαϊκὴ κατάκτησις καὶ τῆς ἀνατολῆς δὲν παρήγαγε νέον τινὰ πνευματικὸν βίον, ἀλλὰ ἁπλῶς συνετέλεσεν εἰς τὴν γονιμωτέραν συνέχισιν τοῦ ἀρξαμένου πνευματικοῦ βίου καὶ εἰς τὴν ταχυτέραν διάδοσιν αὐτοῦ ἐντὸς ὁλοκλήρου τοῦ «πεπολιτισμένου» κόσμου. Διότι κυρίως εἰπεῖν, δὲν φέρεται ὑπὸ τῆς Ρώμης νέος τις πνευματικὸς βίος, ἀλλὰ μόνον οἱ ἐκ τῆς Ρώμης προερχόμενοι μετέχουσι τοῦ προϋπάρχοντος ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου συντελοῦντες διὰ τῆς πολιτείας ἀκριβῶς εἰς τὴν οἰ-

Οὕτω μεταβαίνομεν ἐπὶ τὴν ἔκθεσιν τῆς ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ ἀποκαλύψεως.

β. Ὁ Ἰουδαϊκὸς πνευματικὸς βίος.

1. Ἡ διάκρισις τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πνευματικοῦ βίου εἰς περιόδους.

Τὸ ἐν τῷ Ἰουδαϊκῷ ἔθνει ἐμφανισθὲν ὡς πνευματικὸς βίος ἀνθρώπου παρουσιάζει ἰδιοτυπίαν ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον ἔναντι τοῦ ἐν τῷ Ἑλληνικῷ ἔθνει ἐμφανισθέντος· ὁ μὲν δηλαδὴ ἑλληνικὸς πνευματικὸς βίος ἐμφανίζει πλοῦτον καὶ εὐρύτητα ἀνταποκρινομένην εἰς ἅπαντα τὰ στοιχεῖα τοῦ πνευματικοῦ «εἶναι» τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ θεοῦ, ὁ δὲ ἰουδαϊκὸς πνευματικὸς βίος παρουσιάζει βαθύτητα ὡς πρὸς τὴν βίωσιν τῆς οὐσίας τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ θεοῦ καὶ τῆς μεταξύ των σχέσεως.

Ἡ τοῦ ἰουδαϊκοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου μορφὴ διατυπώσεως εἶναι ῥητὴ καὶ κατηγορηματική, ὅπως εἶναι καὶ ἡ τῆς περιόδου τῶν σοφῶν διατύπωσις· ἡ διαφορὰ μεταξύ των συνίσταται εἰς τὸ ὅτι τῶν μὲν σοφῶν αἱ γνῶμαι εἶναι ἁπλῶς ἴδια αὐτῶν ἀποφθέγματα περὶ τῆς ἐν ἀντικειμένω ἀληθείας, τῶν δὲ ἰουδαϊκῶν παρουσιάζεται ἡ ἀλήθεια διατυπουμένη ὑπ᾿ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ ὡς πληροφορία καὶ ἐντολὴ καὶ ἄρα κεκτημένη ἐν ἑαυτῇ τὸ κῦρος τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ὀρθότητος. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ τῆς μετὰ ταῦτα περιόδου ἐνασχόλησις περὶ αὐτὴν δὲν εἶναι «ἀποδεικτικὴ» καὶ ὑποκειμένη εἰς συλλογιστικὰς καὶ διαλογικὰς καθόλου συζητήσεις, ἀλλ᾿ ἁπλῶς προσπάθεια ἀποβλέπουσα εἰς ἑρμηνευτικὴν κατανόησιν καὶ ἐφαρμογήν. Τὸ κῦρος δηλαδὴ τῆς ἐν τῷ ἰουδαϊσμῷ περιεχομένης βιώσεως τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος δὲν περιλαμβάνει οὔτε ἀναζητεῖ στοιχεῖα κατὰ κόσμον στηρίξεως, ἀλλ᾿ ἐνέχει τὸ τοῦ «θαύματος» στοιχεῖον, τ. ἔ. τὸ στοιχεῖον τῆς ἀπ᾿ εὐθείας ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον (εἰς τὸν «ἐκλεκτόν», τὸν «προφήτην», χάριν ὅμως πάντων) ἀποκαλύψεως τῆς ζητουμένης ἀληθείας περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ θείου πνεύματος καὶ περὶ τῆς μεταξύ των σχέσεως.

Ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἰουδαϊκοῦ πνευματικοῦ βίου παρατηρεῖται διάκρισις μεταξὺ τῆς περιόδου τῆς «ἀποκαλύψεως» καὶ τῆς περιόδου τῆς «ἑρ-

---

κείωσιν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν πολιτῶν ἁπάσης τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν ῥωμαίων. Ἡ εἰς λατινικὴν γλῶσσαν μετάφρασις ἢ διατύπωσις τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου δὲν μεταβάλλει τὴν φύσιν αὐτοῦ. Κατὰ ταῦτα δὲν ὑπάρχει «Ρωμαϊκὸς» (ἢ «λατινικὸς») κατ᾿ οὐσίαν πνευματικὸς βίος (ἢ πολιτισμὸς) ἐν τῇ κυρίᾳ καὶ οὐχὶ ἐξωτερικῇ σημασίᾳ τῆς λέξεως, ἀλλ᾿ «ἑλληνικός», ὥστε καὶ ἡ ὅλη περίοδος να πρέπῃ νὰ καλῆται ἐξ ἀπόψεως ἱστορίας τοῦ πνευματικοῦ βίου «Ἀλεξανδρινὴ» ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, τοῦ δημιουργήσαντος τὴν ἑνότητα χώρου καὶ ζωῆς εἰς τὰς δύο ἀποκαλύψεις, τὴν «φυσικὴν» διὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν «ὑπερφυσικὴν» διὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ.

μηνείας» καὶ τῆς κατανοήσεως καὶ τῆς ἐφαρμογῆς. Ἡ πρώτη περίοδος εἶναι ἡ «προφητικὴ» περίοδος, ἡ δὲ δευτέρα ἡ τῶν «Γραμματέων καὶ Φαρισαίων», τῶν ἐπὶ τῆς Μωϋσέως καθέδρας καθισάντων, ἡ καλουμένη καὶ Ραββινικὴ περίοδος. Ἡ δευτέρα περίοδος ἄρχεται περίπου μετὰ τὴν Βαβυλώνιον αἰχμαλωσίαν, ὥστε νὰ μὴ ἀπέχωσι καὶ πάρα πολὺ τὰ ὅριά της ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς Ἀλεξανδρινῆς περιόδου.

2. Ἡ προφητικὴ περίοδος τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους[1].

Χαρακτηριστικὸν τῆς προφητικῆς περιόδου τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους παραμένει ἡ γνῶσις τοῦ «ἀληθινοῦ θεοῦ», τ. ἔ. τοῦ θεοῦ ὡς πνεύματος ἀοράτου ἤτοι μὴ αἰσθητοῦ, ὅπερ «ἀποκαλύπτει» ἑαυτὸ εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ οὐχὶ καὶ ἀνθρωπομόρφως· ὁ θεὸς ἀποκαλύπτει τὴν παρουσίαν του μόνον διὰ «σημείων» ἤτοι μεταβολῶν τῆς ὕλης εἰδικῶν, ὁ δὲ ἄνθρωπος διὰ τῶν «σημείων» τούτων πείθεται περὶ τῆς παρουσίας καὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ θεοῦ. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ἄλλως τε τὸ γεγονὸς τοῦτο καὶ μαρτυρεῖ καὶ περὶ τῆς περαιτέρω γνώσεως ἤτοι βιώσεως τῆς τοῦ ἀνθρώπου πνευματικῆς οὐσίας ὡς τοιαύτης. Τὸ ἀνθρώπινον καὶ τὸ θεῖον πνεῦμα βιοῦνται ὑπὸ τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους ὡς ἐρχόμενα εἰς σχέσιν ἐν τῇ ἐπιγείῳ ζωῇ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ δὲ θεὸς δέχεται τοῦτο ἐφ᾽ ὅσον ὁ ἄνθρωπος τηρεῖ τὰς «ἐντολάς» του, ἤτοι ἐφ᾽ ὅσον ζῇ κατὰ τὸ «θέλημα» τοῦ θεοῦ. Τὸ θέλημα τοῦτο τοῦ θεοῦ περιλαμβάνει ἐντολὰς ἀναφερομένας καὶ εἰς τὴν «λατρείαν» τοῦ θεοῦ, ὅτε ἀποκλείεται ἡ λατρεία παντὸς ἄλλου θεοῦ ψευδοῦς καὶ ἀνισχύρου, καὶ εἰς τὴν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσιν ἤτοι τὸν ὁμαδικὸν ἀνθρώπινον βίον. Ἄλλαις λέξεσιν, ὁ προφητικὸς πνευματικὸς βίος τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους περιλαμβάνει κανόνας ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀναφερομένους εἰς τὴν σχέσιν τοῦ ἀτομικοῦ ἑκάστου πνεύματος πρός τε τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα (τὸν θεὸν) καὶ

---

[1] Ἀρχόμεθα ἀπὸ τοῦ προφητικοῦ σταδίου τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους, διότι τὰ διασωθέντα ἐκδηλώματα αὐτοῦ παρουσιάζουν κυρίως αὐτὴν τὴν μορφήν, ἐνῷ ἡ προηγουμένη δὲν μνημονεύεται ἢ ταυτίζεται πρὸς τὴν τῶν μὴ ἰουδαϊκῶν ὁμάδων, τῶν «ἐθνῶν». Ἀκριβῶς ἐν τούτῳ ἀντιδιαστέλλεται ἡ καθαυτὸ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Γιαχβὲ πρὸς τὴν τῶν ψευδῶν θεῶν τῶν ἐθνῶν, ὁ δὲ λαὸς παρουσιάζεται ἢ ἀκολουθῶν αὐτῷ ἢ ἀποστατῶν καὶ προσκολλώμενος τοῖς θεοῖς τῶν ἐθνῶν. Διότι δὲν πρόκειται περὶ «ἀτομικῆς» μορφῆς πνευματικοῦ βίου, οἵαν παρουσίασαν οἱ «σοφοὶ» καὶ οἱ «φιλόσοφοι» ἐν τῷ ἑλληνισμῷ, ἀλλὰ περὶ ὁμαδικῆς πλήρους μορφῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν ἢ ἀκολουθεῖ τις ἢ οὔ, ὅτε ἢ παραμένει ἡνωμένος μετὰ τῆς ὁμάδος ἢ ἀποσπᾶται ἀπ᾽ αὐτῆς καὶ προσκολλᾶται εἰς ἄλλην. Τοῦτο δὲ πάλιν λέγομεν ἔχοντες ὑπ᾽ ὄψιν τὰ μετὰ τὸν Μωϋσέα, διότι τὰ πρὸ αὐτοῦ παραμένουν ἄγνωστα καὶ μόνον «κατ᾽ ἀναλογίαν» καὶ «ἀπομαντευόμενος» διὰ τῶν ὑπολειμμάτων, τῶν ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα ἀμυδρῶς διασωθέντων, δύναταί τις νὰ γνωρίσῃ πως.

πρὸς τὰ ἀτομικὰ ἀνθρώπινα πνεύματα (τὸν «πλησίον» ἤτοι τοὺς «συνανθρώπους»), ὥστε ἐκ τούτου νὰ παράγηται πλήρης καὶ ἑνιαῖος ἀνθώπινος βίος. Ἡ πρὸς τὸν θεὸν σχέσις ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν τήρησιν τῶν ἐντολῶν του, τ. ἔ. τὴν διεξαγωγὴν «ἠθικῆς» ζωῆς, οὐχὶ δὲ ἁπλῶς καὶ μόνον τὴν «ὀρθὴν λατρείαν», διότι ὁ θεὸς τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους εἶναι «ἠθικὸς» θεὸς καὶ ἐν τούτῳ συνίσταται ἡ φύσις τῆς «ἁγιότητός» του. Ἡ ἀτομικὴ ψυχὴ ἔχει τὴν ὑποχρέωσιν, ὅπως συμμορφώνηται πρὸς τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ, ἵνα μὴ «ἀπώληται» μετὰ θάνατον, ἀλλὰ καὶ ἵνα ἔχῃ τὴν τοῦ θεοῦ ἐπὶ γῆς βοήθειαν· διότι πᾶσα παράβασις τῶν ἐντολῶν τοῦ θεοῦ ἀποτελεῖ ἁμαρτίαν, ἥτις τιμωρεῖται καὶ ἐπὶ γῆς καὶ μετὰ θάνατον. Ἡ «ἄφεσις» ἁμαρτιῶν συντελεῖται διὰ μετανοίας καὶ ἱκεσίας καὶ θυσίας εἰς τὸν θεόν· ἐὰν τοῦτο δὲν συμβῇ, τότε δέν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπ᾽ αὐτῆς. Ἄλλαις λέξεσιν, ἡ ἐπὶ γῆς καὶ μετὰ θάνατον κατάστασις τῆς ψυχῆς τοῦ ἀτόμου ἐξηρτήθη ἐκ τῆς συμφώνου πρὸς τὰς ἐντολὰς τοῦ θείου πνεύματος ἐπιγείου ζωῆς καὶ δράσεως. Δὲν ἔχει βεβαίως γίνει ἡ ἀνωτέρα βαθμὶς ζωῆς πραγματικότης ἐν τῷ ἰουδαϊκῷ ἔθνει, ὅτι δηλαδὴ τὸ «ἀγαθὸν» ἤτοι τὸ ἠθικὸν εἶναι αὐτοτελὲς ἤτοι ὡς τοιοῦτον πρέπει νὰ πράττηται, διότι ἀνήκει εἰς τὴν τῆς ψυχῆς ὡς πνευματικῆς οὐσίας ζωήν· παρὰ ταῦτα καὶ ἡ «ἑτεροτελὴς» ἤτοι χάριν τοῦ θεοῦ ἐκτέλεσις τοῦ ὀρθοῦ, διότι ὁ θεὸς εἶναι τοιοῦτος, ἀποτελεῖ τὴν «παιδαγωγικὴν» προβαθμίδα πάσης προκοπῆς ἐν τῇ ἠθικῇ συνειδήσει· καὶ σήμερον ἄλλως τε ἰσχύει ὡς ἀτομικὴ προβαθμίς, ἀλλὰ καὶ ὡς καθολικὸν φαινόμενον τῆς ἠθικῆς ζωῆς τῶν «πολλῶν», διότι ἡ «αὐτοτελὴς» ἠθικὴ ἀνήκει εἰς τοὺς ὀλίγους καὶ ἐκλεκτοὺς καὶ «ὡρίμους».

Ὅ,τι ἰσχύει περὶ τῆς ἀτομικῆς ζωῆς ἰσχύει καὶ περὶ τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς. Ὁ Γιαχβὲ ἀποτελεῖ μὲν τὸν ἀληθινὸν θεόν, εἶναι ὅμως καὶ ὁ θεὸς τῶν πατέρων καὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, τὸν ὁποῖον προστατεύει ἐφ᾽ ὅσον τηρεῖ τὰς ἐντολάς του. Ἡ ἀτομικὴ μορφὴ τῆς «μετανοίας» καὶ τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν ἰσχύει καὶ περὶ τῆς ὁμαδικῆς ὁλοκλήρου τοῦ λαοῦ ζωῆς· ὁ ἁμαρτάνων λαὸς (κατὰ τὸ μέγα μέρος τῶν μελῶν του) ἐπισύρει τὴν τιμωρίαν τοῦ θεοῦ παραδίδοντος αὐτὸν εἰς τοὺς «ἐχθροὺς» ἤτοι εἰς τὰ «ἔθνη» (οἱονεὶ ὡς πληγάς), ἀπαλλάσσεται δὲ αὐτῆς ὅταν «μετανοήσῃ» καὶ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν Γιαχβὲ καὶ τηρήσῃ τὰς ἐντολάς του (ἐν αἷς περιλαμβάνεται καὶ ἡ λατρεία καὶ ὁ ἀτομικὸς βίος). Διὰ τοῦτο καὶ ἡ τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ἱστορία ἀποτελεῖ ἱστορίαν τῶν φάσεων τηρήσεως καὶ παραβάσεως τῶν ἐντολῶν τοῦ θεοῦ, αἵτινες ἔχουν ὡς ἀντιστοίχους τὰς φάσεις τῆς «εὐδαιμονίας» ἢ τῆς «κακοδαιμονίας» τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους· βιοῦται δηλαδὴ ὡς φροντὶς ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὴν συναφθεῖσαν «διαθήκην», καθ᾽ ἣν ὁ μὲν ἰουδαϊκὸς λαὸς ἀνέλαβε τὴν τήρησιν τῶν ἐντολῶν, ὁ δὲ θεὸς ὑπεσχέθη τὴν ἀμέριστον προστασίαν του· ἡ ἀθέτησις ὑπὸ τοῦ λαοῦ τιμωρεῖται, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιστροφὴ μετὰ μετάνοιαν «συγχωρεῖται» ὑπὸ τοῦ θεοῦ.

Εἶναι πρόδηλος ἐκ τῶν ἀνωτέρω καὶ ὁ «ἀποκλειστικὸς» χαρακτὴρ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἰουδαϊκοῦ πνευματικοῦ βίου, ὅτι δηλαδὴ μόνον μεταξὺ τῶν πιστῶν εἰς τὸν ἀληθινὸν θεὸν (τὸν Γιαχβὲ) ἰσχύει ἡ τοῦ θεοῦ προστασία, ἀλλὰ καὶ ἡ σχέσις ἀγάπης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων· ὁ μὴ πιστεύων καὶ τηρῶν τὴν «διαθήκην» ἐθνικὸς δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενον τῆς τοῦ Θεοῦ προστασίας οὔτε καὶ τῆς τοῦ Ἰουδαίου ἀγάπης· διότι ἡ πρὸς τὸν «πλησίον» ἀγάπη ἀνεφέρετο εἰς τὸν ὁμόφυλον καὶ ὁμόπιστον ἤτοι εἰς τὸν τὴν προστασίαν ὑπὸ τοῦ Γιαχβὲ διατελοῦντα. Τοῦτο ἀποτελεῖ βίωσιν ἀτελῆ τῆς πνευματικῆς ἀντικειμενικότητος τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, πλὴν καὶ προοδοποιεῖ τὴν πλήρη καὶ ἀληθῆ βίωσιν, ἐφ᾽ ὅσον ὡς οὐσίαν τῆς σχέσεως τοῦ πνεύματος θέτει τὴν «κατὰ τὰς ἐντολὰς τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ» διεξαγωγὴν τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς, τ. ἔ. τὴν καθήκουσαν ζωὴν καὶ δρᾶσιν τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς. Ἡ παραδοχὴ τῆς ψυχικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου καθόλου ὡς ὁμοίας καὶ ἄρα ἐπιδεκτικῆς τῆς ὀρθῆς κατὰ τὰς ἐντολὰς τοῦ Γιαχβὲ ζωῆς καὶ ἄρα καὶ «σωτηρίας» ἀποτελεῖ βίωσιν πνευματικὴν οὐσιώδη, ἀφοῦ δὲν ἀποκλείει κατ᾽ ἀρχὴν τὴν καὶ παντὸς ἀνθρώπου σωτηρίαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ μετὰ τὴν τήρησιν τῶν ἐντολῶν Του.

Ἡ ἐν τῷ ἰουδαϊκῷ ἔθνει ὁλονὲν καὶ βαθυτέρα βίωσις τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος προήγετο διὰ τῆς «ἀντιθέσεως» πρὸς τὰ «ἔθνη», τὰ ὁποῖα καὶ ὡς «μάστιγες» τοῦ Γιαχβὲ ἐκλαμβάνονται. Ἡ ὑλικὴ ἐκδήλωσις ἐν τῇ λοιπῇ ἢ ἐν ταῖς λοιπαῖς μᾶλλον ἐπιγείοις περιοχαῖς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς παρουσιάζεται ἐν τῷ ἰουδαϊκῷ ἔθνει ἄνευ μεγάλης ἀναπτύξεως ἀκριβῶς ἕνεκα τῶν συνεχῶν, δύναταί τις εἰπεῖν, «ἀτυχημάτων» τῆς ὁμαδικῆς του ζωῆς. Φαίνεται, ὅτι ὁ εὔκολος βίος ἐπὶ τῆς γῆς δημιουργεῖ ἀνικανότητα ψυχικῶς βαθείας ζωῆς, ἀφοῦ δημιουργεῖ «ἐξωστρέφειαν» ἤτοι στροφὴν τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ ἐκτὸς αὐτῆς σωματικά, προσωποπαγῆ τε καὶ μή, καὶ ἄρα ἐξασθενεῖ τὴν δύναμίν της εἰς αὐτοπερισυλλογὴν καὶ αὐτοανάπτυξιν, οἵαν ἀπαιτεῖ ἡ καθαυτὸ ἀνθρωπίνη ζωή. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ὑπὸ τῶν «ἐξωστρεφῶν» καὶ «ἀπνευμάτων» κριτῶν χαρακτηρίζεται ὁ ἰουδαϊκὸς βίος ὡς δῆθεν «κατώτερος» καὶ «ἀνάξιος λόγου» πολιτισμός· διότι ἐὰν μέτρον δὲν εἶναι ὁ ὑλικὸς τομεύς, ἀλλὰ τὸ «πνεῦμα», τότε ἀσφαλῶς ὁ ἰουδαϊκὸς πολιτισμὸς ἀποτελεῖ ἀνώτερον πνευματικὸν βίον ὡς πρὸς τὴν βίωσιν τῆς ἀντικειμενικῆς ὑποστάσεως τοῦ πνεύματος, τοῦ τε ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ θείου. Ὅτι δὲ καὶ ἐν προκειμένῳ δὲν ἐβιώθη τὸ πλῆρες πνεῦμα ἀντικειμενικῶς οὐδὲ καὶ αἱ μεταξὺ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ θείου σχέσεις ἐδοκιμάσθησαν ἀπολύτως γνησίως καὶ πλήρως, τοῦτο πάλιν ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητον γεγονός. Ὁπωσδήποτε ὁ ἰουδαϊκὸς πνευματικὸς βίος δὲν παρουσίασε στοιχεῖα δυνάμενα νὰ ἱκανοποιήσωσι τὰς ἐπιγείους περιοχὰς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς κατὰ τρόπον καὶ εἰς βαθμὸν ἀνώτερον, ὥστε ἔπειτα καὶ τὰ ἀνώτερά του καθαυτὸ πνευματικὰ στοιχεῖα νὰ ἔχουν δυνατότητα ὑλικῆς ἐκδηλώσεως πλουσίας καὶ ἀνωτέρας μορφῆς. Ὑπὸ

τὴν ἐπήρειαν δὲ τοῦ ἀγῶνος διατελῶν ὁ ἰουδαϊκὸς λαὸς δὲν ἐβίωσε καὶ λεπτοτέρας σχέσεις τῶν πνευμάτων (τοῦ ἀνθρωπίνου πρὸς τὸ θεῖον), ὥστε ἐν προκειμένῳ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος παρὰ τὴν ἀτέλειαν τῆς περὶ τοῦ πνεύματος βιώσεως ἀντικειμενικῶς νὰ παρουσιάσῃ γνησιωτέρας καὶ ἀνωτέρας μορφῆς σχέσεις μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ θεοῦ (ἢ τῶν κατὰ μέρος θεῶν). Τοῦτο ἀσφαλῶς ἐξηγεῖται, ἀλλὰ καὶ ἐξηγεῖ τὴν μετέπειτα ἐξέλιξιν τῶν πραγμάτων ἐν τῷ χριστιανισμῷ· διότι προλαμβάνοντες λέγομεν, ἡ τοῦ χριστιανισμοῦ βίωσις τῶν σχέσεων μεταξὺ θεοῦ καὶ ἀνθρώπου εὗρεν εὐρυτέραν ψυχικὴν βάσιν κατανοήσεως καὶ οἰκειώσεως ἐν τῷ ἑλληνισμῷ παρὰ μεταξὺ τῶν ἰουδαϊκῶν κύκλων, καὶ τοῦτο παρὰ τὴν ἐν μέσῳ τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους ἐμφάνισιν τοῦ χριστιανισμοῦ διὰ τοῦ Χριστοῦ. Ταῦτα λεγόμενα πάλιν δὲν πρέπει νὰ παρανοηθῶσιν ὡς πρὸς τὴν πραγματικήν των ἔννοιαν· διότι καὶ ἐν τῷ ἰουδαϊκῷ ἔθνει παρουσιάζεται βίωσις τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ ἀπολύτου πνεύματος εὐρεῖα, ἔστω καὶ ἂν ἡ εὐρύτης αὕτη δὲν ἀναφέρεται εἰς ὁλόκληρον τὴν ποικιλίαν τῶν σχέσεων αὐτῶν κατὰ τὴν ἐπίγειον ζωὴν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἡ εὐρύτης τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ ὁμαδικοῦ βίου ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει ἔδωκε τὴν πραγματικὴν προϋπόθεσιν εἰς ἀνάπτυξιν τῆς εὐρυτάτης καὶ ποικιλωτάτης βιώσεως τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν (ὑπὸ τὴν μορφὴν τῶν θεῶν), ὅπερ δὲν συνέβη ἐν τῷ ἰουδαϊκῷ ἔθνει, τὸ ὁποῖον διετέλεσεν ὑπὸ διαφόρους ὅρους διαβιώσεως μεταξὺ τῶν ἄλλων ξένων ἐθνῶν.

Εἰς τὴν ἐν τῷ ἰουδαϊκῷ ἔθνει βίωσιν τῆς οὐσιώδους σχέσεως τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ θείου πνεύματος ἀναφέρεται καὶ ἡ τῆς φύσεως τῆς ἁμαρτίας βίωσις. Ταύτην ὁ ἰουδαϊκὸς πνευματικὸς βίος ἀντιμετώπισεν ὡς παράβασιν τῆς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ, πρώτη δὲ τοιαύτη παράβασις εἶναι ἡ «προπατορικὴ ἁμαρτία», δι' ἣν τὰ πάντα ἐξετράπησαν καὶ ἀπεμακρύνθησαν τοῦ θείου θελήματος, τοῦ μόνου τῇ ψυχῇ ὠφελίμου. Διὰ τῆς βιώσεως τῆς ἀληθείας ταύτης ὡς πρὸς τὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος δημιουργεῖται καὶ ἡ βίωσις τῆς τοῦ κακοῦ πρώτης ἀρχῆς, ἥτις εἶναι ὡς πειρασμὸς μὲν «ὁ διάβολος», ὡς πρᾶξις δὲ ὁ ἄνθρωπος. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο ἀποτελεῖ ἀναγνώρισιν τῆς πτώσεως καὶ τῆς ἀπωλείας τοῦ ἀνθρώπου, κατ' ἀνάγκην ἀναφαίνεται καὶ ἡ βίωσις τῆς «ἐγέρσεως» καὶ τῆς «σωτηρίας», ἥτις πάλιν ἀνάγεται εἰς τὴν θέλησιν τοῦ παντοδυνάμου, ἀλλὰ καὶ «φιλανθρώπου» Θεοῦ. Οὕτω παράγεται καὶ ἡ βίωσις τῆς φροντίδος καὶ τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ τοῦ πεσόντος καὶ ἁμαρτωλοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπὶ γῆς καὶ μετὰ θάνατον. Ἡ πρόνοια αὕτη βιοῦται καὶ ἀτομικῶς (δηλαδὴ ὡς πρὸς τὴν μίαν ἑκάστην ψυχὴν) καὶ ὁμαδικῶς (δηλαδὴ ὡς πρὸς τὴν ὁμάδα τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους). Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἀντιμετωπίζεται τὸ πρόβλημα τῆς ἐν τῷ κόσμῳ καὶ τῇ ἐπιγείῳ ζωῇ τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ὁμάδος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος παρατηρουμένης γενέσεως καὶ μεταβολῆς, ἥτις λαμβάνει ὡς νόημα τὴν μεταξὺ Θεοῦ καὶ ψυχῆς σχέσιν ἤτοι τὴν μεταξὺ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς

ἀνθρωπίνης ἐλευθέρας πράξεως. Τοῦτο παραβαλλόμενον πρὸς τὰς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἢ τῶν ὁμάδων καὶ τοῦ Θεοῦ ἢ τῶν θεῶν σχέσιν, ὅπως αὕτη ἐβιώθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἀποτελεῖ προδήλως ὑψηλοτέραν ἤτοι βαθυτέραν τῆς ἀληθείας βίωσιν ὡς πρὸς τὰς σχέσεις μεταξὺ ψυχῆς καὶ Θεοῦ ἢ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Ἡ μοῖρα ἢ ἡ εἱμαρμένη ἀποτελεῖ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν συμβαινόντων ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ τῶν εἰς τὸ ἄτομον καὶ εἰς τὴν ὁμάδα ἀναφερομένων, ὡς ἐκδήλωσιν ἢ ἀποτέλεσμα δυνάμεώς τινος ἄνευ λόγου ἤτοι ἄνευ ἐσωτερικῆς τινος σκοπιμότητος ἐνεργούσης, ὥστε νὰ ματαιώνηται πᾶσα προσπάθεια σχεδίου καὶ προνοίας. Διότι ἡ δύναμις αὕτη ὑπερέβαινεν εἰς ἰσχὺν καὶ αὐτῶν τῶν θεῶν τὴν δύναμιν καὶ ἄρα ἀπετέλει παντοδύναμόν τι ἐκτὸς πνευματικῆς τινος σκοπιμότητος δύναμιν, τ.ἔ. αὐθαίρετόν τι καὶ εἰς τὰς τυχαίας οἱονεὶ ὀρέξεις του ἁπλῶς ἀναφερόμενον. Εἶναι φανερὰ λοιπὸν ἡ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων παρανόησις τῆς παγκοσμίου καὶ κατὰ σκοπὸν ἤτοι κατὰ πρόνοιαν ἐνεργούσης φύσεως τοῦ Θεοῦ, ἐξ ἧς παρανοήσεως παρήγετο παρ' αὐτοῖς τὸ ἀβέβαιον καὶ περιδεές, ἀλλὰ καὶ ἡ μὴ βίωσις τῆς ἐλευθέρας πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο ἐν τῷ ἰουδαϊκῷ ἔθνει ἐβιώθη πληρέστερον καὶ ἄρα τὸ ὅλον τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς καὶ δράσεως ἀνήχθη εἰς τὴν ἐλευθέραν αὐτῶν βούλησιν· ὅρια ταύτης ὑπῆρξαν βεβιωμένα καὶ ἀνεγνωρισμένα, ἰδίᾳ δὲ ἐγένετο ὅριον ἡ «ὁμαδικὴ» ἁμαρτία καὶ κατὰ τοὺς «ἀνιόντας» ἤτοι τοὺς προγόνους (καὶ ὡς «προπατορικὸν ἁμάρτημα» καὶ ὡς «ἁμαρτίαι γονέων») καὶ κατὰ τοὺς συγχρόνους, ὅτε ἐβιοῦτο ἡ συνενοχὴ καὶ τὸ ὁμαδικὸν ἐγὼ ὡς «ἡμεῖς», ἀφοῦ πάντες ἡμάρτανον κατὰ διάφορον ἔστω βαθμὸν ἕκαστος. Κατὰ ταῦτα ἡ αὐτοσυγκέντρωσις καὶ ἡ αὐτοτέλεια τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ ἰουδαϊκῷ ἔθνει ἐβιώθη πληρέστερον καὶ εὐρύτερον ἢ ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει.

3. Ἡ περίοδος «κατανοήσεως καὶ ἐφαρμογῆς» τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πνευματικοῦ βίου. Ἡ μορφὴ τῆς συνθέσεως μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου.

Μετὰ τὴν Βαβυλώνιον αἰχμαλωσίαν, ἢ ἀκριβέστερον, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ἐπιστροφῆς εἰς τὴν Παλαιστίνην ἤρξατο ἡ «ἀνασύνταξις» τοῦ ἐθνικοῦ βίου τῶν Ἰουδαίων καὶ ἡ μετὰ τὴν «διὰ τὰς ἁμαρτίας των» ὑποδούλωσιν καὶ αἰχμαλωσίαν ἀποκατάστασις αὐτοῦ.
Ἡ ἐπανοικοδόμησις τῆς πόλεως (τ.ἔ. τῶν τειχῶν) καὶ τοῦ ναοῦ ἐγίνετο μετὰ τῆς ἐπανοικοδομήσεως καὶ τοῦ πνευματικοῦ ἐθνικοῦ βίου· διότι ἄνευ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ψυχικῆς πνευματικῆς ὑγείας τοῦ ἐθνικοῦ ὀργανισμοῦ εἶναι ἄχρηστος οἱαδήποτε τῶν ὑλικῶν στοιχείων ἀποκατάστασις, ἀφοῦ τὰ ὑλικὰ στοιχεῖα καὶ συντηροῦνται καὶ διατηροῦνται καὶ προάγονται μόνον διὰ τῆς ψυχικῆς πνευματικῆς δυνάμεως, καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετον.

᾿Εκ τῶν πρώτων λοιπὸν πράξεων τῶν ἡγετῶν τῆς παλιννοστήσεως καὶ τῆς ἀνασυγκροτήσεως τοῦ ᾿Ιουδαϊκοῦ βίου ὑπῆρξεν ἡ «συλλογὴ τῶν ἱερῶν βιβλίων», τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν, καὶ ἡ παράδοσις αὐτῶν εἰς τὸν λαὸν καὶ τοὺς πνευματικοὺς αὐτοῦ λειτουργοὺς καὶ ἡγέτας, ὥστε νὰ ἔχωσιν ὁδηγὸν σταθερὸν καὶ μόνιμον εἰς τήρησιν τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ, ἵνα καὶ ἡ ἐν τῇ πατρίδι ζωὴ αὐτῶν καὶ τῶν ἀπογόνων των εὐλογηθῇ.

᾿Επὶ τῇ βάσει τῶν διατάξεων τῶν ἱερῶν βιβλίων ἐγένετο εἶτα καὶ διαλογὴ τῶν τῆς ζωῆς των στοιχείων καὶ κάθαρσις ἀπὸ τῶν ὀθνείων, ἤτοι τῶν στοιχείων, τῶν ἐκ τῶν ἐθνῶν παραληφθέντων. ῾Η καθαρότης τῆς ζωῆς τοῦ ᾿Ιουδαϊκοῦ ἔθνους καὶ ἡ κατὰ πιστὴν τήρησιν τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ διεξαγωγὴ αὐτῆς ἐβιώθη ὡς ὅρος ἀπαραίτητος εἰς διατήρησιν τῆς ἐθνικῆς ὑποστάσεως καὶ εἰς ἀποκατάστασιν τῆς παλαιᾶς δόξης ἤτοι τῆς βασιλείας τοῦ Δαβίδ. ᾿Εντεῦθεν προῆλθεν καὶ ἡ προσπάθεια τηρήσεως τοῦ νόμου καὶ ἡ ἀναμονὴ τοῦ νέου βασιλέως (τοῦ «Χριστοῦ», τοῦ «κεχρισμένου βασιλέως», τ.ἔ. τοῦ «Μεσσίου»),ὅστις θὰ ἦτο ἀπόγονος τοῦ Δαβὶδ καὶ θὰ «ἀποκαθίστανεν τὴν βασιλείαν τοῦ ᾿Ισραὴλ» (Πράξ. α΄, 6).

᾿Ακριβέστερον θεωρῶν τις τὰ πράγματα διαπιστοῖ, ὅτι μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν συντελεῖται τὸ φαινόμενον τῆς «κατανοήσεως καὶ τῆς ἐφαρμογῆς» τοῦ πνευματικοῦ βίου, ὅστις ἐν ἡμέραις παλαιαῖς ἐβιώθη ὑπὸ τῶν «προφητῶν» τοῦ ᾿Ισραὴλ καὶ ἔλαβεν «ἔνυλον» μορφὴν ἤτοι γραπτὴν διατύπωσιν ἐν τοῖς βιβλίοις τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν. ῎Ανδρες τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας ἐν τῇ κατανοήσει καὶ ἐφαρμογῇ ἐγένοντο οἱ Γραμματεῖς καὶ οἱ Νομικοί, τ.ἔ. οἱ εἰδικῶς περὶ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ νόμου ἀσχολούμενοι καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εἰς τοὺς πολλοὺς μεταδίδοντες.

῾Η παλιννόστησις καὶ ἡ πνευματικὴ ἀνασυγκρότησις συνέπεσεν ἱστορικῶς μετὰ τῆς πρὸς ἀνατολὰς πορείας τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου. ῾Η ὑπὸ τοῦ Μ. ᾿Αλεξάνδρου κατάλυσις τοῦ Περσικοῦ κράτους καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἀνίδρυσις τῶν ῾Ελληνικῶν βασιλείων ἀπετέλεσε τὸ ἱστορικὸν γεγονός, ὅπερ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ὁμάδων τῆς ἐποχῆς μεταξύ των καὶ ἄρα καὶ εἰς τὴν γνωριμίαν τοῦ πνευματικοῦ βίου αὐτῶν μεταξύ των[1]. Μεγαλυτέραν καὶ σπουδαιοτέραν ἐπικοινωνίαν παρουσιάζει ἡ

---

[1] ῾Η διάκρισις τῶν ἑλληνικῶν βασιλείων ἤτοι ἡ διαίρεσις τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Μ. ᾿Αλεξάνδρου εἰς τὰ βασίλεια τῶν Διαδόχων δὲν παρημπόδισε τὴν ἐπικοινωνίαν καθόλου καὶ δὴ τὴν πνευματικὴν μεταξὺ τῶν ἐν αὐτοῖς διαβιούντων· τοῦτο ὠφείλετο εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν τῶν διοικούντων, τῶν τε ἡγετῶν καὶ τῶν λαῶν, ὅτι ἦσαν ὁμαίμονες καὶ τῆς αὐτῆς κοινῆς πατρίδος γόνοι. Διότι αἱ ἱδρυθεῖσαι ἑλληνικαὶ πόλεις ἔχουσαι τὴν ἡγεσίαν τῆς τε πολιτικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀλλὰ βαθμηδὸν καὶ τὴν τοῦ ἀριθμοῦ ὑπεροχήν, ἔδιδον καὶ τὸν κύριον τόνον εἰς τὰς μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν σχέσεις, ὥστε ταῦτα νὰ ἀποτελῶσι διάκρισιν κατὰ τὰ διοικοῦντα πρόσωπα καὶ ὄχι κατὰ τὰς διοικούσας ἐθνικὰς ὁμάδας.

ἐποχὴ αὕτη μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ πνευματικοῦ βίου ἤτοι μεταξὺ τῆς διὰ τῶν προφητῶν καὶ τῆς διὰ τῶν σοφῶν καὶ φιλοσόφων βιωθείσης ἀποκαλύψεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνευματικοῦ βίου.

Ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς κράτεσιν ἐκινήθησαν ἐλευθέρως καὶ οἱ Ἰουδαῖοι, ὥστε νὰ σχηματισθῶσι καὶ ἑβραϊκαὶ παροικίαι ἀνὰ τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν (ἐξ ἀπόψεως συνειδήσεως τῶν ἐν τοῖς κράτεσιν ἀνθρώπων καὶ ἀσχέτως πρὸς τὴν διοικητικὴν διαίρεσιν), καὶ δὴ ἔνθα ἤκμαζεν ὁ οἰκονομικὸς καὶ πνευματικὸς βίος, ἤτοι ἐν ταῖς πρωτευούσαις τῶν βασιλείων καὶ ἐν ταῖς εὐφορωτέραις περιοχαῖς. Ἐντεῦθεν παρουσιάσθησαν καὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ, τῇ πρωτευούσῃ τοῦ εἰς ὃ ὑπήγετο κυρίως ἡ Παλαιστίνη κράτους, καὶ δὴ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀκμάζουσαι καὶ πολυάνθρωποι ἑβραϊκαὶ παροικίαι, ἀλλὰ καὶ ἀνὰ σύμπασαν τὴν αὐτοκρατορίαν ἐν ταῖς διαφόροις πόλεσιν. Οὕτω συνετελέσθη νέα οἱονεὶ «αἰχμαλωσία» ἀνὰ τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν ἑκουσία καὶ βαθμιαία, ἥτις ἀπετέλεσε τὸν Ἰουδαϊσμὸν τῆς Διασπορᾶς.

Διὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ τῆς Διασπορᾶς «διεσπάρη» καὶ τὸ τῶν προφητῶν πνευματικὸν στοιχεῖον ἀνὰ τὸν ἑλληνικὸν πνευματικὸν βίον, οἱ δὲ «προσήλυτοι» ἀπετέλεσαν τὴν «κοινωνικὴν γέφυραν», τὴν μετάγουσαν ἀπὸ τῆς ἑβραϊκῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ψυχικὴν ζωήν. Πρὸς τούτοις καὶ οἱ «φιλοσοφοῦντες Ἰουδαῖοι» ἐκ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἀπετέλεσαν τὴν ἄλλην «κοινωνικὴν γέφυραν», τὴν μετάγουσαν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ἑβραϊκὴν ψυχικὴν ζωήν. Εὐρυτέρας μορφῆς παρομοίαν γέφυραν μετάγουσαν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ἑβραϊκὴν ψυχικὴν ζωὴν ἀπετέλεσαν οἱ «ἑλληνισταὶ Ἰουδαῖοι», οἵτινες ὄχι μόνον τὴν διὰ συλλογισμῶν ἑλληνοτρόπων ἀνάπτυξιν καὶ κατοχύρωσιν τῶν ἐν τοῖς προφήταις πνευματικῶν ἀληθειῶν ἐπεχείρουν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἑλληνικοὺς τρόπους τῆς καθ' ἡμέραν ζωῆς ᾠκοιώθησαν μετὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ μετάγγισις τῶν καθ' ἡμέραν ἠθῶν καὶ ἐθίμων καὶ τρόπων ζωῆς καὶ διασκεδάσεως ἀπὸ μιᾶς ὁμάδος εἰς ἑτέραν ἀποτελεῖ τὸν τρόπον βαθμιαίας ἐξασθενήσεως τῆς ἰδιοτυπίας τῆς ἑτέρας ὁμάδος καὶ τὴν προβαθμίδα τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἀφομοιώσεως τῆς ἑτέρας ὑπὸ τῆς μεταδιδούσης. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον λοιπὸν συνετελέσθη «ἐξελληνισμὸς» Ἰουδαίων, ἀλλὰ καὶ «ἐξιουδαϊσμὸς» Ἑλλήνων, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ μὲν ἐξελληνισμὸς ἐπεξετείνετο εἰς τὴν ὅλην ἐμφάνισιν τῆς ζωῆς τῶν ἐξελληνιζομένων, ὁ δὲ ἐξιουδαϊσμὸς κυρίως εἰπεῖν συνεκεντροῦτο εἰς τὴν περὶ τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ Θείου πνεύματος καὶ τῆς μεταξύ των σχέσεως ἀλήθειαν. Τὸ τοιοῦτον ἀποτελεῖ φαινόμενον ἀξιόλογον καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ «ἐνοφθαλμισμός», ἀφοῦ οἱ χυμοὶ τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς πλουσίως ζωογονοῦσιν εὐγενὲς ἀλλ' ἀδύναμον καθ' ἑαυτὸ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει ἀποκαλυφθὲν ζώπυρον πνευματικόν, ὥστε τοῦτο πλουσίους καὶ εὐγενεῖς καρποὺς νὰ ἀποδίδῃ. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ οἱ προσήλυτοι παρέμενον μὲν Ἕλληνες κατὰ τὸν τρόπον τῆς ζωῆς των, τῆς ἁπλῶς μεταρρυθμιζομένης εἰς τὸ

κέντρον τῆς ψυχικῆς ζωῆς, παρουσιάζοντο δὲ ὅμοιοι πρὸς τοὺς Ἑλληνιστὰς Ἰουδαίους, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ἐξ ὧν προήρχοντο «ἐθνικοὺς» Ἕλληνας.

Ἐν τῷ φαινομένῳ τούτῳ εὑρίσκεται καὶ ἡ αἰτία τῆς «ἀντιδράσεως» τῶν Φαρισαίων, τῶν «ἄκρως ἐθνικιστῶν» τῆς Παλαιστίνης, οἵτινες ἐκεῖθεν προσεπάθουν νὰ διατηρήσωσιν «ἀλώβητον» τὴν ἐθνικὴν παράδοσιν τῶν πατέρων καὶ μεταξὺ τῆς Διασπορᾶς. Ἐντὸς ὅμως τῆς Παλαιστίνης παρουσιάζεται καὶ «ἑνωτικὴ» μετὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ μερίς, ἡ δὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα χρησιμοποιεῖται οὐ μόνον ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἐγχωρίων, οἵτινες ἤδη ἔχουν ὡς κοινὴν ἐπιχώριον γλῶσσαν τὴν «ἀραμαϊκὴν» καὶ ὄχι τὴν καθαυτὸ ἑβραϊκήν, ἐν ᾗ ἦτο γεγραμμένος ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται. Εἶναι γνωστόν, ὅτι μετα τῆς γλώσσης συμπαραδίδεται καὶ ψυχικοπνευματικὸς βίος, ὥστε καὶ διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης νὰ συντελῆται «κοινωνία» καὶ «ἀφομοίωσις» πνευματικῆς ψυχικῆς οὐσίας.

Ἡ τῶν Φαρισαίων προσπάθεια εἰς διατήρησιν τῆς παραδόσεως τῶν πατέρων διὰ τῆς τηρήσεως τοῦ Νόμου παρουσίασε τὸ φαινόμενον τῆς «τυποκρατίας» ἤτοι τῆς προσηλώσεως εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς καθ᾽ ἡμέραν ζωῆς καὶ μάλιστα τῆς σχετιζομένης μετὰ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν σχέσεως, ὅτε κατ᾽ ἀνάγκην ἐγεννήθη εἶδός τι «δεισιδαιμονίας» ἀπομακρυνούσης τὴν γνησίαν βίωσιν τῆς μεταξὺ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ Θείου πνεύματος σχέσεως, ἀφοῦ ταύτην ἐξαρτᾷ ἐξ ὑλικῶν ἐγκοσμίων πραγμάτων καὶ πράξεων, ἅτινα μόνον ὡς τοῦ πνεύματος ἐκδηλώματα ἔχουν ἀξίαν καὶ ὄχι καθ᾽ ἑαυτά. Τοῦτο εἶναι τὸ καλούμενον προσήλωσις «εἰς τὸ γράμμα τοῦ νόμου» καὶ ἔλλειψις σχέσεως «πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου», εἶναι δὲ γνωσταὶ αἱ κατὰ τῶν «Φαρισαίων» κατηγορίαι τοῦ Κυρίου.

Ἡ μίμησις τοῦ ἑλληνικοῦ βίου, ἤτοι τοῦ «ἐθνικοῦ» καλουμένου τρόπου ζωῆς, ὑπὸ τῶν Ἑβραίων (περὶ ἧς ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος) δὲν ἦτο μόνον μίμησις τοῦ φιλοσοφικοῦ βίου, ὅπως οὗτος προεβάλλετο ὑπὸ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ κυρίως ἦτο μίμησις τῶν ἀπολαυστικῶν καὶ διασκεδαστικῶν ἐκδηλώσεων τῶν πολλῶν, ὅτε καὶ ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ σχέσις ἐχαλαροῦτο, ἀφοῦ ἡ τοῦ νόμου τοῦ Μωϋσέως τήρησις δὲν συνεβιβάζετο πρὸς τὴν «ἔκλυσιν» τῆς τῶν «ἐθνικῶν» ἤτοι τῶν εἰδωλολατρῶν μορφῆς ζωῆς. Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι ὁ πολὺς ὄχλος πάντοτε μιμεῖται τὰ ἐξωτερικὰ καὶ κατώτερα στοιχεῖα τοῦ ξένου βίου (καὶ τῶν ὁμοεθνῶν του τῆς καλουμένης ἀνωτέρας τάξεως), τὰ ὁποῖα παράγουν τὴν ἔκλυσιν τῶν ἠθῶν καὶ τὴν διάλυσιν τῶν κοινωνιῶν· διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἡ ἀντίδρασις τῶν Φαρισαίων (ὡς καὶ παντὸς ἐχομένου τῶν πατρίων) ἤρχιζεν ἀπὸ τοὺς τύπους, διότι τούτους εἶναι εἰς θέσιν νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ τηρήσῃ ὁ πολὺς λαός. Ἀλλ᾽ ἐνῷ οἱ τύποι εἶναι ἡ ἀπαραίτητος ἀρχὴ καὶ ἡ προϋπόθεσις πάσης παρὰ τῷ ὄχλῳ παιδαγωγικῆς προσπαθείας, δεν ἀποτελοῦσιν ὅμως καὶ τὸ τέρμα τῆς ἐπιτυχοῦς προσπαθείας· διότι ὁ τύπος βοηθεῖ εἰς τὴν συγκράτησιν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν

χειραγώγησίν της εἰς τοὺς θαλάμους τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ δὲν δύναται μόνος νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ψυχικοπνευματικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου· διὰ τοῦτο ἐὰν δὲν ἐπακολουθήσῃ καὶ ἡ μετάδοσις τοῦ πνεύματος, καὶ οἱ τύποι ἀπορρίπτονται καὶ τὸ ὀνομαζόμενον ἢ σημαινόμενον δι᾽ αὐτῶν πνεῦμα (τὸ ὄνομά του) προκαλεῖ τὴν ἀποστροφὴν τῆς ψυχῆς καὶ ἀποκρούεται. Τότε ὅμως παρουσιάζεται πάντοτε ὁ «νέος» πνευματικὸς μεταδότης εὐπρόσδεκτος, ἀφοῦ ἡ ἀνικανοποίητος ψυχὴ ζητεῖ ὁπωσδήποτε κἄτι εἰς πλήρωσίν της καὶ ἰδίᾳ μετὰ τὴν ματαίαν ὑπόσχεσιν καὶ προσδοκίαν[1].

Ἡ ἀντίδρασις εἰς τὴν συντελουμένην ἀμοιβαίαν ἐπίδρασιν μεταξὺ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ παρουσιάζετο, ὡς ἐλέχθη, κυρίως ἐντὸς τῆς Παλαιστίνης, ἐκεῖθεν δὲ ὡς ἀπὸ κεντρικῆς φροντίδος πατρικῆς ἐξεπορεύετο καὶ ἡ προσπάθεια συγκρατήσεως τῶν ἐν τῇ Διασπορᾷ ἐν τῷ βίῳ τῆς τῶν πατέρων παραδόσεως. Ἐκ τῆς ἀντιδράσεως ταύτης προήρχετο καὶ ἡ στενότης ἀντιλήψεως ἢ κατανοήσεως καὶ βιώσεως τῶν τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν στοιχείων τοῦ πνευματικοῦ βίου. Ὁ Θεὸς ἐντὸς τῆς Παλαιστίνης βιοῦται ὡς ἴδιος ἤτοι μόνον ὡς τῶν Ἑβραίων Θεός, ὡς Θεὸς τῶν πατέρων αὐτῶν, ἐνῷ ἐκτὸς αὐτῆς ἀντιμετωπίζεται καὶ ὡς καθολικὸς τῆς ἀνθρωπότητος Θεός. Ἡ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους κατάστασις τῆς δουλείας βιοῦται ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἁμαρτωλῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, ἡ ὁποία συνίσταται εἰς τὴν παράβασιν τῶν ἐντολῶν τοῦ Νόμου καὶ ὡς πρὸς τὴν πρὸς τὸν πλησίον σχέσιν καὶ ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ τῶν πατέρων, ἤτοι ὡς πρὸς τὴν τήρησιν καὶ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν λατρευτικῶν διατάξεων τοῦ Νόμου. Ἡ εἰς τὸν ἀληθινὸν Θεὸν προσήλωσις χαλαρωθεῖσα ἐπιφέρει ἢ ἐπέφερε τὴν τιμωρίαν, ἥτις συνίσταται εἰς τὴν ὑποδούλωσιν· ἀλλὰ καὶ ἡ παράβασις τῶν λοιπῶν ἐντολῶν, τῶν εἰς τὴν ἀτομικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν ἀναφερομένων, παρήγαγε τὸ ἁμαρτωλὸν τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, ὥστε καὶ ἡ ποινὴ ἤτοι ὁ κό-

---

[1] Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς πᾶσα διαβρωτικὴ προπαγάνδα ἄρχεται ἀπὸ τῆς διαβρώσεως καὶ ἀντικαταστάσεως τῶν «τύπων» καὶ τῶν «κατὰ παράδοσιν συμβόλων», ἵνα οὕτω ἐλευθερουμένη ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ ἀποδεχθῇ τὸ «νέον» καὶ τὰ μετ᾽ αὐτοῦ νέα σύμβολα, ἢ ἀκριβέστερον εἰπεῖν, τὰ «νέα σύμβολα» ὡς προπομποὺς καὶ τοῦ «νέου πνεύματος». Ἐντεῦθεν ἕπεται, ὅτι πᾶσα προστασία τοῦ πνευματικοῦ ψυχικοῦ βίου ἄρχεται μὲν ἀπὸ τῆς προστασίας τῶν «τύπων» καὶ τῶν «συμβόλων», δέον ὅμως νὰ ἐπακολουθῇ καὶ ἡ πλήρωσις τῆς ψυχῆς ὑπὸ πνεύματος συνδεδεμένου μετὰ τῶν τύπων καὶ τῶν συμβόλων· ἡ μὴ προστασία τῶν τύπων καὶ τῶν συμβόλων ἢ καὶ ἡ μὴ πλήρωσις αὐτῶν ὑπὸ τοῦ σημαινομένου πνεύματος ἀποτελεῖ ἐγκατάλειψιν τοῦ πνεύματος καὶ τῶν ψυχῶν. Ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης κατανοεῖ εὐκόλως, ὁποίαν κατάστασιν παρουσιάζει ὁ σύγχρονος ἑλληνικὸς λαὸς ἀπὸ ἀπόψεως διασυρμοῦ τῶν ἑλληνικῶν τύπων τῆς ζωῆς καὶ τῆς εἰσαγωγῆς κατωτέρας ποιότητος συμβόλων (ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς γλώσσης) καὶ ξένων τύπων ἐκφράσεως τῆς καθ᾽ ἡμέραν ζωῆς. Ἡ ἀλλοτρίωσις τῆς ἐθνικῆς του συνειδήσεως προπαρασκευάζεται καὶ συντελεῖται ἐντόνως καὶ γοργῷ τῷ ῥυθμῷ.

λασμὸς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὁλοκλήρου τοῦ ἔθνους νὰ βιῶται ὡς ἀναγκαῖον ἐπακόλουθον. Διότι οἱ Πατέρες ἀπεδέξαντο τοὺς ὅρους τῆς Διαθήκης, καθ᾽ οὓς ἡ τοῦ Γιαχβὲ προστασία ἐπὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, τοῦ Ἰσραήλ, θὰ ὑπάρχῃ μόνον ἐφ᾽ ὅσον ὁ λαὸς θὰ τηρῇ τὰς ἐντολάς Του καὶ δὲν θὰ παραδίδεται εἰς τὴν λατρείαν τῶν θεῶν τῶν ἐθνῶν, τῶν ψευδῶν θεῶν. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς βιοῦται ἡ ἀνάγκη τῆς «μετανοίας» καὶ τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὸν ἀληθινὸν Θεὸν καὶ εἰς τὴν τήρησιν τῶν ἐντολῶν Του καὶ εἰς τὴν διατήρησιν τῶν τρόπων ζωῆς τῶν πατέρων. Τὸ συναίσθημα δηλαδὴ τῆς ἁμαρτωλότητος καὶ ὁ πόθος τοῦ λυτρωτοῦ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας εἰς ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθέρας ἀτομικῆς καὶ ὁμαδικῆς (ἐθνικῆς Ἰουδαϊκῆς) ζωῆς ἀποτελεῖ φαινόμενον γενικὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μεταιχμαλωσιακῆς περιόδου τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ἐν Παλαιστίνῃ. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ οἱ «ἐθνικοὶ» ἀποτελοῦσί τι ἁμαρτωλόν, μεθ᾽ οὗ συμβιοῖ μέγα μέρος τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ ἐξ οὗ δέχεται καὶ τὴν ἁμαρτωλὸν μορφὴν ζωῆς, τὴν ἀντίθετον πρὸς τὴν Μωσαϊκήν, κατ᾽ ἀνάγκην γεννᾶται μὲν ἡ ἀποστροφὴ πρὸς τοὺς ἐθνικούς, παρέχεται ὅμως ἐνταυτῷ καὶ ἡ κατανόησις τῆς ἐκείνων ἁμαρτωλότητος ὡς ἀνθρώπων καὶ συντελεῖται ἡ ψυχικὴ συμμετοχὴ εἰς τὴν λυπηράν των ψυχικὴν κατάστασιν καὶ ἄρα καὶ ἡ προσπάθεια ἢ εὐχή, ὅπως καὶ ἐκεῖνοι μετάσχωσι τῆς «σωτηρίας» ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας. Ἐντεῦθεν εὐρύνεται ἡ ψυχικὴ δύναμις τῶν Ἑβραίων, ἤτοι καθίστανται οὗτοι ἱκανότεροι εἰς αἴσθησιν τῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἰσότητος ἔναντι τοῦ Θεοῦ, ὅστις νῦν ἄρχεται νὰ βιοῦται ὄχι μόνον ὡς «Θεὸς τῶν πατέρων», ἀλλὰ καὶ ὡς Θεὸς παντὸς ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο παρουσιάζεται τὸ φαινόμενον τοῦ προσηλυτισμοῦ εἰς τὸν Γιαχβὲ καὶ μὴ ἑβραϊκῆς καταγωγῆς ἀνθρώπων ἤτοι ἐθνικῶν, οἵτινες σώζονται ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν των καὶ τοῦ ψυχικοῦ θανάτου διὰ τῆς προσελεύσεως εἰς τὴν τήρησιν τῆς μεταξὺ Ἀβραὰμ καὶ Μωϋσέως καὶ τοῦ Θεοῦ διαθήκης, ἤτοι περιτεμνόμενοι καὶ ἀποδεχόμενοι τὸν Μωσαϊκὸν νόμον, ὅπως οὗτος ἡρμηνεύετο ὑπὸ τῶν Γραμματέων καὶ Φαρισαίων.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἤτοι ἡ τοῦ νόμου κατὰ τὴν μορφὴν τῆς κατανοήσεως καὶ ἑρμηνείας ὑπὸ τῶν Γραμματέων καὶ Φαρισαίων ἀποδοχὴ καὶ τήρησις ὑπὸ τῶν προσηλύτων δέον νὰ τύχῃ προσοχῆς, διότι ἐξ αὐτοῦ ἐξεπήγασαν ἄλλα φαινόμενα. Οἱ προσερχόμενοι δηλαδὴ εἰς τὸν Ἰουδαϊσμὸν ἐθνικοὶ προσήρχοντο ἐλαυνόμενοι ὑπὸ τῆς ἀνικανοποιήτου διαθέσεως τῆς ψυχῆς, τὴν ὁποίαν προεκάλουν τὰ διάφορα «φιλοσοφικὰ συστήματα» τῆς μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον ἐποχῆς ἢ αἱ διάφοροι τῶν «μυστηρίων» μορφαί. Ἄλλαις λέξεσιν, οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ πνευματικῷ περιβάλλοντι ζωῆς προσερχόμενοι εἰς τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν φιλόσοφον ἢ εἰς ταῦτα ἢ ἐκεῖνα τὰ μυστήρια καὶ μὴ εὑρίσκοντες πληρότητα πνευματικῆς ζωῆς δὲν ἱκανοποίουν τὰς ἀνάγκας τῆς ψυχικῆς των ζωῆς· διότι τὰ μὲν μυστήρια ἀπετέλουν «ψυχολογικὰ» τεχνάσματα εἰς προσωρινὴν θρησκευτικὴν ἱκανοποίησιν

μὴ ἐπεκτεινομένην ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ζωῆς τῆς ψυχῆς, αἱ δὲ φιλοσοφικαὶ «αἱρέσεις» συνίστων «λογικὰ» κατασκευάσματα ἐχθρικῶς πρὸς ἄλληλα διακείμενα, ἀλλὰ καὶ κατὰ βάσιν μὴ εὐσταθοῦντα. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως ἀποτελεῖ ὅλον καὶ ἀπαιτεῖ «ὁλικὴν» ψυχικὴν πνευματικὴν ζωὴν ἤτοι ἐνεργὸν πληρότητα ζωῆς ἐνισχυομένης ὑπὸ σκέψεων, ὥστε μόνον πρᾶξις καὶ θεωρία τις ὁλικὴ τῆς ζωῆς νὰ δύναται νὰ παράγῃ ἐσωτερικὴν ἐμπειρίαν καὶ ἐξ αὐτῆς βεβαιότητα. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ὁ «προσηλυτισμὸς» τῶν ἐθνικῶν ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ἀπετέλει τι μᾶλλον ἐπιτυχῶς ἀνταποκρινόμενον εἰς τὴν ψυχικὴν ἀνάγκην των. Ἡ μεγίστη δυσκολία τοῦ προσηλυτισμοῦ συνίστατο κυρίως εἰς τὴν ἀπαίτησιν τῆς «περιτομῆς» τῶν ἀνδρῶν, διότι ἡ τῆς ἐποχῆς μορφὴ ὁμαδικῆς ζωῆς περιλαμβάνουσα καὶ τὴν γυμνὴν ἐμφάνισιν τῶν ἀνδρῶν δὲν ἐπέτρεπε τὴν παρουσίαν αὐτῶν εἰς ἐμφανῆ κατάστασιν περιτομῆς. Πάντως ἡ στάσις τῶν προσηλύτων ἔναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ παρουσιάζετο μὲν ἐνέχουσα τὴν ἱκανοποίησιν τῆς ὁλότητος, δὲν ἀπετέλει ὅμως καὶ τὴν κατάστασιν, ἣν ἀπήτει ἡ τῶν ἐθνικῶν ψυχικὴ ἀνάπτυξις ὡς πρὸς τὰ ζητούμενα ἤτοι ὡς πρὸς τὰς «ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς των». Τοῦτο καθίσταται φανερὸν καὶ ἐκ τοῦ ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ «ἑλληνισταὶ» Ἰουδαῖοι δὲν ἱκανοποιοῦντο πλέον ἀπολύτως ἐκ τοῦ τρόπου τῆς κατανοήσεως καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου, οἷαν προέβαλλον οἱ Γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, οἱ ἑρμηνευταὶ καὶ οἱ φανατικοὶ ὀπαδοὶ τοῦ Νόμου καὶ τῶν προφητῶν. Τὴν κατάστασιν ταύτην τοῦ ἀνικανοποιήτου τῆς ψυχικῆς ἀνάγκης διατυποῦσι καὶ οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου· «Οὐαὶ ὑμῖν, Γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ὑποκριταί, ὅτι περιάγετε τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηρὰν ποιῆσαι ἕνα προσήλυτον, καὶ ὅταν γένηται, ποιεῖτε αὐτὸν υἱὸν γεέννης διπλότερον ὑμῶν» (Ματθ. κγ', 15). Οἱ δὲ προσήλυτοι φέροντες ἐν ἑαυτοῖς καὶ τὴν εὐρύτητα τῆς ψυχικῆς ζωῆς καὶ τὸ συναίσθημα τῆς «ἐθνικῆς» των καταγωγῆς ἀπετέλουν τὴν ἑστίαν γενέσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς «παγκοσμιότητος» τῆς ἐν τῷ ἀληθινῷ Θεῷ ζωῆς καὶ σωτηρίας ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ στενῶς «ἰουδαϊκὸν» φρόνημα τῶν Φαρισαίων τῆς Παλαιστίνης.

Γενικῶς λοιπὸν εἰπεῖν, ἡ μεταιχμαλωσιακὴ ἐποχὴ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πνευματικοῦ βίου, ἧς ἡ ἀρχὴ συμπίπτει ἢ ἔστω προηγεῖται ὀλίγον τῆς τῆς Ἀλεξανδρινῆς περιόδου ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ, χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῆς προσπαθείας εἰς κατανόησιν καὶ ἑρμηνείαν καὶ ἐφαρμογὴν τοῦ προφητικοῦ πνευματικοῦ βίου. Ὡς λόγος τῆς τοιαύτης προσπαθείας βιοῦται ἡ ἀνάγκη τῆς ἀποκαταστάσεως «δικαίου» ἤτοι συμφώνως τῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ διαθήκῃ τῶν πατέρων καὶ κατὰ τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ ἀτομικοῦ καὶ ὁμαδικοῦ ἐθνικοῦ βίου, ἵνα καὶ ὁ Θεὸς ἐπιστρέψῃ καὶ ἐπίδῃ ἐπὶ τὸν λαόν Του καὶ λύσῃ αὐτὸν τοῦ δεσμοῦ τῆς δουλείας εἰς τὰ ξένα ἔθνη ἀποκαθιστῶν τὴν βασιλείαν τοῦ Δαβὶδ διὰ τοῦ νέου «χριστοῦ» Αὐτοῦ, ἤτοι διὰ τοῦ «Μεσσίου» ὡς ἀπογόνου καὶ διαδόχου τοῦ Δαβίδ. Οὕτω θὰ ἐπέλθῃ καὶ ἐπὶ πάντα τὰ ἄλλα ἔθνη ἡ βασιλεία τοῦ Δαβίδ, διότι καὶ ταῦτα θὰ ὑποταχθῶσιν εἰς τὸν Νόμον τοῦ Κυρίου

καὶ θὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς Αὐτόν, ὥστε οὕτω νὰ πραγματωθῇ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ὡς βασιλεία τοῦ Ἰσραὴλ ἐπὶ γῆς. Ψυχικαὶ καταστάσεις πανανθρώπιναι καὶ στενῶς ἐθνικαὶ ἐναλλάσσονται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, οἱ δὲ ἄνθρωποι μεταπίπτουσιν ἀπὸ τῆς ἀτομικῆς ψυχικῆς ἀγωνίας εἰς τὴν «ἐθνικὴν» ἤτοι στενῶς ὁμαδικὴν ἀγωνίαν, καὶ τἀνάπαλιν. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν προπαρασκευὴν εἰς τὴν ψυχικῶς ἀπομαντευομένην διάθεσιν τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ὁμάδων, ὥστε νὰ γίνεται, καὶ δικαίως, λόγος περὶ καθολικῆς «ἀναμονῆς τοῦ πληρώματος» τῆς πνευματικῆς ἀποκαλύψεως. Διότι ἡ ἐπικοινωνία, ὡς εἴδομεν, τῶν διαφόρων ῥευμάτων, τῶν σχηματιζομένων ἐκ τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς κατανοήσεως καὶ οἰκειώσεως καὶ τῶν ἐκτὸς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἤτοι ἐν τῷ ἑλληνικῷ κυρίως περιβάλλοντι πνευματικοῦ βίου, καὶ τῶν ἐν αὐτῷ (τῷ Ἰουδαϊσμῷ) ζώντων ἀνθρώπων τῆς Ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς, παρήγαγε καὶ τῆς ψυχικῆς οὐσίας τῶν ἀνθρώπων διάπλασιν καὶ ἀνάπτυξιν πολυμερῆ καὶ ποικίλην, ἀλλὰ καὶ «ζητητικὴν» μείζονος καὶ πληρεστέρας πνευματικῆς ζωῆς. Δὲν παρουσιάζεται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην «νέα» τις τοῦ πνεύματος κατὰ τὴν οὐσίαν βίωσις, ἀλλὰ μόνον τῶν πρότερον κατὰ τὴν τῶν προγενεστέρων «προφητῶν» καὶ «σοφῶν» (καὶ «φιλοσόφων») ζωὴν τοῦ πνεύματος ἐμφανισθέντων ψυχικοπνευματικῶν στοιχείων οἰκείωσις καὶ βίωσις ὑπὸ πολλῶν καὶ κατὰ ποικιλωτάτας «συνθέσεις» ἀτομικῆς ὑποστάσεως, ὥστε νὰ παρουσιασθῶσι πολὺ ἐντονώτερον τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς οὐσίας καὶ ζωῆς καὶ αἱ τούτων σχέσεις πρὸς ἄλληλα, ὅσα δὲν εἶχον βιωθῆ καὶ προβληθῆ ὑπ᾽ ἐκείνων. Ἄλλαις λέξεσιν, ἡ ἐποχὴ αὕτη παρουσιάζει ἔντονον τὴν βίωσιν τοῦ «κενοῦ» τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὥστε καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπ᾽ αὐτοῦ καὶ τῆς ἐξ αὐτοῦ «ἀδημονίας καὶ δουλείας» ἤτοι ἡ ἀπολύτρωσις νὰ ἐπιζητῆται καὶ ἀναμένηται. Ἀκριβῶς τοῦτο διατυπώνει ὡς ἄριστα καὶ τὸ λεγόμενον ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς· «Πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως πάλαι ὁ Θεὸς λαλήσας τοῖς πατράσιν ἡμῶν ἐν τοῖς προφήταις ἐπ᾽ ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν τούτων ἐλάλησεν ἡμῖν ἐν υἱῷ κλπ.». Διότι ἡ προτέρα ἀποκάλυψις, ἥ τε ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ καὶ ἡ ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ, γενομένη «ἐν τοῖς προφήταις» (καὶ «ἐν τοῖς σοφοῖς») καὶ βιωθεῖσα ὑπὸ τῶν πολλῶν, ἀπετέλεσε τὴν ἀπαραίτητον προβαθμίδα, ἥτις πάλιν ἀπῄτει καὶ τὴν συνέχισιν καὶ ἀνάβασιν εἰς τὴν ἑπομένην βαθμίδα πνευματικῆς ἀποκαλύψεως εἰς ὁλοκλήρωσιν. Τότε ἐνεφανίσθη ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις (ἡ «ἐν Υἱῷ»), ἥτις πάλιν παρεδόθη εἰς τοὺς «μαθητάς», ἵνα βιωθεῖσα ὑπ᾽ αὐτῶν μεταδοθῇ καὶ διαδοθῇ εἰς τὸν πολὺν λαόν, ἢ ἀκριβέστερον, εἰς ὅλονὲν καὶ μείζονας ὁμάδας μέχρι τοῦ συνόλου τῆς ἀνθρωπότητος. Ἂς ἴδωμεν νῦν ἀκριβέστερον τὰ τῆς περαιτέρω ἐξελίξεως τῶν τοῦ πνεύματος μετὰ τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν.

§3. Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

α'. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἀνωτέρω ἐπεχειρήθη ὅπως παρασχεθῇ οἱονεὶ ὡς ὁ μίτος τῆς Ἀριάδνης ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ καὶ τῆς ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ πνευματικῆς ζωῆς ἤτοι τῆς τε φυσικῆς καὶ τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως τοῦ πνεύματος. Βάσις τῆς ἐκθέσεως ἐτέθη ἡ τῆς τῶν ὀλίγων καὶ ἡ τῆς τῶν πολλῶν ψυχῆς ἀνάπτυξις εἰς αἴσθησιν καὶ βίωσιν τῆς τοῦ πνεύματος φύσεως, τοῦ τε ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ Ἀπολύτου. Παρετηρήθη ἡ βαθμιαία πρόοδος εἰς τὴν αἴσθησιν τῆς πνευματικῆς οὐσίας ἔν τε τῷ κόσμῳ καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἡ βαθμιαία ἀντίστοιχος προσπάθεια εἰς ῥύθμισιν τῆς ζωῆς κατὰ τὴν τοῦ πνεύματος φύσιν, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἡ ἐκδήλωσις γνησίως πνευματικῆς φύσεως περιεχομένων ἀνθρωπίνου βίου ἤτοι πολιτισμοῦ. Διεπιστώθη ἡ ποικιλία καὶ τῶν τομέων τῆς ψυχικῆς ζωῆς, οἵτινες κατὰ μέρος ἐπραγματοῦντο καὶ ἐξεδηλοῦντο, καὶ ἡ ποικιλία τῶν μερικῶν «συνθέτων» ἀτομικῶν μορφῶν ψυχικῆς ζωῆς, αἵτινες παρουσιάζοντο κατὰ τὴν ἑκάστοτε μετὰ ταῦτα ἐπιχειρουμένην κατανόησιν καὶ ἐν τῷ καθ' ἕκαστον ἀτόμῳ ἢ τῇ ὁμάδι πραγμάτωσιν τῆς ὑπὸ τῶν ἐκλεκτῶν προηγουμένως βιωθείσης καὶ διὰ τῆς ἐκδηλώσεως προβληθείσης ψυχικῆς πνευματικῆς ζωῆς. Διεπιστώθη ἐπίσης καὶ ἡ διὰ τῆς ἐπικοινωνίας τῆς ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ καὶ ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ πνευματικῆς ζωῆς ἐπελθοῦσα ἀμοιβαία ἐπίδρασις ἤτοι ἀμοιβαῖος «ἐμπλουτισμὸς» εἰς τομεῖς καὶ μορφὰς ψυχικοῦ βίου, ὅστις προεκάλεσε καὶ τὴν αἴσθησιν τοῦ ὑπάρχοντος «κενοῦ», τοῦ ἀναμένοντος ἤτοι ἀπαιτοῦντος τὴν «πλήρωσιν». Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου δέον νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχήν μας περισσότερον, διότι ἐπ' αὐτοῦ στηρίζεται ἡ ἐμφάνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξ ἀντικειμένου, ἤτοι ἡ ἐκ μέρους τῆς Θείας προνοίας συντελεσθεῖσα τελείωσις τῆς ἀποκαλύψεως ἐν Χριστῷ, καὶ ἡ «ἑτοιμότης» ἢ «δεκτικότης» τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς ἔναντι τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως (Γαλ. δ', 4). Διότι ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω, ὅτι κατὰ τὴν πρὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θείου Λόγου περίοδον τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς ἐν τῷ χώρῳ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ζώσης ἀνθρωπότητος παρουσιάσθη τὸ φαινόμενον τῆς «ἀξιοποιήσεως», ὅπως λέγεται, ἤτοι τῆς γενομένης χρήσεως πάσης πτυχῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἥτις εἶχε πρότερον βιωθῇ καὶ ἐκδηλωθῇ ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ καὶ ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ. Ἡ χρῆσις («ἀξιοποίησις») ὅμως αὕτη, καὶ ὅταν ἐγίνετο «συνθετικῶς πλήρως» καὶ ὅταν ἐπραγματοῦτο «μερικῶς ἀναλυτικῶς» εἰς τὰ διάφορα ἄτομα τῆς ὁμάδος, παρουσίαζεν ἐμφανῶς τὴν «ἔλλειψιν» ἤτοι τὸ «κενὸν» εἰς ἀποτέλεσιν ζωῆς πνευματικῆς πλήρως ἱκανοποιητικῆς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς τοῦτο βιούμενον ἐντόνως ὑπὸ τῶν «ἐκλεκτῶν» προεβάλλετο εἰς τοὺς

πολλοὺς καὶ ἐδημιούργει τὴν συναισθηματικὴν κατάστασιν τῆς «ἐλαττωματικῆς» ζωῆς καὶ τῆς ζητήσεως τοῦ «νέου» καὶ τοῦ «πλήρους». Τὸ νέον τοῦτο ἤτοι τὸ συμπλήρωμα τῆς ἀποκαλύψεως παρεσχέθη διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θείου Λόγου, τ.ἔ. διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἐν προκειμένῳ προηγήθη ἡ «ἀποδοχὴ» τῆς προσφερθείσης διὰ τοῦ Χριστοῦ συμπληρωματικῆς ἀποκαλύψεως («οὐκ ἦλθον καταλῦσαι, ἀλλὰ πληρῶσαι» Ματθ. ε', 17) καὶ ἄρα τὸ κύριον στοιχεῖον ἢ ἔστω τὸ ἐν τῇ συνειδήσει περιεχόμενον, ὅπερ ἐντόνως ὑπὸ τῶν δεχομένων ἐβιοῦτο, ἦτο τὸ «καινόν» (Ἰωάν. ζ', 46), κατ' ἀνάγκην ἡ τοῦ ὅλου τῆς ἀποκαλύψεως βίωσις θὰ ἀπετέλει, καὶ ἀπετέλεσεν, φάσιν μεταγενεστέραν. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ἡ ἔκθεσις τῶν τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς ὅλου θὰ διακριθῇ εἰς δύο περιόδους, εἰς τὴν περίοδον τῆς ἐμφανίσεως ἤτοι τῶν ἀρχῶν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ εἰς τὴν περίοδον τῆς κατανοήσεως τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ βιώσεως τοῦ συνόλου τῆς πνευματικῆς ἀποκαλύψεως.

1. Ἡ περίοδος τῆς ἐμφανίσεως ἤτοι τῶν ἀρχῶν τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ τελείωσιν τῆς περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ περὶ τοῦ Ἀπολύτου πνεύματος γνώσεως καὶ περὶ τῆς μεταξὺ αὐτῶν σχέσεως. Διὰ τοῦ Χριστοῦ πληροφορεῖται ὁ ἄνθρωπος, ὅτι ὅσα περὶ τῆς ἀθανάτου οὐσίας του εἶχον τέως ἀποκαλυφθῆ δέον νὰ συμπληρωθῶσι διὰ τοῦ δυνατοῦ τῆς σωτηρίας του τῆς πραγματικῆς, ἥτις διὰ τῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ ἑνώσεώς του ἐπιτυγχάνεται.

Ἐν τῇ ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ ἀποκαλύψει παρείχετο ἡ προβαθμὶς τῆς «ἐξιλεώσεως» τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν παράβασιν τῶν ἐντολῶν του, τ.ἔ. ἐξελαμβάνετο καθαρῶς ἐξωτερικῶς ἡ πρᾶξις τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὑποχρέωσις ἔναντι τῆς θελήσεως τοῦ Πανισχύρου Θεοῦ καὶ ἄρα τὸ εἶδος καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν πράξεων ἀπετέλει ἱκανοποίησιν ἢ προσβολὴν τῆς «Ἐξουσίας» καὶ τοῦ «Μεγαλείου» τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ παρὰ τοῖς ἐν ἐξουσίᾳ ἀνθρώποις. Ἐν τῇ ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψει αἴρεται κυρίως κατ' οὐσίαν ἡ ἐξωτερικὴ ἀντίληψις περὶ τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἀποτελέσματος τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ στρέφεται πρὸς τὴν ἀληθῆ γνῶσιν, ὅτι τὸ εἶδος τῶν πράξεων ἀποτελεῖ καὶ τὸν παράγοντα τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης τῆς ψυχῆς ἀναπτύξεως, τ. ἔ. διαπλάσεως αὐτῆς. Ἡ γνῶσις αὕτη περὶ τῆς ψυχῆς καὶ ἡ αἴσθησις τῆς πνευματικῆς ψυχικῆς ὑποστάσεως ὡς «γιγνομένης», οὐχὶ δὲ ὡς «ἀμεταβλήτου» καὶ ἄρα ἁπλῶς ὡς τοιαύτης «πασχούσης» καλὰ ἢ κακὰ κατὰ τὴν τῶν ἐξωτερικῶς συντελεσθεισῶν πράξεων φύσιν, ἀποτελεῖ βασικὴν ἀλήθειαν ὡς πρὸς τὴν φύσιν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

Ἐκ τῆς ἀληθείας ταύτης προβάλλει ἢ ἔστω μετὰ τῆς ἀληθείας ταύτης

συνδέεται καὶ ἡ γνῶσις, ὅτι τὰς ἑαυτοῦ πράξεις ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὴν πτῶσιν ἤτοι μετὰ τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα δὲν δύναται πλέον νὰ ἐπιτυγχάνῃ μόνος (καὶ ἐὰν ἀκόμη θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ γνωρίζῃ ἢ καὶ ἀφοῦ τὰς ἐγνώρισε διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἀποκαλύψεως), ὥστε νὰ ἔχῃ ἀνάγκην τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παρασχεθησομένης βοηθείας. Ἡ βοήθεια αὕτη δὲν εἶναι βοήθεια εἰς ἐπιτυχίαν τῶν ἐπιγείων σκοπῶν καὶ ἐπιθυμιῶν τοῦ ἀνθρώπου (καὶ ὅταν τοιαύτη τις παρέχηται, πάλιν εἰς ἐπιτυχίαν τῆς ψυχικῆς ζωῆς κυρίως παρέχεται), ἀλλ᾽ εἰς «κατόρθωσιν» τῆς ὀρθῆς ζωῆς τῆς ψυχῆς ἤτοι εἰς «ἀποκατάστασιν» τῆς ἐσφαλμένως διαπλασθείσης ψυχῆς. Τοῦτο συντελεῖται διὰ τῆς «προσευχῆς εἰς τὸν Θεὸν» καὶ διὰ τῆς μετοχῆς εἰς τὰς «μυστηριακὰς τελετάς», καὶ δὴ μόνον διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς ἐπιτυγχανομένης μετὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἐν Αὐτῷ ἀποκαλύψεως καὶ τὴν λῆψιν τοῦ ἐν Αὐτῷ βαπτίσματος, τοῦ ἀποκαθιστῶντος τὴν ψυχὴν εἰς τὴν προγενεστέραν ἤτοι εἰς τὴν πρὸ τῆς Πτώσεως κατάστασιν. Ἡ ἀποκατάστασις γίνεται ὡς πρὸς τὴν τάξιν, ἀλλ᾽ οὐχὶ καὶ ὡς πρὸς τὴν «μονιμότητα»· διότι μετὰ τὸ βάπτισμα ἐνδέχεται νὰ κινηθῇ καὶ νὰ δράσῃ ἡ ψυχὴ «ἐσφαλμένως» καὶ νὰ μετασχηματισθῇ κακῶς· ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ μετὰ τὸ βάπτισμα κατάστασις εἶναι ἀσυγκρίτως καλλιτέρα οἱασδήποτε κατὰ τὴν ἐνταῦθα ζωὴν ἐκτὸς Χριστοῦ βιωσάσης ἢ βιούσης ψυχῆς ὁσονδήποτε «ὀρθῶς» καὶ ἂν βιώσῃ αὕτη καθ᾽ ἑαυτὴν (Ματθ. ια΄, 11).

Ἡ κατανόησις τῆς τοιαύτης τοῦ Κυρίου ἀποκαλύψεως δὲν ἦτο ἀπολύτως δυνατὴ ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ καὶ μόνῳ. Ἐν αὐτῷ ὑπῆρξε δυνατὴ μόνον ἡ περὶ τῆς «ἐξιλεώσεως» ἀλήθεια, ἥτις συνετελέσθη διὰ τοῦ Σταυρικοῦ θανάτου. Ἡ ἀλήθεια περὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ψυχῆς διὰ τῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ ἑνώσεως ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀποτελεῖ τι μὴ κατανοητὸν ἐντὸς τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, θὰ παρέμενεν δὲ ἀκατανόητον, ἐὰν δὲν παρείχετο ἡ ἐντὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ βίωσις τῆς ἀνάγκης τῆς «θεώσεως» ἢ τῆς «ἁπλώσεως» μετὰ τοῦ Θεοῦ. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ Θείου Λόγου θὰ παρέμενεν ἀκατανόητος παρεχομένη ὡς ἀλήθεια ἐντὸς τῆς Ἰουδαϊκῆς καὶ μόνον πνευματικῆς ἀτμοσφαίρας, ἐὰν δὲν παρουσιάζετο ἡ ἐσωτερικὴ βίωσις τῆς μετὰ τοῦ ἀνθρώπου ἑνώσεως τοῦ Θεοῦ εἰς ἐπαφὴν καὶ βοήθειαν αὐτοῦ ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου. Ἡ τῶν ἀνατολικῶν λεγομένων μυστηρίων ἐμφάνισις δὲν ἔφερε πρώτη τὰ στοιχεῖα ταῦτα, ἀλλ᾽ ἁπλῶς διὰ τῆς ἐπεκτάσεώς των συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ βιωθῇ ἐντονώτερον τὸ «ἀτελὲς» καὶ τὸ «ἀβέβαιον» τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ ἑνώσεως· εἰς τοῦτο ἤγαγε καὶ τὸ πολυάριθμον τῶν παρεχομένων μυστηρίων, ἀλλὰ κυριως συνετέλεσεν ἡ ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς «φιλοσοφικῆς σκέψεως» προκληθεῖσα διάσεισις τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς πεποιθήσεως τ.ἔ. τῆς ἀποδοχῆς τῶν ψευδῶν Θεῶν. Διότι ἐφ᾽ ὅσον τοιοῦτοι Θεοὶ εἶναι ἀνύπαρκτοι, κατ᾽ ἀνάγκην καὶ τὰ ἐπ᾽ ὀνόματί των «μυστήρια» εἶναι ψυχολογικῶς μόνον ἐπιδρῶντα, οὐχὶ δὲ καὶ πραγματικῶς ἐπιφέροντα εἰς τὴν ψυχὴν μεταβολήν τινα ἔξωθεν προκα-

λουμένην. Οὕτω ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν μυστηρίων ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς «φιλοσοφικῆς» σκέψεως παρουσιάζετο νέον «κενὸν» ἐντὸς τῆς ψυχῆς, ὥστε καὶ τούτου ἡ πλήρωσις νὰ γίνῃ κατανοητὴ καὶ ἀποδεκτὴ ὑπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἡ τῆς «ἐξιλεώσεως» τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ βίωσις καὶ ἡ τῆς «τοῦ Θεοῦ ἐνανθρωπήσεως» τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀποτελοῦσι τὰ δύο πρότερα εἰς ἀποδοχὴν καὶ τῆς «ἀγάπης» ὡς τῆς τοῦ Θεοῦ σχέσεως πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἤτοι πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχήν. Διότι ἡ «κένωσις» (Φιλιπ. β', 7 ἑξ.) τῆς Θείας Ὑποστάσεως διὰ τῆς εἰς τὸ ἀνθρώπινον ἐνοικήσεως δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῇ παρὰ μόνον ἐξ ὑπερβαλλούσης ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον, ὅπερ ἔπασχεν καὶ ἔδει νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς κακοπαθείας. Ἡ ἀγάπη αὕτη καθίσταται φανερὰ εἰς τὸ μέγεθός της, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ κακοπάθησις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς εἶχεν ὡς αἴτιον αὐτὸν τοῦτον τὸν ἄνθρωπον, αἱ δὲ πρὸς σωτηρίαν ἑαυτοῦ προσπάθειαι ἦσαν ὀλίγαι, ἀφοῦ καὶ τὸν δοθέντα ἐξ ἀποκαλύψεως κανόνα (τῆς τε «φυσικῆς» καὶ τῆς «ὑπερφυσικῆς») δὲν ἐτήρει ὥστε νὰ εἶναι «δίκαιος» καὶ ἄρα νὰ ἀξίζῃ πως τὴν χάριν αὐτοῦ θυσίαν· διὰ τοῦτο «ἔτι ἁμαρτωλῶν ὄντων ἡμῶν Χριστὸς ὑπὲρ ἡμῶν ἀπέθανεν» (Ρωμ. ε',6 - 8).

Κατὰ ταῦτα ἡ πρὸς τὸν Θεὸν σχέσις τοῦ ἀνθρώπου μεταβάλλεται ἐν τῇ νέᾳ ἀποκαλύψει ἤτοι ἐν τῇ διὰ Χριστοῦ συντελουμένῃ ὁλοκληρώσει τῆς περὶ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἀληθείας, ἀντὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς καὶ τῆς τοῦ «φόβου» πρὸς τὸν Θεὸν σχέσεως προβάλλεται ἡ πρὸς Αὐτὸν ἀγάπη· παρουσιάζεται ἡ ἀγάπη τοῦ «ἀγαπῶντος Πατρός», τοῦ διδόντος τὴν ἑαυτοῦ ἀγάπην πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐμφανίζηται πλέον ὡς «εὐγνωμονῶν» καὶ «ἀνταποδίδων» τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπην, καὶ ὄχι τοὐναντίον. Εἶναι γνωστὴ σήμερον ἡ ἐξ ἀπόψεως πηγῆς καὶ οὐσίας καὶ ῥοπῆς διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἀγάπης τῶν γονέων πρὸς τὰ τέκνα καὶ τῆς τῶν τέκνων πρὸς τοὺς γονεῖς· διότι οἱ μὲν γονεῖς ἀγαπῶσι τὰ τέκνα των ἀσχέτως ἀπὸ πάσης ἀνταποδόσεως τῆς ἀγάπης ὑπὸ τῶν τέκνων, ἐνῷ τὰ τέκνα κατ' ἀρχὰς μὲν «ἀνταποδίδουσιν» μετὰ τῆς «ὑπακοῆς» (τ. ἔ. μετὰ «φόβου» τινός), ἔπειτα δὲ μετὰ τῆς ἀνυπακοῆς των ὑπάρχει καὶ ἡ ἠλαττωμένη ἀγάπη, ἥτις τέλος στρέφεται πλέον πρὸς τὸν «σύντροφον» τῆς οἰκογενείας, ἵνα μὲ τὴν σειράν της στραφῇ καὶ αὕτη (ἡ ἀγάπη των) πρὸς τὰ αὐτῶν τέκνα. Ἡ τῆς «ἀπολυτρώσεως» δηλαδὴ ἀλήθεια προβάλλεται ὡς πηγὴ καὶ τῆς ἀληθείας περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἐξ ἧς ὡς φυσικὸν ἐπακόλουθον ὑπάρχει καὶ ἡ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς Αὐτὸν σχέσις· διότι ἄνευ τῆς διδούσης ἀγάπης τοῦ Πατρὸς δὲν θὰ ἦτο κἂν νοητὴ ἢ δυνατὴ ἡ χάριν τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀνθρώπου ἐνανθρώπησις καὶ ὁ θάνατος τοῦ Θείου Λόγου.

Μετὰ τῆς περὶ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀληθείας συνδέεται καὶ ἡ ἀλήθεια περὶ τῆς ἀνάγκης καὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς σωτηρίας παντὸς τοῦ ἀν-

θρωπίνου γένους, ἤτοι ἀσχέτως ἀπὸ φυλῆς καὶ κοινωνικῆς καταστάσεως (Α΄ Κορ. ιβ΄, 13. Γαλ. γ΄, 28). Πάντες κατάγονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ πατρὸς καὶ ἄρα εἶναι ἀδελφοί, ἡ δὲ διαφορὰ καὶ κατὰ ἔθνη καὶ κατὰ κοινωνικοοικονομικὴν σχέσιν καὶ κατάστασιν ἀποτελεῖ μεταγενέστερον φαινόμενον, τὸ ὁποῖον κυρίως εἰπεῖν εἶναι τῆς «ἁμαρτίας» ἀπότοκον· ἀλλ᾽ ἀκριβῶς ἡ ἁμαρτία προελθοῦσα ἐκ τῆς ἐσφαλμένης γνώσεως καὶ βιώσεως τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ ἀποβάλλεται νῦν διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ὥστε νὰ πρέπῃ μετ᾽ αὐτῆς νὰ ἀποβληθῶσι καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἀποτελέσματα. Οἱ Ἰουδαῖοι ἀνέμενον τὴν «ἐθνικήν» των σωτηρίαν ὑπὸ τοῦ «Χριστοῦ» (τοῦ «Μεσσίου») των ἀπογόνου Δαβίδ, ἥτις ὅμως θὰ ἐπραγματοῦτο διὰ τῆς «ἐπιστροφῆς» εἰς τὸν νόμον τοῦ Μωϋσέως, τὸν συνεχῶς παραβαινόμενον καὶ διὰ τοῦτο ἐπιφέροντα τὴν δουλείαν τοῦ Ἰσραήλ. Οἱ «ἐθνικοὶ» ἀνεζήτουν τὴν τῆς ψυχῆς των ἐνίσχυσιν εἰς ἀποκατάστασιν τῆς ἐσωτερικῆς των ἠρεμίας, κατέφευγον δὲ καὶ εἰς τὸν «Μωσαϊκὸν» καὶ εἰς οἱονδήποτε «νόμον» ἤτοι ἀσχέτως πρὸς τὴν φυλετικὴν καταγωγήν του ἢ ἐμφάνισιν. Ἤδη διὰ τῆς «κοσμοκρατορίας» τῆς πολιτικῆς καὶ διὰ τῆς «κοινῆς» τύχης εἶχε γίνει ἐμπειρικῶς συνειδητὴ ἡ ἀνυπαρξία διαφορᾶς κατὰ φύσιν μεταξὺ τῶν διαφόρων φυλῶν καὶ ἐθνῶν· ἐπίσης ἐβιοῦτο καὶ ἡ μεταξὺ τῶν τῆς δουλείας ἀνθρώπων καὶ τῶν ἐλευθέρων ὁμοιότης, ἀφοῦ καθημερινῶς παρουσιάζετο ἡ μεταλλαγὴ τῆς καταστάσεως οὐ μόνον διὰ τῆς «ἀπελευθερώσεως» τῶν δούλων, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς «ὑποδουλώσεως» τῶν ἐλευθέρων (διὰ τῶν «αἰχμαλωσιῶν» καὶ διὰ τῶν «οἰκονομικῶν» χρεῶν κλπ.). Διὰ τοῦτο ἡ στροφὴ τῆς προσοχῆς τῶν ἀνθρώπων ἐγένετο πλέον πρὸς τὸ «ἐσωτερικὸν» τοῦ ἀτόμου ἤτοι πρὸς τὴν τῆς ψυχῆς του φύσιν καὶ «ἕξιν» ἤτοι κατάστασιν, ὥστε ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ψυχικοπνευματικῶν γνωρισμάτων νὰ συντελῆται πλέον καὶ ἡ τῶν ἀνθρώπων «ἐκτίμησις» καὶ «διαβάθμισις». Ἡ τοῦ «πεπαιδευμένου» καὶ τοῦ «ἀπαιδεύτου» (καὶ ἡ τοῦ «φιλοσόφου» καὶ τοῦ ἀσόφου) διάκρισις ἀποτελεῖ ἐκτιμήσεως κατ᾽ ἀξίαν διάκρισιν καὶ δεῖγμα ἀδιαφορίας πρὸς τὴν «καταγωγὴν» καὶ τὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ θέσιν τοῦ ἀτόμου. Μετὰ τῆς διακρίσεως δὲ ταύτης συνδέεται καὶ ἡ τῆς ψυχῆς «ἐνάρετος» ἢ «μὴ ἐνάρετος» κατάστασις, ἡ ἀντιστοιχοῦσα κατ᾽ ἀρχὴν καὶ κατ᾽ οὐσίαν πρὸς τὴν διάκρισιν μεταξὺ «δικαίου» καὶ «ἀδίκου» (καὶ μεταξὺ «εὐσεβοῦς» καὶ «ἀσεβοῦς» ἢ «ἁμαρτωλοῦ») τῆς ἑβραϊκῆς ὀνοματολογίας.

Ὁπωσδήποτε ἡ ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ φανέρωσις τῆς ἀληθείας περὶ τῆς φύσει ταυτότητος μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων εὗρε προπαρασκευὴν ἀρκοῦσαν, ὥστε καὶ ἡ ἔλευσις τοῦ Σωτῆρος Θεοῦ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ὑπὸ πάντων ἔστω καὶ ἂν εἶχε συντελεσθῆ ἐν Παλαιστίνῃ καὶ ἐν τῷ Ἰουδαϊκῷ ἔθνει. Ἐπίσης καὶ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων κατανόησις τῆς παγκοσμιότητος τοῦ «Μεσσίου» δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἄνευ τῆς προηγηθείσης βιώσεως τῆς ὁμαδικῆς τύχης τῶν ἐν τοῖς ὁρίοις τοῦ «παγκοσμίου» κράτους τῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων καὶ τῆς

ὁμοιότητος τῆς «ἁμαρτωλῆς» καταστάσεως μεταξὺ Ἑβραίων καὶ «Ἐθνικῶν», ἐξ ἧς βιώσεως ἐξεπήγασεν, ὡς εἴδομεν, καὶ ἡ «προσηλυτιστικὴ δρᾶσις» τῶν Ἰουδαίων· διότι ὁ προσηλυτισμὸς ἐνεῖχε τὴν ἀναγνώρισιν, ὅτι ὄχι ἡ «βιολογικὴ καταγωγή», ἀλλὰ ἡ «ψυχικὴ πνευματικὴ οὐσία» ἀποτελεῖ τὸ οὐσιῶδες τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε καὶ τῶν «ἐθνικῶν» ἡ σωτηρία ἐκ τῆς ἁμαρτίας καὶ ἐνδεδειγμένη νὰ ἦτο καὶ δυνατὴ ἐξ ἴσου ὅπως καὶ τῶν ἐκ καταγωγῆς Ἑβραίων. Τὸ ὅτι ἀνεμιγνύετο καὶ τὸ στενῶς ἐθνικὸν φυλετικὸν στοιχεῖον δὲν παραβλάπτει τὰ πράγματα κατ᾽ οὐσίαν, ἀφοῦ ἁπλῶς τὸ ἑβραϊκὸν ἐγίνετο ἡ γέφυρα μεταβάσεως ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ «ἐκτὸς τῆς διαθήκης ἐθνικοῦ» εἰς τὴν «ἐν τῇ διαθήκῃ» ὁμάδα, τὸν Ἰσραήλ. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἐβιώθη κατόπιν ἡ νέα ὁμάς, ἡ ἐν Χριστῷ ὁμάς, ὡς ὁ «Νέος Ἰσραὴλ» ἤτοι ὡς ἐκ τοῦ παλαιοῦ προελθοῦσα γνησία ὁμὰς τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ «καινῆς «διαθήκης, τῆς συναφθείσης μεταξὺ μὲν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἀλλὰ πρῶτον μὲν διὰ Χριστοῦ καὶ ὄχι διὰ τοῦ Μωϋσέως, δεύτερον δὲ καὶ παντὸς ἀνθρώπου καὶ ὄχι μόνον τῶν Ἑβραίων.

Συμφώνως πρὸςτὰς ἀνωτέρω θεμελιώδεις ἀληθείας περὶ τῆς φύσεως τοῦ Ἀπολύτου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ τῆς μεταξύ των σχέσεως παρουσίασεν ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις καὶ τὰς σχέσεις τῆς ἀτομικῆς ἑκάστου ψυχῆς πρὸς ἑαυτὴν καὶ πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ «πλησίον» ἐν τῇ ἐννοίᾳ παντὸς ἀνθρώπου καὶ οὐχὶ μόνου τοῦ μέλους τῆς ἐθνικῆς ἢ ἄλλης τινὸς ὁμάδος ὁμοφρόνων. Ὡς κυρία σχέσις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ὁρίζεται ἡ τοῦ «ἀδελφοῦ» ἤτοι τοῦ ὁμοειδοῦς, ἀφοῦ πᾶς ἄνθρωπος εἶναι υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ πατρὸς ἀγάπη ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν διάθεσιν τοῦ Ἀπολύτου πνεύματος πρὸς ἅπαντα τὰ ἀνθρώπινα πνεύματα. Διότι διὰ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἐναθρωπήσαντος Θείου Λόγου, ἐλάβομεν ἅπαντες οἱ ἄνθρωποι τὴν «υἱοθεσίαν», πάντες ἄρα καὶ μεταξύ μας οἱ ἄνθρωποι εἴμεθα «ἀδελφοὶ» καὶ ἕκαστος οὐ μόνον ἑαυτόν, ἀλλὰ καὶ πάντας τοὺς ἄλλους βλέπει ὡς «ἀδελφοὺ. τοῦ Χριστοῦ» (Πρβλ. Γαλ. γ', 26 κ. ἑξ. καὶ Ἐφεσ. α', 5. πρβλ. καὶ Ἑβρ. β'. 11) καὶ ἀγαπᾷ.

Ἐκ τῆς πρώτης ταύτης ἀληθείας ἐκπηγάζει πᾶσα περαιτέρω λεπτομέρεια τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἐντὸς τῆς κοινωνίας. Τοῦ ἐπιγείου βίου ἡ διάνυσις καθορίζεται ὑπὸ τῆς διατηρήσεως τῆς «υἱοθεσίας», τ.ἔ. τῆς κατὰ Χριστὸν ζωῆς, ἥτις ἀποτελεῖ καὶ τὴν βεβαίαν προϋπόθεσιν τῆς μετὰ θάνατον ὑγιοῦς τῆς ψυχῆς ζωῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ, τῆς καλουμένης «παράδεισος» εἰς ἀνάληψιν τῆς πρώτης καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, τῆς πρὸ τῆς πτώσεως εἰς τὴν ἁμαρτίαν. Ἐντεῦθεν καθορίζεται καὶ τὸ νόημα ἤτοι ὁ σκοπὸς τῆς καθόλου φύσεως ἤτοι τοῦ σύμπαντος ὡς τόπου καὶ ὅρου ἀναπτύξεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς βοηθουμένης ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ παρουσίας ἐν τῇ ὁμάδι τῶν εἰς αὐτὸν βαπτισθέντων καὶ ἀναγεννηθέντων καὶ ἄρα δεκτικῶν τῆς «ἀντιλήψεως τοῦ Θεοῦ» γενομένων εἰς σωτηρίαν,

Διότι τοιοῦτόν τι ἀποτελεῖ ἡ «ἐκκλησία» τοῦ Χριστοῦ· αὕτη ἀποτελεῖ ὁμάδα καὶ ὀργάνωσιν τῶν ἐπὶ γῆς εἰς Χριστὸν «ἀναγεννηθέντων» (πρβλ. Ἰωάν. γ΄, 3), ἐν ᾗ καὶ δι᾽ ἧς κατορθοῦται ἡ τῶν ἀνθρώπων ἐν τῇ διαδοχῇ τῶν γενεῶν «ἀναγέννησις» καὶ «σωτηρία», ἐὰν καὶ ἐφ᾽ ὅσον βεβαίως «θέλωσιν», ἤτοι ἐὰν δεχθῶσι τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν καὶ ἀποδεχθῶσι τὰ δι᾽ αὐτῆς ἀποκαλυφθέντα ἀληθῆ περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ Ἀπολύτου πνεύματος καὶ τῆς μεταξύ των σχέσεως καὶ ἀναδεχθῶσιν τὴν ἔργῳ ἤτοι πράξει συμμόρφωσιν πρὸς αὐτά.

Εἶναι εὐνόητον, ὅτι καὶ ταῦτα τὰ νέα ἀποκαλυφθέντα ἐν Χριστῷ καὶ διὰ Χριστοῦ περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ περὶ τοῦ Θεοῦ, ἀποτελοῦντα ὡς ἐλέχθη «συμπλήρωμα» τῆς καθόλου ἀποκαλύψεως καὶ τελικὴν φάσιν ἢ βαθμίδα ὁλοκλήρου τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀποκαλύψεως, ἐβιώθησαν μὲν ὑπὸ τῶν ὀλίγων τῆς χρονικῆς ἐκείνης περιόδου (τῆς ἐπιγείου ἐμφανίσεως τοῦ Θείου Λόγου), ἔπρεπεν ὅμως βαθμηδὸν καὶ κατ᾽ ὀλίγον νὰ συνδεθῶσι μετὰ τῶν προηγουμένων στοιχείων καὶ μορφῶν τῆς ἀποκαλύψεως εἰς ἀποτέλεσιν τῆς ἑνιαίας ὡλοκληρωμένης μορφῆς ἀνθρωπίνου πνευματικοῦ βίου, οἷος προεβάλλετο καὶ ἀπῃτεῖτο ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἐκ κατασκευῆς, τ.ἔ. ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα καὶ πρὸς τὰς ὁμοειδεῖς αὐτῇ ἄλλας ἀνθρωπίνας ψυχάς. Οὕτω μεταβαίνομεν ἐπὶ τὴν ἔκθεσιν τῆς δευτέρας περιόδου τοῦ χριστιανισμοῦ, τ. ἔ. τῆς περιόδου τῆς κατανοήσεως τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς βιώσεως τοῦ συνόλου τῆς ἀποκαλύψεως.

2. Ἡ περίοδος τῆς «κατανοήσεως» τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ τῆς «μετὰ κατανοήσεως βιώσεως» τῆς συνόλου ἀποκαλύψεως.

Ἡ ἐν Χριστῷ καὶ διὰ Χριστοῦ ἀποκάλυψις παρουσιάζει δυσχερείας κατανοήσεως καὶ διατυπώσεως ὑπὸ τῶν συγχρόνων Αὐτῷ. Τὰ πρόσωπα καὶ τοῦ εὐρέος περιβάλλοντος καὶ τοῦ στενοῦ (οἱ μαθηταὶ καὶ οἱ περισσότερον ἀκολουθοῦντες Αὐτῷ) δὲν παρουσιάζουν τὴν μεγάλην ἐκείνην κατανόησιν τῶν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἀποκαλυπτομένων ἑκάστοτε ἀληθειῶν, ἣν ἴσως θὰ ἀνέμενέ τις· τοὐναντίον μάλιστα, ἐμφανίζονται ἔχοντα εἶδός τι «γεηρότητος», ἤτοι προσκολλήσεως εἰς τὰ ὁρατὰ ἐπίγεια καὶ ἐξαρτήσεως μεγάλης ἐξ αὐτῶν, ἥτις τὰ μάλιστα συνεσκότιζεν ἐν αὐτοῖς τὸ πνευματικὸν νόημα τῶν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ λεγομένων καὶ πραττομένων, ὥστε νὰ παραμένουν μόνον τὰ ὑλικὰ στοιχεῖα τῶν κοινῶν ἐπιγείων συμβόλων καὶ φαινομένων κατανοητά, νὰ συγχέηται δὲ ἡ τούτων φύσις μετὰ τῆς τῶν πνευματικῶν. Ὁ Κύριος μνημονεύει τοὺς προφήτας καὶ χρησιμοποιεῖ παραβολὰς εἰς φανερωτέραν ὑποδήλωσιν τῶν ἀποκαλυπτομένων πνευματικῶν, ἀλλὰ καὶ ταῦτα εἰς ὀλίγον ὠφέλουν τότε

διότι «ἦν αὐτοῖς ἡ καρδία πεπωρωμένη» καὶ «οὐκ ἠδύναντο συνιέναι» ὡς «ὀφθαλμοὺς ἔχοντες καὶ μὴ βλέποντες καὶ ὦτα ἔχοντες καὶ μὴ ἀκούοντες»· μόλις μετὰ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος, ἢ ἀκριβέστερον εἰπεῖν, μετὰ τὴν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς ἐπιφοίτησιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἔλαβον τὸ «χάρισμα» τοῦ «συνιέναι τὰς Γραφὰς» καὶ ἄρα νὰ κατανοήσωσι τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν (πρβλ. Λουκ. ιη',34. κδ',45. Ἰωάν. ζ',26ἑξ. η',27ἑξ. 33ἑξ. καὶ ἄ.ἀ.).

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἡ κατανόησις καὶ ἡ βίωσις τῆς ἀποκαλύψεως, τῆς ἐν Χριστῷ, συνετελέσθη μετὰ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου. Πρὸς τούτοις ὅμως καὶ ἡ πρὸ Χριστοῦ ἀποκάλυψις μόνον μετὰ Χριστὸν καὶ δὴ μετὰ τὴν Ἀνάστασιν καὶ τὴν Πεντηκοστὴν κατέστη δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ ἀκριβῶς καὶ νὰ βιωθῇ, διότι μετ' αὐτὴν ἐδόθη ἡ «χάρις» τοῦ «συνιέναι τὰς Γραφὰς» ἤτοι τὰ πρὸ Χριστοῦ βιωθέντα καὶ προβληθέντα στοιχεῖα τοῦ ἀνθρωπίνου πνευματικοῦ βίου. Ἐπίσης εἶναι φανερόν, ὅτι μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν ἡ «παράδοσις» καὶ ἡ «διάδοσις» τῆς ἀποκαλύψεως θὰ συνήντα, ὅπως καὶ συνήντησε, πολλὰς δυσχερείας «κατανοήσεως» καὶ «βιώσεως», ἤτοι «ἀποδοχῆς», ἀλλὰ καὶ «ἀντιδράσεις», αἵτινες θὰ εἶχον πηγὴν τὴν τέως τῶν ἀνθρώπων γεηρότατα φρονήματος καὶ ἀτέλειαν πνευματικῆς ζωῆς [1].

Ἡ «κατανόησις» καὶ ἡ «βίωσις» τῆς ἐν Χριστῷ καὶ τῆς πρὸ Χριστοῦ διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως συνετελέσθη ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (πρβλ. Ἰωάν, ιδ',16 ἑξ. 26.ιε',26 ἑξ. ιστ',7 ἑξ.) ἐντὸς τῆς ὁμάδος, ἤτοι ἐντὸς τῆς «ἐκκλησίας», τὴν ὁποίαν συνεκρότησεν ὁ Κύριος δοὺς καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἀναπτύξεως διὰ τῆς ἀφομοιώσεως καὶ τῶν ἄλλων, ἤτοι διὰ τῆς καὶ εἰς τοὺς ἐκτὸς αὐτῆς «μεταδόσεως» τῶν ἀποκαλυφθεισῶν

---

[1] Τῆς ἀντιδράσεως ἔχομεν τότε καὶ ἑξῆς δύο μορφὰς ἐκδηλώσεως, τὴν ἐσωτερικὴν «ψυχικὴν ἄπωσιν» τῆς ἀποκαλυφθείσης ἀληθείας καὶ τὴν ἐξωτερικὴν καταπολέμησιν αὐτῆς. Τῆς καταπολεμήσεως ἐξ ἔχθρας καὶ μίσους ἔχομεν πάλιν «λόγοις» καὶ «ἔργοις» μορφάς, τῶν ὁποίων αἱ μὲν ἐπιδιώκουν τὴν μὴ ὑποδοχὴν ἢ καὶ ἔξωσιν τῆς ἀποκαλύψεως ἐκ τῆς συνειδήσεως τῶν ἀνθρώπων, αἱ δὲ κατατείνουν εἰς τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ φορέως καὶ μεταδότου τῆς ἀποκαλύψεως. Τὰ «βασανιστήρια» καὶ πάντα τὰ ἐπὶ τοῦ σώματος ἐξαναγκαστικα μέσα ἀποβλέπουν μὲν εἰς τὸ πρῶτον, τ.ἔ. τὴν ἔξωσιν τῆς ἀποκαλύψεως ἐκ τῆς ψυχικῆς ζωῆς τοῦ βασανιζομένου, ἄγουσιν ὅμως ἐν τέλει καὶ εἰς ἐξαφάνισιν ὁλοκληρωτικὴν τοῦ φορέως, ἤτοι εἰς τὸ «μαρτύριον», ἐὰν δὲν ἀρκέσῃ ἡ «ὁμολογία»· διότι κατὰ τοὺς «διωγμοὺς» ἐμφανίζονται αἱ τρεῖς κατηγορίαι ἐκ τῶν «ὀπαδῶν» τῆς ἀποκαλύψεως, οἱ «πεπτωκότες», οἵτινες ἔχουσι τὴν ἐπίγειον ζωὴν μᾶλλον ὡς ἀνωτέραν τῆς οὐρανίας (τὴν ὑλικήν των ὑπόστασιν βιοῦντες ὡς ἀνωτέρας ἀξίας οὖσαν τῆς ψυχικῆς πνευματικῆς), οἱ «ὁμολογηταί», οἵτινες εἰς οὐδὲν λογίζονται τὰ ἐκ τοῦ σώματος ἄλγη ἔναντι τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ ἄλγους ἐκ τῆς ἀπειλουμένης ἀποσπάσεως τῆς ψυχῆς των ἀπὸ τοῦ Ἀπολύτου Πνεύματος ἐν τῷ πληρότητι βιώσεως ἐν Χριστῷ, καὶ οἱ «μάρτυρες», οἵτινες μετὰ τῶν ὁμολογητῶν παρέδωκαν ὁλόκληρον τὴν ζωὴν ὡς θυσίαν εἰς τὴν ψυχικὴν πνευματικήν των γνησίαν ζωήν.

πνευματικῶν ἀληθειῶν (Ματθ. κη',19 ἑξ. Πράξ. α',8). Πρὸς τούτοις ὅμως ἡ ὁμὰς αὕτη ἔσχεν ὡς καθῆκον τῆς ὁλοκληρωτικὴν τῆς ἀποκαλύψεως «ἀναβίωσιν» διὰ τῆς κατανοήσεως συμπάσης τῆς ἄχρι πρὸ Χριστοῦ καὶ τῆς ἐν Χριστῷ γενομένης ἀποκαλύψεως, ὥστε νὰ ἀποτελεσθῇ ὁλοκληρωτικὴ καθαρὰ καὶ γνησία τῆς ἀποκαλύψεως ἐγκόσμιος μορφὴ παραστάσεως διὰ τῆς ἐκδηλώσεως τῶν καθαρῶς καὶ γνησίως ἐν τῇ ὁμάδι «ἀναβιωθέντων» στοιχείων τῆς ἀποκαλύψεως. Διότι πάντα τὰ πρὸ Χριστοῦ παρουσιάζοντο ἀναμεμιγμένα μετὰ τῶν «ἀτελῶν» ἢ «γεηρῶν» στοιχείων, ὥστε καὶ ἡ ὁλικὴ ἀπὸ τοῦ συνόλου κατανόησις καὶ βίωσίς των νὰ ἀποτελῇ δυσχερὲς ἐγχείρημα καὶ ἐγκλεῖον πολλοὺς τοὺς κινδύνους «παρανοήσεως» καὶ ἄρα καὶ «παραχαράξεως» τῆς ἀξίας του ἤτοι τῆς πνευματικῆς οὐσίας. Ἡ διάκρισις δηλαδὴ τοῦ «αἰωνίου», ἤτοι τοῦ ὄντως πνευματικοῦ, ἀπὸ τοῦ «προσκαίρου», ἤτοι τοῦ ἐξελικτικὴν καὶ ὑπηρετικὴν ἱστορικὴν ἢ ἐγκόσμιον ἀξίαν ἔχοντος, συντελεῖται μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν διὰ μέσου τῶν γενεῶν ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῶν ἡγετῶν, ἤτοι τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν τούτων διαδόχων. Ἡ καθοδήγησις αὕτη δὲν σημαίνει καὶ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ἔργου ὑπὸ μόνων τῶν διαδόχων τῶν ἀποστόλων (τῶν «ἐπισκόπων»)· τοῦτο σημαίνει ἁπλῶς, ὅτι ἡ «καθοδήγησις» καὶ ὁ «ἔλεγχος» τῶν ἐπιτελουμένων ἀνῆκεν εἰς τοὺς τῶν ἀποστόλων διαδόχους, ὥστε τὸ ἐντὸς τῆς ὁμάδος (τῆς «ἐκκλησίας») ἐμφανιζόμενον νὰ παραμένῃ ὡς γνήσιον καὶ ἀκραιφνὲς στοιχεῖον τῆς ἀποκαλύψεως, νὰ ἀποβάλληται δὲ ἐξ αὐτῆς πᾶν τὸ παρέμβλητον ἢ ὀθνεῖον.

Ἡ κατανόησις καὶ ἐφαρμογὴ τῆς ἀποκαλύψεως συνετελέσθη διὰ τῆς «μελέτης» καὶ «ἀσκήσεως» ἐντὸς τῆς ὁμάδος ἐν συνεχείᾳ καὶ διὰ μέσου πολλῶν γενεῶν. Διότι ἡ κατ' ἀρχὴν ἀποδοχὴ ἀληθείας τινός, καὶ μάλιστα ἀληθείας γενικῆς καὶ θεμελιώδους, δὲν ἀποτελεῖ καὶ ἐνεργὸν ἀποδοχὴν ὁλοκλήρου τῆς σειρᾶς τῶν ἀληθειῶν, τῶν ἐξ αὐτῆς καὶ κατ' αὐτὴν προβαλλομένων ἢ προβλητέων· ἡ κατανόησίς της δηλαδὴ μέχρι τῶν λεπτομερειῶν, τ.ἔ. συμπεριλαμβανομένης πάσης ἐννοίας (ἀληθείας) καὶ παντὸς πράγματος ἀνηκόντων εἰς αὐτὴν εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως, ἀποβαίνει δυσχερὴς καὶ μακρὰ οὐ μόνον ὑπὸ τῶν πολλῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ὀλίγων καὶ εἰδικῶς περὶ τὰ οἰκεῖα πράγματα ἀσχολουμένων· διότι πλὴν ἄλλων καὶ τῶν τῆς ἐπιγείου ζωῆς ἡ ποικιλία συνδυασμῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμφανισθῇ ὄχι μόνον ἀμέσως καὶ ἐν τῷ συνόλῳ, ἀλλ' οὔτε καὶ ἐν μιᾷ τινι γενεᾷ, ἀλλ' ἀπαιτεῖ πολλὰς γενεὰς καὶ πολλὴν πεῖραν τῆς ζωῆς. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς παρουσιάζεται σειρὰ γενεῶν «κατανοήσεως» καὶ «βιώσεως» τῆς ἐν Χριστῷ καὶ τῆς πρὸ Χριστοῦ ἀποκαλύψεως, ἀφοῦ δὲν πρόκειται περὶ μιᾶς τινος ἀληθείας περιωρισμένης περιοχῆς, ἀλλὰ περὶ τῆς καθολικῆς ἀληθείας, τῆς περιλαμβανούσης ὁλόκληρον τὸν πνευματικὸν βίον ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῆς ἐπιγείου ζωῆς.

Ἐὰν ἐγκύψῃ τις εἰς τὸ ὅλον μετὰ Χριστὸν γίγνεσθαι τῆς κατανοήσεως καὶ ἐφαρμογῆς καὶ ἐκδηλώσεως τῆς ἀποκαλύψεως κατὰ Χριστόν, θὰ παρατη-

ρήση, ὅτι οἱ πρῶτοι μεταλαβόντες καὶ περαιτέρω «παραδόντες» τὴν ἀλήθειαν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως (τοῦ «εὐαγγελίου») δὲν ἦσαν «εἰδικοί», τ.ἔ. ἄνθρωποι καταβαλόντες εἰδικῶς προσπαθείας εἰς «θεωρητικὴν» διὰ τῆς σκέψεως ἀπόκτησιν ἀληθειῶν περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ θείου πνεύματος· οὗτοι ἦσαν ἄνθρωποι «ἁπλοϊκοὶ» καὶ περὶ ἄλλα ἀσχολούμενοι καὶ ἁπλῶς ἀποδεχόμενοι τὰ ὑπὸ τῶν «εἰδικῶν» ὡς ἀληθῆ καὶ ὀρθὰ προβαλλόμενα ὡς κατωχυρωμένα διὰ τῆς γνώσεως ἤτοι διὰ συλλογισμῶν. Ὁ ἀπ. τῶν ἐθνῶν Παῦλος γράφει περὶ αὐτοῦ καὶ τονίζει τὴν διαφορὰν τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τῶν μὴ χριστιανῶν λέγων, ὅτι οἱ κληθέντες εἶναι «οὐ πολλοὶ σοφοὶ κατὰ σάρκα», «ἀλλὰ τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου ἐξελέξατο ὁ Θεὸς ἵνα καταισχύνῃ τοὺς σοφοὺς» (Α΄ Κορ. α΄, 26 ἑξ.). Ἀκριβῶς ἡ κατάστασις αὕτη τῶν πρώτων μελῶν τῆς χριστιανικῆς ὁμάδος, τ.ἔ. τῆς «ἐκκλησίας», ἀπετέλεσε τὴν ἀσφαλῆ προϋπόθεσιν τῆς διατηρήσεως τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς κατανοήσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς. Διότι οἱ «σοφοὶ» καὶ οἱ «εἰδικοὶ» ἔχουν ἤδη «πεπηγυῖαν» τὴν εἰκόνα τοῦ κόσμου ἐν ἑαυτοῖς καὶ χάριν αὐτῆς καὶ δι᾽ αὐτῆς ἔχουν ἐξασφαλίσσει τὴν περαιτέρω ζωήν των, ὥστε οἱαδήποτε «νέα» ἀλήθεια μὴ ἐντασσομένη εἰς τὸ ἐσχηματισμένον σύστημά των νὰ ἀπορρίπτηται ὡς «μὴ ὀρθὴ» καὶ «μὴ ἀληθής». Ἐπειδὴ δὲ ἡ λογικὴ ἐπεξεργασία ἀποτελεῖ καὶ τὸ «δι᾽ οὗ» τὰ πράγματα θεωροῦνται καὶ σχηματίζονται, ἡ δὲ «ἄμεσος» ὑπὸ τοῦ ψυχικοῦ κέντρου θεώρησις εἶναι λίαν δυσχερὴς ἂν μὴ καὶ ἀδύνατος, διὰ τοῦτο οἱ «εἰδικοὶ» καὶ οἱ «ἐπιστήμονες» ἀποτελοῦσιν ὑπάρξεις «σκληροτραχήλους» εἰς ἐκ νέου καὶ βαθύτερον ἐνατένισιν τοῦ πνεύματος. Τοῦτο εἶναι καὶ ὁ λόγος, δι᾽ ὃν κυρίως πᾶσα νέα καὶ περὶ τοῦ αἰσθητοῦ ὑλικοῦ κόσμου ἀλήθεια ἀντιμετωπίζει τὴν ὑπὸ τῶν συγχρόνων «εἰδικῶν» ἀπόρριψιν καὶ καταπολέμησιν· ἡ ἐπερχομένη γενεὰ καὶ οἱ «μὴ εἰδικοὶ» ἢ ἁπλῶς «ἐρασιτέχναι» εἰς τὸν τομέα τῆς νέας ἀληθείας ἀποτελοῦσι τοὺς «εὐαισθήτους ἀποδέκτας» αὐτῆς. Ἐντεῦθεν γίνεται φανερόν, διὰ τί καὶ ἡ νέα ἀλήθεια ἄρχεται ἀπὸ τῶν πρώτων θεμελίων, οἷα εἶναι ἡ «ἁπλῆ ψυχή», τ.ἔ. ἡ μὴ δημιουργήσασα εἰσέτι τὸ «παραπέτασμα τῆς λογικῆς» μεταξὺ ἑαυτῆς καὶ τῶν ἔξω πραγμάτων, καὶ μάλιστα τὸ «ὑλικῆς μορφῆς» παραπέτασμα τῆς τοῦ πνεύματος γνώσεως. Διότι ὅταν ἡ ψυχὴ δὲν ἔχῃ εἰσέτι ἐμπλακῆ εἰς τὰς τῆς διανοίας κατασκευάς, εἶναι εὐκολωτέρα ἡ ὑπ᾽ αὐτῆς αἴσθησις τῶν τοῦ πνεύματος στοιχείων ἀπ᾽ εὐθείας παρὰ μετὰ τὴν παρεμβολὴν τῶν λογικῶν κατασκευῶν. Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει, ὅτι δῆθεν ἡ «διανοητικὴ ἐργασία» ἀποτελεῖ «ἀντιπνευματικὴν» ἐνέργειαν· τοῦτο δηλοῖ μόνον, ὅτι ἐὰν ἡ λογικὴ ἐργασία ἐπικρατήσῃ εἰς βαθμὸν «ἀπορροφητικὸν» τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας, τότε δημιουργεῖται κατάστασις «ἐξωστρεφείας» ἐξ ἀπόψεως ψυχικῆς καὶ τὸ φαινόμενον τῆς «νοησιαρχίας». Ἡ κατάστασις τῆς «νοησιαρχίας» καὶ τοῦ λεγομένου «ὀρθολογισμοῦ» ἀποτελεῖ πάντως κατάστασιν «ἀντιψυχικήν»· ὅταν δὲ ἐπικρατήσῃ ἔν τινι ἐποχῇ, τότε ἐπέρχεται καὶ ὁ μαρασμὸς τοῦ καθαυτὸ ἀνθρωπίνου βίου,

διότι τὸ ἀνθρώπινον κέντρον, ἡ ψυχή, διατελεῖ ἐν «ἀδρανείᾳ» καὶ «νεκρότητι». Ἡ ἔξοδος ἐκ τῆς «ἀπανθρώπου» ταύτης καταστάσεως ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς «ἀναγεννήσεως», τ. ἔ. διὰ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς ψυχῆς, ἥτις συντελεῖται τὸ πρῶτον ἐντὸς τῆς ὁμάδος τῶν «ἁπλοϊκῶν» διὰ τῆς δράσεως τῶν ἐξαιρέτων ἀνδρῶν, ὅσοι κατώρθωσαν νὰ διατηρήσωσιν ἀνεπτυγμένον τὸ τῆς ψυχῆς των ζώπυρον παραλλήλως πρὸς τὴν τῶν λογικῶν κατασκευῶν ἀνάπτυξιν· αὐτοὶ εἶναι οἱ «πνευματικοὶ ἡγέται», οἱ δημιουργοῦντες τὰς πνευματικὰς ἀναγεννήσεις.

Ὅρος ἀπαραίτητος τῆς ἀναγεννητικῆς προσπαθείας εἶναι ἡ δημιουργία τῆς ὁμάδος τοῦ πνεύματος, ἐν ᾗ θὰ καταβληθῇ ὁ σπόρος τοῦ νέου πνευματικοῦ βίου, ὅστις ἔπειτα καλλιεργούμενος θὰ αὐξηθῇ καὶ θὰ ἀποδώσῃ τοὺς καρπούς του πολλαπλασίονας. Ταύτην ἵδρυσεν, ὡς εἴπομεν, αὐτὸς οὗτος ὁ Κύριος κατὰ τὴν ἐπίγειον ἀποκαλυπτικὴν καὶ ἀπολυτρωτικήν Του ἐμφάνισιν, ὅτε καὶ «μαθητὰς» ἔσχε ὅσους ἠκολούθησαν Αὐτῷ μετ' ἀφοσιώσεώς τινος· ἐξ αὐτῶν πάλιν «ἐξελέξατο» δώδεκα, «οὓς καὶ ἀποστόλους ὠνόμασε» (Λουκ. στ',13. πρβλ. καὶ Ἰωάν. στ',70), οἵτινες ἀπετέλεσαν τὴν κυρίαν ὁμάδα τῆς ἀμέσου παραδόσεως τῆς ἀποκαλύψεως, ἐκτὸς δὲ αὐτῆς καὶ ὀλιγώτερον ἐγγὺς ὑπῆρξεν ἡ ὁμὰς τῶν Ἑβδομήκοντα (Λουκ. ι', 1). Οἱ Δώδεκα λοιπὸν ὑπῆρξαν οἱ ἄμεσοι ἀποδέκται καὶ μετ' «ἐνδότητος» κοινωνοὶ τῆς ἀποκαλύψεως, οἵτινες ἀνέλαβον τὴν καλλιέργειαν τῶν ψυχῶν εἰς ἀποδοχὴν τῶν σπόρων τῆς ἐν Χριστῷ ἀληθείας καὶ εἰς οὓς προσετέθη ὁ διὰ τὴν ἡλικίαν νεώτερος, ἀλλ' ἀπ' εὐθείας δι' ὁράματος κληθεὶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Κυρίου ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν Παῦλος (Πράξ. θ',3 ἑξ. καὶ 15/16. Πρβλ. Α' Κορ. θ',1. ιε',8. Γαλ. α',12 ἑξ.). Οἱ ἡγέται οὗτοι τῆς ἐκκλησίας παρέδωσαν ἐν συνεχείᾳ τὴν οὐσίαν τῆς ἀποκαλύψεως ποδηγετήσαντες πρῶτον τοὺς αὐτῶν διαδόχους, ὥστε ἡ ἐν Χριστῷ ὁμὰς νὰ ἔχῃ ἐν συνεχείᾳ τὴν εὐκαιρίαν ὀρθῶς νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ βιώσῃ καὶ νὰ ἐκδηλώσῃ τὴν ἀποκάλυψιν ὁλόκληρον κατὰ Χριστόν, ὡς ἤδη καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν. Χαρακτηριστικὸν τῆς θεωρήσεως καὶ κατανοήσεως ὁλοκλήρου τῆς ἀποκαλύψεως διὰ τῆς ἐν Χριστῷ γενομένης ἀποτελεῖ οὐ μόνον τὸ τοῦ Κυρίου «οὐκ ἦλθον καταλῦσαι (δηλ. τὸν νόμον ἢ τοὺς προφήτας), ἀλλὰ πληρῶσαι» (Ματθ. ε',17), ὅπερ ἀναφέρεται εὐλόγως εἰς τὴν ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀποστόλων οἱ λόγοι καὶ αἱ ἐνέργειαι καὶ μάλιστα τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἐν πρώτοις ὁ διάδοχος τοῦ προδότου Ἰούδα ἐκλέγεται οὐχὶ ἐκ τῶν «νεοφύτων», ἀλλὰ μεταξὺ τῶν ἀκολουθησάντων τὸ τοῦ Κυρίου ἐπίγειον ἔργον, ἀπ' ἀρχῆς καὶ ἐν συνεχείᾳ μέχρι τῆς Ἀναλήψεως (Πράξ. α', 21/22), ὥστε νὰ ὑπάρχῃ πληρότης ἀμέσου ἀποκαλύψεως, οἵαν εἶχον καὶ οἱ ἕνδεκα. Ἔπειτα οἱ ἀπόστολοι μεταξὺ τῶν πρώτων ἀντιμετωπίζουν πλὴν τῆς τῶν «ἐξ Ἰουδαίων» καὶ τὴν τῶν «ἐξ ἐθνῶν» κατάστασιν καὶ τὸν τρόπον ἐντάξεως αὐτῶν εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν (Πράξ. ιε',6 ἑξ. καὶ ἰδίᾳ

23 ἑξ.). Ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν Παῦλος ἰδίᾳ ἀντιμετωπίζει τὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ ψυχικοπνευματικὴν ζωὴν ὡς «ἀποκάλυψιν» φυσικήν, χρησιμοποιεῖ δὲ καὶ στοιχεῖα αὐτῆς (πρβλ. π. χ. Ῥωμ. α',18 ἑξ. Πράξ. ιζ',23. 28), ὥστε νὰ ἀποτελῇ παράδειγμα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς «διαλογῆς» τῆς συνόλου ἀποκαλύψεως τῆς πρὸ Χριστοῦ διὰ μέσου τῆς ἐν Χριστῷ γενομένης. Εἰς τοῦτο κατ' ἀνάγκην ὡδήγει αὐτὴ αὕτη ἡ πραγματικότης, ἀφοῦ οἱ εἰς Χριστὸν καὶ εἰς τὴν ὁμάδα τῆς παραλαβῆς καὶ μεταδόσεως καὶ διαδόσεως τῆς ἀληθείας προσερχόμενοι εἶχόν τι τοῦ πνεύματος ἐν ἑαυτοῖς παραλαβόντες ἐκ τῆς ὁμάδος, ἐξ ἧς προήρχοντο, τῆς Ἰουδαϊκῆς ἢ τῆς Ἑλληνικῆς. Τὸ προϋπάρχον ἐν τοῖς προσερχομένοις ἔπρεπε νὰ ἐνταχθῇ εἰς τὸ νέον, ἢ τὸ νέον ἔδει νὰ ἐνταχθῇ εἰς τὸ παλαιόν, ὥστε νὰ ἀποτελεσθῇ ἑνιαῖος πνευματικὸς βίος. Ἡ ἔνταξις αὕτη συνετελεῖτο κατὰ λόγον ἐσωτερικῆς σχέσεως τῶν πνευματικῶν στοιχείων, ὅτε ἐγίνετο «ἐκχριστιανισμὸς» τοῦ πνευματικοῦ βίου διὰ τῆς θεμελιώσεως αὐτοῦ ἐπὶ τῆς κυρίας καὶ οὐσιώδους διὰ Χριστοῦ ἀποκαλυφθείσης ἀληθείας· ἦτο ὅμως δυνατὸν νὰ συμβῇ, ὅπως καὶ συνέβη, ἡ «ψυχολογικὴ» κατάστασις τοῦ νέου μέλους, τ. ἔ. ἡ σύνθεσις καὶ ἡ μορφὴ τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἣν τέως εἶχε τὸ νέον μέλος, νὰ εἶναι λίαν ἔντονος ἐν τῇ συγκροτήσει τῆς προσωπικότητος, ὅτε συνέβαινεν «ὑπόταξις» τῆς νέας καὶ θεμελιώδους ἐν Χριστῷ ἀληθείας εἰς τὴν τέως «ἰουδαϊκὴν» ἢ «ἑλληνικὴν» ἀτελῆ ἢ ψευδῆ ἀλήθειαν περὶ τοῦ πνεύματος, ὥστε νὰ παρουσιάζηται «ἐξιουδαϊσμὸς» ἢ «ἐξελληνισμὸς» τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολύτου ἀληθείας. Τὸ τελευταῖον φαινόμενον ἀπετέλεσαν αἱ διάφοροι «ἰουδαΐζουσαι» ἢ «ἑλληνίζουσαι» (ἢ «γνωστικαὶ» καλούμεναι συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν μὴ ἀμέσως ἐξ Ἑλληνικῶν κύκλων προερχομένων) «αἱρέσεις», ἐνῷ ἡ γνησία ἔνταξις τῆς πρὸ Χριστοῦ ἀποκαλύψεως εἰς τὴν ἐν Χριστῷ καὶ διὰ Χριστοῦ γενομένην καὶ ἡ διαλογὴ τῶν τέως ἀληθῶν ἐκ τῶν πολλῶν μικτῶν κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλυφθείσης ἀληθείας ἀπετέλεσε τὴν «Καθολικὴν» ἐν τῇ πρώτῃ σημασίᾳ τοῦ ὅρου, τ. ἔ. τὴν «Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν».

Καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται φανερόν, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις παρελήφθη καὶ συνετηρήθη καὶ παρεδόθη καθαρὰ διὰ τῆς χριστιανικῆς ὁμάδος, τ.ἔ. τῆς ἐκκλησίας, ἥτις ὁλονὲν αὐξανομένη ὥριστο ἵνα συμπεριλάβῃ ἅπαντας τοὺς ἀνθρώπους. Κατὰ θείαν οἰκονομίαν ὥριστο τὴν πρώτην κατὰ πραγματικὴν ἱστορικὴν συνέχειαν μετὰ Χριστὸν μεγάλην ὁμάδα, ἥτις θὰ παρελάμβανεν, ὅπως καὶ παρέλαβεν, τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν καὶ θὰ συνεκρότει δι' αὐτῆς τὴν ὁλικὴν (τήν τε πρὸ Χριστοῦ καὶ τὴν ἐν Χριστῷ) ἀποκάλυψιν διὰ τῆς διαλογῆς καὶ ὀργανικῆς συνδέσεως καὶ συνθέσεως, τὴν πρώτην λοιπὸν ὁμάδα ταύτην ὥριστο νὰ ἀποτελέσῃ τὸ ἑλληνικὸν κυρίως ἔθνος ὡς ἀποτελοῦν τὴν ὁμάδα, ἥτις προπαρασκευάσασα ἑαυτὴν δεόντως ἠδύνατο νὰ ἀποδεχθῇ καὶ τὴν ἐν Χριστῷ τελικὴν μερίδα ἀποκαλύψεως τοῦ πνεύματος. Αὕτη ἐγκεντρισθεῖσα εἰς τὴν «καλλιέλαιον» ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ ἐγένετο ὁ κύριος φορεὺς

συντελεστὴς τῆς ἀνασυντάξεως καὶ ἀναβιώσεως καὶ προβολῆς τῆς ὅλης ἀποκαλύψεως, τῆς τε πρὸ Χριστοῦ (ἰουδαϊκῆς τε καὶ ἑλληνικῆς) καὶ τῆς ἐν Χριστῷ, ὥστε κατὰ τὸ κύριον μέρος ἡ ὀνομασία «Ὀρθόδοξος» ἢ «Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία» ἢ (κατὰ τὴν πρώτην ὀνομασίαν, οὐχὶ δὲ κατὰ τὴν καταχρηστικὴν νεωτέραν) «Καθολικὴ Ἐκκλησία» ἢ «Οἰκουμένη» νὰ σημαίνῃ τὴν «Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν». Τί εἶναι ὅμως τοῦτο, ὅπερ εἴπομεν, καὶ πῶς συνετελέσθη;

Ἔχει λεχθῆ ὅτι συνέβη «ἐξελληνισμὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ», ὥστε νὰ μὴ ἔχῃ δῆθεν παραμείνει «καθαρὸν» καὶ «ἀμιγὲς» τὸ τοῦ Χριστοῦ ἀποκαλυπτικὸν πνευματικὸν στοιχεῖον. Ἡ κρίσις αὕτη ἔχει ὡς ἀφετηρίαν τὸ γεγονός, ὅτι ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἐν τῷ ἑλληνισμῷ πρὸ Χριστοῦ πνευματικὴν ζωὴν ἡ ἐν τῷ χριστιανισμῷ παρουσιάζεται περιέχουσα πλεῖστα ὅσα στοιχεῖα τὰ αὐτά· πρὸς τούτοις διὰ τῆς χρήσεως καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς διατύπωσιν τοῦ χριστιανικοῦ πνευματικοῦ βίου, καὶ τοῦ διὰ Χριστοῦ καὶ τοῦ μετὰ Χριστόν, ἡ τῶν πνευματικῶν ἀληθειῶν τοῦ χριστιανισμοῦ μορφὴ ἐγένετο «ἑλληνική»· ἀλλὰ καὶ τὰ «ἑλληνικὰ» λογικὰ στοιχεῖα παρεμβληθέντα διὰ τῆς γλώσσης ὡς τοῦ μέσου τάξεως καὶ κατανοήσεως τῶν «ἀλόγων» πνευματικῶν στοιχείων τῆς ἀποκαλύψεως ἀπετέλεσαν συστατικὸν τοῦ χριστιανισμοῦ μὴ ἀνῆκον δῆθεν εἰς τὸν χριστιανισμὸν «συγγενῶς» ἤτοι «ἐκ γενετῆς» καὶ «κατὰ φύσιν».

Ἐξετάζων τις τὰ πράγματα ἀκριβέστερον δύναται νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι πρῶτον καὶ κύριον ἡ ἐν Χριστῷ καὶ διὰ τοῦ Χριστοῦ γενομένη ἀποκάλυψις ἦτο οὐχὶ ἐξ ὑπαρχῆς καὶ ἀπολύτως καὶ καθ' ὁλοκληρίαν νέου χρονικῶς καὶ πραγματικῶς πνευματικοῦ βίου προσφορά, ἀλλὰ συμπλήρωσις καὶ διόρθωσις τοῦ τέως πρὸ Χριστοῦ ἀποκεκαλυμμένου ἤτοι ἐγνωσμένου ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων πνευματικοῦ βίου, τοῦ τε ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ καὶ τοῦ ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ. Διὰ τοῦτο ἡ ὅλη ἀποκάλυψις περιλαμβανομένη πλέον ἐν τῷ χριστιανισμῷ θὰ περιέχῃ κατ' ἀνάγκην καὶ τὰ πρὸ αὐτοῦ πνευματικὰ στοιχεῖα, ὅσα ἦσαν γνήσια. Ἔπειτα ἡ ἀποδοχὴ καὶ κατανόησις τῶν ἀποκεκαλυμμένων πνευματικῶν ἀληθειῶν συντελεῖται πάντοτε διὰ τῶν μέσων καὶ τῶν μορφῶν τῆς ἐπιγείου καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· οὐδόλως ὅθεν παράδοξον, ὅτι τὰ ἀποκαλυφθέντα διὰ Χριστοῦ πνευματικὰ στοιχεῖα ἐγένοντο δεκτὰ διὰ τῶν ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ καταλλήλως, ὡς ἀπεδείχθη, ἀνεπτυγμένων στοιχείων ἤτοι ἐφοδίων τῆς ἐπιγείου ζωῆς καὶ δράσεως τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ μόνον ἀπομένον σημεῖον εἶναι ἡ διάκρισις τῶν στοιχείων τοῦ χριστιανισμοῦ μεταξύ των, ὥστε νὰ παραμείνῃ σαφές, τί εἶναι τὸ πανανθρώπινον, τί εἶναι τὸ «ἀτομικῶς ἑλληνικὸν» καὶ τί τὸ «καθαρῶς καιρικόν». Ἡ ἁπλῶς προϋπαρξις στοιχείου τινὸς ἐν τῷ ἑλληνισμῷ δὲν ἀποτελεῖ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἀπόδειξιν περὶ δῆθεν ξένου παρεμβληθέντος εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἀφοῦ αὐτὴ αὕτη ἡ φύσις τοῦ χριστιανισμοῦ παρουσιάζεται κατὰ μέρος ἐν ὁλοκλήρῳ τῇ διαδρομῇ τῆς

ἀνθρωπότητος μέχρι τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ὡς τῆς τελικῆς πράγματι καὶ χρόνῳ φάσεως τῆς περὶ τοῦ πνεύματος ἀποκαλυπτομένης ἀληθείας. Παρόμοιον ἄλλως τε φαινόμενον ἐμφανίζεται ἐν τῷ χριστιανισμῷ καὶ ὡς πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμόν, ὥστε νὰ δικαιολογῆται καὶ ὁ παρόμοιος ἰσχυρισμὸς περὶ δῆθεν «ἐξιουδαϊσμοῦ τοῦ χριστιανισμοῦ». Διότι τοῦ χριστιανισμοῦ ἡ σύστασις ἢ καὶ ἡ θεμελίωσις καθόλου ἐρείδεται ἐπὶ τῆς ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ ἀποκαλύψεως, ὥστε τὰ ἐξ αὐτοῦ στοιχεῖα νὰ παρουσιάζωνται πολλὰ καὶ οὐσιώδη. Ἴσως νὰ ὑποκρύπτηται ἐν τῇ συνειδήσει ἡ γνώμη, ὅτι δῆθεν ὁ χριστιανισμὸς «εἶναι» ἰουδαϊσμός, οἷα ἐκδήλως παρουσιάσθη ἐν τῇ γνωστῇ ἐν τῇ Μέσῃ Εὐρώπῃ, ἴσως δὲ καὶ ἀλλαχοῦ, πολιτικοπνευματικῇ προσπαθείᾳ τοῦ αἰῶνός μας. Τοῦτο ὅμως ἤδη ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ συνειδήσει τῆς χριστιανικῆς ὁμάδος τῶν πρώτων μετὰ Χριστὸν δεκαετηρίδων εἶναι ἀπαράδεκτον· τοὐναντίον μάλιστα, ἐν τῇ συνειδήσει αὐτῆς ὑπάρχει ἔντονος ἡ «πανανθρώπινος» φύσις τοῦ χριστιανισμοῦ ἤτοι ἡ ἐπέκεινα τῶν «φυλετικῶν ἀτομικῶν διαφορῶν» ἀλήθεια τῶν πνευματικῶν τοῦ χριστιανισμοῦ στοιχείων καὶ ἡ κατὰ φύσιν ἀνταπόκρισις αὐτῶν εἰς πάντα ἀνθρώπινον πνευματικὸν βίον. Συμπτωματικῶς μόνον παρουσιάζεται τὸ «ἰουδαϊκὸν» (ἢ τὸ «ἑλληνικὸν») ἔθνος καὶ οἱονεὶ ὡς «δεῖγμα» καὶ ὡς «πειραματικὸν ἀνθρώπινον εἶδος», ὡς κατάλληλον δοκιμαστικὸν καλλιεργείας πνευματικῆς τμῆμα τῆς καθόλου καὶ «ὁμοουσίου» ἀνθρωπότητος. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς συνέβη, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἡ διαλογὴ τῶν πρὸ Χριστοῦ παναθρωπίνων πνευματικῶν στοιχείων, τῶν τε ἐν τῷ ἰουδαϊσμῷ καὶ τῶν ἐν τῷ ἑλληνισμῷ, κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἐν Χριστῷ καὶ διὰ Χριστοῦ ἀποκαλύψεως καὶ ἡ ἀποτέλεσις τοῦ συνόλου τῆς πνευματικῆς ἀποκαλύψεως ὡς τοῦ «Χριστιανισμοῦ». Τὴν διαλογὴν ταύτην καὶ τὴν ἀνασύνταξιν ἐπετέλεσε τὸ ἑλληνικὸν κυρίως ἔθνος, διότι αὐτὸ προσῆλθεν εἰς τὴν ἐν Χριστῷ πίστιν δι᾽ ἁπασῶν του τῶν δυνάμεων, ὥστε νὰ συγκροτηθῇ ἡ ὁμὰς τῆς πλήρους καὶ γνησίας κατανοήσεως καὶ βιώσεως καὶ ἐκδηλώσεως τοῦ χριστιανικοῦ πνευματικοῦ βίου. Ἐντεῦθεν προῆλθον ὅ,τι προηγουμένως ἐκαλέσαμεν «Οἰκουμένην» ἢ «Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν» ἢ «Ὀρθόδοξον Καθολικὴν Ἐκκλησίαν» ἢ «Καθολικὴν Ἐκκλησίαν» (ἐν τῇ ἀρχικῇ καὶ κατὰ κυριολεξίαν ἐννοίᾳ τοῦ ὅρου οὐχὶ δὲ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας). Ἡ γνώμη περὶ δῆθεν «ἰουδαϊκῆς» ἢ «ἑλληνικῆς» ἐκδηλώσεως ἐν τῷ χριστιανισμῷ ἀποτελεῖ ἔνδειξιν ἱκανήν, ὅτι ὁ ἔχων ταύτην δὲν εἶναι πλήρως εἰς θέσιν νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ κατανοήσῃ τὸ ὅλον τῆς ἀληθείας καὶ νὰ θεωρήσῃ καὶ ἐκτιμήσῃ τὰ καθ᾽ ἕκαστον ἀπὸ τοῦ ὅλου καὶ ἐν τῷ ὅλῳ τῆς ἀποκαλύψεως.

Κατὰ ταῦτα ἡ ὀνομασία «Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία» ἀποτελεῖ τὴν κατὰ κόσμον ὀνομασίαν τῆς ὁμάδος τῆς ἀνθρωπότητος, ἥτις ἐν χρόνῳ καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου ἐβίωσε τὴν ὅλην ἀποκάλυψιν περὶ τῆς τοῦ πνευματικοῦ τοῦ ἀνθρώπου βίου ἀληθείας παραλαβοῦσα διὰ χειρῶν τῶν Ἀποστόλων καὶ ἐν ἀδιακόπῳ συνεχείᾳ παραδοῦσα εἰς τὰς ἐπερχομένας γε-

νεὰς ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Παρακλήτου ἅπασαν τὴν ἀλήθειαν, τήν τε πρὸ Χριστοῦ βιωθεῖσαν καὶ ἐκδηλωθεῖσαν ἔν τε τῷ Ἰουδαϊσμῷ καὶ ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ καὶ τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκαλυφθεῖσαν. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ἡ ὀνομασία τῆς «Οἰκουμένης» κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῆς ὁλοκληρωτικῆς βιώσεως καὶ προβολῆς τοῦ γνησίου πνευματικοῦ βίου ὡς τοῦ ἰδεώδους βίου παντὸς ἀνθρώπου ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴν ἐκτὸς αὐτῆς (τ. ἔ. τῆς ὁμάδος) ὑπάρχουσαν καὶ ζῶσαν ἀνθρωπότητα, τὴν καλουμένην ἁπλῶς «Βάρβαροι» ἢ «Ἔθνη» (τὸ πρῶτον κατὰ τὴν ἑλληνικήν, τὸ δὲ δεύτερον κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴν ὀνοματολογίαν). Καὶ ὁ ἀγὼν τὴν ἐποχὴν ταύτην μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων διεξήγετο, διότι ὄντως διαφορὰ οὐσίας ἀνθρωπίνου βίου παρουσιάζετο (πρβλ. καὶ τὰς ἐκφράσεις τῶν τροπαρίων «νίκας κατὰ βαρβάρων» ἢ «μέγαν εὕρατο ὑπέρμαχον ἡ Οἰκουμένη τὰ ἔθνη τροπούμενον).

Τὸ λεγόμενον, ὅτι οἱ πόλεμοι τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας (τῆς καταχρηστικῶς καὶ ὑπόπτως «Βυζαντινῆς» ἁπλῶς καὶ ὄχι ἔστω «Βυζαντινῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας» λεγομένης) εἶχον χαρακτῆρα «θρησκευτικὸν» καὶ «κρατικόν», οὐχὶ δὲ «ἐθνικὸν» (ἑλληνικὸν δηλαδή), ἀποτελεῖ «κατ᾽ ἀναχρονισμὸν κρίσιν» τῶν τότε συμβάντων. Διότι ἐφ᾽ ὅσον συμπίπτει ἡ θρησκευτικὴ καὶ κρατικὴ καὶ ἐθνικὴ περιοχή, εἶναι πολὺ φυσικὸν νὰ χαρακτηρίζηται τὸ ὅλον κατὰ τὰς περιστάσεις ἢ ὡς «θρησκευτικὸν» ἢ ὡς «κρατικὸν» ἢ ὡς «ἐθνικόν»· ὅταν ὅμως μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων παρουσιάζεται κοινὸν ἓν τούτων, τότε ἄρχεται ἡ ἀντίθεσις νὰ βιῶται ὡς πρὸς τὸ διάφορον ἢ τὰ διάφορα ἄλλως τε καὶ ἡ ἐνδεχομένη «συμφιλιωτικὴ» προσπάθεια κατὰ τὰς περιστάσεις ἐπικαλεῖται τὸ «κοινὸν στοιχεῖον» (θρησκείας, γλώσσης, καταγωγῆς, παλαιῶν συμμαχιῶν, κ.τ.ὅ.), ὥστε κατ᾽ ἀντιδιαστολὴν νὰ τονίζηται καὶ κατὰ τὸν πόλεμον τὸ «διάφορον». Εἰδικώτερον δ᾽ εἰπεῖν, ἐφ᾽ ὅσον τὰ μὴ ἐντὸς τῆς Ἑλληνικῆς (Ῥωμαϊκῆς καλουμένης) Αὐτοκρατορίας ζῶντα τμήματα τῆς ἀνθρωπότητος δὲν εἶχον βαπτισθῆ εἰς τὸν Χριστόν, κατ᾽ ἀνάγκην ἐγίνετο καὶ ἐκείνων ἡ ἐπίθεσις κατὰ τῆς «θρησκευτικῆς» ζωῆς τῶν Ἑλλήνων, κατὰ τῆς «Πίστεως» αὐτῶν, τούτων δὲ κατὰ τῆς ἀπιστίας ἐκείνων. Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἀπετέλει κατὰ τὰ πρῶτα στάδια «ἀνασταλτικὸν» τῶν ἐχθροπραξιῶν παράγοντα, ἀλλ᾽ ὄχι καὶ μόνιμον κώλυμα. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἴσως νὰ ἐξηγηθῇ ἢ νὰ ἐπιχειρῆται ὅπως ἐξηγηθῇ ἐκ τῆς «κρατικῆς» φύσεως, τ. ἔ. ἐκ τῆς τῶν ἀρχόντων ἀρχομανίας καὶ ἐκ τῆς «πολιτειακῆς συνειδήσεως» κλπ. Ἡ πραγματικότης ὅμως δὲν ἀμφισβητεῖ μὲν τὴν τοῦ παράγοντος τούτου ὕπαρξιν ἐν τοῖς ἱστορικοῖς καθόλου γεγονόσιν, δεν βεβαιοῖ ὅμως καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρξαν τότε τοὐλάχιστον καὶ καθαρῶς πνευματικοψυχικὰ ἤτοι πολιτισμοῦ ἐλατήρια καὶ στηρίγματα τῶν κυρίων δραστῶν καὶ τῶν δι᾽ ὧν συνετελοῦντο τὰ γεγονότα ἀνθρώπων καὶ ὁμάδων. Οἱ «βάρβαροι» δηλαδὴ βαπτιζόμενοι εἰς τὸν Χριστὸν ἀπεδέχοντο μὲν κατ᾽ ἀρχὴν τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκεκαλυμμένην καὶ ὑπὸ τῆς Οἰκουμένης βιουμένην καὶ προβαλλομένην αὐτοῖς ἀλήθειαν περὶ τοῦ

ἀνθρωπίνου πνευματικοῦ βίου (περὶ τοῦ Θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ περὶ τῆς μεταξύ των σχέσεως), ἀλλ' ἡ βίωσις αὐτῆς ὀρθῶς καὶ πλήρως δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συντελεσθῇ, καὶ δὲν συντελεῖτο, ἀμέσως καὶ ὡς διὰ μαγείας, ὥστε πάλιν νὰ ὑπάρχῃ «διαφορὰ» ψυχικοπνευματικοῦ βίου μεταξὺ τῶν τῆς Οἰκουμένης ἀνθρώπων καὶ τῶν τῆς «χριστιανικῆς βαρβαρότητος» (ἢ «Βαρβαρίας»). Ἐντεῦθεν μάλιστα ἐγίνετο μᾶλλον συνειδητὴ ἡ οὐχὶ «κατὰ τὴν πίστιν», ἀλλ' ἡ «κατὰ τὸν πνευματικὸν βίον» διαφορὰ μεταξὺ τῆς Οἰκουμένης, τ. ἔ. τῶν Ἑλλήνων («Ρωμαίων» καλουμένων), καὶ τῶν τῆς «Βαρβαρίας» (κατὰ τὰ καθ' ἕκαστον τμήματα διαφόρως ὀνομαστέας). Διότι ἂν μή τι ἄλλο, αὐτὴ αὕτη ἡ ἐξωτερικὴ κατὰ κόσμον μορφὴ ἦτο «ἑλληνικὴ» (γλῶσσα κλπ.), αἱ δὲ μορφαί, ὅσαι καὶ κατὰ πᾶσαν σχεδὸν τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ἐμφάνισιν παρουσιάζοντο, ἀπετέλουν «ἑλληνικὰς» ἱστορικὰς μορφὰς καὶ ἄρα ἐβιοῦντο ὡς «οἰκεῖαι» καὶ ἀντιπαρεβάλλοντο ὅλως φυσικῶς πρὸς τὰς τῶν «βαρβάρων» μορφὰς ἐκδηλώσεως τοῦ πρωτογόνου καὶ σχεδὸν εἰπεῖν «ἀπνευμάτου» βίου των, τοῦ ἐστερουμένου σχεδὸν πάσης «ἱστορίας». Ἐντεῦθεν προῆλθε τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐθεώρησαν μὴ διακοπεῖσαν τὴν τέως πνευματικὴν ζωήν των, ἀλλ' ἁπλῶς διορθωθεῖσαν καὶ συμπληρωθεῖσαν. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἀσπασθέντες τὸν χριστιανισμὸν χαρακτηρίζουσιν αὐτὸν ὡς «φιλοσοφίαν», τοὺς δὲ πρὸ Χριστοῦ ἐξαιρέτως τὴν ψυχικοπνευματικὴν ζωὴν βιώσαντας καὶ ἐκδηλώσαντας ἀντιμετωπίζουσιν ὡς ἐπέχοντας θέσιν «προφητῶν» ἐκτὸς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ· διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἔντονον ἀντίδρασιν παρουσιάζουσι κατὰ πάσης προσπαθείας εἴτε ἔνδοθεν εἴτε ἔξωθεν καταβαλλομένης καὶ ἀπαιτούσης ἢ ἀποσκοπούσης εἰς «ἀπόσπασιν» ἀπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου ὡς ἀποτελούσης «διάσπασιν» τῆς ὀργανικῆς συνεχείας τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἤτοι τῆς ἀποκαλύψεως. Ἡ συνείδησις αὕτη περὶ τῆς ἑνότητος τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ ἡ ἐνδόμυχος ἀπαίτησις περὶ ἀναζητήσεως καὶ ἀνευρέσεως «τῆς μιᾶς καὶ μόνης πλήρους ἀληθείας», ἥτις χαρακτηρίζει τὴν ἀνθρωπίνην ὑπόστασιν καὶ ἄρα καὶ τὴν ἀνεπτυγμένην ἑλληνικὴν ψυχήν, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ ἀγάγῃ εἰς τὴν ἐξ ἀντικειμένου ἑνότητα τοῦ πνευμακοῦ βίου, ὅτε καὶ πᾶν τὸ πρότερον ἀληθὲς καὶ γνήσιον ἀνελαμβάνετο καὶ ἀνεβιοῦτο μετὰ τοῦ νέου ἀληθοῦς καὶ γνησίου, ἐνῷ πᾶν τὸ ἀναληθὲς καὶ κίβδηλον ἀπεβάλλετο. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν εἶναι εὐεξήγητος ἡ ὅλη συγκρότησις τῆς πρώτης ὁμάδος τῆς κατανοήσεως καὶ βιώσεως καὶ ἐκδηλώσεως τῆς ἀποκαλύψεως ὡς «ἑλληνικῆς», ἀφοῦ ἐντὸς τῆς αὐτῆς «ἀτμοσφαίρας» συνετελέσθη αὕτη, ἐν ᾗ τέως εἶχε βιωθῆ ὁ πρὸ Χριστοῦ ἑλληνικὸς πνευματικὸς βίος. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ἡ ὁλικὴ τῆς ἀποκαλύψεως ἐπίγειος ἐκδήλωσις ὑπάρχει ἐν τοῖς ἐκδηλώμασι τῆς ὁμάδος ταύτης, ἡ δὲ παντὸς ἀνθρώπου καὶ πάσης ὁμάδος προσπάθεια ἀποκτήσεως αὐτῆς δύναται νὰ συντελεσθῇ ἐπιτυχῶς μόνον διὰ τῆς ἀναστροφῆς μετ' αὐτῆς. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ καθορισθῇ ἀκριβέστερον ἄλλο τι σημεῖον ἀναφερόμενον εἰς τὴν προϋπόθεσιν τῆς γενέ-

σεως τῆς ὁλότητος ταύτης τοῦ πνευματικοῦ βίου.

Θὰ ἐνόμιζέ τις ἴσως, ὅτι, ἀφοῦ οἱ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἐστηρίχθησαν εἰς ἀπόκτησιν τῆς ὁλότητος ἐπὶ τῆς πρὸ Χριστοῦ ἰουδαϊκῆς καὶ ἑλληνικῆς ζωῆς καὶ ἐπὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, δύναταί τις καὶ σήμερον νὰ ἐπαναλάβῃ τὸ αὐτὸ ἐκ νέου ἀναστρεφόμενος μετὰ τῶν ἐκδηλωμάτων ἐκείνων, ἤτοι μετὰ τῶν ἰουδαϊκῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν καὶ μετὰ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὥστε νὰ μὴ εἶναι «ἐξάρτημα» καὶ δοῦλος τῆς «καιρικῆς» καὶ «ἀνθρωπίνης» ἁπλῶς μορφῆς τῆς ὑπ᾿ ἐκείνων κατανοήσεως καὶ βιώσεως αὐτῶν. Ἴσως μάλιστα νὰ ὑποκρύπτηται ἐν τῇ συνειδήσει τῶν τοιαῦτα διαλογιζομένων ἢ λεγόντων καὶ ἡ γνώμη, ὅτι ἐκείνων ἡ κατάστασις ἦτο δῆθεν καὶ «ἀτελεστέρα», ὥστε νὰ μὴ ἐπέτυχον κἂν τὴν πλήρη καὶ γνησίαν κατανόησιν τῆς ἀποκαλύψεως, νὰ ἀποτελῇ δὲ καθῆκον ἡμῶν ἡ ἀποφυγὴ ἐπαφῆς κἂν μετ᾿ αὐτῶν, ἵνα οὕτω «ἀπροκατάληπτοι» δῆθεν χωρήσωμεν ἐπὶ τὴν ἄμεσον καὶ καθαρὰν κατανόησιν καὶ βίωσιν τῆς ἀποκαλύψεως. Τοῦτο ἐνυπάρχει ἐν τῇ προτεσταντικῇ γνώμῃ περὶ ἀπορρίψεως τῆς «Ἱερᾶς Παραδόσεως» ὡς «πηγῆς» τῆς πίστεως· πρὸς τούτοις ὅμως ἐνυπάρχει τοῦτο καὶ ἐν τῇ Ῥωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις ἀκολουθεῖ οὐχὶ τὴν ἱερὰν παράδοσιν τῆς «οἰκουμενικῆς» ἐκκλησίας, τὴν ὑπάρχουσαν καὶ βιουμένην ἐν τῇ «ἑλληνικῇ ἐκκλησίᾳ», ἀλλὰ τὴν ἱερὰν παράδοσιν τὴν ἐκτὸς αὐτῆς ἢ ἁπλῶς ἐν τῷ περιθωρίῳ αὐτῆς ἐμφανισθεῖσαν. Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ λεχθῶσι τὰ ἀκόλουθα ὅλως γενικά.

Ἐν πρώτοις εἶναι σήμερον κοινῇ γνωστόν, ὅτι ὁ πνευματικὸς βίος ἑκάστης ἐποχῆς καὶ ἑκάστου ἀνθρώπου ἐμφανίζεται μὲν ἐν τοῖς ἐκδηλώμασιν, ἀλλὰ ταῦτα ἀποτελοῦσιν ἐλάχιστον μέρος τοῦ ὅλου, κατ᾿ ἀρχὴν δὲ ἀπαιτοῦν καὶ τοῦ ἐκδηλοῦντος τὴν παρουσίαν, ἵνα ἀκριβέστερον κατανοηθῶσι, καὶ τὴν ὁμοιότητα τοῦ «ψυχικοπνευματικοῦ εἶναι», ἵνα ἐγγύτερον βιωθῶσιν. Τὸ μέγιστον καὶ πληρέστερον τμῆμα τοῦ πνευματικοῦ βίου ἀποτελοῦσιν οἱ «ζῶντες» ἄνθρωποι, οἵτινες κατ᾿ ἄτομα καὶ καθ᾿ ὁμάδας εἶναι οἱ φορεῖς τοῦ ὅλου πνευματικοῦ βίου, τῆς συνόλου ψυχικοπνευματικῆς ἐμπειρίας τῆς γενεᾶς καὶ τῆς ἐποχῆς. Ἄλλαις λέξεσιν, τὰ ἐκδηλώματα ἀποτελοῦσιν «ἀγαθὰ» μερικὰ (κατὰ μέρος καὶ ἀποσπάσματα) καὶ μικρᾶς μεστότητος, ἐνῷ τὰ «μεμορφωμένα πρόσωπα» ἀποτελοῦσι διὰ τοὺς ἄλλους καὶ δι᾿ ἀλλήλους ἀγαθὰ «ὁλικὰ» καὶ μεγάλης πνευματικῆς μεσότητος, ἰδίᾳ δὲ οἱ «ἀντιπρόσωποι» αὐτῶν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον πρῶτον μὲν ὁσαδήποτε ἐκδηλώματα καὶ ἂν ἀντιμετωπίσῃ τις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συλλάβῃ καὶ τὸ ὅλον τοῦ ἐκδηλουμένου ὑποκειμενικοῦ πνεύματος· δεύτερον ἡ ἀπόκτησις τοῦ «ζῶντος» ἀτομικοῦ πνεύματος, ἤτοι ἡ γνωριμία αὐτοῦ, συντελεῖται κυρίως καὶ μόνον διὰ τῆς «ἀναστροφῆς» μετ᾿ αὐτοῦ, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν λεγομένην «παράδοσιν», διότι ἀκριβῶς «παραδίδεται ἀμέσως» ὅ,τι πνευματικὸν ὑπάρχει· τρίτον ὁ γεννώμενος καὶ ἀνατρεφόμενος καὶ «γιγνόμενος μέλος» ὁμάδος τινὸς ἀποτελεῖ τὸν «συγκεντρωτικὸν» ψυχικὸν φακὸν τοῦ πνεύματος, ὥστε ἑκάστη ἐποχὴ καὶ

ἑκάστη γενεὰ καὶ ἑκάστη ὁμὰς νὰ συνεχίζῃ τὴν ἑνιαίαν της ὑπόστασιν καὶ ζωὴν «ἀδιάκοπον» ἀκριβῶς διὰ τῆς «παραδόσεως», καὶ μόνον διὰ τῆς παραδόσεως. Ἐν τῇ μορφῇ ταύτῃ συνεχιζομένης τῆς ζωῆς τῆς ὁμάδος συμβαίνει ἡ ὑπὸ μορφὴν «ἐκδηλωμάτων» ἤτοι «ἐνύλων ἀγαθῶν» προβολὴ τῶν «κατὰ παράδοσιν» παραληφθέντων στοιχείων τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς ὁμάδος, ἐν τῇ διαδοχῇ δὲ τῶν γενεῶν τὸ ἐν ἀρχῇ ὅλον ὑπάρχον νὰ παρουσιάζηται ἐνώπιον ἡμῶν ὡς σειρὰ τμημάτων, τὰ ὁποῖα νὰ εἶναι «ἀποσπάσματα» ἐκ τοῦ ὑπὸ τῆς ἐποχῆς καὶ κατὰ τὸν τρόπον αὐτῆς βιουμένου. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς «συνειδήσεως» τῆς ὁμάδος ἐν συνεχείᾳ καὶ τὴν κατὰ βάθος πνευματικὴν αὐτῆς φύσιν καὶ ὑπόστασιν. Ἐντεῦθεν ἕπεται προδήλως, ὅτι μόνον ἐντὸς τῆς ὁμάδος «πραγματικὴ καὶ συνεχὴς ζωὴ» (πρβλ. Πράξ. α΄,21/22) ἀποτελεῖ ἐχέγγυον τῆς μεταλήψεως τοῦ πνεύματος τῆς ὁμάδος, ὅπως ἡ «ἀδιάκοπος ζωὴ τῆς ὁμάδος» ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἐχέγγυον τῆς «συντηρήσεως» τοῦ παραληφθέντος πνεύματος ἀκραιφνοῦς καὶ πλήρους. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ἡ καλουμένη «ἀποστολικὴ διαδοχὴ» καὶ «ἀποστολικὴ παράδοσις» δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκλαμβάνηται ἀτελῶς ἤτοι ὡς συνισταμένη ἁπλῶς εἰς τὴν «μυστηριακὴν διαδοχήν», ἀλλὰ πρέπει ὀρθῶς καὶ πλήρως, τ.ἔ. ὡς ζῶσα καὶ κατὰ διαδοχὴν ἐν τῇ ὁμάδι παράδοσις ἐπακολουθοῦσα τῷ μυστηρίῳ ἢ ἐπιβεβαιουμένη δι᾿ αὐτοῦ νὰ νοῆται· ἐὰν τοῦτο δὲν συμβῇ, τότε θὰ παρουσιάζηται, ὅπως καὶ παρουσιάζεται, τὸ ἀφελὲς φαινόμενον τῆς «χειροτονίας» ἁπλῶς ὡς ἀποτελούσης δῆθεν καὶ τὴν πραγματικὴν «ἀποστολικὴν παράδοσιν», ἐνῷ αὕτη ἀπούσης τῆς «κατ᾿ οὐσίαν παραδόσεως», τῆς ἐν τῇ ζωῇ τῆς ὁμάδος συντελουμένης, ἀποτελεῖ «κρίμα» διά τε τὸν χειροτονοῦντα καὶ διὰ τὸν χειροτονούμενον· διότι δὲν διακρίνεται ἡ «ἀναξιότης» τ.ἔ. ἡ ἔλλειψις τῆς πραγματικῆς παραδόσεως καὶ ἄρα ἡ προϋπόθεσις τῆς χειροτονίας ὡς βεβαιούσης τὴν ἱκανότητα ἐκπροσωπήσεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς ὁμάδος (πρβλ. Α΄ Κορ. ια΄,27ἑξ. ὡς πρὸς τὴν μετοχὴν εἰς τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας· πρβλ. καὶ τὴν σύστασιν τοῦ ἀπ. Παύλου πρὸς τὸν Τιμόθεον περὶ ἐκλογῆς τοῦ «ἐπισκόπου» Α΄ Τμ. γ΄.6ἑξ.). Κατὰ ταῦτα ἡ τυπικὴ ἤτοι ἁπλῶς «νομικὴ» ἀποστολικὴ διαδοχὴ πρέπει νὰ μὴ θεωρῆται κατὰ τὴν ἐκτίμησιν καὶ κρίσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὁμάδων ὡς ἀντικαθιστῶσα ἢ ἀναπληροῦσα τὴν «πραγματικὴν ἀποστολικὴν διαδοχήν», ἥτις ἐπίσης δὲν ἀντικαθιστᾷ ἐκείνην, ἀλλ᾿ ἀποτελεῖ τὴν πράγματι προϋπόθεσιν τῆς τῷ ὄντι ὑποστάσεως ἐκείνης, τ.ἔ. τῆς «ἀξίως ἐνεργούσης».

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω καθίσταται φανερόν, ὅτι ἡ κατανόησις καὶ βίωσις τῆς συνόλου ἀποκαλύψεως καὶ ἡ προβολὴ αὐτῆς συνετελέσθη καὶ διεφυλάχθη ἐν τῇ «ἐκκλησίᾳ» ἐκείνῃ, ἥτις ἀπετέλεσε τὸ «σκεῦος τῆς ἐκλογῆς» ἐν τῇ ἱστορικῇ πορείᾳ τῆς ἀνθρωπότητος, τ.ἔ. ἐν τῇ ἐντὸς τῆς ἑλληνικῆς (κατὰ τὸν ἀνωτέρω διὰ μακροτέρων ἀναπτυχθέντα τρόπον νοουμένης καὶ κατανοουμένης) ὁμάδος πνευματικοῦ βίου ἐκκλησίᾳ, τῆς ὁποίας χῶρος μὲν ἦτο ὁ περὶ τὴν Ἀνατολικὴν

Μεσόγειον, κυρία δὲ καὶ κεντρικὴ ὁμὰς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος μὲ κέντρον τὴν Κωνσταντίνου Πόλιν, ἔνθα καὶ τὸ κέντρον τῆς «Οἰκουμένης» ὡς πνευματικῆς ζωῆς περιλαμβανούσης τὴν ὅλην ἀποκάλυψιν πλήρως καὶ γνησίως. Εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην, τ.ἔ. εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ταύτην, τὴν καλουμένην «Οἰκουμενικὴν» ἢ «Ἑλληνικὴν» ἢ «Ὀρθόδοξον Καθολικὴν» ἢ κατὰ κύριον λόγον ἁπλῶς «Καθολικὴν» (διάφορον τῆς «Ρωμαϊκῆς») ἀνατρέχουσα πᾶσα μετὰ Χριστὸν ὁμὰς ἢ ἀτομικότης ἠδύνατο νὰ λαμβάνῃ, καὶ ἐλάμβανε, πληροφορίαν περί τε τῆς ἀποκαλύψεως καθόλου καὶ περὶ τῆς πληρότητος καὶ γνησιότητος τοῦ ἐνδεχομένως ὑπ᾽ αὐτῆς κατεχομένου (εἴτε ἐπωνύμως εἴτε πράγματι) χριστιανικοῦ πνευματικοῦ βίου. Διότι ἡ πρὸς Δυσμὰς μερὶς τῆς πεπολιτισμένης ἀνθρωπότητος, καὶ δεξαμένη τὴν χριστιανικὴν πίστιν κατ᾽ ἀρχὴν καὶ πρότερον, πάντοτε πρὸς ἀνατολὰς ἐστρέφετο, ἵνα πληροφορηθῇ τὸ ἀληθὲς καὶ γνήσιον ἢ νὰ βεβαιωθῇ περὶ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς γνησιότητος τοῦ ἐνδεχομένως ὑπ᾽ αὐτῆς κατεχομένου, διότι ἀκριβῶς ἐκεῖθεν καὶ λαβοῦσα εἶχεν ὅ,τι εἶχεν καὶ πρὸ Χριστοῦ καὶ μετὰ Χριστόν. Ὅσοι δηλαδὴ ἠθέλησαν ἐν τῇ Δύσει νὰ παρουσιάσωσιν ἑαυτοὺς ἀξίους, ἀπεδήμησαν εἰς τὸν τόπον καὶ τὸ κέντρον τοῦ πνεύματος, ἵνα «ἀναπνεύσωσιν» ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ ταύτῃ ἀπ᾽ εὐθείας ἐκ τοῦ καθαροῦ καὶ τοῦ συνόλου πνεύματος τῆς (φυσικῆς ἢ ὑπερφυσικῆς) ἀποκαλύψεως. Ἀλλὰ ταῦτα ὁδηγοῦσιν ἡμᾶς εἰς τὴν δι᾽ ὀλίγων ἔκθεσιν τῆς περαιτέρω ἐξελίξεως τῶν πραγμάτων καὶ εἰς τὴν σκιαγράφησιν τῆς νῦν καταστάσεως ἤτοι τῆς θέσεως τῶν πραγμάτων ἐξ ἀπόψεως πληρότητος ἀντιμετωπίσεως καὶ κατανοήσεως καὶ βιώσεως τῆς ἀποκαλύψεως ἐν ταῖς διαφόροις χριστεπωνύμοις ὁμάσιν, τ.ἔ. ἐν τοῖς διαφόροις «ἐκκλησίαις», ἵνα οὕτω καταλήξωμεν καὶ εἰς τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐν τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ τεθὲν ἐρώτημα.

3. Ἡ περαιτέρω ζωὴ τῆς «Οἰκουμένης» καὶ ἡ σχέσις τῶν λοιπῶν ὁμάδων προσπαθείας οἰκειώσεως τῆς ἀποκαλύψεως πρὸς τὴν «Οἰκουμένην».

Τῆς «Οἰκουμένης», τ.ἔ. τῆς ὁμάδος παραλαβῆς καὶ βιώσεως τῆς ἀποκαλύψεως ἐν συνόλῳ (τῆς τε πρὸ Χριστοῦ ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ καὶ ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ καὶ τῆς ἐν Χριστῷ), ἢ τῆς «Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας» ἡ ζωὴ παρουσιάσθη ἔντονος κατὰ τὴν πρώτην χιλιετηρίδα, ὅτε κυρίως εἰπεῖν «ἐσωτερικὴ» προσπάθεια κατεβάλλετο, ὥστε νὰ ὁλοκληρωθῇ ὁ τῆς πρὸ Χριστοῦ ἑλληνικῆς ὁμάδος (καὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ χώρῳ καθόλου διαβιούσης μερίδος ἀνθρώπων) ἐγκεντρισμὸς εἰς τὴν «καλλιέλαιον» χριστιανικὴν ἑλληνικὴν ὁμάδα, τ.ἔ. εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ ὁλοκλήρωσις αὕτη ἐξεδηλοῦτο συγχρόνως μετὰ τῆς προσπαθείας κατανοήσεως καὶ βιώσεως τοῦ συνόλου τῆς ἀποκαλύψεως, εἰς τὴν ὁποίαν δυσχερείας καὶ εἰς παρέκκλισιν ῥοπὰς παρεσκεύαζεν ἡ «ψυχοσύνθε-

σις», ἤτοι ἡ μορφὴ συνθέσεως τοῦ πνευματικοῦ βίου, τῶν «προσερχομένων» τέως μὴ χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ παρουσία τῶν τμημάτων τῆς προχριστιανικῆς ἑλληνικῆς ὁμάδος, ἤτοι τῶν «ἐθνικῶν» καλουμένων. Ἐντεῦθεν ἡ περίοδος αὕτη παρουσιάζει τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς Οἰκουμένης ἔντονον καὶ ἀγωνιστικὴν κατὰ τῶν «αἱρέσεων» ὡς παρεξηγήσεων τῆς ἀποκαλύψεως καὶ ὑπὲρ τῆς διατηρήσεως ἀλωβήτου τῆς παραληφθείσης συνόλου ἀποκαλύψεως, ἤτοι ὑπὲρ τῆς «Ὀρθοδοξίας».

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην παρουσιάζετο ὁ ἀγὼν κατὰ τῶν ὑπεισερχομένων στοιχείων ἐκ τῆς πρὸ Χριστοῦ πνευματικῆς τῶν «ἐθνικῶν» καταστάσεως· ἀλλ᾽ ἐνῷ οἱ ἐν τῷ κέντρῳ ἢ ἐγγύτερον πρὸς τὸ κέντρον διαβιοῦντες εὐκολώτερόν πως ἀπηλλάσσοντο αὐτῶν, οἱ τῶν «ἄκρων» καὶ ἐν ταῖς «ἔξω ζώναις» τῆς Οἰκουμένης λίαν δυσκόλως ἀφίσταντο τῆς «παλαιᾶς» καὶ «γεηρᾶς» οὐσίας, ὥστε νὰ παρουσιάζουν «ἑτεροίωσίν τινα» ὁλονὲν αὐξανομένην σὺν τῇ ἀπὸ τοῦ Κέντρου ἀπομακρύνσει. Τοῦτο κατὰ κύριον λόγον ὠφείλετο εἰς τὸ «ἀτελὲς τῆς προπαιδείας» τῶν εἰσελθόντων ἢ εἰσερχομένων εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀφοῦ κυρίως δὲν ἀνῆκον εἰς τὴν ἤδη βιώσασαν τὴν βαθμίδα τῆς ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ καὶ τῷ Ἰουδαϊσμῷ ἀμέσου προπαρασκευῆς εἰς Χριστόν. Διὰ τοῦτο πρὸς ἀνατολὰς παρουσιάσθησαν αἱ αἱρέσεις γενόμεναι ἀποδεκταὶ ὑπὸ τῶν μεθορίων ἢ τῶν ἔξω τῶν ὁρίων τῆς ἑλληνικῆς ὁμάδος πληθυσμῶν, ὥστε ἐν τέλει νὰ ἀποκοπῶσι τὰ τμήματα ταῦτα παντελῶς ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς «Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας», τ.ἔ. τῆς «Ὀρθοδοξίας», ὄχι μόνον ἐσωτερικῶς, ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικῶς. Παρόμοιον συνέβη καὶ πρὸς δυσμάς, ἔνθα τὸ ῥωμαϊκὸν τμῆμα ἔχον κέντρον τὴν Ῥώμην παρέμενεν ἐν τῷ περιθωρίῳ τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς πρὸ Χριστοῦ, ὥστε μετὰ δυσχερείας νὰ ἀφομοιώνῃ καὶ τὴν ἐν Χριστῷ τελικὴν βαθμίδα πνευματικῆς ἀποκαλύψεως. Ἐφ᾽ ὅσον ἡ Ῥώμη ἦτο πρωτεύουσα τῆς πολιτικῆς αὐτοκρατορίας, ἦτο συνεχὴς καὶ ἡ ἐκ τοῦ καθαυτὸ κέντρου τῆς Οἰκουμένης εἰσροὴ τῶν ναμάτων τοῦ καθαροῦ πνευματικοῦ βίου, ὥστε καὶ ἡ ὁμοιογένεια τῆς Ζώνης ταύτης πρὸς τὴν Καθόλου Ἐκκλησίαν νὰ μὴ μεταβάλληται, ἢ καὶ μεταβαλλομένη εὐκόλως καὶ ταχέως νὰ ἀποκαθίσταται· ἄλλως τε καὶ ἡ ὅλη Κάτω Ἰταλία καὶ ἡ Σικελία (ἡ «Μεγάλη Ἑλλὰς» καλουμένη) ἀπετέλει τὸ ἄμεσον ἔντονον πνευματικὸν ἀπόθεμα εἰς ἀντιμετώπισιν τοῦ ἑκάστοτε ἐνδεχομένου κινδύνου. Μετὰ τὴν μεταφορὰν τῆς πολιτικῆς πρωτευούσης εἰς τὴν Πνευματικὴν Πρωτεύουσαν, τὴν ἐν τῷ Κέντρῳ τῆς πνευματικῆς Οἰκουμένης κειμένην, τ.ἔ. εἰς τὴν Κωνσταντίνου Πόλιν, ἤρξατο βαθμηδὸν καὶ κατ᾽ ὀλίγον ἡ μεταβολὴ τῆς σχέσεως τοῦ ἐν τῇ ἔξω ταύτῃ ζώνῃ ἐνεργῶς βιουμένου πνεύματος πρὸς τὸ καθολικὸν χριστιανικὸν πνεῦμα, τ.ἔ. πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν Πνεῦμα, ὥστε βαθμηδὸν καὶ κατ᾽ ὀλίγον νὰ «ἐκρωμαΐζηται» καὶ νὰ καθίσταται τοῦτο ὀλιγώτερον γνήσιον χριστιανικὸν καὶ εἰς ἀρκετὸν βαθμὸν γεηρόν. Ἡ «νοθεία» αὕτη καὶ «παλινδρόμησις» εἰς προγενεστέρας μορφὰς πνευματικοῦ βίου ἐπὶ

μακρὸν ἀντιμετωπίζετο δι' ἐκτάκτων ἐνεργειῶν προερχομένων ἐκ τῆς Οἰκουμένης, ὥστε ἂν μή τι καὶ ἄλλο νὰ διατηρῆται ἡ σύνδεσις μετὰ τῆς Κυρίας Ὁμάδος καὶ ἄρα νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ βαθμιαία «ἀνάρρωσις». Ἡ ἐπέκτασις ὅμως τῆς Ῥωμαϊκῆς Ζώνης πρὸς δυσμὰς διὰ τῆς εἰσδοχῆς ὁλονὲν καὶ περισσοτέρων τέως βαρβάρων ὁμάδων ἀπετέλεσε παράγοντα σπουδαῖον εἰς αὔξησιν καὶ ἐπιτάχυνσιν τῆς ὑπερβολῆς τοῦ γεηροῦ πνεύματος ἐν τῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας ταύτης, ὥστε νὰ μὴ ἀποτελῇ πλέον κατ' οὐσίαν συνέχειαν τῆς Οἰκουμένης, ἀλλ' ἁπλῶς «κατὰ πλάσμα» καὶ «κατὰ τὰ συνθήματα» ὅσα ἀπέμενον εἰσέτι σεβαστὰ ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ προγενεστέρας Οἰκουμενικῆς βιώσεως τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Ἡ τοῦ καλουμένου Ἰλλυρικοῦ ἀπόσπασις ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης ὑπῆρξε καὶ ἀποτέλεσμα τῆς ξενώσεως τῆς Ῥώμης ἀπὸ τῆς Οἰκουμένης, ἀλλὰ καὶ γεγονὸς ἐπαυξῆσαν καὶ ἐπιταχῦναν τὴν ὁλοκληρωτικὴν ξένωσίν της. Οὕτω ἐδημιουργήθη ἐν τῇ Δύσει ἡ μιγὰς μερὶς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐν ᾗ τὸ οἰκουμενικὸν (τὸ γνησίως «καθολικὸν») πνεῦμα ἀνεμίχθη μετὰ τῶν βαρβαρικῶν στοιχείων, ἀφοῦ καὶ οἱ ἡγέται τῆς ὅλης ὁμάδος (τῆς «ἐκκλησίας») ἐλαμβάνοντο πλέον ἐκ τῶν «νεοφύτων» ἀνθρωπίνων ὁμάδων, τῶν δυναμένων μόνον τὰ συνθήματα ἐξωτερικῶς καὶ μαγικῶς νὰ ἀποδέχωνται, οὐχὶ ὅμως καὶ πράγματι τὸν γνήσιον πνευματικὸν βίον τῆς Οἰκουμένης νὰ βιώσωσιν ἐν ἑαυταῖς. Εἴπομεν ἄλλως τε καὶ ἀνωτέρω τὰ δέοντα περὶ τῆς δυσχερείας κατανοήσεως καὶ βιώσεως τοῦ πνεύματος, ἥτις ἀπαιτεῖ «μακρὰν παράδοσιν» καὶ μακρὰν «ἀνατροφὴν» καὶ «ἀναστροφὴν» μετὰ τῶν ζωντανῶν φορέων, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ διὰ μιᾶς καὶ διὰ τοῦ μυστηρίου μόνον ἀπόκτησις τοῦ γνησίου πνεύματος καὶ ἐν συνόλῳ. Ἐὰν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ὅτι οἱ ἀναλαμβάνοντες τὴν μετάδοσιν ἢ παράδοσιν τοῦ πνεύματος ἦσαν οἱ ἴδιοι «χρείαν ἔχοντες τοῦ λαβεῖν», τότε κατανοεῖται εὐκόλως καὶ τὸ τότε γενόμενον καὶ τὸ ἀποτέλεσμα· οἱ διὰ τῆς εἰσόδου των αὐξήσαντες τὸν ἀριθμὸν τῶν μελῶν τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ηὔξησαν ἐνταυτῷ καὶ τὸν βαθμὸν τῆς ξενότητος αὐτῆς ἀπὸ τῆς Οἰκουμενικῆς Πνευματικῆς Ζωῆς, τ.ἔ. ἀπὸ τῆς «Καθαυτὸ ἢ Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας», ὥστε νὰ ἀποτελεσθῇ μόνον «νομικὴ καθολικὴ ἐκκλησία» ἐν τῇ Ῥώμῃ, οὐχὶ δὲ καὶ «κατ' οὐσίαν καθολική». Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ τὰ ὑπ' αὐτῆς ἐξωτερικῶς εἰς τὸν χριστιατισμὸν προσληφθέντα τέως βάρβαρα ἔθνη ἀπετέλεσαν ὄργανα εἰς ἐπίθεσιν κατὰ τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας ἤτοι κατὰ τῆς Οἰκουμένης κατευθυνόμενα ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰθυνόντων τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ῥώμης· οὐδεμία ἄλλη ἀπόδειξις ἀπαιτεῖται εἰς βεβαίωσιν τῆς ἀλλαγῆς τοῦ πνεύματος καὶ τῆς μεταβολῆς αὐτοῦ ἀπὸ «Οἰκουμενικοῦ Χριστιανικοῦ» εἰς «χριστεπώνυμον βάρβαρον πνεῦμα τῆς Ῥώμης».

Παρὰ ταῦτα πάντα δὲν πρέπει νὰ νομισθῇ, ὅτι ἢ ἡμεῖς νομίζομεν ἢ τὰ πράγματα βεβαιοῦσιν, ὅτι ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ ἐξέλιπε τὸ Οἰκουμενικὸν Πνεῦμα παντελῶς, ἀντικατεστάθη δὲ κατὰ πάντα ὑπὸ τοῦ ὀθνείου κοσμικοῦ

καὶ βαρβάρου πνεύματος· τοῦτο οὔτε συνέβη οὔτε καὶ ἦτο εὔκολον νὰ συμβῇ. Ἐν τῇ Ῥωμαΐκῇ Ἐκκλησίᾳ διετηρήθησαν σπινθῆρες τῆς Οἰκουμένης, οἵτινες ἠλαττοῦντο μὲν βαθμηδὸν καὶ ὁλονὲν εἰς ἀριθμὸν ἢ εἰς ἀναλογίαν λόγῳ τῆς ὁμαδὸν καὶ συνεχοῦς τῶν βαρβάρων εἰσόδου εἰς τὴν ἐκκλησίαν, δὲν ἔπαυσαν ὅμως καὶ νὰ ὑπάρχουν καὶ νὰ ἀναδίδουν πῦρ καὶ φῶς ἐν μέσῳ τοῦ σκότους τοῦ περιβάλλοντός των. Ἡ παραλαβὴ καὶ εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν διατύπωσις ἐκδηλωμάτων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπετέλεσεν ἔστω καὶ δι' ὀλίγους τὴν συνεχῆ ὑπόμνησιν τῆς «ἐπιστροφῆς» εἰς τὸ καθαρὸν οἰκουμενικόν, τὸ γνησίως «καθολικόν», πνεῦμα. Ἐπίσης ἐφ' ὅσον ἡ Οἰκουμένη κατὰ τὴν πρώτην χιλιετηρίδα παρέμενεν ἀρκούντως κατὰ κόσμον ἰσχυρά, καὶ ἡ Ῥωμαΐκὴ Ζώνη ἐστρέφετο πρὸς αὐτὴν καὶ ἐλάμβανεν ἔστω καὶ μεμονωμένως ὁλονὲν καὶ νέα ζώπυρα καὶ νέας ὑπομνήσεις, ὥστε νὰ παράγηται καὶ ἐκεῖ ζωὴ «οἰκουμενικὴ» ἢ ἔστω «οἰκουμενοειδής», ἵνα μὴ «σβέννυται τὸ πνεῦμα» παντελῶς. Ἄνδρες σπουδαῖοι ἀνεφάνησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, οἵτινες δεχθέντες ἀρκοῦσαν τὴν ἐκ τῆς Οἰκουμένης «μετάδοσιν πνεύματος» ἐβίωσαν αὐτὸ ἐντόνως καὶ προέβαλον ὑπὸ μορφὴν σύστοιχον πρὸς τὴν τῆς μιγάδος χριστιανικῆς ῥωμαΐκῆς ὁμάδος ζωήν, ὥστε νὰ προσλαμβάνηται ἢ νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ προσληφθῇ ὑπ' αὐτῆς εὐκολώτερον, ἢ τοὐλάχιστον νὰ μὴ ἀποκρουσθῇ εὐθὺς ἀμέσως ὑπ' αὐτῆς. Ὁ Αὐγουστῖνος παραδείγματος χάριν δεχθεὶς ἐκ τῆς Οἰκουμένης τὰ ζώπυρα τοῦ πνευματικοῦ βίου ἀνεβίωσεν αὐτὰ ἐντόνως καὶ ἐξεδήλωσε καὶ προέβαλεν εἰς τοὺς τῆς ῥωμαΐκῆς ὁμάδος χριστιανοὺς ὑπὸ μορφὴν καὶ σύνθεσιν «μιγάδα», ὥστε οἱ τέως βάρβαροι νὰ δύνανται βαθμηδὸν νὰ κατανοήσωσιν αὐτά. Δικαίως θεωρεῖται ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος ὡς ὁ πατὴρ τῆς Δύσεως ἤτοι τοῦ Δυτικοευρωπαΐκοῦ πολιτισμοῦ· διότι ὁ Αὐγουστῖνος προερχόμενος ἐκ τῆς περιφερείας τῆς Οἰκουμένης, τῆς ἐν τῇ Β. Ἀφρικῇ, καὶ πεπροικισμένος διὰ σπουδαίας ψυχικῆς δυνάμεως ἀνεστράφη μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πνεύματος (διὰ τῶν ἐκδηλωμάτων καὶ δι' ἀμέσου βιώσεως ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἰταλίᾳ) καὶ ἐβίωσεν ἐντόνως τὸ πανανθρώπινον στοιχεῖον τῆς Οἰκουμένης καὶ ἀνέμιξεν αὐτὸ μετὰ τῶν μιξοβαρβάρων στοιχείων, ὥστε νὰ ἀποτελεσθῇ μεγάλη τις μορφὴ πνευματικοῦ βίου, ἥτις δὲν ἦτο μὲν καθαρῶς καὶ κατὰ πάντα οἰκουμενική, ἤτοι γνησίως καθολική, ὡμοίαζεν ὅμως κατὰ πολὺ πρὸς αὐτήν. Ἅπασαι αἱ τῶν ὀλίγων καὶ ἐκλεκτῶν τούτων ἀνδρῶν, τῶν «προξένων» τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πνεύματος ἐν τῇ «νεοφύτῳ» Δύσει, ἐκδηλώσεις ἀπέβησαν στηρίγματα καὶ ὑπομνήσεις εἰς βαθμιαίαν «ἐπιστροφὴν» καὶ εἰς ἀποτέλεσιν τῆς προϋποθέσεως, ὥστε νὰ δυνηθῇ ποτε νὰ ἀποκατασταθῇ ὁ δεσμὸς μετὰ τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας, τ.ἔ. μετὰ τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις τῶν πραγμάτων παρουσίασε μεταξὺ τῆς ὁλονὲν ἀπὸ τῆς Οἰκουμένης ξενουμένης Δύσεως στοιχεῖα ἀγαγόντα καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν «ἀπόσπασιν» ἀπὸ τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκησίας ὡς ἐκδήλωσιν τῆς

ἤδη καὶ ἐσωτερικῶς ἀποτελεσθείσης οὐσιώδους ἑτεροιώσεως τοῦ ἐν τῇ Δύσει πνευματικοῦ βίου, ἥν ἐπήνεγκεν ἡ κατὰ ὑπερβάλλον μέρος ἐπικράτησις τῶν «ἀτελῶν» στοιχείων, τῶν ὑπὸ τῶν εἰσερχομένων τέως βαρβάρων ὄχλων κατὰ ὅλως φυσικὸν λόγον συνεισκομιζομένων. Ὡς ἐλέχη ἤδη, ἡ συνδιατήρησις τῆς γλώσσης, ἐν ᾗ εἶχον ἀποτυπωθῆ Οἰκουμενικοῦ πνεύματος ἀξιόλογα στοιχεῖα, καὶ τῶν ἐξωτερικῶν συνθημάτων, τῶν ἐκ τῆς μετὰ τῆς Οἰκουμένης ἐπικοινωνίας ὑπολειφθέντων, ἀπετέλεσε τὴν φερέλπιδα ἀφετηρίαν ἐπιστροφῆς. Ἡ ἐξωτερικὴ ὑπαγωγὴ τῶν τέως βαρβάρων εἰς τὴν χριστιανικὴν ὁμάδα, ἡ διὰ τοῦ μυστηρίου γενομένη, ἀπετέλει βεβαίως τὴν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν εἰς βαθμιαίαν αὐτῶν «ἐκχριστιάνισιν» καὶ ὡς πρὸς τὸ ὅλον τοῦ βίου ἤτοι καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐνεργὸν κατὰ Χριστὸν διεξαγωγὴν τῆς ζωῆς τῆς ψυχῆς. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ βάρβαροι οὗτοι εὑρίσκοντο εἰς κατάστασιν «φυσικῆς ἀποκαλύψεως» πολλὰς ἑκατονταετηρίδας ἢ καὶ χιλιετηρίδας ἀπέχουσαν τῆς τῶν Ἑλλήνων καταστάσεως, ἦτο λίαν φυσικὸν ἐν ἀρχῇ νὰ «ἐνδυθῶσι» τὸν χριστιανικὸν μανδύαν ὡς πρὸς τὴν «πρὸς τὸν Θεὸν σχέσιν» μυστηριακῶς, καὶ δὴ δι᾽ αὐτοὺς σχεδὸν εἰπεῖν καθαρῶς «μαγικῶς» ἔναντι τοῦ «ἰσχυροῦ» τῶν χριστιανῶν Θεοῦ, νὰ ἐξακολουθήσωσι δὲ τὸν λοιπὸν βίον των διανύοντες «ἐκτὸς Θεοῦ» καὶ κατὰ τὰ «παραδεδομένα» βάρβαρα στοιχεῖα. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀνάμιξις αὕτη καὶ ἡ ὑπὸ τῶν τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἡγετῶν ἐκδήλωσις παντελῶς «κοσμικοῦ» ἤτοι «γηεροῦ» καὶ «βαρβάρου» βίου ἔναντι ἑαυτῶν καὶ ἀλλήλων καὶ ἔναντι τῆς Οἰκουμένης· «ἡ μὲν φωνὴ φωνὴ Ἰακώβ, αἱ δὲ χεῖρες χεῖρες Ἠσαῦ».

Μετὰ πάροδον χρόνου ἱκανοῦ καὶ ὅτε ἡ τῆς Οἰκουμένης ἐπίγειος (πολιτικὴ) θέσις ἐκλονίζετο ἕνεκα τῆς ὑπὸ τῶν χριστεπωνύμων καὶ μὴ βαρβάρων συνεχοῦς ἐπιθέσεως[1], ἐνεφανίσθησαν ἔντονα σημεῖα ζωῆς καὶ ἀνανήψεως τῶν «ἐν τῷ σκότει» τῆς Δύσεως διαβιούντων.

Ἡ μετὰ τῆς Οἰκουμένης μεγαλητέρα ἐπικοινωνία τῶν τῆς Δύσεως ζωηροτέρων καὶ πνευματικωτέρων στοιχείων, ἥτις ἰδίᾳ μετὰ τὰς κατὰ τῆς Οἰκουμένης γενομένας ὑπὸ τὴν μορφὴν τῶν «Σταυροφοριῶν» ἐπιθέσεις κατέστη ζωηροτέρα, παρέσχε τὴν εὐκαιρίαν γνωριμίας τῆς Οἰκουμένης ὡς πρὸς τὸν

---

[1] Ἀποτελεῖ λίαν χαρακτηριστικὸν γεγονός, ὅτι ἡ τῆς Οἰκουμένης Πολιτεία ἤτοι ἡ Ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως (διότι ἀπὸ τῆς ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐντάξεως τῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν πολιτειακὸν ὀργανισμὸν ἡ δημογραφικῶς Ἑλληνική, ῥωμαϊκὴ δὲ ἐξωτερικῶς Πολιτεία, ἀπέκτησε καὶ τὴν ἑλληνικότητα τῶν ὀργάνων αὐτῆς) διεξήγαγε μόνον ἀμυντικοὺς πολέμους εἴτε κατὰ μὴ χριστιανῶν βαρβάρων εἴτε καὶ κατὰ χριστιανῶν. Τοῦτο ἐξηκολούθησε μέχρι τῆς τελευταίας αὐτῆς πνοῆς, ἡ δὲ συνείδησις καὶ τῆς σήμερον ζώσης Οἰκουμενικῆς Ὁμάδος, τῆς Ἑλληνικῆς, δὲν γνωρίζει «κατακτητικοὺς» πολέμους, ἀλλὰ μόνον «ἀνακτητικοὺς» καὶ «ἀπελευθερωτικούς». Πάντα ἄλλον πόλεμον διεξαχθέντα ἢ διεξαγόμενον κατακρίνει κατὰ βάθος ὡς «βάρβαρον» καὶ «ἀνήθικον» καὶ «ἀντιχριστιανικόν».

πνευματικὸν βίον, ἐνῷ ἄχρι τότε μόνον ἡ πολιτικὴ ἄποψις αὐτῆς ἦτο κυρίως γνωστὴ καὶ ἀντιμετωπίζετο ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἐχθρότητος καὶ τῆς καταλήψεως ὡς «ῥωμαϊκῆς» περιοχῆς. Βαθμηδὸν καὶ κατ᾽ ὀλίγον εἴτε δι᾽ ἀμέσου ἐν τῷ χώρῳ τῆς Οἰκουμένης διαβιώσεως εἴτε ἐμμέσως διὰ τῶν εἰς αὐτὴν ἐλθόντων ἀνδρῶν ἐκ τῆς Οἰκουμένης ἀπεκτήθη ἡ γνωριμία καὶ πνευματικῶν στοιχείων αὐτῆς, ὥστε νὰ παρουσιασθῇ εἰς τὰ ψυχικὰ ὄμματα τῆς Δύσεως ὁ «ἀρχαῖος» πρὸ Χριστοῦ πνευματικὸς βίος ἤτοι τὰ ἐν τῇ Οἰκουμένῃ διαφυλασσόμενα καὶ μετὰ τῆς Οἰκουμενικῆς ὁλότητος κατανοούμενα καὶ βιούμενα στοιχεῖα αὐτοῦ. Ἐγένετο δηλαδὴ ἀντιληπτόν, ὅτι ὑπῆρξε «πρὸ Χριστοῦ» πνευματικὸς βίος περισσότερον γνήσιος ἢ ὅσον ἀπέμεινεν ἐν τῇ ἀποκοπείσῃ τῆς Οἰκουμένης Δύσει, ὁ «ἑλληνικὸς» καὶ ὁ «λατινικὸς» (ἢ ἀκριβέστερον «λατινόγλωσσος»), ὅστις ἐφάνη αὐτοῖς καὶ ὡς ἐγγύτερον πρὸς ἐκείνους ἔχων ἢ ὁ ὡς «χριστιανικὸς» προβαλλόμενος ὑπὸ τῆς Ῥώμης. Ἦτο λίαν φυσικὸν νὰ συμβῇ τὸ φαινόμενον τοῦτο, διότι ἔλειπεν ὡς εἴπομεν ἐκ τῆς βαρβάρου ὁμάδος, τῆς εἰς τὸν χριστιανισμὸν εἰσελθούσης, ἡ προπαιδεία ἤτοι ἡ παιδαγωγὸς εἰς Χριστὸν προτέρα φυσικὴ ἀποκάλυψις, ὥστε νὰ θεωρῆται δι᾽ αὐτὴν νῦν μεγάλη ὑπόθεσις ἡ ἐνατένισις καὶ βίωσις τῆς πρὸ Χριστοῦ ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς.

Ἡ ἀνακίνησις αὐτη ἐπετάθη βραδύτερον διὰ τῆς εἰς τὴν Δύσιν καταφυγῆς ἡγετικῶν ἐκπροσώπων τῆς Οἰκουμένης, ὅτε δηλαδὴ ἐξεπορθήθη πολιτικῶς ὑπὸ τῆς ἐξ ἀνατολῶν βαρβάρου ἐπιθέσεως ἡ πρωτεύουσα τῆς Οἰκουμένης. Ἡ βίωσις αὕτη τοῦ ἐν τῷ προχριστιανικῷ ἑλληνικῷ βίῳ περιεχομένου πνευματικοῦ βίου ἐγένετο ἐν ἀντιπαραβολῇ οὐχὶ πρὸς τὸν «χριστιανικὸν πνευματικὸν βίον» ἐν τῇ γνησίᾳ καὶ πλήρει αὐτοῦ μορφῇ, ἀλλὰ ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν ἐν τῇ Ῥωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς τοιοῦτον προβαλλόμενον, ὅστις, ὡς ἐλέχθη, οὐσίαν μὲν ἀπετέλει «ἀτελῆ» καὶ «πρωτόγονον», ὄνομα δὲ μόνον εἶχε τὸ χριστιανικόν. Πρὸς τούτοις καὶ ἡ ἄχρι τότε ἐπιτευχθεῖσα βαθμὶς «ἐξημερώσεως» τῶν εἰς τὸν ἐν τῇ Ῥωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ χριστιανισμὸν προσελθόντων συνετέλεσεν εἰς τὴν μετὰ θαυμασμοῦ καὶ βαθείας συγκινήσεως ἐνατένισιν τῆς πρὸ Χριστοῦ ἑλληνικῆς (καὶ λατινικῆς) βαθμίδος ψυχικοπνευματικοῦ βίου. Ἐν αὐτῇ ἐπεκράτει πολὺ τὸ γεηρὸν στοιχεῖον, ὥστε κατὰ τὸ ἀξίωμα, «τὸ ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ γινώσκεται» καὶ ἄρα «καὶ φιλεῖται», ἡ γεηρότης τῆς Δύσεως νὰ ἀναγνωρίσῃ καὶ νὰ φιλήσῃ τὸ συγγενέστερον πρὸς αὐτὴν ἀντὶ τοῦ «ξένου» καὶ ἄρα «ἀκατανοήτου». Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἡ Δύσις λαβοῦσα πρότερον τὰ «σύμβολα» τῆς ἀνωτάτης βαθμίδος ἀνθρωπίνου βίου διὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καὶ μὴ κατορθώσασα νὰ παιδαγωγηθῇ ἕως τέλους εἰς κατανόησιν καὶ βίωσιν τοῦ ὅλου πνεύματος, ἀπορρίπτει νῦν καὶ τὰ σύμβολα καὶ στρέφεται πρὸς τὰ «κατανοητά πως» σύμβολα τοῦ προχριστιανικοῦ πνεύματος, τοῦ ἐν τῷ ἑλληνισμῷ ὡς προπαιδείας εἰς Χριστὸν βιωθέντος καὶ προβληθέντος. Κατ᾽ οὐσίαν πρόκειται περὶ φαινομένου ὁμοίου πρὸς τὸ φαινό-

μενον τοῦ Μωμεθανισμοῦ· ὅπως δηλαδὴ ἐκεῖνος ἐλθὼν εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς Οἰκουμένης κατενόησε καὶ παρέλαβε καὶ ἀφωμοίωσε κυρίως εἰπεῖν «ἰουδαϊκὰ» καὶ ἄρα ἀνατολικὰ προχριστιανικὰ στοιχεῖα, οὕτω καὶ ἡ Δύσις ἐλθοῦσα εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς Οἰκουμένης μετὰ χαρᾶς παρέλαβεν «ἀποσπάσματα» ἐξ αὐτῆς καὶ δὴ τὰ προχριστιανικὰ ἑλληνικά· τόσα καὶ τοιαῦτα ἠδύνατο νὰ νοσταλγήσῃ καὶ νὰ κατανοήσῃ. Ἔσπευσε δηλαδὴ νὰ «ἀνακυκλώσῃ» τὸ πνευματικὸν γίγνεσθαι διανύουσα καὶ αὐτὴ τὰ αὐτὰ στάδια ἐξελίξεως εἰς Χριστόν.

Ἡ μετὰ τῆς Οἰκουμένης ἐπαφὴ τῆς Δύσεως δὲν παρήγαγε μόνον παλινδρόμησιν εἰς τὸν προχριστιανικὸν ἐν τῷ ἑλληνισμῷ πνευματικὸν βίον, ἀλλὰ καὶ παλινδρόμησιν εἰς τὰ πρῶτα στάδια τοῦ Χριστιανισμοῦ, διότι ἡ βαθμὶς αὕτη ἦτο προσιτὴ εἰς τὴν Δύσιν μετὰ τὴν διὰ τῶν συμβόλων ποδηγέτησιν τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ἡ «χριστιανικὴ» αὕτη παλινδρόμησις παρουσίασεν ἑαυτὴν ὡς κίνησιν εἰς ἀποκατάστασιν καὶ εἰς ἐπιστροφὴν εἰς τὸ γνήσιον χριστιανικόν, ὡς «μεταρρύθμισιν» τῶν κρατούντων. Ὅπως ἡ εἰς τὸν «ἀρχαῖον πολιτισμὸν» τῶν πρὸ Χριστοῦ Ἑλλήνων καὶ τῶν Λατίνων παλινδρόμησις ἀνέκραζεν εἰς ἐπιστροφὴν εἰς τὸν «ἀνθρωπισμόν», οὕτω καὶ ἡ χριστιανικὴ παλινδρόμησις ἀνεφώνει εἰς ἐπιστροφὴν εἰς τὸν «ἀρχαῖον χριστιανισμόν», ἵνα ἀπαλλαγῇ τις τῶν «ὀθνείων» καὶ «σκοτεινῶν» στοιχείων. Τοῦτο εὐλόγως συνέβη καὶ ἐνταῦθα, διότι τὰ «ἁπλᾶ» εἶναι περισσότερον κατανοητὰ ὑπὸ τῶν ἁπλοϊκῶν πνευματικῶς (ὄχι διανοητικῶς, ἀλλὰ ψυχικῶς ἁπλοϊκῶν, οἷοι εἶναι καὶ οἱ εὐφυέστατοι ὅταν ὁ πνευματικὸς ἀξιολογικός των βίος εἶναι ἀνανάπτυκτος). Οὕτω παρουσιάσθη ἡ «Προτεσταντικὴ» κίνησις, ἥτις συνεδέθη, καὶ λίαν εὐλόγως, μετὰ τῶν «κοσμικῶν» παραγόντων, ἐπεκράτησε δὲ εἰς μέγαν βαθμόν, ἀφοῦ ἀνταπεκρίνετο καὶ εἰς τὴν προβαθμίδα πνευματικῆς ὡριμότητος τῶν λαῶν της.

Οἱ μὴ ὑπαχθέντες εἰς τὴν «Μεταρρύθμισιν» ἕνεκα διαφόρων λόγων (μεταξὺ τῶν ὁποίων δὲν κατέχουν δευτέραν θέσιν οἱ αὐτοὶ ἤτοι οἱ ἐγκόσμιοι) ἐξηκολούθησαν διατηροῦντες τὴν «νομικὴν» παράδοσιν καὶ τὰ «σύμβολα» αὐτῆς, οἷα ἦσαν καὶ τὰ μετὰ σεβασμοῦ τηρούμενα ἐκδηλώματα τῆς μετὰ τῆς Οἰκουμένης ζωῆς τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ὥστε βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον νὰ καταστῇ δυνατὴ πραγματικὴ μεταρρύθμισις καὶ ἀναγέννησις διὰ τῆς ἀναστροφῆς μετὰ ὁλονὲν καὶ περισσοτέρων γνησίων ἐκδηλωμάτων τῆς ὡλοκληρωμένης ἀποκαλύψεως. Ἡ ἐνταθεῖσα ἐκμάθησις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἡ ἐπαφὴ μετὰ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Οἰκουμένης ἔστω καὶ διὰ τῶν γραπτῶν μνημείων ἀπετέλεσαν σπουδαῖον παράγοντα «ἀναγεννητικῆς» προσπαθείας ἐν τῇ Δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις δὲν θὰ συντελεῖτο, ἐὰν αὕτη εἶχεν ἐξ ἀρχῆς διακόψει τὸν δεσμόν της πρὸς τὰ «σύμβολα» (οἷα εἶναι ἡ γλῶσσα καὶ οἱ τύποι γενικῶς, ὅσοι ἀποτελοῦσι τὴν «νομικὴν» ἀποστολικότητα) καὶ τὴν «Ἱερὰν Παράδοσιν».

Οἱ ἐκτὸς τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας παραμείναντες, εἴτε ὑπὸ τὴν μορφὴν

τῆς «Διαμαρτυρομένης» μερίδος εἴτε ὑπὸ τὴν ἐκτὸς καί ἐλευθέραν μορφήν, παρουσίασαν καὶ τὸν πνευματικὸν βίον τῆς πρὸ Χριστοῦ ἀρχαιότητος ὡς «παράλληλον» κατὰ φύσιν (ἴσως δὲ καὶ ὡς «ἀνώτερον» κατ' οὐσίαν) τῆς ἐν τῇ Δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ, διέκριναν δὲ καὶ τὴν ἡγεσίαν του ἀπὸ τῆς ἡγεσίας τοῦ χριστιανισμοῦ· καὶ τὸν μὲν «ἐλεύθερον πνευματικὸν βίον» ἐνέταξαν καὶ ὑπέταξαν εἰς τὴν «πολιτείαν» καὶ εἰς τὴν «κοινωνίαν» (ἢ τὸν «λαόν»), τὸν δὲ «εἰς τὴν Δυτικὴν ἐκκλησίαν ἀνήκοντα» ἀφῆκαν εἰς τοὺς μὴ ἐλευθέρους, ἀλλ' εἰς τοὺς ὑποτεταγμένους εἰς αὐτήν. Ἔπειτα ἐχώρησεν ἡ ἐξέλιξις ἔτι μᾶλλον, ὥστε εἰς τὴν «ἐκκλησίαν» νὰ ἀφεθῇ ἡ «ἐπουράνιος» ζωή, ἡ καλουμένη «θρησκευτική», ἐνῷ ἡ «ἐπίγειος» νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀνήκουσα μόνον εἰς τὴν «πολιτείαν», εἰς τῆς ὁποίας τὴν ζωὴν καὶ δρᾶσιν οὐδεμίαν ἀνάμιξιν ἀφῆκαν ἢ ἐπέτρεψαν νὰ ἔχῃ ἡ ἐκκλησία ἀφοῦ εἶναι διάφορος σφαῖρα ζωῆς. Κατ' ἀνοχὴν μάλιστα ἐπετράπη νὰ «διαχειρίζηται» ἡ ἐκκλησία τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τῶν «μελῶν της» ὅσα ἐξακολουθοῦσι νὰ εἶναι «ὑπήκοα» εἰς αὐτήν, ἀλλὰ καὶ πάλιν ὄχι καὶ ἀπολύτως ἐλευθέρως, ἀλλ' ὑπὸ τὸν τῆς Πολιτείας ἔλεγχον.

Τὸ κατ' ἀρχὰς πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν παράλληλον τοῦ «ἀρχαίου κλασσικοῦ» προβληθὲν ἐγενικεύθη ἔπειτα καὶ πρὸς τὸν ὅλον χριστιανισμὸν καὶ ἐν συνεχείᾳ πρὸς πάντα ἐνεργῶς θρησκευτικῆς θεμελιώσεως πνευματικὸν βίον συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς «Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας», ἣν μόνον ὡς «σχισματικὴν» διέκρινον ἀπὸ τῆς Ῥωμαϊκῆς ὡς καλουμένης καὶ ταύτης «Καθολικῆς».

Ἡ τοιαύτη ἀντίθεσις καὶ πολεμικὴ κατὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας παρήγαγε καὶ τὰ ἐπακόλουθα φυσικὰ ἀποτελέσματα. Διεκηρύχθη ἡ «ἐλευθερία τοῦ πνεύματος» ἔναντι τῆς «καταπιέσεως τῆς ἐκκλησίας» καὶ ἡ «ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως», τῆς ὁποίας τὴν «προστασίαν» ἀνέθηκαν εἰς τὴν «πολιτείαν». Αὕτη πάλιν ὑπὸ τὴν «προσωπικὴν» ἤτοι «μοναρχικὴν» μορφήν της ἐπεδίωκε τὴν «ἀνεξαρτησίαν της» ἀπὸ τοῦ Πάπα καὶ τῶν τούτου ἐκπροσώπων, ὥστε διὰ τῆς διακηρύξεως ταύτης νὰ εὑρίσκῃ στήριγμα πνευματικοψυχικὸν χάριν τῆς τῶν λαῶν δημαγωγίας καὶ ἄρα νὰ ἀποδεχθῇ τὴν ἀνατεθεῖσαν προστασίαν. Τότε ἐφηρμόσθη τὸ «φιλελεύθερον» (!) δόγμα cuius regio eius religio ὡς πρώτη ἐκδήλωσις τῆς «προόδου». Βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἠνδρώθη ἡ ἀποστασία ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς μορφῆς ζωῆς καὶ παρήγαγε καὶ τὰ «πνευματικά» της ἱδρύματα διὰ τῆς πολιτείας.

Ἐπειδὴ ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία εἶχε τὰ ἐκπαιδευτήριά της μέχρι τῆς ἀνωτάτης βαθμίδος, ἔνθα κατέβαλλε τὰς προσπαθείας μεταδόσεως τοῦ ὑπ' αὐτῆς θεραπευομένου πνεύματος, προέβη καὶ ἡ πολιτεία εἰς τὴν ἵδρυσιν (ἢ μετατροπὴν παλαιῶν) ἐκπαιδευτηρίων καὶ δὴ «πανεπιστημίων», ἔνθα ἀνετέθη ἡ παράδοσις καὶ καλλιέργεια τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν τῆς προχριστιανικῆς ἀρχαιότητος μετὰ τῆς διαθέσεως, ὅπως ἀναδειχθῇ «νέος πνευματικὸς βίος»,

ὅστις θὰ ἦτο «ἐλεύθερος» καὶ ὄχι «ὑποτεταγμένος εἰς τὸ δόγμα» ἢ τὴν «ἐκκλησίαν» καὶ ἄρα «ἐγκόσμιος» καὶ «ὄχι ἐπουράνιος». Ἐν τῷ βάθει ὑπεκρύπτετο ἡ ἀντίθεσις πρὸς τὴν τοῦ Πάπα ἐπικυριαρχίαν ἐπὶ τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων τῆς Δύσεως, ὥστε οἱ ἄρχοντες οὗτοι νὰ καταστῶσιν ἐλεύθεροι καὶ ἰσότιμοι πρὸς τὸν Πάπαν. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐξέλιξις, καθ' ἣν καὶ ὁ Πάπας ἀπετέλεσεν «εἶδος πολιτείας» χωριστῆς καὶ οἱονεὶ «παραλλήλου» πρὸς τὰς λοιπὰς κοσμικὰς πολιτείας, ἂν καὶ οἱ ὑπήκοοί του εἶναι «διὰ μέσου τῶν λοιπῶν πολιτειῶν». Πάντως ἐν ἀρχῇ ἡ πολιτεία παρουσιάσθη ὡς «ἀνθρωπιστικὴ» καὶ «προστάτις» τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος, ὅπερ ἀπητήθη καὶ προεβλήθη διάφορον τοῦ «ἐκκλησιαστικοῦ» καὶ εἶτα παντὸς τοῦ χριστιανικοῦ, ἵνα ἐν τέλει καταλήξῃ εἰς διάφορον καὶ παντὸς πνεύματος συνδεδεμένου μετὰ ἐνεργοῦ τινος θρησκευτικῆς ζωῆς καθ' ὁμάδα συγκεκροτημένης.

Οὕτω κατέληξεν ἡ ὅλη προσπάθεια εἰς ἀπομόνωσιν τῆς ἐκκλησίας ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἁπλῆς «θρησκευτικῆς» ζωῆς τοῦ πνευματικοῦ βίου, οἵαν παρουσιάζει ἡ πρωτόγονος περὶ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἀντίληψις, ὅτε τὸ Θεῖον ἐκλαμβάνεται ὡς «ἰσχυρὸν» Ὂν δυνάμενον νὰ βλάψῃ ἢ νὰ ὠφελήσῃ τὸν ἄνθρωπον καὶ ἄρα ἀπαιτοῦν «ἐξευμενισίν τινα», καὶ ὄχι «ἠθικὸν» καὶ «ἅγιον ἐν τῇ ἠθικότητί του» Ὄν· διότι ἐὰν συμβαίνῃ τὸ πρῶτον, τότε ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει νὰ σκεφθῇ πῶς θὰ ῥυθμίσῃ τὸν βίον του (ἐὰν ἠθικῶς ἢ ἀνηθίκως), ἀλλὰ μόνον πῶς θὰ τακτοποιηθῇ «ἱερατικῶς» ἤτοι «μαγικῶς πως». Εἶναι προφανὴς ἡ «παλινδρομικὴ» καὶ «ὀπισθοδρομικὴ» αὕτη ἀντίληψις, ἥτις διεκηρύχθη ὡς «πρόοδος» καὶ ὡς «ἔξοδος ἐκ τοῦ σκοτεινοῦ αἰῶνος», ἀντὶ νὰ ἀντιμετωπισθῇ ὡς ἔκπτωσις. Προδήλως εἰλικρινῶς νοουμένη ὑπὸ τῶν διακηρυττόντων αὐτὴν ἀποτελεῖ τὸ ἀντίστοιχον τῆς τότε καὶ ὑπὸ τῶν συγχρόνων βιουμένην «θρησκευτικότητα» τοῦ ῥωμαϊκοῦ χριστιανισμοῦ, ἀφοῦ ἐπικρατοῦσα παρουσιάζετο ἡ εἰς τὴν βάρβαρον ἐποχὴν ἀνήκουσα χωριστὴ ἀπὸ τῆς βαθυτέρας προσωπικῆς ἠθικῆς ζωῆς θρησκευτικότης, ἥτις δὲν ἀνήκει εἰς τὴν γνησίαν καὶ κατ' οὐσίαν μορφὴν τοῦ χριστιανισμοῦ, οἵαν παρέλαβε καὶ προέβαλλεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἡ Οἰκουμενικὴ Ἐκκλησία.

Πλὴν ὅμως τῆς ἀπόψεως ταύτης δὲν πρέπει νὰ παροραθῇ καὶ ἡ ἄλλη, καθ' ἣν οἱ «ἀντιχριστιανικοὶ» καὶ κατὰ διάφορον βαθμὸν «ἀπνεύματοι» κατ' οὐσίαν παράγοντες τῆς ζωῆς τῆς τότε ἐποχῆς καὶ πάσης ἐποχῆς ἐπιδιώκουν τὴν «ἀσύδοτον ἐλευθερίαν δράσεως», ὥστε νὰ ἐπικρατήσουν καὶ νὰ παραπλανήσουν τοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ παρασύρωσιν πρὸς ἑαυτοὺς καὶ εἰς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἰδίων σκοπῶν. Οὗτοι διεκήρυττον τὴν «ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος» καὶ τὸ «ἀδέσμευτον» καὶ τὸ «ἀπροκατάληπτον» τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς πνευματικῆς καθόλου ζωῆς, προέβαλλον δὲ ὡς ἰδεῶδες τὸν «πολιτισμόν», τὸν «ἀδέσμευτον» ἀπὸ «δόγματα» καὶ «προκαταλήψεις», οἷα περιέχει ἡ «θρησκεία», χριστιανική τε καὶ οἱαδήποτε ἄλλη. Τὸ σύνθημα τοῦτο κατέστη μὲν ἤδη σαφὲς ὡς πρὸς τὸ πεπλανημένον καὶ τὸ «ὕποπτον», ἀλλὰ μόνον ὀλίγοι

ἔχουν συνείδησιν αὐτοῦ· διότι οἱ περισσότεροι εἶναι ἕρμαια τῆς ἐπιτηδείου προπαγάνδας καὶ δὲν δύνανται νὰ διαγνώσουν τὰ παραπλανητικὰ συνθήματα. Διότι σήμερον εἶναι κοινῇ εἰς τοὺς εἰδήμονας γνωστόν, ὅτι πᾶς ὡλοκληρωμένος καὶ ἄξιος λόγου πολιτισμὸς ἀναφαίνεται καὶ παράγεται μόνον ἐκ τῆς ῥίζης τοῦ ἀνθρωπίνου ψυχικοῦ βίου, τ. ἔ. τῆς «θρησκευτικῆς λειτουργίας τῆς ψυχῆς», ἀφοῦ αὐτὴ εἶναι ἡ λειτουργία ἀντιμετωπίσεως τοῦ συνόλου ἐξωτερικοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ ὁλικοῦ προσωπικοῦ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἄρα μόνον ἐκ τῆς τοιαύτης ὁλότητος καὶ πληρότητος καὶ καθολικότητος δύναται νὰ προέρχηται καὶ πλήρης καὶ γνήσιος καὶ βαθὺς πνευματικὸς ἀνθρώπινος βίος ἤτοι πολιτισμός. Καὶ ὅσον μείζων εἶναι ἡ πληρότης καὶ βαθύτης καὶ ἡ καθολικότης ἀναπτύξεως καὶ ἐνεργείας τῆς θρησκευτικῆς λειτουργίας τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ὁμάδος καὶ τῆς ἐποχῆς, τόσον μεγαλητέρα καὶ σπουδαιοτέρα καὶ ἀνθρωπινωτέρα θὰ εἶναι καὶ ἡ ἐκδήλωσις πνευματικοῦ βίου ἤτοι πολιτισμοῦ· καὶ ὅσον ἐλάσσων, τόσον καὶ μικροτέρα καὶ ἀναξιωτέρα λόγου καὶ «ἀπανθρωποτέρα» θὰ εἶναι αὔτη καὶ ὁ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ὁμάδος καὶ τῆς ἐποχῆς ὁ πολιτισμός.

Ἀφοῦ οὕτως ἔχουσι τὰ πράγματα, εἶναι πρόδηλος καὶ ὁ ὑποκρυπτόμενος σκοπός, ὅστις συνίσταται ἢ εἰς τὴν παρεμπόδισιν γενέσεως πολιτισμοῦ καθόλου ἢ εἰς τὴν γένεσιν πολιτισμοῦ ἀναξίου λόγου καὶ κατωτέρας ποιότητος, οἷοι ἦσαν οἱ πρὸ Χριστοῦ πολιτισμοί, οἱ ἁπλῶς κατὰ μέρος γνήσιοι καὶ μόνον προβαθμίδες τοῦ ἀπολύτου γενόμενοι. Παραμένει μόνον ὡς ἐξήγησις, ὅτι οἱ τοιοῦτοι προβαλλόμενοι ἰσχυρισμοὶ εἶναι μὲν εἰλικρινεῖς, ἀποτελοῦσιν ὅμως ἁπλῶς τὰς βαθμίδας, ὅσας οἱ ἰσχυριζόμενοι ἠδυνήθησαν ὄχι νὰ πραγματοποιήσουν, ἀλλὰ νὰ νοσταλγήσουν καὶ νὰ προβάλουν εἰς ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους ὡς «ἰδανικὰς» καὶ «ἀπολύτους» (ὡς πρὸς αὐτούς)· τοῦτο εἶναι «ἀνεκτὸν» καὶ προκαλεῖ συμπάθειαν, ἀλλὰ δὲν εἶναι «παραδεκτὸν» ὑπὸ τῶν δυνηθέντων νὰ ἀναπνεύσωσιν ἐντὸς τῆς Οἰκουμένης καὶ νὰ θεωρῶσι τὰ πράγματα sub specie absoluti. Ἡ προσπάθεια δηλαδὴ ἀποσπάσεως ἀπὸ τῆς ὁλότητος καὶ πληρότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ προβολῆς τοῦ «Προχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ» ὡς ἀπολύτου ἰδανικοῦ ἀποτελεῖ ἐγχείρημα «παλιμβαρβαρώσεως» ἢ ἐκδήλωσιν «πρωτογονισμοῦ» [1].

Ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις τῶν πραγμάτων ἤγαγε πλέον εἰς τὴν ἀντιπαρα-

---

[1] Παρόμοια δύνανται νὰ λεχθῶσι καὶ ὡς πρὸς τὴν προσπάθειαν παλινδρομήσεως εἰς τὸν «ἀρχέγονον» χριστιανισμόν, ὅστις πρῶτον μὲν δὲν ἔχει ἀφήσει ἀρκετὰ σημεῖα ζωῆς, ὥστε νὰ εἶναι κἂν δυνατὴ ἡ μίμησίς του, ἔπειτα δὲ δὲν ἀποτελεῖ καὶ τὸ ὅλον τῆς ἀποκαλύψεως ὄχι μόνον διότι τοιαύτη ὑπάρχει καὶ πρὸ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ διότι καὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀπόσπασμα περιλαμβάνει. Ὅπως δὲ ἐλέχθη ἀνωτέρω, οὔτε καὶ ἡ προσπάθεια «κατανοήσεως» τῆς συνόλου ἀποκαλύψεως δύναται πλέον νὰ ἐπαναληφθῇ, ἀφοῦ ἐλλείπουν οἱ ζωντανοὶ φορεῖς, τὰ δὲ αὐτῶν περιεχόμενα μεταδοθέντα διὰ τῆς «παραδόσεως» ἔχουν ἀποτυπωθῆ ἐν ἐκείνῳ, ὅπερ καλοῦμεν Οἰκουμένην.

βολὴν τῆς ἐγκοσμίου πολιτείας πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἀπολύτως καὶ ἀπὸ τοῦ ἴσου, ἡ δὲ πολιτεία ἀπετέλεσε τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ὁλοκληρωτικῆς φροντίδος ὑπὲρ τοῦ ἐγκοσμίου βίου τῆς ὁμάδος, τῆς ὁποίας ἑκάστοτε κυριαρχεῖ καὶ ἐν ὀνόματι τῆς ὁποίας ἀσκεῖ τὴν ἐξουσίαν. Οἱ κατέχοντες τὴν ἐξουσίαν θεωροῦσιν ἑαυτοὺς ὡς «ἰδίῳ δικαίῳ» ῥυθμιστὰς τοῦ βίου τῶν πολιτῶν συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ψυχικοπνευματικοῦ, ὥστε ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος νὰ ταυτίζηται πλέον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἀσκούντων τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν μόνον, εἰς τὰ κελεύσματα τῆς ὁποίας νὰ ὑποτάσσωνται πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἐλευθερίαι. Οὕτως ἐπικρατεῖ μετὰ ταῦτα ἡ διάθεσις ἡ «ἀπνεύματος» καὶ «ἀντιπνευματική», ἀφοῦ τὸ ὅλον ἀντιμετωπίζεται ὡς ἁπλῆ ὑλικῶν δυνάμεων συνθετικὴ μορφή, οἵαν μόνον τὸ «ἀπνεύματον εἶναι» παρέχει. Ἡ τῶν ἀρχαίων μορφὴ ζωῆς ἐθεωρήθη ὡς «πολὺ ἀρχαία» καὶ ὡς «ξεπερασμένη», ἀλλ᾽ ὠφέλιμος μόνον εἰς τὸ νὰ παραγάγῃ τις ἰδίαν· ἄλλως τε ἦτο ξένη καὶ ξένου περιβάλλοντος προϊόν· ἑκάστη ἄλλη ἀνθρωπίνη ὁμὰς ἀποτελοῦσα ἄλλην σύνθεσιν ὑλικῶν στοιχείων καὶ ὑπὸ ἄλλους ὅρους διανύουσα τὴν ἐπίγειον ζωήν της ἔχει τὴν ἰδιοτυπίαν της καὶ τὴν αὐτοτελῆ καὶ ἀπολύτου δι᾽ ἑαυτὴν ἀξίας μορφὴν ζωῆς, ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπηται κἂν ἡ εἰς ἐκείνην ἢ ἄλλην δούλωσις.

Διὰ τοῦτο καὶ κάθε νέα πολιτικὴ τάξις ἀνταποκρινομένη εἰς τὰς νέας μορφὰς συνθέσεως τῶν ὑλικῶν ἐπιγείων παραγόντων κατέληξε νὰ ἔχῃ τὸ δικαίωμα νὰ δημιουργήσῃ τὰς ἰδίας μορφὰς ἀνθρωπίνου ἐπιγείου βίου. Ἡ πολιτεία ἔχει τὴν ἐλευθερίαν νὰ ἐπιβάλλῃ τὰς οἰκείας μορφὰς βίου εἰς τοὺς πολίτας της διὰ τῆς πειθοῦς ἢ καὶ διὰ τῆς βίας. Τὰ πανεπιστήμια καὶ ἰδίᾳ αἱ σχολαὶ τῶν καλουμένων πνευματικῶν ἐπιστημῶν (ἐκτὸς τῆς «θεολογικῆς», ἥτις δὲν θεωρεῖται ἔχουσα θέσιν ἐν αὐτοῖς) μὲ ἐπίκεντρον τὴν «φιλοσοφικὴν» σχολὴν ἔργον ἔχουν, ὅπως παρακολουθῶσι τὸν λαὸν ἢ τοὺς λαοὺς τῆς πολιτείας, τὸ «ἔθνος» ἢ τὰ «ἔθνη», ὡς πρὸς τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ παρελθόντος (ἔστω καὶ μετὰ τῆς ἐκδηλώσεως τῶν ἀρχαίων), ὥστε νὰ ὑποβοηθῶσι τὴν καλλιτέραν αὐτοκατανόησιν καὶ αὐτοκριτικήν, ἵνα διευκολύνωσι τὴν βίωσιν καὶ ἐκδήλωσιν τοῦ ἐπιβαλλομένου, ἤτοι ἀνταποκρινομένου εἰς τὴν ὑλικὴν φύσιν τῶν ἀτόμων καὶ τῶν περιστάσεων, τὴν ὁποίαν καθῆκον καὶ δικαίωμα ἀπόλυτον ἔχει νὰ ῥυθμίζῃ ἡ «ἰδίῳ δικαίῳ» δρῶσα πολιτεία.

Τὰ ἀνωτέρω ἀποτελοῦσι τὴν ὠμὴν διατύπωσιν τῆς ἐξελίξεως τῶν πραγμάτων, οἵαν κατ᾽ ἀνάγκην ἔλαβον ταῦτα μετὰ τὴν πρώτην «ἔκπτωσιν» ἐκ τῆς ὁμαλῆς τροχιᾶς. Ἡ ὕπαρξις παλαιοτέρων «ἐλευθέρων» πνευματικῶν ἱδρυμάτων ἐν τῷ κόσμῳ δὲν αἴρει τὴν ἀναγκαίαν πορείαν καὶ τούτων, ἐφ᾽ ὅσον ἡ αὐτὴ ἀρχὴ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχῃ πρώτη. Ἄλλως τε καὶ ἐκεῖ ἁπλῶς ἡ ἐφεκτικότης τῶν τῆς πολιτείας ὀργάνων ὑπάρχει εἰσέτι, ἀλλ᾽ οὐχὶ καὶ ἡ μὴ τῶν ἀτόμων ἀσύδοτος ex cathedra professoris καὶ κατὰ ἀπόλυτον κοσμικὸν ἤτοι ἀπνεύματον τρόπον ἐνδεχομένη ἐκδήλωσις ζωῆς, ἥτις κατὰ βάσιν ἐνδέχεται νὰ εἶναι καὶ ἀντίθετος πρὸς πᾶσαν ἀρχὴν τοῦ πνευμα-

τικοῦ βίου καὶ νὰ ἀποτελῇ ἀναχρονισμὸν εἰς πρὸ Χριστοῦ μορφὰς τοῦ πνεύματος καὶ ἄρα παλιμβαρβαρώσεως ἐκδήλωσιν καὶ προσπάθειαν.

***

Ἡ ἐξέλιξις τῶν τῆς Οἰκουμένης πραγμάτων μετὰ τὴν πρώτην χιλιετηρίδα παρουσίασεν ἀγωνιώδεις στιγμὰς μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἁλώσεως τῆς πολιτικῆς πρωτευούσης. Βαλλομένη πανταχόθεν, καὶ ἐξ Ἀνατολῶν καὶ ἐκ Δυσμῶν καὶ ἀπὸ Βορρᾶ καὶ ἀπὸ Νότου, προσεπάθει νὰ συγκρατηθῇ καὶ νὰ διατηρήσῃ τὸν ζῶντα χριστιανισμὸν ὁλόκληρον καὶ νὰ τὸν μεταδώσῃ εἰς πάντας ἀνόθευτον καὶ ἀλώβητον. Τοὺς ἐπιτιθεμένους μὴ χριστιανοὺς βαρβάρους προσεπάθησε νὰ «ἐξημερώσῃ» ὄχι μόνον «μυστηριακῶς», ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικῶς ψυχικῶς ἀνάγουσα τὴν γλῶσσαν αὐτῶν εἰς ὄργανον λόγου καὶ πνευματικῆς τροφῆς καὶ μεταφράζουσα τὸν χριστιανικὸν πνευματικὸν βίον καθαρὸν εἰς αὐτήν, ὥστε νὰ συντελῆται ἔνδοθεν «ἐγκεντρισμός» των εἰς τὴν καλλιέλαιον.

Τὸ ἔργον τοῦτο ἐπετέλει ἀποστέλλουσα ἐν μέσῳ αὐτῶν ὡς ὁδηγοὺς καὶ πατέρας ἄνδρας ἐκ τῶν σπλάγχνων της ἢ ἐν αὐτῇ ἐκ παίδων ἀνατρεφομένους, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ μόνον τὸ «γράμμα», ἀλλὰ καὶ τὸ ζῶν πνεῦμα τῆς παραδόσεως. Τὸ δυσχερέστατον ἔργον της ἀπετέλεσεν ἡ τῶν Σλάβων ἐξημέρωσις, ἀφοῦ οὗτοι ἦσαν πολλοί, ἡ δὲ Οἰκουμένη ὁλονὲν ἐξησθένει εἰς «ἀνθρώπινον ὑλικὸν» ἕνεκα τῆς συνεχιζομένης μετ᾽ ἐπιτάσεως ἐπιθέσεως τῶν τε χριστεπωνύμων καὶ τῶν μὴ χριστιανῶν βαρβάρων. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντίνου Πόλεως εἰς τοὺς Τούρκους ἠλαττώθη ἡ ἐκ τοῦ σώματος τῆς Οἰκουμένης μετάγγισις ὑγιοῦς καὶ γνησίου πνευματικοῦ αἵματος, ὥστε νὰ παρουσιασθῇ μετάπτωσις τῶν Σλάβων εἰς «ἀφελῆ» καὶ «πρωτόγονον» μορφὴν βίου, ἥτις ἐκράτει ἁπλῶς τὸν μυστηριακὸν δεσμὸν μετὰ τῆς Οἰκουμένης. Νέος ἐκ τῆς Οἰκουμένης ἀπόστολος, ὁ Μάξιμος ὁ Γραικός, παρέσχε καὶ νέαν μετάγγισιν αἵματος ὑποστὰς καὶ οὗτος σχεδὸν εἰπεῖν τὸ ἀποστολικὸν μαρτύριον.

Μετὰ τὴν κίνησιν τῆς Δύσεως ἤρξατο ἡ ἐπίδρασις τῶν ἐν αὐτῇ συμβαινόντων νὰ φθάνῃ καὶ εἰς τὴν Οἰκουμένην, τ.ἔ. τὴν ἐν τῷ οἰκείῳ χώρῳ συνεχίζουσαν τὴν παράδοσιν οἰκουμενικὴν ὁμάδα, τὴν Ἑλληνικήν. Ἡ αὐτὴ ἐπίδρασις παρουσιάσθη καὶ ἐν τῇ Σλαβικῇ ὁμάδι, τῇ ἐπίσης Ὀρθοδόξῳ καλουμένῃ καὶ τὴν ὀρθόδοξον ἐπιθυμίαν πνευματικῆς ζωῆς διατηρούσῃ. Ἐκ τῆς ἐπιδράσεως ταύτης παρήχθησαν καὶ πνευματικὰ ἱδρύματα μιγάδα μορφὴν ἐμφανίζοντα ἤτοι μορφὴν ἀνταποκρινομένην μᾶλλον εἰς τὴν ἐν τῇ Δύσει ἐπελθοῦσαν διάσπασιν παρὰ εἰς τὴν οἰκουμενικὴν παράδοσιν τοῦ πνεύματος. Τὰ ἱδρυθέντα πανεπιστήμια ἢ καὶ αἱ Θεολογικαὶ Σχολαὶ (καὶ αἱ ἀνεξάρτητοι, ὄχι δὲ μόνον αἱ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ) ἀπετέλουν μίμησιν ἢ ἔστω ἐπίδρασιν τῆς ἐν τῇ Δύσει ἐξελίξεως, ἀφοῦ ἐκεῖ ἢ ἦσαν κατὰ προτεσταντικὸν πρότυπον

ἐντὸς τοῦ «ἐλευθέρου πνεύματος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης» τοῦ Πανεπιστημίου ἢ ἦσαν χωρισταὶ κατὰ τὸ ἐκκλησιατικὸν πρότυπον τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν Θεολογικῶν καὶ Φιλοσοφικῶν Σχολῶν ἢ τῶν Προτεσταντικῶν Σεμιναρίων. Συζήτησις ἐγίνετο καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ ἐκεῖ, ἐὰν ἔχῃ θέσιν ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ, ὅτε συνεζητεῖτο ὁ ἐπιστημονικὸς χαρακτὴρ τῆς «Θεολογίας», ἢ ἐὰν ἡ ἐκπαίδευσις τῶν «κληρικῶν» θὰ πρέπῃ νὰ γίνεται ἐν τῷ πανεπιστημίῳ ἢ ἐν Σεμιναρίοις κ.τ.ὅ. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ ὅλον τῆς ὀργανώσεως καὶ τῶν μαθημάτων καὶ τῆς νοοτροπίας τῶν θεολογικῶν σχολῶν ἀπετέλει διαφόρου πιστότητος ἀντίγραφον τῶν ξένων ἐν τῇ Δύσει θεολογικῶν σχολῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν προτεσταντικῶν, ἡ δὲ θέσις των παρεβάλλετο πρὸς τὴν θέσιν τῶν ἐν τῇ Δύσει παρομοίων σχολῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἐκεῖ ἐπῆλθεν, ὡς εἴπομεν, ἡ διάσπασις τοῦ βίου εἰς «κοσμικὸν» πολιτειακὸν καὶ εἰς «ἐκκλησιαστικὸν» ταυτιζόμενον πρὸς τὸν «θρησκευτικόν», διὰ τοῦτο καὶ ἐντὸς τῆς οἰκουμένης ἀντιμετωπίσθη νῦν διεσπασμένως ὁ πνευματικὸς βίος, ἤτοι ἐχωρίσθη ὁ «ἐγκόσμιος» βίος τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοῦ «θρησκευτικοῦ» ὡς ἀνήκοντος εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἐνῷ ἐκεῖνος ἐθεωρήθη, ὅτι ἀνήκει εἰς μόνην τὴν πολιτεῖαν. Ἄλλαις λέξεσιν, ἡ τῆς Δύσεως παλινδρόμησις εἰς πρωτόγονον ἀντίληψιν τῆς ζωῆς ἐπέφερε καὶ ἐν τῇ Οἰκουμένῃ παλιμβαρβαρώσεως φαινόμενα, ὥστε νὰ ἀποτελῇ ἡ ὅλη ἐξέλιξις ἀπειλὴν κατὰ τῆς συνεχείας τῆς παραδόσεως τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ὅλον νῦν πρόβλημα συνίσταται εἰς τὸ κατὰ πόσον θὰ συνεχισθῇ ἡ παλινδρόμησις τῇ ἐπιδράσει τῶν ἐκ τῆς Δύσεως ἀτελῶν καὶ πρωτογόνων καὶ κατ᾽ οὐσίαν ἀντιπνευματικῶν ῥευμάτων ἢ θὰ ἀντιταχθῇ ἡ τῆς Οἰκουμένης παράδοσις ἀνωτέρου πνευματικοῦ βίου.

Τὰ ἔθνη μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς Οἰκουμένης ὡς τῆς ὡλοκληρωμένης μορφῆς ἀνθρωπίνου βίου ἀντιμετωπίζουν κατ᾽ οὐσίαν τὸ καθῆκον τῆς οἰκειώσεως αὐτοῦ.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ οἰκείωσις τόσον μακροῦ καὶ ὑψηλοῦ πνευματικοῦ βίου εἶναι δύσκολος, γεννᾶται τὸ πρακτικὸν παιδαγωγικὸν πρόβλημα, ἐὰν θὰ πρέπῃ νὰ ἐπαναληφθῇ ἐν ἑκάστῳ νέῳ ἀτόμῳ καὶ ἔθνει ἡ αὐτὴ μακρὰ πορεία, οἵαν διήνυσαν τὰ παλαιὰ ἔθνη, τὸ ἰουδαϊκὸν καὶ τὸ ἑλληνικόν, ἢ θὰ εἶναι ὀρθὸν καὶ ἐπιβεβλημένον ἡ ἐν βραχεῖ χρόνῳ διάνυσις τῆς πορείας, ὥστε νὰ καταλήξῃ τὸ ταχύτερον δυνατὸν εἰς τὸ οἰκουμενικὸν τέρμα. Ἄλλαις λέξεσιν, προβάλλει τὸ ἐρώτημα ἐὰν ἡ «φυλογενεσία» τῆς ἀνθρωπότητος ὡς πρὸς τὴν ἀπόκτησιν τῆς πλήρους πνευματικῆς της ζωῆς, ἤτοι ὡς πρὸς τὴν ὡρίμανσίν της πνευματικῶς διὰ τῆς ἀποκτήσεως τῆς ἀληθοῦς καὶ πλήρους γνώσεως τοῦ τε ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ Θείου πνεύματος καὶ τῆς μεταξύ των σχέσεως, ὡς ἐβιώθη καὶ ἀπετυπώθη ἐν τῇ Οἰκουμένῃ, θὰ διανύηται ἐν ἑκάστῳ νέῳ ἀτόμῳ καὶ ἔθνει «συντόμως» δι᾽ ἐντόνου προσπαθείας οἰκειώσεώς της ἢ θὰ ἀφεθῇ ἕκαστος ἔθνος ἐπὶ τῶν ἰδίων αὐτοῦ δυνάμεων καὶ κατὰ τὰς περιστάσεις διὰ μέσου πολλῶν γενεῶν καὶ αἰώνων περιπλανώμενον ἐκ νέου

νὰ ἐπανεύρῃ «αὐτοτελῶς» τὴν πρὸς τὴν πλήρη ἀλήθειαν τοῦ πνεύματος ὁδὸν μέχρι τοῦ τέρματος. Ἀλλὰ τότε εἰς τί θὰ ὠφέλει τὰς ἐπερχομένας γενεὰς ἡ ὑπὸ τῶν προγενεστέρων βιωθεῖσα πεῖρα, ἡ «ἱστορία τοῦ πνεύματος», ἐὰν ἑκάστη τῶν ἐπερχομένων γενεῶν παραιτεῖτο τῆς τῶν προηγουμένων κληρονομίας ἢ ἑκάστη αὐτῶν ἠρνεῖτο νὰ κληροδοτήσῃ εἰς τὴν ἐπερχομένην τά τε ἴδια καὶ τὰ κληρονομηθέντα; Ἔπειτα μήπως πρέπει νὰ ἀναμένηται συνεχὴς καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ πρόνοια ἀποκαλύψεως καὶ ἐπανειλημμένη ἡ ἔλευσις τοῦ Χριστοῦ χάριν τῶν ἑκάστοτε νέων γενεῶν, ὅταν ποτὲ φθάνωσιν εἰς τὸ στάδιον τῆς οἰκείας προπαρασκευῆς;

§ 4. ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΤΗ, ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ, ΣΧΟΛΗ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΗΣ

Μακρὰ σειρὰ σκέψεων παρουσιάσθη ἐν τοῖς πρόσθεν, ὅτε ἐπεχειρήθη ἡ γενικὴ ἐπισκόπησις τῆς ἐξελίξεως τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος, ἐν ᾧ ὁ χριστιανισμὸς ἀνεφανίσθη καὶ ἐβιώθη καὶ προεβλήθη ὡς ἐκδήλωμα ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἐκ τῆς ἐπισκοπήσεως ταύτης ἐγένετο ἀρκούντως σαφὴς ἡ τοῦ χριστιανισμοῦ θέσις καὶ σπουδαιότης χάριν παντὸς ἀνθρώπου, ἀφοῦ ἀποτελεῖ τὴν μορφὴν ἀνθρωπίνου βίου, τὴν ἀναζητουμένην ὑπὸ πάσης ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, τῆς μετ᾽ ἀγωνίας προσπαθούσης νὰ ἐπανεύρῃ τὴν «ὄντως ἀληθῆ» γνῶσιν ἑαυτῆς καὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς μεταξύ των σχέσεως, τὴν ἀπολεσθεῖσαν κατὰ τὴν πτῶσιν. Ἐκ τούτου ἕπεται λογικῶς, ὅτι πᾶς ἄνθρωπος καὶ πᾶσα ὁμὰς ἀνθρώπων ἐρχομένη εἰς τὴν ζωὴν ἐπὶ γῆς δικαιοῦται καὶ ὑποχρεοῦται, ὅπως μετάσχῃ τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, τῆς περιλαμβανούσης τὴν ὅλην ἀποκάλυψιν, οἵαν ὁ Θεὸς προώρισεν χάριν πάντων τῶν ἀνθρώπων, πάντων τῶν τέκνων Του.

Ἑκάστη ὁμὰς καὶ ἀτελῶς ὠργανωμένον βίον ἔχουσα κέκτηται ἢ δέον νὰ κέκτηται τὰ ἱδρύματα ἢ ἔστω τὰ μέλη της, δι᾽ ὧν ἀποκτᾷ γνῶσιν καὶ συνείδησιν τῆς ὑπὸ τῶν προτέρων γενεῶν καταλειφθείσης πνευματικῆς κληρονομίας της, ἵνα οὕτω λάβῃ καὶ γνῶσιν καὶ συνείδησιν τοῦ νῦν ὑπ᾽ αὐτῆς βιουμένου καὶ τοῦ εἰς τὴν ἐπερχομένην γενεὰν παραδοτέου.

Αἱ ὁμάδες, αἵτινες συγκεκριμένως ἐπὶ γῆς παρουσιάζονται, εἶναι κατ᾽ ἀρχὴν καὶ ἐξ ἀπόψεως ἀπολύτου πνευματικοῦ βίου ἢ χριστιανικαὶ ἢ μὴ χριστιανικαί, ἤτοι ἢ ὁμάδες ἔχουσαι μετὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν διὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος τὴν διάθεσιν νὰ εἰκειωθῶσι τὸν χριστιανισμόν, ἢ ὁμάδες μήπω ἐκδηλώσασαι τὴν διάθεσιν συμμετοχῆς εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ζωήν Τῶν δευτέρων τούτων ἡ προσπάθεια εἰς αὐτογνωσίαν ἐνδέχεται νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ «κενοῦ» ἤτοι τοῦ ἐλλιποῦς τῆς πνευματικῆς των ζωῆς, ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν καὶ ἄνευ τῆς ἐξ ἀπόψεως χριστιανικῆς ἐκτιμήσεως τοῦ κληρονομηθέντος καὶ τοῦ ἐνεργῶς βιουμένου πνευ-

ματικοῦ βίου εἶναι κατ' ἀρχὴν καὶ κατ' ἄνθρωπον ἡ ἀπόκτησις τῆς τοιαύτης συνειδήσεως. Διὰ τοῦτο ἡ πρὸς τούτους εἰς ἐπίγνωσιν βοήθεια μόνον ἔξωθεν ἤτοι μόνον ἐκ χριστιανικῆς ὁμάδος εἶναι δυνατή. Ἐντεῦθεν ἔπεται προδήλως, ὅτι τῆς χριστιανικῆς ὁμάδος ἔργον ἀξιόλογον καὶ θεμελιῶδες ἀποτελεῖ καὶ ἡ μελέτη τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν ἐκτὸς Χριστοῦ βιούντων ἐθνῶν.

Τῶν χριστιανικῶν ὁμάδων ἡ ἔρευνα τοῦ πνευματικοῦ βίου εἰς αὐτογνωσίαν ἀνήκει εἰς αὐτὰς ταύτας τὰς ὁμάδας. Αἱ ὁμάδες ὅμως αὗται ἔχουν καὶ ἀτομικὴν (ἐθνικὴν) ἱστορίαν πορείας εἰς τὸν χριστιανισμὸν καὶ πορείας ἐν τῷ χριστιανισμῷ· ἑκάστη δηλαδὴ χριστιανικὴ ὁμὰς διετέλεσεν ἐπὶ χρόνον ἱκανὸν ἐκτὸς χριστιανικῆς ἀτμοσφαίρας ἤτοι ἔχει καὶ «προχριστιανικὴν» ἱστορίαν, ὥστε κατ' ἀνάγκην νὰ πρέπῃ καὶ ταύτην νὰ ἐρευνᾷ, ἵνα ἀποκτήσῃ αὐτογνωσίαν. Ἡ αὐτογνωσία αὕτη θὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν τῶν οἰκείων ἐθνικῶν ἰδιοτυπιῶν καὶ εἰς τὴν τῶν προβαθμίδων ἀποκτήσεως τοῦ «παναθρωπίνου πνευματικοῦ βίου» κατανόησιν, ὥστε ἔπειτα νὰ διακρίνηται τὸ πανανθρώπινον ἀπὸ τοῦ ἀτομικοῦ ἐθνικοῦ, ἀμφοτέρων δὲ ἀπὸ τοῦ προσκαίρου καὶ ξένου. Οὕτω ἡ πολιτεία τοῦ χριστιανικοῦ ἔθνους ἀναλαμβάνουσα τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ οἰκείου ἔθνους καὶ ὡς πρὸς τὴν πνευματικήν του ζωὴν ἔχει καθῆκον, ὅπως ὀργανώσῃ τὰ Ἱδρύματα τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ νὰ ἀναθέσῃ εἰς αὐτὰ τὸ ἔργον τῆς πνευματικῆς αὐτογνωσίας τοῦ ἔθνους ὡς ὅλου ἤτοι καὶ ὡς προχριστιανικοῦ καὶ ὡς χριστιανικοῦ.

Ἡ τῆς χριστιανικῆς περιόδου τῆς ἱστορίας τοῦ ἐθνικοῦ πνευματικοῦ βίου, ἤτοι τῆς ἱστορίας τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ, ἔρευνα φέρει ἡμᾶς καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν ὁμάδα ὡς τοιαύτην, τ. ἔ. εἰς τὴν «ἐκκλησίαν». Αὕτη ὡς ὁμὰς (ὡς χριστιανικὴ κοινωνία, ὡς σῶμα Χριστοῦ) καὶ ὡς ἵδρυμα (ἀντιστοίχως ὠργανωμένον) ἔχει ἐπίσης ἔργον ἐπιβεβλημένον τὴν ἔρευναν τοῦ χριστιανικοῦ πνευματικοῦ βίου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐκκλησία κατὰ τοὺς φορεῖς της διακρίνεται κατὰ ἔθνη, κατ' ἀνάγκην λογικὴν καὶ πραγματικὴν ἡ ταύτης ἔρευνα θὰ ἔχῃ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον πρὸς τὸ τῆς ἀντιστοίχου ἐθνικῆς πολιτείας. Δύναται τοῦτο νὰ διακριθῇ, ὥστε μέρος αὐτοῦ νὰ ἐρευνᾷ ἡ πολιτεία, μέρος δὲ ἡ ἐκκλησία; Ἡ διάκρισις εἶναι δυνατή, ἐὰν τῆς μὲν πολιτείας (τοῦ ἔθνους ἐκπροσώπου) ἡ ἔρευνα περιορισθῇ εἰς τὰ πρὸ Χριστοῦ (πρὸ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ), τῆς δὲ ἐκκλησίας (τῆς «ἐν τῷ ἔθνει») ἡ ἔρευνα περιορισθῇ εἰς τὰ τῆς χριστιανικῆς περιόδου ἢ τὰ τῆς χριστιανικῆς μόνον μερίδος τοῦ ἔθνους πνευματικὰ ἐκδηλώματα. Ἀλλὰ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ δέον νὰ τονισθῇ, ὅτι καὶ τῶν προχριστιανικῶν καὶ τῶν μετὰ ταῦτα παραλλήλων ἐκδηλωμάτων τοῦ πνευματικοῦ βίου ἡ ἐκτίμησις θὰ γίνεται ἐξ ἀπόψεως χριστιανικῆς ἤτοι κατὰ τὴν ἐγγύτητα ἢ ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς πνευματικῆς, πληρότητος καὶ γνησιότητος οὐχὶ δὲ ἐξ οἱασδήποτε ἄλλης ἐγκοσμιοκρατικῆς· τὸ ἀντίθετον θὰ ἀπετέλει παραπλάνησιν καὶ πλάνην εἰς βάρος καὶ τοῦ ἔθνους, τὸ ὁποῖον ἔφθασε καὶ θέλει νὰ μείνῃ ἐν τῷ χριστιανισμῷ, ὃν νὰ πα-

ραδώση εἰς τὸ διηνεκὲς ὁλονὲν καὶ πληρέστερον καὶ γνησιώτερον εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς.

Ἡ ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ἔρευνα τοῦ οἰκείου πνευματικοῦ βίου παρουσιάζει ἰδιοτυπίαν τινὰ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον καὶ τὸν αὐτοῦ κανόνα, ὅστις ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔρευναν παντὸς πνευματικοῦ βίου ἐξ ἀντικειμένου. Ἑκάστη κατὰ τόπους ἤτοι ἔθνη ἐκκλησία ἔχει ὡς ἔργον ἀπαραίτητον τὴν ἔρευναν τοῦ χριστιανικοῦ βίου τῆς οἰκείας ἐθνικῆς χριστιανικῆς ὁμάδος. Ἡ ἔρευνα αὕτη ἐφ' ὅσον εἶναι ὄχι ἁπλῆ περιγραφικὴ ἤτοι ἄνευ κατανοήσεως τοῦ κατ' οὐσίαν βιουμένου καὶ ἐκδηλουμένου ἑκάστοτε καὶ ἑκασταχοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καθαυτὸ ἔρευνα τοῦ πνεύματος μετὰ κατανοήσεως, κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ ἔχῃ τὸ «ἀπόλυτον πνεῦμα» ἐν τῇ ὁλότητι καὶ πληρότητι καὶ γνησιότητι, ὥστε πρὸς αὐτὸ παραβάλλουσα νὰ διακρίνῃ τὸ γνήσιον ἀπὸ τοῦ κιβδήλου, τὸ ἀτελὲς ἀπὸ τοῦ τελείου, ἵνα ἀποφαίνηται καὶ περὶ τῆς προόδου ἢ ὀπισθοδρομήσεως τοῦ ἔθνους ἐν τῇ πορείᾳ πρὸς τὸν ἀπόλυτον πνευματικὸν βίον. Τὸ μέτρον τοῦτο ὑπάρχει καὶ ἀπαιτεῖ μετὰ κατανοήσεως γνῶσιν ἐν τῇ «Οἰκουμένῃ», τ. ἔ. ἐν τῷ βίῳ τῆς ἀμέσως μετὰ Χριστὸν βιωσάσης τὴν ὁλότητα τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ πνευματικοῦ βίου, οἵαν ἡ Πρόνοια τοῦ Θεοῦ παρέδωκεν ἐν Χριστῷ εἰς τὰς πρώτας ὁμάδας, τ. ἔ. εἰς τὴν «Πρώτην Ἐκκλησιαν», τὴν «Οἰκουμενικὴν Ἐκκλησίαν». Ταύτης ἡ ἐσωτερικὴ οὐσία, τ. ἔ. τὸ γνήσιον πνεῦμα, ὑπῆρξε πρότερον κατὰ μέρος ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ καὶ ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ, ὅτε ἦτο καὶ συνδεδεμένον καὶ μετὰ ἀτελῶν καὶ ἀρνητικῶν γεηρῶν στοιχείων ἀναμεμιγμένον. Διὰ τοῦτο ἡ κατανόησις καὶ οἰκείωσις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πνεύματος διευκολύνεται διὰ τῆς ἐξελικτικῆς παρακολουθήσεως τοῦ τῆς ἀποκαλύψεως γεγονότος, τῆς συντελουμένης διὰ τῆς ἐρεύνης τοῦ Ἰουδαϊκοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ μέχρι καὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Κατὰ ταῦτα ἡ ὑπὸ πάσης ἐκκλησίας ἔρευνα τοῦ οἰκείου ἐθνικοῦ χριστιανικοῦ βίου δέον νὰ περιλαμβάνῃ ὡς θεμέλιον τὴν ἔρευναν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Χριστιανισμοῦ μετὰ τῶν Προβαθμίδων αὐτοῦ ἐν τῷ ἑλληνισμῷ καὶ ἐν τῷ ἰουδαϊσμῷ, ἵνα καὶ ἡ τοῦ οἰκείου ἐθνικοῦ καθίσταται εὐκολωτέρα καὶ πληρεστέρα.

Ἡ ἔρευνα αὕτη διεξαγομένη ὑπὸ ἑκάστης τῶν διαφόρων χριστιανικῶν ὁμάδων ἤτοι ὑπὸ ἑκάστης ἐκκλησίας παρουσιάζει κατ' ἀνάγκην δυσχερείας διαφόρου φύσεως καὶ ἐκτάσεως, διότι ἑκάστη αὐτῶν ἀποτελεῖ ὡς πρὸς τοὺς φορεῖς της καὶ διάφορον ἐσωτερικὴν συγκρότησιν πνευματικοῦ βίου ὡς πρός τε τὴν γνησιότητα καὶ τὴν μεστότητα τοῦ ἐν αὐτῇ παραδεδομένου χριστιανικοῦ πνεύματος. Αἱ ὁμάδες δηλαδὴ τῆς βιώσεως τοῦ χριστιανισμοῦ παρουσιάζουν τὴν ἀνωτέρω ἀναδειχθεῖσαν ποικιλίαν σχέσεως πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν Πνεῦμα, ὥστε καὶ ἡ τούτου κατανόησις, εἶτα δὲ καὶ βίωσις, νὰ καθίσταται δυσχερεστέρα ἑκάστοτε κατὰ τὴν οἰκείαν συγκρότησιν τοῦ «ὑποκειμενικοῦ πνεύματος». Ἐντεῦθεν ἕπεται, ὅτι ἡ ἀμέσως ἐκ τῆς Πρώτης ἤτοι ἐκ

τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας κατὰ ἀδιάκοπον διαδοχὴν τῶν γενεῶν παραλαβοῦσα καὶ συνεχίζουσα τὸν ἐν ἐκείνῃ χριστιανικὸν πνευματικὸν βίον εἶναι κατ' ἀρχὴν εἰς καλλιτέραν θέσιν κατὰ τὴν «αἴσθησιν» καὶ «κατανόησιν» καὶ ἄρα καὶ «βίωσιν» τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πνεύματος, ἀφοῦ φέρει ἤδη αὐτὸ ἐν ἑαυτῇ. Διὰ τοῦτο καθίσταται πρόδηλος καὶ ἡ «ἀποστολὴ» τῆς ὁμάδος ταύτης χάριν πάσης χριστιανικῆς ὁμάδος, τ.ἔ. ἡ δι' αὐτῆς χειραγώγησις καὶ τῶν λοιπῶν ὁμάδων, τῶν λοιπῶν στρατευομένων ἐκκλησιῶν, εἰς ἀπόκτησιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πνεύματος πλήρους καὶ γνησίου, ἀφοῦ ἐκεῖναι διατελοῦσιν ἐν διαφόρῳ ἑκάστη καὶ ἑκάστοτε ἀποκλίσει ἀπὸ τῆς Πνευματικῆς Οἰκουμένης. Ἄλλαις λέξεσιν, ἡ Ὀρθόδοξος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς ἐγγὺς οὖσα ἢ ἀμέσως φέρουσα τὸ Οἰκουμενικὸν Χριστιανικὸν Πνεῦμα ἀποτελεῖ τὴν Μητέρα Ἐκκλησίαν καὶ ἄρα τὴν μετ' ἀγάπης χειραγωγὸν καὶ παιδαγωγὸν πάσης ἄλλης ἐκτὸς αὐτῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, ὥστε νὰ ἔχῃ καὶ τὸ καθῆκον τῆς συνεχοῦς ἐντόνου βιώσεως καὶ εἰς τὰς ἄλλας χριστιανικὰς καὶ μὴ ὁμάδας προβολῆς καὶ ὑποδείξεως τῆς ἐν Χριστῷ πλήρους ἀληθείας περὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου παντὸς ἀνθρώπου. Τὸ καθῆκον τοῦτο ἐπιτελεῖται ἢ δύναται νὰ ἐπιτελῆται κατ' ἐξοχὴν διὰ τῶν Πνευματικῶν Ἱδρυμάτων, τῶν ἐκπαιδευτηρίων πάσης βαθμίδος καὶ μάλιστα τῆς Ἀνωτάτης Βαθμίδος. Τίνα καὶ ὁποῖα εἶναι τὰ ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα;

Εἶναι προφανές, ὅτι λέγοντες «ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα» ἐννοοῦμεν πάντες τὰ καλούμενα «πανεπιστήμια» καὶ τὰς ἰσοτίμους «ἀνωτάτας σχολάς». Κατὰ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα αἱ ἀνώταται αὗται σχολαὶ περιλαμβάνουν τὴν ἔρευναν καὶ ἔκθεσιν τοῦ πνευματικοῦ βίου κατὰ τὸ εἶδος τῆς ὁμάδος, τ.ἔ. ἐξ ἀπόψεως «ἐθνικῆς» καὶ ἐξ ἀπόψεως «χριστιανικῆς». Ἐν ἑκάστῃ ὅθεν πολιτείᾳ, ἐὰν βεβαίως πρόκειται περὶ χριστιανικῆς πολιτείας, θὰ περιλαμβάνῃ ἡ ἐν ταῖς ἀνωτάταις σχολαῖς ἔρευνα τὸν πρὸ Χριστοῦ, πρὸ τοῦ «ἐκχριστιανισμοῦ» δηλαδὴ τῆς ὁμάδος, πνευματικὸν βίον ἐξ ἀπόψεως χριστιανικῆς καὶ τὸν ἐν Χριστῷ πνευματικὸν βίον τοῦ ἔθνους [1].

Ὡς βάσις ἀμφοτέρων τῶν πνευματικῶν βίων θὰ ὑπάρχῃ ὡς εἴπομεν ὁ Οἰκουμενικὸς Πνευματικὸς βίος, ὁ ἔχων ὡς προβαθμίδα τὸν ἰουδαϊκὸν καὶ τὸν ἑλληνικὸν πνευματικὸν βίον, ἵνα οὕτω καὶ ὁ ἀτομικὸς ἐθνικὸς κατανοῆται καὶ συνεχῶς ὡς διὰ Λυδίας λίθου δοκιμάζηται [2]. Ἡ ὕπαρξις τῶν ἱδρυ-

---

[1] Ἐὰν θελήσῃ καὶ δυνηθῇ, ἐπεκτείνεται ἡ ἔρευνα καὶ ἐπὶ τὴν ἐξέτασιν καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ ἄλλων ἐθνῶν εἴτε ἐκτὸς Χριστοῦ εἴτε ἐν Χριστῷ βιωσάντων ἢ βιούντων, ὥστε καὶ ἐντεῦθεν νὰ προάγῃ καὶ τὴν οἰκείαν αὐτογνωσίαν ὡς πρὸς τὸ καθόλου καὶ τὸ ἀτομικὸν καὶ τὴν τοῦ ἄλλου ἔθνους ἢ τῶν ἄλλων ἐθνῶν αὐτογνωσίαν εἰς ἀπόκτησιν γνησίου πνευματικοῦ βίου.

[2] Αὕτη εἶναι ἡ ὀρθὴ ἔννοια τοῦ διακηρυσσομένου «Χριστιανικοῦ» ἢ «Ἑλληνοχριστιανικοῦ» πολιτισμοῦ, ὥστε καὶ διὰ πᾶσαν σκέψιν καὶ ἐνέργειαν ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς νὰ ὑπάρχῃ γνησιότης καὶ εἰλικρίνεια, ὄχι δὲ «κίβδηλον» καὶ «ἀπατηλόν».

μάτων τούτων ἐντὸς τῆς ἐθνικῆς ὁμάδος, τῆς ἀποτελούσης συνέχειαν τῆς Οἰκουμενικῆς Ὁμάδος, τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, παρέχει τὴν μορφὴν συμπτώσεως τῆς ἐθνικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς περιοχῆς εἰς τὸ μέγιστον τμῆμα, ἀφοῦ πρόκειται περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνικῆς Πνευματικῆς Ζωῆς, μόνον δὲ τὸ ἰουδαϊκὸν προχριστιανικὸν ἀποτελεῖ ἐθνικῶς ξένον στοιχεῖον.

Μορφὴ τῶν ἀνωτάτων σχολῶν γενικὴ περιληπτικὴ παρουσιάζεται τὸ «πανεπιστήμιον», ὅπερ περιλαμβάνει τὴν ἔρευναν καὶ τοῦ τῆς φύσεως ἐπιστητοῦ καὶ τοῦ τῶν ἀνθρωπίνων ἐκδηλωμάτων ἤτοι τοῦ πνευματικοῦ βίου ἢ πολιτισμοῦ. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω τὸ πανεπιστήμιον ἐντὸς χριστιανικῆς ὁμάδος ἐρευνῶν τὰ τοῦ πνευματικοῦ βίου αὐτῆς καὶ καθόλου ἐρευνᾷ ἢ δέον νὰ ἐρευνᾷ αὐτὰ ἐξ ἀπόψεως χριστιανικῆς, τά τε ἐν Χριστῷ καὶ τὰ ἐκτὸς Χριστοῦ. Ἐὰν ὑπάρχῃ, ὅπως καὶ ὑπάρχει, διάκρισις κατὰ «σχολάς», αὗται θὰ διακρίνωνται ἢ κατὰ «χρονικὴν» διάκρισιν τοῦ ἐρευνωμένου πνευματικοῦ βίου ἢ κατὰ «κατηγορίας» («τομεῖς») τοῦ πνευματικοῦ βίου καθόλου καὶ ἐν τῇ ἱστορικῇ του διαδοχῇ[1].

Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ὑπάρχουσα καὶ λειτουργοῦσα ἐν ἱδρύματι καλουμένῳ «πανεπιστημίῳ», ἐὰν μὲν αἱ λοιπαὶ σχολαὶ ἀποτελοῦν σχολὰς «κατὰ κατηγορίας τοῦ πνεύματος» διακρινομένας, τότε θὰ πρέπῃ νὰ ἀποτελῇ καὶ αὐτὴ σχολὴν περιλαμβάνουσαν κατηγορίαν τινὰ τοῦ πνεύματος, ἔστω τὴν «θρησκευτικήν». Τοῦτο ὅμως σημαίνει, ὅτι αἱ λοιπαὶ σχολαί, αἵτινες περιλαμβάνουν τὰς λοιπὰς κατηγορίας τοῦ πνεύματος, ἐρευνῶσι τὸν χριστιανικὸν καὶ λοιπὸν ἐθνικὸν βίον τῆς ὁμάδος (καὶ τῆς πολιτείας συμπεριλαμβανομένης ὡς γνησίας ἐκδηλώσεως τῆς ὁμάδος) ἐξ ἀπόψεως ἐπίσης χριστιανικῆς, ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐξετέθη. Ἐὰν ὅμως αἱ λοιπαὶ σχολαὶ δὲν ἐρευνῶσι ταῦτα καὶ οὕτως, εἶναι πρόδηλον, ὅτι τοῦ χριστιανικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἐθνικοῦ καὶ τοῦ καθόλου πνευματικοῦ βίου ἢ πολιτισμοῦ ἡ ἔρευνα δέον νὰ διεξάγηται ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ ὡς σχολῇ «καθ' ὁμαδικὸν φορέα» καὶ ὄχι ὡς σχολῇ «κατὰ κατηγορίαν τοῦ πνεύματος». Ἄλλαις λέξεσιν, ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ἀποτελοῦσα τότε πλέον τὸ ἀνώτατον πνευματικὸν ἵδρυμα τῆς χριστιανικῆς ὁμάδος ὡς ἐκκλησίας δέον νὰ περιλαμβάνῃ ὁλόκληρον τὸν πνευματικὸν βίον τῆς χριστιανικῆς ὁμάδος καὶ ἱστορικῶς καὶ κατ' ἀρχήν, οὐχὶ δὲ μόνον τὸν «θρησκευτικόν»· διότι περὶ ὁλότητος πνευματικοῦ βίου πρόκειται, τὸ δὲ λοιπὸν τμῆμα, τὸ μὴ «θρησκευτικόν», ὑπὸ οὐδεμιᾶς ἄλλης ἀνωτάτης σχολῆς ἐρευνᾶται εἰς ὁλοκλήρωσιν τῆς αὐτογνωσίας τῆς χριστιανικῆς ἐθνικῆς ὁμά-

---

[1] Ἐντεῦθεν ἕπεται, ὅτι ἡ ὕπαρξις πανεπιστημίου ἢ σχολῆς ἐρευνώσης τὸν πνευματικὸν βίον τῆς χριστιανικῆς ὁμάδος κατὰ διάθεσιν «μὴ χριστιανικὴν» δὲν εἶναι κατὰ λογικὴν καὶ ἠθικὴν ἀκολουθίαν δυνατὴ ἐντὸς χριστιανικῆς ἐθνικῆς ὁμάδος ἢ πολιτείας, διότι ἀποτελεῖ φαινόμενον ξένον καὶ ἀντίθετον πρὸς τὴν φύσιν καὶ κυρίαν διάθεσιν τῆς ἐθνικῆς ὁμάδος.

δος· ἢ ἐὰν τυχὸν ἐρευνᾶται, τότε ἡ ἔρευνα γίνεται ἐξ ἀπόψεως «ἐκτὸς Χριστοῦ» καὶ ἄρα παρέχεται δι' αὐτῆς «ἀτελῶς» καὶ «νενοθευμένον» καὶ ἄρα ἀκατάλληλον ἢ καὶ βλαβερὸν εἰς τὴν ἀπόκτησιν γνησίας καὶ πλήρους πνευματικῆς ζωῆς. Πᾶσα ἄλλη μορφὴ «Θεολογικῆς Σχολῆς» ἀποτελεῖ μορφὴν ἐκδηλώσεως τῆς παραμελήσεως τῆς χριστιανικῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ ἄρα κατάστασιν παρασκευάζουσαν ὁλονὲν καὶ περισσότερον τὴν ἀλλοτρίωσιν τῆς χριστιανικῆς ζωῆς τῆς ὁμάδος καὶ τῆς ἐκκλησίας, οἵαν μόνον οἱ ἐχθροὶ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ πάσης γνησίας ἀνθρωπίνης ζωῆς ἐπιδιώκουν καὶ ἀπεργάζονται. Τὸ ὅλον τοῦ γνησίου χριστιανικοῦ πνεύματος δέον ὡς ὅλον νὰ ἐρευνᾶται ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ἢ ἄλλου «πανεπιστημιακῆς» μορφῆς ἀνωτάτου ἐκπαιδευτηρίου καὶ οὕτω νὰ ἐπαναφέρηται τὸ πνεῦμα ὅλον καὶ γνήσιον εἰς αὐτογνωσίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς ἐπιτέλεσιν τοῦ ἐπὶ γῆς σκοποῦ της ἤτοι εἰς πραγματωσιν τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς μαθητεύσεως εἰς Χριστὸν πάντων τῶν ἐθνῶν.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΕΝ Τῌ ΘΕΟΛΟΓΙΚῌ ΣΧΟΛῌ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΙΔΙΚΩΤΕΡΟΝ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΝ ΤΗΣ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ

ΥΠΟ

ΜΑΡΚΟΥ Α. ΣΙΩΤΟΥ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὸ περιεχόμενον τοῦ ἱεροῦ βιβλίου τῆς ἀνθρωπότητος ὁλοκλήρου, τὸ ὁποῖον φέρει τὸ ὄνομα «Καινὴ Διαθήκη», εἶναι ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις. Ἡ ὀρθὴ καὶ πλήρης κατανόησις καὶ ἑρμηνεία τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης ἀποτελεῖ τὸ ἔργον καὶ τὸν σκοπὸν τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης. Οὕτω ἡ ἑρμηνεία ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς Θεολογικῆς ἐρεύνης, ταύτης δὲ οὐδεὶς κλάδος εἶναι ἐστερημένος ἑρμηνευτικοῦ χαρακτῆρος. Ἐν στενῇ ἐννοίᾳ ἡ ἑρμηνεία τοῦ «γράμματος καὶ τοῦ πνεύματος» τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. εἶναι τὸ εἰδικὸν ἔργον τῆς ἐπιστήμης τῆς «Ἑρμηνείας τῆς Καινῆς Διαθήκης». Ἡ ἄχρι τοῦδε καταβληθεῖσα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον προσπάθεια, ὑπὸ εἰδικῶν καὶ μή, παρήγαγεν τὴν μεγαλυτέραν φιλολογίαν, ἥτις ἦτο ποτὲ δυνατὸν νὰ παραχθῇ ὑπὸ κλάδου τινος τῆς ἀνθρωπίνης ἐρεύνης [1].

Ἡ φιλολογία αὕτη διακρίνεται εἰς τρεῖς κατηγορίας. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν περιλαμβάνει τὴν φιλολογίαν, ἥτις ἀναφέρεται εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ζητήματα τῆς Κ. Δ. καὶ ἥτις ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα γενικῶς, καὶ ἀπὸ τὰς ἑρμηνείας τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων τῆς Κ. Δ., ἀπὸ τὰς εἰδικὰς ἑρμηνευτικὰς μονογραφίας, ἀπὸ τὰ ἑρμηνευτικὰ λεξικὰ κ.ἄ. Ἡ δευτέρα κατηγορία ἀναφέρεται εἰς τὴν φιλολογίαν τῶν γενικῶν ἀρχῶν ἐρεύνης τοῦ περιεχομένου τῆς Κ. Δ. καὶ εἰς τὴν φιλολογίαν τῶν βάσει τῶν γενικῶν τούτων ἀρχῶν συστηματικῶν ἐπὶ τῆς Κ. Δ. μελετῶν. Αὕτη περιλαμβάνει τὴν Ἱερὰν Ἑρμηνευτικὴν τῆς Κ. Δ. καὶ πᾶσαν συστηματικὴν ἐπὶ τῆς Κ. Δ. μελέτην ἤτοι τὴν Βιβλικὴν Θεολογίαν ἢ Θεολογίαν τῆς Κ.Δ., τὴν περὶ τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ βίου τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ὡς καὶ τῶν λοιπῶν ἱερῶν προσώπων τῆς Κ. Δ. φιλολογικὴν παραγωγήν, τὴν Ἱερὰν Ἱστορίαν τῆς Κ. Δ., τὰς Εἰσαγωγὰς εἰς τὴν Κ. Δ., τὴν Ἱστορίαν τῶν χρόνων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ κτλπ. Τέλος ἡ τρίτη κατηγορία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν φιλολογίαν, ἥτις κυρίως ἀναφέρεται εἰς τὸν σκοπὸν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Εἰς τὴν

---

[1] Παραλλήλως πρὸς τὴν γραπτὴν παραγωγὴν βαίνει καὶ ὁ προφορικὸς λόγος, ὅστις εἴτε ὑπὸ τὸν τύπον κηρύγματος εἴτε ὑπὸ τὸν τύπον διδασκαλίας ἀνήκει εἰς τὴν ὅλην προσπάθειαν πρὸς κατανόησιν καὶ ἑρμηνείαν τῆς Κ. Δ.

φιλολογίαν ταύτην ἀνήκει τὸ σύνολον τῶν ἑρμηνευτικῶν ὁμιλιῶν καὶ κηρυγμάτων ἐπὶ τῆς Κ. Δ., ὑποδείγματα τῶν ὁποίων τυγχάνουσι αἱ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ῾Ιερᾶς ῾Ερμηνευτικῆς μεγάλην σπουδαιότητα κεκτημέναι ἑρμηνευτικαὶ ὁμιλίαι τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς ᾿Εκκλησίας.

᾿Απὸ ἀπόψεως ἀξίας τὸ σύνολον τῆς περὶ τὴν ἐπιστήμην τῆς Κ. Δ. φιλολογικῆς παραγωγῆς πρέπει νὰ χωρισθῇ εἰς τὴν ἀστοχήσασαν, ἀνώφελον καὶ ἐν πολλοῖς ἐπιζημίαν διὰ τὴν πίστιν, καὶ εἰς τὴν ἐπιτυχῶς διατυπώσασαν τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὀρθοῦ νοήματος τῆς Κ. Δ. Τῆς τελευταίας ταύτης ἡ ἀξία ἀποβαίνει ἔτι μεγαλυτέρα ἐκ τῆς διαπιστώσεως, ὅτι αὕτη προέρχεται κατὰ κανόνα ἐκ τῶν κόλπων τῆς ᾿Εκκλησίας καὶ ἀποτελεῖ οὕτω τὴν ὑπεύθυνον καὶ ἐπίσημον ἐκκλησιαστικὴν τῆς Κ. Δ. ἑρμηνείαν. Τὸ πρᾶγμα ἀποβαίνει λίαν σημαντικὸν, καθόσον ἡ φιλολογία αὕτη ἤ εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία πρώτη διεφύλαξεν καὶ διέδωσεν τὴν ἀρχαίαν ἀποστολικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἢ ἐστηρίχθη πάντοτε ἐπὶ τῆς ἱερᾶς ταύτης διὰ τὴν ᾿Εκκλησίαν παραδόσεως. ᾿Εξ ἀντιθέτου εἰς τὴν ἀνώφελον καὶ ἐπικίνδυνον φιλολογίαν ἀνήκει πᾶν ὅ,τι παρήγαγεν ἡ ἄρνησις τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως ἀπὸ τῆς πρώτης ἀρχῆς μέχρι σήμερον.

Παρὰ τὸν ὄγκον τῆς εἰδικῆς καὶ κατὰ πλήρει κυριολεξίαν ἑρμηνευτικῆς ἐργασίας ἐπὶ τῆς Κ. Δ. δὲν κατέστη εἰσέτι δυνατὸν ν᾿ ἀποκτηθῇ ἡ ἑρμηνεία ἐκείνη τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ., ἡ ὁποία ἔχουσα ὡς κριτήριον τὴν γενικὴν αὐτῆς ἀποδοχήν, διὰ τῆς ἱκανοποιητικῆς ἀπαντήσεως ἐπὶ ὅλων τῶν σημείων τῆς Κ. Δ., θ᾿ ἀπετέλει τὴν κατὰ πάντα ἀκριβῆ καὶ πλήρη ἀπόδοσιν τοῦ περιεχομένου τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ., ὥστε νὰ δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ ἑρμηνεία τῆς Κ. Δ. ἐπεράτωσε τὸ ἔργον αὐτῆς.

Πρὸς διασάφησιν τῆς διαπιστώσεως ταύτης πρέπει, πρὶν ἐξετασθοῦν οἱ λόγοι, δι᾿ οὕς ἡ ἑρμηνεία παρὰ τὴν καταβληθεῖσαν ὑπ᾿ αὐτῆς προσπάθειαν δὲν ἔφθασεν εἰς τὸ τέρμα αὐτῆς, νὰ προβληθῇ τὸ ἐρώτημα· ἔχει ἡ ἑρμηνεία τῆς Κ. Δ. τελικόν τινα σκοπόν, πρὸς ὃν κατατείνει καὶ ποῖος οὗτος; Κατόπιν μιᾶς μετὰ κρίσεως ἀναδρομῆς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑρμηνείας τῆς Κ. Δ. ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ τεθὲν ἐρώτημα εἶναι· ἡ ἑρμηνεία τῆς Κ. Δ. δὲν ἔχει ἴδιον τελικὸν σκοπόν! ῾Η ἰδία ἀποτελεῖ μέσον πρὸς σκοπόν. Κατὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑρμηνείας τῆς Κ. Δ. ἀποδεικνύεται, ὅτι μόνον ὁ ἄνθρωπος ἔχει τελικόν τινα σκοπόν, πρὸς ὃν δέον νὰ κατατείνῃ. ῾Η ἑρμηνεία εἶναι ἡ θεραπαινίς, τὸ μέσον, δι᾿ οὗ ὁ χριστιανὸς θὰ ἐπιτύχῃ τοῦ τελικοῦ αὐτοῦ σκοποῦ καὶ ὅστις εἶναι «Κύριος ᾿Ιησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός, ἀμήν!» ῾Η φράσις ὅμως «Κύριος ᾿Ιησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς» ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν οὐσίαν τῆς Κ. Δ. ῾Η δὲ ἑρμηνεία τῆς φράσεως ταύτης, ὡς τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τοῦ χριστιανοῦ, φέρει τὸν πιστὸν εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν πρὸς τὸν ᾿Ιησοῦν Χριστόν. Κατόπιν τούτου δύναται εὐκόλως νὰ κατανοηθῇ ἡ ὑποκειμενικὴ ἀξία πάσης ἑρμηνευτικῆς ἐπὶ τῆς Κ. Δ. ἐργασίας, ἕνεκα τῆς

ὑποκειμενικῆς ἑκάστου σχέσεως πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν. Κατὰ τὴν ἑρμηνείαν ὁ πεπερασμένος καὶ κατὰ πάντα σχετικὸς ἄνθρωπος ζητεῖ νὰ λάβῃ γνῶσιν ἑνὸς «Μυστηρίου», τὴν οὐσίαν τοῦ ὁποίου πρὸς τούτοις προσδιορίζουν αἱ ἔννοιαι τοῦ «ἀπείρου» τοῦ «τελείου», τοῦ «ἀπολύτου». Κατὰ συνέπειαν καὶ τὸ θετικὸν ἀποτέλεσμα τῆς ἑρμηνείας τῆς Κ. Δ. δὲν δύναται παρὰ νὰ εἶναι μυστήριον. Διὰ ταῦτα τὸ νὰ κατανοήσῃ τις τὸν Ἰησοῦν ὀρθῶς, χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν εἰδικῶν ἑρμηνευτῶν ὡς μυστήριον, ὡς χάρισμα, ὡς φωτισμὸς καὶ δωρεὰ τοῦ Πνεύματος [1]. Ἡ ἑρμηνεία μόνη συντελεῖ εἰς τὸ νὰ δημιουργηθοῦν αἱ προϋποθέσεις καὶ εἰς τὸ νὰ ἀρθοῦν αἱ ἐξωτερικαὶ δυσκολίαι διὰ νὰ τελεσιουργηθῇ τὸ Μυστήριον τοῦτο καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Ὅσοι ἀπ᾽ ἀρχῆς μέχρι σήμερον κατενόησαν ἀκριβῶς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν κατενόησαν ὡς «ἀποκάλυψιν», ὡς «μυστήριον». Οὗτοι μόνοι ἠδυνήθησαν νὰ ἴδουν ἐν Αὐτῷ πᾶν τὸ ὑπὲρ πᾶσαν ἐποχὴν καὶ ὑπὲρ πᾶσαν ἀνθρωπίνην σκέψιν ὑπερφυσικόν, αἰώνιον καὶ ἀπόλυτον στοιχεῖον.

Ἡ φύσις λοιπὸν τῶν πραγμάτων εἶναι ἐκείνη βάσει τῆς ὁποίας δύναται, ἀκόμη καὶ διὰ τὸ μέλλον, νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ ἑρμηνευτικὴ ἐργασία ἐπὶ τῆς Κ. Δ. θὰ εἶναι οὐ μόνον μακρὰ καὶ ἐπίπονος, ἀλλὰ καὶ ἀτέρμων, πλὴν ὅμως πάντοτε προοδευτική. Εἰς τὴν διατύπωσιν τοῦ συμπεράσματος τούτου συντελεῖ καὶ ἡ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ μεταξὺ τῶν ἑκάστοτε ἐποχῶν μεγάλη διαφορὰ ἐν πᾶσιν. Ὡς γνωστόν, ἑκάστη ἐποχή, ἕκαστος ἑρμηνευτής, ἕκαστος χριστιανὸς ζητεῖ κατὰ τὸν ἴδιον αὐτοῦ τρόπον νὰ καταστήσῃ κτῆμά του τὸ περιεχόμενον τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως.

Ὡς προεδηλώθη, ἔργον τῆς ἑρμηνείας εἶναι ἡ δημιουργία τῶν προϋποθέσεων καὶ ἡ ἄρσις τῶν δυσκολιῶν πρὸς κατανόησιν τῆς οὐσίας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἐπὶ μέρους λεπτομεροῦς ἑρμηνευτικῆς ἐξετάσεως ὅλων τῶν χωρίων τῆς Κ. Δ. Κατὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην ὁ ἑρμηνευτὴς ἐπιδιώκει νὰ συλλάβῃ τὴν ἐν ἑκάστῳ στίχῳ καὶ τὴν ἐν ἑκάστῃ φράσει καὶ λέξει σκέψιν τοῦ ἑκάστοτε ἱεροῦ συγγραφέως, δι᾽ ἧς καὶ ὁ ἴδιος ἔρχεται εἰς ἀμεσωτάτην ἐπαφὴν πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Πρὸς συντομωτέραν, ἁπλουστέραν καὶ ἀσφαλῆ, κατὰ τὸ δυνατόν, ἐπιτυχίαν τῆς προσπαθείας ταύτης προέκυψεν ἡ ἀνάγκη διατυπώσεως εἰδικῶν διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Κ. Δ. ἀρχῶν, κανόνων καὶ μεθόδων. Ταύτας ἐπέβαλεν ἡ μακρὰ ἑρμηνευτικὴ πεῖρα, ἐκ τῆς ὁποίας προέκυψεν ἡ ὅλη θεωρία καὶ ἡ ὅλη τέχνη τῆς ἑρμηνείας, ἡ ἱερὰ δηλαδὴ ἑρμηνευτικὴ τῆς Κ. Δ.

Τῆς ἱερᾶς ἑρμηνευτικῆς, ὡς τῆς συνισταμένης τῆς μακρᾶς ἑρμηνευτικῆς πείρας τοῦ παρελθόντος, κεντρικὴ ἰδέα παραμένει ἡ σχέσις ἀποκαλύ-

[1] Ὅρα Paul Feine, Theologie des Neuen Testaments 7. Aufl. Leipzig 1936 σ. 11.

ψεως καὶ ἱστορίας, τουτέστιν ἡ διάθεσις, ὅπως διὰ τῶν κανόνων, τῶν γενικῶν αὐτῆς ἀρχῶν καὶ μεθόδων προσδιορισθῇ καὶ κατανοηθῇ ὁ χρόνος, ὁ τρόπος, καὶ τὰ περιστατικά, διὰ τῶν ὁποίων ἡ ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ἡ ἀποκάλυψις προσδιώριζεν· καὶ ἐπηρέαζεν τὴν ἱστορίαν, καὶ διὰ τῶν ὁποίων ἢ ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ἡ ἰδία εἰσῆλθεν εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ ἐγένετο καὶ αὐτὴ ἱστορία, ἡ δὲ ἱστορία ἀποκάλυψις. Τὸ πρᾶγμα κέκτηται ὅλως ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα, καθόσον τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἡ μακρὰ πεῖρα τῆς ἑρμηνείας νοεῖ τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν μόνον ὡς ἱστορικὴν πραγματικότητα, μάλιστα δὲ ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν πραγματικότητα, ἀπὸ τῆς ὁποίας λαμβάνουν τὸν φωτισμόν των καὶ εὑρίσκουν τὴν ἀξίαν των καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι πραγματικότητες καὶ ἱστορικαὶ ἐκδηλώσεις. Ἡ βεβαιότης ὅτι ὅ,τι ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκευτικῆς ἡμῶν πίστεως ὑπῆρξεν γεγονὸς ἀδιαμφισβήτητον, λαβὸν χώραν κατ' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν τρόπον, καθ' ὃν τοῦτο ἐκτίθεται ὑπὸ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, δὲν εἶναι δι' ὅλους ἁπλοῦν πρᾶγμα. Περὶ τούτου πείθουν ἡμᾶς αἱ ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων θεωρίαι τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τελευταίαν μορφὴν τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἡ πολὺν θόρυβον προκαλέσασα περὶ «ἀπομυθεύσεως» τῆς Κ. Δ. (Entmythologisierung) θεωρία τοῦ καθηγητοῦ Rudolf Bultmann [1].

Παρὰ τὰς παραφωνίας ταύτας τὸ γενικὸν ἀξίωμα τῆς ἱστορίας τῆς ἑρμηνείας τῆς Κ. Δ. εἶναι, ὅπως νοήσωμεν τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν ὡς γεγονὸς μὴ δυνάμενον νὰ ἐξηγηθῇ φυσικῶς, ἀλλ' ὡς γεγονὸς θαυμαστόν, ὡς ὑπερφυσικὸν γεγονός, ὡς θαῦμα γεγονός. Πᾶσα ἄλλη ἑρμηνεία ὀφείλεται εἰς σύγχυσιν τῶν φυσικῶν καὶ ὑπερφυσικῶν πραγμάτων, εἰς παρεξήγησιν τῆς ἐννοίας τοῦ μυστηρίου καὶ τῆς νοητικῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἡ σύγχυσις αὕτη προέρχεται ἀπὸ ὑπερτίμησιν τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, ἥτις δυστυχῶς κατὰ κόρον συνετελέσθη καὶ συντελεῖται εἰς τὴν Δύσιν. Ἡ Δύσις ἐξ ὅλων τῶν παλαιῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων ἱκανοποιουμένη μόνον ἀπὸ τὸν πραγματισμὸν τῆς ἀριστοτελείου σκέψεως καὶ φιλοσοφίας, δι' αὐτῆς καὶ διὰ τῶν μεγάλων τεχνικῶν προόδων καὶ τῶν λοιπῶν αὐτῆς ἐπιτευγμάτων ὑπερετίμησεν τὴν δύναμιν τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως τόσον, ὥστε νὰ ἀντιμετωπίζῃ καὶ τὰ προβλήματα τῆς θρησκευτικῆς πίστεως μὲ τὴν μονομέρειαν τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ. Συνέπεια τούτου ὑπῆρξεν εἴτε ἡ ἄρνησις παντὸς ὑπερφυσικοῦ εἴτε ἡ φυσιοκρατικὴ καὶ καθαρῶς ὑλιστικὴ ἑρμηνεία αὐτοῦ· οἱ κόσμοι τοῦ πνεύματος ἢ καταργοῦνται ἢ καταβιβάζονται εἰς τοὺς πόδας τοῦ ἀνθρώπου, ὅπερ ἀποτελεῖ τοῦτ' αὐτὸ βεβήλωσιν. Συνέπεια τῆς ὅλης ταύτης καταστάσεως πρέπει νὰ θεωρηθοῦν καὶ οἱ δογματισμοὶ ἐπὶ τοῦ λεπτοτέρου καὶ εὐαισθη-

---

[1] Ὅρα Hans Werner Bartsch, Kerygma und Mythos Bde 1 - 2 Hamburg 1951 - 1952.

τοτέρου σημείου τῆς σκέψεως τοῦ ἀνθρώπου, ἐκείνης δηλαδὴ τῆς σκέψεως, ἥτις ἀναφέρεται εἰς τὴν συνάντησιν ἀνθρώπου καὶ ἀποκαλύψεως, ἱστορίας καὶ αἰωνιότητος.

Τὸ ὑπο διαπραγμάτευσιν θέμα σκοποῖ νὰ καταδείξῃ, ὅτι ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις πρέπει νὰ νοῆται μόνον ὡς ἱστορικὸν γεγονός, ὡς γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἔλαβεν χώραν ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ (Ἰωάν. 1,14) καὶ ὅτι τοῦτο ἦτο τελείως προσηρμοσμένον πρὸς τὴν ὅλην κατάστασιν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἥτις πάλιν θετικῶς καὶ ἀρνητικῶς προπαρεσκεύασεν τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν. Πρὸς τούτοις ἔχει νὰ καταδειχθῇ καὶ ἡ ἀξία τοῦ γεγονότος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως οὐχὶ μόνον διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν ὁλόκληρον, τῆς ὁποίας ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ τὸ κέντρον, τὴν οὐσίαν καὶ τὴν ἀνακεφαλαίωσιν, ἂν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ μόνον ἓν τῆς ἱστορίας σημεῖον.

Ἡ διαίρεσις τοῦ θέματος εἰς δύο μέρη σκοποῖ νὰ καταδείξῃ ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν διὰ τοῦ πρώτου μέρους ἤτοι διὰ τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ τὴν ἐκ τοῦ ἀνθρώπου προπαρασκευὴν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ τῆς εἰσόδου αὐτῆς εἰς τὸν κόσμον, ἀφ᾿ ἑτέρου δὲ διὰ τοῦ δευτέρου μέρους τὴν ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης «κρίσιν» τοῦ κόσμου ἤτοι τὴν εἴσοδον τοῦ κόσμου εἰς τὴν ἀποκάλυψιν. Ἐνταῦθα διὰ τῆς φράσεως «εἴσοδος τοῦ κόσμου εἰς τὴν ἀποκάλυψιν» νοεῖται ἡ σχέσις τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως πρὸς τὸν καθόλου ἄνθρωπον ἤτοι τὴν ἱστορίαν. Ἱστορία σημαίνει τὸ σύνολον τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τῆς πρώτης δημιουργίας μέχρι τῆς συντελείας τῶν αἰώνων.

Τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα τοῦ ὅλου θέματος εἶναι πολλὰ καὶ πολυσχιδῆ ἀλλὰ καὶ ἡ σπουδαιότης αὐτῶν πολυμερὴς καὶ εὐρυτάτη χάριν τῆς ὀρθῆς κατανοήσεως τῆς Κ. Δ. Διότι ἡ ἑρμηνεία τῆς Κ. Δ. ὡς περιέχουσα ὁλόκληρον τὸν κόσμον τοῦ ἀληθοῦς πνεύματος, τὸν ὁποῖον πᾶσα ἀνθρωπίνη ψυχὴ νοσταλγεῖ καὶ θέλει νὰ γνωρίσῃ, κατ᾿ ἀνάγκην εἶναι δυσχερεστάτη καὶ ἄπειρος, ἀφοῦ εἰς τὸ ἄπειρον τῶν ἀτομικῶν ἀνθρωπίνων συνειδήσεων δέον τὸ ἄπειρον τοῦ πνεύματος νὰ γίνῃ εἰσδεκτόν. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ὄχι μόνον ἡ σπουδαιότης τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Κ. Δ. εἶναι φανερά, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀπεριόριστον τοῦ ἔργου αὐτῆς ταύτης τῆς ἑρμηνείας τῆς Κ. Δ.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΙΝ ΤΗΣ Κ. Δ. *

1. *Ἑρμηνεία, ἑρμηνευτικὴ καὶ ἱστορικὴ μέθοδος ἑρμηνείας τῆς Καινῆς Διαθήκης.*

Εἶναι γνωστὸν καὶ πρόδηλον, ὅτι πᾶσα ἑρμηνεία γενικῶς ἐφαρμόζει κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ἔργου αὐτῆς διαφόρους μεθόδους[1]. Ἡ ἑρμηνεία τῆς Κ. Δ. ὡς ἑρμηνεία ἐφαρμόζει τὰς γενικὰς μεθόδους ἑρμηνείας κατὰ τὸν ἴδιον αὐτῆς τρόπον, ὥστε ν' ἀποτελοῦνται καὶ εἰδικαὶ ἐκ τῶν γενικῶν ἑρμηνευτικῶν μεθόδων καὶ νὰ ἔχῃ ἀναπτυχθῇ βάσει αὐτῶν καὶ εἰδικὴ ἐπιστήμη τῆς ἱερᾶς λεγομένης ἑρμηνευτικῆς ἢ καὶ εἰδικώτερον τῆς ἑρμηνευτικῆς τῆς Κ. Διαθήκης[2].

---

* Τὸ πρῶτον τοῦτο μέρος ἀποτελεῖ ἀνάπτυξιν καὶ ἐπεξεργασίαν τοῦ ἐναρκτηρίου ἡμῶν μαθήματος ἀπαγγελθέντος ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τὴν 13-12-1951.

[1] Περὶ τῆς ἑρμηνείας γενικῶς ὅρα Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, Erster Band: Einleitende und Hilfs—Disziplinen, München 1892, B' Hermeneutik und Kritik vom Fr. Blass σελ. 147 ἑξ., Theodor Birt, Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des antiken Buchwesens, München 1913 (Handb. d. klass. Altertumswissenschaft 1. Bd. 3. Aufl.), Joachim Wach, Das Verstehen. Grundzüge einer Geschichte der hermeneutischen Theorie im 19. Jahrhundert Bde 1 - 3, Tübingen 1926 - 1933.

[2] Ὅρα Εὐαγγέλου Ἀντωνιάδου, Αἱ τῆς Καινῆς Διαθήκης ὀρθόδοξοι ἑρμηνευτικαὶ ἀρχαὶ καὶ μέθοδοι καὶ αἱ θεολογικαί των προϋποθέσεις. Ἐν Ἀθήναις 1937 (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν)μίου Ἀθηνῶν 1937) καὶ Βασιλείου Ἀντωνιάδου, Ἐγχειρίδιον ἱερᾶς ἑρμηνευτικῆς. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1921 καὶ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Στοιχειώδης Ἱερὰ Ἑρμηνευτική, Ἐν Ἱεροσολύμοις 1902. Ἐκ τῶν ξένων ἰδιαιτέρως ἀξιομνημόνευτα εἶναι· Fr. Schleiermacher, Hermeneutik und Kritik mit besonderer Beziehung auf das Neue Testament, Hrsgb. von F. Lücke 1838, Erwin von Dobschütz, Vom Auslegen des N.T., Göttingen 1927, Fr. Torm, Hermeneutik des Neuen Testaments, Göttingen 1930, E. Fascher, Vom Verstehen des Neuen Tetsaments

Βασικὴ μέθοδος ἐφαρμοζομένη καὶ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῆς Κ. Δ. εἶναι ἡ καλουμένη ἱστορικὴ μέθοδος[1]. Τῆς μεθόδου ταύτης ἐγένετο συστηματικὴ χρῆσις ἤδη ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος ὑπὸ τῆς λεγομένης Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς[2]. Ἡ σπουδαιότης τῆς ἱστορικῆς μεθόδου ἔγκειται εἰς τὸν δι' αὐτῆς προσδιορισμὸν τῶν ἑκάστοτε ἱστορικῶν πραγμάτων καὶ φαινομένων ὡς καὶ ἐκείνων τῶν ἱστορικῶν προϋποθέσεων, ὅσαι ὡδήγησαν τὸν συγγραφέα εἰς τὴν σύλληψιν καὶ τὴν διατύπωσιν τῶν ὑπὸ ἑρμηνείαν σκέψεών του. Ἡ ἱστορικὴ δῆλον ὅτι ἑρμηνεία μετὰ τὴν γραμματικοφιλολογικὴν προσδιορίζει τὴν ἔννοιαν τοῦ ἑρμηνευομένου διὰ τῆς ἐξακριβώσεως ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς σχέσεως τῶν λέξεων τοῦ ἑρμηνευομένου κειμένου πρὸς τὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ ἱστορικὴν πραγματικότητα, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς σχέσεως τοῦ συγγραφέως πρὸς τὸν ἐκτὸς αὐτοῦ φυσικὸν ἢ πνευματικὸν κόσμον. Οὕτω ὁ χαρακτὴρ τῆς μεθόδου ταύτης ἐν σχέσει πρὸς τὸν τῆς γραμματικοφιλολογικῆς μεθόδου δὲν εἶναι ἁπλῶς δευτερεύων καὶ συμπληρωματικός, ἀλλ' εἶναι χαρακτὴρ οὐσίας[3].

1930. Πάντα ταῦτα ὑπὸ προτεσταντῶν, ἐκ δὲ τῶν καθολικῶν ἀξιομνημόνευτα τυγχάνουσι τὰ κάτωθι· J. Doeller, Compendium Hermeneuticae Biblicae, editio altera, Paterborn 1910, F. Hilber, Biblische Hermeneutik, 4. Auflage, Brixen 1932, H. Höpfl. Tractatus de inspiratione Sacrae Scripturae et Copendium Hermeneuticae Biblicae, editio altera Rom 1929, J. H. Jansens et C. E. Morandi, Hermeneutica Sacra, 5. editio, Turin 1929.

[1] Ἐκ τῆς εἰδικῆς βιβλιογραφίας ὅρα Georg Bertram, Neues Testament und historische Methode. Bedeutung und Grenzen historischer Aufgaben in der neutestamentlichen Forschung, Tübingen 1928, J. Schneider, Historische und pneumatische Exegese (Neue kirchliche Zeitschrift 42, 1931, σελ. 711 ἑξ.), Gerhard Delling, Das Zeitverständnis des Neuen Testaments, Gütersloh 1940, Erwin von Dobschütz, Der Historiker und das Neue Testament (Zeitschrift für die neutestamentl. Wissenschaft 32, 1933, σελ. 42 - 52) καὶ A. Oepke, Geschichtliche und übergeschichtliche Schriftauslegung 2. Aufl., Gütersloh 1947 πρβλ. καὶ C. Robert, Archäologische Hermeneutik 1919. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Harnack (Lehrbuch der Dogmengeschichte 4. Aufl. τόμ. 2ος σελ. 77 ἑξ.), ἡ μέθοδος αὕτη οὐ μόνον ἦτο ἡ κυριαρχοῦσα μέθοδος ἑρμηνείας κατὰ τὴν 5ην ἑκατονταετηρίδα, ἀλλ' ἀκόμη αὕτη ἐπηρέαζεν καὶ προσδιώριζεν καὶ αὐτὴν τὴν πνευματικὴν ἑρμηνείαν. Πρβλ. καὶ Μ. Σιώτου, Ὁ χαρακτὴρ τῆς ἑρμηνείας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 36, 1953, 40 ἑξ.).

[2] Ὅρα Th. Förster, Chrysostomus in seinem Verhältnis zur antiochenischen Schule. Ein Beitrag zur Dogmengeschichte, Gotha 1869, Harnack ἔνθ. ἀν. καὶ Δ. Μπαλάνου, Πατρολογία σελ. 187.

[3] Περὶ τῆς ἀξίας τῆς ἱστορικῆς μεθόδου εἰς κατανόησιν τῆς οὐσίας τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολυτρώσεως ὅρα Harnack ἔν. ἄν. σελ. 78 ἑξ., Albrecht Oepke μν. ἔργ. σελ. 21 ἑξ. καὶ Rudolf Bultmann, Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen, Zürich 1949 σελ. 8.

2. Γένεσις τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ.

Ἡ δι' ὅλης τῆς ἱστορίας τῆς ἱερᾶς ἑρμηνευτικῆς προκύψασα κατανόησις τῆς μεγάλης ἀξίας τῆς ἱστορικῆς μεθόδου εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Κ. Δ. [1], ἐξ ἀντιθέτου δὲ τὰ ἑρμηνευτικὰ ἀτοπήματα τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνος, ἰδίᾳ δὲ ἐκεῖνα ὅσα ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος προέκυψαν ἐκ τῆς λεγομένης Σχολῆς τῆς Τυβίγγης [2], ἕνεκα τῆς ὑπ' αὐτῆς σφαλερᾶς ἐπὶ τοῦ πρώτου Χριστιανισμοῦ ἐφαρμογῆς τῆς περὶ τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι ἑρμηνευτικῆς μεθόδου τοῦ Ἑγέλου [3] πρὸς ἑρμηνείαν τῶν δῆθεν φάσεων αὐτοῦ, συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐμφάνισιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ μαθήματος τῆς «Ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης» [4] ὡς ἰδιαιτέρου κλάδου τῆς Θεολογικῆς ἐρεύνης. Αἱ πλᾶναι τοῦ παρελθόντος δύνανται νὰ συνοψισθοῦν εἰς τὰς κάτωθι τρεῖς. α) Ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτοῦ ἡμερῶν καὶ τῶν πρώτων αὐτοῦ γραπτῶν πηγῶν ἔχει ὑποστῆ ἐξελληνισμόν [5]. β) Ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἔχει ὑποστῆ ἐξιουδαϊσμὸν καὶ ἀποτελεῖ ἰουδαϊκὴν αἵρεσιν καὶ γ)

---

[1] Πρβλ. Adolf Deissmann, Licht vom Osten, Tübingen 1923 σελ. 2 ἑξ., G. Wuttke, Melchisedech der Priesterkönig von Salem. Eine Studie zur Geschichte der Exegese, Giessen 1927 σελ. 68 ἑξ., Alb. Oepke μν. ἔρ. σελ. 22 καὶ Paul Feine, Theologie des Neuen Testaments 7. Aufl. Leipzig 1936 σελ. 10. Κατὰ τὸν Oepke (ἔνθ. ἀν. σελ. 10). «..Das Schriftverständnis der Orthodoxie ist — bei allen etwaigen Intellektualismus — grundsätzlich geistlich, weniger historisch. Später wendet sich das Blatt gründlich. Bei einem Pietistin wie J. A. Bengel erlebt zwar die Harmonie von Geschichte und Pneuma noch eine kurze Nachblüte. Seit den Tagen der Aufklärung aber wird die Schriftauslegung immer einseitiger historisch—kritisch.» Ταῦτα ἀναφερόμενα εἰς τὰς δύο ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἐξωτερικῶς ἀντιθέτους, κατ' οὐσίαν δὲ μὲ τὰ αὐτὰ πάντοτε ἀποτελέσματα, φάσεις τοῦ Προτεσταντισμοῦ, δὲν ἰσχύουν καὶ διὰ τὴν ἀρχαίαν καὶ σύγχρονον Ὀρθόδοξον καθολικὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Β. Στεφανίδης (Αἱ ἀρχαὶ τῆς κριτικῆς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. ἐν «Θεολογίᾳ» 2, 1924, 229), διεκρίνετο τῶν αἱρετικῶν διὰ τὴν ἱστορικὴν ἔποψιν, ἀφ' ἧς ὡς ἀπὸ ἀσφαλοῦς βάσεως ἐξήταζεν τὰ προβλήματα αὐτῆς. Πρβλ. καὶ Ad Deissmann, μν. ἔρ. σελ. 329.

[2] Ὅρα G. Bertram μν. ἔρ. σελ. 12 ἑξ., G. Kittel, Urchristentum, Spätjudentum, Hellenismus, Stuttgart 1926 σελ. 2., P. Feine μν. ἔρ. σελ. 6 ἑξ. καὶ σελ. 9. Ad. Jülicher—Er. Fascher, Einleitung in das Neue Testament, 7. Aufl. Tübingen 1931 σελ. 11 ἑξ. P. Feine — J. Behm, Einleitung in das Neue Testament, 8. Aufl. Leipzig 1936 σελ. 6 ἑξ., W. Michaelis, Einleitung in das Neue Testament, Bern 1946 σελ. 6 ἑξ., Max Meinertz, Einleitung in das Neue Testament, 5. Aufl. Paderborn 1950 σελ. 15 ἑξ. καὶ Karl Th. Schäfer, Grundriss der Einleitung in das Neue Testament, 2. Aufl. Bonn 1952 σελ, 4 ἑξ,

[3] Πρβλ. P. Feine μν. ἔρ. σελ. 5 ἑξ. καὶ R. Bultmann μν. ἔρ. σελ. 7 ἑξ.

[4] Ὅρα Oskar Holtzmann, Neutestamentliche Zeitgeschichte, 2. - 3. Aufl. Tübingen 1906 σελ. 1 ἑξ. πρβλ. καὶ P. Feine μν. ἔρ, σελ. 6.

[5] Ὅρα Adolf von Harnack μν. ἔρ. τόμ. 1 σελ. 249 ἑξ.

ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἔχει ὑποστῆ τὰς ἐπιδράσεις διαφόρων ἀνατολικῶν θρησκειῶν, διαφόρων φιλοσοφικῶν καὶ θεοσοφικῶν συστημάτων [1], ἀκόμη καὶ αὐτοῦ τοῦ Βουδδισμοῦ καὶ τῶν ἰνδικῶν ἐν γένει θρησκειῶν [2].

3. *Τὸ ἔργον τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ.*

Τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. εἶναι ἡ ἐπισταμένη καὶ συστηματικὴ ἔρευνα καὶ ἔκθεσις τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, σκοπὸς δὲ ἡ διὰ τοῦ τρόπου τούτου εὐχερὴς πλέον καὶ ἀπρόσκοπτος ἐφαρμογὴ τῆς ἱστορικῆς μεθόδου κατὰ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Κ. Δ. [3], εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποφεύγωνται αἱ πλᾶναι τοῦ παρελθόντος καὶ νὰ καταδεικνύηται ἡ ὑπεροχὴ καὶ ὁ ὑπερφυσικὸς χαρακτὴρ τοῦ Χριστιανισμοῦ [4].

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὑπὲρ τὰ ἑκατὸν ἔτη ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἐπὶ τοῦ νέου τούτου κλάδου καταδεικνύουν τὴν σπουδαιότητα αὐτοῦ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς Κ. Δ. [5]. Εἰς ἀνάδειξιν δὲ τῆς σπουδαιότητος ταύτης συντελεῖ ἡ ἔκθεσις κυρίων τινῶν σημείων τῆς ἑρμηνείας τῆς Κ. Δ., τὰ ὁποῖα διαφωτίζονται διὰ τῆς ἱστορίας.

Πλεῖστα εἶναι τὰ σημεῖα τῆς Κ. Δ., τὰ ὁποῖα ἡ ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. δύναται νὰ διαφωτίσῃ εἰς πληρεστέραν αὐτῶν κατανόησιν, πολιτικὰ γεγονότα, θεσμοὶ καὶ ἔθιμα τῆς τότε ἐποχῆς, καταστάσεις καὶ ὄψεις τῆς δημοσίας καὶ ἰδιωτικῆς ζωῆς, τὰ κοινωνικὰ καὶ λοιπὰ φαινόμενα, ἡ γεωγραφική, ἡ γεωφυσικὴ καὶ ἡ οἰκονομικὴ σύνθεσις τοῦ χώρου τῆς Κ. Δ. [6], τὰ διάφορα μνημεῖα, αἱ συγκοινωνίαι, τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμά,

---

[1] Πρβλ. W. Bousset, Kyrios Christos, Göttingen 1935, 4. Aufl. σελ. VI ἑξ. καὶ R. Bultmann μν. ἔρ. σελ. 195 ἑξ. πρβλ. καὶ Carl Clemmen, Religionsgeschichtliche Erklärung des Neuen Testaments, 2. Aufl. Giessen 1924 καὶ Hermann Gunkel, Zum Religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments, 3. Aufl. Göttingen 1930 σελ. 35 ἑξ.

[2] Ὅρα P. Feine μν. ἔρ. σελ. 9 πρβλ. καὶ J. Aufhauser, Budda und Jesus in ihren Paralleltexten, Bonn 1926 (H. Lietzmann's Kl. Texte Nr 157) καὶ G. A. vad den Bergh van Eysinga, Indische Einflüsse auf evangelische Erzählungen, Göttingen 1904.

[3] Ὅρα Ad. Deissman ἔνθ. ἀν. σελ. 335 ἑξ. καὶ 339 ἑξ. καὶ Joseph Felten Neutestamentliche Zeitgeschichte, 2 - 3. Aufl. München - Regensburg 1925 τόμ. 1 σελ. 4 ἑξ. καὶ Herbert Preisker, Neutestamentliche Zeitgeschichte, Berlin 1937 σελ. 2 ἑξ,

[4] Πρβλ. R. Bultmann μν. ἔρ. σελ. 7 καὶ A. Deissmann μν. ἔργ. σελ. 329 ἑξ.

[5] Τοῦτο καταδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ἐκδόσεως εἰδικοῦ περιοδικοῦ πρὸς προαγωγὴν τοῦ κλάδου τούτου. Τὸ περιοδικὸν τοῦτο ὑπὸ τὸν τίτλον «Angelos» (Archiv für neutestamentliche Zeitgeschichte und Kulturkunde) ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 1925 ὑπὸ τοῦ J. Leipold ἔπαυσεν δυστυχῶς νὰ ἐκδίδεται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1932·

[6] Ὅρα Βενιαμὶν Ἰωαννίδου, Ἡ Ἁγία πόλις Ἱερουσαλήμ. Τοῦ προσκυνηταρίου τῆς Ἁγίας Γῆς τεῦχος Α', Ἐν Ἱεροσαλύμοις 1877, Εὐαγ. Κοφινιώτου, Παλαι-

αἱ τοπωνυμίαι, τὰ ὀνόματα καὶ πλεῖστα ὅσα ἄλλα[1]. Γενικῶς δὲ δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. ζητεῖ νὰ συλλάβῃ ὅλον τὸν κόσμον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις, τουτέστιν τὸν κόσμον τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ὅστις καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν πρὸς προσδιορισμὸν τῆς ἀληθοῦς σχέσεως ἱστορίας καὶ ἀποκαλύψεως.

4. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη.

Ὡς λέγει ὁ Γάλλος Θεολόγος Daniel - Bops[2] καὶ αὐτὸ τὸ κλῖμα τῆς Γαλιλαίας καὶ τῆς Παλαιστίνης ἔχει ἐπηρεάσει τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἀπεκάλεσε καὶ ὁ Renan τὴν Παλαιστίνην ὡς «Πέμπτον Εὐαγγέλιον»[3]. Διότι πράγματι ἡ γνῶσις τῆς Παλαιστίνης βοηθεῖ ἐξ ἴσου μὲ τὰ Εὐαγγέλια εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ βίου καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ. Ὡς δὲ πάλιν τονίζει ὁ Adolf Deissmann[4], καὶ αὐτὴ ἡ νοοτροπία τοῦ λαοῦ τῆς Γαλιλαίας καὶ τῆς Ἰουδαίας ἐπηρέασαν τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ[5]. Τοῦτο εὐκόλως κατανοεῖται, ὅταν ἀναλογισθῶμεν πόσον ὁ Ἰησοῦς προσήρμοζεν τὸ κήρυγμά Του πρὸς τὴν νοοτροπίαν τῶν Γαλιλαίων καὶ τῶν λοιπῶν ἀκροατῶν Του[6]. Οὕτω διὰ τῆς ἱστορικῆς μεθόδου ἑρμηνείας τῆς Κ. Δ. καθίσταται φανερόν, ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ ἐφαρμογὴ ἀκόμη καὶ τῆς ψυχολογι-

---

στίνη ἤτοι ἱστορία καὶ γεωγραφία τῆς Ἁγίας Γῆς, Ἐν Ἀθήναις 1891, A. Lionnet, Bibel—Atlas. 2. Ausg. 1858, Berlin 1864, Daniel—Rops, Histoire Sainte—Jésus en son temps Paris 1945 σελ. 63 ἑξ.

[1] Ὅρα περὶ αὐτῶν εἰς τὰ εἰδικὰ λεξικὰ καὶ τὴν λοιπὴν φιλολογίαν π.χ. ἐν W. Smith and S. Cheethan, A Dictionary of Christian antiquites Vol. 1 - 2 London 1880, W. Smiths—J. M. Fuller, A Cictionary of the Bible Vol. 1 - 4 London, 1893, J. Hastings, Dictionary of Christ and the Gospels Vol. 1 - 2 Edinburgh 1906 - 1908, τοῦ ἰδίου Dictionary of the apostolic Church Vol. 1 - 2 Edinburgh 1917 - 1918 καὶ τοῦ ἰδίου Dictionary of the Bible Vol. 1 - 5 Edinburgh 1900 - 1947, F. Vigouroux, Dictionnaire de la Bible, Paris 1911, ἑξ. Er. Preisigke, Woerterbuch der griechischen Papyruskunde mit Einschluss der griechischen Inschriften, Aufschriften, Ostraka, Mumienschilder usw. aus Ägypten hrsgb. vom Em. Kiessling, Berlin 1914 - 1927 καὶ τὰ ἑλληνιστὶ ἐκδοθέντα, Γ. Κωνσταντίνου, Λεξικὸν τῶν Ἁγίων Γραφῶν, Κων/πολις 1890 καὶ Δ. Κ. Ὑπερηφάνου, Πλῆρες ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν τῶν Ἁγίων Γραφῶν, Νέα Ὑόρκη 1925

[2] Daniel—Rops Jésus en son temps, Paris 1945 σελ. 61 ἑξ.

[3] Ὅρα Daniel - Rops μν. ἔρ. σελ. 65 πρβλ. καὶ Martin Brückner, Das fünfte Evangelium (Das Heilige Land) Tübingen 1910 (Religionsgeschichtiche Volksbücher I. Reihe, 21. Heft.).

[4] Μν. ἔρ. σελ. 329 ἑξ.

[5] Daniel - Rops μν. ἔρ. σελ. 63 ἑξ.

[6] Ὅρα ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις τὰς παραβολὰς τοῦ Κυρίου πρβλ. καὶ 1 Κορ. 7,20 κἀ. πρβλ. καὶ Π. Τρεμπέλα, Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον Ἀθῆναι 1951 σελ. 11.

κῆς μεθόδου ἑρμηνείας, ἡ δὲ ἐφαρμογὴ ταύτης διευκολύνεται ἰδιαιτέρως διὰ τῆς γνώσεως τῆς ἱστορίας [1]. Ἡ γνῶσις τῆς νοοτροπίας τοῦ λαοῦ τῆς Γαλιλαίας καὶ τῆς Ἰουδαίας ὑποβοηθεῖ εἰς τὴν κατανόησιν τῶν λόγων τῆς ἰσχυρᾶς ἐντυπώσεως, τὴν ὁποίαν τὸ πρῶτον ἔκαμεν τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὸν λαὸν τοῦτον, ὥστε νὰ ὑποστῇ οὗτος τὴν μεγάλην μεταβολήν, ἣν καὶ προϋποθέτει ἡ εἰς Χριστὸν πίστις του [2]. Ὡς τονίζει ὁ Deissmann «ἐν πρώτοις ὀφείλει νὰ συλλάβῃ τις τὴν μεγάλην ἐκείνην ἱστορικο - ἐκπολιστικὴν πραγματικότητα, ὅτι δηλαδὴ τὸ πρῶτον χριστιανικὸν κήρυγμα ἀνταπεκρίθη εἰς τὸ α ἴ τ η μ α τ ο ῦ λ α ο ῦ. Ἄνευ τῆς κατανοήσεως καὶ ἐξάρσεως τῆς πραγματικότητος ταύτης, ἀποβαίνει ἱστορικῶς ἀκατανόητος ἡ αὔξουσα δύναμις καὶ τὰ καταπληκτικὰ ἀποτελέσματα τοῦ Εὐαγγελικοῦ κηρύγματος» [3]. Ἡ ἀνταπόκρισις αὕτη τοῦ Εὐαγγελικοῦ κηρύγματος τοῦ Ναζωραίου καὶ τῶν Ἀποστόλων Αὐτοῦ παρουσιάζει τὶ τὸ ὅλως μοναδικὸν εἰς τὴν ἱστορίαν. Τοῦτο ἐπιβάλλεται νὰ κατανοηθῇ πλήρως, ἵνα οὕτω κατανοηθῇ καὶ ὁ ἐπὶ γῆς βίος καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ Ναζωραίου [4]. Διότι, ὡς παρατηρεῖ ὁ Deissmann[5], ἡ ἐπιτυχία ὅλων τῶν κινημάτων τῆς ἱστορίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀναγνώρισιν αὐτῶν ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ καθόλου λαϊκοῦ φρονήματος, αἱ δὲ μεγάλαι προσωπικότητες οὐδεμίαν ἀξίαν ἀποκτοῦν πρὶν ἀσκήσουν τὴν ἐπίδρασίν των ἐπὶ τῶν μαζῶν, ὅτε πλέον παύουν νὰ εἶναι ἁπλᾶ ἄτομα. Τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ ἀνταπεκρίθη εἰς τὸ αἴτημα τοῦ λαοῦ κατ᾽ ἀρχὰς τῆς Παλαιστίνης καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ καὶ ὀλίγον κατ᾽ ὀλίγον κατέκτησε τὸν τότε ἄνθρωπον τόσον, ὥστε νὰ ἀναγνωρισθῇ πλήρως ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου. Τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ «δὲν ὑπεκίνει εἰς κοινωνικὴν ἐπανάστασιν»[6], ὥστε νὰ καταντᾷ δημαγωγία καὶ κίνδυνος, ὑπὸ οἱανδήποτε μορφήν. Δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ κατενοήθη περισσότερον κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ κηρύγματός του ὡς σωτηρία ψυχῶν παρὰ μεταγενεστέρως [7].

[1] Ὅρα P. Feine μν. ἔρ. σελ. 6.

[2] Ὅρα G. Kittel, Die Religionsgeschichte und das Urchristentum, Gütersloh 1931 σελ. 108 ἑξ.

[3] A. Deissmann μν. ἔρ. σελ. 329.

[4] Ὅρα Guardini, Derr Herr, Basel 1943 σελ. 463 καὶ Daniel - Rops μν. ἔρ. σελ. 57, 69 ἑξ.

[5] Μν. ἔρ. σελ. 332 ἑξ.

[6] Ὥρα Deissmann ἔνθ. ἀν. σελ. 329.

[7] Ἓν τῶν λεπτοτέρων σημείων ἐξ ὅλων τῶν διηγήσεων τῆς Κ. Δ. ἀποτελοῦν τὰ ἐν αὐτῇ ἀναφερόμενα θαύματα. Τὰ θαύματα ταῦτα ἀποτελοῦν τὰ πραγματικὰ γεγονότα, λαβόντα χώραν ὡς ἀκριβῶς ἀναφέρει ταῦτα ἡ Εὐαγγελικὴ διήγησις, πλὴν ὅμως πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι τὰ θαύματα ταῦτα ἀνταποκρίνονται πλήρως εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ εἰς τὴν περὶ αὐτῶν νοοτροπίαν τῶν τότε ἀνθρώ-

5. Οὐσιώδη σημεῖα ἐπαφῆς Κ. Δ. καὶ ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ἡ μέχρι τοῦ σημείου τούτου ἔκθεσις τῆς συμβολῆς τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς Κ. Δ. δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐπουσιώδης, διότι ἡ μεγάλη αὐτῆς σπουδαιότης ἔγκειται κυρίως εἰς τὴν διαφώτισιν τῶν σημείων, τῶν ἐχόντων σχέσιν πρὸς τὴν πνευματικὴν οὐσίαν τῆς ἐν τῇ Κ. Δ. ἐμπεριεχομένης ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ἡ ἀνάδειξις ἀκριβῶς τῶν σημείων τούτων ἀποτελεῖ καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ ὑπὸ διαπραγμάτευσιν θέματος, διότι ἐπιβάλλεται νὰ γίνηται διάκρισις ἐπουσιώδους καὶ οὐσιώδους, ἐφ' ὅσον ἀκόμη καὶ πᾶσα λεπτομέρεια καὶ πᾶν ἐξωτερικὸν στοιχεῖον τῆς Κ. Δ. δύναται νὰ γίνῃ ἀντικείμενον μελέτης τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ δὲ ἄνευ διακρίσεως καὶ μάλιστα ἄνευ θεοκρατικῆς τῆς ἱστορίας θεωρήσεως γενομένη ἱστορικὴ ἐξέτασις ὅλων τῶν σημείων τῆς Κ. Δ. ἐμπερικλείει τὸν κίνδυνον ν' ἀποβῇ ξηρὰ διὰ τὸν μελετητὴν καὶ ἀπογεγυμνωμένη τοῦ πνευματικοῦ βάθους τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως[1].

6. «Τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου» ὡς βάσις θεωρήσεως τῶν κεντρικῶν σημείων ἐπαφῆς Κ. Δ. καὶ τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ.

Πρὸς σύντομον καὶ συστηματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ

πων. Ἡ ἐποχὴ τῆς Κ. Δ. ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ Deissmann (μν. ἔρ σελ. 330 ἑξ. «Die ganze antike Welt ist voll von Wundern...»), εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς πίστεως εἰς τὸ θαῦμα. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οὐδεὶς ἀμφέβαλλεν εἰς τὴν πραγματικότητα τῶν ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ γενομένων θαυμάτων. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει δυνατὸν ὁ Ἰησοῦς καὶ νὰ ἀπέφευγεν τὰ θαύματα, ἐὰν ἐπρόκειτο δι' αὐτῶν νὰ σκανδαλίσῃ τὸν λαόν. Ἐὰν ὁ Ἰησοῦς ἤρχετο σήμερον τὸ πρῶτον εἰς τὸν κόσμον, ἐποχήν, ἥτις κατ' ἐξοχὴν χαρακτηρίζεται διὰ τὴν ἄρνησιν τοῦ θαύματος, ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἔκαμνεν καθημερινῶς τόσα θαύματα μεταξὺ τοῦ λαοῦ, ὅσα ἀναφέρει ἡ Κ.Δ. Περὶ τῆς γενικῆς πίστεως εἰς τὸ θαῦμα κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὅρα Th. Trede, Wunderglaube im Heidentum und in der alten Kirche, Gotha 1901, R. Lembert, Der Wunderglaube bei Römern und Griechen I. Teil: Das Wunder bei den römischen Historikern, Augsburg 1905, R. Reizenstein, Hellenistische Wundererzählungen, Leipzig 1906, P. Fiebig, Jüdische Wnndergeschichten des neutestamentlichen Zeitalters, Bonn 1911 (Lietzmann's Kl. Texte Nr 78), τοῦ ἰδίου Antike Wundergeschichten zum Studium der Wunder des Neuen Testaments, Bonn 1921 (Lietzmann's Kleine Texte Nr 79), καὶ Karl Prümm, Religionsgeschichtliches Handbuch für den Raum der altchristlichen Umwelt, Freiburg i. Br. 1943 σελ. 442 - 462 πρβλ. καὶ σελ. 280. 379 καὶ 845.

[1] Ὅρα Albrecht Oepke, Geschichtliche und übergeschichtliche Schriftauslegung 2. Aufl. 1947 σελ. 18 «Den Historismus lehnen wir ab. Gewissenhafte historische Forschung ist jedoch etwas völlig anderes». Ὁ δὲ Deissmann (μν. ἔρ. σελ. 5) παρατηρεῖ, ὅτι ἡ ἐκτίμησις τῆς ἀξίας τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν διὰ τὴν κατανόησιν τῆς Κ.Δ. δὲν εἶναι ἔργον παντός, ἀλλὰ τοῦ Θεολόγου.

μαθήματος τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐξέτασιν τῶν σημείων, τῶν ἐχόντων σχέσιν πρὸς τὴν πνευματικὴν οὐσίαν τῆς ἐν τῇ Κ. Δ. ἐμπεριεχομένης ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, τίθεται ὡς βάσις τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Κ. Δ. ὡς ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἐμφανίζεται «ὅτε ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου»[1], ὥστε ἡ ἐποχὴ τῆς Κ. Δ. ν' ἀποτελῇ αὐτὸ τοῦτο «τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου»[2], ἤτοι τὴν καταλληλοτέραν ἐποχὴν διὰ τὴν κατὰ τὸ προαιώνιον σχέδιον τοῦ Θεοῦ πραγματοποίησιν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἡ ἐποχὴ αὕτη παρέσχε τὸ κατάλληλον ἔδαφος διὰ τὴν ἐμφάνισιν, τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ἐν τοῖς ἀνθρώποις καρποφορίαν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως.

Ὅλαι αἱ ὁδοὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης, αἱ ὁδοὶ τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως ἄγουσιν εἰς Βηθλεὲμ καὶ τὸν Γολγοθᾶν. Οἱ δύο μεγάλοι, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, ἵστανται ὁ πρῶτος εἰς τὴν ἀφετηρίαν καὶ ὁ δεύτερος εἰς τὸ τέρμα τῆς ὁδοῦ ταύτης ἀποτελοῦντες τὰ ὁρόσημα τῆς ἐποχῆς τῆς Κ. Δ.[3]. Διότι ὁ Μ. Ἀλέξανδρος εἶναι τὸ ὄργανον τῆς θείας Προνοίας, καθόσον διὰ τῆς πρὸς Ἀνατολὰς πορείας του ἤρξατο ἡ τελευταία φάσις τῆς προπαρασκευῆς διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως[4], ὁ δὲ Μ. Κωνσταντῖνος εἶναι ἐκεῖνος δι' οὗ στερεοῦ-

---

[1] Γαλ. 4, 4.

[2] Περὶ τῆς ἰδιαιτέρας σημασίας, τὴν ὁποίαν ἔχει εἰς τὴν Κ. Δ. ἡ λέξις «πλήρωμα» καὶ τὸ ρῆμα «πληροῦν» ὅρα καὶ Gerhard Delling, Das Zeitverständnis des Neun Testaments σελ. 88, ἔνθα καὶ τὰ ἑξῆς ἀξιοσημείωτα: «Es ist in völliger Sammlung auf einem Punkt gerichtet (der nun freilich nicht mathematisch isoliert werden darf), auf ein einmaliges Geschehen, das weiterstrahlt in die ganze Weite der Schöpfung und der Geschichte» πρβλ. καὶ σελ. 90 ἑξ. Κατὰ τὸν Delling «Die Verwendung des Begriffes setzt die Frage nach dem Sinn der Geschichte voraus» (αὐτ. σελ. 91), τῆς δὲ ἱστορίας τὰ βασικὰ στοιχεῖα εἶναι 1) Ἡ τάξις τοῦ χρόνου, ἥτις ἐκδηλοῦται διὰ τῆς ἀλληλουχίας τῶν γεγονότων καὶ 2) ἡ ἐν τῇ τάξει τοῦ χρόνου ἐκδηλουμένη Πρόνοια (αὐτόθ. σελ. 105).

[3] Πρβλ. καὶ Ν. Λούβαρι, Ἡ γλῶσσα τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐν «Γρηγόριος Παλαμᾶς» ἐν Θεσ)νίκῃ 1924, τόμ. 8, σελ. 300.

[4] Ὅρα Paul Wendland, Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Jundentum und Christentum, 2 - 3 Aufl. Tübingen 1912 σελ. 35 ἑξ. ὡς ἐν συμπεράσματι δὲ ἐν σελ. 44 ἑξ. τονίζονται τὰ κάτωθι· «Ἡ σπουδαιότης τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀποτελεῖ τὴν ἀντανάκλασιν τῆς φιλοσοφικῆς αὐτοῦ καταρτίσεως· εἶναι δὲ γεγονός, ὅτι ὁ Μ. Ἀλέξανδρος διὰ τῶν κατορθωμάτων του ὑπερέβη πάντας τοὺς φιλοσόφους. Οὗτος ὑπῆρξεν ὁ μέγας παιδαγωγὸς τῶν λαῶν εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἦθος καὶ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν καὶ ἐν ταὐτῷ καὶ ὁ μέγας εὐεργέτης τῆς ἀνθρωπότητος. Ὡς ὁ ἀπὸ Θεοῦ ἀπεσταλμένος, μεσίτης καὶ συμφιλιωτὴς τῶν λαῶν χρησιμοποιῶν πάντοτε τὴν δύναμιν τοῦ «λόγου», καὶ μόνον ὅπου οὗτος δὲν ἐτελεσφόρει καὶ τὴν δύναμιν τῶν ὅπλων, ἔφερε τὰ πάντα εἰς μίαν ἄνευ προηγουμένου ἑνότητα, διὰ τῆς ἀναμίξεως ἐν γένει τοῦ φρονήματος, τῶν περὶ τιμῆς ἀντιλήψεων καὶ τῶν

ται ἡ πρὸς τὴν Βηθλεὲμ στροφὴ ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου καί συμπάσης τῆς ἱστορίας [1]. Ἀκριβῶς διὰ τοῦτο οἱ δύο οὗτοι μεγάλοι ἵστανται εἰς τὰ χρονικὰ ὅρια τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ., ὁ μὲν πρῶτος ἐν τῇ ἀρχῇ, ὁ δὲ δεύτερος ἐν τῷ τέλει αὐτῆς.

7. *Ἡ πνευματικὴ ἀξία τοῦ ἑλληνισμοῦ διὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην.*

Ἡ μεγάλη σπουδαιότης τοῦ ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως εἶναι ἀφ' ἑαυτῆς φανερά. Διὰ ταῦτα ἡ κατανόησις τῆς Κ. Δ. εἶναι δυσχερής, ἂν μὴ ὄχι ἀδύνατος, ἄνευ τῆς βαθυτέρας γνώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς περιόδου ταύτης.

Ἡ ἐποχὴ αὕτη, «τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου», εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς γνωστῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἀκριβῶς δι' αὐτὸ καὶ ἔχει μεγάλην σπουδαιότητα ἡ γνῶσις τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ καθόλου βίου τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστοῦ [2].

Ἡ κατανόησις τῆς Κ. Δ. προάγεται διὰ τῆς ἐρεύνης τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ, διότι ὡς πρῶτον καὶ κύριον ἐπίτευγμα αὐτῆς εἶναι ἡ γνῶσις, ὅτι ἡ ἐποχὴ αὕτη εἶναι ἑλληνικὴ κυρίως, οὐχὶ δὲ ὡς πεπλανημένως ἐπιστεύετο «ἑλληνιστική»[3], διότι ὁ ἑλληνισμὸς ἐπεκταθεὶς πρὸς ἀνατολὰς ἐπεξετάθη καὶ

τρόπων ζωῆς τῶν λαῶν, ἰδιαιτέρως δὲ διὰ τῆς διδασκαλίας του εἰς τοὺς λαούς, ὅτι ἡ «Οἰκουμένη» εἶναι ἡ πατρίς των καὶ ὅτι πραγματικοὶ συγγενεῖς εἶναι μόνον οἱ καλοὶ (πρβλ. Μάρκ. 3,35), οἱ δὲ κακοὶ ξένοι καὶ ὅτι εἰς τὸ μέλλον ἡ διαφορὰ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Βαρβάρων θὰ προσμετρᾶται διὰ τῆς κακίας» (πρβλ. καὶ Κολοσ. 3,11). Πρβλ. καὶ G. Kittel, Relig. u. Urchr. σελ. 12 ἑξ. καὶ Daniel-Rops, Gesch. d. Gottesvolkes σελ. 335 ἑξ., ἐνταῦθα ὁ ὕμνος ὑπὲρ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ αὐτοῦ ἔργου, ὅπερ χαρακτηρίζεται ὡς νίκη, ἡ ὁποία εἶναι καρπὸς καὶ ἐπαγγελία τοῦ «πνεύματος».

[1] Πρβλ. Jakob Burckardt, Die Zeit Konstantins des Grossen, Stuttgart 1939, σελ. 375 ἑξ. (Alfred Kröner Verlag), πρβλ. καὶ Hugo Koch, Konstantin der Grosse und das Christentum 1923, Ed. Schwarz, Kaiser Konstantin und die christliche Kirche 1913, 2. Aufl. 1936, NHBaynes, Constantine the Great and the christian Church, London 1931 καὶ Joseph Vogt, Constantin der Grosse und das Christentum, München 1949 καὶ G. Krüger, Das Altertum (Handb. d. Kirchengesch. I.) 2. Aufl. Tübingen, 1923 σελ. 141 καὶ Β. Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἱστ. σελ. 131 ἑξ.

[2] Ὡραιοτάτην εἰκόνα τοῦ ἑλληνισμοῦ παρέχει ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ τὸ ἔργον τοῦ Freiherr von Bissing, Das Griechentum und seine Weltmission, Leipzig 1921 (ἐν «Wissenschaft und Bildung» τόμ. 169).

[3] Πρβλ. P. Windelband μν. ἔρ. σελ. 37 καὶ B. Bultmann μν. ἔρ. σελ. 151 ἑξ. Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως «ἑλληνισμὸς» καὶ τῶν συγγενῶν αὐτῆς ὅρα καὶ Σ. Οὐσπένσκη—Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἡ Κοινὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐν σχέσει πρὸς τὴν τῶν Ἁγίων Γραφῶν. (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου» Ἀλεξανδρείας ἔτος Γ' ιζ' (1909) σελ. 316-318 πρβλ. καὶ Paul Heinisch, Geschichte des Alten Testaments, Bonn 1950 σελ. 313.

ὡς λαὸς καὶ ὡς πνεῦμα, οἱ δὲ ἀλλοεθνεῖς ὀλίγον τι καὶ κατ' οὐσίαν δευτερευόντως ἐπηρέασαν τὸν καθ' ἑαυτὸ ἑλληνικὸν χαρακτῆρα τοῦ πνεύματος τούτου[1]. Αἱ διαφοραὶ μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος τῆς Ἀλεξανδρινῆς περιόδου καὶ τῆς προαλεξανδρινῆς ἐξελαμβάνοντο ὡς ἀλλοιωτικαὶ καὶ δείγματα καταπτώσεως, ἐνῷ κατ' οὐσίαν ἀπετέλεσαν μορφὰς βαθυτέρας καὶ εὐρυτέρας καὶ ὑψηλοτέρας ἀναπτύξεως τοῦ προαλεξανδρινοῦ πνεύματος. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς ὑπῆρξε δεκτικὸς καὶ αὐτῆς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα ἐποχὴ τῆς ἱστορίας, ἡ μοναδική, θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ, περίπτωσις συγκερασμοῦ ἀγνώστων κόσμων μεταξύ των, εἰς τοὺς ὁποίους καὶ αὐτὸ τὸ «Ἄπειρον» ἦλθεν νὰ συγκερασθῇ καὶ νὰ καταστήσῃ οὕτω δι' Αὐτοῦ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὄντως «τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου». Ἡ ἐποχὴ αὕτη ἀποτελεῖ τὴν πλέον παράδοξον ἑνότητα, ἕνεκα τῶν μεγάλων ἀντιθέσεων τῶν κόσμων, οὓς περικλείει, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τὴν πλέον γόνιμον ἑνότητα, ἀφοῦ ἐν μέσῳ αὐτῶν ἐγεννήθη ὁ Χριστιανισμός.

Πάντως ἡ ἐποχὴ αὕτη δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν ἄνευ τοῦ ἑλληνισμοῦ νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς «τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου». Βεβαίως καὶ ἄλλοι παράγοντες, ὅπως ὁ Ἰουδαϊσμός, ἡ Ἀνατολὴ κλπ. συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ δοθῇ ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος. Ἡ συμβολὴ ὅμως τῶν παραγόντων τούτων δὲν ἦτο πάντοτε θετική, ἀλλ' οὐχὶ σπανίως καὶ ἀρνητική.

8. Τὰ ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὴν Κ. Δ. γενικὰ πνευματικὰ φαινόμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ ἐπὶ μέρους ἐξέτασις τῶν γενικῶν φαινομένων τῆς ἐποχῆς ταύτης, ὡς λ.χ. τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὡς τοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Χριστοῦ κατ' ἐξοχὴν ὀργάνου ἐκφράσεως, ἡ ἐξέτασις ἐπίσης τῆς πολιτικῆς, τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ θρησκευτικῆς καταστάσεως τῶν χρόνων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ θὰ διδάξωσιν ἀσφαλῶς πῶς καὶ διατὶ ἡ ἐποχὴ αὕτη ἀπετέλεσεν «τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου», τουτέστιν «τὴν πραγμάτωσιν μιᾶς κεκαλυμμένης ἐπαγγελίας»[2], καὶ ἄρα ποία ἡ συμβολὴ τῆς γνώσεως αὐτῆς εἰς κατανόησιν τῆς Κ. Δ. Ἡ ἐξέτασις ὅμως τῶν πνευματικῶν τούτων φαινομένων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πρέπει νὰ γίνῃ κατὰ τρόπον οὐσιαστικὸν καὶ ἀξιολογικόν, ὥστε τὰ

---

[1] Ὅρα G. Kittel, Relig. u. Urchr. σελ. 12 ἑξ. καὶ σελ. 18 ἑξ ἔνθα τονίζεται, ὅτι «Die Griechische Form durchdringt den orientalischen Kult und gibt ihm seine Gestaltung. Es wird zogleich deutlich werden, dass man diesen Satz auch umkehren kann: Hellenismus bedeutet zugleich, dasss griechische Form mit orientalischem Inhalt erfüllt wird. Zunächst aber ist Hellenismus Sieg der griechischen Form» Πρβλ. καὶ σελ. 24 καὶ τοῦ ἰδίου Urchristentum, Spätjudentum, Hellenismus σελ. 11.

[2] Ὅρα G. Delling μν. ἔρ. 119.

φαινόμενα ταῦτα νὰ παρουσιάζωνται μὲ τὴν ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν αὐτῶν ἔναντι τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ἀκόμη δὲ καὶ μὲ τὸν ἐσωτερικόν, ἐνίοτε δὲ καὶ τὸν μεταφυσικόν, λόγον τῆς γενέσεώς των. Καθίσταται οὕτω εὐνόητον, ὅτι ἡ ἐξέτασις αὕτη ἀπαιτεῖ προϋποθέσεις τινας, κυριωτέρα τῶν ὁποίων, ὡς προεδηλώθη, εἶναι ἡ θεολογικὴ ἰδιότης τοῦ ἐνεργοῦντος ταύτην ἐρευνητοῦ. Διότι ἐκτὸς τῶν ἀναφερθέντων λόγων ὁ ἁπλοῦς ἱστορικὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σκεφθῇ ὅλα τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, ἅτινα ἐνδιαφέρουν τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀναφέρονται εἰς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ.

9. Τὸ γλωσσικὸν ὄργανον τῆς ἐποχῆς[1] ἀνάλογον πρὸς τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς.

Ἡ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ἡ ἑλληνική. Αὕτη ὡμιλεῖτο ἀπὸ τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ μέχρι τῆς Μασσαλίας καὶ ἀπὸ τοῦ Καυκάσου μέχρι τῶν Ὀάσεων τῆς Σαχάρας[2]. Ἡ λατινικὴ γλῶσσα, ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, οὐδεμίαν ἔχει σπουδαιότητα καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ρώμης διὰ τὴν ὅλην ἐποχήν. Ἀπὸ πολιτικῆς μάλιστα ἀπόψεως δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι αὕτη ἀπετέλεσεν ἓν ὄντως μειονέκτημα εἰς τὴν πολιτικὴν ἑνότητα τοῦ συνόλου τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας[3]. Οὐδεμία γλῶσσα ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς ἦτο ἱκανὴ νὰ δώσῃ ἔκφρασιν εἰς πᾶν πνευματικόν, τὸ ὁποῖον ἀνεπτύχθη διὰ τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου καὶ ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ὡς τὸ νέον διὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Τὸ μεγαλεῖον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἔγκειται κυρίως εἰς τὸν πλοῦτον αὐτῆς καὶ εἰς τὴν ἱκανότητα προσαρμογῆς πρὸς τὸν νέον πνευματικὸν κόσμον, ὁ-

---

[1] Ὅρα G. N. Hatzidakis, Einleitung in die neugriechische Grammatik (Bibliothek indogermanischen Grammatiken V) Leipzig 1892, A. Thumb, Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus, Strassburg 1901, J. H. Moulton, Einleitung in die Sprache des Neuen Testaments 3. Aufl. (Bibliothek indogermanischen Grammatiken IX) Heidelberg 1911, A. T. Robertson, Kurzgefasste Grammatik des neutestamentlichen Griechisch γερμανικὴ ἔκδοσις ὑπὸ Hermann Stocks, Leipzig 1911, A. T. Robertson, A Grammar of the greek New Testament in the Lihgt of Historical Recerch, New York 4. edition 1923, Ludwig Radermacher, Neutestamentliche Grammatik 2. Aufl. Tübingen 1925, Albert Debrünner, Friedrich Blass' Grammatik des neutestamentlichen Griechisch 6. Aufl. Göttingen 1931, Robert Helbing, Grammatik der Septuaginta, Laut und Wortlehre, Göttingen 1907, τοῦ ἰδίου Die Kasussyntax der Verba bei den Septuaginta. Ein Beitrag zur Hebraismenfrage und zur Syntax der Κοινή, Göttingen 1928. Πρβλ. A. Deissmann, Bible Studies. Authorised Translation by Alexander Grieve, Edinburgh 1923 καὶ τοῦ ἰδίου Licht vom Osten 4. Aufl. Tübingen 1923, σελ. 48 ἑξ. καὶ Οὐσπένσκη—Παπαμιχαὴλ μν. ἔρ.

[2] Ὅρα Daniel—Rops, Geschichte des Gottesvolkes σελ. 339.

[3] Ὅρα P. Wendland μν. ἔρ. σελ. 27.

μοίως δὲ καὶ εἰς τὴν ἁπλότητα αὐτῆς, δι᾽ ἧς αὕτη γίνεται ὄργανον ἐκφράσεως καὶ κτῆμα πάντων τῶν τέως ἀπολιτίστων λαῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἡ μορφὴ τῆς γλώσσης ταύτης εἶναι ἡ λεγομένη « κ ο ι ν ή », ἀλλ᾽ ἐν τῇ ὀρθῇ ἐννοίᾳ ἤτοι ὡς ὑπὸ πάντων, Ἑλλήνων καὶ μὴ κατανοουμένη καὶ χρησιμοποιουμένη [1]. Καὶ ἡ γλῶσσα αὕτη εἶναι ἡ γλῶσσα τῆς Κ. Δ. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Deissmann, «μὲ ἕνα Εὐαγγέλιον εἰς ἀραμαϊκὴν γλῶσσαν θὰ παρέμενεν ὁ Χριστιανισμὸς μία ἁπλῆ καὶ ἄσημος ἰουδαϊκὴ αἵρεσις. Ἐφ᾽ ὅσον ὁ Χριστιατισμὸς ἐπέπρωτο νὰ γίνῃ παγκόσμιος θρησκεία, ἦτο ἐπιβεβλημένον νὰ ὁμιλήσῃ εἰς τὴν τότε διεθνῆ γλῶσσαν. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἄνευ σημασίας τὸ γεγονός, καθ᾽ ὃ τὰ Εὐαγγέλια περιεβλήθησαν τὸ ἔνδυμα τῆς διεθνοῦς γλώσσης καὶ ὅτι ὁ Παῦλος καὶ οἱ λοιποὶ ἀπόστολοι ὡμίλουν καὶ ἔγραφον εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ ὅτι τέλος ἡ Κ. Δ. εἶναι βιβλίον ἑλληνικόν» [2].

Ἡ «Κοινὴ» ὡμιλεῖτο κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰησοῦ ἐν Γαλιλαίᾳ καὶ Παλαιστίνῃ ἐξ ἴσου ὡς καὶ ἡ ἀραμαϊκή. Ἐν Ρώμῃ ἡ «κοινὴ» ἰσχύει ὡς ἐπίσημος γλῶσσα. Ἐν πρώτοις οἱ Ἰουδαῖοι, ὑποστάντες τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ ζωῆς, ἰδίᾳ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Διαδόχων, ἐγκατέλιπον τὴν μητρικὴν αὐτῶν γλῶσσαν, διότι δὲν κατενόουν πλέον πάντες ταύτην καὶ ἐχρησιμοποίουν τὴν ἑλληνικήν. Ἡ πραγματικὴ καὶ οὐσιαστικωτέρα αἰτία τῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν στροφῆς τῶν ἰουδαίων, παρὰ τὴν ἀπέχθειάν των πρὸς πᾶν τὸ ξενικόν, εἶναι ἡ στενότης καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς ἰδίας αὐτῶν γλώσσης ἔναντι τοῦ νέου πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποίου δὲν δύναται νὰ ἐκφράσῃ τὸ περιεχόμενον [3]. Τὴν μεγάλην δύναμιν καὶ ἐκπολιτιστικὴν ἀξίαν τῆς ἑλληνικῆς ἐνωρίτατα κατεννόησεν καὶ ὁ νέος κοσμοκράτωρ, ἡ Ρώμη, διὸ καὶ θέτει τὴν «κοινὴν» εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν σκοπῶν της. Ἀκόμη καὶ ὑπ᾽ αὐτῶν τῶν ρωμαίων Αὐτοκρατόρων, ὡς λ. χ. ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος, χρησιμοποιεῖται ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα [4].

10. Αἱ κατὰ τὴν ἔρευναν τῆς «κοινῆς» δυσκολίαι καὶ ἡ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀσφαλὴς ὁδός.

Σήμερον πόσον δύσκολος εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς γλώσσης ταύτης γνωρί-

---

[1] Ὅρα Ἐπιστολὴν πρὸς Διόγνητον 5, 7 «Χριστιανοί... οὔτε γὰρ πόλεις ἰδίας κατοικοῦσιν οὔτε διαλέκτῳ τινὶ παρηλλαγμένῃ χρῶνται οὔτε βίον παράσημον ἀσκοῦσιν» (ὅρα ἔκδ. Karl Bihlmeyer, Tübingen 1924 σελ. 142, 31 ἑξ.) Πρβλ. Deissmann, Licht vom Osten σελ. 51 καὶ περὶ τῶν μορφῶν τῆς «Κοινῆς» κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην σελ. 51 καὶ 53 καὶ τοῦ αὐτοῦ Die Urgeschichte des Christentums im Lichte der Sprachforschung σελ. 3 ὑποσημ. 1 καὶ G. Kittel, Religionsgesch. u. Urchr. σελ. 91 καὶ 97.

[2] Deissmann, Licht vom Osten σελ. 50 πρβλ. καὶ σελ. 3.

[3] Deissmann, ἔνθ. ἀν. σελ. 50 ἑξ καὶ G. Kittel ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 50 ἑξ. καὶ σελ. 80 ἑξ.

[4] Πρβλ. Jakob Burckardt, Griechische Kulturgeschichte, 3. Bd. Stuttgart

ζουν καλῶς οἱ εἰδικῶς περὶ αὐτὴν ἀσχοληθέντες. Ἡ δυσκολία ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ἡ ἔρευνα αὐτῆς δὲν ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς φιλολογίας, ἀλλὰ κυρίως διὰ τῆς ἱστορίας[1]. Ἡ φιλολογία πολὺ ὀλιγώτερον δύναται νὰ βοηθήσῃ, ἐνῶ τὴν οὐσιαστικωτέραν συμβολὴν πρὸς γνῶσιν καὶ ἐξέτασιν αὐτῆς παρέχει ἡ ἱστορία καὶ μάλιστα ἡ ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. Περὶ τούτου βεβαιοῖ ἡ ἄχρι πρὸ ὀλίγου σύγχυσις γνωμῶν, ἡ προκύψασα ἐκ μόνης τῆς φιλολογικῆς αὐτῆς ἐρεύνης[2], ὡς καὶ τὰ θετικὰ πάλιν πορίσματα τῆς διὰ τῆς ἱστορίας ἐξετάσεως αὐτῆς ὑπὸ φιλολόγων καὶ θεολόγων τῆς περιοπῆς τῶν Thum, Blass, Grenfell, Hund, Robinson, Moulton, Mitteis, Wilcken, Mayser, Radermacher, Helbing, τοῦ ἡμετέρου Χατζηδάκη καὶ ὅλως ἰδιαιτέρως τοῦ Ἀδόλφου Deissmann[3].

11. Ἡ γλῶσσα τῆς Κ. Δ. καὶ ἡ διγλωσσία τῆς τότε ἐποχῆς.

Ἡ Καινὴ Διαθήκη παρουσιάζεται ὡς ἰδιότυπος μὲν πλὴν εἷς τῶν κυρίων ἐκπροσώπων τῆς «κοινῆς» ἢ «ἀλεξανδρινῆς» φάσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἡ ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. μᾶς πληροφορεῖ τῇ βοηθείᾳ τῆς Παπυρολογίας, τῆς Ἐπιγραφικῆς[4] καὶ τῶν ἄλλων βοηθητικῶν ἐπιστημῶν περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ χρήσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῆς «κοινῆς» ὑπὸ δύο μορφάς, τὴν κατωτέραν κοινὴν ἢ ὡμιλουμένην καὶ τὴν ἀνωτέραν ἢ λογίαν, τὴν καὶ ἐθνικὴν καὶ διεθνῆ γραφομένην. Δείγματα καὶ τῶν δύο τούτων μορφῶν παρουσιάζονται ἐν τῇ Κ. Δ.[5]. Ἡ ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. διακρίνει τὴν «κοινὴν» εἰς δύο περιόδους. Ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὴν ἐξωχριστιανικὴν κοινὴν καὶ ἡ δευτέρα τὴν χριστιανικήν. Ἡ πρώτη ἐμφάνισις τῆς «κοινῆς» ὀφείλεται εἰς τὸν διὰ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου νέον κόσμον, ἡ δευτέρα αὐτῆς περίοδος καὶ μορφὴ εἰς τὸ «νέον», τὸ ὁποῖον εἰσάγεται εἰς τὸν κόσμον διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰ λοιπὰ

1941 (Kröner Verlag) σελ. 396 ἑξ. καὶ Hermann Bengtson, Griechische Geschichte, München 1950 σελ. 390.

[1] Ὅρα Deissmann, L. O. σελ. 5.

[2] Ὅρα Deissmann. L. O. σελ. 53, Μ. Σιώτου, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. σελ. 62 ἑξ., Ν. Λούβαρι, Ἡ γλῶσσα τῆς Κ. Δ. ἔνθ. ἀν. σελ. 310 καὶ Σ. Οὐσπένσκη—Γρ. Παπαμιχαὴλ μν. ἔρ. σελ. 321 ἑξ καὶ 400 ἑξ.

[3] Πρβλ. Deissmann, L. O. σελ. 17 καὶ 38. Αἱ ἐργασίαι τοῦ Deissmann, Bibelstudien (1895), Neuebibelstudien (1897), Licht vom Osten (1908, 4. Aufl. 1932) καὶ Die Urgeschichte des Christentums im Lichte der Sprachforschung (1910) κέκτηνται μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὴν προαγωγὴν τῆς ἐρεύνης τῆς γλώσσης τῆς Κ. Δ.

[4] Ὅρα Deissmann, L. O. σελ. 14 ἑξ.

[5] Ὅρα J. H. Moulton, Einleitung in die Sprache des Neuen Testements 3. Aufl., Heidelberg 1911 σελ. 8 ἑξ. πρβλ. καὶ W. Michaelis, Einleitung in das N. T. Bern 1946 σελ. 383 ἑξ.

βιβλία τῆς Κ. Δ. ἀποτελοῦν τοὺς πρώτους καὶ κυρίους ἐκπροσώπους τῆς νέας ταύτης μορφῆς τῆς «κοινῆς». Ἡ διὰ τῆς Κ. Δ. ἐγκαινιαζομένη «κοινὴ» διαφέρει κατὰ πολὺ τῆς πρὸ Χριστοῦ «κοινῆς». Εἰς τὴν γλῶσσαν δηλαδὴ τῆς Κ. Δ. ἔχομεν τι τὸ ἰδιάζον καὶ τὸ πρωτότυπον, καθόσον ἡ διὰ τῆς γλώσσης τῆς Κ. Δ. ἑκάστοτε ἐκφραζομένη σκέψις διακρίνεται κατὰ κανόνα διὰ τὸ πολύμορφον καὶ πολυσύνθετον αὐτῆς. Εἷς δηλαδὴ γλωσσικὸς ὅρος καὶ μία φράσις ἢ ἓν χωρίον τῆς Κ. Δ. δυνατὸν νὰ περιέχουν συγχρόνως καὶ τὴν ἰουδαϊκὴν καὶ τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν καὶ ἐν ταὐτῷ καὶ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν κατ' ἀντιδιαστολὴν ἢ προαγωγὴν ἀπὸ τῆς ἰουδαϊκῆς ἢ ἑλληνικῆς κλπ. σκέψεως εἰς τὴν χριστιανικήν [1]. Οὕτω διὰ τῆς Κ. Δ. ἡ «κοινὴ» προάγεται. Οἱ γλωσσικοί, οἱ λεκτικοὶ καὶ γραμματικοὶ αὐτῆς τύποι ὑφίστανται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ περιεχομένου τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ὥστε ἡ μελέτη αὐτῶν ν' ἀπαιτῇ ἰδιαιτέραν ἐργασίαν μὲ βάσιν τὰς ἀρχὰς τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. Ὡς ἀποτέλεσμα δὲ τῆς ἄχρι τοῦδε γενομένης ἰδιαιτέρας ταύτης ἐργασίας δέον ὅπως θεωρηθῇ ἡ ὑπὸ πολλῶν ἐκ τῶν εἰδικῶν σύνταξις τῶν ἀφθονούντων ἐγχειριδίων Γραμματικῆς εἰς τὴν Κ. Δ.[2].

Ἡ ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. καταδεικνύει πρὸς τούτοις, ὅτι ἡ Κ. Δ. ἀποτελεῖ νέον φιλολογικὸν εἶδος, ὅπερ ἐγκαινιαζόμενον ὑπ' αὐτῆς συνεχίζεται διὰ τῶν ἀποκρύφων, τῶν μετέπειτα μαρτυρολογίων, τῶν διαφόρων σχετικῶν πρὸς αὐτὰ ἔργων τῶν Πατέρων καὶ τέλος διὰ τῶν Συναξαρίων [3]. Ὁ ἰδιάζων εἰς ἕκαστον βιβλίον τῆς Κ. Δ. φιλολογικὸς καὶ πνευματικὸς χαρακτὴρ κατανοεῖται καὶ ἑρμηνεύεται πλήρως διὰ τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ [4]. Ὁ χαρακτὴρ λ.χ. τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως ἑρμηνεύονται καὶ κατανοοῦνται πλήρως μόνον ἐφ' ὅσον ταῦτα τοποθετοῦνται εἰς τὸ ὅλον πλαίσιον τῆς ἐποχῆς των.

12. *Ὁ χαρακτὴρ τῆς «κοινῆς» καὶ τὸ ἔργον τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ.*

Ἡ δυσκολία τῆς γνώσεως τῆς γλώσσης τῆς Κ. Δ. ἔγκειται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ὅλαι σχεδὸν αἱ λέξεις τῆς «κοινῆς» εἶναι σχεδὸν εἰπεῖν «ὅροι» (termini technici), λέξεις δηλαδὴ ἔχουσαι ἑκάστη εἰδικὸν διὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην περιεχόμενον. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου τὸ ἔργον τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. εἶναι νὰ προσδιορίσῃ τὸ περιεχόμενον τῶν ὅρων τού-

---

[1] Ὅρα G. Kittel, Die Religionge. u. das Urchristentum σελ. 81 καὶ Moulton μν. ἔρ. σελ 18.

[2] Ὅρα ἐν σελ. 378.

[3] Ὅρα Diessmann, L. O. σελ. 212.

[4] Πρβλ. G. Kittel, Religionsge. u. Urchristentum σελ. 110 ἑξ.

τω[1]. Τὸ πρᾶγμα ἔχει διὰ τὴν κατανόησιν τῆς Κ. Δ. τριπλῆν σπουδαιότητα, πρόκειται δῆλον ὅτι νὰ δοθῇ ἡ πληροφορία, ποῖοι ὅροι τῆς ἐποχῆς ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τῆς Κ. Δ. μὲ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν, ποῖοι ἐχρησιμοποιήθησαν μὲ νέαν, σχετικὴν βεβαίως, ἀλλὰ καθαρῶς χριστιανικὴν ἤτοι εἰς δήλωσιν νέου περιεχομένου καὶ τέλος ποίας λέξεις ἐχρησιμοποίησεν ἡ Κ. Δ. ὡς νέους ὅρους. Ἡ ἐξέτασις αὕτη παρουσιάζει καὶ τὰς διαφορὰς γενικῶς τῆς πρὸ τῆς Κ. Δ. φάσεως τῆς «κοινῆς» καὶ τῆς μετὰ τὴν Κ. Δ. φάσεως αὐτῆς. Ἡ νέα θρησκεία τοῦ Ναζωραίου ἐδημιούργησεν ὀλίγας νέας λέξεις[2], ἔδωσεν ὅμως εἰς πολλὰς παλαιὰς νέον περιεχόμενον, τὸ ἰδικόν της περιεχόμενον[3]. Τοῦτο συνετελέσθη κατὰ ποικίλον τρόπον, ἄλλας δηλαδὴ λέξεις ἐπανέφερεν ἐκ τῆς ἀχρηστείας εἰς χρῆσιν, ἄλλας ἐξησθενημένας ἐτόνισεν, εἰς ἄλλας ἔδωσεν εὐρύτερον περιεχόμενον καὶ ἄλλας καθαρῶς τεχνικῆς χρήσεως κατέστησεν περισσότερον πνευματικάς. Ὅτι ἡ πρᾶξις αὕτη προϋποθέτει μίαν ὀργανικὴν καὶ λελογισμένην, ἐνίοτε δὲ καὶ μακρὰν διαδικασίαν καὶ οὐχὶ μίαν ἀφθαίρετον ἢ ὅλως τυχαίαν τῶν ἐννοιῶν μεταλλαγήν, τίθεται ἐκτὸς πάσης ἀμφισβητήσεως[4]. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὁ Deissmann παρατηρεῖ ὀρθότατα, ὅτι «ὅστις ἤθελε ἐξετάσει, πῶς ὁ χριστιανισμὸς ἐναπέθεσε τὴν σφραγῖδα τοῦ δημιουργικοῦ αὐτοῦ πνεύματος εἰς τὰς λέξεις «Θεὸς» καὶ «Πνεῦμα» ἢ εἰς τὰς λέξεις «πίστις», «ἀγάπη», «ἐλπὶς» καὶ «ἀποκάλυψις», ὥστε αὗται νὰ φαίνωνται ὡς νεοεκτυπωθέντα χρυσᾶ νομίσματα, οὗτος δὲν θὰ συνέβαλεν ἁπλῶς εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ λύσιν ἑνὸς σημασιολογικοῦ ἁπλῶς θέματος, ἀλλὰ θὰ συνετέλῃ σημαντικῶς καὶ εἰς τὴν προαγωγὴν καὶ εἰς τὴν διαφώτισιν καὶ αὐτῆς τῆς ἐκ τῆς ἱστορίας κρίσεως ἐπὶ τῆς οὐσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ»[5].

Ἡ ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου αὐτῆς καὶ ἐπὶ τοῦ γλωσσικοῦ τομέως, ἐξετάζει τὰ τῆς τότε κοινωνικῆς ζωῆς καὶ διὰ τῆς ἀναλύσεως τῶν φαινομένων αὐτῆς ἐξακριβώνει τὸ νόημα

---

[1] Πρβλ. καὶ Deissmann, Die Urgeschichte des Christentums in Lichte der Sprachforschung σελ. 2.

[2] Ὅρα παραδείγματα ἐν Ed. Reuss, Die Geschichte der Heiligen Schriften des N. T. 2. Aufl. Braunschweig 1853, σελ. 31, Otto Michel, Der Brief an die Hebräer, Göttingen 1936 (Meyer's Kritisch—exegetischer Kommentar), σελ. 30.

[3] Πρβλ. G. Kittel, Religionsge. u. Vrchristent. σελ. 80 ἑξ. Δύναται προκειμένου καὶ περὶ τῆς γλώσσης νὰ λεχθῇ, ὅτι, κατὰ τὰς ἐκφράσεις τῶν Εὐαγγελίων (Ματθ. 9,17 παραλ. Μάρκ. 2,22 καὶ Λουκ. 5,37), ὁ Χριστιανισμὸς ἔβαλεν νέον οἶνον εἰς ἀσκοὺς παλαιούς, οὓς καὶ ἀνεκαίνησεν.

[4] Ὅρα καὶ M. Siotis, Die klassische und christliche Cheirotonie in ihrem Verhältnis, Athen 1951. Πρβλ. καὶ G. Kittel, Religionsg. u. Urch. σελ. 89.

[5] Deissmann, Die Urgeschichte d. Christentums im Lichte d. Sprachforschung σελ. 44.

τῶν διαφόρων ὅρων καὶ λέξεων καὶ τὴν ἑκάστοτε χρῆσιν αὐτῶν, συσχετίζουσα δὲ εἶτα τὸ ἑκάστοτε νόημα αὐτῶν πρὸς τὴν οὐσίαν καὶ τὰ περιστατικὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως συλλαμβάνει τὸ ἀκριβὲς νόημα τῶν ὅρων καὶ τὸ νόημα αὐτῆς τῆς Κ. Δ.[1].

13. Ἡ γενομένη ἀποθησαύρισις τῶν ἐννοιῶν τῆς Κ. Δ.

Ἡ ἀνάγκη τῆς τοιαύτης ἐργασίας ἐπὶ τοῦ συνόλου τοῦ γλωσσικοῦ θησαυροῦ τῆς Κ. Δ. ἐγένετο ἐνωρίτατα συνείδησις τῶν εἰδικῶν θεολόγων, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἔκδοσιν τῶν εἰδικῶν τῆς Κ. Δ. γλωσσικῶν λεξικῶν[2]. Ἡ συνείδησις τῆς ἀνάγκης ταύτης πρὸς ἀποθησαύρησιν τοῦ συνόλου τῶν ἐννοιῶν τῆς Κ. Δ. ἐγεννήθη, ἀφ' ἧς διεπιστώθη ἡ μεγάλη δύναμις τοῦ πρώτου Χριστιανισμοῦ εἰς παραγωγὴν καὶ σύνθεσιν νέων γλωσσικῶν ἐννοιῶν. Ἡ διαπίστωσις ὅμως αὕτη ἐγένετο κατόπιν μακρᾶς ἐργασίας καὶ μόνον κατόπιν τῆς συστηματικῆς καὶ βαθείας ἑρμηνείας τοῦ περιεχομένου τῆς ἐν τῇ Κ. Δ. ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ἀκριβῶς διὰ τὸν λόγον τοῦτον τὸ ἔργον τῆς ἀποθησαυρίσεως τῶν ἐννοιῶν τῆς Κ. Δ. ἀπομένει ἔργον ἀποκλειστικῶς τῶν Θεολόγων.

Ἀπὸ τριῶν περίπου δεκαετηρίδων ἐργάζονται πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον οἱ διασημότεροι, Γερμανοὶ δὲ ἰδίᾳ, θεολόγοι, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν μέχρι σήμερον ἔκδοσιν τῶν πέντε πρώτων τόμων τοῦ περιφήμου καταστάντος λεξικοῦ τῆς Κ. Δ. τοῦ πρὸ ἐτῶν ἀποθανόντος καθηγητοῦ τῆς Κ. Δ. Gerhard Kittel[3]. Ἡ ἔκδοσις τούτου συνεχίζεται ὑπὸ τοῦ Gerhard Friedrich, μαθητοῦ τοῦ Kittel. Τοῦ μεγέθους καὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἔργου δεῖγμα τρανώτατον ἀποτελεῖ ἡ ἔκτασις καὶ ἡ μέθοδος τῆς διαπραγματεύσεως ὅλων τῶν ἐννοιῶν τῆς Κ. Δ., ὥστε πανταχοῦ νὰ καταδεικνύηται, ὅτι ἡ δύναμις

---

[1] Deissmann, L. O. σελ. 330 καὶ 339 καὶ G. Kittel, Relig. u. Urchrt. σ. 89.

[2] Τὰ ἀξιολογώτερα τῶν λεξικῶν τῆς Κ. Δ. εἶναι Cremer—Kögel, Biblisch-theologisches Woerterbuch der neutestamentlichen Gräzität, 10. Aufl. Gotha 1915, F. Zorell, Novi Testamenti Lexicon graecum, Paris 1931 (2α ἔκδ.), W. Bauer, Griechisch - deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur, Berlin 1952 (4. Aufl.) καὶ J. H. Moulton—G. Milligan, The Vocabulary of the Greek Testament illustrated from the Papyri etc., London 1914 - 29 καὶ ἀνατύπωσις τὸ 1949. Ἀξιολογώτατον ἐπίσης τυγχάνει καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ J. Fr. Schleuschner, Laxicon Novi Testamenti graecae (1792) καὶ 4η ἔκδ. 1819.

[3] Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament hrsgb. von G. Kittel, Stuttgart 1933 ἑξ. τόμ. 1 - 4 πλήρεις καὶ ἐκ τοῦ 5ου τόμου ἤδη 832 σελ. Τὸ ὅλον ἔργον, διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ὁποίου θὰ ἐκδοθῶσιν ἀκόμη τοὐλάχιστον 3 τόμοι, ἀποτελεῖ τὸν καρπὸν τῆς συγχρόνου ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἐπὶ τῶν προβλημάτων τῆς Καινῆς Διαθήκης, κατόπιν τῆς μακρᾶς καὶ ἐπὶ σειρὰν ἑκατονταετηρίδων καὶ διὰ πολλῶν καὶ παντοίων θεωριῶν ἐξετάσεως αὐτῶν.

καὶ ἡ τέχνη τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ μεταπλάττειν τὰς ἐννοίας εἶχεν πάντοτε ὡς βάσιν ἐσωτερικόν τινα λόγον, ἐναρμονιζόμενον καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν οὐσίαν τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος καὶ πρὸς τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς ἰδιότητας καὶ τοὺς κανόνας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης[1]. Διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν κατεδείχθη οὕτω τὸ μεγαλεῖον, ἡ χάρις, τὸ εὔπλαστον, ἡ ἀριστοτεχνικὴ καὶ ἄνευ φθορᾶς ἐπιδεκτικότης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἰδιότητες δι' ὧν αὕτη κατέστη τὸ ὄργανον ἐκφράσεως τῶν «ἀρρήτων ρημάτων, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι»[2], ἡ γλῶσσα τουτέστιν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως[3].

14. Ὁ χαρακτὴρ τῶν γλωσσικῶν ἐννοιῶν τῆς Κ. Δ.

Ρήματα, οὐσιαστικά, ἀκόμη καὶ αὐτὰ τὰ κύρια ὀνόματα[4], προθέσεις[5], ἐπιρρήματα καὶ ἐπιφωνήματα[6] προσλαμβάνουν ἐν τῇ Κ. Δ. ἰδιαίτερον περιεχόμενον καὶ νόημα. Πολλάκις μάλιστα εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν στίχον ἡ ἰδία λέξις ἐπαναλαμβανομένη χρησιμοποιεῖται ὑπὸ διάφορον ἔννοιαν (Ματθ. 10, 39 καὶ 16, 25 πρβλ. καὶ Μαρκ. 8, 35 ἑξ, Λουκ. 9, 24 καὶ 17, 33). Ἐξαιρετικῶς διὰ τὴν Κ. Δ. ἐπιβάλλεται, ὅπως πάντοτε γίνηται διάκρισις μεταξὺ λέξεως καὶ ἐννοίας, τουτέστιν μορφῆς καὶ περιεχομένου, διότι ἐν τῇ Κ. Δ. σπανίως ταυτίζονται λέξεις καὶ ἔννοιαι ἤτοι γλωσσικὴ μορφὴ καὶ περιεχόμενον. Σχεδὸν πάντοτε ἡ ἔννοια εἶναι εὐρυτέρα τῆς λέξεως καὶ τὸ δι' αὐτῆς ἐκφραζόμενον νόημα πλουσιώτερον τοῦ συνήθους. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην αἱ λέξεις τῆς «κοινῆς» γενικῶς ἔχουν ὑποστῇ μίαν διεύρυνσιν. Ἡ τεχνικὴ τῆς διευρύνσεως ταύτης ἀπησχόλησεν τὴν γραμματικὴν ἀρκούντως καὶ εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα, ἀλλ' ἐνταῦθα ἐνδιαφέρει μόνον ἡ ἑκάστοτε δημιουργὸς δύναμις τῆς διευρύνσεως ταύτης. Ἰουδαϊσμός, Ἑλληνισμὸς καὶ γενικώτερον ἀνατολικὴ σκέψις συνέβαλον, ὡς προεδηλώθη, εἰς τὴν διεύρυνσιν ταύτην. Προκειμένου περὶ τῶν λέξεων τῆς Κ. Δ. ἡ διεύρυνσις τῶν γλωσσικῶν ἐννοιῶν εἶναι μοναδική, ἕνεκα τῶν ὅλως ἰδιαιτέρων πνευματικῶν δυνάμεων, αἵτινες ἐπέφερον ταύτην. Ἑκάστη νέα ἔννοια, τὴν ὁποίαν προσλαμβάνει μία λέξις σημαίνει καὶ μίαν ὁλόκληρον ἱστορικὴν πραγ-

---

[1] Ἕνεκα τῶν ἐξαιρετικῶν αὐτῆς ἰδιοτήτων ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐχαρακτηρίσθη ἐνωρίτατα ὡς ἡ γλῶσσα τῶν ἀθανάτων· «πολλαὶ μὲν θνητοῖς γλῶτται, μιὰ δ' ἀθανάτοισιν».

[2] 2. Κορ. 12,4.

[3] Πρβλ. W. Michaelis, Einleitung in das Neue Testament, Bern 1946 σελ. 381 ἑξ. Πρβλ. καὶ Deissmann, L. O. σελ. 5, ἑξ.

[4] Πρβλ. Ματθ. 16,18, Πραξ. 4,36 κλπ.

[5] Ὅρα E. Lohmeyer, Σὺν Χριστῷ. Festgabe für A. Deissmann zum 60. Geburtstag 7. November 1926 Tübingen 1927 σελ. 218 ἑξ. πρβλ. καὶ A. Oepke, Ἐν. Kittel's Theolog. Wörterb. z. N. T. II 534 ἑξ. καὶ τοῦ ἰδίου «Διὰ» (ἄρθρον) ἔνθ. ἀν. σελ. 64 ἑξ.

[6] Ὅρα Schlier, Ἀμὴν (ἄρθρον) ἔν. ἀν. I 339 ἑξ.

ματικότητα, μίαν μακρὰν διαδικασίαν καὶ ἐξέλιξιν εἴτε ἐπὶ τοῦ καθαρῶς πνευματικοῦ, εἴτε ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ, εἴτε ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου, εἴτε ἐπὶ τῆς καθόλου ζωῆς τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ὁμάδων, μίαν ἐξέλιξιν μὲ τελικὴν ἐκδήλωσιν τὸ περιεχόμενον τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Αἱ λέξεις παρουσιάζονται ὡς τὸ ἑκάστοτε ἔνδυμα, τὸ ὁποῖον περιβάλλει τὰς νέας ἐννοίας [1]. Δι' ἑκάστην ὅθεν περίπτωσιν τὸ ἀνακύπτον πρόβλημα εἶναι ἡ διαπίστωσις τοῦ εἰδικοῦ νοήματος, μάλιστα δὲ τοῦ ἰδιαιτέρου τόνου ἢ χρωματισμοῦ, τὸν ὁποῖον μεταλλάσσουν ἐνίοτε καὶ αὐταὶ αἱ διάφοροι ἔννοιαι μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς λέξεως. Μία γενικὴ βάσις πρὸς ἔρευναν ὅλων τῶν λέξεων, ἀκόμη δὲ καὶ μία γενικὴ μέθοδος ἐρεύνης, δὲν δύναται ν' ἀποτελέσῃ τὴν ἀφετηρίαν πρὸς ἐξέτασιν ὅλων τῶν λέξεων, διότι ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἑκάστη λέξις ἀποτελεῖ ἰδίαν περίπτωσιν. Τὴν βάσιν πρὸς ἐξεύρεσιν τοῦ εἰδικοῦ νοήματος ἄλλων μὲν λέξεων τὴν δίδει ἡ Π. Δ., ἄλλων ὁ μεταγενέστερος Ἰουδαϊσμός, ἄλλων ἡ ἑλληνικὴ σκέψις, ἄλλων αἱ ἐπιδράσεις τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἄλλων αἱ ὑλικαὶ καὶ πνευματικαὶ ἀνάγκαι τοῦ ἐγγὺς ἢ τοῦ ἀπωτέρου περιβάλλοντος, ἐνίοτε δὲ καὶ οὐδεὶς ἐξ ὅλων τούτων τῶν παραγόντων. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ τονισθῇ, εἶναι, ὡς παρατηρεῖ ὁ Gerhard Kittet [2], ὅτι αἱ λέξεις τῆς Κ. Δ. πρέπει νὰ κατανοῶνται πάντοτε σαφῶς μὲ τὴν εἰδικὴν ἐκείνην ἔννοιαν, τὴν ὁποίαν ἔδιδεν εἰς αὐτὰς ἡ σκέψις καὶ ἡ περίπτωσις, ἡ ὁποία ἐδημιούργησεν αὐτήν. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἕκαστος συγγραφεὺς χρησιμοποιῶν ἀκόμη καὶ τὰς γενικῶς ἐν χρήσει λέξεις καὶ ἐννοίας δύναται νὰ χρησιμοποιῇ ταύτας ἐμβάλων εἰς αὐτὰς καὶ τὶ τὸ ἰδιάζον, ὡς προερχόμενον ἀπὸ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ σκέψιν. Ἡ πρὸς Ἑβραίους λ.χ. Ἐπιστολὴ χρησιμοποιοῦσα ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους κοινὰς ἰουδαϊκὰς θρησκευτικὰς ἐννοίας καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ αὐτῆς τῆς Π. Δ. εἰλημμένας καὶ κατὰ συνέπειαν γνωστὰς εἰς τοὺς ἐξ Ἰουδαίων ἀναγνώστας τῆς ἐπιστολῆς, διὰ τοῦ ὅλου τρόπου τῆς ἐκθέσεως καὶ τῆς διαλεκτικῆς τοῦ συγγραφέως ἀποκαλύπτει, ὅτι τὸ νόημα τῶν ἑκάστοτε ἐννοιῶν ἀποτελεῖ τὶ τὸ ὅλως νέον διὰ τοὺς ἐξ Ἰουδαίων ἀναγνώστας.

15. Παραδείγματα τῶν γλωσικῶν τούτων ἐννοιῶν τῆς Κ. Δ.

Αἱ προαναφερθεῖσαι λέξεις [3] «Θεὸς», «Πνεῦμα», «πίστις», «ἀγάπη», «ἐλπὶς», καὶ «ἀποκάλυψις» ἐξεταζόμεναι θὰ ἤρκουν νὰ καταδείξουν τὴν ὀρθότητα τῶν ἀνωτέρω. Αἱ ἔννοιαι τῆς Κ.Δ., ὡς αὗται τοὐλάχιστον διαπιστοῦνται εἰς τὰ ἄρθρα τοῦ Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament τοῦ G. Kittel, διακρίνονται 1) εἰς ὅσας προέρχονται ἐκ τῆς Π. Δ., τοῦ ἰου-

---

[1] G. Kittel, Die Religionsg. u. d. Urchrist. σελ. 91.
[2] Die Religionsgescv. u. das Urchrist. σελ. 82. P. Feine μν. ἔρ. σ. 6 ἑξ.
[3] Ὅρα σελ. 382.

δαϊσμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, 2) εἰς ἐκείνας αἵτινες προέρχονται μόνον ἐκ τῆς Π.Δ. ἢ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, 3) εἰς ὅσας προέχονται μόνον ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν καὶ τέλος 4) εἰς ὅσας ἀποτελοῦν τὶ τὸ ὅλως νέον. Ὡς χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῶν καταγηριῶν τούτων δύνανται νὰ σημειωθοῦν τὰ κάτωθι.

Ἡ ἔννοια τῆς « Ἀ γ ά π η ς »[1] κατὰ τὴν Κ. Δ. δὲν δύναται νὰ κατανοηθῇ ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς ἐννοίας τῆς ἀγάπης ἐν τῇ Π. Δ., τῷ ἰουδαϊσμῷ καὶ τῷ ἑλληνισμῷ. Αἱ λέξεις «ἀγάπη» καὶ «ἀγαπᾶν» χρησιμοποιούμεναι ἀπειράκις ὑπὸ τῆς Κ.Δ. κατὰ νόημα μὲν ἔχουσιν ὡς βάσιν τὴν Π.Δ., κατὰ χρῆσιν δὲ τοὺς Ο΄. Κατὰ τὴν Π.Δ. ἡ «ἀγάπη» εἶναι δύναμις τῆς ψυχῆς (πρβλ. Δευτ. 6, 5), διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος αὐθορμήτως κοινωνοῖ πρὸς τὰ ἐκτὸς αὐτοῦ ὄντα καὶ μετέχει αὐτῶν καὶ μετέχεται ὑπ᾽ αὐτῶν. Ἡ ἔννοια τῆς ἀγάπης ἀναφέρεται κατὰ τὴν Π. Δ. κυρίως μεταξὺ προσώπων. Ἀκριβῶς δὲ δι᾽ αὐτὸ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἢ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη ἐξαίρει τὴν ἔννοιαν τῆς προσωπικότητος τοῦ Θεοῦ. Ἡ μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἀγάπη ἔχει καθαρῶς θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, ἐκδηλοῦται δὲ οὐ μόνον κατ᾽ εὐθείαν πρὸς τόν Θεὸν ἢ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ πλαγίως διὰ τοῦ πλησίον, ὥστε ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸν νὰ σημαίνῃ καὶ ἀγάπην πρὸς τὸν πλησίον καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον νὰ εἶναι καὶ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεόν[2].

Εἰς τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν παραμένουσιν ἄγνωστοι αἱ ἀνωτέρω ἔννοιαι τῆς Π. Δ. Εἰς τὴν ἑλληνικὴν κλασσικὴν φιλολογίαν οὔτε κἂν ἀπαντᾷ ἡ λέξις «ἀγάπη» παρὰ μόνον τὸ ῥῆμα «ἀγαπᾶν», τοῦ ὁποίου ὅμως τὸ νόημα εἶναι λίαν ἀσθενές, σημαῖνον ἐπιθυμίαν ἢ προτίμησιν τινα[3]. Ἐν σχετικῇ ὁμοίως ἐννοίᾳ χρησιμοποιοῦνται τὰ «ἔρως» καὶ «ἐρᾶν», «φιλεῖν» καὶ «φιλία». Ὁ «ἔρως» σημαίνει κυρίως τὸ πάθος τῆς ψυχῆς, ἕνεκα τοῦ ὁποίου φέρεται αὕτη πάντοτε πρὸς ἴδιον ὄφελος πρὸς τὸ ἐρώμενον. Ὁ πνευματικὸς χαρακτὴρ τοῦ ἔρωτος τούτου παραμένει ἀδιαμφισβήτητος, ἀφοῦ μάλιστα δύναται νὰ σημαίνῃ καὶ αὐτὴν τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἕνωσιν, ὡς συμβαίνει μὲ τὴν περὶ ἔρωτος μυστικίζουσαν διάθεσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Πλωτίνου[4]. Ἡ ἔννοια τῆς φιλίας δύναται νὰ προσδιορισθῇ, ὡς διάθεσις καὶ ἐκδήλωσις θερμοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ συναντιλήψεως, φροντίδος καὶ στοργῆς. Καὶ ὁ ἔρως καὶ ἡ φιλία βασίζονται εἰς διακρίσεις, αἵτινες δὲν ἔχουν θέσιν εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Κ. Δ. ἔννοιαν τῆς ἀγάπης. Αἱ διακρίσεις ὅμως αὗται ὄντως ὑποχωροῦν κατὰ τὴν περίοδον τῶν Στωϊκῶν καὶ Ἐπικουρείων διὰ τοῦ κηρύγματος αὐτῶν περὶ ἰσότητος καὶ συναδελφώσεως πάντων.

---

[1] Kittel's Theol. Wörterb. z. N. T. I 20 ἑξ.

[2] Ἐνθ. ἀν. I 40, 12 ἑξ. 43, 37 ἑξ καὶ 44, 10 ἑξ.

[3] Ἐνθ. ἀν. σελ. 36 ἑξ.

[4] Ὅρα καὶ Ἰ. Συκουτρῆ, Πλάτωνος Συμπόσιον, ἔκδ. 2α Ἀθῆναι 1950 σελ. 230* ἑξ.

Τὰ ἐκ τῆς Π. Δ. καὶ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἀναφερθέντα βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἐννοίας τῆς ἀγάπης προάγονται κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους εἰς τὸ περιβάλλον τῆς Ἀλεξανδρινῆς διασπορᾶς τόσον, ὥστε ἐν αὐτῇ ν' ἀπαντῶνται καὶ κηρύγματα τῆς πρὸς τοὺς ἐχθροὺς ἀγάπης, χωρὶς ὅμως νὰ δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι δι' αὐτῶν κηρύσσεται καὶ ἡ ἄρσις τῶν διακρίσεων [1]. Ἓν νέον στοιχεῖον προσδιορίζει τὴν ἔννοιαν τῆς ἀγάπης κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Μακκαβαίων καὶ τοῦτο εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ «μαρτυρίου». Δι' αὐτῆς τονίζεται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἔτι περισσότερον ὁ θρησκευτικὸς χαρακτὴρ τῆς ἐννοίας τῆς ἀγάπης τοῦ ἰουδαϊσμοῦ. Ὁ Ἰουδαῖος δηλαδὴ τῆς ἐποχῆς ταύτης πιστεύει, ὅτι ὁ Θεὸς θὰ ἐκδηλώσῃ πρὸς αὐτὸν τελικῶς ὅλην Του τὴν ἀγάπην, παρὰ τὰ δεινὰ τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος τώρα ὑφίσταται καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι μόνον προσωρινά. Τὰ δεινὰ τοῦ Ἰσραήλ, καὶ ὅλως ἰδιαιτέρως τὸ μαρτύριον, εἶναι ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα θὰ ἀποσπάσουν καὶ θὰ προκαλέσουν τὴν ἐκδήλωσιν τῆς μεγάλης ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἴδιον Αὐτοῦ λαόν.

Ἡ περὶ ἀγάπης ἔννοια τῆς Κ. Δ. ἔχει ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς Π. Δ., τοῦ ἰουδαϊσμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ περιορίζηται μόνον εἰς αὐτά. Κατὰ τὴν Κ. Δ. ἡ ἀγάπη, ὡς ἀγάπη μὲν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον εἶναι ἀπολύτως ταὐτόσημος πρὸς τὴν περὶ Θεοῦ γνῶσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ὅ,τι ἀπὸ τὸν Θεὸν ἐγνώρισεν καλύτερον ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ «ἀγάπη τοῦ Θεοῦ» (1. Ἰωάν. 4,16 ἑξ.). Τὴν ἀγάπην ταύτην ἐγνώρισεν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ (Ἰωάν. 3,16 ἑξ.). Οὕτω ἡ περὶ ἀγάπης ἀντίληψις τῆς Κ. Δ. ἀποτελεῖ τὸ «πλήρωμα» τῆς περὶ ἀγάπης θρησκευτικῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἰουδαϊσμοῦ. Ὡς ἐντολὴ δὲ τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἡ ἀγάπη ἔχει κατὰ τὴν Κ. Δ. κατηγορηματικὸν καὶ ἀποκλειστικὸν χαρακτῆρα (Ματθ. 6,24 ἑξ. καὶ 22,39), ἡ δὲ ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν ἐξαρτᾶται ἀπολύτως ἀπὸ τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην (1. Ἰωάν. 4,20). Ἡ πρὸς τοὺς ἐχθροὺς ἀγάπη τῆς Κ. Δ. καταργεῖ ἀπολύτως τὰς διακρίσεις καὶ ἑνώνει τοὺς ἀνθρώπους μυστικῶς καὶ μετ' αὐτῆς τῆς ἀπολύτου Ἀγάπης ἤτοι μετὰ τοῦ Θεοῦ. Καὶ εἰς τὴν Κ. Δ. παρατηρεῖται στενὴ συσχέτισις τῆς ἐννοίας τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἰδέας τοῦ μαρτυρίου, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι κατὰ τὴν Κ. Δ. ἡ πρὸς τοὺς ἐχθροὺς ἀγάπη ὠθεῖ πρὸς τὸ μαρτύριον, διότι αὕτη νοεῖται μόνον ὡς θυσία, πρώτη ἐκδήλωσις τῆς ὁποίας εἶναι ἡ συγγνώμη, ἀνωτέρα δὲ ἡ προσφορὰ καὶ αὐτῆς τῆς ζωῆς ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν ἄλλων. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀποβαίνει οὕτω τὸ κατ' ἐξοχὴν παράδειγμα τῆς πρὸς τοὺς ἐχθροὺς ἀγάπης. Κατὰ τὴν Κ. Δ. ἡ ἀγάπη ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ (Ἰωάν. 13,35).

---

[1] Ὁ Ἰουδαῖος ἀγαπᾶ πρῶτον τοὺς ὁμοφύλους του, ἔπειτα τοὺς προσηλύτους, μετ' αὐτοὺς τοὺς ὁμοχωρίους του, τοὺς ἐχθρούς του, τοὺς δούλους, τὰ ζῶα, τὰ φυτὰ καὶ τέλος τὸ σύμπαν.

Ὡς ἕτερον παράδειγμα προσάγεται ἡ λέξις «ἀ λ ή θ ε ι α[1]», ἵνα διὰ τῆς ἐξετάσεως αὐτῆς δειχθῇ, ὅτι ἡ περὶ «ἀληθείας» ἔννοια τῆς Κ. Δ. προϋποθέτει τὴν διδασκαλίαν τῆς Π. Δ. καὶ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως. Ἡ περὶ ἀληθείας θρησκευτικὴ ἔννοια τῆς Κ. Δ. προσλαμβάνει ὅλως νέον περιεχόμενον. Κατ' ἀρχὴν καὶ ἐκτὸς τῆς Κ. Δ. ἡ λέξις «ἀλήθεια» εἶναι ἀντίστοιχος τῶν λέξεων «δόξα», «πλάνη», «ψεῦδος» καὶ ἀναφέρεται πάντοτε εἰς μίαν πραγματικότητα. Κατὰ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ἀλήθειαν ἀποτελοῦν μόνον τὰ ὄντως ὄντα. Ὁ Θεὸς ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀναλλοίωτον, αἰώνιον καὶ ἀπόλυτον ὄν, ἀποτελεῖ τὴν ὑπερτάτην ἀλήθειαν. Ἐκ τῆς Π. Δ. ἡ λέξις «ἀλήθεια» προσλαμβάνει κυρίως ἠθικὴν ἔννοιαν, καθ' ὅσον κατ' αὐτὴν «ἀλήθεια» καὶ «πίστις» καταντοῦν λέξεις συνώνυμοι, ὡς ἀναφερόμεναι εἰς τὴν πιστότητα τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἐπαγγελιῶν Αὐτοῦ. Τὴν ἰουδαϊκὴν σκέψιν δὲν ἀπασχολεῖ τὸ μεταβλητὸν ἢ ἀμετάβλητον τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὸ ἀμετάκλητον τῶν ἐπαγγελιῶν καὶ τῆς Διαθήκης αὐτοῦ. Οὕτω καὶ κατὰ τὴν Π. Δ. ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ὑπερτάτη «ἀλήθεια». Κατὰ τὴν Κ. Δ. τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ εἶναι «Ἀλήθεια» (Ἰωάν. 14,6 πρβλ. καὶ Ρωμ. 3,4). Γενικῶς ἡ περὶ ἀληθείας ἔννοια τῆς Κ. Δ. ἔχει ὀντολογικὸν καὶ ἠθικὸν χαρακτῆρα καὶ περιεχόμενον κατὰ πολὺ μάλιστα εὐρύτερον τῆς περὶ ἀληθείας ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ διδασκαλίας τῆς Π. Δ. Διότι κατὰ τὴν Κ. Δ. ἡ ἀλήθεια ἀναφέρεται εἰς τὴν κατ' ἐξοχὴν διὰ τὸν ἄνθρωπον πραγματικότητα ἤτοι τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὡς σαρκωθέντα Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρα τοῦ κόσμου, Ὅστις ἂν καὶ ἀποτελεῖ τὴν κατ' ἐξοχὴν πραγματικότητα παραμένει Μυστήριον. Οὕτω ὁ μὲν ὀντολογικὸς χαρακτὴρ τῆς ἀληθείας συνδέει τὸν ἄνθρωπον κατ' εὐθείαν μὲ τὸ μυστήριον, ὁ δὲ ἠθικὸς ἀφ' ἑνὸς μὲν μὲ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ τὰ δύο πάλιν ταῦτα ἐμπίπτουν εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ μυστηρίου.

Ὡς παράδειγμα ἐννοίας προϋποθετούσης ἀντίστοιχον ἔννοιαν ἐκ μόνης τῆς Π. Δ. δύναται ν' ἀναφερθῇ ἡ λέξις «δ ό ξ α»[2].

Ὁ θρησκευτικὸς χαρακτὴρ τῆς λέξεως «δόξα» ἐν τῇ Κ. Δ. γίνεται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς φανερός. Ἡ λέξις κατ' ἀρχὴν σημαίνουσα τὴν γνώμην τοῦ σκεπτομένου καὶ ἐν συνεχείᾳ τὴν περί τινος πράγματος γνώμην, προσέλαβεν ἐνωρίτατα τὴν ἔννοιαν τῆς φήμης, εἰς δὲ τοὺς φιλοσοφικοὺς κύκλους τὴν ἔννοιαν τῆς φιλοσοφικῆς δοξασίας καὶ διδασκαλίας, ἀκόμη δὲ καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ ἀξιώματος. Εἰς τὴν Κ. Δ. ἡ λέξις χρησιμοποιουμένη πλειστά-

---

[1] Ὅρα G. Kittel's, Theolog. Wörterb. z. N. T. I 233 ἑξ. καὶ Rudolf Eisler, Wörterbuch der philosophischen Begriffe, 4. Auf, Bd. 3. Berlin 1930 σελ. 450 λέξιν Wahrheit.

[2] Ὅρα Kittel's, Theol. Wörterb. II 235 ἑξ.

κις, ἐξαιρέσει τοῦ χωρίου 1. Θεσ. 2,6. ἔνθα σημαίνει τὴν «φήμην», οὐδαμοῦ ἀπαντᾶται ὑπὸ μίαν ἐκ τῶν ἀναφερθεισῶν ἐννοιῶν. Ἡ λέξις χρησιμοποιεῖται πάντοτε εἰς δήλωσιν αἴγλης καὶ μεγαλειότητος (πρ. βλ. Ματθ. 6,29), ἰδιοτήτων κατ' ἐξοχὴν τοῦ Θεοῦ. Ἡ Κ. Δ. χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν «δόξα» πάντοτε εἰς δήλωσιν τῆς ὑπὲρ τὰ λοιπὰ ὄντα ὑπεροχῆς τοῦ Θεοῦ, τῆς οὐρανίου Αὐτοῦ μεγαλειότητος καὶ τῆς ἁγιωσύνης Του. Οὕτω κατὰ τὴν Κ. Δ. ἡ «δόξα τοῦ Θεοῦ» καταντᾷ νὰ προσδιορίζῃ τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ (πρβλ. Λουκ. 2,9 καὶ 9,29 ἑξ· Ρωμ. 8,18.21 καὶ 1. Κορ. 15,42)[1]. Ἡ ἔννοια αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχηται ἐκ τῆς περὶ «δόξης» ἐννοίας τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως. Ἐξετάζοντες ὅμως τὴν Π. Δ. βλέπομεν, ὅτι ἡ ἔννοια αὕτη τῆς Κ. Δ. ἔχει τὰς ρίζας της εἰς τὴν Π. Δ. Κατὰ τὴν Π. Δ. ἡ μεγαλειότης τοῦ Θεοῦ, ἡ λάμψις τῆς παρουσίας Του, καὶ ἡ θεία Αὐτοῦ αἴγλη, ἡ κατασκιάζουσα τὸ κατοικητήριον Αὐτοῦ, χαρακτηρίζονται διὰ τῆς ἑβραϊκῆς λέξεως «kabod», τὴν ὁποίαν οἱ Ο΄ ἀποδίδουν διὰ τῆς λέξεως «δόξα» (πρβλ. Ἠσ. 6,3 καὶ Ψαλ. 28,3 κ.λ,π.). Δόξα εἶναι καὶ ὁ τρόπος ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν Ἰσραὴλ (πρβλ. Ἐξοδ. 16,10 καὶ 24,17, Ἰεζεκ. 1,28 καὶ 9,3). Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ εἶναι κατὰ κανόνα συνδεδεμένη μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ «φωτός». Οὕτω ἡ λέξις «δόξα» πλουτίζεται διὰ τῆς ἐννοίας τοῦ φωτὸς καὶ καταντᾷ νὰ σημαίνῃ σχεδὸν πάντοτε «αἴγλην», «μεγαλειότητα», τὶ τὸ ἔνδοξον καὶ ὑπέροχον.

Ἐκ τῶν ξένων πρὸς τὴν Π. Δ. καὶ τὸν Ἰουδαϊσμὸν ἐννοιῶν τῆς Κ. Δ. σημειοῦται ἐνταῦθα ὡς παράδειγμα ἡ λέξις «κ ό σ μ ο ς»[2]. Ἡ λέξις εἰς τὴν κλασσικὴν ἑλληνικὴν γραμματείαν σημαίνει κατ' ἀρχὴν «διάκοσμον», «τάξιν» καὶ «ὡραιότητα» καὶ τέλος τὴν τάξιν καὶ ἁρμονίαν τῆς δημιουργίας (πρβλ. καὶ Γεν. 2, 1). Ἡ λέξις «κόσμος» χρησιμοποιουμένη εἰς δήλωσιν τοῦ «Παντός», ἀποτελεῖ ἔννοιαν τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως[3]. Δι' αὐτῆς ἐκφράζεται ἡ φυσικὴ ἑνότης τοῦ παντός, ἡ ἐν αὐτῷ τάξις καὶ τελειότης τῶν διεπόντων αὐτὸ νόμων, ἡ ἐν αὐτῷ ἁρμονία καὶ τέλος ἡ ἐν τῷ κόσμῳ θέσις τοῦ ἀνθρώπου, ὡς τῆς κορωνίδος τῆς δημιουργίας[4]. Κατὰ ταῦτα ἡ λέξις χρησιμοποιεῖται κοσμολογικῶς καὶ ἔχει ποσοτικὴν καὶ ποιοτικὴν ἔννοιαν. Εἰς τὴν Π. Δ. ἡ ἔννοια κόσμος ὡς ἡ ἐννοία τοῦ Παντός, εἶναι ἄγνωστος. Οἱ Ο΄ δὲν χρησιμοποιοῦν ταύτην εἰς δήλωσιν τῆς ἐννοίας τοῦ Παντὸς καὶ τῆς ἑνότητος τῆς δημιουργίας. Εἰς δήλωσιν ταύτης χρησιμοποιοῦνται ὑπ' αὐτῶν αἱ λέ-

---

[1] Ἐνθ. ἀν. σελ. 250 ἑξ.

[2] Ὅρα G. Kittel, Die Religionsg. u. d. Urchrist. σελ. 88 ἑξ. καὶ Theolog. Wörterb. z. N. T. IV 867 ἑξ. καὶ Hans Jonas, Gnosis u. Spätantiker Geist σελ. 146 ἑξ.

[3] R. Guardini, Der Herr, Basel 1943 σελ. 675.

[4] Πρβλ. H. Jonas ἔνθ. ἀν. σελ. 147 καὶ ὑποσημ.

ξεις «ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ» (πρβλ. Γεν. 1, 1 καὶ 2, 1). Ἡ λέξις «κόσμος» χρησιμοποιεῖται πλειστάκις ὑπὸ τῶν Ο', πάντοτε ὅμως ἐπιθετικῶς καὶ οὐχὶ οὐσιαστικῶς, εἰς δήλωσιν δηλαδὴ μόνον τῆς ἐξωτερικῆς ὡραιότητος τῆς δημιουργίας. Κατὰ τὴν Π. Δ. ἡ ἔννοια τῆς τάξεως δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν κόσμον, ἀλλ' εἰς τὸν Δημιουργὸν αὐτοῦ, τὸν Θεόν. Δι' αὐτὸ ἡ ἐν τῷ κόσμῳ ἐπελθοῦσα διατάραξις τῆς τάξεως καὶ ἁρμονίας διὰ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν παρακοῆς τῶν πρωτοπλάστων εἶναι συνέπεια τῆς διαταράξεως τῶν σχέσεων πλάσματος καὶ Δημιουργοῦ. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ὁ κόσμος ὡς δημιουργία ἀπὸ τάξις καὶ ἁρμονία μεταβάλλεται εἰς χάος. Ἐνταῦθα δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἀπαντῶνται τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ἐννοίας «κόσμος» μὲ τὸ νέον νόημα, ὅπερ διὰ τῆς λέξεως ταύτης εἰσάγει ἡ Κ. Δ. Παρὰ ταῦτα ἡ ἔννοια «κόσμος» ὡς χαρακτηρισμὸς τοῦ συνόλου τῆς δημιουργίας εἶναι ξένη πρὸς τὴν Π. Δ. Μόνον εἰς τὰ μεταγενέστερα βιβλία τῆς Π. Δ. ἤτοι εἰς τὰ βιβλία τῆς Σοφίας Σολομῶντος καὶ εἰς τὰ βιβλία Β' καὶ Δ' Μακκαβαίων χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις καὶ κοσμολογικῶς, πιθανότατα κατ' ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ Κ. Δ. χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν «κόσμος» καὶ ὑπὸ ὅλως νέας ἐννοίας. Ὁ κυρίως χαρακτὴρ τῶν ἐννοιῶν τούτων εἶναι τὸ ἀρνητικὸν αὐτῶν περιεχόμενον. Κατ' οὐσίαν αἱ νέαι αὗται ἔννοιαι εἶναι δύο. Κατὰ τὴν πρώτην ἡ ἔννοια κόσμος εἶναι στενῶς συνδεδεμένη μὲ πᾶν ὅ,τι ἑλκύει τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὰ γήϊνα καὶ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τοῦ Θεοῦ (πρβλ. 1 Κορ. 2,12 καὶ 7,33 καὶ 1. Ἰωάν. 2,15 ἑξ. 3,17 καὶ Ἰάκ. 4. 4). Κατὰ τὴν δευτέραν ὁ «κόσμος» ἀποτελεῖ μίαν οὐσιαστικὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Θεόν, τὶ τὸ ἀντικείμενον καὶ ἐχθρικῶς διακείμενον πρὸς Αὐτόν. (Πρβλ. Ἰωάν. 8,23 καὶ 12,25.31 καὶ 13,1 καὶ 16,11 καὶ 18,36 καὶ 1. Ἰωάν. 4,17 καὶ 1 Κορ. 3,19 καὶ 4,9.13 καὶ 5,10 καὶ 7,31 καὶ 2. Κορ. 7,10 καὶ Ἐφεσ. 2,2 καὶ Ἀποκαλ. 5, 4). Ἡ εἰς τὰ χωρία ταῦτα ἀπαντωμένη φρᾶσις «ἐκ τοῦ κόσμου τούτου» ἀποτελεῖ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἀντίθεσιν ἢ τὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν κόσμον τοῦ Χριστοῦ (πρβλ. Ἰωάν. 8,23 καὶ 13,1 καὶ 18,36 καὶ 1. Κορ. 7,31 καὶ Ἀποκαλ. 11, 15). Διὰ τῶν ἐκφράσεων τούτων παρουσιάζεται μία διαρχία τρόπον τινα ἐν τῷ κόσμῳ. Ἡ περὶ κόσμου διαρχικὴ αὕτη ἔννοια ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς τὴν πρώτην προσπάθειαν ἑρμηνείας τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ κακοῦ. Κατ' αὐτὴν ὁ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν κόσμος τῆς ἑνότητος διεσπάσθη εἰς δύο ἀρχάς. Ὁ πρὸ Χριστοῦ γνωστικισμός, ὡς γνωστόν, μὴ δυνάμενος νὰ ἐξηγήσῃ τὰς ἐν τῷ κόσμῳ ἀτελείας καὶ τὸ κακόν, ἐξελάμβανεν τὸν κόσμον γενικῶς ὡς δημιούργημα τοῦ κακοῦ Θεοῦ. Οὕτω ἡ λέξις κόσμος ἀποκτᾷ ἀρνητικὴν σημασίαν ἀκόμη καὶ πρὸ Χριστοῦ. Ἡ Κ.Δ. χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν «κόσμος» καὶ μὲ τὴν ἔννοιαν ταύτην τοῦ γνωστικισμοῦ, ἀλλὰ μὲ τελείως διάφορον σκέψιν καὶ διδασκαλίαν. Κατὰ τὴν Κ. Δ. ἡ ἁμαρτία διετάραξεν τὴν ἐν τῷ κόσμῳ τάξιν· ὁ κόσμος διὰ τῆς ἁμαρτίας μετεβλήθη πάλιν εἰς χάος. Παρὰ τὴν

μεταβολὴν ὅμως ταύτην διετήρησεν τὸ ὄνομα «κόσμος», τὸ ὁποῖον πλέον χαρακτηρίζει τὸν κόσμον τῆς ἁμαρτίας. (Πρβλ. Ματθ. 18,7 καὶ Ρωμ. 3,19 καὶ Ἰωάν. 3,17 καὶ 2. Κορ. 5,19 καὶ Ἰωάν. 1,29). Οὕτω ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἡ λέξις «κόσμος» δὲν νοεῖται ἐν τῇ Κ. Δ. ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς χρήσεως αὐτῆς ἐν τῇ ἑλληνικῇ γραμματείᾳ καὶ τῷ γνωστικισμῷ.

Τέλος ἐκ τῶν ἐννοιῶν τῆς Κ. Δ., αἱ ὁποῖαι παρουσιάζονται ὡς τὶ τὸ ὅλως νέον, χωρὶς νὰ ἔχωσιν τὸ ἀντίστοιχον αὐτῶν οὔτε ἐν τῇ Π. Δ. οὔτε ἐν τῇ λοιπῇ ἐξωβιβλικῇ γραμματείᾳ καὶ σκέψει, δύναται ν' ἀναφερθῇ ἡ διὰ τῆς λέξεως « Π α τ ὴ ρ »[1] ἀναφερομένη εἰς τὸν Θεὸν ἔννοια. Ἡ ἔννοια καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Κ. Δ. περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς Πατρὸς τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἔννοια ἀποκλειστικῶς τῆς Κ. Δ. Ἐκ τῆς ἐννοίας ταύτης λαμβάνουν ὅλως ἰδιαίτερον διὰ τὸν Χριστιανισμὸν περιεχόμενον καὶ αἱ ἔννοιαι, υἱός, τέκνον, ἀδελφός, υἱοθεσία κλπ. Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ὡς πατρὸς τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι βεβαίως ξένη, οὔτε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν, οὔτε ἀπὸ τὰς ἄλλας ἀνατολικὰς θρησκείας, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν Π. Δ. (πρβλ. Ψαλμ. 102, 13). Εἰς οὐδεμίαν ὅμως ἐξ αὐτῶν ἡ ἔννοια «πατὴρ» ἀποκαλύπτει τὴν ἀγάπην καὶ τὴν στοργὴν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον τόσον, ὅσον ταύτην ἐκφράζει τὸ χωρίον· «Ὅτι δέ ἐστε υἱοί, ἐξαπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ εἰς τὰς καρδίας ἡμῶν κρᾶζον· ἀ β β ὰ ὁ Π α τ ὴ ρ[2]. Ὥστε οὐκέτι εἶ δοῦλος ἀλλὰ υἱός· εἰ δὲ υἱός, καὶ κληρονόμος διὰ Θεοῦ» (Γαλ. 4, 6 - 7). Ὁ Ἰουδαῖος ὡς γνωστόν, δὲν ἐτόλμα νὰ ἐπικαλεσθῇ κἄν τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ καὶ ἄρα δὲν ἠδύνατο νὰ αἰσθανθῇ τὴν οἰκειότητα ταύτην, κατὰ δὲ τοὺς λοιπούς, Ἕλληνας καὶ μή, ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ὡς πατρὸς τῶν ἀνθρώπων ἀναφέρεται μόνον εἰς τὴν παντοδυναμίαν καὶ τὴν φυσικὴν αὐτοῦ περὶ τοῦ κόσμου πρόνοιαν, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, τῆς ταπεινώσεως καὶ τῆς θυσίας Αὐτοῦ χάριν τοῦ ἀνθρώπου,

16. Ἡ «Κοινὴ» εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Εὐαγγελίου.

Ἡ περὶ τὴν γλῶσσαν τῆς Κ. Δ. ἀναφερθεῖσα ἔρευνα τῆς συγχρόνου θεολογικῆς ἐπιστήμης παρέχει τὴν καλυτέραν ἀπόδειξιν, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀποτελεῖ στοιχεῖον τοῦ «πληρώματος τοῦ χρόνου», διότι δι' αὐτῆς ἐνεφανίσθη τὸ καταλληλότερον ὄργανον ἐκφράσεως τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ἡ δὲ καθ' ὅλην τὴν ρωμαϊκὴν ἐπικράτειαν γλωσσι-

---

[1] Πρβλ. G. Kittel, Die Religionsge. u. d. Urchrist. σελ. 93 ἑξ., ὅρα καὶ Walter Bauer, Griechisch - Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments. 3. Aufl. Berlin 1937 σελ. 1058 ἑξ. Πρβλ Ἀθ. Χαστούπη, τὰ ἐν Ras Shamra (ἀρχ. Ugarit) ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα. Ἐν Ἀθήναις 1951 σελ. 38.

[2] Ὅρα G. Kittel, ἔν. ἀν. σελ. 94.

κὴ ἑνότης παρέσχε εὐκινησίαν καὶ ἐλευθερίαν εἰς τοὺς πρώτους κήρυκας τοῦ Εὐαγγελίου, ὥστε ἡ διάδοσίς του νὰ συντελῆται εὐνοήτως ἄνευ διερμηνέων ἀπὸ τῶν προθύρων τῆς Ἀγκύρας, τῆς τότε Γαλατίας, μέχρι τῆς Ἱσπανίας[1]. Ἀλλὰ καὶ ἡ προαγωγὴ τῆς «Κοινῆς» διὰ τοῦ Εὐαγγελικοῦ κηρύγματος εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ ἀπολύτου πνεύματος καὶ τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως καθίσταται ἀφ᾽ ἑαυτῆς φανερά. Δύναται ἀβιάστως νὰ ὑποστηριχθῇ, ὅτι ἐὰν σήμερον ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ δὲν χαρακτηρίζεται ὡς νεκρὰ γλῶσσα, ὡς τοῦτο συμβαίνει μὲ τὴν λατινικήν, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ γλῶσσα αὕτη τεθεῖσα εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Εὐαγγελίου ἔλαβεν ἀπ᾽ αὐτοῦ νέαν ζωτικὴν δύναμιν, ὥστε καὶ ἐπαναφορὰν νὰ παρουσιάζῃ ἐν πολλοῖς εἰς τὸν κλασσικὸν αὐτῆς τύπον, ἀλλὰ καὶ νέους ὑγιεῖς καὶ κατὰ πάντα ὀρθοὺς γλωσσικοὺς καὶ γραμματικοὺς τύπους νὰ δημιουργήσῃ.

17. *Ἡ πολιτικὴ κατάστασις τοῦ χώρου τῆς Κ. Δ.*

Ὡς δεύτερον στοιχεῖον ἔχον σχέσιν μὲ τὴν Κ. Δ. εἶναι καὶ ἡ πολιτικὴ κατάστασις τοῦ χώρου τῆς Κ. Δ. Αὕτη ἐξεταζομένη ὑπὸ τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ διαφωτίζει εἰς πλεῖστα ὅσα σημεῖα τὸ περιεχόμενον τῆς Κ. Δ. καὶ βοηθεῖ καὶ αὕτη εἰς τὴν κατανόησιν τῆς οὐσίας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ἀποδοχῆς αὐτῆς ὑπὸ τῶν λαῶν τῆς τότε ἐποχῆς.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἔχομεν μίαν σπανίας περιπτώσεως καὶ παραδόξου μορφῆς πολιτικὴν ἑνότητα τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. Ταύτην παρέχει ἡ ρωμαϊκὴ κυριαρχία[2]. Ἡ ἀρχὴ αὐτῆς ὀφείλεται εἰς τὸ μεγαλειῶδες ἔργον τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου[3], τὸ ὁποῖον ἀνασταλὲν πρὸς στιγμὴν ἐπὶ τῶν Διαδόχων ἀπεκατεστάθη καὶ ἐσυνεχίσθη ὑπὸ τῆς Ρώμης. Εἶναι πρόδηλον, ὅτι ἡ Ρωμαϊκὴ κυριαρχία ἀποτελεῖ μόνον τὸ πλαίσιον καὶ τὸ σκεῦος τῆς ἐποχῆς, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὅμως ζῇ καὶ δρᾷ ὅ,τι ὁ Ἑλληνισμὸς ἐδημιούργησε καὶ διέδωσεν, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ δι᾽ αὐτοῦ. Ἡ Ρωμαϊκὴ κυριαρχία κατ᾽ οὐσίαν ἀποτελεῖ ἐπέμβασιν καὶ ἀνακοπὴν τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ ἔργου τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὡς σοφώτατα παρατηρεῖ ὁ Paul Wendland[4], «ἡ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ διὰ τῆς ἐπεμβάσεώς της ταύτης ἐπεσφράγισεν τὴν ἰδίαν της τὴν πτῶσιν ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς κυριαρχίας της, διότι τὴν πολιτικὴν αὐτῆς κρίσιν ἐπέφερεν ἡ δι᾽ αὐτῆς ὑποχώρησις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτι-

---

[1] Πρβλ. καὶ A. Deissmann, Paulus 2. Aufl. Tübingen 1925 σελ. 33 ἑξ.

[2] Ὅρα Theodor Mommsen, Das Römische Imperium der Gäsaren, Berlin 1941 καὶ Ernst Kornemann. Römiche Geschichte Bde 1-2, 2. Aufl. Stuttgart 1941 - 42 (Krönera Verlag Bde 132 - 133.

[3] Ὅρα Jakob Burckardt, Griechiche Kulturgeschichte 3. Bd. σελ. 383 ἑξ. καὶ Daniel—Rops, Geschichte d. Gottesvolkes σελ. 339 ἑξ.

[4] «Die Hellenistisch - Römische Kultur, 2. Aufl. Tübingen 1912 σελ. 27.

σμοῦ». Ὁ Wendland τονίζει ἰδιαιτέρως τὴν διὰ τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας ἀποσύνθεσιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ὡς τὴν κυρίαν αἰτίαν τῆς διασπάσεως τῆς Ρώμης. Ἡ διὰ τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας προπαρασκευὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν δύναται κατὰ συνέπειαν νὰ ἀναφέρηται εἰς ἐσωτερικὴν καὶ εἰς οὐσιαστικήν τινα τῶν πραγμάτων προπαρασκευὴν ἤτοι εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σκέψεων τῶν τότε ἀνθρώπων, ὥστε καὶ διὰ ταύτης νὰ διευκολύνηται ἡ κατανόησις τῆς οὐσίας καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ἡ ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας γενομένη προπαρασκευὴ καὶ διευκόλυνσις τοῦ Εὐαγγελικοῦ κηρύγματος εἶναι μόνον ἐξωτερικὴ καὶ ἔμμεσος. Ὡς λέγει ὁ G. Kittel [1], δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοήση τις πῶς ἐγένετο ἡ πρώτη διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐὰν δὲν ἐννοήση καλῶς τὶ σημαίνει τὸ ὅτι οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ ὑπῆρξαν ἄνθρωποι τελοῦντες ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν.

Ἡ πολιτικὴ ἑνότης τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἀξιοθαυμάστου καὶ σταθερῶς λειτουργούσης διοικητικῆς μηχανῆς τῶν Ρωμαίων, διὰ τῆς ὁποίας οὗτοι δεσπόζουν καὶ κατευθύνουν τὰ ἐθνικῶς ἀνομοιογενέστατα στοιχεῖα, εἰς ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἰδίου αὐτῶν μεγαλείου, μετερχόμενοι βίαν κατ' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκδηλοῦντες φροντίδα πρὸς αὐτά [2]. Οὕτω ἡ Ρώμη ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἱστορίας καθίσταται ἀσυνειδήτως τὸ ὄργανον τῆς Θείας Προνοίας [3].

18. Αἱ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην πολιτειακαὶ ἀντιλήψεις.

Ἡ ἐν λόγῳ πολιτικὴ κατάστασις συνετέλεσεν εἰς τὴν γένεσιν τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην διαφόρων πολιτειακῶν ἀντιλήψεων, αἵτινες ἀποτελοῦσι στοιχεῖα συνιστῶντα τὸ «πλήρωμα τοῦ χρόνου».

Αὗται εἶναι κυρίως αἱ ἑξῆς τρεῖς. Ἡ πρώτη ἐκπροσωπεῖ τὴν ἰδέαν μιᾶς ἰδανικῆς ἑνώσεως ἁπάντων τῶν λαῶν ὑπὸ μίαν ἰδεώδη κοινοπολιτείαν. Ἐκδήλωσιν τῆς ἀντιλήψεως ταύτης ἀποτελεῖ τὸ κοσμοπολιτικὸν ρεῦμα τῆς ἐποχῆς, αἱ περὶ εἰρήνης διαθέσεις ὅλων τῶν ὑπηκόων καὶ ἡ γενικὴ νοσταλγία μιᾶς καλυτέρας ζωῆς. Ἡ δευτέρα ἐκπροσωπεῖ τὰς περὶ πολιτείας ἀντιλήψεις τῶν Ἰουδαίων καὶ ἡ τρίτη τὴν περὶ τὰ πολιτειακὰ σκέψιν καὶ νοοτροπίαν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου.

---

[1] Die Religionsge. u. d. Urchrist. σελ. 11.

[2] Ὅρα K. Müller, Kirchengeschichte I 1, 3. Aufl. Tübingen 1941 σελ. 5. Πρβλ. καὶ Daniel - Rops, Gesch. d. Gottesvolkes σελ. 339 καὶ 350 Οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Παλαιστίνης οὐ μόνον φέρουσι ἑλληνορωμαϊκὰ ὀνόματα, ἀλλὰ ἀκόμη δύνανται ν' ἀποκτήσωσι καὶ τὴν ρωμαϊκὴν ὑπηκοότητα καὶ νὰ κάμωσιν καὶ ἔκκλησιν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος (Πράξ. 25, 11 ἑξ.), ὅπερ νομικῶς ἐδέσμευεν τὸν κατὰ τόπους ἀντιπρόσωπον αὐτοῦ.

[3] Πρβλ. Ματθ. 22,21 καὶ Μαρκ. 14,17 καὶ Λουκ. 20,22 καὶ Ρωμ. 13,1 ἑξ.

19. Ὁ κοσμοπολιτισμὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ὁ πολίτης τοῦ κόσμου ἦτο τὸ ὄνειρον τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Τοῦτο ἀποδεικνύει ἡ ἰσότης δικαιωμάτων κατακτητῶν καὶ κατακτωμένων καὶ ἡ ἀνάμιξις τῶν λαῶν, τὴν ὁποίαν ἐπεδίωκεν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος[1]. Ἡ ἀντίδρασις τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῶν Διαδόχων του δὲν ἐστάθη ἱκανὴ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἰδέας τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ, τὴν ὁποίαν μεγάλως ἐνίσχυεν ἡ ἀνάμιξις τῶν πολιτισμῶν Ἀνατολῆς καὶ Ἑλλάδος καὶ ἐξυπηρέτει τὸ ἑλληνικὸν γλωσσικὸν ὄργανον[2], ὅλως δὲ ἰδιαιτέρως ἡ διὰ τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας πολιτικὴ ἑνότης[3]. Ὁ κοσμοπολιτισμὸς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου δὲν σημαίνει τὴν ἀπο - εθνικοποίησιν τῶν πολιτῶν ἑκάστου ἔθνους, τὴν ἄρνησιν καὶ ἀποβολὴν δηλαδὴ ὑπὸ ἑνὸς ἑκάστου τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἐθνικότητος, ἀλλὰ τὴν πέραν τῆς ἰδίας ἐθνικότητος ἀναγνώρισιν ἴσων δικαιωμάτων καὶ εἰς τοὺς ἄλλους.

Ἡ καθολικὴ ἐπικράτησις τῆς ἀντιλήψεως, ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι ἀποτελοῦν μίαν κοινωνίαν, εἶναι ἔργον τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας. Διὰ τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας, ὡς παρατηρεῖ ὁ Julius Kaerst[4], τὸ ἰδεῶδες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνικῆς ἰσότητος καὶ ἑνότητος ἀποκτᾷ εὐρυτάτην ἔννοιαν καὶ ἀποτελεῖ νέαν ἐκπολιτιστικὴν βάσιν. Αἱ ἀτομικιστικαὶ ἀντιλήψεις τῶν Στωϊκῶν προάγουν τὴν ἔννοιαν ταύτην τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ ἀπὸ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου εἰς τὸ καθαρῶς πνευματικόν, ὥστε ὁ «σοφὸς ἀνὴρ» κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς νὰ θεωρῆται ὡς μὴ ἔχων ἰδίαν πατρίδα. Δι' αὐτὸν πᾶσα γῆ θεωρεῖται πατρίς, ἐφ' ὅσον οὗτος δύναται νὰ ζήσῃ παντοῦ συμφώνως πρὸς τὰς ἰδίας αὐτοῦ πεποιθήσεις ἤτοι ὡς πραγματικὸς σοφός[5]. Ὡς τονίζει ὁ Kaerst[6], ὁ σοφὸς παραμένει ἐσωτερικῶς ἀδιάφορος ἔναντι τοῦ πολιτειακοῦ φρονήματος καὶ ἐθνικῶς ἀσυγκίνητος. Τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι τὸ ἀρνητικὸν στοιχεῖον τῆς περὶ κοσμοπολιτισμοῦ διδασκαλίας τῶν Στωϊκῶν, ἔναντι τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστιανισμοῦ, καθόσον σημαίνει ἄρνησιν ὠργανωμένων δυνάμεων, ἱκανῶν νὰ συντελέσουν εἰς τὴν ταχυτέραν ἐπίτευξιν τῶν πραγματικῶν

---

[1] Ὅρα P. Wendland μν. ἔρ. σελ. 36 πρβλ. καὶ σελ. 18.

[2] Πρβλ. καὶ Emil Schürer, Geschichte d. Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi 1. Bd. 3 - 4. Aufl. Leipzig 1901 σελ. 187.

[3] Πρβλ. P. Wendland. μν. ἔρ. σελ. 244 καὶ Deissmann, Paulus[2] σελ. 33.

[4] Julius Kaerst, Geschichte des Hellenismus, 2. Bd. 2. Aufl. Berlin 1926 σελ. 111 πρβλ. καὶ σελ. 123. Πρβλ. καὶ Karl Praechter, Die Philosophie des Altertums, 12, Auflage Berlin 1926 (Fr. Ueberwegs Grundriss d. Geschich. d. Philosophie 1. Bd.) σελ. 425.

[5] Πρβλ. Kaerst μν. ἔρ. II σελ. 87 ἑξ. καὶ R. Bultmann, Das Urchristentum. σελ. 121.

[6] Ἐνθ. ἀν. σελ. 96.

[7] Kaerst ἔνθ. ἀν. σελ. 121.

ἰδανικῶν τῆς ζωῆς [1]. Καὶ τὴν ἄρνησιν ταύτην καταδεικνύει καλλίτερον παντὸς ἄλλου τὸ δόγμα «λάθε βιώσας» τῶν φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς ταύτης [1].

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ Κοσμοπολιτισμοῦ ἀνεπτύχθη καὶ ἡ ἰδέα τῆς Οἰκουμένης. Αὕτη παύει νὰ ἔχῃ μόνον γεωγραφικὴν σημασίαν καὶ γίνεται καθαρῶς κοινωνικὴ ἔννοια. Διὰ τῆς σκέψεως, ὅτι πρέπει νὰ ἀρθοῦν τὰ γεωγραφικὰ ὅρια, τὰ χωρίζοντα τοὺς ἀνθρώπους εἰς ἔθνη καὶ ἀποτελοῦντα οὕτω τὴν διάσπασιν τῆς ἐννοίας τῆς Οἰκουμένης, ἐξυψοῦται ἡ ἔννοια τοῦ ἀτόμου ὡς ἀνήκοντος εἰς τὴν Οἰκουμένην. Ἡ ἐξύψωσις ὅμως αὕτη προϋποθέτει γνωριμίαν, ἀλληλοεκτίμησιν καὶ ἐμπιστοσύνην μεταξὺ τῶν λαῶν· αὕτη δὲ τὸ πρῶτον ἐξεδηλώθη διὰ τῶν Ἑλλήνων [2].

Τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐξάπλωσιν τῶν ἰδεῶν τούτων ἐξυπηρέτησαν αἱ μεγάλαι πολιτικαὶ καταστροφαὶ τῶν δύο πρὸ Χριστοῦ αἰώνων καὶ ἡ ἐξ αὐτῶν νέα διαμόρφωσις τῆς κοινωνίας, ἥτις ἰδιαιτέρως ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὰ κηρύγματα τῆς στωϊκῆς σκέψεως [3].

Παραλλήλως πρὸς τὴν κοσμοπολιτιστικὴν ταύτην ἀντίληψιν βαίνει καὶ ἡ πρὸς τὴν εἰρήνην καὶ ἡ πρὸς μίαν καλυτέραν ζωὴν γενικὴ νοσταλγία [4]. Πρὸ τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας ἡ εἰρήνη καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἀγαθὰ ἀπετέλουν τὸ ἰδανικὸν ὅλων. Ἡ ἐπικράτησις τῶν Ρωμαίων εἰς ὅλον τὸν τότε γνωστὸν κόσμον ἐσήμαινεν βεβαίως δι' ὅλους τὴν κατάπαυσιν τῶν πολέμων καὶ τῶν δεινῶν, οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν ἰδανικὴν εἰρήνην καὶ εὐτυχίαν. Τοὐναντίον τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ἐποχῆς ταύτης ὑπῆρξεν τὸ ἀνικανοποίητον τοῦ ἀνθρώπου [5].

Πᾶσαι αἱ ὡς ἄνω ἐκδηλώσεις δημιουουργοῦν μίαν οὐσιαστικὴν προϋπόθεσιν διὰ τὴν πρώτην ἀποδοχὴν τοῦ Χριστιανιαμοῦ ὡς παγκοσμίου καὶ ὑπεράνω ἐθνικῶν ὁρίων. Πρὸς τὰς μνημονευθείσας ἐκδηλώσεις δὲν εἶναι ἄσχετος οὔτε ἡ προσωνυμία τοῦ Ἰησοῦ ὡς «Σωτῆρος»[6], οὔτε καὶ ὁ ὕμνος τῶν ἀγγέλων κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ· «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη ἐν ἀνθρώποις εὐδοκίᾳ [7].

20. Αἱ πολιτικαὶ ἀντιλήψεις τῶν συντηρητικῶν Ἰουδαίων.

Ἡ δευτέρα πολιτειακὴ ἀντίληψις εἶναι ἐν Παλαιστίνῃ ἐκείνη τὴν ὁ-

---

[1] Ὅρα Ἐπικούρου Ἀπόσπασμα 551 (H. Diels ἔκδοσιν)

[2] Ὅρα P. Wendland μν. ἔρ. σελ. 40.

[3] Ὅρα Kaerst. μν. ἔρ. II σελ. 87 ἑξ. καὶ σελ. 96. 98. 111. 123 ἑξ. πρβλ. καὶ K. Praechter μν. ἔρ. σελ. 407 ἑξ.

[4] P. Wenland, μν. ἔρ. σελ. 28.

[5] Ὅρα Anton Anwander, Die Religionen der Menschheit, 2. Aufl. Freiburg i. Br. 1949 σελ. 277.

[6] Λουκ. 2, 11 καὶ Ἰωάν. 4, 42. Πράξ. 5. 31 καὶ 13, 23. Ἐφεσ. 5, 23, Φιλιπ. 3, 20, 2. Τιμ. 1, 10, Τιτ. 1, 4 καὶ 2, 18 καὶ 3, 6, 2. Πέτρ. 1, 1 - 11, 1η Ἰωάν. 4, 14, Ἰούδ. 25. Πρβλ. καὶ Wendland μν. ἔρ. σελ. 119. 215 καὶ 221. — [7] Λουκ. 2,14.

ποίαν παρουσιάζει τὸ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν Μακκαβαίων ἐπαναστατικὸν κίνημα τῶν εὐσεβῶν Ἰουδαίων. Ἡ ὑπ' αὐτῶν νοσταλγία τῆς παλαιᾶς δόξης τοῦ Ἰσραήλ, ἥτις κατ' αὐτοὺς θὰ ἀποκατασταθῇ μόνον διὰ τῆς γνώσεως καὶ τῆς τηρήσεως τοῦ «Νόμου», ἐγέννησαν εἰς αὐτοὺς καὶ ἀνάλογα πολιτειακὰ φρονήματα[1]. Ἡ μελέτη τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν γεννᾷ ἐν αὐτοῖς τὴν σταθερὰν ἐλπίδα καὶ τὴν πίστιν τῆς ὅσον οὔπω κατὰ γράμμα πληρώσεως τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἴδιος δὲ ὁ Ἰουδαῖος ἐργάζεται δι' αὐτό. Οὕτω τὰ πολιτειακὰ αὐτοῦ φρονήματα πλουτίζονται εἰς περιεχόμενον. Ὁ πολεμιστὴς Μακκαβαῖος ζῇ καὶ ἐργάζεται ὡς ὁ προπαρασκευαστὴς καὶ ὡς ὁ πρόδρομος τοῦ μεγάλου Βασιλέως, τοῦ Βασιλέως ἐκείνου, ὅστις θὰ εἶναι ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Θεοῦ, ὁ ὑπ' αὐτοῦ κεχρισμένος καὶ ὁ ὡπλισμένος μὲ ὑπερφυσικὴν δύναμιν. Θὰ εἶναι ἐκεῖνος περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλοῦν οἱ Προφῆται ἤτοι ὁ Μεσσίας[2]. Ἡ ἐπικειμένη ἔλευσις τοῦ Μεσσίου ἀποτελεῖ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὴν νοσταλγίαν καὶ τὴν σταθερὰν πίστιν τοῦ Ἰουδαίου. Εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ Ἰουδαίου τῆς ἐποχῆς ταύτης ὁ Μεσσίας λαμβάνει αἴγλην οὐχὶ ἁπλοῦ τινος βασιλέως τοῦ Ἰσραήλ, ἀλλὰ παντοκράτορος καὶ κριτοῦ τῆς οἰκουμένης. Παρὰ ταῦτα ἡ βασιλεία αὐτοῦ ἔχει μόνον ἐπίγειον καὶ καθαρῶς κοσμικὸν χαρακτῆρα, διότι ὁ Μεσσίας ἀναμένεται, ἵνα ὑποτάξῃ τοὺς Ρωμαίους καὶ ἀντικαταστήσῃ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ κυριαρχίαν αὐτῶν[3]. Οὕτω ἡ περὶ Μεσσίου ἀντίληψις τοῦ Ἰουδαίου εἶναι καθαρῶς ὑποκειμενικὴ καὶ στερεῖται τῆς πνευματικότητος τῶν ἐπαγγελιῶν τῆς Π. Δ., καθόσον βάσιν τῆς ἀναπτύξεώς της ἀπετέλεσεν ἡ ἐπιθυμία τοῦ λαοῦ τούτου καὶ οὐχὶ ἡ διάθεσις ὅπως καὶ ἐπ' αὐτοῦ γνωσθῇ καὶ μελετηθῇ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ.

Οἱ παράγοντες οἱ συντελέσαντες εἰς τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἦσαν ἡ νοσταλγία τοῦ Ἰουδαίου, τὰ μαρτύρια τῶν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων συλλαμβανομένων Μακκαβαίων καὶ αἱ ἀπὸ ἀντίδρασιν πρὸς τοὺς συνεργαζομένους μὲ τὸν κατακτητὴν Ἰουδαίους ἀσκητικαὶ διαθέσεις τῶν συντηρητικῶν[4]. Ταῦτα πάν-

---

[1] Ὅρα Schürer μν. ἔρ. I σελ. 203 ἑξ. καὶ W. Bousset—H. Gressmann, Die Religion des Judentums im späthellenistischen Zeitalter 3. Aufl. Tübingen 1926 σελ. 65 ἑξ., Daniel—Bops, Gesch. d. Gottesvolkes σελ. 341 ἑξ. καὶ P. Heinisch, Geschichte des Alten Testaments, Bonn 1950, σελ. 319 ἑξ.

[2] Ὅρα W. Bousset - H. Gressmann μν. ἔρ. σελ. 213 ἑξ. πρβλ. Daniel—Rops ἔνθ. ἀν σελ. 399 ἑξ. Κατὰ τὰς περὶ Μεσσίου ἀντιλήψεις δὲν διαφέρει ὁ πολεμιστὴς τῶν Μακκαβαίων τοῦ ἀνήκοντος εἰς τὴν τάξιν τῶν «Ζηλωτῶν» συντηρητικοῦ Ἰουδαίου. Ὁ τελευταῖος οὗτος προερχόμενος ἐκ τῆς τάξεως τῶν Φαρισσαίων διακρίνεται διὰ τὸν πατριωτικὸν αὐτοῦ φανατισμόν. Ἡ πατριωτικὴ ὅμως αὐτοῦ δρᾶσις περιωρίζετο εἰς τὴν καὶ διὰ τοῦ φόνου ἀκόμη ἐκδίκησιν τῶν προδοτῶν τοῦ ἔθνους. Ὅρα Daniel—Rops ἔνθ. ἀν. σελ. 379.

[3] Ὅρα Anwander μν. ἔρ. σελ. 277 καὶ Daniel—Rops ἔνθ. ἀν. σελ. 406 ἑξ.

[4] Ὅρα W. Bousset—H. Gressmann ἔνθ. ἀν. σελ. 70 ἑξ. καὶ 86 ἑξ.

τα ἔτρεφον τὸ μῖσος καὶ τὸ αἴσθημα τῆς ἐκδικήσεως εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Ἰουδαίου [1]. Δι᾿ ὅλα αὐτὰ αἱ πολιτειακαὶ ἀντιλήψεις τοῦ Ἰουδαίου ἀπὸ τοῦ μεσσιανικοῦ αὐτῶν χαρακτῆρος μεταπίπτουν εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἐσχατολογίας. Τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο εἶναι ἀπαραίτητον, νὰ ληφθῇ ὑπ᾿ ὄψιν εἰς τὴν κατανόησιν τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. Ἡ εἰς τὰς μεσσιανικὰς καὶ ἐσχοτολογικὰς διαθέσεις ταύτας ἀναφορὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ Ἰησοῦ φαίνεται σαφῶς ἐκ τῶν Εὐαγγελίων. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ἀδύνατος ἡ πλήρης κατανόησις τῆς Κ. Δ. ἄνευ τῆς γνώσεως τῶν ἐκ τῆς ἀλεξανδρινῆς περιόδου βιβλίων τῆς Π. Δ. καὶ τῶν ἀποκρύφων τῆς Π. Δ. ἤτοι τῶν βιβλίων τῶν Μακκαβαίων, τοῦ βιβλίου τοῦ Προφήτου Δανιήλ, τοῦ Δ΄ Ἔσδρα, τοῦ Ἑνώχ, τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Βαρούχ κλπ. περιλαμβανόντων τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ μεσσιανικοῦ καὶ ἐσχατολογικοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς [2].

Πλὴν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ διαβιούντων δέον νὰ μὴ λησμονηθῇ, ὅτι καὶ οἱ τῆς διασπορᾶς Ἰουδαῖοι ἀποτελοῦσι φορεῖς ἰδιαζουσῶν πολιτειακῶν ἀντιλήψεων [3]. Οὗτοι διακρίνονται κατὰ πρῶτον διὰ τὴν χαλαρότητα τῶν ἀντιλήψεών των [4]. Δὲν εἶναι οὔτε κοσμοπολῖται οὔτε τῆς νοοτροπίας τοῦ Ἰουδαίου τῆς Μητροπόλεως. Παρουσιάζουν καὶ εἰς τὰ πολιτειακὰ αὐτῶν φρονήματα ἓν εἶδος συγκρητισμοῦ, κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ ἰουδαϊκὸν στοιχεῖον ἐμφανίζεται ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐπαφὴν αὐτῶν μετὰ τῆς Μητροπόλεώς των, τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀπὸ τῆς ὁποίας καταφθάνει τὸ κήρυγμα τοῦ Μεσσίου διὰ τῶν «ἀποστόλων» τοῦ Συνεδρίου [5]. Εἰς τὴν μεταξὺ Ἰουδαίων τῆς Μητροπόλεως καὶ τῶν Ἰουδαίων τῆς διασπορᾶς διαφορὰν τῶν πολιτειακῶν ἀντιλήψεων ὀφείλεται καὶ ἡ διάφορος διάθεσις αὐτῶν ἔναντι τοῦ περὶ Μεσσίου ἰουδαϊκοῦ κηρύγματος τῆς ἐποχῆς ταύτης [6].

21. Αἱ πολιτειακαὶ ἀντιλήψεις τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς ταύτης.

Ἡ τρίτη πολιτειακὴ ἀντίληψις εἶναι ἡ προκύψασα ἐκ τῆς προσαρ-

---

[1] Ὅρα Daniel—Rops ἔνθ. ἀν. σελ. 320, ἔνθα τονίζεται ἡ ἰδιαιτέρα ἀξία τῶν ἐκδηλώσεων τούτων διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσραήλ.

[2] Daniel—Rops ἔνθ. ἀν. σελ. 369 ἑξ.

[3] Ὅρα Anwander μν. ἔρ. σελ. 267 ἑξ. πρβλ. καὶ Jakob Burckardt μν. ἔρ. 3. Bd. σελ. 283 ἑξ. καὶ G. Kittel, Urchristentum, Spätjudentum, Hellenismus σελ. 10 καὶ Daniel—Rops ἔνθ. ἀν σελ. 356 ἑξ.

[4] Οἱ Ἰουδαῖοι τῆς διασπορᾶς μὴ ἔχοντες ἀσφαλῆ καὶ μόνιμον τόπον κατοικίας κατ᾿ ἀνάγκην μετέρχονται κατ᾿ ἀρχὰς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου, τὸ ὁποῖον ἀναμφιβόλως καὶ ἐπηρέαζεν τὰς πολιτειακὰς αὐτῶν ἀντιλήψεις. Πρβλ. καὶ G. Kittel, Die Religionsge. u. d. Uschrist. σελ. 52.

[5] Ὅρα G. Kittel, Theol. Wörterb. z. N. T. 413 ἑξ., G. Sass, Apostelamt und Kirche 1939, 16 ἑξ. πρβλ. καὶ M. Siotis, Die klassische und christlische Cheirotonie in ihrem Verhältnis, Athen 1951 σελ. 88.

[6] Ὅρα G. Kittel, Urchristentum, Spätjudentum, Hellenismus σελ. 11 ἑξ.

μογῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου εἰς τὸ πολιτικὸν καθεστὼς τῆς Ρώμης. Ἡ προσαρμογὴ αὕτη ὀφείλεται εἰς τὴν ἐμφάνισιν τῶν Στωϊκῶν, διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν ὁποίων καταδεικνύεται ἡ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀπὸ μεγαλείου εἰς μεγαλεῖον [1]. Ἡ διδασκαλία τῶν Στωϊκῶν διὰ τῆς ἐπικρατήσεως ἀναλόγων πολιτειακῶν φρονημάτων ἔφερεν τὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν ἐγγύτερον πρὸς τὴν δικασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ στωϊκὴ ἀπάθεια καὶ ἀταραξία, δι' ὅσα περὶ τὸ ἄτομον πολιτικῶς συντελοῦνται, δὲν σημαίνει ἀδιαφορίαν, ἀλλὰ πληροφορίαν καὶ βεβαιότητα περὶ τῆς ἄνωθεν κατευθυνομένης καὶ ἄρα σταθερᾶς πορείας τῶν πραγμάτων [2].

Οἱ Ἀρεοπαγῖται τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τοὺς ὁποίους ὁμιλεῖ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος εἶναι βεβαίως καὶ Ἕλληνες καὶ συγκινοῦνται ἐκ τῆς θέας τοῦ Παρθενῶνος καὶ τοῦ ἔναντι αὐτῶν στενοῦ τῆς Σαλαμῖνος [3], ἀλλ' ἡ συγκίνησίς των αὕτη δὲν παρέχει ὅ,τι ἡ τῶν Ἰουδαίων, τῶν ἐπιθυμούντων καὶ τῶν νοσταλγούντων τὴν παλαιὰν δόξαν τοῦ ἔθνους των, τοῦ ἔθνους τοῦ Ἰσραήλ. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι διὰ τὸν Ἕλληνα ἡ ἐγκόσμιος πολιτικὴ ἰσχύς, ὁ πλοῦτος, ἡ γνῶσις καὶ ἡ σοφία καὶ ἡ δόξα δὲν ἀποτελοῦν πλέον τὸν σκοπόν, ἀλλὰ κυρίως μόνον τὸ μέσον τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ προόδου, χάριν τῆς ὁποίας καὶ ἔζη. Δι' αὐτὸ καὶ πάντοτε ταύτην ζητεῖ ὁ Ἕλλην, ἰδιαιτέρως δὲ ὁ Ἕλλην τῆς ἐποχῆς ταύτης. Δι' αὐτὸν τὸ κέντρον εἶναι ὁ ἄνθρωπος, δι' αὐτὸ δὲ καὶ ζητεῖ νὰ γνωρίσῃ τὸν Ἰησοῦν· δι' αὐτὸ καὶ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ ὡς «δόξα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου» ἡ ἐπιθυμία τῶν Ἑλλήνων, τῶν ζητησάντων νὰ γνωρίσωσιν Αὐτόν [4]. Ἡ πεφωτισμένη ἑλληνικὴ διάνοια ἐκτιμήσασα ἐνωρίτατα τὴν μεγάλην ἀξίαν τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος ἐγένετο ὁ ὑπ' ἀριθμὸν ἕνα φορεὺς καὶ ἑρμηνευτὴς αὐτοῦ. Ἐντεῦθεν μόνον δέον νὰ κατανοηθῇ ἡ χαρὰ ἐκείνη τοῦ Ἰησοῦ.

Ἡ τριπλὴ καὶ διάφορος πολιτειακὴ αὕτη ἀντίληψις τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστοῦ ἐμπερικλείεται εἰς τὴν πολιτικὴν ἑνότητα τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, ἡ ὁποία παρέχει ὅλας τὰς ἐξωτερικάς, ὡς ἐδηλώθη, εὐκολίας εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου. Ἡ διάφορος αὕτη πολιτειακὴ ἀντίληψις μεταξὺ Ἑλλήνων, Ἰουδαίων καὶ Ρωμαίων ἑρμηνεύει καὶ τὴν ἐκ μέρους μὲν τῶν Ἰουδαίων ἀποστροφὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐκ μέρους δὲ τῶν Ρωμαίων τὴν ἐμφάνισιν τῶν κατὰ τῶν Χριστιανῶν διωγμῶν.

---

[1] Ὅρα Jakob Burckardt μν. ἔρ. 3,357 ἑξ., πρβλ. καὶ Bultmann, Das Urchristentum σελ. 151 ἑξ. καὶ J. Felten, Neutestamentliche Zeitgeschichte II, 516 ἑξ.

[2] Ὅρα Karl Prümm μν. ἔρ. σελ. 152 καὶ J. Kaerst μν. ἔρ. II 89. 105.

[3] Ὅρα Hermann Bengtson, Griechische Geschichte σελ. 490 καὶ 496 πρβλ. καὶ Joseph Felten ἔνθ. ἀν. σελ. 437 ἑξ.

[4] Ἰωάν. 12,20.

22. Ἡ κοινωνικὴ κατάστασις τῶν Ἰουδαίων κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Χριστοῦ.

Πρὸς τοῖς λεχθεῖσιν καὶ ἡ γνῶσις τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς τῆς Κ. Δ. ἀποτελεῖ σπουδαῖον στοιχεῖον εἰς τὴν κατανόησιν τῆς Κ.Δ.

Τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν προσδιώριζον καὶ ἐπηρέαζον ἐν πολλοῖς ἡ πολιτικὴ κατάστασις καὶ αἱ πολιτειακαὶ ἀντιλήψεις, ὡς ἤδη αὗται ἐξετέθησαν. Γενικῶς περὶ τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς ταύτης, δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι αὕτη διατηρεῖ ἀκόμη τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς μεταβατικῆς καταστάσεως. Ταῦτα δὲ δὲν εἶναι ἁπλῶς ἡ ὕπαρξις μεγάλων κοινωνικῶν ἀντιθέσεων, ἀλλ' αἱ μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν τάξεων κρίσεις καὶ συγκρούσεις, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν κατάπτωσιν τῶν ἠθῶν καὶ τῶν ἠθικῶν ἐν γένει ἀξιῶν [1].

Ἰουδαῖοι καὶ ἐθνικοί, Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι, ἀποτελοῦν ἰδίας καὶ καθ' ἑαυτὰς κοινωνικὰς τάξεις. Παρὰ ταῦτα διακρίνονται καὶ ἐντὸς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ στοιχείου αἱ ἐπὶ μέρους κοινωνικαὶ τάξεις.

Εἰς κατανόησιν τοῦ κηρύγματος τοῦ Ἰησοῦ ἐνέχει μεγάλην σπουδαιότητα ἡ γνῶσις τῆς τάξεως τῶν πτωχῶν παρὰ τῷ Ἰουδαϊσμῷ καὶ ἡ ἔναντι τῆς τάξεως ταύτης περιφρονητικὴ στάσις τῆς ἀριστοκρατίας τῶν Φαρισαίων, Γραμματέων καὶ Σαδδουκαίων [2]. Καὶ ἐκ μόνης τῆς πρώτης ἀναγνώσεως τῶν Εὐαγγελίων ἐμφαίνεται πόσον ἡ στάσις αὕτη ἔχει ἀπασχολήσει τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ [3]. Ἡ πρὸς τοὺς πτωχοὺς περιφρόνησις τῶν Ἰουδαίων δικαιολο-

---

[1] Ὅρα Daniel—Rops, Gesch. de, Gottesvolkes σελ. 340.

[2] Ὅρα P. Volz, Die biblischen Altertümer, Calw - Stuttgart 1914 σελ. 253 ἑξ. Max Weber, Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie III Bd. Das antike Judentum, 2. Aufl. Tübingen 1923 σελ. 403, J. Felten μν. ἔρ. I σελ. 402. 418 καὶ Ernst Sellin, Israelitisch - judische Religionsgeschichte, Leipzig 1937 σελ. 33 ἑξ.

[3] Πρβλ. Ματθ. 9,10 ἑξ. (παράλ. Μαρκ. 2,15 ἑξ. καὶ Λουκ. 5,30), Ματθ. 9,13 (παράλ. Μάρκ. 2,17, Λουκ. 5,32 καὶ 15,2 - 7 καὶ 19,7), Ματθ. 11,5 (παράλ. Λουκ. 7,22 πρβλ. καὶ 4,18), Ματθ. 19,21 (παράλ. Ματθ. 10,21 καὶ Λουκ. 18,22), Λουκ. 14,13. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Max Weber (ἔνθ. ἀν. σελ. 403), μεγάλη ἦτο ἡ ἀντίθεσις τῶν Φαρισαίων (τῶν ἀποκαλουμένων) «ἁγίων» πρὸς τοὺς «am ha - arez», τουτέστιν πρὸς τοὺς πτωχούς, τοὺς «ἀγροίκους» καὶ «ἀγραμμάτους», τοὺς ἀγνοοῦντας καὶ ἀθετοῦντας τὸν «Νόμον». Ἡ ἀντίθεσις αὕτη ἔφθασε τὰ ἄκρα, μάλιστα δὲ καὶ μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν ὁρίων τῆς λατρείας, ὥστε καὶ ἐνταῦθα νὰ προκύψουν ταξικαὶ διακρίσεις Πᾶν μέλος (chaber ἐκ τῆς chaburah, ὅπερ σημαίνει ἀδελφότης) ὑπεχρεοῦτο, νὰ μὴν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του τὸν ἱερέα ἢ τὸν λευΐτην ἐκεῖνον, ὅστις προήρχετο ἀπὸ τους am ha - arez καὶ δὲν ἦτο οὕτω καθαρὸς Ἰουδαῖος. Ὁ Chaber δὲν ἐπετρέπετο νὰ μετέχῃ τραπέζης μετὰ ἐθνικῶν καὶ τῶν am ha - arez· οὗτος ἔπρεπε νὰ ἀποφεύγῃ πᾶσαν συναναστροφὴν (conubium καὶ assoziation) μετ' αὐτῶν, ἀκόμη καὶ πᾶσαν

γεῖται ὑπ' αὐτῶν διὰ τῆς ἀποδόσεως τῆς πτωχείας εἰς τὴν ἁμαρτίαν [1]. Εἰς τὸν ἁμαρτωλὸν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δώσῃ ὁ Θεὸς τὰ ἀγαθά Του· ἐφ' ὅσον οὗτος ἐγκαταλείπεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρέπει νὰ περιφρονηθῇ καὶ ὑπ' αὐτῶν [2]. Ἡ ἀντίληψις ὅμως αὕτη ἀποδεικνύει πόσον σφαλερὰ καὶ ὑποτιμητικὴ εἶναι ἡ ἔννοια τὴν ὁποίαν ἔχουν περὶ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου [3] οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀριστοκρατίας, τουτέστιν ἡ ἰθύνουσα τάξις τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἡ γνῶσις ὅθεν τῶν πραγμάτων δικαιολογεῖ καὶ τὸ εἰδικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τοὺς πτωχοὺς καὶ ἁμαρτωλοὺς καὶ τὸ κήρυγμα Αὐτοῦ περὶ τῆς ἀνεκτιμήτου ἀξίας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ὥστε οὐδέποτε νὰ ἐπιτρέπηται ἡ περιφρόνησις της, ἀλλὰ νὰ ἐπιβάλληται ἡ στοργή, μάλιστα δὲ ὅταν ἡ ψυχὴ διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ χαθῇ ἐκ τῆς ἁμαρτίας. Ὁ Χριστιανισμὸς γίνεται οὕτω κήρυξ καὶ σωτὴρ τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, διότι τὴν οὐσίαν τῆς προσωπικότητος βλέπει ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου καὶ οὐχὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς δυνάμεσιν αὐτοῦ [4].

Εἰς τὰ μέχρι τοῦδε πρέπει νὰ προστεθῇ, ὅτι ἡ κατανόησις τῆς Κ. Δ' ἐπιτυγχάνεται πληρέστερον καὶ διὰ τῆς γνώσεως τῶν ἄκρως συντηρητικῶν ὁμάδων μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων, ἤτοι τῶν Ἐσσαίων [5], τῶν Ναζηραίων [6], τῶν Σαββατιστῶν [7], τῶν Θεραπευτῶν [8], καὶ τῶν Σαμαρειτῶν [9], αἵτινες προῆλθον ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ταύτης.

ἐπαφήν, ἔστω καὶ ἐξ ἀποστάσεως. Ὑπὸ τὴν μορφὴν ταύτην ἡ ἐν λόγῳ ἀντίθεσις ἀπετέλει τὶ τὸ ὅλως νέον διὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Φαρισαίων. Ὡς εἶναι εὐνόητον ἡ ἀντίθεσις αὕτη ἐξεδηλοῦτο ἐνίοτε μετὰ μεγάλου μίσους, τεκμήριον τοῦ ὁποίου εἶναι οἱ κατὰ τῶν Φαρισαίων καυστικοὶ λόγοι τοῦ Ἰησοῦ. Πρβλ. καὶ Strack—Billerbeck μν. ἔρ. II, 509 - 514 καὶ G. Kittel's. Theolog. Wörterb. z. N. T. I, 333, 23 ἑξ.

[1] Πρβλ. Daniel=Rops, Geschich. d. Gottesvolkes σελ. 396. Πρβλ. καὶ Ἰωάν. 9,34.

[2] Ὅρα Max Weber, μν. ἔρ. III, 403 ἑξ., J. Felten, μν. ἔρ. I, 410 ἑξ. πρβλ. G. Kittel, Theolog. Wörterb. z. N. T. I, 290 ἑξ. καὶ τοῦ ἰδίου Die Religionsge. u. d. Urchrist. σελ. 72 καὶ 76 καὶ Strack—Billerbeck μν. ἔρ. II, 494 καὶ 514-518, Schürer μν. ἔρ. I, 454 - 468. Παρὰ ταῦτα ἐξεδηλοῦτο ἀλλαχόθεν καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ περὶ τῶν πτωχῶν μέριμνα πρβλ. Strack—Billerbeck ἔνθ. ἀν. IV, 536 ἑξ.

[3] J. Felten μν. ἔρ. II 159 ἑξ.

[4] Ὅρα Romano Guardini, Welt und Person. Würzburg 1959 σελ. 112 ἑξ.

[5] Ὅρα E. Schürer, μν. ἔρ. II, 668 ἑξ., P. Volz, μν. ἔρ. σελ. 262 ἑξ., Max Weber μν. ἔρ. III, 423, W. Bousset—H. Gressmann μν. ἔρ. σελ. 456 ἑξ., J. Felten μν. ἔρ. I, 426 ἑξ., H. Lietzmann, Geschichte d. alten Kirche, Berlin - Leipzig 1932 σελ. 22, Ernst Sellin, Israelitisch - jüdische Religiongeschichte, Leipzig 1933 σελ. 138 ἑξ., R. Knopf—H. Weinel, Einführung in das Neue Testament 4. Aufl. Giessen 1934 σελ. 196 ἑξ. Anton Anwander μν. ἔρ. σελ. 269 καὶ Daniel—Rops, Gesch. d. Gottesvolkes σελ. 379.

[6] Ὅρα P. Volz μν. ἔρ. σελ. 208 ἑξ. καὶ J. Felten μν. ἔρ. II, 37 ἑξ.

[7] Ὅρα Karl Prümm μν. ἔρ. σελ. 650 καὶ A. Anwander μν. ἔρ. σελ. 269.

23. *Ἡ κοινωνικὴ σύνθεσις τῆς Ρωμαϊκῆς πολιτείας*[1].

Ἡ Κοινωνικὴ σύνθεσις τῆς Ρωμαϊκῆς πολιτείας, καίπερ διάφορος τῆς Ἰουδαϊκῆς κατά τε τὸν βαθμὸν καὶ τὴν μορφήν, γιγνωσκομένη συντελεῖ καὶ αὕτη εἰς τὴν κατανόησιν τῆς νέας διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ, διότι καὶ ἐμμέσως καὶ ἀμέσως ἀναφέρεται ἐν τῇ Κ. Δ.

Αἱ ἀγέλαι τῶν δούλων[2], τὰ κοινότατα ταῦτα λάφυρα τῶν πολέμων, ἤγοντο ὡς κτήνη εἰς τὰς ἀγορὰς τῆς Ρώμης καὶ τῶν ἄλλων κέντρων ἐμπορίου τοῦ εἴδους τούτου[3]. Αἱ ἀγέλαι αὗται ἀποτελοῦν ἕναν ὄντως μέγαν οἰκονομικὸν παράγοντα εἰς τὴν ὅλην σύνθεσιν τοῦ κοινωνικοπολιτικοῦ Ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος[4], ὥστε τὸ κήρυγμα τῆς καταργήσεως τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας ν' ἀντιμετωπίζηται καὶ ὡς ἀπόπειρα ἀνατροπῆς τοῦ καθεστῶτος, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ὁ διδάσκων τὸ «μὴ γίνεσθε δοῦλοι ἀνθρώπων»[5], ὁ κήρυξ τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας, ν' ἀναγκάζηται νὰ λέγῃ· «δοῦλος ἐκλήθης, μή σοὶ μελέτω»[6].

Ὡς παρατηρεῖ ὁ Wendland[7], οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες ηὐνόουν ἐνίοτε τὴν ἄρσιν τῆς διαφορᾶς τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει καὶ ὅτι τούτους εἶχεν ἀπασχολήσει ἡ γενικὴ κατάργησις τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας. Αἱ περιπτώσεις τῆς κοινωνικῆς ἀνυψώσεως τινῶν ἐκ τῶν δούλων μάλιστα μέχρι καὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ συγκλητικοῦ δὲν πρέπει νὰ δίδουν ἀφορμήν, ὥστε νὰ ὑπερβάλωνται τὰ πράγματα, διότι αὗται εἶναι πολὺ σπάνιαι, ἐνῷ ὁ ἀριθμὸς τῶν δούλων συνεχῶς ηὔξανεν. Ἐκτὸς τούτου, ὡς γνωστόν, οἱ ἐκ τῶν ποτὲ δούλων ἀναλαβόντες πολιτικὰ ἢ κοινωνικὰ ἀξιώματα

πρβλ. καὶ Alfred Bertholet und Eduard Lehmann, Lehrbuch der Religionsgeschichte, Tübingen, 1925 II, 502.

[8] Ὅρα J. Felten μν. ἔρ. I, 440 ἑξ. πρβλ. καὶ W. Bousset—H. Gressmann μν. ἔρ. σελ. 465 ἑξ.

[9] Ὅρα P. Volz μν. ἔρ. σελ. 264.

[1] Πρβλ. P. Wendland μν. ἔρ. σελ. 31 ἑξ.

[2] Πρβλ. J. Felten μν. ἔρ. II, 466 ἑξ.

[3] Πρβλ. J. B. Lightfoot, St. Pauls Epistles to the Colossians and to Philemon (1897) σελ. 317 ἑξ. καὶ Ernst Lohmeyer, Die Briefe an die Philipper, an die Kolosser und an Philemon. Göttingen 1930 σελ. 172 ἑξ. (Meyer's, Kritisch-exegetischer Kommentar über das N. T. 9. Abtl. 8. Aufl.).

[4] Πρβλ. Philipp Bachmann, Der erster Brief des Paulus an die Korinther, 4. Aufl. Leipzig 1936 σελ. 278.

[5] 1. Κορ. 7,23.

[6] 1. Κορ 7,21. Ἡ ἐπιφύλαξις αὕτη τοῦ Παύλου ὑπηγορεύθη προφανῶς καὶ ἐκ τοῦ κινδύνου, ὅπως μὴ παρεξηγηθῇ ὡς ἐξεγείρων τοὺς δούλους· τοῦτο φαίνεται καὶ ἐκ τῆς συνεχείας τοῦ κειμένου· «ἀλλ' εἰ καὶ δύνασαι ἐλεύθερος γενέσθαι, μᾶλλον χρῆσαι». Ὅρα καὶ Phil. Bachmann ἔνθ. ἀν. σελ. 277 ἑξ. πρβλ. καὶ Φιλημ. 14 ἑξ.

[7] Μν. ἔρ. σελ. 32 ἑξ.

περιεβλήθησαν ταῦτα, ἀφοῦ προηγουμένως κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπον ἔπαυσαν νὰ εἶναι δοῦλοι καὶ ἐγένοντο ἀπελεύθεροι [1].

Κατὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας ἐστράφη κατηγορηματικῶς τὸ πρῶτον τὸ κήρυγμα τῶν Στωϊκῶν. Κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἡ δουλεία δὲν δικαιολογεῖται οὔτε ἀνθρωπολογικῶς [2], διότι τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους εἶναι ἡ ἑνότης τῆς ψυχικῆς ὁμοιογενείας, ἀλλ' οὔτε καὶ ἱστορικῶς, καθ' ὅσον οἱ περὶ καταγωγῆς καὶ δικαιωμάτων προβαλλόμενοι λόγοι καὶ ἀνεπαρκεῖς καὶ καθ' ὁλοκληρίαν ἀστήρικτοι ἀποδεικνύονται [3]. Παρὰ ταῦτα τὸ κήρυγμα τοῦτο τῶν Στωϊκῶν δὲν ἀπετέλεσεν καὶ τὴν γενικὴν καταδίκην καὶ ἀποδοκιμασίαν τῆς δουλείας καὶ τοῦτο διὰ δύο κυρίως λόγους· πρῶτον διότι δὲν ἐγενικεύθη καὶ δεύτερον, τὸ καὶ οὐσιαστικώτερον, διότι δι' αὐτοῦ δὲν ἐξυψώθη τόσον ἡ προσωπικότης τοῦ ἀνθρώπου, ὅσον ἀπήτει ἡ φύσις αὐτῆς [4]. Τοῦτο δὲν ἐπετεύχθη, διότι, ὡς γνωστόν, κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς ὁ ἄτεγκτος νόμος τῆς «εἱμαρμένης» [5], παρὰ τὰς περὶ «Προνοίας» [6] ἀντιλήψεις αὐτῶν ἀπετέλει τὴν σκληρὰν μοίραν τοῦ ἀνθρώπου, ὑπὸ τὸ φάσμα καὶ τὴν ἀπειλὴν τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ὑφίσταται τὴν σκληροτέραν δουλείαν [7]. Πάντως τὸ κατὰ τῆς δουλείας κήρυγμα τῶν Στωϊκῶν ἀποτελεῖ τὴν πρώτην προειδοποίησιν τῆς καταργήσεως αὐτῆς [8]. Τὸ ὑπὲρ τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας εὐαγγελικὸν κήρυγμα διαφέρει οὐσιαστικῶς τοῦ κηρύγματος τῶν Στωϊκῶν [9].

Ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς καταστάσεως τῆς δουλείας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οὔτε ἡ ψυχικὴ τῶν δούλων κατάστασις καὶ ἡ περὶ αὐτῶν ἀντίληψις τῆς ἐποχῆς, οὔτε καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου περὶ πνευματικῆς δουλείας καὶ πνευματικῆς ἐλευθερίας δύνανται νὰ κατανοηθῶσιν. Τὸ «μὴ γίνεσθε δοῦλοι ἀνθρώπων» λαμβάνει τὴν θέσιν του εἰς τὸ στόμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου οὐχὶ ὡς ἐπαναστατικὸν σύνθημα, ἀλλ' ὡς διακήρυξις τῆς ἀξίας τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὁποίαν καὶ δὲν πρέπει νὰ προσβάλῃ ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας.

Εἶναι πρόδηλον, ὅτι μετὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀπολύτου τιμῆς καὶ

---

[1] Πρβλ. καὶ Phil. Bachmann μν. ἔρ. σελ. 278 καὶ W. Michaelis, Der Brief des Paulus an die Philipper, Leipzig 1935 (Theol. Handkom. z. N. T. Bd. XI.) σελ. 74 ἑξ. Περὶ τοῦ κοινωνικοῦ προλεταριάτου καὶ τῶν πτωχῶν γενικῶς τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ὅρα P. Wendland μν. ἔρ. σελ. 33 ἑξ.

[2] Ὅρα Kaerst μν. ἔρ. II, 119 ἑξ. καὶ 130.

[3] Πρβλ. Kaerst μν. ἔρ. II, 130 καὶ Nilsen μν. ἔρ. II, 377.

[4] Πρβλ. Kaerst μν. ἔρ. II, 139 καὶ K. Praechter μν. ἔρ. σελ. 424.

[5] Πρβλ. Kaerst μν. ἔρ. II, 140 καὶ K. Praechter μν. ἔρ. σελ. 420 καὶ 422.

[6] Ὅρα K. Praechter μν. ἔρ. σελ. 423.

[7] Πρβλ. K. Prümm μν. ἔρ. σελ. 152. Πρβλ. B. Ἐξάρχου, Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ, Θεσσαλονίκη 1951 σελ. 34.

[8] Πρβλ. B. Ἐξάρχου, ἔνθ. ἀν. σελ. 41.

[9] Πρβλ. R. Guardini, Welt und Person, Würzburg 1950 σελ. 93 ἑξ.

ἀξίας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἐπέκεινα τῶν ἐν τῷ κόσμῳ καὶ τῷ κοινωνικο-οἰκονομικῷ βίῳ διακρίσεων δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ εἰς μίαν χριστιανικὴν κοινωνίαν ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας, διότι κατὰ τὸν Χριστιανισμὸν ὁ δοῦλος δὲν εἶναι ἁπλῶς καὶ μόνον ὁ πλησίον, ἀλλ' αὐτὴ ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ. Τὴν εἰκόνα ταύτην δύναταί τις εὐκολώτερον νὰ φθίρῃ ὁ ἴδιος παρὰ οἱ ἔξωθεν. Διὰ ταῦτα κατὰ τὸν Χριστιανισμὸν πραγματικὴ δουλεία εἶναι ἡ δέσμευσις τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας, ὁπότε ὁ Χριστιανὸς δὲν δύναται οὔτε νὰ πράττῃ, οὔτε νὰ σκέπτηται, οὔτε καὶ νὰ ἐπιθυμῇ τὰς ἠθικὰς καὶ πνευματικὰς ἀξίας. Ἡ πνευματικὴ ὅμως ἐλευθερία ἐξαρτᾶται μόνον ἀπὸ ἕναν ἕκαστον διὰ τὸν ἑαυτόν του. Ὅταν αὐτὴ ἀπωλεσθῇ τότε ἔχομεν τὴν ἀθλιωτέραν μορφὴν δουλείας, τὴν δουλείαν τῆς ἁμαρτίας, ἀπὸ τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς ὁποίας ἐνδιαφέρεται καὶ κάμνει λόγον ἡ Κ.Δ. Ὁ κοινωνικὸς θεσμὸς τῆς δουλείας ἔναντι τῆς πνευματικῆς δουλείας οὐδεμίαν δύναται νὰ ἔχῃ σημασίαν. Ἡ πνευματικὴ δουλεία εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν δουλεία. Δι' αὐτῆς γίνονται δοῦλοι καὶ ὅσοι κοινωνικῶς δὲν ἀνήκουν εἰς τὰς τάξεις τῶν δούλων καὶ ἐκ τῶν τάξεων τῶν δούλων πάλιν εἶναι κατ' οὐσίαν ἐλεύθεροι ὅσοι δὲν ὑπόκεινται εἰς τὴν πνευματικὴν δουλείαν[1]. Τοῦτο συμβαίνει ἐφ' ὅσον τηρεῖται ὁ κανὼν «πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις»[2]. Δι' αὐτὸ ἀκριβῶς οὐδόλως οἱ πρῶτοι κήρυκες τοῦ Εὐαγγελίου ἐδυσκολεύθησαν νὰ στραφῶσιν πρὸς τὰς μάζας τῶν κατωτέρω κοινωνικῶν στρωμάτων, ἀπὸ τὰς ὁποίας κατὰ μέγα μέρος ἀπετελοῦντο αἱ πρῶται χριστιανικαὶ κοινότητες[3]. Τὸ εὐαγγελικὸν ἄρα κήρυγμα ἀνταπεκρίνετο καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἤτοι τὴν κοινωνικὴν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ψυχικὴν κατάστασιν τῶν κατωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων.

24. Τὸ κοινωνικῶς πρόσφορον εἰς τὸ Κήρυγμα τοῦ Ι.Χ.

Ἡ συμπεριφορὰ τῶν Φαρισαίων πρὸς τοὺς πτωχοὺς καὶ πρὸς τὸν ἀγροῖκον λαόν, τοὺς Ἀμ Χα - άρετς τοῦ Ἰσραήλ, καὶ ἡ ἀπάνθρωπος ὑπὸ τῶν Ρωμαίων μεταχείρισις τῶν δούλων κατασπαρασσομένων ὑπὸ τῶν θηρίων ἢ καιομένων ἐν τοῖς σταδίοις πρὸς ψυχαγωγίαν τῶν ἀρχόντων καὶ ἀριστοκρατῶν[4] καταδεικνύουν πόσον ἐγένετο πρόσφορον τὸ ἔδαφος εἰς τὸ κήρυγμα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ ἰσότητος, καὶ τὸ ὁποῖον κήρυγμα προήγαγεν τὴν ἀνθρωπότητα οὐσιαστικῶς, ἐφ' ὅσον τὸ κήρυγμα τοῦτο ἐπηρέασεν καὶ τὴν κοινωνικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῶν λαῶν.

---

[1] Πρβλ. Ἰγνατίου πρὸς Ρωμαίοις IV, 3 «...ἐκεῖνοι ἐλεύθεροι, ἐγὼ δὲ μέχρι νῦν δοῦλος· ἀλλ' ἐὰν πάθω, ἀπελεύθερος γενήσομαι Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἀναστήσομαι ἐν Αὐτῷ ἐλεύθερος».

[2] Πράξ. 5,29.

[3] Wendland μν. ἔρ. σελ. 250.

[4] Felten μν. ἔρ. II, 168 ἑξ.

25. *Ἡ πνευματικὴ κατάστασις τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστοῦ.*

Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ ἀκριβὴς γνῶσις τῆς πνευματικῆς, τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκευτικῆς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς ταύτης συντελεῖ ὅλως ἰδιαιτέρως εἰς τὴν κατανόησιν τῆς Κ.Δ., ἀκριβῶς διότι αὕτη ἔν τινι προπαρεσκεύασεν καὶ διηυκόλυνεν τὸ εὐαγγελικὸν κήρυγμα [1]. Γενικῶς διὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἶναι ἀληθές, ὅτι αὕτη παρουσιάζεται «ἐξ ἴσου ἀνοικτὴ διὰ τὴν ἀλήθειαν καὶ διὰ τὴν πλάνην, ὑπερκορεσμένη καὶ ὅμως διψαλέα, ἀσφαλὴς καὶ ὄντως ἀνήσυχος» [2].

Ἡ πνευματική, ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ θρησκευτικὴ κατάστασις τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶναι τόσον στενῶς συνηφασμέναι, ὥστε ν' ἀποβαίνῃ δυσχερὴς ἡ ἔκθεσις τῶν περὶ αὐτῶν καὶ κεχωρισμένως [3], διὸ καὶ ἐνταῦθα κατ' ἀνάγκην ἐξετάζονται αὗται ἀπὸ κοινοῦ. Διότι ἡ θρησκευτικὴ κατάστασις τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πνευματικῆς καταστάσεως, ἤτοι τοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην βαθμοῦ ὡριμότητος τῆς σκέψεως τοῦ ἀνθρώπου, συγχρόνως δὲ καὶ ἡ βάσις ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζεται ἡ ἠθικὴ διδασκαλία καὶ οἱ ἠθικοὶ κανόνες τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου [4]. Τὸ πρᾶγμα καθίσταται εὐνόητον, ἐὰν τονισθῇ, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην πᾶσαι αἱ θρησκεῖαι, μηδὲ αὐτοῦ τοῦ ἰουδαϊκοῦ μονοθεϊσμοῦ ἐξαιρουμένου, εἶχον ὑποστῇ μίαν μεγάλην κρίσιν ὑπὸ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως τῆς ἐποχῆς ταύτης [5]. Κατὰ τὴν κρίσιν ταύτην ἠλέγχθησαν καὶ ἀπερρίφθησαν αἱ ἱστορικαὶ θρησκευτικαὶ παραδόσεις, τῶν διαφόρων θρησκειῶν, εἴτε ἐπὶ μέρους εἴτε καὶ καθόλου, ἰδίᾳ δὲ αἱ παραδόσεις ἐκεῖναι, αἵτινες δημιουργηθεῖσαι πρὸς ἱκανοποίησιν τοῦ θυμικοῦ μόνον τῶν κατὰ τόπους ἀνθρώπων καὶ αἱ ὁποῖαι μόνον ἐπ' αὐτοῦ στηριζόμεναι [6], εἶχον καθαρῶς ὑποκειμενικὸν χαρακτῆρα καὶ ἦσαν ἐστερημέναι πάσης μεταφυσικῆς βάσεως. Τὰ ἐκ τοῦ ἐλέγχου τούτου ἐναπομείναντα θρησκευτικὰ ὑπολείμματα δὲν ἦτο δυνατὸν μόνα των ν' ἀποτελέσωσι θρησκείαν. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ συναίσθησις τοῦ θρησκευτικῶς ἀνικανοποιήτου τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία [7] καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς δημιουργίας μιᾶς ἀνωτέρας θρησκείας διὰ τῆς ἀλληλοσυμπληρώσεως ἐκ τῶν ὑπολειμμάτων ὅλων τῶν θρησκειῶν. Τῆς προσπαθείας ταύτης προϊὸν

---

[1] Wendland μν. ἔρ. σελ. 91 ἑξ. καὶ Anwander μν. ἔρ. 276 ἑξ.

[2] Anwander ἔνθ. ἀν. 275.

[3] Πρβλ. Wendland ἔνθ. ἀν. σελ. 53 ἑξ. καὶ Daniel—Rops, Gesch. d. Gottesvolkes σελ. 340.

[4] Πρβλ. R. Bultmann, Das Urchristentum σελ. 139 ἑξ.

[5] Πρβλ. Wendland μν. ἔρ. 106 ἑξ.

[6] Πρβλ. Kaerst μν. ἔρ. II, 194.

[7] Πρβλ. G. Kittel, Die Religionsge. u. d. Urchrist. σελ. 47.

εἶναι ὁ λεγόμενος «συγκρητισμός» [1]. Καθ' ὅλην τὴν διαδικασίαν ταύτην ἡ νόησις τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ τὴν βάσιν καὶ τὴν δημιουργὸν δύναμιν τῆς συνθέσεως τῶν νέων θρησκευτικῶν μορφῶν. Ἑκάστη δὲ μορφὴ ἐξ αὐτῶν ἀποτελεῖ διάφορον βαθμὸν τῆς ἀναφερθείσης κρίσεως, τὴν ὁποίαν ὑπέστησαν ὅλαι ἀνεξαιρέτως αἱ θρησκεῖαι. Τὴν μεγαλυτέραν κρίσιν τῆς θρησκείας καθόλου κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην φανερώνει ὁ λεγόμενος «γνωστικισμός» [2], ἡ θρησκεία δηλαδὴ τῆς «γνώσεως».

Ἡ ἠθικὴ ἀποτελεῖ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὴν συνισταμένην νοήσεως καὶ θρησκείας. Διὰ τῆς ἠθικῆς δὲ αἱ δύο τελευταῖαι ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τῆς ζωῆς καθόλου καὶ κατευθύνουσιν αὐτήν. Ἀκριβῶς δὲ δι' αὐτὸ καὶ τῆς ἠθικῆς ὁ χαρακτὴρ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην παρουσιάζεται περισσότερον νοησιαρχικὸς παρὰ ψυχικός, ὥστε ἡ ἀρετὴ νὰ χαρακτηρίζεται ὡς σοφία καὶ τἀνάπαλιν, ὁ δὲ ἐνάρετος ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν σοφὸς ἀνήρ [3]. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην διακρίνεται καὶ ἡ ἠθικὴ εἰς φιλοσοφικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἠθικήν. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖ τὴν ὑπαγόρευσιν τοῦ «Λόγου», ἡ δὲ δευτέρα τὴν ὑπαγόρευσιν τῆς «Ἀποκαλύψεως».

26. *Ἡ πνευματική, ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ κατάστασις τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ* [4].

Μετ' ἀνασκόπησιν τῶν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ πιστοποιεῖται, ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Βαβυλωνείου αἰχμαλωσίας (586 π. Χ.) αἱ τύχαι τοῦ ἔθνους ἐπηρέασαν μεγάλως τὴν πνευματικὴν ζωὴν αὐτοῦ. Οὕτω πιστεύεται, ὅτι τὰ δεινὰ τοῦ λαοῦ, ἰδίᾳ ὅσα οὗτος ὑπέστη κατὰ τὴν περίοδον τῶν Διαδόχων (Πτολεμαίων καὶ Σελευκιδῶν) καὶ τῶν Ρωμαίων, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συντελοῦνται ὑπὸ τὰ ὄμματα τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἰουδαῖος πιστεύει ὅτι ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ ἔχει ἀποσυρθῆ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἰς τὰ βάθη τοῦ οὐρανοῦ. Τὸ αἴσθημα τῆς παρουσίας καὶ τῆς ἐγγύτητος τοῦ Θεοῦ ἔχει κατ' οὐσίαν

---

[1] Ὅρα Wendland, μν. ἔρ. σελ. 127 ἑξ. 163 ἑξ. καὶ 212 καὶ Kaerst μν. ἔρ. II, 168 ἑξ. καὶ 232 ἑξ. καὶ M. Nilsson μν. ἔρ. II, 555 ἑξ.

[2] Πρβλ. Wendland μν. ἔρ. σελ. 165 ἑξ. Ὅτι αἱ ἐκ τῆς κρίσεως ταύτης προκύψασαι νέαι μορφαὶ τῶν τότε θρησκειῶν διετήρησαν ἐν ἑαυταῖς καὶ στοιχεῖα μὴ ἔχοντα σχέσιν μὲ τὴν νόησιν, τοῦτο φαίνεται κυρίως ἐκ τῶν Μυστηριακῶν Θρησκειῶν καὶ λοιπῶν σχετικῶν πρὸς αὐτὰ ἐκδηλώσεων τῆς ἐποχῆς ταύτης.

[3] Ὅρα Ἐπικτήτου, Ἐγχειρίδιον I, 15, 22, 10 καὶ III, 3, 5 ἑξ. καὶ III, 22,67 ἑξ. Πρβλ. καὶ K. Praechter μν. ἔρ. σελ. 425 «Nur der Weise leistet die vollkommene Pflichterfühlung», ὅρα καὶ K. Prümm μν. ἔρ. σελ. 154 καὶ R. Bultmann, Das Urchistentum σελ. 144. 145. 155. 159. καὶ Ed. Wechsler, Hellas im Evangelium, Berlin 1936 σελ. 244 ἑξ. καὶ 252 καὶ B. Ἐξάρχου μν. ἔρ. σελ. 24 ἑξ.

[4] Πρβλ. Ed. Wechsler, μν. ἔρ. σελ. 199 ἑξ. καὶ B. Ἐξάρχου μν. ἔρ. σελ. 42 ἑξ.

ἐκλείψη ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμόν [1]. Παρὰ ταῦτα ἡ πίστις τοῦ Ἰουδαίου εἰς τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς μόνον ἀληθινοῦ Θεοῦ, τοῦ Θεοῦ τῶν Πατέρων του, παραμένει σταθερὰ καὶ γενικὴ καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ διαμφισβητήση ταύτην [2]. Πρὸς τούτοις ὁ Ἰουδαῖος τῆς ἐποχῆς ταύτης πιστεύει ἀκραδάντως, ὅτι ὁ Θεὸς τῶν Πατέρων του θὰ ἀποστείλη, ὅταν ἔλθη τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, τὸν ὑπ' αὐτοῦ κεχρισμένον, τὸν Χριστόν Του δηλαδὴ ἤτοι τὸν Μεσσίαν, ὅστις θὰ λυτρώση τὸν λαόν Του ἀπὸ τὰ δεινὰ αὐτοῦ. Ἕνεκα τῆς πολιτικῆς καταπιέσεως τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ὁ Μεσσίας ἀπ' ἀρχῆς ἐκλαμβάνεται ὡς ὁ μέλλων νὰ ἐπανασυστίση τὴν ἔνδοξον δυναστείαν τοῦ «οἴκου Δαυΐδ» καὶ μὲ καθαρῶς πολιτικὸν χαρακτῆρα καὶ ἀποστολήν [3]. Ὡς ἀπεσταλμένος ὅμως τοῦ Θεοῦ ὁ Μεσσίας θὰ ἔχη θείας καὶ ἄρα ἀκαταλύτους ἰδιότητας. Θὰ ἔλθη δὲ μόνον πρὸς τὸν «περιούσιον λαὸν» τοῦ Θεοῦ [4]. Ἡ βασιλεία τοῦ Μεσσίου εἰς τὸν Ἰουδαϊκὸν λαὸν δὲν θὰ ἔχη, ἕνεκα τῆς φύσεως τοῦ Μεσσίου, μόνον πολιτικόν, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὸν χαρακτῆρα. Αὕτη θὰ εἶναι βασιλεία θεία καὶ συγχρόνως βασιλεία τοῦ Ἰσραὴλ ἐπὶ ὅλου τοῦ κόσμου. Τὸ μεγαλεῖον της θὰ εἶναι ἀσύγκριτον ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ὅπως ἡ φύσις τῆς βασιλείας εἶναι θεία καὶ ὑπερφυσική, οὕτω καὶ αἱ ἐκδηλώσεις καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς θὰ εἶναι θεῖα καὶ ὑπερκόσμια. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον δημιουργοῦνται ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ αἱ προϋποθέσεις μιᾶς διαθέσεως πρὸς ἑρμηνείαν τῶν χαλεπῶν τῆς ζωῆς αὐτοῦ τυχῶν μὲ τάσεις μεταφυσικῆς σκέψεως καὶ δὴ φανταστικῆς καὶ ἀποκαλυπτικῆς χροιᾶς [5]. Ἐνδεχομένως καὶ ἕνεκα τῆς ἐπιδράσεως ἀνατολικῶν στοιχείων, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ ψυχολογικοὺς λόγους, μεταπίπτει εὐκόλως ὁ πνευματικὸς Ἰουδαῖος τῇ βοηθείᾳ τῆς φαντασίας εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἐσχατολογίας, τὸ περιεχόμενον τῆς ὁποίας διατυπώνει ὡς ἀποκάλυψιν [6]. Ἀκριβῶς οὕτω ἐγεννήθησαν καὶ αἱ περὶ χιλιετοῦς βασιλείας τοῦ Ἰσραὴλ ὑπὸ τὴν διακυβέρνησιν τοῦ Μεσσίου πεποιθήσεις τῆς ἐποχῆς ταύτης [7].

---

[1] Πρβλ. G. Kittel, Die Relligionsge. u. d. Urchrist. σελ. 63 καὶ 75, A. Knopf—P. Wernle, μν. ἔρ. σελ. 198 ἑξ. καὶ R. Bultmann, Urchristentum σελ. 87 ἑξ.

[2] Ὅρα Daniel—Rops, Gesch. d. Gottesvolkes σελ. 380.

[3] Ὅρα R. Bultmann, Urchristentum σελ. 89 ἑξ. καὶ Daniel—Rops ἔνθ. ἀν. σελ. 399 ἑξ καὶ 406 ἑξ.

[4] Ὅρα Daniel—Rops ἔνθ. ἀν. σελ. 383 ἑξ.

[5] Ὅρα 17ον Ψαλμ. Σολομῶντος ἐν Alfred Rahlfs, Septuaginta, Stuttgart 1935, τόμ. II, σελ. 486 ἑξ.

[6] Πρβλ. R. Knopf—H. Weinel μν. ἔρ. σελ. 204 ἑξ. καὶ W. Bousset—H. Gressmann μν. ἔρ. σελ. 242 ἑξ. καὶ 289 ἑξ., G. Kittel, Die Religionsge. u. das Urchristentum σελ. 73 καὶ A. Anwander μν. ἔρ. σελ. 272 ἑξ.

[7] Ὅρα καὶ R. Knopf—H. Weinel μν. ἔρ. σελ. 205 καὶ A. Anwander μν. ἔρ. σελ. 272, P. Volz, Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter, 2. Aufl. Tübingen 1934 ἰδίᾳ ἀπὸ σελ. 135 ἑξ. μέχρι τέλους καὶ R. Bultmann, Das Urchristentum σελ. 91 ἑξ.

Ταύτας ἀποκρούει ἀπ' ἀρχῆς τὸ Εὐαγγελικὸν κήρυγμα τοῦ Ναζωραίου, καὶ κατὰ τὸ θεόπνευστον βιβλίον τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου, δι' ὅσων ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης ἐξ ἀποκαλύψεως Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶδεν, ἀποκαθαίρει καὶ δίδει εἰς τὸν τύπον τῶν ἰουδαϊκῶν ἀποκαλυπτικῶν βιβλίων, τὸν ὁποῖον καὶ οἰκειοποιεῖται, τὸ καθαρῶς χριστιανικὸν περιεχόμενον καὶ τὴν σφραγῖδα τοῦ σαρκωθέντος Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ, τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ. Τὸ βιβλίον τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου τὸ μόνον καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀποκαλυπτικὸν καὶ ἐσχατολογικὸν βιβλίον τῆς Κ. Δ., διαφέρει τῶν ἀποκαλυπτικῶν βιβλίων τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ τῆς ἐποχῆς ταύτης οὐ μόνον ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τοῦ περιεχομένου, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς οὐσίας τῆς ἐν αὐτῷ ἐσχατολογίας. Ἐν τῇ Ἀποκαλύψει δηλαδὴ τοῦ Ἰωάννου, τὰ ὅρια τῆς βασιλείας τοῦ Μεσσίου μετατίθενται τοπικῶς καὶ χρονικῶς πέραν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ πέραν τοῦ αἰῶνος τούτου εἰς μίαν «καθολικὴν κρίσιν», ὥστε καὶ ὁ Μεσσίας νὰ παρουσιάζηται ἐν τῇ Ἀποκαλύψει τοῦ Ἰωάννου ὡς κριτὴς Βασιλεὺς καὶ οὐχὶ ὡς Σωτήρ, ὡς τὸν θέλουν τὰ ἰουδαϊκὰ ἀποκαλυπτικὰ βιβλία.

Ἡ κατόπιν τῶν θλιβερῶν τυχῶν τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους ἐπεκταθεῖσα ἐθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ χαλαρότης ἐνωρίτατα ἀντεμετωπίσθη διὰ τῆς ἐπιμόνου καὶ ἐνίοτε μέχρι τῶν ἄκρων ἐξικνουμένης ἀντιδράσεως τῶν ἄκρως συντηρητικῶν Ἰουδαίων, τῶν Ἀσιδαίων (Chasidim)[1]. Οὗτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀνέλαβον τὴν περισσυλογὴν καὶ διαφύλαξιν τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἐθνικῶν αὐτῶν παραδόσεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ προέβησαν εἰς τὴν ἐπινόησιν καὶ διατύπωσιν νέων τυπικῶν κανόνων, ὥστε νὰ δικαιολογῆται δι' αὐτῶν ἡ ἐξ ἀνάγκης νέα ζωὴ τοῦ Ἰσραήλ[2]. Ἀποτέλεσμα τῆς προσπαθείας ταύτης ὑπῆρξεν ἡ νέα μορφὴ τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τοῦ Ἰσραήλ. Ἔκτοτε ἡ ὅλη ζωὴ τοῦ Ἰσραὴλ ἀποβαίνει ξηρὰ τυποκρατία, ἰδία δὲ ἡ θρησκευτικὴ ζωή, ὥστε αὕτη νὰ στερῆται σχεδὸν πάσης ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀξίας. Καὶ αὐτὴ ἡ πνευματικὴ καὶ φιλολογικὴ παραγωγὴ ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τῆς τυποκρατίας ταύτης, δι' ὃ καὶ φέρει τὸν χαρακτῆρα τῆς ἁπλῆς λογιότητος, τῆς λογίου δηλαδὴ φιλολογίας, ἄνευ μιᾶς ἀνωτέρας πνοῆς, ἥτις ἄλλως ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ἐκδηλωθῇ, ἕνεκα τῶν ἐξαιρετικῶν διὰ τὰς τύχας τοῦ Ἰσραὴλ ἱστορικῶν γεγονότων. Οὕτω ἡ φιλολογικὴ παραγωγὴ τῆς ἐποχῆς ταύτης συνίσταται ἐκ συλλογῶν ἀποφθεγμάτων, γνωμικῶν καὶ συμβουλῶν[3].

Ἐν τῇ προσπαθείᾳ μιᾶς προσαρμογῆς τῆς νέας μορφῆς τῆς ἰουδαϊ-

---

[1] Ὅρα 1. Μακκαβαίων 2,42 καὶ 7,12 ἑξ. καὶ 2. Μακκαβαίων 14,6 πρβλ. καὶ W. Bousset—H. Gressmann μν. ἔρ. σελ. 183 ἑξ.

[2] Πρβλ. R. Knopf—H. Weinel μν. ἔρ. σελ. 193.

[3] Πρβλ. Π. Μπρατσιώτου, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην. Ἐν Ἀθήναις 1937 σελ. 311 ἑξ. βλπ. καὶ 316 ἑξ. καὶ 349 καὶ Emil Schürer μν. ἔρ. III, 212 ἑξ., W. Bousset—H. Gressmann μν. σελ. 497 καὶ Ernst Sellin μν. ἔρ. σελ. 123 ἑξ.

κῆς θρησκείας πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν Προφητῶν ἐπιννοοῦνται οἱ συμβολισμοί, ἡ τυπολογία [1] καὶ ἡ ἀλληγορία [2]. Τὸ «γράμμα» τοῦ Νόμου καταλαμβάνει τὸ κέντρον τῆς ὅλης θρησκευτικῆς ζωῆς καὶ ἀποκτείνει τὸ «πνεῦμα [3]». Τὸ βιβλίον τοῦ Νόμου, ἡ Τορά, γίνεται περισσότερον σεβαστὸν ὡς ἱερὸν βιβλίον, ὡς ἱερὸν δηλαδὴ ἀντικείμενον, παρὰ ὡς Νόμος καὶ ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ. Ἡ λατρεία αὕτη τοῦ νόμου παρουσιάζει εὐτυχῶς καὶ τὴν πνευματικήν της μορφήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Νόμος προάγεται εἰς οὐρανίαν ὑπόστασιν καί ἀποτελεῖ τὸ ἀναφαίρετον κτῆμα τοῦ εὐσεβοῦς Ἰουδαίου, ταυτοχρόνως δὲ καὶ τὸ ὑποκατάστατον τοῦ ἐκ τῆς σκηνῆς τῶν τυχῶν καί τῶν θλίψεων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ἀποσυρθέντος Θεοῦ [4]. Ἐκ παραλλήλου ὁ ναὸς τοῦ Σολομῶντος μεταβάλλεται εἰς ἱερὸν τόπον, κατὰ τρόπον ὅμως ὥστε ἡ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων τῆς διασπορᾶς ἀνὰ πᾶν ἔτος ἀνάβασις εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ προσκύνησις αὐτοῦ νὰ θεωρῆται ἀπαραίτητος καὶ νὰ ἔχῃ καθαρῶς μαγικὸν χαρακτῆρα [5].

Ἡ ὑπὸ τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐξέτασις τῆς ἐξελίξεως τῶν πνευματικῶν καὶ θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην βάσεων τοῦ Ἰσραὴλ συντελεῖ εἰς τὴν καθόλου καὶ κατὰ μέρος κατανόησιν τῆς ἐν τῇ Κ. Δ. παρουσιαζομένης στάσεως τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἔναντι τῶν Φαρισαίων καὶ τῶν Σαδδουκαίων, τῶν ὁποίων ὁ θρησκευτικὸς βίος ἀποδοκιμάζεται ὡς σεβασμὸς ξηρῶν τύπων καὶ νεκρῶν διατάξεων [6].

27. *Αἱ ἐπὶ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἔξωθεν πνευματικαὶ ἐπιδράσεις.*

Παρὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ Ἰουδαϊσμὸς τῆς περιόδου ταύτης ἀπέβη ἐν τῷ συνόλῳ του καθαρῶς θρησκευτικὴ κοινότης. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπιρροὴν

---

[1] Περὶ τῆς τυπολογίας ὅρα τὸ βιβλίον τοῦ P. Fairbairns, The Typology of Scripture Vol. I - II 1870 καὶ παρὰ Fr. Torm, Hermeneutik des Neuen Testaments, Göttingen 1930 σελ. 219 καὶ 223 ἑξ.

[2] Ὅρα παρὰ Torm ἔνθ. ἀν. σελ. 213 ἑξ. καὶ 236 ἑξ. καὶ W. Bousset—H. Gressmann μν. ἔρ. σελ. 437 καὶ 440 καὶ R. Bultmann, Das Urchrisrentum σελ. 105.

[3] Πρβλ. 2. Κορ. 3,6.

[4] Πρβλ. καὶ R. Knopf—H. Weinel μν. ἔρ. σελ. 200 ἑξ., G. Kittel, Die Religionsge. u. d. Urchrist. σελ. 75 ἑξ. καὶ 117 καὶ τοῦ ἰδίου ἐν Theologisches Wörterb. z. N. T. IV, 97 ἑξ. 138 ἑξ 1029 ἑξ. 1037. 1040. 1044. πρβλ. καὶ Anwander μν ἔρ σελ. 271 καὶ J. Felten μν. ἔρ. II, 3 ἑξ., Daniel—Rops Gesch. d. Gottesvolkes σελ. 386 ἑξ. καὶ R. Bultmann, Urchristentum σελ. 73 ἑξ. καὶ 87.

[5] R. Knopf—H. Weinel μν. ἔρ. σελ. 42 καὶ J. Felten μν. ἔρ. I, 72 ἑξ. καὶ G. Kittel, Die Religionsge. u. d. Urchrist σελ. 66 ἑξ., Daniel—Rops ἔνθ. ἀν. 389 ἑξ. 391 ἑξ. καὶ R. Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 63 ἑξ. καὶ 70 ἑξ.

[6] Ed. Wechsler μν. ἔρ. σελ. 116 καὶ 182 ἑξ.

ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐπιμονὴν τῶν ἰθυνουσῶν αὐτοῦ τάξεων [1]. Διὰ τῆς θρησκείας συνετελεῖτο ἡ ἐθνικὴ ἑνότης καὶ ἡ συνοχὴ τοῦ λαοῦ, ὥστε ν᾿ ἀνθίσταται οὗτος ἐπὶ μακρὸν κατὰ τῶν ἔξω πνευματικῶν καὶ θρησκευτικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς ταύτης. Ἡ ἀντοχὴ ὅμως αὕτη δὲν διετηρήθη ἀπολύτως καὶ μάλιστα εἰς τὸν Ἰουδαϊσμὸν τῆς διασπορᾶς. Οὗτος παρουσιάζεται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μὲ παντοίας ἐπιδράσεις, τουτέστιν μὲ ἐπιδράσεις ἐκ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν διαφόρων ἐξ Ἀνατολῶν συγκρητιστικῶν καὶ γνωστικῶν στοιχείων [2]. Τῶν ἐπιδράσεων τούτων προηγήθη ἡ ἀδιαφορία ἔναντι τῶν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ περιβάλλοντος, ἰδίᾳ τοῦ περιβάλλοντος τῶν ἐθνικῶν, μετὰ ταύτην ἡ ἐκ τῆς συνεχοῦς ἀναστροφῆς καὶ συμβιώσεως ἐξοικίωσις πρὸς τὰς ἐκδηλώσεις ταύτας, μετὰ ἡ ἀναγνώρισις τούτων, ἀλλὰ μόνον διὰ τοὺς ἐθνικοὺς [3] καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ ἐπίδρασις, ἡ ὁποία διευκολύνετο, ἕνεκα τῆς πνευματικῆς καὶ θρησκευτικῆς, ὡς προεδηλώθη χαλαρότητος. Αἱ ἐπιδράσεις αὗται ἐγίνοντο κατ᾿ ἐκλογὴν τῶν ἰδίων τῶν Ἰουδαίων καὶ πάντοτε κατὰ μίαν προσαρμογὴν πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτῶν θρησκείαν. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Daniel - Rops [4], σπανιώτατα ἔχομεν ἐξελληνισμὸν ἢ ἐκρωμαϊσμὸν τῶν Ἰουδαίων τῆς διασπορᾶς. Αἱ ἐπ᾿ αὐτῶν ἐπιδράσεις τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ ζωῆς ἦσαν δι᾿ αὐτοὺς πάντοτε ἐκπολιτιστικῶς καὶ πνευματικῶς γόνιμοι, καθόσον αὗται τοὺς ἀπέσπον μόνον ἀπὸ τὴν στενότητα τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκευτικῆς νοοτροπίας καὶ σκέψεως, οὐχὶ ὅμως καὶ ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμὸν καὶ τὴν οὐσίαν τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν πίστεως, τὸν ἰουδαϊκὸν μονοθεϊσμόν [5].

Ἐλάχιστα παραδείγματα εἶναι ἱκανά, ὅπως δώσωσιν ἀνάγλυφον τὴν εἰκόνα τῆς ἐπιδράσεως ταύτης ἐπὶ τῆς θρησκείας τοῦ ἰουδαϊκοῦ μονοθεϊσμοῦ. Ὑπῆρξαν λ.χ. ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἰουδαϊκαὶ κοινότητες, τῶν ὁποίων ὁ τοπικὸς Θεὸς Σαββάκιος, ἐταυτίζετο πρὸς τὸν Θεὸν Σαβαὼθ [6]. Αἱ ἰουδαϊκαὶ κοινότητες τῆς νήσου τοῦ Νείλου Ἐλεφαντίνης ἐπὶ τῆς ἄνω Αἰγύπτου προσφέρουσι λατρείαν ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸν Γιαχβὲ καὶ εἰς τὸν Aschimbabel καὶ εἰς τὸν Anathbapel [7]. Ἡ αἵρεσις πάλιν τῶν Ἐσσαίων τῆς Πα-

---

[1] Ὅρα Anwander μν. ἔρ. σελ. 268.

[2] Wendland μν. ἔρ. σελ. 187 ἑξ., G. Kittel, Die Religionsge. u. d. Urchrist. σελ. 46 ἑξ. καὶ 73, τοῦ ἰδίου Urchristentum, Spätjudentum, Hellenismus σελ. 10 ἑξ. καὶ R. Bultmann, Das Urchristentum σελ. 103 ἑξ.

[3] Ὅρα Ἰωσήπου Ἀρχαιολ. IV, 207 «Βλασφημείτω δὲ μηδεὶς θεούς, οὓς πόλεις ἄλλαι νομίζουσι, μηδὲ συλᾶν ἱερὰ ξενικά, μηδ᾿ ἂν ἐπωνομασμένον ᾖ τινι θεῷ κειμήλιον λαμβάνειν» ἐκδ. B. Nisse, minor, Berolini 1888, I, 204.

[4] Geschichte d. Gottesvolkes σελ. 359.

[5] Ὅρα Β. Ἐξάρχου μν. ἔρ. σελ. 49 ἑξ.

[6] Πρβλ. G. Kittel, Die Religionsge. u. d. Urchristentum σελ. 61.

[7] Ὅρα Anwander μν. ἔρ. σελ. 269.

λαιστίνης παρουσιάζει δείγματα συγκρητισμοῦ διὰ τῆς ἀποδοχῆς τῆς περὶ εἱμαρμένης διδασκαλίας τῆς Στοᾶς καὶ διὰ τῆς λατρείας τοῦ ἡλίου ὡς Θεοῦ[1]. Ἀλλὰ καὶ οἱ Μανδαῖοι καίτοι προέρχονται ἐκ τῶν Ἰουδαίων παρουσιάζουσι καθαρῶς γνωστικὰ στοιχεῖα[2].

Ἡ ὑπὸ τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. ἔρευνα τῶν γεγονότων καὶ φαινομένων τούτων συμβάλλει σπουδαίως εἰς τὴν κατανόησιν τῆς Κ.Δ. καὶ εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῶν σημείων τῶν καιρῶν, ὅτι δηλαδὴ ὁ τοιοῦτος Ἰουδαϊσμὸς δὲν εἶναι πλέον δυνατὸν νὰ γίνηται φορεύς τῶν θείων ἐπαγγελιῶν καὶ ἄρα ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ὥστε νὰ ἐκδηλωθῇ διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ ἀβεβαιότης τῶν μεγάλων Ραββίνων τῶν ἀποστολικῶν χρόνων, ὡς λ.χ. τοῦ Hillel καὶ τοῦ Jochanan ben Zakkai, οἱ ὁποῖοι ζοῦν καὶ ἀποθνήσκουν μὲ τὴν ἀβεβαιότητα ἐπὶ τῆς ὀρθότητος τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν ἀντιλήψεων[3].

Ἐκτὸς τῶν μνημονευθέντων ὑπάρχει καὶ ἡ θετικὴ διὰ τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως δρᾶσις, πάλιν ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς μερίδος[4]. Τὸ πεδίον τῆς δράσεως ταύτης εἶναι κυρίως ἐκτὸς τῆς Παλαιστίνης ἐν τῇ διασπορᾷ, διότι ἐκεῖ εὗρεν τὸ ἔδαφος πρόσφορον. Οἱ Ἰουδαῖοι ἱεραπόστολοι τῆς θρησκείας τῆς μονοθεΐας προσείλκυσαν εἰς τὸν ἰουδαϊκὸν μονοθεϊσμὸν κατὰ πρῶτον λόγον τοὺς χαρακτηριζομένους ὑπὸ τῆς Κ. Δ. ὡς «σεβομένους τὸν Θεόν», κατὰ δεύτερον δὲ τοὺς πολλαχοῦ ἀναφερομένους «προσηλύτους», τοὺς πλήρως δηλαδὴ ἀσπασθέντας τὸν Ἰουδαϊσμόν[5]. Οἱ ἱεραπόστολοι οὗτοι ἐκλεπτύνοντες τὸν ἰουδαϊσμὸν διὰ τῆς πλήρως ὑπ' αὐτῶν

---

[1] Πρβλ. P. Wendland μν. ἔρ. σελ. 458 ἑξ. καὶ 463 ἑξ., Ernst Sellin μν. ἔρ. σελ. 138 ἑξ. καὶ Anwander ἔνθ. ἀν. σελ. 269.

[2] Πρβλ. K. Prümm μν. ἔρ. σελ. 606 ἑξ. καὶ P. Feine μν. ἔρ. σελ. 7 ἑξ. R Bultmann, Die Bedeutung der neuerschlossenen mandäischen und manichäischen Quellen ἐν Zeitschr. f. neutest. Wissensch. 1925 σελ. 100 ἑξ. καὶ H. Liezmann, Ein Beitrag zur Mandäerfrage 1930.

[3] Ὅρα G. Kittel, Urchr. Spätjud. Hellenismus σελ. 26 καὶ Ἐξάρχου μν. ἔρ. σελ. 53.

[4] Ὅρα Daniel—Rops, Gesch. d. Gottesvolkes σελ. 246 ἑξ. καὶ R. Bultmann, Das Urchristentum σελ. 72. Αἱ ὁμολογουμένως ἠθικαὶ πράξεις τῶν Ἰουδαίων τῆς ἐποχῆς ταύτης, αἱ κατ' ἀρχὴν προκύψασαι ἀπὸ ἀντίδρασιν πρὸς τὴν κρατοῦσαν πολιτικὴν κατάστασιν, καὶ αἱ τυχὸν ὑγιεῖς αὐτῶν θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις δὲν ἐβοήθησαν ποσῶς τὸν Ἰουδαῖον, ὥστε νὰ δεχθῇ καὶ οὗτος τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν, ἀφοῦ προηγουμένως ἀναγνωρίσῃ ταύτην ὡς τὴν ὑπ' αὐτοῦ μόνου ἐπὶ αἰῶνας ἀναμενομένην ἀλήθειαν καὶ σωτηρίαν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ δὲν παρίσταται ἀνάγκη ἰδιαιτέρας ἐνταῦθα ἀναπτύξεως τούτων.

[5] Ὅρα R. Knopf—H. Weinel μν. ἔρ. σελ. 188 ἑξ., W. Bousset—H. Gressmann μν. ἔρ. σελ. 77 ἑξ. καὶ 434 ἑξ. καὶ J. Felten μν. ἔρ. I, σελ. 520 ἑξ., Daniel—Rops ἔνθ. ἀν. σελ. 361.

γνωσθείσης ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ φιλοσοφίας καὶ ἀπαλλάσσοντες αὐτὸν τῶν προδηλωθεισῶν ἀκροτήτων ἀνταπεκρίνοντο εἰς τὰς ψυχικάς, τὰς πνευματικάς, τὰς θρησκευτικὰς καὶ τὰς ἠθικὰς ἀνάγκας καὶ ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς, παρουσιάζοντες οὕτω τὸν ἰουδαϊκὸν μονοθεϊσμὸν ὡς τὴν γενικῶς ἀπαιτουμένην θρησκείαν. Ὁ Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς παρουσιάζεται ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωπος τῆς ἀποστολῆς ταύτης [1]. Οὗτος κατώρθωσεν διὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας νὰ προαγάγῃ τὸν ἰουδαϊκὸν μονοθεϊσμὸν κατὰ μίαν ἀκόμη βαθμίδα καὶ νὰ τὸν φέρῃ ἐγγύτερον πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν [2]. Αἱ περὶ Θεοῦ καὶ κόσμου, ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, ἔννοιαι τοῦ Φίλωνος καὶ ἡ ἀντίληψις αὐτοῦ περὶ τῆς μεταξὺ τῶν ἐννοιῶν τούτων ὑπαρχούσης σχέσεως δὲν ἀποτελοῦν ἐννοίας οὔτε τῆς Π. Δ. οὔτε τῆς Κ. Δ., ἀλλὰ πάντοτε τὶ τὸ ἐνδιάμεσον, τὶ τὸ νέον καὶ ἐπέκεινα τῆς Π. Δ., ἀλλὰ καὶ τὸ ἀπέχον τῆς Κ. Δ. [3]. Τὸ νέον τοῦτο διετυπώθη ὑπὸ τοῦ Φίλωνος κυρίως εἰς τὴν περὶ τοῦ «Λόγου» διδασκαλίαν αὐτοῦ. Ἡ περὶ τοῦ «Λόγου» διδασκαλία τοῦ Φίλωνος, παρεξηγουμένη ἐταυτίσθη πρὸς τὸν «Λόγον» τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου [4], ὅστις κατ' οὐσίαν εἶναι τελείως διάφορος τῆς περὶ «Λόγου» ἐννοίας τοῦ Φίλωνος. Κατὰ ταύτην ὁ «Λόγος» νοεῖται ὡς ἡ αἰτία τῆς δημιουργίας καὶ ὡς ὁ μεσίτης μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἡ περὶ «Λόγου» διδασκαλία τοῦ Φίλωνος διευκολύνει εἰς τὴν κατανόησιν τῆς περὶ «Λόγου» διδασκαλίας τοῦ Ἰωάννου.

Οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἡ ὑπὸ τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. ἔρευνα τῶν πραγμάτων ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν εἰς κατανόησιν τῶν εὐαγγελικῶν κειμένων.

28. Ἡ πνευματική, ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ κατάστασις τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Πλὴν ὅμως τῆς ἰουδαϊκῆς περιοχῆς ἡ ἐποχὴ αὕτη περιλαμβάνει καὶ τὴν ἐξ ἴσου σπουδαίαν εἰς κατανόησιν τῆς Κ. Δ. περιοχὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ ἑλληνισμὸς παρουσιάζει μεγάλην καὶ συνειδητὴν θρησκευτικότητα καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ ἐνδιαφέρεται ἰδιαιτέρως διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ταύτης. Τὴν θρησκευτικότητα ταύτην χαρακτηρίζουν ἐπιγραμματικῶς οἱ λό-

---

1 Ὅρα W. Bousset—H. Gressman μν. ἔρ. σελ. 438 ἑξ. καὶ Daniel—Rops ἔνθ. ἀν. σελ. 359 ἑξ.

2 Ἡ ἀλληγορία τοῦ Φίλωνος ἀποτελεῖ τὴν γέφυραν, τὴν συνδέουσαν τὴν Βίβλον μὲ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν συνέπειαν τῆς ἑλληνοϊουδαϊκῆς σκέψεως τοῦ Φίλωνος.

3 Ὅρα K. Praechter μν. ἔρ. σελ. 567 πρβλ. καὶ W. Bousset—H. Gressmann μν. ἔρ. 445 ἑξ. καὶ J. Felten μν. ἔρ. I, 578.

4 Ὅρα G. Kittel, Theol. Wörterb. IV, 86 ἑξ. 131 ἑξ. καὶ R. Bultmann, Das Evangelium des Johannes, 11. Aufl. Göttingen 1950 σελ. 5 ἑξ.

γοι τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς τοὺς κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν αὐτοῦ εὑρισκομένους ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου Ἀθηναίους· «ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κατὰ πάντα ὡς δεισιδαιμονιστέρους ὑμᾶς θεωρῶ». (Πράξ. 17,32).

Ἡ παρατηρουμένη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην αὔξουσα θρησκευτικότητος δὲν ἐπιτρέπεται νὰ χαρακτηρισθῇ, ὡς ἐχαρακτηρίσθη [1], ὡς μία συνέπεια τῆς κρατούσης πολιτικῆς παρακμῆς, καθ' ἣν δηλαδὴ ἡ πολιτικὴ φιλοδοξία τῶν Ἀθηναίων πρὸς ἱκανοποίησίν της ἀνεζήτησεν διέξοδον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς θρησκείας. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς θρησκευτικότητος, ἕνεκα καθαρῶς ψυχολογικῶν λόγων, παρουσιάζεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ κατὰ γενικόν κανόνα ἀντιστρόφως ἀνάλογος τῆς πολιτικῆς ἀκμῆς καὶ τῆς πολιτικῆς εὐημερίας. Γενικῶς δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι μεγαλυτέρα θρησκευτικότης παρουσιάζεται κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πολιτικῶν κρίσεων καὶ τῶν πολιτικῶν ταραχῶν. Κατὰ τὴν κλασσικὴν περίοδον τοῦ ἑλληνισμοῦ ὁ κύριος ρυθμιστὴς τῆς θρησκευτικότητος ἦτο ἡ «πόλις». Ἀλλὰ ἡ «πόλις» κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐξέλιπεν. Τοῦτο ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς θρησκευτικότητος τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἤτοι ἡ πολιτικὴ χειραφέτησις [2]. Ἀλλ' ἀκριβῶς τοῦτο ἤνοιξεν καὶ τοὺς δρόμους τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὸν γενικὸν συγκρητισμόν. Γενικῶς ἡ θρησκευτικότης τῆς ἐποχῆς ταύτης παρουσιάζει μεγάλην ὡριμότητα. Ταύτην προδίδει καὶ τὸ ἐπεισόδιον τῶν Λύστρων τῆς Μ. Ἀσίας, ὡς τοῦτο ἀναφέρουν αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων [3].

Ἀναμφιβόλως αἱ κορυφαὶ τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως εἶναι ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης [4], ἀλλὰ καὶ ἡ μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον ἐποχὴ δὲν εἶναι πνευματικῶς κατωτέρα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τῆς παλαιᾶς ἀκμῆς. Διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ ἑλληνικὴ σκέψις, ἀποτελοῦσα συνέχειαν καὶ προαγωγὴν τῆς παλαιᾶς σκέψεως, οὐχὶ ἁπλῶς χρονικῶς, ἀλλὰ κυρίως καὶ κατ' οὐσίαν ἔχει προσεγγίσει ἀφ' ἑαυτῆς τὴν οὐσίαν τῆς μελλούσης ν' ἀποκαλυφθῇ ἐν Χριστῷ πνευματικῆς ἀληθείας [5].

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην παρουσιάζεται μείζων ἡ καλλιέργεια τῆς καθ' αὐτὸ ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἐπιδιωκομένη διὰ τῆς «ἀσκήσεως» καὶ τῶν «μυστηρίων», τῶν γνωστῶν δῆλον ὅτι μυστηριακῶν τελετῶν, διὰ τῶν ὁποίων ὁ μυούμενος ἐπεδίωκεν τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἕνωσιν, ὡς τὴν ἀνωτέραν μορφὴν λυτρώσεως τῆς ψυχῆς αὐτοῦ. Τὸ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἰσχύον ὡς ἰδεῶδες ἠθικῆς τελειότητος εἶναι ἡ πνευματικὴ ἐλευθερία [6]. Τὸ ἰδεῶδες τοῦτο

---

1 Ὅρα Martin Nilsen μν. ἔρ. II, 311.

2 Ὅρα J. Kaerst μν. ἔρ. II, 208.

3 Πραξ. 14,8.

4 Πρβλ. K. Prümm μν. ἔρ. σελ. 146.

5 Ὅρα Ed. Wechsler μν. ἔρ. σελ. 9 καὶ M. Nilsen μν. ἔρ. II, 377 καὶ R. Bultmann, Das Urchrist. σελ. 151 ἑξ.

6 Ὅρα Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 154.

ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς «γνώσεως», διὰ τῆς «ἀσκήσεως» καὶ τέλος διὰ τῶν «μυστηρίων». Δι' αὐτῶν ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ ἴδια αὐτοῦ πάθη [1], ἅτινα καθιστοῦν αὐτὸν δέσμιον τῶν ἔξω πραγμάτων. Κατὰ τὸν Ἐπίκτητον, ὅστις κατώρθωσε ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὰ πάθη του, δὲν ἔχει νὰ φοβηθῇ οὔτε ἀσθένειαν, οὔτε πτωχείαν, οὔτε ἐξορίαν, οὔτε περιφρόνησιν, οὔτε ἄλλο τι [2]. Ἡ ἔννοια ὅμως αὕτη τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ὁ Στωϊκὸς θεωρεῖ ἑαυτὸν ἐλεύθερον, ἀνεξάρτητον καὶ ἀνεπηρέαστον ἀπό πᾶν τὸ ἐκτὸς αὐτοῦ εὑρισκόμενον. Τοῦτο σημαίνει τρόπον τινα διακοπὴν σχέσεως, ἐνῶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν περὶ πνευματικῆς ἐλευθερίας διδασκαλίαν, ὁ ἄνθρωπος νοεῖται ἐλεύθερος ὡς δυνάμενος κατὰ βούλησιν νὰ ἐκλέξῃ καὶ νὰ πράξῃ τὸ ἀγαθόν [3], ὅπερ σημαίνει τὴν διατήρησιν τῆς πρὸς τὸν ἔξω αὐτοῦ κόσμον ὀρθῆς σχέσεως.

Μυστήρια[4] καὶ ἄσκησις[5] ἔχουν τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἤτοι τὴν καλλιέργειαν καὶ λύτρωσιν τῆς ψυχῆς. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ γνῶσις τούτων ἀποτελεῖ μίαν σοβαρὰν προϋπόθεσιν εἰς τὴν κατανόησιν τῶν χριστιανικῶν Μυστηρίων καὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἀσκητισμοῦ, ἀμφοτέρων συνδεδεμένων μὲ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ἀπολυτρωτικὸν Αὐτοῦ ἔργον.

Οἱ Στωϊκοὶ καὶ ἰδίᾳ ὁ Σενέκας [6] καὶ ὁ Ἐπίκτητος [7] καὶ ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος ἀναφαίνονται οἱονεὶ «παιδαγωγοὶ εἰς Χριστόν». Τὸ κήρυγμα τῶν Στωϊκῶν περὶ ἐμπιστοσύνης εἰς τὴν πρόνοιαν [8] τοῦ Θεοῦ ὡς αὐτοὶ ἀντιλαμβάνονται αὐτήν, καὶ ὑποταγῆς εἰς τοὺς αἰωνίους νόμους τοῦ φυσικοῦ μακροκόσμου καὶ τοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ μικροκόσμου [9] ἀποτελεῖ ψυχικὴν προπαρασκευὴν προϋποτιθεμένην ὑπὸ τῆς Κ. Δ. [10]. Ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος προσλαμβάνει κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀπολύτως θρησκευτικὸν περιεχόμενον καὶ μάλιστα οὐχὶ κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς μορφὰς τῶν κρατουσῶν θρησκειῶν, ἀλλὰ κυρίως κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν θρησκευτικότητα τῶν ἀνθρώ-

---

[1] Ὅρα καὶ ἐν σελ. 403.

[2] Ἐπικτήτου, Ἐγχειρίδιον IV 4,33.

[3] Ὅρα R. Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 160 ἑξ.

[4] Ὅρα K. Prümm μν. ἔρ. σελ. 308 ἑξ. καὶ Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 173.

[5] Ὅρα Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 159. 161 καὶ Nilsen μν. ἔρ. II, 507.

[6] Ὅρα M. Nilsen μν. ἔρ. II, 337.

[7] Ἔνθ. ἀν.

[8] Ὅρα B. Ἰωαννίδου, Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ Στωϊκοὶ Φιλόσοφοι, Θεσσαλονίκη 1934 σελ. 31 ἑξ. 37 καὶ Jonas, Gnosis σελ. 172 ἑξ. καὶ R. Bultmann, Das Urchristentum σελ. 152 ἑξ.

[4] Ὅρα Μάρκου Αὐρηλίου, Τὰ εἰς ἑαυτὸν 6,58 πρβλ. καὶ M. Nilsen μν. ἔρ. II, 378 καὶ R. Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 142 ἑξ.

[5] Πρβλ. B. Ἰωαννίδου ἔνθ. ἀν. σελ. 37 ἑξ.

πων[1]. Τὸ καθῆκον σημαίνει οὐχὶ ἁπλῆν ὑποχρέωσιν, ἀλλ' ἀποστολήν. Διὰ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ καθήκοντος ὑπὸ ἑνὸς ἑκάστου καὶ τῆς πραγματοποιήσεως αὐτοῦ λαμβάνεται πλήρης γνῶσις τῆς ἀνωτερότητος τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀληθοῦς αὐτοῦ σχέσεως πρὸς τὸν κόσμον καὶ πρὸς τὸν Θεόν. Διὰ τῆς ἐννοίας τοῦ καθήκοντος ἀναπτύσσεται ἡ πρὸς πάντας ἀγάπη καὶ γεννᾶται ἡ ἔννοια τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἀδελφοσύνης πάντων[2]. Αἱ ἠθικαὶ αὗται ἰδιότητες τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀποτελοῦν μόνον τοὺς προδρόμους καὶ μίαν ἁπλῆν τρόπον τινα προαίσθησιν τῶν μεγάλων χριστιανικῶν ἀρετῶν. Ἡ μεταξὺ αὐτῶν μεγάλη διαφορὰ εἶναι καὶ κατὰ βαθμὸν καὶ κατ' οὐσίαν[3]. Ἡ ἔννοια λ.χ. τῆς ἀγάπης προάγει τὸν ἄνθρωπον ὀντολογικῶς, μόνον ὡς αὕτη ἐκηρύχθη ὑπὸ τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος καὶ κατὰ τὸ Ἰωάν. 4, 8—9 καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον θεοειδῆ, ἐμβάλλουσα τὸν Χριστιανὸν καὶ εἰς στερήσεις καὶ εἰς κινδύνους καὶ εἰς θυσίας ἀνωτέρας πάσης ἄλλης περὶ ἀγάπης ἐννοίας[4]. Ἡ ἔξω τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀσκουμένη ἀγάπη ἔχει κυρίως κοινωνικὸν χαρακτῆρα, ἐνῷ ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη διατηρεῖ καὶ συνεχῶς αὐξάνει τὸ θρησκευτικὸν αὐτῆς περιεχόμενον διὰ τῆς ἐν τῇ λατρείᾳ καθημέραν κοινωνίας τῶν πιστῶν μετὰ τοῦ Ἰησοῦ, τῆς πηγῆς τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης.

Οἱ Στωϊκοὶ εἶχον ἀναχθῆ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν καθαρωτάτην ἔννοιαν τοῦ προσωπικοῦ Θεοῦ διὰ τῆς σκέψεως τοῦ Ἐπικτήτου[5]. Οὕτω ὀρθώτατα παρατηρεῖ ὁ Nilsen, ὅτι «ἡ μεγάλη συγγένεια μεταξὺ τῶν Στωϊκῶν τῆς ἐποχῆς τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν εὑρίσκεται εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς διδασκαλίας αὐτῶν, ὡς συνήθως τονίζεται, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὰ οὐσιώδη αὐτῶν σημεῖα... Οἱ Στωϊκοὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων συνεκέντρουν τὰ καύσιμα, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ θέσουν πῦρ εἰς αὐτά, ὅπερ ἔθεσεν ὁ Χριστιανισμός, διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ κηρυσσομένης πίστεως εἰς τὸν προσωπικὸν καὶ πολυεύσπλαχνον Θεόν, Ὅστις ἐξεδήλωσε τὴν μεγάλην ἀγάπην Του πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, δι' αὐτῆς δὲ ἀνήφθη ἡ εἰς μέγα ὕψος ἀναχθεῖσα φλὸξ τῆς χριστιανικῆς πίστεως»[6]. Μεγαλειότης, πανταχοῦ παρουσία, πραότης, συμπάθεια, εὐσπλαχνία καὶ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ

---

[1] Ὅρα M. Nilsen μν. ἔρ. II, 377 ἑξ. ἔνθα τονίζεται ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος τοῦ Στωϊκοῦ ὡς ἀποστολῆς αὐτοῦ πρὸς καθοδήγησιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ ἀγαθόν.

[2] Ὅρα M. Nilsen μν. ἔρ. II, 378.

[3] Ὅρα R. Bultmann, Das Urchristentum σελ. 146.

[4] Ὅρα 1. Κορ. 13,4 - 8. Πρβλ. καὶ R. Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 82 ἑξ.

[5] Ὅρα M. Nilsen μν. ἔρ. II, 379. Ἡ ἔννοια τῆς προσωπικότητος τοῦ Θεοῦ γίνεται ἐμφανὴς καὶ μόνον διὰ τῆς ὁμολογίας· «τοῦ γὰρ καὶ γένους ἐσμέν» (ὅρα Πράξ. 17,28).

[6] M. Nilsen, μν. ἔρ. II, 381.

ἀποτελοῦν σημεῖα, τὰ ὁποῖα ἀρκούντως προπαρασκεύασεν καὶ ἐδίδαξεν ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία[1].

Διὰ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως τῆς πνευματικῆς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ περιβάλλοντος τοῦ νεοφανέντος Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς συγκρίσεως ταύτης πρὸς αὐτόν, διαπιστοῦται, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ A. Deismann, ὅτι «οὐδεὶς οὔτε ἐκ τῶν πρὸ Χριστοῦ, οὔτε ἐκ τῶν μετὰ Χριστὸν ἀριστοτεχνῶν διερμηνέων τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, οὔτε ὁ Σοφοκλῆς, οὔτε ὁ Αὐγουστῖνος, οὔτε ὁ Δάντης, οὔτε ὁ Σαίκσπηρ, οὔτε ὁ Γκαῖτε ἠδυνήθησαν νὰ ἀποκαλύψουν τὴν ἔκτασιν τοῦ ψυχικοῦ χάους ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, τὸ ὁποῖον συνετελέσθη διὰ τῆς παραβάσεως αὐτοῦ. Οὐδεὶς ἠσθάνθη ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου τὴν προσωπικήν του εὐθύνην καὶ τὴν ἀνάγκην ἀπαλλαγῆς ἐξ αὐτῆς τόσον, ὅσον ἀπεκάλυψαν τὸ χάος τοῦτο εἰς τοὺς ἑαυτούς των οἱ πρῶτοι κήρυκες τοῦ εὐαγγελίου, ἰδίᾳ δὲ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, καὶ ἠσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην συμφιλιώσεως αὐτῶν μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ [2]».

Ἡ ἔννοια τῆς ἁμαρτίας ὡς ἐνοχῆς, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ, οὐδαμοῦ εἰς τὸ περιβάλλον τῆς Κ. Δ. οὔτε καὶ εἰς τὰ παλαιότερα αὐτοῦ πνευματικὰ συστήματα εὑρίσκει τὸ παράλληλόν της[3]. Μόνον τὸ κήρυγμα τῶν Προφητῶν τῆς Π. Δ. δύναται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὴν εὐαγγελικὴν διδασκαλίαν. Ἀπὸ ὅλην τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσραὴλ ἡ συναίσθησις τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς ὁμαδικῆς τοῦ λαοῦ εὐθύνης παρουσιάζεται συνειδητὴ μόνον εἰς τὰ κηρύγματα τῶν Προφητῶν[4]. Δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου συμφωνεῖ ἀπολύτως τὸ κήρυγμα τῶν Προφητῶν πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Κ. Δ., διὸ καὶ ἀμφότερα κατακλείονται διὰ τοῦ κηρύγματος τῆς Μετανοίας. Ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὁ τελευταῖος προφήτης, εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν κήρυξ τῆς μετανοίας[5]. Ἡ περὶ ἁμαρτίας διδασκαλία τῆς Κ. Δ. εἶναι στενώτατα συνδεδεμένη μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς προσωπικῆς εὐθύνης. Καὶ ἡ ἔννοια τοῦ κακοῦ κατὰ τὸν Χριστιανισμὸν διαφέρει κατὰ πολὺ ἀπὸ πᾶσαν ἄλλην περὶ τοῦ κακοῦ ἀντίληψιν. Κατὰ τὸν Χριστιανισμὸν τὸ κακὸν προέρχεται ἐκ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἕνα ἕκαστον τῶν ἀνθρώπων, διότι τοῦτο δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἢ ἡ ἁμαρτία τοῦ ἀνθρώπου, ἥτις καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀνωτέραν μορφὴν τοῦ κακοῦ. Ἡ ἀπ' αὐτοῦ ἀπαλλαγὴ δὲν ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τῶν δεινῶν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, ὡς ταύτην ἠννόουν αἱ μυστηριακαὶ θρησκεῖαι καὶ οἱ διάφοροι σοφοί, ἀκόμη δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ Ἰουδαῖοι[6]. Κατὰ τὴν Κ. Δ. ἀπολύτρωσις καὶ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τοῦ

---

[1] Ἔνθ' ἀν.

[2] Ὅρα A. Deissmann, Licht vom Osten σελ. 333.

[3] Ὅρα Kittel, Die Religionsge. u. das Urchrist. σελ. 123.

[4] Πρβλ. Daniel—Rops, Gesch. d. Gottesvolkes σελ. 395.

[5] Πρβλ. R. Bultmann, Das Urchristentum σελ. 83 ἑξ.

[6] Πρβλ. G. Kittel, Die Religionsge. u. d. Urchristentum σελ. 66.

κακοῦ σημαίνει ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ κατανίκησιν αὐτῆς. Οὗτος εἶναι ἀκριβῶς καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θείου Λόγου καὶ τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς τότε θρησκείας προσφέρει διὰ τῶν Μυστηρίων του τὴν Θείαν Χάριν, διὰ τῆς ὁποίας παρέχεται ἡ πραγματικὴ ἀπολύτρωσις καὶ σωτηρία.

Ἡ ἐξέτασις τῶν περὶ κακοῦ καὶ ἀπολυτρώσεως ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ περιβάλλοντος τῆς Κ. Δ. καταδεικνύουν τὴν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὑπεροχὴν τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἀξίαν τῶν περὶ ἀφέσεως καὶ συγγνώμης ἐννοιῶν τῆς Κ. Δ.[1]. Ἡ μεγάλη ἀξία τῶν ἐννοιῶν τούτων χαρακτηρίζει τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ, ὡς τὸ Εὐαγγέλιον τῆς συγγνώμης καὶ τῆς ἀγάπης[2]. Ἀλλ' ἀκριβῶς αἱ ἔννοιαι αὗται τῆς ἀφέσεως καὶ τῆς συγγνώμης προϋποθέτουν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν προσωπικὴν ἐνοχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, ὅστις διὰ τῆς ἀγάπης Του ἀναδεικνύεται εἰς Θεὸν τῆς χάριτος καὶ τοῦ ἐλέους. Οὐδαμοῦ ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ περὶ ἐνοχῆς τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία ἦτο τόσον κατηγορηματικὴ καὶ τόσον προσωπική, ὅσον εἰς τὴν Κ. Δ.[3].

29. Ὁ θρησκευτικὸς συγκρητισμὸς τῆς ἐποχῆς ταύτης.

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην παρουσιάζονται ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ κράτει θρησκεῖαι πάμπολλαι[4]. Ὅπως δηλαδή, ὡς ἐλέχθη, οἱ ἄνθρωποι ἔγιναν κοσμοπολῖται οὕτω καὶ οἱ Θεοὶ αὐτῶν γίνονται κοσμοπολῖται. Οἱ Θεοὶ τῆς Ἀνατολῆς γίνονται θεοὶ τῆς Δύσεως καὶ τἀνάπαλιν. Τοῦτο δὲ χωρὶς οὐδεμία νὰ ἀσκῆται προπαγάνδα. Ὁ θρησκευτικὸς συγκρητισμὸς δὲν ἔχει ὅρια. Ἐὰν ἡ ἐμφάνισίς του προϋποθέτει κρίσιν τῶν μέχρι τοῦδε θρησκειῶν, ἡ μορφὴ καὶ τὸ περιεχόμενόν του σημαίνουν θρησκευτικὴν ἀκμὴν καὶ ζωτικότητα, καθόσον κέντρον αὐτοῦ ἔχει ἀποβῆ ἡ ἔννοια τῆς λυτρώσεως. Ἡ ἄχρι τοῦδε γενομένη ἱστορικὴ ἔρευνα τοῦ φαινομένου τούτου, τοῦ λεγομένου συγκρητισμοῦ, δὲν δύναται νὰ συλλάβῃ καὶ τὴν ἀξίαν αὐτοῦ, ἐὰν οὗτος δὲν ἐρευνηθῇ καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Τὴν ἀνάγκην τῆς ἐξετάσεως τοῦ συγκρητισμοῦ καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας ἐπιβάλλει τὸ πολύμορφον τοῦ συγκρητισμοῦ καὶ ἡ καθόλου σύνθεσις τοῦ περιεχομένου του. Εἰς τὸ περιεχόμενόν του ἀνήκουν σύν τοῖς ἄλλοις καὶ

---

[1] Πρβλ. G. Kittel, Die Religionsge. u. d. Urchrist. σελ. 121 ἑξ.
[2] Ἔνθ. ἀν. σελ. 124.
[3] Ἔνθ. ἀν. σελ. 123.
[4] Πρβλ. J. Felten μν. ἔρ. II, 557 ἑξ. G. Kittel, ἔνθ. ἀν. σελ. 39 ἑξ. Daniel—Rops, Gesch. d. Gottesvolkes σελ. 352 ἑξ. καὶ M. Nilsen μν. ἔρ. II, 294 ἑξ. καὶ Ed. Wechsler μν. ἔρ. σελ. 35 ἑξ.

αἱ παντὸς εἴδους δεισιδαιμονίαι [1], αἱ μαγκανίαι καὶ μαγεῖαι [2], αἱ μαντεῖαι [3], καὶ αἱ ἀστρολογικαὶ ἐνασχολήσεις [4], αἵτινες ὅμως οὐδεμίαν οὐσιώδη καὶ μόνιμον ἱκανοποίησιν παρέσχον εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ἀνθρώπων. Τὸ ἀνικανοποίητον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἅπασαι αἱ τότε ἀτελεῖς θρησκεῖαι κατέλιπον εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου, παρεῖχεν τὸ ἐξαιρετικῶς κατάλληλον ψυχικὸν ἔδαφος εἰς ἀποδοχὴν τῆς νέας καὶ μόνης ἀληθινῆς καὶ κατὰ πάντα ἀνωτέρας θρησκείας τοῦ Ναζωραίου[5].

30. Ὁ διὰ τοῦ γνωστικισμοῦ κίνδυνος.

Παραλλήλως πρὸς τὴν θετικὴν ταύτην προπαρασκευὴν παρουσιάζεται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ εἷς μέγας πνευματικὸς καὶ θρησκευτικὸς κίνδυνος διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν ἄνθρωπον, ὥστε καὶ διὰ τοῦτο νὰ γίνεται κατανοητὸν τὸ ἐπιβεβλημένον καὶ ἀναγκαῖον τῆς θείας ἐπεμβάσεως. Ὁ κίνδυνος οὗτος εἶναι γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα «γνωστικισμός[6]». Ὁ γνωστικισμὸς ἕλκει τὴν καταγωγήν του ἐξ Ἀνατολῶν καὶ ἐκεῖθεν ἐξετάθη ταχύτατα εἰς ὁλόκληρον τὸν χῶρον τῆς Κ. Δ.

Ἡ ἔρευνα τοῦ γνωστικισμοῦ ὑπὸ τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ παρουσιάζει ἀνάγλυφον τὴν εἰκόνα τοῦ κινδύνου καὶ ἄρα καὶ τὸ ἐπίκαιρον, ἤτοι τὴν κατάλληλον στιγμήν, καθ' ἣν ἐνεφανίσθη ὁ Σωτήρ [7].

---

[1] Ὅρα Κ. Prümm μν. ἔρ. σελ. 360 ἑξ. Ὑπὸ τὸν ὅρον «δεισιδαιμονία» νοεῖται ὁ ἀπὸ τῶν πονηρῶν πνευμάτων φόβος καὶ ἡ ἀποφυγὴ παντὸς ὅ,τι εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλέσῃ τὴν ὀργὴν τοῦ πονηροῦ δαίμονος ὡς καὶ ἡ τήρησις παντὸς ὅ,τι δύναται νὰ ἐξευμενήσῃ αὐτόν. Πρβλ. Kittel's, Theolog. Wörterb. z. N.T. II, 20 Jonas μν. ἔρ. σελ. 191 ἑξ. Κ. Prümm μν. ἔρ. σελ. 263 καὶ 291.

[2] G. Kittel, Die Religionge. u. d. Urchrist. σελ. 61 ἑξ., K. Prümm μν. ἔρ. σελ. 366 ἑξ. καὶ M. Nilsen μν. ἔρ. II, 500 ἑξ.

[3] Ὅρα J. Kaerst μν. ἔρ. II, 141, K. Prümm μν. ἔρ. σελ. 413 καὶ M. Nilsen μν. ἔρ. σελ. 447 ἑξ.

[4] Ὅρα J. Kaerst μν. ἔρ. II, 229, K. Prümm μν. ἔρ. σελ. 404 ἑξ., M. Nilsen μν. ἔρ. σελ. 465 ἑξ. πρβλ. καὶ Jonas μν. ἔρ. σελ. 157 ἑξ.

[5] Ὅρα Daniel—Rops, Gesch. d. Gottesvolkes σελ. 356 καὶ R. Bultmann, Das Urchristentum σελ. 163 ἑξ. Ἡ ἀστρολογία ἦτο τόσον διαδεδομένη, ὥστε ἡ περὶ τοῦ νέου ἀστέρος διήγησις τῶν τριῶν Μάγων ἀπὸ Ἀνατολῶν (Ματθ. 2, 2- 7.9 ἑξ.) νὰ μὴν ξενίζῃ ποσῶς τοὺς κατοίκους τῆς Παλαιστίνης.

[6] Περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἐννοίας τοῦ γνωστικισμοῦ ὅρα τὰ θρησκειολογικὰ λεξικά· «Die Religion in Geschichte und Gegenwart τόμ. II, 1272 ἑξ. καὶ τοῦ Vergilius Ferm, An Encyclopedia of Religion, New York 1943 σελ. 300 καὶ W. Bousset, Hauptprobleme der Gnosis 1907, Hans Jonas μν ἔρ. καὶ Hans Leisegang, Die Gnosis, 3. Aufl. Stuttgart 1941 καὶ R. Bultmann, Das Urchristentum σελ. 181 ἑξ.

[7] Ἀρίστην συστηματικὴν ἐργασίαν περὶ τοῦ «γνωστικισμοῦ» ἀποτελεῖ τὸ ἀναφερθὲν ἔργον τοῦ Hans Jonas, Gnosis und spätantiker Geist, Teil 1: Die mythologische Gnosis, Göttingen 1934. Οἰκτρὰν παρεξήγησιν ἀποτελεῖ ὁ ὑπὸ τοῦ

Ἡ περὶ εἱμαρμένης ἀντίληψις τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς Ἀνατολῆς[1] ἐγέννησαν τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὰς ἐκ ταύτης προσπαθείας ἑρμηνείας τῆς εἱμαρμένης. Ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπ' αὐτῆς ἐθεωρεῖτο ἀδύνατος, διὸ καὶ ἀνεζητεῖτο ἡ ἑρμηνεία αὐτῆς. Ἡ ὀρθὴ ὅμως ἑρμηνεία τῆς εἱμαρμένης ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς βαθυτέρας γνώσεως[2]. Ἡ γνῶσις δὲ αὕτη ἀποτελεῖ συγχρόνως οὐ μόνον τὴν ἑρμηνείαν τῆς εἱμαρμένης, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπ' αὐτῆς ἀπαλλαγήν, τουτέστιν τὴν πραγματικὴν λύτρωσιν. Ὡς πληροφορεῖ ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, οἱ γνωστικοὶ Βαλλεντινιανοὶ ἐδέχοντο ἐκτὸς τοῦ βαπτίσματος καὶ τὴν γνῶσιν ὡς μέσον ἀπολυτρώσεως· «ἔστιν δ' οὐ τὸ λουτρὸν μόνον τὸ ἐλευθεροῦν, ἀλλὰ καὶ ἡ γνῶσις, τίνες ἦμεν, τί γεγόναμεν· ποῦ ἦμεν, ποῦ ἐβλήθημεν· ποῦ σπεύδομεν, πόθεν λυτρούμεθα· τί γέννησις, τί ἀναγέννησις...»[3]. Τὰ αὐτὰ πληροφορεῖ καὶ ὁ Εἰρηναῖος ὁμοίως περὶ τῶν Βαλλεντινιανῶν καὶ τῶν Μαρκοσίων. Κατὰ τὸν Εἰρηναῖον· «Ἄλλοι δὲ ταῦτα πάντα παραιτησάμενοι φάσκουσι μὴ δεῖν τὸ τῆς ἀρρήτου καὶ ἀοράτου δυνάμεως μυστήριον δι' ὁρατῶν καὶ φθαρτῶν ἐπιτελεῖσθαι κτισμάτων, καὶ τῶν ἀνεννοήτων καὶ ἀσωμάτων δι' αἰσθητῶν καὶ σωματικῶν. Εἶναι δὲ τελείαν ἀπολύτρωσιν αὐτὴν τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ ἀρρήτου μεγέθους. Ὑπ' ἀγνοίας γὰρ ὑστερήματος καὶ πάθους γεγονότων, διὰ γνώσεως καταλύεσθαι πᾶσαν τὴν ἐκ τῆς ἀγνοίας σύστασιν· ὥστε εἶναι τὴν γνῶσιν ἀπολύτρωσιν τοῦ ἔνδον ἀνθρώπου καὶ μήτε σωματικὴν ὑπάρχειν αὐτήν· φθαρτὸν γὰρ τὸ σῶμα· μήτε ψυχικήν, ἐπεὶ καὶ ἡ ψυχὴ ἐξ ὑστερήματος, καὶ ἔτι τοῦ «πνεύματος» ὥσπερ οἰκητήριον· πνευματικὴν οὖν δεῖν καὶ τὴν λύτρωσιν ὑπάρχειν. Λυτροῦσθαι

Adolf von Harnak (Dogmengeschichte, 4. Aufl. Tübingen 1909, I, 250) διατυπωθεὶς ὁρισμὸς τοῦ γνωστικισμοῦ ὡς τῆς ἀνωτέρας μορφῆς ἐξελληνισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ ὁρισμὸς οὗτος ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων λίαν τερατώδης, ἰδίᾳ διὰ τῆς γενομένης ἄχρι τοῦδε ἐρεύνης ἐπὶ τοῦ γνωστικισμοῦ ὑπὸ τῶν Reitzenstein, Bousset, Jonas, Prümm κ.ἀ. Διὰ τῆς ἐρεύνης ταύτης ἀποδεικνύεται, ὅτι ὁ «γνωστικισμὸς» ἐνεφανίσθη ἀκόμη πρὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πρβλ. H. Gunkel, Zum Religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments σελ. 18 ἑξ. καὶ R. Bultmann, Das Urchristentum σελ. 181. Ὁ μετὰ Χριστὸν γνωστικισμὸς ἀντιδιαστέλλεται τοῦ πρὸ Χριστοῦ ὡς «χριστιανικὸς γνωστικισμός», εἰς τὸν ὁποῖον περιλαμβάνονται αἱ ἐν τῷ χριστιανισμῷ ἀναφανεῖσαι γνωστικίζουσαι αἱρέσεις, τουτέστιν αἱ κατ' ἐπίδρασιν τοῦ γνωστικισμοῦ προκύψασαι αἱρέσεις.

[1] Πρβλ. Kaerst μν. ἔρ. II, 229, Jonas μν. ἔρ. σελ. 156 ἑξ. καὶ 172 ἑξ. καὶ Bultmann, Das Urchristentum σελ. 164 ἑξ. καὶ 172.

[2] Ὅρα Mark Lidzbarski, Ginza, Der Schatz oder das grosse Buch der Mandäer, Göttingen — Leipzig 1925 σελ. 570, 13 ἑξ. καὶ 591, 7, πρβλ. καὶ σελ. 155, 3 καὶ 388, 8 ἑξ. καὶ 433, 9 ἑξ.

[3] Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ἐκ τῶν Θεοδότου καὶ τῆς ἀνατολικῆς καλουμένης διδασκαλίας κατὰ τοὺς Οὐαλεντίνου χρόνους ἐπιτομαὶ 78, 2 ἔκδ. der königl. preussischen Akademie der Wissenschaften ὑπὸ τοῦ Otto Stählin, Klemens Alexandrinus 3. Band, Leipzig 1909 σελ. 131, 16 ἑξ.

γὰρ διὰ «γνώσεως» τὸν ἔσω ἄνθρωπον τὸν πνευματικόν, καὶ ἀρκεῖσθαι αὐτοὺς τῇ τῶν ὅλων ἐπιγνώσει. Καὶ ταύτην εἶναι λύτρωσιν ἀληθῆ» [1]. Οὕτω ἐγεννήθη ὁ λεγόμενος γνωστικισμός. Ὁ γνωστικισμὸς δὲν εἶναι οὔτε φιλοσοφία τις οὔτε καὶ θρησκεία, ἀλλὰ καθαρὰ θεοσοφία [2] ζητοῦσα τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀπολύτρωσιν διὰ τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς φαντασίας. Ἡ γνῶσις αὕτη ἀπέβη σύστημα διδασκαλίας καὶ μάλιστα σύστημα διδασκαλίας περὶ λυτρώσεως, τὸ περιεχόμενον τῆς ὁποίας ηὐξήθη διὰ παντοίων στοιχείων, κοσμολογικῶν, ἀνθρωπολογικῶν, μεταφυσικῶν καὶ ψυχολογικῶν καὶ ἠθικῶν. Οὕτω ὁ γνωστικισμὸς ἀπέβη μυστηριακὴ θρησκεία [3].

Ἡ «γνῶσις» ἐνωρίτατα κατέκτησεν ὅλον τὸν κόσμον τῆς Κ.Δ. καὶ περισσότερον ζηλοτύπως ὑπεισῆλθε καὶ εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ἡ Κ.Δ. βρίθει γνωστικῶν ἐκφράσεων· ταύτας χρησιμοποιεῖ, ἵνα οἱονεὶ διὰ τῶν ἰδίων ὅπλων τῆς γνώσεως καταπολεμήσῃ αὐτήν. Μετὰ τοὺς ἰουδαΐζοντας ὁ γνωστικισμὸς ἀποτελεῖ τὸ δεύτερον μέτωπον, κατὰ τοῦ ὁποίου συνεχῶς βάλλει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος διὰ τῶν ἐπιστολῶν του.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς πᾶσαν ἄλλην πνευματικὴν καὶ θρησκευτικὴν κίνησιν, ἥτις ἔχει μίαν οἱανδήποτε σχέσιν, εἴτε θετικὴν εἴτε ἀρνητικήν, πρὸς τὸν χριστιανισμόν, ὁ γνωστικισμος σημαίνει ἐκρίζωσιν καὶ ἀπονέκρωσιν τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ θρησκευτικῆς ῥίζης καὶ τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς [4]. Ὅπως δὲν ἀποτελεῖ θεραπείαν κατὰ τῆς πείνης ἡ ἐξαγωγὴ τοῦ στομάχου, οὕτω δὲν δύναται καὶ ὁ γνωστικισμὸς νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ θρησκευτικότητα διὰ τῆς ἀπονεκρώσεως αὐτῆς. Ὁ γνωστικισμὸς σημαίνει δημιουργίαν χάσματος ἀγεφυρώτου μεταξὺ τῆς σκέψεως καὶ τῆς οὐσιαστικωτέρας ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ψυχῆς αὐτοῦ. Διὰ ταῦτα καὶ ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ γνωστικισμοῦ εἶναι συνεπὴς πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ καὶ ἂν καὶ εἶναι τριχοτομική, ἀποδεχομένη δηλαδὴ σῶμα, ψυχὴν καὶ πνεῦμα [5], θεωρεῖ τὴν ψυχήν, ὡς τὶ τὸ δευτερεῦον, ἐνίοτε δὲ καὶ ὡς τὶ τὸ ἀρνητικόν [6].

Ὁ γνωστικισμὸς σημαίνει τὸ μεγαλύτερον κίνδυνον διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ μάλιστα κατὰ τὴν κρισιμωτέραν ταύτην στιγμὴν διὰ

---

[1] Ὅρα Εἰρηναίου, Ἔλεγχος Ι, 21,4 Migne Ε. Π. 7,665 πρβλ. καὶ Jonas μν. ἔρ. σελ. 206 καὶ 374.

[2] Ὅρα Χρήστου Ἀνδρούτσου, Λεξικὸν τῆς Φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1929 σελ. 176.

[3] Ὅρα Bultmann, Das Urchristentum σελ. 189 ἑξ.

[4] Πρβλ. Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 183 ἑξ.

[5] Ὅρα ἔνθ. ἀν.

[6] Κατὰ ἀναλογίαν πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ γνωστικισμοῦ χρησιμοποιοῦντα καὶ ἐν τῇ Κ Δ. αἱ λέξεις «ψυχὴ» καὶ «ψυχικῶς». Πρβλ. 1. Κορ. 2, 14 καὶ 15, 44. 46 Ἰακ. 3,15 καὶ Ἰούδ. 19. Π. Τρεμπέλα, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους καὶ τὰς ἑπτὰ καθολικάς, Ἀθῆναι 1941 σελ. 433. Πρβλ. καὶ Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 186.

τὴν ἱστορίαν, ἀκριβῶς διότι μεταβάλλει τὸ θρησκευτικὸν κέντρον τῆς ἀνθρωπίνης ὑποστάσεως εἰς καθαρῶς νοητικόν.

Ἡ μελέτη λοιπὸν τῶν περὶ τὸν γνωστικισμὸν πραγμάτων παρουσιάζει εὐκολωτέραν τὴν κατανόησιν καὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Κ. Δ. καθόλου καὶ κατὰ μέρος καὶ συνειδητὴν τὴν ἐκδήλωσιν τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ μεγίστου τῶν θαυμάτων τῆς ἱστορίας, καθ' ὃ «Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν Αὐτοῦ, δόξαν ὡς Μονογενοῦς παρὰ Πατρὸς πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας[1]». Δὲν ὑπῆρχον πλέον περιθώρια ἀναβολῆς. Ἡ Θεία Πρόνοια ἐπεμβαίνει διὰ τῆς ἐν Χριστῷ Ἀποκαλύψεως εἰς τὴν κρισιμωτέραν στιγμὴν τῆς ἱστορίας [2].

Ὡς λέγει ὁ ρωμαιοκαθολικὸς θρησκειολόγος Anwander «Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς δύνανται νὰ συνυπάρξουν ὑπὸ οἱανδήποτε μορφὴν καὶ σύνθεσιν, ἐνῶ Χριστιανισμὸς καὶ γνῶσις ἔχουσιν πρὸς ἄλληλα σχέσιν οἵαν τὸ ὕδωρ πρὸς τὸ πῦρ [3]».

31. Ἀνακεφαλαίωσις καὶ συμπεράσματα.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἄλλοτε μὲν θετικῆς ἄλλοτε δὲ ἀρνητικῆς συμβολῆς Ἑλληνισμοῦ καὶ Ἰουδαϊσμοῦ εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως [4] κατεδείχθη ἀρκούντως ἡ μεγάλη σπουδαιότης τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς Κ. Δ., ὥστε νὰ περιττεύῃ ἐνταῦθα ἡ ἐξέτασις καὶ ἔκθεσις καὶ τῶν ἄλλων ἐκείνων παραγόντων, ὅσοι μόνον ἐξωτερικῶς συνέβαλον εἰς τὴν διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως μεταβολὴν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Οἱ παράγοντες οὗτοι οἷον τὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην μέσα καὶ οἱ ὅροι ζωῆς, αἱ συγκοινωνίαι, τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμά, τὰ νομίσματα, οἱ τρόποι ἐργασίας, τὸ οἰκονομικὸν καθόλου σύστημα τοῦ τότε βίου κλπ. δύνανται ἀναντιρρήτως νὰ διαφωτίσουν καὶ νὰ διευκολύνουν εἰς πολλὰ σημεῖα τὴν κατανόησιν τῆς Κ. Δ. [5]. Γενικῶς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. μεταφέρῃ τὸν ἐρευνητὴν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὴν κατάστασιν τῆς τότε ἐποχῆς, ὥστε νὰ ἀποκομίζηται μία ζωηρὰ καὶ πλήρης εἰκὼν τοῦ τότε κόσμου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον ὁ Χριστιανισμός. Ἐκ τῆς μεταφορᾶς ταύτης καταδεικνύεται πόσον ὁ Ἰουδαϊσμός, ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Ἐθνισμός, ἕκαστος κατὰ τὸν ἴδιον αὐτοῦ τρόπον, ἐγένοντο ὄργανα τῆς θείας Προνοίας διὰ τὴν προπαρασκευὴν τοῦ τότε κόσμου πρὸς ἀποδοχὴν

---

[1] Ἰωάν. 1,14.

[2] Ὅρα Μ. Σιώτου, Ἡ ἐν τῷ Παύλῳ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ. Ἐν «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» Θεσσαλονίκη 1951 τόμ. 34, 1951, σελ. 188.

[3] Μν. ἔρ. σελ. 280.

[4] Ὅρα A. Deissmann, Licht von Osten σελ. 331.

[5] Πρβλ. J. Felten μν. ἔρ. II, 407 ἑξ.

τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως[1]. Συγχρόνως κατανοεῖται τὸ μέγεθος καὶ ὁ βαθμὸς ἀντιδράσεως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐπέκτασιν τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος καὶ οἱ πρὸς τοῦτο ἀγῶνες τῶν πρώτων ἐργατῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς Ἐκκλησίας καθόλου. Διὰ τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. παρουσιάζεται ὁ Ἰουδαϊσμὸς ὡς ὁ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκλελεγμένος φορεὺς τῶν ἐπαγγελιῶν διὰ μέσου τῆς ἱστορίας διὰ συνεχῶν καὶ ὑπερφυσικῶν εἰς αὐτὸν ἀποκαλύψεων τοῦ Θεοῦ. Παρὰ ταῦτα ἡ ψυχὴ τοῦ Ἰουδαίου παρουσιάζεται ὁλονὲν καὶ ἀπομακρυνωμένη ἀπὸ τοῦ Θεοῦ εἴτε λόγῳ τῆς ἐξοικιώσεως αὐτῆς πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν, εἴτε λόγῳ τῆς ἀπωλείας τῆς ὀρθῆς ἐννοίας τῆς ἀποκαλύψεως. Ὡς λέγει ὁ Ρῶσσος φιλόσοφος Nikolaj Berdiajew[2], ὁ Ἰουδαῖος εἶναι ὁ μόνος, ὅστις χάρις εἰς τὴν συνεχῆ πρὸς αὐτὸν ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν ἔχει ὀρθὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἱστορίας, καὶ τοῦτο διότι οὗτος μόνος ἔχει τὴν ἔννοιαν τῆς ἑνότητος τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ἰδίᾳ διὰ τῶν εἰς αὐτὸν συνεχῶν ὑπερφυσικῶν ἀποκαλύψεων. Τὸ μάθημα ὅμως τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. παρουσιάζει τὸν Ἰουδαῖον μὲ λίαν ἠλλοιωμένην κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὴν ἀντίληψιν περὶ «ἀποκαλύψεως» καὶ «ἱστορίας». Τοῦτο ἀκριβῶς ἀποτελεῖ καὶ τὴν αἰτίαν, ἕνεκα τῆς ὁποίας δὲν οἰκειοποιήθη ὁ Ἰουδαϊσμὸς ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ καὶ τὴν ἀνωτάτην ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν.

Ὁ Ἑλληνισμὸς πάλιν γίνεται ὄργανον τῆς θείας προνοίας καὶ μέτοχος τῆς ἀποκαλύψεως κατ᾿ ὅλως ἀντίστροφον πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμὸν τρόπον. Ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ ἀπὸ τὰ πρῶτα αὐτῆς βήματα, καίπερ ἡ ἰδία δὲν εἶχεν συνείδησιν τῆς «ἱστορίας»[3], ἐν τῇ οὐσιαστικῇ αὐτῆς ἐννοίᾳ, παρουσιάζει μίαν φυσικὴν τρόπον τινὰ λειτουργίαν καὶ φορὰν πρὸς τὰ ἄνω, ἤτοι πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν[4]. Αὕτη οὖσα πάντοτε ἀνήσυχος ἀναζητεῖ ἀνωτέρους καὶ πνευματικωτέρους κόσμους, τοὺς κόσμους τῆς πρώτης αὐτῆς καταγωγῆς. Τὴν ὀρθὴν κατεύθυνσιν πρὸς τοὺς κόσμους τούτους εὑρίσκει μόνη ἄνευ τῆς ἔξωθεν βοηθείας, χωρὶς νὰ λάμψῃ ποτὲ προηγουμένως καὶ εἰς αὐτὴν τὸ ἄστρον τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως, ὅπως εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν, ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς φυσικῆς λειτουργίας τῆς ἐν αὐτῇ σταθερῶς πρὸς τὸ θεῖον κατευθυνομένης μαγνητικῆς πυξίδος. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀκριβῶς ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ ἠδυνήθη πρώτη νὰ κατανοήσῃ πλήρως τὴν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ συντελεσθεῖσαν συνάντησιν ἱστορίας καὶ ἀποκαλύψεως καὶ νὰ γίνῃ τὸ κατ᾿ ἐξοχὴν ὄργανον ἑρμηνείας τῆς μεγάλης ἐκείνης ἱστορικῆς στιγμῆς. Εἰς

---

[1] Πρβλ. G. Kittel, Urchristentum, Spätjudentum, Hellenismus σελ. 13 ἑξ.

[2] Ὅρα Nikolaj Berdiajew, Der Sinn der Geschichte, Tübingen 1950 (Otto Reich Verlag) σελ. 51.

[3] Ὅρα N. Berdiajew ἔνθ. ἀν.

[4] Πρβλ. Daniel—Rops, Geschichte d. Gottesvolkes σελ. 333.

τὴν ψυχὴν ὅμως τοῦ Ἕλληνος ἡ συνάντησις ἱστορίας καὶ ἀποκαλύψεως διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ σημαίνει μίαν διπλῆν ἀποκάλυψιν. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ ἡ δευτέρα ἡ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀποκάλυψις τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας. Διὰ τὸν Ἕλληνα δὲν ἀποκαλύπτεται μόνον ὁ Θεὸς ὡς μέχρι τοῦδε κεκρυμμένος, ἀλλ' ἀποκαλύπτεται καὶ αὐτὴ ἡ ἱστορία καὶ αὐτὸς ὁ κόσμος καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ ἄνθρωπος. Διότι πάντα ταῦτα μόνον διὰ τῆς διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀποκαλύψεως παρουσίασαν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸ ὀρθὸν αὐτῶν νόημα καὶ τὴν ὀρθὴν μεταξὺ αὐτῶν σχέσιν.

Ἰουδαϊσμὸς καὶ Ἑλληνισμὸς ἀποτελοῦν τὰς μεγάλας πνευματικὰς δυνάμεις, διὰ τῶν ὁποίων προπαρεσκευάσθη καὶ κατενοήθη ὁ Χριστιανισμός, δι' αὐτὸ καὶ ἡ γνῶσις τούτων ἀποβαίνει ἔργον τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. Διὰ τῆς πλήρους δὲ καὶ ἀκριβοῦς αὐτῶν κατανοήσεως ἀποκτῶμεν συνείδησιν τοῦ ἀπολύτου χαρακτῆρος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως[1].

Κατόπιν τούτων τὰ σημεῖα ἐπὶ τῶν ὁποίων τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. συμβάλλει σπουδαίως εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Κ. Δ. δύνανται νὰ συνοψισθοῦν γενικῶς εἰς τὰ κάτωθι.

1) Ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ τὶ τὸ ὅλως νέον.

2) Ἡ ἐμφάνισις τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἐγένετο εἰς τὸν πλέον κατάλληλον χρόνον.

3) Ἡ ἐπίδρασις τοῦ περιβάλλοντος ἐπὶ τοῦ νεοφανέντος Χριστιανισμοῦ εἶναι μόνον ἐξωτερικὴ καὶ οὐχὶ ἐπίδρασις ἐπὶ τῆς οὐσίας αὐτοῦ[2].

4) Ὁ Χριστιανισμὸς ἐχρησιμοποίησεν διὰ τὴν διάδοσίν του τὰ ὑπάρχοντα μέσα, ὑλικὰ καὶ πνευματικά, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἔλαβε τὴν ἀνθρωπίνην σάρκα, ἵνα ἀποκαλυφθῇ εἰς τὸν ἄνθρωπον[3].

5) Τὰ μέσα ταῦτα ὁ Χριστιανισμὸς ἐνίοτε μετεσχημάτιζεν ἐμβάλλων εἰς αὐτὰ καθαρῶς χριστιανικὸν περιεχόμενον καὶ οὕτω ἀπέσπασεν ταῦτα ἀπὸ τὴν τότε ἐποχὴν καὶ ἔδωσεν εἰς αὐτὰ τὸ ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέον ὑπερφυσικὸν καὶ αἰώνιον κῦρος.

6) Ὁ Χριστιανισμὸς προσαρμοσθεὶς κατ' ἀρχὰς μόνον ἐξωτερικῶς πρὸς τὸν τότε κόσμον ἐπηρέασεν αὐτὸν εὐθὺς ἀμέσως διὰ τῆς οὐσίας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ μετασχημάτισεν αὐτὸν εἰς κόσμον τοῦ κηρύγματος καὶ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

---

[1] Ὅρα G. Kittel, Die Religionsge. u. d. Urchristentum σελ. 9 ἑξ.
[2] Ὅρα P. Feine μν. ἔρ. σελ. 5 καὶ 10.
[3] Ὅρα A. Deissmann, Licht vom Osten σελ. 212 ἑξ.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΤΗΣ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ

1. Θέσις τοῦ ζητήματος.

Ὡς ἐδείχθη, ἐκ τῆς εἰς τὸ πρῶτον μέρος γενικῆς ἀνασκοπήσεως τῶν πραγμάτων ἡ ἱστορία τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ, ὡς κλάδος ἐρεύνης τῆς περὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην ἐπιστήμης, παρουσιάζει διὰ τῆς ἐξετάσεως τοῦ τοπικοῦ, τοῦ χρονικοῦ καὶ τοῦ ἐν γένει ἱστορικοῦ πλαισίου, τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν ὡς ἱστορίαν, μάλιστα δὲ ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν ἱστορίαν, καθόσον ἀποδεικνύει ταύτην ὡς «τὸ πλήρωμα τῶν χρόνων» ἤτοι ὡς τὸ κεντρικὸν ἐκεῖνο σημεῖον τῆς ἱστορίας, πρὸς τὸ ὁποῖον ὡς πρὸς κέντρον συνέκλινεν τὸ σύνολον τοῦ παρελθόντος. Ἡ διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀνάδειξις τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστοῦ ὡς τοῦ πληρώματος τοῦ χρόνου συντελεῖ εἰς τὸ νὰ τονισθῇ συγχρόνως καὶ ἡ μεγάλη σπουδαιότης, τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἀκόμη καὶ ὡς ἀφετηρία διὰ τὴν ὑπ' αὐτῆς ἐγκαινιαζομένην νέαν περίοδον τῆς ἱστορίας.

Ὁ οὕτω ἐπιτυγχανόμενος ἱστορικὸς προσδιορισμὸς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ἂν καὶ κατ' οὐσίαν ἐξωτερικός, ἀποτελεῖ διὰ τὸν ἄνθρωπον τὸν ἁπλούστερον, συνάμα δὲ καὶ τὸν ἐπιτυχέστερον καὶ τὸν μόνον ἀνταποκρινόμενον εἰς τὴν περιωρισμένην νοητικὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου τρόπον διαφωτίσεως καὶ κατανοήσεως τῆς δι' αὐτοῦ ἀξίας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχων καὶ νοῶν μόνον ἐντὸς τῶν κατηγοριῶν τοῦ «τόπου» καὶ τοῦ «χρόνου», δύναται μόνον διὰ τῶν κατηγοριῶν τούτων ν' ἀναχθῇ καὶ εἰς τὴν ἐκτὸς τούτων ὑπάρχουσαν πραγματικότητα. Οὕτω ἡ ἔννοια τῆς ἱστορίας, ἥτις εἶναι συντελεστὴς τῶν κατηγοριῶν τοῦ «τόπου» καὶ τοῦ «χρόνου», ἀποβαίνει τὸ κατ' ἐξοχὴν θετικὸν καὶ νοητικὸν στοιχεῖον πρὸς προσδιορισμὸν καὶ αὐτῆς τῆς ἐννοίας τῆς ἀποκαλύψεως. Τοῦτο ὅμως σημαίνει συγχρόνως καὶ τὴν ὑπάρχουσαν μεγάλην σχέσιν οὐσίας μεταξὺ τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἀποκαλύψεως· το-

σοῦτο μᾶλλον καθόσον καὶ εἰς αὐτὴν τὴν οὐσίαν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἐνυπάρχει, ὡς κεντρικώτατον μάλιστα καὶ οὐσιαστικώτατον, τὸ ἱστορικὸν στοιχεῖον, τοὐτέστιν ἡ θεία ἐνανθρώπησις. Ἡ ἀπὸ τῆς ἱστορίας ὅθεν διαφώτισις τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως σημαίνει καὶ τὸν προσδιορισμὸν τῆς μεταξὺ αὐτῶν ὑπαρχούσης οὐσιαστικῆς σχέσεως[1].

Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι καὶ μόνη ἡ λέξις «ἀποκάλυψις» δηλοῖ ὕπαρξιν σχέσεως τῆς δι᾽ αὐτῆς ἐκφραζομένης ἐννοίας καὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορίας, καθόσον ἡ λέξις «ἀποκάλυψις» σημαίνει φ α ν έ ρ ω σ ι ν τοῦ «κεκρυμμένου» καὶ τοῦ «ἀγνώστου», ἡ ὁποία συνετελέσθη εἰς ὡρισμένον τόπον καὶ χρόνον καὶ ὑπὸ ὡρισμένα περιστατικά, μάλιστα δὲ καὶ πρὸς συγκεκριμένον σκοπόν.

Εἰς τὴν θεολογικὴν γλῶσσαν ἡ ἔννοια «ἀποκάλυψις» γενικῶς σημαίνει δύο τινα· ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τὸ περιεχόμενον τῆς ἀποκαλύψεως καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου τὴν πρὸς ἔκφρασιν τοῦ περιεχομένου τούτου ἐνέργειαν ἤτοι τὴν φανέρωσιν αὐτοῦ, τοὐτέστιν τὴν μ ο ρ φ ὴ ν τῆς ἀποκαλύψεως. Οὕτω πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀποκαλύψεως δὲν εἶναι ἄσχετος οὔτε ἡ πηγὴ αὐτῆς, οὔτε τὸ περιεχόμενόν της. Ὡς ἐνέργεια δὲ ἡ ἀποκάλυψις ἤτοι ὡς φανέρωσις συνδέει καὶ σχετίζει πρὸς τὴν ἱστορίαν καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς καὶ τὴν πηγήν της, τὸν Θεόν. Διὰ ταῦτα ἡ ἀκριβεστέρα, ἡ πληρεστέρα καὶ ἡ ὡραιοτέρα κατὰ τὴν Κ. Δ. διατύπωσις τῆς πρὸς τὴν ἱστορίαν σχέσεως τῆς ἀποκαλύψεως εἶναι ἡ ἔκφρασις «ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις». Καὶ τοῦτο διότι κατὰ τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν ἀποτελεῖ ἱστορίαν καὶ ἡ μορφὴ αὐτῆς καὶ τὸ περιεχόμενόν της, ὁ ἀποκαλυπτόμενος δηλαδὴ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ οὐχὶ ἐκτὸς αὐτῆς, ἡ δὲ ἀποκάλυψίς Του, ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν αὐτῆς ἔννοιαν, συνέχει ὁλόκληρον τὴν ἱστορίαν ὡς τὸ κέντρον αὐτῆς καὶ ὡς ἡ τὰ πάντα διήκουσα δύναμις. Οὐδεμία ἄλλη ἀποκάλυψις ἐκτὸς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως προσδιορίζεται ὑπὸ τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορίας συγχρόνως καὶ κατὰ τὴν μορφὴν αὐτῆς καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενόν της. Αἱ διὰ τῶν Προφητῶν τῆς Π. Δ. λ.χ. γενόμεναι ἀποκαλύψεις δὲν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἱστορικὰ γεγονότα ὑπὸ τὴν διπλῆν ταύτην ἔννοιαν, καθόσον τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἀποτελεῖ ἐνοράσεις καὶ δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ κατηγορηματικῶς διὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορίας. Δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἐκ τῶν ἀποκαλύψεων τούτων ἔχουν ἱστορικὸν χαρακτῆρα καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτῶν μόνον ὅσαι ἀναφερόμεναι εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Μεσσίου παρουσιάζουσιν Αὐτὸν διὰ τῆς προβολῆς τοῦ Προφήτου εἰς τὸ μέλλον, εἰς τοὺς μετὰ Χριστὸν δηλαδὴ χρόνους, ὡς τὴν ὑπερφυσικὴν μέν, ἀλλ᾽ ἱστορικὴν πλέον πραγματικότητα.

Διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἔχομεν τὴν μοναδικὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ

[1] Πρβλ. Daniel—Rops, Gesch, d. Gottesvolkes σελ. 413 ἑξ.

περίπτωσιν, καθ' ἣν μορφὴ καὶ περιεχόμενον τῆς ἀποκαλύψεως ἀποτελοῦν ἑνότητα ἀδιάσπαστον; ὥστε νὰ δηλοῦν τὸ συναμφότερον, ἡ δὲ λέξις ἀποκάλυψις νοεῖται ἐξ ἴσου καὶ ὡς μορφὴ καὶ ὡς περιεχόμενον, καθόσον ὁ ἀποκαλύπτων εἶναι συνάμα καὶ ὁ ἀποκαλυπτόμενος καὶ ὁ ἀποκαλυπτόμενος εἶναι καὶ ὁ ἀποκαλύπτων. Τὸ περιεχόμενον δηλαδὴ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως εἶναι ὁ Θεός, μορφὴ δὲ ταύτης ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ Θείου Λόγου. Κατὰ τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν ἡ μορφὴ τῆς ἐννοίας τῆς ἀποκαλύψεως προάγεται, ὥστε αὕτη νὰ ταυτίζηται πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, τὸ δὲ περιεχόμενον αὐτῆς, ὁ ἀπεριόριστος καὶ ἀκατάληπτος Θεὸς διὰ πρώτην καὶ μοναδικὴν φορὰν ἐν τῇ ἱστορίᾳ λαμβάνει τὰ ὅρια τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ περιβάλλεται μὲ τὸ ἔνδυμα τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐγκοσμίου πραγματικότητος.

Ἡ κατανόησις τῆς ἐννοίας τῆς ἀποκαλύψεως γενικῶς καὶ ὡς μορφῆς καὶ κατὰ μείζονα λόγον καὶ ὡς περιεχομένου, ἀποτελεῖ τὶ τὸ ὑπερβαῖνον τὰς νοητικὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κατανόησις δὲ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἀποτελεῖ τὶ τὸ ἀπολύτως ἀδύνατον εἰς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν [1], διὸ καὶ τὴν μόνην ἀσφαλῆ πρὸς τοῦτο βάσιν καὶ τὴν ἀπαραίτητον αὐτῆς προϋπόθεσιν ἀποτελεῖ ἡ ἔννοια τῆς «πίστεως». Ἡ πίστις ὅμως αὕτη πρέπει ν' ἀναφέρηται μόνον εἰς τὴν ἀκριβῆ καὶ ἀνόθευτον ἔννοιαν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ἤτοι εἰς τὴν ἱστορικὴν μορφὴν καὶ εἰς τὸ ἀληθὲς περιεχόμενον τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ἅτινα, ἂν καὶ ἀμφότερα ἱστορία, ἐνέχουν ἐξ ἴσου τὸν χαρακτῆρα τοῦ μυστηρίου, διὸ καὶ ἐπεβάλλετο οὐ μόνον ἡ ἀποκάλυψις αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀσφαλὴς αὐτῶν ἀποτύπωσις καὶ παράδοσις καὶ διαφύλαξίς των. Τὸ πῶς καὶ τοῦτο ἐγένετο ἀποτελεῖ ὁμοίως μυστήριον.

Καὶ τὴν μὲν αὐθεντικήν, ἂν καὶ μόνον περιπτωτικήν, καὶ κατ' οὐσίαν ὀρθὴν ἀποτύπωσιν καὶ καταγραφὴν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἀποτελεῖ ἡ «Καινὴ Διαθήκη» συγγραφεῖσα ὑπὸ αὐτοπτῶν καὶ αὐτηκόων, ζησάντων καὶ καλῶς κατανοησάντων τὴν ἀποκάλυψιν ταύτην καὶ τοὺς σκοποὺς αὐτῆς, ἐνταχθέντων μάλιστα καὶ αὐτῶν τῶν ἰδίων εἰς τοὺς σκοποὺς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Οὕτω οἱ ὅροι «ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις» καὶ «Καινὴ Διαθήκη» ἀναδεικνύονται ταὐτόσημοι. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἡ ὀνομασία «Καινὴ Διαθήκη» χρησιμοποιεῖται εἰς δήλωσιν τῆς γενομένης καταγραφῆς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ἀλλὰ καὶ ἡ καταγραφὴ αὕτη ἔχει τὴν ἰδικήν της ἱστορίαν. Οὕτω καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη, ὡς ἡ θεόπνευστος καταγραφὴ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ ὡς ὁ διὰ μέσου τῶν αἰώνων φορεὺς ταύτης ἀνὰ τὰ πέρατα τοῦ κόσμου, συμπληρώνει ἀπὸ τῆς ἰδικῆς της πλευρᾶς τὴν μεταξὺ τῶν ἐννοιῶν «ἱστορία» καὶ «ἀποκάλυψις» σχέσιν.

---

[1] Ὅρα τὰς περὶ Ἀκαταλήπτου ὁμιλίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἐν Migne Ε.Π. 48, 691 ἑξ. Πρβλ. καὶ H. W. Bartsch, Kerygma und Mythos, Hamburg 1952, II, 184 ἑξ.

Οὕτω καὶ ἡ ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. βλέπουσα στενωτάτην τὴν μεταξὺ τῶν κατηγοριῶν «ἀποκάλυψις», «ἱστορία» καὶ «Καινὴ Διαθήκη» σχέσιν καὶ μεγάλην τὴν μετ' αὐτῶν ἑνότητα οὐσίας κινεῖται καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς ἐρεύνης αὐτῆς ἐξ ἴσου καὶ ἐπὶ τῶν τριῶν τούτων κατηγοριῶν καὶ ἐργάζεται εἰς διαφώτισιν μιᾶς ἑκάστης τούτων. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Κ. Δ. συναντᾶται οὐσιαστικώτερον μετὰ τῆς ἑρμηνείας τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἥτις ἑρμηνεύουσα τὴν ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν παρουσιάζει ταύτην ὡς τὸ ὑπέρτατον νόημα τῆς καθόλου ἱστορίας καὶ ὡς τὸ κέντρον ταύτης, πρὸς ὃ συνέκλινεν οὐ μόνον τὸ σύνολον τοῦ παρελθόντος, ὡς τονίζει ἡ ἱστορία τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ ἐκτὸς τῆς ἱστορίας ἄχρονον καὶ αἰώνιον Ἄπειρον, ὁ Θεός, Ὅστις διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως ἐπεξέτεινεν τὰ ὅρια τῆς ἱστορίας πέραν τῆς ἐγκοσμιότητος καὶ εἰς αὐτὰ τὰ βάθη τῶν οὐρανῶν. Οὕτω ἀποκτᾶται νέα ἔννοια περὶ ἑνότητος τῆς ἱστορίας, ἥτις ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τοῦ ἐγκοσμίου καὶ διὰ πρώτην φορὰν δημιουργεῖ εὐρυτέραν περὶ ἱστορίας ἔννοιαν, δι' ἧς ἀποκαλύπτεται καὶ ἡ ἑνότης καὶ ἡ σχέσις μεταξὺ τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀπείρου. Ἡ ἔννοια τῆς ἱστορίας γίνεται πλέον ὑπερβατική, καθόσον διὰ τῆς ἱστορίας τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θείου Λόγου ἡ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας ἀποκαλύπτεται ἐκτεινομένη πέραν πάσης ἄλλης ἀρχῆς εἰς αὐτὸ τὸ ἄπειρον καὶ ἀπόλυτον Ὄν, τὸν Θεόν, τὴν αἰτίαν καὶ τὴν πηγὴν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἡ ἑνότης τῆς ἱστορίας ἀποτελεῖ τὸ γενικὸν συμπέρασμα καὶ τὸν ἀπώτερον σκοπὸν τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ, τῆς δὲ ἑρμηνείας τῆς Κ. Δ. τὴν βασικὴν προϋπόθεσιν καὶ τὴν πρώτην ἀφετηρίαν. Τοῦτο πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ τονισθῇ, ἀφ' ἑνὸς ἵνα κατανοηθῇ, ὅτι ἡ ἑρμηνεία τῆς Κ. Δ. εἶναι ἀποκλειστικὸν ἔργον τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης καὶ ἀφ' ἑτέρου, ἵνα κατανοηθῶσι τὰ ἑρμηνευτικὰ ἀτοπήματα, ἰδίᾳ τῶν Θεολόγων τοῦ αἰῶνος μας.

Ἡ συνάντησις τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἑρμηνείας τῆς Κ. Δ. συντελεῖται καὶ εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀναγνώρισιν τῆς Καινῆς Διαθήκης ὡς τοῦ ἀκαταλύτου μνημείου τοῦ μεγαλυτέρου γεγονότος τῆς καθόλου ἱστορίας· μνημείου γενομένου εἰς αἰωνίαν ἀνάμνησιν καὶ ἀποτύπωσιν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Οὕτω ἡ Καινὴ Διαθήκη ἀποτελεῖ διὰ τὴν ἱστορίαν τὸν μέγαν αὐτῆς πνευματικὸν θησαυρὸν καὶ τὸν πρὸς ἁπάσας τὰς χρονικὰς αὐτῆς κατευθύνσεις σταθερὸν ὁδηγόν. Ἐὰν ἡ Τορά, ὁ Νόμος, εἶχεν ἀποβῇ τὸ ἀναφαίρετον κτῆμα παντὸς Ἰουδαίου, ἡ Καινὴ Διαθήκη εἶναι τὸ ἀναφαίρετον κτῆμα τῆς Ἱστορίας.

Ἡ ἱστορία τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῆς Κ. Δ. ὁμολογοῦν ἀπὸ κοινοῦ, ὅτι διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως συνετελέσθη μιὰ νέα δημιουργία, μιὰ πνευματικὴ δημιουργία, μοναδικὴ καὶ ὑπερτέρα, διὰ τὴν καθόλου ἱστορίαν. Ἡ νέα αὕτη δημιουργία ἦτο ἀδύνατον μὲν νὰ ἐντο-

πισθῇ εἰς τὸν παλαιὸν κόσμον, δυνατὸν ὅμως νὰ ἐντοπισθῇ ἐν μέσῳ αὐτοῦ· διὸ καὶ ἔπρεπεν χάριν ταύτης τὰ πάντα νὰ ἀνακαινισθοῦν· καὶ τὸ παράδοξον εἶναι, ὅτι ἡ ἀνακαίνησις αὕτη ἐγένετο μόνον δι' αὐτῆς. Ἡ νέα αὕτη δημιουργία εἶνε ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ. Ἡ μεταξὺ ἱστορίας καὶ ἀποκαλύψεως ὀρθὴ σχέσις παραμένει ἀκατανόητος ἄνευ τῆς ἐννοίας τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, καθ' ὅσον αὕτη ἱδρύθη ὡς ἱστορικὸν γεγονὸς ὑπὸ τοῦ αὐτοαποκαλυφθέντος καὶ εἰς τὸ διηνεκὲς ἐν αὐτῇ ἀποκαλυπτομένου Χριστοῦ (Ἰωάν. 14,26) [1], μὲ τὸ προνόμιον, ὅπως μόνη αὕτη κατέχῃ καὶ παραδίδει τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ἱδρυτοῦ της διὰ μέσου τῆς ἱστορίας. Ἀκριβῶς δι' αὐτὸ καὶ λόγῳ τῆς φύσεως τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως θεωρεῖται καὶ εἶναι ἡ Ἐκκλησία τὸ σῶμα τοῦ ἱδρυτοῦ της Χριστοῦ, σκοποῦσα διὰ τῆς ἐν αὐτῇ χάριτος τοῦ ἱδρυτοῦ της τὸν ἁγιασμὸν καὶ τὴν μακαριότητα τῶν ἐν αὐτῇ πιστῶν.

Ὁ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, ὁμοίως δὲ καὶ ὁ μὴ ἔχων σαφῆ περὶ Ἐκκλησίας γνῶσιν, δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ὀρθὴν ἀντίληψιν οὔτε καὶ ἐπὶ τῶν ἐννοιῶν «ἱστορία» καὶ «ἀποκάλυψις», οὔτε καὶ περὶ τῆς μεταξὺ αὐτῶν πραγματικῆς σχέσεως, καθόσον ἡ ὀρθὴ περὶ αὐτῶν ἀντίληψις ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν περὶ Ἐκκλησίας ὀρθὴν ἀντίληψιν καὶ ἀπὸ τὴν πρὸς αὐτὴν σχέσιν ἑνὸς ἑκάστου. Καὶ τοῦτο διότι ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις διεφυλάχθη μόνον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς ὁ ζῶν καὶ ἐνεργὴς λόγος τοῦ Θεοῦ (Ἑβρ. 4,12), ἡ δὲ ἱστορία περιλαμβάνουσα ἐν ἑαυτῇ καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας ἀρτύεται πνευματικῶς καὶ εὑρίσκει καὶ διατηρεῖ δι' αὐτῆς τὸ ἀληθὲς αὐτῆς νόημα. Οἵαν ἀξίαν ἔχει ἡ ἔννοια τοῦ χώρου διὰ τὴν ἱστορίαν καθόλου, τὴν αὐτὴν ἀξίαν ἔχει καὶ ἡ Ἐκκλησία διὰ τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν, θὰ ἐλέγομεν, τὴν ὑπεριστορίαν.

Παρὰ τὰ ἀνωτέρω ἱστορία, ἀποκάλυψις, Καινὴ Διαθήκη καὶ Ἐκκλησία θ' ἀπέβαινον ἁπλαῖ ἔννοιαι καὶ ἐκφράσεις ἀκατανόητοι ἄνευ τοῦ προσδιορισμοῦ αὐτῶν καὶ διὰ τῆς ἐννοίας «ἄνθρωπος», καθόσον ἡ ἔννοια «ἄνθρωπος» ἀποτελεῖ τὴν συνισταμένην καὶ τὸν ἀπώτερον ἀντικειμενικὸν σκοπὸν πασῶν τῶν ἀνωτέρω ἐννοιῶν. Μόνον διὰ τῆς πλήρους κατανοήσεως τῆς ἐννοίας «ἄνθρωπος» γίνεται κατανοητὴ καὶ ἡ μεταξὺ τῶν ἐννοιῶν τῆς «ἱστορίας», τῆς «ἀποκαλύψεως», τῆς «Καινῆς Διαθήκης» καὶ τῆς «Ἐκκλησίας» ὑπάρχουσα ἀδιάσπαστος ἑνότης καὶ στενὴ σχέσις· μόνον διὰ τῆς ἐννοίας «ἄνθρωπος» κατανοεῖται καὶ τὸ βαθὺ αὐτῶν περιεχόμενον καὶ ἡ ἀξία αὐτῶν. Ὁ ἑρμηνευτὴς ζητῶν νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν ἀποκάλυψιν ζητεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ ἐν αὐτῇ ὑπάρχον μυστήριον, πλὴν ὅμως ὁ ἴδιος ἀποτελεῖ μυστήριον καὶ ὡς κρύπτων εἰς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτόν του τὸ μυστήριον, τουτέστιν τὸ ἀκατανόη-

---

1. Ἡ Ἔννοια τοῦ δόγματος συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας ὡς τοῦ ζῶντος σώματος τοῦ Χριστοῦ, οὗτινος οὐδεὶς ἄλλος ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δύναται νὰ δώσῃ τὴν ὀρθὴν αὐτοῦ ἔκφρασιν.

τον, συμβάλλει ἐκ τῆς φύσεώς του εἰς τὴν ἀκαταληψίαν τοῦ ἐν τῇ ἀποκαλύψει μυστηρίου. Ἡ ἀποκάλυψις καθ' ἑαυτὴν δὲν εἶναι μυστήριον, αὕτη εἶναι μυστήριον μόνον διὰ τὸν ἄνθρωπον. Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ κατανοήσωμεν οὔτε τὸ νόημα, οὔτε τὴν ἀξίαν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀποκαλύψεως, ἐὰν πρωτίστως δὲν κατανοήσωμεν καλῶς ὡς ἑρμηνευταὶ τὴν ἔννοιαν «ἄνθρωπος», πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἀποκάλυψις ἀποκλειστικῶς ἀναφέρονται[1]. Ἀκριβῶς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ σοβαρώτερον καὶ τὸ δυσκολώτερον σημεῖον τῆς Ἑρμηνείας τῆς Κ. Δ. Ὅ,τι δηλαδὴ διὰ τὴν ἑρμηνείαν εἶναι τὸ δυσκολώτερον νὰ ἑρμηνευθῇ, τοῦτο δὲν εἶναι οὔτε ἡ ἀποκάλυψις ἐν τῷ συνόλῳ της, διότι αὕτη ἐδόθη καὶ παραμένει ἀμετάβλητος καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἄλλωστε ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, ἀλλὰ τῆς πίστεως ἡμῶν, οὔτε καὶ ἡ ἱστορία, διότι αὕτη ἐβιώθη καὶ διότι ταύτης «ὁ καθολικὸς νοῦς» διατηρεῖ ἀκριβῆ τὴν ἀνάμνησιν καὶ ἔχει ἢ ἀποκτᾶ εὐκόλως συνείδησιν τῶν παραγόντων καὶ τῆς ἐντελεχείας αὐτῆς. Ὅ,τι εἶναι δυσκολώτατον νὰ ἑρμηνευθῇ εἶναι ὁ «ἄνθρωπος», ὅστις παρουσιάζεται μὲ τὰς μεγαλυτέρας τῶν ἀντιθέσεων καὶ ἀντιφάσεων ἤτοι μὲ ἑνότητα καὶ διάσπασιν, μὲ πνευματικὴν νηφαλιότητα καὶ ζῆλον καὶ μὲ πνευματικὸν λήθαργον καὶ ἀδιαφορίαν, μὲ μεγαλεῖον καὶ κατάπτωσιν, μὲ ἐσωτερικότητα καὶ ἄνευ βάθους, μὲ ἀξίαν καὶ ἀπαξίαν, ὥστε ὁ ἴδιος μὴ ἀποτελῶν μονάδα[2] νὰ ἵσταται ἔναντι τῆς μ ι ᾶ ς ἱστορίας καὶ ἔναντι τῆς μ ι ᾶ ς ἀποκαλύψεως μὲ διαφόρους ἑκάστοτε προϋποθέσεις καὶ μὲ παραδόξους διαθέσεις[3], ἄλλοτε ὡς ἄτομον, ἄλλοτε ὡς ὁμὰς καὶ πάλιν ἄλλοτε ὑποτεταγμένος καὶ ἄλλοτε ἐλεύθερος. Διὰ ταῦτα τὸ κύριον ἔργον τῆς ἑρμηνείας εἶναι ἡ διὰ τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς ἱστορίας ἑρμηνεία αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀνθρώπου, ἡ θετικὴ δηλαδὴ ἐκείνη ἑρμηνεία, δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος ἑρμηνευόμενος ἀρνητικῶς κατὰ πρῶτον πρὸς ἀπόκτησιν συνειδήσεως τῆς ἐκτὸς τῆς χάριτος καταστάσεώς του καὶ κατόπιν θετικῶς, θ' ἀνυψωθῇ εἰς τὴν φυσικὴν αὐτοῦ θέσιν, ἀπὸ τῆς ὁποίας καὶ μόνον δύναται νὰ προσβλέπῃ καθαρώτερον πρὸς τὸ ἀπαστράπτον καὶ ἔκπαγλον φῶς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ διὰ τοῦ ὁποίου θὰ θεωρῇ καὶ τὴν ἱστορίαν καὶ θὰ ἀναγνωρίζῃ ὡς κύριον συντελεστὴν ταύτης τὴν ἰδίαν τὴν ἀποκάλυψιν. Τοῦτο ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὸ κεντρικώτατον σημεῖον τοῦ ὅλου ἔργου τῆς ἑρμηνείας καὶ τὸν κατ' ἐξοχὴν αὐτῆς σκοπόν. Μόνον ὅταν κατανοηθῇ ἡ ὀρθὴ σχέσις καὶ ἡ ὑπάρχουσα ἑνότης μεταξὺ τῶν ἐννοιῶν «ἄνθρωπος», «ἱστορία» καὶ «ἀποκάλυψις», μόνον τότε ἡ ἑρμηνεία θὰ ἔχῃ ἐξασφα-

---

[1] Πρβλ. Franz Böhm, Ontologie der Geschichte, Tübingen 1933 σελ. 11.

[2] Ἐνταῦθα ὁ ἄνθρωπος λαμβάνεται ὡς γενικὴ ἔννοια τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

[3] Πρβλ. Ματθ. 11,15 καὶ 13,9.43, Μαρκ. 4,9.23 καὶ 7,16, Λουκ. 8,8 καὶ 14,35, Ἀποκ. 2,7.11.17.29 καὶ 3,6.13,22. καὶ 13,9 Πρβλ. Ματθ. 13,15, Πραξ. 2, 28.27 καὶ Μαρκ. 8,18 καὶ Ρωμ. 11, 8.

λίση τὴν σταθερὰν αὐτῆς βάσιν καὶ τὴν ὀρθὴν ἀφετηρίαν τοῦ ὅλου ἔργου της καὶ τὴν λύσιν ὅλων ἐν γένει τῶν προβλημάτων της. Μόνον τότε θὰ ἀποβῇ εὐχερὴς καὶ ἡ ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ της.

Αἱ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους συστηματικαὶ ἔρευναι ἐπὶ τῆς θεολογικῆς ἀνθρωπολογίας καταδεικνύουν, ὅτι ἔχει ἤδη κατανοηθῇ ἡ σοβαρότης τοῦ ζητήματος τούτου καὶ ἀποτελοῦν δείγματα προόδου τῆς θεολογικῆς σκέψεως. Πάντως ἡ μέχρι τοῦδε γενομένη σχετικὴ ἔρευνα στηρίζεται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ἐξωεκκλησιαστικὰς καὶ εἰς ἐξωθεολογικὰς προϋποθέσεις, δι' αὐτὸ καὶ ἀπέχει ἀκόμη κατὰ πολὺ ἀπὸ τῆς ὁμοφώνου ἐκείνης διδασκαλίας ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπὶ τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν.

Ὁ διὰ τῆς προδηλωθείσης [1] θεωρίας του περὶ τῆς Entmythologisierung τῆς Κ.Δ. ἐν ἑσπερίᾳ καταστὰς πολύκροτος διαπρεπὴς καθηγητὴς R. Bultmann κατανοήσας ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἐκ τῶν συγχρόνων θεολόγων τὴν σοβαρότητα τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ προβλήματος διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Κ. Δ. ἔθεσεν τοῦτο εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὅλου ἑρμηνευτικοῦ αὐτοῦ συστήματος [2], ὥστε καὶ νὰ κατηγορῆται ὡς μετατρέψας τὴν θεολογίαν εἰς ἁπλῆν ἀνθρωπολογίαν [3]. Ὁ Bultmann ἐν τῇ διακρινούσῃ αὐτὸν πολυγνωσίᾳ καὶ ὀξυνοίᾳ κατενόησεν μὲν τὴν ἀνθρωπολογίαν ὡς τὸ κεντρικώτατον τῆς ἑρμηνείας σημεῖον, ἕνεκα ὅμως τοῦ ἄκρου αὐτοῦ ὀρθολογισμοῦ, τῶν ἐκ τῆς διαλεκτικῆς λεγομένης θεολογίας καὶ τοῦ ὑπαρξισμοῦ [4] ἰδίᾳ ἐξωχριστιανικῶν αὐτοῦ ἐπιδράσεων καὶ σκέψεων ἔφθασαν εἰς τὰς γνωστὰς αὐτοῦ ὑπερβολάς, ὥστε οὐ μόνον ἡ ἔννοια τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως νὰ καταβιβάζηται ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ «μύθου» καὶ τῆς «μυθολογίας», ἀλλὰ νὰ μειοῦται ἡ ἀξία καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἱστορίας [5], διὰ τῆς μὴ ἀποδοχῆς ὑπ' αὐτοῦ μιᾶς πνευματικωτέρας καὶ ἀνωτέρας ἐν τῇ ἱστορίᾳ δημιουργίας, ἐπελθούσης διὰ τοῦ σαρκωθέντος Λόγου τοῦ Θεοῦ. Οὕτω ὁ Bultmann διὰ τοῦ συστήματός του τονίζει μόνον τὰ ἀρνητικὰ σημεῖα καὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως· καὶ τοῦτο διότι μόνον ἐπ'

---

[1] Ὅρα σ. 366.

[2] Ὅρα τὰ ἔργα του· «Neues Testament und Mythologie ἐν Kerygma und Mythos I σελ. 16 ἑξ., «Der Mensche zwischen der Zeiten nach dem Neuen Testament» ἐν «Man in God's Desing according to the New Testament ἔκδοσιν Studiorum Novi Testamenti Societas» 1952 σελ. 39 ἑξ., «Das Problem der Hermeneutik» ἐν Zeitschrift f. Theol. u. Kirche 1950 σελ. 47 ἑξ. καὶ «Theologie des Neuen Testaments», Tübingen 1948 ἑξ.

[3] Ὅρα Kerygma und Mythos I², 22.87 ἑξ. 126.212 καὶ II 1 9 πρβλ. καὶ Ernst Steinbach, Mythos und Geschichte, Tübingen 1951 σελ. 27 ἑξ.

[4] Kerygma und Mythos I, 192.

[5] Παρὰ τοὺς διϊσχυρισμοὺς τοῦ ἰδίου, ὅρα ἐνθ. ἀν. II, 184 ἑξ. καὶ 190.

αὐτῶν προσκρούει συνεχῶς ὁ ὀρθολογισμός του, ὡς καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς τῶν προδρόμων καὶ μαθητῶν αὐτοῦ. Ὁ Bultmann οὐ μόνον δὲν ἀναζητεῖ τὴν διαπίστωσιν τῆς θετικῆς ἀξίας τῶν ἀνωτέρω ἀρνητικῶν σημείων, ὡς τοῦτο πράττει ἡ Ἐκκλησία, διὸ ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ Thielicke [1], δύναται νὰ τονισθῇ, ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Bultmann στρέφεται καιρίως κατὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἀκόμη παραγνωρίζει καὶ πᾶν ἐκ τῆς ἱστορίας θετικὸν στοιχεῖον, σχέσιν ἔχον πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ μυστηρίου καὶ πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Τὴν βάσιν τοῦ σφάλματος τοῦ Bultmann ἀποτελεῖ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἀποδοχὴ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μόνον ὡς ἀνθρώπου, οὐχὶ δὲ καὶ ὡς τοῦ ἐνσαρκωθέντος Λόγου τοῦ Θεοῦ ἤτοι ὡς Θεανθρώπου [2].

Ὅτι αἱ ἔννοιαι ἱστορία, ἀποκάλυψις, Καινὴ Διαθήκη, Ἐκκλησία καὶ ἄνθρωπος ἀλληλοπροσδιορίζονται τοῦτο καθίσταται ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λίαν σαφές. Ὁ ἑρμηνευτὴς δηλαδὴ ζητῶν νὰ κατανοήσῃ καὶ ἑρμηνεύσῃ εἴτε τὴν ἱστορίαν, εἴτε τὴν ἀποκάλυψιν, ἔν τε τῇ Κ.Δ. καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἑρμηνεύει καὶ κατανοεῖ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτόν του, τὴν φύσιν καὶ τὴν πνευματικήν του ὑπόστασιν καὶ αὐτὸν τὸν προορισμόν του. Ταῦτα κατανοῶν δύναται καλύτερον παντὸς ἄλλου τρόπου νὰ κατανοήσῃ καὶ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν καὶ δύναται νὰ ἀναχθῇ δι' αὐτῶν καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Θεόν [3].

2. Τὸ νόημα τῆς ἱστορίας [4].

α) Ἡ ἔννοια τῆς ἱστορίας γενικῶς. Ἡ λέξις ἱστορία σημαίνουσα κατ' ἀρχὴν γνῶσιν τῶν πραγμάτων καὶ τῶν γεγονότων ἐπεκράτησεν νὰ σημαίνῃ τὴν ὑπὸ τῶν εἰδικῶν ἐξέτασιν καὶ γνῶσιν τοῦ παρελθόντος ἢ ἐν μέρει ἢ καὶ ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ. Πάντως διὰ τῆς ἐννοίας τῆς

---

[1] Ἔνθ. ἀν. I, 159.

[2] Ὅρα Bultmann, Jesus, Berlin 1929 ἰδίᾳ σελ. 52 ἑξ. καὶ ἐν Kerygma und Mythos II, 205 ἔνθα λέγονται· «Dass Gott in Jesus Christus gehandelt hat, ist aber nicht ein feststellbares historisches Faktum. Jesus von Nazareth ist der Logos Gottes nicht für den objektivierenden Blick des Historikers».

[3] Πρβλ. Guardini, Der Herr σελ. 623 ἑξ.

[4] Ὅρα R. Eisler, Wörterbuch der Philosophischen Begriffe 4 Aufl. Berlin 1927 τόμ. I, 511 ἑξ, Die Religion in Geschichte u. Gegenwart 2. Aufl. (=R.G.G.[2]) II, 1097 ἑξ., G. Kittel. Theol. Wörtb. z. N.T. III. 394 ἑξ., Franz Böhm, Ontologie der Geschichte, Tübingen 1933, G. Fedotov, Reich Gottes und Geschichte ἐν Kirche, Staat und Mensch (Russisch—orthodoxe Studien) Genf 1937 σελ. 55—77, N. Berdiajew, Der Sinn der Gechichte, H. D. Wendland, Geschichtsanschauung und Geschichtsbewusstsein im Neuen Testament 1938, Gerhard Delling, Das Zeitverständnis des Neuen Testaments, Gütersloh 1940, Oscar Cullmann, Christus und die Zeit, Zürich 1946 πρβλ. καὶ Guardini, Der Herr σελ. 655 ἑξ.

ἱστορίας νοεῖται ἡ ἀντικειμενικὴ καὶ μόνη ὀρθὴ διακρίβωσις τῶν πραγμάτων, τῶν καταστάσεων καὶ ροπῶν τοῦ παρελθόντος. Σήμερον ἡ ἱστορία ἀναπτυχθεῖσα εἰς κατ᾽ ἐξοχὴν ἐπιστήμην ἀποτελεῖ μίαν τῶν πνευματικωτέρων ἐνασχολήσεων τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, μὲ κύριον αὐτῆς ἔργον οὐ μόνον τὴν ἁπλὴν καὶ ξηρὰν διαπίστωσιν τῶν γεγονότων (Historismus), ἀλλὰ καὶ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ὑπ᾽ αὐτῆς διαπιστουμένων ἱστορικῶν φαινομένων καὶ τὴν δι᾽ αὐτῶν ἑρμηνείαν καὶ ἀξιολόγησιν τοῦ ἑκάστοτε παρόντος. Οὕτω ἡ καθ᾽ αὐτὸ ἱστορία ἀποβαίνει καθαρῶς ἑρμηνευτικὴ ἐπιστήμη.

Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καθ᾽ ἑαυτὰ δὲν ἀποτελοῦν οὔτε τὴν ἔννοιαν οὔτε τὸ νόημα τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ τὴν ἔκφρασιν αὐτῆς[1]. Δι᾽ αὐτὸ καὶ ἀποτελοῦν ταῦτα τὰ τεκμήρια τῆς ὑποστάσεως τοῦ πνεύματος καὶ τὰ ἐνεργήματα τῶν ἐκδηλώσεων αὐτοῦ. Τὰ ἐνεργήματα ταῦτα ἀποτελοῦν τὴν ἔξοδον τοῦ πνεύματος ἢ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐτῶν ὑποστάσεως, τὴν ἐκδίπλωσιν τρόπον τινα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ἐξαντικειμένωσιν αὐτῶν. Τοῦτο ἀκριβῶς ἀποτελεῖ ἱστορίαν. Οὕτω ἡ ἔννοια τῆς ἱστορίας δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῇ, ἐὰν δὲν προσδιορισθῇ καὶ τὸ ποιὸν καὶ ἡ φύσις καὶ ἡ διάθεσις τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς ἱστορίας ἐκδιπλοῦται καὶ ἐκτὸς ἑαυτοῦ. Διὰ νὰ προσδιορίσῃ ὅμως τις πλήρως τὴν ἔννοιαν τῆς ἱστορίας, πρέπει νὰ προσδιορίσῃ καὶ τὰς μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐκδηλουμένων πνευμάτων σχέσεις ἤτοι τὰς σχέσεις οὐσίας καὶ φύσεως αὐτῶν, τὰς σχέσεις ὡς πρὸς τὰς ἐκδηλώσεις των καὶ τέλος τὰς σχέσεις τῶν ἐνεργημάτων των. Σκοπὸς δέ, συνάμα καὶ ἀποτέλεσμα, τοῦ προσδιορισμοῦ τούτου τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης εἶναι κατὰ κύριον λόγον ἡ διαπίστωσις τῆς ὑπάρξεως τῆς ἐννοίας τῆς ἑνότητος ἐν τῇ ἱστορίᾳ κατ᾽ οὐσίαν καὶ κατὰ σκοπόν. Καὶ ἐμποδίζεται μὲν ἡ κατανόησις τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὑπαρχούσης ἐννοίας τῆς ἑνότητος, ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀτομικότητος τοῦ ἀνθρώπου, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τῆς κοινωνίας, ἐν τῇ ἀτομικιστικῇ συνθέσει αὐτῆς, διευκολύνεται ὅμως τὰ μέγιστα καὶ ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἐννοίας τῆς «προσωπικότητος», κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ὁποίας τυγχάνει ἡ ἀξιολογικὴ σύνθεσις καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ τῶν πραγμάτων θεώρησις καὶ κατανόησις.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἱστορία δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς μία ἁπλῆ γνῶσις τοῦ παρελθόντος, διότι περὶ αὐτοῦ πολλαὶ γνώσεις θὰ εἶναι δυναταὶ καὶ ἄρα καὶ πολλαὶ ἱστορίαι, καὶ διότι ἡ ἱστορία δὲν δύναται νὰ εἶναι μία ἁπλῆ γνῶσις τῆς πραγματικότητος [2]. Δι᾽ αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ ἡ γνῶσις τοῦ ἑκάστοτε παρόντος δὲν δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἱστορία, πρὶν τοῦτο γίνει παρελθόν, ἂν καὶ τοῦτο ὡς πραγματικότης ἐμπίπτει εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἱστορίας. Ἱστορία εἶναι ἡ μεταξὺ τῶν χρονικῶν στιγμῶν ὑπάρχουσα ἑνότης εἰς

[1] Πρβλ. R. Eisler, μν. ἔρ. I, 511.
[2] Ὅρα Böhm μν. ἔρ. σελ. 136.

τὰ πράγματα, αὕτη δὲ ἡ ἑνότης δὲν ἔγκειται εἰς τὰ γεγονότα, ἀλλὰ εἰς τὴν μεταξὺ αὐτῶν σχέσιν καὶ αἰτίαν. Οὕτω ἡ ἱστορία δύναται νὰ καθορίζηται ἀκόμη καί ὀντολογικῶς [1], κυρίως ὅμως τελεολογικῶς.

Κατὰ ταῦτα τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ἱστορίας, ὡς ἁπλῆς ἐννοίας καὶ ὡς ἐπιστήμης, εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἑνότητος. Ἡ ἱστορία δὲν δύναται νὰ σημαίνῃ μίαν σειρὰν ἁπλῶν γεγονότων, ἄνευ οὐδεμιᾶς μεταξύ των σχέσεως καὶ ἑνότητος. Διὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἑνότητος ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ παρελθόντος καὶ εἰς τὸ παρὸν καὶ εἰς τὸ μέλλον, καὶ εἰς τὰ τοπικῶς ἐγγὺς καὶ εἰς τὰ μακράν. Διὰ τῆς ἱστορίας ὁ ἄνθρωπος γιγνώσκει καὶ αὐτὸν τὸν φυσικὸν κόσμον καὶ ἐξοικειοῦται πρὸς αὐτὸν καὶ ἀποκτᾷ τὴν πρὸς αὐτὸν ἐμπιστοσύνην, ἀκόμη καὶ χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν πρὸς αὐτὸν καθ' ὅλην του τὴν ἔκτασιν.

Ἡ κατὰ ἔθνη, κατὰ χώρας καὶ κατὰ μορφὰς πολιτισμοῦ ἐξέτασις τῆς ἱστορίας ἀποτελεῖ ἀπαίτησιν τοῦ κυρίου χαρακτηριστικοῦ τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορίας ἤτοι τῆς ἐννοίας τῆς ἑνότητος [2]. Οὕτω λ.χ. δὲν εἶναι ἑλληνικὴ ἡ ἱστορία ἡ ἐξετάζουσα τὰ γεγονότα, ὅσα ἔλαβον χώραν ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἀλλὰ ἡ ἱστορία ἡ ἐξετάζουσα τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν τὰ ἐκδηλώματα καὶ ἡ συνέπεια τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Μόνον ὅ,τι παρέχει τὴν ἑνότητα ταύτην, μόνον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν [3].

Ἡ ἔννοια τῆς ἑνότητος τῆς ἱστορίας ἀποτελεῖ συνείδησιν τῆς μετὰ Χριστὸν κυρίως ἀνθρωπότητος καὶ συντελεῖ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν γεφύρωσιν τῶν ὑπαρχόντων κενῶν διὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς ἱστορίας.

β'. Αἱ ἐξωχριστιανικαὶ περὶ ἱστορίας ἀντιλήψεις. Ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην, καὶ πᾶς ἄλλος ἐκτὸς τῶν Ἰουδαίων, δὲν εἶχεν ἀντίληψιν τῆς ἑνότητος τῆς ἱστορίας. Δι' αὐτὸ καὶ τὴν κυρίαρχον ἔννοιαν ἀποτελεῖ δι' αὐτὸν οὐχὶ ἡ ἱστορία, ἀλλὰ ὁ φυσικὸς κόσμος [4]. Ὁ Ἕλλην ἀναζητεῖ νὰ εὕρῃ τὸ νόημα τοῦ κόσμου διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἐν αὐτῷ καὶ τῶν ἐπὶ μέρους αὐτοῦ, ἅτινα κατ' αὐτὸν εὑρίσκουν τὴν ἑνότητά των εἰς τὴν σκέψιν τοῦ ἀνθρώπου. Κατ' αὐτὸν ὁ κόσμος ἐκλαμβάνεται ὡς ἀποκάλυψις τοῦ πνεύματος (φυσικὴ ἀποκάλυψις) [5]. Διὰ τὸν Ἕλληνα ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ ἁπλοῦν ἐπεισόδιον ἐν τῷ κόσμῳ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν χριστιανόν, διὰ τὸν ὁποῖον

---

[1] Ἔνθ. ἀν. σελ. 2.

[2] Πρβλ. RGG[3] II, 1098.

[3] Πρβλ Bultmann, Das Urchristentum σελ. 115.

[4] Πρβλ. Kittel, Theol. Wörterb. z. N. T. II, 397,26 ἑξ., H. Weinel, Paulus 2 Aufl Tübingen 1915 σελ. 247 ἑξ. καὶ Delling μν. ἔρ. σελ. 59,91.93.

[5] Ὅρα Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 146, Delling μν. ἔρ. σελ. 25 καὶ Ἐξάρχου μν. ἔρ. σελ. 25.

ἁπλοῦν ἐπεισόδιον εἶναι ὁ παρὼν κόσμος καὶ οὐχὶ ἡ ἱστορία[1]. Ὁ ἑλληνισμὸς δὲν ἠδυνήθη ὡς ἦτο φυσικὸν νὰ συλλάβῃ τὴν ἔννοιαν τῆς ἑνότητος τῆς ἱστορίας, καθ' ὅσον μὴ ἔχων ὑπερφυσικήν τινα ἀποκάλυψιν δὲν ἦτο δυνατὸν διὰ τῆς ἁπλῆς αὐτοῦ σκέψεως ν' ἀναχθῇ εἰς τὴν καθολικὴν ἔννοιαν τῆς ἑνότητος τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Τοῦτο συμβαίνει καὶ σήμερον διὰ πᾶσαν ἐκτὸς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως θεώρησιν τῆς ἱστορίας. Οὕτω οὔτε ὁ Σωκράτης, οὔτε ὁ Πλάτων, οὔτε ἄλλος τις συνέλαβεν τὸ νόημα τῆς καθόλου ἱστορίας, ὡς τοῦτο ἀπεκάλυψεν ὁ Χριστιανισμός.

Μόνον ὁ Ἰουδαϊσμός, χάρις εἰς τὰς συνεχεῖς πρὸς αὐτὸν ἀποκαλύψεις τοῦ Θεοῦ, ἐγνώρισεν τὴν ἔννοιαν τῆς ἑνότητος τῆς ἱστορίας[2]. Τὸν σκοπὸν τῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς Ἰουδαίους ἀποτελεῖ ἡ πραγμάτωσις τῆς περὶ Μεσσίου προσδοκίας αὐτῶν καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ[3]. Ταῦτα δίδουν νόημα καὶ εἰς ἅπασαν τὴν ἱστορίαν[4]. Ἡ μετὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Ι. Χ. διατήρησις τῆς προσδοκίας ταύτης, δὲν σημαίνει ἁπλῶς τὴν παραγνώρισιν τοῦ Μεσσίου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορίαν ἀπογυμνώνει τοῦ περιεχομένου της[5], καὶ τὸν ἰουδαϊσμὸν ἀποστερεῖ τῆς ἐπὶ σειρὰν αἰώνων ἀποκτηθείσης ἀποκαλύψεως.

Ἡ ἱστορία τῆς Π. Δ. παρουσιάζει δύο μορφάς. Ἡ πρώτη ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὸ σύνολον τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ συναφθεῖσαν διαθήκην. Ἡ δευτέρα ἀπαρτίζεται ἀπὸ ὅσα γεγονότα δὲν ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν διαθήκην ταύτην. Ἡ ὅλη ἱστορία τῆς Π. Δ. συνίσταται ἀπὸ τὴν πίστιν ἢ τὴν ἀπιστίαν τοῦ Ἰσραὴλ εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Οἱ θεόπεμπτοι ἄνδρες τῆς Π. Δ. τονίζουν πάντοτε εἰς τὸν Ἰσραήλ, ὅτι ἡ ἱστορικὴ αὐτοῦ ἀποστολὴ δὲν ἔγκειται κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν πολιτικὴν ἢ ἐκπολιτιστικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν, οὔτε καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φυσικῶν καὶ πνευματικῶν χαρισμάτων, καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν θρησκευτικῶν αὐτοῦ κλίσεων, ἀλλ' εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ τήρησιν τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖον γνωρίζει, διότι τοῦ ἀπεκαλύφθη. Ἡ ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ, ἕνεκα τῆς διπλῆς ταύτης μορφῆς της, παρουσιάζει δραματικὸν ὄντως χαρακτῆρα. Ἡ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ἀνάπτυξις τῶν φυσικῶν των δυνάμεων καὶ τῶν πνευματικῶν αὐτῶν χαρισμάτων, συνετέλεσεν ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἀθέτησιν τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ διαθήκης καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἀνάπτυξιν μιᾶς φυσικῆς ἱστορίας καὶ μιᾶς ξηρᾶς καὶ τυπικῆς θρησκείας. Οἱ προφῆται παρ' ὅλας τὰς διαμαρτυρίας καὶ τὰς ἐκκλήσεις των καὶ τὸ σθένος των

---

[1] Ὅρα E. Stauffer, Theologie des Neuen Testaments, Stuttgart u. Berlin 1941 σελ. 60 ἑξ.

[2] Ὅρα Harnack, Mission und Ausbreitung[4] I, 260, R.G.G.[2] II, 1904 πρβλ. καὶ Guardini, Der Herr 560 καὶ Fedotov ἔνθ. ἀν. σελ. 55.

[3] Πρβλ. Guardini ἔνθ. ἀν.

[4] Πρβλ. Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 87 καὶ Harnack ἔνθ. ἀν.

[5] Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 89.

δὲν δύνανται πλέον ν' ἀντισταθοῦν καὶ ἀποβαίνουν αἱ τραγικαὶ μορφαὶ τῆς ἱστορίας τῆς Π. Δ. [1].

Εἰς τὴν ὅλην ταύτην, τὴν ὄντως δραματικὴν διὰ τὸν Ἰουδαϊσμὸν κατάστασιν, ἡ κατὰ τὰ τέλη τῶν πρὸ Χριστοῦ χρόνων ἐκδήλωσις τῶν ἀποκαλυπτικῶν τάσεων ἀποτελεῖ γεγονὸς ἀναφερόμενον εἰς τὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ προορισμὸν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Αἱ ἀποκαλυπτικαὶ αὗται τάσεις ἀποτελοῦν τὴν τελευταίαν σχέσιν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν καὶ πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἑνότητος τῆς ἱστορίας. Χρονικῶς δὲ αὗται ἀπετέλεσαν καὶ τὸ σημεῖον ἐπαφῆς, τῆς περὶ ἱστορίας χριστιανικῆς καὶ ἰουδαϊκῆς ἀντιλήψεως [2], τοσοῦτο μᾶλλον καθόσον αὗται δὲν φέρουσι μόνον ἐσχατολογικὸν χαρακτῆρα, ὡς ἐσφαλμένως ἐνομίσθη, ἀλλὰ περιέχουσι καὶ διδασκαλίαν περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀγγέλλων καὶ περὶ τῆς ἀρχέγονου καταστάσεως καὶ περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου.

γ) Ἡ Ἔννοια τῆς ἱστορίας κατὰ τὴν Κ. Δ. Ἡ Καινὴ Διαθήκη προϋποθέτει καὶ περὶ ἱστορίας καὶ περὶ κόσμου καὶ περὶ Θεοῦ καὶ περὶ ἀποκαλύψεως ὅ,τι διδάσκει ἡ Π. Δ. [3] Αὕτη προϋποθέτει καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀποκαλυπτικὴν παράδοσιν [4] τοῦ ἰουδαϊσμοῦ τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τὴν Κ. Δ. ὅλα τὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας ἕνα καὶ μόνον ἔχουν σκοπόν, νὰ τονίσουν δηλαδὴ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας καὶ νὰ προσδιορίσουν τὸ κέντρον αὐτῆς, ἀπὸ τοῦ ὁποίου θὰ καθορᾶται σύμπασα ἡ ἱστορία καὶ θὰ ἐκτιμᾶται καὶ ἡ ἀξία καὶ ἡ ἀπόστασις παντὸς ἄλλου ἱστορικοῦ γεγονότος [5]. Ὡς κέντρον δὲ τῆς ἱστορίας ἡ Κ.Δ. θέτει τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον καὶ ἀποτελεῖ κατὰ τὴν Κ.Δ. τὴν ἱστορίαν [6]. Διότι ὁ Ι. Χ. ἱστάμενος εἰς τὸ μέσον τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ἀποτελεῖ καὶ τὸ «πλήρωμα» καὶ τὴν ἀρχὴν» τῆς ἱστορίας [7]. Ἡ πρὸ Χριστοῦ ἱστορία ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Αὐτὸν προσαγωγὴν τῆς ἱστορίας [8] καὶ ἡ μετ' Αὐτὸν ἱστορία ἀποτελεῖ τὴν ἱστορίαν Αὐτοῦ ἢ τὴν δι' αὐτοῦ ἱστορίαν [9]. Οὕτω ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ λαμβάνει χώραν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἥτις ἐν τῷ συνόλῳ της παρουσιάζει τὴν σχέσιν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον [10].

---

[1] Πρβλ. Guardini ἔνθ. ἀν. σελ. 560.

[2] Πρβλ. Stauffer μν. ἔρ. σελ. 3 ἑξ.

[3] Πρβλ. Harnack ἔνθ. ἀν. I, 260.

[4] Stanffer μν. ἔρ. σελ. 5.

[5] Πρβλ. Röhm μν. ἔρ. σελ. 71 ἑξ. καὶ Cullmann μν. ἔρ. σελ. 115 ἑξ. 120 ἑξ. καὶ 122 ἑξ.

[6] Πρβλ. Steinbach μν. ἔρ. σελ. 8.

[7] Διὸ καὶ καλεῖται βασιλεὺς τῶν αἰώνων 1. Τιμ. 1,17 πρβλ. καὶ Cullmann μν. ἔρ. σελ. 15.16.21.94 ἑξ. καὶ 159 καὶ Delling μν. ἔρ. σελ. 102.

[8] Πρβλ. Cullmann σελ. 115 ἑξ. καὶ 168.

[9] Cullmann σελ. 115 ἑξ.

[10] Cullmann 19 καὶ 148 καὶ Steinbach μν. ἔρ. σελ. 16.

Τὸ κήρυγμα τῆς Κ.Δ. παρέχει τρία ἀξιοσπούδαστα διὰ τὴν ἱστορίαν χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἰησοῦ, δι' ὅσων περὶ αὐτοῦ λέγεται ἐν αὐτῇ διὰ τῆς ρήσεως« ἐγώ εἰμὶ ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή» (Ἰωάν. 14, 6 ἑξ.). Καὶ τὰ τρία ταῦτα ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰς κατηγορίας τῆς ἱστορίας. Ὁ Ι. Χ. παρουσιάζεται ὡς ἡ ἀλήθεια τῆς ἱστορίας, ὡς ἡ πρὸς αὐτὴν μόνη ἀσφαλὴς ὁδὸς καὶ ὡς ἡ βίωσις τῆς ἀληθείας[1]. Ἀποτελεῖ γεγονὸς τὸ ὅτι ἡ ἀλήθεια, ὑπὸ οἱανδήποτε αὐτῆς ἔννοιαν, ἀποκαλύπτεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Καὶ ὁ Ι. Χ. ὡς τὸ πλήρωμα τῆς ἀληθείας ἀπεκαλύφθη ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Κατὰ ταῦτα ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Κ. Δ. τὴν προτύπωσιν τῆς αἰωνιότητος, τὸν προάγγελον αὐτῆς καὶ τὴν μόνην πρὸς αὐτὴν ὁδὸν διὰ τὸν ἄνθρωπον. Ὅστις προσβλέπει πρὸς τὸν Ι. Χ. ὡς τὸ κέντρον τῆς ἱστορίας, οὗτος μόνος ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ ἀνήκων εἰς τὴν ἱστορίαν ἀνήκει καὶ εἰς τὴν αἰωνιότητα καὶ ὅστις ἐξέπεσεν τῆς ἱστορίας καὶ ἔχασεν τὸ νόημα αὐτῆς, τὸν Ι. Χ., οὗτος ἀπωλέσθη καὶ διὰ τὴν αἰωνιότητα. Δι' αὐτὸ καὶ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας, ὡς τονίζει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ἔγκειται εἰς τὸ «σὺν Χριστῷ» εἶναι[2]. Οὕτω ὁ χαρακτὴρ τῆς ἱστορίας εἶναι ἀπολύτως χριστοκεντρικός.

Ὁ Ι. Χ. ἀποτελεῖ τὸ πλήρωμ α τῆς Π. Δ. καὶ τῆς ἱστορίας διὰ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, ἥτις συνετελέσθη ἀπὸ τῆς δι' Αὐτοῦ ἱδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖ τὴν νέαν δημιουργίαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ (1. Πετρ. 2,9 - 10), μὲ ἀποστολὴν τὴν καθολικὴν σωτηρίαν. Ὡς ὀρθότατα τονίζει ὁ Guardini[3], ἡ περὶ τῆς ἑνότητος τῆς ἱστορίας συνείδησις τῶν χριστιανῶν ἀφυπνίσθη κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς, διότι τὴν ἡμέραν ταύτην ἐγεννήθη ἡ πίστις τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν Ι. Χ. ὡς τὸν Κύριον τῆς ἱστορίας καὶ κατενοήθη ἡ ταὐτότης τοῦ σκοποῦ Ἱστορίας καὶ Ἐκκλησίας. Ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἑνότης τῆς πίστεως συντελεῖ εἰς τὴν οὐσιαστικωτέραν καὶ εἰς τὴν σαφεστέραν κατανόησιν τῆς ἑνότητος τῆς ἱστορίας[4], ἐνῷ τοὐναντίον ἡ διάσπασις τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως, ὡς δυστυχῶς αὕτη παρουσιάζεται σήμερον, συντελεῖ εἰς τὴν ἄμβλυνσιν τῆς περὶ τῆς ἑνότητος τῆς ἱστορίας ἀντιλήψεως καὶ εἰς τὴν ἐμφάνισιν τῶν περὶ αὐτῆς ποικίλων θεωριῶν. Ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας τυγχάνει τὸ γεγονός, καθ' ὃ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἡ ἀσχολουμένη μὲ τὴν ἑνότητα τῆς ἱστορίας, ἐγκαινιάσθη διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, κατ' ἀρχὰς μάλιστα ὑπὸ καθαρῶς θεολογικὴν μορφήν[5].

---

[1] Πρβλ. Steinbach μν. ἔρ. 9 καὶ 21.

[2] Πρβλ. Μ. Σιώτου, Ἡ ἐν τῷ Παύλῳ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 1951 σελ. 186 ἑξ. πρβλ. Delling μν. ἔρ. σελ. 89 καὶ Bultmann, Glauben und Verstehen Tübingen 1933 σελ. 171.

[3] Ἔνθ. ἀν. σελ. 562.

[4] Cullmann σελ. 97.

[5] Delling σελ. 99.

Διὰ τοῦ Ι. Χ. ὡς τοῦ κέντρου τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ νοήματος αὐτῆς, καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας ὡς τῆς διὰ Χριστοῦ νέας δημιουργίας τῆς ἱστορίας, τονίζεται καὶ αὐτὴ ἡ μεγάλη ἀξία τῆς ἐννοίας τῆς «κοινωνίας» διὰ τὴν ἱστορίαν. Ἡ ἀξία τοῦ ἀτόμου γενικῶς καὶ ἡ θέσις αὐτοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν κοινωνίαν αὐτοῦ πρὸς τοὺς συνανθρώπους του καὶ πρὸς τὸν ἔξω πνευματικὸν κόσμον [1], καθόσον ὁ ἄνθρωπος τελειοῦται ἐν τῇ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον κοινωνίᾳ αὐτοῦ. Ἡ μὲν ἱστορία ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν σχέσιν καὶ τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἡ δὲ ἐκκλησία ζητεῖ τὴν ἀναφορὰν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν [2]. Ὁ Ι. Χ. στενῶς συνδεόμενος καὶ μὲ τὴν ἱστορίαν καὶ μὲ τὴν Ἐκκλησίαν ἀπετέλεσεν τὴν βάσιν τῆς «κοινωνίας» τῶν πιστῶν μεταξύ των καὶ μετὰ τοῦ Θεοῦ. Πλὴν ὅμως ἡ ἔννοια αὕτη τῆς κοινωνίας εἶναι κατὰ πολὺ εὐρυτέρα τῆς ἐκ πρώτης ὄψεως νοουμένης. Αὕτη ἔχει καὶ πραγματικὸν καὶ ἐγκόσμιον καὶ πνευματικὸν καὶ μεταφυσικὸν χαρακτῆρα. Τὴν εὐρύτητα ταύτην προσλαμβάνει ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας καὶ διὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ «παραδόσεως», τῆς ἱερᾶς λεγομένης παραδόσεως. Ἡ παράδοσις δὲ αὕτη δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο εἰμὴ ἡ ἰδία ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις διὰ μέσου τῆς ἱστορίας, ἡ αὐθεντικὴ δηλαδὴ περὶ αὐτῆς μαρτυρία τῆς Ἐκκλησίας.

δ) Αἱ ἔννοιαι τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου κατὰ τὴν Κ. Δ. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου πρέπει νὰ τονισθῇ ἰδιαιτέρως ἡ κατὰ τὴν Κ. Δ. μεγάλη αὐτῆς σπουδαιότης διὰ τὴν ἱστορίαν. Αἱ περὶ τοῦ χρόνου ἐκφράσεις τῆς Κ. Δ. εἶναι πολλαί [3]. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου κατὰ τὴν Κ. Δ. γενικῶς δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ὁ χρόνος συνειδητοποιεῖ τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας καὶ ἀποκαλύπτει τὰς ἐν αὐτῇ δυνάμεις ἐναλλαγῆς καὶ προόδου πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίαν [4]. Ἀκριβῶς δι' αὐτὸ ἡ χριστιανικὴ ἔννοια τοῦ χρόνου εἶναι ἡ ἔννοια τῆς πρὸς τὰ ἐμπρὸς συνεχείας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν περὶ χρόνου ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἥτις εἶχε τὴν ἔννοιαν τῆς ἀνακυκλώσεως [5]. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου κατὰ τὴν Κ. Δ. ἔχει καὶ μεταφυσικὸν χαρακτῆρα, καθόσον κατ' αὐτὴν ὁ χρόνος ἀποτελεῖ τὴν ἀπὸ τῆς αἰωνιότητος ἔξοδον, πρὸς ἣν καὶ πάλιν ὁ χρόνος πρόκειται νὰ καταλήξῃ. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ χρόνου ἡ

---

[1] Bultmann, Glauben und Verstelen σελ. 81.

[2] Cullmann σελ. 102.

[3] Ὅρα Kittel, Theol. Wörterb z. N. T. ἄρθρα «αἰών» (I, 197 ἑξ.), «ἡμέρα» (II, 945 ἑξ.), «καιρός» (III, 456 ἑξ.), «νῦν» IV, 1099 ἑξ.) καὶ «νύξ» (IV, 1117 ἑξ.) πρβλ. καὶ Delling μν. ἔρ. σελ. 89 ἑξ., Cullmann μν. ἔρ. σελ. 32 ἑξ. 43 ἑξ. καὶ E. v. Dobschüz, Zeit und Raum im Denken des Urchristentums (ἐν Journal of Biblical Literatur 1922 σελ. 212 ἑξ.

[4] Cullmann 31 ἑξ.

[5] Πρβλ. Cullmann 45 ἑξ. καὶ Böhm 132 ἑξ. Fedotov ἔνθ. ἀν. 62.

ἱστορία ἀνοίγεται εἰς τὴν ἀποκάλυψιν καὶ γίνεται αὕτη ὁ πρὸς αὐτὴν ὁδηγὸς τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην τοῦ χρόνου δύναται νὰ ἑρμηνεύηται καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Ἀποκαλύψεως (20,1 ἑξ.) περὶ χιλιετοῦς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ἔκφρασις τῆς στενῆς σχέσεως τῆς ἱστορίας πρὸς τὴν αἰωνιότητα.

Ὁ χρόνος ἀναφέρεται εἰς τὴν οὐσίαν τῆς ἱστορίας, καθόσον ἡ σύνθεσις αὐτοῦ ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορίας [1]. Ἡ ἀξία τοῦ χρόνου διὰ τὴν ἱστορίαν ἔγκειται εἰς τὴν δι' αὐτοῦ καὶ τὴν ἐν αὐτῷ ἐκδήλωσιν τῆς σωτηριώδους ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Δι' αὐτὸ καὶ τονίζεται ἐν τῇ Κ. Δ. ὁ χρόνος ἐκεῖνος τὸν ὁποῖον αὐτὸς ὁ Θεὸς ἔταξεν πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου [2]. Οὕτω χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῆς Κ. Δ. ὡς τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ὁ χρόνος ὅστις ἔχει τὴν ὑψίστην σπουδαιότητα διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ χρόνος οὗτος ἀποτελεῖ τὴν ἀνακεφαλαίωσιν τῶν αἰώνων καὶ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἑνότητος τῆς ἱστορίας. Οὕτω κατὰ τὴν Κ. Δ. παρίστανται σαφῶς καὶ ἡ σωτηριώδης ἀξία τοῦ χρόνου καὶ ἡ χρονικὴ ἔννοια τῆς τῆς σωτηρίας.

Καὶ ἡ ἀποκάλυψις καὶ ἡ ἐν Χριστῷ σωτηρία ἔχουν κατὰ τὴν Κ.Δ. τοὺς ἰδίους αὐτῶν καιρούς [3], ἐκ τούτων δὲ ὅλως ἰδιαιτέρως ἡ ἐνανθρώπισις, ὁ Σταυρός, ἡ Ἀνάστασις καὶ ἡ Δευτέρα Παρουσία [4]. Πλὴν ὅμως κατὰ τὴν Κ.Δ. πᾶς χρόνος ἔχει τὴν ἀξίαν του διὰ τὴν σωτηρίαν, καθόσον διὰ τὴν πρὸς αὐτὴν ἀπαιτουμένην ἐλευθέραν ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρώπου πᾶς χρόνος εἶναι κατάλληλος. Ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ ἰδιαιτέρως τονίζει τὴν ἀξίαν τοῦ χρόνου διὰ τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου προπαρασκευὴν τῆς σωτηρίας του. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τονίζουσα ἰδιαιτέρως τὴν ἔννοιαν τοῦ «σήμερον» (3, 13 «παρακαλεῖτε ἑαυτοὺς καθ' ἑκάστην ἡμέραν, ἄχρις οὗ τὸ σήμερον καλεῖται» πρβλ. καὶ 3, 7), δηλοῖ τὴν ἀξίαν παντὸς χρόνου, ἐννοεῖται βεβαίως μόνον ἐκ τῆς περιόδου τῆς χάριτος, ἥτις ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς ἐκκλησίας μέχρι τῆς δευτέρας παρουσίας [5]. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου ὁ χρόνος διαιρεῖται εἰς τὸν χρόνον

---

[1] Πρβλ. Böhm σελ. 60 καὶ 104.

[2] Πρβλ. Γαλ. 4,4.

[3] Πρβλ. Ἰωάν. 2, 4 ἑξ. καὶ 7, 3 ἑξ. καὶ 1. Τιμ. 2, 6 κλπ. Ὑπὸ τῆς Κ. Δ. τονίζεται ὅλως ἰδιαιτέρως τὸ «ἐφάπαξ» τῆς διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ σωτηρίας (Ρωμ. 6,10. Ἑβρ. 7, 27 καὶ 9, 12-28 καὶ 10, 10 καὶ 1. Πετρ. 3, 18). Δι' αὐτοῦ σχετίζεται ἔτι στενώτερον ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς αἰωνιότητος, ὡς ἰδιότητος τοῦ Θεοῦ, καθόσον ἡ δι' ὅλους τοὺς αἰῶνας καὶ ἡ δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους εὐεργετικὴ δύναμις τοῦ «ἐφάπαξ» προσειδιάζει εἰς τὴν αἰωνιότητα καὶ εἰς τὸ ἀναλλοίωτον τοῦ Θεοῦ. Πρβλ. καὶ Cullmann σελ. 27.107 ἑξ. βλπ. καὶ Bultmann ἐν Kerygma und Mythos II, 206.

[4] Πρβλ. λ.χ. Ἰωάν. 7,6 ἑξ. καὶ 9.

[5] Πρβλ. Delling μν. ἔρ. 135. πρβλ. καὶ Cullmann σελ. 138 ἑξ. πρβλ. Otto Michel, Der Brief an die Hebräer, Göttingen 1936 σελ. 126 ἑξ.

τῆς ἁμαρτίας, εἰς τὸν χρόνον τῆς χάριτος καὶ εἰς τὸν χρόνον τῆς κρίσεως[1]. Ἡ Κ. Δ. ἀξιοῖ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τὴν καλὴν χρῆσιν τοῦ χρόνου πρὸς οἰκείωσιν τῶν ἀγαθῶν τῆς σωτηρίας καὶ διατήρησιν αὐτῆς (Ἐφ. 5,16 καὶ Κολ. 4,5), μέχρι τοῦ τελικοῦ χρόνου, τῆς παρουσίας δηλαδὴ τοῦ Κυρίου, τοῦ ὁποίου τὸ χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ κρίσις καὶ οὐχὶ πλέον ἡ χάρις.

Ὅπως ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου ἀναλύεται εἰς παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον, οὕτω καὶ ἡ ἔννοια τῆς αἰωνιότητος ὁρίζεται διὰ τοῦ χρόνου εἰς τὴν πρὸ τοῦ χρόνου αἰωνιότητα, εἰς τὴν ἐν χρόνῳ αἰωνιότητα καὶ εἰς τὴν μετὰ τὸν χρόνον αἰωνιότητα. Ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ Θείου Λόγου συνέδεσε τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν χρόνον μὲ τὴν προάναρχον ἀϊδιότητα τοῦ Θεοῦ, ὁ Σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ ὡς τὸ συνεχὲς παρὸν (Ἑβρ. 3,13) συνέδεσεν τὴν ἱστορίαν μὲ τὴν ἐν χρόνῳ αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ, ἥτις ἐκδηλοῦται διὰ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ χάριτος τοῦ Σταυροῦ, δι' ἧς ὁ Ι. Χ. ἐγένετο ὁ Κύριος τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἱστορίας· τέλος ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ἥνωσε τὸν χρόνον μὲ τὴν ἀτελεύτητον αἰωνιότητα διὰ τῆς δι' αὐτῆς χαρισθείσης εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀθανασίας, γνωρίσματος καὶ οὐσιαστικῆς ἰδιότητος τῆς αἰωνιότητος. Διὰ ταῦτα ἡ ἀθανασία τονίζεται ὡς νίκη οὐ μόνον τῆς φθορᾶς, ἀλλὰ καὶ τοῦ χρόνου. Οὕτω ὁ Ι. Χ. διὰ τῆς Ἀναστάσεώς του ἐπεξέτεινεν καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς ἱστορίας εἰς τὴν αἰωνιότητα[2]. Ὁ Σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ ἔχει διὰ τὴν ἱστορίαν τὴν κεντρικωτέραν θέσιν καὶ κατὰ ταῦτα καὶ τὴν μεγαλυτέραν δι' αὐτὴν ἀξίαν, διότι δι' αὐτοῦ ἐπετελέσθη ἐντὸς τῆς ἱστορίας ἔργον ἀνώτερον τῆς ἱστορίας[3]. Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Κυρίου, ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἵδρυσις τῆς Ἐκκλησίας, ἡ εἰς οὐρανοὺς ἄνοδος καὶ ἡ δευτέρα αὐτοῦ ἔλευσις εἶναι συνέπειαι τοῦ Σταυροῦ καὶ ἄρα δὲν ἀνήκουν εἰς τὰ ἔργα τῆς ἱστορίας, ἀλλ' ἀποτελοῦν ἱστορικὰς καταστάσεις προϋποθετούσας τὸ ἔργον τοῦ Σταυροῦ.

Κατὰ τὴν Κ. Δ. ὁ ἄχρονος Θεὸς γιγνώσκεται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἐν χρόνῳ. Ἡ ἐν χρόνῳ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἐν χρόνῳ γνῶσις Αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἀναφέρονται μόνον εἰς τὴν πρὸς τὸν ἄνθρωπον δρᾶσιν τοῦ Θεοῦ, τουτέστιν εἰς τὴν ἐκδήλωσιν τῆς μεγάλης Του πρὸς τὸν ἄνθρωπον στοργῆς καὶ ἀγάπης Του. Ἡ ἐκτὸς τοῦ χρόνου αἰωνιότης τοῦ Θεοῦ σημαίνει διὰ τὸν ἄνθρωπον μὲν ἀγνωσίαν τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὸν Θεὸν τὴν κατάπαυσιν Αὐτοῦ. Μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν ὅμως καὶ τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ ἔργου τῆς ἀπολυτρώσεως ἡ αἰωνία κατάπαυσις τοῦ Θεοῦ ἔχει μεγίστην ἀξίαν καὶ διὰ τὸν ἄνθρωπον, καθόσον ἡ ἐκ τῆς αἰωνίας καταπαύσεως ἔξοδος τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ἱστορίαν ἐπιζητεῖ τὴν κατάπαυσιν καὶ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τοὺς κόλ-

---

[1] Πρβλ. Delling 86 καὶ 101.
[2] Πρβλ. Cullmann 164.
[3] Πρβλ. Delling 103.

πους τῆς αἰωνίας μακαριότητος τοῦ Θεοῦ [1]. Οὕτω ὁ χρόνος τονίζεται καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης ὑπὸ τῆς Κ. Δ. ὡς τὸ ἀντίστοιχον τῆς αἰωνιότητος. Κατὰ ταῦτα ὁ χρόνος κατὰ τὴν Κ. Δ. ἀποτελεῖ τὸ ἐν τῇ ἱστορίᾳ προεικόνισμα τῆς αἰωνιότητος καὶ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς αὐτήν. Ὁ χρόνος εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τῆς αἰωνιότητος τεθέντα ὅρια [2], ἡ δὲ αἰωνιότης ἡ ἀτελεύτητος προέκτασις τοῦ χρόνου [3].

Τὴν ἔννοιαν ταύτην τοῦ χρόνου καὶ τῆς αἰωνιότητος ἐνσαρκώνει ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ θεία λατρεία. Κατ' αὐτὴν διὰ τῆς ἐπιτυγχανομένης πνευματικῶς ἄρσεως τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου ἐπαναβιοῦται πᾶν χρονικὸν σημεῖον τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Κυρίου [4]. Ἡ διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας ἐπαναβίωσις τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως σημαίνει τὴν συνεχῆ εἰς τὸ ἄπειρον τοῦ χρόνου παράτασιν αὐτῆς. Οὕτω διὰ τῆς λατρείας ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἐκφεύγει πάλιν τῶν ὁρίων τῆς ἱστορίας καὶ βιοῦται ὡς αἰωνιότης, ὡς διαρκὲς παρόν [5].

Ἡ περὶ χρόνου αὕτη διδασκαλία τῆς Κ. Δ. ἀποτελεῖ τι τὸ ὅλος νέον καὶ ἄγνωστον εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον [6].

Ἡ ἔννοια τοῦ τόπου κατὰ τὴν Κ. Δ. εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὸν κόσμον, ὡς τὸ κατοικητήριον τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν σκηνὴν τῆς ἱστορίας. Δι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ λέξις κόσμος νοεῖται πάντοτε ἱστορικῶς ἤτοι ὡς ὁ φυσικὸς κόσμος διὰ μέσου τῆς ἱστορίας αὐτοῦ καὶ σημαίνει ὄχι μόνον τὸν χῶρον, ἀλλὰ καὶ τὸ σύνολον τῶν ἀνθρώπων (κατὰ τὸ «πολὺς κόσμος» καὶ «ὁ πολὺς κόσμος»)[7]. Ἕνεκα τῆς ὑπὸ τοῦ γνωστικισμοῦ χρήσεώς της ἡ λέξις «κόσμος» χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῆς Κ. Δ. κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν ἀρνητικῇ ἐννοίᾳ [8], δι' αὐτὸ καὶ ἀντ' αὐτῆς χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἡ λέξις «Οἰκουμένη». Αἱ λέξεις «κόσμος», «Οἰκουμένη», ὡς καὶ ἡ ἑβραϊκὴ λέξις «Ὀλὰμ» [9] σημαίνουν τοῦτ' αὐτὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ «κόσμου». Διότι ὁ κόσμος δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ μόνον ὡς φυσικὸς κόσμος, ἀλλὰ ὥς τι πολὺ

---

[1] Πρβλ. Delling 104 ἑξ. καὶ 119.

[2] Πρβλ. Cullmann 654.

[3] Ἔνθ. ἀν. 41.

[4] Ὅρα Μ. Σιώτου, Ἡ ἐμφάνισις τῆς λατρείας τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ἑορτῆς τῆς κοιμήσεως Ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις, Θεσσαλονίκη 1950 σελ. 2 πρβλ. καὶ Cullmann 137 καὶ 149.

[5] Culmann 136,

[6] Πρβλ. Delling 148. 153. 154.

[7] Πρβλ. 2. Πετρ. 2,5 καὶ 3,6, Ἑβρ. 11,7 πρβλ. καὶ Ματθ. 5,14 καὶ 18,7 1 Κορ. 4,13, Ἰωαν. 3,16 ἑξ. καὶ 12,47 καὶ 1,29, 1. Ἰωαν. 2.2 καὶ 4,14. 42, Ποιμένος Ἑρμᾶ Ὅρασ. VIII, 5,2. Πρβλ. Kittel, Theol. Wörterb. z. N. T. III, 895,9 ἑξ., 888,25 ἑξ. 889,35 ἑξ. 879,34 ἑξ.

[8] Ὅρα σελ. 390.

[9] Ὅρα Kittel ἔνθ. ἀν. III, 889, ἑξ. πρβλ. καὶ Cullmann 38 ἑξ.

περισσότερον τούτου. Οὗτος ἐκλαμβάνεται ὡς μία μακρὰ δημιουργία ἐν αὐτῷ καὶ ὡς μία συνεχὴς συντήρησις καὶ πορεία αὐτοῦ διὰ μέσου τῆς ἱστορίας. Καὶ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ὡς ἀνήκων εἰς τὸν κόσμον δὲν ἀπαρτίζει τὸν κόσμον μόνον ὡς ἁπλοῦν ἄθροισμα ἀτόμων, ἀλλὰ ὡς συνεχὴς ἀπασχόλησις τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ φροντίδος τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς συνεχὴς ἐκδήλωσις ἐπ᾽ αὐτοῦ τῆς προνοίας καὶ ἀγάπης τοῦ Θεοῦ. Ἀκριβῶς ἡ ἐκδήλωσις αὕτη τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἱστορίαν[1], ἥτις εἶναι καὶ μία νέα δημιουργία, ἕνας νέος κόσμος, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν φυσικὸν κόσμον τῆς πρώτης δημιουργίας. Κατὰ τὴν Κ. Δ. εἶναι ἀδύνατος ὁ διαχωρισμὸς τῆς ἐννοίας τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀπὸ τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορίας. Ὁ ἄνθρωπος ἄλλωστε λαμβάνει οὐσιαστικὴν γνῶσιν καὶ αὐτοῦ τοῦ φυσικοῦ κόσμου κυρίως τῇ βοηθείᾳ τῆς ἱστορίας[2]. Ὡς δημιουργικὴ δὲ αἰτία τῆς ἱστορίας ὁ ἄνθρωπος κατανοεῖ ταύτην εὐκολώτερον αὐτοῦ τοῦ φυσικοῦ κόσμου[3]. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ κόσμος ἀποτελεῖ διὰ τὴν Κ. Δ. τὴν σκηνήν, ἐφ᾽ ἧς ἔλαβεν χώραν καὶ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ, τουτέστιν ἡ ἱστορία τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου[4], ἀκριβῶς ὅπως αὕτη ἐγένετο καὶ τῆς ἁμαρτίας ἡ σκηνή. Διὰ τῆς ἁμαρτίας ἀνῆλθεν ἐπὶ τῆς σκηνῆς ταύτης τῆς ἱστορίας ἤτοι τοῦ κόσμου ὡς ἄρχων αὐτοῦ ὁ Διάβολος, ὅστις συνεχῶς ἀπομακρύνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἡ αὐθαίρετος αὕτη ἀνακήρυξις τοῦ Διαβόλου εἰς ἄρχοντα τοῦ κόσμου φέρει αὐτὸν καὶ τὸν ὑπ᾽ αὐτοῦ κατεχόμενον κόσμον εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν Θεόν. Ἡ μεγαλυτέρα δὲ προσπάθεια τοῦ Διαβόλου κατὰ τοῦ Θεοῦ ὑπῆρξεν ὁ Σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ (1. Κορ. 2,8). Διὰ τοῦ Σταυροῦ ὅμως κατηργήθη ἡ ἐπὶ τοῦ κόσμου ἐξουσία τοῦ Διαβόλου καὶ ὁ Χριστὸς ἀνυψώθη εἰς βασιλέα καὶ Κύριον τῆς ἱστορίας[5]. Μετὰ τὸν Σταυρὸν μιὰ νέα περίοδος ἐγκαινιάζεται εἰς τὴν ἱστορίαν, ἡ περίοδος τῆς πρὸς τὸν Θεὸν καταλλαγῆς τοῦ κόσμου[6] καὶ τῆς ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ καὶ ἕνας νέος κόσμος δημιουργεῖται. Οὗτος εἶναι ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, ὡς τόπος τῆς Χάριτος καὶ τῆς δι᾽ αὐτῆς σωτηρίας τῶν πιστῶν. Ἡ Ἐκκλησία ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ «χώρου» ἀποτελεῖ τὸν πνευματικὸν χῶρον καὶ τὸ ἐπίγειον κέντρον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐκδηλοῦται καὶ ἐντὸς τοῦ ὁποίου γίνεται συνείδησις εἰς πάντας τοὺς πιστοὺς ἡ ὑπ᾽ αὐτῶν σωτηριώδης κυριότης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ[7]. Ἡ Ἐκκλησία ὡς ὁ νέος κόσμος καὶ ὡς ἡ νέα πνευματικὴ δημιουργία ἀποτελεῖ τὴν κρίσιν καὶ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας (1 Κορ.

[1] Πρβλ. Guardini, Welt und Person, Würzburg 1950 σελ. 18.
[2] Πρβλ. Böhm σελ. 35.
[3] Ἔνθ. ἀν. σελ. 35. 113 καὶ 122.
[4] Πρβλ. Kittel ἔνθ. ἀν. III, 894, 23 ἑξ. καὶ Cullmann 19 καὶ 21.
[5] Φιλιπ. 2,9 ἑξ. πρβλ. Cullmann 132.
[6] 2 Κορ. 5,19 καὶ Ρωμ. 11,15.
[7] Πρβλ. Cullmann σελ. 132 ἑξ. καὶ 136.

6, 2 καὶ Ἰωάν. 8, 19). Αὕτη ἂν καὶ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ δὲν ἀνήκει εἰς τὸν παρόντα κόσμον (Ἰωάν. 15, 19 καὶ 17, 6), ἀλλὰ εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ ὡς τὸ σῶμα τοῦ ἐνσαρκωθέντος Υἱοῦ Αὐτοῦ [1]. Διὰ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ ὁ κόσμος εἰσάγεται εἰς τὴν αἰωνιότητα καὶ προσάγεται πρὸς τὸν Θεόν. Ἡ Ἐκκλησία δὲν πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ διακρίνηται τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

ε) Ἡ ἀξία τῆς ἱστορίας διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μεγάλη ἀξία τῆς ἱστορίας ἔγκειται εἰς τὴν συνεχῆ ἐπίδρασιν τῶν μεγάλων αὐτῆς γεγονότων ἐπὶ τῆς ζωῆς τῶν μετ' αὐτὰ γενεῶν. Ἱστορικαὶ πραγματικότητες μὲ καθολικὸν κῦρος συνέχουν τὴν ἱστορίαν, διήκουν δι' αὐτῆς καὶ διὰ μέσου τοῦ χρόνου παρατεινόμεναι ὑποκειμενοποιοῦνται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ὥστε νὰ μὴν ἀνήκουν εἰς τὴν ἱστορίαν, εἰς τὸ παρελθὸν δηλαδή, ὡς ἁπλαὶ ἱστορικαὶ πραγματικότητες, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἑκάστοτε παρὸν ὡς βιώματα συνεχῆ. Κατ' ἐξοχὴν τοιαύτη ἱστορικὴ πραγματικότης ὑπάρχει ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ Κύριος. Καὶ ἀποτελεῖ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς τὸ κέντρον καὶ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας οὐ μόνον ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν πραγματικότης, ἀλλὰ καὶ ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν βίωμα τῶν ὀπαδῶν του, οἵτινες μόνοι εὑρίσκονται ἐντὸς τῆς πραγματικῆς ἱστορίας. Οὕτω ὁ συγγραφεὺς τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ θὰ εἶναι ἐκτὸς τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, ἐὰν ἀρκεσθῇ μόνον εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ ἐπὶ γῆς βίου καὶ τῆς ἐπὶ γῆς δράσεως τοῦ Χριστοῦ, χωρὶς νὰ ἐπεκταθῇ καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς διὰ μέσου τῶν αἰώνων βιώσεως τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τῶν πιστῶν του. Τοῦτο ὅμως ἐν τῷ συνόλῳ του ἀποτελεῖ τὸ ἔργον τῆς συγγραφῆς μιᾶς παγκοσμίου ἱστορίας μὲ κέντρον τὸν Ἰησοῦν Χριστόν.

3. *Τὸ νόημα τῆς ἀποκαλύψεως* [2]

α) Ἡ ἔννοια τῆς ἀποκαλύψεως. Κατὰ τὴν θεολογικὴν γλῶσσαν «ἀποκάλυψις» [3] σημαίνει τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἐμφάνισιν, παρουσίαν

---

[1] Πρβλ. Ἰωαν. 3,6 ἑξ. καὶ 17,18 καὶ 1. Ἰωαν. 5,4.

[2] Ὅρα Kittel, Theol. Wörterb. z. N. T. III, 565 ἑξ., RGG² IV, 654 ἑξ., Eisler μν. ἔρ. II, 334 ἑξ., P. Tillich, Die Jdee der Offenbarung (Zeitschr. f. Theol. u. Kirche. Neue Folge VIII, 1927, 403 ἑξ., M. Dibelius, Geschichtliche und Übergeschichtliche Religion im Christentum, Göttingen 1925, 2. Aufl. 1929 ὑπὸ τὸν τίτλον «Evangelium und Welt», Bultmann, Der Begriff der Offenbarung im Neuen Testament, Tübingen 1929, τοῦ ἰδίου Offenbarung und Heilsgeschehen, München 1941 καὶ ἐν Kerygma und Mythos I, 15 ἑξ. καὶ Εὐαγ. Ἀντωνιάδου, τὸ Εὐαγγέλιον καὶ αἱ Θρησκεῖαι (ἀνατ. ἐκ τῆς «Θεολογίας». (Ἐν Ἀθήναις 1948).

[3] Περὶ τῶν λέξεων, δι' ὧν ἡ ἔννοια τῆς ἀποκαλύψεως εὑρίσκει τὴν ἔκφρασίν της ἐν τῇ Κ. Δ. ὅρα Kittel ἔνθ. ἀν. III, 594 ἑξ.

καὶ φανέρωσιν τοῦ ἀπολύτου καὶ ὑπερτάτου ὄντος, ὅπερ δὲν ἀνήκει εἰς τὸν παρόντα κόσμον, ἀλλ' ἔρχεται ἐκτὸς αὐτοῦ [1]. Τὸ ἐκτὸς τοῦ κόσμου ὑπέρτατον τοῦτο ὂν ἀποκαλύπτεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἢ διὰ τοῦ κόσμου, τοὐτέστιν τοῦ φυσικοῦ κόσμου ὡς ἡ αἰτία αὐτοῦ, καὶ τότε ἔχομεν τὴν λεγομένην «φυσικὴν ἀποκάλυψιν», ἢ ἐλευθέρως αὐτοαποκαλύπτεται κατὰ διαφόρους ἄλλους τρόπους καὶ δὴ ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν ἄνθρωπον, καὶ τότε ἔχομεν τὴν «ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν»[2]. Καὶ διὰ τῆς φυσικῆς καὶ διὰ τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως ἀποκαλύπτεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ ὕπαρξις τοῦ Θεοῦ καὶ αἱ ἰδιότητες τῆς οὐσίας Αὐτοῦ [3]. Ἐκ τούτων ὅμως μόνον ὅσαι ἀναφέρονται εἰς τὴν σχέσιν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον. Διὰ τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως ἀποκαλύπτεται πρὸς τούτοις καὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ διὰ τὸν ἄνθρωπον ἤτοι ὁ σκοπὸς τῆς ἀποκαλύψεως. Οὕτω ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅλου περιεχομένου της ἡ ὑπερφυσικὴ ἀποκάλυψις εἶναι ἀνωτέρα τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως. Ἡ ἔννοια τῆς ἀποκαλύψεως ἔχει ἄμεσον σχέσιν μὲ τὸ ἀκατάληπτον τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ἥτις διὰ τὸν ἄνθρωπον παραμένει κεκρυμμένον μυστήριον. Ἡ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην χρῆσις τῆς λέξεως «ἀποκάλυψις» εἶναι λίαν ἐπιτυχής, διότι ἐνῶ σημαίνει φανέρωσιν δὲν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι σημαίνει καὶ κατανόησιν. Δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ λέξις αὕτη περικλείει μίαν ἀντίθεσιν καὶ ἕνα ὀξύμωρον σχῆμα [4], δηλοῦσα τὴν φανέρωσιν τοῦ χρήζοντος περαιτέρω φανερώσεως, ἤτοι τὴν φανέρωσιν τοῦ διὰ τῆς νοήσεως ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν λέξιν «ἀνακάλυψις», ἥτις σημαίνει τὴν ἐμφάνισιν πράγματος, ὑποκειμένου εἰς τὴν νόησιν τοῦ ἀνθρώπου. Δι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ πρᾶξιν καὶ ἐνέργειαν ὀφειλομένην ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν Θεόν. (Ματθ. 11,27 καὶ Ἰωάν. 1,18). Τὸ ἀποκαλύπτεσθαι εἶναι ἴδιον τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνήκει εἰς τὴν οὐσίαν Αὐτοῦ. Διὰ τὸν ἄνθρωπον ἡ ἀποκάλυψις εἶναι κτῆμα καὶ οὐχὶ ἴδιον ἐπίτευγμα. Τοῦτο ἰσχύει προκειμένου καὶ περὶ τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως, τοσοῦτο μάλιστα καθόσον δὲν ἔχουν πάντες συνείδησιν ταύτης, ὡς ἄλλως θὰ ἔπρεπεν. Τὴν φυσικὴν ἀποκάλυψιν καθιστᾶ κτῆμα τοῦ ἀνθρώπου κυρίως ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος τῆς φύσεως. Ἡ ἀποκάλυψις εἶναι ἡ θύρα καὶ ὁ ὀφθαλμός, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος βλέπει ἔξω τοῦ κόσμου πρὸς τὸ ἄπειρον. Ἀλλ' ὁ ἔχων τὸν ὀφθαλμὸν τοῦτον βλέπει καὶ τὰ τοῦ κόσμου ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀποκαλύψεως. Ὁ ἔχων τὸν

---

[1] Πρβλ. Ἰωάν. 8,23 «καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς· ὑμεῖς ἐκ τῶν κάτω ἐστέ, ἐγὼ ἐκ τῶν ἄνω εἰμί. Ὑμεῖς ἐκ τούτου τοῦ κόσμου ἐστέ, ἐγὼ οὐκ εἰμὶ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου».

[2] Ὅρα Ἰωάν. 8,14 «κἂν ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ ἐμαυτοῦ, ἀληθὴς ἔστιν ἡ μαρτυρία μου, ὅτι οἶδα πόθεν ἔρχομαι ἢ ποῦ ὑπάγω». Πρβλ. καὶ Kittel ἔνθ. ἀν. III, 566,23 καὶ RGG³ IV, 655 καὶ 665.

[3] Πρβλ. Kittel, Thel. Wörterb. z. N. T. III, 568,29.

[4] Πρβλ. Bulltmann, Der Begriff der Offenbamng im N. T. σελ. 6. 7. 9. 13. 28. 40.

ὀφθαλμὸν τοῦτον δὲν δύναται νὰ εἶναι ἥσυχος καὶ ἀδιάφορος βλέπων τὴν μακρὰν τοῦ φωτὸς τῆς ἀποκαλύψεως παραφθαρεῖσαν εἰκόνα τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου [1].

Ἡ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ. Ἡ μὲν φυσικὴ ἀποκάλυψις δηλοῖ τὴν ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς σύστασιν καὶ συντήρησιν αὐτῶν, ἡ δὲ ὑπερφυσικὴ ἀποκάλυψις δηλοῖ τὰς ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τῷ ἀνθρώπῳ ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου [2]. Διὰ τῶν ἐνεργειῶν τούτων ἀποκαλύπτεται ἡ οὐσία καὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἄνευ τῆς καταργήσεως τῆς νοήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἂν καὶ ταῦτα ὑπερβαίνουν τὴν νοητικὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου [3]. Οὕτω τὰ μέσα τῆς ἀποκαλύψεως γίνονται ὁ κόσμος, ἡ ἱστορία καὶ ὁ ἄνθρωπος. Ἔχομεν ὅμως καὶ τὴν ἄμεσον ἀποκάλυψιν διὰ τοῦ ἰδίου τοῦ Θεοῦ πρὸς ἕνα ἕκαστον τῶν ἀνθρώπων. Αὕτη εἶναι εὐνόητον, ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἀνωτάτην μορφὴν τῆς ἀποκαλύψεως. Ὡς τοιαύτη δὲ παρουσιάζεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ μόνον ἡ διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις. Σημασίαν ἔχει τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἀποκαλυπτόμενος Θεὸς ἔχει καὶ τὴν δύναμιν καὶ τὴν θέλησιν ν' ἀποκαλυφθῇ, ὅπερ σημαίνει, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι πρόσωπον [4]. Ὁ τρόπος καὶ αἱ μορφαὶ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ, τὸ καθόλου περιεχόμενον τῆς ἀποκαλύψεως καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου συνέπειαι αὐτῆς συμβάλλουν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἀπόκτησιν παραστάσεων καὶ πείρας ἐπὶ τῶν ἰδιοτήτων τῆς θείας οὐσίας. Οὕτω ὁ Θεὸς νοεῖται κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ ὡς παντοδύναμος καὶ παντοκράτωρ, ὡς δημιουργὸς καὶ συντηρητὴς τοῦ παντός, ὡς πάνσοφος, παντογνώστης καὶ προνοητής, ὡς πανάγαθος καὶ πανάγιος, ὡς ἀγάπη καὶ ἀλήθεια, ὡς ἀπόλυτος καὶ ἄπειρος. Συγχρόνως ὁ ἄνθρωπος πληροφορεῖται καὶ περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀποκαλύψεως, ὅστις εἶναι ἡ ἰδία αὐτοῦ σωτηρία. Κατὰ τὴν σύγχρονον θρησκειολογίαν ἡ ἔννοια τῆς ἀποκαλύψεως εἶναι στενώτατα συνδεδεμένη μὲ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς περὶ τῆς ἐκ τοῦ Θεοῦ προελεύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐκ ταύτης μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου συγγενείας. Ἡ διδασκαλία αὕτη εἶναι ἀρχαιοτάτη. Ἡ περὶ τοῦ «θείου ἀνθρώπου» ἰδέα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, εἴτε ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ, εἴτε τοῦ στρατηγοῦ, εἴτε τοῦ ἰατροῦ, εἴτε τοῦ σοφοῦ εἴτε τοῦ ποιητοῦ, ὡς πραγματικοῦ ἡμιθέου, διερμηνεύει τὴν περὶ τῆς συγγενείας Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου παναρχαιοτάτην ἀντίληψιν. Τὴν συγγένειαν ταύτην τονίζει κατ' ἐξοχὴν ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις [5].

---

[1] Πρβλ. Guardini ἔνθ. ἀν. σελ. 643.
[2] Πρβλ. Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 6.
[3] Ἔνθ. ἀν. σελ. 42.
[4] Πρβλ. Cullmann μν. ἄρ. σελ. 19.
[5] Πρβλ. Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 35.

Ἡ ἔννοια τῆς ἀποκαλύψεως προϋποθέτει τρεῖς παράγοντας· τὸν ἀποκαλυπτόμενον, τὸν ἀποκαλύπτοντα καὶ τὸν δεχόμενον τὴν ἀποκάλυψιν ἤτοι τὸν πρὸς ὃν ἡ ἀποκάλυψις. Ὀντολογικῶς ὁ πρῶτος ὑπερέχει τοῦ τελευταίου, ὁ δὲ δεύτερος ὡς μεσάζων καὶ φορεὺς τῆς ἀποκαλύψεως μετέχει καὶ κοινωνεῖ καὶ τοῦ ἀποκαλύπτοντος καὶ τοῦ πρὸς ὃν ἡ ἀποκάλυψις, δι᾽ αὐτοῦ δὲ μετέχει καὶ κοινωνεῖ καὶ ὁ πρῶτος πρὸς τὸν τρίτον καὶ ὁ τρίτος πρὸς τὸν πρῶτον, μετὰ τὴν ἀποδοχὴν ὑπ᾽ αὐτοῦ τῆς πρὸς αὐτὸν δοθείσης ἀποκαλύψεως. Διὰ τῆς ἀποκαλύψεως ὁ ἀποκαλυπτόμενος δὲν ὑποβιβάζεται ὀντολογικῶς οὔτε καὶ ἐκπίπτει, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἀποκαλύπτοντος ἤτοι τοῦ μεσάζοντος εἰσέρχεται εἰς σχήματα, εἰκόνας καὶ σύμβουλα καὶ εἰς καταστάσεις προσητὰς εἰς τὸν πρὸς ὃν ἡ ἀποκάλυψις. Καὶ αὐτὴ ἡ περὶ «κενώσεως» διδασκαλία τῆς πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολῆς (2,5 ἑξ.) δὲν ἀποτελεῖ οὔτε ὑποβιβασμὸν οὔτε ἔκπτωσιν τοῦ Ι. Χ. ἐκ τῆς θείας αὐτοῦ οὐσίας, καθόσον οὐδὲ ἐπὶ ἓν λεπτὸν τῆς ἐπὶ γῆς ζωῆς του ἀπεγυμνώθη τῆς θείας αὐτοῦ οὐσίας. Καὶ αὕτη ἀποτελεῖ σχῆμα προσητὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἵνα οὗτος κατανοήσῃ τὴν ἄπειρον συγκατάβασιν καὶ ταπείνωσιν τοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ. Ὁ ἀποκαλύπτων πρέπει νὰ γνωρίζῃ καλῶς τὰ εἰς τὸν ἄνθρωπον προσητὰ σχήματα καὶ διὰ νὰ εἶναι τοῦτο δυνατὸν πρέπει νὰ εἶναι πνευματικῶς καὶ ὀντολογικῶς πρὸς αὐτὸν συγγενής. Ἐὰν τοῦτο δὲν συμβαίνει, ἐὰν δηλαδὴ ὁ μεσάζων τῆς ἀποκαλύψεως δὲν γνωρίζει τὰ εἰς τὸν ἄνθρωπον προσητὰ σχήματα παραστάσεως τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τοῦτο ἀποκαλύπτεται εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν στιγμὴν καθ᾽ ἣν οὗτος καλεῖται νὰ γίνῃ ὁ φορεὺς τῆς ἀποκαλύψεως (Προφῆται). Ὅσον συγγενέστερος πρὸς τὸν ἀποκαλυπτόμενον εἶναι ὁ ἀποκαλύπτων τόσον καὶ ἡ δι᾽ αὐτοῦ ἀποκάλυψις καθίσταται ἐναργεστέρα, οὐσιαστικωτέρα καὶ τελειοτέρα. Δὲν πρέπει καὶ ἐνταῦθα νὰ λησμονῆται ὁ σκοπὸς τῆς ἀποκαλύψεως, ὅστις δὲν εἶναι ἡ ἐκκοσμίκευσις τοῦ ἀποκαλυπτομένου, ἀλλ᾽ ἡ πρὸς αὐτὸ προσαγωγὴ καὶ προαγωγὴ τοῦ πρὸς ὃν ἡ ἀποκάλυψις. Κατὰ τὴν ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων ὁ ἀποκαλύπτων, ὡς ὁ μεσάζων τῆς ἀποκαλύψεως, διακρίνεται διὰ τὴν ἐσωτερικότητα καὶ τὸ βάθος τῆς προσωπικότητός του, διὰ τὸν σπινθῆρα τοῦ πνεύματός του, διὰ τὰς ἀνατάσεις τῆς ψυχῆς του καὶ διὰ τὸ δημιουργικὸν τῆς ζωῆς του. Ἡ καθαρότης τοῦ ἰδικοῦ του πνεύματος δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν ὑπ᾽ αὐτοῦ καθαρὰν ἀποδοχὴν καὶ καθαρὰν μετάδοσιν τῆς ἀποκαλυπτομένης ἀληθείας. Οὗτος ἀντιλαμβάνεται τὴν δι᾽ αὐτοῦ ἀποκάλυψιν ὡς τιμὴν πρὸς αὐτὸν καὶ αἰσθάνεται τὴν ὑποχρέωσιν διὰ τῆς καθαρότητος τῆς προσωπικότητός του νὰ τιμήσῃ τὸν σκοπὸν τῆς ἀποκαλύψεως καὶ οὕτω καὶ τὸ ἀποκαλυπτόμενον εἰς αὐτόν, καὶ δι᾽ αὐτοῦ, πνεῦμα. Οὕτω ὁ ἴδιος ζῇ ἐν τῷ πνεύματι καὶ κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἀποκαλύψεως[1]. Οὕτω ἔχομεν τὴν πρώτην ἐπενέργειαν τῆς ἀποκαλύψεως εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ἀποκαλύπτοντος

---

[1] Πρβλ. Guardini, Der Herr σελ. 627 ἑξ.

ταύτην. Ὁ βαθμὸς δὲ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀποκαλύπτοντος εἶναι πάντοτε ἀνάλογος πρὸς τὴν προσωπικὴν σχέσιν καὶ συγγένειαν, ἥτις ὑπάρχει μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ἀποκαλυπτομένης ἀληθείας [1]. Κατὰ τὴν ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων ὁ μεσάζων τῆς ἀποκαλύψεως ἐκφεύγει τῆς φυσικῆς αὐτοῦ ὀντότητος καὶ ἀτομικότητος κατὰ τὴν ὥραν τῆς πρὸς αὐτὸν ἀποκαλύψεως. Κατὰ τὴν ὥραν ταύτην κοινωνεῖ καὶ μετέχει τοῦ ἀποκαλυπτομένου, εὑρίσκεται μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς [2] καὶ διατελεῖ τρόπον τινὰ ἐν ἐκστάσει. Ἐκτὸς τῆς γῆς ἐν ἐκστάσει, καὶ ἐπὶ γῆς νηφάλιος.

β) Τὰ εἴδη τῆς ἀποκαλύψεως. Ἡ ἀποκάλυψις, ὡς προεδηλώθη, διακρίνεται εἰς τὴν φυσικὴν καὶ εἰς τὴν ὑπερφυσικήν. Ἡ φυσικὴ ἀποκάλυψις εἶναι ἡ ἀναγνώρισις τῆς σφραγῖδος τῆς χειρὸς τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς δημιουργίας καὶ ἡ ἀναγνώρισις τῆς κατευθύνσεως τῆς ἱστορίας ὑπὸ τῆς χειρὸς τοῦ Θεοῦ πρὸς τελικόν τινα σκοπόν. Χαρακτηριστικὸν τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως εἶναι τὸ ἀκαθόριστον καὶ τὸ συγκεχυμένον, ὅπερ ὅμως διαφέρει τῆς χριστιανικῆς ἐννοίας τοῦ «μυστηρίου». Τὸ ἀκαθόριστον τοῦτο εἶναι τὸ ἐπιτρέπον τὰς προσωποποιήσεις τῶν φυσικῶν δυνάμεων καὶ νόμων, ἥτις προσωποποίησις γίνεται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου πάντοτε κατ᾽ ἀναλογίαν τῶν σωματικῶν καὶ τῶν πνευματικῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ φυσικὴ ἀποκάλυψις παρουσιάζεται οὕτω ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ μὲ ἐξέλιξιν καὶ ἀνάπτυξίν τινα, συντελουμένην ὅμως μόνον διὰ τῆς σκέψεως τοῦ ἀνθρώπου [3], ὅστις ἀνακαλύπτει οὐ μόνον τὸν Θεὸν ἐν τῇ φύσει, ἀλλὰ καὶ τρόπους δι᾽ ὧν δεσμεύει τὴν δύναμιν αὐτοῦ καὶ τὰς βουλάς του (μαγεῖαι—μαντεῖαι). Ἡ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὅμως παρουσιαζομένη ἀνάπτυξις τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως ἀποτελεῖ ἀπόκλισιν ἀπὸ τῆς καθ᾽ αὐτὸ φυσικῆς ἀποκαλύψεως, ἐπεκτεινομένην ὁλονὲν διὰ τῆς αὐθαιρέτου ὑποκειμενικῆς φαντασίας, διὰ τῶν ποικίλων δὲ μορφῶν τῶν φυσικῶν θρησκειῶν χάνει τὴν ἀξίαν της καὶ καταντᾷ εἰδωλολατρεία καὶ πλάνη.

Ἡ ὑπερφυσικὴ ἀποκάλυψις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν φυσικὴν ἀποκάλυψιν ἔχει πάντοτε τὴν φορὰν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως μὲν περιεχομένου διακρίνεται εἰς μερικὴν καὶ εἰς καθολικήν. Ἡ μερικὴ χαρακτηρίζεται οὕτω, εἴτε ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενόν της, εἴτε ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενόν της, τὸν ἄνθρωπον. Ἡ καθολικὴ κατ᾽ ἀρχὴν νοεῖται ὡς καθολικὴ κατά τε τὸ περιεχόμενον καὶ κατὰ τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, λόγῳ ὅμως τῶν ἐκ τοῦ ἀνθρώπου πνευματικῶν δυσκολιῶν εἰς κατανόησιν αὐτῆς ἡ κατὰ περιεχόμενον καθολικότης ταύτης πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ἁπλῶς ὡς δυναμική, καθόσον αὕτη ἀποτελεῖ τὴν τελευταίαν

[1] Ἔνθ. ἀν. 628.
[2] Ἔνθ. ἀν. 643.
[3] Πρβλ. Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 35 καὶ Cullmann σελ. 160.

βαθμίδα τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἐν τῇ ἀποκαλύψει ἀναγεννηθέντος πιστοῦ, ἤτοι τὴν κατάστασιν τοῦ πιστοῦ ἐν τῇ μακαριότητι τοῦ Θεοῦ μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ ἐπιγείου σκήνους αὐτοῦ (2. Κορ. 5,1 ἑξ.). Τὴν καθολικὴν γνῶσιν τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως δὲν τὴν λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος ἀλλὰ τὴν ἀποκτᾶ, ἂν καὶ αὕτη ἐγένετο καὶ ἀποτελεῖ ἱστορικὸν γεγονός· «ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ γνώσεσθε ὑμεῖς ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρί μου καὶ ὑμεῖς ἐν ἐμοὶ κἀγὼ ἐν ὑμῖν» (Ἰωάν. 14,20 πρβλ. καὶ 8,19).

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν καθολικὴν ἀποκάλυψιν ἡ μερικὴ ἀποκάλυψις κατὰ τὴν ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων εἶναι μερικὴ κατά τε τὸ περιεχόμενον καὶ τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς. Ὡς ἀνωτέρα μορφὴ τῆς μερικῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως εἶναι ἡ ἀποκάλυψις τῆς Π. Δ. Ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου ἡ ἀποκάλυψις τῆς Π. Δ. περιέχει μόνον ὑποδείξεις ἀποσκοπούσας εἰς τὴν προπαρασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν καθολικὴν ἀποκάλυψιν τῶν ὑπερφυσικῶν ἀληθειῶν, ἃς παρέχει ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις[1]. Οὕτω ἡ Π. Δ. ἀποκαλύπτει τὸν Θεὸν ὡς δημιουργὸν τοῦ παντὸς, προνοητὴν καὶ συντηρητὴν αὐτοῦ καὶ κύριον τῆς ἱστορίας, ὡς ἅγιον καὶ πιστὸν εἰς τὰς ὑποσχέσεις του. Τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ διὰ τὸν ἄνθρωπον ἀποκαλύπτεται ὑπὸ τῆς Π. Δ. μόνον ὅσον ὁ Νόμος περιλαμβάνει, διὰ τῶν ἀρνητικῶν αὐτοῦ διατάξεων καὶ ἐντολῶν[2]. Ὡς οὐσιαστικωτέρα ἡ ἀποκάλυψις τῆς Π. Δ. δύναται νὰ νοηθῇ καθόσον ἀναφέρεται εἰς τὴν καθολικὴν ἀποκάλυψιν, τῆς ὁποίας μέρος ἀποτελεῖ, μάλιστα δὲ τὸν προάγγελον ταύτης, ὡς ἀνωτέρα μορφὴ τῆς μερικῆς ἀποκαλύψεως. Ἡ ἀπακάλυψις τῆς Π. Δ. ὡς ἀπευθυνθεῖσα μόνον πρὸς τοὺς Ἰουδαίους εἶναι μερικὴ καὶ κατὰ τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς καὶ κατὰ τὸν σκοπὸν καὶ κατὰ τὴν χρονικὴν αὐτῆς διάρκειαν. Ἡ διάρκεια αὐτῆς ἐκτείνεται μέχρι τῆς πραγματοποιήσεως τῆς καθολικῆς ἀποκαλύψεως.

Αἱ μορφαὶ τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης εἶναι κατὰ κύριον λόγον ἡ προφητεία[3]. Αὕτη ἀποτελεῖ τὴν ἄμεσον ἔκφρασιν τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ εἰς ἄνδρας ἔχοντας γνῶσιν τῆς ὑπάρξεώς του καὶ «φόβον Θεοῦ». Ἕτεραι μορφαὶ τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης εἶναι ἡ ἐνόρασις, ἡ ἔμπνευσις[4], ὁ φωτισμὸς[5] καὶ ἡ θεοπνευστία[6]. Ὁ χαρακτὴρ τῆς μερικῆς ἀποκαλύψεως εἶναι πάντοτε προπαρασκευαστικός, εἰς κατανόησιν τῆς καθο-

---

[1] Ὅρα Fritz Barth, Einleitung in das Neue Testament, Gütersloh 1921 σελ. 69.

[2] Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 38.

[3] Cullmann μν. ἔρ. σελ. 84 καὶ 108.

[4] Πρβλ. Λουκ. 1, 41. 67 καὶ 2, 34.

[5] Ὅρα Ματθ. 16, 17.

[6] Ὅρα Χ. Ἀνδρούτσου, Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἐν Ἀθήναις 1907. σελ. 5.

λικῆς ἀποκαλύψεως[1]. Οὕτω ἡ μερικὴ ἀποκάλυψις νοεῖται κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς μερικὴ καὶ ποσοτικῶς καὶ ποιοτικῶς, παρέχουσα σπέρματα μόνον τῆς ἀληθείας καὶ οὐχὶ τὴν ἀλήθειαν. Δι' αὐτὸ καὶ αἱ μορφαὶ αὐτῆς εἶναι πολλαί, ἐνῶ ἡ καθολικὴ ἀποκάλυψις εἶναι μία. Αὕτη εἶναι ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις, καθ' ὃ δι' αὐτῆς ἀπεκαλύφθη ἡμῖν «πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς» (Κολ. 2,9)[2].

Ὁ τρόπος καθ' ὃν συνετελέσθη ἡ καθολικὴ ἀποκάλυψις εἶναι ἀπόλυτος καὶ κατηγορηματικὸς ἐν σχέσει πρὸς τοὺς τρόπους τῆς μερικῆς ἀποκαλύψεως. Ἡ μερικὴ ἀποκάλυψις γίνεται ἢ διὰ τοῦ λόγου ἢ διὰ τῶν συμβόλων καὶ παραστάσεων αὐτῆς. Ἡ καθολικὴ ἀποκάλυψις γίνεται διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ ἀποκαλυφθέντος Λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ πραγματοποιήσεως τοῦ «Μυστηρίου» τῆς ἀπολυτρώσεως ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Οὕτω ἐνῶ λ. χ. ἡ ἀποκάλυψις τῆς Π. Δ. περιέχει μόνον ἀνακοινώσεις τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ τὴν πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἐπίσκεψιν τοῦ Θεοῦ. Ἡ καθολικὴ ἀποκάλυψις σημαίνει τὴν κένωσιν τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ[3], διὸ καὶ ἀποτελεῖ αὕτη τὸ πλήρωμα τῆς ἱστορίας. Οὕτω κατὰ τὴν καθολικὴν ἀποκάλυψιν ὁ ἀποκαλύπτων εἶναι καὶ ὁ ἀποκαλυπτόμενος (Ἰωάν. 1,18), ὅπερ ἰδιαιτέραν ἔχει ἀξίαν διὰ τὸ κῦρος τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης.

Ἡ καθολικὴ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις περικλείει ἐν ἑαυτῇ καὶ τὴν φυσικὴν ἀποκάλυψιν καὶ τὴν μερικὴν καὶ ἰδίᾳ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς Π. Δ., καθόσον δι' αὐτῶν προπαρασκευάσθη ὁ κόσμος εἰς ἀποδοχὴν αὐτῆς. Ἡ ἱστορικὴ πραγματοποίησις ταύτης ἐγένετο διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ (Ἰωάν. 1,1 ἑξ.), διὰ τοῦ σταυρικοῦ Αὐτοῦ πάθους, τῆς Ἀναστάσεώς Του καὶ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας, θὰ ὁλοκληρωθῇ δὲ διὰ τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Κυρίου, ὁπότε μέλλει ν' ἀποκαλυφθῇ ἡ δόξα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας Του[4].

Ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἀποβαίνει ἡ ἀπόλυτος ἀποκάλυψις, καθόσον ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι καὶ τὸ πλῆρες περιεχόμενον τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης καὶ ὁ πλέον σαφὴς καὶ συγκεκριμένος τρόπος καὶ ἡ πραγματοποίησις τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῆς ἀποκαλύψεώς Του. Εἰς κατανόησιν δὲ τοῦ σκοποῦ τούτου ὑπὸ ἑνὸς ἑκάστου καὶ οἰκείωσιν τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης ὁ ἴδιος παρέχει τὰ μέσα. Οὕ-

---

[1] Πρβλ. Ἰουστίνου, Διάλογος 100, 2 «ἀπεκάλυψεν ἡμῖν πάντα, ὅσα καὶ ἀπὸ τῶν Γραφῶν διὰ τῆς Χάριτος αὐτοῦ νενοήκαμεν».

[2] Ὅρα Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ 25.

[3] Πρβλ. Albrecht Oepke, Geschichtliche und übergeschichtliche Schriftauslegung[2], Gütersloh 1949 σελ. 38 ὑποσ. 2.

[4] Πετρ. 1, 5, καὶ 4, 13 καὶ 5, 1, Ρωμ. 8, 18. Πρβλ. καὶ Kittel, Theol. Wörterb. z. N. T. III. 589, 4 ἑξ.

τω ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀποτελεῖ τὴν πλήρη φανέρωσιν τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν πραγματοποίησιν αὐτοῦ. Τὸ οὐσιαστικώτατον τοῦτο χαρακτηριστικὸν τῆς καθολικῆς ἀποκαλύψεως ἐλλείπει ἀπὸ τὴν μερικὴν ἀποκάλυψιν.

Ὁ Σκοπὸς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δὲ πραγματοποίησις αὐτοῦ ἐγένετο διὰ τοῦ Σταυροῦ καὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου. Ὁ Σταυρὸς ἀποτελεῖ τὴν ἐνσάρκωσιν τοῦ μεγάλου Μυστηρίου τῆς θυσίας τοῦ παναγίου Θεοῦ διὰ τὸν ἁμαρτωλὸν ἄνθρωπον. Ὁ Σταυρὸς ἀποτελεῖ τὴν μεγαλυτέραν πρᾶξιν τῆς Θείας ἀγάπης, δι' ἧς ἐλύθη τὸ τραγικώτερον δρᾶμα τῆς ἱστορίας. Ὁ Σταυρὸς ἀποκαλύπτει συγχρόνως καὶ τὸ πλοῦτος τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, μεθ' ἧς οἱ ἄνθρωποι κρινόμενοι λυτροῦνται. Ἡ ἐκ τοῦ Σταυροῦ ἀπορρεύσασα χάρις τοῦ Θεοῦ προσεφέρθη κεκρυμμένη ἐν τῷ θανάτῳ, ὥστε οὕτω νὰ ἐξυπατηθῇ καὶ ὁ θάνανος καὶ ὁ ἄρχων αὐτοῦ ὁ Διάβολος, διὰ τῆς ἐν τῷ Σταυρῷ ἀποκαλύψεως τῆς ἀληθινῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀνυπερβλήτου αὐτοῦ δυνάμεως. Ὁ Σταυρὸς οὕτω ἀποτελεῖ τὴν κρίσιν τοῦ κόσμου τούτου, τὴν κρίσιν τῆς δυνάμεως τοῦ κακοῦ, τὴν κρίσιν τῆς ὑπερηφανείας καὶ τὴν κρίσιν τῆς κατὰ κόσμον σοφίας (1 Κορ. 1,20 ἑξ.). Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δὲν πρέπει νὰ χαρακτηρίζηται ὡς ἁπλοῦν θαῦμα· αὕτη ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Θεανθρώπου κατὰ τὴν ἐπὶ γῆς ἔνσαρκον αὐτοῦ παρουσίαν. Ἡ Ἀνάστασις ἀποτελεῖ τὴν κατ' ἐξοχὴν πραγματικότητα τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν Κόσμον.

γ) Ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου κατανόησις καὶ ἀποδοχὴ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως.

Ἐφ' ὅσον ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀποτελεῖ τὴν καθολικὴν ἀποκάλυψιν ἐν τῇ ἀπολύτῳ αὐτῆς ἐννοίᾳ, οὐδεμία πλέον μετὰ Χριστὸν ἀπολείπεται ἀποκάλυψις (πρβλ. Γαλ. 1,7 ἑξ.). Ὅ,τι ἀπολείπεται εἶναι ἡ ὑφ' ἑνὸς ἑκάστου ὑποκειμενοποίησις τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης καὶ ἡ οἰκείωσις τῶν ἐξ αὐτῆς εὐργεσιῶν. Τὰ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον μέσα ἀνήκουν εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, καθ' ὃ ἐτέθησαν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἡ δὲ φύσις αὐτῶν εἶναι οἵα καὶ ἡ φύσις τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης ἤτοι θεία καὶ καθαρῶς πνευματική. Τὰ μέσα δὲ ταῦτα εἶναι τὸ Εὐαγγέλιον, ἤτοι ἡ περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως διδασκαλία, ἡ πίστις τοῦ ἀνθρώπου εἰς αὐτὴν καὶ ἡ Ἐκκλησία. Τὰ μέσα ταῦτα ἀποτελοῦν συγχρόνως καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ τὸν τρόπον, δι' οὗ ὁ ἄνθρωπος ἀποδέχεται καὶ οἰκειοῦται τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν. Δύναται μάλιστα διὰ τῶν μέσων τούτων νὰ βιωθῇ ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις τόσον, ὅσον ἐβιοῦτο καὶ ἐν τῷ Χριστῷ ἡ θεία φύσις ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης καὶ ἡ ἀνθρωπίνη ὑπὸ τῆς θείας. Ἡ στενὴ αὕτη κοινωνία μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ τὸν ὑψη-

λὸν σκοπὸν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ ὁ σκοπὸς οὗτος ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῶν προαναφερθέντων μέσων.

Ἡ ἀποκάλυψις γενικῶς ἀποτελεῖ τὴν ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ κατάργησιν τῆς μεταξὺ Αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀποστάσεως. Ἡ δὲ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ τὴν τελείαν καὶ ὁριστικὴν κατάργησιν τῆς ἀποστάσεως ταύτης καὶ τὴν εἰς τὸ διηνεκὲς κοινωνίαν τοῦ Θεοῦ μετὰ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Θείου Λόγου ἀποτελεῖ τὴν ἄνευ ἀποστάσεων περιχώρησιν τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ Θεῷ καὶ τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἥτις περιχώρησις ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐπεκτείνεται ἐπὶ πάντων τῶν πιστῶν. Παρὰ ταῦτα μία μικρὰ ἀπόστασις διακρίνεται πάντοτε μεταξὺ ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως κατὰ τὴν πρώτην κυρίως αὐτῶν συνάντησιν· εἶναι ἡ μικροτέρα δυνατὴ ἀπόστασις, τὴν ὁποίαν δύναται καὶ ἐπιβάλλεται νὰ διανύσῃ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος βοηθούμενος μάλιστα διὰ τῶν προμνημονευθέντων μέσων, ἅτινα παρέχει ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις. Ἡ μικρὰ αὕτη ἀπόστασις εἶναι ἐκείνη, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου κρατεῖ τὸν Θεὸν ἔναντι αὐτοῦ. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐλευθέρως ἐμποδίζει τὴν ἐλευθέραν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, ἵνα μὴ αὕτη ἐπέμβῃ δραστικώτερον καὶ ἀναγκάσῃ τοὺς πάντας εἰς ἀποδοχὴν τῆς ἀποκαλύψεώς Του.

Ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις προσφέρεται εἰς τὸν καθ' ἕκαστον ἄνθρωπον ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας διὰ τοῦ κηρύγματος, τοὐτέστιν τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Θείου Λόγου μέχρι τῶν ἐσχάτων καὶ τῆς Δευτέρας Αὐτοῦ Παρουσίας [1]. Ὅτι καὶ τὸ «εὐαγγελίζεσθαι» ἀποτελεῖ ἀποκάλυψιν πιστοποιεῖ τὸ εὐαγγελικὸν ἔργον τοῦ Παύλου καὶ γενικώτερον τὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ κατὰ τὴν πρώτην συνάντησιν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ ἀνθρώπου προαναφερθεῖσα μικρὰ ἀπόστασις παρουσιάζει μίαν σοβαρὰν δυσκολίαν κατὰ τὴν ὑπέρβασιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου [2]. Ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἐκ τῆς μικρᾶς ταύτης ἀποστάσεως ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν ἄνθρωπον ζητεῖ νὰ τὸν ἐξαγάγῃ ἀπὸ τὰ στενὰ ὅρια τῆς νοήσεως αὐτοῦ, ἵνα δεχθῇ ταύτην ὡς μυστήριον [3] ὑπερβαῖνον καὶ τὴν ἀνωτέραν δυνατὴν νόησιν τοῦ ἀνθρώπου [4]. Ἀλλ' ὁ τὸ πρῶτον οὕτω ἔναντι τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἱστάμενος ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἄνθρωπος τῆς ἁμαρτίας καὶ δεσμευόμενος ὑπ' αὐτῆς δὲν ἔχει πάντοτε τὴν δύναμιν νὰ ἐνεργήσῃ ἐλευθέρως· «ψυχικὸς δὲ ἄνθρωπος οὐ δέχεται τὰ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ· μωρία γὰρ αὐ-

---

[1] Ὅρα 1 Κορ. 1, 7 ἑξ., 1. Πετρ. 1, 7. 13 καὶ Κολ. 3, 4.

[2] Πρβλ. RGG³ IV, 668 ἑξ.

[3] Ὅρα Bultmann ἔνθ. ἀν σελ. 14.

[4] Ἔνθ. ἀν. σελ. 15.

τῷ ἔστιν, καὶ οὐ δύναται γνῶναι, ὅτι πνευματικῶς ἀνακρίνεται» (1 Κορ. 2, 14). Ἡ προαναφερθεῖσα παραδοξία τοῦ ἀνθρώπου [1], εἴτε ὡς ἀτόμου εἴτε ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καθιστᾷ ἔτι δυσκολωτέραν τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ὡς μυστηρίου, διὸ καὶ αὕτη πολλάκις ἑρμηνεύεται ὡς ἁπλοῦν φυσικὸν γεγονὸς τῆς ἱστορίας παρερμηνευθὲν καὶ παρεξηγηθέν δῆθεν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ τοῦ ὑπερβάλλοντος ἐνθουσιασμοῦ τῶν πρώτων αὐτῆς ὀπαδῶν (Bultmann). Πάντως προϋπόθεσις τῆς ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἀποδοχῆς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως εἶναι τὸ κήρυγμα αὐτῆς καὶ ἡ ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου ἀκρόασις αὐτοῦ (Ρωμ. 10, 14). Τῆς ἀκροάσεως ταύτης τὰ ἀποτελέσματα εἶναι ἑκάστοτε διάφορα. Ἄλλοτε μὲν ἡ μετὰ χαρᾶς καὶ εὐχαριστίας ἀποδοχὴ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ἄλλοτε δὲ ἡ βαθμιαία ἐκδήλωσις τοῦ πρὸς αὐτὴν ἐνδιαφέροντος, ἄλλοτε ἡ ἔναντι αὐτῆς ἀδιαφορία ἢ ὁ χλευασμὸς καὶ ἄλλοτε τὸ κατ' αὐτῆς μῖσος. Πάντα ταῦτα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐλευθέραν διάθεσιν τοῦ ἀτόμου. Εἰς πᾶσαν περίπτωσιν ἡ ἀξίωσις τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ὅπως αὕτη γίνῃ ἀποδεκτὴ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ὡς «μυστήριον», ἀποτελεῖ διὰ τὸν ἄνθρωπον τὴν πληροφορίαν, ὅτι ἡ σκέψις αὐτοῦ ἔχει ὅρια, πέραν τῶν ὁποίων ὑπάρχει ἡ ἰδία ἡ ἀποκάλυψις, μάλιστα ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν πραγματικότης, καὶ πρὸς τὴν ὁποίαν δὲν δύναται ἡ σκέψις τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐκταθῇ. Ὁ πνευματικῶς ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ὅστις ἄλλωστε καὶ πρὸ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως συνεχῶς ἐπειρᾶτο νὰ νοήσῃ τὸν πέραν τῆς νοήσεως αὐτοῦ κόσμον, καὶ τοῦ ὁποίου τὴν ὕπαρξιν διῃσθάνετο, θὰ δεχθῇ ἐλευθέρως τὴν πληροφορίαν ταύτην τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ ἡ σκέψις αὐτοῦ θὰ ἐκδηλώσῃ ὑποταγὴν εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτῆς· «ὁ δὲ πνευματικὸς ἀνακρίνει μὲν πάντα, αὐτὸς δὲ ὑπὸ οὐδενὸς ἀνακρίνεται. Τὶς γὰρ ἔγνω νοῦν Κυρίου, ὃς συμβιβάσει αὐτόν ; ἡμεῖς δὲ νοῦν Χριστοῦ ἔχομεν» (1 Κορ. 2, 15 - 16). Ὁ πνευματικῶς ἀνελεύθερος ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ εἰς τὸν ὁποῖον ἡ ἁμαρτία συνετέλεσεν, ὥστε νὰ ἔχῃ ἐμπιστοσύνην μόνον εἰς τὴν προσωπικήν του σκέψιν καὶ νὰ θέτῃ ταύτην ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἀλήθειαν καὶ νὰ δέχηται ταύτην ὡς κρίσιν παντὸς πράγματος (σημειωθήτω, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν ἀνωτέραν μορφὴν ἁμαρτίας ἤτοι τὸν ἐγωϊσμόν), ἢ θὰ ἀπορρίψῃ μετὰ κακίας μάλιστα τὰς πληροφορίας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἢ ἁπλῶς θὰ ἐκφράσῃ τὰς ἐπιφυλάξεις καὶ δυσκολίας του καὶ θὰ ζητήσῃ νὰ θέσῃ ὑπὸ τὴν κρίσιν του τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Οὕτω τὸ κήρυγμα τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἀποτελεῖ τὴν κρίσιν τοῦ ἀνθρώπου. «Αὕτη δὲ ἔστιν ἡ κρίσις, ὅτι τὸ φῶς ἐλήλυθεν εἰς τὸν κόσμον καὶ ἠγάπησαν οἱ ἄνθρωποι μᾶλλον τὸ σκότος ἢ τὸ φῶς· ἦν γὰρ αὐτῶν πονηρὰ τὰ ἔργα» (Ἰωάν. 1, 19).

---

[1] Ὅρα σελ. 428.

Ἡ πρὸς τὸν ἄνθρωπον πρώτη πληροφορία, ὅτι ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ μυστήριον ὑπερβαῖνον τὴν σκέψιν αὐτοῦ, ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ τὴν πληροφορίαν, ὅτι ὁ ἐξαρτῶν τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἀληθείας ταύτης ἀπὸ τὴν σκέψιν αὐτοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ὑπ' αὐτῆς κρίσιν δὲν εἶναι ἐλεύθερος, ἀλλ' αἰχμάλωτος αὐτῆς. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως αἰχμαλωτίζων ἑαυτὸν εἰς τὴν σκέψιν του διαπράττει τὸ μεγαλύτερον ἁμάρτημα κατὰ τοῦ ἰδίου τοῦ ἑαυτοῦ του, προσβάλλων οὕτω τὴν ἰδίαν του ἐλευθερίαν, τὴν ὁποίαν αὐτὸς ὁ Θεὸς ἐσεβάσθη καὶ χάριν αὐτῆς ὁ ἴδιος ἔπαθεν. Οὕτω ἡ κρίσις τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ὑπὸ τῆς σκέψεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἁμαρτίαν, ἡ δὲ ἀποδοχὴ τῆς πληροφορίας ταύτης τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἀποδοχὴ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ὡς μυστηρίου φέρει αὐτὸν εἰς συναίσθησιν τῆς περὶ αὐτὸν καὶ τῆς ἐκτὸς αὐτοῦ πραγματικότητος καὶ τὸν κάμνει νὰ αἰσθανθῇ τὴν ἀνάγκην τῆς σωτηρίας. Τότε ἀκριβῶς γεννᾶται ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου ὅ,τι καλοῦμεν «χριστιανικὴν πίστιν» (πρβλ. Πράξ. 2, 37 καὶ 16, 30). Ἡ ἔννοια τῆς χριστιανικῆς πίστεως πρέπει νὰ διακρίνηται τῆς ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἁπλῆς ἀποδοχῆς καὶ ἀναγνωρίσεως τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ὡς ἀληθείας ὑπερβαινούσης τὰ ὅρια τῆς σκέψεως. Ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου πρώτη ἀποδοχὴ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἀποτελεῖ τὴν ὑπ' αὐτοῦ διαδρομὴν τοῦ μετὰ τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν ὑπολοίπου τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἡ πρᾶξις αὕτη ἀποτελεῖ μέρος μόνον τοῦ περιεχομένου τῆς ἐννοίας τῆς «χριστιανικῆς πίστεως», καθόσον ἡ «χριστιανικὴ πίστις» εἶναι προϊὸν τῆς θείας χάριτος καὶ τῆς ἀνθρωπίνης συγκαταθέσεως. Ἡ χριστιανικὴ πίστις νοεῖται κατὰ τὴν Κ. Δ. ὡς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συναντήσεως ἀνθρώπου καὶ θείας χάριτος[1] καὶ οὐ μόνον ὡς ἡ πρὸς τὴν συνάντησιν ταύτην ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου ἀπαιτουμένη ἐνέργεια. Ἡ ἔννοια τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὅσον ἀφορᾷ αὐτὴν εἰς τὸν Θεὸν ὡς παράγοντα αὐτῆς, παρουσιάζεται ὡς ἡ κατωτέρα βαθμὶς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ νοεῖται ὡς θεῖος φωτισμὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὡς διάνοιξις τῶν πνευματικῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Δι' αὐτὸ καὶ χαρακτηρίζεται ὡς μυστήριον ὑπὸ τῆς Κ. Δ. (1. Τιμ. 3, 9 πρβλ. 1 Κορ. 2. 7). Ἡ ἄνωθεν προέλευσις αὐτῆς τονίζεται ἰδιαιτέρως· «πᾶν τὸ γεγεννημένον ἐκ τοῦ Θεοῦ νικᾷ τὸν κόσμον· καὶ αὕτη ἐστιν ἡ νίκη ἡ νικήσασα τὸν κόσμον, ἡ πίστις ἡμῶν» (1. Ἰωάν. 5, 4)[2].

Ἡ ἔννοια τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὅσον ἀφορᾷ αὐτὴν εἰς τὴν ὑπὸ

---

[1] Γαλ. 3, 8.

[2] Πρβλ. καὶ Λουκ. 17, 5, Γαλ. 3, 23, 2 Τιμ. 3, 2 καὶ 4,7 κλπ. Ὅρα καὶ Bultmann ἔνθ. ἀν. 29. 31. 36.

τοῦ πιστοῦ ἀπαιτουμένην ἐνέργειαν πρὸς ἀποδοχὴν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἀποτελεῖ τὴν μόνην ὁδὸν πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν [1]· «πᾶν δ' ὃ οὐκ ἐκ πίστεως ἁμαρτία ἐστιν» (Ρωμ. 14, 23). Ὑπὸ τὴν διπλὴν ταύτην ἔννοιαν ἡ χριστιανικὴ πίστις ἀπετέλεσεν καὶ ἀποτελεῖ ἱστορικὴν πραγματικότητα.

Ἡ πνευματικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ τὴν βάσιν καὶ τὴν πρώτην μορφὴν τῆς πίστεως αὐτοῦ εἰς Χριστόν. Διότι ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾶ σαφῆ συνείδησιν τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ ἐλευθερίας μόνον διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ διότι μόνον ὅταν οὗτος αἰσθάνηται ἑαυτὸν πνευματικῶς ἐλεύθερον μόνον τότε δύναται νὰ λάβῃ θέσιν ἔναντι τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ νὰ εὑρίσκηται ἀπέναντι αὐτῆς ἄνευ παρεμβατικῶν τινων ἐμποδίων, ὁπότε καὶ γεννᾶται ἡ «πίστις», ὡς καρπὸς τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος. Οὕτω ἡ χριστιανικὴ πίστις ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴν τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ πρώτη ἐπαφὴ τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς πίστεώς του, ὡς αὕτη ἀνωτέρω ἀνελύθη, μὲ τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν ἀποκαλύπτει ἐνώπιον αὐτοῦ τὴν ὕπαρξιν μιᾶς νέας ζωῆς (Ἰωάν. 5, 24) [2]. Ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς γνώσεως τῆς νέας ταύτης ζωῆς γιγνώσκει καλῶς διὰ πρώτην φορὰν καὶ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτόν του [3]. Ἡ νέα αὕτη ζωὴ εἶναι ἡ ἐν τῇ χάριτι τοῦ Χριστοῦ ζωὴ τοῦ πιστοῦ. Ἡ νέα αὕτη ζωὴ ἀνήκει εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ σημαίνει τὴν εἰς αὐτὸ εἴσοδον καὶ βαθμιαίαν ἐμβάθυνσιν τοῦ πιστοῦ μέχρι τῆς τελείας καὶ πλήρους γνώσεως αὐτῆς. Ἡ ἐν Χριστῷ δηλαδὴ ἀποκάλυψις ἐνῶ κατ' ἀρχὰς ἀποτελεῖ διὰ τὸν ἄνθρωπον μίαν ἁπλῶς ἐξωτερικὴν γνῶσιν, ὅταν ἐντὸς αὐτοῦ γεννηθῇ ἡ πίστις εἰς αὐτήν, αὕτη προάγει τὸν ἄνθρωπον, οὐ μόνον ἠθικῶς ἀλλὰ καὶ ὀντολογικῶς, εἰς τοὺς βαθμοὺς τῆς πνευματικῆς ζωῆς [4]. Ἀπὸ τῆς θέσεως δὲ ταύτης καθίσταται πλέον εὐχερὴς καὶ ἀσφαλὴς ἡ κατανόησις τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως εἰς ὅλον τὸ βάθος καὶ τὴν ἔκτασιν αὐτῆς [5]. Ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης ὁ πιστὸς θὰ βλέπῃ πλέον καὶ θὰ ἑρμηνεύῃ διὰ τοῦ φωτὸς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως πᾶσαν ἐν τῷ κόσμῳ ὕπαρξιν, πᾶσαν ἐν αὐτῷ κατάστασιν καὶ πᾶσαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐκδήλωσιν. Ὁ πιστεύων εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν βλέπει τὰ πάντα διὰ μέσου αὐτῆς. Ὡς προεδηλώθη ὅμως, ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ τὴν ὑπερτάτην ἀλήθειαν. Ὅσον ἀνωτέρα εἶναι μιὰ ἀλήθεια τόσον δυσκολωτέρα ἀποβαίνει διὰ τὸν ἄνθρωπον ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασίς της. Διότι ὅσον αὕτη εἶναι ὑψηλοτέρα τόσον μεγαλυτέρα ἀπαιτεῖται καὶ

---

[1] Πρβλ. 2 Κορ. 5, 7, Ἐφεσ. 3, 17, 2. Πετρ. 1, 1 καὶ Ἰουδ. 3.

[2] Πρβλ. καὶ Bultmann ἔνθ. ἀν. σελ. 31 καὶ 36.

[3] Ἔνθ. ἀν. σελ. 10.

[4] Ἔνθ. ἀν. σελ. 41,

[5] Πρβλ. 2 Κορ. 2, 14 - 16 καὶ 4, 10. 2 Πετρ. 1, 19.

ἡ ἐλευθερία αὐτοῦ καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ τοῦ πνεύματός του ἀπὸ ὅλας τὰς δυσκολίας, αἱ ὁποῖαι τὸν κρατοῦν μακρὰν αὐτῆς· συγχρόνως δὲ ἀπαιτεῖται καὶ συνεχὴς καὶ ἄγρυπνος ἀφοσίωσις, ἵνα μὴ ἐκπέσῃ ἀπ' αὐτῆς [1]. Λαμβανομένου μάλιστα ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἀκόμη καὶ ὁ πιστεύσας καὶ βαπτισθείς, διατελεῖ πάντοτε ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς ἁμαρτίας καὶ ὑπὸ τὸ κράτος αὐτῆς, τὸν θάνατον, δὲν δύναται οὗτος ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτοῦ ἐπαφῆς μὲ τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν καὶ εὐθὺς ὡς γεννηθῇ ἐν αὐτῷ ἡ «πίστις» νὰ κατανοήσῃ πλήρως καὶ ὁλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, μάλιστα δὲ καθ' ὅλο τὸ βάθος αὐτῆς [2]. Ἡ ὑπὸ τοῦ πιστοῦ πλήρης κατανόησις τοῦ συνόλου καὶ τοῦ βάθους τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα φυσικῆς τινος ἐν αὐτῷ λειτουργίας. Ἡ μόνη πρὸς τοῦτο ὁδὸς εἶναι ἡ ὁδὸς τῆς σταθερᾶς πίστεως. Ὅπως δηλαδὴ ὁ ἀρχέγονος ἄνθρωπος οὐχὶ διὰ τῆς κατανοήσεως τῶν λόγων τοῦ ὄφεως, ἀλλὰ διὰ τῆς τυφλῆς πίστεως εἰς αὐτοὺς καὶ διὰ τῆς οὕτω ἀνυπακοῆς του πρὸς τὸν Θεὸν ἐξεβλήθη τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς, οὕτω θὰ εἰσέλθῃ πάλιν εἰς τὰ βάθη τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως διὰ τῆς πίστεώς του εἰς τὸν Χριστὸν καὶ διὰ τῆς ἀνυπακοῆς του εἰς τὸν διάβολον καὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ, τὴν ἁμαρτίαν. Πρὸς τοῦτο ἔχει ἀνάγκην συνεχοῦς ἐνισχύσεως καὶ βοηθείας, ἥτις παρέχεται εἰς αὐτὸν διὰ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, πάλιν δηλαδὴ ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ ἱδρυτής της. (Ἐφ. 1, 22 καὶ 4, 15 καὶ 5, 23). Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τελειοῦται ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις διὰ μέσου τῆς ἱστορίας [3] καὶ ἐν αὐτῇ ἀποκαλύπτεται τὸ ἀτελεύτητον τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Αὕτη στηρίζεται εἰς τὴν πίστιν εἰς τὸν Χριστὸν (Ματθ. 16, 18) ὡς ἱστορικὴν πραγματικότητα. Ἡ πίστις αὕτη τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ ἱστορικὴν πραγματικότητα καὶ εἶναι ἡ ἔκφρασις τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον συντελεσθείσης συναντήσεως Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ἐν τῇ ἀποκαλύψει ἐν Χριστῷ [4]. Ἡ Ἐκκλησία αὕτη ἔχει ἀποστολὴν νὰ παρουσιάζῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τῶν ἐπερχομένων γενεῶν τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν καὶ νὰ ἀναπτύσσῃ καὶ νὰ ἑρμηνεύῃ αὐτὴν εἰς τὰ πιστὰ αὐτῆς τέκνα διὰ τῆς συνεχοῦς αὐτῆς διδασκαλίας. Τὸ ἔργον τοῦτο τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀναπτύξεως καὶ ἑρμηνείας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἔχει τὴν ἀρχήν του εἰς τὸ εὐαγγελικὸν κήρυγμα τοῦ ἰδίου τοῦ Ἰησοῦ [5] καὶ τῶν Ἀποστόλων αὐτοῦ. Ἔκτοτε συνεχίζεται αὕτη μὲ

---

[1] Ὅρα Guardini ἔνθ. ἀν. σελ. 663.

[2] Ὅρα 1 Κορ. 2, 10 ἑξ.

[3] Ὅρα Ἰωαν. 5,20 ἑξ. πρβλ. καὶ Guardini, ἔνθ. ἀν. σελ. 635, H. Strathmann, Die Entstehung und der Wortlaut des Neuen Testaments (Das Neue Testament Deutsch, Teilbant 1, Göttingen 1952, σελ. 7).

[4] Πρβλ. Cullmann μν. ἔρ. σελ. 195 ἑξ.

[5] Ὅρα Ἀποκ. 5,5 - 10.

τὴν αὐτὴν συνείδησιν τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῶν πνευματικῶν αὐτῆς ὀργάνων, τῶν διαδόχων τοῦ Ἰησοῦ καὶ Ἀποστόλων εἰς τὸ ἔργον τοῦ εὐαγγελισμοῦ. Οὕτω ἀνεπτύχθη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ μία ὁλόκληρος παράδοσις [1] ὡς πρὸς τὸ ἔργον τῆς ἑρμηνείας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ἡ παράδοσις αὕτη, γραπτὴ καὶ ἄγραφος καὶ ἀπὸ τῆς πρώτης ἀρχῆς αὐτῆς, συνίσταται ἀπὸ γλῶσσαν, εἰκόνας, παραβολάς, σύμβολα καὶ παραστάσεις, ὥστε δι᾽ αὐτῶν νὰ δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν δι᾽ αὐτῶν κηρυσσομένην ἀλήθειαν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ παράδοσις αὕτη ἀποτελεῖ τὸ ἑκάστοτε ἔνδυμα τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος ἀναγνωρίζει τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς τὸ πλήρωμα τῆς τελείας ἀποκαλύψεως. Τὸ ἔνδυμα τοῦτο δὲν δύναται ν᾽ ἀποτελῇ «μῦθον», ὑπὸ οἱανδήποτε ἔννοιαν καὶ ἂν ἐκληφθῇ οὗτος, ἐφ᾽ ὅσον διὰ τοῦ μύθου νοεῖται, ὅτι ἡ παράδοσις αὕτη δὲν ἀποτελεῖ ἱστορικὴν πραγματικότητα καὶ ὅτι δὲν ἀναφέρεται εἰς ἱστορικὴν πραγματικότητα. Ἡ παράδοσις αὕτη ἀποτελεῖ τὴν ἀνάλογον πρὸς τὴν νοητικὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου ἔκφρασιν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ὡς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Ἡ ἔκφρασις αὕτη τῆς Ἐκκλησίας ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν ἄνθρωπον τῆς ἁμαρτίας χρησιμοποιεῖ καὶ τὴν γλῶσσαν τῶν εἰκόνων καὶ τῶν παραβολῶν καὶ τῶν συμβόλων ἔστω καὶ τῶν «μύθων», ὡς θὰ ἔλεγον οἱ θιασῶται τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἕνεκα τοῦ ἐκ τῆς ἁμαρτίας σκοτασμοῦ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου [2], ἵνα οὕτω διὰ τῶν γνωρίμων εἰς τὸν ἄνθρωπον τῆς ἁμαρτίας παραστάσεων δηλωθῇ εἰς αὐτὸν ἡ πραγματικότης τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ ὁ δι᾽ αὐτῆς ἐπιδιωκόμενος σκοπός. Τὸ κήρυγμα τῆς Ἐκκλησίας περὶ τοῦ σκοποῦ καὶ περὶ τῆς ἀξίας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως διὰ τὸν ἄνθρωπον καθιστᾷ σαφῆ τὴν ἔννοιαν, ὑφ᾽ ἣν ἑκάστοτε χρησιμοποιοῦνται αἱ διάφοροι παραβολαὶ καὶ εἰκόνες, τὰ διάφορα σύμβολα καὶ αἱ παραστάσεις. Ἡ ἀπώλεια τοῦ ἀνωτέρου γνώμονος, βάσει τοῦ ὁποίου χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ ἀπ᾽ ἀρχῆς, ἤτοι ἀπ᾽ αὐτῆς τῆς Κ.Δ., τὰ ἐν λόγῳ σύμβολα καὶ ἡ ἐν λόγῳ γλῶσσα, συντελεῖ εἰς τὸ νὰ παρεξηγοῦνται ταῦτα καὶ νὰ θεωρῶνται δυσνόητα, ὥστε καὶ ἐπ᾽ αὐτῶν νὰ λέγηται, «ὅτι οἱ βλέποντες οὐ βλέπουσιν καὶ οἱ ἀκούοντες οὐκ ἀκούουσιν οὐδὲ συνιοῦσιν» (Ματθ. 13,11 καὶ 13). Τὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ «ἀποκάλυψις» τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἤτοι ἡ ἑρμηνεία αὐτῆς, ἡ δὲ ὑπ᾽ αὐτῆς χρῆσις τῶν ἀνωτέρω συμβόλων καὶ εἰκόνων γίνεται χάριν τῆς καλυτέρας ταύτης ἑρμηνείας.

Οἱ περὶ «μύθων» τῆς Κ.Δ. καὶ κατὰ μείζονα λόγον καὶ τῆς Ἐκκλησίας, διϊσχυρισμοὶ τοῦ καθηγητοῦ Bultmann, θὰ εἶχον τὴν θέσιν των,

---

[1] Ὅρα καὶ Bultmann, ἔνθ. ἀν. σελ. 14.

[2] Ὅρα Guardini ἔνθ. ἀν. 632.

μόνον ἐὰν δι' αὐτῶν ἐπληροφορῆτο ἡ Ἐκκλησία, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τοῦ 20οῦ αἰῶνος ἠδυνήθη διὰ τοῦ λογικοῦ του νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡ ς τ ὴ ν ἱ σ τ ο ρ ι κ ὴ ν π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η τ α τῆς πλήρους καὶ τελείας ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ. Τὸ τοιοῦτον ὅμως οὔτε ὁ Bultmann, οὔτε ἄλλος τις τὸ ἀποδεικνύει. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δεικνύεται ὑπ' αὐτῶν εἶναι, ὅτι οἱ ἴδιοι ἀρνοῦνται τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν ὡ ς τ ὴ ν ἱ σ τ ο ρ ι κ ὴ ν π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η τ α τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ «π λ η-ρ ώ μ α τ ο ς τ ῆ ς θ ε ό τ η τ ο ς σ ω μ α τ ι κ ῶ ς». Διὸ καὶ ἡμεῖς καταγγέλομεν, ὅτι ἀρνοῦνται τὴν ἱστορίαν καὶ ὅτι αἱ διδασκαλίαι αὐτῶν εἶναι ἀντιεκκλησιαστικαὶ καὶ λίαν ἐπικίνδυνοι διὰ τὴν πίστιν ἡμῶν [1].

Πρὸς τούτοις θὰ ἠδύνατο νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι σκοπὸς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως εἶναι ἡ πνευματικὴ προαγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου πέραν τῶν ὁρίων τῆς ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας σκοτασθείσης σκέψεώς του, εἰς τὴν σφαῖραν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ μυστηρίου τῆς ἀποκαλύψεώς Του. Ὅπως δὲν δυνάμεθα νὰ ὀρθοβαδίσωμεν ἐντὸς τῆς θαλάσσης καὶ νὰ σταθῶμεν εἰς τὸν ἀέρα ἄνευ βοηθείας τινος, οὕτω δὲν δυνάμεθα νὰ κινηθῶμεν καὶ εἰς τὴν χώραν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως διὰ μόνου τοῦ λογικοῦ ἡμῶν. Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ σκοπὸς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως εἶναι ἡ κοινωνία Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, δι' αὐτὸ νομίζομεν, ὅτι πρέπει ν' ἀναζητῆται τὸ σημεῖον ἐπαφῆς μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ οὐχὶ ὁ διαχωρισμὸς αὐτῶν ἀπ' ἀλλήλων [2].

Ἡ Ἐκκλησία διὰ τοῦ ὅλου ἔργου αὐτῆς παρέχει τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν εἰς τοὺς πιστοὺς αὐτῆς οὐχὶ ὡς γνῶσιν, ἀλλ' ὡς ζωὴν ἤτοι ὡς κοινωνίαν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων. Εἰς τὸ ἔργον δὲ τοῦτο τῆς Ἐκκλησίας ἀνήκει καὶ ἡ ἱερὰ ἑρμηνεία τῆς Κ. Δ. Ἡ ἱερὰ ἑρμηνεία προσφέρει τὰς ὑπηρεσίας αὐτῆς εἰς τοὺς πιστοὺς ἀναπτύσσουσα εἰς αὐτοὺς τὰς ἐν τῇ Κ. Δ. ὑπερφυσικὰς ἀληθείας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως διὰ τῆς ἐξηγήσεως τῶν ἐννοιῶν καὶ παραστάσεων, δι' ὧν ὑπὸ τῶν θεοπνεύστων αὐτῆς συγγραφέων ἀπετυπώθη εἰς αὐτὴν ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις. Ὁ ἑρμηνευτὴς δι' ὅλου τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν πίστιν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν νόησιν τοῦ ἀνθρώπου, τονίζων πάντοτε τὰ ἀρνητικὰ αὐτῆς στοιχεῖα καὶ ἐμπόδια εἰς κατανόησιν τῆς ὑπὲρ πάντα ἀνθρώπινον λόγον ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Κύριον ἔργον τοῦ ἑρμηνευτοῦ εἶναι ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἑρμηνεία τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς οὐσίας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ἀλλ' εἰς τὸ ἔργον του τοῦτο, ὁ ἑρμηνευτὴς γίνεται προφήτης καὶ ὁ ἐμπνευσμένος μεσίτης μεταξὺ τοῦ ἑρμηνευομένου καὶ τοῦ πρὸς ὃν γίνεται ἡ ἑρμηνεία. Ἕνεκα τούτου ὁ ἑρμηνευτὴς πρέπει νὰ εἶναι πνευματικῶς συγγενὴς[3] πρὸς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἑρμηνευομένην ἀ-

---

1 Ὅρα Kerygma und Mythos II, 205 πρβλ. καὶ σελ. 177.

2 Ὅρα Kerygma und Mythos I, 174.

3 Πρβλ. 1 Κορ. 2,11 - 16.

ποκάλυψιν καὶ κατὰ πρῶτον λόγον πρέπει νὰ εἶναι πνευματικῶς ἐλεύθερος καὶ νὰ μετέχῃ ὁ ἴδιος τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἑρμηνευομένης ἀποκαλύψεως διὰ τῆς πίστεώς του. Ἡ καθαρότης τοῦ πνεύματος τοῦ ἑρμηνευτοῦ ἐξασφαλίζεται μόνον διὰ τῆς κοινωνίας αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ὑπ' αὐτῆς παρεχομένης ζωῆς ἐν Χριστῷ. Ἕνεκα δὲ τῆς εὐχεροῦς πλάνης περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς ὑπερτάτης ἀληθείας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἡ ἐξασφάλισις αὕτη τῆς πνευματικῆς καθαρότητος τοῦ ἑρμηνευτοῦ εἶναι ἐπιβεβλημένη. Εἰς τὴν διατήρησιν ταύτης τὰ μέγιστα συμβάλλει καὶ ἡ διὰ τῆς προσευχῆς κοινωνία μετὰ τοῦ Θεοῦ [1]. Ἡ κρίσις τοῦ ἑρμηνευτοῦ ἐπὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἔχει κῦρος καὶ ἀποτελεῖ αὐθεντίαν, ἐφ' ὅσον ὁ ἑρμηνευτὴς ἀνήκει εἰς τὸ σῶμα τὴς Ἐκκλησίας καὶ ἐφ' ὅσον φροντίζει διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἑρμηνείας ν' ἀνήκῃ οὗτος εἰς τὰ χαρισματοῦχα ὄργανα αὐτῆς. Ἀνήκων δὲ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας γίνεται διὰ τῆς ἑρμηνείας του ὄργανον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις ὡς ἡ κεφαλὴ τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας κινεῖ πάντα τὰ μέλη αὐτῆς καὶ διὰ τῆς ἑκάστοτε ἑρμηνείας πληροῖ τὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην ἀποκάλυψιν διὰ τῆς ἀπαιτουμένης ὑπὸ τῶν πιστῶν διασαφίσεως αὐτῆς. Τὸν ἑρμηνευτὴν ἐνδυναμώνει καὶ φωτίζει τὸ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Ἅγιον Πνεῦμα, ὥστε κατ' οὐσίαν νὰ εἶναι ἑρμηνευτὴς ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς Χριστός, Ὅστις εἶναι τὸ πλήρωμα τῆς ἀποκαλύψεως [2]. Οὕτω διὰ τῆς ἑρμηνείας, ὡς καὶ διὰ τοῦ καθόλου ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, συνεχίζεται ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις εἰς τὸ διηνεκές [3].

4. *Ἡ Καινὴ Διαθήκη ὡς ἱστορία καὶ ὡς ἀποκάλυψις* [4].

Ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ὡς ἱστορικὸν γεγονὸς κατεγράφη εἰς τὰ ἀπαρτίζοντα τὴν Κ. Δ. βιβλία. Ἡ καταγραφὴ αὕτη ἀποτελεῖ τὴν προέκτασιν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως πέραν τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς, καθ' ἣν αὕτη ἔλαβε χώραν, ὥστε καὶ διὰ πάντα μετὰ ταῦτα ἄνθρωπον νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἄμεσος αὐτοῦ ἐπαφὴ πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν διὰ τῆς Κ.Δ. [5].

---

[1] Πρβλ. Guardini ἔνθ. ἀν. σελ. 629.

[2] Πρβλ. Guardini ἔνθ. ἀν. σελ. 609.

[3] Πρβλ. 1. Κορ. 14,6 καὶ Ἐπιστ. πρὸς Διόγνητον 8,11.

[4] Ὅρα H. Lietzmann, Wie wurden die Bücher des N.T. Heilige Schrift? 1907, A. Harnack, Lehrbuch d. Dogmengeschichte 4. Aufl. I, 65 ἑξ. καὶ τοῦ ἰδίου, Die Entstehung des Neuen Testaments und die wichtigsten Folgen der neuen Schöpfung 1914, A. Deissmann, Tragende und Stählende Kräfte des Neuen Testaments ἐν Festgabe für Julius Kaftan zu seinem 70. Geburtstag, Tübingen 1920 σελ. 51 ἑξ., Hermenn Strathmann, ἔνθ. ἀν. σελ. 1 ἑξ. Β. Στεφανίδου, Αἱ ἀρχαὶ τῆς κριτικῆς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης ἐν «Θεολογία» 2, 1924 σελ. 226 ἑξ.

[5] Πρβλ. Fritz Barth, Einleitung in das N.T. Gütersloh, σελ. 5 καὶ Deissmann ἔνθ. ἀν. σ. 51.

Ὅπως διὰ τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ» (Ἰωαν. 1,14), οὕτω καὶ διὰ τῆς καταγραφῆς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως εἰς τὰ βιβλία τῆς Κ.Δ. ἔχομεν ἐνυλωμένην τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν καὶ ὡς «μυστήριον» καὶ ὡς ἱστορίαν. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἐκτὸς τῆς Κ. Δ. οὐδεμίαν ἄλλην ἀνεγνώρισεν ὡς ἐπίσημον, αὐθεντικὴν καὶ θεόπνευστον καταγραφὴν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Τὸ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτῆς χρόνων ἀναγνωρισθὲν μέγα κῦρος τῆς Κ. Δ. εἶναι τὸ κῦρος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, εἶναι τὸ κῦρος, ὅπερ παρέχει εἰς αὐτὴν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ τὸ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Ἅγιον Πνεῦμα· «Ταῦτα λελάληκα ὑμῖν παρ' ὑμῖν μένων· ὁ δὲ Παράκλητος, τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ὃ πέμψει ὁ Πατὴρ ἐν τῷ ὀνόματί μου ἐκεῖνος ὑμᾶς διδάξει πάντα καὶ ὑπομνήσει ὑμᾶς πάντα, ἃ εἶπον ὑμῖν ἐγὼ» (Ἰωαν. 14,26).

Ἡ Κ. Δ. ὡς γραπτὸν κείμενον εἶναι ἱστορικὸν μνημεῖον παρουσιάζον ἐν ἑαυτῷ στοιχεῖα, ἅτινα οὐδὲν ἄλλο γνωστὸν μνημεῖον ἔχει νὰ παρουσιάσῃ. Ἐν πρώτοις τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, ἂν καὶ καθαρὰ ἱστορία, ἐκτείνεται πέραν τῶν ὁρίων τῆς ἱστορίας. Τὸ περιεχόμενον τῆς Κ. Δ. δὲν εἶναι οὔτε μία συνήθης ἱστορία, οὔτε ἁπλῶς ἡ ἔκθεσις τῆς ἱστορίας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἡ ἑρμηνεία αὐτῆς καὶ ἡ ἐμβάθυνσις εἰς αὐτὴν κατὰ τρόπον μοναδικὸν καὶ ἀνυπέρβλητον, ὥστε ἡ Κ. Δ. ν' ἀποτελῇ τὴν «ἀποκάλυψιν» τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως [1]. Κατὰ δεύτερον λόγον τὸ περιεχόμενον τῆς Κ. Δ. ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς καθόλου ἀποκαλύψεως κρίνει τὴν ὅλην ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Τέλος τὸ περιεχόμενον τῆς Κ. Δ. λόγῳ τῆς ὡς ἄνω φύσεως αὐτοῦ ἀποτελεῖ διὰ τὸν ἀναγνώστην αὐτοῦ δύναμιν καὶ οὐχὶ ἁπλῆν γνῶσιν. Ἡ δύναμις αὕτη εἶναι ἡ δύναμις τῆς χάριτος τῆς ἐν τῇ Κ.Δ. ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, τὸ μεταδοτικὸν τῆς ὁποίας ἀνὰ πᾶσαν ἀνάγνωσιν γίνεται αἰσθητὸν καὶ ὁμολογεῖται ὑπὸ πάντων τῶν πιστῶν. Ἡ Κ. Δ. ὡς ἱστορία τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως διακρίνεται διὰ τρία τινά· 1) διὰ τὸ αὐθεντικόν, ἀξιόπιστον καὶ τὸ ὑπεύθυνον τῆς καταγραφῆς, 2) διὰ τὴν ὑπ' αὐτῆς ἱστορικὴν μαρτυρίαν ὑπὲρ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ 3) διὰ τὰς ὑπ' αὐτῆς πληροφορίας ὑπὲρ τῆς πρώτης πίστεως εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν [2]. Καὶ τὰ τρία ταῦτα στοιχεῖα τῆς Κ. Δ. ἀποτελοῦντα τὸ ἓν τὴν ἐπικύρωσιν τοῦ ἑτέρου τονίζουν ὅλως ἰδιαιτέρως τὴν ὑπὲρ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ὡς ἱστορικῆς πραγματικότητος ἱστορικὴν μαρτυρίαν τῆς τότε ἐποχῆς. Κατὰ πρόνοιαν Θεοῦ ἡ μαρτυρία αὕτη παρέχεται ὑπὸ πάντων τῶν

[1] Πρβλ. RGG³ I, 998.

[2] Harnack, Mission u. Ausbreitung⁴ I, 296 καὶ Dogmengeschichte⁴ I, 70, H. Strathmann μν. ἔρ. σελ. 7.

βιβλίων τῆς Κ. Δ. Δύναται μάλιστα νὰ λεχθῇ, ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. δὲν εἶναι ἡ πλήρης καταγραφὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ἀλλ' ἡ ὑπὲρ αὐτῆς μαρτυρία [1]. «Οὐ γὰρ σεσοφισμένοις μύθοις ἐξακολουθήσαντες ἐγνωρίσαμεν ὑμῖν τὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ δύναμιν καὶ παρουσίαν, ἀλλ' ἐπόπται γεννηθέντες τῆς Ἐκείνου μεγαλειότητος. Λαβὼν γὰρ παρὰ Θεοῦ Πατρὸς τιμὴν καὶ δόξαν φωνῆς ἐνεχθείσης αὐτῷ τοιᾶσδε ὑπὸ τῆς μεγαλοπρεποῦς δόξης· ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός μου οὗτός ἐστιν, εἰς ὃν ἐγὼ εὐδόκησα, καὶ ταύτην τὴν φωνὴν ἡμεῖς ἠκούσαμεν ἐξ οὐρανοῦ ἐνεχθεῖσαν σὺν αὐτῷ ὄντες ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει». (2 Πετρ. 1,16 - 19), Ἡ γένεσις τῆς Κ. Δ. καὶ ὁ ἀπαρτισμὸς αὐτῆς εἰς «Κανόνα» πίστεως ἀποτελεῖ τὴν ὁμόφωνον μαρτυρίαν τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας, τῆς μόνης δυναμένης νὰ μαρτυρήσῃ περὶ τῆς ἱστορικότητος καὶ τῆς ἀληθείας τῆς ἐν τῇ Κ. Δ. ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως [2]. Ἡ Κ. Δ. ὡς μαρτυρία ὑπὲρ τῆς ἱστορικότητος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἐκ μέρους μιᾶς βραχείας μὲν περιόδου, ἀλλὰ ζώσης τὰ πράγματα, ἔχει μεγίστην ἀξίαν καὶ εὑρίσκεται ἐπὶ κεφαλῆς καὶ ἐν ἀρχῇ τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, τῆς μαρτυρούσης τὴν ἀλήθειαν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως [3]. Οὕτω ἡ Κ. Δ. ἀποβαίνει ὁ γνώμων τῆς ἱστοριογραφίας διὰ τὴν μετὰ Χριστὸν ἱστορίαν, ὡς περιέχουσα δὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις εἶναι τὸ νόημα καὶ τὸ πλήρωμα τῆς καθόλου ἱστορίας, ἀποβαίνει ἡ κλείς, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστοριογραφίας ἀνοίγει τὴν θύραν τῆς ἑνότητος ὁλοκλήρου τῆς ἱστορίας. Ἡ ἰδία ἡ Κ. Δ. εἶναι γεγραμμένη ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς διὰ Ι. Χ. ἑνότητος τῆς ἱστορίας ἀπὸ τοῦ Ἀδὰμ μέχρις ἐσχάτων [4].

Ἡ Κ. Δ. εἶναι τὸ βιβλίον τῆς θείας σοφίας καὶ τῶν ὑπερτάτων αὐτῆς ἀληθειῶν, διὸ καὶ ἀνέκαθεν ἐπιστεύθη ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὡς θεόπνευστον βιβλίον. Καὶ ναὶ μὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ Κ. Δ. ὡς ἓν περαιτέρω βῆμα, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Θεὸς πλησιάζει τὸν ἄνθρωπον, ἐφ' ὅσον δι' αὐτῆς ὁ ἀχώρητος Λόγος τοῦ Θεοῦ ἔλαβεν τὴν μορφὴν τοῦ γραπτοῦ λόγου ὑπὸ ἀνθρώπων, αἱ δι' αὐτῆς ὅμως ἐκφραζόμεναι ἀλήθειαι ἀποτελοῦν διὰ τὸν ἄνθρωπον «μυστήριον» καὶ χρήζουν ἑρμηνείας. Αἱ ἀλήθειαι αὗται ἀναφερόμεναι εἰς τὸ ἀπερίγραπτον καὶ ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὸ ἄπειρον τῆς ἀγάπης Του πρὸς τὸν ἄνθρωπον δὲν εἶναι εὔκολον νὰ ἑρμηνευθοῦν καὶ νὰ ἀναπτυχθοῦν. Ὁ ἑρμηνευτής, ὅστις ἀντιλαμβάνεται τὴν φύσιν καὶ τὸ ὕψος τῶν ἀληθειῶν τούτων, διερωτᾶται· «τὶς ἄξιος ἀνοῖξαι τὸ βιβλίον καὶ λῦ-

---

[1] Πρβλ. Β. Στεφανίδου ἔνθ. ἀν. σελ. 229.

[2] Πρβλ. καὶ Fr. Barth μν. ἔρ. σελ. 6.

[3] Harnack, Mission u. Ausbreitung[4] I, 299, H. Strathmann ἔνθ. ἀν. σ. 3.

[4] Πρβλ. Ρωμ. 5,12 ἑξ. καὶ ὁλόκληρον τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, ἥτις θέτει τὴν Π.Δ. ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ Σταυροῦ, καὶ ἐκτείνεται πέραν αὐτῆς. Πρβλ. Feine μν. ἔρ. σελ. 6 καὶ 213.

σαι τὰς σφραγῖδας αὐτοῦ;» (Ἀποκ. 5,2). Ὁ ἑρμηνευτὴς οὗτος αἰσθάνεται συγχρόνως καὶ τὴν χαρισματικὴν δύναμιν καὶ τὸ πνεῦμα ἑκάστης αὐτοῦ φράσεως ὡς ἐσωτερικὴν δόνησιν καὶ παρόρμησιν, δι' ἧς ἀξιοῦται νὰ ἀναχθῇ εἰς τὰ ὑψηλὰ νοήματα τῶν ἀληθειῶν τούτων.

Ὁ A. v. Harnack, ἂν καὶ ἀνήκων εἰς τὴν χορείαν τῶν ὀπαδῶν τοῦ προτεσταντικοῦ ὀρθολογισμοῦ, χαρακτηρίζει τὴν Ἁγίαν Γραφὴν ὡς μίαν νέαν δημιουργίαν, μάλιστα «δίδυμον» τῆς πρώτης δημιουργίας [1]. Κατ' αὐτὸν ἡ μεγάλη ἀξία τῆς Κ. Δ. ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι αὕτη ἀπέτρεψεν τὴν ἔκπτωσιν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἰς ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας. Ἀτυχῶς σήμερον, ἵνα ἐπιτύχουν τοῦτο οἱ ὀρθολογισταὶ θεολόγοι τῆς Δύσεως προσβάλλουν τὸ κῦρος καὶ τὴν ἀξιοπιστίαν τῆς Κ. Δ. καὶ δὴ ἐπὶ τῆς μαρτυρίας, τὴν ὁποίαν αὕτη σαφῶς παρέχει ὑπὲρ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ὡς ἱστορικῆς πραγματικότητος [2]. Οἱ σύγχρονοι ὀρθολογισταὶ τονίζουν τὴν διάκρισιν μεταξὺ ἱστορίας καὶ ἱστορικῆς πραγματικότητος. Μὲ ἀφετηρίαν τὴν διάκρισιν ταύτην καὶ μὲ βάσιν τὴν φιλολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ., διὰ πορισμάτων δὲ ἐπ' αὐτῆς λίαν ὑποκειμενικῶν καὶ ἀμφιβόλων, ἀποφαίνονται, ὅτι πρέπει νὰ γίνηται οὐσιώδης διάκρισις μεταξὺ τῆς Κ. Δ. καὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως [3]. Κατ' αὐτοὺς ἡ Κ. Δ. δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν πραγματικότητα τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν πραγματικότητα τῆς πίστεως τῶν πρώτων χριστιανῶν εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν· ἡ ὑπὸ τῆς Κ. Δ. ἀναπτυσσομένη ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις δὲν εἶναι πραγματικότης, ἀλλὰ δημιούργημα τῆς πίστεως τῆς πρώτης Ἐκκλησίας· οὕτω ἡ Κ. Δ. δὲν εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ ἡ ἱστορία τῆς πρώτης πίστεως εἰς τὸν Ἰησοῦν ὡς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν. Διὰ ταῦτα κατ' αὐτοὺς ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις τῆς Κ. Δ. ἀποτελεῖ «μῦθον», ἀνάξιον τοῦ ἀνθρώπου τοῦ 20οῦ αἰῶνος.

Τὴν ἀπάντησιν, ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐξετέθη, δίδει αὐτὴ αὕτη ἡ Κ. Δ. δι' ὅσων λέγει· «οὐ γὰρ σεσοφισμένοις μύθοις ἐξακολουθήσαντες ἐγνωρίσαμεν ὑμῖν τὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ δύναμιν καὶ παρουσίαν, ἀλλ' ἐπόπται γενηθέντες τῆς ἐκείνου μεγαλειότητος...» (2. Πετρ. 1,16 καὶ ἀλλαχοῦ), ὡς ἐπίσης καὶ ἡ περὶ τῆς Κ. Δ. ὁμόφωνος γνώμη τῆς Ἐκκλησίας. Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν, ὅτι μετὰ τὴν ἐκ τῆς Κ. Δ. διαγραφὴν παντὸς ὅ,τι κατὰ τοὺς ὀρθολογιστὰς τῆς Δύσεως ἀποτελεῖ τὸν «μῦθον» τῆς Κ. Δ., δὲν μένει τίποτε ἄλλο ἱκανὸν νὰ δικαιολογήσῃ οὔτε τὴν πραγματικότητα τῆς Κ. Δ., οὔτε τὴν πραγματικότητα τῆς Ἐκκλησίας [4], οὔτε νὰ δώσῃ ἔννοιάν τινα

[1] Ὅρα Mission und Ausbreitung[4] I, 290.
[2] Ὅρα Kerygma und Mythos I, 27.
[3] Ὅρα RGG[3] I, 997.
[4] Ὅρα 1 Κορ. 15,19.

καὶ περιεχόμενον εἰς ὅ,τι λέγομεν ἐν «Χριστῷ ἀποκάλυψιν», πρέπει ἡ ὡς ἄνω θεωρία νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὑπεράγαν αἱρετικὴ καὶ αὐτόχρημα αὐθαίρετος καὶ παράλογος. Δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ λησμονῆται, ὅτι ἡ Κ. Δ. εἶναι τὸ πρῶτον βιβλίον, τὸ ὁποῖον καταργεῖ διὰ τοῦ περιεχομένου του τοὺς μύθους τῆς ἐποχῆς του ἤτοι τοὺς μύθους τῆς τότε εἰδωλολατρείας, ἵνα ἀποκαλύψῃ τὴν μόνην ἀλήθειαν. Μῦθον ἐν προκειμένῳ ἀποτελεῖ ἡ ὑπὸ τῶν ὀρθολογιστῶν διαμφισβήτησις τοῦ κύρους τῆς Κ. Δ. καὶ οὗτος εἶναι ὁ μῦθος τῆς διαλεκτικῆς των καὶ τῶν νοητικῶν αὐτῶν σχημάτων. Ἡ διαμφισβήτησις μέρους τῆς Κ. Δ. προσβάλλει τὸ σύνολον αὐτῆς καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ὁλόκληρον. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Guardini [1] τὸ κείμενον τῆς Κ. Δ. ἐννοεῖ αὐτὸ τὸ ὁποῖον δι᾽ αὐτοῦ γράφεται. Δὲν ἐναπόκειται εἰς ἡμᾶς νὰ ὁρίσωμεν ποίαν διατύπωσιν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχῃ, διὰ νὰ ἀνταποκρίνηται εἰς τὸ πνεῦμα καὶ εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Εἰς ἡμᾶς ἐναπόκειται νὰ δεχθῶμεν αὐτὸ μετὰ δέους, διότι περιέχει τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ, καὶ νὰ φροντίσωμεν, ὅπως δι᾽ αὐτοῦ λάμψει εἰς τὰς καρδίας ἡμῶν τὸ φῶς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως· «τοῦτο πρῶτον γινώσκοντες, ὅτι πᾶσα προφητεία γραφῆς ἰδίας ἐπιλύσεως οὐ γίνεται· οὐ γὰρ θελήματι ἀνθρώπου ἠνέχθη προφητεία ποτέ, ἀλλὰ ὑπὸ πνεύματος ἁγίου φερόμενοι ἐλάλησαν ἀπὸ θεοῦ ἄνθρωποι» (2. Πετρ. 1.20 ἑξ.).

5. Ὁ ἄνθρωπος ὡς παράγων τῆς ἱστορίας καὶ ἀντικείμενον τῆς ἀποκαλύψεως [2].

Ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἀποκάλυψις ἀποτελοῦν κατηγορίας ἀναφερομένας ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν ἄνθρωπον. Τὸ νόημα καὶ ὁ σκοπὸς αὐτῶν πληροῦνται μόνον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Δι᾽ αὐτὸ οὔτε ἡ ἱστορία οὔτε ἡ ἀποκάλυψις δύνανται

---

[1] Der Herr σελ. 463.

[2] Ὅρα ἐν Kirche, Staat und Mensch - Russisch - orthodoxe Studien, Genf 1937 τὰς μελέτας τῶν G. Fedotov, Reich Gottes und Geschichte σελ. 55-78, N. Berdjajev, Das Problem des Menschen (Ein Beitrag zu einer christlichen Authropologie σελ. 175 - 208), Sergius Bulgakov, Die christliche Anthropologie σελ. 209 - 255, B. Vyscheslavzev, Das Ebenbild Gottes in dem Sündenfall σελ. 295 - 315 καὶ τοῦ ἰδίου Das Ebenbild Gottes im Wessen des Menschen σελ. 316 - 348, W. W. Zenkowsky, Das Böse im Menschen σελ. 349 - 393, καὶ ἐν περιοδικῷ «Evangelische Theologie» München 11,1952 Heft 7-8 τῶν Panayotis Bratsiotis, Genesis 1,26 in der orthodoxen Theologie σελ. 289 - 297, S. Verkhowsky, Die Lehre vom Menschen im Lichte der orthodoxen Theologie σελ. 310 - 323 καὶ τοῦ ἰδίου Der neue Mensch in Christus σελ. 332-343. Ὅρα καὶ ἔκδ. «Studiorum Novi Testamenti Societas «Der Mensch in Gottes Heilsblan nach dem Neuen Testament» Valence (Drôme) 1952. Πρβλ. καὶ W. G. Kümmel, Das Bild des Menschen im Neuen Testament, Zürich 1948 καὶ λοιπὰς ἀνθρωπολογίας τῆς Κ. Δ.

νὰ κατανοηθοῦν πλήρως, ἐὰν δὲν κατανοηθῇ καλῶς καὶ ἡ ἔννοια «ἄνθρωπος»[1]. Πλὴν ὅμως αἱ κατηγορίαι ἱστορία καὶ ἀποκάλυψις εἶναι ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι πληροφοροῦν καλύτερον παντὸς ἄλλου περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἱστορία εἶναι ἡ μόνη, ἥτις ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτῆς ἀρχῆς μέχρι σήμερον γνωρίζει τὸν ἄνθρωπον ἐν τῇ ὁλότητι αὐτοῦ, ὡς δημιουργόν της καὶ κυρίως ὡς ὂν μὲ καθαρῶς πνευματικὰς ἐν αὐτῇ ἐκδηλώσεις καὶ ἐνίοτε μὲ διαθέσεις ἀνεκφράστους, τῶν ὁποίων ἡ ἐξυχνίασις ἂν καὶ εἶναι ἔργον τῆς ψυχολογίας, τῆς κοινωνιολογίας, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θρησκείας, γίνεται ὑπ' αὐτῶν πάντοτε εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἱστορίας. Δι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Berdjajev, ἡ «ἀνθρωπολογία» ἀποβαίνει ἱστορία τῆς φιλοσοφίας[2].

Ἡ ἀποκάλυψις ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ αὐτῆς ἐννοίᾳ ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἰς τὰς σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὰ πέραν τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας ὄντα, ἀφ' ἑνὸς διότι καὶ ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ ἀποκάλυψιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι καὶ ἡ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ ἱστορίαν. Αἱ περὶ ἀνθρώπου πληροφορίαι ἀμφοτέρων, λαμβανόμεναι ἐν συνδυασμῷ ἀποτελοῦν τὴν καλυτέραν ἑρμηνείαν ἐπὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς οὐσίας καὶ τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ.

α) Ὁ ἄνθρωπος ὡς παράγων τῆς ἱστορίας. Μόνον πᾶν ὅ,τι προέρχεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν[3]. Δι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις εἰσῆλθεν καὶ ἀνήκει οὐσιαστικῶς εἰς τὴν ἱστορίαν, διότι ἀκριβῶς ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἐγένετο ἄνθρωπος[4]. Κύριος παράγων τῆς ἱστορίας καὶ μόνος δημιουργὸς αὐτῆς εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Ἡ ἱστορία εἶναι ἡ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου, ἤτοι ἡ πρὸς τὸν προορισμὸν αὐτοῦ συνεχὴς πορεία[5]. Ἡ πορεία δὲ αὕτη σημαίνει δρᾶσιν καὶ ἀγῶνας καὶ ἡρωϊσμοὺς καὶ θυσίας, ἀλλὰ καὶ πτώσεις καὶ ἀπωλείας. Καὶ τοῦτο διότι κατὰ τὴν δημιουργίαν του ταύτην ὁ ἄνθρωπος κατευθύνεται μὲν πάντοτε σταθερῶς ὑπὸ τῶν εὐεργετικῶν δυνάμεων τοῦ θείου, ἐπηρεάζεται ὅμως εἰς ἀπόκλισιν ἀπὸ τῆς πρὸς τὰ ἐμπρὸς σταθερᾶς πορείας του ὑπὸ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ πονηρῶν πνευματικῶν δυνάμεων. Ἡ ἱστορία τῶν ἀρχαίων μύθων ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἔξω αὐτοῦ πνευματικῶν δυνάμεων, δὲν ἔχει ὅμως γνῶσιν αὐτῶν, διὸ καὶ ὁ ἴδιος δημιουργεῖ τοὺς μύθους, ἵνα ἑρμηνεύσῃ ταύτας, τὰς ὁποίας δέ-

---

[1] Πρβλ. καὶ Kerygma and Mythos II, 100 καὶ P. Bratsiotis, Das Menschenverständnis des Neuen Testaments ἔνθ. ἀν. σελ. 21. (St. N.T. Societas).

[2] Ὅρα Das Problem des Menschen ἔνθ. ἀν. σελ. 205.

[3] Πρβλ. Guardini, Der Herr σελ. 683.

[4] Πρβλ. Berdjajev, Das Problem des Menschen ἔνθ. ἀν. σελ. 181.

[5] Ὅρα G. Fedotov, Reich Gottes und Geschichte ἔνθ. ἀν. σελ. 62.

χεται ὡς κατ᾽ ἐξοχὴν πραγματικότητας[1]. Ἡ ἱστορία πληροφορεῖ, ὅτι τούτων ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος συνείδησιν καὶ γνῶσιν μόνον διὰ τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως.

Ἡ ἱστορία διὰ τῆς δράσεως τοῦ ἀνθρώπου λαμβάνει ποικίλας μορφάς, αἵτινες κινοῦνται μεταξὺ ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τοῦ ἰδίου τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἡ μὲν ἀκμὴ παρουσιάζεται, ὅταν ὁ ἴδιος δρᾷ ἀνεπηρέαστος εἰς ἀνάπτυξιν τῶν ἐν αὐτῷ πνευματικῶν δυνάμεων καὶ ἰδιαιτέρως ὅταν κατανικῶν τὰς ἔξωθεν ἐπ᾽ αὐτοῦ ἐπιδράσεις τοῦ κακοῦ φέρεται εἰς πλήρωσιν τῶν πνευματικῶν αὐτοῦ πόθων καὶ καθηκόντων. Ἡ παρακμὴ τοῦ ἀνθρώπου παρουσιάζεται κατὰ τὰς ἱστορικὰς ἐκείνας περιόδους, καθ᾽ ἃς ὁ ἄνθρωπος δὲν ἦτο κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του.

Ἀλλ᾽ ὁ ἄνθρωπος ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ἱστορίαν οὐ μόνον ὡς ὁ δημιουργός της, ἀλλὰ καὶ ὡς ὁ μόνος ἐρευνητὴς καὶ κριτὴς αὐτῆς. Ἡ ἔννοια τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστοριογραφίας ἐδημιουργήθησαν, ἀφ᾽ ὅτου ὁ ἄνθρωπος κατενόησεν τὴν ἀξίαν τοῦ ἑαυτοῦ του [2]. Ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ἱστορίας στρεφόμενος πρὸς τὸ παρελθὸν ζητεῖ τὴν διαπίστωσιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἱστορικῆς πραγματικότητος, ἵνα οὕτω κατανοήσῃ τὴν ὕπαρξίν του. Ἐκεῖ ὅπου δὲν δύναται λόγῳ τῆς μακρᾶς χρονικῆς ἀποστάσεως καὶ τῆς ἐλλείψεως τεκμηρίων νὰ παρακολουθήσῃ τὸ παρελθόν του, προσπαθεῖ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὰς παραστάσεις ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι τὸν ἤγαγον εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς τόσον ἀπομεμακρυσμένου δι᾽ αὐτὸν παρελθόντος. Πρὸς ἑρμηνείαν δὲ τοῦ ἀπωτάτου τούτου παρελθόντος ὁ ἄνθρωπος ἐχρησιμοποίησεν τὸν μῦθον, ὅστις ἀποτελεῖ ὄντως τὴν μεγαλειώδη προσπάθειαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος πρὸς ἑρμηνείαν τῆς πρώτης ἱστορικῆς πραγματικότητος. Τὸ μεγαλεῖον δὲ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἱστοριογράφων ἔγκειται εἰς τὴν ὑπ᾽ αὐτῶν πιστὴν καταγραφὴν τῶν μύθων ὡς προσπαθείας πρὸς ἑρμηνείαν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος τῆς πρώτης ἐποχῆς. Οὕτω ὁ μῦθος οὐδέποτε κατενοήθη ὡς ἱστορία, ἀλλά πάντοτε ὡς ἑρμηνεία αὐτῆς. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ὁ μῦθος ἀνήκει εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ συγχρόνου ἀκόμη [3], νοεῖται δὲ δι᾽ αὐτοῦ ἡ διὰ προσητῶν παραστάσεων ἑρμηνεία τῶν ὑπερτάτων ὑπερφυσικῶν ἀληθειῶν, τὰς ὁποίας ἀναφέρει ἡ ἱστορία.

Ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου μελέτη τῆς ἱστορίας ἔχει σκοπὸν νὰ πληροφορήσῃ αὐτὸν τ ὶ λ έ γ ε ι ἡ ἱ σ τ ο ρ ί α π ε ρ ὶ α ὐ τ ο ῦ. Οὕτω ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει τὴν πληροφορίαν ἀπὸ τὴν ἱστορίαν, ὅτι οὗτος ὡς ἄτομον ἀποτελεῖ μίαν ἁπλῆν μονάδα μέσα εἰς τὸν μέγαν ἀριθμὸν τῶν ἀτόμων ὁλο-

---

[1] Ὅρα Kittel, Theol. Wörterb. z. N.T. III, 568, 25 ἑξ.

[2] Ὅρα Kittel, Theol. Wörterb. z. N.T. III, 396, 97 ἑξ. καὶ Böhm μν. ἔρ. σελ. 11.

[3] Πρβλ. H. Thielicke ἐν Kerygma und Mythos I, 176.

κλήρου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τοῦ ὁποίου μόνον διὰ τῆς ἱστορίας εἶναι δυνατὸν νὰ λάβῃ γνῶσιν. Πρὸς τούτοις ὁ ἄνθρωπος πληροφορεῖται, ὅτι ἕκαστον ἄτομον δὲν ἀποτελεῖ ἁπλῆν μονάδα, ἀλλὰ καὶ ἰδίαν ἀτομικότητα μὲ διάφορον ὑπόστασιν, διάφορον χαρακτῆρα καὶ μὲ διάφορον ἀξίαν, ἀκριβῶς δὲ δι' αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη, ὅπως διὰ μίαν καθολικὴν ἔννοιαν περὶ τοῦ ἀνθρώπου γνωσθοῦν οἱ ἄνθρωποι διὰ τῆς ἱστορίας Διότι ἡ ἱστορία σημαίνει τὸ σύνολον τῶν ἀνθρώπων ἐν ὅλῃ αὐτῶν τῇ ζωῇ καὶ ἐξελίξει, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἔννοια τῆς ἱστορίας νὰ καταντᾷ ταυτόσημος μὲ τὴν περὶ ἀνθρώπου καθολικὴν ἔννοιαν. Ἡ ἱστορία πληροφορεῖ ἀκόμη, ὅτι ἕκαστον ἄτομον ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἀναλόγως τῆς ἀξίας αὐτοῦ, ὥστε αἱ πράξεις τῶν ἀτόμων νὰ ἐπηρεάζουν ἄλλα ἄτομα, νὰ δημιουργοῦνται δὲ δι' αὐτῶν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ νὰ ἔχουν αὗται τὰς ἀγαθὰς ἢ τὰς κακάς των συνεπείας ἀκόυη καὶ ἐπὶ ὅλων τῶν μετέπειτα γενεῶν. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἡ ἱστορία παρέχει τὰς πολυτίμους αὐτῆς πληροφορίας καὶ τὰ τεκμήριά της καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ζητήματος τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς καθόλου ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκ παραλλήλου πληροφορεῖ τὸν ἄνθρωπον, ὅτι οὗτος ἀποτελεῖ πνευματικὴν ὑπόστασιν κατὰ τρόπον, ὥστε δι' αὐτῆς νὰ παρουσιάζηται ἀνώτερος πάντων τῶν ἄλλων ὄντων καὶ ὁλοκλήρου τῆς δημιουργίας. Διότι οὗτος δὲν ἀσχολεῖται καὶ δὲν ἀρκεῖται μόνον μὲ τὸν φυσικὸν κόσμον, ἀλλὰ ἐκτείνεται καὶ πέραν τῶν ὁρίων αὐτοῦ εἰς τὸν ὑπερφυσικὸν κόσμον, ἀκόμη δὲ καὶ διότι στρέφεται καὶ πρὸς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτόν του, τὸν ὁποῖον κάμνει ἐξ ἴσου ἀντικείμενον τῆς μελέτης του [1]. Οὕτω ὁ ἄνθρωπος μόνος ἐξ ὅλων τῶν δημιουργημάτων παρουσιάζεται διὰ τῆς ἱστορίας ἔχων τὴν ἱκανότητα καὶ καταβάλλων τὴν πρασπάθειαν νὰ περικλείσῃ τὸ σύμπαν εἰς τὸν ἑαυτόν του. Ἡ ἱστορία δηλαδὴ παρέχει τὴν πληροφορίαν πῶς ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς στροφῆς τῆς σκέψεώς του εἰς τὰ πέραν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου διετύπωσε τὰς ποικιλίας αὐτοῦ θεωρίας καὶ φιλοσοφικὰς σκέψεις καὶ πῶς οὗτος διὰ τῆς μελέτης τοῦ ἰδίου τοῦ ἑαυτοῦ του ἀπεκάλυψεν ἐν ἑαυτῷ τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς ἀπεράντου βάθους, τὸν ἐσωτερικὸν δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπου κόσμον, καὶ πῶς συνεχῶς ζητεῖ νὰ κατανοήσῃ τοῦτον καλύτερον καὶ νὰ τὸν ἐκδηλώσῃ ἐκτὸς αὐτοῦ συνεχίζων οὕτω τὴν ἱστορίαν. Ἀκριβῶς εἰς τὴν ἱκανότητα ταύτην τοῦ ἀνθρώπου ὀφείλεται καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἱστορίας, ἥτις εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν πνευματικότητα τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, αὕτη δὲ πάλιν ἵνα κατανοηθῇ πλήρως πρέπει νὰ ἐξετάζηται πάντοτε μὲ τὸ βλέμμα τῆς ἱστορίας.

Ὁ ὑπὸ τῆς ἱστορίας προσδιορισμὸς τῆς πνευματικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι καὶ ὀντολογικὸς [2] καὶ ἠθικός [3]. Ὀντολογικὸς καθόσον διὰ τῆς

---

[1] Πρβλ. Berdjajev, Das Problem des Menschen ἐν Kirche, Staat und Mensch σελ. 179.

[2] Πρβλ. Berdjajew, Der Sinn der Geschichte σελ. 36.

[3] Πρβλ. Bultmann, Urchrist. σελ. 162.

ἱστορίας εὑρίσκονται τὰ εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου ἀναφερόμενα κοινὰ χαρακτηριστικὰ ὁλοκλήρου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους λ.χ. γλῶσσα, θρησκεία, κοινωνία, φυλή, ἔθνος, τέχνη κλπ. ἠθικὸς δέ, διότι διὰ τῆς ἱστορίας ὁ ἄνθρωπος ἀξιολογεῖ τὰς πράξεις ὁλοκλήρου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ τὰς πεποιθήσεις αὐτοῦ περὶ τοῦ ἰδίου τοῦ ἑαυτοῦ του, περὶ τοῦ προορισμοῦ του, περὶ τῆς ζωῆς, περὶ τοῦ κόσμου, περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀποκαλύψεως, ὥστε οὕτω νὰ διαπιστοῦται ἐν αὐτῷ ἡ ὕπαρξις ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ ἡ ὕπαρξις ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς προόδου. Πρὸς τούτοις ἡ ἱστορία πληροφορεῖ τὸν ἄνθρωπον, ὅτι οὗτος ἐγένετο τὸ ἀντικείμενον τῆς χάριτος καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, διὰ τῶν πρὸς αὐτὸν ἀποκαλύψεων Του, ἰδίᾳ δὲ διὰ τῆς καθολικῆς Αὐτοῦ ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Τὴν ἀποκάλυψιν ταύτην ἡ ἱστορία παρουσιάζει ὡς τὴν μόνην ἀνταποκρινομένην εἰς τὴν ὑφὴν καὶ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς πνευματικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Οὕτω ὁ ἄνθρωπος τῆς ἱστορίας ἔχει πλήρη ἐπίγνωσιν τῆς ἀξίας καὶ τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ, ἐφ᾽ ὅσον πληροφορεῖται δι᾽ αὐτῆς, ὅτι ὁ ἴδιος ἐγένετο τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, καὶ ὅτι ὁ προορισμὸς αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐν Χριστῷ σωτηρία του. Ἡ κρίσις τῆς ἱστορίας ἐπὶ τῆς μεγάλης ἀξίας ὅλων, ὅσοι εἰς ἐκπλήρωσιν τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἀποστολῆς των ἐβάδισαν ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ Χριστοῦ, πείθει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως εἶναι καὶ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἱστορίας. Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως κατέχει καὶ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας, διότι τοῦτο εἶναι αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Ἐὰν γενικῶς διὰ τὸν ἄνθρωπον ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ μίαν πνευματικήν, μίαν νέαν δημιουργίαν, διὰ τὸν ἄνθρωπον τῆς ἱστορίας, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τὴν ὁποίαν λαμβάνει αὕτη διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ἱστορία σημαίνει τὴν ἀνωτάτην πνευματικὴν δημιουργίαν, διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος μόνος ἐξ ὅλων τῶν δημιουργημάτων ἀναπτύσσεται πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς μέχρι τῆς ἐξομοιώσεώς του μὲ τὸν κατὰ πάντα τέλειον Θεόν [1]. Μόνον ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς πραγματικὸς αὐτῆς παράγων καὶ κύριος τοῦ νοήματος αὐτῆς καὶ κριτὴς αὐτῆς.

Ὁ ἄνθρωπος οὗτος διὰ τῆς ἱστορίας ἀναδεικνύεται εἰς «προσωπικότητα» [2]. Μόνον οὗτος ὡς κατέχων τὸ νόημα καὶ τὴν ἑνότητα τῆς ἱστορίας δὲν χάνει καὶ τὴν ἰδικήν του ἑνότητα ἐκ τῆς πολυμορφίας τῆς ζωῆς καὶ ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ παρουσιαζομένης διασπάσεως [3]. Τοὐναντίον οὗτος διὰ τῆς ζωῆς του καὶ διὰ τῆς δράσεώς του ἀποβαίνει ὁ ἴδιος δημιουργικὸς καὶ ὠφέλιμος καὶ δίδει ρυθμὸν καὶ κατεύθυνσιν εἰς τὸν ἔξω αὐτοῦ κόσμον, ὡς πνευματικὸς αὐτοῦ ὁδηγός, καὶ ἐπηρεάζει καὶ διαμορφώνει τὴν

---

[1] Πρβλ. Fedotov, Reich Gottes und Geschichte ἔνθ. ἀν. σελ. 62.

[2] Πρβλ. Berdjajev, Das Problem des Menschen ἔνθ. ἀν. σελ. 203 ἑξ.

[3] Πρβλ. Berdjajev ἔνθ. ἀν. σελ. 204.

ἱστορίαν κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἐν αὐτῷ ἑνότητος τοῦ παντός. Ὁ ἄνθρωπος ὡς προσωπικότης ἀποβαίνει ὁ ἀρχιτέκτων τῆς ἱστορίας καὶ ὁ φορεὺς τοῦ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ, διὰ τὸν ὁποῖον ἔχει ἀξίαν οὐ μόνον τὸ ὠφέλιμον, ἀλλὰ καὶ πᾶν τὸ καθ' ἑαυτὸ καλόν. Ἡ ἱστορία ἔχει νὰ παρουσιάσῃ πολλὰς καὶ ποικίλας προσωπικότητας. Ἡ ἀξία μιᾶς ἑκάστης εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς ψυχικῆς αὐτῆς σχέσεως πρὸς τὸ ἀπόλυτον νόημα τῆς ἱστορίας καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ πρὸς τὸν βαθμόν, μὲ τὸν ὁποῖον ἐπηρέασαν τὸ περιεχόμενον τῆς ζωῆς καὶ τὸν ροῦν τῆς ὅλης ἱστορίας. Ἕνεκα τούτου ἀκριβῶς ὑπεράνω ὅλων τῶν προσωπικοτήτων τῆς ἱστορίας ἵσταται τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς ἐγνώρισεν Τοῦτον ἡ καθόλου ἱστορία.

Τὸ σύνολον ὅμως τῶν ἀνθρώπων δὲν ἀνήκει οὔτε εἰς τὸν ἄνθρωπον τῆς ἱστορίας, ὡς οὗτος ἐδείχθη, οὔτε εἰς τὰς προσωπικότητας τῆς ἱστορίας. Οἱ περισσότεροι τῶν ἀνθρώπων ἀνήκουν εἰς μίαν ἄλλην κατηγορίαν, εἰς τὸν ἐκτὸς τῆς ἱστορίας ἄνθρωπον. Οὗτοι μὴ κατέχοντες τὸ νόημα τῆς ἱστορίας δὲν συμβάλλουν οὔτε διὰ τῆς δράσεώς των οὔτε διὰ τῆς ζωῆς των εἰς τὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς πορείαν τῆς ἱστορίας, ἔστω καὶ μόνον διὰ τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ ἀτομικοῦ των προορισμοῦ. Πολλοὶ μάλιστα βλάπτουν διὰ τῆς ἀρνητικῆς αὐτῶν δράσεως συντελοῦντες εἴτε εἰς ἀνακοπὴν τῆς πνευματικῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ προόδου εἴτε ἀκόμη καὶ εἰς πνευματικὴν ὀπισθοδρόμησιν τῆς καθόλου ζωῆς καὶ συνεπῶς καὶ τῆς ἱστορίας. Ὁ ἐκτὸς τῆς ἱστορίας ἄνθρωπος εἶναι πᾶς μὴ ἔχων συνείδησιν τοῦ νοήματος τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως, τοῦ ἐσωτερικοῦ του δηλαδὴ κόσμου καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ τῆς ἀποστολῆς του, ἀκόμη δὲ οὔτε καὶ αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως ὑπερφυσικοῦ τινος κόσμου καὶ κατὰ μείζονα λόγον οὔτε καὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Δι' αὐτοῦ χάνεται ἡ ἔννοια τῆς προσωπικότητος καὶ ἀντ' αὐτῆς ὑψοῦται ἡ ἔννοια τοῦ ἀτόμου, καθόσον ὁ ἴδιος ἀποτελεῖ ἁπλοῦν ἄτομον ἐπιδιῶκον μόνον τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀτομικῶν του συμφερόντων, τὰ ὁποῖα διακρίνει τῶν ἄλλων. Οὗτος ἀντικαθιστῶν τὸ καθῆκον διὰ τοῦ συμφέροντος καὶ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας διὰ τοῦ ἀτόμου του προκαλεῖ καὶ ὑφίσταται ὅλας τὰς ἐπιδράσεις τοῦ κακοῦ δαίμονος καὶ γίνεται ὄργανον αὐτοῦ εἰς ἀνακοπὴν τῆς πνευματικῆς προόδου ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἀρνεῖται τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἱστορίαν καὶ ἐξέρχεται μόνος ἀπ' αὐτῆς εἰς τὴν ἐκτὸς αὐτῆς πνευματικὴν ἀφάνειαν καὶ ἀπώλειαν.

β) Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἀντικείμενον τῆς ἀποκαλύψεως. Ἡ ἀποκάλυψις γενικῶς ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Ἀναλόγως δὲ τοῦ εἴδους καὶ τῆς μορφῆς αὐτῆς ἀναφέρεται ἢ εἰς ἄτομα μόνον ἢ εἰς τὸ σύνολον τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις, ὡς ἀπόλυτος καὶ καθολικὴ ἀποκάλυψις, ἀναφέρεται ἐξ ἴσου εἰς ἕνα ἕκαστον τῶν ἀνθρώπων ὁλοκλήρου τῆς ἱστορίας[1]. Οὕτω καὶ ὁ σκοπὸς αὐτῆς εἶναι καθολικὸς

[1] Ὅρα Ματθ. 24,14, Ἰωαν. 10,16 Ρωμ. 5,15, 1. Πετρ. 3,19.

καὶ ὁ αὐτὸς δι᾽ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους[1].

Ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις πληροφορεῖ οὕτω περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν πρώτοις ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις θέτουσα πάντας τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ τὴν αὐτὴν χάριν καί χωρὶς διακρίσεις ἔναντι τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, ἀναγνωρίζει τὴν αὐτὴν ἀξίαν εἰς πάντας καὶ πληροφορεῖ τὸν ἄνθρωπον πόσον μεγάλη εἶναι ἡ ἀξία αὐτοῦ[2], ὥστε χάριν αὐτῆς νὰ ὑφίσταται ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς τὴν μεγαλυτέραν ταπείνωσιν, τὴν ὁποίαν ποτὲ ἐγνώρισεν ἡ ἱστορία. Τέλος ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις πληροφορεῖ κατηγορηματικώτερον πάσης ἄλλης ἀποκαλύψεως ποῦ ἔγκειται ἡ τόσον μεγάλη ἀξία τοῦ ἀνθρώπου[3]. Τὴν ἀξίαν του ταύτην ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει εἰς τὴν δημιουργίαν του «κατ᾽ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν» πρὸς τὸν Θεόν[4], ἤτοι εἰς τὴν «προσωπικήν του ὑπόστασιν». Ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ὁμοίωσις τοῦ ἀνθρώπου εὑρίσκει τὴν ἔκφρασίν της εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς προσωπικότητος[5]. Πρὸς τούτοις ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις πληροφορεῖ τὸν ἄνθρωπον, ὅτι οὗτος διὰ τῆς κακῆς χρήσεως τοῦ αὐτεξουσίου του ἀπώλεσεν τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἀγαθοῦ» (πρβλ. Ρωμ. 10,2) καὶ πλανᾶται μακρὰν αὐτοῦ εἰς τὸ σκότος τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου. Ἡ ἄπειρος ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐξάγει αὐτὸν ἐκεῖθεν ἐξαγοράζουσα τοῦτον ἀπὸ τὸ κράτος τοῦ θανάτου διὰ τοῦ τιμίου αἵματος τοῦ ἐνσαρκωθέντος Λόγου τοῦ Θεοῦ. Τὸ φῶς τοῦ Εὐαγγελίου διανοίγει τοὺς ἐσκοτισμένους ὀφθαλμοὺς τοῦ ἀνθρώπου καὶ φωτίζει τὴν πρὸς σωτηρίαν ὁδὸν αὐτοῦ.

Ὁ ἄνθρωπος ἵσταται ἐλεύθερος ἔναντι τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ σωτηρίας. Ἡ σώζουσα ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἀνθρώπου θέτει τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίαν καὶ ἀπολύτρωσιν εἰς τὴν ἐλευθέραν διάθεσιν ἑκάστου ἀτόμου[6]. Ὁ ἄνθρωπος οὕτω ἢ εἰσέρχεται εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν ἢ παραμένει ἐκτὸς αὐτῆς, πάντοτε κατὰ τὴν βάσει τοῦ αὐτεξουσίου αὐτοῦ ἐλευθέραν του ἐκλογήν.

Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἀποβαίνει ἕνας νέος ἄνθρωπος[7]· παύει νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος τῆς ἁμαρτίας καὶ

---

[1] Ὅρα Ρωμ. 10,12, 1. Κορ. 12,13 Γαλ. 3,28 καὶ Κολ. 3,11.

[2] Ματθ. 16,26 Μαρκ. 8,36 Λουκ. 9,25. Φιλ. 3,8.

[3] 1. Κορ. 3,16 καὶ 6,19 καὶ 1. Πετρ. 4,14 πρβλ. καὶ 1 Κορ. 5,5.

[4] Ὅρα P. Bratsiotis, Genesis 1,26 in der orthodoxen Theologie ἐν «Evangelische Theologie» 1952, σελ. 289 ἑξ. καὶ Vyscheslavzev, Das Ebenbild Gottes im Wesen des Menschen, ἐν Kirche, Staat und Mensch σελ. 316 ἑξ. Πρβλ. καὶ Berdjajev, Das Problem des Menschen ἔνθ. ἀν. σελ. 183.

[5] Ὅρα Vyscheslavzev ἔνθ. ἀν. σελ. 332.

[6] Πρβλ. S. Verkhowsky, Der neue Mensch in Christus ἐν «Evangelische Theologie» 1952 σελ. 333 καὶ 336.

[7] Πρβλ. Guardini ἔνθ. ἀν. σελ. 569. 573. 574.

τῆς πλάνης καὶ γίνεται ἄνθρωπος τοῦ φωτὸς καὶ τῆς χάριτος. Οὗτος ἀπελευθερωθεὶς ἀπὸ τὸ παρελθόν του ἀφήνει τὸν ἑαυτόν του εἰς τὴν διάθεσιν «...τοῦ ἀγαπήσαντος αὐτὸν καὶ παράδοντος ἑαυτὸν ὑπὲρ αὐτοῦ» (Γαλ. 2,20). Ὁ νέος ἐν Χριστῷ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ γνῶσιν τοῦ «ὑπερτάτου ἀγαθοῦ» ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ζῇ πλέον τὴν ζωὴν τῆς πίστεως ἤτοι ζῇ διὰ τῆς πίστεως τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν εἰς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτόν του (Γαλ. 2,20 πρβλ. καὶ 4,19), ὡς τὸ ἀπόλυτον δι᾽ αὐτὸν ἀγαθὸν καὶ ὡς τὸ πλήρωμα τῆς ἀποκαλύψεως καὶ ὡς τὸ νόημα τῆς ἱστορίας [1]. Ἡ ἐν Χριστῷ αὕτη ζωὴ τοῦ πιστοῦ σημαίνει οὐσιαστικὴν κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἥτις εὑρίσκει τὴν καλυτέραν αὐτῆς ἔκφρασιν διὰ τῆς προσευχῆς [2], διὰ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν λατρευτικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ κατ᾽ ἐξοχὴν διὰ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν καθ᾽ ἑαυτὸ μυστηριακὴν ἐν αὐτῇ ζωήν.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐν τῇ πίστει ζωῆς τοῦ χριστιανοῦ εἶναι, ὅτι οὗτος ἀποκτᾷ συνείδησιν τοῦ αὐτεξουσίου του καὶ αὐτοκυριαρχίαν καὶ ὅτι αἰσθάνεται ἑαυτὸν πραγματικῶς ἐλεύθερον [3]. Πρὸς τούτοις ἐν τῇ νέα ταύτη ζωῇ τῆς πίστεώς του ὁ χριστιανὸς καὶ διὰ τῆς ἐν αὐτῇ κοινωνίας του μετὰ τοῦ Θεοῦ τελειοῦται καὶ ἀποβαίνει ὕπαρξις ἀνωτέρα ἀκόμη καὶ ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἀπετέλει ὁ ἀρχέγονος ἄνθρωπος κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ δημιουργίαν. Ὁ πιστὸς ἀποβαίνει ὕπαρξις πραγματικὴ καὶ τελεία, ὥστε τὸ «ζῆν ἐν Χριστῷ» νὰ ἀποβαίνῃ ταυτόσημον πρὸς τὸ «ὑπάρχειν» [4]. Ὁ ἄνθρωπος οὗτος διὰ τῆς «υἱοθεσίας» [5], ἣν παρέχει αὐτῷ ὁ Θεὸς διὰ τοῦ Μονογενοῦς αὐτοῦ Υἱοῦ, ἀποβαίνει ὅμοιος τῷ Θεῷ [6], κατὰ τὴν Καινὴν Διαθήκην

---

[1] Διὰ τῆς προσευχῆς ὁ ἄνθρωπος ἵσταται ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον καὶ αἰσθάνεται τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθῆκον νὰ ὁμιλῇ πρὸς Αὐτόν. Ἡ προσευχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ ἔκφρασιν τῶν ἐν αὐτῷ σπινθήρων τῆς ἀληθείας (Guardini ἔνθα ἀν. σελ. 626), διότι ὁ αἰσθανόμενος τὴν ἀνάγκην καὶ ὁ ἔχων τὴν δύναμιν νὰ προσευχηθῇ, θὰ εἴπῃ πρὸς τὸν Θεὸν μόνον τὴν ἀλήθειαν. Οὕτω διὰ τῆς προσευχῆς κοινωνεῖ μετὰ τοῦ Θεοῦ, ὡς τῆς ὑπερτάτης ἀληθείας, τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου (1 Κορ. 14,14).

[2] Πρβλ. Guardini ἔνθ. ἀν. σελ. 569.

[3] Ὅρα P. Bratsiotis, Genesis 1,26 in der orthodoxen Theologie ἔνθ. ἀν. σελ. 293, ὅρα καὶ ἀντίθετον γνώμην S. Verkhowsky (Der neue Mensch in Christus ἔνθ. ἀν. σελ. 342 ἑξ.), δεχομένου τὸν νέον ἄνθρωπον τῆς ἐν Χριστῷ χάριτος ὡς ἀνώτερον μὲν τοῦ ἀνθρώπου τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας, ἴσον ὅμως πρὸς τὸν τῆς πρώτης δημιουργίας.

[4] Πρβλ. Guardini ἔνθ. ἀν. σελ. 575.

[5] Ὅρα Ρωμ. 8,15.23, Γαλ. 4,5 καὶ Ἐφ. 1,5. Πρβλ. Vyscheslavzev ἔνθ. ἀν. σελ. 345 ἑξ. Πρβλ. S. Verkhowsky, Der neue Mensch in Christus ἐν Evangelische Theologie 1952 σελ. 340.

[6] Ὅρα Ματθ. 5,48 Ἐπιστ. πρὸς Διόγνητον X 4.6 πρβλ. καὶ P. Bratsiotis ἔνθ. ἀν. σελ. 290.

«υἱὸς Θεοῦ» [1]. Οὕτω ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως εἶναι ὁ διὰ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀποκαλύψεως δημιουργηθεὶς θεός [2], ὅστις χάριν τῆς ὀντολογικῆς ταύτης προαγωγῆς του [3] δύναται, ἂν καὶ ὑπάρχων ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ, νὰ ζῇ εἰς τὴν πέραν αὐτῶν ὑπάρχουσαν μακαριότητα τοῦ Θεοῦ [4]. Διὰ τὸν ἄνθρωπον τοῦτον αἱ δυσκολίαι, αἱ θλίψεις καὶ τὰ δεινὰ τῆς παρούσης ζωῆς δὲν ἀποτελοῦν ἐμπόδιον εἰς τὴν προαγωγὴν αὐτοῦ, ἀλλ' ἰδικὰς ἑκάστοτε περιπτώσεις, διὰ τῶν ὁποίων λαμβάνει γνῶσιν τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς ὁποίας καὶ ὑπερνικᾷ πάσας τὰς δυσκολίας ταύτας καὶ ἐλεύθερος ἀναπαύεται ἐν τῇ ἀγάπῃ τοῦ Θεοῦ (Ρωμ. 8,35 - 39). Διὰ τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐν Χριστῷ πίστεως δημιουργεῖται μιὰ «καινὴ κτίσις» [5], ἕνας νέος λαός, ὁ «λαὸς τοῦ Θεοῦ» [6]. Ὁ λαὸς οὗτος ἀποτελεῖ τὴν ἀνωτέραν βαθμίδα τῆς ἀνθρωπότητος.

Μόνον διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ὁ ἄνθρωπος ἀναδεικνύεται εἰς πραγματικὴν προσωπικότητα [7]. Διότι προσωπικότης σημαίνει τὸ αἰώνιον καὶ ἀκατάλυτον κῦρος τοῦ ἀνθρώπου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Τὸ κῦρος τοῦτο ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἐν Χριστῷ νέαν πνευματικὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου [8] καὶ ἀναφέρεται εἰς τὸ «καθ' ὁμοίωσιν» τῆς πρώτης δημιουργίας, τὸ ὁποῖον ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Μόνον διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς τελειοῦται ὁ ἄνθρωπος καὶ ἀποβαίνει ὅμοιος τῷ Θεῷ [9], προσωπικότης, ὅπως καὶ ὁ Θεὸς

---

[1] Πρβλ. Ἰωαν. 1,12, Ρωμ. 8,16, Φιλιπ. 2,15, 1. Ἰώαν. 3,1 ἑξ. πρβλ. καὶ Ματθ. 5,9, Λουκ. 6,35 καὶ 20,36, Ρωμ. 8,14, Γαλ. 3,26 καὶ 4,6.

[2] Ὅρα S. Bulgakov, Die christliche Anthropologie ἐν Kirche, Staat und Mensch (Russisch-orthodoxe Studien), Genf. 1937 σελ. 209.

[3] Ὅρα S. Verkhowsky, Der neue Mensch in Christus ἔνθ. ἀν. σελ. 342.

[4] Πρβλ. Steinbach μν. ἔρ. σελ. 11 καὶ Guardini σελ. 676.

[5] 2. Κορ. 5,17.

[6] Ρωμ. 9,25, 2. Κορ. 6,16, Ἑβρ. 8,10 καὶ 1 Πέτρ. 2, 9 ἑξ. Πρβλ. Ἐπιστ. Βαρνάβα 5,7 καὶ 7,5, Ἰουστίνου Διάλογος 119. Κλημ. Ἀλέξ. Στρωμ. III, 10,70 καὶ V, 14,98 πρβλ. καὶ Εὐσεβίου Ἐκκλ. Ἱστορ. I, 4.

[7] Ἡ ἔννοια τῆς προσωπικότητος εἶναι καθαρῶς χριστιανικὴ ἔννοια, ἄγνωστος καὶ εἰς τὴν Π. Δ. καὶ εἰς τὸν ἰουδαϊσμὸν καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας συγγραφεῖς. Πρβλ. Bultmann, Urchristentum σελ. 49. Καὶ ἡ λέξις προσωπικότης εἶναι μεταχριστιανική. Περὶ τῆς δυσκολίας ἀκριβοῦς ὁρισμοῦ τῆς ἐννοίας τῆς προσωπικότητος ὅρα Vyscheslavzev, Das Ebenbild Gottes im Wesen des Menschen ἔνθ. ἀν. σελ. 333, Berdjajev ἔνθ. ἀν. σελ. 187 ἑξ. καὶ S. Verkhowsky, Die Lehre vom Menschen im Lichte der orthodoxen Theologie ἐν «Evangelische Theologie» 1952 σελ. 311 ἑξ.

[8] Πρβλ. Berdjajev ἔνθ. ἀν. σελ. 192.

[9] Ὅρα Ματθ. 5,48, Ἐφ. 4,13, Κολ. 1,28 καὶ 4,12 καὶ Ἰακ. 1,4, Berdjajev ἔνθ. ἀν. σελ. 188.

εἶναι προσωπικός[1]. Πρόσωπικότης σημαίνει τὴν σταθερότητα τοῦ χριστιανοῦ εἰς τὴν πίστιν του, τὴν δι᾿ αὐτῆς κατανίκησιν τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ κακοῦ, τῶν θλίψεων καὶ τῶν παντοίων δεινῶν καὶ τὴν ὑπὲρ τοῦ ἀγαθοῦ δρᾶσιν αὐτοῦ[2], καὶ τὴν χάριν αὐτοῦ θυσίαν μέχρι καὶ τῆς ἐσχάτης ταπεινώσεως. Χάρις εἰς τὴν προσωπικότητά του ὁ χριστιανὸς δύναται νὰ θεωρῇ τὰ πάντα ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ νὰ ρυθμίζῃ τὴν ἔναντι αὐτῶν στάσιν του συμφώνως πρὸς αὐτήν. Ἡ ἐξέλιξις τῆς προσωπικότητος ἐν τῇ ἐν Χριστῷ ζωῇ εἶναι ἀτέρμων[3], ὡς ἀναφερομένη εἰς τὴν ἄπειρον τελειότητα τοῦ Θεοῦ, ὡς τὸ πρότυπον αὐτῆς. Πάντως ὅσον περισσότερον ὁ ἄνθρωπος ἀποβαίνει ἀντικείμενον τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς αὐτοῦ, τόσον περισσότερον οὗτος ἀποβαίνει καὶ ἀνωτέρα ὕπαρξις (χριστιανικὸς ὑπαρξισμός)[4]. Οὕτω καταδεικνύεται, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς προσωπικότητος τοῦ χριστιανοῦ εἶναι συνέπεια τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας αὐτοῦ. Καὶ γενικῶς ἡ ἔννοια τῆς προσωπικότητος δὲν δύναται νὰ κατανοηθῇ ἄνευ τῆς ἐννοίας τῆς κοινωνίας. Ὅπως πᾶς ἄνθρωπος οὕτω καὶ ὁ χριστιανός, διὰ τῆς κοινωνίας αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἐκτὸς αὐτοῦ, ἐκφεύγει τῆς ἀτομικότητός του καὶ προάγεται εἰς ὑπὲρ ἀτομικὴν ὑπόστασιν[5]. Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομον δὲν δύναται νὰ ἔχῃ πραγματικὴν συνείδησιν τῆς ἀξίας του παρὰ μόνον διὰ τῆς κοινωνίας αὐτοῦ πρὸς τὸν ἔξω κόσμον. Καὶ ὁ χριστιανὸς διὰ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κοινωνίας αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, τουτέστιν τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἀποκτᾷ τὴν χριστιανικήν του συνείδησιν, ἥτις εἶναι ἡ ἀπαρχὴ τῆς χριστιανικῆς ἐννοίας τῆς προσωπικότητος.

Ὁ ζῶν ὅθεν κατά τὴν ἐν Χριστῷ πίστιν ἀποτελεῖ προσωπικότητα καὶ εἶναι ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Οὗτος πρέπει νὰ διακρίνηται τοῦ ἁπλῶς βαπτισθέντος, συνεχίζοντος ὅμως νὰ δουλεύῃ εἰς τὴν ἁμαρτίαν[6], διὰ τῆς ὁποίας δὲν δύναται νὰ ἀποκτήσῃ καθαρὰν χριστιανικὴν συνείδησιν καὶ δὲν ἀφίνει τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ νὰ προαγάγῃ αὐτὸν εἰς προσωπικότητα[7].

---

[1] Ὅρα Vyscheslavzev ἔνθ. ἀν. σελ. 340.

[2] Πρβλ. Berdjajev ἔνθ. ἀν. σελ. 189 ἑξ.

[3] Πρβλ. Φιλιπ. 3,12 ἑξ. ἔνθ. ἀν. σελ. 191 ἑξ.

[4] Ἡ ἔννοια τῆς χριστιανικῆς προσωπικότητος ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν τῆς ἀθανασίας παντὸς χριστιανοῦ.

[5] Ὅρα Μ. Βασιλείου, Λόγος Ε΄. Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν Migne Ε.Π. 29,724 ἑξ. Πρβλ. καὶ S. Verkhowsky ἔνθ. ἀν. σελ. 312.

[6] Ρωμ. 7,18 καὶ 8,12 ἑξ. καὶ 1. Κορ 3,3. Πρβλ. W. W. Zenkowsky, Das Böse im Menschen, ἐν Kirche, Staat und Mensch (Russisch-Orthodoxe Studien) σελ. 349 ἑξ.

[7] Πρβλ. 2. Τιμ. 3,5.

Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως κατὰ μείζονα λόγον διακρίνεται τοῦ παραμένοντος τελείως ἐκτὸς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, τουτέστιν τοῦ ἀπωλέσαντος πλήρως τὴν χάριν τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης διὰ τῆς ἐκπτώσεως αὐτοῦ ἐξ αὐτῆς, ὡς καὶ τοῦ μηδέποτε ἀποδεχθέντος τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν. Τὸ γενικὸν χαρακτηριστικόν τοῦ ἐκτὸς τῆς ἀπολύψεως παραμένοντος ἀνθρώπου εἶναι ἡ πνευματικὴ αὐτοῦ δουλεία καὶ ἄγνοια τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ἄγνοια τοῦ ἰδίου τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἐκ τῆς ἀγνοίας ταύτης συνεχὴς ἀγωνία καὶ ὁ φόβος.

Ὅ,τι ἐμποδίζει τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εἶναι ἡ ἐγωπάθεια αὐτοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος εἴτε εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἀποκάλυψιν εἴτε παραμένει ἐκτὸς αὐτῆς, δὲν δύναται νὰ οἰκειοποιηθῇ τὴν χάριν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως[1] καὶ νὰ ἀποβῇ τὸ «καθ' ὁμοίωσιν» τοῦ Θεοῦ, ὅπερ σημαίνει ἄρνησιν καὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως[2].

γ) Ἡ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἑνότης ἱστορίας καὶ ἀποκαλύψεως. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐλευθερία, πραγματικῶς ὅμως ἐλεύθερος, ὡς δεικνύει καὶ ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἀποκάλυψις, παραμένει μόνον ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Δι' αὐτὸ μόνον περὶ αὐτοῦ δύναται νὰ γίνηται λόγος προκειμένου περὶ τῆς ἀληθοῦς καὶ μόνης πραγματικῆς ἐννοίας τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τὸν ἄνθρωπον τοῦτον ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ λαμβάνει χώραν ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ ὑπάρχει ὡς πραγματικότης ἐν αὐτῇ. Διὰ τὸν ἄνθρωπον τοῦτον ἡ ἀποκάλυψις σημαίνει ἱστορίαν καὶ ἡ ἱστορία ἀποκάλυψιν. Δι' αὐτὸν ὁ σκοπὸς τῆς ἱστορίας καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἀποκαλύψεως εἶναι εἷς καὶ ὁ αὐτός, εἶναι ἡ σωτηρία αὐτοῦ τοῦ ἰδίου διὰ τῆς τελειοποιήσεως καὶ τῆς ἐξομοιώσεώς του πρὸς αὐτὸν τὸν Θεὸν (Ματθ. 5,48). Δι' αὐτὸν ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ τὴν μακρὰν καὶ ἐπίπονον ὁδόν, ἥτις ἄγει πρὸς τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ἡ δὲ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ τὴν εὐθεῖαν, δι' ἧς ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ἔρχεται πρὸς αὐτόν. Οὕτω ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως εἶναι ἐξ ἴσου καὶ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἱστορίας καὶ μάλιστα τῆς πραγματικῆς ἱστορίας. Οὗτος διακρίνεται πάντων τῶν ἄλλων διὰ τὴν ἔμμονον καὶ ἀσφαλῆ φοράν του πρὸς τὸ ἀγαθόν, διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ γνῶσιν καὶ κατοχὴν τοῦ ἀγαθοῦ ὡς τῆς ὑπερτάτης ἱστορικῆς ἀληθείας. Οὗτος ἀνέκτησεν τὰς ποτὲ καὶ δι' αὐτὸν ἀπωλεσθείσας προϋποθέσεις πρὸς κτῆσιν τοῦ ἀγαθοῦ διὰ τῆς πίστεώς του εἰς τὸν Χριστόν. Οἱ μὴ ἀνακτήσαντες ταύτας, τὴν ἐλευθερίαν των δηλαδὴ καὶ τὴν γνῶσιν τοῦ ἀγαθοῦ (Ρωμ. 7,15 - 25), παραμένουν εἰς τὴν ἁμαρτίαν καὶ κατ' οὐσίαν δὲν πιστεύουν (Ρωμ. 14,23).

---

[1] S. Verkhowsky, Der Neue Mensch in Christus ἐν «Evangelische Theologie» 1952 σελ. 338 καὶ 339.

[2] Πρβλ. S. Verkhowsky, Die Lehre vom Menschen im Lichte der orthodoxen Theologie ἔνθ. ἀν. σελ. 314 καὶ 315.

Ἡ πίστις ἀποτελεῖ διὰ τὸν ἄνθρωπον τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως τὸ νέον ἐν ἑαυτῷ στοιχεῖον, τὸ συνδέον τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν. Δι᾽ αὐτὸν ἡ πίστις εἰς τὴν ἀποκάλυψιν δὲν δύναται νὰ νοηθῇ παρὰ μόνον ἐφ᾽ ὅσον ἡ ἀποκάλυψις νοεῖται ὡς ἱστορία, διότι πᾶσα πίστις εἰς μὴ ἱστορικὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖ ἁπλῆν γνώμην καὶ καθαρὰν ὑπόθεσιν.

Ἡ πραγματικότης τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ὡς ἱστορίας εὑρίσκει διὰ τὸν πιστὸν τὴν ἔκφρασίν της εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις καὶ δι᾽ αὐτὸ ᾠκοδομήθη ἐπὶ τῆς πίστεως (Ματθ. 16,18). Προκειμένου περὶ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀδύνατος ἐν αὐτῇ ὁ διαχωρισμὸς τοῦ ἱστορικοῦ αὐτῆς περιεχομένου ἀπὸ τοῦ ἐν αὐτῇ περιεχομένου τῆς ἀποκαλύψεως, διότι αὕτη ἀποτελεῖ συγκερασμὸν ἱστορίας καὶ ἀποκαλύψεως· οὔτε δύναται νὰ λεχθῇ ποῖον εἶναι ἐν αὐτῇ τὸ πρωτεῦον, ἡ ἱστορία ἢ ἡ ἀποκάλυψις. Τὴν μεταξὺ ἱστορίας καὶ ἀποκαλύψεως ἀδιάσπαστον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἑνότητα βλέπει ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ὡς ἑνότητα τοῦ ἰδίου τοῦ ἑαυτοῦ του, καθόσον διὰ τῆς πίστεώς του ὁ ἴδιος ἀνήκει εἰς τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Αἱ ἰδιότητες, τὰς ὁποίας ἀποκτᾷ ἡ Ἐκκλησία ἐκ τοῦ συγκερασμοῦ τούτου τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀποκαλύψεως, ἀναφέρονται ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτόν. Ὅπως λ.χ. ἡ Ἐκκλησία ὡς ἱστορία ἀποτελεῖ μίαν νέαν δημιουργίαν, οὕτω καὶ ὁ πιστὸς ἀποτελεῖ τὴν «καινὴν κτίσιν» τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀποκαλύψεως[1]. Ἡ Ἐκκλησία, ὡς ἡ διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως χάρις καὶ γνῶσις τῆς ἀληθείας καὶ ὡς δύναμις πνευματικὴ καὶ σωτηρία, ἔχει ὡς ἀντικείμενόν της τὸν πιστόν, τὸν ἀνήκοντα εἰς αὐτήν. Ἡ Ἐκκλησία ὡς ἀποκάλυψις ἐκτείνεται πέραν τῆς χρονικῆς στιγμῆς τῆς ἐπὶ γῆς ἱδρύσεώς της καὶ εὑρίσκει τὸ προεικόνισμα αὐτῆς ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀσύγχυτον ἕνωσιν τῶν δύο φύσεων[2], ἐπὶ τῆς ὁποίας καὶ στηρίζεται ὁ μεταφυσικὸς αὐτῆς χαρακτήρ, καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου εἰς τὴν ἐν μιᾷ Θεότητι κοινωνίαν τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὁπόθεν καὶ ἀντλεῖται ὁ μυστηριακὸς χαρακτὴρ τῆς Ἐκκλησίας[3]. Τῶν ἰδιοτήτων τούτων τῆς Ἐκκλησίας μετέχει καὶ ὁ ἐν αὐτῇ πιστὸς διὰ τῆς καθόλου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ζωῆς του καὶ πιστεύει καὶ αἰσθάνεται τὸν ἑαυτόν του κινούμενον καὶ ὑπάρχοντα ἐξ ἴσου ἐντὸς τῆς ἱστορίας καὶ ἐντὸς τῆς αἰωνιότητος. Ὡς ἱστορία ἡ Ἐκκλησία συνεχίζει εἰς τὸ διηνεκὲς τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ ἱδρυτοῦ της, τοῦ Ὁποίου ἡ ἰδία ἀποτελεῖ τὸ σῶμα, καὶ χαρίζει οὕτω εἰς τὸν ἄνθρωπον τῆς ἱστορίας τὴν ἀθανασίαν τῆς ἀποκαλύψεως διὰ τῆς εἰς τὸ διηνεκὲς πνευματικῆς αὐτοῦ τελειοποιήσεως. Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὑπάρχει καθαρὰ ἡ συνείδησις τῆς ἑνότητος ἱστορίας καὶ

---

[1] Πρβλ. S. Verkhowsky, Der Neue Mensch in Christus ἐν «Evangelische Theologie» 338.

[2] Πρβλ. Steinbach μν. ἔρ. σελ. 37.

[3] Πρβλ. S. Verkhowsky ἔνθ. ἀν. σελ. 341.

ἀποκαλύψεως ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτῆς ἀρχῆς, ἐκφραζομένη διὰ τῆς καθολικότητος καὶ τῆς οἰκουμενικότητος τῆς ἀποστολῆς της. Ὁ καθολικὸς καὶ οἰκουμενικὸς χαρακτὴρ τῆς Ἐκκλησίας στηρίζεται ἐπὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, Ὅστις δι' αὐτὴν εἶναι τὸ πλήρωμα καὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀποκαλύψεως [1]. Οὕτω ἡ Ἐκκλησία ἀποτελεῖ τὸ ἱερόν, ὡς τὴν χαρακτηρίζει ὁ Guardini [2], ἔνθα διὰ μέσου τῆς ἱστορίας συντελεῖται ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους εἰς τὸν παράδεισον καὶ ἡ ἀνακαίνισις τῶν πάντων (Ρωμ. 8,18 - 23 καὶ Ἀποκ. 21, 1 - 5).

Τὸ νόημα ἄρα τῆς ἱστορίας εἶναι τελείως συνδεδεμένον μὲ τὴν ἀποστολὴν τῆς Ἐκκλησίας, διότι ὅ,τι ἀποτελεῖ τὸ πραγματικὸν τῆς ἱστορίας νόημα ἔχει σχέσιν περισσότερον μὲ τὸν Θεὸν παρὰ μὲ τὸν κόσμον. Τὸ πραγματικὸν νόημα τῆς ἱστορίας εὑρίσκεται πλησίον τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἔννοια τῆς ἑνότητος τῆς ἱστορίας πείθει περὶ αὐτοῦ, καθόσον δι' αὐτῆς ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ ἱστορία ἀναφέρεται εἰς τὴν βαθυτέραν οὐσίαν τῆς παγκοσμίου πραγματικότητος.

Παρὰ τὰς φυλετικὰς καὶ ἐθνικιστικὰς θεωρίας καὶ ἀντιθέσεις, ἡ ἱστορία διδάσκει, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης φέρεται πρὸς μίαν οὐσιαστικὴν ἑνότητα, ἥτις προπαρασκευάζεται διὰ τοῦ πολιτισμοῦ, τουτέστιν διὰ τῆς πνευματικῆς προόδου τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἥτις δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἐκ τῆς δημιουργίας ὀντολογικὴν ἑνότητα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Τὴν ἑνότητα ταύτην ἔχει ὡς σκοπὸν καὶ ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, τὴν ὁποίαν καὶ ἐπιτυγχάνει καὶ κατὰ πλάτος καὶ κατὰ βάθος, ἐπεκτεινομένη εἰς ὁλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα καὶ εἰσχωροῦσα εἰς τὰ βάθη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς [3].

Διὰ τῆς Ἐκκλησίας κατανοεῖται ἡ ἱστορία ὡς ἡ «Οἰκονομία» τοῦ Θεοῦ, ἡ δὲ ἀποκάλυψις ὡς ἡ «Θεία Κένωσις» εἰς τὴν ἱστορίαν, δι' ἧς πλουτίζεται ἡ ἱστορία. Ἡ ἱστορία δηλαδὴ ἀποκαλύπτεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς ἡ κατὰ τὸ προαιώνιον σχέδιον τῆς Θείας Προνοίας μακρὰ προπαρασκευὴ τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς τὸ πλήρωμα τῆς ἀποκαλύψεως [4]. Ὅστις θέλει καὶ χρονικῶς νὰ συναντήσῃ τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἔχει παρὰ νὰ ὁδεύσῃ τὴν ἱστορίαν πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὴν ἀξίαν ταύτην τῆς ἱστορίας ἀντιλαμβάνεταί τις μόνον διὰ τῆς Ἐκκλησίας. Δι' αὐτὸ καὶ πᾶς μὴ ἔχων σχέσιν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν παρουσιάζεται μὴ ἔχων σχέσιν μηδὲ πρὸς αὐτὴν τὴν ἱστορίαν, μηδὲ πρὸς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτόν του, διότι ὡς ἄνθρωπος ἀρνεῖται ἀπὸ τὸν ἑαυτόν του, ἓν τῶν κυριωτέρων αὐτοῦ χαρακτηριστικῶν, τὴν «ἱστορίαν», διὰ τῆς ὁποίας καὶ μόνον δύναται νὰ λάβῃ

---

[1] Πρβλ. O. Cullmann μν. ἔρ. σελ. 167.

[2] Ἔνθ. ἀν. σελ. 676.

[3] Πρβλ. S. Verkhowsky, Der Neue Mensch in Christus ἔνθ. ἀν. σελ. 334.

[4] Πρβλ. Cullmann, ἔνθ. ἀν. 19.

γνῶσιν καὶ αὐτῆς τῆς καθολικῆς ἐννοίας «ἄνθρωπος».

Ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἱστορία ἀποβαίνει τὸ παγκόσμιον δικαστήριον, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου κρίνεται αὐτὸς οὗτος ὁ ἄνθρωπος[1] καὶ διακρίνεται τὸ ἀγαθὸν ἀπὸ τοῦ κακοῦ καὶ τὸ ψεῦδος ἀπὸ τῆς ἀληθείας. Ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου σύγχυσις μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, ἀληθείας καὶ ψεύδους ἀνήκει εἰς τὴν ὑπ᾽ αὐτοῦ ἁμαρτίαν. Ἡ διάκρισις τούτων γίνεται μὲν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀποκαλύψεως[2]. Ἡ ἱστορία πρὸς τούτοις ἀποκαλύπτει διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν τιμωρίαν Αὐτοῦ ἐναντίον ἐκείνων, οἵτινες οὐ μόνον ἠγνόησαν τὴν πρὸς αὐτοὺς ἀποκάλυψίν Του, ἀλλὰ καὶ ἐμυκτήρισαν αὐτήν, ὅταν ὁ Θεὸς ἐσιώπα[3]. Ἡ θλιβερὰ αὕτη ὄψις τῆς ἱστορίας θὰ φανῇ περισσότερον κατὰ τὴν τελικὴν αὐτῆς φάσιν διὰ τῆς γενικῆς κρίσεως καὶ διὰ τῆς φοβερᾶς τιμωρίας τῶν περιφρονητῶν τῆς ἐν Χριστῷ χάριτος. Ὅσον φοβερὰ εἶναι ἡ μέλλουσα τιμωρία, τόσον φοβερὰ εἶναι καὶ ἡ συνέχισις τῆς ἁμαρτίας μετὰ τὴν ἔλευσιν τῆς χάριτος.

Ὅπως μόνον διὰ τῆς Ἐκκλησίας κατανοεῖται πλήρως καὶ εἰς τὸ βάθος τοῦ νοήματός της ἡ ἱστορία, οὕτω καὶ ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις κατανοεῖται καλῶς μόνον διὰ τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις κατανοεῖται ὡς ἱστορία καὶ μάλιστα ὡς ἡ οὐσιαστικωτέρα πρᾶξις τῆς παγκοσμίου ἱστορίας καὶ ὡς τὸ σοβαρώτερον αὐτῆς γεγονός, δι᾽ οὗ ἀποκαλύπτεται ἡ σχέσις τοῦ πεπερασμένου πρὸς τὸ ἄπειρον καὶ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Τῆς σχέσεως ταύτης ἀκριβῶς ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ τὴν ἀντανάκλασιν. Διὰ τῆς Ἐκκλησίας παρέχεται ἡ πληροφορία, ὅτι ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ κατηγόρημα μόνον τοῦ ἀνθρώπου καὶ οὐχὶ καὶ τοῦ Θεοῦ, τοῦ ὁποίου κατηγόρημα εἶναι ἡ ἀποκάλυψις, καὶ ὅτι ἕνεκα τούτου ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις πραγματοποιεῖται διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, διότι ἄλλως δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἰσέλθῃ πλήρως εἰς τὴν ἱστορίαν. Διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως φωτίζεται ὁλόκληρος ἡ ἱστορία καὶ δι᾽ αὐτῆς ἡ ἱστορία παρουσιάζει τὸ πρῶτον τὴν ἑνότητά της τόσον μάλιστα, ὥστε νὰ φαίνεται οὐ μόνον ὡς ἁπλῆ ἑνότης ὁλοκλήρου τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ὡς ἑνότης ἱστορίας καὶ ἀποκαλύψεως, προεκτεινομένη δηλαδὴ ὡς ἱστορία καὶ εἰς αὐτὴν τὴν αἰωνιότητα, ἤτοι μὲ προϊστορίαν καθαρῶς μεταφυσικήν[4], ὡς τὸν «πρόλογον αὐτῆς ἐν τῷ οὐρανῷ» καὶ μὲ ἐπίλογον τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ πάλιν ἐν τῷ οὐρανῷ.

---

[1] Πρβλ. Guardini ἔνθ. ἀν. σελ. 644.

[2] Ὅρα Ἰωαν. 3,19 «Αὕτη δέ ἐστιν ἡ κρίσις, ὅτι τὸ φῶς ἐλήλυθεν εἰς τὸν κόσμον καὶ ἠγάπησαν οἱ ἄνθρωποι μᾶλλον τὸ σκότος ἢ τὸ φῶς» πρβλ. καὶ 5,24 καὶ 1 Κορ. 6,1 - 2. Πρβλ. καὶ E. G. Gulin, Die Freude im N.T. II. Teil, Das Johannesevangelium, Helsinski 1936 σελ. 11 ἑξ.

[3] Πρβλ. Γαλ. 6,7. καὶ Guardini ἔνθ. ἀν. σελ. 645.

[4] Πρβλ. Stauffer μν. ἔρ. σελ, 2.

Ὁ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πιστὸς βλέπει τὴν ἑνότητα ταύτην μεταξὺ ἱστορίας καὶ ἀποκαλύψεως λίαν συγκεκριμένην καὶ κατηγορηματικὴν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καθ᾿ ὅσον δι᾿ αὐτὸν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι τὸ πλήρωμα καὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀποκαλύψεως[1], ἤτοι ἡ πραγματοποίησις τοῦ σκοποῦ ἀμφοτέρων, τουτέστιν τῆς ἀπολυτρώσεως καὶ τῆς αἰωνίου σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ Θεῷ. Οὕτω ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀποβαίνει τὸ κέντρον παντὸς εὑρισκομένου ἐντὸς τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀποκαλύψεως ἤτοι παντὸς μέλους τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Διὰ πάντα πιστὸν οἱ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας πλανῶνται ἐκτὸς τῆς ἱστορίας καὶ ἐκτὸς τῆς ἀποκαλύψεως εἰς τὸ χάος τῆς ἀγνοίας καὶ τῆς συγχύσεως. Ἕνεκα τούτου τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ κατὰ τοὺς πιστοὺς Αὐτοῦ ἔχει κεφαλαιώδη ἀξίαν διὰ τὴν ἱστορίαν. Τὸ ἱστορικὸν πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖ τὸν τίτλον τῆς ἱστορίας. Μιὰ συγγραφὴ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ὑπὸ τὸ φῶς καὶ μὲ κέντρον τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν τῆς ἱστορίας θὰ ἦτο ἡ μόνη ἀληθὴς ἱστορία. Ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔγκειται εἰς τὴν σχέσιν ταύτην τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς τὴν ἱστορίαν ἤτοι εἰς τὴν ἱστορικότητα τοῦ προσώπου του[2]. Ἀποτελεῖ δόγμα καθολικόν, ὅτι μεγάλα γεγονότα παγκοσμίου σπουδαιότητος δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ στηρίζωνται μόνον εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν[3]. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖ τὸ μέγα γεγονὸς καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν αὕτη παρὰ νὰ στηρίζηται μόνον εἰς τὴν πλήρη ἱστορικὴν ἀλήθειαν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς ἁπλῆς ὑπάρξεως ἑνὸς προσώπου ὀνομαζομένου Ἰησοῦ καὶ καταγομένου ἐκ Ναζαρέτ, ἀλλὰ εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς ἐν τῷ Χριστῷ θείας ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, ὡς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Εἰς πιστοποίησιν τῆς ἱστορικῆς ταύτης ἀληθείας ἡ Ἐκκλησία συνέταξεν εὐθὺς ἀμέσως τὰ ἐπίσημα αὐτῆς «Πρωτόκολλα», τὰ βιβλία τῆς Κ.Δ. ὑπὲρ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν ὁποίων καὶ ἐγγυᾶται ἡ ἰδία καὶ πολλὴν κατέβαλε προσπάθειαν διὰ τὴν μὴ νόθευσιν αὐτῶν. Ἕνεκα τούτου οὐδὲν δύναται νὰ προστεθῇ ἢ ν᾿ ἀφαιρεθῇ ἀπὸ αὐτά. Ἡ διαμφισβήτησις τῆς ἐν τῇ Κ. Δ. ἱστορικῆς ἀλήθειας ἀποτελεῖ διατάραξιν τῶν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας σχέσεων. Οὐδεὶς δύναται ἀτιμωρητὶ νὰ ὑποτιμᾷ τὸ ἱστορικὸν πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ἡ κατάρριψις τῆς ἀκμαζούσης καὶ ὑπὸ τὸ κράτος τῆς πανισχύρου πολιτείας συστηματικῶς ὠργανωμένης λατρείας ἑνὸς ὁλοκλήρου κόσμου, τοῦ

---

[1] Ὅρα Kittel, Theol. Wörterb. z. N.T. III, 569,48 ἑξ. καὶ 570 καὶ Feine μν. ἔρ. σελ. 10 ἑξ. Πρβλ. καὶ Eduard Wechsler, Hellas im Evangelium, Berlin 1936 σελ. 8 ἑξ.

[2] Ὅρα Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον. Ἔκδ. 2α ἐν Ἀθήναις 1923.

[3] Πρβλ. Feine μν. ἔρ. σελ. 11.

κόσμου τῶν εἰδώλων διὰ τῆς τότε ἀκόμη νεαρᾶς πίστεως εἰς Χριστὸν καὶ ἡ σημερινὴ δύναμις καὶ ἀκμὴ τῆς πίστεως ταύτης ἐν μέσῳ τῆς συγχρόνου θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας, ἀποτελοῦν τὰς ἀποδείξεις τῆς θεότητος τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως.

Ταύτην τὴν εἰκόνα τῆς τε ἱστορίας καὶ τῆς ἀποκαλύψεως παρέχει ἡμῖν ἡ ἐπιστήμη τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Ἡ πεπερασμένη διάνοια τοῦ ἀνθρώπου ἐπιχειρεῖ πάντοτε νὰ συλλάβῃ καὶ κατανοήσῃ τὸ ἄπειρον πνεῦμα, ἵνα οὕτω δι' αὐτοῦ ἀπαλλαγῇ τῆς ἀτελείας καὶ τοῦ πεπερασμένου καὶ λυτρωθῇ σωζομένη ἐν τῷ ἀπολύτῳ.

Τὸ τραγικὸν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς μεταξὺ τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀπείρου, μεταξὺ τῆς ἐγκοσμίου ἀτελείας καὶ ἁμαρτίας καὶ τῆς ὑπερκοσμίου τελειότητος καὶ ἁγιότητος βιοῦται συνεχῶς καὶ ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας.

Ἡ Καινὴ Διαθήκη ἀποτελοῦσα τὴν ἐγκόσμιον ἐν σμικρῷ ἐνυλωμένην μορφὴν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ τὴν γέφυραν τὴν μετάγουσαν εἰς τὸ ἀπόλυτον τῆς Θεότητος. Ἐρευνῶντες αὐτὴν διὰ τῆς ἑρμηνείας καὶ τῆς ἐν γένει αὐτῆς ἐπιστήμης βοηθοῦμεν ἡμᾶς αὐτοὺς διὰ τῶν δυνάμεων, ὅσας ὁ Θεὸς εἰς κατανόησιν τῶν μεγαλείων του καὶ τῆς ἀποκαλύψεώς του ἐχάρισεν εἰς ἕκαστον καὶ εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους. Κατ' αὐτὸν ὅμως τὸν τρόπον ἔργῳ δοξολογοῦμεν τὸν Θεὸν μετέχοντες τῆς ἀποκαλύψεώς Του καὶ ὄντως δεχόμεθα καὶ τὸν φωτισμόν Του εἰς κατανόησιν τῶν Μεγαλείων Του.

ΑΡΧ. ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ Κ. ΠΟΛΑΚΗ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΒΑΡΒΑΡΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

«C' est la Grèce qui nous a fait hommes».
A. Festugière, L' idéal religieux des Grecs
et l' évangile. Paris, 1932, p. 13.

Τὸ ἱστορικὸν γεγονὸς τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν διαφόρων λαῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν Ρώσων προκαλεῖ ζωηρὰς συζητήσεις μεταξὺ τῶν διαφόρων ἱστορικῶν. Ἡ ἀκρίβεια τῶν διαλαμβανομένων εἰς τὰ ἀρχαῖα ρωσικὰ χρονικὰ περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ τῶν Ρώσων διαμφισβητεῖται. Διεμορφώθη θεωρία, ὅτι ἐπιγενέστεραι ἀλλοιώσεις διέστρεψαν τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τῶν διηγήσεων τούτων· διότι οἱ Ἕλληνες, εἰς τοὺς ὁποίους ὀφείλονται αἱ νοθεῖαι αὗται ἀπέλειψαν πᾶν ὅ,τι ἦτο ἀντίθετον εἰς τὰς βλέψεις αὐτῶν. Ἐκ τῆς θεωρίας δὲ ταύτης ἐπωφελήθησαν καὶ οἱ «καθολικίζοντες» καὶ οἱ προσχωρήσαντες εἰς τὸν ρωμαιοκαθολικισμὸν ὀρθόδοξοι Ρῶσοι, ὅπως ὑποβιβάσουν πᾶν ὅ,τι σχετίζεται πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν ἐν Ρωσίᾳ καὶ ἰδίᾳ πᾶν ὅ,τι ἔπραξεν ὑπὲρ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς χώρας ταύτης ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως. Ἐντεῦθεν ἄλλοι μὲν ὑποστηρίζουν, ὅτι ὁ ἐκχριστιανισμὸς ἐκεῖνος προῆλθεν ἀποκλειστικῶς ἐκ Ρώμης, ἄλλοι δὲ ὅτι εἶνε ἔργον πολλῶν παραγόντων, δηλαδὴ «διεθνές». Τὴν ἄποψιν ταύτην εἶχεν ἤδη ἐκφράσει ὁ A. Rambaud[1].

Κατὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦτον, ὁ Χριστιανισμὸς εἰσεχώρησεν εἰς τὴν Ρωσίαν ἐκ διαφόρων μερῶν. Ὅσοι ἐκ τῶν Βαράγγων προήρχοντο ἐκ τῆς κοιτίδος τῆς φυλῆς των, τῆς Σκανδιναβίας, ἔφερον εἰς τοὺς ὁμοφύλους των τὴν θρησκευτικὴν πίστιν τὴν κηρυσσομένην κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐν Δανίᾳ, Σουηδίᾳ καὶ Νορβηγίᾳ ὑπὸ λατίνων ἱεραποστόλων. Ἀντιθέτως πρὸς τὸν Rambaud, *ὁ* M. Priselkov *ἐν τῷ βιβλίῳ του περὶ τῆς θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς ἱστορίας τῆς Ρωσίας τοῦ Κιέβου κατὰ τὸν ἔννατον καὶ δέκατον αἰῶνα*[2], *ἰσχυρίσθη ὅτι ἡ χρῆσις τῆς «σλαβονικῆς» ἢ «ἀρχαίας βουλγαρικῆς» ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ρωσίας ἤρκει εἰς ἀπόδειξιν, ὅτι Βούλγαροι ἱερεῖς εἰσήγαγον τὸν Χριστιανισμὸν εἰς Ρωσίαν, ὁ δὲ Βλαδίμηρος ὑπήγαγε τὴν ρωσικὴν Ἐκκλησίαν ὑπὸ τὴν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Βουλγάρου αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκόπου Ὀχρίδος. Τὴν βουλγαρικὴν ἐπιρροὴν νομίζουν τινὲς*

---

[1] L' Empire Grec au dixième siècle. Paris, 1870, p. 385.
[2] *Ἐξεδόθη ρωσιστὶ ἐν Πετρουπόλει, 1913.*

πολὺ προγενεστέραν, ὀφειλομένην εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ «ἐκπολιτιστικὴν ἀκμὴν τῆς Βουλγαρίας ἐπὶ τῶν ἀμέσων προκατόχων τοῦ Βόριδος»[1]. Αἱ ὑποθέσεις αὗται προεκάλεσαν δριμυτάτας ἐπικρίσεις, διότι δὲν στηρίζονται ἐπὶ σοβαρῶν ἱστορικῶν δεδομένων.

Καὶ ὁ N. Nikolsky[2] ἐπιχειρήσας νὰ δείξῃ τὴν ἔμμεσον ἐπίδρασιν τῆς Ρώμης διὰ τὸν εὐαγγελισμὸν τῶν Ρώσων προέβαλε τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι οἱ Σλάβοι τῆς λεκάνης τοῦ Δνειπέρου εἶχον ἤδη δεχθῇ τὸν Χριστιανισμὸν παρὰ Μοραβῶν, μαθητῶν τοῦ ἀποστόλου τῆς Μοραβίας Μεθοδίου. Ἐπὶ δὲ τῇ 950ῇ ἀμφιετηρίδι τοῦ εὐαγγελισμοῦ τῶν Ρώσων, ὁ V. A. Mochine ἐν ἄρθρῳ ὑπὸ τίτλῳ «Ὁ Χριστιανισμὸς ἐν Ρωσίᾳ πρὸ τοῦ ἁγίου Βλαδιμήρου»[3] παρουσιάζει τὸν ἀπόστολον Ἀνδρέαν ὡς τερματίσαντα, διὰ μέσου τῆς χώρας τῶν Βαράγγων, τὴν ἀποστολικήν του πορείαν ἐν Ρώμῃ. Ὁ μῦθος οὗτος, κατὰ τὸν ἀρθρογράφον, ἐδήλου τὴν εἴσοδον τῆς ἀνατολικῆς σλαβικῆς Εὐρώπης, ἥτις εἶναι καὶ αὐτὴ μόριον τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὴν ὁλότητα τῆς χριστιανικῆς κοινότητος. Ἀλλ' ἡ ἀποστολικὴ πορεία τοῦ Πρωτοκλήτου εἶχε τερματισθῇ εἰς τὰς Πάτρας τῆς Ἀχαΐας. Ἡ δὲ ρωσικὴ ἐκκλησία εἶνε μέλος τῆς μιᾶς Ἐκκλησίας ὡς ὁμολογοῦσα τῆς μιᾶς ταύτης καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τὴν πίστιν.

Τὴν παλαιὰν ὑπόθεσιν τοῦ Rambaud ἐπεχείρησε νὰ ἀνανεώσῃ ὁ M. de Taube[4], ἄλλοτε καθηγητὴς τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἐν Πετρουπόλει, προσχωρήσας δὲ εἰς τὸν ρωμαιοκαθολικισμόν. Ὅτι μόνον οἱ Ἕλληνες ἐμύησαν τοὺς Ρώσους εἰς τὸν Χριστιανισμὸν εἶνε «μῦθος», ὅστις ὀφείλει τὸ ταχύτερον νὰ ἐξοβελισθῇ τῆς ἱστορίας τῆς Ρωσίας, σπεύδει νὰ συστήσῃ ὁ συγγραφεύς. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Ρώσων, κατ' αὐτόν, ὀφείλεται εἰς τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Βαράγγων ἐν Κιέβῳ. Ὁ ἀρχηγὸς τούτων Ἀσκόλδ, ὀργανώσας κράτος Βαραγγορωσικόν, ἠσπάσθη τὸν Χριστιανισμόν, μετωνομάσθη Νι-

---

[1] Ὁ L. Bréhier (Les missions chrétiennes chez les Slaves au IXe s. «Le Monde slave» oct. 1937, p. 34) ἐξαίρει τὰ κατορθώματα τοῦ Κρούμου (802-815), συνενώσαντος ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν του τοὺς Βουλγάρους τῆς Παννονίας καὶ τῆς Μυσίας, ἀντιμετωπίσαντος τὸν Κάρολον Μάγνον, ἀπωθήσαντος τοὺς Ἀβάρους, νικήσαντος τὸν Νικηφόρον καὶ ἀναδείξαντος τὸ Βουλγαρικὸν κράτος κέντρον συνασπισμοῦ πάντων τῶν Σλάβων τῆς Χερσοννήσου. Ἀλλὰ προφανῶς ἡ συγκέντρωσις αὕτη τῶν Σλάβων δὲν ὠφείλετο εἰς τὴν ἐκπολιτιστικὴν αἴγλην τοῦ Κρούμου ἢ τοῦ διαδόχου του Ὀμορτάζου.

[2] Ἡ «ἀφήγησις τῶν παρῳχημένων χρόνων» ὡς πηγὴ τῆς ἱστορίας τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ Ρωσικοῦ πολιτισμοῦ. Λένινγραδ, 1930 (ρωσιστί). Ἔχω ὑπ' ὄψει εὐρεῖαν ἀνάλυσιν τοῦ βιβλίου τούτου ὑπὸ J.-A. Ledit, «Orientalia Christiana» XXXII (1933), σ. 180-214.

[3] Ἐξεδόθη ρωσιστὶ ἐν Βελιγραδίῳ, 1938, ἐν τῇ «Συλλογῇ ἄρθρων ἀφιερωμένων εἰς 950ὴν ἀμφιετηρίδα τοῦ χριστιανισμοῦ τῆς Ρωσίας».

[4] Rome et la Russie, I. Paris, 1947.

κόλαος πρὸς τιμὴν τοῦ τότε ἐπισκόπου Ρώμης Νικολάου (856 - 867) καὶ ἐδέχθη τὸν πρῶτον ἐπίσκοπον Κιέβου Μιχαὴλ οὐχὶ ἐκ Ρώμης, ἀλλ' ἐκ Κων)πόλεως παρὰ τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου. Ταῦτα ἐσυμβόλιζον ὄχι μόνον τὸ ρωμαϊκὸν «πρωτεῖον», ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἑνότητα. Ἀλλ' εἰς τὴν χριστιανικὴν διαμόρφωσιν τῶν Ρώσων συνέβαλον Βούλγαροι, Γότθοι, Χαζάροι, Μοραβοί, Σκανδιναβοὶ κλπ. Ἐντεῦθεν ὁ «διεθνὴς» χαρακτὴρ τῆς «πρώτης», καθὼς νομίζει ὁ συγγραφεύς, ἐπὶ Ἀσκὸλδ ἐπιστροφῆς τῶν Ρώσων. Ἡ Ὄλγα, χήρα τοῦ Ἰγώρ, ἡ λαβοῦσα ἐν Κων)πόλει τὸ βάπτισμα (956), ἐμφανίζεται ὡς ρωμαιοκαθολικὴ καὶ μάλιστα ὡς ἀκολουθοῦσα τὸν «λατινικὸν ρυθμόν». Κατὰ δὲ τὰ λεγόμενα «χρονικὰ τοῦ Χιλδεσχάϊμ» (966), ἐπὶ τῇ αἰτήσει τῆς Ὄλγας ὁ αὐτοκράτωρ Ὄθων ὁ πρῶτος ἀπέστειλεν εἰς Ρωσίαν τὸν μοναχὸν Ἀδαλβέρτον, ὅστις ὅμως ἐξεδιώχθη ὑπὸ τῶν Ρώσων[1].

Ἐντεῦθεν ἡ σφοδρὰ ἐπίθεσις κατὰ τοῦ λεγομένου «Χρονικοῦ τοῦ Νέστορος» τοῦ παραδίδοντος τὰ περὶ τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὸν Χριστιανισμὸν τοῦ Βλαδιμήρου[2]. Οἱ μὲν μετὰ τοῦ Goloubinsky ὑπολαμβάνουν τὴν ἔκθεσιν τοῦ χρονικοῦ ὡς φαντασιῶδες ἐφεύρημα Ἕλληνός τινος. Οἱ δὲ μετὰ τοῦ Ἐλπ. Μπαρσὼφ ὡς δημώδη ἀφήγησιν ἀναμφισβητήτου ἱστορικοῦ γεγονότος. Κυρίως ὅμως ἡ βεβιασμένη διατύπωσις τῶν ἀνατρεπτικῶν ὑποθέσεων σκοπεῖ προφανῶς νὰ ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὴν αἴγλην τῆς χριστιανικῆς ἡμερώσεως τῶν σλαβικῶν φύλων. Καλύπτουσι λοιπὸν διὰ σιωπῆς γεγονότα ἀναμφισβήτητα καὶ προσποιοῦνται ἄγνοιαν τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ στοιχείου, τοῦ ἀπὸ αἰώνων μακρῶν ἀνὰ τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἀποτελέσαντος ἑστίας φωτὸς διὰ τὰ πολυώνυμα βάρβαρα φύλα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς σημερινῆς Ρωσίας καὶ παρασκευάσαντος ἐπιμόνως αὐτὰ διὰ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ λόγου τοῦ εὐαγγελίου.

Αἱ γενικαὶ αὗται παρατηρήσεις δίδουν τὴν εἰκόνα τῆς σημερινῆς θέσεως τοῦ ζητήματος τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Ρώσων καθὼς καὶ τῶν ἄλ-

---

1 Monumenta Germaniae historica. Scriptores, t. III, p. 683. Ἀντιθέτως πρὸς τὸν ἐκκλησιαστικὸν ἱστορικὸν E. Goloubinsky, ὁ Assemani καὶ ὁ Καραμζῖνος θεωροῦσι φανταστικὴν τὴν πληροφορίαν ταύτην τῶν Γερμανικῶν χρονικῶν. Ὁ δὲ καθηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Λένινγκραδ, M. Levtchenko, ἐν τῷ περὶ τοῦ Βυζαντίου βιβλίῳ του ἐξαίρει τὸν ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμὸν τὸν ἐξημερώσαντα τὴν Ρωσίαν. «Ἡ Ρωσία, γράφει ὁ Levtchenko, ὄχι μόνον ἐμυήθη εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ὑπὸ χώρας μεγάλου πολιτισμοῦ, ἀλλ' ἔσχε καὶ τὴν ἰδίαν της γλῶσσαν, διότι ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἐπροστάτευε τὴν ἐθνικὴν ρωσικὴν μόρφωσιν, ἐνῷ ἡ Λατινικὴ ἀνέκοπτε τὴν ἀνεξάρτητον μόρφωσιν τῶν Νοτιοσλάβων διὰ τῆς λατινικῆς». (Byzance. Paris, 1949, σ. 215).

2 N. de Baumgarten, St Vladimir et la conversion de la Russie. Orientalia Christiana, XXVII, 79 (1932).— Aux origines de la Russie. Orient. Christ. Analecta, fasc. 119 (1939).

λων βαρβάρων λαῶν. Τὸ γεγονὸς τοῦτο δὲν εἶνε οὔτε αὐτόματον οὔτε αἰφνιδιαστικόν. Εἶνε ἔργον μακρᾶς, ἐργώδους,συνεχοῦς καὶ βαθμιαίας ἐμπνευσμένης προπαρασκευῆς τῶν λαῶν, οἵτινες κατῴκουν τὴν σημερινὴν Ρωσίαν. Εἰς τὴν ἀπέραντον χώραν, τῆς ὁποίας τοὺς κατοίκους οἱ ἀρχαῖοι ἐχαρακτήριζον ἤδη ὡς ἀνθρωποφάγους καὶ φθειροφάγους, ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ Εὐξείνου ἤσκει τὴν μορφωτικήν του ἐπίδρασιν. Ἡ Ἐκκλησία Κων)πόλεως ἐχειραγώγει εἰς τὴν ὁδὸν τῆς πνευματικῆς λυτρώσεως Σκύθας, Γότθους, Χαζάρους, Οὔννους, Ἀλβανούς, Ἴβηρας, Βουλγάρους, Σλάβους καὶ τὰ ἄλλα βαρβαρικὰ φῦλα. Περιπίπτουν εἰς θεμελιῶδες σφάλμα οἱ ἐξετάζοντες τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν Ρώσων μονομερῶς καὶ καθ' ἑαυτόν, ἀνεξαρτήτως τῶν ἱστορικῶν δεδομένων τῆς χώρας καὶ μάλιστα ἀνεξαρτήτως τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν κέντρων τοῦ Εὐξείνου. Ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ M. Rostovtzeff[1], ὅτι μεμονωμέναι ἐξιστορήσεις τῆς ρωσικῆς φυλῆς ἄνευ συνδέσεως πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς, καταλείπει πλεῖστα ἱστορικὰ ζητήματα ἀνεξήγητα καὶ σκοτεινά.

Ὑπάρχει ἱστορικὴ ἀλληλουχία κατὰ κλίμακα ἀνιοῦσαν, ἥτις χωροῦσα καὶ ἀνελισσομένη διὰ μέσου ἀληθοῦς χάους πολυσυνθέτων φύλων, ἔφθασεν εἰς τὸ ἱστορικόν της τέρμα διὰ τῆς ὁμαδικῆς ἐν τέλει ἐκχριστιανίσεως τῶν λαῶν τῆς ἀπεράντου χώρας τοῦ Βορρᾶ. Εἰς τὸ ἐξαιρέτου σημασίας ἱστορικὸν τοῦτο κεφάλαιον ὁ Ἑλληνισμὸς εἶχε κληθῆ νὰ διαδραματίσῃ τὸ πρωτεῦον πρόσωπον[2].

---

[1] Revue des Etudes slaves. Paris, 1922, II, p. 6 - 18.

[2] P. Milioukov - Ch. Seignobos - L. Eisemann, Histoire de Russie. Paris, 1932, t. I, p. 89.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΤΟΥ ΕΥΞΕΙΝΟΥ

1. ΑΚΜΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Εἶχεν ἤδη παρατηρήσει ὁ Σενέκας[1], ὅτι ἡ «πόλις τῆς Μιλήτου διέσπειρεν ἀνὰ τὰς παραλίας (τοῦ Πόντου) τοὺς κατοίκους ἑβδομήκοντα πέντε ἄστεων».

Τὸ ἀποικιακὸν πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων μετ' ὀξυδερκείας ἀπαραμίλλου ἐξέλεγεν εἰς χώρας μακρυνὰς τὰ μᾶλλον καίρια ἐμπορικῶς σημεῖα, ἔκτιζε πόλεις καὶ ἀνεδείκνυε ταύτας κέντρα πλουσίων ἐμπορικῶν κινήσεων καὶ ἐξαπλώσεως τοῦ πολιτισμοῦ. Ποντοπόροι πλήρεις τόλμης καὶ αὐτοπεποιθήσεως, διήνοιγον ὁδοὺς ἐπικοινωνίας μετὰ χωρῶν ἀγνώστων, ἀγρίων, ἀξένων, περὶ τῶν ὁποίων ἡ λαϊκὴ φαντασία διέπλασσε θρύλους φοβερούς. Ἡ πρὸς Βορρᾶν θαλασσοπλοΐα δὲν ἦτο βεβαίως ἄγνωστος εἰς ἀρχαίους ναυτικοὺς λαούς. Ἀλλ' οἱ Ἕλληνες διὰ τῆς ἱδρύσεως περιλάμπρων ἀποικιῶν καὶ τῆς ἀναπτύξεως ἐν αὐταῖς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, παρεῖχον εἰς τοὺς βαρβάρους λαοὺς τὸ ἁπτὸν καὶ περιφανὲς δεῖγμα τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ καὶ τῆς ἡμερώσεως καὶ μάλιστα ἀνὰ τὰ παράλια τοῦ μέλανος Πόντου, τοῦ ἐπιφυλάσσοντος οἰκτρὰν τύχην εἰς τοὺς δυστυχεῖς ναυαγούς. Διὸ καὶ οὐδεὶς ἐτόλμα νὰ εἰσπλεύσῃ εἰς τὸν Πόντον ἐκεῖνον, ἂν μὴ πρότερον ἀνέφερεν εὐχὰς καὶ προσέφερε θυσίας εἰς τὸν οὔριον Δία. Ὁ Ἴστρος εἰς τὸ δέλτα τοῦ Δουνάβεως, ὁ Τύρας, ἡ Ὀδησσός, ἡ Ὀλβία παρὰ τὴν συνεκβολὴν τοῦ Ὑπάνιος καὶ τοῦ Βορυσθένους, ἡ Χερσών, ἡ Θεοδοσία, τὸ Παντικάπαιον παρὰ τὸν Κιμμέριον Βόσπορον, ἡ Τάναϊς εἰς τὸ δέλτα τοῦ Ταναΐδος, ἡ Φαναγόρεια, ἡ Φάσις, ἡ Διοσκουρία παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ ἀρμενικοῦ ποταμοῦ Φάσιος, ἦσαν τὰ ὁρμητήρια ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν ἐνδοτέρων τῆς χώρας μέχρι τῆς περὶ τὸν Βιστούλαν χώρας, μέχρι τῶν Οὐραλίων καὶ τῆς Σιβηρίας[2]. Μακροὺς αἰῶνας καὶ ἀγῶνας σκληροὺς καὶ νέφος ἡρώων ἀγνώστων ἀπήτησεν ὁ καταρτισμὸς τῶν ἑστιῶν τούτων τοῦ πολιτισμοῦ, αἵτινες ἀπετέλουν οἱονεὶ μέρος τοῦ χρυ-

---

1 Consolatio ad Helviam, VI, 8.
2 Στράβωνος, Ζ, 17. ΙΑ, 2, 4, 8, 10 ἑξ.

σοῦ στεφάνου τῶν περὶ τὸν Πόντον ἑλληνίδων πόλεων. Τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἐπιχειρήσεως ταύτης χαρακτηρίζει ὁ Ἐρνέστος Κούρτιος[1] τὸ μέγιστον τῶν «κατορθωμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῶν λαμπροτάτων ἱστορικῶν αὐτοῦ ἔργων».

Ἡ λαμπρότης τοῦ κατορθώματος δὲν ἔγκειται ἁπλῶς εἰς τὸ ἐμπορικῶς καίριον τῶν ἀποικιῶν τούτων· ἔγκειται εἰς τὴν πνευματικὴν ἐπιβολὴν καὶ ἐκπολιτιστικὴν ἔντασιν ἑνὸς προηγμένου λαοῦ ἐν μέσῳ πολυωνύμων βαρβαρικῶν φύλων κατακλυζόντων ἀπεράντους στέππας.

2. ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΒΑΡΒΑΡΩΝ

Αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι μέχρι σήμερον μαρτυροῦν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος πρὸ Χριστοῦ μέχρι τοῦ τρίτου αἰῶνος μετὰ Χριστὸν τῶν τριῶν ἐθνῶν, Σκυθῶν, Σαρματῶν καὶ Ἑλλήνων. Ἡ ὀνομασία «Σκύθαι» ἦτο περιληπτική. Ὡς Σκύθαι γενικῶς ἐχαρακτηρίζοντο τὰ βαρβαρικὰ γένη καὶ φύλα τὰ διεσκορπισμένα ἀνὰ τὰς ἀπεράντους στέππας[2]. Οἱ βυζαντινοὶ δὲ χρονογράφοι «σκυθικὰ ἔθνη» ἐθεώρουν καὶ Οὔζους καὶ Πατζινάκους καὶ Βουλγάρους καὶ Ρώσους[3].

Οἱ νομάδες τῶν στεππῶν ἦσαν πολυπληθεῖς, βίαιοι καὶ διεκρίνοντο διὰ τὸ «δυσεπίμικτον» αὐτῶν, κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Στράβωνος[4]. Διὸ καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν διεδίδετο εὐκόλως παρ' αὐτοῖς, ἀντιθέτως πρὸς τὰ σλαβικὰ φύλα τῶν ἀπὸ τῆς Θράκης καὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ αἰχμαλώτων[5]. Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι ἠναγκάζοντο, χάριν τῆς εὐρυτέρας ἐμπορικῆς διεισδύσεως, νὰ συμμορφῶνται ἐξωτερικῶς πρὸς τὰς σκυθικὰς συνηθείας, δὲν ἀπηξίουν δὲ νὰ φέρουν καὶ τὴν βάρβαρον σκυθικὴν ἐνδυμασίαν[6]. Τὸ δυσεπίμικτον τοῦτο οἱ Ἕλληνες ἐπεζήτουν νὰ ἐκνικήσουν διὰ τῆς προσαρμογῆς τῶν μέσων τῆς ἑλληνικῆς ἡμερώσεως εἰς τὴν σκυθικὴν ζωὴν καὶ διὰ τῆς μεταδόσεως τῆς χάριτος τῆς ἑλληνικῆς τέχνης εἰς τὴν ἀναπαράστασιν σκυθικῶν τύπων[7]. Ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἐξήγαγεν εἰς φῶς ἀριστουργήματα ἑλληνικῆς τέχνης, ἀλλὰ ταὐτοχρόνως ἀπεκάλυψε καὶ τὴν τεχνικὴν ἐκείνην, ἥτις χαρακτηρίζει τὴν σκυθικὴν περίοδον. Ἡ ἀρχαιολογία εὑρίσκεται εἰσέτι

---

[1] Ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἐν Ἀθήναις, 1898, τ. Α', σ. 640.

[2] Στράβωνος, ΙΑ, 6· «Ἅπαντας μὲν δὴ τοὺς προσβόρρους κοινῶς οἱ παλαιοὶ τῶν Ἑλλήνων συγγραφεῖς σκύθας καὶ κελτοσκύθας ἐκάλουν...»

[3] Κεδρηνός, ΙΙ, 551, 2. Σκυλίτσης, 654, 13. Γλυκᾶς, 605, 4· 595, 6. Ἀτταλειάτης, 30, 5.

[4] ΙΑ, 2.

[5] Πρίσκου, Ἱστορίας γοτθικῆς, γ'. Migne, 113, 725.

[6] Πρίσκου, αὐτόθι.

[7] Ellis H. Minns, Scythians and Greeks. Cambridge, 1913.

εἰς τὰ πρῶτά της βήματα. Ἔχει ἐνώπιόν της στάδιον ἐρευνῶν μεγάλης ἐκτάσεως. Ἡ σκυθοσαρματικὴ ἐποχὴ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς σημερινῆς Ρωσίας καλύπτεται ὑπὸ πυκνοῦ σκότους. Ὅτε ἐνεφανίσθη ὁ Χριστιανισμός, οἱ Σαρμάται οἵτινες ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος πρὸ Χριστοῦ εἶχον ἐξορμήσει ἐκ τῆς κεντρικῆς Ἀσίας, ἐκυριάρχουν ἤδη τῆς Σκυθίας. Εἶνε θαυμαστὸν τὸ φαινόμενον τῆς ἀντιστάσεως τῶν ἑλληνικῶν ἐκείνων ἀποικιῶν ἐν μέσῳ τοιούτων βαρβαρικῶν ἀναστατώσεων καὶ μεταναστεύσεων τῶν βαρβαρικῶν ἀσιατικῶν ἐθνῶν. Ἀλλ᾽ ἐνῷ ὁ Ἑλληνισμὸς ἐφαίνετο συντριβόμενος, εὗρε νέαν ἄνθησιν καὶ νέαν δυναμικότητα ἐν τῷ Χριστιανισμῷ. Ἡ ἀναβίωσις τοῦ ἀνὰ τὸν Εὔξεινον Ἑλληνισμοῦ συντελεῖται μετὰ τῆς νέας ἱστορικῆς περιόδου διὰ τὴν ἐξημέρωσιν τῶν βαρβαρικῶν φύλων τῶν στεππῶν.

3. Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΤΗΣ ΣΚΥΘΙΑΣ

Τὴν πρώτην ἱστορικὴν πληροφορίαν περὶ εἰσαγωγῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς Σκυθίαν παρέχει ὁ Ὠριγένης († 254). Ἐν τῷ τρίτῳ τόμῳ «τῶν εἰς τὴν Γένεσιν ἐξηγητικῶν» ἔγραφε· «Τῶν δὲ ἱερῶν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τε καὶ μαθητῶν ἐφ᾽ ἅπασαν κατασπαρέντων τὴν οἰκουμένην, Θωμᾶς μέν, ὡς παράδοσις περιέχει, τὴν Παρθίαν εἴληχεν, Ἀνδρέας δὲ τὴν Σκυθίαν»[1].

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Σελευκιδῶν ἦσαν συνήθη τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα παρὰ τοῖς Ἑβραίοις[2]. Ὀρθῶς δὲ παρετηρήθη, ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα ἐδήλου καὶ ἑλληνικὴν μόρφωσιν. Ὁ πρωτόκλητος μαθητὴς τοῦ Χριστοῦ φέρει ἑλληνικὸν ὄνομα, κατήγετο ἐκ τῆς Βηθσαϊδά, ἦτο ἀδελφὸς τοῦ Σίμωνος Πέτρου καὶ ἁλιεὺς τὸ ἐπάγγελμα. Ἐμαθήτευσε μετὰ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου παρὰ Ἰωάννῃ τῷ Βαπτιστῇ καὶ εἰς ἀμφοτέρους ἐκείνους ὁ Βαπτιστὴς ἔδειξε τὸν «ἀμνὸν τοῦ Θεοῦ»[3]. Μετὰ τὴν μακρὰν συνομιλίαν μετὰ τοῦ Ἰησοῦ, πρῶτος διελάλησε τὸ μέγα γεγονὸς «Εὑρήκαμεν τὸν Μεσσίαν»[4] καὶ πρῶτος ὡδήγησε τὸν ἀδελφόν του Πέτρον πρὸς τὸν Ἰησοῦν. Ἡ ἐπωνυμία «πρωτόκλητος» εἶνε προσφυής[5]. Ὁ πρῶτος κήρυξ ὁ κηρύξας τὴν εὕρεσιν τοῦ Μεσσίου, φέρει ἑλληνικὸν ὄνομα καὶ ἔχει ἑλληνικὴν παίδευσιν.

Οἱ Ἕλληνες οἱ ζητήσαντες νὰ ἴδωσι τὸν Ἰησοῦν, προσῆλθον πρὸς τὸν Φίλιππον. Καὶ ὁ ἀπόστολος οὗτος εἶχεν ἑλληνικὸν ὄνομα καί, βεβαίως, ἑλληνικὴν παίδευσιν. Διῃσθάνθη τὴν ἐξαιρετικὴν σπουδαιότητα τῆς αἰτήσεως,

---

[1] Εὐσεβίου, Ἐκκλ. ἱστ., III, 1.

[2] Δίων Κάσσιος, LXVIII, 32.

[3] Ἰωάνν. 1, 36.

[4] Ἰωάνν. 1, 41.

[5] Ὁ Παπίας τὸν ἀναγράφει πρῶτον· «ἀνέκρινον τοὺς λόγους τί Ἀνδρέας ἢ τί Πέτρος εἶπεν...». Εὐσεβίου, Ἐκκλ. ἱστ., III, 39.

ἀλλὰ δὲν ἐτόλμησε μόνος νὰ προβῇ εἰς τὸ ζητηθὲν διάβημα. Συνεβουλεύθη τὸν Ἀνδρέαν. Καὶ ἀμφότεροι εἶνε οἱ εἰσηγηταὶ τῆς αἰτήσεως τῶν Ἑλλήνων [1]. Ὁ πρωτόκλητος μαθητὴς εὑρίσκεται οὕτω συνδεδεμένος μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ὅτε ἡ πρώτη καθολικὴ ἐπιστολὴ Πέτρου ἀπηυθύνθη «ἐκλεκτοῖς παρεπιδήμοις διασπορᾶς Πόντου» [2], ὁ Χριστιανισμὸς εἶχεν ἤδη ἐξαπλωθῇ εἰς τὸν Πόντον. Τοιαύτη δὲ ἦτο ἡ ἐπιβολὴ αὐτοῦ εἴς τε τὰς πόλεις καὶ εἰς τὴν ὕπαιθρον χώραν, ὥστε ὁ Πλίνιος (περὶ τὸ 112) εἶχεν ἀναγκασθῇ νὰ ζητήσῃ τὰς γνωστὰς ὁδηγίας παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊνοῦ [3]. Ἡ ἀκμὴ ἦτο σταθερὰ καὶ συνεχής. Ἐνωρὶς ἀναφαίνονται παροικίαι ὠργανωμέναι καὶ Ἐκκλησίαι διάσημοι. Ὥστε ἡ μὲν περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἱεροῦ Πολυκάρπου ἐπιστολὴ ἀπηυθύνθη καὶ «ταῖς κατὰ Πόντον παροικίαις» [4], ὁ δὲ Κορίνθου Διονύσιος ἔγραψεν ἐπιστολὴν εἰς τὴν διάσημον ἐκκλησίαν τῆς Ἀμάστριδος καὶ εἰς τὰς κατὰ Πόντον Ἐκκλησίας [5]. Ἐπίσης διὰ τὸ ζήτημα τοῦ Πάσχα οἱ ἐπίσκοποι τοῦ Πόντου εἶχον συνέλθει εἰς σύσκεψιν, προεξάρχοντος τοῦ ἐπισκόπου Ἀμάστριδος «ὡς ἀρχαιοτάτου» [6]. Τὸ αἷμα δὲ μαρτύρων εἶχε καθαγιάσει τὰς Ἐκκλησίας ταύτας κατὰ τὸν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ διωγμόν [7].

Ἀρά γε ὁ ἀπόστολος Πέτρος εὐηγγελίσθη τὸν Πόντον; καὶ εἰς τὸν ἀπόστολον τοῦτον ὠφείλετο ὁ καταρτισμὸς ἐκείνων, τοὺς ὁποίους χαρακτηρίζει «ἐκλεκτοὺς παρεπιδήμους;» Ἔχομεν δύο ἐκδόσεις ἀποκρύφων «πράξεων». Τὰς «πράξεις Ἀνδρέου καὶ Ματθία εἰς τὴν πόλιν τῶν ἀνθρωποφάγων» καὶ τὰς «πράξεις Πέτρου καὶ Ἀνδρέα» ἐν τῇ πόλει τῶν βαρβάρων. Τὸν ὄγδοον δὲ αἰῶνα ὑπῆρχεν ἐν Σινώπῃ ναὸς τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου [8]. Δὲν δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ πιθανὴ ἀποστολικὴ περιήγησις τῶν αὐταδέλφων Ἀνδρέου καὶ Πέτρου εἰς τὸν Πόντον. Ἕνεκα δὲ τῆς μεγάλης ἐμπορικῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν χωρῶν τοῦ ἀντιπέραν [9], διηυκολύνετο σπουδαίως ἡ ἀποστολὴ εἰς Σκυθίαν. Τὴν βάσιν διὰ τὴν τοιαύτην ἀποστολὴν ἔδιδεν ὁ ἐν Σκυθίᾳ ἑλληνικὸς κόσμος. Ὁ ἀπόστολος δὲ ὁ συνδεθεὶς μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἦτο ὁ ἐνδεδειγμένος διὰ τὴν τοιαύτην ἀποστολήν. Ἡ πληροφορία τοῦ Ὠρι-

---

[1] Ἰωάνν. 12, 22.
[2] Α΄ Πέτρου, 1, 1.
[3] Epist. X, 97.
[4] Εὐσεβίου, Ἐκκλ. ἱστορ., IV, XV, 2.
[5] Αὐτόθι, IV, XXIII, 6.
[6] Αὐτόθι, V, XXIII, 3.
[7] Αὐτόθι, VIII, XII, 6, 7.
[8] Ἐπιφάνιος. Migne, 120, 224.
[9] Νικήτας ὁ Παφλαγών· «Οἵ τε τὸ βόρειον τοῦ Εὐξείνου μέρος παροικοῦντες Σκύθαι, καὶ πρὸς νότον δὲ κείμενοι, ὥσπερ εἴς τι κοινὸν συντρέχοντες ἐμπόριον (εἰς Ἀμάστριδα), τὰ παρ' ἑαυτῶν τε συνεισφέρουσι, καὶ τῶν παρ' αὐτοῖς ἀντιλαμβάνουσιν». Migne, 105. 421.

γένους περὶ τοῦ Ἀνδρέου δὲν εἶνε ἀβάσιμος ἱστορικῶς.

Ὁ Ὠριγένης ἐκφράζεται πρῶτον γενικῶς περὶ τῶν ἀποστόλων, ὅτι κατεσπάρησαν «ἐφ' ἅπασαν τὴν οἰκουμένην», ἀκολούθως δὲ εἰδικεύων γράφει, ὅτι «Θωμᾶς μέν, ὡς παράδοσις περιέχει, τὴν Παρθίαν εἴληχεν, Ἀνδρέας δὲ τὴν Σκυθίαν». Ἐὰν ἡ φράσις «ὡς παράδοσις περιέχει» ἀναφέρηται εἰς μόνον τὸν Θωμᾶν, ἡ περὶ τοῦ Ἀνδρέου μαρτυρία παρατίθεται ἄνευ ἐπιφυλάξεως, ὡς μαρτυρία ἀναντίρρητος καὶ γνωστὴ ἱστορικῶς. Ἡ λέξις «παράδοσις» τίθεται ἄνευ ἄρθρου καὶ δύναταί τις νὰ ὑπολάβῃ, ὅτι ὁ Ὠριγένης ὁμιλεῖ περὶ ἀορίστου τινὸς παραδόσεως. Ἐν τούτοις, οὐδέποτε μεταχειρίζεται τὴν λέξιν ταύτην ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ μύθου. Προφανῶς εἶχεν ὑπ' ὄψει πηγὴν σοβαράν, ἐξ ἧς ἠρύσθη τὴν πληροφορίαν.

Ἀργότερον Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (+ 389) ἐπανελάμβανεν, ὅτι ὁ Ἀνδρέας εὐηγγελίσθη τὴν Ἤπειρον [1]. Ὁ Γρηγόριος ἐκήρυσσεν ἐν Κων)πόλει. Οἱ κατοικοῦντες τὸ Βυζάντιον καὶ τὸν Πόντον ἐθεώρουν Ἤπειρον τὴν ἀντιπέραν τοῦ Εὐξείνου χώραν τοῦ Βορρᾶ [2]. Ἄλλως αἱ ἀνὰ τὰς πόλεις τοῦ Πόντου παραδόσεις περὶ τοῦ ἀποστόλου ἦσαν ὁμόφωνοι. Αἱ πόλεις ἐκεῖναι διεξεδίκουν τὴν τιμὴν τοῦ εὐαγγελισμοῦ αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου, καθὼς καὶ αὐτοὶ οἱ Ἴβηρες [3]

Καὶ ὁ περιηγητὴς διάκονος Θεοδόσιος (560) ἐγνώριζε τὴν παράδοσιν τῆς διαμονῆς τοῦ Ἀνδρέου ἐν Σινώπῃ καὶ ἐν Χερσῶνι [4]. Τὴν σταθερὰν δὲ ταύτην παράδοσιν διαπιστοῦσι καὶ ἡ «περὶ τῶν Ο' ἀποστόλων» μικρὰ διατριβὴ ἡ ἐπιγραφομένη εἰς Δωρόθεον ἐπίσκοπον Τύρου [5], καὶ τὰ γραφέντα ὑπὸ τοῦ πρεσβυτέρου καὶ μοναχοῦ τῆς ἐν Κων)πόλει μονῆς τῶν Καλλιστράτων Ἐπιφανίου [6]. Ἡ μικρὰ δὲ πραγματεία περὶ τῶν ἑβδομήκοντα ἀποστόλων ἀποδίδει εἰς τὸν Πρωτόκλητον τὸν εὐαγγελισμὸν τοῦ Βυζαντίου.

6. Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Διὰ τὴν στήριξιν τῶν νεοφύτων Ἐκκλησιῶν ἐν Σκυθίᾳ καὶ τὴν διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὁ ἀπόστολος προφανῶς θὰ

---

[1] Λόγος ΛΓ' πρὸς Ἀρειανούς, ΙΑ'. Migne, 36, 228.

[2] Ἀστερίου Ἀμασείας, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Φωκᾶν. Migne, 40, 313· «Καὶ πάντες οἱ ἀγριώτατοι Σκύθαι, ὅσοι δὴ τὴν ἀντιπέρας τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἤπειρον νέμονται».

[3] P. Peeters, Les débuts du christianisme en Géorgie. Anal. Bollandiana, 1932, σ. 5 ἑξ.

[4] Itineraria hierosolymitana. Vindobonae, 1898, p. 144, ἐκδ. P. Geyer.

[5] Migne, 92, 1061.

[6] Περὶ τὸν ὄγδοον αἰῶνα. A. Dressel, Epiphanii monachi et presbyteri edita et inedita. Parisiis et Lipsiae, 1843, p. 45-82. Migne, 120, 220. K. Κρουμβάχερ, Ἱστ. βυζ. λογοτεχνίας. Ἐν Ἀθήναις, 1897, τ. Α', σ. 386 ἑξ. καὶ 794.

καθιέρωσε τοὺς καταλλήλους διὰ τὸ ἔργον τοῦ περιοδεύοντος διδασκάλου[1]. Ἀκολούθως ἀπαντῶμεν τὸν ἀπόστολον ἐν Πάτραις τῆς Ἀχαΐας. Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἦτο πάντοτε τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀποστολικῆς του μερίμνης. Διὰ τίνος ὁδοῦ ἔφθασεν εἰς Πάτρας; Ἡ φυσικὴ πορεία ἦτο ἡ διὰ τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν τῶν παραλίων τοῦ Εὐξείνου καὶ τοῦ Βυζαντίου. Τὴν παρουσίαν τοῦ ἀποστόλου ἐν Βυζαντίῳ πολεμοῦσι σφοδρῶς οἱ λατῖνοι θεολόγοι. Νομίζουσιν οὗτοι, ὅτι πρόκειται περὶ «μύθου» ἐπινοηθέντος διὰ νὰ δοθῇ ἀποστολικὸς χαρακτὴρ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ νὰ ἀντιταχθῇ εἰς τὸν κορυφαῖον μαθητὴν Πέτρον, ὁ πρωτόκλητος μαθητὴς Ἀνδρέας[2]. Ἐν τούτοις, πᾶσα Ἐκκλησία διακρατοῦσα τὴν πίστιν τὴν παραδοθεῖσαν ὑπὸ τῶν ἀποστόλων, εἶνε ἀποστολική. Εἰς μεγάλας πόλεις, ἀποκληθείσας ἀποστολικὰς καθέδρας, ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε διαδοθῆ πρὸ τῆς ἐλεύσεως εἰς αὐτὰς ἀποστόλων[3]. Ἡ ἀποστολικότης Ἐκκλησιῶν τινων ἐτονίζετο ἰδιαιτέρως κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης, τὴν διεκδικοῦσαν δι' ἑαυτὴν καὶ μόνην τὴν ἀπόλυτον ἀποστολικότητα[4]. Καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Λέων ὁ πρῶτος ἰσχυρίζετο, γράφων πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μαρκιανὸν (450-457), ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Κων)πόλεως τὴν ἕδραν του «ἀποστολικὸν θρόνον ποιῆσαι οὐ δύναται»[5]. Θεωροῦντες μυθώδη τὴν ἔλευσιν τοῦ ἀποστόλου εἰς Βυζάντιον, ὀφείλομεν νὰ ἀπορρίψωμεν καὶ τὴν ἀποστολικήν του πορείαν εἰς Σκυθίαν. Ἀλλ' οὐδὲν ἱστορικὸν γεγονὸς μαρτυρεῖ κατὰ τῆς πορείας ταύτης[6]). Ἡ κάθοδος τοῦ ἀποστόλου εἰς Ἀχαΐαν ἐνισχύει σπουδαίως τὴν παράδοσιν περὶ ἐλεύσεως αὐτοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον.

---

[1] Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων. XIII, 2· XV, 1, 2, ἔκδ. H. Hemmer κλπ.

[2] J. Flammion, Les actes apocryphes de l' apôtre André. Louvain, 1911, p. 111.

[3] Ἀρχ. Παρθενίου Πολάκη, Ὁ ἅγ. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας. Istanbul, 1948, σ. 28.

[4] Ἀρχ. Παρθενίου Πολάκη, ἔνθ' ἀν., σ. 19.

[5] Mansi, VI, 192. Ὁ Λέων νομίζων τὸν Πέτρον ἱδρυτὴν τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ Ἐκκλησίας, ἀγνοεῖ τοὺς πραγματικοὺς ἱδρυτὰς αὐτῆς (Mansi, VI, 205), καθὼς ἠγνόει καὶ τὸν ἱδρυτὴν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου. Γράφων ὅμως ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Κων)πόλεως δὲν ἠδύνατο τὸν θρόνον του «ποιῆσαι» ἀποστολικόν, ἐμαρτύρει ὅτι ἤδη ἐπεκράτει ἰσχυρὰ παράδοσις περὶ τῆς ἀποστολικότητος τῆς Ἐκκλησίας Κων)πόλεως. Τὴν ἀποστολικότητα ταύτην θὰ διεκήρυσσε καὶ ὁ πατριάρχης Ἰγνάτιος πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Εἶνε λοιπὸν ἀστήρικτος ἡ γνώμη τοῦ F. Dölger (Zeitschrift für Kirchengeschichte, LVI, 1937, 1-42) ὅτι ὁ Φώτιος ἐπενόησε τὴν παράδοσιν ταύτην.

[6] Ἡ Ρωσία ἔχει πολιοῦχον τὸν ἀπόστολον Ἀνδρέαν, τὸν ὁποῖον θεωρεῖ πρῶτον εὐαγγελιστὴν αὐτῆς καὶ τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα εἶνε λίαν διαδεδομένον καὶ ἐν Λεττονίᾳ. H. von Bruiningk, ἐν Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte ... der Ostseeprovinzen Russlands, 1902, p. 77-83. Riga, 1903.

Τὸν μαρτυρικὸν θάνατον ὑπέστη ἐν Πάτραις. Ἐπιστολή τις «τῶν πρεσβυτέρων καὶ τῶν διακόνων τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀχαΐας πρὸς πάσας τὰς Ἐκκλησίας ἀνατολῆς, δύσεως, μεσημβρίας καὶ ἄρκτου, καὶ πιστεύοντας Θεὸν ἐν Τριάδι» διαλαμβάνει περὶ τοῦ μαρτυρίου τούτου [1]. Κυρίως τὸ «μαρτύριον» τοῦτο εἶνε ἀπολογητικὴ ἔκθεσις τῆς πίστεως τῆς διδαχθείσης ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου καὶ εἶνε συντεταγμένον κατὰ τὸν συνήθη τύπον· ἀνάκρισις, ἐρωτήσεις καὶ ἀπαντήσεις, προτροπαὶ καὶ ἐν τέλει ἡ ἀπόφασις. Ἡ Μαξιμίλλα, ἡ σύζυγος τοῦ Αἰγεάτου εἶνε πρόσωπον ἱστορικόν, καθὼς δηλοῦται ἐκ τῆς «περὶ πίστεως κατὰ Μανιχαίων» πραγματείας τοῦ Εὐόδου, συμπολίτου καὶ συγχρόνου τοῦ Αὐγουστίνου. Περὶ τῆς γλώσσης δὲ τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου αἱ γνῶμαι διΐστανται. Τινὲς νομίζουν, ὅτι συνετάχθη λατινιστί. Ὑπάρχουν δὲ δύο διάφοροι ἐκδόσεις ἐν Ἑλληνικῇ μεταφράσει. Εἶνε πιθανόν, ὅτι τὸ ἀρχικὸν κείμενον τῆς ἀνακρίσεως καὶ καταδίκης τοῦ ἀποστόλου ὑπέστη διαφόρους διασκευὰς ἕνεκα λειτουργικῶν καὶ κατηχητικῶν ἀναγκῶν, καθὼς ἐνωρὶς ἤρχισαν νὰ πράττουν οἱ διάφοροι ῥήτορες. Εἰς τὰς τοιαύτας διασκευὰς καὶ «μεταφράσεις» τὸ ἱστορικὸν στοιχεῖον δὲν ἐξηφανίζετο πλήρως, ἀλλ' ὁ χωρισμὸς τῆς ἀρχικῆς πηγῆς εἶνε ἐν πολλοῖς ἀδύνατος. Τὸ «μαρτύριον» οὐδεμίαν δίδει ἀτυχῶς πληροφορίαν περὶ τῶν ἀποστολικῶν πορειῶν τοῦ Πρωτοκλήτου.

8. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΚΑ ΕΡΓΑ ΕΝ ΧΕΡΣΩΝΙ

Ἡ Χερσὼν εἶχεν ἀποβῆ τόπος ἐξορίας καὶ τῶν διωκομένων Χριστιανῶν. Πολλοὶ τούτων καταδικαζόμενοι εἰς καταναγκαστικὰ ἔργα, ἀπεστέλλοντο εἰς λατομεῖα μαρμάρων. Κατὰ τὸ λεγόμενον «μαρτύριον» τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Κλήμεντος (91 - 100), ὅτε ἔφθασεν οὗτος ἐξόριστος εἰς Χερσῶνα, εὗρε πλείονας τῶν δύο χιλιάδων Χριστιανῶν εἰς τὰ λατομεῖα. Ἡ εἴδησις αὕτη εἶνε μακρυνὴ ἀπήχησις τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς Χερσῶνα περὶ τὰ τέλη τοῦ πρώτου αἰῶνος μετὰ Χριστόν. Πόθεν προήρχοντο οἱ ἐξόριστοι ἐκεῖνοι Χριστιανοί; Μεταξὺ αὐτῶν δὲν θὰ ἦσαν καὶ Χριστιανοὶ ἐκ Χερσῶνος καὶ ἐκ τῆς Σκυθίας γενικῶς; Ἀρχομένου τοῦ τρίτου αἰῶνος αἱ χριστιανικαὶ κοινότητες ἐν Σκυθίᾳ παρουσιάζονται ὠργανωμέναι. Τοὺς πρώτους ἐπισκόπους ἀπαντῶμεν ἐν τοῖς ἑορτολογίοις. Κατὰ τὸ μηνολόγιον τοῦ δεκάτου αἰῶνος, τὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ B. Latychev [2], ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ὁ ἐπί-

---

[1] Παρασυρθέντες τινὲς ὑπὸ Διονυσίου τοῦ Ἁλικαρνασσέως, γράφοντος περὶ «Ἀχαιῶν περὶ τὸν Πόντον» (Ρωμαϊκῆς ἀρχαιολογίας, Α', 89, 4), νομίζουσιν ὅτι ὁ ἀπόστολος ὑπέστη τὸ μαρτύριον παρὰ τοῖς Ἀχαιοῖς τούτοις τοῦ Πόντου, ἔνθα καὶ «κώμη Πατραεὺς» ὑπῆρχε κατὰ τὸν Στράβωνα (ΙΑ, 8, 12. E. Minns, ἔνθ. ἀν., σ. 24, 128, 579, 588). Ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη δὲν δύναται νὰ στηριχθῇ σοβαρῶς (B. Zimmerman, ἐν Dictionn. d' archéologie chrét. et de liturgie, I[1], 2032).

[2] Menologii anonymi byzantini saeculi X, fasc. prior. Patropoli, MCXI, p. 197 - 202.

σκοπος Ἱεροσολύμων Ἕρμων [1]) ἐχειροτόνησεν ἐπισκόπους καὶ ἐξέπεμψεν αὐτοὺς «κατὰ πᾶσαν χώραν». Ὁ Ἐφραὶμ ἀπεστάλη «τοῖς μέρεσι τῆς Τουρκίας», ὁ δὲ Βασιλεὺς εἰς τὴν Χερσῶνα «τῆς Ταυροσκυθῶν ἐπαρχίας». Μετὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τούτου, εἷς τῶν «συνόντων» ἦλθεν εἰς τὰ μέρη τοῦ Ἑλλησπόντου, ἔνθα ἦσαν οἱ ὑπὸ τοῦ Ἕρμωνος ἀποσταλέντες ἐπίσκοποι Εὐγένιος, Ἀγαθόδωρος καὶ Ἐλπίδιος καὶ ἀνήγγειλεν εἰς αὐτοὺς τὰ συμβάντα. Ἦλθον οὗτοι εἰς Χερσῶνα, ἀλλ' εὗρον ἐπίσης μαρτυρικὸν θάνατον. Ἐξ Ἱεροσολύμων ἀπεστάλη ὁ Αἰθέριος, ὅστις ἀπεβίωσεν ἐκ νόσου. Οἱ ἐν Χερσῶνι Χριστιανοὶ ἐστράφησαν πρὸς τὸν Μ. Κωνσταντῖνον, παρὰ τοῦ ὁποίου ἐζήτησαν τὸν Καπίτωνα, ὅστις ἔκτισε καὶ ναὸν τοῦ ἁγίου Πέτρου.

Τὸ λεγόμενον μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου [2], καθὼς καὶ τὸ ἑορτολόγιον τῆς Ἐκκλησίας Κων)πόλεως [3] ἐν βραχυτάτῳ ὑπομνήματι ἐκθέτουσι τὰ περὶ τῆς ἀθλήσεως τῶν ἐν Χερσῶνι ἐπισκοπησάντων κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Ἡ ἡμέρα τῆς ἑορτῆς των δὲν συμπίπτει, διότι τὸ μὲν μηνολόγιον Βασιλείου ὁρίζει τὴν 8ην Μαρτίου, τὸ δὲ ἑορτολόγιον Κων)πόλεως τὴν ἑβδόμην. Ἐπίσης τὸ μηνολόγιον Βασιλείου συμφωνεῖ πρὸς τὸ μηνολόγιον τοῦ δεκάτου αἰῶνος περὶ τῆς «Τουρκίας» ὡς χώρας ἀποστολῆς τοῦ Ἐφραίμ. Μετὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Βασιλέως, ἀπεστάλησαν οἱ Εὐγένιος καὶ Ἀγαθόδωρος, Καπίτων καὶ Ἐλπίδιος, οἵτινες δὲν ἀπέφυγον τὸν μαρτυρικὸν θάνατον. Ταῦτα διεδραματίσθησαν κατὰ τὸν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ (248 - 305) διωγμόν. Ὁ Αἰθέριος ἦλθεν ἐξ Ἱεροσολύμων εἰς Χερσῶνα, ὅτε ὁ διωγμὸς εἶχε καταπαύσει, ὁ δὲ Μ. Κωνσταντῖνος εὑρίσκετο ἐν Βυζαντίῳ. Ἦλθεν εἰς Βυζάντιον καὶ ἐζήτησε παρὰ τοῦ βασιλέως τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς Χερσῶνος ἐκ τῶν εἰδωλολατρῶν. Ἔκτισε ναόν, ἐπανῆλθεν εἰς Βυζάντιον, ἔλαβε παρὰ τοῦ βασιλέως «ἱερὰ» καὶ ἐπιστρέφων εἰς Χερσῶνα ἐναυάγησεν εἰς τὸν Δάναπριν καὶ ἐπνίγη.

Τὰ περὶ Αἰθερίου καὶ Καπίτωνος ἐκτίθενται διαφόρως ὑπὸ τοῦ μηνολογίου τοῦ δεκάτου αἰῶνος. Αἱ διαφοραὶ δὲν εἶναι οὐσιώδεις. Τὸ ὑπόμνημα ἐν τῷ μηνολογίῳ τοῦ δεκάτου αἰῶνος εἶνε ἐκτενέστερον καὶ ἑπομένως περισσότερον λεπτομερές. Σκυθία, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπεστάλη ὁ Ἐφραίμ, ἐθεωρεῖτο πᾶσα ἡ βάρβαρος χώρα ἡ ἔξω τῆς Κριμαίας, ἑπομένως καὶ ἡ Τουρκία, ἥτις κατεῖχε τὴν χώραν τὴν καταληφθεῖσαν ὑπὸ τῶν Πατζινακιτῶν, ἐθεωρεῖτο Σκυθία. Ὁ Ἐφραὶμ εἶχεν ἀποσταλῆ διὰ τὴν χώραν τὴν ἐκτὸς τῆς Χερσῶνος [4]. Πιθανὸν μετὰ τὸ μαρτύριον τῶν λοιπῶν, ἀνέλαβε τὴν ἐπισκοπὴν Χερ-

---

[1] Εὐσεβίου, Ἐκκλ. ἱστ. VII, ΛΒ' «Ἕρμων ὕστατος τῶν μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ τὸν εἰσέτι νῦν ἐκεῖσε πεφυλαγμένον ἀποστολικὸν διαδέχεται θρόνον».

[2] Migne, 117, 344.

[3] H. Delehaye, Synaxarium eccl. CP., Brnxelles, 1902, col. 305.

[4] Εἶνε ἐσφαλμένη ἡ γνώμη (J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes. Paris. 1908, p. 411), ὅτι ὁ Ἐφραὶμ ἦτο ἐπίσκοπος Τόμης. Πρβλ. «Byzantinische Zeitschrift», IX, 286 - 7.

σῶνος, καὶ διὰ τοῦτο καταλέγεται μεταξὺ τῶν ἐπισκοπησάντων ἐν Χερσῶνι· ἢ πρόκειται περὶ ἄλλου τινὸς Ἐφραίμ. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ Ἕρμων εἶχεν ἀποστείλει κήρυκας τοῦ εὐαγγελίου «κατὰ πᾶσαν χώραν», ἡ παρουσία εἰς τὸν Ἑλλήσποντον τῶν Εὐγενίου, Ἀγαθονίκου καὶ Ἐλπιδίου δὲν εἶνε ἀνεξήγητος. Οἱ ἐξ Ἱεροσολύμων ἀποσταλέντες εὑρίσκοντο εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς ἀλλήλους, ἦλθον δὲ εἰς Χερσῶνα διὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἀποστολῆς. Ὁ Αἰθέριος κατέλιπεν ἀγαθὴν μνήμην, διότι ἡ νησὶς ἡ εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Δνειπέρου ἔφερε τὸ ὄνομά του [1].

Κατὰ τὸ Βυζαντινὸν μηνολόγιον τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ὁ Καπίτων, ἐζητήθη παρὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου [2] ὑπὸ τῶν ἐν Χερσῶνι, ἔκτισε δὲ καὶ ναὸν ἁγ. Πέτρου. Ἤδη ὁ Αἰθέριος εἶχε στραφῆ πρὸς τὸ Βυζάντιον καὶ ἐπικοινωνήσῃ μετὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Εἶνε λοιπὸν εὐεξήγητον τὸ διάβημα τῶν ἐν Χερσῶνι. Ἡ προσθήκη νέου ναοῦ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀποστόλου Πέτρου ἀπηχεῖ τὴν ὑπάρχουσαν ἤδη παράδοσιν περὶ συνεργασίας τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου καὶ Πέτρου διὰ τὸν εὐαγγελισμὸν τοῦ Πόντου καὶ τῶν βαρβάρων [3].

Ἡ ἀποστολὴ εἰς Σκυθίαν τοῦ Ἀνδρέου συνέδεσε πνευματικῶς τὰς ἐν Σκυθίᾳ χριστιανικὰς παροικίας μετὰ τῶν Ἱεροσολύμων. Κατὰ τὴν ἱεροσολυμιτικὴν ἀντίληψιν, ἡ Ἱερουσαλὴμ εἶνε ἡ ἕδρα τῆς Ἐκκλησίας, ἕδρα ἀρχαιοτάτη, ἐξ ἧς προῆλθον οἱ ἱδρυταὶ τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν [4]. Ἐντεῦθεν ἡ ἐπωνυμία της «Μήτηρ τῶν Ἐκκλησιῶν». Οἱ ἡγέται ταύτης διηύθυνον καὶ πάσας τὰς ἄλλας [5]. Ὁ Ἕρμων, ἐν πλήρει κρίσει ἕνεκα τοῦ μεγάλου διωγμοῦ, ἐζήτησε νὰ ἀνασυνδέσῃ τὰς πνευματικὰς σχέσεις μετὰ τῶν διαφόρων Χριστιανῶν, νὰ ἀναστηλώσῃ τὴν αἴγλην τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, καὶ διὰ τοῦτο προέβη εἰς τὰς ἀποστολὰς ἐκείνας [6].

---

[1] Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Εἰς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, Θ', σ. 78, ἔκδ. Βόννης· «Νῆσος τοῦ ἁγίου Αἰθερίου». Αἰθέριος ἀπαντᾶται καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ οἰκουμενικῇ συνόδῳ (381). Mansi, III, 572.

[2] Τὴν 22αν Δεκεμβρίου ἀναγράφεται ἡ μνήμη Καπίτωνος, ἐπισκόπου Χερσῶνος, ἐπὶ Μ. Θεοδοσίου.

[3] «Πράξεις τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Ἀνδρέα» ἐν τῇ πόλει τῶν βαρβάρων. M. Bonnet, Acta apostolorum apocrypha. Lipsiae, 1898, vol. I. 1, p. 117 - 127. Ἡ τάσις τῶν ἀποκρύφων τούτων «πράξεων» εἶνε νὰ δειχθῇ ὁ Ἀνδρέας ὡς ἐνεργῶν κατ' ἐπιταγὴν τοῦ Πέτρου. Ἀντιθέτως πρὸς τὸν μοναχὸν Ἐπιφάνιον (Migne 120, 220 ἑξ.), ὅστις καίτοι γράφει ἀποκλειστικῶς περὶ τοῦ Ἀνδρέου, οὐδόλως μειοῖ τοὺς συνοδούς του Πέτρον καὶ Ματθίαν.

[4] K. Holl, Der Kirchenbegriff des Paulus in seinem Verhältnis zu dem der Urgemeinde. Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte, II, Das Osten. Tübingen, 1928, σ. 55.

[5] Εὐσεβίου, Ἐκκλ. ἱστ. III, Κ', 6 «Ἡγήσασθαι τῶν Ἐκκλησιῶν». III, ΛΒ', 6 «Προηγοῦνται πάσης Ἐκκλησίας».

[6] Τὸν σύνδεσμον καὶ τῶν ἐν Ἰβηρίᾳ Χριστιανῶν μετὰ τῶν Ἱεροσολύμων βλέ-

Όχι μόνον διοικητικῶς ἐμφανίζεται ὠργανωμένος ὁ Χριστιανισμὸς ἐν Χερσῶνι, ἀλλὰ καὶ φιλανθρωπικῶς, καθὼς δεικνύεται ἐκ τοῦ «πτωχείου τοῦ ἁγίου Φωκᾶ»[1]. Ὁ Φωκᾶς ἦτο, κατὰ τὸ ἑορτολόγιον τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως[2], κηπουρός, ἐγένετο ἐπίσκοπος Σινώπης καὶ ἐμαρτύρησεν ἐπὶ Τραϊανοῦ (117). Περὶ τοῦ μαρτυρίου του ὑπάρχουν δύο ἐκδόσεις· κατὰ τὴν μίαν, ἀπεκεφαλίσθη[3], κατὰ δὲ τὴν ἑτέραν, ἐτελειώθη ἐν «λουτρῷ σφοδρῶς πυρωθέντι»[4]. Ὑπῆρχε «Μαρτυρεῖον» αὐτοῦ ἐν Κων)πόλει, «ἔνδον τοῦ σεπτοῦ ἀποστολείου» τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου πλησίον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας[5]. Ἐτελεῖτο δὲ ἡ μνήμη του τὴν 22 Σεπτεμβρίου[6]. Ἡ φήμη τοῦ μάρτυρος ἦτο μεγάλη. Ὅτε τὰ λείψανα αὐτοῦ ἐκομίσθησαν μετὰ μεγάλης πομπῆς ἐκ Σινώπης εἰς Κων)πολιν, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀπήγγειλε τὸν λόγον «εἰς τὸν ἅγιον ἱερομάρτυρα Φωκᾶν» (399 ἢ 400). Καὶ ἐν Ἀμασείᾳ ὑπῆρχε ναὸς τοῦ μάρτυρος. Ἐκ τοῦ «ἐγκωμίου εἰς τὸν ἅγιον ἱερομάρτυρα Φωκᾶν» τοῦ Ἀστερίου, ἐπισκόπου Ἀμασείας πρὸ τοῦ 390, μανθάνομεν ὅτι ἦτο προστάτης πτωχῶν, ἀλητευόντων καὶ ναυτιλομένων[7]. Τὰ πληρώματα τῶν πλοίων εἶχον «συνεστιάτορα» τὸν μάρτυρα. Δηλαδὴ καθ᾽ ἑκάστην ἀφηρεῖτο μέρος τι ἐκ τῆς μερίδος ἑκάστου καὶ ἀπηρτίζετο ἡ μερὶς τοῦ Φωκᾶ. Ταύτην ἠγόραζον ἐκ περιτροπῆς οἱ ἀποτελοῦντες τὸ πλήρωμα τοῦ πλοίου, τὸ δὲ εἰσπραττόμενον ἀντίτιμον διενέμετο εἰς πτωχοὺς εὐθὺς ὡς τὸ πλοῖον κατέπλεεν εἰς λιμένα[8].

Εἰς τὸν ἐν Σινώπῃ ναὸν τοῦ μάρτυρος συνέρρεον καὶ Σκύθαι ἐκ τῆς Μαιώτιδος λίμνης, τοῦ Τανάϊδος, τοῦ Βοσπόρου καὶ τοῦ Φάσιος. Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν νὰ τιμᾶται ἐν Χερσῶνι ὁ μάρτυς, τὸ δὲ ἐπ᾽ ὀνόματι αὐτοῦ «πτωχεῖον» νὰ προσέρχηται ἐπίκουρον εἰς τοὺς ἐνδεεῖς. Ἡ φιλανθρωπικὴ αὕτη ὀργάνωσις μαρτυρεῖ τὴν ἀκμὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐπιβεβαιουμένην ἄλλως

πομεν καὶ ἐκ τοῦ «Ἱεροσολυμιτικοῦ Κανοναρίου τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος», τοῦ ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ Corn. Kekelidje τῷ 1913 ἐκ δύο γεωργιανῶν χειρογράφων. Τὸ «Κανονάριον» τοῦτο ἦτο πιθανῶς τυπικὸν μονῆς τινος Γεωργιανῶν ἐν Παλαιστίνῃ. («Νέα Σιών», Νοεμβρ. 1925, σ. 657 ἑξ.).

[1] B. Latychev, ἐν «Βυζαντινῶν Χρονικῶν» τ. VI, σ. 337-369. «Byz. Zeitschrift», IX, 308. Α. Π. Κεραμέως, Ἀνάλ. ἱερ. σταχυολογίας, V, 384-88. O. v. Gebhardt, Acta martyrum selecta. Berlin, 1902, σ. 192 ἑξ.

[2] Migne, 117, 65.

[3] Synax. acl. CP., 69-70.

[4] Ἔνθ᾽ ἀν., 70 σημ.

[5] Ἔνθ᾽ ἀν., 69-70.

[6] Ἑωρτάζετο καὶ κατ᾽ ἄλλας ἡμέρας. Ἔνθ᾽ ἀνωτ., 835-6, 802, 824, 838.

[7] Migne, 40, 308.

[8] Migne, 40, 313, A. Puech, Hist. de la littérat. grecque chrétienne. Paris 1930, III, 611.

καὶ ἐκ τῶν ἀνακαλυφθέντων μνημείων καὶ τῶν ἐρειπίων λαμπροῦ ναοῦ.

6. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 270 μετὰ Χριστὸν ἐν τῷ μικρῷ βασιλείῳ τοῦ Βοσπόρου τὰ κυκλοφοροῦντα νομίσματα φέρουσι σημεῖα χριστιανικά. Ὁ τύπος τῆς Ἀστάρτης καὶ τῶν ἄλλων εἰδωλολατρικῶν συμβόλων ἐκλείπει, ἐκτὸς τῆς τριαίνης, συμβολιζούσης τὸν σταυρόν [1]. Αἱ ἀνασκαφαὶ αἱ γενόμεναι τῷ 1853 ὑπὸ τοῦ Οὐβαρώφ, ἤγαγον εἰς φῶς στύλους καὶ τὸ πλῆρες μωσαϊκῶν ἔδαφος χριστιανικοῦ ναοῦ, σχήματος βασιλικῆς. Ὁ ναὸς ἦτο εὐρύχωρος. Ἔκειτο πρὸς βορρᾶν τῆς ἀρχαίας Χερσῶνος καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ ἄκρα τῆς Σεβαστοπόλεως. Εἶνε δὲ οἰκοδόμημα τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Τὰ κιονόκρανα τῶν στύλων, ρυθμοῦ ἰωνικοῦ, φέρουσι φυλλώματα καὶ τὸ μονόγραμμον τοῦ Χριστοῦ. Ὁ χριστιανικὸς ναὸς εἶχεν ἀνεγερθῆ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἀρχαίου εἰδωλολατρικοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχεται καὶ κιονόκρανον κορινθιακοῦ ρυθμοῦ ἀρίστης τέχνης. Τὸ βῆμα καὶ τὸν χῶρον τοῦ ἄμβωνος ἐχώριζον τοῦ κυρίως ναοῦ στύλοι μαρμάρινοι, φέροντες μαρμαρίνους πλάκας καὶ ἐν τῷ μέσῳ ἀναγλύφους σταυρούς. Πλάκες ἐκ μαρμάρου ἐκάλυπτον τὸ ἔδαφος, τὰ δὲ ἔγχρωμα μωσαϊκὰ τοῦ ἐδάφους τῶν κλιτῶν προήρχοντο, κατὰ τὸν Οὐβαρώφ, ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης. Εἰς τὸν μεσημβρινὸν τοῖχον ἀνεκαλύφθη καὶ ἐπιτύμβιος λίθος ἀρχαιοτέρας μετ' ἐπιγραφῆς ἑλληνικῆς καὶ ἀναγλύφων σταυρῶν [2]).

Πλησίον τῆς Ὀλβίας, τῆς περιλάμπρου ἑλληνικῆς πόλεως, ἀνεκαλύφθη χριστιανικὸν κοιμητήριον τοῦ πέμπτου αἰῶνος, καθὼς καὶ εἰς Παντικάπαιον διάφοροι τάφοι καὶ ἐπιγραφαί. Ἐκ χριστιανικοῦ κοιμητηρίου προέρχονται καὶ αἱ ἐπιγραφαί, αἵτινες ἀνέρχονται εἰς τὸ ἔτος 491. Εἶνε ἀποσπάσματα ἐπικηδείων ψαλμῶν· «Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ» [3], «Κύριος φυλάξει σε» [4], «Ἐπὶ ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον» [5], «Κύριος φωτισμός μου» [6]. Ἡ δὲ ἐπιγραφὴ τοῦ τρισαγίου ὕμνου ἀντὶ τῆς ἐπῳδοῦ «ἐλέησον ἡμᾶς», ἔχει «ἐλέησον τὸν δοῦλόν σου Σαυάγαν καὶ Φαεισπάρταν» [7]). Ἀπὸ ἀπόψεως λειτουργικῆς

---

[1] B. de Koehne, Description du musée de feu le prince B. Kotschoubey. Saint—Pétersbourg, 1857, t. II, p. 341.

[2] B. de Kœhne, αὐτ., I, 44. J.—B. de Rossi, ἐν «Bulletino di archeologia cristiana» II (1864), 5 - 7. Οὗτος νομίζει, ὅτι ἡ βασιλικὴ αὕτη ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ρώμης Κλήμεντος.

[3] Ψαλμὸς 90, 1.

[4] Ψαλμὸς 120, 7.

[5] Ψαλμὸς 90, 13.

[6] Ψαλμὸς 26, 1.

[7] Materiaux pour servir à l' archéologie de la Russie... livr. 6 - e. Recher-

αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται εἶνε ἀξιόλογοι διὰ τὴν γνῶσιν τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τὰ δὲ ὀνόματα Σαυάγας καὶ Φαεισπάρτας δεικνύουσι τὸν ἐκχριστιανισμὸν Σκυθῶν καὶ Σαρματῶν καθὼς καὶ τὸν ἐξελληνισμὸν αὐτῶν.

7. Ο ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Καὶ ἐν Σκυθίᾳ, ἐν τῇ χώρᾳ τῶν ἀνθρωποφάγων, ὁ Ἑλληνισμὸς εἶχεν ἀποβῆ τὸ στοιχεῖον τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μετὰ τῶν χριστιανικῶν δὲ ἑλληνικῶν πόλεων τῶν παραλίων τοῦ Πόντου συνενοῦται καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ὁ διαδοθεὶς εἰς τὰς περὶ τὸν Δούναβιν χώρας [1]. Ἐντεῦθεν ἡ ὑψίστη ἱστορικὴ σημασία τῆς ἱδρύσεως τῆς Κων)πόλεως καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἐξεχούσης θέσεως τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς. Ἱστορικοί τινες προσπαθοῦσι νὰ μειώσωσι τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἔργου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, χαρακτηρίζοντες τὴν ἵδρυσιν τῆς Κων)πόλεως αἰνιγματικὴν καὶ ὀφειλομένην εἰς τὸ πνεῦμα δεσπότου κατατρυχωμένου ὑπὸ θρησκευτικῆς ἐξάψεως [2]. Ὀρθῶς ὅμως παρετηρήθη, ὅτι ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτευούσης τοῦ κόσμου «εἰς Κων)πολιν ἔσωσε τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν καὶ ταὐτοχρόνως ἐδημιούργησε τὴν κατάλληλον ἀτμοσφαῖραν διὰ τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ» [3]. Ὄντως δέ, ἡ Ἐκκλησία τῆς νέας πρωτευούσης τοῦ κόσμου ἀποταμιεύσασα καὶ διατηρήσασα τὴν παρακαταθήκην τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀπέβη κέντρον ἀποστολῆς καὶ διαδόσεως τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ μεταξὺ τῶν πολυωνύμων βαρβαρικῶν φύλων τῆς Ἀσίας, τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Δύσεως, τὰ ὁποῖα ἀκαταπαύστως ἐπήρχοντο κατὰ τῶν πεπολιτισμένων χωρῶν. Ἡ Κων)πολις, πολιτικὸν

---

ches du professeur J. Koulakovsky concernant une catacombe chrétienne datant de l' année 491 et découvert en 1890 à Kertch sur le versant nord du mont Mithridate. St Pétersbourg, 1891, p. 6. N. Kondakof — J. Tolstoï — S. Reinach, Antiquités de la Russie méridionale. Paris, 1891, p. 456.

[1] N. Jorga, Histoire des Roumains. Bucarest, 1937, II, 107.

[2] F. Lot, La fin du monde antique. Paris, 1927, p. 39-40. Οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ συγγραφέως τούτου ἀποτελοῦσι τὴν μᾶλλον θλιβερὰν παρανόησιν τῶν νέων ἱστορικῶν συνθηκῶν, τὰς ὁποίας ἐδημιούργησεν ἡ ἐμφάνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἀποδοχὴ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἄλλοι τινὲς τὴν ἵδρυσιν τῆς Κ)πόλεως ἀποδίδουν εἰς τοὺς πολιτικοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἀφοῦ οἱ αὐτοκράτορες μετεχειρίζοντο τὴν θρησκείαν ὡς πολιτικὸν ὄργανον (Revue de l' université de Bruxelles, 1931). Ὁ Lloyd Holsapple (Constantine the Great. New-York, 1942, σ. 306) ἐξαίρει τὴν θρησκευτικὴν εἰλικρίνειαν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τὰ θρησκευτικά του ἐλατήρια διὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς νέας πρωτευούσης, γενομένην κατὰ θείαν βουλήν.

[3] Φ. Οὐσπένσκης, παρὰ A. Vasiliev, Histoire de l' empire byzantin. Paris, 1932, I, 75.

κέντρον τοῦ νέου ἑλληνοχριστιανικοῦ κόσμου δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ εἶνε καὶ τὸ πνευματικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν κέντρον τοῦ κόσμου τούτου. Πᾶσαι αἱ τοπικαὶ ἐκκλησίαι αἱ περιλαμβανόμεναι ἐν τῷ κράτει τούτῳ, συγκεντροῦνται περὶ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς πρωτευούσης, ἥτις οὕτω ἔχει τὰς εὐθύνας ὄχι μόνον τῆς διατηρήσεως τοῦ ἀνοθεύτου τῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ τῆς διαδόσεως αὐτῆς. Τὸ μέγα δὲ πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἀντίκρυζεν ἦτο τὸ Γοτθικόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ
ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΒΑΡΒΑΡΩΝ

1. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΟΙ ΓΟΤΘΟΙ

Οἱ Σκύθαι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀντιστῶσιν εἰς τὴν ἐπιδρομὴν τῆς ἰρανικῆς φυλῆς τῶν Σαρματῶν. Οὗτοι ἐπέτυχον, ἕνεκα τῆς ἀρτίας των στρατιωτικῆς ὀργανώσεως, νὰ ὑποτάξωσι τὰ πλεῖστα τῶν βαρβαρικῶν φύλων τῶν μεταξὺ τοῦ Βόλγα καὶ τοῦ Δουνάβεως. Δὲν ἠδυνήθησαν ὅμως νὰ ἱδρύσουν κράτος πάγιον καὶ ἰσχυρόν, ἱκανὸν νὰ ἀποκρούσῃ τὰς ἐπιδρομὰς ἄλλων βαρβάρων καὶ μάλιστα τῶν Γότθων. Τὸν πρῶτον αἰῶνα πρὸ Χριστοῦ, οἱ Γότθοι συνεκρούσθησαν πρὸς τοὺς Ρωμαίους εἰς τὸν Δούναβιν καὶ τὸν Ρῆνον. Ὡς στρατιῶται μισθοφόροι, ὡς δοῦλοι, ὡς αἰχμάλωτοι εἰσεχώρουν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν στρατὸν καὶ εἰς τὰς ρωμαϊκὰς πόλεις, οἱ δὲ ρωμαῖοι αὐτοκράτορες παρεχώρησαν εἰς αὐτοὺς ἐκτεταμένας γαίας πρὸς κατοικίαν Ἡ δύναμις τῆς ἐξαπλώσεώς των ἦτο μεγάλη καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ πρώτου αἰῶνος μετὰ Χριστὸν ἀπαντῶνται εἰς τὰ μεσημβρινὰ παράλια τῆς Βαλτικῆς θαλάσσης. Ὁ Rostovtzeff [1] νομίζει, ὅτι ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δευτέρου αἰῶνος μετὰ Χριστὸν ἤρχισεν ἡ μετανάστευσις αὐτῶν πρὸς τὸν Εὔξεινον διὰ τοῦ Δνειπέρου. Αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις τῶν παραλίων τοῦ Εὐξείνου ὑπέστησαν καταστροφάς. Τὸ βασίλειον τοῦ Βοσπόρου ὑπετάχθη. Ἐπὶ Γαλλιηνοῦ (περὶ τὸ 253), ἡ γοτθικὴ εἰσβολὴ εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν ἔσχε δεινοτάτας συνεπείας. Γνωρίζομεν δέ, ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῆς Νεοκαισαρείας ὑπέστησαν μεγάλην ἠθικὴν κρίσιν. Ἡ κανονικὴ ἐπιστολὴ Γρηγορίου τοῦ Νεοκαισαρείας (ἀποθανόντος περὶ τὸ 270) δίδει τὴν ζοφερὰν εἰκόνα τῶν κακῶν, ὧν δράσται ἐγένοντο χριστιανοὶ ἀνάξιοι τῆς κλήσεως αὐτῶν [2]). «Τὸ ἐν καιρῷ τῆς καταδρομῆς — ἔγραφεν ὁ Γρηγόριος — ἐν τοιαύτῃ οἰμωγῇ

---

[1] Iranians and Greeks in South Russia. Oxford, 1922, p. 183. E. Minns, ἔνθ' ἀν., σ. 608.

[2] Migne, 10, 1019 - 48. J. Draeseke, ἐν «Jahrbücher für protestantische Theologie» VII (1881), 724. A. Puech, ἔνθ. ἀν., II, 490.

καὶ τοσούτοις θρήνοις τολμῆσαί τινας, τὸν καιρὸν τὸν πᾶσιν ὄλεθρον φέροντα, νομίσαι ἑαυτοῖς καιρὸν εἶναι κέρδους, ἀνθρώπων ἐστὶν ἀσεβῶν καὶ θεοστυγῶν, οὐδὲ ὑπερβολὴν ἀτοπίας ἐχόντων». Πλεονεξία, ληστεία, αἰσχροκέρδεια, διαρπαγαὶ ἀλλοτρίων. Κορύφωμα δὲ τῆς ὠμότητος καὶ τῆς ἀπανθρωπίας ἦτο ἡ διὰ τῆς βίας κράτησις τῶν διαφυγόντων τὴν γοτθικὴν αἰχμαλωσίαν. Οἱ ἀπαρνηθέντες τὸν Χριστιανισμόν, προσεχώρουν εἰς τοὺς βαρβάρους, ἐφόνευον τοὺς ὁμοφύλους καὶ ἐγίνοντο ὁδηγοὶ τῶν Γότθων εἰς τὰς λεηλασίας.

Ἐν μέσῳ τοιούτων ἀνατροπῶν καὶ ἀναστατώσεων διεσώθη μερὶς ἐκλεκτῶν. Κατὰ τὸν Φιλοστόργιον [1], μεταξὺ τῶν ἀπαχθέντων αἰχμαλώτων ὑπὸ τῶν Γότθων ἐκ τῆς Γαλατίας καὶ Καππαδοκίας ὑπῆρχον καὶ κληρικοί. Ἡ ὑποδειγματικὴ ζωὴ τούτων, καθὼς καὶ ἄλλων ἀληθῶς Χριστιανῶν, ἐν οἷς κατελέγοντο καὶ οἱ πρόγονοι τοῦ Οὐλφίλα, καππαδόκες τὴν καταγωγήν, ἔσχε σπουδαίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν βαρβάρων ἐκείνων. Οὗτοι ἄλλως ἦσαν εὐπρόσιτοι εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ὁ χριστιανικὸς πολιτισμὸς τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τοῦ Εὐξείνου δὲν ἦτο δυνατὸν ν᾽ ἀφήσῃ ἀδιάφορον τὴν βάρβαρον φαντασιαν των. Μισθοφόροι ἐν τῷ ρωμαϊκῷ στρατῷ, ἐλάμβανον πεῖραν τῆς χριστιανικῆς ζωῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς μεγαλοπρεπείας τῆς Κων)πόλεως. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἐπελήφθη δραστηρίως τοῦ ἔργου τούτου ἀφοῦ κατενίκησε τὰ στίφη Γότθων καὶ Σαρματῶν, τὰ καταστρέφοντα Ρωμαϊκὰς ἐπαρχίας. Τοὺς βαρβάρους εἶχε καταπλήξει ἡ νίκη, τὴν ὁποίαν ἦρε τὸ χριστιανικὸν τρόπαιον, κατὰ τὸν Σωκράτη [2]. Ἤδη μερὶς Γότθων τῆς Σκυθίας εἶχε δεχθῆ τὸν Χριστιανισμόν. Οἱ χριστιανοὶ οὗτοι Γότθοι κατῴκουν εἰς τὴν περιοχὴν «ὅθεν ἡ τῆς λίμνης ἐκβολὴ ἄρχεται... Ταναΐν δὲ καλοῦσιν οἱ ἐπιχώριοι καὶ τὴν ἐκβολὴν ταύτην ἐκ λίμνης ἀρξαμένην τῆς Μαιώτιδος ἄχρι εἰς τὸν Εὔξεινον Πόντον» [3]. Οἱ χριστιανοὶ Γότθοι εἶχον συμπηχθῆ εἰς ἐπισκοπήν, τὴν ἐπισκοπὴν Γοτθίας, ἧς τὸν ἐπίσκοπον Θεόφιλον ἀπαντῶμεν μεταξὺ τῶν πατέρων τῆς πρώτης ἐν Νικαίᾳ συνόδου [4]). Ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν συνέδρων τῆς συνόδου ταύτης, μετὰ τὸν Γοτθίας σημειοῦται ὁ Βοσπόρου. Οἱ Γότθοι λοιπὸν οὗτοι μετὰ τῶν ἄλλων χριστιανῶν τοῦ Εὐξείνου εἶχον μείνει πιστοὶ εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν.

2. Ο Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΓΟΤΘΟΙ ΤΟΥ ΔΟΥΝΑΒΕΩΣ

Ἡ ἐκκλησία τῆς Καππαδοκίας ἤσκησεν εὐρεῖαν ἀποστολικὴν δρᾶσιν μεταξὺ τῶν Γότθων, οἵτινες εἶχον ἐπιδράμει εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν. Μετέδωκεν

---

[1] Ἐκκλ. ἱστορ., II, 5. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν Σκυθῶν εἶνε προφανῶς οἱ Γότθοι.
[2] Ἐκκλ. ἱστορ. I, ΙΗ΄.
[3] Προκοπίου, Γοτθικοῦ πολέμου, IV, 4.
[4] H. Gelzer, Patrum nicaenorum nomina, Leipzig, 1898, p. LXIV, 56-7.

εἰς αὐτοὺς «τῆς εὐσεβείας τὰ σπέρματα», εἰς τὴν καρποφορίαν τῶν ὁποίων σπουδαίως συνετέλεσεν ἡ ἀποστολικὴ δρᾶσις τοῦ ἐκ Καππαδοκίας Εὐτυχοῦς[1]. Ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τῶν Γότθων τῶν ἐπέκεινα τοῦ Ἴστρου, καθὼς καὶ οἱ αἰχμάλωτοι χριστιανοὶ καππαδόκες ἐπέδρασαν εἰς τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν Γότθων τῶν διεσπαρμένων ἀνὰ τὰς πεδιάδας τῆς μικρᾶς Σκυθίας. Ὁ μετὰ τῆς Καππαδοκίας σύνδεσμος τῶν χριστιανῶν τούτων διετηρεῖτο. Ὁ Μ. Βασίλειος διεφέρετο ζωηρῶς περὶ αὐτῶν. Ἀλλ' εἰς τὴν ἐπίδοσιν τῆς νεαρᾶς ταύτης ἐκκλησίας παρενεβλήθη περὶ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ τετάρτου αἰῶνος σκληρὸς διωγμός. Ὁ διωγμὸς οὗτος, ὀφειλόμενως εἰς τὸν Ἀθανάριχον, ἔσχε τὰ θύματα περὶ τῶν ὁποίων διαλαμβάνουσι τὰ διασωθέντα μαρτυρολόγια[2]. Ἐπειδὴ δὲ ὑπῆρχον ἐν Σκυθίᾳ πολλοὶ ἐκ Καππαδοκίας, ἡ φήμη περὶ τῶν διωγμῶν διεδόθη καὶ ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ, καθὼς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Μ. Βασιλείου. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη εἶνε ἀνεπίγραφος, ἀλλ' ἀπευθύνεται πρὸς Ἰούνιον (Οὔνιον) Σωρανὸν «τὸν λαμπρότατον δοῦκα τῆς Σκυθίας» περὶ τοῦ ὁποίου ποιεῖται λόγον τὸ μαρτύριον Σάββα τοῦ γότθου[3]. Ὁ Σωρανὸς κατήγετο ἐκ Καππαδοκίας, ἦτο «πιστὸς» καὶ γνωστὸς εἰς τὸν Μ. Βασίλειον. Ἐπωφεληθεὶς δὲ ὁ ἀρχιερεὺς τῆς Καισαρείας τῆς «πρώτης καὶ μόνης» ἐπιστολῆς τοῦ Σωρανοῦ πρὸς αὐτόν, ἐζήτησε τὴν ἀποστολὴν λειψάνων μαρτύρων προφανῶς καταγομένων ἐκ Καππαδοκίας, μαθητῶν δὲ τοῦ Εὐτυχοῦς, «εἴπερ ὁ ἐκεῖ διωγμὸς ποιεῖ καὶ νῦν μάρτυρας τῷ κυρίῳ»[4]. Παρὰ τὴν ἐπιφύλαξιν καὶ ἀμφιβολίαν ταύτην, ἤνθει ἐν μικρᾷ Σκυθίᾳ ὁ νεαρὸς χριστιανισμός, πλήρης ζωῆς καὶ αὐτοθυσίας καὶ «ἀκριβείας πίστεως». Οἱ μάρτυρες λοιπὸν ἐκεῖνοι δὲν ἦσαν ἀρειανοί. Ἡ συγκίνησις τῆς Ἐκκλησίας ἦτο βαθεῖα ἐκ τῶν διωγμῶν καὶ τῆς μαρτυρικῆς καρτερίας. Ὁ Θεσσαλονίκης Ἀσχόλιος, ὁ ἐπισημότερος ἐπίσκοπος τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἀνεκοίνωσε διὰ γράμματος τὰ συμβάντα πρὸς τὸν Μ. Βασίλειον· «ἔνστασις ἀθλητική, σώματα ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας καταξαινόμενα, θυμὸς βαρβαρικὸς ὑπὸ τῶν ἀκαταπλήκτων τὴν καρδίαν καταφρονούμενος, αἱ ποικίλαι βάσανοι τῶν διωκόντων, αἱ διὰ πάντων ἐνστάσεις τῶν ἀγωνιζομένων, τὸ ξύλον, τὸ ὕδωρ, τὰ τελειωτικὰ τῶν μαρτύρων»[5].

---

[1] Μ. Βασιλείου, Ἐπιστ. 164, Migne, 32, 636.

[2] Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ. IV, ΛΓ'. Σωζομένου, Ἐκκλ. ἱστορ. VI, ΛΖ'. Ὁ Αὐγουστῖνος (De civitate Dei, XVIII, 52) ἐγνώριζε περὶ μαρτυρικῶν θυμάτων Γότθου βασιλέως. Τὸ χρονικὸν δὲ τοῦ Ἱερωνύμου (ἔκδ. Schoene, II, 197) δίδει χρονολογίαν συμφωνοῦσαν πρὸς τὰ ἱστορούμενα ὑπὸ τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Σωζομένου. H. Delehaye, ἐν «Analecta Bollandiana», XXXI (1912), 276 ἑξ.

[3] H. Delehaye, αὐτ., σ. 221.

[4] Ἐπιστ. 155. Migne, 32, 613.

[5] Ἐπιστ. 164. Migne, 32, 636. Περὶ τῶν ἐπιστολῶν ὑπ' ἀριθ. 154, 164 καὶ 165, ἀναγραφομένων «Ἀσχολίῳ ἐπισκόπῳ Θεσσαλονίκης», κριτικοί τινες διατυποῦσι δια-

Εἰς τὴν δεινὴν κρίσιν, ἥτις ἐμάστιζε, κατὰ τὰς περιγραφὰς τοῦ Μ. Βασιλείου, τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, οἱ ὀρθόδοξοι τῆς Σκυθίας ἀνενέωσαν τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας τῶν μαρτύρων. Τὸ ἔργον δὲ τῶν ἐνθουσιωδῶν καππαδοκέων ἀποστόλων δὲν ἐτράνωσε μόνον τὴν ἀκρίβειαν τῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ ἐπέδρα εὐεργετικῶς ἐπὶ τῶν βαρβάρων, ὧν πολλοὶ ἐγένοντο Χριστιανοί [1]).

Οἱ μαρτυρικοὶ οὗτοι θάνατοι εἶχον ἀπήχησιν εἰς πᾶσαν τὴν Ἐκκλησίαν, ὁ δὲ Ἱεροσολύμων Κύριλλος ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἀπεδείκνυε τὴν δύναμιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως [2].

φόρους ὑποθέσεις. Εὑρίσκοντες ἀκατανόητον τὴν ἀνάμιξιν τοῦ Ἀσχολίου ἐν τῇ μετακομιδῇ εἰς Καππαδοκίαν τῶν ἐν Σκυθίᾳ λειψάνων, νομίζουσιν ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ αὗται δὲν ἀπηυθύνοντο πρὸς τὸν Ἀσχόλιον. (G. Pfeilschifter, Kein neues Werk des Wulfila. München, 1907, J. Zeiller, ἔνθ' ἀν., σ. 431). Οἱ κριτικοὶ οὗτοι παρενόησαν τὸ περιεχόμενον τῶν ἐπιστολῶν. Ἡ ὑπ' ἀρ. 154 ἐπιστολὴ εἶνε ἀπάντησις εἰς γράμμα τοῦ Ἀσχολίου, ἐκ τῶν ἀνταλλασσομένων συνήθως μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων ἐπισκόπων οἵτινες «τῇ τῆς πίστεως κοινωνίᾳ πρὸς τὴν πνευματικὴν συνάφειαν ἄγονται». Τὰ ἐν Σκυθίᾳ γεγονότα διέφερον πᾶσαν τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἰδίᾳ τὴν Καππαδοκίαν, ἐξ ἧς προήρχοντο οἱ μαρτυρήσαντες. Ἦτο λίαν φυσικόν, ὅπως ὁ ἐπίσκοπος τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης ἐκθέσῃ τὰ γεγονότα ταῦτα εἰς τὸν ἐπίσκοπον Καισαρείας. Ἡ ὑπ' ἀρ. 165 βεβαίως δὲν ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Ἀσχόλιον, ἀλλὰ πρὸς ἐπίσκοπον καταγόμενον ἐκ Καππαδοκίας, λαβόντα ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἀποστολὴν τῶν λειψάνων καὶ ἑδρεύοντα ἐν πόλει γειτονευούσῃ πρὸς τὴν Σκυθίαν. «Τὰ ἐν σοὶ τῆς πατρίδος ἡμῶν ἐστι σεμνολογήματα. Οἷον γὰρ εὐθαλής τις κλάδος ῥίζης γενναίας ἀφορμηθείς, τῶν πνευματικῶν καρπῶν τὴν ὑπερορίαν ἐνέπλησας. Ὥστε εἰκότως ἡ πατρὶς ἡμῶν τοῖς οἰκείοις βλαστήμασιν ἐπαγάλλεται... Μάρτυρι νέον ἀθλήσαντι ἐπὶ τῆς γείτονος ὑμῖν βαρβάρου, τὴν ἐνεγκοῦσαν ἐτίμησας...» (Migne, 32, 637). Ἰσχυρίσθησάν τινες, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος οὗτος ἦτο ὁ Βρεττανίων, «πάσης τῆς Σκυθίας τὰς πόλεις ἀρχιερατικῶς ἰθύνειν πεπιστευμένος» (Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., V, ΛΑ'. Migne, 82, 1196). Ἀλλ' ὁ ἐπίσκοπος, πρὸς ὃν ἀπευθύνεται ἡ ἐπιστολή, ἥδρευεν ἐν πόλει γειτονικῇ πρὸς τὴν Σκυθίαν.

[1] Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστ., IV, ΛΓ'.

[2] Κατήχησις X, 19 «Πέρσαι καὶ Γότθοι καὶ πάντες οἱ ἐξ ἐθνῶν μαρτυροῦσιν...». Ἡ προσχώρησις τοῦ ἡγέτου τῆς ἑτέρας γοτθικῆς μερίδος Φιριτιγέρνη πρὸς τοὺς Ρωμαίους, ἐγένετο ἀφορμή, ὅπως πολλοὶ Γότθοι ἀσπασθῶσι τὸν Χριστιανισμόν, κατὰ τὸν Σωκράτη (Ἐκκλ. ἱστορ., IV, ΛΓ' «πρόφασις γέγονε τοῦ χριστιανοὺς γενέσθαι τῶν βαρβάρων πολλούς»). Ὁ J. Zeiller (Les origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes, σ 423) νομίζει πλανώμενον εἰς τοῦτο τὸν Σωκράτη, διότι ὁ ἐχχριστιανισμὸς τῶν Γότθων ἦτο προγενέστερος. Ἀλλ' ὁ Σωκράτης σημειῶν, ὅτι πολλοὶ τῶν βαρβάρων ἐγένοντο χριστιανοὶ ὑπονοεῖ πύκνωσιν τῶν χριστιανικῶν τάξεων δι' ἐκείνων οἵτινες ἐπωφελήθησαν τῆς εὐκαιρίας νὰ προσέλθωσιν εἰς τὸν Χριστιανισμόν.

3. Ο ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Ἀλλὰ τὸ μέγα ζήτημα διὰ τὸ ἔργον τῆς ἀποστολῆς ἦτο τὸ ζήτημα τῆς γλώσσης. Ἡ διάδοσις τοῦ λόγου τοῦ Εὐαγγελίου εἰς τὰς μεγάλας μάζας τῶν βαρβάρων δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ ἄλλως ἢ διὰ τῆς χρήσεως τοῦ λεκτικοῦ τούτων ἰδιώματος. Εἶνε φανερόν, ὅτι οἱ Γότθοι ζῶντες εἰς κέντρα ἑλληνικὰ τοῦ Εὐξείνου καὶ τοῦ Δουνάβεως, εὑρισκόμενοι εἰς στενὰς ἐμπορικὰς συναλλαγὰς μετὰ τῶν ἑλλήνων καὶ εἰς συνεχῆ ἐπαφὴν μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὑπηρετοῦντες εἰς τὸν στρατόν, περιερχόμενοι ἑλληνικὰς χώρας, δὲν θὰ ἔμενον ξένοι πρὸς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ἡ παρὰ τὸν Δούναβιν ἐκκλησία τῆς Γοτθίας διὰ τὴν ἐπιστολήν της πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Καππαδοκίας περὶ τοῦ μάρτυρος Σάββα μετεχειρίσθη τὴν ἑλληνικήν. Ἐπίσης καὶ τὰ μαρτύρια τῶν μαρτυρησάντων ἐν Θράκῃ καὶ Μυσίᾳ ἐγράφησαν εἰς τὴν ἑλληνικήν. Ἐκ τοῦ διασωθέντος μικροῦ τμήματος τοῦ ἀρχαίου ἀρειανικοῦ γοτθικοῦ ἑορτολογίου πειθόμεθα, ὅτι τοῦτο προήρχετο ἐκ τοῦ ἑορτολογίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας[1]. Τὸ εὑρεθὲν δὲ μονόγραμμον ἐν τῷ τάφῳ Γότθου χριστιανοῦ ἐν Balgota, τοῦ πέμπτου αἰῶνος[2], δεικνύει τὴν γλωσσικὴν προτίμησιν τῶν Γότθων καὶ τὸν ἐξελληνισμὸν αὐτῶν.

Ἐν τούτοις, ἡ γνῶσις τῆς γοτθικῆς γλώσσης διὰ σκοποὺς κατηχητικοὺς ὑπὸ τῶν ἐκτελούντων τὸ ἔργον τῆς ἀποστολῆς ἦτο ἀπαραίτητος. Εἰς τὰς μεγάλας λαϊκὰς μάζας ἦτο ἀνάγκη νὰ εἰσχωρήσῃ ἡ ἀποστολικὴ δρᾶσις, καθόσον μάλιστα τὸ γοτθικὸν πρόβλημα ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ εἶχε λάβει λίαν κινδυνώδη ἔκτασιν. Ἡ Ἐκκλησία Κων)πόλεως ἔδειξεν ἀξιοθαύμαστον ὄντως εὐρύτητα ἀντιλήψεως. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν βαρβάρων δὲν ἦτο μέσον πολιτικῆς ἐπιβολῆς καὶ δυναστείας, ἀλλ' ἀνθρωπίνης ἐξυψώσεως εἰς τὴν ἀξίαν χριστιανικῆς συναδελφώσεως. Ἡ προσδοχὴ αὕτη τῶν βαρβάρων εἰς τὴν ἀδελφότητα τὴν θεμελιουμένην ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦτο θετικὴ καὶ συνεπὴς πρὸς τὴν πορείαν τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἶχεν ἐξάρῃ τὴν συναδέλφωσιν ἐκείνην, ὅτε ἔδειξε βαρβάρους νὰ ἵστανται ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων μελῶν τῆς Ἐκκλησίας ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ναοῦ καὶ περὶ τὴν αὐτὴν ἱερὰν τράπεζαν. «Καὶ τοῦτο σήμερον ἑωράκατε, τοὺς πάντων ἀνθρώπων βαρβαρικωτέρους μετὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας προβάτων ἑστῶτας, καὶ κοινὴν οὖσαν τὴν νομήν, καὶ τὸν σηκὸν ἕνα, καὶ μίαν ἅπασι τράπεζαν προκειμένην»[3].

---

[1] Dictionnaire d' archéologie chrétienne et de liturgie, VI[1], 1437.

[2] Θ(εοτόκε) β(οήθει). J. de Baye, Les tombeaux des Goths en Crimée, ἐν «Mémoires de la société nationale des antiquaires de France», t. LXVII, 1907, p. 77.

[3] Ὁμιλία Η', τ. XII, σ. 513, ἐκδ. Gaumme.

Τὴν θεμελιώδη ταύτην ἀποστολικὴν ἀρχὴν ἠκολούθει ἀπαρεγκλίτως ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἔναντι τῶν βαρβαρικῶν λαῶν. Καὶ ἀργότερον διὰ στόματος τοῦ πατριάρχου Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ θὰ διεκήρυσσε πρὸς τὸν βούλγαρον ἄρχοντα Συμεών· «Τὸ τῶν Βουλγάρων γένος πρὸς ἑαυτὸν (ὁ Θεὸς) ᾠκειώσατο, καὶ εἰς ἀδελφότητα τῷ ρωμαϊκῷ γένει συνῆψε, καὶ τὴν αὐτὴν παρέσχε τιμὴν τὸ καλεῖσθαι τούτους Χριστιανούς, ὥσπερ καὶ ἡμῖν»[1].

4. ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΣΥΝΕΣΙΟΣ ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΒΑΡΒΑΡΟΥΣ

Γνωρίζομεν ἤδη, ὅτι ἡ ἐκκλησία τῶν καππαδοκέων εἰργάσθη σπουδαίως διὰ τὸν χριστιανισμὸν τῶν Γότθων, ὅτι δὲ ἡ πρόνοια αὐτῆς δὲν ἔπαυσεν ἐκδηλουμένη καὶ διὰ τοὺς ἐν Σκυθίᾳ Γότθους. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἐκ Καππαδοκίας Εὐτυχοῦς εἰς τοὺς «ἐπέκεινα Ἴστρου βαρβάρους»[2] ἔσχε σπουδαῖα ἀποτελέσματα διὰ τὴν ἐξημέρωσιν τούτων καὶ παρεσκεύασε τοὺς ἱκανοὺς νὰ δεχθῶσι καὶ αὐτὸ τὸ μαρτύριον χάριν τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ ἐπίσκοπος δέ, ὁ ἔχων γειτονεύουσαν «τὴν βάρβαρον χώραν» καὶ προερχόμενος ἐκ Καππαδοκίας, ἠγωνίσθη ὑπὲρ τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ τῆς διαφυλάξεως τῆς ἀγαθῆς κληρονομίας τῶν πατέρων[3]. Ἀτυχῶς περὶ τοῦ «ἀλείπτου» τῶν ἀθλητῶν τῆς πίστεως, καθὼς ἐχαρακτήρισε τὸν Εὐτυχῆ ὁ Μ. Βασίλειος, οὐδεμίαν ἱστορικὴν εἴδησιν ἔχομεν, ἀντιθέτως πρὸς τὸν θεωρούμενον «ἀπόστολον» τῶν Γότθων, Οὐλφίλαν[4].

Πολὺ πρὸ τούτου ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία εἰργάσθη ὑπὲρ τῆς ἡμερώσεως τῶν Γότθων, ἡ σύμπηξις δὲ τούτων ὑπὸ ἐπίσκοπον μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ ἐκπολιτιστικὴ δρᾶσις τῆς Ἐκκλησίας ἐκείνης δὲν ἔμεινεν ἀτελεσφόρητος. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος κυρίως ἀνέπτυξεν ἀποστολικὴν δραστηριότητα ἐξαιρετικήν. Τὴν δρᾶσιν ταύτην ἐξέτεινε μέχρι τῶν νομάδων Σκυθῶν τοῦ Ἴστρου, τοὺς ὁποίους εἵλκυσεν εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Διὰ τοὺς Γότθους τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου ἐχειροτόνησε Γότθον ἐπίσκοπον, τὸν Οὐνίλαν, ὅστις «πολλὰ καὶ μεγάλα» κατώρθωσεν[5]. Ηὐνόησε καὶ τὴν διάδοσιν τοῦ μοναστικοῦ βίου, διότι κατηρτίσθη τάγμα γότθων μοναχῶν. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Οὐνίλα, ὁ «ρὴξ» τῶν Γότθων διὰ γράμματος αὐτοῦ ἠξίωσε παρὰ τοῦ Χρυσοστόμου τὴν πλήρωσιν τῆς κενωθείσης ἐπισκοπικῆς θέσεως. Ἐν Κων)πόλει ὁ Χρυσόστομος παρεχώρησεν εἰς τοὺς Γότθους ἰδίαν ἐκκλησίαν[6],

---

[1] Ἐπιστολὴ Θ', Migne, 111, 61.

[2] Μ. Βασιλείου, Ἐπιστολὴ 164. Migne, 32, 636.

[3] Μ. Βασιλείου, Ἐπιστολὴ 165. Migne, 32, 640.

[4] J. Zeiller, ἔνθ' ἀν., σ. 448 ἑξ.

[5] Ἰω. Χρυσοστόμου, Ἐπιστολὴ ΙΔ', 5, τ. III, σ. 722.

[6] Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., V, Λ'. «Ὁμογλώττους γὰρ ἐκείνοις (τοῖς Γότθοις) πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, καὶ τοὺς τὰ θεῖα ὑπαναγινώσκοντας λόγια προβαλλόμε-

ἐν τῇ ὁποίᾳ αἱ ἱεραὶ τελεταὶ ἐτελοῦντο ἐν γλώσσῃ γοτθικῇ. Ἐπίσης ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπῆρχε καὶ τάγμα γότθων μοναχῶν («ἐν τοῖς Προμώτου»)[1]. Τὸ ἔργον τῆς ἀποστολῆς ἀπήτει τοιούτους ἄνδρας ἀπηλλαγμένους φροντίδων κοσμικῶν. Διὰ τὴν εἰδικὴν δὲ μόρφωσιν γοτθικοῦ κλήρου ὁ Χρυσόστομος ἠσχολήθη προσωπικῶς. «Μὴ τοίνυν αἰσχύνην τις ἡγείσθω τῆς Ἐκκλησίας, ὅτι βαρβάρους εἰς μέσον ἀναστῆναι καὶ εἰπεῖν παρεσκευάσαμεν»[2]. Οἱ βάρβαροι οὗτοι ὄχι μόνον ἐκαλλιέργουν τὴν μητρικήν των γλῶσσαν, ἀλλὰ καὶ ἐξεμάνθανον τὴν ἑλληνικήν, ὥστε νὰ εἶνε ἱκανοὶ νὰ ἐπαναλαμβάνωσιν ἐν τῇ γοτθικῇ τοὺς λόγους τοῦ Χρυσοστόμου τοὺς ἀπευθυνομένους πρὸς τοὺς Γότθους[3].

Διὰ τὸ ζήτημα τῆς γλώσσης ὁ Χρυσόστομος ἔδειξεν εὐρεῖαν ἀντίληψιν. Διότι τὴν ἐξύμνησιν τοῦ Θεοῦ τῶν χριστιανῶν καὶ ἐν ἑτέραις γλώσσαις ἐθεώρει ὡς πλήρωσιν τῶν προρρήσεων τῶν Γραφῶν περὶ τῆς παγκοσμίου ἐξαπλώσεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ταύτης ἀναχωρῶν, παρουσίαζε τὴν δύναμιν καὶ τὴν εὐγένειαν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ γεγονός, ὅτι «καὶ Σκύθαι καὶ Θρᾷκες καὶ Σαυρομάται καὶ Μαῦροι καὶ Ἰνδοὶ καὶ οἱ πρὸς αὐτὰς ἀπῳκισμένοι τὰς ἐσχατιὰς τῆς οἰκουμένης πρὸς τὴν οἰκείαν ἕκαστος μετέβαλλε γλῶσσαν» τοὺς θείους λόγους[4]. Κατὰ τὴν προπομπὴν τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων, γενομένην τὸ μεσονύκτιον ἐπὶ παρουσίᾳ τῆς βασιλίδος, οἱ ψαλμοὶ τοῦ Δαβὶδ ἐψάλλοντο καὶ εἰς ἄλλας γλώσσας καὶ ἐν «τῇ βαρβάρων»[5]. Παρόντος δ' αὐτοῦ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Γότθων, ἡ μὲν ἀποστολικὴ καὶ

νος, μίαν τούτοις ἀπένειμεν ἐκκλησίαν, καὶ διὰ τούτων πολλοὺς τῶν πλανωμένων ἐθήρευσεν. Αὐτός τε γὰρ τὰ πλεῖστα ἐκεῖσε φοιτῶν διελέγετο, ἑρμηνευτῇ χρώμενος τῷ ἑκατέραν γλῶσσαν ἐπισταμένῳ τινί, καὶ τοὺς λέγειν ἐπισταμένους τοῦτο παρεσκεύαζε δρᾶν».

[1] Ἰω. Χρυσοστόμου, Ἐπιστ. ΣΖ', τ. III, σ. 863. Μοναχοὺς μετεχειρίσθη καὶ διὰ τὴν ἀποστολὴν εἰς Φοινίκην (Φωτίου, Μυριόβιβλον, 96. Migne, 103, 348).

[2] Ἰω. Χρυσοστόμου, Ὁμιλ. Η', 1, τ. XII, σ. 514.

[3] G. Bardy, La question des langues. Paris, 1948, t. I, p. 138. Τὸ φιλελεύθερον πνεῦμα καὶ οὐχὶ ἁπλῶς τὴν ἀνοχὴν τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν βαρβάρων ἐξαίρων καὶ ὁ Ch. Diehl γράφει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὕτη οὐδόλως ἐδίστασε νὰ δεχθῇ μετάφρασιν τῶν ἁγίων Γραφῶν ἐν τῇ γλώσσῃ των καὶ ταὐτοχρόνως νὰ προικοδοτήσῃ αὐτοὺς διὰ γλώσσης φιλολογικῆς. Ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία «ἐνόησεν ἐπίσης, ὅτι ὀφείλει τις πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς λαοὺς σεβασμόν τινα» (L' Eglise grecque et l' Hellénisme, ἐν Conférences, p. 49). Πρβλ. P. Frédéricq, Les conséquences de l' évangélisation par Byzance sur le développement des langues nationales, ἐν «Bulletin de l' Académie royale de Belgique, classe des lettres. Bruxelles, 1905. F. Cumont, ἐν Mélanges Paul Frédéricq. Bruxelles, 1904, p. 63 - 66.

[4] Ἰω. Χρυσοστόμου, Ὁμιλ. Η' 1, τ. XII, σ. 512.

[5] Ἰω. Χρυσοστόμου, Ὁμιλ. Β', 3, τ. XII, σ. 473.

εὐαγγελικὴ περικοπὴ ἀνεγνώσθη «ἐν τῇ τῶν βαρβάρων γλώττῃ», τὸ δὲ κήρυγμα αὐτοῦ μετεφράσθη πάραυτα ὑπὸ γότθου πρεσβυτέρου.

Ἀλλὰ τίνος μεταφράσεως ἐγίνετο χρῆσις ἐν τῇ γοτθικῇ ἐκείνῃ ἐκκλησίᾳ; Οἱ χριστιανοὶ Γότθοι, τοὺς ὁποίους ὁ Χρυσόστομος ἐποίμαινεν ἦσαν ὀρθόδοξοι καὶ οὐχὶ ἀρειανοί.

Ἐπέτρεπεν ὁ Χρυσόστομος τὴν χρῆσιν τῆς μεταφράσεως τοῦ ἀρειανοῦ Οὐλφίλα; Ἡ μετάφρασις αὕτη ἦτο εἰς χεῖρας τῶν ὀρθοδόξων Γότθων, ὁ δὲ Χρυσόστομος ἠνέχθη ταύτην, ὡς γενομένην πρὸ τῆς προσχωρήσεως τοῦ Οὐλφίλα εἰς τὸν ἀρειανισμόν; Ὅτε ὁ πανίσχυρος Γότθος Γαϊνᾶς ἐζήτησε τὴν παραχώρησιν εἰς γότθους ἀρειανοὺς ἐκκλησίας ἐντὸς τῆς Κων)πόλεως, ὁ Χρυσόστομος κατεξανέστη καὶ ἐματαίωσε τὴν ἀξίωσιν ἐκείνην[1]. Ἡ ἀντίθεσις ἦτο ὀξυτάτη. Διότι ὁ Σωκράτης γράφει, ὅτι ὁ Ἰωάννης «ἰσχυρῶς περιύβρισε» τὸν Γαϊνᾶν[2]. Θὰ ἦτο λοιπὸν ἀνεκτὴ ἡ χρησιμοποίησις ἀρειανικῆς μεταφράσεως τῶν Γραφῶν ἐν τῇ λατρείᾳ ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας; Ἄλλως, ἡ πληροφορία τοῦ Φιλοστοργίου περὶ μεταφράσεως ὑπὸ τοῦ Οὐλφίλα πάντων τῶν βιβλίων τῆς ἁγίας Γραφῆς ἀμφισβητεῖται σοβαρῶς. Ἡ γοτθικὴ Βίβλος δὲν περιλαμβάνει πάντα τὰ βιβλία τῆς καινῆς Διαθήκης· ἐλλείπουσιν ἡ πρὸς Ἑβραίους, αἱ καθολικαὶ καὶ ἡ Ἀποκάλυψις. Ἐκ τῆς παλαιᾶς Διαθήκης ὑπάρχουσι μόνον τμήματα ἐκ τοῦ Νεεμίου καὶ ἐκ τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ Ἔσδρα[3]. Ὁ Χρυσόστομος ἐγνώριζε μετάφρασιν Ψαλμῶν ἐν βαρβάρῳ γλώσσῃ, δηλαδὴ τῇ γοτθικῇ. Ἀλλ' οὐδόλως ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ μετάφρασις τῶν ψαλμῶν τούτων προήρχετο ἐκ τοῦ Οὐλφίλα[4]. Δέον λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι

---

[1] Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστ., VI, Ε΄.

[2] Πρβλ. καὶ Θεοδωρήτου, Ἐκκλ. ἱστορ., V, ΛΒ΄.

[3] J. Zeiller, ἔνθ' ἀν., σ. 465 ἑξ.

[4] Καθὼς νομίζει ὁ Zeiller, ἔνθ' ἀν., σ. 468. Ὁ ἀπόστολος τῶν Σλάβων Κωνσταντῖνος (Κύριλλος), κατὰ τὴν βιογραφίαν του, εὗρεν ἐν Χερσῶνι «τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὸ Ψαλτήριον γεγραμμένα διὰ γραμμάτων ῥωσικῶν» (F. Dvornik, Les Légendes de Constantin et de Méthode. Prague 1933, σ. 359). Φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ γραμμάτων γοτθικῶν, καθὼς εἶχεν ἤδη δεχθῇ ὁ L. Leger (Cyrille et Méthode. Paris, 1868, p. 67) καὶ ἐπαναλαμβάνει ὁ F. Dvornik (ἔνθ' ἀν., σ. 185). Ὁ A. Vaillant νομίζει, ὅτι πρόκειται περὶ παραφθορᾶς τῆς λέξεως, ἀντὶ «συριακῶν γραμμάτων» (Les «lettres russes» de la vie de Constantin, ἐν «Revue des Études slaves», 1935, 74 - 77). Οἱ Γότθοι τῆς Κριμαίας ὄχι μόνον οὐδεμίαν συνάφειαν εἶχον πρὸς τοὺς Γότθους τοῦ Δουνάβεως, ἀλλ' ἦσαν καὶ εἰς σφοδρὰν θρησκευτικὴν καὶ πολιτικὴν ἀντίθεσιν πρὸς αὐτούς. Οἱ Γότθοι τοῦ Δουνάβεως ἦσαν ἀρειανοί, ἐνῷ οἱ ἐν Κριμαίᾳ ἦσαν ὀρθόδοξοι καὶ προσηλωμένοι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Κων/πόλεως. Ἡ διείσδυσις τῶν μεταφράσεων τοῦ Οὐλφίλα παρὰ τοῖς Γότθοις τούτοις ἦτο ἀδύνατος. Μετεχειρίζοντο μεταφράσεις ἐγκεκριμένας ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου, καθὼς καὶ οἱ ἐν Κων/πόλει ὁμοεθνεῖς των καὶ πιθανῶς τοιαύτη ἦτο ἡ μετάφρασις ἡ εὑρεθεῖσα ἐν Χερσῶνι ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ A. Vasiliev (The Goths in the Crimea. Cam-

αἱ μεταφράσεις, τῶν ὁποίων ἐπέτρεπε τὴν χρῆσιν ὁ Χρυσόστομος, ἦσαν ἔργα ὀρθοδόξων Γότθων ἑλληνομαθῶν, οἵτινες οὐδόλως ἐσπάνιζον ἐν Κων)πόλει· ἢ ἦσαν προϊόντα ἐκείνων, οἵτινες «παρεσκευάζοντο» ὑπὸ τὴν χειραγωγίαν τοῦ Χρυσοστόμου.

Διὰ τῆς τοιαύτης πορείας ὁ Χρυσόστομος ἐπεζήτει νὰ ἀναχαιτίσῃ τοὺς ἐκ τῶν Γότθων κινδύνους, τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ τοὺς πολιτικούς. Διότι δὲν ἦσαν μόνον αἱ στρατιωτικαὶ ἀνάγκαι, αἵτινες ἤνοιγον εἰς τοὺς βαρβάρους τούτους τὴν ὁδὸν πρὸς κατάκτησιν σπουδαίων στρατιωτικῶν ὑπηρεσιῶν. Μετὰ τὰς γενομένας συνθήκας ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ μεγάλου, ἤρχισαν οἱ γότθοι ὑπεισερχόμενοι εἰς πάσας τὰς ἰδιωτικὰς καὶ δημοσίας ὑπηρεσίας, ἀπέβαινον ὄργανα πολιτικῶν ῥαδιουργιῶν, ἐπεβάλλοντο ὡς κυρίαρχοι καὶ ἐπὶ πλέον ἡ μυριάριθμος συρροὴ τούτων ἔδιδεν εἰς τὴν Βασιλεύουσαν ὄψιν βαρβαρικήν [1]. Διὰ τὴν ἀποσόβησιν τῶν μεγάλων τούτων κινδύνων, ἐδίδετο ἐκ Κυρηναϊκῆς ἄλλο σύνθημα. Ὁ ἐπίσκοπος Συνέσιος (370—413), γνήσιος ἐκπρόσωπος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ γνωστὸς διὰ τὰς φιλοσοφικάς του ἀρχάς, εἰς τὸν λόγον του «περὶ βασιλείας» (398), ἀφοῦ ἔδωκε τὴν ζοφερὰν εἰκόνα τῆς βαρβαρικῆς κυριαρχίας ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔστενεν ἡ πρωτεύουσα, διετύπωσε τὰς πρὸς σωτηρίαν τοῦ κράτους ὑποθήκας μετὰ τόλμης ἀρρενωποῦ, πηγαζούσης ἐκ τῆς βαθείας ἀγάπης του πρὸς τὸν ἑλληνισμόν [2]. Κατὰ τῆς ἀπειλῆς τοῦ ἐκβαρβαρισμοῦ καὶ κατὰ τῆς λύμης, ἥτις κατέφθειρε «τὸ γενναῖον καὶ γνήσιον σπέρμα», ὁ χριστιανισμὸς ἔθετε βάσεις ἀποστολικῆς δράσεως, ἀναγεννώσης τὸν σκοπὸν τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς του.

5. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ

Ἡ ἐγκαινισθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Κων)πόλεως ἀποστολὴ διὰ τὴν ἡμέρωσιν τῶν βαρβάρων δὲν κινεῖται ἐκ σκοπῶν πολιτικῶν ἢ διπλωματικῶν. Ἡ ἐντολὴ τοῦ Χριστοῦ ἐπέβαλλεν, ὅπως μαθητευθῶσι πάντα τὰ ἔθνη, ὅπως καθαρθῇ ὁ κόσμος διὰ τοῦ βαπτίσματος, λάβῃ τὴν σφραγῖδα τῆς δωρεᾶς τοῦ θείου πνεύματος καὶ περιβληθῇ τὸν φωτεινὸν χιτῶνα τῶν εὐαγγελικῶν ἀρετῶν. Ἡ εἴσοδος τῶν πολυωνύμων ἀγρίων καὶ βαρβαρικῶν φύλων εἰς τὴν ποίμνην τοῦ Χριστοῦ, δὲν ἦτο ἁπλῶς συμφέρον τοῦ κράτους· ἦτο τὸ μόνον ἀποτελεσματικὸν μέσον τῆς λυτρώσεως τῶν λαῶν ἐκείνων ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς ἀγριότητος καὶ τῆς ἀναμορφώσεως αὐτῶν ἐν νέᾳ ζωῇ.

---

bridge (Mass.), 1936, σ. 113) νομίζει, ὅτι ἡ μετάφρασις τοῦ Οὐλφίλα ἦτο ἐν χρήσει παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις Γότθοις. Τὴν γνώμην ταύτην ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ L. Bréhier, La civilisation byzantine. Paris, 1950, σ. 246.

[1] Σωκράτους, Ἐκκλ. ἱστορ., VI, ΙΒ' «Βεβαρβάρωτο ἡ πόλις ὑπὸ πολλῶν μυριάδων καὶ οἱ αὐτῆς οἰκήτορες ἐν αἰχμαλώτων μοίρᾳ ἐγένοντο».

[2] Migne, 66, 1093.

Ἡ παλαιὰ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ διὰ τὴν διείσδυσιν αὐτῆς μετεχειρίζετο ἴδια πολιτικὰ μέσα καὶ ὡς τοιοῦτον πολιτικὸν μέσον ἐνόει καὶ τὸ θρησκευτικὸν στοιχεῖον. Ἡ εἰδωλολατρεία μετ' εὐλυγισίας προσηρμόζετο πρὸς τὰς διαφόρους πεποιθήσεις καὶ μάλιστα ὁσάκις πολιτικὴ σκοπιμότης ἀπῄτει τοῦτο, τὸ δὲ ρωμαϊκὸν πάνθεον περιελάμβανε πᾶν εἶδος θεότητος. Ἐξ ἑτέρου, οἱ ρωμαῖοι ἔμποροι ἦσαν πάντοτε οἱ πρωτοπόροι οἱ διανοίγοντες τὸν δρόμον εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πολιτικὴν διείσδυσιν. Εἰσδύοντες εἰς χώρας μακρυνὰς χάριν ἐμπορικοῦ κέρδους, ἤρχοντο εἰς ἄμεσον ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν ἰθαγενῶν, ἐγνώριζον τὰς πολιτικὰς καὶ οἰκονομικὰς συνθήκας των, τὴν γεωγραφικήν των θέσιν καὶ ἐπανερχόμενοι οἴκαδε ἠδύναντο νὰ δώσωσι σπουδαίας πληροφορίας.

Ἡ βυζαντινὴ διπλωματία ἠκολούθει μὲν τὰς πολιτικὰς παραδόσεις, ἀλλὰ καὶ δὲν παρέβλεπε τὸν χριστιανικὸν χαρακτῆρα τοῦ κράτους. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀποστολὴ παρεῖχε νέον στοιχεῖον ἐξημερώσεως. Ἡ πολιτικὴ ἠκολούθει τὰς ἰδίας της ὁδούς, ἀλλ' οἱ βυζαντινοὶ ἀπόστολοι δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχωσιν ἄλλως τοῦ σκοποῦ των ἢ διὰ τῆς μαρτυρίας τῆς ἰδίας των ἁγίας ζωῆς καὶ τῶν ἁγνῶν διαθέσεών των ὑπὲρ τῆς ἐκπολιτίσεως τῶν βαρβάρων λαῶν. Ἡρωϊκὴ πίστις, αὐταπάρνησις, θάρρος ἀδάμαστον ἐνώπιον κινδύνων μεγάλων, ἐν μέσῳ χωρῶν ἀγνώστων καὶ ἐχθρικῶν, ἐνέπνεε τοὺς ἀγνώστους ἐκείνους ἥρωας ἐν τῇ ἀποστολῇ των. Τὰ ὅπλα των ἦσαν ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ εὐαγγέλιον αὐτοῦ. Τὸ εὐαγγέλιον ἐπεκράτει διὰ τῆς θυσίας. Οἱ βάρβαροι κυρίως δὲν ἠναγκάζοντο διὰ τοῦ ξίφους νὰ δεχθῶσι τὸν χριστιανισμόν [1]. Ὑπῆρχεν ἡ ἀκλόνητος πεποίθησις εἰς τὴν ἀκατανίκητον δύναμιν τῆς διδασκα-

---

[1] Ἡ σφοδρὰ ἀντίθεσις πρὸς τοὺς Ἰουδαίους καὶ ὁ ὑπὸ τούτων ἀσκούμενος προσηλυτισμός, ὡδήγει ἐνίοτε εἴς τινας ὑπερβολάς, καίτοι ἡ ἀρχὴ τοῦ κράτους ἦτο ἡ τῆς ἀνοχῆς. Ὁ Ἡράκλειος μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους (680), ὁ Λέων Γ' μετὰ τοὺς ἀραβικοὺς (723) καὶ ὁ Βασίλειος Α' (874) ἠθέλησαν τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν ἰουδαίων. Βασίλειος ὁ Μακεδὼν ὥρισε θεολογικὰς συζητήσεις, καθ' ἃς οἱ ἰουδαῖοι ὤφειλον ἢ νὰ ἀποδείξωσι τὴν ἀλήθειαν τῆς θρησκείας των ἢ νὰ βαπτισθῶσιν. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐπετεύχθη ἡ βάπτισις τῶν ἰουδαίων, οἵτινες ὅμως δὲν ἐδείχθησαν πιστοί, ὁ δὲ κλῆρος δὲν ἐπεδοκίμασε τὴν πρᾶξιν. (F. Cumont, La conversion des juifs à Byzance au IXe s., «Journal du ministère de l' instruction publique de Belgique». Bruxelles, XXXXII (1913), 8 - 15, Α. Ἀνδρεάδης, ἐν «Ἐπετηρίδι Ἑταιρ. βυζ. σπουδῶν» τ. 6 (1929), 23 - 43 F. Dvornik, ἐνθ' ἀν., σ. 200 ἑξ.). Ἐν τούτοις καὶ τὸ ἰουδαϊκὸν πρόβλημα δὲν ἦτο μικρᾶς σημασίας διὰ τὴν ἑνότητα τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ κίνδυνος προήρχετο ἐκ τῆς ἀσταθείας τῶν ἰουδαίων, οἵτινες εἰς τὰς κρισίμους περιστάσεις συνεμάχουν μετὰ τῶν ἐχθρῶν. Ἡ προσπάθεια τοῦ Ἡρακλείου διὰ τὸν χριστιανισμὸν τῶν ἰουδαίων ὀφείλεται εἰς τὴν στάσιν τούτων κατὰ τὴν ἅλωσιν καὶ τὴν καταστροφὴν τῶν Ἱεροσολύμων ὑπὸ τῶν Περσῶν (614). Οἱ ἰουδαῖοι συνετάχθησαν μετὰ τῶν Περσῶν καὶ συνείργησαν εἰς τὴν φοβερὰν σφαγὴν 60.000 χριστιανῶν. Διάφορος ὑπῆρξεν ἡ στάσις τοῦ Ἡρακλείου, περισώσαντος 50.000 αἰχμαλώτων Περσῶν

λίας τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὸν πολιτισμὸν τοῦ χριστιανικοῦ κράτους, εἰς τὴν εὐνομίαν του, εἰς τὴν τάσιν πρὸς συναδέλφωσιν πάντων τῶν λαῶν καὶ τὴν ἐξύψωσιν αὐτῶν.

Ἐνώπιον τοιαύτης λαμπρότητος τοῦ ἑλληνικοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, οἱ βάρβαροι κατείχοντο ὑπὸ θάμβους. Ἡ προσέλευσίς των εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἦτο συχνάκις αὐθόρμητος, ἀλλ' οὐχὶ σπανίως καιροσκοπικὴ καὶ προδοτικὴ ἐκ συμφέροντος. Ἐν τούτοις, ἦτο φανερὰ ἡ ἀξία τῆς ἐγκαινισθείσης ἀποστολικῆς μεθόδου ὑπό τε τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, μεθόδου ἀνθρωπιστικῆς καὶ ὀξυδερκοῦς. Ἡ Ἐκκλησία διὰ τῆς τοιαύτης δράσεώς της ἀπέβαινε πραγματικῶς παγκόσμιος ὀργανισμός, ἐντὸς τοῦ ὁποίου καὶ διὰ τοῦ ὁποίου πᾶσαι αἱ φυλαὶ καὶ πᾶσαι αἱ γλῶσσαι εὕρισκον πηγὴν νέας ζωῆς.

6. Η ΕΣΤΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ

Διὰ τὸ κολοσσιαῖον τοῦτο ἔργον ἡ Ἐκκλησία Κων)πόλεως προσελάμβανεν ἐξαιρετικὴν σημασίαν. Οἱ πατέρες τῆς δευτέρας οἰκουμενικῆς συνόδου ἀνεγνώρισαν ἱστορικὴν κατάστασιν, τὴν ὁποίαν αὐτομάτως ἐδημιούργουν αἱ νέαι ἀνάγκαι τῆς χριστιανικῆς ἐξαπλώσεως καὶ διὰ τοῦ τρίτου κανόνος ἀπέδωκαν τὴν προσήκουσαν θέσιν εἰς Ἐκκλησίαν, ἥτις ἦτο τὸ πνευματικὸν κέντρον τοῦ νέου ἑλληνορωμαϊκοῦ κράτους. Ἡ διὰ τὸν χριστιανικὸν κόσμον σημασία τῆς νέας πρωτευούσης, ἡ νέα ἱστορικὴ περίοδος τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας της, ἀπῄτει καὶ τὸ προσῆκον πρεσβεῖον τιμῆς ἐν τῇ ἱεραρχικῇ τάξει. Ἡ ἐξέλιξις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἐν ἀνατολῇ κατέδειξε τὸ ἐμπεριστατωμένον τῆς ἀποφάσεως τῶν πατέρων ἐκείνων. Παραλλήλως πρὸς τὴν νέαν πολιτικὴν διαμόρφωσιν τοῦ κράτους ἀπῃτεῖτο ἰσχυρὸν πνευματικὸν κέντρον, ἐκ τοῦ ὁποίου ὁ χριστιανικὸς πολιτισμὸς θὰ διέχεε τὸ φῶς του εἰς τὸ χάος τοῦ βαρβαρικοῦ κόσμου. Ὅτε δὲ ὁ μονοφυσιτισμὸς ῥιζωθεὶς ἐν Αἰγύπτῳ, Παλαιστίνῃ καὶ Συρίᾳ, ἀνέτρεπε τὴν ἑνότητα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου καὶ διέσπα ἐπίσης τὴν πνευματικὴν ἑνότητα τοῦ κράτους, ἡ ἀνάγκη τῆς κανονικῆς ἐμπεδώσεως τῆς θέσεως τῆς Ἐκκλησίας Κων)πόλεως ἐδείχθη ἐπιτακτική. Ὅθεν ἡ τετάρτη οἰκουμενικὴ σύνοδος ὑπάγουσα ὑπὸ τὴν ἕδραν

(Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Ἐν Ἀθήναις, 1925, τ. Γ', σ. 187).

Ἡ περίπτωσις τῶν Παυλικιανῶν εἶχεν ἰδιαίτερον χαρακτῆρα. Σύμμαχοι καὶ φίλοι τῶν Ἀράβων, ἦσαν ἐπίσης λίαν κινδυνώδεις διὰ τὴν ἑνότητα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ὁμαδική των προσέλευσις εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν δὲν ἐπετεύχθη. Ἡ γενομένη κατ' αὐτῶν ἐπίθεσις εἶχεν ἀποτέλεσμα τὸν φόνον «δέκα μυριάδων» (Θεοφάνης, σ. 165, ἔκδ. Βόννης). Τοῦτο κρίνεται ὑπό τινων ἱστορικῶν ὡς πολιτικὸν σφάλμα (A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes. Bruxelles, 1935, t. I, p. 229). Ἀργότερον ὁ Φώτιος θὰ ἠσχολεῖτο περὶ τῶν αἱρετικῶν ἐκείνων.

τῆς Κων)πόλεως τὰς ἐκκλησιαστικὰς διοικήσεις Ποντικῆς, Ἀσιανῆς καὶ Θρακικῆς, «ἔτι δὲ καὶ τοὺς ἐν τοῖς βαρβαρικοῖς ἐπισκόπους»[1], ἐπεκύρου ὅ,τι ἤδη ἀπὸ πολλοῦ αὐτομάτως ἐπεκράτει ἐν τῇ πραγματικότητι. Ἡ τοιαύτη συγκέντρωσις ἐπέδρασε σωτηρίως ὄχι μόνον διὰ τὴν πνευματικὴν ἑνότητα τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐπίδοσιν τοῦ ἔργου τῆς ἀποστολῆς.

Διὰ τοὺς ἐν ταῖς βαρβαρικαῖς χώραις ὁ ἑλληνισμὸς τοῦ Εὐξείνου δὲν ἔπαυε νὰ ἀσκῇ τὴν ἐπίδρασιν καὶ νὰ εἶνε ὁ ἑνωτικὸς σύνδεσμος τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν βαρβαρικῶν φυλῶν. Πρὸς καιρὸν ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ πρῶτος εἶχε δείξει ἀδιαφορίαν πρὸς τὴν Λαζικήν, ἥτις οὕτω ὑπήχθη ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς Περσίας, ὁ δὲ ἑκάστοτε ἄρχων τῆς Λαζικῆς ἐστέφετο ἐν Περσίᾳ. Ἀλλὰ τῷ 522 ὁ Τζάθος ἐστράφη πρὸς τὸ Βυζάντιον[2]. Ἦλθεν εἰς Κων)πολιν, ἐγένετο δεκτὸς μετὰ τῆς συνήθους μεγαλοπρεποῦς «δοχῆς» ὑπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς, εἶδε τὴν ἄνθησιν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐζήτησε νὰ βαπτισθῇ. Ἀνάδοχος αὐτοῦ ἦτο Ἰουστῖνος ὁ πρῶτος (518—527). Ὁ νεοφώτιστος ἐνυμφεύθη ἑλληνίδα, ἐστέφθη καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν χώραν του, διανοίγων οὕτω τὴν ὁδὸν εἰς τὴν χριστιανικὴν δρᾶσιν, ἀποκλείων τὴν εἰσβολὴν τῶν Περσῶν πρὸς τὸν Εὔξεινον καὶ τὰς ἐπιδρομὰς κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας τῶν πρὸς βορρᾶν τοῦ Καυκάσου βαρβάρων[3]. Διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ τῶν Λαζῶν ἐνισχύετο σημαντικῶς ἡ ζώνη τῶν χριστιανικῶν λαῶν τῶν ἐκτεινομένων κατὰ μῆκος τοῦ Εὐξείνου πρὸς τὴν Κασπίαν θάλασσαν, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ Ἴβηρες, οἵτινες ἀπὸ πολλοῦ εἶχον ἐκχριστιανισθῆ καὶ οἱ Ἀλβανοί, οἱ ἀνατολικοὶ γείτονες τῶν Ἰβήρων, οἱ μὴ μείναντες ξένοι πρὸς τὸν χριστιανισμόν[4]. Διὰ τῶν λαῶν τούτων ἡ χριστιανικὴ ἀποστολὴ εἰσέδυσε καὶ εἰς τοὺς Οὔννους, ἱερεῖς δὲ ἐξ Ἀλβανίας ἐλθόντες ἐκήρυσσον τὸ Εὐαγγέλιον καὶ μετέφρασαν εἰς τὴν οὐννικὴν γλῶσσαν τὴν ἁγίαν Γραφήν.

---

[1] Κανὼν ΚΗ'. Ὡς ἐκ περισσοῦ ἂς σημειωθῇ, ὅτι οἱ ἀσσομπσιοννισταί, καταδικάζουσι τὸν κανόνα τοῦτον ὡς «αἱρετικὸν» χωρίς, προφανῶς, νὰ τολμῶσι νὰ προχωρήσωσιν εἰς τὸ λογικὸν συμπέρασμα, ὅτι καὶ ἡ ἐν Χαλκηδόνι σύνοδος, ἡ θεσπίσασα τὸν κανόνα, εἶνε «αἱρετική». (M. Jugie, Le schisme byzantin. Paris, 1941, p. 11 ἑξ.). Ἀντιθέτως ὁ L. Duchesne (Histoire ancienne de l' Eglise. Paris, 1911, t. III, p. 462) γράφει, ὅτι ἀπὸ ἀπόψεως πρακτικῆς οὐδένα νεωτερισμὸν εἰσάγει ὁ κανών. «Αἱ σχέσεις (πρὸς τὸν Πόντον, Ἀσίαν, Θράκην καὶ Βαρβαρικὴν)—γράφει ὁ ἱστορικὸς οὗτος—ἦσαν ἐν χρήσει ἀπὸ δύο καὶ τριῶν γενεῶν.

[2] Θεοφάνης, I, σ. 252. Μαλάλας, σ. 413.

[3] Προκοπίου, Περσ. πολ. II, 15, 27 ἑξ. 28, 22 ἑξ. Ἀγαθίας 11, 18, σ. 104. E. Stein, Histoire du Bas-Empire, publ. par J.-R. Palanque. Paris. 1949, t. II, p. 267.

[4] P. Peeters, «Analecta Bollandiana» t. L(1932), p. 18-25. Αὐτόθι, t. LI (1933), p. 26-33.

᾿Ανατρέχομεν εἰς μονοφυσιτικὴν πηγὴν διὰ νὰ λάβωμεν ἔννοιάν τινα τοῦ τρόπου καθ᾿ ὃν εἰργάζετο ἡ ἀποστολή. Εἶνε γνωστόν, ὅτι Ζαχαρίας ὁ ρήτωρ ἢ σχολαστικός, ἀκμάσας τὸν ἕκτον αἰῶνα, ἔγραψεν ἑλληνιστὶ ἱστορίαν τῶν ἐτῶν 450—491 ἀπὸ ἀπόψεως μονοφυσιτικῆς, εἰ καὶ γενόμενος ἐπίσκοπος Μυτιλήνης, εἶχεν ἀπαρνηθῆ τὸν μονοφυσιτισμόν. Τὸ βιβλίον τοῦτο, τοῦ ὁποίου εὐρέως εἶχεν ἐπωφεληθῆ ὁ Εὐάγριος, μετεφράσθη εἰς τὴν συριακὴν καὶ περιελήφθη εἰς συμπίλημα ἐκτεινόμενον μέχρι τοῦ 569 καὶ διαιρούμενον εἰς δώδεκα βιβλία, ἐξ ὧν μόνον τὰ βιβλία III—VI ἀνήκουσιν εἰς τὸν Ζαχαρίαν. Τὸ συριακὸν συμπίλημα τῷ 1899 ἐξεδόθη γερμανιστί [1] καὶ ἀγγλιστί [2]. Κατὰ τὰ ἱστορούμενα ὑπὸ τοῦ Ζαχαρίου, ὁ ἐπίσκοπος τῆς παρὰ τὸν Πόντον ᾿Αλβανίας Θεόκτιστος ἔλαβεν ἐν ὁράματι ἐντολὴν παρ᾿ ἀγγέλου Κυρίου, ὅπως μετὰ ἓξ συνοδῶν μεταβῇ εἰς τὴν πρὸς βορρᾶν τῶν Κασπίων Πυλῶν χώραν τῶν σαβείρων Οὔννων διὰ νὰ βαπτίσῃ τοὺς εἰδωλολάτρας, νὰ μεταδώσῃ τὰ μυστήρια καὶ νὰ ἐνισχύσῃ αὐτούς. ῾Ο ἄγγελος ὑπέσχετο, ὅτι πάντοτε θὰ ἦτο μετ᾿ αὐτοῦ καὶ θὰ διηυκόλυνε τὸ ἔργον του.

῾Ο ἐπίσκοπος ὑπήκουσεν εἰς τὴν ἐντολήν, καθοδηγούμενος δὲ θαυμαστῶς καὶ ἐνισχυόμενος ὑπὸ τῆς θείας προστασίας, ἐκήρυξε, προσείλκυσεν εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἐβάπτισε καὶ πρὸς τούτοις μετέφρασεν εἰς τὴν οὐννικὴν γλῶσσαν τὴν ἁγίαν Γραφήν. ῞Οτε δὲ ὁ αὐτοκράτωρ ᾿Ιουστῖνος ὁ πρῶτος ἐπληροφορήθη περὶ τῆς ἐπιτυχίας ταύτης, ἐνίσχυσε τοὺς ἱεραποστόλους ἐκείνους διὰ τῆς ἀποστολῆς φορτίων ἀλεύρου, οἴνου, ἐλαίου, ὑφασμάτων καὶ ἀμφίων. Εἰς τὴν σχηματισθεῖσαν μικρὰν χριστιανικὴν κοινότητα, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Θεοκτίστου, ἦλθεν ἐπίσκοπός τις ἀρμένιος, ὅστις, κατὰ τὸν μονοφυσίτην ἱστοριογράφον, «ἔκτισεν ἐκκλησίαν ἐξ ὀπτῆς γῆς, προέτρεψεν εἰς τὴν καλλιέργειαν δημητριακῶν καρπῶν, ἐθαυματούργησε καὶ ἐβάπτισε πολλούς. ᾿Εκ τῶν τοιούτων νεωτερισμῶν οἱ ἄρχοντες τῶν εἰδωλολατρῶν ἐμαγεύθησαν τόσον, ὥστε ηὐχαριστοῦντο ἀναστρεφόμενοι μετὰ τοιούτου ἀνδρός, τὸν ἐτίμων καὶ τὸν ἐκάλουν νὰ ἐπισκεφθῇ τὰς χώρας των καὶ νὰ διδάξῃ τοὺς ὑπηκόους των». ῾Ο ᾿Ιουστῖνος παρέσχε τὴν ἐπικουρίαν του, διότι καθὼς οἱ Χριστιανοὶ τῆς ᾿Ερυθρᾶς Θαλάσσης, οὕτω καὶ οἱ τοῦ Καυκάσου ἐθεώρουν τὴν αὐτοκρατορίαν ὡς τὴν φυσικὴν αὐτῶν προστάτιδα. Τὸ χριστιανικὸν δὲ τοῦτο προπύργιον ἀνησύχει σπουδαίως τοὺς Πέρσας, οἱ ὁποῖοι ἐπεχείρησαν νὰ ἐξουδετερώσωσι τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἑλληνικῆς ᾿Εκκλησίας ἐπὶ τῆς Λαζικῆς καὶ νὰ ἐμποδίσωσι τὴν ἐξάπλωσιν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐν

---

[1] K. Ahrens - G. Krüger, Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor. Leipzig, Teubner, 1899, p. 254 - 5.

[2] F. - J. Hamilton - E. - W.Brooks, The syriac chronicle known as that of Zachariah of Mitylene. London, 1899. Πρβλ. «Revue de l' Orient chrétien», t. V (1900), p. 201, 461.

Ἰβηρίᾳ. Ἡ ὑπαγωγὴ τῆς ἐλευθέρας πόλεως τοῦ Βοσπόρου ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ Ἰουστίνου Α΄ διηυκόλυνε τὴν ἐπικουρίαν εἰς τοὺς Ἴβηρας. Ἡ Ἰβηρία δὲν ἠδύνατο νὰ ἀντιστῇ εἰς τὴν περσικὴν εἰσβολήν, ἡ προσπάθεια δὲ τῶν Περσῶν ὅπως εἰσδύσωσιν εἰς τὴν Λαζικὴν ἐσημείου τὴν ἐπανάληψιν τοῦ πολέμου Περσῶν καὶ Βυζαντίου μετὰ εἰκοσαετῆ ἀναχωχήν.

Ἡ χριστιανικὴ ἀποστολὴ ἐπάλαιε κατ' ἐχθρῶν ἰσχυροτάτων. Ἐν τούτοις τὴν ἐπιτυχίαν ἐξησφάλιζεν ἡ ἀξία τοῦ ἔργου της. Ἡ μετάδοσις τοῦ φωτὸς τοῦ εὐαγγελίου ὡδήγει εἰς τὸν ἀνθρωπισμὸν τὰ βάρβαρα στίφη. Ἐμφυτεύσεις, καλλιέργεια καρπῶν δημητριακῶν, οἰκήματα ἐξ ὀπτῆς γῆς καὶ ἐν γένει κοινωνικοὶ «νεωτερισμοὶ» ἐξυψοῦντες τοὺς ὅρους τῆς ζωῆς τῶν ἁμαξοβίων καὶ τρωγλοδυτῶν. Ἐπὶ πλέον ἐξευγενισμὸς καὶ πλουτισμὸς τῆς γλώσσης διὰ τῆς μεταφράσεως τῆς ἁγίας Γραφῆς. Δὲν ἀπέβλεπον ταῦτα μόνον εἰς σκοποὺς διπλωματικοὺς καὶ πολιτικοὺς ὑπολογισμούς [1]. Προεῖχε τὸ ζήτημα τῆς ἐξημερώσεως. Ἐννοεῖται, ὅτι οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι ἐξημερούμενοι καὶ συνδεόμενοι μετὰ τῆς αὐτοκρατορίας, ἔσωζον ἑαυτούς, ἀπέβαινον δὲ καὶ προπύργια κατὰ τῶν εἰσβολῶν τῶν βαρβάρων. Παρὰ τὰς πολιτικὰς περιπετείας, αἱ ἀποστολαὶ δὲν ἔπαυσαν κινούμεναι πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν, μέχρις Ἀραβίας καὶ Αἰθιοπίας, καθιστῶσαι οὕτω αἰσθητὴν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ [2]. Προσέλαβον δὲ ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα αἱ ἀποστολικαὶ ἐνέργειαι ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορίας Ἰουστινιανοῦ τοῦ πρώτου (527 - 565).

---

[1] Ch. Diehl, Justinien. Paris, 1901, p. 348.

[2] Προκοπίου, Ἱστορίαι I, 20, τ. I, σ. 104. Ch. Diehl, ἔνθ' ἀν. σ. 392 - 4.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΟΙ ΟΡΙΖΟΝΤΕΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

1. Ο ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ ΚΑΙ ΑΙ ΑΠΟΣΤΟΛΑΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΩΝ)ΠΟΛΕΩΣ

Κατὰ τὴν μεγάλην ἱστορικὴν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ (527 - 565) τὸ ἐκπολιτιστικὸν ἔργον τῆς Βυζαντινῆς ἱεραποστολικῆς ἔλαβεν εὐρείας διαστάσεις, ἀναλόγους πρὸς τὴν ἔκτασιν τῆς κυριαρχίας καὶ τὰ ἀναμορφωτικὰ ἔργα τοῦ μεγάλου αὐτοκράτορος. «Γῆν ἅπασαν συλλαβεῖν ἐπεθύμησεν»[1]. Ἐπεδίωξε καὶ ἐπέτυχε τὴν ἀνασύστασιν τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς κυριαρχίας ἐν τῇ δύσει καὶ ἐν τῇ ἀνατολῇ. Τὸ δὲ κράτος ἐστήριξεν ἐπὶ τῆς ριζικῆς ἀναδιοργανώσεως τῆς δικαιοσύνης, τοῦ στρατοῦ, τῶν οἰκονομικῶν, τῆς τέχνης, τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως[2]. Ἡ διὰ τῶν ὅπλων κατάκτησις δὲν ἤρκει. Ἀπητοῦντο ἑδραῖαι βάσεις ἠθικῆς καὶ δικαίου διὰ νὰ ρυθμίζηται ἡ ζωὴ τῶν λαῶν καὶ διὰ νὰ εἶνε τὸ κράτος πρότυπον διοικήσεως. Ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν ἐστερεῖτο μορφώσεως θεολογικῆς, οὔτε καὶ εὐσεβείας. Ἤθελεν ἑαυτὸν ὕπατον τῆς θρησκείας ἀρχηγόν. Ἡ πίστις εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν τὸν ἐνέπνεε καὶ διὰ τὴν τελείωσιν τῶν μνημειωδῶν ἔργων του εἶχεν ἐπικαλεσθῇ τὴν θείαν ἀντίληψιν. «Πᾶσα ἡμῖν ἐστι σπουδὴ καὶ εὐχὴ τὸ τοὺς πιστευθέντας ἡμῖν παρὰ τοῦ δεσπότου Θεοῦ καλῶς βιοῦν καὶ τὴν αὐτοῦ εὑρεῖν εὐμένειαν». Μετὰ τοῦ ἔργου τῆς ἀναγεννήσεως ταύτης συνεδέοντο οἱ ἀγῶνες καὶ διὰ τὴν ἡμέρωσιν τῶν βαρβάρων.

---

[1] Προκοπίου, Ἱστοριῶν Α΄, ΙΙ, 2 σ. 257.

[2] Ch. Diehl, Justinien, p. 316 - 321. Schubert, Gesch. der christl. Kirche, p. 100 - 104. J.' B. Bury, A History of the later Roman Empine. London 1923, II², 361 ἑξ. Voigt, Staat und Kirche von Comstantin dem Gr. bis zum Ende der Karolingerzeit (1936), p. 44 - 50, 57 - 67. Αἱ ἀποφάσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν καὶ τὴν πειθαρχίαν τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀνήρουν τοὺς κανονας, ἀλλ' ἐνεπνέοντο ἐξ αὐτῶν, ἀφοῦ ἄλλως σύμβουλοι αὐτοῦ ἦσαν οἱ περιβάλλοντες αὐτὸν ἐπίσκοποι. B. Biondi, Giustiniano primo principe e legislatore cattolico (1936), σ. 78 - 103. Ὁ Biondi ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν ἐνεφορεῖτο ἀρχῶν «καισαροπαπικῶν». Ἐνῷ ὁ Wenger (Sitzungsber. der Akad. Wien, Phil. hist. kl. CCXX 2 (1942) 91, 94 - 98, 170) εὑρίσκων ἀκαθόριστον τὸν ὅρον «καισαροπαπισμός», ἀγνοεῖ ἂν πρέπῃ οὗτος νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀντίθετος εἶνε ἡ γνώμη τοῦ E. Stein (ἔνθ' ἀν., σ. 397).

Οἱ βάρβαροι ἐθαμβοῦντο ἐνώπιον τῆς πεπολιτισμένης βυζαντινῆς κοινωνίας, τῶν μεγαλοπρεπῶν καὶ πλουσίων πόλεων, τῆς ἐπικρατούσης εὐνομίας καὶ ἀσφαλείας, τῶν ὡραίων καὶ εὐφόρων ἀγρῶν. Ἡ γνῶσις δὲ τῆς ὅλης ταύτης ψυχολογίας τῶν βαρβάρων λαῶν, τοῦ χαρακτῆρός των, τῶν ἠθῶν των ἦτο μέλημα σπουδαῖον τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας. Ἡ αὐλὴ δὲν ἦτο φειδωλὴ εἰς διανομὴν χρημάτων καὶ εἰς ἀπονομὴν τίτλων καὶ τιμητικῶν διακρίσεων. Ἐδέχετο τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν βαρβαρικῶν φύλων μεγαλοπρεπῶς, περιέβαλλεν αὐτοὺς διὰ λαμπρῶν ἐνδυμάτων (ράβδον, πῖλον, χλαμύδα) καὶ ἐφιλοδώρει βασιλικῶς. Σφοδροὶ ἔλεγχοι διετυπώθησαν διὰ τὴν μεγάλην σπατάλην πρὸς ἐξαγορὰν τῆς φιλίας τῶν βαρβάρων [1]. Διότι οὗτοι ὄχι μόνον ἐπανήρχοντο περισσότερον ἀπαιτητικοί, ἀλλ' ἐξαπέστελλον καὶ ἄλλους συνάρχοντας, οἵτινες ἐξεβίαζον τὴν ἐξαγορὰν τῆς εἰρήνης [2]. Καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ἐνίοτε δὲν ἐξέφευγε τῆς βαρβαρικῆς συναλλαγῆς.

Ἐν τούτοις, ὁ Ἰουστινιανὸς ἔδειξε πάντοτε φιλανθρωπίαν καὶ χριστιανικὰ αἰσθήματα πρὸς τοὺς βαρβάρους, καίτοι κατεδίωξεν ἀπηνῶς τοὺς αἱρετικοὺς τοὺς διασπῶντας τὴν πνευματικὴν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κράτους [3]. Λαγγοβάρδοι, Ἔρουλοι, Οὖννοι, Οὐτιγοῦροι, Ἄβαρες, Κουτριγοῦροι, Γότθοι κλπ. εἶχον λάβει ἄδειαν ἐγκαταστάσεως εἰς περιοχὰς τῆς αὐτοκρατορίας. Παραλλήλως εἰργάζετο ἡ ἱεραποστολή [4]. Ἡ Χερσών, ὁ Βόσπορος, ἡ Νίκοψις, ἡ Σεβαστόπολις, ἐν γένει ἡ Κριμαία σπουδαία προφυλακὴ τῆς αὐτοκρατορίας, ἦσαν πάντοτε κέντρα διαδόσεως τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.

---

[1] Προκοπίου, Ἀνέκδοτα, 7, τ. III, σ. 53.

[2] Προκοπίου, αὐτ., 11, σ. 72· «Τῶν Οὔννων τοὺς ἡγουμένους ἐξ αἰτίας οὐδεμιᾶς μεταχαλῶν χρήματα μεγάλα σφίσιν ἀτόπῳ φιλοτιμίᾳ προΐετο, φιλίας ἐνέχυρα δῆθεν τῷ λόγῳ ταῦτα ποιούμενος... οἱ δὲ τὰ χρήματα κεκομισμένοι των ξυναρχόντων τινὰς ξὺν τοῖς ἑπομένοις τοῖς αὐτῶν ἔπεμπον, καταθέειν ἐξ ἐπιδρομῆς γῆν τὴν βασιλέως κελεύοντες, ὅπως καὶ αὐτοὶ τὴν εἰρήνην ἀπεμπολᾶν τῷ ταύτην ὠνεῖσθαι λόγῳ οὐδενὶ βουλομένῳ δυνατοὶ εἶεν. καὶ οἱ μὲν αὐτίκα ἠνδραπόδιζόν τε τὴν Ρωμαίων ἀρχὴν καὶ οὐδέν τι ἧσσον ἔμμισθοι πρὸς τοῦ βασιλέως ἐγίνοντο. Ἕτεροι δὲ μετ' ἐκείνους εὐθὺς εἰς τὸ ληΐζεσθαι τοὺς ταλαιπώρους ρωμαίους καθίσταντο καὶ μετὰ τὴν λείαν ἆθλα τῆς ἐφόδου τὴν βασιλέως φιλοτιμίαν ἐδέχοντο· οὕτω τε ἄναντες ξυλλήβδην εἰπεῖν οὐδένα ἀνέντες καιρὸν ἐκ περιτροπῆς τε ἦγόν τε καὶ ἔφερον ἀπαξάπαντα...».

[3] E. Stein, ἔνθ' ἀν., σ. 369 ἑξ.

[4] Ὁ A. Gasquet (L' empire byzantin. Paris, 1888, p. 66) καὶ ὁ ἀκολουθῶν τοῦτον Ch. Diehl (Justinien, p. 377) νομίζουσιν, ὅτι ἡ βυζαντινὴ διπλωματία διὰ τῶν ραδιουργιῶν της ἔρριπτε τοὺς βαρβάρους εἰς ἔριδας καὶ ἀλληλομαχίας. Τὸ γνήσιον ὅμως πνεῦμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς ἦτο φιλάνθρωπον καὶ χριστιανικόν.

2. ΕΝΙΣΧΥΣΙΣ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ

Ἡ ἀποστολικὴ ἐνέργεια ἐν Λαζικῇ ἐξηκολούθει δραστηρίως. Οἱ Λαζοὶ ἦσαν ἔρεισμα κατὰ τῶν Περσῶν, παρέμενον Χριστιανοὶ καὶ διετέλουν ἐν ἐκκλησιαστικῷ συνδέσμῳ μετ᾿ ἄλλων χριστιανικῶν φυλῶν τοῦ Καυκάσου [1]. Περὶ τῶν Ἀψιλίων, οἵτινες ὑπέκειντο εἰς τοὺς Λαζούς, ὁ Προκόπιος γράφει, ὅτι ἦσαν χριστιανοὶ «ἐκ παλαιοῦ» [2]. Παρὰ τοῖς Ἀβασγοῖς, οἵτινες κατῴκουν τὰ Καυκάσια μέχρι τῆς μηνοειδοῦς ἀκτῆς τοῦ Πόντου, ἡ ἱεραποστολὴ ἔσχε σπουδαῖα ἀποτελέσματατα. Οἱ Ἀβασγοὶ ἦσαν εἰδωλολάτραι καὶ οἱ ἄρχοντες αὐτῶν μετήρχοντο τῶν σωματεμπορίαν. Εἰκάζομεν δὲ περὶ τῆς ἰσχυρᾶς δράσεως τῆς ἀποστολῆς, διότι κατωρθώθη νὰ ἐκχριστιανισθῶσιν οὗτοι καὶ νὰ μεταβάλωσι τὴν ζωήν των. Εἰς τοῦτο φαίνεται, ὅτι ἐβοήθησε καὶ εὐνοῦχός τις τῆς αὐλῆς, ἀποσταλεὶς ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Εὐφραντᾶς ὀνόματι, ἀβασγὸς καὶ προφανῶς χριστιανός. Ὁ εὐνουχισμὸς τῶν παίδων ἀπηγορεύθη καθὼς καὶ ἡ πώλησις αὐτῶν [3]. Ὁ Ἰουστινιανὸς ᾠκοδόμησε χάριν αὐτῶν ναὸν τῆς Θεοτόκου, ἱερεῖς ἀπεστάλησαν ἱκανοὶ διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἡ δὲ κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ αὕτη ἐξύψωσις εἰσῆγε τοὺς Ἀβασγοὺς εἰς τοὺς ἐλευθέρους λαούς [4]. Καὶ οἱ λεγόμενοι «τετραξῖται Γότθοι», πιστοὶ εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ εἰς τὰς σχέσεις των μετὰ τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς, εἰς Κ)πολιν ἀπηυθύνοντο διὰ νὰ λάβωσι τοὺς ἐπισκόπους των.

Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Οὔννων ἀτυχῶς ἀνέκοπτον σπουδαίως τὸ ἐκπολιτιστικὸν ἔργον τῆς ἱεραποστολῆς. Οἱ διάφοροι ἄλλοι λαοὶ ἐκακοποιοῦντο δεινῶς, οἱ δὲ Χριστιανοὶ ὑφίσταντο σκληρὰς καταδιώξεις. Ἡ ταταρικὴ αὕτη φυλή [5], τῆς ὁποίας ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος ἔδωκε τὴν φυσικὴν καὶ ἠθικὴν εἰκόνα [6], εἶχεν ὑποδουλώσει Ἀλανοὺς καὶ Ὀστρογότθους. Ὁ Βόσπορος ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν των ἐφέρετο εἰς ἐκβαρβάρωσιν [7], πᾶσα δὲ οὐννικὴ ἐπιδρομὴ ἐσημειοῦτο διὰ δεινῶν καταστροφῶν, σφαγῶν, λεηλασιῶν καὶ μαρτυρικῶν θανάτων [8]. Συνενούμενοι δὲ μετὰ Σκλαβηνῶν καὶ Ἀντῶν «ἀνήκεστα ἐν Εὐρώπῃ τῇ ὅλῃ ἔργα» εἰργάζοντο [9]. Ὁ Χριστιανισμὸς παρ᾿ αὐτοῖς δὲν διεδίδετο

---

[1] Προκοπίου, Ἱστορ. Β΄, II, 468.

[2] Αὐτόθι, σ. 469.

[3] Προκοπίου. αὐτ., σ. 472.

[4] Προκοπίου, αὐτ., σ. 473. Ὁ Προκόπιος δὲν ὁρίζει ποῦ ἐκτίσθη ὁ ναός. Ἐν Πιτυοῦντι καὶ Σεβαστοπόλει ὑπῆρχον ἀπὸ πολλοῦ ναοὶ («Byzantinische Zeitschrift» τ. VI (1897), σ. 636). Φαίνεται, ὅτι ἐν τῇ ἰδίως Ἀβασγίᾳ ἱδρύθη ὁ ναός.

[5] Οἱ Hioung-nous τῶν σινικῶν χρονικῶν. De Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin 1921. Pauly — Wissowa, Realencyclopädie. τ. VIII (1913), 2586. F. Lot, Les invasions germaniques. Paris. 1935, p. 54 - 6.

[6] Res gesta, XXXI, 2.

[7] Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, III, ζ΄, τ. III, σ. 101.

[8] Προκοπίου, Γοτθικὸς πόλεμος III, 38, 2.

[9] Προκοπίου, αὐτ., III, 40, 2. Ἀγαθία, Ἱστοριῶν V, 11, στ. 299 - 300.

εὐκόλως, παρὰ τὴν δραστηριότητα τῆς ἀποστολῆς. Ἀσκοὺμ ὁ Οὖννος, στρατηλάτης τοῦ Ἰλλυρικοῦ, τὸν ὁποῖον ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχεν ἀναδεχθῆ ἐκ τῆς κολυμβήθρας, εἶχεν ἀπαχθῆ αἰχμάλωτος ὑπὸ τῶν Οὔννων. Τὰς δεινὰς δὲ περιπετείας τὰς ὁποίας ἐδοκίμαζεν ἡ ἀποστολή, περιγράφει ὁ Μαλάλας ἐν τῇ Χρονογραφίᾳ του [1]. Ὁ «ρὴξ» τῶν Οὔννων Γρώδ, ἐπηρεασθεὶς προφανῶς ἐκ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Χριστιανῶν τῆς Κριμαίας, μεθ' ὧν οἱ Οὖννοι ἤρχοντο εἰς διαφόρους συναλλαγάς, ἠθέλησε νὰ ἀσπασθῇ τὸν Χριστιανισμόν. Ἦλθεν εἰς Κ)πολιν παρὰ τῷ Ἰουστινιανῷ, ἐγένετο δεκτὸς μετὰ τοῦ συνήθους αὐλικοῦ πρωτοκόλλου τοῦ θαμβοῦντος τοὺς βαρβάρους, κατηχήθη καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς ἀνεδέχθη αὐτὸν ἐκ τῆς κολυμβήθρας. Τὸ παράδειγμα τοῦ Γρώδ φαίνεται, ὅτι ἠκολούθησε καὶ μερὶς τῶν Οὔννων. Διότι οὗτοι, μετὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Γρώδ, προέβησαν εἰς χώνευσιν τῶν ἀργυρῶν ἀγαλμάτων τῶν θεῶν των καὶ ἐπώλησαν τὸν ἄργυρον ἐν Βοσπόρῳ. Ἐντεῦθεν ἐξήφθη ὁ φανατισμὸς τῶν εἰδωλολατρῶν ἱερέων, οἱ Οὖννοι ἐπανεστάτησαν, ἐφόνευσαν τὸν Γρώδ καὶ ἀνεκήρυξαν «ρῆγα» τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ.

Ὁ Ἰουστινιανός, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐστραμμένην τὴν προσοχήν του καὶ εἰς τὸ προκεχωρημένον σπουδαῖον ἐκεῖνο στρατηγικὸν σημεῖον τῆς αὐτοκρατορίας, ἀντέταξε κατὰ τῶν Οὔννων τοὺς Γότθους, τοὺς κατοικοῦντας παλαιόθεν τὴν πόλιν Δόρυ [2] (Δόρος). Οἱ Γότθοι οὗτοι, ἀσφαλεῖς καὶ εὐτυχεῖς ὑπὸ τὴν βυζαντινὴν κυριαρχίαν, δὲν εἶχον ἀκολουθήσει τὸν Θευδερῖχον εἰς Ἰταλίαν, ἀλλ' ἔμειναν πιστοὶ εἰς τοὺς βυζαντινούς, ἀπετέλουν ἐκλεκτὸν στράτευμα καὶ διεκρίνοντο διὰ τὸ φιλόξενον καὶ τὴν γεωργικήν των δεξιότητα [3].

Ἐπίσης ὁ Ἰουστινιανὸς ἀντέδρασεν ἰσχυρῶς κατὰ τῶν Οὔννων, ἀποστείλας εἰς Κριμαίαν στόλον καὶ στρατόν, ὁ ὁποῖος διέσχισε τὸ παραθαλάσσιον τῆς Βεσσαραβίας καὶ τῆς Οὐκρανίας καὶ ἀνακατέλαβε τὸν Βόσπορον, ἐνῷ οἱ Οὖννοι ἐτρέποντο εἰς φυγήν [4]. Τὰ τείχη τοῦ Βοσπόρου καὶ τῆς Χερσῶνος ἐνισχύθησαν, νέαι ὀχυρώσεις ἐγένοντο ἐν Κριμαίᾳ, ἡ αὐτοκρατορικὴ

---

[1] XVII, σ. 437 - 8.

[2] Πέτρου Πατρικίου, Ἐκλογαί. Migne, 113, 700· «ἐς ἀείποτε τοῦ Γότθων γένους ἀσπόνδου διαμείναντος».

[3] Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, III, ζ', τ. III, σ. 101. Τὴν Βόσπορον «ἐκ παλαιοῦ βεβαρβαρωμένην καὶ ὑπὸ τοῖς Οὔννοις κειμένην ἐς τὸ Ρωμαίων αὐτὸς μετήνεγκε κράτος, ἔστι δέ τις ἐνταῦθα χώρα κατὰ τὴν παραλίαν, Δόρυ ὄνομα, ἵνα δὴ ἐκ παλαιοῦ Γότθοι ᾤκηνται, οἱ Θευδερίχῳ ἐς Ἰταλίαν ἰόντι οὐκ ἐπισπόμενοι, ἀλλ' ἐθελούσιοι αὐτοῦ μείναντες, Ρωμαίων καὶ εἰς ἐμέ εἰσιν ἔνσπονδοι· ξυνεκστρατεύουσί τε αὐτοῖς ἐπὶ πολεμίους τοὺς σφετέρους ἰοῦσιν, ἡνίκα ἂν βασιλεῖ βουλομένῳ εἴη... καὶ τά τε πολέμια ἔργα εἰσὶν ἄριστοι τά τε ἐς τὴν γεωργίαν αὐτουργοὶ δεξιοί, καὶ φιλοξενώτατοι δέ εἰσιν ἀνθρώπων ἁπάντων».

[4] Μαλάλας, 431 - 433. J. B. Bury, ἔνθ' ἀν., II², 311 ἑξ.

κυριαρχία ἐπεξετάθη καὶ νέος ναὸς ᾠκοδομήθη [1] διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἀποστολῆς. Τὸ ἔργον ταύτης ἦτο πολισχιδὲς ἐν μέσῳ τῶν φυλῶν τῶν κατακλυζουσῶν τὰς στέππας, τὰς κοιλάδας, τὰς πόλεις τοῦ Εὐξείνου. Καὶ ἡ μᾶλλον ἀπρόσιτος χώρα δὲν ἀνεχαίτιζε τὸν ζῆλον τῶν ἐργατῶν τοῦ εὐαγγελίου. Τοιαύτη δὲ ἦτο ἡ πρὸς βορρᾶν τοῦ Εὐξείνου περιοχή, ἡ κατοικουμένη ὑπὸ τῶν Τζάννων, ζωολατρῶν καὶ ἐχόντων «θηριώδη τινὰ βιοτήν» [2]. Ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχεν ἀποστείλει κατ' αὐτῶν τὸν στρατηγὸν Τζίταν. Δὲν ἔχομεν πληροφορίας περὶ τῆς δράσεως τοῦ στρατηγοῦ τούτου, πιθανῶς ὁμοφύλου τῶν Τζάννων καὶ Χριστιανοῦ. Ἀλλ' ἡ ἐφαρμογὴ τῶν χριστιανικῶν μέσων τῆς πνευματικῆς καὶ ἀνθρωπιστικῆς ἐξυψώσεως ἔσχεν ἀποτέλεσμα τὸν χριστιανισμὸν τῶν Τζάννων [3].

Οἱ Τζάννοι ἦσαν «πρόσκοποι Ἀρμενίας». Καὶ ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπλούτισε τὴν Ἀρμενίαν διὰ ναῶν καὶ ἰδίᾳ μοναστηρίων ὡς κέντρων θρησκευτικῆς ἐκπαιδεύσεως [4] Ἀλλὰ καὶ φύλα οὐννικά, οἱ Σάβειροι καὶ Ἀλανοί, δὲν ἔμειναν ἔξω τῆς χριστιανικῆς ἐπιδράσεως. Ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Κριμαίας ἦτο πάντοτε ὁ πρωτοπόρος εἰς τὴν μετάδοσιν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ ἐξαχθέντα εἰς φῶς ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα εἰς τὸν βόρειον Καύκασον δεικνύουσι τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, καθὼς αὕτη εἶχε διαμορφωθῆ ἐν τῷ Κιμμερίῳ Βοσπόρῳ κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας [5]. Τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς ταύτης τέχνης διεδίδοντο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς

---

[1] Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, III, 7, 10 - 12. A. Vasiliev, The Goths in the Crimea. Cambridge (Mass.), 1936, σ. 71 - 73. Ἐξ ἀνακαλυφθείσης ἐπιγραφῆς βεβαιοῦται, ὅτι ὁ μεγαλοπρεπὴς ναὸς ἠγέρθη ἐν Mangoup (Δόρος) καὶ οὐχὶ ἐν Eski—Kermen, ὅπερ ἀτόπως ὁ Vasiliev ἐταύτισε πρὸς τὸ Δόρος. E. Stein, ἔνθ' ἀν., σ. 63, 305.

[2] Προκοπίου, αὐτ., 6, σ. 95. Οἱ Τζάννοι, ἀληθὴς μάστιξ τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Πόντου, εἶχον ἀναγκάσει τὴν αὐτοκρατορίαν ἐπὶ Ἀναστασίου (491 - 518) νὰ πληρώνῃ εἰς αὐτοὺς ἐνιαύσιον φόρον, χωρὶς ἐντεῦθεν νὰ ἐπιτευχθῇ καὶ ἡ κατάπαυσις τῶν ληστρικῶν των ἐπιδρομῶν. Ὁ Ἰουστινιανὸς διὰ τῆς τακτικῆς του μετέβαλε τὴν κατάστασιν, ἔκτισε φρούρια, διήνοιξεν ὁδοὺς καὶ ἰδίᾳ δι' ἀποίκων μετέδωκε πνεῦμα πολιτισμοῦ εἰς τοὺς ἰθαγενεῖς, οἵτινες δυσκόλως ἀπεσπῶντο τῆς θηριωδίας των.

[3] Προκοπίου, αὐτ., σ. 97· «Τὴν δόξαν ἐπὶ τὸ εὐσεβὲς αὐτίκα μετέθεντο ἅπαντες, Χριστιανοὶ γεγενημένοι». Ὁ δὲ Ἰουστινιανὸς «ἱερῶσθαί τε διεπράξατο καὶ μυστηρίων μεταλαμβάνειν λιταῖς τε τὸν Θεὸν ἱλεοῦσθαι, καὶ τὰ ἄλλα ἐξοσιοῦσθαι, συνιέντες ὡς ἄνθρωποι εἶεν».

[4] Προκοπίου, αὐτ., σ. 253 - 4.

[5] N. Kondakof—J. Tolstoï—S. Reinach, Antiquités de la Russie méridionale. Paris, 1891, σ. 456, fig. 369. Οἱ Ἀλανοὶ διεκρίθησαν εἰς τὴν χαλκουργικήν. Ὁ Λ. Χαλκοκονδύλης (Ἀπόδειξις ἱστοριῶν, IX, σ. 467) γράφει· «Ἀπὸ γὰρ τῶν πόλεων τῆς ἄνωθεν Ἰβηρίας εἰσὶ καὶ οἱ Ἀλανοὶ ὅμοροι, καὶ Οὖννοι καὶ Ἔμβοι. Οἱ δὲ Ἀλανοὶ δοκοῦσιν εἶναι ὑπὸ τὸν Καύκασον παρατείνοντες οὗτοι, καὶ ἐς τὰ μάλιστα ἄνδρες νομιζόμενοι τὰ πολέμια κράτιστοι, ποιοῦντες λωρίκια ἐξαίρετα. Πολιτεύονται

χώρας, εἰς τοὺς ὀρεινοὺς πληθυσμοὺς καὶ ἀπεκάλυπτον εἰς αὐτοὺς νέον κόσμον.

Διὰ τὴν «θηριώδη βιοτήν» των διεκρίνοντο καὶ οἱ Ἔρουλοι, οἵτινες μετὰ τῶν Σλάβων ἦσαν ὁ ἄμεσος κίνδυνος τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Δουνάβεως. Μετὰ τὴν συντριβήν των ὑπὸ τῶν Λομβαρδῶν, ἄλλοι τῶν Ἐρούλων κατέφυγον εἰς τοὺς Ὀστρογότθους καὶ ἄλλοι εἰς τὴν Σκανδιναβίαν, ἐξ ἧς εἶχον προέλθει. Τὴν 6 Ἰανουαρίου 528 ὁ «βασιλεὺς» τῶν Ἐρούλων Γρέπης[1] ἦλθεν εἰς Κων)πολιν, ἠσπάσθη τὸν Χριστιανισμὸν μετὰ δώδεκα ἄλλων ἐπισήμων Ἐρούλων, ὁ δὲ Ἰουστινιανὸς ἀνεδέχθη αὐτὸν ἐκ τῆς κολυμβήθρας. Μερὶς τῶν Ἐρούλων ἀργότερον ἐδέχθη τὸν ἀρειανισμόν. Ἐν τούτοις, οἱ Ἔρουλοι κατέλαβον σπουδαίαν θέσιν ἐν τῷ αὐτοκρατορικῷ στρατῷ, ὁ δὲ Χριστιανισμὸς συνετέλεσε σπουδαίως εἰς τὴν ἡμέρωσίν των, καίτοι ἐνίοτε ἐδείκνυον τὴν βαρβαρότητά των διὰ προδοσιῶν καὶ λῃστρικῶν ἐπιδρομῶν[2]. Ὁποίους δὲ μεγίστους κινδύνους διέτρεχεν ἡ αὐτοκρατορία ἐκ τῶν βαρβαρικῶν ὀρδῶν, κατεδείχθη ἐκ τῆς δεινῆς ἐπιδρομῆς τῶν Βουλγάρων. Ἐπωφελούμενοι οὗτοι τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Περσῶν, ἐπέδραμον κατὰ τοῦ Ἰλλυρικοῦ, εἰσέδυσαν εἰς τὴν Χαλκιδικήν, ἔσφαξαν καὶ ᾐχμαλώτισαν κατοίκους τῆς Θρᾴκης καὶ ἔφθασαν μέχρι τῶν προθύρων τῆς Κων)πόλεως, ἐνῷ ἄλλαι ὀρδαὶ ἐλεηλάτουν τὴν Ἑλλάδα μέχρι τοῦ Ἰσθμοῦ. Τὸ βουλγαρικὸν πρόβλημα προσελάμβανεν ἰδιαιτέραν σημασίαν, ὄχι μόνον διὰ τὴν αὐτοκρατορίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν, τῆς ὁποίας ἡ ἀποστολὴ ἐδοκίμαζε τὴν σφοδρὰν ἀντίδρασιν καὶ τῶν ἄλλων αἱρέσεων καὶ μάλιστα τοῦ μονοφυσιτισμοῦ.

3. Ο ΕΚ ΤΟΥ ΜΟΝΟΦΥΣΙΤΙΣΜΟΥ ΤΑΡΑΧΟΣ

Ὁ μονοφυσιτισμός, ὅστις ἤδη εἶχε προσλάβει πολιτικὸν χαρακτῆρα, ἐπεδόθη εἰς δραστηρίαν διάδοσιν τῶν ἀρχῶν του ἀνὰ τὴν Ἀραβίαν, Νουβίαν καὶ Αἰθιοπίαν μετὰ θετικῶν ἀποτελεσμάτων. Ἡ κατὰ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ ἀπόφασις τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου (451) οὐδεμίαν ἔσχεν ἀπήχησιν μεταξὺ τῶν ἰθαγενῶν πληθυσμῶν τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν. Οἱ ἰθαγενεῖς τῆς Αἰγύπτου καὶ Συρίας, ἕτοιμοι εἰς ἀποστασίαν, εἶχον εὕρει εἰς τὸν μονοφυσιτισμὸν τὸ μέσον τῆς πραγματώσεως τῶν χωριστικῶν των βλέψεων. Ἡ

δὲ οὗτοι εἰς τὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ θρησκείαν. Διαχρῶνται δὲ φωνῇ ἰδίᾳ τὸ παράπαν, καὶ ὅπλα ἐπιτηδεύουσιν ἀπὸ χαλκοῦ, τὰ ἀλανικὰ καλούμενα».

[1] Κατὰ Μαλάλαν, σ. 427. Γραΐτις, κατὰ Θεοφάνη, σ. 268, βασιλεὺς τῶν Ἐλούρων, ὅστις ἦλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν «μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, καὶ ᾔτησε τὸν βασιλέα γενέσθαι Χριστιανός».

[2] Προκοπίου, Βανδιλ. πολ. II, 14, 12. Γοτθ. πολ. II, 14, 33-36. III, 33, 13. E. Stein, ἔνθ' ἀν., σ. 306. L. Schmidt, Die Ostgermanen² (1941), σ. 555-58.

πολιτικὴ τῶν παραχωρήσεων πρὸς τοὺς μονοφυσίτας ἀπεδεικνύετο ἀνωφελής.

Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐστήριξε τὴν ὅλην πολιτείαν του εἰς τὴν ἀποφυγὴν σχισμάτων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τὴν διατήρησιν τῆς ἑνότητος ἐν τῇ ὀρθῇ πίστει[1]. Ἐξ ἑτέρου, ἡ Θεοδώρα διατηροῦσα ἀγαθὰς ἀναμνήσεις ἐκ τῶν Χριστιανῶν τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας, τοὺς ὁποίους εἶχε γνωρίσει κατὰ τὴν τρικυμιώδη νεότητά της, εἶχε ταχθῆ φανερῶς ὑπὲρ τῶν μονοφυσιτῶν. Αἱ δύο τάσεις τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους προφανῶς ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἐξεύρεσιν κοινῆς βάσεως πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἑνότητος, τῆς ὁποίας εἶχεν ἀνάγκην τὸ κράτος. Ἀλλ' ἡ στάσις τῆς Θεοδώρας παρεῖχεν εἰς τοὺς μονοφυσίτας ἰσχυρὸν στήριγμα καὶ ἐνίσχυεν αὐτοὺς εἰς τὴν ἄκαμπτον ἐπιμονὴν ἐν τῇ πλάνῃ. Ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς βασιλίσσης, ἐπανέλαβον οὗτοι ἐλευθέρως τὰς ἐπιθέσεις των, περιφρονοῦντες καὶ τὰς συνοδικὰς ἀποφάσεις καὶ τὰς ποινὰς τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν. Ἀπειράριθμοι μονοφυσῖται μοναχοὶ ἐξ Ἀνατολῆς συνέρρεον εἰς τὸ Βυζάντιον, ἔνθα εὕρισκον ἄσυλον καὶ προστασίαν. Τὸ παλάτιον τοῦ Ὁρμίσδα παρὰ τὴν θάλασσαν τοῦ Μαρμαρᾶ παρεδόθη εἰς κατοικίαν τῶν μοναχῶν τούτων καὶ μετεβλήθη εἰς «μεγάλην καὶ θαυμαστὴν μοναχικὴν ἔρημον». Ἐκεῖ συνεκεντρώθησαν ἀναχωρηταί, στυλῖται, ἔγκλειστοι, μοναχοὶ διαφόρων χωρῶν καὶ γλωσσῶν, οἵτινες μετέφερον εἰς τὰς αἰθούσας τοῦ παλατίου τὰς ἀσκητικὰς συνηθείας τῆς ἐρήμου, ἀλλὰ καὶ τὰς δολοπλοκίας, τὰς ραδιουργίας καὶ τὰς προδοσίας τὰς κρυπτομένας ὑπὸ τὴν ἀσκητικὴν ἐμφάνισιν.

Ἐκ τῶν διασωθέντων ἔργων τοῦ μονοφυσίτου Ἰωάννου Ἐφέσου († 585) λαμβάνομεν γνῶσιν τῆς ἐκτάσεως τῆς κινήσεως τῶν μονοφυσιτῶν ἐν αὐτῇ τῇ πρωτευούσῃ τοῦ κράτους, τῶν ἐπιβουλῶν καὶ τῶν σατανικῶν ἐπινοήσεων διὰ τὴν ἐπικράτησιν αὐτῶν[2]. Κατὰ τὸν μονοφυσίτην συγγραφέα τοῦτον, οἱ μοναχοὶ ἐκεῖνοι εἶχον κινήσει τὸν θαυμασμὸν τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλ' ὅ,τι κυρίως ἐχαρακτήριζεν αὐτοὺς ἦτο ἡ ὑποκρισία καὶ οἱ ἀπατηλοὶ τρόποι τοὺς ὁποίους μετεχειρίζοντο διὰ τὴν ἑδραίωσιν τῆς αἱρέσεώς των καὶ διὰ τὴν διάσπασιν τῆς ἑνότητος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ

---

[1] Ἰουστινιανοῦ, Ἔκθεσις ὀρθ. πίστεως. Migne, 86, 990. Τοῦ αὐτοῦ, Κατὰ Ὠριγένους. Migne, 86, 945· «Ἡμῖν μὲν ἀεὶ σπουδὴ γέγονέ τε καὶ ἔστι τὸ τὴν ὀρθὴν καὶ ἀμώμητον πίστιν τῶν χριστιανῶν, καὶ τὴν κατάστασιν τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας ἀτάραχον διὰ πάντων φυλάττεσθαι, καὶ ταύτην πρώτην τῶν ἄλλων τὴν φροντίδα τιθέμεθα».

[2] Die Kirchengeschichte des Johann von Ephesus, ἐκδ. Schönfelder. München, 1862· Pars tertia, ἐκδ. E. W. Brooks, Scriptores Syri, 3e série, t. III, 1936. Χρονικὸν ψευδο—Διονυσίου τοῦ Τέλλμαρε, ἐκδ. Assemani, Bibliotheca orientalis. Roma, 1719, t. I· ἐκδ. Chabot, 1895· ἐκδ. Nau, «Revue de l' Orient chrétienne», II (1897), 41 - 68. Ἀνασύνθεσις τοῦ δευτέρου βιβλίου ἐν Van Douwen-J. Laud, Johannis episcopi Ephesii commentarii de beatis orientalibus. Amsterdami, 1889, 155 - 157.

κράτους. Ἐν τούτοις ἡ Θεοδώρα συνεχίζουσα ἀπαρεγκλίτως τὴν γραμμὴν τῆς πολιτικῆς αὐτῆς, δὲν ἔπαυε παντοειδῶς θεραπεύουσα τὰ μοναστικὰ ταῦτα στίφη καὶ ἐλπίζουσα εἰς ἀποκατάστασιν τῆς ἑνότητος πρὸς πρόληψιν πολιτικῶν συμφορῶν.

Ἡ ὀξύτης τῆς διαιρέσεως ἐδείχθη καὶ εἰς τὸ ἔργον τῆς ἀποστολῆς. Ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχεν ἐπιτύχει νὰ αὐξήσῃ τὴν ἐπιβολὴν τῆς αὐτοκρατορίας ἐν Ἀνατολῇ. Ἐκ τῶν παραλίων τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ἡ ἐπιρροὴ αὕτη ἐξετείνετο καὶ εἰς τοὺς βαρβάρους τοὺς κατοικοῦντας τὴν μεταξὺ Ἀβυσσηνίας καὶ Αἰγύπτου χώρας. Διὰ τὴν κατάργησιν τῆς εἰδωλολατρείας τῶν Νοβατῶν κατήρτισεν ὁ βασιλεὺς ὀρθόδοξον ἀποστολήν, ἀλλ᾽ ἡ Θεοδώρα ἐπέβαλε τὴν ἰδικήν της θέλησιν. Ὁ μονοφυσίτης ἱερεὺς Ἰούλιος ἦτο ἐκ τῆς ἀκολουθίας τοῦ μονοφυσίτου Θεοδοσίου, ὅστις εἶχεν ἐκλεγῇ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ἐξωρίσθη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἔζη ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Θεοδώρας. Ὁ Ἰούλιος οὗτος παρουσίασεν εἰς τὴν βασίλισσαν σχέδιον εὐαγγελισμοῦ τῶν Νοβατῶν. Τὸ σχέδιον υἱοθετήθη ὑπὸ τῆς Θεοδώρας. Ἀλλ᾽ ὁ Ἰουστινιανός, προλαμβάνων τὴν νέαν αὐτὴν ἐξάπλωσιν τοῦ μονοφυσιτισμοῦ, διέταξε τὴν παροχὴν πάσης βοηθείας εἰς τὴν ὀρθόδοξον ἀποστολήν. Ὁ δοὺξ ὅμως τῆς Θηβαΐδος ὑπέκυψεν εἰς τὴν ἀπειλὴν τῆς Θεοδώρας καὶ οὕτω ὁ βασιλίσκος τῶν Νοβατῶν ἐδέχθη τὸν Ἰούλιον μετὰ τῶν δώρων τῆς αὐτοκρατείρας, ἐπείσθη ὅτι ἡ ἐν Χαλκηδόνι σύνοδος ἦτο αἱρετικὴ καὶ ἐξετόπισε τὴν ὀρθόδοξον ἀποστολήν[1]. Ὁ Χριστιανισμὸς εὕρισκεν ἔδαφος ἀναπτύξεως μεταξὺ τῶν Ἀξωμιτῶν, τῶν Ὁμηριτῶν, τῶν Αἰθιόπων κλπ. διότι ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς δὲν ἦτο ξένος πρὸς αὐτούς[2]. Οἱ Ἀξωμῖται δὲ διεκρίνοντο ὄχι μόνον διὰ τὴν ἀφοσίωσίν των εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Βυζαντινούς. Ἀλλὰ τὸ μῖσος τῶν μονοφυσιτῶν καὶ ἡ πολιτική των δρᾶσις ἔσχεν ὀλεθρίας συνεπείας διὰ τὸ κράτος, τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ γενικώτερον τὸν Χριστιανισμόν.

Ἡ κυβέρνησις τοῦ Βυζαντίου, παρὰ τὴν ἄγρυπνον μέριμναν αὐτῆς, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξουδετερώσῃ τὰς πολιτικὰς μηχανορραφίας τῶν μονοφυσιτῶν. Τὸ κακὸν ἐκορυφώθη, ὅτε ὁ μονοφυσίτης φύλαρχος τῶν Ἀράβων τῆς ἐρήμου Ἀρὶθ Γασσανίδης τῆς Συρίας ἐζήτησε τὴν ἀποστολὴν ἐπισκόπων μονοφυσιτῶν διὰ τοὺς ὑπηκόους του. Ἡ μὲν Θεοδώρα ἐξέλεξε τούτους μεταξὺ τῶν μονοφυσιτῶν, ὁ δὲ Ἰουστινιανὸς ἔκρινε κατάλληλον τὴν περίστασιν τῆς

---

[1] Ἰωάννης Ἐφέσου (Script. syri, ser. III, t. III, p. 136-139). J. Maspero, Histoire des patriarches d' Alexandrie (518-610). Paris, 1923, p. 303. Monneret de Villard, Storia della Nubia cristiana, 1938, p. 58 ἑξ. J. Maspero, ἐν «Revue de l' hist. des religions», LIX, 304-317.

[2] Corpus inscript. graec. 5128. L. Duchesne, Les missions chrétiennes au sud de l' Empire. Mélanges d' archéologie et d' histoire. Paris, année XVI, 1896, p. 93.

ἀποστολῆς ταύτης διὰ νὰ ἀπομακρύνῃ αὐτούς. Ἀλλ' ἠπατήθη σκληρῶς. Ὁ Ἰάκωβος Βαραδαῖος, ὁ ἐπιλεγόμενος Ζάνζαλος, ὑπῆρξεν ὁ μοιραῖος ἀνορθωτὴς τοῦ μονοφυσιτισμοῦ. Ἐν διαστήματι ὀλίγων ἐτῶν τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Βαραδαίου ἀπετέλουν δύο πατριάρχαι, εἴκοσι καὶ ἑπτὰ ἐπίσκοποι, περὶ τὰς ἑκατὸν χιλιάδας ἱερέων καὶ διακόνων. «Ὡς μεγάλοι ποταμοὶ οἱ χειροτονηθέντες ὑπὸ τοῦ Βαραδαίου ἐπλημμύριζον σύμπασαν τὴν ρωμαϊκὴν ἐπικράτειαν»[1]. Ὄχι μόνον δὲν ἠδυνήθη νὰ καταστρέψῃ τὴν ἑστίαν τοῦ κακοῦ ἡ πολιτικὴ τοῦ συμβιβασμοῦ πρὸς τοὺς μονοφυσίτας, ἀλλὰ τοὐναντίον ἐνίσχυσε μεγάλως αὐτοὺς εἰς τὸ ἀνατρεπτικὸν καὶ τὸ διαλυτικὸν ἔργον των.

4. ΟΙ ΝΟΤΙΟΣΛΑΒΟΙ

Ἐν τούτοις, ἡ πολυσχιδὴς δρᾶσις τοῦ μεγαλοπράγμονος ἐκείνου βασιλέως εἶχε πλουτισθῆ διὰ τοῦ ἀποστολικοῦ ἔργου τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ τῶν βαρβάρων λαῶν. Παρὰ τὰς μεγάλας πολιτικὰς περιπετείας, παρὰ τοὺς ἀκαταπαύστους ἀπηνεῖς πολέμους, ἡ χαραχθεῖσα πορεία συνεχίζεται συντόνως ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, καίτοι τὸ κράτος φαίνεται νὰ δίδῃ τὰς κατευθύνσεις. Ἄλλοτε αἱ ἀποστολαὶ ἔχουσι τὴν πρωτοπορίαν καὶ ἄλλοτε τὸ κράτος παρασκευάζει τὸ ἔδαφος τῆς ἀποστολῆς. Ἡ φύσις τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν ἐπέβαλλε τὴν προστασίαν τοῦ κράτους. Ὅτε ὁ Ἡράκλειος ἀνήρχετο τὸν θρόνον, τὸ κράτος διέτρεχε σοβαροὺς κινδύνους. Αἱ περσικαὶ εἰσβολαὶ εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Παλαιστίνην καὶ ἐπὶ πλέον ἡ ἀπώλεια τῆς Αἰγύπτου συνεδέοντο μετὰ τῶν ἄλλων κινδύνων, οἵτινες ἐνέσκηπτον ἐκ τῶν σλαβοαβαρικῶν ὀρδῶν. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἡρακλείου (622 - 628) κατὰ τῶν Περσῶν προσφυῶς παρωμοιώθη πρὸς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου[2]. Εἰς τὴν περίστασιν ἐκείνην ἐδείχθη ἡ σημασία τῶν χριστιανικῶν λαῶν τοῦ Καυκάσου διὰ τὴν ἄμυναν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ[3]. Ὁ Ἡράκλειος εἶχε τὴν εὔνοιαν τῶν λαῶν τούτων, ἐνῷ Σλάβοι καὶ Ἄβαροι συμμαχήσαντες ἐβάδισαν κατὰ τῆς Κων)πόλεως, λεηλατοῦντες καὶ καταστρέφοντες τὰς ἑλληνικὰς χώρας, δι' ὧν διήρχοντο (626). Ἡ νίκη κατὰ τῶν Ἀβάρων ἦτο ὁριστική, καθὼς καὶ ἡ νίκη κατὰ τῶν Περσῶν ἦτο πλήρης καὶ τελειωτική[4]. Ὄντως

---

1 Ch. Diehl, Théodora, Paris, s. d., σ. 287. Οἱ 27 ἐπίσκοποι ἀνεβιβάσθησαν εἰς 87 ἢ 89 ἐν Spurious Life of James. Patr. Orientalis, XIX, 243.

2 A. A. Vasiliev, Histoire de l' empire byzantin, I, 260.

3 Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Ἐν Ἀθήναις, 1925, Γ', 188.

4 Καὶ τὸ Κοράνιον ὁμιλεῖ περὶ τῆς νίκης ταύτης ἐν τῷ κεφαλαίῳ «Οἱ Ἕλληνες» (Coran, XXX, I, trad. française)· «Οἱ Ἕλληνες εἶχον νικηθῆ ὑπὸ τῶν Περσῶν... ἀλλὰ μετὰ τὴν ἧττάν των θὰ τοὺς νικήσουν (τοὺς Πέρσας) καὶ αὐτοὶ μετ' ὀλίγα ἔτη».

«τὸ φῶς τῆς μεγαλοφυΐας τοῦ Ἡρακλείου διέλυσε τὸ σκότος τὸ ἐπιφερόμενον ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ παντοτεινὸς φοβερὸς ἐχθρός, ἡ Περσία, κατεβλήθη διὰ παντός· ἐπὶ τοῦ Δουνάβεως ἡ δύναμις τῶν Ἀβάρων παρήκμαζε ταχέως»[1]. Οὕτω ἠδύνατο ἀπερίσπαστος ὁ Ἡράκλειος νὰ στρέψῃ τὴν προσοχήν του πρὸς τὰ σλαβικὰ φύλα τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Οἱ Σλάβοι ἦσαν ἤδη γνώριμοι. Μετὰ τῶν μισθοφόρων βαρβάρων, τῶν «Μαυρουσίων πελταστῶν καὶ λογχοφόρων» τῶν «Τζάννων ὁπλιτῶν», τῶν «Ἰσαύρων σφενδονητῶν καὶ ἀκοντοβόλων» καὶ πολλοὶ Σλάβοι, Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται, ἐμισθάρνουν[2]. «Λαβραγέζας Ἄντης ἀνὴρ» ἦτο ταξίαρχος[3]. Σουαρούνας «σκλάβος ἀνὴρ» ἐστάλη κατὰ τῶν Μισιμιανῶν τοῦ Καυκάσου[4]. Ὁ σκλαβηνὸς Τατίμερ ἦτο διοικητὴς σώματος στρατοῦ ἐπὶ Μαυρικίου[5], ὁ δὲ Χαλδούβιος ἦτο στρατηγὸς τῆς Θράκης[6].

Ἐννοεῖται, ὅτι πολλοὶ τῶν βαρβάρων, ἰδίᾳ οἱ Σάβειροι οὖννοι ὑπηρέτουν ἐν τῷ περσικῷ στρατεύματι «ἐπὶ μισθοφορᾷ». Αἱ προδοσίαι δὲ καὶ αἱ ὁμαδικαὶ λιποταξίαι πρὸς τοὺς ἐχθροὺς δὲν ἦσαν ἄγνωστοι. «Πολλάκις μὲν γὰρ τοῖς Ρωμαίοις, πολλάκις δὲ τοῖς Πέρσαις κατ' ἀλλήλων παρατατομένοις ξυνήραντο τοὺς ἀγῶνας, ἐν ὀλίγῳ τῷ μεταξὺ χρόνῳ ἐφ' ἑκατέρους τραπέντων καὶ μισθαρνήσαντες»[7].

Ὁ Ἡράκλειος εἶχεν ἐγκαταστήσει Σέρβους, Κροάτας καὶ ἄλλα σλαβικὰ φύλα εἰς τὰς χώρας τὰς ἐρημωθείσας ὑπὸ τῶν Ἀβάρων. Σέρβοι καὶ Κροάται «πρόσφυγες παρεγένοντο» πρὸς τὸν βασιλέα ἐκεῖνον, κατὰ τὴν φράσιν Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ἐντεῦθεν τὰ πολιτικὰ δικαιώματα τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ τῶν Σλάβων τούτων. Ὁ ἄρχων τῶν Κροατῶν τῆς Δαλματίας ἦτο «δουλικῶς ὑποτεταγμένος τῷ βασιλεῖ Ρωμαίων»[8]. Ἐπίσης καὶ οἱ Σέρβοι εἶχον «δούλωσιν καὶ ὑποταγήν»[9]. Παρὰ ταῦτα, τὸ σλαβικὸν πρόβλημα ἐλάμβανε διαστάσεις ἐξαιρετικῶς σπουδαίας. Οἱ Σλάβοι κατεῖχον χώρας ἐπικαίρους διὰ τὴν ἄμυναν τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τῶν Φράγκων, ἐχθρῶν οὐχὶ ὀλιγώτερον ἀπηνῶν τῶν ἄλλων ἐχθρῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τὸν χριστιανισμὸν Κροατῶν καὶ Σέρβων ἐμερίμνησεν ὁ Ἡράκλειος. Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος δίδει τὴν σχετικὴν

---

[1] A. Pernice, L' Imperatore Eraclio. Firenze, 1905, p. 179.
[2] Ἀγαθίου, Ἱστοριῶν, III, κα'. Migne, 88, 1448.
[3] Ἀγαθίου, αὐτόθι, Migne, 88, 1449.
[4] Ἀγαθίου, Ἱστορ. IV, κ'. Migne, 88, 1512.
[5] Θεοφυλάκτου Σιμοκάττα, VI, 7, 8, ἐκδ. Βόννης, σ. 256.
[6] Προκοπίου, Ἱστορ., III., ιδ', ἐκδ. Βόννης, σ. 331.
[7] Ἀγαθίου, ἔνθ' ἀνωτέρω, στ. 1497. Πέντε χιλιάδες σκλαβηνῶν ἐλιποτάκτησαν πρὸς τοὺς Ἄραβας εἰς τὴν Συρίαν τῷ 664.
[8] Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, σ. 150, ἐκδ. Βόννης.
[9] Αὐτόθι, σ. 152.

εἴδησιν, περὶ τῆς ὁποίας προβάλλονται διάφοροι ἀντιρρήσεις καὶ ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν συμμετοχὴν τῆς Ρώμης διὰ τὸν χριστιανισμὸν τῶν Σλάβων ἐκείνων[1].

Συνήθως τὸ συμπίλημα τοῦ Πορφυρογεννήτου θεωρεῖται ὡς ἀπαρτιζόμενον ἐκ διαφόρων πηγῶν καὶ ἐκ σημειώσεων, αἵτινες ἐκ τοῦ περιθωρίου εἰσήχθησαν εἰς τὸ κείμενον[2]. Κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον· «Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἡράκλειος ἀποστείλας καὶ ἀπὸ Ρώμης ἀγαγὼν ἱερεῖς, καὶ ἐξ αὐτῶν ποιήσας ἀρχιεπίσκοπον καὶ ἐπίσκοπον καὶ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, τοὺς Χρωβάτους ἐβάπτισεν»[3]. Καὶ περὶ τῶν Σέρβων· «Οὓς (Σέρβους) ὁ βασιλεὺς πρεσβύτας ἀπὸ Ρώμης ἀγαγὼν ἐβάπτισε, καὶ διδάξας αὐτοὺς τὰ τῆς εὐσεβείας τελεῖν καλῶς αὐτοῖς τῶν χρόνων πίστιν ἐξέθετο»[4]. Κατὰ τὸ ἀνωτέρω κείμενον περὶ τῶν Χρωβάτων, ὁ Ἡράκλειος μετεκάλεσεν ἀπὸ Ρώμης «ἱερεῖς» καὶ ἐξ αὐτῶν ἐποίησεν «ἀρχιεπίσκοπον, ἐπίσκοπον, πρεσβυτέρους καὶ διακόνους». Ἐνίοτε ἡ λέξις «ἱερεὺς» λαμβάνεται ἐν ἐννοίᾳ γενικῇ δηλούσῃ τὸν ἐπίσκοπον. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ εἶνε ἄπορον πῶς ἐκ τῶν ἐπισκόπων τούτων προῆλθεν ἐπίσκοπος. Ἐκτὸς ἂν ὑποληφθῇ, ὅτι ὁ Ἡράκλειος ἐκ τῶν μετακληθέντων «ἱερέων», δηλαδὴ ἐπισκόπων, κατέστησεν ἀρχιεπίσκοπον καὶ ἐπίσκοπον τῶν Κροατῶν. Ἐὰν πάλιν ἡ λέξις «ἱερεῖς» ληφθῇ ἐν τῇ εἰδικῇ ἐννοίᾳ της, δὲν νοεῖται ὅτι ἐκ τῶν ἱερέων ἐγένοντο διάκονοι.

Ἡ λογικὴ σειρὰ τοῦ κειμένου θὰ εἶχεν ὡς ἑξῆς· «Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἡράκλειος ἀποστείλας [καὶ ἀπὸ Ρώμης ἀγαγὼν] ἱερεῖς τοὺς Χρωβάτους ἐβάπτισε, ποιήσας ἐξ αὐτῶν (τῶν Χρωβάτων) ἀρχιεπίσκοπον καὶ ἐπίσκοπον καὶ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους». Τὸ συγκεχυμένον τῆς φρασεολογίας προῆλθεν ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς φράσεων ξένων πρὸς τὸ κείμενον, ἀλλ' ὑπὲρ τῶν διαφιλονεικουμένων δικαιωμάτων τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης ἐπὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Κατὰ τὸ ἀρχικὸν λοιπὸν κείμενον «ὁ βασιλεὺς Ἡράκλειος ἀποστείλας πρεσβυτέρους, τοὺς Χρωβάτους ἐβάπτισεν». Ἡ αὐτὴ ἁπλῆ φρασεολογία ἀπαντᾶ καὶ περὶ τοῦ Βασιλείου Α΄, ὁ ὁποῖος ἀπέστειλε «βασιλικὸν μετὰ καὶ ἱερέων, καὶ ἐβάπτισε» τοὺς Σλάβους τῆς Δαλματίας. Εἰς τὴν περὶ τῶν Σέρβων περικοπὴν ὁ ἀντιγραφεὺς ἠρκέσθη νὰ παρεμβάλῃ τὴν φράσιν «ἀπὸ Ρώμης»· οὐχὶ δὲ οἱ ἱερεῖς, ἀλλ' ὁ Ἡράκλειος ἐμφανίζεται διδάσκων τὴν πίστιν εἰς τοὺς βαπτι-

---

[1] Οἱ Σλάβοι ἱστορικοὶ δὲν δέχονται, ὅτι ὁ Ἡράκλειος ἀπηυθύνθη εἰς τὴν Ρώμην, καθὼς καὶ ὁ C. Jirecek (Geschichte der Serben. Gotha. 1911, I, 172). Ἀντίθετον γνώμην ἔχει ὁ F. Dvornik (Mélanges Charles Diehl. Páris, 1930, I, 65).

[2] J. B. Bury, The Treatise De administrando imperio, ἐν «Byzantinische Zeitschrift», XV (1910), 522.

[3] Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, ἔνθ' ἀν., σ. 148.

[4] Αὐτόθι, σ. 153.

σθέντας[1]. Ἐν τούτοις, ὁ χριστιανισμὸς τῶν Σλάβων τούτων διῆλθε διὰ διαφόρων σταθμῶν[2]. Ὑπῆρχον οἱ «Παγανοί», δηλαδὴ οἱ «ἀπὸ ἀβαπτίστων» Σέρβοι, οἵτινες εἶχον καὶ ἴδιον ἄρχοντα, καθὼς καὶ τὰ σλαβικὰ φῦλα τὰ μὴ δεχόμενα τὴν ἀρχὴν τῶν ρωμαίων βασιλέων καὶ μένοντα ἀβάπτιστα.

Ἀτυχῶς δὲν ἔχομεν ἱστορικὰς μαρτυρίας περὶ τῶν μεσολαβησάντων γεγονότων ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου μέχρι Βασιλείου τοῦ πρώτου (867 - 886). Οἱ Κροάται ὑπεδουλώθησαν εἰς τοὺς Φράγγους, ἀλλ' ἕνεκα τῶν θηριωδιῶν τούτων ἐπανέστησαν, «ἀνεῖλον τοὺς Φράγγους πάντας» καὶ ἐζήτησαν τὸ βάπτισμα ἀπὸ Ρώμης[3]. Οἱ περὶ τὴν Δαλματίαν Σλάβοι, οἱ ἀποστάντες τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχῆς, ἐζήτησαν παρὰ τοῦ Βασιλείου νὰ βαπτισθῶσιν «οἱ ἐξ αὐτῶν

---

[1] Δυνατὸν ὁ Ἡράκλειος νὰ εἶχεν ἀγαθὰς σχέσεις πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης, ἀλλ' εἶνε τελείως ἀπίθανον, ὅτι ἐζήτησε παρ' αὐτοῦ τὴν ἀποστολὴν ἱερέων. Τὸ Ἰλλυρικόν, ἀπὸ τοῦ 379, ὁ Γρατιανὸς εἶχε προσαρτήσει εἰς τὸ ἀνατολικὸν κράτος καὶ ἡ προσάρτησις ἐκείνη εἶχεν ἀποβῆ ὁριστικὴ ἀπὸ τοῦ 389. Συνεπῶς καὶ αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Ἰλλυρικοῦ ὑπήχθησαν εἰς τὸν ἐπίσκοπον Κων)πόλεως Νέας Ρώμης, εἰς τὸν ὁποῖον ἤδη ὁ τριτος κανὼν τῆς δευτέρας οἰκουμενικῆς συνόδου εἶχε παραχωρήσει τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς. Ὁ ἑλιγμὸς τοῦ Ρώμης Δαμάσου, ἐγκαταστήσαντος προσωπικόν του ἀντιπρόσωπον ἐν τῷ Ἰλλυρικῷ τὸν ἐπίσκοπον Θεσσαλονίκης, δὲν ἀπέδωκε τὰ προσδοκώμενα ἀποτελέσματα. Ἐπίσης ἡ ἵδρυσις τῆς Α' Ἰουστινιανῆς ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὡς «τρίτης καταστάσεως» τρόπον τινά, δὲν ἐδικαίωσε τὴν σκέψιν τοῦ αὐτοκράτορος ἐκείνου. Στεροῦνται δὲ ἱστορικότητος καὶ τὰ περὶ «ὁρισμοῦ» τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Ἀγάθωνος ὑποχρεοῦντος τοὺς Χριστιανοὺς Χρωβάτους, ὅπως οὐδέποτε εἰσβάλωσιν εἰς ξένην χώραν (Κ. Πορφυρογεννήτου, ἔνθ' ἀν., σ. 149). Ὅτε ὁ Ρώμης Ἰωάννης VIII διὰ γράμματος αὐτοῦ (7 Ἰουνίου 879) ἐκάλεσε τοὺς Κροάτας νὰ συνδεθῶσι διὰ «πάκτου» μετὰ τῆς Ρώμης, ἠγνόει πλήρως τὸ προηγούμενον περὶ τοῦ ὁποίου φέρεται ὁμιλῶν ὁ Πορφυρογέννητος.

[2] Κατά τι χρονικόν, ὁ Μεθόδιος διὰ τῆς Ἰστρίας καὶ τῆς Δαλματίας μετέβη εἰς Μοραβίαν. Ὁ Μεθόδιος χαρακτηρίζεται ἐν τῷ χρονικῷ τούτῳ ὡς «Σκλάβος», ἐφευρέτης τῶν σλαβονικῶν γραμμάτων καὶ περιφρονητὴς τῆς λατινικῆς, ἀφοῦ ἐτέλει τὴν θ. λειτουργίαν εἰς τὴν σλαβονικήν. Monum. Germ. Historica, Script., XI, 15, 2 - 4. «Interiecto aliquo tempore supervenit quidam Sclavus ab Hystrie et Dalmatie partibus nomine Methodius qui adinvenit divinum officium et vilescere fecit Latinum; tandem fugatus a Karentanis partibus intravit Moravium ibique quiescit». Ὁ Hergenröther (Photius, II, 616, σημ. 10) ἀτόπως συνεπέρανεν ἐκ τούτων ὅτι ὁ Κύριλλος καὶ ὁ Μεθόδιος διέδωκαν εἰς Δαλματίαν τὸν Χριστιανισμόν.

[3] Κ. Πορφυρογεννήτου, ἔνθ' ἀν., σ. 163. Καὶ ἐνταῦθα τὸ κείμενον εἶνε ἠλλοιωμένον· διότι οἱ Κροάται, οἱ λαβόντες σκληρὰν πεῖραν τῆς φραγγικῆς θηριωδίας καὶ γνωρίζοντες τὰς πολιτικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς τάσεις τῶν Φράγγων, ἦτο ἀδύνατον μετὰ τὴν γενομένην σφαγὴν νὰ ζητήσωσι τὸ βάπτισμα παρὰ τῆς Ρώμης. Προφανῶς ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ θὰ ἦτο λίαν περίεργον τὸ διάβημα τῶν Σλάβων τούτων νὰ δεχθῶσι τὴν θρησκείαν ἐκείνων, τοὺς ὁποίους κατέσφαξαν ἕνεκα τῶν θηριωδιῶν των. Εἶνε ἄλλως γνωστὴ ἡ μεγάλη ἐπίδρασις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἐν Δαλματίᾳ, καθὼς ἐν λεπτομερείᾳ ἀνέπτυξεν ὁ J. Girecek, ἐν Sitzungsberichte der k. Akad. der Wissensch. Phil. — hist. Kl., Wien, 1902, vol. 48 - 49.

ἀβάπτιστοι» καὶ νὰ ἐπανέλθωσιν ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς Ρωμαϊκῆς βασιλείας. Ὁ Βασίλειος ἀπέστειλε «βασιλικὸν μετὰ καὶ ἱερέων, καὶ ἐβάπτισεν αὐτοὺς πάντας». Τὰ «ἔθνη» ἠκολούθησαν καὶ οἱ Παγανοὶ ἢ Ἀρεντανοί, οἵτινες ἐδέχθησαν τὸ βάπτισμα [1]. Οὕτω διὰ μακρῶν προσπαθειῶν καὶ ἀγώνων ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἐχριστιάνισε τοὺς Σλάβους τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ εἰσῆγεν αὐτοὺς εἰς τὸν πεπολιτισμένον κόσμον [2].

Ἡ τοιαύτη δραστηριότης διετηρεῖτο καὶ διὰ τοὺς λαοὺς τοῦ Καυκάσου καὶ τοῦ Εὐξείνου, οἵτινες ἦσαν ὁ φραγμὸς τῶν Περσῶν. Ἡ εἰσβολὴ τῶν Περσῶν εἰς τὴν Συρίαν εἶχε τύχει θερμῆς ὑποστηρίξεως ὑπὸ τῶν μονοφυσιτῶν. Τὴν αὐτὴν εὔνοιαν εἶχον εὕρει ἐν Παλαιστίνῃ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ. Οἱ μονοφυσῖται τῶν χωρῶν τούτων ἕνεκα τοῦ μίσους των κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ Βυζαντίου, παρεδίδοντο εἰς τοὺς Πέρσας. Διὰ τῶν μεγάλων καὶ ἐνδόξων νικῶν τοῦ Ἡρακλείου τὸ Περσικὸν κράτος ἔκλινε πρὸς τὴν δύσιν του. Ἀλλὰ καὶ ἡ αὐτοκρατορία εἰσήρχετο εἰς νέαν ἱστορικὴν φάσιν ἕνεκα τῆς ἐμφανίσεως τῶν Ἀράβων καὶ τοῦ φοβεροῦ ἰσλάμ.

5. ΕΥΡΕΙΑΙ ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ

Ἡ εἰκονομαχία, ἥτις ἐπῆλθεν ἐκ τῶν ἐπιβληθεισῶν ὑπὸ τῶν Ἰσαύρων (717 - 820) μεγάλων μεταρρυθμίσεων, συνεκλόνισεν ἐκ βάθρων ἐπὶ αἰῶνα περίπου τὴν αὐτοκρατορίαν [3]. Ἡ ἀποστολικὴ δρᾶσις τῆς Ἐκκλησίας ἐφάνη πρὸς καιρὸν μειουμένη. Ἀλλ᾽ ὅμως παρὰ τοὺς σφοδροὺς ἐσωτερικοὺς ἀγῶνας, ἐσημειώθη σταθερὰ στροφὴ πρὸς τὴν ἀναγέννησιν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν. Ἐπήρχετο λεληθότως ἡ πνευματικὴ προπαρασκευή, ἥτις ἤγαγεν εἰς τὴν λαμπρὰν περίοδον τῆς ἐπὶ Φωτίου εὐρείας ἀποστολικῆς ἐνεργείας.

Αἱ μεγάλαι Ἀραβικαὶ κατακτήσεις καὶ ἰδίᾳ ἡ εὐκολία, μεθ᾽ ἧς οἱ Ἄραβες κατέλαβον τὰς χώρας ἔνθα ἐπεκράτει ὁ μονοφυσιτισμός, ἦσαν δεινὸν πλῆγμα κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας. Αἱ προκεχωρημέναι ἐπαρχίαι τῆς Κρι-

---

[1] Αὐτόθι, σ. 129. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς πάντων τῶν σλαβικῶν φύλων (Ζαχλουμῶν, Τερβουνιωτῶν, Καναλιτῶν κλπ.) δὲν ἠδύνατο νὰ εἶνε ταχύς, ἕνεκα τῶν διαμαχῶν καὶ ἀντιζηλιῶν των, ἀλλ᾽ ἐπήρχετο βαθμιαίως, διότι «πλεῖστόι» τούτων ἀπηρνοῦντο τὸ βάπτισμα. Εἶχον ἐπωφεληθῆ τῆς ἀπουσίας ἐκ Κων)πόλεως τοῦ Βασιλείου Α΄ καὶ ἀπεστάτησαν τῆς Ρωμαϊκῆς ἀρχῆς. Ἠναγκάσθησαν ὅμως νὰ ζητήσωσι καὶ πάλιν τὴν κηδεμονίαν τοῦ βασιλέως διὰ πρεσβείας, ὅτε καὶ «πάντες τοῦ θείου μετέσχον βαπτίσματος» (Συν. Θεοφάνους, 288, 291, 292, Βόνν.).

[2] A. Rambaud, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 461.

[3] E. J. Martin, A History of the Iconoclastic Controversy. London, 1932. Τὰ διάφορα σχετικὰ προβλήματα προσεπάθησε νὰ σκιαγραφήσῃ ὁ G. Ostrogorski, Studien zur Geschichte des Byzant. Bilderstreites. Breslau, 1929, σ. 23 ἑξ. Πρβλ. καὶ F. Dölger, ἐν «Göttinger Gelehrte Anzeigen» 191 (1929), 352 - 372.

μαίας ὑφίσταντο τὰς ἐπιθέσεις Οὔννων, Ἀβάρων, Τούρκων κλπ. Ὁ ἰσλαμισμός, ὁ ἰουδαϊσμός, ὁ νεστοριανισμός, ὁ μονοφυσιτισμὸς ἀνέπτυσσον μεγάλην δραστηριότητα μεταξὺ τῶν λαῶν τοῦ Καυκάσου καὶ τῆς Κριμαίας. Ἡ Χαζαρία ἦτο τὸ κέντρον δεινοῦ ἀνταγωνισμοῦ Χριστιανῶν, ἰουδαίων καὶ μουσουλμάνων. Ἡ χώρα αὕτη, ἐκτεινομένη μεταξὺ τῶν Οὐραλίων, τῆς Κασπίας, τοῦ Εὐξείνου καὶ τοῦ βορείου Καυκάσου ἤσκει σπουδαίαν πολιτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ Ἀλανῶν, Μαγυάρων, Λευκῶν Βουλγάρων, Σλάβων κλπ. Ἔναντι τοῦ ὄγκου τούτου ἵστατο μικρός, ἀλλὰ συμπαγὴς ὀρθόδοξος ἑλληνικὸς πληθυσμός, ἀπὸ αἰώνων ἀκατάβλητον κέντρον πολιτισμοῦ. Τὸν ἕβδομον αἰῶνα, ἡ ἐπαρχία τῆς Ζηχχίας περιελάμβανε τὰς ἐπισκοπὰς Χερσῶνος, Βοσπόρου καὶ Νικόψεως. Ἡ δὲ ἐπαρχία Ἀβασγίας, τὴν ἐπισκοπὴν Σεβαστουπόλεως[1]. Ὅτε οἱ Χαζάροι ἐγένοντο κύριοι τῆς χώρας, εὗρον συμπαγεῖς πληθυσμοὺς Χριστιανῶν Ἑλλήνων καὶ Γότθων. Οἱ Χριστιανοὶ οὗτοι ἦσαν τῆς μερίδος τῶν εἰκονοφίλων, ἑπομένως ἀπετέλουν στοιχεῖον λίαν συντηρητικὸν ἐκκλησιαστικῶς[2] Αἱ εἰκονομαχικαὶ κυβερνήσεις δὲν εὗρον συμφέρουσαν οἱανδήποτε πίεσιν ἐπ᾽ αὐτῶν. Ἐπίσκοποι εἰκονόφιλοι ἐξωρίζοντο εἰς Χερσῶνα. Μοναχοὶ καὶ πολλοὶ λαϊκοὶ προσέφευγον πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους τῆς Κριμαίας, τῆς ὁποίας οὕτω ὁ ἑλληνισμὸς ἐνισχύετο σημαντικῶς. Νέα κίνησις ἐσημειοῦτο, εὐνοοῦσα τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τοὺς βαρβάρους. Οἱ Χαζάροι ἐδείκνυον ἀνεξιθρησκείαν, ἀλλὰ δὲν ἔμενον ἀνεπηρέαστοι ἐκ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κέντρων. Ἡ βαθυτέρα μελέτη τοῦ προβλήματος τῆς ἐξημερώσεως τῶν βαρβάρων ἔδειξεν ἴσως, ὅτι αἱ ἐπισκοπαὶ τῶν ἐπαρχιῶν Ζηχχίας καὶ Ἀβασγίας δὲν ἐπήρκουν διὰ τὸ εὐρύτερον ἔργον τῆς συγκεντρώσεως καὶ διοικήσεως τῶν Χριστιανῶν τῶν βαρβαρικῶν ἐθνῶν. Οἱ Χριστιανοὶ οὗτοι διεσπαρμένοι μεταξὺ Χαζάρων, Οὔννων, Οὔγγρων κλπ. ὠργανοῦντο ὑπὸ ἐπισκοπὰς ἀποτελούσας τὴν γνώριμον ἐπαρχίαν Γοτθίας μετὰ κέντρου μητροπολιτικοῦ τὴν Δόρον. Περὶ τῆς προσπαθείας ταύτης πληροφορούμεθα ἐκ καταλόγου δημοσιευθέντος ὑπὸ τοῦ C. de Boor[3]. Ὁ κατάλογος οὗτος εἶνε τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, δηλαδὴ τῆς ἐποχῆς τῆς εἰκονομαχίας. Τὸ ζήτημα τῆς γνησιότητος αὐτοῦ προεκάλεσε πολλὰς συζητήσεις. Οἱ μὲν

---

[1] H. Gelzer, Ungedruckte... Texte d. Notitae Episcopatum. München, 1901, 535, 536.

[2] Κατὰ τὸν βίον Στεφάνου τοῦ Νέου (Migne, 100, 1117), οἱ ὑπὲρ τῶν εἰκόνων κατῴκουν καὶ τὰ μέρη «τὰ πρὸς τὸ ἄναντες τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἐπὶ τὴν τῆς Ζηχχίας ἐπαρχίαν συγκείμενα, ἀπό τε Βοσπόρου, Χερσῶνος, Νικόψεως, καὶ τὰ πρὸς τὴν Γότθιον Κοίλην ἀπαντῶντα· εἶθ᾽ οὕτως καὶ τὰ πρὸς τὸ παρθενικὸν συγκείμενα πέλαγος, ἐν οἷς τε διαπλέεται ὁ νότιος κόλπος...».

[3] Ἐν «Zeitschrift für kirchengeschichte», XII, 1891, 303 - 322. XIV, 1894, 519 - 539.

ἀπορρίπτουν τοῦτον ἕνεκα ἀνακριβειῶν του [1], οἱ δὲ εἶνε εὐμενέστεροι [2] καὶ ἄλλοι δέχονται τὴν γνησιότητα αὐτοῦ [3]. Τὸ βέβαιον εἶνε, ὅτι αἱ χριστιανικαὶ ὁμάδες αἱ εὑρισκόμεναι μεταξὺ βαρβάρων λαῶν εἶχον ἀνάγκην περισυλλογῆς καὶ ὀργανώσεως. Ὄχι μόνον ὁ ἰσλαμισμὸς εἶχεν ἐπίδοσιν ἰσχυρὰν μεταξὺ τῶν λαϊκῶν στρωμάτων τῶν Χαζάρων, ἀλλὰ καὶ αἱ ἀκμάζουσαι ἰουδαϊκαὶ κοινότητες παρουσίαζον δραστηριότητα ἀποτελεσματικήν, ὥστε ὄχι μόνον ὁ Χαγάνος ἀλλὰ καὶ οἱ ἐξέχοντες τῶν Χαζάρων εἶχον προσηλυτισθῆ εἰς τὸν ἰουδαϊσμόν [4]. Ἡ αὐλὴ τῶν Χαζάρων προετίμησε τὸν ἰουδαϊσμόν, διότι ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ἔβλεπε τὴν ὑποταγήν της εἰς τὸ Βυζάντιον, καίτοι τὰ πολιτικὰ συμφέροντα συνέδεον στενῶς ἀμφοτέρας τὰς χώρας. Ἡ σχεδιασθεῖσα λοιπὸν ἀναδιοργάνωσις καὶ ἐνίσχυσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας τῆς Γοτθίας ἀπέβλεπεν εἰς εὐρυτάτην δρᾶσιν ἀποστολικὴν καὶ ἦτο ἔργον συνέσεως καὶ λίαν ἀνθρωπιστικὸν ὑπὲρ τῶν ἀλλοεθνῶν Χριστιανῶν, οἵτινες ἦσαν πολυάριθμοι καὶ ἐν Κριμαίᾳ καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας. Εἶνε ἀξιοσημείωτος ἡ ἐκκλησιαστικὴ κατανομὴ καθὼς παρουσιάζεται ἐν τῷ καταλόγῳ ἐκείνῳ. Τῆς Γοτθίας μητρόπολις ὡρίσθη ἡ Δόρος, πόλις γνωστή, περὶ τῆς ὁποίας εἶχεν ἀσχοληθῆ καὶ ὁ Ἰουστινιανός. Ἀστὴλ ἦτο ἡ παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Βόλγα πρωτεύουσα τῶν Χαζάρων Ἰτίλ, ἐν τῇ ὁποίᾳ προφανῶς ὑπῆρχον ὄχι μόνον Χαζάροι Χριστιανοί, ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες καὶ Γότθοι κλπ. Τυμάταρχα ἦτο ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλις Φαναγόρια, ἥτις ἐπὶ Τσιμισκῆ ἦτο γνωστὴ ὡς ἐπισκοπὴ Ματράχων [5]. Αἱ ἄλλαι, οὕτως εἰπεῖν, ἐπισκοπικαὶ ἕδραι ὀνομάζονται οὐχὶ ἐκ πόλεως ἢ περιφερείας, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀποτελούντων αὐτὰς Χριστιανῶν, Ὀνογούρων, Οὔννων.

Ἡ ἀστάθεια τῆς πολιτικῆς τῶν Χαζάρων, τὸ καιροσκοπικόν των πνεῦμα, οἱ ἐπαμφοτερισμοί των καὶ ἰδίᾳ ὁ ἐξισλαμισμὸς καὶ ἐξιουδαϊσμός των δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ εὐρέος σχεδίου. Ἐν τούτοις, ἡ ὕπαρξις τῶν ἐπισκοπῶν Χερσῶνος, Βοσπόρου, Γοτθίας, Σουγδαίας, Φούλλων, Σεβαστοπόλεως καὶ Ματράχων [6] μαρτυρεῖ περιφανῶς, ὅτι ἡ ἀποστολικὴ δρᾶσις

---

[1] L. Duchesne, Les anciens évêchés de la Grèce, ἐν Mélanges d' archéologie et d' histoire, XV, 1905, 375.

[2] H. Gelzer, ἐν «Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie», 32, 1892.

[3] N. Bees, ἐν Oriens Christianus, N. S., 1915. Πρβλ. F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome an IXe siècle. Paris, 1926, 83 - 97, 234 - 248. F. Dvornik, Les légendes de Constantin et Méthode, Prague, 1933, 160. Γερ. Κονιδάρη, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμ. πατριαρχείου. Athen, 1934.

[4] E. Bréhier, La civilisation byzantine. Paris, 1950, σ. 30. F. Dvornik, Les légendes, σ. 168.

[5] H. Gelzer, Ungedruckte..., 572.

[6] Αὐτόθι, σ. 551 (Λέοντος τοῦ σοφοῦ), σ. 572 (τῆς ἐποχῆς Ἰω. Τσιμισκῆ 969 - 976). Γ. Κονιδάρη, ἔνθ' ἀνωτέρω.

τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας διετηρεῖτο πάντοτε ἀκμαία παρὰ τοὺς σκληροὺς αὐτῆς ἀγῶνας καὶ τὰς ἀκαταπαύστους ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων μετὰ τῶν ἀναποφεύκτων καταστροφῶν.

Ὁ ἐνσκήψας νέος κίνδυνος ἐκ τῆς καθόδου πρὸς τὸν Εὔξεινον τῶν σκανδιναβῶν Ρῶς (825) ἠνάγκασε τοὺς Χαζάρους νὰ ζητήσωσι τὴν ἐπικουρίαν τῆς Κων)πόλεως. Ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Ρῶς ἦτο ἡ ἀπαρχὴ μεγάλων καὶ ἱστορικῶν μετατροπῶν ἐν τῇ ἀπεράντῳ χώρᾳ. Οἱ Ρῶς ἐστράφησαν καὶ πρὸς τὸ Βυζάντιον. Διὰ πρεσβείας ἦλθον εἰς πρώτην ἐπαφὴν μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου (829 - 842)[1] καὶ μετὰ τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ μεγάλου κέντρου τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἐπίκλησις τῶν Χαζάρων, ὅπως σειρὰ ὀχυρωμάτων προστατεύσῃ αὐτοὺς ἐξ ἐνδεχομένων ἐπιδρομῶν[2], ἀπεδείκνυε τὴν διορατικότητα τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀποστολῆς, ἥτις ἠθέλησε τὸν συνασπισμὸν πάντων τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τῆς Κριμαίας μέχρι τῆς Κασπίας ἐναντίον τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν. Ἡ δυσπιστία ὅμως τῶν Χατζάρων παρέμενεν ἀκεραία καὶ ὅτε ἀκόμη ἐζήτουν τὴν ἀποστολὴν προσώπων ἱκανῶν διὰ τὴν διεξαγωγὴν θρησκευτικῶν συζητήσεων. Ἡ τάσις πρὸς συγκριτικὴν ἐξέτασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἰδίᾳ ἡ ἔρευνα ἐπὶ τῶν δογμάτων αὐτοῦ ἔδιδον νέας κατευθύνσεις εἰς τὴν ἀποστολήν. Ἀλλὰ καὶ αἱ σκληραὶ περιπέτειαι, μάλιστα δὲ ἡ γνῶσις τῆς ψυχολογίας, τῶν ἠθῶν, τοῦ τρόπου τῆς διανοήσεως καὶ τῆς ζωῆς τῶν βαρβάρων ἔδιδον ὡριμότητα εἰς τὰς σκέψεις τῶν ἀναλαμβανόντων τὸ βαρὺ ἔργον τῆς ἐξημερώσεως τούτων Οἱ τρόποι τῶν ἀποστολικῶν ἐνεργειῶν τῆς Ἐκκλησίας Κων)πόλεως ἐδείκνυον τὴν εὐρεῖαν αὐτῆς ἀντίληψιν ἐπὶ τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Δὲν ἠγνοοῦντο αἱ πραγματικότητες ἑκάστης ἐποχῆς, ἀλλ' ἀντικρύζοντο ἀποφασιστικῶς αἱ ἀνάγκαι αὐτῆς. Αἱ νέαι πραγματικότητες δὲν ἐσχετίζοντο πρὸς τὴν γενικὴν κατάστασιν τοῦ κόσμου, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀντιμετωπίσει ὁ Χριστιανισμὸς εἰς τὰ πρῶτά του βήματα. Τὸ πνεῦμα τοῦ ἐνάτου καὶ τοῦ δεκάτου αἰῶνος ἦτο διάφορον. Ἡ μωρία τοῦ περὶ τοῦ Σταυροῦ λόγου ἀπῄτει νῦν ἄνδρας σοφούς, ἐμπείρους τῆς διαλεκτικῆς, βαθείας φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς μορφώσεως διὰ νὰ δίδωσι λόγον περὶ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ὑπεροχῆς τῆς ὑπ' αὐτῶν διδασκομένης πίστεως. Πρὸς τούτοις, αἱ πολιτικαὶ τάσεις ἤσκουν σπουδαιοτάτην ἐπίδρασιν. Οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἐνόμιζον, ὅτι ἀπέκτων μεγαλυτέρας ἐλευθερίας διασπῶντες τὴν δογματικὴν καὶ πνευματικὴν ἑνότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τῶν αἱρέσεων καὶ ὑποτασσόμενοι εἰς ξένους κατακτητάς.

---

[1] Κατὰ τὰ χρονικὰ Bertiniani. Monumenta Germaniae Historica, Script., I, 434.

[2] A. Rambaud, ἔνθ' ἀν., σ. 397, ὅστις νομίζει ὅτι τὸ διάβημα τῶν Χαζάρων ἐσκόπει τὴν ἀπόκρουσιν τῶν ἐπιθέσεων τῶν Πετσενέγων.

Ἡ ἀνανέωσις τοῦ ἀποστολικοῦ πνεύματος ὤφειλε νὰ εἶνε ἀδιάκοπος. Διὰ τῆς ἀναγεννήσεως δὲ τῶν ἑλληνικῶν καὶ θεολογικῶν γραμμάτων ἐπήρχετο καὶ ἡ πνευματικὴ ἀναμόρφωσις τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ κατάλληλος προπαρασκευὴ τῶν ἀναλαμβανόντων τὸ ἔργον τῆς ἀποστολῆς. Παρὰ τὰ ἐκ τῆς εἰκονομαχίας δεινὰ καὶ τὰς φατρίας τῶν πολεμίων πάσης γνώσεως καὶ ἐπιστήμης, ἐγκαινίζεται ἤδη ἡ πανεπιστημιακὴ ἀναγέννησις διὰ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου, τοῦ λογοθέτου Θεοκτίστου καὶ ἰδίᾳ τοῦ Βάρδα [1]. Ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμισις τοῦ Βάρδα χαρακτηρίζεται «τῶν ἔργων αὐτοῦ κάλλιστόν τε καὶ περιβόητον» [2].

Ἡ ἐποχὴ αὕτη προσέλαβεν ἐξαιρετικὴν ἱστορικὴν σημασίαν. Ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων. Ἐμφάνισις ἐξόχων ἀνδρῶν, συγγραφέων, φιλοσόφων, ἐπιστημόνων, νέων μεγάλων ἀποστολικῶν ἀνδρῶν. Ἀποστολαὶ παρὰ Σαρακηνοῖς, Χαζάροις καὶ Μοραβοῖς. Ἐξάπλωσις τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκπολιτισμὸς τῶν Σλάβων. Χριστιανισμὸς τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ρώσων. Ἀναμόρφωσις τῶν βαρβάρων λαῶν διὰ τῆς ἐκπολιτιστικῆς δυνάμεως τοῦ ἑλληνισμοῦ, τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας, ποιήσεως, τέχνης. Εἶνε ἡ μεγάλη ἐποχὴ τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς ἀποστολῆς.

6. ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ. ΟΙ ΑΡΑΒΕΣ

Πανταχόθεν ἡ αὐτοκρατορία εἶνε περιεζωσμένη ὑπὸ ἐχθρῶν θανασίμων. Ἀλλ' ἡ στρατιωτικὴ καὶ πνευματικὴ ζωτικότης εἶνε ἀπαραμείωτος καὶ ὄντως μεγαλουργεῖ. Ἀτυχῶς αἱ πηγαὶ εἶνε πολὺ πενιχραί. Σπουδαῖα γεγονότα καλύπτει σιωπή, ἐπὶ πλέον δὲ ἡ ἐμπάθεια τῶν φατριῶν εἶνε ἔνοχος ἱστορικῶν διαστροφῶν. Οἱ ἀγῶνες κατὰ τῶν Ἀράβων ἔχουσι καὶ τὸν θρησκευτικόν των χαρακτῆρα, διότι ἡ ἀραβικὴ ἐξάπλωσις εἶνε ἅμα καὶ διάδοσις τοῦ ἰσλάμ. Τὰ ἱστορικὰ κατορθώματα τοῦ Θεοφίλου (829 - 842) [3] συνεχίζονται καὶ ὑπὸ Μιχαὴλ τοῦ Γ'. Εἶνε ὁ βασιλεὺς ὁ πολυειδῶς διασυρθεὶς ὑπὸ τῶν ἐθνοκτόνων φατριαστῶν, ἀλλὰ καὶ «μέγας βασιλεὺς νικητὴς στεφηφόρος» κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν τὴν χαραχθεῖσαν ἐπὶ τῶν τειχῶν τῆς Ἀγκύρας,

---

[1] F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel in Mittelalter. «Byzant. Archiv», No 8. Leipzig, 1926. E. Bréhier, ἔνθ' ἀν., σ. 457.

[2] Συνεχ. Θεοφάνους, 10, 26. Ἐν τούτοις ὁ νοῦς ὁ ἰθύνων τὴν ὅλην ταύτην μεγαλειώδη ὄντως κίνησιν τῆς ἀναγεννήσεως ἦτο ὁ Φώτιος, ὁ κυριαρχῶν πνευματικῶς τῆς ὅλης ἐποχῆς. Πρβλ. F. Dvornik, The Photian Schism. Cambridge, 1948, σ. 2 ἑξ. Ὁ τίτλος «τὸ σχίσμα τοῦ Φωτίου» ἀδικεῖ πολὺ τὸ βιβλίον τοῦτο. Ἰω. Ν. Καρμίρη, Δύο βυζαντινοὶ ἱεράρχαι καὶ τὸ σχίσμα τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἐν Ἀθήναις 1950. Β. Χρ. Ἰωαννίδου, Ἡ ἕνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1950.

[3] A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, I, La Dynastie d' Amorium (820 - 867). Edit. fr., Bruxelles, 1935, σ. 98 - 99. Διὰ τὰς χρονολογίας πρβλ. τὰς παρατηρήσεις τοῦ Brooks, «Byz. Zeitschrift», 1901, σ. 296.

τῆς καταστραφείσης ὑπὸ τῶν Ἀράβων, ἀλλ᾽ ἀνοικοδομηθείσης ὑπὸ τοῦ Μιχαήλ[1]. Ὑπὸ τοὺς Ἄραβας δὲν ἦσαν μόνον μονοφυσῖται καὶ ἄλλοι αἱρετικοί, ἀλλὰ καὶ Χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι. Ἄραβες εἶχον δεχθῆ ἤδη τὸν Χριστιανισμόν[2]. Ἐν τῇ λατρείᾳ μετεχειρίζοντο ἱερὰ κείμενα μεταφρασθέντα εἰς τὴν ἀραβικήν, πιθανῶς ἐπὶ τῶν Ἀββασιδῶν (754 - 775). Αἱ θεολογικαὶ συζητήσεις μονοφυσιτῶν καὶ μουσουλμάνων ἦσαν συχναὶ καὶ θορυβώδεις[3]. Ἀλλὰ καὶ ἐκ Κων)πόλεως ἡ ἀντίδρασις κατὰ τοῦ ἰσλὰμ ἦτο ζωηρά, καθὼς δεικνύουσι τὰ γραφέντα ὑπὸ τοῦ Νικήτα Βυζαντίου, τὰ «κατὰ Μωάμεθ»[4] καὶ τὰ περιεχόμενα ἐν ἁγιογραφικοῖς μνημείοις. Οἱ Ἄραβες, οἵτινες ἐπεδίδοντο εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ τὴν φιλοσοφίαν, εὕρισκον ἀσύστατον τὸ τριαδικὸν τοῦ Θεοῦ καὶ ἀντιφατικὴν τὴν ἠθικὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Διὰ τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος καὶ τὴν στήριξιν τῶν ἐν Ἀραβίᾳ Χριστιανῶν, ἀπεστάλη ὁ μαθητὴς τοῦ Φωτίου, Κωνσταντῖνος (Κύριλλος), ὁ ἕτερος τῶν δύο θεσσαλονικέων ἀδελφῶν καὶ εὐαγγελιστῶν τῶν Σλάβων.

Περὶ τῆς ἀποστολῆς ταύτης μανθάνομεν ἐκ τῶν βιογραφιῶν τῶν δύο τούτων ἀδελφῶν, αἵτινες παρὰ τὴν «μεταφραστικήν» των διασκευήν, διασώζουσι σπουδαῖα ἱστορικὰ στοιχεῖα. Ὁ Κωνσταντῖνος ὑπερημύνθη τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸν ὁποῖον προσῆγεν εἰς τοὺς Ἄραβας ὡς τὸ μόνον μέσον πνευματικῆς ἀναγεννήσεως καὶ πολιτισμοῦ, ἀφοῦ τὴν θρησκείαν ταύτην εἶχον δεχθῆ οἱ Ἕλληνες, ἐξ ὧν «προῆλθον πᾶσαι αἱ τέχναι»[5].

7. ΟΙ ΧΑΖΑΡΟΙ

Ἡ βιογραφία τοῦ Κωνσταντίνου ποιεῖται λόγον καὶ περὶ ὁμοίας ἀποστολῆς παρὰ Χαζάροις[6]. Τὴν ἀποστολὴν ἐζήτησε πρεσβεία Χαζάρων ἐλθοῦσα εἰς Κων)πολιν. Τὸ διάβημα τοῦτο εἶχε σκοπὸν πολιτικόν; Οἱ Χαζάροι, ἰουδαῖοί τε καὶ μουσουλμάνοι, ἐγνώριζον καλῶς τὰ περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ Χριστιανοὶ ἦσαν πολυάριθμοι ἐν Χαζαρίᾳ· ἐὰν δὲ κρίνωμεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ

---

[1] Τὸν Μιχαὴλ ἀναφέρουσι σχεδὸν πάντοτε μετὰ τοῦ ἐπιθέτου τοῦ «μεθύσου» ἢ τοῦ «μεθυστοῦ». Ἐν τούτοις, ἐπὶ τῆς βασιλείας ταύτης συνετελέσθησαν ὄχι μόνον ἡ μεγάλη πνευματικὴ ἀναγέννησις, ἀλλὰ καὶ τὰ σπουδαιότατα τῶν γεγονότων τῆς ἀποστολικῆς δράσεως τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ H. Grégoire ὀρθῶς παρεμέρισεν ὅ,τι ἡ ἐμπάθεια καὶ ἡ ποταπότης τῶν καπήλων τῆς δῆθεν εὐσεβείας ἐξύφανεν. «Byzantion» IV (1927), σ. 437 - 49, V (1928), σ. 327 - 46. Fr. Dölger, ἐν «Byzantinische Zeitschrift» 1931, σ. 170.

[2] Dictionnaire d' histoire et de géographie ecclésiast., III, 1161 ἑξ.

[3] F. Nau, ἐν «Journal Asiatique», 1915, σ. 225 - 79.

[4] Migne, ser. gr., 100, 1201. 104, 1383, 1448. 105, 669.

[5] Vie de Constantin, ch. VI, παρὰ F. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, σ. 357.

[6] Περὶ τούτων ὅρα W. Barthold, Khazar, ἐν Encyclopédie de l' Islam.

Φωτίου πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Βοσπόρου Ἀντώνιον[1], ἡ ἀποστολικὴ δραστηριότης ἦτο εὐρεῖα ἐν Κριμαίᾳ. Οἱ Χαζάροι ἔδωκαν ἐπίσημον χαρακτῆρα εἰς τὸ διάβημά των. Ἀπηυθύνθησαν εἰς Κων)πολιν, γνωρίζοντες ὅτι τὸ θρησκευτικὸν ζήτημα διηυκόλυνε τὰς πολιτικὰς συνεννοήσεις. Ἡ βυζαντινὴ διπλωματία ἦτο πάντοτε εὐνοϊκὴ διὰ στενὴν συνεργασίαν μετὰ τῶν Χαζάρων, αἱ δὲ συγγενικαὶ σχέσεις τῶν δύο αὐλῶν, Βυζαντίου καὶ Χαζαρίας, ἀπέβλεπον εἰς τὴν πολιτικὴν προσέγγισιν τῶν δύο λαῶν. Συμπαγὲς κράτος χριστιανικὸν ἀπὸ τῆς Κασπίας καὶ τῆς Κριμαίας μέχρι τοῦ Δουνάβεως δὲν θὰ ἐξημέρωνε μόνον τὰ βάρβαρα φύλα τὰ κατακλύζοντα τὴν χώραν, ἀλλὰ θὰ ἦτο καὶ ἰσχυρὸν προπύργιον κατὰ πάσης ἐξ Ἀνατολῶν καὶ Βορρᾶ ἐπιθέσεως. Ἀλλὰ ἡ καιροσκοπικὴ πολιτικὴ τῶν Χαζάρων προετίμα τὸν ἰουδαϊσμὸν καὶ τὸν μουσουλμανισμόν.

Ἤδη μετὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ Κιέβου, οἱ Χαζάροι ἀντίκρυζον κινδυνον μέγαν ἐκ τῆς ἐπεκτάσεως τῶν Ρῶς πρὸς τὸν Εὔξεινον. Ὁ αὐτὸς κίνδυνος δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ κατὰ τῶν Βυζαντινῶν. Βυζαντινοὶ καὶ Χαζάροι ἠναγκάζοντο εἰς στενωτέραν θρησκευτικὴν καὶ πολιτικὴν προσέγγισιν πρὸς ἀπόκρουσιν κοινοῦ κινδύνου.

Ἐν τοσούτῳ οἱ Ρῶς ἐδοκίμαζον τὴν τύχην των καὶ πρὸ τῶν τειχῶν τῆς Κων)πόλεως. Τὴν αἰφνίδιον ἐπίθεσίν των, τὰς ὠμότητας, τὰς καταστροφὰς καὶ τὸν ὄλεθρον περιέγραψε λίαν δραματικῶς ὁ Φώτιος εἰς δύο λόγους του[2]. Τὴν πόλιν ἐλύτρωσε καὶ πάλιν ἡ ὑπέρμαχος Στρατηγός. Πότε λοιπὸν ἦλθεν εἰς Κων)πολιν ἡ πρεσβεία τῶν Χαζάρων ; Πρὸ τῆς ἐπιθέσεως ἐκείνης, ἢ μετ᾽ αὐτήν ; Συνήθως ἡ ἀποστολὴ τῶν δύο ἀδελφῶν εἰς Χαζαρίαν τάσσεται περὶ τὰ τέλη τοῦ 860 ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 861. Ἀλλ᾽ ἡ ὅλη αὕτη κίνησις συνδέεται μετὰ γεγονότος ἐκτάκτου ἱστορικῆς σημασίας. Οἱ Ρῶς προέβησαν

Leyde - Paris, 1913, II, 990 ἑξ. Μετὰ τὴν τελευταίαν ἐπίθεσιν τῶν Χαζάρων τῷ 799 κατὰ τοῦ χαλιφάτου ἐπὶ Ἀρούν—ἀλ—Ρασίδ, (786 - 809) ὁ χαγάνος τῶν Χαζάρων μετὰ τῶν ἀνωτέρων ὑπαλλήλων του προσεχώρησεν εἰς τὸν ἰουδαϊσμόν. J. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903, p. 5. Κατὰ διήγησιν ἄραβος χρονογράφου, παρατιθεμένην ὑπὸ τοῦ Marquart (αὐτόθι, σ. 7, 8), ὁ χαγάνος κατ᾽ ἀρχὰς ἦτο Χριστιανό., ἀλλ᾽ ἕνεκα ἀμφιβολιῶν προεκάλεσε, κατὰ τὴν προτροπὴν συμβούλου του, θρησκευτικὴν συζήτησιν μεταξὺ Χριστιανῶν, ἰουδαίων καὶ ἀράβων. Ὁ χαγάνος μετ᾽ ἐκπλήξεως παρετήρησεν, ἐν τῇ συζητήσει μεταξὺ χριστιανοῦ ἐπισκόπου καὶ ἰουδαίου ραββίνου, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς παλαιᾶς Διαθήκης. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ἄραψ θεολόγος ἐδηλητηριάσθη ὑπὸ τοῦ ἀντιπάλου του ραββίνου καὶ οὕτω ὁ χαγάνος μὴ δυνηθεὶς νὰ ἐκτιμήσῃ τὸν ἰσλαμισμόν, ἐδέχθη τὸν ἰουδαϊσμόν !

[1] Migne, 102, 828.

[2] Σ. Ἀριστάρχου, Φωτίου λόγοι καὶ ὁμιλίαι. Ἐν Κων)πόλει, 1901, II, 5 - 27, 30 - 57.

εἰς πρᾶξιν, τῆς ὁποίας τὸ ἀπροσδόκητον, τὸ ταχὺ καὶ τὸ ἀποφασιστικὸν προκαλεῖ ὄντως κατάπληξιν. Οἱ Ρῶς, οἱ ὑπερβαίνοντες, κατὰ τὸν Φώτιον, εἰς ὠμότητα καὶ μιαιφονίαν πάντας τοὺς λαούς, μικρὸν μετὰ τὴν λυσσώδη ἐπίθεσιν κατὰ τῆς Κων)πόλεως καὶ τὴν ἀποτυχίαν των, ἐξαίφνης μετεστράφησαν, προσῆλθον εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἔδειξαν ζῆλον διὰ τὴν πίστιν, ἐτάχθησαν ἐν «ὑπηκόων τάξει» καὶ ἐδέχθησαν ἐπίσκοπον. Δὲν δίδει πλείονας πληροφορίας ὁ Φώτιος. Ἀλλ' ἡ συγκίνησίς του διετηρεῖτο ζωηρὰ καὶ ὅτε ἀργότερον ἀνήγγελλεν εἰς τοὺς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς τὸ γεγονός [1]. Οἱ Ρῶς εἰσήγοντο εἰς τὴν μεγάλην χριστιανικὴν καὶ πεπολιτισμένην οἰκογένειαν, δηλαδὴ εἰς νέαν ἱστορικὴν ζωήν. Ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης ἡ Χαζαρία εἶχε καταδικασθῆ. Ἡ ἀποστολὴ τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ αἱ θεολογικαὶ συζητήσεις δὲν ἀπέδωκαν θετικὰ ἀποτελέσματα.

Ἐν τούτοις τὸ ἀποστολικὸν ἔργον ἐνεφανίζετο μετὰ νέας ζωῆς. Τὰ μεγάλα ζητήματα τὰ συνδεόμενα πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο ἠρευνῶντο ἐπιμελῶς, διεγράφοντο κατευθύνσεις καὶ ἐμορφοῦντο οἱ κατάλληλοι ἄνδρες τῆς ἀποστολῆς. Ὁ Φώτιος εἶνε ὁ ἐκπαιδεύων, ὁ ἐμψυχώνων, ὁ κατευθύνων. Καὶ πρὸ τῆς πατριαρχείας του, ὁ οἶκός του ἦτο τὸ κέντρον ἀνωτάτων ἐπιστημονικῶν καὶ θεολογικῶν σπουδῶν [2]. Εἰς τὸ κέντρον ἐκεῖνο συνεζητοῦντο τὰ μεγάλα ζητήματα περὶ τῶν βαρβαρικῶν λαῶν, περὶ τοῦ εὐαγγελισμοῦ των, περὶ τῆς πνευματικῆς των ἀναμορφώσεως καὶ τῶν νέων ἀναγκῶν τῆς ἀποστολῆς. Ὁ χριστιανισμὸς ἰδίᾳ τῶν Βουλγάρων ἦτο διὰ τὸν Φώτιον τὸ ἀντικείμενον σοβαρῶν σκέψεων καὶ μεριμνῶν. Οὐδόλως ἀπίθανον, ὅτι τὸ ζήτημα περὶ τῆς γραπτῆς σλαβικῆς γλώσσης ἠρευνᾶτο ἐν τῇ σχολῇ τοῦ Φωτίου. Ἡ Μοραβία θέλουσα τὴν κατήχησιν τοῦ λαοῦ της διὰ τοῦ γλωσσικοῦ του ἰδιώματος, ἐζήτησε τὴν ἐπικουρίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας.

8. ΟΙ ΜΟΡΑΒΟΙ

Μετὰ τῆς Μ. Μοραβίας τὸ Βυζάντιον εἶχε σχέσεις ἐμπορικάς. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ πολιτισμοῦ του δὲν ἦτο μικρά, καθὼς ἀπέδειξαν τὰ ἀνακαλυφθέντα ἀντικείμενα βυζαντινῆς προελεύσεως, τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰῶνος,

---

[1] Φωτίου, Ἐπιστ. ΙΓ΄. Migne, 102, 736.

[2] Φωτίου, ἐπιστ. Γ΄, γ΄ (ἔκδ. Βαλέττα, σ. 149)· «Οἴκοι μὲν γὰρ μένοντι ἡ χαρίεσσα τῶν ἡδονῶν περιεπλέκετο τέρψις, τῶν μανθανόντων δρῶντι τὸν πόνον, τὴν σπουδὴν τῶν ἐπερωτώντων, τὴν τριβὴν τῶν προσδιαλεγομένων, δι' ὧν ἡ πρὸς το ῥᾷστα παράγεσθαι καταρτίζεται γνώμη, τῶν ταῖς μαθηματικαῖς σχολαῖς λεπτυνομένων τὴν διάνοιαν, τῶν ταῖς λογικαῖς μεθόδοις ἰχνευόντων τὸ ἀληθές, τῶν τοῖς θείοις λογίοις ἰθυνομένων τὸν νοῦν πρὸς εὐσέβειαν... Τοιοῦτος γὰρ χορὸς τῆς ἐμῆς οἰκίας ἦν ὁ χορός». Διὰ τὰς ἐκπαιδευτικὰς προσπαθείας τοῦ Φωτίου πρβλ. «Analecta Bollandiana». LXVIII (1950), 108 ἑξ.

κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τὰς γενομένας τῷ 1927 ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἰνστιτούτου τῆς Πράγας. Ἡ Μοραβία περιελαμβάνετο ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς ἐπιρροῆς τῆς Φραγγικῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὴν θεμελιώδη θρησκευτικὴν καὶ πολιτικὴν ἀρχὴν τῆς αὐτοκρατορίας ταύτης, πάντες οἱ λαοὶ οἱ περιλαμβανόμενοι ἐν αὐτῇ ὤφειλον νὰ ἀποτελῶσιν ἓν «σῶμα ἐν Χριστῷ», νὰ διέπωνται ὑπὸ ἑνὸς θείου νόμου καὶ ἑνὸς ὑπερτάτου ἀρχηγοῦ, τοῦ αὐτοκράτορος[1]. Ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην εἶχεν οὕτω χαρακτῆρα πολιτικόν.

Ὁ Ρατισλαῖος εἶχεν ἤδη ἀσπασθῆ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἐπιτρέψει εἰς διαφόρους ἱεραποστόλους τὴν εἴσοδον εἰς τὸ κράτος του διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ ἱεραπόστολοι οὗτοι ἦσαν Ἰταλοί, Ἕλληνες καὶ Γερμανοί[2]. Ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας των ἦτο διάφορος καὶ ἡ ἀσυμφωνία ἐπί τινων σημείων τῆς διδασκαλίας ταύτης ἦτο ἐμφανής. Ὁ Ρατισλάβος παρετήρησε τὴν ἀσυμφωνίαν ταύτην. Ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία εἶχεν ἀπὸ πολλοῦ ἀρχίσει διαγράφουσα ἰδίαν πορείαν, διαμορφοῦσα ἰδίας παραδόσεις, ἴδια ἔθη καὶ ἰδίαν διδασκαλίαν. Ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας, εἶχε διασπασθῆ ἤδη, ἢ μᾶλλον μετετόπισαν τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος τῆς ἑνότητος καὶ ἠγωνίζοντο νὰ πραγματώσωσι ταύτην ἐν μόνῳ τῷ προσώπῳ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ἀπολύτου καὶ μόνου ρυθμιστοῦ τῆς πίστεως καὶ τῆς παραδόσεως[3]. Ἐντεῦθεν ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν ἱεραποστόλων ἐκείνων, ὁ ὁποῖος ἔρριπτε τὴν σύγχυσιν εἰς τὸ πνεῦμα τῶν κατηχουμένων Σλάβων, ἀδυνατούντων νὰ διακρίνωσι τὴν ὀρθὴν πίστιν. Πρὸς τούτοις, ὑπῆρχεν ὁ ἐθνικὸς καὶ φυλετικὸς ἀνταγωνισμὸς Φράγγων καὶ Σλάβων καὶ ἦσαν βαθεῖαι αἱ πολιτικαὶ ἀντιθέσεις μεταξὺ τούτων. Διότι οἱ μὲν Φράγγοι ἠγωνίζοντο νὰ ὑπαγάγωσιν εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἐπιρροῆς των τοὺς Σλάβους, ὁ δὲ Ρατισλάβος ἐπεζήτει τὴν συνένωσιν τοῦ σλαβικοῦ στοιχείου πρὸς ἀπόκρουσιν πάσης φραγγικῆς ἐπιβολῆς.

Τὰς ἀντιθέσεις ταύτας ἐπέτεινον αἱ ἰταλικαὶ καὶ γερμανικαὶ ἱεραποστολαί, αἵτινες εἰργάζοντο διὰ τὴν ἑνοποίησιν κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς φραγγικῆς μονοκρατορίας. Ὁ Ρατισλάβος ἀντετάχθη καὶ ἐπεζήτησεν, ὅπως ὁ μοραβικὸς λαὸς διδαχθῇ τὴν «ἀληθῆ χριστιανικὴν πίστιν» καὶ μάλιστα ἐν τῇ γλώσσῃ του[4]. Διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ταῦτα ὁ Μοραβὸβασιλεὺς ἀπηυθύνθη εἰς Κων)πολιν. Τὸ διάβημα τοῦτο εἶνε ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων γεγονότων ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν σλαβικῶν λαῶν. Εἴτε ἀποδίδεται τὸ κίνημα ἐκεῖνο εἰς πολιτικὰ ἐλατήρια, εἴτε ὀφείλεται εἰς τὸν εἰλικρινῆ πόθον

---

[1] L. Halphen, Les Barbares. Paris, 1936, p. 270.
[2] Vie de Méthode, ch. V, παρὰ F. Dvornik, Les légendes, σ. 385.
[3] Φωτίου, Ἐγκύκλιος ἐπιστολή, ε' ἑξ., ἔκδ. Ἰ. Βαλέττα, σελ. 168 ἑξ.
[4] Vie de Constantin, ch. XIV, αὐτόθι σ. 372.

διὰ τὴν πνευματικὴν λύτρωσιν τῆς χώρας του, ὁ ἄρχων τῆς Μοραβίας ἀπευθύνων τὴν αἴτησιν αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Γ΄, ἔστρεφεν ὁριστικῶς πρὸς ἑαυτὸν τὸν σλαβικὸν λαὸν καὶ μετεχειρίζετο διὰ τὴν στροφὴν ταύτην τὸ πνεῦμα, τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἠθικὴν δύναμιν τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. «Ἀπὸ ὑμᾶς ἀπορρέει πρὸς πάσας τὰς χώρας ὁ καλὸς νόμος», ἔγραφεν ὁ Ρατισλάβος πρὸς τὸν Μιχαήλ, δικαιολογῶν τὸ διάβημά του[1].

Ἐκ Ρώμης δὲν ἠδύνατο ὁ ἄρχων τῆς Μοραβίας ν᾽ ἀναμένῃ γλωσσικὰς παραχωρήσεις ἐν τῇ λατρείᾳ[2]. Διότι οὐδέποτε καὶ ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει ἐπέτρεψεν ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία τὴν χρῆσιν ἐθνικῶν γλωσσῶν ἐν τῇ λατρείᾳ. Τοὐναντίον, καὶ τὴν ἀρχικὴν γλῶσσαν τῆς λατρείας, τὴν ἑλληνικήν, ἐπικρατοῦσαν πανταχοῦ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῶν πρώτων αἰώνων, ἀντικατέστησε διὰ τῆς λατινικῆς καὶ μεταξὺ ἀλλογλώσσων ἔτι λαῶν.

Ἡ πορεία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἦτο ἀντίθετος εἰς τὸ σπουδαῖον τοῦτο κεφάλαιον τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς δι᾽ αὐτοῦ ἐξημερώσεως τῶν βαρβάρων. Οὐδόλως ἀπίθανον, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀπόστολοι, οἱ πρὸ τῆς ἐλεύσεως τῶν δύο ἀδελφῶν κηρύξαντες ἐν Μοραβίᾳ, ἐγνώριζον τὴν σλαβικήν, καθὼς καὶ τὰ γράμματα τῆς γλώσσης ταύτης. Διότι ἡ ἔρευνα περὶ τοῦ καταρτισμοῦ τῶν γραμμάτων τούτων ἦτο ἀπὸ πολλοῦ τὸ μέλημα ἰδίᾳ τῆς περὶ τὸν Φώτιον ἐκλεκτῆς ὁμάδος τῶν ἐπιστημόνων καὶ φιλοσόφων, ἐν οἷς καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὡς γνώστης τῆς σλαβικῆς. Ὅτε ὁ Κωνσταντῖνος ἀνελάμβανε τὴν ἀποστολὴν εἰς Μοραβίαν, ἠρώτησεν ἐὰν ὑπῆρχον σλαβικὰ

---

[1] Αὐτόθι.

[2] Προφανῶς ὁ F. Dvornik (Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, p. 150) προσπαθεῖ νὰ περισώσῃ τὰ προσχήματα, γράφων ὅτι ὁ Ρατισλάβος ἠδιαφόρει ἂν ἐν Ρώμῃ ἢ ἐν Βυζαντίῳ θὰ εὕρισκε τοὺς καταλλήλους ἱερεῖς διὰ τὴν κατήχησιν τῶν Μοραβῶν, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, ὅτι ὁ πολιτισμὸς ὁ προσφερόμενος ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου ἦτο «λίαν ὑπέρτερος τοῦ πολιτισμοῦ, τὸν ὁποῖον προσέφερον οἱ Γερμανοὶ καὶ ἡ Ρώμη» (Les légendes..., σ. 335). Τὴν ἀντίστασιν τῆς Ρώμης εἰς τὸ ζήτημα τῆς γλώσσης ἐξέφρασε ρητῶς ὁ Κωνσταντῖνος διὰ τῶν λόγων, τοὺς ὁποίους θέτει εἰς τὸ στόμα αὐτοῦ ὁ βιογράφος· «Τίς δύναται νὰ γράφῃ ὁμιλίαν ἐπὶ τοῦ ὕδατος καὶ νὰ τὸν μεταχειρίζωνται ὡς αἱρετικόν;» (Vie de Constantin, ch. XIV, αὐτόθι σ. 372). Ὁ Κωνσταντῖνος ἐγνώριζεν, ὅτι μόνοι οἱ προφορικοὶ λόγοι δὲν ἤρκουν, εἶνε «ἔπεα πτερόεντα». Μετὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου εἶνε ἀπαραίτητος καὶ ὁ γραπτὸς διὰ τὴν ἐμπέδωσιν τῆς διδασκαλίας καὶ τὴν ἐπανάληψιν τῆς μελέτης αὐτῆς ὑπὸ τῶν ποθούντων τὴν οἰκοδομήν των. Ἀλλ᾽ ἡ ἀπόδοσις τῶν ἱερῶν κειμένων εἰς τὴν σλαβικὴν ἐθεωρεῖτο αἱρετικὴ ὑπὸ τῶν λατινικῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν «τριγλώσσων», τῶν ἀποκληθέντων καὶ «ὀπαδῶν τοῦ Πιλάτου», ὡς ἀνεχομένων τρεῖς μόνον γλώσσας, τὴν ἑβραϊκήν, τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικήν. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐγνώριζε τὰς ἀτέγκτους τάσεις τῶν λατινικῶν ἐκκλησιῶν καὶ προέβλεπε τὴν σφοδρὰν σύγκρουσιν πρὸς αὐτάς. Καὶ ὁ Ρατισλάβος ἐγνώριζε ταῦτα, ὥστε ἠδύνατο νὰ διακρίνῃ ἀνὰ μέσον Ρώμης καὶ Βυζαντίου.

γράμματα. Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ ἀπήντησεν· «Ὁ πάππος μου καὶ ὁ πατήρ μου καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀκόμη δὲν τὰ εὗρον καίτοι τὰ εἶχον ἀναζητήσει» [1]. Ὁ Κωνσταντῖνος ἦτο βεβαίως εἰς θέσιν νὰ γνωρίζῃ τὸ ζήτημα τοῦ σλαβικοῦ ἀλφαβήτου. Ἀλλ' ὁ βιογράφος μετὰ περισσῆς ἀφελείας διεσκεύασε τὴν διήγησιν κατὰ τὸν σκοπόν του. Ὁ δὲ σκοπός του ἦτο νὰ ἐμφανίσῃ τὴν εὕρεσιν τῶν γραμμάτων ἐκείνων ὡς θεόσδοτον [2] καὶ ἴσως νὰ ἀναιρέσῃ ἐκ τῶν προτέρων πᾶσαν κατηγορίαν ἐπὶ «αἱρέσει». Ὅθεν καὶ ὁ πάπας Ἀδριανὸς II, κατὰ τὸν βιογράφον, ἔλαβε τὰ σλαβικὰ βιβλία καὶ καθιερώσας, κατέθηκεν αὐτὰ εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας «τῆς φάτνης» [3]. Ἡ χειρονομία αὕτη τοῦ Ἀδριανοῦ εἶνε ἡ ἐπικύρωσις τοῦ ἐπινοηθέντος ὑπὸ τοῦ βιογράφου «θεοπνεύστου» τῆς εὑρέσεως τῶν σλαβικῶν γραμμάτων καὶ τῆς μεταφράσεως εἰς τὴν σλαβονικὴν τῶν ἱερῶν ἑλληνικῶν κειμένων. Ἐν τούτοις, ὅτε ἀργότερον θὰ ὑπεχρεοῦτο ὁ Κωνσταντῖνος νὰ ὑπεραμυνθῇ τῶν κατηγοριῶν τοῦ λατινικοῦ κλήρου ἐν Βενετίᾳ ὡς ἀποτολμήσας νὰ «κατασκευάσῃ βιβλία διὰ τοὺς Σλάβους» [4], δὲν παρουσίασε τὴν «κατασκευὴν» ταύτην ὡς «θεόπνευστον», ἀλλ' ἁπλῶς ὡς ἔργον σύνηθες καὶ εἰς ἄλλους λαούς. Διότι ἤδη οἱ Ἀρμένιοι, οἱ Πέρσαι, οἱ Ἀβασγοί, οἱ Ἴβηρες, οἱ Σουγδαῖοι, οἱ Γότθοι οἱ Ἄβαροι, οἱ Τοῦρκοι, οἱ Χαζάροι, οἱ Ἄραβες, οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ Σῦροι «καὶ πολλοὶ ἔτι ἄλλοι», εἶχον εἰς τὰ γλωσσικά των ἰδιώματα τὰ ἱερὰ βιβλία [5] καὶ ἕκαστος λαὸς ὕμνει καὶ ἐλάτρευε τὸν Θεὸν ἐν τῇ γλώσσῃ του.

Ὅτε ὁ νεωτερισμὸς τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ τὰ γενόμενα ἐν Μοραβίᾳ ἐγνώσθησαν εἰς τὴν Ρώμην, αἱ ἔριδες μεταξὺ Ρώμης καὶ Κων)πόλεως εἶχον ἐξιχθῆ εἰς ὀξύτατον σημεῖον. Ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Νικόλαος I εἶχεν ἀνάγ-

---

[1] Vie de Constantin, ch. XIV, αὐτόθι, σ. 372.

[2] Αὐτόθι· «Εὐθὺς ἐνεφανίσθη εἰς αὐτὸν (τὸν Κωνσταντῖνον) ὁ Θεός, ὅστις ἐπακούει τὰς προσευχὰς τῶν δούλων του. Καὶ τότε συνέθηκε γράμματα καὶ ἤρχισε νὰ γράφῃ τὸν λόγον τοῦ εὐαγγελίου...».

[3] Αὐτόθι, σ. 378. Κατὰ τὴν βιογραφίαν τοῦ Μεθοδίου (Vie de Méthode, ch. VI, αὐτόθι, σ. 386) οὐχὶ ὁ Ἀδριανός, ἀλλ' ὁ Νικόλαος I ἐνέκρινε τὴν διδασκαλίαν τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ «κατέθηκε τὸ σλαβονικὸν εὐαγγέλιον ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Πέτρου». Περὶ τοῦ Ἀδριανοῦ συμφωνεῖ ἡ βιογραφία τοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπισκόπου Κλήμεντος (Migne, 126, 1197) καὶ Ἀναστάσιος ὁ βιβλιοθηκάριος ἐν τῇ ἐπιστολῇ του πρὸς Κάρολον τὸν Φαλακρόν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὅμως μόνον περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Κωνσταντίνου εἰς Ρώμην ὁμιλεῖ· «Constantinos Philosophus, qui Roman sub venerabilis memoriae Adriano juniori papa veniens, sancti Clementis cor pus sedi suae restituit». L. Leger, Cyrille et Méthode, σ. 102.

[4] Αὐτόθι, σ. 375.

[5] Αὐτόθι. Τὸ κεφάλαιον XVI τῆς βιογραφίας τοῦ Κωνσταντίνου, τὸ διαλαμβάνον τὴν συζήτησιν τούτου μετὰ τῶν λατίνων ἐπισκόπων, ἱερέων καὶ μοναχῶν εἶνε ἀληθὲς κατηγορητήριον κατὰ τῆς λατινικῆς ἀποκλειστικότητος, εὑρισκομένης εἰς ριζικὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ οἰκουμενικὸν πνεῦμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας.

κην τῆς φραγγικῆς ὑποστηρίξεως. Ἐντεῦθεν ἡ πολιτική του δὲν ἠδύνατο νὰ εἶνε εὐμενὴς πρὸς τὴν Μοραβίαν, ἀγωνιζομένην νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς γερμανικῆς περιπτύξεως καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν πνευματικήν της ἐξύψωσιν παρὰ τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Νικόλαος ἐτάχθη ἐμφανῶς ὑπὲρ Λουδοβίκου τοῦ Γερμανικοῦ, ἐχθροῦ τῆς Μοραβίας, καὶ ηὐχήθη ὑπὲρ τῆς φραγγικῆς ἐπικρατήσεως[1]. Ἡ στάσις αὕτη ἦτο συνεπὴς πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς παπωσύνης καὶ πρὸς τὴν προσπάθειαν τοῦ Λουδοβίκου, ὅπως ἑλκύσῃ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν τοὺς Βουλγάρους. Ἠλπίζετο οὕτω, ὅτι ἐνῷ οἱ Γερμανοὶ θὰ ἐπεξέτειναν τὴν πολιτικήν των ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς χώρας ταύτης, ἤτοι μέχρι τῶν ὁρίων τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας, ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης θὰ ἔτασσε, τέλος, τὴν Βουλγαρίαν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του. Βεβαίως, ἡ ἀποστολὴ τῶν δύο ἀδελφῶν εἰς Μοραβίαν καὶ ἰδίᾳ ὁ νεωτερισμός των, ἐτάρασσε τὰ πνεύματα ἐν Ρώμῃ. Διὸ καὶ ἐκλήθησαν, ὅπως ἐμφανισθῶσιν ἐνώπιον τοῦ πάπα.

Οἱ Ἕλληνες ἀπόστολοι ἔφθασαν εἰς Ρώμην συναποκομίζοντες καὶ τὰ λείψανα τοῦ Κλήμενος Ρώμης, τὰ ὁποῖα εἶχον εὕρει ἐν Χερσῶνι κατὰ τὴν μετάβασίν των εἰς Χαζαρίαν[2]. Ἐπίσκοπος Ρώμης ἦτο ἤδη ὁ Ἀδριανὸς ΙΙ. Παρὰ τὴν ἔγκρισιν τῶν μεταφράσεων, αἱ προκαταλήψεις ἐν Ρώμῃ κατὰ τῶν δύο Ἑλλήνων ἦσαν ἰσχυρόταται. Ἦτο γνωστόν, ὅτι ἀμφότεροι ἦσαν μαθηταὶ τοῦ Φωτίου, τοῦ ὁποίου «amicus fortissimus» ἦτο ὁ Κωνσταντῖνος, κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν Ἀναστασίου τοῦ βιβλιοθηκαρίου[3]. Ὄπισθεν τῆς ἀποστολῆς ἔβλεπον δρῶντα τὸν Φώτιον. «Πολλοὶ ἔσκωπτον τὰ σλαβικὰ βιβλία»[4], καίτοι ταῦτα εἶχον ἐπισήμως καθιερωθῆ. Ἐθεώρουν τὸ ἔργον τῶν δύο ἀδελφῶν ἀνατρεπτικὸν τῆς λατινικῆς διεισδύσεως εἰς Μοραβίαν, δηλαδὴ εἰς χώραν ἐξαρτωμένην ἐκκλησιαστικῶς ἐκ τῆς Ρώμης.

Ἐν Ρώμῃ ὁ Κωνσταντῖνος ἠσθένησε βαρέως. Ὡραματίσθη τὸ ἐγγίζον τέλος καὶ ἤρχισε νὰ ψάλλῃ· «ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μοι, ὁδεύσωμεν εἰς τὰς αὐλὰς τοῦ Κυρίου, ηὐφράνθη μου τὸ πνεῦμα, συγχαίρει ἡ καρδία»[5]. Καὶ προσ-

---

[1] Monum. Germ. Histor., Epist., VI, 239.

[2] Περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ «μαρτυρίου» τοῦ Κλήμεντος Ρώμης καὶ τῶν εὑρεθέντων λειψάνων αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει, ὡς συνήθως, συμφωνία μεταξὺ τῶν διαφόρων ἱστορικῶν. Ἡ ὑπόθεσις, ὅτι πρόκειται οὐχὶ περὶ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ἀλλὰ περὶ ἄλλου τινὸς ὁμωνύμου μαρτυρήσαντος ἐν Χερσῶνι, εἶνε ἀστήρικτος ἱστορικῶς. Τὸ διάβημα τῶν δύο ἀδελφῶν δεικνύει, ὅτι καὶ ἐν Κων)πόλει καὶ ἐν Ρώμῃ, ἦτο ἀναμφισβήτητος ἡ παράδοσις περὶ τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τοῦ Κλήμεντος ἐν Χερσῶνι. Ἄλλως ὁ ἐν Ρώμῃ ἀνεγερθεὶς ναὸς ἐπ' ὀνόματι τοῦ Κλήμεντος δὲν περιεῖχε τὰ λείψανα αὐτοῦ. De Rossi, Bolletino di archeologia cristiana, 1870, 149 ἑξ. L. Duchesne, Étude sur le Liber pontificalis. Paris, 1877, p. 149.

[3] Mansi, XVI, 5.

[4] Vie de Méthode, ch. VI, αὐτόθι, σ. 386.

[5] Ἀναβαθμοὶ ἤχου α'. Ψαλμὸς 121, 1.

έθηκεν· «Ἀπὸ τοῦ νῦν δὲν εἶμαι πλέον οὔτε τοῦ αὐτοκράτορος, οὔτε οἱουδήποτε ἄλλου ἐπὶ τῆς γῆς δοῦλος, ἀλλὰ μόνον τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ...»[1]. Εἶνε φανερὸν ἐκ τῶν λόγων τούτων, ὅτι ἐν Ρώμῃ τὸ ἔργον τῶν δύο ἀποστόλων ἐξητάζετο μόνον πολιτικῶς. Κατανοοῦμεν δὲ πληρέστερον τὴν σημασίαν τῶν λεχθέντων, συνδέοντες αὐτὰ πρὸς τὴν προσευχὴν τὴν ὁποίαν εἶπεν ὁ Κωνσταντῖνος μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου του· «Λύτρωσον ἐκ τῆς ἀσεβοῦς καὶ εἰδωλολατρικῆς κακίας τοὺς βλασφημοῦντάς σε. Ἀφάνισον τὴν αἵρεσιν τῶν τριῶν γλωσσῶν, αὔξησον τὴν Ἐκκλησίαν σου διὰ πλήθους καὶ ἄθροισον τοὺς πάντας ἐν τῇ ἑνότητι. Ποίησον τούτους λαὸν ἐξαίρετον, ἡνωμένον ἐν τῇ ἀληθεῖ πίστει...»[2]. Λόγοι πλήρεις πικρίας· ἐκφράζεται δι' αὐτῶν ἡ ἀγωνία ψυχῆς δοκιμασθείσης σκληρῶς καὶ ζητούσης τὴν λύτρωσιν ἀπὸ τῆς κακίας τῶν βλασφήμων. Οἱ βλάσφημοι ἦσαν οἱ «τρίγλωσσοι», οἱ ἐμποδίζοντες τὴν αὔξησιν τῆς Ἐκκλησίας διὰ νέων λαῶν. Ἡ κακία αὕτη διέστρεφε τὴν σημασίαν τῆς ἀποστολῆς, ἥτις μετεβάλλετο εἰς μέσον ἐξυπηρετήσεως πολιτικῶν σκοπῶν καὶ συμφερόντων. Ἡ ἐξάπλωσις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ἑνότης, ἡ διαμόρφωσις λαοῦ περιουσίου ἦτο τὸ ἀποστολικὸν ἰδεῶδες τῶν μαθητῶν τούτων τοῦ Φωτίου. Τὸ ἰδεῶδες τοῦτο ἐξεφράσθη διὰ συμβολικῆς χειρονομίας θαυμαστῆς λεπτότητος, διὰ τῆς μετακομιδῆς τῶν λειψάνων τοῦ Ρώμης Κλήμεντος. Προεβάλλετο τὸ τηλαυγὲς τοῦτο πρόσωπον τῆς ἱστορίας τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ὅτε Ἕλληνες ἢ Λατῖνοι ἐπίσκοποι Ρώμης ἐν συνδέσμῳ ἀδιασπάστῳ μετὰ τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, ἠγωνίζοντο διὰ τὸν καταρτισμὸν τοῦ περιουσίου λαοῦ τοῦ Κυρίου, ἡνωμένου ἐν τῇ ἀληθεῖ πίστει.

Ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως ἱστορικῶν πηγῶν δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἀκριβῆ γνῶσιν τῶν γενομένων κατὰ τὴν διαμονὴν ἐν Ρώμῃ τῶν δύο ἀδελφῶν. Ὁ Ἀδριανὸς καθιέρωσε μὲν τὰς μεταφράσεις πλὴν εἰς τὴν χειροτονίαν τοῦ Μεθοδίου εἰς ἐπίσκοπον προέβη οὐχὶ ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας, ἀλλὰ κατ' εἰσήγησιν τοῦ ἄρχοντος τῆς Παννονίας Κοτζέλη (Kocel), ἴσως διὰ νὰ ἀποφύγῃ σύγκρουσιν πρὸς τοὺς γερμανοὺς ἐπισκόπους[3]. Τὴν ἐπιδοκιμασίαν τοῦ ἔργου τῶν δύο ἀδελφῶν ἀνεκοίνωσε διὰ γράμματος πρὸς τὸν Ρατισλάβον, Σφεντόπλικον (Svatopluk) καὶ Κοτζέλην. Προσεχώρει λοιπὸν ὁ Ἀδριανὸς εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τοῦ Ρατισλάβου; Καὶ ἀπηρνεῖτο τὸν Λουδοβῖκον καὶ μάλιστα τὸν γερμανικὸν κλῆρον, πρωτοπόρον καὶ ἀδιάλλακτον προασπιστὴν τοῦ λατινισμοῦ; Ὁ Ἀδριανὸς δεχόμενος τὴν εἰσήγησιν τοῦ

---

[1] Vie de Constantin, ch. XVIII, αὐτ., σ. 379.

[2] Αὐτόθι.

[3] Vie de Méthode, ch. VIII, παρὰ F. Dvornik, Les légendes, σ. 387.

Κοτζέλη, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἀνασύστασιν τῆς ἐπισκοπῆς Σιρμίου, τὴν ἐκκλησιαστικὴν συνένωσιν τῆς Παννονίας καὶ Μοραβίας καὶ τὴν εὐχερεστέραν οὕτω κατάκτησιν τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ μάλιστα τῆς Βουλγαρίας, διὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ρώμη ἐδεικνύετο ἐξαιρετικῶς εὐαίσθητος.

Ἀκουσίως λοιπὸν ὁ Μεθόδιος ἐνεπλέκετο εἰς πολιτικὰς μηχανορραφίας, τὰς ὁποίας ὁ ἀδελφός του Κωνσταντῖνος εἶχεν ἤδη διΐδει καὶ αἵτινες ἐν τέλει θὰ ἠφάνιζον τὸ ἔργον του ἐν Μοραβίᾳ. Πρωτίστως ἤρχετο ἀντιμέτωπος πρὸς τοὺς γερμανοὺς ἐπισκόπους, οἵτινες εἰς τὰς κατηγορίας διὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς σλαβικῆς εἰς τὴν λατρείαν προσέθηκαν καὶ τὴν κατηγορίαν τῆς ἐπιβάσεως εἰς ξένας ἐκκλησιαστικὰς περιφερείας. Οἱ ἐπίσκοποι οὗτοι ὑπολαμβάνοντες, ὅτι ἡ παπικὴ ἀπόφασις κατήργει κεκτημένα δικαιώματα αὐτῶν, κατεδίωξαν ἀπηνῶς τὸν Μεθόδιον. Ἐν συνδιασκέψει, διετύπωσαν κατ' αὐτοῦ κατηγορίαν κατὰ τοὺς κανόνας τῶν τοπικῶν γερμανικῶν συνόδων τῆς Μαγεντίας (813) καὶ τοῦ Βόρμς (868), ὅτι ἐσφετερίσθη ξένα ἐπισκοπικὰ δικαιώματα [1]. Ἀφοῦ δὲ διεπόμπευσαν καὶ ἐκακοποίησαν αὐτόν, ἐν τέλει κατεδίκασαν εἰς φυλάκισιν παρὰ τὰς διαμαρτυρίας του, ὅτι τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα ἔλαβε παρὰ τοῦ πάπα. Αἱ τραγικαὶ αὗται σκηναὶ διεδραματίζοντο ἐνώπιον τοῦ νέου ἄρχοντος τῆς Μοραβίας Σφεντοπλίκου, ἠθικοῦ αὐτουργοῦ τοῦ θανάτου τοῦ Ρατισλάβου καὶ ἐκ τῶν τριῶν, πρὸς οὓς ὁ Ἀδριανὸς II εἶχεν ἀπευθύνει τὴν ἐπιστολὴν τὴν ἐγκρίνουσαν τὸ ἔργον τοῦ Μεθοδίου. Οἱ γερμανοὶ ἐπίσκοποι ἐδείκνυον οὕτω, ὅτι οὐδὲν δικαίωμα ἀναμίξεως τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης ἀνεγνώριζον [2].

Ἡ ἐγκάθειρξις τοῦ Μεθοδίου ἦτο μακρὰ καὶ μόνον ὁ διαδεχθεὶς τὸν Ἀδριανόν, Ἰωάννης VIII (872), ἐπελήφθη τοῦ ζητήματος. Ὁ Ἰωάννης ὑπερημύνθη κυρίως τῶν δικαιωμάτων τῆς ἕδρας του ἐπὶ τῆς Παννονίας, τὰ ὁποῖα ἐνόμιζεν ὅτι ἐσφετερίζετο ὁ ἐπίσκοπος Σαλισβούργου (Salzbourg). Ὁ ἐπίσκοπος οὗτος διὰ τοῦ ἐκδοθέντος «Λιβέλλου» [3], ἐπεδίωξε νὰ θέσῃ τὴν νομικὴν βάσιν τῶν ἀπαιτήσεών του, ὑποστηρίξας, ὅτι ἐπὶ 75 ἔτη οἱ μητροπολῖται Σαλισβούργου εἶχον τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν τῆς Παννονίας. Ἀλλ' ὁ Ἰωάννης ἀντέταξεν, ὅτι κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν νομοθεσίαν τὰ δικαιώματα τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης μόνον μετὰ πάροδον ἑκατὸν ἐτῶν ἠδύναντο νὰ παραγραφῶσιν [4].

---

[1] Ἡ Ρατισβόννη διεξεδίκει δικαιώματα ἕνεκα τῶν ἱεραποστολικῶν ἐνεργειῶν της, ὁ δὲ ἐπίσκοπος Passau ἐθεώρει τὴν Μοραβίαν τμῆμα τῆς ἐπισκοπῆς του.

[2] Ὁ ἐπίσκοπος Freissing διατρίβων ἐν Ρώμῃ καὶ ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ περὶ τοῦ Μεθοδίου, ἀπήντησεν ἁπλῶς, ὅτι τὸν ἠγνόει. Monum. German. Hist., Epist., VII, 286.

[3] Libellus de conversione Bagoariorum et carantanorum. Ἔνθ' ἀν. Scriptores, XI, 6-14.

[4] Ἔνθ' ἀνωτ., Epist., VII, 287.

Ὁ Μεθόδιος ἐδικαιώθη μέν, ἀλλ' ὁ Ἰωάννης ὑποκύπτων εἰς τὰς ἀξιώσεις τοῦ γερμανικοῦ κλήρου, ἀπηγόρευσε τὴν τέλεσιν τῆς σλαβικῆς λειτουργίας καὶ ἐπέτρεψε μόνον τὴν διδασκαλίαν τοῦ λαοῦ ἐν τῇ γλώσσῃ του. Δι' ἐπιστολῆς του δὲ (879) πρὸς τὸν Μεθόδιον ἐπανελάμβανε τὰς κατηγορίας τῶν γερμανῶν ἐπισκόπων, ὅτι δηλαδὴ δὲν ἐδίδασκεν «ὅ,τι ἡ ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία ἔμαθε παρὰ τοῦ πρώτου τῶν ἀποστόλων», ἀλλ' εἰσῆγεν εἰς πλάνην τὸν λαόν. «Μανθάνομεν ἐξ ἑτέρου—ἐξηκολούθει ὁ Ἰωάννης—ὅτι τελεῖτε τὴν λειτουργίαν εἰς γλῶσσάν τινα βάρβαρον, δηλαδὴ εἰς σλαβικὴν γλῶσσαν. Διὰ τῆς ἐπιστολῆς, τὴν ὁποίαν ἔχομεν ἀπευθύνει διὰ τοῦ ἐπισκόπου Ἀγκῶνος Παύλου, ἔχομεν ἤδη ἀπαγορεύσει ὑμῖν νὰ τελῆτε ἐν τῇ γλώσσῃ ταύτῃ τὴν ἱερὰν ἀκολουθίαν τῆς λειτουργίας, ὁρίσαντες τὴν τέλεσιν αὐτῆς λατινιστὶ ἢ ἑλληνιστί, καθὼς πράττει τοῦτο ἡ ἁπανταχοῦ γῆς ἐξηπλωμένη Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ» [1]. Ὁ Ἰωάννης VIII καταδικάζων ἀπεριφράστως τὴν χρῆσιν τῆς σλαβικῆς γλώσσης ἐν τῇ λατρείᾳ, περιέπιπτεν εἰς τὴν «αἵρεσιν» τῆς «τριγλωσσίας», διὰ τὸν ἀφανισμὸν τῆς ὁποίας εἶχε προσευχηθῆ ἐπὶ τῆς ἐπιθανατίου κλίνης του ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μεθοδίου [2]. Ἡ «πεπλανημένη» δὲ διδασκαλία, δι' ἣν κατηγορεῖτο ὁ Μεθόδιος, ἦτο ἡ περὶ τοῦ «Filioque», τὴν ὁποίαν οὗτος κατεδίκαζεν. Ἀντιθέτως πρὸς ταῦτα, ὁ Ἰωάννης εἰς τὴν σύνοδον τοῦ 879, τὴν ἀναγνωρίσασαν τὸν Φώτιον, «γνώμῃ καὶ γλώσσῃ» ἀπεδέχθη τὸ σύμβολον ἄνευ τῆς προσθήκης, καθὼς βεβαιοῖ ὁ Φώτιος [3].

Τὴν ἀνακολουθίαν ταύτην, τὴν ἀντιτιθεμένην ριζικῶς πρὸς ὅσα εἶχεν ἀναγνωρίσει ὁ Ἀδριανὸς II, ἐπεχείρησαν ἱστορικοί τινες νὰ δικαιώσωσιν.

---

[1] Monum. Germ. Hist., Ep., VII, 287.

[2] Vie de Constantin, ch. XVIII, ἔνθ' ἀν., σ. 379.

[3] «Ὁ κεχαριτωμένος τῆς Ῥώμης ἀρχιερεὺς διὰ τῶν αὐτοῦ θεοσεβεστάτων καὶ περιδόξων τοποτηρητῶν... ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς συνόδῳ παραγεγονότων ὡς ἡ καθολικὴ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ τῆς Ῥώμης ἀρχιερεῖς τὸ τῆς πίστεως ἀποδεχόμενος σύμβολον γνώμῃ καὶ γλώσσῃ καὶ χερσὶν ἱεραῖς τῶν εἰρημένων περιφανεστάτων καὶ θαυμασίων ἀνδρῶν ὑπέγραψέ τε καὶ ἐπεσφραγίσατο». Migne, 102, 380. Ἡ «γνώμῃ καὶ γλώσσῃ» ἀποδοχὴ του ἀνοθεύτου συμβόλου ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου, ἀπετέλει τὴν φανερὰν ὁμολογίαν τῆς πλάνης τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, τὴν καταδίκην τῆς προσθήκης καὶ τὸ δίκαιον τῆς κατηγορίας τοῦ Φωτίου. Παραδόξως ὅμως ὁ Ἰωάννης δὲν ἐδίστασε νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι «ἔκρινεν» ἐξ «οἴκτου πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κων)πόλεως»· ἐκάλει δὲ τὸν Φώτιον νὰ ζητήσῃ ἔλεος, νὰ ταπεινωθῇ «διὰ νὰ ὑψωθῇ καὶ νὰ μάθῃ νὰ ἀγαπᾷ ἀδελφικῶς τὸν εὐσπλαγχνισθέντα αὐτόν». Τὸ παπικὸν γράμμα τελευτᾷ διὰ τῶν ἑξῆς καταπληκτικῶν· «Ἐὰν προσπαθῆτε νὰ αὐξάνητε τὴν ἀφοσίωσιν καὶ τὴν πίστιν ὑμῶν πρὸς τὴν ἁγίαν ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν καὶ πρὸς τὸ πρόσωπον τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ ἡμεῖς περιπτυσσόμεθα ὑμᾶς ὡς ἀδελφὸν καὶ θεωροῦμεν φίλον ἐγκάρδιον». Γράμμα τῆς 6 Αὐγούστου 860. Monum. Germ. Hist., Ep., VII, 227, 228.

Φρονοῦσιν, ὅτι ὁ Ἰωάννης ἐθυσίασε τὸν χριστιανισμὸν τῶν Σλάβων διὰ νὰ ἀνατρέψῃ τὰς ἀξιώσεις τῶν γερμανῶν ἐπισκόπων καὶ νὰ περισώσῃ τὰ δικαιώματα τῆς ἕδρας του ἐπὶ τῆς Παννονίας, ὅτε μάλιστα πᾶσα ἐλπὶς κυριαρχίας ἐπὶ τῆς Βουλγαρίας εἶχεν ἀπολεσθῆ. Εἶνε δὲ γνωστόν, ὅτι ἡ στάσις τῶν ἐπισκόπων Ρώμης τότε ἐπηρεάζετο σπουδαίως ἐκ τῶν διαφόρων φάσεων τοῦ βουλγαρικοῦ ζητήματος.

Ἔναντι τῆς παλινωδίας ταύτης ὁ Μεθόδιος ἐδείχθη ἀρνητικός. Οὔτε τοῦ Σφεντοπλίκου, οὔτε τοῦ γερμανικοῦ κλήρου ἡ μῆνις ἐπτόησε τὸν Ἕλληνα ἱεραπόστολον. Ἐξηκολούθει τελῶν τὴν σλαβικὴν λειτουργίαν καὶ διὰ τοῦτο βραδύτερον κατηγορήθη ὡς «ἐπίορκος» ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Στεφάνου V.

Προσκληθεὶς ἐκ νέου εἰς Ρώμην, ἠδυνήθη νὰ δικαιώσῃ τὴν πορείαν του. Ὁ Ἰωάννης ἐνόει, ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποδοκιμάσῃ διαρρήδην τὴν μετάφρασιν τῆς λειτουργίας εἰς τὴν σλαβονικήν, διότι θὰ ἤρχετο ἀντιμέτωπος πρὸς ὅ,τι ἀπὸ πολλοῦ εἶχεν ἐπικρατήσει εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ γερμανικὴ μερίς, ἀδιαλλάκτως προσηλωμένη εἰς τὸν λατινισμὸν ἦτο λίαν συνεπὴς πρὸς τὴν πολιτικὴν τῆς Ρώμης, δηλαδὴ τὴν πολιτικὴν τῆς λατινικῆς κυριαρχίας ἐπὶ τῆς ὅλης Ἐκκλησίας. Ὁ Ἰωάννης συνεπῶς μόνην τὴν λατινικὴν λειτουργίαν ἀναγνωρίζει καὶ προέτρεψε τὸν σλάβον Σφεντόπλικον νὰ ἀκροᾶται μόνης τῆς λειτουργίας ταύτης [1], ἐνῷ θεωρητικῶς ἐφαίνετο μὴ ἀπορρίπτων τὴν σλαβικὴν μετάφρασιν. Καὶ τοῦτο διότι, παρὰ τὴν ἀποτυχίαν, ἐπεχείρησε καὶ πάλιν τὴν ἐπιβολὴν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας ἐν Βουλγαρίᾳ. Ὁ Μεθόδιος σώζεται, ἀλλ' ὑπεχρεώθη νὰ δεχθῇ μόνην τὴν διδασκαλίαν τοῦ λαοῦ ἐν τῇ σλαβικῇ [2], καθὼς καὶ ἐπίσκοπον τὸν γερμανὸν Βιχνῖκον (Wiching), ἀφωσιωμένον ὑπηρέτην εἰς τὴν γερμανικὴν μερίδα [3]. Ὁ σκοπὸς τῆς ἐκλογῆς ταύτης ἦτο φανερός. Δὲν προεκρίθη μαθητὴς τοῦ

---

[1] Monum. Germ. Hist., Ep., VII, 222· «Si tibi et iudicibus tuis placet missas latina lingua magis audire, praecipimus, ut latine missarum tibi celebrentur».

[2] Αὐτόθι, VII, 223.

[3] Εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ Μεθοδίου ἦσαν οἱ γνῶσται τῶν τριῶν γλωσσῶν, Γοράσδος, Κλήμης κλπ. Προεκρίθη ὅμως ὁ Βιχνῖκος καίτοι «παρὰ μὲν τοῦ Μεθοδίου τῷ τοῦ ἀναθέματος Σατανᾷ» εἶχε παραδοθῆ, κατὰ τὴν βιογραφίαν τοῦ Κλήμεντος (Migne, 126, 1208), παρὰ δὲ τοῦ Ἰωάννου εἶχε ρητῶς στιγματισθῆ ὡς πλαστογράφος, ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Μεθόδιον (Mon. Germ. Hist., Ep., VII, 244). Οὕτω ἐπλήττετο καὶ ὁ Μεθόδιος προσωπικῶς καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, καίτοι ὁ Ἰωάννης τηρῶν τὰ προσχήματα, συνέστησεν εἰς τὸν Βιχνῖκον ὑπακοὴν εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον «κατὰ τὰς κελεύσεις τῶν κανόνων» (sicuti sancti canones docent). Οὐδόλως δὲ ἄπορον, ὅτι ὁ S. Vailhé (ἐν Dictionn. de théol. cath., II[1], 1181) δικαιολογεῖ τὰς ἀπάτας καὶ τὰς πλαστογραφίας τοῦ Βιχνίκου, ὡς ὑπερασπιστοῦ τῶν συμφερόντων «de sa liturgie latine».

Μεθοδίου, ἀλλ' ἐχθρὸς τούτου καὶ γνωστὸς ἐν Ρώμῃ διὰ τὰς μηχανορραφίας, τὰς ἀπάτας καὶ τὰς παραποιήσεις του.

Ἐκ τοῦ κυκεῶνος τούτου τῶν ἀντιφάσεων, τῆς διπροσωπίας καὶ τῆς καιροσκοπίας ἐμφανίζεται σαφὴς ὁ ἀγὼν διὰ τὴν ἐπιβολὴν τῆς λατινικῆς κυριαρχίας, τὸν ὁποῖον ἀδυσωπήτως διεξῆγον ἀπὸ κοινοῦ ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ φραγγικὴ μοναρχία.

Δύο σημεῖα τῆς βιογραφίας τοῦ Μεθοδίου προκαλοῦσιν ἰδιαιτέραν προσοχήν· ἡ πρόσκλησις τούτου ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα ἀποχώρησις αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ κοσμικοῦ θορύβου. Πάντες σχεδὸν οἱ διατρίψαντες περὶ τὴν ἱστορίαν τῶν δύο ἀδελφῶν, συγκεντροῦσι τὴν προσοχὴν αὐτῶν ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς γνησιότητος τῆς ἐπιστολῆς, δι' ἧς ἐκάλεσεν ὁ Βασίλειος τὸν Μεθόδιον εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν διάγνωσιν τοῦ σκοποῦ τῆς προσκλήσεως ταύτης. Μόνη πηγὴ περὶ τούτων εἶνε ἡ βιογραφία τοῦ Μεθοδίου. Μεταξὺ τῶν διαφόρων ὑποθέσεων δὲν ἐλλείπει καὶ ἡ ἀποδίδουσα τὸ ταξίδιον τοῦ Μεθοδίου εἰς τὴν «ἑλληνικὴν δολιότητα».

Ἀλλ' ἂς ἴδωμεν τί διαλαμβάνει ἡ βιογραφία.

Κατ' ἀρχὰς ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος ἐμφανίζεται ὡς λίαν δυσμενὴς κατὰ τοῦ Μεθοδίου· «ἡ κακία των (τῶν ἐχθρῶν) δὲν εἶχεν ἀκόμη ἱκανοποιηθῆ. Εἶπον· ὁ αὐτοκράτωρ μισεῖ αὐτὸν καὶ ἐὰν τὸν συλλάβῃ, δὲν θὰ ἐξέλθῃ ζῶν» [1]. Ἀκολούθως ὅμως πραϋνθείς, ἔγραψε πρὸς αὐτόν· «ἐπιθυμῶ ζωηρῶς νὰ σὲ ἴδω. Δὸς λοιπὸν ἡμῖν τὴν εὐχαρίστησιν ταύτην καὶ σπεῦσον νὰ ἔλθῃς πρὸς ἡμᾶς διὰ νὰ σὲ ἴδωμεν, ἐφ' ὅσον εἶσαι ἀκόμη ἐκ τοῦ κόσμου τούτου καὶ διὰ νὰ δεχθῶμεν τὰς εὐχάς σου» [2].

Πῶς θὰ ἐξηγηθῇ ἡ βασιλικὴ ἐκείνη μῆνις καὶ ἡ αἰφνίδιος εὐμένεια; Ἡ βασιλικὴ ὀργὴ ἀπεδόθη ὑπό τινων εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ Μεθοδίου, ὅπως ἐπεκτείνῃ τὴν πνευματικήν του δικαιοδοσίαν εἰς τοὺς νοτιοσλάβους καὶ τὴν Βουλγαρίαν, ἔνθα ἕδρα ἑλληνικὸς κλῆρος, τὸν ὁποῖον ὁ Ἰωάννης VIII ἀπεκάλει ρητῶς «σφετιριστήν» [3]. Πιθανῶς ὁ Μεθόδιος ἐπεχείρησε τὴν εἰσαγωγὴν τῆς σλαβονικῆςλειτουργίας εἰς τοὺς ἄλλους Σλάβους διὰ νὰ ἀντισταθμίσῃ τὴν ἀντίστασιν τῶν ἐν Μοραβίᾳ.

Παρὰ τὰς ὑποθέσεις ταύτας, ἡ ὅλη ὑφὴ τῆς βιογραφίας ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ δεικνύει σαφῶς, ὅτι προέκειτο περὶ μηχανορραφιῶν τῶν ἐχθρῶν. Οἱ ἐχθροὶ οὗτοι ἠγωνίζοντο νὰ ἐμφανίσωσι καὶ τὸν Ἕλληνα αὐτοκράτορα ἐχθρὸν τοῦ Μεθοδίου. Ὁ βιογράφος ἀπέδωκεν εἰς τὴν κακίαν τῶν ἐχθρῶν τὴν περὶ τοῦ Βασιλείου διάδοσιν, ἡ ἀπόδειξις δὲ τῆς ψευδοῦς

---

[1] Vie de Méthode, ch. XIII, ἔνθ' ἀν., σ. 390.

[2] Αὐτόθι, σ. 391.

[3] Migne, ser. lat., 126, 276. Jaffé - Wattenbach, n. 2357.

διαδόσεως ἦτο ἡ βασιλικὴ πρόσκλησις εἰς Κων)πολιν τοῦ Μεθοδίου. Ἀλλ' ἡ πρόσκλησις εἶχεν εὐρυτέραν σημασίαν καὶ δὲν εἶνε ἄσχετος πρὸς τὰ διαδραματισθέντα κατὰ τοῦ ἀποστολικοῦ ἔργου τοῦ Μεθοδίου ἐν Μοραβίᾳ καὶ πρότερον καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου VIII.

Τὴν 15 Δεκεμβρίου 882 ὁ Ἰωάννης ἀπέθνησκε δηλητηριασθεὶς ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν του. Ἐπεβλήθη δηλαδὴ ἡ μερὶς Μαρίνου - Φορμόζου, τῶν δύο μεγάλων ἐχθρῶν τοῦ Φωτίου καὶ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ μὲν Μαρῖνος εἶχε μετάσχει τῆς συνόδου τοῦ 869 - 870, ἥτις κατεδίκασε τὸν Φώτιον, ἕνεκα δὲ τῆς ἐχθρικῆς καὶ ἀδιαλλάκτου στάσεώς του ὑπεβλέπετο ἐν Κων)πόλει. Ὁ δὲ Φορμόζος ἀποσταλεὶς ὑπὸ τοῦ Νικολάου I εἰς Βουλγαρίαν [1], εἶχεν ἐργασθῆ λυσσωδῶς διὰ τὴν ἐκδίωξιν ἐκεῖθεν τῶν Ἑλλήνων κληρικῶν. Ἐλθὼν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν Ἰωάννην εἶχε καθαιρεθῆ. Τὸ πρῶτον δὲ ἔργον τοῦ Μαρίνου ἐκλεγέντος ἐπισκόπου Ρώμης (882 - 884) ἦτο ἡ ἀποκατάστασις τοῦ Φορμόζου.

Ἐπεζητήθη νὰ δειχθῆ ἱστορικῶς, ὅτι ὁ Μαρῖνος δὲν ἐξέκλινε τῆς χαραχθείσης ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου πορείας ἔναντι τοῦ Φωτίου. Διότι ἐκ τῶν συμπιληθέντων ὑπὸ ἐχθρῶν τοῦ Φωτίου σχετικῶν ἐγγράφων δὲν δηλοῦται διακοπὴ σχέσεων τοῦ Μαρίνου καὶ τοῦ πατριάρχου Κων)πόλεως. Ἡ μὴ ἀνακοίνωσις τῆς ἐκλογῆς τοῦ Μαρίνου εἰς Κων)πολιν κατὰ τὴν συνήθειαν, ὠφείλετο, καθὼς νομίζεται, εἰς τὸ βραχὺ τῆς ἀρχιερατείας του [2]. Ἀλλ' ὁ Ἀδριανὸς III (884 - 885) διαδεχθεὶς τὸν Μαρῖνον, ἦλθεν εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ Φωτίου, γράψας «συνοδικὴν ἐπιστολήν», τῆς ὁποίας ὅμως ἀγνοοῦμεν τὸ περιεχόμενον [3]. Ἐν τούτοις, ὁ Ἀδριανὸς δὲν ἀπεμάκρυνεν ἀπὸ τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ τὴν μερίδα τοῦ Φορμόζου καὶ τῶν ἄλλων ἀπηνῶν ἐχθρῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐπικράτησις τῆς μερίδος ταύτης ὑπῆρξεν ἀληθῶς θριαμβευτικὴ κατὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Στεφάνου V (κατὰ Σεπτέμβριον 885). Οὗτος διέκοψε πᾶσαν σχέσιν πρὸς τὸν Φώτιον. Εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον καὶ εἰς ἑτέραν πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Στυλιανόν [4], ἀποκαλεῖ ρητῶς τὸν Φώτιον «λαϊκόν» [5].

---

[1] Ad predicandam gentem illam (L. Duchesne, Liber Pontificalis, II, 164).

[2] F. Dvornik, The Photian schism, σ. 219 ἑξ.

[3] Mansi, XVI, 420 - 425, 436, 437.

[4] Ὁ F. Dvornik (ἔνθ' ἀνωτέρω) ἐμφορούμενος ἀξιεπαίνως πνεύματος εἰρηνιστικοῦ καὶ προσπαθῶν νὰ περισώσῃ τὸ ἠθικὸν κῦρος τῶν ἐπισκόπων Ρώμης κατὰ τὴν δεινὴν ταύτην σύγκρουσιν, σπουδάζει νὰ δείξῃ ὅτι οἱ τρεῖς πάπαι Μαρῖνος I. Ἀδριανὸς III καὶ Στέφανος V οὐδόλως διέκοψαν τὰς σχέσεις των μετὰ τοῦ Φωτίου. Ἀναχωρεῖ εἰς τὴν προσπάθειάν του ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, ὅτι «τίποτε δὲν μᾶς ἐξουσιοδοτεῖ νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι ὁ ρωμαῖος πάπας ὑπῆρξεν ὀλιγώτερον εὐγενὴς τοῦ πατριάρχου Κων)πόλεως καὶ ὅτι δὲν ἔσχεν ἀρκετὴν δύναμιν ἠθικὴν νὰ θυσιάσῃ τὰ προσωπικά του αἰσθήματα εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας τὴν ὁποίαν ἐκυβέρνα» (Αὐτόθι, σ. 224).

Ἐκ τῶν γεγονότων τούτων κατανοεῖται καὶ ἡ τροπή, τὴν ὁποίαν ἔλαβε τὸ ἔργον τῶν δύο ἀποστόλων τῶν Σλάβων. Οὗτοι ὡς μαθηταὶ τοῦ Φωτίου δὲν ἠδύναντο νὰ εὕρωσι χάριν παρὰ τοῖς ἐπισκόποις Ρώμης· τὸ ἔργον αὐτῶν, ἀντιτιθέμενον ἐμφανῶς εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐκλατινισμοῦ, ὤφειλε νὰ ἐξαλειφθῇ. Ἤδη ὁ Μεθόδιος κατηγορεῖτο ὡς ἐπίορκος. Διότι ἐνῷ εἶχεν ὑποσχεθῆ εἰς τὸν Ἀδριανόν, ὅτι θὰ ἀπέφευγε τὴν τέλεσιν τῆς σλαβονικῆς λειτουργίας, παρέβη τὴν ὑπόσχεσίν του [1]. Ὁ Μεθόδιος ἦτο «διαβεβλημένος» καὶ διὰ τὴν ὀρθότητα τῆς πίστεως καὶ διὰ τὸ ἀποστολικὸν ἔργον αὐτοῦ, τὸ ἀπομακρῦνον τοὺς Σλάβους ἀπὸ τοῦ λατινισμοῦ. Ἆρά γε ἡ Ρώμη ἔλαβε μέτρον τι κατὰ τοῦ προσώπου τοῦ Μεθοδίου;

Ὁ βιογράφος τοῦ Μεθοδίου εἶνε λίαν φειδωλὸς ἐκτιθέμενος τὰ τῆς συναντήσεως μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ πατριάρχου. Ἀρκεῖται εἰς γενικὰς ἐκφράσεις μετὰ πολλῆς περισκέψεως, ἀλλ᾽ εἰς τὸ οὐσιῶδες τοῦ ζητήματος εἶνε κατηγορηματικός. Ὁ αὐτοκράτωρ καί, βεβαίως, ὁ πατριάρχης ἔπλεξαν τὸ ἐγκώμιον τῆς διδασκαλίας τοῦ Μεθοδίου, μὴ δεχομένου τὴν προσθήκην τοῦ Filioque εἰς τὸ σύμβολον τῆς πίστεως παρὰ τὰς ἐπὶ κακοδοξίᾳ κατηγορίας τοῦ λατινικοῦ κλήρου. Τὴν ἐπικρότησιν δὲ τοῦ ὅλου ἔργου τῆς ἀποστολῆς ἐξεδήλωσεν ὁ Βασίλειος, ἀποσπάσας παρ᾽ ἑαυτῷ δύο μαθητὰς τοῦ Μεθοδίου. Ἡ διαβληθεῖσα ὀρθοδοξία τοῦ Μεθοδίου ἀνεγνωρίσθη ἐπισήμως ἐν Κων)πόλει καὶ τὸ δεινῶς πολεμηθὲν ἔργον αὐτοῦ ἐδικαιοῦτο καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου. Ἡ πληροφορία αὕτη τὴν ὁποίαν διέσωσεν ὁ βιογράφος τοῦ Μεθοδίου εἶνε σπουδαιοτάτη. Ἡ ἀλλοπρόσαλλος στάσις τῆς Ρώμης ἀπεδοκιμάσθη ὁριστικῶς.

Ὁ ἀπόστολος τῶν Σλάβων θὰ ἠδύνατο οὕτω νὰ συνεχίσῃ μετὰ νέας ζέσεως καὶ νέων ἠθικῶν δυνάμεων τὴν ἀποστολήν του. Ἀλλ᾽ ἡ Μοραβία τοῦ Σφεντοπλίκου εἶνε πλέον ἐχθρὰ πρὸς αὐτόν. Ὁ Μεθόδιος ἀποσύρεται, κατὰ τὸν βιογράφον, παντὸς θορύβου, ἐπιρρίπτει τὰς μερίμνας του εἰς τὸν Θεὸν

Νομίζει λοιπόν, κατὰ τὴν τεθεῖσαν ἀρχήν, ὅτι αἱ δύο ἐπιστολαὶ τοῦ Στεφάνου ἠλλοιώθησαν ὑπὸ τοῦ συμπιλήσαντος τὰ διάφορα ἔγγραφα κατὰ τοῦ Φωτίου, διότι αἱ σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ἐπὶ Στεφάνου ἦσαν ὁμαλαί. Εἰς τὴν ἀρχὴν ὅμως τὴν τεθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Dvornik ἀντετίθετο ἡ ἀρχὴ ἡ ἐξαγγελθεῖσα ὑπὸ τοῦ Στεφάνου· «ἡ ἁγία ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία προτίθεται ὑπόδειγμα εἰς τὰς ἄλλας Ἐκκλησίας καὶ τὸ ἀποφασισθὲν ὑπ᾽ αὐτῆς θὰ μείνῃ ἀπαρασάλευτον εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας» (Mansi, ἔνθ᾽ ἀνωτέρω). Ὁ Στέφανος λοιπὸν ἐπανήρχετο εἰς τὰς ἀποφάσεις κατὰ τοῦ Φωτίου καὶ ἀνατρέπων τὰ ἐκκλησιαστικὰ καθεστῶτα, προέβαλλεν ὡς νόμον τὰς ἀποφάσεις του. Ἐντεῦθεν ἡ βαρεῖα ὕβρις κατὰ τῆς ἱερατικῆς τοῦ Φωτίου ἀξίας καὶ κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὡς δῆθεν ἐχούσης ἀρχηγὸν ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου «λαϊκόν».

[6] Παρὰ F. Dvornik, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 226, 227.

[1] Ὅρα ἀνωτέρω, σ.

καὶ ἐπιδίδεται εἰς τὴν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ μετάφρασιν τῶν ἁγίων Γραφῶν. Οὔτε τὸν λόγον, οὔτε τὸν τόπον τῆς ἀναχωρήσεώς του γνωρίζομεν. Ὁ βιογράφος διαφέρεται κυρίως νὰ ἐξάρῃ τὸ θαυμαστὸν τῆς προσωπικότητος τοῦ Μεθοδίου καὶ τὴν ἄνωθεν εὐμένειαν, τῆς ὁποίας ἠξιοῦτο. Εἰς τὴν εἰδικὴν δὲ ταύτην χάριν ἀποδίδει καὶ τὸ κατόρθωμα τῆς ἀποπερατώσεως τῆς μεταφράσεως ἐκείνης εἰς τὸ μικρὸν διάστημα τῶν ἓξ μηνῶν[1].

Ἤδη ἐν τῇ δύσει τοῦ βίου ὁ Μεθόδιος ἐξέλεξε, κατὰ παράκλησιν τῶν μαθητῶν του, διάδοχον αὐτοῦ τὸν Γοράσδον· «ἀρχιεπίσκοπος Μοραβίας παρ' αὐτοῦ τοῦ ἁγίου τὰ τελευταῖα γνόντος ἀνακεκήρυκτο»[2]. Ὁ Γοράσδος ἦτο γνώστης τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς. Καὶ διὰ τῆς εἰδικῆς ταύτης μνείας τῶν γλωσσικῶν προσόντων τοῦ ἐκλεγέντος, ὁ βιογράφος ἠθέλησε πιθανῶς νὰ δηλώσῃ, ὅτι οὗτος ἠδύνατο νὰ εἶνε ὁ σύνδεσμος τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ἐν Μοραβίᾳ. Ἀλλὰ τὸ μῖσος τῶν ἐχθρῶν ἦτο ἄσπονδον. Ὁ Μεθόδιος καὶ οἱ ὀπαδοί του ἐξηκολούθουν κατηγορούμενοι ὡς «αἱρετικοί». Οἱ διωγμοὶ ἐγένοντο σφοδροί. Ἡ Ρώμη ἐδείχθη ἄκαμπτος. Περιεφρόνησε τὴν τελευταίαν ἐπιθυμίαν τοῦ ἀποστόλου τῶν Σλάβων καὶ ἐκήρυξε παράνομον καὶ ἄκυρον τὴν χειροτονίαν τοῦ Γοράσδου, ὡς «ἐναντίαν τῶν κανόνων πάντων τῶν ἁγίων πατέρων»[3], ἀντεισήχθη δὲ ὁ Βιχνῖκος[4], ὅστις εἶχεν ἀναθεματισθῆ ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου. Ὁ Στέφανος κατήνεγκε καὶ τὸ τελειωτικὸν κτύπημα κατὰ τοῦ ἔργου τῶν δύο ἑλλήνων ἀποστόλων.

Ἀπέστειλε τρεῖς λατίνους κληρικοὺς εἰς Μοραβίαν μετ' ἰδιαιτέρων ὁδηγιῶν, ὅπως ἐπιβάλωσι τὴν «ὀρθότητα τοῦ δόγματος», δηλαδὴ τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, τὴν ὁποίαν ἀπέρριπτον οἱ δύο ἀδελφοί, τὴν δὲ προσθήκην εἰς τὸ σύμβολον τῆς

---

[1] Τὸ κατόρθωμα τῆς μεταφράσεως τῶν ἁγίων Γραφῶν ἐντὸς ἑξαμήνου προκαλεῖ τὰς ἀντιρρήσεις τῶν ἱστορικῶν. Πιθανῶς, ὁ Μεθόδιος μετέφρασε μόνας τὰς ἁγιογραφικὰς περικοπὰς τὰς χρησιμοποιουμένας ἐν τῇ λατρείᾳ.

[2] Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Βίος Κλήμεντος, Ϛ', Migne, 126, 1208.

[3] Contra omnium Sanctorum Patrum statuta.

[4] Θεοφυλάκτου, ἔνθ' ἀνωτέρω· «Ἀλλ' ὁ μὲν (Βιχνῖκος) οὕτω τῆς ἐπισκοπῆς παρανόμως καὶ μηδὲν αὐτῷ προσῆκον ἐδράξατο... τὸν δὲ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κληθέντα (Γοράσδον) τυραννίδι βραχίονος ἁμαρτωλοῦ παραγκωνισάμενος...». Κατὰ τὸν S. Vailhé (ἔνθ' ἀν., II[1], 1181) ὁ ἄρχων τῆς Βουλγαρίας Βόρις «ἔδωκε τὸν τίτλον τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Βουλγαρίας» εἰς τὸν Γοράσδον. Τοῦτο εἶνε ἀνακριβές. Ὁ Γοράσδος, ὁ ἀναδειχθεὶς ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου ἀρχιεπίσκοπος Μοράβου, μετὰ τὴν δραματικὴν συζήτησιν πρὸς τοὺς λατινους διὰ τὸ ζήτημα τοῦ «Filioque», ἐφυλακίσθη μετὰ τοῦ Κλήμεντος. Ἔκτοτε οὐδὲν πλέον εἶνε γνωστὸν περὶ αὐτοῦ (Θεοφ. Βουλγαρίας, αὐτ., 126, 1212). Ἐπίσης εἶνε ἐσφαλμένος ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Vailhe, ὅτι ὁ Βόρις κατέστησε τὸν Κλήμεντα, τον καταφυγόντα εἰς Βουλγαρίαν μαθητὴν τοῦ Μεθοδίου, «ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας». Ὁ Κλήμης ἐγένενο ἐπίσκοπος Δρεμβίτζης ἤτοι Βελίτζης ἐπὶ Συμεὼν (893 - 927). Αὐτόθι, στ. 1128.

πίστεως εἶχεν ἀπαγορεύσει ὁ Ἰωάννης VIII. Εἰς τοὺς ἀπεσταλμένους εἶχε δοθῆ τὸ πλῆρες ἀλαζονείας σύνθημα· «Ἐὰν θὰ εἴπωσιν, ὅτι πᾶσα προσθήκη ἢ ἀφαίρεσις εἰς τὸ σύμβολον τῶν ἁγίων πατέρων εἶνε ἀπηγορευμένη, ἀπαντήσατε, ὅτι ἡ ἁγία ρωμάνα Ἐκκλησία εἶνε φύλαξ καὶ ἀσφάλεια τῶν ἁγίων δογμάτων»[1]. Ἡ σλαβικὴ γλῶσσα ἐπετρέπετο διὰ μόνην τὴν διδασκαλίαν τοῦ λαοῦ, ἀπηγορεύετο δὲ ρητῶς καὶ ἀπολύτως ἡ χρῆσις αὐτῆς ἐν τῇ λατρείᾳ[2]. Ὁ Γοράσδος ἐκαλεῖτο ἐνώπιον τοῦ πάπα, ἵνα ἀπολογηθῇ διὰ τὴν «ἀντικανονικὴν» χειροτονίαν του καὶ προφανῶς καθῃρέθη. Ἐπανελαμβάνετο ἡ κατηγορία περὶ ἐπιορκίας τοῦ Μεθοδίου καὶ ἠπειλοῦντο δι' ἀφορισμοῦ οἱ μὴ συμμορφούμενοι πρὸς τὰς παπικὰς ἐπιταγάς, μετὰ δευτέραν νουθεσίαν.

Τοιοῦτο τέλος ἔσχε τὸ ἔργον τῶν δύο ἑλλήνων ἀποστόλων ἐν Μοραβίᾳ.

Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν βιογραφίαν τοῦ ἐπισκόπου Κλήμεντος, ὁ Μεθόδιος ἀποθνήσκων κατέλιπε πλῆθος μὲν ὀπαδῶν, διακοσίους δὲ κληρικούς, ἤτοι πρεσβυτέρους, διακόνους καὶ ὑποδιακόνους[3]. Χαρακτηρισθέντες

---

[1] «Si dixerunt: Prohibitum est a Sanctis Patribus symbolo addere aliquid vel minuere, dicite: Sancta Romana Ecclesia custos est et confirmatrix sanctorum dogmatum». Καίτοι δογματική τις πλάνη δύναται νὰ κυριαρχήσῃ καὶ οἱ ὀρθοδοξοῦντες νὰ εἶνε ἐλάχιστοι, ἐν τούτοις ἡ ἐγγύησις τῆς γνησιότητος τῆς πίστεως ἢ ἑνὸς δόγματος δὲν εἶνε ἡ γνώμη οἱασδήτινος τοπικῆς ἐκκλησίας, ἀλλ' ἡ ὁμοφωνία τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Στέφανος ἀνέτρεπεν ἀπολυταρχικῶς τὴν κανονικὴν ταύτην βάσιν τῆς μιᾶς Ἐκκλησίας.

[2] Περὶ τῶν λειτουργικῶν κειμένων τῶν μεταφρασθέντων ὑπὸ τῶν δύο ἀδελφῶν, αἱ γνῶμαι διΐστανται. Οἱ Μοραβοί, ἀγνοοῦντες τὴν λατινικήν, ἦσαν ἀδιάφοροι πρὸς τοὺς λατινικοὺς λειτουργικοὺς τύπους. Τὰ ἑλληνικὰ κείμενα ἦσαν πάντοτε τὸ κριτήριον τῆς γνησίας διατυπώσεως τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας. Διὸ καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Μεθοδίου ἀπολογούμενοι διὰ τὴν κατηγορίαν ἐπὶ «αἱρέσει», διὰ τὴν μὴ ἀποδοχὴν τοῦ «Filioque», ὑπεστήριζον τὸ γνήσιον τῆς πίστεως αὐτῶν ἔκ τε τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως καὶ ἐκ τῆς διδασκαλίας τῶν ἑλλήνων πατέρων· «Ἴδωμεν οὖν—ἔλεγεν ὁ Γοράσδος—ἐν τούτῳ τῷ συμβόλῳ, ὃ καθ' ἑκάστην ἐπ' Ἐκκλησίας ἐκφωνεῖς, ὦ ἄρχον, καὶ σύ, ἐκ τῶν γραικικῶν βιβλίων μεταληφθέν..... Εἰ μὲν οὖν μεταβαλοῦνται τὰς γνώμας καὶ μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν πατέρων στήσονται, ὡς ἀδελφοῖς προσδραμοῦμεν...» (Migne, 126, 1212). Ἐφ' ὅσον δὲ οἱ Μοραβοὶ ἐζήτουν νὰ διδαχθῶσι τὴν «ἀληθῆ χριστιανικὴν πίστιν», οἱ δύο ἀδελφοὶ δὲν ἠδύναντο νὰ ἀγνοήσωσι τὰς πηγὰς τῆς πίστεως ταύτης καὶ τὰ πηγαῖα λειτουργικὰ κείμενα. Ἄλλως, ἀρχαῖον σλαβικὸν λειτουργικὸν βιβλίον τοῦ δεκάτου ἢ ἑνδεκάτου αἰῶνος (Euchologium Sinaïticum) προέρχεται ἐξ ἑλληνικῶν κειμένων. Ἡ σφοδρύτης δέ, μεθ' ἧς ἐπολεμεῖτο ἡ σλαβονικὴ λειτουργία ὑπὸ τῶν λατίνων ἦτο συνεπὴς πρὸς τὴν τακτικὴν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ἥτις οὐδένα ἄλλον λειτουργικὸν τύπον ἠνείχετο πλὴν τοῦ λατινικοῦ καὶ δι' αὐτοῦ ἀντικαθίστα πανταχοῦ τῆς Δύσεως τοὺς ἀρχαίους τοπικοὺς λειτουργικοὺς τύπους (Ἀρχ. Παρθενίου Πολάκη, ἔνθ' ἀν., σ. 42).

[3] «Δηλοῖ δὲ καὶ τὸ πλῆθος τῶν τε πρεσβυτέρων καὶ διακόνων καὶ ὑποδιακόνων, οὓς τελευτῶν διακοσίους τῇ ἐνορίᾳ τῆς οἰκείας ἐκκλησίας ἐγκατέλιπεν». Migne, 126, 1205 - 8.

οὗτοι ὡς «αἱρετικοὶ» ὑπὸ τῶν λατίνων καὶ καταδιωχθέντες, ἄλλοι κατέφυγον εἰς Κων)πολιν, ἄλλοι εἰς Βοημίαν καὶ ἄλλοι εἰς Βουλγαρίαν, οἱ δὲ νεώτεροι τῶν κληρικῶν ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι εἰς Ἰουδαίους σωματεμπόρους [1]. Τὴν πληροφορίαν ταύτην μετὰ πλειόνων λεπτομερειῶν ἐπαναλαμβάνει καὶ ἡ βιογραφία τοῦ Ναούμ, ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Μεθοδίου τῶν προσφυγόντων εἰς Βουλγαρίαν. Οἱ πωληθέντες ἤχθησαν εἰς Βενετίαν πρὸς μεταπώλησιν. Ἀλλ' ὁ παρατυχὼν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἀπεσταλμένος τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου, ἐξηγόρασε τοὺς κληρικοὺς καὶ ὡδήγησεν αὐτοὺς εἰς Κων)πολιν. Ὁ Ἕλλην ἀπεσταλμένος ἐγνώριζε τὰς διαθέσεις τοῦ αὐτοκράτορος διὰ τὸν ἐκπολιτισμὸν τῶν Σλάβων καὶ τὸ διαφέρον αὐτοῦ διὰ τοὺς μαθητὰς τοῦ Μεθοδίου. Φροντὶς δὲ ἰδιαιτέρα ἐλαμβάνετο ὑπὸ τοῦ Φωτίου διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἐρχομένων Βουλγάρων εἰς Κων)πολιν, ἵνα μυηθῶσιν εἰς τὸν μοναστικὸν βίον [2].

Οἱ προσφυγόντες εἰς Βοημίαν κατέστησαν γνωστὴν τὴν σλαβονικὴν λειτουργίαν, ἐδίδαξαν τὰ σλαβικὰ γράμματα εἰς σημαίνοντας Βοημοὺς καὶ ἔθηκαν τὰς βάσεις τῆς ἐξημερώσεως τῶν Τσέχων [3].

Ἡ ὁμὰς ἡ προσφυγοῦσα εἰς Βουλγαρίαν, εὗρε τὸ ἔδαφος παρεσκευασμένον, διότι ἐπεκράτει ὁ Χριστιανισμός, ὁ δὲ ἑλληνικὸς κλῆρος ἀπὸ πολλοῦ εἰργάζετο διὰ τὴν ἐξημέρωσιν λαοῦ, τὸν ὁποῖον ὁ Κλήμης ἐχαρακτήριζεν ἄγριον, ἀτίθασον, ράθυμον περὶ τὰ θεῖα κλπ. Ὁ Κλήμης συνεχίζων τὸ ἔργον τῶν ἑλλήνων ἀποστόλων, ἐπεδόθη ἰδίᾳ εἰς τὴν μετάφρασιν ἑλληνικῶν συγγραμμάτων διὰ τὴν πνευματικὴν ἐξύψωσιν καὶ τὸν ἐκπολιτισμὸν τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ.

Ἡ ἀποστολὴ εἰς τὴν Μοραβίαν ἔθηκε τὰ θεμέλια τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τῶν Σλάβων. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία δὲν ἐπεδίωξε πολιτικοὺς σκοποὺς διὰ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς δικαιοδοσίας αὐτῆς ἐπὶ τῆς χώρας ἐκείνης, ἀλλ' ἠρκέσθη εἰς τὴν μετάδοσιν τῶν θησαυρῶν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ὁ

---

[1] «Ὅσοι δὲ τῶν πρεσβυτέρων καὶ διακόνων ἦσαν νεώτεροι, τούτους δὴ τοῖς Ἰουδαίοις ἐπώλουν οἱ τῆς Ἰούδα μοίρας καὶ τῆς ἀγχόνης ἐπάξιοι». Migne, 126, 1213 - 6.

[2] Migne, 102, 904· Ἀρσενίῳ μονάζοντι καὶ ἡσυχαστῇ μετὰ τὸ ἀποσταλῆναι πρὸς αὐτὸν τοὺς ἐκ Βουλγαρίας ζητοῦντας μονάσαι.

[3] F. Dvornik, St Venceslas. Prague, MCMXXIX. G. Straka, ἔνθ' ἀνωτέρω. Πρβλ. καὶ B. - O. Unbegaun, L'ancienne religion des Slaves de la Baltique, ἐν «Revue d' histoire et de philosophie religieuses», XXVI, 1946, σ. 211 - 234. Ὁ Fr. Dvornik (Les légendes, σ. 335) ἐξαίρει τὴν βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ὑψώθησαν οἱ Μοραβοὶ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. «Λίαν ὑπέρτερος—γράφει ὁ Dvornik—ὁ πολιτισμὸς οὗτος τοῦ πολιτισμοῦ, τὸν ὁποῖον οἱ Γερμανοὶ καὶ ἡ Ρώμη προσέφερον εἰς τοὺς Σλάβους, δὲν ἠδύνατο νὰ καταρρεύσῃ μετὰ τὴν πολιτικὴν καταστροφὴν τῆς Μοραβίας... Ὁ πολιτισμὸς τῶν Τσέχων τοῦ 10ου αἰῶνος ἔχει ἐπηρεασθῆ ὑπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ...».

λαὸς τῆς εὐαγγελισθείσης χώρας ἀφέθη ἐλεύθερος νὰ διαθέση ἑαυτόν, ἀφοῦ πρωτίστως ἐδόθησαν εἰς αὐτὸν τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ τοιαύτη πορεία εὑρίσκετο εἰς ἄκραν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἐπιδιώξεις τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία εὗρεν ἐνώπιόν της τὴν πραγματικότητα τῆς λατινικῆς πανταρχίας, ἥτις δὲν ἐγνώριζεν ὑποχωρήσεις. Ἡ Βουλγαρία ἐγένετο τὸ πεδίον τῆς δραματικῆς συγκρούσεως τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ὁ χριστιανισμὸς τῆς Βουλγαρίας ἦτο ἡ μεγάλη ὑπόθεσις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ Βούλγαροι κατεῖχον χώρας τῆς αὐτοκρατορίας, ἔξων ἐντὸς τῆς σφαίρας τῆς ἐπιρροῆς της καὶ εὑρίσκοντο εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς αὐτήν. Ἐντεῦθεν, ἡ ἀπόπειρα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης πρὸς ἐφαρμογὴν καὶ ἐν Βουλγαρίᾳ τῶν ἐν Μοραβίᾳ μεθόδων της, εὗρεν ἀντιμέτωπον τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν.

9. ΟΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ

Ἡ χριστιανικὴ ἀναγέννησις τῶν Βουλγάρων ἦτο μακρὸν ἔργον κόπων καὶ πόνων καὶ ἱδρώτων[1]. Ἡ ὀρδὴ τῆς οὐννοτουρκικῆς ταύτης φυλῆς τῶν στεππῶν τοῦ Βόλγα ἐπέδραμεν ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος εἰς τὰ μεσημβρινὰ ὅρια τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐνεκαθιδρύθη εἰς τὰς ὄχθας τοῦ κάτω Δουνάβεως. Τὴν εἰσβολὴν ταύτην νομίζουσι γενομένην κατὰ συγκατάθεσιν τοῦ Κώνσταντος Β΄ (641 - 668), δεχθέντος τοὺς ἐπιδρομεῖς ὡς «φοιδεράτους», δηλαδὴ ξένους στρατιώτας μισθωτούς[2]. Παρετηρήθη ὅμως ὅτι εἶνε δύσκολος ἡ ἐξακρίβωσις τῆς ὑποθέσεως ταύτης, διότι ὄντως εἶνε λίαν σκοτεινὰ τὰ κατὰ τὴν εἰσβολὴν ἐκείνην[3]. Ἡ συνθήκη ἡ γενομένη ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Πωγωνάτου τῷ 679, ἡ «αἰσχύνουσα» τὴν αὐτοκρατορίαν, παρεχώρει εἰς τοὺς Βουλγάρους τὴν μικρὰν Σκυθίαν (σημερινὴν Δοβρουτζᾶν) καὶ τὴν Μοισίαν. Ἐδημιουργεῖτο οὕτω ἐντὸς τῆς αὐτοκρατορίας κράτος, τὸ ὁποῖον ἤρξατο νὰ διεκδικῇ τὴν ἐπὶ τοῦ Αἵμου κυριαρχίαν. Αἱ παραχωρηθεῖσαι ἐπαρχίαι εἶχον ὄχι μόνον ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, ἀλλὰ καὶ ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν, δηλαδὴ μητροπολιτικὰς περιφερείας μετ᾽ ἐπισκοπῶν[4]. Ἡ οὐννοτουρκικὴ ὀρδὴ ἤρχετο εὐθὺς ἀμέσως εἰς ἐπαφὴν μετὰ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ λίαν προηγουμένου. Ὑφίστατο ὅμως διττὴν ἐπίδρασιν. Οἱ Βούλγαροι εὑρίσκοντο εἰς τὴν βαθμίδα ἐκείνην, ἥτις προσήγγιζεν αὐτοὺς μᾶλλον πρὸς τοὺς Σλάβους· ἐν τέλει δὲ ἀφωμοιώθησαν ὑπὸ τοῦ σλαβισμοῦ. Ἐκ δὲ τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἠγωνίζοντο νὰ προσλάβωσι στοιχεῖα, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύναντο νὰ σταθῶσιν εἰς τὸ ἐπίπεδον ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ. «Γραικοῦνται», ἀλλ᾽ ὅμως δὲν πορίζονται ἐξ ὁλο-

---

[1] Φωτίου, Ἐγκύκλιος ἐπιστολή, κδ΄, ἔκδ. Ἰ. Βαλέττα, σ. 175· «...κόποι καὶ πόνοι καὶ ἱδρῶτες εἰς τὴν ἐκείνων ἀναγέννησίν τε καὶ τελείωσιν κατεβλήθησαν».

[2] W. N. Slatarski, Geschichte der Bulgaren, I, Leipzig, 1918.

[3] A. A. Vasiliev, Hist. de l' emprire Byzantin, I, 289.

[4] Γ. Κονιδάρη, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 100, 101.

κλήρου τὰς ἀκολουθίας τοῦ πολιτισμοῦ τούτου. Παραμένουσι προσκεκολλημένοι εἰς τὰς φυλετικάς των ἰδιότητας καὶ μάλιστα εἰς τὴν βάρβαρον εἰδωλολατρείαν των, διότι νομίζουν ὅτι αὕτη ἐπροστάτευε τὴν φεουδαρχίαν καὶ τὴν ἐθνικήν των αὐτοτέλειαν. Οἱ βουλγαροσλάβοι «ἄρχοντες» ἀπομιμούμενοι ἐξωτερικῶς τὰς βυζαντινὰς ἐθιμοτυπίας, εἰσάγοντες εἰς τὴν «αὐλήν» των τὴν τάξιν τῶν βασιλικῶν παλατίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοὺς ἄλλους τρόπους τῆς ζωῆς, ἐνόμιζον ὅτι ἦσαν ἤδη κληρονόμοι τῶν βασιλέων τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ μέριμνα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας διὰ τὸν ἐκπολιτισμὸν τούτων ἦτο ζωηρὰ καὶ ἀδιάκοπος. Ὁ Χριστιανισμὸς ἔδιδε τὸ ἰσχυρὸν μέσον, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ κατωρθοῦτο ὁ ἐξανθρωπισμὸς καὶ τῶν βουλγαροσλάβων. Ἡ κοινωνική των σύνθεσις δὲν ἦτο ἄσχετος πρὸς τὴν βραδεῖαν διείσδυσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ παρ' αὐτοῖς. Ἡ φεουδαρχία τῆς ἀριστοκρατίας τῶν βολιάδων δὲν ἠνείχετο θρησκείαν ἐπιφέρουσαν ἀναμόρφωσιν τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Ἐντεῦθεν ὁ διωγμὸς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον ὅμως αἱ λαϊκαὶ μᾶζαι δὲν ἐδεικνύοντο ἀδιάφοροι.

Γνωρίζομεν ἐκ τοῦ ἁγιολογίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἱστορικὰ γεγονότα χαρακτηρίζοντα τοὺς διωγμοὺς ἐκείνους Εἶνε γνωστὴ ἡ ἐπιτυχὴς ἐκστρατεία τοῦ Νικηφόρου Α', ὅστις εἰσῆλθεν εἰς τὴν ἕδραν τοῦ Κρούμου (802 - 814). Κατὰ τὸ ὑπόμνημα τοῦ ἑορτολογίου τῆς ἐκκλησίας Κων)πόλεως [1], τὴν «περιφανῆ» του νίκην ἦρεν ὁ Νικηφόρος «τὸ ἔνατον ἔτος τῆς βασιλείας του», ἤτοι τὸ 810. Ἀλλ' ὁ νικητὴς «ἐπαρθείς, ἐκάθητο τρυφαῖς καὶ πότοις σχολάζων, τῶν πραγμάτων ἠμεληκώς». Τῆς τοιαύτης ἀμελείας ἐπωφελήθησαν οἱ Βούλγαροι καὶ διὰ νυκτερινοῦ αἰφνιδιασμοῦ ἐπήνεγκον δεινὴν καταστροφὴν εἰς τὸ βυζαντινὸν στράτευμα. Οἱ ἐπιζήσαντες ἀπήχθησαν αἰχμάλωτοι, κατὰ δὲ τὴν τακτικὴν τοῦ ἐκβουλγαρισμοῦ, τὴν ὁποίαν ἠκολούθει ὁ Κροῦμος, ἐκλήθησαν νὰ ἀπαρνηθῶσι τὸν Χριστιανισμόν. Οἱ χριστιανοὶ στρατιῶται ἀντέστησαν γενναίως, ἀπέρριψαν τὴν ἀξίωσιν τοῦ τυράννου καὶ ὑπέστησαν διαφοροτρόπους μαρτυρικοὺς θανάτους. Ἡ 23 Ἰουλίου ὡρίσθη εἰς «ἀνάμνησιν τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ τελειωθέντων ἀδελφῶν ἡμῶν», ἀγνώστων ἡρώων καὶ μαρτύρων [2]. Δὲν συνηριθμήθησαν οὗτοι μετὰ τῶν μαρτύρων ἁπλῶς ὡς σφαγιασθέντες ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, ἀλλὰ διὰ τὴν ὁμολογίαν των καὶ τὴν ἐμμονήν των ἐν τῇ χριστιανικῇ πίστει. Ὁ ἀνεπίσημος, οὕτως εἰπεῖν, κατ' ἀρχὰς ἑορτασμὸς τῶν μαρτύρων τούτων, δὲν ἐβράδυνε νὰ ἀποβῇ ἐπίσημος καὶ νὰ περιληφθῇ ἐν τῷ ἑορτολογίῳ τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ἡμέραν τῆς 26ης Ἰουλίου, ὅτε, κατά τι σημείωμα, ἐγένετο «ὁ πόλεμος εἰς Βουλγαρίαν καὶ ὁ θάνατος Νικηφόρου τοῦ βασιλέως καὶ ἄλλων πολλῶν» [3].

---

[1] H. Delehaye, Synaxarium eccl. Constantinop., col. 846.
[2] Αὐτόθι, col. 837.
[3] Αὐτόθι, col. 843.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαρτύρων τούτων ηὐξήθη σημαντικῶς μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Ἀδριανουπόλεως ὑπὸ τοῦ Κρούμου. Ἐκτὸς τοῦ συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους [1], τὸ ἑορτολόγιον τῆς ἐκκλησίας Κων)πόλεως δίδει περιεκτικάς, ἀλλὰ σπουδαιοτάτας ἱστορικὰς πληροφορίας περὶ τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Ἀδριανουπόλεως γεγονότων. Κατὰ τὴν τακτικὴν τῆς συστηματικῆς ἀλλοιώσεως τοῦ ἐθνολογικοῦ καὶ χριστιανικοῦ χαρακτῆρος τῶν καταλαμβανομένων πόλεων, οἱ Βούλγαροι ἐξετόπιζον τοὺς πληθυσμοὺς εἰς Βουλγαρίαν καὶ ἀπῴκιζον διὰ Βουλγάρων τὰς ἐρημουμένας πόλεις [2].

Ὁ Κροῦμος ἐξ Ἀδριανουπόλεως ἀπήγαγε πέραν τοῦ Δουνάβεως τεσσαράκοντα χιλιάδας, ἐν οἷς ἐπίσκοποι, στρατηγοὶ καὶ διάφοροι ἄλλοι. Ἀληθὴς «ἔξοδος». Σειραὶ μακραὶ ταλαιπώρων ὄντων, συρόντων τὰ ράκη των, λιποψυχούντων, ἀποθνησκόντων ἐκ τῶν δεινῶν ἀτελευτήτου πορείας. Τὸ θαυμαστὸν εἶνε, ὅτι ἡ πίστις τῶν αἰχμαλώτων τούτων μετέβαλε τὴν ἐκτόπισιν εἰς ἀποστολήν. Ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν ἐπισκόπων των συναιχμαλώτων, ὁ «λαὸς» ἐκεῖνος ἀπέδειξε τὴν δύναμιν τοῦ πολιτισμοῦ του, «πολλοὺς τῶν Βουλγάρων πρὸς τὴν ἀληθινὴν πίστιν μετήγαγε τοῦ Χριστοῦ... καὶ πολλαχοῦ τὰ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας κατεβάλλοντο σπέρματα» [3].

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀποστολικῆς ταύτης ἐργασίας ἦσαν τοιαῦτα, ὥστε οἱ διαδεχθέντες τὸν Κροῦμον ἐπήγειραν αἱματηρὸν διωγμὸν πρὸς ἀναχαίτισιν τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πρωτίστως ἐπλήγησαν οἱ πνευματικοὶ ἡγέται. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀδριανουπόλεως Μανουὴλ ἠκρωτηριάσθη καὶ ἐδιχοτομήθη. Ἀκολούθως ὁ ἐπίσκοπος Δεβελτοῦ Γεώργιος ἐρραβδίσθη καὶ ἀπεκεφαλίσθη, καθὼς καὶ ὁ ἐπίσκοπος Πέτρος ὁ πρεσβύτερος Πάρδος ἐλιθοβολήθη, ὁ Νικαίας Λέων ἐσφάγη, οἱ στρατηγοὶ Λέων καὶ Ἰωάννης μετ ἄλλων ἀπεκεφαλίσθησαν καὶ πρὸς τούτοις πλείονες τῶν τριακοσίων ἑβδομήκοντα ἑπτὰ Χριστιανῶν ἐτελειώθησαν διὰ ξίφους [4].

Οἱ δράσται τῶν σφαγῶν ἦσαν ὁ διαδεχθεὶς τὸν Κροῦμον «Τζόκος ὁ ἀθεώτατος» κατὰ τὸ μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου [5], ὁ Δούκουμος, κατὰ τὸ ἑορτολόγιον τῆς ἐκκλησίας Κων)πόλεως, τὸ ὁποῖον προσθέτει ὡς διάδοχον τούτου τὸν Δίτζευγον, καὶ ὁ Μουρτάγων [6].

Ὑπάρχουσι διαφοραί τινες μεταξὺ τοῦ συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους καὶ

---

[1] V, 4.

[2] Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Μαρτύριον ἱερομ. ΙΕ', κη'. Migne, 126, 189· «Ἤμειβον δὲ (οἱ Βούλγαροι) τοὺς ἑκάστης (χώρας) οἰκήτορας, τοὺς μὲν τῶν ἑκατέρων πόλεων εἰς τὰς ἀνωτέρω μετοικίζοντες, τοὺς τούτων δὲ πάλιν εἰς ἐκείνας μετάγοντες»

[3] Συνεχιστής, ἔνθ' ἀνωτέρω.

[4] H. Delehaye, αὐτόθι, col. 414 - 16.

[5] Migne, 117, 276 - 277.

[6] Synaxar. ecclesiae Constant., col. 414 - 416.

τῶν δύο ὑπομνημάτων, καθὼς καὶ μεταξὺ τῶν ὑπομνημάτων. Κατὰ τὸν συνέχιστήν, ὁ διώκτης καὶ φονεὺς ἦτο ὁ Μουρτάγων, διάδοχος τοῦ Κρούμου. Κατὰ τὸ μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου, ὁ Μανουὴλ ἠκρωτηριάσθη καὶ ἐδιχοτομήθη ὑπὸ τοῦ Κρούμου, τυφλωθέντος ἐν τέλει καὶ ἀποπνιγέντος ὑπὸ τῶν ὑπηκόων του. Ὁ διάδοχος δὲ αὐτοῦ Τζόκος κατεδίκασεν εἰς μαρτυρικὸν θάνατον «στρατηγούς, πρεσβυτέρους, διακόνους καὶ λαϊκούς». Κατὰ δὲ τὸ ἑορτολόγιον τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Κροῦμος κατεπάτησε τὸν ριφθέντα κατὰ γῆς Μανουήλ, ὁ Δίτζευγος ἐσφαγίασε τοῦτον, τυφλωθεὶς ἀκολούθως καὶ φονευθεὶς ὑπὸ τῶν οἰκείων του, ὁ δὲ διαδεχθεὶς τοῦτον, «κατὰ πόδας τεθνηκότα», Μουρτάγων ἐγένετο ὁ δράστης τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τῶν λοιπῶν.

Ἡ ἱστορικὴ ἀκρίβεια τῶν δύο ἑορτολογίων ὡς πρὸς τὸν διάδοχον τοῦ Κρούμου καὶ τοὺς δύο στρατηγοὺς ἐπιμαρτυρεῖται καὶ ἐκ τῆς ἐνεπιγράφου ἐπιτυμβίου στήλης τοῦ Hambarly [1]. Αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν δύο πλευρῶν Α καὶ Β ἐχαράχθησαν μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Κρούμου (13 Ἀπριλίου 814) καὶ κατ' αὐτὰς «Τοῦκος ὁ ἠζουργοῦ βουλημά» διηύθυνε τὴν δεξιὰν πτέρυγα τοῦ βουλγαρικοῦ στρατοῦ ἔχων βοηθοὺς τοὺς στρατηγοὺς Λέοντα καὶ Ἰωάννην. Ὁ Τοῦκος τῆς ἐπιγραφῆς εἶνε ὁ Τζόκος τοῦ μηνολογίου τοῦ Βασιλείου καὶ ὁ Δούκουμος τοῦ ἑορτολογίου Κων)πόλεως· τοῦ δὲ Τούκου τὸ στρατιωτικὸν ἀξίωμα «ἠζουργοῦ» ἐνομίσθη ἐκ πλάνης ὄνομα ὑπὸ τοῦ ἀντιγραφέως τοῦ ἑορτολογίου καὶ ἀπεδόθη διὰ τοῦ «Δίτζευγος». Ὥστε διάδοχος τοῦ Κρούμου ἦτο ὁ Τοῦκος - Τζόκος - Δούκουμος, ὅστις εἶχε τὸ στρατιωτικὸν ἀξίωμα τοῦ «ἠζουργοῦ». Τὸ μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου γράφει, ὅτι ὁ Κροῦμος ἐτυφλώθη καὶ ἀπεπνίγη ὑπὸ τοῦ λαοῦ διὰ σχοινίων καὶ τοῦτο ὑπονοεῖ ἴσως ἡ φράσις τοῦ ἑορτολογίου· «Κρούμου τὸ ζῆν ἀπορρήξαντος». Οὐδόλως δ' ἀπίθανον, ὅτι ἔνοχος τοῦ ἐγκλήματος ἦτο ὁ Τοῦκος, ὅστις ἐπέτυχε μὲν νὰ ἁρπάσῃ τὴν ἀρχήν, ἀλλὰ τάχιστα καὶ οὗτος ὑπέστη τὴν αὐτὴν τύχην «ὑπὸ τῶν οἰκείων» του, ὅτε «ἄρχων» ἀνεδείχθη ὁ Μουρτάγων (Ὀμουρτάγ, κατὰ τὴν ἐπιγραφήν). Τὸν Λέοντα καὶ Ἰωάννην τῆς ἐπιγραφῆς (face B) ὁ Bechevliev ταὐτίζει πρὸς τοὺς δύο χριστιανοὺς στρατηγοὺς τοῦ ἑορτολογίου. Ἀλλὰ τοῦτο διακρίνει σαφῶς· «καὶ ἕτερον Λέοντα καὶ Ἰωάννην διέρρηξεν (ὁ Μουρτάγων)· καὶ ἑτέρους Λέοντα καὶ Ἰωάννην τοὺς τῶν Χριστιανῶν στρατηγοὺς μαχαίρᾳ ἀπέτεμεν». Βοηθοὶ τοῦ Τούκου δὲν ἦσαν προφανῶς οἱ δύο Χριστιανοὶ στρατηγοί. Οἱ δύο συνεργάται τοῦ Τούκου, οἱ ἀναφερόμενοι ἐν

[1] V. Bechevliev, Die Protobulgarischen Inschriften. Einleitung, Text und Kommentar. Sofia, 1934 (βουλγαριστί, ἀλλ' ὁ τίτλος γερμανιστί). Πρβλ. καὶ ἐν N. Bees, «Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher», τ. 9 (1932), σ. 1 ἑξ H. Grégoire, Les sources épigraphiques de l' histoire Bulgare, «Byzantion», IX, 1934, 745 - 786.

τῇ ἐπιγραφῇ, ἢ εἶνε τελείως ἄσχετοι πρὸς τὸν «ἕτερον Λέοντα καὶ Ἰωάννην» τοῦ ἑορτολογίου, ἢ ἐκ πλάνης τοῦ ἀντιγραφέως τοῦ ὑπομνήματος περιελήφθησαν μετὰ τῶν ἄλλων μαρτύρων. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ ἑορτολογίου καὶ τοῦ μηνολογίου τοῦ Βασιλείου εἶνε ἐπιτομὴ ἐκτενεστέρας πηγῆς καὶ εἰς τὰς τοιαύτας περιλήψεις ἡ σειρὰ τῶν γεγονότων δὲν εἶνε ἐνίοτε αὐστηρά. Γενικῶς ὅμως τὰ ὑπομνήματα ταῦτα δίδουσι σπουδαιοτάτας ἱστορικὰς πληροφορίας περὶ τοῦ ἀγῶνος διὰ τὸν χριστιανισμὸν τῶν Βουλγάρων, καθὼς καὶ ἡ ἱστορικὴ πηγὴ ἡ διασωθεῖσα παρὰ τῷ Θεοφυλάκτῳ Βουλγαρίας. Τὸ ὑπόμνημα περὶ τῶν μαρτυρησάντων ἐν Βουλγαρίᾳ τοῦ ἑορτολογίου Κων)πόλεως ἐπιλέγει, ὅτι «καὶ οἱ κατὰ διαδοχὴν Βουλγαρικοὶ γενόμενοι ἄρχοντες, πάντας τοὺς τὸν Χριστὸν ὁμολογοῦντας ἀνήρουν». Τὰς σχετικὰς σπουδαίας ἱστορικὰς εἰδήσεις διέσωσεν ὁ Θεοφύλακτος ἐν τῷ «μαρτυρίῳ» τῶν ἐν Τιβεριουπόλει δέκα πέντε ἱερομαρτύρων [1].

Μεταξὺ τῶν ἐξ Ἀδριανουπόλεως αἰχμαλώτων ἦτο καί τις Κινάμων, τὸ «εἶδος λαμπρὸς καὶ ὡραῖος». Ὁ Μουρτάγων (Ὀμβριτάγος, κατὰ Θεοφύλακτον), εἰς τὴν μερίδα τοῦ ὁποίου ἔλαχεν ὁ Κινάμων, ἐνόμισεν εὔκολον τὸν ἐκβουλγαρισμὸν τούτου καὶ παρασκευάσας θυσίαν καὶ πολυτελῆ τράπεζαν, ἐκάλεσεν αὐτὸν εἰς συνεστίασιν. Ὁ νέος ἠρνήθη καὶ ἐρρίφθη εἰς τὰς φυλακάς. Ὁ Μουρτάγων κατέλιπε τρεῖς υἱούς, τὸν Ἐνραβωτᾶν, Ζβηνίτζην καὶ Μαλλωμηρόν.

Παραδόξως ὁ νεώτερος Μαλλωμηρὸς [2] διεδέχθη τὸν ἀποθανόντα πατέρα του. Εἰκάζομεν, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶχεν εἰσχωρήσει εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουρτάγων. Διότι ὁ μὲν Ζβηνίτζης ἦτο ὁ πατὴρ τοῦ Βόριδος, τοῦ πρώτου χριστιανοῦ ἡγεμόνος τῆς χριστιανικῆς Βουλγαρίας, ὁ δὲ Ἐνραβωτᾶς ἐζήτησε τὴν ἀποφυλάκισιν τοῦ Κινάμωνος. Οἱ δύο οὗτοι ἀπεκλείσθησαν τῆς ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν ἀνέλαβεν ὁ φανατικὸς διώκτης τοῦ Χριστιανισμοῦ Μαλλωμηρός. Ὁ Ἐνραβώτας, ὁ ἐπονομαζόμενος Βοΐνος, ἠγάπα τὸν Κινάμωνα καὶ «συνεχῶς εἰς λόγους ἰών, ἠρώτα περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως». Κατηχηθεὶς ὑπὸ τοῦ Κινάμωνος ἐν τέλει ἐβαπτίσθη, παρὰ τὴν προσπάθειαν τοῦ Μαλλωμηροῦ ὅπως ἀποτρέψῃ αὐτὸν τοῦ βαπτίσματος. Ὁ Ἐνραβωτᾶς ἔμεινε πιστὸς καὶ κατεδικάσθη ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του εἰς τὸν διὰ ξίφους θάνατον. Μετὰ τοῦ Μαλλωμηροῦ κλείει ἡ πρώτη περίοδος τῆς ἀποστολικῆς δράσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας μεταξὺ τῶν Βουλγάρων διὰ τὴν ἡμέρωσιν αὐτῶν, διὰ δὲ τοῦ διαδεχθέντος αὐτὸν Βόριδος, υἱοῦ τοῦ Ζβηνίτζη, ἐγκαινίζεται ἡ νέα περίοδος τῆς χριστιανικῆς Βουλγαρίας.

---

[1] Migne, 126, 192 ἑξ.

[2] Γνωστὸς ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς καλουμένης «χρονικὸν τοῦ Μαλαμίρ», ἀποκειμένης ἐν τῷ ἐθνικῷ μουσείῳ τῆς Σόφιας, No 366. «Byzantion», IX, 773, pl. XXVII.

10. Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ

Ὅτε ὁ Βόρις ἀνέλαβε τὴν ἀρχήν, ἡ χριστιανικὴ θρησκεία παρουσίαζεν ἐν Βουλγαρίᾳ τὴν ἑξῆς ὄψιν· ἡ ἐπικράτησις τῶν Βουλγάρων εἰς τὰς καταληφθείσας ὑπ' αὐτῶν ἑλληνικὰς χώρας δὲν ἴσχυσε πρὸς ἐκρίζωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ αἰώνων εἶχε διαδοθῆ εἰς αὐτάς. Τὰ διασωζόμενα χριστιανικὰ στοιχεῖα ἐνισχύοντο ὄχι μόνον ἐκ τῶν ὁμαδὸν ἐκριζουμένων ἐκ τῶν ἑστιῶν των καὶ ἀποικιζομένων εἰς τὴν βουλγαρικὴν χώραν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων κληρικῶν, οἵτινες ἀνελάμβανον τὸ ἔργον τῆς ἀποστολῆς καὶ ἐκ τῶν Βουλγάρων αἰχμαλώτων, οἵτινες ἀσπαζόμενοι τὸν Χριστιανισμόν, ἐπέστρεφον εἰς τὰς πατρίδας των καὶ διέδιδον αὐτόν. Ἐπὶ πλέον, διάφοροι ἐπίσημοι Βούλγαροι προσέφευγον ἕνεκα διαφόρων αἰτίων εἰς Κωνσταντινούπολιν, εὕρισκον ἄσυλον καὶ ἠσπάζοντο τὸν Χριστιανισμόν· ἄλλοι ἐξεπαιδεύοντο ἐν Κων)πόλει, ἐγεύοντο τὰ ἀγαθὰ τοῦ χριστιανικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ οὕτω ἐπανερχόμενοι εἰς τὰ ἴδια, ἀπήρτιζον διακεκριμένην τάξιν.

Οἱ διωγμοὶ προήρχοντο ἐκ τῶν βολιάδων, τῶν εἰδωλολατρῶν «εὐγενῶν», τῶν ὁποίων ἡ παντοδυναμία δὲν ἐξεδηλοῦτο μόνον εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν «ἀρχόντων» ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν συμμετοχὴν ἐν γένει ἐν τῇ διοικήσει. Εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἔβλεπον οὗτοι πολιτικὴν ὑποδούλωσιν, ἀπώλειαν τῆς φεουδαρχικῆς των τυραννίας καὶ ἀπώλειαν τῆς ἐθνότητός των. Ἐν τούτοις, οἱ συστηματικοὶ διωγμοὶ καὶ ἡ προσπάθεια ἐκβουλγαρισμοῦ τῶν καταδιωκομένων καὶ τῶν ἐκτοπιζομένων πληθυσμῶν, δὲν ἀνεχαίτισε τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν λαϊκῶν βουλγαρικῶν στρωμάτων καὶ μάλιστα μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τῶν Βουλγάρων ἀρχόντων. Ἡ ἀντίδρασις ἕνεκα τούτου ἦτο ἰσχυροτάτη, καθὼς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν ἀνωμαλιῶν τῆς μετὰ τὸν Κροῦμον διαδοχῆς, περὶ τῶν ὁποίων ὅμως δὲν ἔχομεν πολλὰς εἰδήσεις. Ὁ Χριστιανισμὸς λοιπὸν δὲν ἔπαυεν ἐξαπλούμενος, Ἕλληνες κληρικοὶ ἐποίμαινον τὰς ἱδρυομένας ἐκκλησιαστικὰς κοινότητας, οἱ δὲ Βούλγαροι κληρικοὶ ἐφιλοτιμοῦντο, παρὰ τὴν μεγάλην δυσμάθειαν αὐτῶν [1], νὰ ἀσκῶνται εἰς μόνην τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἑλληνικῶν λειτουργικῶν κειμένων [2]. Τὸ βουλγαρικὸν λαϊκὸν αἴσθημα ἔκλινε πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, εἰς δὲ τὸν Βόριν ὑπελείπετο μόνον νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὸ αἴσθημα τοῦτο καὶ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ παράδειγμα τῶν ὑπηκόων του. Εἶχε πρὸς τοῦτο τὴν προδιάθεσιν, ἀλλὰ προεῖχεν ἡ ἀντίδρασις τῶν βολιάδων, αἱ πολιτικαί των βλέ-

---

[1] Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 1128· «Παντάπασι γὰρ ἦσαν ἀμαθέστατοι καὶ τὸ ὅλον εἰπεῖν κτηνωδέστατοι».

[2] Αὐτόθι, 1229· «Συνιδὼν δὲ τὸ τοῦ λαοῦ παχὺ καὶ περὶ τὸ νοῆσαι τὰς Γραφὰς ἀτεχνῶς δερμάτινον. καὶ ἱερεῖς δὲ πολλοὺς Βουλγάρους δυσξυνέτως ἔχοντας τῶν γραικικῶν περὶ ὧν τὴν ἀνάγνωσιν μόνην ἐνετρίβησαν γράμμασι....».

ψεις καὶ φιλοδοξίαι καὶ κυρίως αἱ σφοδρόταται τῶν δύο Ἐκκλησιῶν Ρώμης καὶ Κων)πόλεως διαμάχαι καὶ ἡ ἀξίωσις τῶν ἐπισκόπων Ρώμης, ὅπως ἡ Βουλγαρία ὑπαχθῇ ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν. Ἡ ἐξεύρεσις τῶν σλαβικῶν γραμμάτων, ἡ μετάφρασις τῶν ἁγίων Γραφῶν, τῶν λειτουργικῶν κειμένων καὶ ἀριστουργημάτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας, ἔδιδον πλήρως νέαν τροπὴν εἰς τὸ σλαβικὸν πρόβλημα καὶ τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῶν σλαβικῶν λαῶν. Ἡ μεγίστη αὕτη ἐκπολιτιστικὴ ὤθησις προήρχετο ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ πνευματικὴ ἐξύψωσις τῶν ἐκχριστιανιζομένων βαρβάρων λαῶν ἦτο ἅμα καὶ τὸ ἐχέγγυον τῆς ἐθνικῆς των ὑπάρξεως καὶ ἐλευθερίας. Αἱ ἀποστολικαὶ μέθοδοι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας δὲν κατέστρεφον, ἀλλὰ προῆγον σπουδαίως τὴν ἐθνικότητα τῶν λαῶν τούτων ἐντὸς τῆς ἑνότητος τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἔννοια τῆς ἑνότητος ταύτης ἦτο ριζικῶς διάφορος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ρώμης. Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς Μοραβίας ἀπέδειξαν, ὅτι ἡ ἑνότης αὕτη δὲν ἦτο νοητὴ ἔξω τοῦ λατινισμοῦ καὶ διὰ τοῦτο οὐδεμία ὑποχώρησις ἦτο ἀνεκτὴ παρ' αὐτοῦ. Ὁ θάνατος τοῦ Μεθοδίου καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ κράτους τῆς Μοραβίας ἔδωκαν ἐν τέλει εἰς τὸν λατινισμὸν τὴν πλήρη νίκην.

Τὴν ἀνάρρησίν του εἰς τὴν ἀρχὴν ὁ Βόρις ἀνήγγειλε διὰ πρεσβείας εἰς τὸν Μιχαὴλ Γ' καὶ εἰς Λουδοβῖκον τὸν Γερμανικόν. Ἡ διπλῆ αὕτη στροφὴ ἦτο τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς πολιτικῆς του. Διατηρεῖ σχέσεις μετὰ τῶν ἄλλων Σλάβων, Μοραβῶν, Κροατῶν, Σέρβων, ἀλλὰ καὶ μετὰ τῶν Φράγγων τοῦ Λουδοβίκου. Ἀλλ' ὁ Λουδοβῖκος ραδιουργεῖ. Δὲν θέλει τοὺς Βουλγάρους ὑποστηρικτὰς τῶν Μοραβῶν καὶ ὑποθάλπει τὰς πολιτικὰς ἀντιθέσεις τοῦ Βόριδος καὶ τοῦ ἄρχοντος τῶν Κροατῶν Τερπιμὶρ (845 - 864). Ἀλλὰ καὶ οἱ Σέρβοι δὲν εἶνε περισσότερον εὐνοϊκοί. Ἀπετέλουν ἰσχυρὸν ἀντίρροπον κατὰ πάσης βουλγαρικῆς ἐξαπλώσεως[1] καὶ διέλυον οὕτω τὰ βουλγαρικὰ ὄνειρα περὶ κυριαρχίας ἀπὸ τοῦ θερμαϊκοῦ μέχρι τῆς Παννονίας καὶ ἀπὸ τοῦ Δυρραχίου μέχρι τοῦ Εὐξείνου Ὁ Βόρις ἐγνώριζε καλῶς τὴν πολιτικὴν τῆς διεισδύσεως τῶν Φράγγων εἰς τὰς βαρβαρικὰς χώρας διὰ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας, καθὼς καὶ τὴν ἀντίστασιν τὴν ὁποίαν προέβαλλεν ἡ Μοραβία, ἥτις ἐδέχετο πάντας τοὺς πολιτικοὺς πρόσφυγας, τοὺς δυσηρεστημένους καὶ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Λουδοβίκου. Παρὰ δὲ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Φράγγοι ἦσαν φανεροὶ ἐχθροὶ πάσης πνευματικῆς χειραφετήσεως τῶν Σλάβων, ὁ Βόρις ἔστρεψε τὰ νῶτα εἰς τὴν Μοραβίαν καὶ τὸν Ρατισλάβον καὶ συνῆψε συνθήκην συμμαχίας μετὰ τοῦ Λουδοβίκου (862). Πρὸς ἐπισφράγισιν δὲ τῆς συνθήκης ταύτης, ὁ Λουδοβῖκος ἐκάλει τὸν Βόριν νὰ δεχθῇ τὸ βάπτισμα καὶ ἔγραφε πρὸς τὸν πάπαν Νικόλαον Ι περὶ τοῦ διαβήματος

[1] L. Niederle, Manuel de l' antiquité slave. Paris, 1923, I, 88 ἑξ.

τούτου. Καὶ ὁ μὲν Νικόλαος διὰ γράμματος αὐτοῦ ἐξέφρασε τὴν πλήρη ἱκανοποίησιν καὶ χαράν του πρὸς τὸν Λουδοβῖκον, ἐλπίζων ὅτι οὕτω ἡ ἐγκατάστασις τοῦ λατινικοῦ κλήρου ἐν Βουλγαρίᾳ θὰ ἦτο ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἀνακτήσεως τοῦ Ἰλλυρικοῦ ὑπὸ τῆς Ρώμης [1]. Ἀλλὰ καὶ τὴν φορὰν ταύτην τὰ περὶ Ἰλλυρικοῦ ὄνειρα διελύοντο ὡς στήλη καπνοῦ. Διότι ὁ Βόρις ἐστράφη πρὸς τὴν Κων)πολιν. Ἡ ἀποτυχία αὕτη τῆς Ρώμης ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπέτεινε τὴν δραματικὴν διαπάλιν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἡ δὲ ἀχαλίνωτος φιλαρχία τοῦ Νικολάου I, διεκδικοῦντος τὴν ἀπόλυτον κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας, συνεσώρευσεν ἀνεπανορθώτους συμφορὰς εἰς τὸν Χριστιανισμόν [2].

Τὴν στροφὴν τοῦ Βόριδος πρὸς τὴν Κων)πολιν οἱ ἱστορικοὶ ἐξηγοῦσι διαφοροτρόπως. Οἱ μὲν ἀποδίδουσι ταύτην εἰς τὸν ἐνσκήψαντα ἐν Βουλγαρίᾳ λιμὸν [3] καὶ ἄλλοι εἰς τὴν μεγάλην νίκην τοῦ Πετρωνᾶ, ἀδελφοῦ τοῦ Βάρδα, κατὰ τοῦ ἐμίρου τῆς Μελιτηνῆς Ὀμάρ [4], ἥτις νίκη ἦτο ἡ μεγίστη κατὰ τοῦ ἰσλὰμ καὶ ἡ ἀποτρέψασα ἐπὶ δύο τοὐλάχιστον αἰῶνας τὸν ἰσλαμικὸν κίνδυνον [5].

---

[1] Migne, ser. lat., 119, 875. Monum. Germ. Hist., Script, I, 465· Αἰμιλιανοῦ Πιπέρκοβιτς, Τὸ Ἰλλυρικὸν καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ δίκαια τῶν Ἐκκλησιῶν Ρώμης καὶ Κων)πόλεως κατὰ τὰς λατινικὰς βλέψεις. Ἐν Ἀθήναις 1919.

[2] Ὁ Νικόλαος ἦτο ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆς ἐμμόνου σκέψεως, ὅτι ἡ μόνη «ecclesia Dei» ἦτο ἡ τῆς Ρώμης, ἐπειδὴ ἐνόμιζεν, ὅτι τὸ ἀποκλειστικὸν τοῦτο προνόμιον ἐδόθη εἰς αὐτὴν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν Πέτρον καὶ τοὺς διαδόχους του. Μόνη ἡ Ρώμη — κατὰ τὸν Νικόλαον — δύναται νὰ καυχηθῇ, ὅτι εἶδε τοὺς θεμελιωτὰς τῆς δόξης της Πέτρον καὶ Παῦλον νὰ βιώσωσι καὶ νὰ ἀποθάνωσιν ἐντὸς τῶν τειχῶν της. Μετὰ τὴν Ρώμην, ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Ἀντιόχεια ἔσχον ἀμέσους σχέσεις μετὰ τῶν δύο ἀποστόλων. Ἡ Κων)πολις — ἔγραφεν ὁ Νικόλαος — εἰσήγαγεν ἔξωθεν τὰ λείψανα τοῦ Ἀνδρέου, τοῦ Λουκᾶ καὶ τοῦ Τιμοθέου διὰ νὰ ἔχῃ πλάσμα τι ἀποστολικῆς παραδόσεως (Monum. German. Histor., Epist., VI, 475). Βεβαίως σήμερον αἱ «ἱστορικαὶ» αὗται θεωρίαι δὲν χρήζουν κἄν ἀναιρέσεως, ἀλλ' ὅμως ὁ Νικόλαος διὰ τῶν κατασκευασμάτων τούτων εἶχε πείσει ἑαυτόν, ὅτι ἡ ἐξουσία του ἐκτείνεται ὑπεράνω τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας (super omnem terram, id est super universam ecclesiam), καὶ ἑπομένως ὑπεράνω καὶ τῆς Ἐκκλησίας Κων)πόλεως. Τὸ συμπέρασμα ἦτο, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης ἐδικαιοῦτο νὰ καλῇ ἐνώπιόν του ἐν Ρώμῃ οἱονδήποτε κληρικόν. «Jus habemus non solum nonachos, verum etiam quolibet clericos de quamquam diocesi . . . ad nos convocare» (ἔνθ' ἀνωτ., VI, 478). Τοιαῦτα τὰ διατυπωθέντα ὑπὸ τοῦ Νικολάου εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Γ'. Πρβλ. J. Roy, Principes du pape Nicolas Ier sur les rapports de deux puissances, ἐν Etudes d' histoire du moyen âge dédiées à G. Monod. Paris, 1896, p. 95—105.

[3] St. Runciman, A history of the first Bulgarian Empire. London, 1930, σ. 100—105. L. Bréhier, Vie et mort de Byzance. Paris, 1947, p. 129.

[4] A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, I, 250—256.

[5] Ch. Diehl —G. Marçais, Histoire du Moyen Age, t. III, Le Monde Oriental de 395 à 1081. Paris, 1936, p. 323.

Οἱ βυζαντινοὶ χρονογράφοι οἱ περιγράφοντες τὰ κατὰ τὴν βάπτισιν τοῦ Βόριδος, ἔχουσι κοινά τινα σημεῖα ὡς πρὸς τὰ προηγηθέντα τῆς βαπτίσεως ταύτης, καθὼς καί τινας διαφοράς. Πάντες συμφωνοῦσι περὶ λιμοῦ ἐνσκήψαντος εἰς Βουλγαρίαν [1]. Κατὰ τὸν Συνεχιστὴν τοῦ Θεοφάνους καὶ τὸν Κεδρηνόν, διὰ τὴν κατάπαυσιν τῆς μάστιγος ὁ Βόρις προσηυχήθη εἰς τὸν Θεὸν τῶν Χριστιανῶν, περὶ τοῦ ὁποίου συχνάκις ἤκουεν ὁμιλοῦντα τὸν παρ' αὐτῷ αἰχμάλωτον μοναχὸν Θεόδωρον Κουφαρᾶν. Ὁ Συμεὼν Μάγιστρος γράφει, ὅτι ἕνεκα τοῦ λιμοῦ οἱ Βούλγαροι ἐπέδραμον τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ὑπάρχει καὶ ἡ ποιητικὴ πλευρά· ἡ εἰκὼν τῆς δευτέρας παρουσίας, τὴν ὁποίαν ἐζωγράφησεν ὁ μοναχὸς Μεθόδιος καὶ ἥτις ἐπέδρασεν ἀποτελεσματικῶς ἐπὶ τοῦ Βόριδος. Τὴν ποιητικὴν δὲ ὄψιν τῆς διηγήσεως ταύτης ἐπιτείνει καὶ ἡ ἐν καιρῷ νυκτὸς («νυκτῶν ἀωρὶ») βάπτισις τοῦ Βόριδος. Ὁ Γενέσιος καὶ ὁ Γεώργιος Μοναχὸς εἶνε περιεκτικοί. Κυρίως προκαλεῖ τὸ διαφέρον ἡ πληροφορία, ὅτι ὁ Βόρις «πρὶν ἐθρασύνετο» [2] ἀλλ' ἡ στρατιωτικὴ καὶ ναυτικὴ ἐπίδειξις τοῦ Μιχαὴλ καὶ τοῦ Βάρδα ἠνάγκασεν αὐτὸν νὰ ὑποκλιθῇ «πρὸς εἰρηναίαν κατάστασιν» [3].

Εἰς τί ὠφείλετο ἡ θρασύτης τοῦ Βόριδος καὶ ἡ πολεμικὴ ἐπίδειξις τοῦ Μιχαήλ; Πιθανῶς οἱ χρονογράφοι ὑπηνίσσοντο τὴν ἀπειλὴν τοῦ Βόριδος, ὅπως λύσῃ τὰς συνθήκας καὶ ἐκστρατεύσῃ κατὰ τῶν Ρωμαίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐβασίλευε γυνὴ (ἡ Θεοδώρα). Ἀλλὰ νομίζομεν, ὅτι ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας δίδει διαφωτιστικήν τινα εἴδησιν, ἥτις διέφυγε τὴν προσοχὴν τῶν ἱστορικῶν. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Βόριδος, γράφει ὁ Θεοφύλακτος, «Φράγγων νέφος τὴν Βουλγαρίαν πᾶσαν ἐκάλυψεν» [4].

Τίνες ἀπετέλουν τὸ νέφος τοῦτο καὶ πρὸς τίνα σκοπὸν εὗρεν εἴσοδον ἐλευθέραν εἰς τὴν χώραν ταύτην; Γνωρίζομεν τὰς φιλικὰς σχέσεις Βόριδος καὶ Λουδοβίκου, τὸ θανάσιμον μῖσος Φράγγων καὶ Σλάβων ἐν Μοραβίᾳ, τὰς εὐχὰς τῆς Ρώμης ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν Φράγγων ἐν τῇ ἀτυχεῖ ταύτῃ χώρᾳ καὶ ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ χριστιανισμοῦ τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τοῦ Λουδοβίκου. Τὸ ἐπιδραμὸν νέφος ἀπηρτίζετο προφανῶς ἐκ Γερμανῶν ἱεραποστόλων. Ἡ ἐπιτυχία τούτων δὲν θὰ ἐξησφάλιζε μόνον τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ λατινισμοῦ πρὸς ἀνατολὰς καὶ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Γερμανικοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς παπωσύνης εἰς τὰς χώρας τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Ὁ Βόρις προσεποιεῖτο ἄγνοιαν τῶν μόχθων καὶ τῶν φροντίδων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας πρὸς θεμελίωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ. Τὴν

---

[1] Γενεσίου, Βασιλεῖαι, IV, σ. 85 (Βόνν.). Γεώργιος Μοναχός, σ. 824. Συμεὼν Μάγιστρος, σ. 665. Συνεχ. Θεοφάνους, σ. 162. Γ. Κεδρηνός, II, 151. Ζωναρᾶς, III, 387.

[2] Γενέσιος, IV, 85.

[3] Αὐτόθι. Γεώργιος Μοναχός, σ. 824.

[4] Migne, 126, 197.

συμμαχίαν του μετὰ τοῦ Λουδοβίκου ἐθεώρει ἀντίρροπον τῆς στροφῆς τῆς Μοραβίας πρὸς τὴν Κων)πολιν καὶ ἐγγύησιν τῶν πολιτικῶν του φιλοδοξιῶν. Τὸ βυζάντιον διεξῆγε σκληροὺς ἀγῶνας κατὰ τῶν Ἀράβων καὶ πρὸς καιρὸν ἠδυνάτει νὰ ἀντιδράσῃ ἀποτελεσματικῶς κατὰ τῶν βουλγαρικῶν δολοπλοκιῶν. Ἡ νίκη κατὰ τῶν Ἀράβων ἐπέτρεψεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Γ' νὰ ἀναστηλώσῃ τὸ γόητρον τῆς αὐτοκρατορίας καὶ νὰ διαλύσῃ τὰς πλεκτάνας Βουλγάρων καὶ Φράγγων. Καὶ ἐπὶ πλέον αἱ βουλγαρικαὶ ἐπιδρομαὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ ἐδάφη, ἕνεκα τοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ λιμοῦ, παρέσχον τὴν ἀφορμήν, ὅπως τὸ Βυζάντιον ἀναγκάσῃ τὸν Βόριν νὰ ἀναθεωρήσῃ τὴν πολιτικήν του. Ὁ Μιχαὴλ καὶ ὁ Βάρδας προέβησαν εἰς στρατιωτικὴν καὶ ναυτικὴν ἐπίδειξιν. Ὁ Βόρις ἐγκατελείφθη μόνος, ὁ λιμὸς ἐθέριζε τὴν χώραν του καὶ οὕτω ἐπτοημένος, ἔσπευσε δι' ἀποστολῆς πρεσβείας ἐκ διακοσίων Βουλγάρων εἰς Κων)πολιν, ὅπως ζητήσῃ συνθήκην εἰρήνης, ὅπως ὑποταχθῇ «τῷ βασιλεῖ καὶ τοῖς Ρωμαίοις» [1] καὶ δεχθῇ τὸ βάπτισμα ἐκ Κων)πόλεως.

Τὸ σπουδαῖον ζήτημα τοῦ χριστιανισμοῦ τῶν Βουλγάρων ἐλάμβανεν οὕτω τὴν φυσικὴν λύσιν, διὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἐπρωτοστάτει διὰ τῶν ἀποστόλων της ἀπὸ χρόνων μακρῶν. Οἱ ἀκατάπαυστοι ἀγῶνες τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τῶν ἀνεξαντλήτων βαρβαρικῶν ἐπιθέσεων, αἱ ἀνυπέρβλητοι δυσκολίαι διὰ τὴν ἐξημέρωσιν τῶν βαρβάρων δὲν ἀνεχαίτιζον τὰς ὑπερανθρώπους προσπαθείας διὰ τὸν ἐκπολιτισμὸν τούτων. Θὰ ἠδύναντο οἱ ἀγῶνες οὗτοι νὰ θεωρῶνται μάταιοι καὶ ἄνευ ἐλπίδος. Ἐν τούτοις, κατωρθοῦντο τὰ θεωρούμενα «ἀνέλπιστα», καθὼς διεκήρυξεν ὁ Φώτιος [2].

Οὐδόλως ἀπίθανον, ὅτι οἱ Βούλγαροι πρέσβεις, πρὸς ἀπόδειξιν τῆς καλῆς των πίστεως καὶ τῆς ὁριστικῆς των ἀποφάσεως, ἐβαπτίσθησαν ἐν Κων)πόλει καὶ ἐπανῆλθον ἀκολούθως εἰς Βουλγαρίαν, συνοδευόμενοι ὑπὸ Ἑλλήνων κληρικῶν, παρὰ τῶν ὁποίων ὁ Βόρις ἔλαβε τὸ θεῖον βάπτισμα. Τὸ ἀνεπίσημον καὶ ἐν κρυπτῷ, οὕτως εἰπεῖν, τῆς τελετῆς τῆς βαπτίσεως ὠφείλετο εἰς τὴν ἀντίδρασιν τῶν βολιάδων, ἥτις ἦτο ἰσχυρά. Οἱ βυζαντινοὶ χρονογράφοι συμφωνοῦσιν ὡς πρὸς τὴν σημειωθεῖσαν ἐπαναστατικὴν κίνησιν τῆς μερίδος τῶν εἰδωλολατρῶν [3]. Ἡ ἐπανάστασις κατεπνίγη διὰ τῆς ἐξολοθρεύσεως πασῶν σχεδὸν τῶν ἰσχυρῶν βουλγαρικῶν οἰκογενειῶν, αἵτινες ἐνέμενον ἐν τῇ εἰδωλολατρείᾳ. Τὴν νίκην δὲ ταύτην ἀποδίδουσιν οἱ χρονογράφοι εἰς τὴν δύναμιν τοῦ σταυροῦ, τὸν ὁποῖον ὁ Βόρις «ἐγκόλπιον πε-

---

1 Γεώργιος Μοναχός, σ. 824.

2 Migne, 102, 721· «... μάλιστα δὲ κατὰ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν, ἐν ᾗ πολλὰ Θεοῦ συνεργείᾳ τῶν ἀνελπίστων κατώρθωται....»

3 Συμ. Μάγιστρος, σ. 665· «Διὸ καὶ μᾶλλον τὴν ἐκ παντὸς τοῦ γένους αὐτοῦ καθυφίσταται ἐπανάστασιν...».

ρiῆγεν»[1]. Ὁ φωτεινὸς χιτὼν τῆς παλιγγενεσίας τοῦ βουλγάρου ἄρχοντος ἐσπιλώθη δι᾽ αἵματος. Ὁ νεόφυτος εἶχεν ἀνάγκην πολλῆς διδασκαλίας διὰ νὰ κατανοήσῃ τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐμυήθη. Πρὸς τοῦτο, ὁ Φώτιος ἐγένετο ὁ ἰδεώδης ἑρμηνεύς, καὶ ὁ δυνατὸς χειραγωγὸς τοῦ Βόριδος. Καὶ ἂν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἰσχυρᾶς καὶ ὑψηλῆς ταύτης διδασκαλίας δὲν ἦτο ἄμεσον, ἀλλ᾽ ὅμως ἡ συνείδησις τοῦ κατηχηθέντος δὲν ἔμεινεν ἀνεπηρέαστος, καθὼς καὶ πρότερον ἡ περιγραφὴ τῆς μελλούσης κρίσεως καὶ ἀνταποδόσεως δὲν ἀφῆκεν αὐτὸν ἀδιάφορον. Ὁ χριστιανισμὸς τῶν Βουλγάρων ὑπὸ Ἑλλήνων διέλυε τὰ σχέδια τῆς Ρώμης διὰ τὸ Ἰλλυρικόν. Ἡ ὀξύτης τῆς ἀντιθέσεως καθίστατο ἐπὶ μᾶλλον συνειδητή. Διότι ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης θεωρῶν τὸ βουλγαρικὸν ἔδαφος ὡς «ἀνῆκον φυσικῶς εἰς τὴν ἐπισκοπήν του» κατὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Ἰωάννου VIII[2], οὐδενὸς μέσου ἐφείσθη ὅπως ἀνατρέψῃ τὸ ἔργον τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου καὶ ἀντικαταστήσῃ τοῦτον δι᾽ ἀπεσταλμένων ἐκ Ρώμης. Ὀρθῶς δὲ παρετηρήθη, ὅτι ἡ «Βουλγαρικὴ ὑπόθεσις διεδραμάτισε τὸν πρωτεύοντα ρόλον εἰς πάσας τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ (πάπα) Νικολάου κατὰ τοῦ Φωτίου»[3]. Αἱ περιπέτειαι τῶν «ἐπιχειρήσεων» τούτων εἶνε ὄντως

---

[1] Συνεχ. Θεοφάνους, σ. 164. Γ. Κεδρηνός, III, 151. Περὶ τοῦ ἔτους τῆς βαπτίσεως τοῦ Βόριδος διατυποῦνται διάφοροι γνῶμαι. Ὁ Slatarski εἶχε δεχθῆ τὸ ἔτος 864. Μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν, κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1917, ὑπὸ αὐστριακῶν στρατιωτῶν ἐν Ἀλβανίᾳ τῆς γνωστῆς ἐνεπιγράφου στήλης, ἰσχυρίσθη, ὅτι τὸ βάπτισμα τοῦ Βόριδος ἐγένετο μεταξὺ τῆς 1ης Σεπτεμβρίου 865 καὶ τῆς 21ης Αὐγούστου 866. Κατὰ τὰ συμπεράσματα ὅμως τοῦ Δ. Ν. Ἀναστασίεβιτς, τὰ ὁποῖα ἐδέχθησαν ὁ A. Vaillant καὶ ὁ M. Laskaris («Revue des Études slaves» XIII, fasc. 1—2 (1933) p. 6—15. Πρβλ. «Byzantion», VIII (1933), p. 663—8), ἡ βάπτισις ἐγένετο τῷ 864, δηλαδὴ μετὰ τὴν νίκην τοῦ Πετρωνᾶ κατὰ τῶν Ἀράβων (3 Σεπτεμβρίου 863). Τὸ ὄνομα τοῦ μοναχοῦ Μεθοδίου τοῦ ζωγραφήσαντος τὴν εἰκόνα τῆς δευτέρας παρουσίας, παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς διαφόρους ὑποθέσεις. Ἐταυτίσθη ὁ μοναχὸς οὗτος πρὸς τὸν εὐαγγελιστὴν τῶν Σλάβων Μεθόδιον, εἰς ὃν ἀπεδόθη καὶ ὁ εὐαγγελισμὸς τῶν Βουλγάρων. Κατὰ τὸν Θεοφύλακτον Βουλγαρίας (Migne, 126, 1201), τὸν Βόριν «ὁ μέγας Μεθόδιος καὶ πάλαι μὲν τέκνον ἐποιήσατο, καὶ τῆς οἰκείας γλώσσης τῆς τὰ πάντα καλῆς ἐξηρτήσατο...». Τὴν λέξιν «τέκνον» ὁ Θεοφύλακτος μεταχειρίζεται ἐνταῦθα ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ πνευματικοῦ τέκνου, τοῦ ἀναγεννηθέντος ἐκ τῆς κολυμβήθρας· «πολλὰ τέκνα γεννῶνται δι᾽ ὕδατός τε καὶ πνεύματος» (Αὐτόθι). Πιθανὸν ὁ Μεθόδιος νὰ εὑρίσκετο εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ Βόριδος, γνώστου τοῦ ὑπὲρ τῶν Σλάβων πνευματικοῦ καὶ φιλολογικοῦ ἔργου τοῦ ἕλληνος ἀποστόλου.

[2] Monum. Germ. Hist., Epist., VII, 277.

[3] F. Dvornik, The Photian schism, σ. 156. Διὰ νὰ κατανοηθῇ ἡ χαώδης κατάστασις ἡ δημιουργηθεῖσα εἰς τοὺς κόλπους τοῦ χριστιανισμοῦ ἐκ τῆς ἀχαλινώτου φιλαρχίας τοῦ Νικολάου, ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ διάδοχος τούτου ἐξήτησε τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Ἰγνατίου ἐκ τῆς στάσεως, τὴν ὁποίαν οὗτος θὰ ἐτήρει ἔναντι τῶν ἀξιώσεων τῆς Ρώμης ἐπὶ τῆς Βουλγαρίας. Ὥστε οἱ ἐπίσκοποι Ρώμης, οἱ συνταράξαντες

δραματικαί. Δὲν θὰ ἐπετρέπετο, ὅπως ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπαναληφθῶσιν ὅσα διεπράχθησαν ἐν Μοραβίᾳ. Ἡ ἀσταθὴς καὶ καιροσκόπος πολιτικὴ τοῦ Μιχαὴλ — Βόριδος ηὐνόησε πρὸς καιρὸν τὴν διείσδυσιν τῆς Ρώμης, ὅτε ὁ λατινικὸς κλῆρος ἐγκατασταθεὶς ἐν Βουλγαρίᾳ κατεδίωξεν ἀπηνῶς τοὺς Ἕλληνας κληρικούς. Ἀλλ' ἐν τέλει ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ἀνέλαβε καὶ πάλιν τὴν θέσιν της ἐν Βουλγαρίᾳ[1]. Ἀτυχῶς, οἱ ἐσωτερικοὶ σάλοι τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ πτῶσις τοῦ Φωτίου ἡ προκληθεῖσα ἐκ λόγων πολιτικῶν, αἱ ραδιουργίαι τῶν φατριῶν, ἡ ἀναμόχλευσις τῶν παθῶν διὰ τῶν ἀστόχων ἐπεμβάσεων τῶν ἐπισκόπων Ρώμης, ἔρριπτον εἰς δεινὰς συγχύσεις καὶ Ἐκκλησίαν καὶ κράτος. Ἐν τούτοις, ἡ φροντὶς διὰ τὴν νεαρὰν ἐκκλησίαν τῆς Βουλγαρίας ἦτο ζωηρὰ καὶ δὲν ἀνεκόπτετο ἐκ τῶν διαφόρων γεγονότων. Τὰ διαδραματισθέντα ἐν Μοραβίᾳ εἶχον διανοίξει τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς ὑγιοῦς μερίδος ἐν Βυζαντίῳ. Ὁ ἑλληνισμὸς ἐκαλεῖτο εἰς νέους ἀγῶνας πρὸς διάσωσιν τῶν θησαυρῶν τοῦ πνεύματός του καὶ τῆς ἱστορικῆς του ἀποστολῆς. Βραδύτερον ἡ μάστιξ τῶν Σταυροφοριῶν θὰ ἀπεδείκνυεν ἐμπράκτως τὴν μεγάλην ὀξυδέρκειαν ἐκείνων, οἵτινες διὰ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἱστορικοῦ προορισμοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἠγωνίσθησαν νὰ προσδώσωσι νέαν ζωτικότητα εἰς τὰς ἠθικὰς καὶ πνευματικὰς δυνάμεις τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Μιχαὴλ Γ' καὶ τοῦ πατριάρχου Φωτίου παρουσιάζει περίλαμπρον ἱστορικὴν ἀκμήν. Αἱ ἀποστολαὶ εἰς τὴν Ἀναστολὴν καὶ τὴν Χαζαρίαν· ἡ κατὰ πάντα ἀνθρωπιστικὴ ἀποστολὴ εἰς Μοραβίαν· αἱ εὐρύταται ἀπόψεις τῶν νέων ἀποστολικῶν μεθόδων

τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ὀρθωθέντες κατὰ τοῦ Φωτίου, δὲν ἔπραξαν τοῦτο ἐπειδὴ ἐστοχάζοντο δῆθεν τοῦ δικαίου, ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν ἠνείχοντο τὴν ἀποστολικὴν δρᾶσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπειδὴ εἶχον πάντοτε ἐν τῇ καρδίᾳ των τὴν ἀμαύρωσιν τῆς αἴγλης τοῦ θρόνου τῆς Κων)πόλεως. Ὁ Ἰωάννης VIII ἔγραψεν ἀξιοσημειώτως· «Οἱ δόλιοι Ἕλληνες δὲν ἐφοβήθησαν, κρυπτόμενοι ὄπισθεν τοῦ Ἰγνατίου, νὰ καταλάβωσι τὴν χώραν τῶν Βουλγάρων, τὴν ἀνήκουσαν εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν ἡμῶν ἐξουσίαν καὶ περιληφθεῖσαν νῦν ἐν αὐτῇ. Ὁ Ἰγνάτιος ὄχι μόνον ἠρνήθη νὰ ὑποχωρήσῃ, ἀλλ' ἀπέστειλε καί τι α σχισματικὸν μετὰ τοῦ τίτλου τοῦ ἀρχιεπισκόπου». Monum. Germ. Hist., Epist., VII, 278. F. Dvornik, ἔνθ' ἀνωτέρω.

[1] Ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος (Ἱστορ. τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους. Ἐν Ἀθήναις, 1925, Γ' 2, σ. 301) εἰς τὰς κρίσεις του ἐπὶ τῆς περιόδου ταύτης φαίνεται διατελῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Hergenröther. Νομίζει, ὅτι ὁ Φωτιος κατηγορῶν τοὺς λατίνους κληρικούς, ὡς εἰσαγαγόντας καινοτομίας εἰς τὴν Βουλγαρικὴν ἐκκλησίαν, ἀντέφασκε πρὸς τὴν ἀρχὴν τὴν τεθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ, τὴν διακρίνουσαν ἀνὰ μέσον θεμελιωδῶν ζητημάτων καὶ τοπικῶν συνηθειῶν. Ἀλλ' ἤδη οἱ λατῖνοι κληρικοὶ ἐχρησιμοποίουν τὰς τοπικῆς σημασίας διαφορὰς ταύτας διὰ νὰ κατηγορήσωσι τὸν μὴ ἀκολουθοῦντα τὰ ἔθιμα ταῦτα ἑλληνικὸν κλῆρον ὡς «αἱρετικόν». Ἀφοῦ δὲ οὕτω οἱ Ἕλληνες ἐνεφανίζοντο ὡς διαστροφεῖς τῆς γνησίας πίστεως, ὀρθῶς ὁ Φωτιος περιέλαβε μετὰ τῶν οὐσιωδῶν καὶ τὰ ἔθιμα τῶν λατίνων, τὰ ὁποῖα δὲν ἐδέχετο ἡ οἰκουμενικὴ Ἐκκλησία·

τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας· ἡ διὰ τῆς Ἐκκλησίας ταύτης πνευματικὴ λύτρωσις καὶ ἀνάδειξις τῶν Σλαβικῶν λαῶν· τὸ ἀποφασιστικὸν διάβημα τῶν Ρώσσων· ὁ χριστιανισμὸς τῶν Βουλγάρων καὶ ἡ διαπαιδαγώγησις αὐτῶν διὰ τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας· αἱ πλήρεις θυσιῶν καὶ αἱμάτων μαρτυρικοὶ ἀγῶνες διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῶν μεγάλων τούτων ἱστορικῶν μεταβολῶν ἐν τῇ ζωῇ τῶν βαρβάρων λαῶν, — πάντα ταῦτα μετὰ τῆς ἐπιτυχοῦς δράσεως πρὸς ἐπιστροφὴν τῶν αἱρετικῶν καὶ τῆς ἀποκρούσεως τοῦ ἰσλαμικοῦ κινδύνου, πληροῦσι τοὺς χρόνους τῆς ἱστορικῆς ἐκείνης περιόδου. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία εἶνε ἤδη παρεσκευασμένη διὰ τὴν τελείωσιν τοῦ ἀπὸ αἰώνων ἀρξαμένου ἔργου της, τῆς γενικῆς δηλαδὴ ἐκχριστιανίσεως τῶν λαῶν τοῦ Βορρᾶ.

Εἰς τὴν ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς θρόνους τῆς Ἀνατολῆς ὁ Φώτιος ἐξῆρε τὰ κατορθωθέντα ὄχι μόνον διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν τῶν αἱρετικῶν Ἀρμενίων ἰακωβιτῶν. Ταῦτα ἦσαν «εὐαγγελίων ὑπόθεσις» [1]. Ἡ ὑπόθεσις δὲ αὕτη ἀνεπτύχθη εὐρύτερον καὶ πανηγυρικώτερον εἰς τὴν ὁμιλίαν τὴν λεχθεῖσαν ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας, « ἡνίκα τοῖς ὀρθοδόξοις καὶ μεγάλοις ἡμῶν βασιλεῦσι, Μιχαὴλ καὶ Βασιλείῳ, ὁ κατὰ πάσης αἱρέσεως ἐστηλογραφήθη θρίαμβος» [2]. Ἡ ὁμιλία αὕτη, παρὰ τὸν ρητορικὸν ὄγκον καὶ τὸ κολακευτικὸν αὐτῆς, εἶνε ἀξιοσπούδαστον ἱστορικὸν μνημεῖον. Διότι ὁ ρήτωρ ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἐπελθούσης ἀναγεννήσεως καὶ ἀκμῆς, περὶ τῶν πολεμικῶν τροπαίων τοῦ Μιχαὴλ καὶ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν αἱρετικῶν.

Διὰ τοὺς μονοφυσίτας Ἀρμενίους εἰργάσθη εἰδικὴ ἀποστολή, ἥτις ἐπέτυχε τὰ κερδίσῃ ὄχι μόνον τὴν πολιτικὴν φιλίαν τῶν Ἀρμενίων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιστροφὴν αὐτῶν εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν. Ζωηρὸν ἦτο τὸ διαφέρον ὑπὲρ τῆς ἐν Ἀρμενίᾳ Ἐκκλησίας τοῦ Πατριάρχου Νικολάου Α΄, τοῦ Μυστικοῦ (895—906 καὶ 911—925), συνεχίζοντος τὴν σχετικὴν ἀποστολικὴν δρᾶσιν τοῦ Φωτίου. Πρὸς πίστωσιν τῆς τελείας ἑνώσεως, ὁ Νικόλαος ἐζήτησε παρὰ τοῦ Ἀρμενίου «ἄρχοντος τῶν ἀρχόντων» ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ θανάτου τοῦ «καθολικοῦ», ὅπως ὁ διάδοχος τούτου ἐκλεγῇ μὲν ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος καὶ τῶν προκρίτων τῆς Ἐκκλησίας, ἀποσταλῇ δὲ εἰς Κων)πολιν, ἵνα λάβῃ τὴν χειροτονίαν. Ὁ νέος «καθολικὸς» ἐν ἐπικοινωνίᾳ μετὰ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, θὰ ἐγνώριζεν ἀκριβέστερον τὰ δόγματα τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας [3]. Ἡ πατριαρχεία τοῦ Νικολάου ἦτο λίαν περιπετειώδης. Ἕνεκα τῶν

---

[1] Ἐπιστολὴ Δ΄, ἐκδ. Βαλέττα, σ. 163—164.

[2] Παρὰ Σ. Ἀριστάρχῃ, ἔνθ' ἀν., II, 314—336. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ὁμιλίας εἶνε ἀφιερωμένον εἰς τὸν Μιχαήλ, καίτοι ὁ ρήτωρ δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Ἡ τετάρτη παράγραφος ἀναφέρεται εἰς τὸν Βασίλειον καὶ ἡ πέμπτη ἀποτελεῖ τὸν ἐπίλογον.

[3] Ἐπιστ. ΡΛΘ΄, Migne, 111, 365.

πολιτικῶν ἀντιθέσεων καὶ τῆς γνωστῆς ὑποθέσεως τῆς τετραγαμίας, οὗτος εἶχε προκαλέσει τὸ μῖσος ἰσχυρῶν ἀντιπάλων καὶ ἐθεωρεῖτο πολιτικὸς μηχανορράφος. Ἐντεῦθεν αἱ οὐχὶ εὐνοϊκαὶ κρίσεις περὶ τοῦ χαρακτῆρός του ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν [1]. Ἐν τούτοις, αἱ ἐπιστολαί του πρὸς τὸν πολεμοχαρῆ καὶ «ἡμιβάρβαρον» ἄρχοντα τῆς Βουλγαρίας Συμεὼν (893—927) εἶνε μνημεῖα ὑψηλῆς χριστιανικῆς διανοήσεως καὶ ἐξαιρέτου προνοίας ποιμένος, ἀγωνιζομένου νὰ μεταδώσῃ πνεῦμα χριστιανικῆς εἰρήνης καὶ ἀγάπης εἰς τὸν ἀφηνιάσαντα ἡγεμόνα· «Χριστιανοί ἐσμεν, μὴ ψευδώμεθα τὴν κλῆσιν» [2]. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶχε κατανύξει τὴν καρδίαν τοῦ Συμεών, εὑρισκομένου εἰσέτι μακρὰν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς χριστιανωσύνης, παρὰ τὴν προσπάθειαν τῆς ἐξωτερικῆς αἴγλης. Πρὸς καιρὸν ἐφάνη θριαμβεύων ὁ Συμεών, ἀλλ᾽ ἐπηκολούθησε ταχεῖα ἡ ὁριστικὴ καὶ ἀνέκκλητος ἀποτυχία καὶ ἔκπτωσις αὐτοῦ [3].

Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Νικολάου διαλαμβάνουσι καὶ σπουδαιοτάτας ἱστορικὰς πληροφορίας περὶ τῆς προόδου τοῦ Χριστιανισμοῦ παρὰ τοῖς Ἀβασγοῖς, τοῖς Ἀλανοῖς καὶ εἰς Χαζαρίαν καὶ περὶ τῶν σκληρῶν ἀγώνων τῶν Ἑλλήνων ἐπισκόπων διὰ τὸν ἐκπολιτισμὸν τῶν λαῶν τούτων. Οἱ ἐν Χαζαρίᾳ Χριστιανοὶ ἐζήτησαν διὰ πρεσβείας παρὰ τοῦ Νικολάου τὴν ἀποστολὴν ἐπισκόπου πρὸς ἑδραίωσιν «τῆς καθαρᾶς τῶν Χριστιανῶν πίστεως» [4]. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Χερσῶνος διετήρει πάντοτε τὴν ἰδιάζουσαν θέσιν του. Διὰ τὴν διαποίμανσιν ὅμως τῶν λαῶν ἐκείνων ἀπητοῦντο κληρικοὶ εἰδικῆς μορφώσεως. Ὡς πρὸς τοῦτο ἡ ἀποστολὴ ἐμειονέκτει, διότι ἐνεφανίζετο λίαν δυσχερὴς ἡ ἐξεύρεσις τῶν ἁρμοδίων προσώπων δι᾽ ἐπισκοπὰς ἱεραποστολῆς [5]. Ἡ ἀποστολικὴ δρᾶσις ἐν τούτοις ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ Νικολάου Α´ εἶνε εἰσέτι ἀκμαία, ὁ δὲ Χριστιανισμὸς εἶχε πλήρη ζωτικότητα ἀνὰ τὰς νοτίους καὶ κεντρικὰς χώρας τῆς σημερινῆς Ρωσίας.

---

[1] A. Rambaud, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 10. Ch. Diehl, Figures Byzantines. Paris, 1906, I, 198 ἑξ.

[2] Ἐπιστ. Θ´, Migne, 111, 76.

[3] A. Ramband, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 336. Πρβλ. J. Gay, ἐν Mélanges Ch. Diehl, I, 91—100. Κ. Ἀμάντου, Ἱστ. τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, II, 78 ἑξ. Iv. Snegarov, Ὁ ἄρχων Συμεὼν ἐστέφθη τῷ 913 ἐν Κων)πόλει; Ἐν τῇ «Ἐπετηρίδι» τῆς θεολ. σχολῆς τοῦ Πανεπιστ. Σόφιας, XXIV (1946—7), βουλγαριστὶ μετὰ περιλήψεως γαλλιστί. Γ. Κονιδάρη, Ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις. Ἐν Ἀθήναις, 1948.

[4] Ἐπιστ. ΞΗ´, Migne, 111, 268.

[5] Ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν Ἀλανίας Πέτρον. Migne, 111, σ. 244, 336, 356.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ
Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΡΩΣΩΝ

1. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΡΩΣ ΕΝ ΣΟΥΓΔΑΙΑ.

Αἱ μεγάλαι ἀναστατώσεις αἱ ἐπερχόμεναι ἐκ τῶν ἀκαταπαύστων εἰσβολῶν τῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας εἰς τὴν σημερινὴν Ρωσίαν, δὲν ἴσχυσαν νὰ συμπνίξωσι τὰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας. Ἐν Καυκάσῳ, ἐν Κριμαίᾳ, ἐν Χαζαρίᾳ, ἐν αὐτῷ τῷ Κιέβῳ ὁ Χριστιανισμὸς ἀπὸ αἰώνων ὠργανωμένος ἐκκλησιαστικῶς, παρεσκεύαζε τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τῶν λαῶν τῆς ἀχανοῦς χώρας. Αἱ ἐκκλησίαι αὗται ἀναπτύσσονται ἐν μέσῳ συμπαγῶν πληθυσμῶν μωαμεθανῶν, ἰουδαίων, εἰδωλολατρῶν. Τὸ ἀποστολικόν των ἔργον ἐπάλαιε σκληρῶς κατ᾽ ἀνυπερβλήτων ἐμποδίων· ὁ Χριστιανισμὸς εἰσεχώρει βραδύτατα εἰς τὰ στρώματα τῶν βαρβαρικῶν μαζῶν, ἀλλ᾽ ἡ βραδύτης δὲν ἀφήρει τι ἐκ τῆς ζωτικότητός του. Ἡ σχεδιασθεῖσα ἐκκλησιαστικὴ ἀναδιοργάνωσις τῶν κοινοτήτων τούτων κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα, ἐμαρτύρει τὸν πόθον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας διὰ τὸν ἐκπολιτισμὸν τῶν λαῶν τῶν στεππῶν.

Αἱ εἰσβολαὶ τῶν Σκανδιναβῶν καὶ ἡ ἐπικράτησις τῶν σκανδιναβῶν Ρῶς ἐν Νοβγορὸδ ἦτο ἡ ἀπαρχὴ σπουδαίων ἱστορικῶν μετατροπῶν ἐν τῇ ζωῇ τῶν σλαβικῶν φύλων. Οἱ Ρῶς οὗτοι, καθὼς εἴπομεν, ἐπεκοινώνησαν πολιτικῶς μετὰ τοῦ Βυζαντίου, ἐπιζητήσαντες τὴν σύναψιν φιλικῶν σχέσεων [1]. Οἱ ἄραβες χρονογράφοι ἐγνώριζον τὰς ἐμπορικὰς σχέσεις τῶν Ρῶς μετὰ τῶν Χαζάρων καὶ τῶν Ἑλλήνων (Rûm) [2].

Ἀλλ᾽ οἱ Ρῶς προετίμων τὰς συνεχεῖς ληστρικὰς ἐπιδρομάς, λεηλατοῦντες καὶ τὰς ἑλληνικὰς πόλεις τῆς Κριμαίας, ἀπὸ τῆς Χερσῶνος καὶ τοῦ Βοσπόρου καὶ τῶν παραλίων τοῦ Εὐξείνου μεχρι τῆς Ἀμάστριδος. Δύο ἁγιολογικὰ μνημεῖα, διασωθέντα ἀτυχῶς ἐν μόνῃ τῇ ρωσικῇ μεταφράσει, ὁ βίος Στεφάνου Σουγδαίας καὶ ὁ βίος Γεωργίου Ἀμάστριδος, διαλαμβάνουσι ἐξαιρέτους εἰδήσεις περὶ τῶν ληστρικῶν τούτων ἐπιδραμῶν. Ὁ Στέφανος

---

1 Annales Bertiniani, II· Monumenta Germ. Hist., Scr., I, 434.

2 Ibn Khurdâdhbih, Livre des routes et des royaumes, trad. fr. Barbier de Meynard, ἐν «Journal asiatique», 1865.

εἶχε σπουδάσει ἐν Ἀθήναις καὶ Κων)πόλει, ὡς ἐπίσκοπος δὲ Σουγδαίας (τέλη τοῦ 8ου αἰῶνος) ἐπεδόθη εἰς ἀποτελεσματικὴν ἀποστολικὴν δρᾶσιν μεταξὺ τῶν Χαζάρων. Ἀνώτερος Χαζάρος ὑπάλληλος, Γεώργιος ὀνόματι, ἐμφανίζεται ὑπὸ τοῦ βιογράφου ὡς χριστιανὸς πλήρης ζήλου καὶ ἀφοσιώσεως εἰς τὸν Στέφανον. Ὁ τάφος τούτου, τιμωμένου ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν τῆς Σουγδαίας, εὑρίσκετο ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ὁ βιογράφος του ἱστορεῖ, ὅτι οἱ Ρῶς ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Bravlin, ἄρχοντος τοῦ Νοβγορόδ, κατώρθωσαν νὰ ἐκπορθήσωσι τὴν Σουγδαίαν καὶ νὰ τὴν παραδώσωσιν εἰς καταστροφήν. Ὁ «ἄρχων» εἰσήλασεν εἰς τὸν ναὸν τῆς ἁγ. Σοφίας καὶ ἐλεηλάτησε τὸν τάφον τοῦ Στεφάνου. Ἀλλὰ θαῦμα ἐπτόησεν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν τὸν ἐπιδρομέα, ὥστε οὗτος ἠσπάσθη εὐθὺς τὸν Χριστιανισμόν, ἐβαπτίσθη μετὰ τῶν ἀκολούθων του Βοϊάρων καὶ ἀπέδωκε πάντα τὰ λεηλατηθέντα. Παρὰ τὰς ἀτελευτήτους συζητήσεις περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀξίας τῶν δύο τούτων βιογραφιῶν [1], εἶνε σήμερον δεκτόν, ὅτι ἡ ἐπιδρομὴ αὕτη τῶν Ρῶς κατὰ τῆς Σουγδαίας ἐγένετο περὶ τὸ 825, κατὰ δὲ τῆς Ἀμάστριδος περὶ τὸ 825—830 [2]. Ἕνεκα τῶν ἐπιδρομῶν τούτων, οἱ Βυζαντινοὶ ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν Χαζάρων ἔκτισαν ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ Δὸν (Τάναϊς) «τὸ κάστρον ὅπερ οὕτω Σάρκελ» ὠνομάζετο [3]. Ἐν Σουγδαίᾳ λοιπὸν τὸ πρῶτον ἐπίσημοι Ρῶς ἐδέχθησαν τὸ βάπτισμα ὑπὸ ἑλλήνων κληρικῶν, ἡ αἰφνίδιος δὲ αὕτη μεταστροφὴ ὠφείλετο εἰς θαυμαστὴν ἐπέμβασιν καὶ τὴν βαθεῖαν ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν ἐδοκίμασεν ὁ βάρβαρος εἰσβολεύς. Ὁμοία ἀπροσδόκητος μεταστροφὴ τῶν Ρῶς θὰ ἐσημειοῦτο καὶ ὅτε ἀπεχείρησαν οὗτοι τὸ μέγα τόλμημα τῆς ἐπιθέσεως κατὰ τῆς Κων)πόλεως.

2. ΕΝ ΥΠΗΚΟΩΝ ΤΑΞΕΙ

Οἱ Ρῶς δὲν ἤρχοντο μόνον εἰς Κων)πολιν δι' ἐμπορικοὺς σκοπούς. Ἦσαν καὶ κατάσκοποι. Ἐξιχνίαζον τὴν πολιτικὴν καὶ στρατιωτικὴν κατάστασιν τῆς χώρας καὶ ἐπανερχόμενοι εἰς τὰ ἴδια μετέδιδον τὰς πληροφορίας των εἰς τοὺς ἡγέτας των. Τὸ ὅραμα τῆς μεγάλης κοσμοπόλεως, τοῦ πλούτου καὶ τῆς μεγαλοπρεπείας αὐτῆς, ἐμάγευε τὴν φαντασίαν τῶν βαρβάρων. Ἡ πειρατικὴ ἐπίθεσις παρεσκευάζετο. Ἐνήμεροι περὶ τῆς στρατιωτικῆς γυμνότητος τῆς Πόλεως ἕνεκα τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Ἀράβων, τῆς ἀπουσίας τοῦ Μιχαὴλ καὶ τοῦ Βάρδα καὶ τῆς ἀπασχολήσεως τοῦ στόλου εἰς τὴν Σικελίαν, ἐνήργησαν τὴν αἰφνιδιαστικήν των ἐπίθεσιν. Δύο παθητικοὶ λόγοι τοῦ Φω-

---

[1] F. Dvornik, Les légendes, σ. 173. Ὁ Rambaud (ἔνθ' ἀν., σ. 371—2) δέχεται τὴν ἱστορικὴν ἀκρίβειαν τῶν δύο βιογραφιῶν, ἀλλὰ δὲν συμφωνεῖ εἰς τὰς χρονολογίας.

[2] Τὸ 860, κατὰ τὸν A. Vasiliev, Byzance et les Aralds, I, 239.

[3] Συνεχ. Θεοφάνους, σ. 122 (Βόνν.).

τίου δίδουσι τὴν φρικαλέαν εἰκόνα τῶν γενομένων σφαγῶν καὶ λεηλασιῶν [1]. Ἡ ἐπιδρομὴ ἦτο «ὑπερβόρειος κεραυνός», πληγὴ καὶ ὀργὴ χαλεπὴ καὶ βαρεῖα. «Ἔθνος ἀφανές, ἔθνος ἀνάριθμον, ἔθνος ἐν ἀνδραπόδοις, ἄγνωστον μέν, ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἐφ' ἡμᾶς στρατείας ὄνομα λαβόν», οἱ Ρῶς [2] κατεῖχον τὴν πρώτην θέσιν «εἰς ὠμότητα καὶ μιαιφονίαν». Ἐξεχύθησαν «ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ, ὡς κῦμα θαλάσσης» ἐλπίσαντες διὰ τῆς ταχύτητος καὶ τῆς ἀθρόας σφαγῆς νὰ κυριαρχήσωσι τῶν ἐπτοημένων κατοίκων τῆς πόλεως. Οὐδενὸς ἐφείσθησαν «ἀπὸ ἀνθρώπου ἕως κτήνους». «Ἦν ἰδεῖν παρ' αὐτῶν νήπια, μαστῶν καὶ γάλακτος ἅμα καὶ ζωῆς αὐτῆς ἀποσπώμενα, καὶ τάφον αὐτοῖς αὐτοσχέδιον, οἴμοι, τὰς πέτρας, αἷς προσηράσσοντο· μητέρας οἰκτρῶς ὀλολυζούσας, καὶ ἐπισφαττομένας ἔτι σπαρασσομένοις, καὶ ψυχορραγοῦσι τοῖς βρέφεσιν». Ἡ ἐπίθεσις ἤρχισεν ἐν ὥρᾳ νυκτός· «Ἴστε τὴν νύκτα ἐκείνην τὴν ζοφώδη καὶ φοβεράν, ὅτε συμπάντων ἡμῶν ὁ τοῦ βίου κύκλος τῷ τοῦ ἡλίου κύκλῳ συγκατεδύετο... Ἴστε τὴν ὥραν ἐκείνην, τὴν ἀφόρητονκαὶ πικρὰν.... ὅτε πᾶσα μὲν ἐλπὶς ἀνθρωπίνη ἐξ ἀνθρώπων ἐρρύη, τῇ δὲ πρὸς τὸ θεῖον μόνῃ καταφυγῇ ἡ πόλις ἐπεσάλευσεν;» Τὴν ὁλονύκτιον δέησιν ἐν τῷ ναῷ τῶν Βλαχερνῶν ἐπηκολούθησε λιτανεία μετὰ τῆς τιμίας περιβολῆς τῆς Θεοτόκου. «Αὕτη (ἡ περιβολὴ) περιεκύκλου τὰ τείχη, καὶ τὰ τῶν πολεμίων ἀρρήτῳ λόγῳ ἐδείκνυτο νῶτα· ἡ πόλις ταύτην περιεβάλλετο, καὶ τὸ χαράκωμα τῶν πολεμίων ὡς ἐκ συνθήματος διελύετο.... καὶ τῆς πολιορκίας οἱ βάρβαροι ἀπειπόντες ἀνεσκευάσαντο, καὶ τῆς προσδο-

---

[1] Ἡ ἐπίθεσις ἐγένετο τὴν 18 Ἰουνίου 860, κατὰ τὴν «σύνοψιν χρονικὴν», δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ F. Cumont ἐκ χειρογράφου τῆς βιβλιοθήκης τῶν Βρυξελλῶν· Anecdota Bruxelliensia, I, Gand, 1894, ἐν «Recueil de travaux publiés par la Faculté de philosophie et lettres», 9e fasc.. A. Vasiliev, The Russian Attack of Constantinople in 860. Cambridge (Mass), 1946. σ. 9—13.

[2] Οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον καὶ τοὺς Ρῶς, Σκύθας (Συνεχ. Θεοφ., σ. 196. Ἰω. Ζωναρᾶς, III, 404, ἔκδ. Βόνν.). Ἐκ τῶν ἀτελευτήτων συζητήσεων περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Ρῶς γνωρίζομεν, ὅτι ἡ θεωρία περὶ τῆς νορμανδικῆς δυναστείας τῆς ἐγκαταστάσης ἐν Κιέβῳ καὶ τοῦ γερμανικοῦ χαρακτῆρος τοῦ κράτους τοῦ Κιέβου, εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος. Ἐπανῆλθεν ὅμως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος. V. O Kluchevsky, A History of Russia.... transl. by C. J. Hogarth. London, 1911, I, 54, ἑξ. Ὁ M. Hruschevskyj (Geschichte des Ukranischen Volkes. Leipzig, 1906, I, 611 ἑξ. Exc. II, Die normanische Theorie) ἀναπτύσσει τὸ νορμανικὸν ζήτημα, ἀλλ' ὡς Οὐκρανὸς ἐθνικιστής, διαχωρίζει τὴν ρωσικὴν ἀπὸ τῆς οὐκρανικῆς ἱστορίας. Ἄς σημειωθῇ δέ, ὅτι οἱ Dostoïewsky, οὐκρανικῆς καταγωγῆς, ὑπερηφανεύοντο, διότι αἷμα ἑλληνικὸν ἔρρεεν εἰς τας φλέβας των. Ἡ Aimée Dostoïewsky, βιογραφοῦσα τὸν πατέρα της γράφει· «Ἄλλοτε οἱ Οὐκρανοὶ εἶχον στενὰς σχέσεις μετὰ τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν τῶν παραλίων τοῦ Εὐξείνου. Ὀλίγον αἷμα ἑλληνικὸν ρέει εἰς τὰς φλέβας τῶν Οὐκρανῶν, τὸ ὁποῖον φαίνεται εἰς τὸ ὡραῖον μελάγχρουν πρόσωπόν των καὶ τὰς ἐπιχαρίτους κινήσεις των. Ἄριστα θὰ ἠδύνατο τὸ οὐκρανικὸν θέατρον νὰ εἶνε μακρυνὴ ἀπήχησις τῶν θεατρικῶν παραστάσεων, τὰς ὁποίας τόσον ἠγάπων οἱ λαοὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος» (Vie de Dostoïewsky par sa fille. Paris, 1926, σ. 16).

κωμένης ἁλώσεως ἐλυτρώθημεν, καὶ τῆς ἀδοκήτου σωτηρίας ἠξιώμεθα.... Ἀπροσδόκητος ἐπέστη ἡ ἔφοδος τῶν ἐχθρῶν, ἀνέλπιστος ἐδείχθη ἡ ἀναχώρησις αὐτῶν... ἄφατος ἦν αὐτῶν ὁ φόβος, εὐκαταφρόνητοι γεγόνασι τῇ φυγῇ»[1].

Ἡ λύτρωσις τῆς πόλεως ἦτο καὶ ἡ λύτρωσις τῶν ὑπερβορείων βαρβάρων. Ἐπαναλαμβάνεται ἤδη εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα ὅ,τι ἐγένετο ἐν Σουγδαίᾳ. Εἴτε διὰ νὰ ἀποτρέψωσι συμμαχίαν Βυζαντινῶν καὶ Χαζάρων, εἴτε ἐπτοημένοι ἐκ τῆς ἀπροσδοκήτου καταστροφῆς των, οἱ Ρῶς αἴφνης ἀπέστειλαν πρεσβείαν εἰς Κων)πολιν καὶ ἐζήτησαν νὰ γείνωσι δεκτοὶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν, «ἐν ὑπηκόων καὶ προξένων τάξει»[2]. Πῶς θὰ ἐννοήσωμεν τοὺς λόγους τούτους τοῦ Φωτίου; Οἱ Ρῶς ἐμφανίζονται ἤδη φλεγόμενοι ὑπὸ τοῦ πόθου καὶ τοῦ ζήλου τῆς πίστεως, συμμορφούμενοι μετὰ σπουδῆς καὶ ἐπιμελείας πρὸς τὰς χριστιανικὰς διατάξεις καὶ δεχθέντες «ἐπίσκοπον καὶ ποιμένα». Ἐκκλησιαστικῶς ὑπήχθησαν ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον Κων)πόλεως, παρ᾽ οὗ ἔλαβον τὸ βάπτισμα καὶ ἐγένοντο οἱ πνευματικοὶ ὑπήκοοι αὐτοῦ. Συνέπεια δὲ τῆς ὑπηκοότητος ταύτης ἦτο ἡ φιλία καὶ ἡ παρὰ τούτων ἐκπροσώπησις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ χώρᾳ των. Διὰ πρώτην φορὰν οἱ Ρῶς ὀργανοῦνται ἐκκλησιαστικῶς περὶ τὸν ἐπίσκοπον Κων)πόλεως καὶ ὑπὸ τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ ἀρχήν. Εἰς τὴν Σουγδαίαν ἐσημειώθη ὁ πρῶτος σταθμὸς τῆς ἐκχριστιανίσεως τῶν Ρῶς. Μετὰ τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τῆς Κων)πόλεως, ὁ δεύτερος σταθμὸς τῆς ἐκχριστιανίσεως ταύτης εἶνε ἐπισημότερος καὶ εὐρύτερος, ἐγκαινίζει νέας σχέσεις πρὸς τοὺς Ρῶς, διευκολύνει τὴν ἀποστολικὴν δρᾶσιν παρ᾽ αὐτοῖς καὶ ἀφήνει νὰ διαφαίνηται ἤδη ἐγγύτερος ὁ γενικὸς τῆς χώρας χριστιανισμός.

3. Η ΟΛΓΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΗ ΗΓΕΜΟΝΙΣ

Τὰ «ἄναρχα, μισάλληλα, ἀθεώτατα» σλαβικὰ φύλα καὶ αἱ ἄλλαι βαρβαρικαὶ ὀρδαί, χειραγωγοῦνται ἤδη εἰς νέαν ζωήν. Εἶχε δοθῆ ἡ βάσις τῆς ἀναμορφώσεώς των διὰ τῆς ἐξευρέσεως τῶν σλαβονικῶν γραμμάτων καὶ τῆς μεταφράσεως τῶν ἱερῶν κειμένων. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία διὰ τῶν χριστιανῶν Ρῶς ἔρχεται εἰς ἀμεσωτέραν ἐπαφὴν μετὰ τοῦ κέντρου τοῦ Ρωσικοῦ κράτους. Οἱ χριστιανοὶ Ρῶς συγκεντροῦνται ἐκκλησιαστικῶς καὶ πνευ-

---

[1] Σ. Ἀριστάρχου, Φωτίου λόγοι, II, 5 ἑξ. Οἱ χρονογράφοι γράφουσιν, ὅτι ὁ Φώτιος «τῇ θαλάσσῃ ἄκρως προσέβαψε» τὸ ὠμοφόριον τῆς Θεοτόκου, ἐπῆλθε δὲ ἡ τρικυμιώδης θύελλα ἡ καταποντίσασα τὰ βαρβαρικὰ πλοῖα. (Γ. Ἁμαρτωλὸς σ. 826, Βόνν.). Ἡ προπαρασκευὴ καὶ ἐξόρμησις τῶν Ρῶς ἐγένετο προφανῶς ἐκ Κιέβου καὶ οὐχὶ ἐκ Ταμάταρχα, ἔνθα ὑπῆρχον πάροικοι Ρῶς, καθὼς ἰσχυρίζονταί τινες. Ὁ M. de Taube (αὐτ., σ. 31), ἀμφισβητεῖ τὴν θαυμαστὴν λύτρωσιν τῆς Κων)πόλεως, «disait - on»!

[2] Φωτίου, Ἐπιστ. Δ΄, ἔκδ. Βαλέττα, σ. 178. Παραδόξως ὁ A. Vasiliev (Hist. de l' emp. Byzantin, II, 336) θέλει νὰ ἀγνοῇ τὸ ἱστορικὸν τοῦτο γεγονός.

ματικῶς περὶ τὸν πατριάρχην Κων)πόλεως. Τὸ ἔργον τῆς ἀποστολῆς εἰσέρχεται εἰς νέαν φάσιν. Ἐπίσκοποι ἐξαποστέλλονται, ἡ παρουσία δὲ αὐτῶν, τὸ κήρυγμά των, αἱ ἱεραὶ τελετουργίαι των προκαλοῦσι συζητήσεις ἐν πόλει, ἐν ᾗ συνεσωρεύοντο μωαμεθανοί, ἰουδαῖοι, εἰδωλολάτραι. Οἱ «ἄρχοντες», οἱ προὔχοντες, τὸ πλῆθος ζητοῦσι νὰ πληροφορηθῶσι περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς θρησκείας, τὴν ὁποίαν ἀσπάζονται οἱ ὑπήκοοι τοῦ μεγάλου καὶ πεπολιτισμένου κράτους. Ἡ ἀλήθεια τοῦ εὐαγγελίου τίθεται ὑπὸ κρίσιν καὶ ἐξέρχεται νικηφόρος[1]. Διὰ τοὺς ἐν Κιέβῳ Χριστιανοὺς ἐγείρεται «καθεδρικὸς ναὸς» καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ὑπάρχει τὸ παρεκκλήσιον τοῦ προφήτου Ἠλία[2]. Διὰ τοὺς ἐν Κων)πόλει χριστιανοὺς Ρῶς ἔχει παραχωρηθῆ τὸ προάστειον τοῦ ἁγίου Μάμαντος, μετὰ τῶν ἐπιβαλλομένων διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ κράτους προφυλάξεων[3]. Παρὰ πάντα ταῦτα, ὁ ἀγὼν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἦτο σκληρότατος. Οἱ βάρβαροι δὲν χαρακτηρίζονται τυχαίως «ἀθεώτατοι». Ἔναντι τῶν προσπαθειῶν τῆς Ἐκκλησίας, παρασκευάζουσι νέαν ληστρικὴν ἐπίθεσιν κατὰ τῆς Κων)πόλεως ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἰγώρ. Ἡ θηριωδία ἐξεδηλώθη καὶ πάλιν καὶ κατὰ τῶν αἰχμαλωτισθέντων. Ἄλλοι τούτων ἀνεσκολοπίσθησαν καὶ ἐσταυρώθησαν, ἄλλοι ἐτέθησαν στόχοι τῶν ἀκοντίων, τὰ δὲ εὐαγῆ καθιδρύματα ἐλεηλατήθησαν δεινῶς. Μετὰ τὴν λεηλασίαν ταύτην τῆς Βιθυνίας καὶ τῆς Παφλαγονίας, οἱ Ρῶς ἐνεφανίσθησαν ἐνώπιον τῆς Κων)πόλεως. Ἀλλὰ τὸ ὑγρὸν πῦρ τοῦ πατρικίου Θεοφάνους κατεθέρισε τὰς μυριάδας τῶν ρωσικῶν μονοξύλων, ἐξ ὧν δέκα μόνον ἠδυνήθησαν νὰ ἐπαναπλεύσουν εἰς τὸν Δνείπερον[4]. Νέα ἀπόπειρα τοῦ Ἰγὼρ ἐματαιώθη καὶ διὰ τῶν συνομολογηθεισῶν «ἐνσπόνδων συνθηκῶν», κατὰ τὸν Λέοντα Διάκονον, ἐπήρχετο βελτίωσις, ἥτις ἐξεδηλώθη διὰ τῆς ἐπισήμου ἐπισκέψεως τῆς Ὄλγας, χήρας τοῦ Ἰγώρ, εἰς Κων)πολιν καὶ τῆς βαπτίσεως αὐτῆς. Οὔτε περὶ τοῦ χρόνου, οὔτε περὶ τοῦ τόπου τῆς βαπτίσεως «Ἔλγας τῆς Ρωσένης» ὑπάρχει συμφωνία μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν. Ἀμφιβολία περὶ τῆς βαπτίσεως

---

[1] Συνεχ. Θεοφάνους, Migne, 109, 357. Γ. Κεδρηνός, Migne, 121, 1128—29.

[2] L. Leger, Chronique dite de Nestor, σ. 40.

[3] L. Brehier, Le civilisation Byzantine. Paris, 1950, σ. 204. Καὶ αἱ πυκνούμεναι ἐμπορικαὶ συναλλαγαὶ συνετέλουν, ὥστε νὰ γνωρίζηται ὁ Χριστιανισμός. Ὡς πρὸς δὲ τὰς συνθήκας, περὶ ὧν ὁμιλεῖ τὸ χρονικὸν τοῦ Νέστορος, ὑπάρχουσιν ἀντιρρήσεις περὶ τῆς γνησιότητος αὐτῶν. Θεωρεῖται μυθώδης ἡ κατὰ τῆς Κων)πόλεως ἐπίθεσις τοῦ Ὀλέγ, ὅστις φέρεται ἐξορμήσας ἐκ Νοβγορὸδ καὶ καταλαβὼν τὸ Κίεβον. Καὶ ὁ μὲν R. H. Dolley (Oleg's mythical campaign against Constantinople, ἐν «Bulletin de l' Acad. de Belgique», cl. d. lettres, 1949, 106 ἑξ.) δέχεται μὲν τὰς δύο συνθήκας περὶ ὧν ὁμιλεῖ ὁ Νέστωρ, ἀλλ' ἀπορρίπτει ὡς μυθώδη τὴν ἐπίθεσιν τοῦ Ὀλὲγ κατὰ τῆς Κων)πόλεως. Ὁ δὲ H. Grégoire θεωρεῖ τὸν Ὀλὲγ πρόσωπον ἀνύπαρκτον (Byzantion» XI (1936), σ. 601—4. XIV (1939), σ. 379). Ἀντίθετος εἶνε ἡ γνώμη τοῦ G. Ostrogorsky («Bull. de l' Acad. de Belgique», cl. d. lettr., XIII (1937), σ. 80—94.

[4] Λέων Διάκονος, σ. 106, Βόνν. A. Rambaud, ἔνθ' ἀν., σ. 377.

αὐτῆς ἐν Κων/πόλει δὲν χωρεῖ, διότι οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι μαρτυροῦσι περὶ τούτου[1]. Ἡ βάπτισις ἔσχε χαρακτῆρα ἰδιωτικόν, καθὼς καὶ ἡ τοῦ Βόριδος, ἴσως διὰ ν' ἀποφευχθῶσιν ἀντιδράσεις τῶν εἰδωλολατρῶν, ἀφοῦ ὁ υἱὸς τῆς Ὄλγας Σβιατοσλάβος παρέμεινεν εἰδωλολάτρης. Ἡ «ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως» περιορίζεται εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ τυπικοῦ μέρους τῆς «δοχῆς» ἐν τῷ παλατίῳ, σημειοῖ τὴν παρουσίαν τοῦ «παπᾶ Γρηγορίου» μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἀκολουθίας τῆς «ἀρχοντίσσης» καὶ ὑποδηλοῖ τὸν πολιτικὸν χαρακτῆρα τῆς ἐπισκέψεως, ἀφοῦ ἐν τῇ συνοδείᾳ ὑπῆρχον καὶ «πραγματευταί», προφανῶς δι' ἐμπορικὰς συμβάσεις.

Τὸ διάβημα τῆς Ὄλγας ἀπεδείκνυε τρανῶς τὴν σταθερότητα, μεθ' ἧς ὁ Χριστιανισμὸς ἀνεπτύσσετο μεταξὺ τῶν Ρώσων, καθὼς καὶ τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν σημασίαν του ἐν τῇ χώρᾳ, παρὰ τὴν ἰσχυρὰν ἀντίδρασιν τῆς εἰδωλολατρίας. Ὄχι μόνον ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Σβιατοσλάβου ἡ ἀντίδρασις αὕτη ἦτο ἀκμαία, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀρχῆς τοῦ Βλαδιμήρου (972 — 1015).

4. ΒΛΑΔΙΜΗΡΟΣ ΚΑΙ ΑΝΝΑ

Μετὰ τοῦ Βλαδιμήρου εὑρισκόμεθα εἰς τὸν κρίσιμον σταθμόν, ὁ ὁποῖος διανοίγει τὴν νέαν καὶ ἀποφασιστικὴν περίοδον τῆς μακρᾶς ἱστορίας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ρωσίᾳ. Ἡ νέα ἱστορικὴ μορφὴ τὴν ὁποίαν προσελάμβανεν ἡ χριστιανικὴ ζωὴ τῶν Ρώσων, ἦτο ἐμφανής. Ὁ Βλαδίμηρος δὲν ἠδύνατο ν'ἀντιστῇ κατὰ τῆς συντελουμένης ἀναμορφώσεως. Συνεμορφώθη πρὸς τὰς νέας ἱστορικὰς ἀπαιτήσεις καὶ ἀνάγκας, ἡ δὲ συμμόρφωσις αὕτη ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς διδασκαλίας ἕλληνος κληρικοῦ, ἐκ τῶν λογίων ἐκείνων τῶν γνωστῶν ὡς «φιλοσόφων». Ὅσα σχετικῶς περιγράφει τὸ χρονικὸν τοῦ Νέστορος μετὰ δημώδους ἀφελείας, φανεροῦσι τὰς ζωηρὰς ἀντιθέσεις τῶν διαφόρων θρησκευμάτων ἐν Κιέβῳ, τὰς διαμάχας Ἰουδαίων καὶ μουσουλμάνων καὶ τὰς ἀντιδράσεις τούτων κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ[2]. Τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα συνδέονται στενῶς καὶ μετὰ τῶν πολιτικῶν προβλημάτων, καὶ ἐντεῦθεν τὸ

[1] Γ. Κεδρηνός, II, 329. Ἰω. Ζωναρᾶς, III, 485, Βόνν. Χρόνον βαπτίσεως ἄλλοι δέχονται τὸ 954 ἢ 955 καὶ ἄλλοι τὸ 957. Ὁ A. Vasiliev (Hist. de l'emp. Byzantin, II, 427) οὐδὲν γράφει περὶ τῆς βαπτίσεως τῆς Ὄλγας. Κατὰ δὲ τὰ λατινικὰ χρονικὰ (Hildesheim), πρέσβεις τῆς Ἑλένης «reginae Rugorum», βαπτισθείσης ἐν Κων)πόλει, ἐζήτησαν παρὰ τοῦ Ὄθωνος I τὴν ἀποστολὴν εἰς Ρωσίαν λατίνων ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων. Καὶ ὁ μὲν ἀποσταλεὶς Ἀδαλβέρτος, ἀντικρύσας σφυδρὰν ἀντίδρασιν, ἀπῆλθε, κατηγορήσας ὡς ψευδολόγους τοὺς ἀπεσταλμένους τῆς Ἑλένης. Ἐντεῦθεν ἡ ὑπόθεσις τῶν ταὐτιζόντων Ὄλγαν καὶ Ἑλένην καὶ ἡ σπουδὴ τῶν λατίνων, ὅπως ἐμφανίσωσι τὴν Ὄλγαν ὡς δεχθεῖσαν τὰς λατινικὰς δοξασίας (M. Jugie, Le schisme byzantin, σ. 174).

[2] L. Leger, Chromique de Nestor, σ. 69 ἑξ.

φλέγον διαφέρον τῶν ζητημάτων ἐκείνων. Τὸ σύστημα τῶν κοινῶν συζητήσεων μεταξὺ ἀντιπροσώπων τῶν θρησκευμάτων ἦτο πάντοτε ἐν χρήσει. Δὲν δυνάμεθα δὲ νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν πιθανότητα, ὅτι ὁ Βλαδίμηρος ἔπραξεν ὅ,τι ὁ χαγάνος τῆς Χαζαρίας, προκαλέσας τὴν ἐνώπιον αὐτοῦ ἀνάπτυξιν τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν. Οἱ βάρβαροι ἐγνώριζον τὸν πλοῦτον τῆς Κων/πόλεως εἰς μεγαλοπρεπῆ μνημεῖα καὶ ἰδίᾳ τὰ περὶ τοῦ περιλάμπρου ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἦτο μέγας ὁ θαυμασμὸς τῶν βαρβάρων διὰ τὸν ναὸν τοῦτον [1], διὰ τὰς λαμπρὰς τελετάς του, διὰ τὸν πλοῦτον τῆς διακοσμήσεώς του, διὰ τὴν πομπὴν τῶν αὐτοκρατορικῶν «προελεύσεων». Οἱ ἐπανερχόμενοι εἰς Κίεβον διηγοῦντο τὰ θαυμαστὰ ταῦτα, περιγράφοντες ζωηρῶς πᾶν ὅ,τι ἔτερπε καὶ κατέπληττε τὴν φαντασίαν τῶν βαρβάρων. Ἀλλ' ὁ Βλαδίμηρος δὲν μαλάσσεται ἐκ πάντων τούτων. Τοὐναντίον· ἐνισχύει τὴν εἰδωλολατρείαν, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκει τὴν δικαίωσιν τῆς ἠθικῆς του ἐκλύσεως. Ἀλλ' ἡ ὁριστικὴ ἐπικράτησις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ρωσίᾳ ἔχει ἤδη ὡριμάσει καὶ μόνη ἡ ἱστορικὴ στιγμὴ τῆς πραγματώσεώς της ὑπολείπεται.

Διὰ τὴν στρατιωτικὴν βοήθειαν, τὴν ὁποίαν ὁ Βλαδίμηρος παρέσχεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον κατὰ τοῦ Βάρδα Φωκᾶ, ἐζήτησεν ὡς ἀντάλλαγμα τὴν ἀδελφὴν τοῦ αὐτοκράτορος, Ἄνναν, εἰς γάμον. Μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν ἐκ τοῦ κινδύνου, ἡ δοθεῖσα ὑπόσχεσις δὲν ἐξεπληρώθη. Ὁ βάρβαρος καὶ εἰδωλολάτρης ἡγεμὼν συνέζη μετ' ἀπειραρίθμων παλλακῶν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων κακιῶν, αἵτινες τὸν ἐχαρακτήριζον. Πῶς, βλαστὸς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου θὰ ἐπωλεῖτο εἰς τοιοῦτον ἀκόλαστον βάρβαρον; Ἐπηκολούθησεν ἡ κατάληψις τῆς Χερσῶνος ὑπὸ τοῦ Βλαδιμήρου καὶ ἐν τέλει ἡ συγκατάθεσις τοῦ Βασιλείου, ἀφοῦ ὁ Βλαδίμηρος θὰ ἐδέχετο τὸ βάπτισμα. Ὁ μετὰ τῆς Ἄννης γάμος δὲν ἦτο ἁπλῆ ἰδιοτροπία τούτου. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Βλαδιμήρου, ὅπως συγγενεύσῃ μετὰ τῶν Ἑλλήνων βασιλέων προήρχετο ἐκ πολιτικῆς ἀνάγκης. Τὸ κράτος τοῦ Κιέβου ὁσημέραι ἐκρατύνετο καὶ ἐκπολιτιστικῶς δὲν ἠδύνατο ἄλλως νὰ ὀρθωθῇ ἢ διὰ στενοῦ συνδέσμου μετὰ τῆς κοιτίδος τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ Βυζαντίου. Ἡ παρουσία τῆς Ἄννης ἐν τῷ κράτει τοῦ Βλαδιμήρου ἐσυμβόλιζε τὴν λαμπρότητα τοῦ πολιτισμοῦ τούτου καὶ τὸν θρίαμβον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅστις ἀπὸ αἰώνων εἶχε ρίψει τὰς ρίζας του ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνῃ. Ἐσυμβόλιζε τὴν ἑνότητα ἐν τῇ αὐτῇ πίστει καὶ ἐν τῷ αὐτῷ πολιτισμῷ τῶν ποικιλωνύμων λαῶν, οἵτινες τοῦ λοιποῦ ἐγνωρίζοντο ὡς Ρῶσοι. Μετὰ τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, ἥτις ἀπὸ πολλοῦ ὑπῆρχεν ἐν Κιέβῳ, μετὰ τοῦ κλήρου, ὁ ὁποῖος ἀπετέλεσε τὴν ἀκολουθίαν τῆς Ἄννης καὶ τῶν προσερχομένων ἐκ τοῦ Βυζαντίου ἐκλεκτῶν ἐπιστημόνων, καλλιτεχνῶν, τεχνιτῶν, ἡ νέα ἡγεμονὶς δίδει τὸν ἐκπολιτιστικὸν τόνον εἰς τὴν διαμορφουμένην νέαν κοινωνίαν. Τὸ ἔργον τῆς Ἄννης, ἄνευ

---

[1] Παύλου Σιλεντιαρίου, ἔκφρασις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, στ. 984, Βόνν.

κραυγῆς καὶ θορύβου, εἶνε τὸ ἔργον τῶν ἀφανῶν ἡρώων, οἵτινες τιμῶνται διὰ τῆς σιωπῆς τῶν λεγομένων «ἱστορικῶν». Τοῦ λοιποῦ ἡ Ρωσία διαμορφοῦται κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ [1].

Ἀλλ' ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος διαμορφωθεῖσα μερὶς τῶν εὐρωπαϊζόντων «δυτικοφίλων», ἐνόμισεν ὅτι ὤφειλε νὰ παραγνωρίσῃ τοὺς πνευματικοὺς θησαυρούς, δι' ὧν εἶχε προικισθῆ ἡ χώρα των. Ἡ πνευματικὴ στείρωσις τῆς Ρωσίας, κατ' αὐτούς, εἶνε ἡ συνέπεια τοῦ «Βυζαντινοῦ σχίσματος» ὅπερ ἐκληροδότησεν εἰς τὴν Ρωσίαν ἠλλοιωμένον Χριστιανισμόν. Ὅθεν ἐπιβάλλεται ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν «ἑνότητα» μετὰ τῆς Ρώμης [2]. Ἐντεῦθεν ἡ προσπάθεια πρὸς ἀνάδειξιν τῆς θεωρίας περὶ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς Ρωσίαν ὑπὸ τῆς Ρώμης. Ἡ ἱεραποστολικὴ δρᾶσις τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Δύσει εἶνε θαυμαστή. Ἀλλ' ἡ ἐπέκτασις τῆς δράσεως ταύτης εἰς τὴν Ρωσίαν τοῦ Κιέβου, παρὰ τὰς ἀγαθὰς ἀποστολικὰς διαθέσεις τῆς Ρώμης, κατέστη ἀδύνατος ἕνεκα τοῦ μίσους κατὰ τῶν λατίνων, καθὼς ἀπέδειξεν ἡ σφαγὴ τῶν ἀκολούθων τοῦ Ἀδαλβέρτου καὶ ἡ ἀποτυχία τῆς ἀποστολῆς του. Εἰσαγωγὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκ τῶν Σκανδιναβικῶν χωρῶν ἦτο ἀδύνατος, διότι μόνον περὶ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνος ὁ Χριστιανισμὸς ἀπέκτησεν ἐν αὐταῖς σταθερότητά τινα. Ὁ τσέχος ἱστορικὸς Φερδινάνδος Hrejsa ἐν τῷ βιβλίῳ του, «Ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Τσεχοσλοβακίᾳ» [3], γράφει ὅτι «ὁ Χριστιανισμὸς τῶν Γερμανικῶν ἀποστολῶν ἔφερε τὰ σημεῖα τῆς ἀποσυνθέσεως καὶ τῆς βαρβαρότητος καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν ὑποδούλωσιν τῶν σλαβικῶν φύλων, ἀντιθέτως πρὸς τὸν Βυζαντινὸν πολιτισμόν, εἰς ὃν ὀφείλεται ὁ φωτισμὸς τῶν Τσεχοσλοβάκων».

Ἐν συμπεράσματι παρατηροῦμεν· Οἱ ρῶσοι ἱστορικοὶ διαπράττουσι θεμελιῶδες σφάλμα, λαμβάνοντες ὡς ἀφετηρίαν τοῦ χριστιανισμοῦ τῆς Ρωσίας τὸ βάπτισμα τῶν Ρώσων ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ Φωτίου. Εἰς τὰς χώρας τὰς ἀποτελούσας τὴν σημερινὴν Ρωσίαν ὁ Χριστιανισμὸς εἶχεν εἰσαχθῆ

---

1 Ch. Diehl - G. Marçais, ἔνθ' ἀν., III, σ. 484. Ἡ παχυλὴ ἀμάθεια, ἥτις διακρίνει τὸν ρωσικὸν λαὸν καὶ ἡ δεισιδαιμονία του, ηὐνόησαν πολὺ τὴν διατήρησιν εἰδωλολατρικῶν στοιχείων καὶ τὴν ἀνάμιξιν αὐτῶν μετὰ στοιχείων χριστιανικῶν. Ὁ G. Fedotov (The Russian Religions Mind. Cambridge, Mass., 1946) ἐπεχείρησε νὰ ἀναπτύξῃ τὸ ζήτημα τοῦτο, δὲν ἔδωκεν ὅμως τὴν ἀκριβῆ ἔννοιαν τῆς ἐπιδράσεως τῆς Βυζαντινῆς πνευματικότητος. Πρβλ. P. Pascal, La Religion du peuple russe, ἐν «Revue de phychologie des Peuples», 1947.

2 A. Gratieux, A. S. Khomiakov. Paris, 1939, I, σ. 49. Ἀλλὰ καὶ ἡ μερὶς τῶν λεγομένων «σλαβοφίλων» δὲν εἶνε περισσότερον εὐνοϊκὴ πρὸς τὸ κέντρον τοῦ φωτισμοῦ της, συμπλάσσει δὲ ἴδιον τύπον «ὀρθοδοξίας», γνησίως πανσλαβιστικῆς.

3 Ἐν Πράγᾳ, 1947. Φίλος σλαβιστὴς μοὶ μετέφρασε σελίδας τινὰς τοῦ βιβλίου τούτου.

ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων. Ἀμφισβήτησις σοβαρὰ περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ πρωτοκλήτου ἀποστόλου Ἀνδρέου, δὲν δύναται νὰ προβληθῇ. Ὁ ἐγκολπωθεὶς τὸ κήρυγμα τοῦ ἀποστόλου ἦτο ὁ ἑλληνισμός, ὁ ἀπὸ αἰώνων ἀκμάζων ἀνὰ τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων τούτων ἀπετελέσθησαν αἱ πρῶται ἐκκλησίαι· αἱ ἐκκλησίαι αὗται ἀπέβησαν τὰ κέντρα τοῦ νέου χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τούτων διεμορφώθησαν αἱ πρῶται ἀποστολαὶ διὰ τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν ἄλλων βαρβάρων τῆς χώρας. Μετὰ τῆς Κων/πόλεως, μεγάλου ἤδη κέντρου τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ἀποστολικὴ δρᾶσις Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας προσλαμβάνει ἐξαίρετον ἔκτασιν, μεταδίδει τὸν Χριστιανισμὸν εἰς λαοὺς βαρβάρους, χειραγωγεῖ τούτους εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἐξημερώσεως, παρέχει εἰς αὐτοὺς τὰ μέσα τῆς θεμελιώσεως τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς προαγωγῆς των, καὶ προσφέρει τοὺς πλουσίους θησαυροὺς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ὅπως οἱ λαοὶ ἀντλήσωσιν ἀφθόνως νάματα νέας ζωῆς. Τὴν μεγάλην ἀνθρωπιστικήν της εὐρύτητα, ἡ ἀποστολὴ αὕτη ἀπέδειξεν ἐκ τῶν μεθόδων, τὰς ὁποίας μετεχειρίσθη διὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν βαρβάρων καὶ διὰ τῆς ἐξευρέσεως τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα διησφάλιζον τὴν πνευματικὴν αὐτῶν ἀνάπτυξιν καὶ αὐτοτέλειαν. Τὸ κολοσσιαῖον τοῦτο ἔργον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον εἰσέτι δὲν ἠρευνήθη ἐπαρκῶς, εἶνε ἔργον δημιουργίας ἱστορικῆς, διότι ἦτο ὄντως ἔργον χριστιανικῆς ἀποστολῆς. Αἱ ἀπόπειραι πρὸς μείωσιν τῆς σημασίας ἢ διαστροφὴν τῆς ἱστορικότητός του, δὲν ὀφείλονται εἰς σοβαρὰν ἐπιστημονικὴν προσπάθειαν διὰ τὴν διαφώτισιν τῶν ἱστορικῶν του πλευρῶν· σχετίζονται πρὸς τὴν αἰνιγματικὴν περιπλοκὴν τῆς ρωσικῆς ψυχῆς, περὶ ἧς ὁ Berdiaeff ἔγραφε· «Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικαὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ρωσίας εἶνε αἱ διαιρέσεις καὶ αἱ καταστρεπτικαὶ διαλύσεις τῆς συνοχῆς». Κατὰ τῆς τάσεως ταύτης, ἥτις ἐκτρέπεται εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν μᾶλλον παραδόξων ὑποθέσεων, εἶχεν ἐξεγερθῆ ὁ M. Rostovtzeff. Ἕνεκα δὲ τῆς διασπάσεως τῆς ἱστορικῆς συνοχῆς, οἱ μὲν στραφέντες πρὸς τὴν δύσιν, ἀπηρνήθησαν τὴν ἑλληνικὴν κληρονομίαν τοῦ ἔθνους των. Ἀλλὰ καὶ οἱ νεώτεροι «σλαβόφιλοι» εἶνε ἀμείλικτοι κατὰ τοῦ «Βυζαντινοῦ ζυγοῦ» καὶ τῆς «ἑλληνικῆς πιέσεως».

«Ἡ ρωσικὴ σκέψις δὲν πάσχει ἕνεκα τῆς ἑλληνικῆς πιέσεως, ἀλλὰ τοὐναντίον, ἕνεκα τῆς ἀσυνέτου καὶ μωρᾶς διακοπῆς τῶν συνεκτικῶν βυζαντινῶν καὶ ἑλληνικῶν παραδόσεων. Τὸ γεγονὸς τοῦτο τῆς ἐξόδου ἐκ τῆς διαδοχῆς, ἔρριψεν εἰς τὴν ρωσικὴν ψυχὴν στεῖραν καὶ διαρκῆ γοητείαν. Διότι ἡ δημιουργία εἶνε ἀδύνατος ἄνευ ζώσης παραδόσεως. Ἡ ἄρνησις τῆς «ἑλληνικῆς κληρονομίας» δὲν δύναται νῦν νὰ ἰσοσταθμίσῃ ἢ πρὸς ἐκκλησιαστικὴν αὐτοκτονίαν [1]».

---

[1] G. Frorosky, ἐν «Dieu Vivant», 13 (1949), σ. 53.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ. 91 στιχ. 12 Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ Spranger γραπτέος: Der Sinn der Voraussetzungslosigkeit in den Geisteswissenschaften 1929.

» 91	» 27	ἀντὶ	Kirchehgenschichte γράψε Kirchengeschichte
» 94	» 18	»	διεπίπτωσεν γράφε διεπίστωσεν
» 94	» 30	»	ὑπῆξε γράφε ὑπῆρξε
» 96	» 14	»	τὴν σχετικῶς μακρὰν πρόσθες: εἰσαγωγὴν
» 99	» 26	»	Τορνόβου γράφε Τυρνόβου
» 123	» 38	»	κατὰ διαπτήματα γράφε κατὰ διαστήματα
» 124	» 17	»	τὸ Κομμουνιστικὴν γράφε τὴν κομμουγιστικὴν
» 131	» 40	»	Κράνους γράφε Κράτους
» 137	» 35	»	καὶ τοῦ μὲν α' γράφε διὰ μὲν τοῦ α'
» 139	» 8	»	σχέσεων ἀναγνωρίσῃ γράφε σχέσεων θ' ἀναγνωρίσῃ
» 145	» 22	»	Δ. Σ. γράφε Α. Σ.
» 151	» 27	»	Ἐφ. Καρπατθίου γράφε Ἐμμ. Καρπαθίου
» 155	» 7	»	καὶ εἶχεν ἐπέλθει γράφε ὅτι εἶχεν ἐπέλθει
» 185	» 24	»	ἠναγκάσθησαν πρόσθες: νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν χώραν

» 367	στιχ.	4 καὶ 14 σκοπεῖ	ἀντὶ	σκοποῖ
» 379	»	23 κατενόησεν	»	κατεννόησεν
» 382	»	15 αὐθαίρετον	»	ἀφθαίρετον
» 382	»	22 συνέβαλεν εἰς τὴν	»	συνέβαλεν ἁπλῶς
» 386	»	4 κατηγοριῶν	»	καταγηριῶν
» 386	»	11 κοινωνεῖ	»	κοινωνοὶ
» 394	»	28 δυνάμεων [1]	»	δυνάμεων
» 395	»	1 ζωῆς	»	ζωῆς [1]
» 395	»	23 δημιουργοῦν	»	δημιουουργοῦν
» 396	»	36 Φαρισαῖος	»	Φαρισσαῖος
» 399	»	38 λαμβάνῃ	»	λαμβάνει
» 400	»	34 1950	»	1959
» 403	»	24 κήρυγμα	»	Κύρυγμα
» 404	»	10 συνυφασμέναι	»	συνηφασμέναι
» 448	»	26 ποικίλας	»	ποικιλίας

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ